

BIBLIOTHECA INDICA;

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

Old Series Nos. 190, 191, 192, 196, 197, 204, 210, 216, 220,
222 and 223 with its Appendix.

तैत्तिरीय-ब्राह्मणं ।

• कृष्णयजुर्वेदीयं ।

सायणाचार्यकृत-वेदार्थप्रकाशाख्य भाष्यसहितं ।

कतिपयपण्डितानां साहाय्यमवलम्ब्य

श्रीराजेन्द्रलाल मित्रेण परिशोधितम् ।

THE TAITTIRĪYA BRĀHMAṆA,

OF THE

BLACK YAJUR VEDA,

WITH THE

COMMENTARY OF SAYANA ACHĀRYYA.

EDITED BY

RAJENDRALĀLA MITRA, C. I. E., LL. D.,

WITH THE ASSISTANCE OF SEVERAL LEARNED PAṆḌITAS.

VOLUME III.

CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

• 1890.

212625

15825

INTRODUCTION.

It was originally intended that on the completion of the printing of this edition an introduction would be added, giving a *résumé* of the contents of the whole work. This was distinctly promised in the brief preface which was published with the concluding part of Volume II. It was then stated that as the Taittirīya Brāhmaṇa included three *Kāṇḍas* as also a supplement called the *Aranyaka*, each of these would form a separate volume of this edition. This intention has been only partially carried out. The text of the three *Kāṇḍas* has now been separately published and the *Aranyaka* has appeared as a distinct volume with an independent analysis. But at the time of the publication of Fasciculus XXIV of the last *kāṇḍa*, no analysis was ready at hand, and with a view to give an opportunity of bringing it out as a part of the volume, three pages of the English contents were kept back. It so happened, however, that immediately after the publication of that Fasciculus, a protracted and painful illness rendered it impossible for me to finish the work in decent time. Since then pressing and important work occupied my attention and my time, and the remaining pages of the contents, and the Analysis were allowed to entirely escape my mind. It is after twenty years now that my attention has been called to the unfinished work; but it is too late now to carry out the plan in all its integrity. Nor is it necessary. The publication of an English translation of the *Satapatha Brāhmaṇa* by Mr. Eggeling, in Dr. Max Müller's excellent series of 'the Sacred Books of the East,' has already placed the substance of the Taittirīya Brāhmaṇa in a very acceptable form, and it would be supererogatory to do that work over again, and that in a less efficient style.' To give to the

reader a rough outline of the work and however partially, a brief *résumé* is all that I shall now attempt.

Bráhmaṇas are usually liturgical in character. They were obviously compiled with a view to supply guides or handbooks with the sacred texts or mantras as arranged in the order of the ceremonials to which they relate. The mantras are verses from the hymns of the R̥g Veda, and are in verse but not consecutively as they occur in the original, the verses being detached from their natural order to suit particular purposes. The verses are often interspersed with prose matter, part of which is anecdotal, while the rest is exegetic, explanatory of particular obscure terms occurring in the R̥g verses, or narrative comprising myths relating to the origin of the rites. Liturgical matter is always dry, except to the few performers of sacrifices, and the myths do not as a general rule relieve the dryness of the mantras.

As already stated, the Taittirīya Bráhmaṇa is divided into three *Kāṇḍas* or parts, of which the first is subdivided into eight *Prapāṭhākas*, which in their turn are further subdivided into numerous *anuvākas*.

The second *Kāṇḍa* is subdivided into nine *Anuvākas*, and the third likewise has the same number of sections. Each of the *Anuvākas* is devoted to a separate series of rituals, the whole comprising the details of the entire circle of the domestic sacrifices which engaged the attention of the Bráhmaṇa priests of ancient times.

Adverting to the character of the Bráhmaṇas, says Dr. Eggeling :

“ In the whole range of literature few works are probably less calculated to excite the interest of any outside the very limited number of specialists, than the ancient theological writings of the Hindus, known by the name of Bráhmaṇas. For wearisome prolixity of exposition, characterised by dog-

matic assertion and a flimsy symbolism rather than by serious reasoning, these works are perhaps not equalled anywhere; unless, indeed, it be by the speculative vapourings of the Gnostics, than which, in the opinion of the learned translators of Iranæus, 'nothing more absurd has probably ever been imagined by rational beings.'"*

To convey an idea of the jejeune character of the myths I shall cite only one instance. In laying down the cause of not milking a cow just confined, we have a myth which says—Certain descendants of Angirah, the expounder of the 4th Veda, had a lean white milch cow which for want of grass lived on the pressed stalks of the soma vine. The sight of this grieved the owners much, and they performed a sacrifice which brought on plenteous rain every drop of which grew up into nutritious vegetables. The pitris besmeared them with poison when the cow was affected and appeared diseased before the sacrificers. They enquired who had caused the evil, whereupon the Pitris said: "we cosharers of the ceremony have caused this." The sacrificers then gave a share of the sacrifice to the Pitris who benignantly removed the poison. This is followed by another story which says that when the cow was fattened by profusion of fodder, the calf was let loose and requested by the sacrificers to drink a little milk and leave the rest for sacrifice. The calf refused to do so unless they would engage not to milk the cow for the first ten days after confinement, and to allow the calf to suck for a period equal to one-fifth of the day or night after the morning and evening milking. The calf which drinks for a longer period is cursed by Rudra.

As a manual of rituals the first *Kāṇḍa* of the *Taittirīya Brāhmaṇa* opens with *Agnyādihāna* or the establishment of the household fire. This was the first duty of every householder and of a *Brāhmaṇa* immediately after being invested

* Eggeling's *Satapatha Brāhmaṇa*, Part I, p. ix.

with the Brahmanical cord, and marriage. Every householder and his wife had to devote their careful attention to the maintenance of this fire and to offering to it oblations of butter and the cooking thereon of frumenty. The rituals regarding these operations are all described in some detail. The second *prapáthaka* is devoted to bringing in cattle and milking them with a view to produce the two primary articles of sacrifice, viz., milk and butter. The next *prapáthaka* is called Vájapeya, which requires the oblation of fermented soma juice. Its details and subsidiary sacrifices take up the section, and the next two chapters, four and five, are devoted to the treatment of the soma vine, and a number of subsidiary rituals. The last three *prapáthakas* are devoted to the ceremony of Rájasuya or coronation sacrifices, a full description of which will be found in my essay on the Delhi Assemblage, which occurs in the second volume of my work on the "Indo-Aryans" (p. 1). Many of the mantras of this ceremony and the rituals connected with it are given in the latter part of the second *Kánda*. The second *Kánda* of the Bráhmaṇa is devoted to the details and the mantras of sacrifices on the fire and are technically called *Agnihotra*, and include a number of subsidiary sacrifices, called Upahomas and Savas. These are characterized as invocations to a number of particular divinities, as detailed in the table of contents of this *Kánda*.

The second section is intended to define what is Agnihotra, and in connexion with it an anecdote is related of how Agni and the creation having been produced by Prajapati flew away from him, and was chased by their progenitor, who feeling fatigued after a long run sat down and from his forehead cast away the perspiration which was immediately converted itself into clarified butter. Prajapati with the butter in hand was doubtful if it were meet for a sacrifice—when a voice said, "offer the oblation." Prajapati enquired, "who art thou?" The voice answered; "thy own speech." There-

upon Prajāpati, saying “ Sváha ” “ Self says ” (*Sva áha*),[•] poured the offering. Hence is the offering poured with the word Sváha. From that offering man was produced ; a second offering produced horses, and successively the animal creation generally, and Prajāpati was satisfied ; but Agni felt grieved. He said, “ he is putting me to work without giving me any share,” and thereupon ran into the belly of Prajāpati, and there hid himself. Prajāpati requested him to come out ; but he refused to do so until he had a share assigned to him in the sacrifice. The share thereupon assigned him, is called Agnihotra the *hotra* “ offering ” due to Agni, or the hotra sacrifice intended for Agni. The time for making the same is evening, the morning being reserved for the sun.

The first subjects treated of in the third *Kāṇḍa* are the constellations, some of which are auspicious and others the contrary. Then we have the rites appropriate during the wane and waxing of the moon, *Darśa purnamāsa*, as well as on the full moon and on the new moon. The fourth chapter treats of human sacrifices,* and then of a number of minor rites with special prayers. Then follow the mantras appropriate for the sacrifice of special animals. This is followed by a chapter on expiations and defects in the observance and performance of ceremonies. The eighth and ninth Books are devoted to the horse sacrifice, which is the grandest ceremony enjoined on householders, especially appropriate for kings, and involves a number of rites and ceremonies (which are fully detailed in the table of contents) as also a number of ovations of different kinds.

* See my Indo-Aryans, Vol. II, p. 49.

CONTENTS

OF THE THIRD BOOK OF

THE TAITTIRĪYA BRÁHMAṆA.

CHAPTER FIRST.

SACRIFICES TO THE CONSTELLATIONS—NAKSHATRA ISHTI.

SECTION I.

Light Constellations. Deva Nakshatras.

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
1-2.—Mantras, invocatory (Puroṇuvákyá) and oblation, (Yágyá) for offering an oblation to the first Deva Nakshatra, which is Kṛittiká, ...	234
3-4.—Ditto to the 2nd ditto or Rohiní, ...	295
5-6.—Ditto the 3rd ditto, Mrigas'irsha, ...	296
7-8.—Ditto the 4th ditto, Árdrá, ...	297
9-10.—Ditto the 5th ditto, Punarvasa, ...	298
11-12.—Ditto the 6th ditto, Tishya, otherwise called Pushya, ...	298
13-14.—Ditto the 7th ditto, As'leshá, ...	299
15-16.—Ditto the 8th ditto, Maghá, ...	300
17-18.—Ditto the 9th ditto, Púrva Phalguni, ...	300
19-20.—Ditto the 10th ditto, Uttara Phalguni, ...	301
21-22.—Ditto the 11th ditto, Hasta, ...	302
23-24.—Ditto the 12th ditto, Chitrá, ...	303
25-26.—Ditto the 13th ditto, Sváti, ...	304
27-28.—Ditto the 14th ditto, Vis'ákhá, ...	305
29-30.—Ditto the 15th ditto, Paurṇamásí, ...	306

No. of Mantras.

SECTION II.

Dark Constellations.—The Yama Nakshatra.

1-2.—Invocatory and oblativ Mantras, for offering an		
tion to the 1st Yama Nakshatra, which is Anurádhá,		
3-4.—Ditto the 2nd ditto, Jyesthá,	...	318
5-6.—Ditto the 3rd ditto, Múla,	...	319
7-8.—Ditto the 4th ditto, Púrváshádhá,	...	320
9-10.—Ditto the 5th ditto, Uttaráshádhá,	...	321
11-12.—Ditto the 6th ditto, Abhijit,	...	322
13-14.—Ditto the 7th ditto, S'ravaná,	...	323
15-16.—Ditto the 8th ditto, Dhanisthá,	...	324
17-18.—Ditto the 9th ditto, S'atasbishag,	...	325
19-20.—Ditto the 10th ditto, Púrva-bhádrapada,	...	326
21-22.—Ditto the 11th ditto, Uttara-bhádrapada,	...	327
23-24.—Ditto the 12th ditto, Revati,	...	328
25-26.—Ditto the 13th ditto, As'vini,	...	329
27-28.—Ditto the 14th ditto, Bharanī,	...	330
29-30.—Initial words of ditto, for Amávásyá,	...	331

SECTION III.

*Invocatory and oblativ Mantras for Sacrifices to the Moon
(Chándramasa ishṭi) &c. &c.*

1-2.—Initial words of the invocatory and oblativ mantras for		
sacrifices to the moon (<i>Chándramasa ishṭi</i>),	...	318
3-4.—Invocatory and oblativ mantras for the Ahorátra (day		
and night) sacrifice,	...	319
5-6.—Ditto for sacrifice to the god of dawn, Ushá,	...	319
7-8.—Ditto for offering boiled rice (<i>charu</i>) to the constel-		
lations (<i>Nakshatras</i>),	...	320
9-10.—Initial words of ditto for offering ditto to Súrya,	...	321
11-12.—Ditto ditto to Aditya,	...	321
13-14.—Ditto ditto to Vishnu,	...	321
15-16.—Ditto ditto to Agni, according to a different Sákhá,	...	322
17-18.—Ditto ditto to Anumati, ditto,	...	322
19-20.—Ditto ditto for the final offering, Svishtakṛit in the		
aforesaid sacrifices,	...	322

SECTION IV.

Sacrifices to the Light Constellations.—Deva Nakshatras.

1-2-3.—Anecdote regarding the origin of the sacrifice to the first light constellation; its praise, and the mantras for its performance. The names of the seven constellations of Kirttiká are Ambá, Dulá, Nitatní, Bhrayantí, Meghayanti, Varshayanti, and Chupuniká, ...	322
4-5-6.—Ditto ditto in regard to the second Nakshatra, its praise and the mantra for its performance, ...	323
7.—Anecdote in praise of the third Nakshatra and the mantra for the offering of oblations to it, ...	325
8.—Ditto ditto, 4th Nakshatra, ...	326
9.—Ditto ditto, 5th ditto, ...	326
10.—Ditto ditto, 6th ditto, ...	327
11.—Ditto ditto, 7th ditto, ...	327
12.—Ditto ditto, 8th ditto, ...	328
13.—Ditto ditto, 9th ditto, ...	328
14.—Ditto ditto, 10th ditto, ...	328
15.—Ditto ditto, 11th ditto, ...	329
16.—Ditto ditto, 12th ditto, ...	329
17.—Ditto ditto, 13th ditto, ...	330
18.—Ditto ditto, 14th ditto, ...	330
19.—Ditto ditto, 15th ditto to the regent of the Full Moon • Purnamási. ...	330

SECTION V.

Sacrifices to the Dark Constellations.—Yama Nakshetras.

1.—Anecdote in praise of the 1st dark constellation and the mantra for offering oblations to it, ...	331
2.—Ditto ditto, 2nd ditto ditto, ...	332
3.—Ditto ditto, 3rd ditto ditto, ...	332
4.—Ditto ditto, 4th ditto ditto, ...	332
5.—Ditto ditto, 5th ditto ditto, ...	333
6.—Ditto ditto, 6th ditto ditto, ...	333
7.—Ditto ditto, 7th ditto ditto, ...	334

<i>No. of Mantras.</i>		<i>Page</i>
8.—Ditto ditto, 8th ditto ditto, ...	...	334
9.—Ditto ditto, 9th ditto ditto, ...	...	335
10.—Ditto ditto, 10th ditto ditto, ...	...	335
11.—Ditto ditto, 11th ditto ditto, ...	...	336
12.—Ditto ditto, 12th ditto ditto, ...	...	336
13.—Ditto ditto, 13th ditto ditto, ...	...	336
14.—Ditto ditto, 14th ditto ditto, ...	...	337
15.—On offering oblations to the regent of <i>Ānāvāsya</i> and the mantras for ditto, ...	...	337

SECTION VI.

Sacrifices (ishṭi) to Chandramā &c.

1.—Anecdote in praise of sacrifice to the moon (<i>Chāndra-</i> <i>masa ishṭi</i>) for translation to its region, and becoming its rival, and the mantra for offering oblations to it, ..	338
2.—Ditto ditto to the regents of day and night (<i>Ahorātra</i>) to prevent the decay of life by time, and the mantra for offering oblations to them, ...	339
3.—Ditto ditto to <i>Uṣhā</i> (dawn) to be dear to equals and prosperous, and the mantra for offering oblations to it, ..	339
4.—Ditto ditto to the regents of the constellations (<i>Nakshatra</i> <i>devatā</i>) to be dear to equals, and the mantras for ditto, ...	340
5.—Ditto ditto to the sun for greatness among equals, ditto, ..	241
6.—Ditto sacrifice to the <i>Āditi</i> s, to be renowned in this earth, ...	341
7.—Ditto to <i>Vishnu</i> , ...	342

CHAPTER SECOND.

DARS'A YA'GA OR SACRIFICES MEET ON THE WANE OF THE MOON.

SECTION I.

Separation of the calf from the cow.

1.—Anecdote in praise of a branch of the <i>Palās'a</i> tree, ..	25
2.—Separation of the calf by the branch, ...	ib.

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
3.—The Palás'a leaf, typified with the Gáyatri, ..	25
4.—Merits of the Palás'a branch, ...	<i>ib.</i>
5.—Mantra for cutting the Palás'a branch, ...	26
6.—Praise of the mantra, ...	<i>ib.</i>
7.—Dedication of the calf to Váyu, ...	<i>ib.</i>
8.—Object of the mantra explained in another way, ..	<i>ib.</i>
9.—Concluding part of the mantra, ...	<i>ib.</i>
10.—Object of the word <i>savitri</i> in the first part of the mantra for the dedication of the calf, ...	<i>ib.</i>
11.—Concluding part of the mantra, ...	29
12.—Object of the word <i>Devabhága</i> in the mantra beginning with the word <i>Apýághva</i> , ...	<i>ib.</i>
13.—Second part of that mantra, ...	<i>ib.</i>
14.—Object of the third part of ditto, ...	<i>ib.</i>
15.—Ditto fourth ditto, ...	<i>ib.</i>
16.—Mantra for preserving the sacrificial cattle from Rudra, a wicked Deva, ...	<i>ib.</i>
17.—Praise of the mantra, ...	27
18.—Object of addressing the calf to remain with the Yaja- mána, ...	<i>ib.</i>
19.—Placing of the Palás'a branch near the altar, ...	<i>ib.</i>
20.—Advantage of placing it on a high place, ...	<i>ib.</i>

SECTION II.

Collection of the Kus'a Grass.

1.—The instrument for cutting the grass to be made of the rib of a horse or a cow, ...	27
2.—Object of it, ...	<i>ib.</i>
3.—Mantra to be read on the instrument, ...	<i>ib.</i>
4.—The warming of the instrument on the fire, ...	<i>ib.</i>
5.—Mantra for collecting the grass, ...	28
6.—An alternative reading in the second part of the mantra, ..	<i>ib.</i>
7.—Meaning of the word <i>purastát</i> in the third part, ...	<i>ib.</i>
8.—Effect of using that word, ...	<i>ib.</i>
19.—Meaning of the word "ásada" in the fourth part of ditto, ..	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
10.—No impropriety in cutting the grass for sacrificial use, ...	28
1.—Another object of using the word <i>idam</i> , "this," in the above mantra, ...	<i>ib.</i>
12.—Mode of cutting of the grass in tufts, ...	<i>ib.</i>
13.—Reason why the rain promotes the growth of grass, ...	<i>ib.</i>
14.—Relation of the grass to gods, ...	<i>ib.</i>
15.—Prevention of cutting the grass obviated, ...	<i>ib.</i>
16.—Mantra for facilitating the shooting up of the grass from the roots, ...	<i>ib.</i>
17.—Mantra for obviating evil from cutting the grass, ...	29
18.—Touching of the stubble after cutting the grass, ...	<i>ib.</i>
19.—Mantra for ditto, ...	<i>ib.</i>
20.—Placing of the grass on other than the earth, grass or wood, ...	<i>ib.</i>
21.—Some tufts of the grass to be cut without a mantra, ...	<i>ib.</i>
22.—Grass-string for tying the Kus'a grass in bundles to be placed on the stool, ...	<i>ib.</i>
23.—Praise of the tying typified with the girdle round the waist of Indrāṇī, ...	<i>ib.</i>
24.—The grass typified with mankind, ...	<i>ib.</i>
25.—The divinity to be named, Pushan, in tying the bundles, ...	<i>ib.</i>
26.—Mantra for preventing accidents, ...	<i>ib.</i>
27.—Disposal of the excess string, ...	<i>ib.</i>
28.—Raising of the bundles, naming Indra, ...	<i>ib.</i>
29.—Placing the same on the head, ...	<i>ib.</i>
30.—Mantra for departure, ...	<i>ib.</i>
31.—Placing the grass on a low place, prohibited, ...	30
32.—Grass to be placed on the altar to the north of the Gárhapatya fire on a high place, ...	<i>ib.</i>

SECTION III.

Milking at Night.

1.—Fit time for collecting the Kus'a grass, ...	30
2.—Two pails required for milking, ...	<i>ib.</i>
3.—Sprinkling of water on the vessels, ...	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
4.—Warming of the milk pails, ...	30
5.—Purification of the pails by placing a string of grass on them,	31
6.—Object of the mantra beginning with the word <i>S'atadhīrasi</i> ,	<i>ib.</i>
7.—String to be threefold, ...	<i>ib.</i>
8.—Object of it, ...	<i>ib.</i>
9.—Placing of the aforesaid Pulās'a branch on the pails, ...	<i>ib.</i>
10.—Obviation of evil consequent on the dropping of the milk,	<i>ib.</i>
11.—Oblation with the droppings to Nāka fire, ...	<i>ib.</i>
12.—Object of the word <i>svahī</i> in the above mantra, ...	<i>ib.</i>
13.—Putting of milk in the purified pails, ...	32
14.—Silence enjoined when commencing to milk, ...	<i>ib.</i>
15.—Mode of holding the pail when milking.	<i>ib.</i>
16.—Question to the milker after milking, ...	<i>ib.</i>
17.—Reply thereto, ...	<i>ib.</i>
18.—Object of the reply, ...	<i>ib.</i>
19.—Another object, ...	<i>ib.</i>
20.—A different mantra for the purpose, ...	<i>ib.</i>
21.—Three repetitions of the mantra enjoined, ...	<i>ib.</i>
22.—Cattle to be milked in silence, ...	<i>ib.</i>
23.—Wooden pail not to be used in milking, ...	<i>ib.</i>
24.—The above rule modified, ...	<i>ib.</i>
25.—Sudras not to milk cattle, ...	33
26.—Prohibition to apply only to milk required for the • Agnihotra ceremony, ...	<i>ib.</i>
27.—Washing of the milking pail, ...	<i>ib.</i>
28.—Object of the allusion to gain of wealth, ...	<i>ib.</i>
29.—Object of substituting the word <i>soma</i> for <i>dadhi</i> in the mantra, ...	<i>ib.</i>
30.—Object of drinking the <i>soma</i> represented by the mixture of milk, curds, &c.	<i>ib.</i>
31.—Vessel for covering the milk pail, ...	<i>ib.</i>
32.—A little water to remain in the covering vessel, • ...	<i>ib.</i>
33.—Explanation of the mantra for covering the pail, • • ..	<i>ib.</i>
34.—Vishnu to be addressed in preserving milk, • ...	34
35.—Like the aforesaid Kus'a grass the milk is not to be placed • on bare earth, ...	34

SECTION IV.

*The duties enjoined on the first day of the Havirnirvāpa,
Preparation of Paddy.*

1.—Washing of the hands after the morning offering,	...	34
2.—Spreading of kus'a grass,	... ..	<i>ib.</i>
3.—Offering of water,	... ..	<i>ib.</i>
4.—Object of the offering,	... ..	<i>ib.</i>
5.—Praise of the offering,	... ..	<i>ib.</i>
6.—Necessity of a winnowing-fan in the ceremony,	...	35
7.—Warning of the fan,	... ..	<i>ib.</i>
8.—Touching of the axle and yoke of the cart that brings the paddy,	... ..	<i>ib.</i>
9.—Object of the address to the axle,	... ..	<i>ib.</i>
10.—Meaning of the first part of the mantra to be addressed to the cart,	... ..	<i>ib.</i>
11.—Ditto of the second part,	... ..	<i>ib.</i>
12.—Ditto of the third part to be repeated after ascending the cart,	... ..	<i>ib.</i>
13.—Object of the word <i>mītra</i> in the mantra,	... ..	<i>ib.</i>
14.—Address to the door to keep itself open,	... ..	<i>ib.</i>
15.—Object of allowing the ventilation,	... ..	36
16.—Throwing of paddy on the winnowing-fan,...	...	<i>ib.</i>
17.—Repetition of the above,	... ..	<i>ib.</i>
18.—Mode of repeating the mantra <i>Devasyatva</i> &c.,	...	<i>ib.</i>
19.—The several portions of the paddy on the fan not to be allowed to mix up,	... ..	<i>ib.</i>
20.—Purification of the several portions,	... ..	<i>ib.</i>
21.—Looking around from above the cart,	... ..	<i>ib.</i>
22.—Mantra for giving stability to the house,	... ..	<i>ib.</i>
23.—Removal of the paddy from the cart,	... ..	<i>ib.</i>
24.—Keeping it by the Gārhapatya fire,	... ..	<i>ib.</i>
25.—Sanctifying the above,	... ..	<i>ib.</i>

SECTION V.

Husking of the Paddy.

1.—Purification of the water for washing paddy,	...	37
2.—Measure of Darbhā grass required for purifying,	... ..	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
3.—The meaning of the above mantra explained, ..	37
4.—The relation of it to the Sun, ..	<i>ib.</i>
5-6.—The merit of water in purificatory ceremonies, ..	<i>ib.</i>
7.—Dependence of Indra and water on each other, ..	38
8.—The washing of the paddy to be commenced immediately after the repetition of the above mantra, ..	<i>ib.</i>
9.—Washing of the paddy ordained, ..	<i>ib.</i>
10.—The washing to be repeated, ..	<i>ib.</i>
11.—Washing to be done in vessels having their mouths upwards, ..	<i>ib.</i>
12.—Shaking of the black antelope leather, ..	<i>ib.</i>
13.—The aforesaid leather to be spread on the earth, ..	<i>ib.</i>
14.—The mode of spreading it, ..	<i>ib.</i>
15.—Reason for husking on the leather, ..	<i>ib.</i>
16.—Placing of the mortar on the leather, ..	<i>ib.</i>
17.—Blessing the operation, ..	39
18.—Throwing the paddy into the mortar, ..	<i>ib.</i>
19.—Address to the pestle, ..	<i>ib.</i>
20.—Calling the cook, (<i>haviṣṭrit</i>) ..	19
21.—Bringing of a grinding-stone and muller, ..	<i>ib.</i>
22.—Anecdote on the mode of overcoming the enemies to this operation, ..	<i>ib.</i>
23.—Object of the exhortative mantra, ..	<i>ib.</i>
24.—Meaning of the word <i>Vṛiddha</i> in the above mantra, ..	40
25.—Meaning of the mantra for throwing away the husk, ..	<i>ib.</i>
26.—Share of the Rākshasas given in bran, ..	<i>ib.</i>
27.—Touching of water, ..	<i>ib.</i>
28.—Winnowing of the rice, ..	<i>ib.</i>
29.—Address to Savitā in connexion with the rice falling out of the winnowing-fan, ..	<i>ib.</i>
30.—An exhortative mantra to prevent damp spoiling the rice, ..	<i>ib.</i>

SECTION VI.

Grinding of the Rice.

1.—Dusting and spreading of the black antelope leather required for grinding rice, ..	40
---	----

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
2.—Placing of a peg on the leather spread on the earth, described as the support of the sky, ...	41
3.—Placing of the grinding-stone on the peg on the leather,	<i>ib.</i>
4.—Placing of the muller on the grinding-stone, ..	<i>ib.</i>
5.—Throwing of rice on the grinding-stone, ...	<i>ib.</i>
6.—Increase of rice on the grinding-stone by virtue of the mantra, ...	<i>ib.</i>
7.—Mode of grinding the rice, ...	<i>ib.</i>
8.—The grinder to look at his arms with a view to proceed with the grinding without interruption, ...	42
9.—Placing of the ground rice on the leather, ...	<i>ib.</i>
10.—Address to wife and maids to proceed diligently and carefully with the grinding, ...	<i>ib.</i>

SECTION VII.

Placing of earthen Baking-pans on the fire.

1.—A bit of dry palásá wood to be brought to strike a fire, ..	42
2.—Bringing of two pieces of charcoal, ...	<i>ib.</i>
3.—Explanation of the mantra for putting a piece of burning charcoal on the pan, to destroy Rákshasas, ...	<i>ib.</i>
4.—Placing of the pan on hot charcoal, ...	<i>ib.</i>
5.—Placing of a piece of charcoal on the pan to enlighten the upper regions ordained, ...	<i>ib.</i>
6.—No charcoal wanted to enlighten the sky as the sun there supplies its place, ...	<i>ib.</i>
7.—The advantage of knowing the above, ...	43
8.—Mantras for the placing of the pans on the fire, ...	<i>ib.</i>
9.—Conclusion of the mantra for placing the earthen baking pans on the altar, ...	43
10.—The advantage of knowing the rules regarding the placing of the pans, ...	<i>ib.</i>
11.—The advantage of using three pans, ...	<i>ib.</i>
12.—The advantage of using eight pans, ...	<i>ib.</i>
13-14.—The advantage of placing the pans as recommended, ..	<i>ib.</i>
15.—The meaning of the mantra for the consecration of the 8th pan, ...	44

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
16.—The meaning of the mantra for placing fire on the pans,	44
17.—The mode of lifting the heated pans after reading a four-footed Rig verse on each of them, ...	<i>ib.</i>

SECTION VIII.

Baking of the Rice Cake on the pans.

1.—Mantra for placing the rice meal on the baking pans explained, ...	44
2-3.—The object of mixing a little cold water with the meal,	<i>ib.</i>
4.—The mixing of a sufficiency of hot water with the meal,	45
5.—The meaning of the mantra for kneading the dough, ...	<i>ib.</i>
6.—Object of the two mantras for touching the dough, ...	<i>ib.</i>
7.—Explanation of the mantra for making balls of the dough,	<i>ib.</i>
8.—Ditto placing the same on the pans, ...	<i>ib.</i>
9.—Ditto ditto for flattening the balls on the pans, ...	<i>ib.</i>
10.—The object of flattening the surface of the cakes with the hand moistened with water, ...	<i>ib.</i>
11.—Ditto of smoothing the surface of the flattened cakes, ...	<i>ib.</i>
12.—Ditto of turning a bundle of burning <i>kus'a</i> grass round the cakes, ...	<i>ib.</i>
13.—The turning should be repeated three times, ...	46
14.—Explanation of the mantra for turning round the burning grass, ...	<i>ib.</i>
15.—Explanation of certain words in the mantra for baking the cakes, ...	<i>ib.</i>
16.—Explanation of the exhortation to the Agnidhra to prevent the cakes from being overdone	46
17.—The cakes to be covered, ...	<i>ib.</i>
18.—The thing (ash) with which they are to be covered, ...	<i>ib.</i>
19.—The ash to be removed by a brush of <i>dúrvā</i> grass, ...	<i>ib.</i>
20.—The merit of knowing the above, ...	<i>ib.</i>
21.—Explanation of the mantra for removing the ashes, ...	47
22.—The relation between the cakes and the ashes explained, ..	<i>ib.</i>
23-24.—Anecdote about the <i>Āpya Devas</i> to whom offerings are to be made with the washings of the baking-pans, ...	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
25.—Pouring of the washings on three lines in the altar ordained,	• 48
26.—Heating of the said water with a bundle of burning grass, ...	<i>ib.</i>

SECTION IX.

Preparation of the Altar.

1.—Taking of the Sphya, or spike for killing animals, while standing by the side of the altar ordained,	...	48
2-4.—Explanation of the mantra for holding the Sphya,	...	ib.
5.—Anecdote explanatory of the object of certain epithets in the first half of the mantra for striking the <i>dūrva</i> grass with the Sphya,	... ..	ib.
6.—Object of the 2nd half of ditto,	...	48
7.—Object of the mantra for removing the dust which falls from the grass,	... ..	49
8.—Explanation of the mantra for looking at the altar,	...	ib.
9.—Object of the mantra for throwing away the dusty grass,	... ..	ib.
10.—Anecdote about the same,	... ..	ib.
11.—Anecdote continued with reference to the mantra for taking the dust in his joined hands by the Agnidhra,	...	ib.
12.—Removing of the dust four times ordained,	...	50
13.—Anecdote showing why three lines should be drawn on the space between the Ahavaniya and the Gárhapatya fires to demarcate an altar,	... ..	ib.
14.—Object of the mantra for digging the altar, commencing with the east side,	... ..	ib.
15.—The excavation to slope to the east and the north,	...	ib.
16.—Four prominences are to be kept at the four corners,	...	51
17.—The loose earth on the altar to be shoved aside by the Sphya,	... ..	ib.
18.—The roots of grass, &c., in the bottom of the altar to be dug out,	... ..	ib.

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
19.—The Sphya to be used in so doing and not the unaided <i>manus</i> , ...	51
20.—The altar to be a span deep, (span of the thumb and fore-finger,)	<i>ib.</i>
21.—Anecdote to shew that the altar should be dug four fingers deep, ...	<i>ib.</i>
22.—With reference to the above, the altar may be made four fingers deep, ...	<i>ib.</i>
23.—The altar should be dug as long as a sandy bottom is not found, ...	<i>ib.</i>
24.—The southern side of the altar to be a little high, ...	<i>ib.</i>
25.—Sprinkling of soft sandy earth all over the altar, ...	<i>ib.</i>
26.—The drawing of certain lines about the altar ordained, ...	<i>ib.</i>
27.—Explanation of the three mantras for drawing the lines, ...	52
28.—The altar to be smoothed down with the Sphya, ...	<i>ib.</i>
29-32.—Explanation of the mantra for smoothing, ...	<i>ib.</i>
33.—Exhortation to the Agnidhra to arrange the necessary articles for the sacrifice, ...	<i>ib.</i>
34.—Agnidhra to arrange the articles, ...	<i>ib.</i>
35.—Authority of Devala on the quantity of water to be kept in the water vessel, ...	<i>ib.</i>
36.—The Sphya to be cast aside where the sweepings of a house are thrown, ...	53

SECTION X.

Arranging of the sacrificial articles.

1.—Bringing back of the Sphya and holding it in different positions round the altar, ...	53
2.—Washing of the hands after the above, ...	<i>ib.</i>
3.—Washing of the Sphya, ...	<i>ib.</i>
4.—Agnidhra to place the fire-wood and the <i>Kusa</i> grass, near the altar, ...	<i>ib.</i>
5.—The wood and grass to be arranged with their points directed to the east, ...	<i>ib.</i>
6.—The wood to be on the south of the altar and the grass to the north of it, ...	54

CHAPTER THIRD.

PAURŪNĀMĀSA ISIṢṬI OR CEREMONIES TO BE PERFORMED ON THE
FULL MOON.

SECTION I.

Cleaning of the Sacrificial Vessels.

1.—Object of the mantras for heating the sacrificial spoon, &c., <i>sruk</i> , <i>sruva</i> , &c.,	...	...	...	55
2.—Brushing of the <i>sruk</i> spoon,	...	...	...	<i>ib.</i>
3.—The <i>sruva</i> to be brushed first,	...	...	...	<i>ib.</i>
4.—The other vessels to be brushed in succession as named in the mantra,	...	...	...	<i>ib.</i>
5.—Praise of the vessels,	...	...	...	<i>ib.</i>
6.—Advantage of knowing the above,	...	...	...	<i>ib.</i>
7.—The brushing to be done with the top or bottom of the bundle of grass as rain is desired or not,	...	...	...	56
8.—A difference of opinion as to the mode of brushing,	...	...	...	<i>ib.</i>
9.—The brushing of the bowl of the spoon to be effected from its end towards its handle,	...	...	...	<i>ib.</i>
10.—The handle of the spoon to be brushed from the bottom towards the bowl,	...	...	...	<i>ib.</i>
11.—The above illustrated by the direction of the hair on the human forearm and arm,	...	...	...	<i>ib.</i>
12.—Anecdote to show why the <i>sruva</i> spoon should be first brushed,	...	...	...	<i>ib.</i>
13.—Advantage of knowing the above,	...	...	...	<i>ib.</i>

SECTION II.

Disposal of the instruments for cleaning the sacrificial vessels.

1.—Mantra for throwing the broom and grass brush into the fire,	...	...	...	56
2.—The advantage of the throwing,	...	...	...	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>		<i>Page</i>
3.—The throwing to be done with the aid of a Rig verse in		
• the anushtup metre, ...	...	56
4.—The reason of using the anushtup metro explained, ...	...	<i>ib.</i>
5.—Do. the Rig Veda explained, ...	...	57
6.—According to the opinion of some, the brush, &c., are		
to be thrown on the kitchen middling, ...	...	<i>ib.</i>
7.—Throwing into the fire, preferred to throwing into the		
kitchen middling, ...	...	<i>ib.</i>
8.—The latter course confirmed by further authority, ...	...	<i>ib.</i>
9.—Mantra for throwing the brush &c. into the fire, ...	...	58
10.—The advantage of throwing the grass into the fire, ...	...	<i>ib.</i>

SECTION III.

Offering of the clarified Butter.

1.—The wife to sit near the Gárhapatya fire, in order that the		
hem of her cloth may be tied to that of her husband, ...	...	58
• 2.—The tying to be effected while sitting, ...	...	<i>ib.</i>
3.—The wife to face the north to prevent domestic broils, ...	...	<i>ib.</i>
4.—That woman attains all her objects who sits as above.		
This is her pre-eminence, ...	...	59
5.—The wife not having right to perform a sacrifice, attains it		
by being linked with the husband as above, ...	...	<i>ib.</i>
6.—The tying consonant with worldly practice, ...	...	<i>ib.</i>
7.—The tying praised, ...	...	<i>ib.</i>
8.—The object of the husband in tying himself with the wife, ...	...	<i>ib.</i>
9.—The tying ordained, ...	...	<i>ib.</i>
10.—The reason why the husband and wife should sit near the		
Gárhapatya fire, ...	...	59
11-12.—Meaning of the mantra for pouring the clarified butter, ...	...	<i>ib.</i>

SECTION IV.

Heating of the clarified Butter.

1.—Anecdote on the connexion of clarified butter with sacri-		
fice, ...	...	60
2.—The wife to look at the butter, ...	...	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
3.—Meaning of the mantra for heating the butter on the Gārhapatya fire, ...	66
4.—Drawing of a line on the north of the fire to place the heated butter, ...	<i>ib.</i>
5.—Address to the butter, praying that it may suffice for all the oblations, ...	<i>ib.</i>
6.—Lifting (<i>utpavana</i>) of a little of the butter with two bits of <i>kūśa</i> grass, each a span long, ...	<i>ib.</i>
7.—The lifting to be repeated three times, ...	<i>ib.</i>
8.—Meaning of the three mantras for the lifting, ...	<i>ib.</i>
9.—The mantras to be of the Yajur Veda, ...	<i>ib.</i>
10.—Object of lifting three times, ...	<i>ib.</i>
11.—Lifting of a little water from the washing pot (<i>prokshani pātra</i>) with the aforesaid grass, ...	<i>ib.</i>
12.—The lifting to be accompanied with repetitions of both R̥g and Yajur mantras, ...	<i>ib.</i>
13.—Meaning of the mantra for taking <i>Sruva</i> and <i>Juhū</i> , ...	62

SECTION V.

On looking at and taking the clarified Butter.

1.—Anecdote on the subject of looking at the butter, ...	62
2.—Sprinkling of the butter on other articles of offering, ..	<i>ib.</i>
3.—The butter to be looked at with half closed eyes, ..	<i>ib.</i>
4.—Taking of the butter in the <i>sruva</i> spoon, ..	<i>ib.</i>
5.—Butter to be taken into the <i>Juhū</i> four times for every oblation, ..	<i>ib.</i>
6.—The quantity so taken should be greater than what is taken in the <i>Upabhrīt</i> , which vessel is filled with butter eight times before every oblation, ..	63
7.—The <i>Juhū</i> compared to the four feet and four teats, and the <i>Upabhrīt</i> to the eight half-hoofs, of the cow, ..	<i>ib.</i>
8.—The taking of the butter likened to a part of the Prayāja ceremony, ..	<i>ib.</i>

SECTION VI.

Placing of the Butter with fuel and kus'a grass before it.

- 1.—Mantra for sanctifying the water required for the ceremony, ... 63
- 2.—Anecdote explanatory of the mantra for sprinkling water on the fuel, ... *ib.*
- 3.—Explanation of the mantra for sprinkling water on the altar, ... 63
- 4.—Do. do. on the *kus'a* grass, ... 64
- 5.—The grass to be reflected upon as the three regions, .. *ib.*
- 6.—A little of the water to be taken in the hand and thrown towards the *kus'a* grass, ... *ib.*
- 7.—The remainder of the water to be dropped in a line from the southern corner of the altar to the northern corner, .. 65
- 8.—Loosening of the knot which ties the *kus'a* grass, .. *ib.*
- 9.—Holding an end of the string to pull it off the bundle of *kus'a* grass, ... *ib.*
- 10.—Meaning of the mantra for bringing the pounding stone towards the *Ahavaniya* fire, ... 65
- 11.—The stone to be held, to the east of the altar, by either the *Brahmá* or the *Yajamána*, ... *ib.*
- 12.—The stone to be held a span high, ... *ib.*
- 13-14.—Praise of the above, ... *ib.*
- 15.—The stone should be held up as long as the holder is able, .. *ib.*
- 16.—Placing of two switches of *kus'a* grass on the stone, ... *ib.*
- 17.—Explanation of the mantra for spreading the *kus'a* grass, .. *ib.*
- 18.—The reason why the *kus'a* grass is to be spread on the altar, .. *ib.*
- 19.—It is to be so spread as the earth may not be seen through it, ... 66
- 20.—Fixing of three pegs as sacrificial posts, ... *ib.*
- 21.—Explanation of the mantra for sanctifying the *Ahavaniya* fire, ... *ib.*
- 22.—Explanation of the mantra for placing in the fire the first two pieces of wood dipped in butter, ... *ib.*
- 23.—Do. for placing the two grass bundles called *ritihriti* on the altar, ... *ib.*

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
24.—The mode of placing the vidhṛiti, ...	66
25.—Explanation of the mantra for placing the stone near the altar, ...	<i>ib.</i>
26.—Do. do. for placing the juhú, upabhr̥it, &c., on the stone, ...	<i>ib.</i>
27.—Do. do. to be repeated while touching the juhú, &c., placed on the altar, ...	67

SECTION VII.

Offering of the first two sticks of wood (called Aghára) to the fire.

1.—Exhortation from the Adhvaryu to the Hotá, ...	67
2.—Twenty-one pieces of wood to be offered for overcoming enemies, ...	<i>ib.</i>
3.—Object of the twenty-one pieces of wood, ...	<i>ib.</i>
4.—Six pieces of wood to be offered to the six seasons, ...	<i>ib.</i>
5.—Fanning the fire with a kus'a broom, ...	68
6.—The fire to be fanned three times, ...	<i>ib.</i>
7.—Offering of the Aghára to be made with the s'ruva placed on the broom, ...	<i>ib.</i>
8.—Exhortation to Āgnidhra to wipe the fire with the kus'a with which the fuel had been tied, ...	<i>ib.</i>
9.—Object of the word <i>tristri</i> in the above mantra, is to indicate that the sides of the altar are thrice to be wiped, ...	<i>ib.</i>
10.—Each side of the altar to be wiped thrice, ...	<i>ib.</i>
11.—One of the Agháras is to be offered sitting, the other standing, ...	<i>ib.</i>
12.—The advantage of knowing the above, ...	69
13.—Explanation of the first mantra for offering the second Aghára, ...	<i>ib.</i>
14.—Mantras for taking up separately the juhú and the upabhr̥it, ...	<i>ib.</i>
15.—Mantra to be repeated when proceeding to the north near the Ahavaniya fire to obviate the evil of treading the fire of the Yajña-purusha, ...	<i>ib.</i>
16.—Object of the mantra to be addressed to the place of ceremony, ...	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
17-21.—Object of certain words in the mantra for offering the Agháras, ...	69
22.—Object of the mantra for uplifting the <i>srúk</i> , ...	70
23.—The <i>juhú</i> and the <i>upabhrít</i> are not to be allowed to touch each other, when withdrawing them after pouring the oblation, ...	ib.
24.—Meaning of the mantra to be repeated when withdrawing the <i>juhú</i> after pouring the oblation, ...	ib.
25.—The <i>Juhú</i> and the <i>dhruvá</i> are to be brought into contact after the offering of the Agháras, ...	ib.
26.—It is questioned whether the contact should be made twice, ...	ib.
27.—It is decided that it should be made thrice, ...	ib.
28.—Object of using the word <i>Jyoti</i> in the mantra for making the contact, ...	71

SECTION VIII.

Eating of Idá and the Puroḥita's rice cakes.

- 1.—Adhvaryu, walking amidst the Brahmá and other priests on the north of the altar, to take a fragment of the Idá rice cake, ... 71
- 2.—That portion of the Idá cake which is given to the Hotá sitting with his face to the west is called *avántara idá*, ... ib.
- 3.—Anointing with butter the two points of the index fingers of the Hotá, ... 72
- 4.—The *avántara* Idá is to be put on the hands of the Hotá four times, ... ib.
- 5.—The mantra to be recited by Adhvaryu and the Yajamána when the Hotá recites the mantra *Upahutam Ráthántaram*, &c., (given in the Hotrikāṇḍa), ... ib.
- 6.—The Adhvaryu and the Yajamána are to touch the Idá as held in the hands of the Hotá, ... ib.
- 7.—They are to repeat another mantra, ... ib.
- 8.—Advantage of knowing the above, ... ib.

<i>No. of Mantras.</i>		<i>Page</i>
9.—	Praise of the ceremony of holding and looking at the Idā, ...	72
10.—	Query as to whether after the eating of the Idā the <i>puro-</i> <i>dāsa</i> rice cake should be laid on <i>kus'a</i> grass, ..	<i>ib.</i>
11.—	Anecdote on the subject, ...	<i>ib.</i>
12.—	The rice cake placed on the <i>kus'a</i> grass is to be divided into four parts, ...	73
13.—	Praise of placing the rice-cake as above, ...	<i>ib.</i>
14.—	Do. in another way, ...	<i>ib.</i>
15.—	Do. of dividing it into four parts, ...	<i>ib.</i>
16.—	Assignment of the four portions to the officiating priests, ..	<i>ib.</i>
17.—	The assignment should be made successively, ..	<i>ib.</i>
18.—	The mode in which the first share is to be handed to the Agnidhra, ...	<i>ib.</i>
19.—	Do. 2nd do. to the Brahmā, ...	74
20.—	A second share to be given to the Brahmā from the <i>Prakrānta Pātra</i> , ...	<i>ib.</i>
21.—	The mode in which the third share is to be given to the Hotā, ...	<i>ib.</i>
22.—	Do. 4th do. to the Adhvaryu, ...	<i>ib.</i>
23.—	Dakṣiṇā to be given to the officiating priests, ..	<i>ib.</i>
24.—	Exhortation to be addressed to the Agnidhra, ..	<i>ib.</i>
25-26.—	Explanation of certain words in the exhortative mantras to be addressed to the Hotā, ...	<i>ib.</i>

SECTION IX.

Lifting of the Sruṅ, &c.

1.—	The placing of the <i>Juhú</i> and the <i>Upabhr̥it</i> on the altar (Vedi), ...	75
2.—	The <i>Juhú</i> to be on the east, and the <i>Upabhr̥it</i> on the west, of the altar, ...	<i>ib.</i>
3.—	Explanation why the word <i>vājavatibhyām</i> in the mantra, is in the dual number, ...	<i>ib.</i>
4.—	Do. of the mantra for touching the three sides of the altar with the <i>Juhú</i> , ...	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
5. — Touching of the Juhú, Upabhrít and Dhruva with the bundle of <i>kus'a</i> grass called <i>prastara</i> , ...	75
6-7.—Meaning of the mantra for touching the Juhú with the top of the grass bundle, ...	<i>ib.</i>
8.—Meaning of the mantra for touching the Upabhrít with the middle of the grass bundle, ...	<i>ib.</i>
9.—Do. the Dhruva with the root of the grass bundle, ...	<i>ib.</i>
10.—Meaning of the mantra for throwing into the Ahavaniya fire, the grass bundle and the branch with which the calf is kept away from the cow, ...	<i>ib.</i>
11.—Do. to be recited by the Adhvaryu when the grass bundle is thrown into the fire, ...	76
12.—Do. to be recited when touching the middle of the altar, ...	<i>ib.</i>
13 to 17.—Object of certain words in the mantra to be recited when striking the second side of the altar, ...	<i>ib.</i>
18.—Striking of the sides of the altar ordained, ...	<i>ib.</i>
19.—Oblation of the remnant of butter called <i>Samsrúva</i> to be offered with the Juhú, ...	<i>ib.</i>
20-21.—Explanation of the mantra for the above oblation, ...	77
22.—Do. of the mantra to be repeated when placing the Juhú and the Upabhrít before the cart, ...	<i>ib.</i>
23.—Offering of the chaff, called <i>Phalikarava</i> , ...	<i>ib.</i>
24.—Anecdote in praise of throwing the grass bundle before the wife of the Yajamāna, ...	<i>ib.</i>
25.—Direct praise of do. identifying the grass broom with the beard of Prajapati, ...	78
26.—The tie of the bundle to be loosened and the grass to be spread on the space between the Gāhapatya and the Ahavaniya fires, ...	<i>ib.</i>
27.—The mantra with which the ceremony is to be concluded, ...	<i>ib.</i>

SECTION X.

Mantras relating to the wife of the Yajamāna.

1-3.—Explanation of the mantra for untying the knot in the hem of the clothes of the husband and wife, ...	79
--	----

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
4.—Do. of the mantra to be repeated over a water vessel (<i>phṛnapātra</i>) which is to be brought in by the wife, ..	79
5-6.—Praise of the metre of that mantra, ...	<i>ib.</i>
7.—The wife to hold on the palm of her hand the thong with • which the hem of her cloth had been tied to that of her • husband as also a little water from the water vessel, ..	80
8.—The vessel to be placed thereon, ...	<i>ib.</i>
9.—The wife to wash her face with a little water from the vessel, ...	<i>ib.</i>

SECTION XI.

Throwing away of the Palis'a wood called Upavesha.

1.—Advantage of throwing away the wood, ...	80
2.—Advantage of knowing the ceremony of throwing, ..	<i>ib.</i>
3.—The throwing should be done while repeating a mantra, ..	<i>ib.</i>
4.—The wood to be so buried in a place where sweepings of the house are thrown, as not to be visible, ..	<i>ib.</i>
5.—Praise of the wood as an instrument of imprecation, ..	<i>ib.</i>
6.—The imprecation to be effected by repeating the name of the enemy while striking the fire with the wood, ..	81
7.—Three imprecatory Rig verses for carrying the wood away from the house, ...	<i>ib.</i>
8.—The effect of the imprecation enhanced by a laudatory verse, ...	<i>ib.</i>
9.—Mantra to be repeated when throwing the wood into a hole dug for the purpose, ...	<i>ib.</i>
10.—The enemy to be borne in mind when striking the fire, carrying away the wood, and digging a hole for it, ..	<i>ib.</i>

CHAPTER FOURTH.

ON HUMAN SACRIFICES.*

SECTION I.

To Devas who claim to be of the castes of Bráhmaṇa, Kshatriya, &c., men of the Bráhmaṇa, Kshatriya, and the like castes, are to be sacrificed, ...	346
--	-----

SECTION II.

To those who claim pre-eminence in singing, dancing, &c., men of the Sūta, Sāilusha, and the like castes, ditto, ..	347.
---	------

SECTION III.

To those who are the presiding divinities of labour, magic, &c., men of the potter, ironsmith, and the like castes, ditto, ..	348
---	-----

SECTION IV.

To those who are the presiding divinities of (<i>abhimāni</i>) or delight in promiscuous intercourse (<i>saṅghataka</i>), bastards and the like, ditto, ...	349
---	-----

SECTION V.

To those who preside over rivers, desert places, &c., men of the • Kaivarta (fishermen) Nishāda (hunters) and the like castes, ditto, ...	350
--	-----

SECTION VI.

To those who delight in marring human exertion, &c., hunchbacks, dwarfs, and the like, ditto, ...	351
---	-----

SECTION VII.

To those who preside over robbery, &c., thieves, scandal-mongers, and the like, ditto, ...	352
---	-----

* Each section enumerates several different kinds of divinities and the human sacrifices most appropriate for them; the above Index gives only the first two items of each section.

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
SECTION VIII.	
To those who preside over light, &c., men who collect fuel, firemen and the like, ditto, ...	353
SECTION IX.	
To those who preside over rapid motion, elephant-keepers, groomis, &c. ditto, ...	354
SECTION X.	
To those who are the presiding divinities of violent passions, &c., ironsmiths, men who run away with criminals condemned to death, and the like, ditto, ...	354
SECTION XI.	
To the wife of Yama, women who have borne twins, to those who preside over the mantras of the Atharva Veda, women who have miscarried, &c. &c., ...	356
SECTION XII.	
To those Devas who preside over tanks, ponds, &c., men who catch fish by putting up embankments (<i>Dhivara</i>), or by hooks (<i>Dāsa</i>) and the like, ditto, ...	357
SECTION XIII.	
To those who preside over sounds, echoes, &c., collectors of news, retailers of incoherent speech, and the like, ditto, ...	358
SECTION XIV.	
To those who delight in detecting evil, delight in splendour, &c. men who are always watchful, very sleepy, &c., ditto, ...	359
SECTION XV.	
To the presiding divinities of wit, song, &c., prostitutes, female players on the <i>Viṇā</i> , and the like, ditto, ...	359

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
------------------------	-------------

SECTION XVI.

To the presiding divinities of dice and of the Satya Yuga, &c., dice-players, those who frequent gambling halls, and the like, ditto, ...	360
---	-----

SECTION XVII.

To the presiding divinities of land, fire, &c., men who move on crutches, those of the Chandála caste, and the like, ditto, ..	362
---	-----

SECTION XVIII.

To the presiding divinities of speech, wind, &c., fat men, men of good wind, and the like, ditto, ...	362
---	-----

SECTION XIX.

To the presiding divinities of ugliness, ambition, &c., tall men, short men, and the like, ditto, ...	363
--	-----

CHAPTER FIFTH.

ISHTI SACRIFICES.

SECTION I.

Mantra to be recited by the Hotá.

1.—Mantra to be recited by the Hotá when proceeding from the east to the west between the Ahavaniya and the Uttara fires, ...	87
---	----

SECTION II.

Sámidheni Mantras.

1 to 11.—Mantras to be repeated by the Hotá after reciting the <i>Vyáhruti</i> , thrice repeating the <i>hín</i> , and once slowly muttering the same, ...	88
12.—Substitute for the 11th mantra in the case of sacrificers of the Vasishṭha Gotra, ...	89

SECTION III.

Nivid and Pravara Mantras.

1.—Pravara mantra to be recited by the Hotá,..	..	89
2-8.—Nivid mantras, ditto,	..	<i>ib.</i>
9.—Explanations of the Aváhana mantras given in the Sañhitá,..	..	<i>ib.</i>

SECTION IV.

Mantra for taking up the Sruk.

1.—Mantra as above (the term <i>Sruk</i> includes the <i>Juhú</i> and the <i>Upabhrít</i> vessels,)	..	89
---	----	----

SECTION V.

Prayája Mantras.

1 to 5.—Mantras as above,	..	90
---------------------------	----	----

SECTION VI.

*Mantras for offering clarified butter, *Ajya*.*

1.—Invocatory and oblation mantras for the first offering to Agni,	..	90
2.—Ditto ditto to Soma,	..	91
3.—Ditto second ditto to Agni,	..	<i>ib.</i>
4.—Ditto ditto to Soma,	..	<i>ib.</i>

SECTION VII.

Mantras for offering the rice cake.

1.—Invocatory and oblation mantra* for the first offering of the rice cake to Agni,	..	91
2.—Ditto ditto 2nd ditto ditto,	..	<i>ib.</i>
3.—Ditto ditto to Prajapati,	..	<i>ib.</i>
4.—Ditto ditto to Agni and Soma,..	..	<i>ib.</i>
5.—Ditto ditto to Indra,	..	92
6.—Ditto ditto for the <i>sánn iya</i> offering to Indra,	..	<i>ib.</i>
7.—Ditto ditto for the offering of the rice cake to Mahendra,	..	<i>ib.</i>

* In the mantras of this section the invocatory and oblation parts are included in one mantra, the first half being invocatory, and the second oblation

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
8.—Invocatory mantra for the offering of the <i>svishṭakṛit</i> or final oblation to Agni, ...	<i>ib.</i>
9.—Nigada mantra for ditto ditto, ...	<i>ib.</i>
10.—Invocatory and oblation ditto ditto, ...	93

SECTION VIII.

Preliminary to the Yajamāna's eating the Idā or remnant of the offering.

1.—The Yajamāna is to repeat the upāṁsu mantra, and then call for the Idā in a loud voice, ...	93
---	----

SECTION IX.

Mantra for a supplementary offering—Anuyāja.

1.—Mantra to be repeated by the Agnidhra when the supplementary wood is to be put on the fire, ...	94
--	----

SECTION X.

Mantra (Suktavāka) to be repeated by the Hotā when the adhvaryu is about to throw the Darbhā grass bundle into the fire.

1.—Mantra as above, ...	95
-----------------------------	----

SECTION XI.

Mantra in honor of Sanju son of Bṛikaspiti,—Sanjuvāka mantra.

1.—Mantra as above, ...	97
-----------------------------	----

SECTION XII.

Mantras for the offering of oblations to the Wives of the Gods, &c.

1.—Initial words of the invocatory and oblation mantras for offerings to Soma, ...	97
2.—Ditto ditto to Tvashṭā, ...	<i>ib.</i>
3.—Invocatory mantra for offerings to the wives of the Gods, ...	<i>ib.</i>
4.—Oblative ditto ditto, ...	<i>ib.</i>
5.—Invocatory ditto to Agni as the master of the house— Grihapati, ...	<i>ib.</i>
6.—Oblative ditto ditto, ...	<i>ib.</i>

SECTION XIII.

Call for Idá for the wife of the Institutor of the sacrifice,

1.—Mantra as above,	..	..	..	97
---------------------	----	----	----	----

CHAPTER SIXTH.

PA'SHUKA HOTRA.

SECTION I.

Purification of the Sacrificial Post to which the victim at a sacrifice is to be bound.

1.—Mantra to be repeated when painting the sacrificial post,	367
2-6.—Five mantras to be repeated when setting up the post,	368
7.—Mantra for tying a rope on the post,	370
8-9.—Two mantras to be repeated immediately after that operation,	31
10.—Mantra for dressing the post,	372

SECTION II.

Exhortative (praisha) mantras in connexion with the Prayāja Sacrifice.

1.—Exhortation for offering an oblation to Samidhá the first prayāja divinity,	..	..	..	373
2.—Do. to Tanūnapát, the 2nd do.	..	..	..	374
3.—Do. to Narásaṇsa, the 3rd do. . .	..	..	..	375
4.—Do. to Idá, the 4th do.	..	..	..	ib.
5.—Do. to Varhi, the 5th do.	..	..	..	376
6.—Do. to Durá, the 6th do.	..	..	..	ib.
7.—Do. to Ushá and Naktá, the 7th do.	..	..	..	377
8.—Do. to Daivyá and Hotá, the 8th do.	..	..	..	ib.
9.—Do. to Idá, Sarasvatí and Bháratí, the 9th do.	..	..	..	378
10.—Do. to Tvāshṭá, the 10th do. . .	..	..	..	ib.
11.—Do. to Vanaspati, the 11th do.	..	..	..	379
12.—Do. to Śvāhá, or Agni, the 12th do.	..	..	..	ib.

SECTION III.

*Oblative Mantras, called Apri, to be recited by the Hotá
at the prayāja sacrifice.*

1.—To Játahvedáh, ...	380.
2.—To Tanúnapát, ...	<i>ib.</i>
3.—To Narásaṅsa, ...	381.
4.—To Idá, ...	<i>ib.</i>
5.—To Varhi or kus'a grass.	382
6.—To the presiding deities of the gate, dváradevas, ...	<i>ib.</i>
7.—To ditto ditto of day and night, ...	383
8.—To the deities Daivyá and Hotá, ...	<i>ib.</i>
9.—To Bháratí, Idá and Sarasvatí, ...	384
10.—To Tvashṭá, ...	<i>ib.</i>
11.—To Yúpa or the sacrificial post, ...	<i>ib.</i>
12.—To the new born Agni—Sadyojáta, ...	385

SECTION IV.

*Mantras to be repeated when turning a fire round the oblation,
(Paryagnikaram).*

1.—Mantra to be recited when turning for the first time, ...	386
2.—Ditto the second time, ...	<i>ib.</i>
3.—Ditto the third time, ...	<i>ib.</i>

SECTION V.

*Exhortative (praisha) mantra, to be addressed to the Hotá by
the slayer of the sacrifice—Samitri.*

1.—Mantra as above, ...	387
-----------------------------	-----

SECTION VI.

*Exhortative (praisha) mantra to be addressed by the Hotá to the
slayer of the sacrificer.*

1.—Directions for cutting open the sacrificed animal, and separating its different members, ...	387
--	-----

SECTION VII.

Invocation to Agni with reference to the droppings of the oblations.

Invocation to Agni to drink the droppings of the clarified butter,	.. ..	399
2.—Ditto to Játavedá to do. from the offering of omentum,.	.. ..	<i>ib.</i>
3.—Ditto to Pávaka to ditto,	.. ..	<i>ib.</i>
4.—Ditto to Santya, the munificent Agni, to ditto,	.. ..	400
5.—Ditto to Agni the luminous, &c., to ditto, ..	.. ..	<i>ib.</i>

SECTION VIII.

Puronuvákyá and Praisha mantras for the offering of omentum and rice cake.

1.—Invocatory mantra (puronuvákyá) for the offering of the Omentum of a goat to Indra and Agni, ..	.. ..	401
2.—Exhortation (praisha) to human hotás to recite the obla- tive mahtra (Yájyá), ..	.. ..	<i>ib.</i>
3.—Invocatory mantra (puronuvákyá) for the offering of the rice-cake, ..	.. ..	402
4.—Exhortation (praisha) as above, ..	.. ..	<i>ib.</i>
5.—Invocatory mantra (puronuvákyá) for the Svishṭakṛita offering, ..	.. ..	<i>ib.</i>
6.—Exhortation (praisha) as above, ..	.. ..	403

SECTION IX.

Oblative, (Yájyá) mantras for the offering of omentum and rice cake.

1.—Oblative mantra (Yájyá) for the offering of the omen- tum, ..	.. ..	403
2.—Ditto, ditto, rice cake, ..	.. ..	<i>ib.</i>
3.—Ditto, Svṛtī disṭakṛita, ..	.. ..	404

SECTION X.

Eulogistic mantras, called Manṇá, addressed to Agni.

1-13.—Thirteen mantras as above, ..	.. ..	405-411
-------------------------------------	-------	---------

• SECTION XI.

Invocatory (Puronuvākya) and exhortative (Praisha) mantras to be recited by Maltrāvaruṇa in offering clarified butter, wood and Sviṣṭakṛita.

1.—Invocatory mantra for the offering of clarified butter, ..	411
2.—Exhortative mantra for ditto, ...	412
3.—Invocatory mantra for the offering of wood <i>Vanaspati</i> , ..	413
4.—Exhortative ditto for ditto, ...	414
5.—Invocatory ditto for the offering of Sviṣṭakṛita, ..	415
6.—Exhortative ditto for ditto, ...	ib.

SECTION XII.

Oblative (Yājñā) mantras for the offering of wood, clarified butter and the Sviṣṭakṛita.

1.—Oblative mantra for the offering of the clarified butter, ..	416
2.—Ditto ditto, wood, ...	417
3.—Ditto ditto, Sviṣṭakṛita, .. .	ib.

SECTION XIII.

Exhortative mantras to be recited in connexion with the Anúyājas.

1, 11.—Exhortative mantras for the eleven deities of the Anúyājas, ...	418-425
--	---------

SECTION XIV.

Oblative mantras relating to the Anúyājas.

1-11.—Oblative mantras for the eleven deities of the Anúyājas, ..	425
---	-----

SECTION XV.

Exhortative mantra for the Suktavākya.

1.—Mantra as above, ...	426
---------------------------	-----

CHAPTER SEVENTH.

EXPIATIONS FOR DEFECTS IN THE PERFORMANCE OF CEREMONIES.

SECTION I.

Expiactions in connexion with the Dars'apáurnamása ceremony.

- 1.—Expiratory *homa* necessary in connexion with the Dars'apáurnamása ceremony, when the same has to be performed while travelling, ... 428
- 2.—Expiation for the accidental burning out of the Anvāhita fire, ... 430
- 3.—Ditto for the falling out of a piece of burning charcoal from the altar of the Ahita fire, ... 431
- 4.—Ditto for ditto from the place where the samyā instrument is kept, ... 432
- 5.—Ditto for the accidental drinking, by the calf, of the milk reserved in a cow for the performance of a ceremony, .. 433
- 6.—Ditto ditto ditto, if the accident should happen at the evening ceremony, ... 434
- 7.—Ditto ditto, if the accident should happen both at the morning and evening ceremonies, ... 435
- 8.—Ditto for the accidental incapacity of the wife of the performer of the sacrifice, to join in the ceremony, owing to her being in her season, ... 436

SECTION II.

Expiactions in connexion with the oblatory articles of the Agnihotra or fire sacrifice.

- 1.—Expiation for the boiling over of the milk; the milk in such case is to be thrown on an ant-hill, and fresh milk procured for sacrifice, ... 439
- 2.—Ditto for the falling of insects into the milk when boiling; the milk to be thrown away with a palāśa leaf in it, and fresh milk obtained for use, ... 440
- 3.—Ditto for rain drops falling into the milk, ... 441

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
4.—Expiation for the destruction of the oblatory articles at the second offering, ...	442
5.—Ditto for the dropping out of burning charcoal from the altar, ...	443

SECTION III.

Substitutes for the sacrificial fire, &c.

1.—Alternative when the sacrificial fire cannot be produced in due time; (ordinary fire), ...	446
2.—Ditto if ordinary fire is not obtainable; (the oblation to be poured into the ear of a goat), ...	447
3.—The milk of such goat not to be drunk, ...	<i>ib.</i>
4.—Alternative in case of a goat not being available; (the oblation to be put in the right hand of a Bráhmāṇa, ...	<i>ib.</i>
5.—Ditto in case a Bráhmāṇa be not at hand; (the oblation to be poured on a heap of <i>kus'a</i> grass), ...	<i>ib.</i>
6.—Ditto if the <i>kus'a</i> grass be not obtainable (the oblation to be poured on water), ...	<i>ib.</i>
7.—Eight rice cakes to be offered if the sacrificial fire of one should get mixed with that of another or with an ordinary domestic fire, ...	448
8.—Eight rice cakes to be offered on the completion of the ceremony at the end of a year, ...	449
9-12.—Explanation of the mantra to be recited should the cooking pot become leaky, while in use, ...	<i>ib.</i>

SECTION IV.

Mantras to be recited by the Yajamāna in course of the Ishṭi rites.

1.—Mantra for sanctifying the vessel called <i>prañīti</i> , ...	451
2.—Mantra to be repeated when putting fuel on the fire, ...	<i>ib.</i>
3.—Ditto when collecting <i>palās'a</i> twigs, ...	452
4.—Ditto for sanctifying the cooking pot, ...	<i>ib.</i>
5.—Ditto for putting yeast in milk for curdling it, ...	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
6-8.—Three mantras to be muttered when the <i>Āhavanīya</i> fire is kindled, ...	452
9.—Mantra to be muttered while seated between the <i>Āhavanīya</i> and the <i>Gárhapatya</i> fires, ...	454
10-11.—Two ditto when establishing the <i>Gárhapatya</i> fire, ..	<i>ib.</i>
12.—One ditto ditto the <i>Dakṣiṇa</i> fire, ...	455
13.—Ditto addressed to <i>Sabhyágni</i> or the fire that exists where dice are cast, ...	<i>ib.</i>
14.—Ditto ditto to <i>Āvasathīya</i> fire when seated at the <i>Ābasatha</i> , the place where a successful gambler takes his meal, ...	456
15.—Ditto to be muttered after addressing the five fires as above, ...	<i>ib.</i>
16.—Ditto to be recited when the institutor of the sacrifice and his wife taste the remnant of the oblation before offering the <i>kus'a</i> oblation, ...	<i>ib.</i>
17-20.—Four mantras to be repeated when engaging in a <i>vrata</i> or vow, ...	457
21.—One ditto when bringing a <i>palás'a</i> branch to separate the calf from the cow, ...	<i>ib.</i>
22-23.—Two ditto for putting fuel on the fire, ...	458
24.—One ditto to be repeated when applying the scythe to the <i>kus'a</i> grass, ...	459
25.—Ditto ditto when cutting the same, ...	<i>ib.</i>
26.—Ditto ditto when tying it in bundles, ...	460
27.—Ditto ditto when spreading the grass for offering the funeral cake to the manes (<i>pinda pitṛi Yajña</i>), ..	<i>ib.</i>
28-29.—Two ditto to be repeated over the <i>palás'a</i> branch before cutting it into two small bits, ...	<i>ib.</i>
30.—Ditto for cutting the same into two pieces, ...	461
31.—Ditto when putting the same on a stone, ...	<i>ib.</i>
32.—Ditto when preparing a broom of <i>kusá</i> grass, ...	462
33.—Ditto to be repeated on the rope to be used in tying the calf at the time of milking, ...	<i>ib.</i>
34.—Address to the boiler when it is to be placed on hot charcoal, ...	463

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
35.—Mantra to be repeated when cutting a peg, a span long, from the lower portion of the palás'a branch with which calves are kept away from their dams, ...	<i>ib.</i>
36.—Ditto to be muttered by the Ritvig and the institutor of the sacrifice, ...	464
37.—Ditto to be repeated when sprinkling water on the sacrificial vessels, ...	<i>ib.</i>
38.—Ditto ditto when the cattle are returning from their pasture, ...	465
39.—Ditto ditto when tying the calves, ...	<i>ib.</i>
40.—Ditto ditto when bringing the calf to the cow, ...	<i>ib.</i>
41.—Ditto ditto before the cow is milked, ...	<i>ib.</i>
42.—Ditto ditto when milking, ...	466
43.—Question of the Adhvaryu to the party who brings the milk, ...	<i>ib.</i>
44.—His reply, ...	<i>ib.</i>
45.—Adhvaryu's address to the cow, ...	467
46.—Mantra to be repeated when touching the milk, after it has received the remains of an Agnihotra sacrifice, for converting it into curds, ...	<i>ib.</i>
47.—Ditto ditto when covering the wooden vessel containing the leavened milk, ...	<i>ib.</i>
48.—Ditto ditto when throwing a chip of palás'a wood into the leavened milk, ...	468
49.—Ditto regarding the placing of the palás'a twigs (M. 28. 32) and the grass bundle on the floor at some known place, ...	<i>ib.</i>
50.—Ditto to be muttered in the evening on the burning coal spread on the altar, ...	<i>ib.</i>

SECTION V.

Mantras to be recited by the Yajámána in the Ishti rites—Continued.

1.—Mantra to be muttered when lying down to sleep either near the Ahavaníya or the Gárhapatya fire, ...	470
2.—Ditto ditto when the rice-cake is to be removed from the fire, ...	471

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
3.—Mantra to be muttered in sanctifying the aforesaid cake,	471
4.—Ditto ditto when pouring <i>ghi</i> on the aforesaid cake, ...	472
5.—Ditto ditto when placing the cake on a plate, ...	<i>ib.</i>
6.—Ditto ditto when placing the plate on a side, ...	<i>ib.</i>
7.—Ditto ditto when fanning the cake, ...	<i>ib.</i>
8.—Ditto ditto when sprinkling <i>ghi</i> on the morning milking pot, ...	473
9.—Ditto ditto when smearing the baking pan with <i>ghi</i> , ...	<i>ib.</i>
10.—Address to the chief Hotá and the Adhvaryu, ...	<i>ib.</i>
11.—Mantra to be recited when dividing the clarified butter into parts, ...	475
12.—Ditto ditto when pouring the <i>ghi</i> a second time on the cake (pratyavaghāraṇa), ...	<i>ib.</i>
13.—Ditto ditto when a fragment is broken off from the piece of rice cake intended to be tasted, ...	476
14.—Ditto ditto when a fragment of the <i>idá</i> cake is broken,...	<i>ib.</i>
15.—Ditto ditto for the eating the <i>Idá</i> , by the Yajamāna and the four Ritvigs,...	477
16.—Ditto for touching the rice cake when placed on the <i>kús'a</i> grass, ...	<i>ib.</i>
17.—Ditto allotting the rice cake divided into four parts to the four quarters, ...	478
18.—Ditto for dipping the <i>kús'a</i> grass into the clarified butter, contained in the ladle, ...	479
19.—Ditto to be recited by the wife of the Yajamāna while sitting to the right of the Gáhapatya fire, ...	<i>ib.</i>
20.—Ditto ditto when the Yajamāna along with his wife offers an oblation, ...	480
21-24.—Four ditto, for offering a homa to the fire and wind of the human body (<i>Nārishṭa homa</i>), ...	<i>ib.</i>
25.—Mantra for the full moon ceremonial homa, ...	482
26.—Ditto new moon ditto, ...	483
27.—Ditto for spreading on the altar, the <i>kús'a</i> grass which has been used for the seat of the Hotá, ...	<i>ib.</i>

SECTION VI.

Mantras regarding the Ishṭi rites not given in the two preceding sections.

1.—Exhortation after milking a cow, ...	485.
2.—Mantra for installing the Brahmá, ...	<i>ib.</i>
3.—Ditto to be recited by the Brahmá after installation, ...	<i>ib.</i> •
4.—Ditto for the sanctification of the ashes held in the hands of the Agnidhra for removal, ...	486
5.—Ditto to be addressed to the altar before clearing it out, .	487
6.—Ditto ditto to the altar when it is to be got ready, ...	<i>ib.</i>
7.—Ditto to be recited on the collected <i>kús'a</i> grass, ...	488
8.—Mantra to be repeated on the <i>kús'a</i> grass ready to be spread on the altar, ...	<i>ib.</i>
9.—Ditto ditto when spreading it, ...	489
10.—Ditto ditto when forming the border of the altar with a part of the <i>kús'a</i> grass, ...	490
11.—Ditto ditto when putting crosswise the two stalks of grass called <i>vīdhṛīti</i> , ...	<i>ib.</i> •
12.—Ditto ditto when the placing of the <i>kús'a</i> grass on the altar is completed, ...	491
13.—Ditto when placing the oblation spoon (<i>jūhú</i>) on the afore-said grass, ...	<i>ib.</i>
14.—Ditto ditto the cup called <i>Ṭṣabhṛit</i> , ...	492
15.—Ditto ditto the vessel called <i>Dhruvā</i> , ...	<i>ib.</i>
16.—Mantra for placing the <i>śruva</i> spoon on the right of the <i>jūhú</i> , ...	493
• 17.—Sanctification of the <i>śruva</i> spoon before being placed in its proper place, ...	<i>ib.</i> •
18.—Ditto of the clarified butter pots, ...	<i>ib.</i>
19.—Mantra for touching the rice cake for Agni, ...	494
20.—Ditto ditto boiled milk after it is deposited in its proper place, ...	<i>ib.</i>
21.—Ditto ditto curdled milk, ditto ditto, ...	495
22.—Ditto for placing the grass bundle to the front or to the north of the <i>Dhruvā</i> , ...	496

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
23.—Mantra for touching the several oblatory articles as arranged, ...	496
24.—Sanctification of the rice cake as placed for Indra and Agni, ...	497
25.—Mantra for rubbing the fire with the rope with which fuel is tied, ...	<i>ib.</i>
26.—Especial address for the share of the Agnidhira, ...	498
27.—Mantra for rubbing the body after eating the Idā cake,...	<i>ib.</i>
28.—Address to the fire (Agni) after offering the oblatory wood of the Anuyāja, ...	<i>ib.</i>
29.—Mantra for touching the fire a second time before offering the Anuyāja oblatory wood, ...	500
30.—Ditto for sanctifying the grass with which the fire has been touched, ...	<i>ib.</i>
31.—Ditto to be muttered after the spread <i>kūś'a</i> grass is thrown into the fire, ...	<i>ib.</i>
32.—Ditto to be repeated in the performance of the Sañyuvāka, ...	501
33.—Ditto ditto when throwing away the washings of the rice, ...	<i>ib.</i>
34.—Ditto ditto when throwing into the fire the pounded rice which sticks on the sides of the mortar, ...	502
35-40.—Six mantras to be addressed to the sun, ...	<i>ib.</i>
41.—Address to the Ahavaniya fire to be repeated after throwing fuel with the mantra beginning with <i>Samiddha Agni</i> , &c., ...	504
42.—Mantra to be repeated when throwing away the <i>Upaveska</i> stick (a stick 12 fingers long) for a malevolent purpose, ...	505

SECTION VII.

Mantras for obviating defects in the ceremonial for the initiation of a neophyte (Dhikshá) in connexion with the Soma sacrifices.

1.—Address to the deities connected with the initiatory rites, ...	506
2.—Ditto to the dress to be put on at the initiatory rites, ...	507
3.—Mantra to be repeated on the final oblation, ...	508

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
4.—Mantra to be repeated when touching the four sides and the centre of the hide of the black antelope (an important article in the initiatory rites), ...	508
5.—Ditto to be recited when seated on the hide, ...	509
6.—Ditto to be addressed to the neophyte by the Adhvaryu, ...	510
7.—The neophyte's address to the Ahavaniya fire, ...	511
8-9.—Mantras for the installation of the Ahavaniya fire by the Yajamāna, ...	512
10.—Address to Somakrayanī, ...	513
11.—Mantra to be repeated at the seventh step, ...	<i>ib.</i>
12.—Address to Tūbrahmanyā to be repeated by the Yajamāna, ...	514
12.—Ditto to the altar for measuring it, ...	<i>ib.</i>
14.—Exhortation to the makers of the altar, ...	515
15.—Mantra for sanctifying the altar, ...	<i>ib.</i>
16.—Ditto for throwing away a brick-bat from the altar, ...	516
17.—Address to the sacrificial animal, ...	<i>ib.</i>

SECTION VIII.

Mantras for obviating accidents in regard to Sacrificial animals.

1.—Mantra to be repeated in offering the oblation for obviating the evil effect of a sacrificial animal cying at the time of sacrifice, ...	517
2.—A second mantra for the same, ...	518
3.—Mantra for offering an oblation to obviate the evil effects of the sacrificial animal sitting down at the time of sacrifice, ...	<i>ib.</i>
4.—Address to the animal so situated, ...	<i>ib.</i>
5.—Three mantras to be repeated, should the sacrificial animal shiver, tremble, or run away or die at the time of sacrifice, ...	519
6.—A common mantra for all the evils named above, ...	<i>ib.</i>
7.—Mantra for obviating the evil consequent on the death of the sacrificial animal before the sacrifice, ...	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>		<i>Page</i>
8.—	Mantra for offering an oblation should the Soma that remains behind after the oblations with the graha and the chamasa vessels come in contact with such Soma as has not yet been used in oblation, ...	520
9.—	Mantra for drinking the Soma, ...	<i>ib.</i>

SECTION IX.

Mantras relating to yeast or ferment, &c.

1.—	Mantra to be repeated on the yeast for the Upāṁsugraha,	522
2.—	Mantra for purifying the pounding stone, ...	<i>ib.</i>
3.—	Address to Pratiprasthātā to apply to the pounding stone at the midday sacrifice, ...	523
4.—	Mantra for heating the ladle full of clarified butter and curls on the Agnidhriya fire, ...	<i>ib.</i>
5.—	Ditto for offering an oblation with the above, ...	524
6.—	Ditto for eating the same, ...	<i>ib.</i>
7.—	Two mantras to be repeated when touching the navel,...	525
8-11.—	Four mantras for sanctifying the vessel called <i>soḍaśhī</i> ,	<i>ib.</i>
12.—	Mantra for offering an oblation with the <i>soḍaśhī</i> vessel,	527
13.—	Ditto for eating the remnant of the above oblation, ...	<i>ib.</i>
14.—	Ditto to be repeated in offering an oblation when one is frightened either in an exposed place or in going out, ..	<i>ib.</i>
15.—	Ditto ditto when going to bathe after the performance of a rite, ...	528
16-17.—	The two last mantras for the offering of barley meal on return from the bath aforesaid, ...	<i>ib.</i>
18.—	Mantra for the Yajamāna when sitting near the altar, facing either the east or the north after performing a ceremony, ...	529
19-20.—	Two mantras to be repeated by the Adhvaryyu when standing on a bundle of kus'a grass or on a fruit, ...	530

SECTION X.

Expiatory Mantras.

1.—Expiatory mantra for an accidental fall of the butter jar,	531
2.—Ditto for the fall of the omentum (vapá), or the butter when being offered, ...	532
3.—Ditto for placing the spilled oblation on the oblation spoon, ...	233
4.—Ditto with reference to the direction of the <i>Sátrakāra</i> , <i>Īadgena mīrti ijgal</i> , &c.	<i>ib.</i>
5.—Ditto ditto when a baking pan is dropped, &c., ...	<i>ib.</i>
6.—Ditto for sanctifying the above by the institutor of the sacrifice, ...	534
7.—Ditto ditto for offering the expiatory oblation with reference to the 5th mantra, ...	• 535
8.—Mantra to be repeated when danger of disturbance is eminent: the whole of the oblatory articles should be placed in the <i>dhonakalāśa</i> , and offered at once, ...	<i>ib.</i>
9-11.—Three mantras for expiatory oblation necessary when one accidentally recites the <i>stotra</i> without first tasting the contents of the oblation spoon, ...	536
12.—Mantra to be repeated, should a washed spoon come in contact with an unwashed one, ...	537
13.—Ditto to be repeated, should any body eat the remnant of • a ceremonial offering which has come in contact with rain water, ...	<i>ib.</i>
14.—Ditto to be repeated when drinking the sanctified soma liquor on which rain drops have accidentally fallen, ...	538

SECTION XI.

Expiatory mantras for irregularities in connexion with the new and full moon sacrifices.

1-28.—Expiatory mantras for the performance of the <i>Dars'a</i> and <i>Paurṇamāsa</i> ceremonies, ...	539
---	-----

No. of Mantras.

Page

SECTION XII.

Mantras to be repeated by the Yajamāna in sanctifying twenty-one bundles of kus'a grass:

1-20.—Mantras to be repeated as above, ... 545

SECTION XIII.

Mantras for sprinkling curds or milk mixed with honey on the frying pan at the concluding ceremony—Arabhṛitha.

1-13.—Mantras for the above, ... 551-557

SECTION XIV.

Sprinkling, &c., at the Arabhṛitha.

1-3.—Mantras to be repeated by the Yajamāna, when sprinkling a handful of water on his own head after the arabhṛitha bath, ... 557

4-6.—Mantras for offering a homa by a R̥itvij who, after establishing a sacrificial (āhavanīya) fire at one place, enacts his part at another, ... 559

7.—Mantra for eating the remainder of the sacrificial butter, 560

8-10.—Mantras for offering oblations on the Dakṣiṇa fire, ... *ib.*

11-13.—Mantras for pouring curds on kus'a grass spread on the east of the aforesaid fire, ... *ib.*

14.—Mantra to be repeated standing after the above operation, *ib.*

15.—Mantra to be used in offering the homa to the Gārhapatyā fire on the twelfth day, ... *ib.*

16.—Ditto ditto to the Dakṣiṇa fire, ... 561

17.—Ditto ditto to the Ahavanīya fire, ... *ib.*

EIGHTH BOOK.

ON THE OPERATIONS OF THE FIRST DAY OF THE ASWAMEDHA SACRIFICE.

SECTION I.

Preparations for the Aswamedha—the duties of the Yajamāna.

- 1.—Ordination that the Saṅgrahani sacrifice should be performed on the full moon of Chaitra, ... 563
- 2.—The rope for tying the horse should be of either *kusa* or *munja* grass, 12 or 13 cubits (aratni) long, each cubit being equal to 24 fingers' breadth,* ... 563
- 3.—The Nakshatra most appropriate for the beginning of the aswamedha (*chitra*), ... 564
- 4.—The place fit for the sacrifice—a sacred spot where the gods may be worshipped, ... *ib.*
- 5.—The mode of bringing the Ritivijas, ... *ib.*
- 6.—Shaving, ablution, and new dress necessary,... 565

SECTION II.

The Sacred Rice.

- 1.—Four kinds of water necessary for the cooking, pluvial, puteal, lacustrine, and fluvial, ... 566
- 2.—The four quarters from which the waters are to be collected, *ib.*
- 3.—The rice to be cooked with the above waters, ... 567
- 4.—The quantity of rice to be cooked—four *surāva* or platterfuls, ... *ib.*
- 5.—Gold to be placed above and below the cooked rice; clarified butter to be liberally poured thereupon. The four officiating priests to eat the same; the gold to be presented to them as *dalshinī*, or honorarium, ... *ib.*
- 6.—The *munja* or *kusa* rope with which the horse was to be tied should be steeped in the clarified butter which will remain after the priest have eaten the rice, ... 568

* The aratni measures from the point of the elbow to the tip of the little finger.

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
7.—The advantage of using rope made of <i>kus'a</i> grass, ...	568
8.—Anecdote in praise of feeding the four officiating priests with the rice, ...	569
9.—Anecdote in praise of giving gold to the same, ...	<i>ib.</i>
10.—The best time for giving the gold, ...	<i>ib.</i>

SECTION III.

Tying the Horse with the rope.

1.—Permission of the Ritvij to be obtained before tying the horse, ...	570
2.—The object of the above, ...	<i>ib.</i>
3.—Explanation of the mantra for putting on the rope, ...	571
4.—Mantra for sanctifying the rope, ...	<i>ib.</i>
5.—Discussion as to whether the rope should be 12 or 13 cubits long, ...	572
6.—The object of the word <i>agus</i> in the 2nd foot of the mantra for putting on the halter, ...	573
7.—Ditto ditto <i>vibhru</i> in the 3rd foot of ditto ditto, ...	<i>ib.</i>
8.—Ditto ditto <i>rita</i> in the 4th foot of ditto ditto, ...	<i>ib.</i>
9.—The objects of the different words in the mantra for haltering the horse, ...	574
10.—The object of the last two words of the above as given in a different s'ákhá, ...	575

SECTION IV.

Bathing the Horse after putting on the halter.

1.—The horse to be led behind the Yajamāna, who is to have a dog proceeding before him, and bathed in a tank, ...	576
2.—The dog, which should have two whirls of hair over its eyes, is to be killed in the water by the son of a female slave, ...	<i>ib.</i>
3.—The weapon for destroying the dog, a club made of the <i>saidhraka</i> wood, (the wood is said to be of a reddish black colour, and hard as iron: <i>Dalbergia</i> ?), ...	577

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
4.—The man who is to kill the dog should be the son of a prostitute, ...	577
5.—The corpse of the dog is to be placed under the feet of the horse, ...	578
6.—It is then to be thrown away into the water on the off side of the horse, ...	<i>ib.</i>
7.—The horse is to be called away towards the west from the water by shewing it a bundle of <i>ishika</i> grass, (<i>saccharum spontaneum</i>), ...	<i>ib.</i>
8.—The bundle of <i>ishika</i> grass is to be tied with a rattan cane,	579
9.—The horse is to be brought up on land, ...	<i>ib.</i>
10.—Portions of two mantras given on the subject in the 7th Kāṇḍa of the Sāṃhitā, the first to be repeated by the Brahmā when taking the hand of the Yajamāna, the second to be addressed to him by the Adhvaryu, ...	<i>ib.</i>

SECTION V.

Water to be sprinkled on the Horse by the four principal officiating priests.

1.—The four principal priests are to sprinkle water on the horse just come out of the water after bathing, ...	580
2.—The Adhvaryu is to sprinkle water, standing on the west side facing the east, and surrounded by a hundred princes, ...	<i>ib.</i>
3.—The Brahmā to sprinkle water standing on the north side, facing the south, and surrounded by a hundred Kshatriyas, ...	581
4.—The Hotā to sprinkle water, standing on the east side, facing the west, and surrounded by a hundred chariot drivers (<i>sūta</i>) and heads of villages, ...	<i>ib.</i>
5.—The Udgātā to sprinkle water, standing on the south side, facing the north, and surrounded by a hundred of the mixed caste called <i>Kṣhātrī</i> (born of Vaiśya mother and Sudra father), ...	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
6.—The advantage of having a hundred Princes, Kshatriyas, &c., on each side, ...	582
7.—Ditto of the four hundred collectively, ...	<i>ib.</i>

SECTION VI.

Repetition of mantras on the drops of water as they trickle down from the body of the horse after it has been bathed.

1.—Should drops of water trickle down the body of the Horse after bathing, the mantras beginning with <i>agnes'ráhe</i> , &c., should be repeated, ...	582
2.—The number of mantras to be repeated (vide 7th Káṇḍa 1 Prapáthaka), ...	583
3.—Option on the subject, ...	584
4.—The drops of the water being typical of <i>homa</i> offerings, the word <i>s'váhá</i> is to be repeated after the mantras, ...	<i>ib.</i>
5.—The drops being <i>homa</i> offerings, the earth is to be reckoned as the sacrificial fire, ...	<i>ib.</i>
6.—The propriety of repeating the mantras illustrated by an anecdote, ...	<i>ib.</i>
7.—The object of the first mantra, ...	585
8.—Ditto of the next nine mantras, ...	<i>ib.</i>
9.—Ditto of the ten mantras collectively, ...	<i>ib.</i>
10.—According to a preceding rule, a thousand mantras should be repeated, this should not be effected by repeating each mantra consecutively a hundred times, but by reciting the ten mantras successively, ...	<i>ib.</i>
11.—The ten mantras to be repeatedly recited to complete the thousand, ...	586
12.—Anecdote for obviating the evil effects of omissions and errors, ...	<i>ib.</i>

SECTION VII.

The Adhvaryu to sprinkle water from all the four sides.

1.—Sprinkling from the east, facing the west, ...	587
--	-----

<i>No. of Mantras.</i>			<i>Page</i>
2.—Ditto from the south, facing the north,	...	...	587
3.—Ditto from the west, facing the east,	...	...	<i>ib.</i>
4.—Ditto from the north, facing the south,	...	...	588
5.—Ditto under the horse,	...	...	<i>ib.</i>
6.—Ditto above ditto,	...	...	<i>ib.</i>
7.—The object of the first half of the mantra, for subsequent sprinkling,	...	...	<i>ib.</i>
8.—Ditto latter half of ditto,	...	...	<i>ib.</i>
9.—Sprinkling of the horse praised by questions and answers,			589

SECTION VIII.

Oblations (Homas) with reference to the conduct and colour of the horse.

1.—Oblation (<i>homa</i>) with reference to the conduct (<i>charita</i>) of the horse,	...	...	590
2.—The object of the <i>homa</i> mantra explained,	...	...	<i>ib.</i>
3.—Discussion on the necessity of the <i>homa</i> ,	...	...	590
4.—The place and time of the above oblation,	...	...	591
5.—A difference of opinion on the subject,	...	...	592
6.—Further ditto ditto,	...	...	<i>ib.</i>
7.—Oblation (<i>homa</i>) with reference to the colour (iron grey), of the horse especially noticed,	...	...	593
8.—An additional <i>homa</i> ordained,	...	...	<i>ib.</i>

SECTION IX.

Repeating the several epithets of the Horse over his ears, &c., and consecrating him.

1.—The objects of the first two epithets,	...	...	594
2.—Ditto of the third and fourth ditto,	...	...	<i>ib.</i>
3.—Ditto of the fifth ditto,	...	...	595
4.—The advantages of repeating the epithets,	...	...	<i>ib.</i>
5.—The object of the sixth, seventh, eighth and ninth epithets,	...	...	<i>ib.</i>
6.—Ditto of the tenth ditto,	...	...	<i>ib.</i>
7.—Ditto of the eleventh ditto,	...	...	596

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
8.—Certain <i>homas</i> to be offered after repeating the epithets,	596
9. Mantra for releasing the horse after the aforesaid <i>homas</i> ,	<i>ib.</i>
10.—Mantra (to be thrice repeated) for delivering the horse to the care of a hundred princes clad in armour, ...	597
11-14.—Four mantras for offering oblations, at dusk, on the four feet of the horse when it stops for the night. The house of a carpenter is recommended as the best place,	<i>ib.</i>
15.—Four hundred chiefs to be the guardians of the horse; a hundred princes and a hundred Kshatryas on cars, well armed, and as many Śúdras and Vaisyas, ...	598
16.—Should the horse be stolen by enemies, another of the same kind, colour and age should be bathed as above, ..	599

SECTION X.

Homa to the Vis'valdevas as a Dikshá sacrifice.

1.—Anecdote of Prajapati on the origin of the Dikshá divinities, ...	600
2.—The number of days the <i>Dikshá</i> is to be performed, ...	601
3.—The <i>homa</i> to be performed seven days, ...	<i>ib.</i>
4.—The above fully detailed, ...	<i>ib.</i>
5.—The number of times the <i>homa</i> is to be offered on each day,	<i>ib.</i>
6.—Praise of the region of Aditya, ...	602
7.—The number of <i>homa</i> detailed in a different way and praised, ...	<i>ib.</i>
8.—Each divinity to have three offerings, ...	603
9.—The reason why the <i>Dikshá</i> should be performed seven days, ...	<i>ib.</i>
10.—The mantra of the final <i>Dikshá</i> offering, ...	604

SECTION XI.

Mantras of the Dikshá Ceremony.

1.—Anecdote of Prajapati on the creation of the <i>Medha</i> (sacrifice), ...	604
--	-----

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
2.—The object of the six mantras to be used on the first and the second days of the ceremony, ...	604
3-7.—Ditto ditto on the third to the seventh day of the ceremony, ...	605
8.—Praise of the final offering, ...	607

SECTION XII.

Ceremonies to be performed every day during the year that the horse roams about of his own accord.

1.—Eight offerings to Savitā on the morning of the first day of roaming, ...	608
2.—Eleven ditto to ditto at midday, ...	<i>ib.</i>
3.—Twelve ditto to ditto in the afternoon, ...	<i>ib.</i>
4.—An offering with clarified butter to be made at dusk, . . .	609
5.—In the eleventh month, a stable or hut is to be made of <i>asvatha</i> wood, and barley to be offered to the horse therein, ...	609

SECTION XIII.

Addresses to the fire named Ukhā on the completion of the year.

1-8.—Explanation of the twelve mantras for addressing the fire named <i>Ukhā</i> , ...	610
--	-----

SECTION XIV.

Homa with boiled rice, &c., in connexion with the Asvamedha sacrifice.

1.—Anecdote on the origin of the rice <i>homa</i> , ...	612
2.—The first article of the homa, <i>viz.</i> , clarified butter, . . .	613
3.—The nine other articles of the homa, <i>viz.</i> , honey, rice, flattened rice (commonly called <i>chire</i>), baked rice (<i>khāi</i>), powdered barley mixed with clarified butter, baked barley, fried barley meal, the grain called <i>Masusi</i> ,	

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
(probably <i>Masuri—errum hirsutum</i>) and the grains of <i>priangu—Panicum italicum</i> , ...	613
4.—The offering is to be formed by mixing the aforesaid ten articles, ...	614

SECTION XV.

Particulars regarding the aforesaid Homa.

1.—Anecdote shewing why the <i>homa</i> should be performed at night, ...	615
2.—Praise of the first article of the <i>homa</i> , ...	<i>ib.</i>
3.—The first offering should be made with the aforesaid first article, <i>viz.</i> , clarified butter, ...	<i>ib.</i>
4.—The <i>homa</i> to be then performed with the other articles,...	616
5.—The <i>anuvākas</i> that are to be recited, in performing the <i>homa</i> , ...	<i>ib.</i>
6.—The object of performing the <i>homa</i> at night, ...	<i>ib.</i>
7.—A different mode of offering the rice <i>homa</i> , ...	<i>ib.</i>
8.—Two mantras of the first of the ten <i>Anuvākas</i> above allud- ed to, ...	617
9.—Two mantras of the last <i>Anuvāka</i> , ...	<i>ib.</i>
10.—The last mantra, ...	<i>ib.</i>

SECTION XVI.

Explanation of the Mantras used in the above homa.

1.—Anecdote in praise of the mantras, ...	618
2.—Object of the first mantra, ...	<i>ib.</i>
3.—Object of the numerals in the first <i>Anuvāka</i> , ...	<i>ib.</i>
4.—Praise of the succeeding numbers in the subsequent mantras, ...	619
5.—The oblations of the first <i>Anuvāka</i> to be offered without enumeration, not so in other cases, ...	<i>ib.</i>
6.—Object of the first two mantras of the last <i>Anuvāka</i> as given in the preceding section, ...	<i>ib.</i>
7.—Object of the third, fourth and fifth mantras, ...	<i>ib.</i>
8.—Ditto sixth ditto, ...	620

SECTION XVIII.

The same subject continued.

1.—Object of the <i>Am̐bhas</i> mantras, ...	627
2.—Ditto <i>Nabhas</i> and <i>Mabhas</i> mantras, ...	<i>ib.</i>
3.—Ditto <i>Yavya</i> mantras, ...	628
4.—Ditto <i>Garya</i> mantras, ...	<i>ib.</i>
5.—Ditto <i>Santati</i> mantras, ...	<i>ib.</i>
6.—Ditto <i>Pramukti</i> mantras, ...	629
7.—Ditto of the mantras of the 5th <i>Prap̐ithaka</i> . (The object of the first <i>anuvāka</i> being obvious, is not described), ...	<i>ib.</i>
8.—The object of the <i>S'arīra homa</i> mantras, ...	<i>ib.</i>
9.—Ditto <i>Yoga</i> mantras, ...	<i>ib.</i>
10.—Ditto <i>Mahiman</i> mantras, ...	<i>ib.</i>
11.—Ditto <i>Brahmararchasa</i> mantras, ...	630
12.—Ditto of a different <i>anuvāka</i> , ...	<i>ib.</i>
13.—Ditto of <i>Sammati</i> mantas for the attainment of heaven, ...	630
14.—Ditto of two mantras not included in the <i>Saṁhitā</i> , ...	<i>ib.</i>
15.—Ditto of the three sections of the 4th <i>Kāṇḍa</i> , ...	631
16.—Praise of performing the <i>anna homa</i> in connexion with the <i>Asvamedha</i> sacrifices, ...	<i>ib.</i>
17.—What to be done should a part of the night remain unexpired after the performance of the <i>anna homa</i> , ...	<i>ib.</i>
18.—What to be done when the night is about to be over, ...	<i>ib.</i>

SECTION XIX.

On the planting of the sacrificial posts on the day preceding the first day of the Asvamedha ceremony.

1.—The number of sacrificial posts necessary for performing the sacrifice (twenty-one), ...	632
2.—The wood most appropriate (<i>rājju dāla</i> — <i>cardia latifolia</i>) for the principal post called <i>Agnishtha</i> , which is planted before the <i>Ahavanīya</i> fire. Its length should be 21 <i>aratni</i> of 24 <i>aṅgula</i> to each <i>aratni</i> —about 28 feet, ...	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
3.—Particular observance in connection with the vessel which is used to hold the blood of the sacrificed animal (<i>tejantī</i>), ...	633
4.—The rattan (<i>calamus rotang</i>) most appropriate for sacrificial wood for the <i>Asramedha</i> , ...	<i>ib.</i>
5.—Rule to be observed in tying the sacrificial animals to the posts: domestic animals to be tied each to a post, wild ones between two posts, ...	<i>ib.</i>
6.—The domestic ones to be slaughtered; the wild ones to be let loose, ...	634

SECTION XX.

On the places appropriate for the different sacrificial posts.

1.—The planting of the <i>Agnishtha</i> or principal post near the Ahavaniya fire, ...	634
2.—Two <i>Decadara</i> (<i>Pinus decurva</i>) posts to be planted on the two sides of the chief post, ...	<i>ib.</i>
3.—Beyond them should be planted six marmelos posts; three to the right and three to the left, ...	635
4.—Beyond them, six <i>khadira</i> (<i>minosa catechu</i>) posts as above, ...	<i>ib.</i>
5.—Beyond them six <i>palisa</i> (<i>butea frondosa</i>) posts as above, ..	<i>ib.</i>
6.—Praise of the posts, ...	<i>ib.</i>
7.—The number of sacrificial animals, to be numerous, ...	<i>ib.</i>
8.—Explanation of the above, ...	636
9.—The different sides which the sacrificial animals are to occupy; the horse to occupy the left, ...	<i>ib.</i>
10.—The mode of offering the <i>havi</i> to the horse. It is to be placed on the left side on a cane mat, ...	637
11.—Ditto ditto to the polled animals, do. to wild cattle (<i>Nilagao gomriga</i> , erroneously explained a cross between a deer and a cow,)	<i>ib.</i>
12.—Peculiarity in offering oblations in reference to these animals (no remnant to be left in the oblation spoon), ..	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
13.—Oblations meet after the above, ...	638
14.—The advantage of knowing the above, ...	<i>ib.</i>
15.—Two subsequent oblations, ...	<i>ib.</i>

SECTION XXI.

Peculiarities in regard to the establishing of the fire in connexion with the horse sacrifice.

1.—Twenty-one fires necessary according to some authorities,	639
2.—Their impropriety according to others, ...	<i>ib.</i>
3.—The question decided in favor of twelve fires, ...	<i>ib.</i>
4.—Praise of the twelve fires, ...	640
5.—Ditto, of the eleven posts, ...	<i>ib.</i>
6.—An objection raised, ...	<i>ib.</i>
7.—The same disposed of, ...	641
8.—Twenty-one posts preferred, ...	<i>ib.</i>
9.—Praise of the (three-fold) twenty-one elements of the sacrifice, (21 posts, 21 fires, 21 stomas,)	<i>ib.</i>

SECTION XXII.

Certain details regarding the recitation of the Vahisparamāna hymns.

1.—An anecdote why the Vahisparamāna hymn should be addressed to the horse, ...	642
2.—The horse to be appointed in the place of the Udgātri, ...	643
3.—On the holding of the tail of the horse, ...	<i>ib.</i>
4.—The horse to be made to neigh by placing a mare before him, ...	<i>ib.</i>
5.—The place of the mare,—her neighing, ...	644
6.—The above further explained, ...	<i>ib.</i>
7.—The Vahisparamāna hymns to be prefaced by the offering of gold, ...	<i>ib.</i>

SECTION XXIII.

How the other animals are to be arranged about the horse.

- 1.—Other animals to be included in the sacrifice, .. 645
- 2.—The horse, a polled ox and a Nidagáo to be tied to the post called *Agnishtha*, ... *ib.*
- 3.—A black-necked goat to be tied to the forehead of the horse, and placed to the east side, .. 646
- 4.—A *Paushna* goat to be tied behind the above goat, ... *ib.*
- 5.—An *Andrápaushna* goat to be tied on the top of the horse, ... 647
- 6.—Two black-necked goats to be tied to the two arms of the horse, ... *ib.*
- 7.—Two goats having lots of hair on the thighs, *Lomasa-suthya*, to be tied to the thighs, ... *ib.*
- 8.—Two goats having white backs to be tied to the two flanks of the horse, ... 648
- 9.—A goat with a white spotted belly to be tied under the horse, ... *ib.*
- 10.—A white goat to be tied to the tail of the horse, ... *ib.*

NINTH CHAPTER.

ON THE OPERATIONS OF THE SECOND AND THE THIRD DAYS OF THE HORSE SACRIFICE.

SECTION I.

How the wild and the domestic animals are to be dealt with.

- 1.—Anecdote on the object of sacrificing 18 animals, the total number of animals to be sacrificed 180, ... 650
- 2.—Praise of the number 18, ... 651
- 3.—Particular sacrificial posts for these sacrifices, ... *ib.*
- 4.—In what number animals are to be slaughtered; nine at a time, ... *ib.*
- 5.—How the wild animals are to be dealt with, ... 652

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
6.—A question raised as to the propriety of slaughtering wild animals, ...	653
7.—The question decided, ...	<i>ib.</i>
8.—How the domestic animals are to be dealt with, ...	654

SECTION II.

The Cháturmāsya and other animals.

1.—Anecdote in praise of the wild and the domestic animals,	654
2.— <i>Cháturmāsya</i> animals defined, ...	655
3.— <i>Ekádas'ina</i> (eleven) animals defined, ...	656
4.— <i>Dás'a</i> (ten) animals defined, ...	657
5.—The meaning of the above numerals explained, ...	<i>ib.</i>
6.—Difference in the color, caste, &c., of animals according to the Devas for whom they are intended, ...	658

SECTION III.

Object of offering several animals to each divinity, and of mixing the fat of those animals together.

1.—Praise of the wild and the domestic animals, ...	659
2.—Three animals meet for each divinity, ...	<i>ib.</i>
3.—Object of giving many animals to each divinity, ...	<i>ib.</i>
4.—The fat of the three animals to be offered together, ...	660
5.—No offering can be made with the fat of wild animals, because they are let loose, ...	<i>ib.</i>

SECTION VI.

On yoking the horse to a car and ornamenting and anointing him.

1 and 2.—A verse on the subject of harnessing the horse to a car from the 7th Kánda, of the Sañhitá explained, ...	661
3 to 5.—A verse on the subject of harnessing two other horses along with the sacrificial horse, from the same Kánda, explained, ...	662
6.—Object of the above two verses, ...	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
7.—Initial words of a mantra for placing a flag on the top of the car, ...	663
8.—Ditto ditto, on putting on the coat of mail and taking the bow, ...	<i>ib.</i>
9.—Addhvaryu to repeat certain mantras from the 7th Kāṇḍa, when the institutor of the sacrifice has drawn the car near to some water towards the north, ...	<i>ib.</i>
10.—A verse for making the horse smell some water, explained,	<i>ib.</i>
11.—Object of decorating the horse with jewels before yoking him to the car, ...	664
12.—Object of the use of the Vyāhṛiti enjoined in the 7th Kāṇḍa,	<i>ib.</i>
13.—The Vyāhṛiti described as wives, ...	665
14.—The jewels to be strung by the wives of the institutor of the sacrifice with a gold wire, ...	<i>ib.</i>
15.—The jewels enumerated, (a thousand), ...	<i>ib.</i>
16.—The wives to anoint the horse, ...	<i>ib.</i>
17.—Praise of the anointment,... ..	666
18.—When the horse is brought back after having been bathed subsequent to the above anointment, he is to have a little rice, the remnant of the rice homa, offered to him,... ..	667
19-20.—Mantra for offering the rice to the horse, and to make him smell it if he himself should not do so, ...	<i>ib.</i>
21.—Certain mantras of the 7th and the 5th Kāṇḍas to be repeated on the horse, ...	<i>ib.</i>
22.—Application of the <i>Prayāja-yajyā</i> of the 5th Kāṇḍa, ...	668

SECTION V.

On the Recitation of the Brahmodya Samvād.

1.—The Brahmodya explained, ...	668
2.—The Brahmā to sit to the right of the Agniṣṭha post, ...	669
3.—The Hotā to sit to the north of the post, ...	<i>ib.</i>
4.—The Agniṣṭha post, a representative of the Hotā, ...	<i>ib.</i>
5.—The Hotā, seated to the north of the post to put the question, what sentient object existed before (<i>kiṁsvīd</i>), ...	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>		<i>Page</i>
	&c., the Brahmá from the south to say <i>Dyaurásit</i> , the sky existed, &c., ...	670
6.—	The second question and answer, ...	<i>ib.</i>
7.—	The third ditto ditto, ...	<i>ib.</i>
8 to 16.—	Fourth to twelfth ditto, ...	671

SECTION VI.

Ceremonies to be performed over the slaughtered horse.

1.—	A homa to be offered at the time of slaying the horse, ...	672
2.—	An address to the horse after the wife of the Yajamána has circumambulated the corpse of the slaughtered animal, ..	673
3.—	The corpse to be thrice circumambulated, ...	674
4.—	The same to be repeated, ...	<i>ib.</i>
5.—	The same to be again repeated, ...	<i>ib.</i>
6.—	Pratiprasthátri to call the wife of the Yajamána to the place of sacrifice, ...	675
7 to 11.—	Address partly to the wife and partly to the horse after covering the wife and the horse together with a red cloth, “	<i>ib.</i>
12.—	Three styles required—of gold, silver and iron, ...	677
13.—	Address for skinning the horse, ...	<i>ib.</i>

SECTION VII.

Ceremonies to be performed over the slaughtered horse, concluded.

1.—	Object of the first quarter of the first mantra to be repeated by the other wives of the institutor of the sacrifice, for the encouragement of the wife who remains covered with the horse, ...	678
2.—	Ditto of the second quarter of ditto ditto, ...	<i>ib.</i>
3.—	Ditto of the third quarter of ditto ditto, ...	679
4.—	Ditto of the fourth quarter of ditto ditto, ...	<i>ib.</i>
5.—	Ditto of the first quarter of the second mantra for ditto ditto, ...	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
6.—The comparison involved in the above, explained, ...	680
7.—Object of the second and the third quarters of the second mantra, &c., &c., ...	<i>ib.</i>
8.—Ditto of the first quarter of the third ditto ditto, ...	<i>ib.</i>
9.—Ditto of the second quarter of ditto, ...	681
10.—Ditto of the third quarter of ditto, ...	<i>ib.</i>
11.—Ditto of the first quarter of the 4th ditto, ...	682
12.—Ditto of the second quarter of ditto, ...	<i>ib.</i>
13.—Ditto of the second half of ditto, ...	<i>ib.</i>
14.—Mantra to rectify the evil effects of imperfectly pro- nouncing the above mantras, ...	683
15.—Water to be sprinkled on the wife after the above ceremo- ny, ...	<i>ib.</i>

SECTION VIII.

On the merits of sacrificing animals at the As'vamedha ceremony.

- 1.—Anecdote of Prajāpati :—he having created the animal
world entered it, but could not come out thereof in his
own form. He, therefore, offered profusion of wealth to
those who would help him out of the difficulty. The
Devas performed the horse sacrifice and helped him out, 684
- 2.—Praise of the sacrifice of human beings, ... *ib.*
- 3.—Praise of the horse sacrifice, ... 685
- 4.—Praise of the sacrifice of cattle, ... *ib.*
- 5.—Praise of the sacrifice of goat and sheep, ... *ib.*
- 6.—Praise of dedicating animals, ... 686
- 7.—The above sacrifices praised together, ... *ib.*
- 8.—Praise of the horse sacrifice, and the merit of knowing it, *ib.*

SECTION IX.

Animals meet for the third day of the ceremony.

- 1.—Advantages derivable from the first and second days' obser-
vances, ... 687
- 2.—*Sāktara Sāma* hymns to be recited on the second day, ... *ib.*

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
3.—The animals meet for the third day (cattle is described to be superior to goats, sheep and all wild animals,) ...	688
4.—The Deva to whom cattle are most appropriate, ...	<i>ib.</i>
5.—Animals to be slaughtered at the close of the third night; nine white barren cows,...	<i>ib.</i>
6.—Animals to be slaughtered after the above; two bullocks,	689
7.—Animals to be slaughtered after the above; black spotted kids, partridges and white herons, in all eleven in number, ...	<i>ib.</i>
8.—Animals to be slaughtered for the gratification of the seasons, ...	<i>ib.</i>
9.—The sanctification of the above animals, ...	690

SECTION X.

On the Grahas called Mahimána.

1.—Anecdote of Prajápati having become a great giver of rice by offering an oblation to the Mahimána Grahas, at the horse sacrifice, ...	690
2.—The ordinance about the oblation to the Grahas, ...	691
3.—The merits of the oblation, ...	<i>ib.</i>

SECTION XI.

Offering homa with parts of the body of the slaughtered horse, and those called Svishṭakṛit.

1.—The <i>Saríra</i> homa described, ...	692
2.—The number of anuvákas relating to the subject (14) pointed out, ...	693
3.—Other anuvákas alluded to in the <i>Kṛanya-kāṇḍa</i> , ...	<i>ib.</i>
4.—Anecdote about the efficacy of the Svishṭakṛit offerings,...	<i>ib.</i>
5.—The first offering should be with the throat of the Nilgáo (Gomṛiga) ...	694
6.—The second offering should be with the hoofs of the horse, ...	<i>ib.</i>
7.—The third should be offered in a steel vessel, ...	695

SECTION XII.

The Homa called As'vastomiya, in which the fat of the horse is offered between the S'arīra and the S'vishṭakṛit homas, and the Homa with two-footed verses.

1.—The homa ordained,	...	...	...	695
2.—The article necessary for the homa—the fat of the horse,				<i>ib.</i>
3.—The offering to be made thirty-six times,	...	...	...	696
4.—Praise of the number thirty-six,	...	...	...	<i>ib.</i>
5.—Homa with verses with two feet,	...	...	...	<i>ib.</i>
6.—The question whether the as'vastomiya or the offering with two-footed verses should have the precedence determined,	...	...	...	697
7.—The latter to follow the fat and other offerings,	...	...	...	<i>ib.</i>

SECTION XIII.

Ishti ceremonies to be performed for a year before commencing the horse sacrifice.

1.—Anecdote on the origin of the Ishti,	...	...	698
2.—The presiding divinity of the Ishti,...	...	...	<i>ib.</i>
3.—Praise of the Sáyandhṛiti or evening homa which makes the horse halt in the evening,	...	...	698
4.—The advantages of the morning and the evening Ishtis,...	...	...	699
5.—The advantages of the morning Ishti,	...	...	700
6.—The advantages of the Ishti at different times,	...	...	<i>ib.</i>

SECTION XIV.

Songs appropriate for the Ishtis.

1.—Two Bráhmans to sing songs with the aid of the instrument called the Viná,	...	...	...	700
2.—It is preferable that one of the two songsters should be a Bráhmaṇ, and the other a Kshatriya,	...	...	...	701
3.—The time of singing,	...	...	...	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
4.—The nature of the songs to be sung by the Brāhman at the day offering, ...	702
5.—Ditto ditto by the Kshatriya at the evening do.	703
6.—Each to sing three songs, ...	<i>ib.</i>
7.—The fee to be paid to the songsters in this homa; two bulls yoked to a car, and a hundred head of milk cows, ...	704

SECTION XV.

Special homa to Mrityu in connection with the Aśabhrittha or supplementary homa.

1.—The special homa defined, ...	704
2.—Why one offering appropriate Mrityu, ...	705
3.—A special offering to Mrityu as the presiding divinity of destroyer of fœtuses, or of a Brāhman who knows the three Vedas with their Kalpas, or of a reader of the same Sākhā of the Vedas with the offender, ...	706
4.—A query as to the necessity of the special offering, ...	<i>ib.</i>
5.—Reply thereto, ...	<i>ib.</i>
6.—The offering praised by an anecdote, ...	707
7.—An offering to Varuṇa, ...	<i>ib.</i>
8.—The offering to be laid on the head of a man who is bald, perspiring, white spotted, (having lepra alphoides?) and brown-eyed, ...	707

SECTION XVI.

Mantra for tying the sacrificial animals to the principal post (Upākaraṇa), and an Ishṭi ordained.

1.—The first part of the mantra explained, ...	708
2.—Second part ditto ditto, ...	<i>ib.</i>
3.—Third ditto ditto, ...	709
4.—Fourth ditto ditto, ...	<i>ib.</i>
5.—Fifth ditto ditto, ...	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
6.—The application of the three mantras given at the end of the section beginning with the words <i>Nama Rājni</i> , ..	709
7.—Object of sacrificing animals appropriate to Agni, Indragñi and <i>As'vina</i> , ...	710
8.—Praise of <i>Āgneya</i> animals, ...	<i>ib.</i>
9.—Ditto of <i>Aindrāgnya</i> animals, ...	<i>ib.</i>
10.—Ditto of <i>As'vina</i> ditto, ...	<i>ib.</i>
11.—Ditto of the threefold fruits of the sacrifices, ...	<i>ib.</i>
12.—An <i>Ishti</i> of the seventh <i>Kāṇḍa</i> recited, ...	611
13.—The exhortative and oblation mantras for the ten offerings aforesaid, ...	<i>ib.</i>

SECTION XVII.

Expiations for diseases and other accidents to the horse.

1.—Three <i>Ishti</i> offerings each on eight potsherds to be offered to Agni, and the same to <i>Savitā</i> , and the charu' or rice frumenty to be offered to <i>Soma</i> for any disease that the horse may be afflicted with, ...	711
2.—Praise of offering to Agni in this <i>Ishti</i> , ...	<i>ib.</i>
3.—Ditto to <i>Soma</i> , ...	712
4.—Ditto to <i>Savitā</i> , ...	<i>ib.</i>
5.—Ditto to all the three, ...	712
6.—Offering to <i>Pusā</i> in expiation of any disease on the skin of the horse, ...	<i>ib.</i>
7.—Offering to <i>Rudra</i> in expiation of a disease in the horse, ...	713
8.—Offering to <i>Vais'vānara</i> , should the horse not return to a stable at night, ...	<i>ib.</i>
9.—Offerings to Agni on eight potsherds, should the horse long for a mare, ...	<i>ib.</i>
10.—Praise of the first offering, ...	<i>ib.</i>
11.—Ditto second ditto, ...	<i>ib.</i>
12.—Ditto third ditto, ...	714
13.—The advantage of performing the above expiations, ...	<i>ib.</i>

SECTION XVIII.

The Brahmodana Ishṭi in connexion with the horse sacrifice.

1.—Twelve Brahmodana to be performed on return home after performing a horse sacrifice,...	...	...	714
2.—The above not to mean twelve ceremonial rites,	...	...	715
3.—But to imply the feeding of twelve Bráhmans,	...	...	<i>ib.</i>
4.—The advantage of the number twelve,	...	..	716

SECTION XIX.

The twelve merits of the As'vamedha.

1 to 12.—The twelve merits of the As'vamedha re-counted, ..	716

SECTION XX.

The mode of sacrificing the horse.

1.—A blanket steeped in ghi to be spread on the ground,	...	718
2.—The Yánya Sáṃa hymn to be sung,	...	719
3.—A piece of leather to be spread on the blanket,	...	<i>ib.</i>
4.—A mattress wrought with gold to be spread thereon,	...	<i>ib.</i>
5.—A plate of gold to be placed thereon,	...	719
6.—Advantages of the above,...	...	<i>ib.</i>
7.—Advantage of knowing the above,	...	720

SECTION XXI.

Offerings on the northern altar—Atara Vēdi.

1.—Anecdote of Aditya becoming a horse to be sacrificed by the Devas,	...	...	...	720
2.—Derivation of the name As'va,	...	...	...	721
3.—Ditto of Arva,	...	...	...	<i>ib.</i>
4.—Ditto of Vájī,	...	...	...	722
5.—Ditto of Aditya,	...	...	...	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>		<i>Page</i>
6.—Offering on the northern altar, ...		722
7.—The advantage of knowing the above, ...		<i>ib.</i>
8.—Praise of Agni and Aditya,—the fruits of the As'vamedha,		723
9.—Ditto in another way, ...		<i>ib.</i>
10.—Ditto ditto, ...		<i>ib.</i>

SECTION XXII.

The sacrifice of a bull at the As'vamedha.

1.—Anecdote of Prajapati becoming a horse, ...	724
2.—The horse praised, ...	<i>ib.</i>
3.—The knowledge of the above praised, ...	725
4.—The horse praised again, ...	<i>ib.</i>
5.—Advantage of knowing it praised, ...	<i>ib.</i>
6.—Ditto of the horse sacrifice, and that of knowing it, ...	<i>ib.</i>
7.—The horse praised in another way, ...	<i>ib.</i>
8.—The performance of the ceremony praised, ...	726
9.—At the commencement of the horse sacrifice on the full moon of Vaisākha, a piebald polled ox to be sacrificed,	<i>ib.</i>
10.—The advantage of performing the sacrifice, and of knowing it, ...	<i>ib.</i>

SECTION XXIII.

On meditating on the different members of the horse.

1.—Advantage of meditating for a day and night on the hair on the flanks of the horse, ...	727
2.—Ditto of meditating on the four feet of the horse, ...	728
3.—Ditto of meditating on the rolling on the ground of the horse when tired, ...	<i>ib.</i>

TENTH BOOK.

SA'VITRA—CHAYANA OR COLLECTION OF FIRE FOR THE ADORATION OF THE SUN.

SECTION I.

Placing of bricks on the altar.

- 1.—Nine concentric circles to be drawn on the northern altar round a central pivot, and fifteen golden bricks to

*No. of Mantras.**Page*

be placed in the outer one in the names of the fifteen day-times of the waxing of the moon, ...	729
2.—Fifteen others to be placed between the above for the fifteen muhurtas of each day thereof, ...	730
3.—Do. for the fifteen nights of the waxing of the moon ;—in the eighth circle, ...	731
4.—Do. for the fifteen muhurtas of the nights to be placed between the above, ...	<i>ib.</i>
5.—Do. for the fifteen day-times of the wane,—to be placed in the seventh circle, ...	<i>ib.</i>
6.—Do. for the fifteen muhurtas of each day thereof,—to be placed as above, ...	<i>ib.</i>
7.—Do. for the fifteen nights of the wane,—to be placed in the sixth circle, ...	732
8.—Do. for the muhurtas of the nights,—to be placed as above, ...	<i>ib.</i>
9.—Twelve bricks to be placed in the fifth circle in the names of the twelve waxing fortnights of the year, ...	733
10.—Do. do. in the fourth circle for the twelve wanings of the moon of the year, ...	<i>ib.</i>
11.—Thirteen bricks to be put in the third circle in the names of the thirteen lunar months of the year, ...	<i>ib.</i>
12.—Eight kinds of sand to be placed in the third circle,—their names, ...	734
13.—Fifteen bricks to be placed in the second circle, in the names of the fifteen small muhurtas, ...	<i>ib.</i>
14.—Nine bricks to be placed in the first circle in the names of the six ceremonies, and the three seasons—their names, ...	<i>ib.</i>
15.—Four bricks to be placed in the centre in the names of four years, ...	<i>ib.</i>

SECTION II.

Placing of bricks in the name of Svayamâtṛiṇṇa.

1.—Four bricks to be placed on the four sides in the name of Svayamâtṛiṇṇa, ...	735
2.—Three mantras for the placing of the bricks, ...	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>		<i>Page</i>
------------------------	--	-------------

SECTION III.

Invitation to the Adhvaryus.

1.—An invitation to the Adhvaryus, ...	736
---	-----

SECTION IV.

Invitation to the Yajamāna.

1.—Invitation, &c., ...	788
----------------------------	-----

SECTION V.

Praise of the fire by the Hotá.

1.—The mantra to be recited by the Hotá, on sitting near the fire and facing it towards the east, ...	741
--	-----

SECTION VI.

The anointing of the face of the Yajamāna with clarified butter.

1.—Mantra to be repeated when anointing the face with the ghi that remains in the spoon after offering oblations with the <i>S'atarudra</i> and other mantras, ...	742
---	-----

SECTION VII.

Offerings after the anointment.

1.—Mantras for offering twenty-one oblations after anointing the face with ghi (S. VI.), ...	743
---	-----

SECTION VIII.

Offerings to Mrityu (Death).

1.—Mantra for taking on a piece of Udumbara wood, flesh meat for Mrityu, ...	744
2.—Do. for making the offering to Mrityu, ...	745
3.—Do. for eating the remnant of the offering, ...	745
4.—Do. to be repeated after eating the meat to promote longevity, ...	<i>ib.</i>

SECTION IX.

The philosophy of the S'avitra Agni explained.

1.—Anecdote in praise of Agni, ...	749
---------------------------------------	-----

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
2.—Difference of opinion as to whether one or two mantras should be repeated to expiate the sin attendant on the sacrifice, ...	749
3.—The two mantras above alluded to, ...	750
4 to 6.—Anecdote explaining the philosophy of the Sāvitrāgnichayana,—a ceremony which may be all accomplished by meditation, ...	<i>ib.</i>
7.—Punishment for discussing the subject, ...	753
8.—The days and nights of the waxing described in the 1st, and the 3rd mantras of the first section identified with the Sāvitrāgni, ...	<i>ib.</i>
9.—Ditto do. of the wane described in the 5th and the 7th mantras, do. do., ...	754
10.—The object of above-named four mantras, ...	<i>ib.</i>
11.—The muhurtas of the waxing of the moon named in the 2nd and the 4th mantras, and those of the wane named in the 4th, 6th and 8th mantras to be identified with do.	<i>ib.</i>
12.—The twelve waxings alluded to in the 9th, the twelve wanes of the 10th, and the thirteen months of the 11th mantras to be identified, &c.	<i>ib.</i>
13.—The sands alluded to in the 12th mantra of the first section to be identified, &c., ...	755
14.—The ceremonies (kratus) and the seasons of the 14th, and the years of the 15th to be identified, &c., ...	<i>ib.</i>
15.—The minor muhurtas of the 13th to be &c., ...	<i>ib.</i>
16.—Anecdote describing the rewards due to a knowledge of the Sāvitrāgni, ...	<i>ib.</i>
17.—The fruit of knowing the Sāvitrāgni, ...	756
18.—Anecdote to explain fully the fruits of the knowledge, ...	<i>ib.</i>
19.—The fruits which the knowledge secures to him who studies it, ...	<i>ib.</i>
20.—Anecdote firmly to establish the facts above stated, ...	757
21.—Moral deducible from the anecdote, ...	758
22.—A R̥ig verse quoted in support of the above, ...	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>		<i>Page</i>
23.—The substance of the verse explained, ...	...	759
24.—The real object of the knowledge pointed out, ...	...	760
25.—The reward of knowing it, ...	...	<i>ib.</i>

SECTION X.

Advantages of knowing the different mantras of the Sāvitrāgni.

1.—The advantage of knowing the Sāvitrāgni as honey, ...	...	761
2.—The disadvantage of not knowing it, ...	...	762
3.—The advantage of knowing the subject of the four mantras about the names of days and nights, ...	...	<i>ib.</i>
4.—Do. of the 2nd, 4th, 6th, and 8th do., ...	...	763
5.—Do. of the 9th, 10th, and 11th do., ..	...	<i>ib.</i>
6.—Do. of the 12th, 14th and 15th do., ..	...	<i>ib.</i>
7.—Do. of the 13th do., ...	...	764
8.—Praise of knowing the whole, ...	...	<i>ib.</i>

SECTION XI.

The advantages of knowing and the disadvantages of not knowing the purport of the Sāvitrāgni.

1.—The two kinds of men, those who know and those who do not, defined, ...	...	764
2.—The two classes further described, ...	...	<i>ib.</i>
3.—Of the two, the intelligent attains the highest reward, ...	...	766
4.—The unintelligent does not get the full reward, ...	...	<i>ib.</i>
5.—The intelligent receives the full reward, ..	...	767
6.—An anecdote on the subject, ...	...	768
7.—The reward which, according to the anecdote Bharadvāja, obtained will be due to others, ...	...	769
8.—Higher rewards not available by any other ceremony, ...	...	<i>ib.</i>
9.—All the gods are worshipped through this ceremony, ..	...	770
10.—Praise with reference to the origin of the word Sāvitra, ..	...	<i>ib.</i>

ELEVENTH BOOK.

NÁCHIKETA-CHAYANA, OR COLLECTION OF NÁCHIKETA FIRE.

SECTION I.

The mantras for placing of bricks, and the mode of placing them.

1.—Twenty-one golden bricks to be placed in a square space with sand ; mantra for placing the first brick,	...	772
2 to 21.—Mantras for placing the 2nd to the 21st brick,	...	773

SECTIONS II to V.

Offering of oblations (homa) for the purpose.

1.—S'atarudriya mantra for do.,	...	...	779
2.—Vasordhára mantra for ditto, (pouring of ghi on the wall, so that it may drop to the floor marking lines on the wall),	...	...	782
3.—Mantra for homa with rice,	...	...	783
4.—Mantra for the homa called <i>Vismaprā</i> ,	...	...	785

SECTION VI.

Mantras for touching the fire.

1.—Mantra for touching the fire,	...	...	787
2 & 3.—Rig verses on the subject,	...	...	788
4 to 8.—Five Rig verses for touching the fire,	...	...	789
9.—Mantra for smearing the altar with some dung brought from the cattle-shed,	...	...	791

SECTION VII.

Philosophy of the Nachiketa fire.

1.—The Náchiketa fire identified with the wind,	...	...	792
2.—The advantages of collecting the fire, and intelligently thinking on it, equal,	...	...	<i>ib.</i>
3.—The advantage of thinking on the fire, as having gold for its receptacle,	...	...	793
4.—The advantage of meditating on the fire as having a golden body,	...	...	793
5.—Another advantage of do.,	...	...	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
6.—Two kinds of celestial regions defined, those above the sun, and those under it,...	794
7.—Those who collect and those who adore the Náchiketa fire, ascend the higher of the two classes of regions, ...	<i>ib.</i>
8.—The advantage of living in this upper region of Brahma,...	795

SECTION VIII.

Anecdote from the Katha Upanishad on the advantage of knowing and of collecting the Náchiketa fire.

1.—Question of Nachiketá to his father, ...	795
2.—His father's reply, ...	796
3.—A supernatural voice addresses Nachiketá, ...	797
4.—The advice of that voice to Nachiketá, ...	<i>ib.</i>
5.—Nachiketá goes to Yama and his conversation with him,...	798
6.—Yama offers him three blessings, ...	<i>ib.</i>
7.—The first blessing, ...	799
8.—Second ditto, ...	<i>ib.</i>
9.—The advantage of collecting and also of knowing the Náchiketa fire, ...	799
10.—The third blessing, ...	800
11.—Anecdote of Prajapati on the advantage of giving Dakshiná, ...	<i>ib.</i>
12.—Ditto of Maharshi on ditto, ...	802

SECTION IX.

Method of collecting the Náchiketa fire.

1.—The altar (northern or southern) on which the fire is to be collected, ...	803
2.—The advantage of collecting it, ...	804
3.—Ditto ditto, ...	<i>ib.</i>
4.—A mode of performing the Náchiketa rite for the attainment of animals, ...	805
5.—Ditto for becoming chief, great, &c. ...	806
6.—Ditto for becoming chief only, ...	807
7.—Ditto for attaining Svarga, ...	<i>ib.</i>
8.—Ditto for attaining vigour, fame and glory, ...	808

<i>No. of Mantras.</i>		<i>Page</i>
9.—Ditto for attaining confidence of others, &c., ...	...	808
10.—Ditto for the attainment of all the blessings, ...	...	809

SECTION X.

Praise of Nāchiketa rite.

1.—Praise of the bricks, ...	...	810
2.—Praise of collecting the fire and of knowing it, ...	...	<i>ib.</i>
3.—The Nāchiketa fire to be meditated upon as the year, ...	...	811
4.—Another way of meditating upon the fire as the year, ...	...	812

TWELFTH BOOK.

CHĀTUR-HOTRA AND VAISVASENĪ CEREMONIES.

SECTION I.

Divalis'yeni and Apālya rites, (Ishtis) being parts of one form of the Chātur-hotra ceremonies.

1.—The initial words of the invocatory and oblatōry mantras of the Divalis'yeni rites, ...	...	813
---	-----	-----

SECTION II.

The Divalis'yeni rites described.

1.—Anecdote of Prajāpati trying to obtain heaven for the Devas, shewing the advantages of Divalis'yeni rites, ...	...	815*
2-3.—Anecdote continued. The first Ishti described, ...	...	816*
4.—Ditto, the second Ishti described, ...	...	818
5.—Ditto, the third ditto, ...	...	<i>ib.</i>
6.—Ditto, the fourth ditto, ...	...	819
7.—Ditto, the fifth ditto, ...	...	820
8.—Ditto, the sixth ditto, ...	...	821
9.—Ditto, the seventh ditto, ...	...	<i>ib.</i>
10.—Ditto, all the-Ishtis described together, ...	...	822

SECTION III.

Invocatory and oblativē mantras for the Āpādya rite.

1. Invocatory mantra to the world-pervading gods collectively when the rice and butter are being offered in the above rite 823
2. Oblative mantra for the above 824
3. Invocatory mantra to ŚRADDHĪ when the rice and butter are being offered for the above rite 824
4. Oblative mantra for the above 825
5. Invocatory mantra to SATYA (Truth) when the rice and butter are being offered for the above rite .. 826
6. Oblative mantra for the above 826
7. Invocatory mantra to the Spirit (*Mānasa*) when the rice and butter are being offered for the above rite ... 826
8. Oblative mantra for the above 827
9. Invocatory mantra to the Foot (*charāṇa*) when the rice and butter are being offered for the above rite ... 828
10. Oblative mantra for the above 828
11. The initial word each of the invocatory and oblativē mantras when the eight dishes are being offered to the fire (*āgneyamashṭīkapāla*) 829
12. The initial word each of the invocatory and oblativē mantras to *Anumati* when the rice and butter are being offered for the above rite 829
13. Initial words of concluding mantras for the above offerings 829

SECTION IV.

Anecdotes regarding the Āpādya rite.

1. Origin of the Āpādya rite 829
2. Anecdote regarding the first *Isṭi* 830
3. Ditto „ „ second „ 830
4. Ditto „ „ third „ 831

5.	Anecdote regarding the fourth Ishṭi	...	...	831
6.	Ditto " " fifth "	...	...	832
7.	Allegory rendered in all the above Ishṭis described. The five are the names of Austerity, Devotion, Truthful- ness, Mind and Rule	...	...	832

SECTION V.

CHĀTURHOTRA-CHAYANA, or the observance of the *Chaturhotra* fire.

1.	Praise of the Chāturhotra mantra	...	...	833
2.	Ditto " " in another form	...	...	834
3.	Ditto " " in yet " "	...	...	835
4.	Further praise thereof after describing it	...	...	836
5.	Praise of the person who knows the said mantra	...	...	836
6.	Collection of fire altar (<i>chayana</i>) described by means of laudatory mantras	...	...	837
7.	Allegorical bricks for the altar	...	...	837
8.	The limits of the ground within which the fire altar is to be made, described	...	...	839
9.	Different advantages from the performance of different rites with the collection of fire (<i>chayana</i>) described	...	...	840
10.	Dakṣhiṇá (fee) for the chayana described	...	...	840
11.	Another Dakṣhiṇá (fee) described	...	...	840
12.	Another aspect of Dakṣhiṇá (fee) described	...	...	841
13.	Another Dakṣhiṇá described	...	...	841
14.	Dakṣhiṇá described in another way	...	...	841
15.	Two other ways described, when kine cannot be had equal in number to that of bricks	...	...	841
16.	The fixed perpetual Dakṣhiṇá (fee) described	...	...	842
17.	Optional articles that may be read for the above Dakṣhiṇá	...	...	842
18.	Further optional things required for the above Dak- ṣhiṇá	...	...	842
19.	The abovementioned chayana described	...	...	842
20.	The giving of Dakṣhiṇá to learned men assembled for the yajña	...	...	843
21.	The golden bricks of the altar described	...	...	843

22.	The substitution of sugar mixed with clarified butter when gold is wanting	...	...	...	844
23.	An alternative suggested	...	...	...	845
24.	Advantage of the person who knows the rules of col- lecting the Châturhotra fire	..	...	...	845
25.	The Sâvitra and Nâchiketa rites to form a part of the Châturhotra fire	...	...	...	845

SECTION VI.

Viśvasriḥ-chayana, or Collection of the Viśvasriḥ fire.

1.	Mode of collecting the Viśvasriḥ fire described. The fire altar to have three concentric circles around it. Eighteen mantras for recitation when putt. up the outer circle	...	...	...	847
----	---	-----	-----	-----	-----

SECTION VII.

Details regarding the middle circle.

1-15.	Various bricks to be used	...	...	...	850
-------	---------------------------	-----	-----	-----	-----

SECTION VIII.

Mantras to be recited when placing the bricks.

1-9.	Mantras	...	...	...	853
------	---------	-----	-----	-----	-----

SECTION IX.

Certain details about the same.

1-18.	Mantras to be recited by the Brahma priest	...	...	...	855
19.	The purport of the epithet <i>Sahasrasamvatsara</i> man- tra shewing the	...	...	...	863
20.	The rite is the cause of the origin of the creation of all things	...	...	...	863
21.	Praise of the rite	...	...	...	863

तैत्तिरीय-ब्राह्मणे

तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

हरिः ॐ ॥

अ॒ग्निर्नः पा॒तु कृ॒त्तिकाः । नक्ष॑त्रं दे॒वमिन्द्रि॑यं । इ॒न्द्र-
मा॒सां वि॒चक्ष॑णं । ह॒विरा॒सं जु॒होत॑न । यस्य॒ भान्ति॑
र॒श्मयो॒ यस्य॒ केत॑वः । यस्ये॒मावि॒श्वा भुव॑ना॒नि स॒र्व्वानि॑ ।
स कृ॒त्तिका॑भि॒रभिसं॑वसानः । अ॒ग्निर्भो॑ दे॒वः सु॒विते॑
द॒धातु॑ । पू॒जाप॑ते रोहि॒णी वे॑तु॒ पत्नी॑ । वि॒श्वरू॑पा वृ॒ह-
ती चि॒त्रभा॑नुः ॥ १ ॥

सा नो॒ यज्ञ॑स्य सु॒विते॑ द॒धातु॑ । यथा जीवे॑म श॒रदः॑
सवी॑राः । रोहि॒णी दे॒व्युद॑गात् पुरस्तात् । विश्वा रू॒-
पाणि॑ प्रति॒मोद॑माना । पू॒जाप॑तिः ह॒विषा॑ वर्द्धय॑न्ती ।
पि॒या दे॒वानामु॑प॒यातु॑ य॒ज्ञं । सो॒मो रा॒जा ऋ॒गशी॑र्षेण
आ॒गन् । शि॒वं नक्ष॑त्रं पि॒यम॑स्य धाम । आ॒प्याय॑मानो
बहु॒धा जने॑षु । रेतः पू॒जां यज॑माने द॒धातु॑ ॥ २ ॥

यत्ते नक्षत्रं मृगशीर्षमस्ति । प्रियः राजन् प्रियतमं
प्रियाणां । तस्मै ते सोम हविषा विधेम । शन्नरधि द्वि-
पदे शं चतुष्पदे । आर्द्रया रुद्रः प्रथमा नरति । श्रेष्ठो
देवानां पतिरघ्नियानां । नक्षत्रमस्य हविषा विधेम ।
मा नः पूजाः रीरिषन्मेति वीरान् । हेतीरुद्रस्य परिणो
वृणक्तु । आर्द्रानक्षत्रं जुषताः हविर्नः ॥ ३ ॥

पुमुच्चमानौ दुरितानि विश्वा । अपाद्यशः सन्नुद-
तामरातिं । पुनर्नो देव्यदिति स्पृणोतु । पुनर्वसू नः पु-
नरेतां यज्ञं । पुनर्नो देवा अभियन्तु सर्व्वे । पुनः पुन-
र्वो हविषा यजामः । एवानदेव्यदितिरनर्वा । विश्वस्य
भर्ची जगतः प्रतिष्ठा । पुनर्वसू हविषा वर्धयन्ती । पियं
देवानामप्येतु पाथः ॥ ४ ॥

बृहस्पतिः प्रथमं जायमानः । तिष्यन्नक्षत्रमभि स-
म्बभूव । श्रेष्ठो देवानां पृतनासु जिष्णुः । दिशो नु सर्वा
अभयन्नोअस्तु । तिष्यः पुरस्तादुत मध्यतो नः । बृह-
स्पतिर्नः परिपातु पश्चात् । बाधेतां द्वेषोअभयं कृणुतां ।
सुवीर्य्यस्य पतयः स्याम । इदः सर्पभ्यो हविरस्तु जुष्टं ।
आश्रेषा येषमनुयन्ति चेतः ॥ ५ ॥

ये अन्तरिक्षं पृथिवीं क्षियन्ति । ते नः सर्पासो हव-

मागमिष्ठाः । ये रौचने सूर्यस्यापि सर्पाः । ये दिवं दे-
वीमनुसञ्चरन्ति । येषामाश्रेषा अनुयन्ति कामं । तेभ्यः
सर्पेभ्यो मधुमज्जुहोमि । उपहृताः पितरो ये मघासु ।
मनोजवसः सुकृतः सुकृत्याः । ते नो नक्षत्रे हवमाग-
मिष्ठाः । स्वधाभिर्यज्ञं प्रयतं जुपन्तां ॥ ६ ॥

ये अग्निदग्धा ये नाग्निदग्धाः । येऽमुं लोकं पितरः
क्षियन्ति । याँश्च वियाँ उचन प्रविद्ध । मघासु यज्ञँ
सुकृतं जुपन्तां । गवां पतिः फल्गुनीनामसि त्वं । तर्दय-
मन्वरुण मित्र चारु । तं त्वा वयँ सतितारँ* सनीनां ।
जीवाजीवन्तमुपसंविशेम । येनेमा विश्वा भुवनानि स-
ञ्जिता । यस्य देवा अनुसंयन्ति चेतः ॥ ७ ॥

अर्यमा राजा जरस्तु विष्मान् । फल्गुनीनामृषभो
रौरवीति । श्रेष्ठो देवानां भगवो भगासि । तत्त्वाविदुः
फल्गुनीस्तस्य वित्तात् । अस्मभ्यँ क्षत्रमजरँ सुवीर्यं ।
गोमदश्च वदुषसन् देह । भगो ह दाता मगद्वत्प्रदाता ।
भगो देवीः फल्गुनीराविवेश । भगस्येत्तं प्रसवं गमेम ।
यत्र देवैः सधमादं मदेम ॥ ८ ॥

आयातु देवः सवितोपयातु । हिरण्मयेनं सुवृता

रथेन । वहन् हस्तः सुभगं विद्वन्नापसं । प्रयच्छन्तं
 पपुरिं पुण्यमच्छ । हस्तः प्रयच्छत्वमृतं वसीयः । दक्षि-
 णेन प्रतिगृह्णीम एनत् । दातारमद्य सविता विदेय ।
 यो नो हस्ताय प्रसुवाति यज्ञं । त्वष्टा नक्षत्रमभ्येति
 चिचां । सुभः ससं युवतिः रोचमानां ॥ ९ ॥

निवेशयन्नमृतान्मर्त्याश्च । रूपाणि पिशन् भुव-
 नानि विश्वा । तन्नस्त्वष्टा तदु चिचा विचष्टां । तन्नक्षत्रं
 भूरिदा अस्तु मद्यं । तन्नः पुजां वीरवतीः सनोतु ।
 गोभिर्नो अश्वैः समनक्तु यज्ञं । वायुर्नक्षत्रमभ्येति
 निष्ट्यां । तिग्मशृङ्गो वृषभो रोरुवाणः । समीरयन् भु-
 वना मातरिश्वा । अपद्वेषासि नुदतामरातीः ॥ १० ॥

तन्नो वायुस्तदु निष्ट्या शृणोतु । तन्नक्षत्रं भूरिदा
 अस्तु मद्यं । तं नो देवासो अनुजानन्तु कामं । यथा
 तरेम दुरितानि विश्वा । दूरमस्मच्छचवो यन्तु भीताः ।
 तदिन्द्राग्नी ह्यणुतां तद्विशखे । तन्नो देवा अजुमदन्तु
 यज्ञं । पश्चात् पुरस्तादभयन्नो अस्तु । नक्षत्राणामधि-
 पत्नी विशखे । श्रेष्ठाविन्द्राग्नी भुवनस्य गोपौ ॥ ११ ॥

विषूचः शत्रून्पबाधमानौ । अपशुधं नुदतामरा-
 तिं । पूषा पश्चादुत् पूषा पुरस्तात् । उन्मध्यतः पौर्ष-

मासी जिगाय । तस्यां देवाअधिसंवसन्तः । उत्तमेना-
कइह मादयन्तां । पृथ्वी सुवर्चा युवतिः सजोषाः ।
पौर्णमास्यदगाच्छोभमाना । आप्याययन्ती दुरितानि
विश्वा । उरुं दुहां यजमानाय यज्ञं ॥ १२ ॥

चिचभानुर्यजमाने दधातु हविर्नः पाथश्चेतो जुप-
न्तां चेतो मदेम रोचमानामरातीर्गोपौ यज्ञं ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

कृध्यास्म हव्यैर्नमसोपसद्य । मित्रं देवं मित्रधियं
नो अस्तु । अनूराधान् हविषा वर्द्धयन्तः । शतं जीवेम
शरदः सवीराः । चित्रं नक्षत्रमुदगात् पुरस्तात् । अनू-
राधास इति यद्वदन्ति । तन्मित्रवृत्ति पथिभिर्देवया-
नैः । हिरण्मयैर्विततैरन्तरिक्षे । इन्द्रो ज्येष्ठामनुनक्ष-
त्रमेति । यस्मिन् वृचं वृचतूर्ये ततार ॥ १ ॥

तस्मिन् वयममृतं दुहानाः । क्षुधन्तरेमं दुरितिन्दु-
रिति । पुरन्दराय वृषभाय धृष्णवे । अपाढाय सह-
मानाय मीढुषे । इन्द्राय ज्येष्ठा मधुमदुहाना । उरुं क्ष-
णोतु यजमानाय लोकं । मूलं पूजां वीरवर्त्म विदेय ।
पराचेतु निर्वृतिः पराचा । गोभिर्नक्षत्रं पशुभिः स-
मक्तं । अहर्भूयाद्यजमानाय मर्ह्यं ॥ २ ॥

अ॒ह॒र्ना अ॒द्य सु॒वि॒ते द॒धातु॑ । मू॒लं नक्ष॑त्र॒मिति॑ यद्व-
द॒न्ति । परा॑चीं वा॒चा नि॒र्क्ष॑तिं नुदामि । शि॒वं पु॒जायै॑
शि॒वम॑स्तु म॒ह्यं । या दि॒व्याऽपः॑ पय॑सा सम्ब॒भूवुः । या
अ॒न्तरि॑क्ष उ॒तपा॑र्थि वी॒र्याः । यासा॑म॒षाढा॑ अ॒नुय॑न्ति
का॒मं । ता न॒ आपः॑ शः॒स्यो॒ना भ॑वन्तु । याश्च॑ कू॒प्पायाश्च॑
ना॒द्याः समु॑द्रि॒याः । याश्च॑ वै॒श॒न्तीरु॑तप्रा॒स॒चीर्याः ॥ ३ ॥

यासा॑म॒षाढा॑ मधु॑ भ॒क्षय॑न्ति । ता न॒ आपः॑ शः॒स्यो॒ना
भ॑वन्तु । तं नो॒ विश्वे॑ उ॒पशृ॑ण्वन्तु दे॒वाः । तद॑षा॒ढा अ-
भि॑संयन्तु य॒ज्ञं । तन्नक्ष॑त्रं प्रथ॒तां प॒शुभ्यः॑ । कृ॒पिर्दृष्टि॑-
र्यज॑मानाय कल्प॒तां । शु॒भ्राः क॒न्या यु॑वतयः सु॒पेश॑सः ।
क॒र्म॒कृतः॑ सु॒कृतो॑ वी॒र्या॑वतीः । विश्वान् दे॒वान् ह॒विषा॑
व॒र्द्धय॑न्तीः । अ॒षाढाः॑ का॒ममु॑प॒यान्तु॑ य॒ज्ञं ॥ ४ ॥

यस्मिन् ब्रह्माभ्यज॒यत् स॒र्व्वमे॒तत् । अ॒मुच्च॑ लो॒कमि॒-
द॒मूच॑ स॒र्व्वं । तन्नो॑ नक्ष॒त्रम॑भि॒जिद्वि॑जित्य । अ॒र्यं द॒धा-
त्वह्ण॑यमानं । उ॒भौ लो॒कौ ब्रह्म॑णा संजि॒तेमै॑ । तन्नो॑
नक्ष॒त्रम॑भि॒जिद्वि॑च॒ष्टां । तस्मि॑न्वयं पृ॒तेनाः॑ संजयेम । तं
नो दे॒वास्ते॑ अ॒नुजा॑नन्तु का॒मं । शृ॒ण्वन्ति॑ श्रो॒णाम॒मृत॑-
स्य गो॒पां । पु॒रुषा॑मस्या उ॒पशृ॑णोमि वाचं ॥ ५ ॥

म॒हो दे॒वीं विष्णु॑पत्नीम॒जूर्यां॑ । प॒तीची॑मे॒नाः ह॒वि-

पा यजामः । चे॒धा वि॒ष्णुरु॒रुगा॒यो वि॒च॒क्रमे । म॒हो दि॒वं
पृथि॒वीम॒न्तरि॑क्षं । तच्छो॒णैति॑ अ॒व॒इच्छ॑माना । पु॒ण्यः
श्लोकं॑ यज॒मानाय॑ कृण्वती । अ॒ष्टौ दे॒वा वस॑वः सो॒म्या-
सः । चत॑स्रो दे॒वीर॒जराः॑ अ॒वि॒ष्ठाः । ते य॒ज्ञं पा॒न्तु रज॑सः
पु॒रस्ता॑त् । सं॒वत्स॒रीण॑म॒मृतः॑ स्व॒स्ति ॥ ६ ॥

य॒ज्ञं नः॑ पा॒न्तु वस॑वः पु॒रस्ता॑त् । द॒क्षि॒ण॒तोऽभि॑यन्तु
अ॒वि॒ष्ठाः । पु॒ण्यं नक्ष॑त्रम॒भिसं॑विशाम । मा नो अ॒राति॑-
र॒घ॒शः॑ सा॒गन् । क्ष॒त्रस्य॑ रा॒जा वरु॑णोऽधि॒राजः । नक्ष॑-
त्राणां॑ श॒तभि॑ष॒ग्वसि॑ष्ठः । तौ दे॒वेभ्यः॑ कृणु॒तो दी॒र्घमा॑-
युः । श॒तः स॒हस्रा॑ भेष॒जानि॑ धत्तः । य॒ज्ञं नो॑ रा॒जा वरु॑ण
उप॑यातु । तन्नो वि॒श्वे अ॒भिसं॑यन्तु दे॒वः ॥ ७ ॥

तन्नो नक्ष॑त्रः श॒तभि॑ष॒गुपा॑णं । दी॒र्घमा॑युः प्र॒तिर॑-
ह्नेप॒जानि॑ । अ॒ज॒एक॑पादु॒दगा॑त् पु॒रस्ता॑त् । वि॒श्वा भू॒-
तानि॑ प्र॒तिमो॑द॒मानः । तस्य॑ दे॒वाः प्र॑स॒वं य॑न्ति स॒र्वे ।
प्रो॒ष्ठप॒दासो॑ अ॒मृत॑स्य गो॒पाः । वि॒भ्राज॑मानः स॒मिधा॑न
उ॒ग्रः । आ॒न्तरि॑क्षम॒रुह॑द॒गं द्यां । तः सूर्य॑ दे॒वम॑जमे॒-
कपा॑दं । प्रो॒ष्ठप॒दासो॑ अ॒नुय॑न्ति स॒र्वे ॥ ८ ॥

अ॒हिर्बु॑ध्नियः प्रथ॑मा न॒ एति॑ । अ॒ष्टौ दे॒वाना॑मु॒त मा॑-
नु॒पाणां॑ । तं ब्रा॒ह्म॒णाः सो॑म॒पाः सो॒म्यासः॑ । प्रो॒ष्ठप॒दा-

सो अभिरक्षन्ति सर्वे । चत्वारण्येकमभिकर्म देवाः ।
 प्रोष्ठपदासदिति यान्वदन्ति । ते बुध्नियं परिषद्यः स्तु-
 वन्तः । अहिः रक्षन्ति नमसोपसद्य । पूषा रेवत्यन्वेति
 पन्या । पुष्टिपती पशुषा वाजबल्यौ ॥ ९ ॥

इमानि हव्या प्रयता जुषाणा । सुगैर्नो यानैरुपया-
 तां यज्ञं । क्षुद्रान् पशून् रक्षतु रेवती नः । गावो नोअ-
 श्वाः अन्वेतु पूषा । अन्नः रक्षन्तौ बहुधा विरूपं । वा-
 जः सनुतां यजमानाय यज्ञं । तदश्विनावश्वयुजोप-
 यातां । शुभं गमिष्यौ सुयमेभिरश्वैः । स्वं नक्षत्रं हवि-
 षा यजन्तौ । मध्वा सम्पृक्तौ यजुषा समक्तौ ॥ १० ॥

यो देवानां भिषजौ हव्यवाहौ । विश्वस्य दूतावमृ-
 तस्य गोपौ । तौ नक्षत्रं जुषुषाणोपयातां । नमोऽश्वि-
 भ्यां कृणुमोऽश्वयुग्भ्यां । अपपाप्मानं भरणीर्भरन्तु । त-
 द्यमो राजा भगवान् विचष्टां । लोकस्य राजा महतो
 महान् हि । सुगं नः पन्यामभयं कृणोतु । यस्मिन्नक्षत्रे
 यममति राजा । यस्मिन्नेनमभ्यषिञ्चन्त देवाः ॥ तदस्य
 चित्रं हविषा यजाम । अपपाप्मानं भरणीर्भरन्तु ।
 निवेशनी यत्ते देवा अदधुः ॥ ११ ॥

ततार मध्यं प्रासचीर्या यान्तु यज्ञं वाचः स्वस्ति देवा

अनुयन्ति सर्वे वाजवस्त्यौ समुक्तौ देवास्त्रीणि च ॥
अनु० २ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

नवो नवो भवति जायमानो यमादित्या अशु-
माप्याययन्ति । ये विरूपे समनसा संव्ययन्ती । समानं
तन्तुं परितातनाते । विभू पभू अनुभू विश्वतो हुवे । ते
नो नक्षत्रे हवमागमेतं । वयं देवी ब्रह्मणा संविदानाः ।
सुरत्नासो देववीतिं दधानाः । अहोरात्रे हविषा व-
र्द्धयन्तः । अतिपाश्चानमतिमुक्त्या गमेम । प्रत्युव दृश्या-
यतो ॥ १ ॥

व्युच्छन्ती दुहिता दिवः । अपो मही वृणुते चक्षुषा ।
तमोज्योतिष्कृणोति सूनरी । उदुस्त्रियाः सचते सूर्यः ।
सचा उद्यं नक्षत्रमर्चिमत् । तवेदुषो व्युपि सूर्यस्य चा
संभक्तेन गमेन हि । तं नो नक्षत्रमर्चिमत् । भानुम-
त्तेज उच्चरत् । उपयज्ञमिहागमत् ॥ २ ॥

प्र नक्षत्राय देवाय । इन्द्रायेन्दुः हवामहे । स नः
सवितात्सुवत्सनिं । पुष्टिदां वीरवत्तमं । उदुत्थं चित्रं ।
अदितिर्न उरुथतु महीमूषु मातरं । इदं विष्णुः प्रत-

द्विष्णुः । अग्निर्मूर्द्धा भुवः । अनु नोद्यानुमतिरन्विदनु-
मते त्वं । हव्यवाह५ स्विष्टं ॥ ३ ॥

आयत्यगमत्स्विष्टं ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

अग्निर्वा अकामयत् । अन्नादो देवाना५ स्यामिति ।
स एतमग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरव-
पत् । ततो वै सोऽन्नादो देवानामभवत् । अग्निर्वै देवा-
नामन्नादः । यथा ह वा अग्निर्देवानामन्नादः । एव५
ह वा एष मनुष्याणां भवति । य एतेन हविषा यजते ।
य उचैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये स्वाहा कृत्ति-
काभ्यः स्वाहा । अम्बायै स्वाहा दुलायै स्वाहा । नितत्यै
स्वाहा भयन्त्यै स्वाहा । मेधयन्त्यै स्वाहा वर्षयन्त्यै
स्वाहा । चुपुणीकायै स्वाहेति ॥ १ ॥

पूजापतिः पूजा असृजत् । ता अस्मात् सृष्टाः परा-
चीरायन् । तासा५ रोहिणीमभ्यध्यायत् । सोऽकाम-
यत् । उपमावर्त्तत । समेनया गच्छेयेति । स एतं पूजा-
पतये रोहिण्यै चरुं निरवपत् । ततो वै सा तमुपाव-
र्त्तत । समेनया गच्छत । उपहवा एनं प्रियमावर्त्तते ।

सं प्रियेण गच्छते । यएतेन हविषा यजते । यउचैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । पूजापतये स्वाहा रोहिण्यै स्वाहा । रोचमानायै स्वाहा पूजाभ्यः स्वाहेति ॥ २ ॥

सोमो वाअकामयत । ओषधीनाः राज्यमभिजये-
यमिति । सएतः सोमाय मृगशीर्षाय श्यामाकं चरुं
पयसि निरवपत् । ततो वै स ओषधीनाः राज्यमभ्य-
जयत् । समानानाः ह वै राज्यमभिजयति । यएतेन
हविषा यजते । यउचैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । सो-
माय स्वाहा मृगशीर्षाय स्वाहा । इन्वकाभ्यः स्वाहौष-
धीभ्यः स्वाहा । राज्याय स्वाहाभिजित्यै स्वाहेति ॥
॥ ३ ॥

रुद्रे वाअकामयत । पशुमान्त्यामिति । सएतः
रुद्रायै प्रैयङ्गवं चरुं पयसि निरवपत् । ततो वै स पशु-
मानभवत् । पशुमान् ह वै भवति । यएतेन हविषा य-
जते । यउचैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । रुद्राय स्वा-
हार्द्रायै स्वाहा । पिन्वमानायै स्वाहा पशुभ्यः स्वाहेति
॥ ४ ॥

क्ष्वा वा इयमलोमकासीत् । साकामयत । ओष-
धीभिर्वनस्पतिभिः प्रजायेयेति । सैतमदित्यै पुनर्वसु-

भ्यां चरुं निरवपत् । ततो वा इयमोषधीभिर्वनस्पति-
भिः प्राजायत । प्रजायते ह वै पृजया पशुभिः । यएतेन
हविषा यजते । यउचैनदेवं वेद । सोऽच जुहोति ।
अदित्यै स्वाहा पुनर्वसुभ्यां स्वाहा । भूत्यै स्वाहा प्रजात्यै
स्वाहेति ॥ ५ ॥

बृहस्पतिर्वा अकामयत् । ब्रह्मवर्चसी स्यामिति । स
एतं बृहस्पतये तिष्ठाय नैवारं चरुं पयसि निरवपत् ।
ततो वै स ब्रह्मवर्चस्यभवत् । ब्रह्मवर्चसी ह व भवति ।
यएतेन हविषा यजते । यउचैनदेवं वेद । सोऽच जु-
होति । बृहस्पतये स्वाहा तिष्ठाय स्वाहा । ब्रह्मवर्च-
साय स्वाहेति ॥ ६ ॥

देवासुराः संयत्ता आसन् । ते देवाः सर्पेभ्य आश्रे-
षाभ्य आज्ये करुभं निरवपन् । तानेताभिरेव देवता-
भिरुपानयन् । एताभिर्ह वै देवताभिर्द्विषन्तं आतृव्य-
मुपनयति । यएतेन हविषा यजते । यउचैनदेवं वेद ।
सोऽच जुहोति । सर्पेभ्यः स्वाहाश्रेषाभ्यः स्वाहा । दृन्द-
शूकेभ्यः स्वाहेति ॥ ७ ॥

पितरो वा अकामयन्त । पितृलोकञ्च ध्रुयामेति । त-
एतं पितृभ्यो मघाभ्यः पुरोडाशं षट्कपालं निरव-

पन् । ततो वै ते पितृलोकञ्चार्ध्वन् । पितृलोके ह वा-
 ऋधोति । यएतेन हविषा यजते । यउचैनदेवं वेद ।
 सोऽत्र जुहोति । पितृभ्यः स्वाहा मघाभ्यः स्वाहा । न-
 घाभ्यः स्वाहा । गदाभ्यः स्वाहारुन्धतीभ्यः स्वाहेति ॥
 ॥ ८ ॥

अर्य्यमा वाञ्छकामयत् । पशुमान्त्स्यामिति । सएत-
 मर्य्यम्णो फल्गुनीभ्यां चरुं निरवपत् । ततो वै स पशु-
 मानभवत् । पशुमान् ह वै भवति । यएतेन हविषा
 यजते । यउचैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अर्य्यम्णोः
 स्वाहा फल्गुनीभ्यां स्वाहा । पशुभ्यः स्वाहेति ॥ ९ ॥

भगो वाञ्छकामयत् । भगी अष्टी देवानां स्यामि-
 ति । सएतं भगाय फल्गुनीभ्यां चरुं निरवपत् । ततो
 वै स भगी अष्टी देवानामभवत् । भगी ह वै अष्टी समा-
 नानां भवति । यएतेन हविषा यजते । यउचैनदेवं
 वेद । सोऽत्र जुहोति । भगाय स्वाहा फल्गुनीभ्यां
 स्वाहा । अष्टाय स्वाहेति ॥ १० ॥

सविता वाञ्छकामयत् । अन्ने देवादधीरन् । सवि-
 ता स्यामिति । सएतं सवित्रे हस्ताय पुरोडाशं द्वाद-
 शकपालं निरवपदाशूनां ब्रीह्यीणां । ततो वै तस्मै अद्दे-

वा॒अ॒द॒ध॒त । स॒वि॒ता॒भ॒व॒त् । अ॒द्भ॒ वा॒अ॒स्मै॒ म॒नु॒ष्या॒द॒ध॒ते ।
 स॒वि॒ता॒ स॒मा॒ना॒नां॑ भ॒व॒ति । य॒ए॒ते॒न॒ ह॒वि॒षा॒ य॒ज॒ते ।
 य॒उ॒चै॒न॒दे॒वं वे॒द । सोऽ॒च जु॒हो॒ति । स॒वि॒त्रे॒ स्वा॒हा ह॒-
 स्ता॒य स्वा॒हा । द॒द॒ते स्वा॒हा पृ॒ण॒ते स्वा॒हा । पृ॒थ॒च्छ॒ते
 स्वा॒हा प्र॒ति॒गृ॒भ्ण॒ते स्वा॒हेति ॥ ११ ॥

त्व॒ष्टा वा॒अ॒काम॑य॒त । चि॒त्रं पु॒जां वि॒न्दे॒येति॑ । स॒ए॒तं
 त्व॒ष्ट्रे चि॒त्रायै॑ पु॒रो॒डा॒शम॒ष्टाक॑पा॒लं नि॒र॒व॒प॒त् । ततो॑ वै
 स चि॒त्रं पु॒जाम॑वि॒न्द॒त । चि॒त्रं ह॒ वै पु॒जां वि॒न्द॒ते । य॒-
 ए॒ते॒न॒ ह॒वि॒षा॒ य॒ज॒ते । य॒उ॒चै॒न॒दे॒वं वे॒द । सोऽ॒च जु॒हो॒-
 ति॑ । त्व॒ष्ट्रे स्वा॒हा चि॒त्रायै॑ स्वा॒हा । चै॒त्राय॑ स्वा॒हा पु॒-
 जा॒यै स्वा॒हेति॑ ॥ १२ ॥

वा॒यु॒र्वा अ॒काम॑य॒त । का॒म॒चा॒र॒मे॒षु लो॒केष्व॒भि॒ज॒ये॒-
 य॒मि॒ति॑ । स॒ए॒तद्वा॒यवे॑ नि॒ष्ट्या॒यै गृ॒ष्ट्यै दु॒ग्धं प॒यो नि॒र॒व॒-
 प॒त् । ततो॑ वै स॒का॒म॒चा॒र॒मे॒षु लो॒केष्व॒भ्य॒ज॒य॒त् । का॒म॒-
 चा॒रं ह॒ वा॒ए॒षु लो॒केष्व॒भि॒ज॒य॒ति । य॒ए॒ते॒न॒ ह॒वि॒षा॒ य॒-
 ज॒ते । य॒उ॒चै॒न॒दे॒वं वे॒द । सोऽ॒च जु॒हो॒ति । वा॒यवे॑ स्वा॒हा
 नि॒ष्ट्या॒यै स्वा॒हा । का॒म॒चा॒रा॒य स्वा॒हाभि॒जि॒त्यै स्वा॒हे॒-
 ति॑ ॥ १३ ॥

इ॒न्द्रा॒ग्नी वा॒अ॒काम॑ये॒तां । अ॒थै॒वं दे॒वाना॑म॒भि॒ज॒ये॒वे-

ति । तावेतमिन्द्राग्निभ्यां विशाखाभ्यां पुरोडाशमेका-
दशकपालं निरवपतां । ततो वै तौ अथ देवानामभ्य-
जयतां । अथ हवै समानानामभिजयति । यस्तेन
हविषा यजते । यउचैनदेवं वेद । सोऽव जुहोति । इ-
न्द्राग्निभ्यां स्वाहा विशाखाभ्यां स्वाहा । अथाय
स्वाहाभिजित्यै स्वाहेति ॥ १४ ॥

अथैतत् पौर्णमास्या आज्यं निर्वपति । कामो वै पौ-
र्णमासी । कामआज्यं । कामेनैव कामं समर्द्धयति ।
क्षिप्रमेनं सकाम उपनमति । येन कामेन यजते ।
सोऽव जुहोति । पौर्णमास्यै स्वाहा कामाय स्वाहा गत्यै
स्वाहेति ॥ १५ ॥ *

अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

मिचो वाअकामयत । मिचधेयमेषु लोकेष्वभिजये-

* D पुस्तके निम्नस्थः पाठो वर्तते ।

अग्निः पञ्चदश पूजापतिः षोडश सोम एकादश
रुद्रो दशक्षकादश बृहस्पतिर्दश देवासुरानव पितर-
एकादशार्यमा भगो दश सविता चतुर्दश त्वष्टा वायु-
रिन्द्राग्नी दशयैतत् पौर्णमास्या अष्टौ ॥ पञ्चदश ॥ १५ ॥

यमिति । स एतं मिचायानूराधेभ्यश्चरुं निरवपत् । ततो
वै स मिचधेयमेषु लोकेष्वभ्यजयत् । मिचधेयः ह वा एषु
लोकेष्वभिजयति । य एतेन हविषा यजते । य उचैनदेवं
वेद । सोऽच जुहोति । मिचाय स्वाहानूराधेभ्यः
स्वाहा । मिचधेयाय स्वाहाभिजित्यै स्वाहेति ॥ १ ॥

इन्द्रो वाञ्छकामयत । ज्यैष्ठ्यं देवानामभिजयेयमि-
ति । स एतमिन्द्राय ज्येष्ठायै पुरोडाशमेकादशकपालं
निरवपन्महाब्रोहीणां । ततो वै स ज्यैष्ठ्यं देवानामभ्य-
जयत् । ज्यैष्ठ्यः ह वै समानानामभिजयति । य एतेन
हविषा यजते । य उचैनदेवं वेद । सोऽच जुहोति । इ-
न्द्राय स्वाहा ज्येष्ठायै स्वाहा । ज्यैष्ठ्याय स्वाहाभिजित्यै
स्वाहेति ॥ २ ॥

पूजापतिर्वाञ्छकामयत । मूलं पूजां विन्देयेति । स एतं
पूजापतये मूलाय चरुं निरवपत् । ततो वै स मूलं पू-
जामविन्दत । मूलः ह वै पूजां विन्दते । य एतेन हविषा
यजते । य उचैनदेवं वेद । सोऽच जुहोति । पूजापतये
स्वाहा मूलाय स्वाहा । पूजायै स्वहेति ॥ ३ ॥

आपो वाञ्छकामयन्त । समुद्रं काममभिजयेमेति ।
ता एतमङ्गोऽपाढाभ्यश्चरुं निरवपन् । ततो वै ताः स-

मुद्रं काममभ्यजयन् । समुद्रं ह वै काममभिज-
यति । य एतेन हविषा यजते । यउचैनदेवं वेद । सो
ऽच जुहोति । अद्भ्यः स्वाहाऽपाढाभ्यः स्वाहा । समु-
द्राय स्वाहा कामाय स्वाहा । अभिजित्यै स्वाहेति
॥ ४ ॥

विश्वे वै देवा अकामयन्त । अनपज्यं जयेमेति । त-
एतं विश्वेभ्यो देवेभ्योऽपाढाभ्यश्चरं निरवपन् । ततो वै
तेऽनपज्यमजयन् । अनपज्यं ह वै जयति । य एतेन
हविषा यजते । यउचैनदेवं वेद । सोऽच जुहोति । वि-
श्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहाऽपाढाभ्यः स्वाहा । अनपज्याय
स्वाहाभिजित्यै स्वाहेति ॥ ५ ॥

ब्रह्म वा अकामयत् । ब्रह्मलोकमभिजयेयमिति ।
तदेतं ब्रह्मणेऽभिजिते चरं निरवपत् । ततो वै तद्ब्रह्म-
लोकमभ्यजयत् । ब्रह्मलोकं ह वा अभिजयति । य ए-
तेन हविषा यजते । यउचैनदेवं वेद । सोऽच जुहोति ।
ब्रह्मणे स्वाहाभिजिते स्वाहा । ब्रह्मलोकाय स्वाहाऽ-
भिजित्यै स्वाहेति ॥ ६ ॥

विष्णुर्वा अकामयत् । पुण्यं श्लोकं श्रुत्वा न मा
पापी कीर्तिरगच्छेदिति । स एतं विष्णवे ओणायै पु-

रोडाशं चिकपालं निरवपत् । ततो वै स पुण्यः श्लोक-
मशृणुत । नैनं पापी कीर्त्तिरायच्छत् । पुण्यः ह वै
श्लोकः शृणुते । नैनं पापी कीर्त्तिरागच्छति । य एतेन
हविषा यजते । यउचैनदेवं वेद । सोऽव जुहोति ।
विष्णवे स्वाहा आणायै स्वाहा । श्लोकाय स्वाहा
श्रुताय स्वाहेति ॥ ७ ॥

वसवो वा अकामयन्त । अग्रं देवतानां परीयामेति ।
त एतं वसुभ्यः अविष्ठाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निर-
वपन् । ततो वै तेऽग्रं देवतानां पर्यायन् । अग्रः ह वै
समानानां पर्येति । य एतेन हविषा यजते । यउचैन-
देवं वेद । सोऽव जुहोति । वसुभ्यः स्वाहा अविष्ठाभ्यः
स्वाहा । अग्राय स्वाहा परीत्यै स्वाहेति ॥ ८ ॥

इन्द्रो वा अकामयत् । दृढोऽग्निथिलः स्यामिति । स-
एतं वरुणाय शतभिषजे भेषजेभ्यः पुरोडाशं दशक-
पालं निरवपत् कृष्णानां ब्रीहीणाम् । ततो वै स दृढो
ऽग्निथिलोऽभवत् । दृढो ह वा अग्निथिलो भवति । य ए-
तेन हविषा यजते । यउचैनदेवं वेद । सोऽव जुहोति ।
वरुणाय स्वाहा शतभिषजे स्वाहा । भेषजेभ्यः स्वाहे-
ति ॥ ९ ॥

अ॒जो वा एक॑पादकामयत् । ते॒ज॒स्वी ब्र॑ह्मवर्च॑सी
स्या॒मिति॑ । स ए॒तम॒जायै॑कपदे प्रोष्ठप॒देभ्य॑श्च॒रुं निर॑व-
पत् । ततो॒ वै स ते॒ज॒स्वी ब्र॑ह्मवर्च॑स्यभवत् । ते॒ज॒स्वी ह॒ वै
ब्र॑ह्मवर्च॑सी भवति । य ए॒तेन॑ ह॒विषा॑ यज॑ते । यउ॑चैन-
दे॒वं वेद॑ । सोऽ॒च जु॑होति । अ॒जायै॑कपदे स्वाहा प्रोष्ठ-
प॒देभ्यः॑ स्वाहा । ते॒ज॒से स्वाहा॑ ब्रह्मवर्च॑साय स्वाहेति॑
॥ १० ॥

अ॒हिर्वै बु॒ध्नियोऽ॒काम॑यत् । इ॒मां प्र॒तिष्ठां॑ वि॒न्देये॑ति ।
स ए॒तम॒हये॑ बु॒ध्निया॑य प्रोष्ठप॒देभ्यः॑ पुरो॒डाशं॑ भूमि॒क-
पालं॑ निर॑वपत् । ततो॒ वै स इ॒मां प्र॒तिष्ठा॑मविन्दत् ।
इ॒मां ह॒ वै प्र॒तिष्ठां॑ वि॒न्दते॑ । य ए॒तेन॑ ह॒विषा॑ यज॑ते ।
यउ॑चैनदे॒वं वेद॑ । सोऽ॒च जु॑होति । अ॒हये॑ बु॒ध्निया॑य
स्वाहा प्रोष्ठप॒देभ्यः॑ स्वाहा । प्र॒तिष्ठा॑यै स्वाहेति॑
॥ ११ ॥

पू॒षा वा अ॒काम॑यत् । प॒शुमा॑न्त्स्यामि॒ति । स ए॒तं
पू॒ष्णे रे॒वत्यै॑ च॒रुं निर॑वपत् । ततो॒ वै स प॑शुमा॒नभवत्॑ ।
प॒शुमान् ह॒ वै भ॑वति । य ए॒तेन॑ ह॒विषा॑ यज॑ते । यउ॑चै-
नदे॒वं वेद॑ । सोऽ॒च जु॑होति । पू॒ष्णे स्वाहा॑ रे॒वत्यै॑ स्वाहा ।
प॒शुभ्यः॑ स्वाहेति॑ ॥ १२ ॥

अश्विनौ वा अकामयेताम् । ओचस्विनावबधिरौ
 स्यावेति । तावेतमश्विभ्यामश्वयुग्भ्यां पुरोडाशं द्विक-
 पालं निरवपताम् । ततो वै तौ ओचस्विनावबधिराव-
 भवताम् । ओचस्वी ह वा अबधिरो भवति । य एतेन ह-
 विषा यजते । य उचैनदेवं वेद । सोऽच जुहोति । अश्वि-
 भ्यां स्वाहाऽश्वयुग्भ्यां स्वाहा । ओचाय स्वाहा श्रुत्यै
 स्वाहेति ॥ १३ ॥

यमो वा अकामयत । पितॄणां राज्यमभिजये-
 यमिति । स एतं यमायापभरणीभ्यश्च हं निरवपत् ।
 ततो वै स पितॄणां राज्यमभ्यजयत् । समानानां
 ह वै राज्यमभिजयति । य एतेन हविषा यजते । य-
 उचैनदेवं वेद । सोऽच जुहोति । यमाय स्वाहाप-
 भरणीभ्यः स्वाहा । राज्याय स्वाहाभिजित्यै स्वाहेति
 ॥ १४ ॥

अथैतद्मावास्याया आज्यं निर्वपति । कामो वा-
 अमावास्या । काम आज्यम् । कामेनैव कामं समर्चय-
 ति । क्षिप्रमेनं सकाम उपेनमति । येन कामेन य-
 जते । सोऽच जुहोति । अमावास्यायै स्वाहा कामाय
 स्वाहा गत्यै स्वाहेति ॥ १५ ॥

मिचन्द्रः पूजापतिर्दशदशाप एकादश विश्वेब्रह्म
दशदश विष्णुस्त्रयोदश वसव इन्द्रोऽजोऽहिर्व बुधियः
पूषाऽश्विनौ यमो दशदशामावास्याया अष्टौ पञ्चदश ॥
अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

चन्द्रमा वा अकामयत् । अहोरात्रानर्द्धमासान्मा-
सानृतून्त्संवत्सरमाप्ता । चन्द्रमसः सायुज्यं सलोकं-
तामाप्नुयामिति । स एतं चन्द्रमसे प्रतीदृश्यायै पुरो-
डाशं पञ्चदशकपालं निरवपत् । ततो वै सोऽहोरात्रा-
नर्द्धमासान्मासानृतून्त्संवत्सरमाप्ता । चन्द्रमसः सा-
युज्यं सलोकतामाप्नोत् । अहोरात्रान् ह वा अर्द्धमा-
सान्मासानृतून्त्संवत्सरमाप्ता । चन्द्रमसः सायुज्यं
सलोकतामाप्नोति । य एतेन हविषा यजते । य उचै-
नदेवं वद । सोऽच जुहोति । चन्द्रमसे स्वाहा प्रतीदृ-
श्यायै स्वाहा । अहोरात्रेभ्यः स्वाहार्द्धमासेभ्यः स्वाहा ।
मासेभ्यः स्वाहर्तुभ्यः स्वाहा । संवत्सराय स्वाहेति ॥
॥ १ ॥

अहोरात्रे वा अकामयेताम् । अत्यहोरात्रे मुच्येवहि ।

न नावहोरात्रे आप्मुयातामिति । ते एतमहोरात्राभ्यां
 चरुं निरवपताम् । दद्यानां व्रीहीणाम् । शुक्लानाञ्च कृ-
 ष्णानाञ्च । स वात्योर्दुग्धे । श्वेतायै च कृष्णायै च । ततो
 वै ते अत्यहोरात्रे अमुच्येते । नैनं अहोरात्रे आप्मुताम् ।
 अति ह वा अहोरात्रे मुच्यते । नैनमहोरात्रे आप्मुतः ।
 य एतेन हविषा यजते । य उचैनदेवं वेद । सोऽत्र
 जुहोति । अहो स्वाहा रात्रियै स्वाहा । अतिमुक्त्यै
 स्वाहेति ॥ २ ॥

उषा वा अकामयत । प्रियादित्यस्य सुभगा स्यामि-
 ति । सैतमुषसे चरुं निरवपत् । ततो वै सा प्रियादि-
 त्यस्य सुभगाभवत् । प्रियो ह वै समानानां सुभगा
 भवति । य एतेन हविषा यजते । य उचैनदेवं वेद ।
 सोऽत्र जुहोति । उपसे स्वाहा व्युष्ट्यै स्वाहा । व्युष्-
 ष्यै स्वाहा व्युच्छन्त्यै स्वाहा । व्युष्टायै स्वाहेति ॥
 ॥ ३ ॥

अथैतस्मै नक्षत्राय चरुं निर्वपति । यथा त्वं देवा-
 नामसि । एवमहं मनुष्याणां भूयासमिति । यथा ह
 वा एतद्देवानाम् । एव ह वा एष मनुष्याणां भवति । य
 एतेन हविषा यजते । य उचैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहो-

ति । नक्षत्राय स्वाहोदेष्टुते स्वाहा । उद्यते स्वाहो-
दिताय स्वाहा । हरसे स्वाहा भरसे स्वाहा । आजसे
स्वाहा तेजसे स्वाहा । तपसे स्वाहा ब्रह्मवर्चसाय
स्वाहेति ॥ ४ ॥

सूर्यो वा अकामयत । नक्षत्राणां प्रतिष्ठा स्यामिति ।
स एतः सूर्याय नक्षत्रेभ्यश्चरं निर्वपत् । ततो वै स
नक्षत्राणां प्रतिष्ठाऽभवत् । प्रतिष्ठा ह वै समानानां भ-
वति । य एतेन हविषा यजते । य उचैनदेवं वेद । सो-
ऽच जुहोति । सूर्याय स्वाहा नक्षत्रेभ्यः स्वाहा । प्रति-
ष्ठायै स्वाहेति ॥ ५ ॥

अथैतमदित्यै चरं निर्वपति । इयं वा अदितिः । अ-
स्यामेव प्रतितिष्ठति । सोऽच जुहोति । अदित्यै स्वाहा
प्रतिष्ठायै स्वाहेति ॥ ६ ॥

अथैतं विष्णवे चरं निर्वपति । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञ-
एवान्ततः प्रतितिष्ठति । सोऽच जुहोति । विष्णवे स्वाहा
यज्ञाय स्वाहा । प्रतिष्ठायै स्वाहेति ॥ ७ ॥

चन्द्रमाः पञ्चदशाहोरात्रे सप्तदशोपा वा रकाद-
शथैतस्मै नक्षत्राय त्रयोदश सूर्यो दशथैतमदित्यै प-
ञ्चाथैतं विष्णवे षट् सप्त ॥ अनु० ६ ॥

सविताशूनां ब्रीहीणामिन्द्रो महाब्रीहीणामिन्द्रः
 कृष्णानां ब्रीहीणामहोराचे द्वयानां ब्रीहीणाम् । पितरः
 षट्कपालं सविता द्वादशकपालमिन्द्राग्नी एकादश-
 कपालमिन्द्र एकादशकपालं विष्णुस्त्रिकपालमिन्द्रो
 दशकपालमहिर्भूमिकपालमश्विनौ द्विकपालं चन्द्रमाः
 पञ्चदशकपालमन्यत्राष्टकपालम् । रुद्रोर्यमा पूषा पशु-
 मान् । सोमो रुद्रो बृहस्पतिः पयसि । वायुः पयः ।
 सोमो वायुरिन्द्राग्नी मित्रइन्द्र आपो ब्रह्म यमोभि-
 जित्यै । त्वष्टा प्रजापतिः पूजायै । पौर्णमास्या अमावा-
 स्याया आगत्यै । विश्वे जित्यै । अश्विनौ श्रुत्यै । ब्रह्म
 तदेतम् । वायुः स एतत् । सोमो यमः समानाम् । पितर-
 आपो विश्वे वसवो कामयन्तमेति त एतं निरवपन् ।
 इन्द्राग्नी अश्विनावकामयेतां वेति तावेतं निरवपताम् ।
 अहोराचे अकामयेतां तामिति ते एतं निरवपताम् ।
 अन्यत्राकामयत् । स्यामिति स एतं निरवपत् । इन्द्राग्नी
 अश्वमिन्द्रो ज्यैष्ठमिन्द्रो दृढः । अहोराचे अतिमुक्त्यै ।
 अहिः सूर्याऽदित्यै विष्णवे प्रतिष्ठायै । अग्निर्नो रीरि-
 षन् । अन्यच्च रीरिषः । अग्निर्न ऋध्यास्म नवो नवो-
 ऽग्निर्मित्रश्चन्द्रमाः षट् ॥ ६ ॥

अग्निर्नस्तं नो वायुरहिर्बुध्निय कृष्टा वाद्वयमथैतत्
पौर्णमास्या अजो वा एकपात् सूर्यो वै त्रिपष्टिः ॥ ६३ ॥
हरिः ओम् ॥

इति प्रथमप्रपाठकः ॥

हरिः ॐ ॥

तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

तृतीयस्यामितो दिवि सोमआसीत् । तं गायत्र्या-
हरत् । तस्य पर्णमच्छिद्यत् । तत्पर्णोऽभवत् । तत्पर्णस्य
पर्णत्वम् । ब्रह्म वै पर्णः । यत्पर्णशाखया वत्सानपाकरो-
ति । ब्रह्मणैवैनानपाकरोति । गायत्रो वै पर्णः । गाय-
त्राः पशवः ॥ १ ॥

तस्माच्चीणि चीणि पर्णस्य पलाशानि । त्रिपदा गा-
यत्री । यत्पर्णशाखया गाः प्रार्पयति । स्वयैवैना देवत-
या प्रार्पयति । यं कामयेता पशुः स्यादिति । अपर्णां

तस्मै शुक्लाग्रामाहरेत् । अपशुरेव भवति । यं काम-
येत पशुमान्त्स्यादिति । बहुपर्णां तस्मै बहुशाखामा-
हरेत् । पशुमन्तमेवैनं करोति ॥ २ ॥

यत् प्राचीमाहरेत् । देवलोकमभिजयेत् । यदुदी-
चीं मनुष्यलोकम् । प्राचीमुदीचीमाहरति । उभयो-
र्लोकयोरभिजित्यै । इषे त्वोर्जं त्वेत्याह । इषमेवोर्जं
यजमाने दधाति । वायवः स्थेत्याह । वायुर्वा अन्तरिक्ष-
स्याध्यक्षाः । अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः ॥ ३ ॥

वायव एवैनान् परिददाति । प्रवा एनानेतदाक-
रोति । यदाह । वायवः स्थेत्युपायवः स्थेत्याह । यजमा-
नायैव पशूनुपह्वयते । देवो वः सविता प्रापेयत्वित्याह
प्रसूत्यै । श्रेष्ठतमाय कर्मण इत्याह । यज्ञो हि श्रेष्ठतमं
कर्म । तस्मादेवमाह । आप्यायध्वमघ्निया देवभागमि-
त्याह ॥ ४ ॥

वत्सेभ्यश्च वा एताः पुरा मनुष्येभ्यश्चाप्यायन्त । दे-
वेभ्य एवैना इन्द्रायाप्याययति । ऊर्जस्वतीः पयस्वती-
रित्याह । ऊर्जः हि पयः सम्भरन्ति । पूजावतीरनमी
वा अयक्षा इत्याह प्रजात्यै । मा वस्तेन ईशत माघ-
शः स इत्याह गुप्त्यै । रुद्रस्य हेतिः परि वो दृणक्लि-

त्याह । रुद्रादेवैनास्त्रायते । ध्रुवाअस्मिन् गोपतौ
 स्यात् बह्वीरित्याह । ध्रुवा एवास्मिन् बह्वीः करोति ॥
 यजमानस्य पशून् पाहीत्याह । पशूनां गोपीथाय ।
 तस्मात् सायं पशव उपसमावत्तेन्ते । अनधः सादयति ।
 गर्भाणां धृत्या अप्रपादाय । तस्माद्गर्भाः प्रजानामप्रपा-
 दुकाः । उपरीव निदधाति । उपरीव हि सुवर्गा
 लोकः । सुवर्गस्थ लोकस्य समष्ट्यै ॥ ५ ॥

पशवः करोति पशवो देवभागमित्याह करोति
 नव च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयाऽनुवाकः ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यश्वपशुमादत्ते प्रसूत्य ।
 अश्विनोर्बाह्व्यामित्याह । अश्विनो हि देवानामध्वर्या
 आस्ताम् पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यतै । यो वा ओषधीः
 पर्वशो वेद । नैनाः स हिनस्ति । प्रजापतिर्वा ओषधीः
 पर्वशो वेद । स एनान् हिनस्ति । अश्वपश्वौ बहिरक्ष्यै-
 ति । प्रजापत्यो वा अश्वः सयोनित्वाय ॥ १ ॥

ओषधीनामहिंसायै । यज्ञस्य घोषदंसीत्याह ।
 यजमान एव रयिं दधाति । प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अ-

रातय इत्याह । रक्षसामपहत्यै । प्रेयमगाद्धिषणा ब-
र्हिरच्छेत्याह । विद्या वै धिषणा । विद्ययैवैनदच्छैति ।
मनुना कृता स्वधया वितष्टेत्याह । मानवी हि पशुः
स्वधाकृता ॥ २ ॥

त आवहन्ति कवयः पुरस्तादित्याह । शुश्रुवाः सो
वै कवयः । यज्ञः पुरस्तात् । मुखत एव यज्ञमारभते ।
अथो यदेतदुक्ता यतः कुतश्चाहरति । तत्प्राच्या एव
दिशो भवति । देवेभ्यो जुष्टमिह बर्हिरासद् इत्याह ।
बर्हिषः समृध्यै । कर्मणोऽनपराधाय । देवानां परिषू-
तमसीत्याह ॥ ३ ॥

यद्वा इदं किञ्च । तद्देवानां परिषूतम् । अथो यथाव-
स्यसे प्रतिप्रोच्याहेदं करिष्यामीति । एवमेव तदध्वर्यु-
र्देवेभ्यः प्रतिप्रोच्य बर्हिर्दीति । आत्मनो हिःसायै ।
यावतः स्तम्बान् परिदिशेत् । यत् तेषामुच्छिःष्यात् ।
अति तद्यज्ञस्य रेचयेत् । एकः स्तम्बं परिदिशेत् । तः
सर्वं दाय्यात् ॥ ४ ॥

यज्ञस्यानतिरेकाय । वर्षष्टब्धमसीत्याह । वर्षष्टब्धा
वा ओषधयः । देव बर्हिरित्याह । देवेभ्य एवैनत्करोति ।
मा त्वान्वद्वा तिर्यगित्याहाहिःसायै । पर्वतेराध्या-

समित्याहर्ध्वं । आच्छेत्ता ते मारिषमित्याह । नास्या-
त्मनो मीयते । य एवं वेद ॥ ५ ॥

देव बर्हिः शतवल्शं विरोहेत्याह । पूजा वै बर्हिः ।
पूजानां पूजननाय । सहस्रवल्शावि वयः रुहेमेत्याह ।
आशिषमेवैतामाशास्ते । पृथिव्याः सम्पृचः पाहीत्याह
प्रतिष्ठित्यै । अयुं गायुं गान्मुष्टीक्ष्णोनेति । मिथुनत्वाय
प्रजात्य । सुसम्भृता त्वा सम्भरामीत्याह । ब्रह्मणैवैन-
त्सम्भरति ॥ ६ ॥

अदित्यै रास्त्रासीत्याह । इयं वा अदितिः । अस्या
एवैनद्रास्त्रां करोति । इन्द्राण्यै सन्नहनमित्याह । इ-
न्द्राणी वा अग्रे देवतानां समनह्यत । साध्नात् । अर्ध्यै
सन्नह्यति । पूजा वै बर्हिः । पूजानामपरावापाय । त-
स्मात् स्त्रावसन्तताः पूजा जायन्ते ॥ ७ ॥

पूषा ते ग्रन्थिं ग्रथेनात्वित्याह । पुष्टिमेव यजमाने
दधाति । स ते मास्थ्यादित्याहर्हिः सायै । पश्चात् प्रा-
ञ्चमुपगूहति । पश्चाद्वै प्राचीनः रेतो धीयते । पश्चादे-
वासौ प्राचीनः रेतो दधाति । इन्द्रस्य त्वा बाहुभ्या-
मुद्यच्छ इत्याह । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति । बृह-

स्पतेर्मूर्धा ह॒रामीत्याह । ब्रह्म॒ वै दे॒वानां॑ वृ॒हस्पतिः॑
॥ ८ ॥

ब्रह्म॒णै॒वैन॑द्वरति । उ॒र्वन्तरि॑क्षमन्विहीत्याह॒ गत्यै॑ ।
दे॒वं ग॒मम॑सीत्याह । दे॒वाने॒वैन॑द्वमयति । अ॒न॒धः सा॒-
द॒यति॑ । ग॒र्भाणां॑ धृत्याअ॒प्र॒पादा॑य । तस्मा॒द्गर्भाः॑ पु॒जा-
नाम॑प्र॒पादु॑काः । उ॒परी॑व नि॒दधा॑ति । उ॒परी॑व हि सु॒-
व॒र्गा लो॒कः । सु॒व॒र्गस्य॑ लो॒कस्य॑ स॒म॒र्थ्यै ॥ ९ ॥

स॒योनि॑त्वाय॒ स्वधा॑कृतासीत्याह दाया॒द्वेद॑ भरति
जायन्ते वृ॒हस्पतिः॑ स॒म॒र्थ्यै ॥ अ॒नु० २ ॥

तृतीयाऽनुशाकः ।

पूर्वे॒द्युरि॒ध्मा ब॒र्हिः क॑रोति । य॒ज्ञमे॒वारभ्य॑ गृहीत्वा-
प॒वस॑ति । पु॒जाप॑तिर्य॒ज्ञम॑सृजत । तस्यो॒खे अ॒स॒से॒ताम॑ ।
य॒ज्ञो वै पु॒जाप॑तिः । यत्सान्ना॒य्योखे॑ भवतः । य॒ज्ञस्यै॒व
तदु॒खे उप॑द॒धात्य॑प्र॒स॒साय॑ । शु॒न्यध्वं॑ दै॒व्याय॑ क॒र्म्मणे॑
दे॒वय॑ज्याया इत्याह । दे॒वय॑ज्याया ए॒वैनानि॑ शु॒न्यति॑ ।
मा॒तरि॑श्व॒नो घ॒र्मोऽसी॑त्याह ॥ १ ॥

अ॒न्तरि॑क्षं वै मा॒तरि॑श्व॒नो घ॒र्मः । ए॒षां लो॒कानां॑
वि॒धृत्यै॑ । द्यौर॒सि पृथि॒व्यसी॑त्याह । दि॒वश्च॒ ह्येषा॑ पृथि॒-

व्याश्च सम्भृता । यदुखा । तस्मादेवमाह । विश्वधाया-
असि परमेण धाम्नेत्याह । दृष्टिर्वै विश्वधायाः । दृष्टि-
मेवावरुन्धे । दृष्ट्वैव माह्वारित्याह धृत्यै ॥ २ ॥

वसूनां पवित्रमसीत्याह । प्राणा वै वसवः । तेषां वा
एतद्भागधेयम् । यत् पवित्रम् । तेभ्य एवैनत्करोति । शत-
धारः सहस्रधारमित्याह । प्राणे वायुर्दधाति सर्व्वत्वा-
य । चित्पलाशशाखायां दर्भमयं भवति । चित्द्वै
प्राणः । चित्तमेव प्राणं मध्यतो यजमाने दधाति ॥ ३ ॥

सौम्यः पर्णः संयोनित्वाय । साक्षात् पवित्रं दर्भाः ।
प्राक् सायमधिनिदधाति । तत्प्राणापानयो रूपम् ।
तिर्य्यक् प्रातः । तद्दर्शस्य रूपम् । दार्श्यः ह्येतदहः । अन्नं
वै चन्द्रमाः । अन्नं प्राणाः । उभयमेवोपैत्य जामित्वाय
॥ ४ ॥

तस्मादयः सर्व्वतः पवते । हुतः स्तोको हुतो द्रुप् इ-
त्याह प्रतिष्ठित्यै । हविषोऽस्कन्दाय । न हि हुतः स्वा-
हाकृतः स्कन्दति । दिवि नाको नामाग्निः । तस्य वि-
प्रुषो भागधेयम् । अग्नये दृहते नाकायेत्याह । नाकमे-
वाग्निं भागधेयेन समर्द्धयति । स्वाहा द्यावापृथिवी-
भ्यामित्याह । द्यावापृथिव्योरेवैनत्प्रतिष्ठापयति ॥ ५ ॥

पवित्रवत्यानयति । अपाञ्चैवौषधीनाञ्च रसः सः-
 सृजति । अथो ओषधोष्ठेव पशून् प्रतिष्ठापयति । अ-
 न्वारभ्य वाचं यच्छति । यज्ञस्य धृत्यै । धारयन्नास्ते ।
 धारयन्त इव हि दुहन्ति । कामधुक्ष इत्याहातृतीयस्यै ।
 चय इमे लोकाः । इमानेव लोकान् यजमानो दुहे ॥

॥ ६ ॥

अमूमिति नाम गृह्णाति । भद्रमेवासां कर्माविष्क-
 रोति । सा विश्वायुः सा विश्वव्यचाः सा विश्वकर्मेत्याह ।
 इयं वै विश्वायुः । अन्तरिक्षं विश्वव्यचाः । असौ विश्व-
 कर्मा । इमानेवैताभिलोकान् यथा पूर्वं दुहे । अथो
 यथा प्रदात्रे पुण्यमाशास्ते । एवमेवैना एतदुपस्तौति ।
 तस्मात् प्रादादितुन्नीय वन्दमाना उपस्तुवन्तः पशून्
 दुहन्ति ॥ ७ ॥

बहुदुग्धीन्द्राय देवेभ्यो हविरिति वाचं विसृजते ।
 यथादेवतमेव प्रसौति । दैव्यस्य च मानुषस्य च व्या-
 दृत्यै । चिराह । चिषत्या हि देवाः । अवाचंयमो नन्वा-
 रभ्योत्तराः । अपरिमितमेवावरुन्धे । न दारुपात्रेण दु-
 ह्यात् । अग्निवद्वै दारुपात्रम् । यद्दारुपात्रेण दुह्यात् ॥

॥ ८ ॥

या तयास्मा हविषा यजेत । अथो खल्वाहुः । पुरो-
डाशमुखानि वै हवीःपि । नेत इतः पुरोडाशं हविषो
यामोऽस्तोति । काममेव दारुपात्रेण दुह्यात् । शूद्र एव
न दुह्यात् । असतो वा एष सम्भूतः । यच्छूद्रः । अहवि-
रेव तदित्याहुः । यच्छूद्रो दोग्धीति ॥ ८ ॥

अग्निहोत्रमेव न दुह्याच्छूद्रः । तद्धि नोत्पुनन्ति ।
यदा खलु वै पवित्रमत्येति । अथ तद्विवरिति । सम्पृ-
च्छध्वमृतावरीरित्याह । अपाञ्चैवौषधीनाञ्च रसं
संस्तृजति । तस्मादपाञ्चौषधीनाञ्च रसमुपजीवामः ।
मन्द्रा धनस्य सातयइत्याह । पुष्टिमेव यजमाने दधा-
ति । सोमेन त्वा तनन्तीन्द्राय दधीत्याह ॥ १० ॥

सोममेवैनंत्करोति । यो वै सोमं भक्षयित्वा । संव-
त्सरं सोमं न पिबति । पुनर्भक्ष्योऽस्य सोमपीथो भव-
ति । सोमः खलु वै सान्नाय्यम् । य एवं विद्वान्त्सोमनाय्यं
पिबति । अपुनर्भक्ष्योऽस्य सोमपीथो भवति । न मृन्म-
येनापि दध्यात् । यन्मृन्मयेनापि दध्यात् । पितृदेव-
त्यं स्यात् ॥ ११ ॥

अयस्यात्रेण वा दारुपात्रेण वापि दधाति । तद्धि स
देवम् । उदन्वद्भवति । आपो वै रक्षोघ्नीः । रक्षसामप-

इत्यै । अदस्तमसि विष्णवे त्वेत्याह । यज्ञा वै विष्णुः ।
 यज्ञायैवैनददस्तं करोति । विष्णो हव्यः रक्षस्वेत्याह
 गुप्त्यै । अनधः सादयति ॥ गर्भाणां धृत्या अप्रपादाय ।
 तस्माज्जन्तः पूजानामप्रपादुकाः । उपरीव निदधाति ।
 उपरीव हि सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य समर्थ्यै ॥
 ॥ १२ ॥

असीत्याह धृत्यै यजमाने दधात्यजामित्वाय स्था-
 पयति दुहे दुहन्ति दुह्याद्दोग्धीति दधीत्याह स्यात्
 सादयति पञ्च च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

कर्मणे वां देवेभ्यः शक्यमित्याह शक्त्यै । यज्ञस्य वै
 सन्ततिमनुपूजाः पशवो यजमानस्य सन्तायन्ते । य-
 ज्ञस्य विच्छित्तिमनुपूजाः पशवो यजमानस्य विच्छिद्य-
 न्ते । यज्ञस्य सन्ततिरसि यज्ञस्य त्वा सन्तत्यै स्तृणामि
 सन्तत्यै त्वा यज्ञस्येत्याहवनीयात् सन्तनोति । यजमा-
 नस्य पूजायै पशूनाः सन्तत्यै । अपः प्रणयति । अद्वा
 वा आपः । अद्वामेवारभ्य पूणीय प्रचरति । अपः प्रण-
 यति । यज्ञो वा आपः ॥ १ ॥

यज्ञमेवारभ्य प्रणीय प्रचरति । अपः प्रणयति । वज्रो
वा आपः । वज्रमेव आठ्वेभ्यः प्रहृत्य प्रणीय प्रचर-
ति । अपः प्रणयति । आपो वै रक्षोघ्नीः । रक्षसामप-
हत्यै । अपः प्रणयति । आपो वै देवानां प्रियं धाम ।
देवानामेव प्रियं धाम प्रणीय प्रचरति ॥ २ ॥

अपः प्रणयति । आपो वै सर्वा देवताः । देवता ए-
वारभ्य प्रणीय प्रचरति । वेषाय त्वेत्याह । वेषाय ह्ये-
नदादत्ते । प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याह । र-
क्षसामपहत्यै । धूरसीत्याह । एष वै धुर्योऽग्निः । तं यद-
नुपस्पृश्यातीयात् ॥ ३ ॥

अध्वर्युश्च यजमानश्च प्रदहेत् । उपस्पृश्यात्येति ।
अध्वर्योश्च यजमानस्य चाप्रदाहाय । धूर्वतं योऽस्मान्
धूर्वति तं धूर्वयं वयं धूर्वाम इत्याह । द्वौ वाव पुरुषौ ।
यश्चैव धूर्वति । यश्चैनं धूर्वति । तावुभौ शुचापयति ।
त्वं देवानामसि सस्त्रितमं पप्रितमं जुष्टतमं वह्नितमं
देवहृतममित्याह । यथा यजुरेवैतत् ॥ ४ ॥

अहुतमसि हविर्धानमित्याहानात्यै । हः इस्वमा-
हारित्याह धृत्यै । मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्ष इत्याह मि-
त्रत्वाय । माभेर्मा संविख्या मा त्वा हिः सिषमित्याहा-

हिः सायै । यद्वै किञ्च वातो नाभिवाति । तत्सर्व्वं वरु-
णदेवत्यम् । उरुवातायेत्याह । अवारुणमेवैनत्करोति ।
देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह प्रसृत्यै । अश्विनोर्वा-
हुभ्यामित्याह ॥ ५ ॥

अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू आस्ताम् । पूष्णो हस्ता-
भ्यामित्याह यत्यै । अग्नये जुष्टं निर्वपामीत्याह । अग्न-
य एवैनां जुष्टं निर्वपति । चिर्यजुषा । चय इमे लोकाः ।
एषां लोकानामास्यै । तूष्णीं चतुर्थम् । अपरिमितमेवा-
वरुन्धे । स एवमेवानुपूर्व्वं हवीःषि निर्वपति ॥ ६ ॥

इदं देवानामिदमुनः सहेत्याह व्यावृत्यै । स्फात्यै
त्वा नारात्या इत्याह गुप्त्यै । तमसीव वा एषोऽन्तश्चर-
ति । यः परीणहि । सुवरभिर्विख्येष्टं वैश्वानरं ज्योति-
रित्याह । सुवरेवाभि विपश्यति वैश्वानरं ज्योतिः । द्या-
वापृथिवी हविषि गृहीत उदवेपेताम् । दृःहन्तां दुर्य्या
द्यावापृथिव्योरित्याह । गृहाणां द्यावापृथिव्योर्धृत्यै ।
उर्व्वन्तरिक्षमन्विहीत्याह गत्यै ॥ अदित्यास्त्वोपस्थे सा-
दयामीत्याह । इयं वाअदितिः । अस्या एवैनदुपस्थे
सादयति । अग्ने हव्यः रक्षस्वत्याह गुप्त्यै ॥ ७ ॥

यज्ञो वा आपो धाम प्रणीय प्रचरत्यतीयादेतद्वाहु-

भ्यामित्याह हवींषि निर्वपति गत्यै चत्वारि च ॥
अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

इन्द्रो वृचमहन् । सोऽपः । अभ्यं म्रियत । तासां य-
न्मेध्यं यज्ञियं सदेवमासीत् । तदपोदकामत् । ते
दुर्भा अभवन् । यद्भैरप उत्पुनाति । या एव मेध्या य-
ज्ञियाः सदेवा आपः । ताभिरेवैना उत्पुनाति । द्वा-
भ्यामुत्पुनाति ॥ १ ॥

द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै । देवो वः सवितोत्पुना-
त्वित्याह । सवितृप्रसूत एवैना उत्पुनाति । अच्छिद्रेण
पवित्रेणेत्याह । असौ वा आदित्योऽच्छिद्रं पवित्रम् । ते-
नैवैना उत्पुनाति । वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरित्याह ।
पाणा वा आपः । पाणा वसवः । पाणा रश्मयः ॥ २ ॥

पाणैरेव पाणान्त्सम्पृणक्ति । सावित्रियर्चा । सवितृ-
प्रसूतं मे कर्मासदिति । सवितृप्रसूतमेवास्य कर्म भ-
वति । पच्छो गायत्रिया चिष्पमृद्धत्वाय । आपो देवी-
रग्रे पुवो अग्रे गुव इत्याह । रूपमेवासा मेतन्महिमानं
व्याचष्टे । अग्रं द्रुमं यज्ञं नयताग्रे यज्ञपतिमित्याह ।
अग्रं एव यज्ञं नयन्ति । अग्रे यज्ञपतिम् ॥ ३ ॥

युष्मानिन्द्रो वृणीत वृचतूर्य्यै यूयमिन्द्रमवृणीध्वं वृ-
चतूर्य्य इत्याह । वृचः ह हनिष्यन्निन्द्र आपो यत्रे आपो
हेन्द्रं बब्रिरे । सञ्जामेवासामेतत्सामानं व्याचष्टे । प्रो-
क्षितास्थेत्याह । तेनापः प्रोक्षिताः । अग्नये वो जुष्टं
प्रोक्षाम्यग्नीषोमाभ्यामित्याह । यथादेवतमेवैनान्
प्रोक्षति । चिः प्रोक्षति । त्यावृद्धि यज्ञः ॥ ४ ॥

अथो रक्षसामपहत्यै । शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे दे-
वयज्याया इत्याह । देवयज्याया एवैनानि शुन्धति ।
चिः प्रोक्षति । त्यावृद्धि यज्ञः । अथो मेध्यत्वाय । अव-
धूतः रक्षोऽवधूता अरातय इत्याह । रक्षसामपहत्यै ।
अदित्यास्त्वगसीत्याह । इयं वा अदितिः ॥ ५ ॥

अस्या एवैनत्त्वचं करोति । प्रति त्वा पृथिवी वेत्वि-
त्याह प्रतिष्ठित्यै । पुरस्तात् प्रतीचीनग्रीवमुत्तरलो-
मोपस्तृणाति मेध्यत्वाय । तस्मात् पुरस्तात् पुत्यच्चः
पशवो मेधमुपतिष्ठन्ते । तस्मात् पृजामगं ग्राहुकाः ।
यज्ञो देवेभ्योऽनिलायत । कृष्णो रूपं कृत्वा । यत् कृ-
ष्णाजिने हविरध्यवहन्ति । यज्ञादेव तद्यज्ञं प्रयुङ्क्ते । ह-
विषोऽस्कन्दाय ॥ ६ ॥

अधिषवणमसि वानस्पत्यमित्याह । अधिषवणमे-

वैनत्करोति । प्रतित्वादि॒त्यास्त्वग्वे॒त्वित्या॑ह स॒य॒त्वाय॑ ।
 अ॒ग्ने॒त्त॒नू॒सीत्या॑ह । अ॒ग्ने॒र्वा ए॒षा त॒नूः । यदो॑षधयः ।
 वा॒चो वि॒सर्ज॑न॒मित्या॑ह । य॒दा हि पृ॒जा ओष॑धीनाम॒-
 श्र॒न्ति । अथ॒ वाचं॑ वि॒स्तृ॒जन्ते । दे॒ववी॑तये त्वा गृ॒ह्णामी॒-
 त्या॑ह ॥ ७ ॥

दे॒वता॑भिरे॒वैन॑त्क॒र्मर्ह्य॑ति । अ॒द्रि॒रसि॑ वा॒नस्प॒त्य॒-
 इत्या॑ह । आ॒वा॒णमे॒वैन॑त्करोति । स इ॒दं दे॒वेभ्यो॑ ह॒व्यः
 सु॒श॒मि॒श॒मिष्टे॑त्या॒ह* शान्त्यै॑ । ह॒विष्कृ॑दे॒हीत्या॑ह । य ए॒व
 दे॒वानां॑ ह॒विष्कृ॑तः । तान् ह॒व्यति॑ । चि॒ह्न॑यति । चिष॑-
 त्या॒ हि दे॒वाः । इष॑माव॒दोर्ज॑माव॒देत्या॑ह ॥ ८ ॥

इष॑मे॒वोर्जं॑ यज॒माने॑ द॒धाति॑ । द्यु॒म॒ह॒द॒त व॒यः स॑-
 ज्ज्ञा॒तं जे॒ष्मेत्या॑ह आ॒तृ॒व्याभि॑भूत्यै । म॒नोः अ॒ज्ञा दे॒वस्य॑
 यज॑मानस्यासुर॒घ्नो वाक् । य॒ज्ञायु॑धेषु प्रविष्टासीत् । ते-
 ऽसुरा॑ याव॒न्तो य॒ज्ञायु॑धाना॒मुद॑द॒तामुप॑शृ॒ण्वन् । ते
 परा॑भवन् । तस्मा॒त् स्वानां॑ म॒ध्ये व॒साय॑ यजेत । याव॑-
 न्तोऽस्य॑ आ॒तृ॒व्या य॒ज्ञायु॑धाना॒मुद॑द॒तामुप॑शृ॒ण्वन्ति ।
 ते परा॑भवन्ति । उ॒च्चैः स॒माह॑न्त वा आ॒ह विजि॑त्यै ॥
 ॥ ९ ॥

* सुशमिशमिष्टमित्याहेति इति पुलकपाठः ।

वृक्षः एषामिन्द्रियं वीर्यम् । अष्ट एषां भवति । वर्षवृ-
द्धमसि प्रतित्वा वर्षवृद्धं वेत्वित्याह । वर्षवृद्धा वा ओष-
धयः । वर्षवृद्धा इषीकाः समृद्ध्यै । यज्ञः रक्षाः स्यनुप्रा-
विशन् । तान्यस्त्रा पशुभ्यो निरवादयन्त । तुषैरोषधी-
भ्यः । परापूतः रक्षः परापूता अरातय इत्याह । रक्ष-
सामपहत्यै ॥ १० ॥

रक्षसां भागोऽसीत्याह । तुषैरेव रक्षाः सि निरव-
दयते । अप उपस्पृशति मेध्यत्वाय । वायुर्वा विविन-
क्षित्याह । पवित्रं वै वायुः । पुनात्येवैनान् । अन्तरि-
क्षादिव वा एते प्रस्कन्दन्ति । ये शूपात् । देवो वः सवि-
ता हिरण्यपाणिः प्रतिगृह्णात्वित्याह प्रतिष्ठित्यै । ह-
विषोऽस्कन्दाय ॥ त्रिष्फलीकर्त्तवा आह । त्यावृद्धि
यज्ञः । अथो मेध्यत्वाय ॥ ११ ॥

दाभ्यामुत्पुनाति रक्षयो नयन्त्यग्रे यज्ञपतिं यज्ञो-
ऽदिति रस्कन्दाय गृह्णामीत्याह वदेत्याह विजित्या अप-
हत्या अस्कन्दाय चीणि च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

अवधूतः रक्षोऽवधूता अरातय इत्याह । रक्षसाम-
पहत्यै । अदित्यास्त्वगसीत्याह । इयं वा अदितिः ।

अस्या एवैनत्त्वचं करोति । प्रतित्वा पृथिवी वेत्वित्याह
प्रतिष्ठित्यै । पुरस्तात् प्रतीचीनग्रीवमुत्तरलोमोपस्तृ-
णाति मेध्यत्वाय । तस्मात् पुरस्तात् पुत्यच्चः पशवो
मेधमुपतिष्ठन्ते । तस्मात् पुजामृगं ग्राहुकाः । यज्ञो
देवेभ्यो निलायत ॥ १ ॥

कृष्णो रूपं कृत्वा । यत् कृष्णाजिने हविरधिपिनिष्ठि ।
यज्ञादेव तद्यज्ञं प्रयुक्ते । हविषोऽस्कन्दाय । द्यावापृथिवी
सहास्ताम् । ते शम्यामाचमेकमहव्यैताः शम्यामाचमे-
कमहः । दिवः स्कम्भनिरसि प्रतित्वादित्यास्वग्वेत्वि-
त्याह । द्यावापृथिव्योर्वीत्यै । धिपणासि पर्वत्या प्रति-
त्वा दिवः स्कम्भनिर्वेत्वित्याह । द्यावापृथिव्योर्विधृत्यै ॥
॥ २ ॥

धिपणासि पार्वतेयी प्रतित्वा पर्वतिर्वेत्वित्याह ।
द्यावापृथिव्योर्वीत्यै । देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह
प्रसूत्यै । अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ हि देवा-
नामध्वर्यू आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै । अ-
धिवपामीत्याह । यथादेवतमेवैनानधिवपति । धान्य-
मसि धिनुहि देवानित्याह । एतस्य यजुषो वीर्येण ॥
॥ ३ ॥

यावदेका देवता कामयते यावदेका । तावदाहु-
तिः प्रथते । न हि तदस्ति । यत्तावदेव स्यात् । याव-
ज्जुहोति । पाणाय त्वापानाय त्वेत्याह । पाणानेव य-
जमाने दधाति । दीर्घामनुप्रसितिमायुषेधामित्याह ।
आयुरेवास्मिन् दधाति । अन्तरिक्षादिव वा एतानि
प्रस्कन्दन्ति ॥ यानि दृपदः । देवो वः सविता हिरण्य-
पाणिः प्रतिगृह्णात्वित्याह प्रतिष्ठित्यै । हविषोऽस्कन्दा-
य । असंवपन्ती पिष्पाणूनि कुरुतादित्याह मेध्यत्वा-
य ॥ ४ ॥

निलायत विधत्यै वीर्येण स्कन्दन्ति चत्वारि च ॥
अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छेत्याह धृत्यै । अपाग्नेऽग्नि मा मादं
जहि निष्कृव्यादः सेधा देवयजं वहेत्याह । यएवामा-
कृव्यात् । तमपहत्य । मेध्येऽग्नौ कपालमुपदधाति । नि-
र्दग्धः रक्षो निर्दग्धा अरातय इत्याह । रक्षाः स्येव
निर्दहति । अग्निवत्युपदधाति । अस्मिन्नेव लोके ज्यो-
तिर्धत्ते । अङ्गारमधिवर्त्तयति ॥ १ ॥

अन्तरिक्ष एव ज्योतिर्धत्ते । आदित्यमेवामुष्मिल्लोके
ज्योतिर्धत्ते । ज्योतिष्मन्तोऽस्मा इमे लोका भवन्ति । य-
एवं वेद । ध्रुवमसि पृथिवीं दृष्ट्वेत्याह । पृथिवीमेवै-
तेन दृष्ट्वेति । ध्रुवमस्यन्तरिक्षं दृष्ट्वेत्याह । अन्तरिक्ष-
मेवैतेन दृष्ट्वेति । धरुणमसि दिवं दृष्ट्वेत्याह । दिव-
मेवैतेन दृष्ट्वेति ॥ २ ॥

धर्मासि दिशो दृष्ट्वेत्याह । दिश एवैतेन दृष्ट्वेति ।
इमानेवैतैर्लोकान् दृष्ट्वेति । दृष्ट्वेन्तोऽस्मा इमे लोकाः
पूजया पशुभिः । य एवं वेद । चीण्यग्रे कपालान्युप-
धाति । त्रय इमे लोकाः । एषां लोकानामाप्त्यै । एक-
मग्रे कपालमुपधाति । एकं वा अग्रे कपालं पुरुषस्य
सम्भवति ॥ ३ ॥

अथ द्वे । अथ चीणि । अथ चत्वारि । अथाष्टौ ।
तस्मादष्टाकपालं पुरुषस्य शिरः । यदेवं कपालान्युप-
धाति । यज्ञो वै पूजापतिः । यज्ञमेव पूजापतिः स-
स्करोति । आत्मानमेव तत्सस्करोति । तत् सस्कृत-
मात्मानम् ॥ ४ ॥

अमुष्मिल्लोकेनुपरैति । यदष्टावुपधाति । गाय-
त्रिया तत्सम्मितम् । यन्नव । चिदृता तत् । यदश । वि-

राजा तत् । यदेकादश । त्रिष्टुभा तत् । यद्वादश ॥ ५ ॥

जगत्या तत् । छन्दःसमितानि स उपदधत्कपालानि । इमान् लोकाननु पूर्वं दिशो विधृत्यै दृ॒हति । अथायुः प्राणान् पूजां पशून् यजमाने दधाति । स जातानस्मा अभितो बहुलान् करोति । चितः स्थेत्याह । यथा यजुरेवैतत् । भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वमित्याह । देवतानामेवैनानि तपसा तपति । तानि ततः स॒स्थिते ॥ यानि घर्मे कपालान्युपचिन्वन्ति वेधस इति चतुष्पदयच्चा विमुञ्चति । चतुष्पादः पशवः । पशुष्वेवोपरिष्ठात् प्रतितिष्ठति ॥ ६ ॥

वर्त्तयति दिवमेवैतेन दृ॒हति सम्भवति स॒स्कृत-
मात्मानं द्वादश स॒स्थिते चीणि च ॥ अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवइत्याह प्रसूत्यै । अश्विनौ-
बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू आस्ताम् ।
पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै । संवपामीत्याह । यथा
देवतमेवनानि संवपति । समापो अङ्गिरग्नतः समाध-
धयो रसेनेत्याह । आपो वा ओषधीर्जिन्वन्ति । ओष-

धयोऽपो जिन्वन्ति । अन्या वा एतासां न्या जिन्वन्ति ॥

॥ १ ॥

तस्मादेवमाह । सः रेवतीर्जगतीभिर्मधुमतीर्मधुम-
तीभिः सृज्यध्वमित्याह । आपो वै रेवतीः । पशवे ज-
गतीः । ओषधयो मधुमतीः । आप ओषधीः पशून् ।
तानेवास्मा एकधा सः सृज्य । मधुमतः करोति । अद्भ्यः
परिप्रजातास्य समद्भिः पृच्यध्वमिति पर्यालावयति ।
यथा सुष्टुष्ट इमामनु विस्तृत्य ॥ २ ॥

आप ओषधीर्महयन्ति । तादृगेव तत् । जनयत्यै त्वा
संयौमीत्याह । पृजा एवैतेन दाधार । अग्नये त्वाग्नी-
षोमाभ्यामित्याह व्यावृत्यै । मुखस्य शिरोऽसीत्याह ।
यज्ञो वै मुखः । तस्यैतच्छिरः । यत् पुरोडाशः । तस्मा-
देवमाह ॥ ३ ॥

घर्म्मोऽसि विश्वायुरित्याह । विश्वमेवायुर्यजमाने
दधाति । उरुप्रथस्वोरुते यज्ञपतिः प्रथतामित्याह । य-
जमानमेव पृजया पशुभिः प्रथयति । त्वचं गृह्णीषेत्या-
ह । सर्वमेवैनः सतनु करोति । अथाप आनीय प-
रिमाष्टि । माः स एव तत्त्वचं दधाति । तस्मात् त्वचा
माः सं हन्तम् । घर्म्मो वा एषोशान्तः ॥ ४ ॥

अर्द्धमासेर्द्धमासे प्रवृज्यते । यत् पुरोडाशः । स ई-
श्वरो यजमानः शुचापदहः । पर्यग्निं करोति । पशु-
मेवैनमकः । शान्त्या अग्रदाहाय । चिः पर्यग्निं करो-
ति । त्यावृद्धि यज्ञः । अथो रक्षसामपहत्य । अन्तरितः
रक्षोऽन्तरिता अगतय इत्याह ॥ ५ ॥

रक्षसामन्तर्हित्यै । पुरोडाशं वा अधिश्रितः रक्षा-
स्यजिघांसन् । दिवि नाको नामाग्नी रक्षोहा । स ए-
वास्माद्रक्षास्यपाहन् । देवस्त्वा सविता अपयत्वित्या-
ह । सवितृप्रसूत एवैनः अपयति । वर्षिष्ठे अधिनाक
इत्याह । रक्षसामपहत्यै । अग्निस्ते तनुवं मातिधागि-
त्याहानतिदाहाय । अग्ने हव्यः रक्षस्वेत्याह गुप्त्यै ॥ ६ ॥

अविदहन्त अपयतेति वाचं विसृजते । यज्ञमेव
हवीष्यभिव्याहृत्य प्रतनुते । पुरोरुचमविदाहाय
श्रुत्यै* करोति । मस्तिष्को वै पुरोडाशः । तं यन्नाभिया-
सयेत् । आविर्मस्तिष्कः स्यात् । अभिवासयति । तस्मा-
द्ब्रह्मामस्तिष्कः । भस्मनाभिवासयति । तस्मान्मासे-
नास्थिच्छन्नम् ॥ ७ ॥

वेदेनाभिवासयति । तस्मात्केशैः शिरश्छन्नं । अख-

* श्रुत्यै इति B चिह्नितपुस्तकपाठः ।

लतिभावुको भवति । य एवं वेद । पशोर्वै प्रतिमां पुरो-
डाशः । सना यजुष्कमभिवास्यः । दृथेव स्यात् । ईश्व-
रा यजमानस्य पशवः प्रमेतोः । सं ब्रह्मणा पृच्यस्वे-
त्याह । प्राणा वै ब्रह्म ॥ ८ ॥

प्राणाः पशवः । प्राणैरेव पशून्त्सं पृणक्ति । न प्रमा-
युका भवन्ति । यजमानो वै पुरोडाशः । प्रजा पशवः
पुरीषम् । यदेवमभिवासयति । यजमानमेव प्रजया प्र-
शुभिः समर्द्धयति । देवा वै हविर्भूत्वाब्रुवन् । कस्मिन्निदं
म्रक्ष्यामह इति । सोऽग्निरब्रवीत् ॥ ९ ॥

मयि तनूः सन्निधध्वम् । अहं वस्तं जनयिष्यामि ।
यस्मिन् म्रक्ष्यध्व इति । ते देवा अग्नौ तनूः सन्यदधत ।
तस्मादाहुः । अग्निः सर्वा देवता इति । सोऽङ्गारेणा-
पः । अभ्यपातयत् । तत एकतोऽजायत । स द्वितीयम-
भ्यपातयत् ॥ १० ॥

ततो द्वितोऽजायत । स तृतीयमभ्यपातयत् । तत-
स्त्रितोऽजायत । यदङ्गोऽजायन्त । तदाप्यानामाप्यत्वम् ।
यदात्मभ्योऽजायन्त । तदात्म्यानामात्म्यत्वम् । ते देवा
आप्येष्वमृजत । आप्या अमृजत सूर्याभ्युदिते । सूर्या-
भ्युदितः सूर्याभिनिमुक्ते ॥ ११ ॥

सूर्याभिनिमुक्तः कुनखिनि । कुनखी श्यावदति ।
 श्यावदन्नग्रदिधिषौ । अग्रदिधिषुः परिवित्ते । परिवि-
 त्तो वीरहणि । वीरहा ब्रह्महणि । तद्ब्रह्महणं नात्यच्य-
 वत । अन्तर्वेदि निनयत्यवरुध्यै । उल्मुकेनाभियुक्ताति
 शृतत्वाय । शृतकामा इव हि देवाः ॥ १२ ॥

अन्याजिन्वन्त्यनुविस्तृत्यैवमाहाशान्त आह गुप्त्यै
 छन्नं ब्रह्माब्रवीद् द्वितीयमभ्यपातयत् सूर्याभिनिमुक्ते
 देवाः ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति स्फ्यमादत्ते प्रसृत्यै ।
 अश्विनौर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ हि देवानामध्वर्यु
 आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै । आदद् इन्द्रस्य
 बाहुरसि दक्षिण इत्याह । इन्द्रियमेव यजमाने दधा-
 ति । सहस्रंष्टिः शततेजा इत्याह । रूपमेवास्यै तन्म-
 हिमानं व्याचष्टे । वायुरसि तिग्मतेजा इत्याह । तेजो
 वै वायुः ॥ १ ॥

तेज स्वास्मिन् दधाति । विपाद्वै नामासुर आसीत् ।
 सौऽबिभेत् । यज्ञेन मा देवा अभिभविष्यन्तीति । स
 पृथिवीमभ्यवसीत् । सा मेध्याभवत् । अथो यदिन्द्रो

वृचमहन् । तस्य लोहितं पृथिवीमनु व्यधावत् । सा मेध्याभवत् । पृथिवि देवयजनीत्याह ॥ २ ॥

मेध्यामेवैनां देवयजनीं करोति । ओषध्यास्ते मूलं मा हिंसिषमित्याह । ओषधीनामहिंसायै । वृजं गच्छ गोस्थानमित्याह । छन्दांसि वै वृजो गोस्थानः । छन्दांस्येवास्मै वृजं गोस्थानं करोति । वर्षतु ते द्यौरित्याह । दृष्टिर्वै द्यौः । दृष्टिमेवावरुन्धे । बधान देवसवितः परमस्यां परावतीत्याह ॥ ३ ॥

द्वौ वाव पुरुषौ । यच्चैष द्वेष्टि । यथैनं द्वेष्टि । तावुभौ बध्नाति परमस्यां परावति शतेन पाशैः । योऽस्मान् द्वेष्टि यच्च वयं द्विष्मस्तमतो मामौगित्याहानिमुत्तयै । अरुर्वै नामासुर आसीत् । स पृथिव्यामुपम्लुप्तो शयत् । तं देवा अपहतोऽरुः पृथिव्या इति पृथिव्या अपाघ्नन् । आतृव्यो वा अरुः । अपहतोऽरुः पृथिव्या इति यदाह ॥ ४ ॥

आतृव्यमेव पृथिव्या अपहन्ति । तेऽमन्यन्त । दिवं वा अयमितः पतिष्यतीति । तमरुस्ते दिवं मास्क्रानिति दिवः पथ्यबाधन्त । आतृव्यो वा अरुः । अरुस्ते दिवं मास्क्रानिति यदाह । आतृव्यमेव दिवः परिबा-

धते । स्तम्बयजुर्हरति । पृथिव्या एव आतृव्यमपहन्ति ।
द्वितीयः हरति ॥ ५ ॥

अन्तरिक्षादेवैनमपहन्ति । तृतीयः हरति । दिव
एवैनमपहन्ति । तूष्णीं चतुर्थः हरति । अपरिमिता-
देवैनमपहन्ति । असुराणां वा इयमग्र आसीत् । या-
वदासीनः परापश्यति । तावद्देवानाम् । ते देवा अब्रु-
वन् । अस्त्वेव नो स्यामपीति ॥ ६ ॥

कं नो दास्यथेति । यावत् स्वयं परिगृह्णीथेति । ते
वसवस्त्वेति दक्षिणतः पर्यगृह्णन् । रुद्रास्त्वेति पश्चात् ।
आदित्यास्त्वेत्युत्तरतः । तेऽग्निना प्राञ्चैजयन् । वसु-
भिर्दक्षिणा । रुद्रैः पृत्यञ्चः । आदित्यैरुदञ्चः । यस्यैवं
विदुषो वेदिं परिगृह्णन्ति ॥ ७ ॥

भवत्यात्मना । परास्य आतृव्यो भवति । देवस्य स-
वितुः* सव इत्याह प्रसूत्यै । कर्म्म कृण्वन्ति वेधस इत्याह ।
इषितः हि कर्म्म क्रियते । पृथिव्यै मेध्यञ्चामेध्यञ्च
व्युदक्रामताम् । प्राचीनमुदीचीनं मेध्यम् । पृतीचीनं
दक्षिणा मेध्यम् । प्राचीमुदीचीं प्रवृणां करोति । मे-
ध्यामेवैनां देवयजनों करोति ॥ ८ ॥

प्राञ्चौ वेद्यः सावुन्नयति । आहवनीयस्य परिगृहीत्यै । पृतीची ओणी । गार्हपत्यस्य परिगृहीत्यै । अथौ मिथुनत्वाय । उड्वन्ति । यदेवास्या अमेध्यम् । तदपहन्ति । उड्वन्ति । तस्मादोषधयः पराभवन्ति ॥ ६ ॥

मूलं छिनत्ति । आतृव्यस्यैव मूलं छिनत्ति । मूलं वा अतिष्ठद्रक्षाः स्यनूपतिपते । यद्वस्तेन छिन्द्यात् । कुनखिनीः पूजाः स्युः । स्फ्येन छिनत्ति । वज्रो वै स्फ्यः । वज्रेणैव यज्ञाद्रक्षाः स्यपहन्ति । पितृदेवत्यातिखातां । इयतीं खनति ॥ १० ॥

पूजापतिना यज्ञमुखेन सम्मिताम् । वेदिर्देवेभ्योऽनिलायत । तां चतुरङ्गुलेऽन्वविन्दन् । तस्माच्चतुरङ्गुलं खेया । चतुरङ्गुलं खनति । चतुरङ्गुले ह्योषधयः प्रतिष्ठन्ति । आ प्रतिष्ठायै खनति । यजमानमेव प्रतिष्ठां गमयति । दक्षिणतो वर्षीयसीं करोति । देवयजनस्यैव रूपमकः ॥ ११ ॥

पुरीषवतीं करोति । पूजा वै पशवः पुरीषम् । पूजयैवैनं पशुभिः पुरीषवन्तं करोति । उत्तरं परिग्राहं परिगृह्णाति । एतावती वै पृथिवी । यावती वेदिः । तस्या एतावत एव आतृव्यं निर्भज्य । आत्मन उत्तरं प-

रिगाहं परिगृह्णाति । ऋतमस्मृत सदनमस्मृत श्रीर-
सीत्याह । यथा यजुरेवैतत् ॥ १२ ॥

क्रूरमिव वा एतत्करोति । यदेदिं करोति । धा असि
स्वधा असोति योयुष्यते शान्त्यै । उर्वी चासि वस्वीं चा-
सीत्याह । उर्वीमेवैनां वस्वीं करोति । पुरा क्रूरस्य वि-
सृपो विरप्तिन्नित्याह मेध्यत्वाय । उदादाय पृथिवीं
जीरदानुर्यामैरयन् चन्द्रमसि स्वधाभिरित्याह । यदे-
वास्या अमेध्यम् । तदपहत्य । मेध्यां देवयजनीं
कृत्वा ॥ १३ ॥

यददश्चन्द्रमसि मेध्यम् । तदस्यामेरयति । तां धी-
रासो अनुदृश्य यजन्त इत्याहानुख्यात्यै । * प्रोक्षणीरा-
सादय । इध्मा बहिरुपसादय । सुवच्च सुचश्च सम्मृद्धि ।
पत्नीः सन्नह्य । आज्ये नो देहीत्याहानुपूर्वतायै ।
प्रोक्षणीरासादयति । आपो वै रक्षोघ्नीः ॥ १४ ॥

रक्षसामपहत्यै । स्फ्यस्य वर्त्मन्त्सादयति । यज्ञस्य
सन्तत्यै । उवाच हासितो दैबलः । एतावतीर्वा अमु-
षिह्लोक-आप आसन् । यावतीः प्रोक्षणीरिति । त-

स्माद्द्वीरासाद्याः । स्फ्यमुदस्यन् । यं द्विष्यात्तं ध्या-
येत् । शुचैवैनमर्पयति ॥ १५ ॥

वै वायुराह परावतीत्याहाह द्वितीयः हरतीति
परिगृह्णन्ति देवयजनों करोति भवन्ति खनत्यकरेतत्
कृत्वा रक्षोग्रीरर्पयति ॥ अनु० ८ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

वज्रो वै स्फ्यः । यदन्वञ्चं धारयेत् । वज्रोऽध्वर्युः स्त-
खीत । पुरस्तात्तिर्य्यञ्चं धारयति । वज्रो वै स्फ्यः । वज्र-
णैव यज्ञस्य दक्षिणतो रक्षाः स्पृहन्ति । अग्निभ्यां प्रा-
चश्च पूतीचश्च । स्फ्येनादीचश्चाधराचश्च । स्फ्येन वा
एष वज्रेणास्यै पाप्मानं भ्रातृव्यमपहृत्य । उत्करोऽधि-
प्रष्टश्चति ॥ १ ॥

यथोपधाय वृश्चन्त्येवम् । हस्ताववनेनित्ते । आत्मा-
नमेव *पवते । स्फ्यं प्रक्षालयति मेध्यत्वाय । अथो पा-
प्मानं एव भ्रातृव्यस्य न्यङ्गं छिनत्ति । इध्मा बर्हिरुपसा-
दयति युक्त्यै । यज्ञस्य मिथुनत्वाय । अथो पुरोरुचमे-
वैतां दधाति । उत्तरस्य कर्मणोऽनुख्यात्यै । न पुरस्तात्
पृत्यगुपसादयेत् ॥ २ ॥

यत् पुरस्तात् प्रत्यगुपसादयेत् । अन्यचाहुतिपथा-
 दिध्मं प्रतिपादयेत् । पूजा वै बर्हिः । अपराध्रुयाद्बर्हिषा
 पूजानां पूजननम् । पश्चात् प्रागुपसादयति । आहुति-
 पथेनेध्मं प्रतिपादयति । सम्प्रत्येव बर्हिषा पूजानां पू-
 जननमुपैति । दक्षिणमिध्मम् । उत्तरं बर्हिः । आत्मा वा
 इध्मः ॥ पूजा बर्हिः । पूजा ह्यात्मन उत्तरतरा तीर्थे । ततो
 मेधमुपनीय । यथादेवतमेवैनत् प्रतिष्ठापयति । प्रति-
 तिष्ठति पूजया पशुभिर्यजमानः ॥ ३ ॥

वृश्चति सादयेदिध्मः पञ्च च ॥ अनु० १० ॥

तृतीयस्यां देवस्याश्वपशुं यो वै पूर्व्वेद्युः कर्मणेवा-
 मिन्द्रो वृचमहन्त्सोपोवधूतं धृष्टिर्देवस्येत्याह संवपामि
 देवस्य स्फ्यमाददे वज्रो वै स्फ्यो दश ॥ १० ॥

तृतीयस्यां यज्ञस्यानतिरेकाय पविचवत्यध्युञ्चा-
 धिषवणमस्यन्तरिक्ष एव रक्षसामन्तर्हित्यै दौ वाव
 पुरुषौ यददश्चन्द्रमसि मेध्यं पञ्चाशीतिः ॥ ८५ ॥

इति द्वितीयप्रपाठकः ॥

हरिः ॐ ॥

तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याह । रक्षसामप-
हत्यै । अग्नेर्वस्तेजिष्ठेन तेजसा निष्टपामीत्याह मेध्य-
त्वाय । सुचः सम्मार्ष्टि । सुवमये । पुमांसमेवाभ्यः
संश्यति मिथुनत्वाय । अथ जुह्वम् । अथोपभृतम् ।
अथ ध्रुवाम् । असौ वै जुह्वः ॥ १ ॥

अन्तरिक्षमुपभृत । पृथिवी ध्रुवा । इमे वै लोकाः
सुचः । दृष्टिः सम्मार्जनानि । दृष्टिर्वा इमांल्लोकाननु-
पूर्वं कल्पयति । ते ततः क्लृप्ताः समेधन्ते । समेधन्तेऽ-
स्मा इमे लोकाः पूजया पशुभिः । य एवं वेद । यदि का-
मयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यादिति । अगृतः सम्मृज्यात् ॥
॥ २ ॥

दृष्टिमेव नियच्छति । अर्वाचीनाग्रा हि दृष्टिः । यदि
कामयेता वर्षुकः स्यादिति । मूलतः सम्मृज्यात् । दृ-
ष्टिमेवोद्यच्छति । तदु वा आहुः । अगृत एवोपरिष्ठात्
सम्मृज्यात् । मूलतोऽधस्तात् । तदनुपूर्वं कल्पते । व-
र्षुको भवतीति ॥ ३ ॥

प्राचीमभ्याकारम् । अग्रैरन्तरतः । एवमिव ह्यन्न-
मद्यते । अथो अग्राद्वा ओषधीनामूर्जं पूजा उपजीव-
न्ति । ऊर्ज एवान्नाद्यस्यावरुध्यै । अधस्तात् पूतीचीम् ।
दण्डमुत्तमतः । मूलेन मूलं प्रतिष्ठित्यै । तस्मादरत्नौ
प्राञ्च्युपरिष्ठास्त्रोमानि । पुत्यञ्च्यधस्तात् ॥ ४ ॥

सुगन्धेया । प्राणो वै सुवः । जुहूर्दक्षिणो हस्तः । उ-
पधृत्सव्यः । आत्मा ध्रुवा । अन्नं सस्मार्जनानि । मुख-
तो वै प्राणोऽपानो भूत्वा । आत्मानमन्नं पविश्य । बा-
ह्यतस्तनुवः शुभयति । तस्मात् सुवमेवाग्रे सम्मार्ष्टि ॥
मुखतो हि प्राणोऽपानो भूत्वा । आत्मानमन्नमाविश-
ति । तौ प्राणापानौ । अव्यर्धुकः प्राणापानाभ्यां भव-
ति । य एवं वेद ॥ ५ ॥

जुहूर्मृज्याद्भवतीति पुत्यञ्च्यधस्तान्मार्ष्टि पञ्च च ॥
अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

दिवः शिल्पमवततम् । पृथिव्याः ककुभिः श्रितम् । तेन
वयः सहस्रवल्शेन । सपत्नं नाशयामसि स्वाहेति सु-
क्लस्मार्जनान्यग्नौ प्रहरति । आपो वै दर्भाः । रूपमे-
वैषामेतन्महिमानं व्याचष्टे । अनुष्टुभर्चा । आनुष्टुभः

पूजापतिः । पूजापत्यो वेदः । वेदस्याग्रं सुक्लम्भार्जनानि ॥ १ ॥

स्वेनैवैनानि हृन्दसा । स्वया देवतया समर्धयति ।
अथो ऋगवाव योषा । दर्भो वृषा । तन्मिथुनम् । मिथुन-
मेवास्य तद्यज्ञे करोति पूजननाय । प्रजायते पूजया
पशुभिर्यजमानः । तान्येके वृथैवापास्यन्ति । तत्तथा न
कार्यम् । आरब्धस्य यज्ञियस्य कर्मणः स विदोहः ॥
॥ २ ॥

यद्यैनानि पशवोऽभितिष्ठेयुः । न तत्पशुभ्यः कम् ।
अङ्गिर्भार्जयित्वात्करे न्यसेत् । यद्वै यज्ञियस्य कर्मणो-
ऽन्यचाहुतीभ्यः सन्तिष्ठते । उत्करो वाव तस्य प्रतिष्ठा ।
एता हि तस्मै प्रतिष्ठां देवाः समभरन् । यदङ्गिर्भार्ज-
यति । तेन शान्तम् । यदुत्करे न्यस्यति । प्रतिष्ठामेवै-
नानि तद्गमयति ॥ ३ ॥

प्रतिनिष्ठति पूजया पशुभिर्यजमानः । अथो सत्स्व-
स्य वा एतद्रूपम् । यत् सुक्लम्भार्जनानि । सत्स्वशो वा
ओषधयः । तासां जरत्क्षे पशवो न रमन्ते । अप्रियो
ह्येषां जरत्क्षः । यावदप्रियो ह वै जरत्क्षः पशूनाम् ।
तावदप्रियः पशूनां भवति । यस्यैतान्यन्यचाग्नेर्दध-

ति । नवदाव्यासु वा ओषधीषु पशवो रमन्ते ॥ ४ ॥

नवदावो ह्येषां पियः । यावत्प्रियो ह वै नवदावः
पशूनाम् । तावत्प्रियः पशूनां भवति । यस्यैतान्यग्नौ पृ-
हरन्ति । तस्मादेतान्यग्नावेव प्रहरेत् । यतरस्मिन्त्स-
म्भुज्यात् । पशूनां धृत्यै । यो भूतानामधिपतिः । रुद्र-
स्तन्तिचरो वृषा । पशूनस्माकं मा हिंसीः ॥ एतदस्तु
हुतं तव स्वाहेत्यग्निसम्मार्जनान्यग्नौ प्रहरति । एषा वा
एतेषां योनिः । एषा प्रतिष्ठा । स्वामेवैनानि योनिम् ।
स्वां प्रतिष्ठां गमयति । प्रतितिष्ठति पूजया पशुभिर्यज-
मानः ॥ ५ ॥

वेदस्याग्रं सुक्लसम्मार्जनानि विदोहो गमयति प-
शवो रमन्ते हिंसीः षट् च ॥ अनु० २ ॥

तृतीयाऽनुवाकः ।

अयज्ञो वा एषः । यो पत्नीकः । न पूजाः प्रजायेरन् ।
पत्न्यन्वास्ते । यज्ञमेवाकः । पूजानां पूजननाय । यत्ति-
ष्ठन्ती सन्नह्येत । पियं ज्ञातिं रुन्ध्यात् । आसीना स-
न्नह्यते । आसीना ह्येषा वीर्यं करोति ॥ १ ॥

यत्पश्चात् प्राच्यन्वासीत् । अनया समदं दधीत् ।

देवानां पत्न्या समदं दधीत । देशादक्षिणत उदीच्य-
न्वास्ते । आत्मनो गोपीथाय । आशासानासौ मनस-
मित्याह । मेध्यामेवैनां केवलीं कृत्वा । आशिषा सम-
र्द्धयति । अग्रेरनुव्रता भूत्वा सन्नह्ये सुकृताय कमित्या-
ह । एतद्वै पत्न्यै व्रतोपनयनम् ॥ २ ॥

तेनैवैनां व्रतमुपनयति । तस्मादाहुः । यश्चैवं वेद-
यश्च न । योक्तमेव युते । यमन्वास्ते । तस्यामुष्मिलोके
भवतीति योक्तेण । यद्योक्तम् । स योगः । यदास्ते । स
क्षेमः ॥ ३ ॥

योगक्षेमस्य क्लृप्त्यै । युक्तं क्रियाता आशीःकामे यु-
ज्याता इति । आशिषः समृद्ध्यै । ग्रन्थिं ग्रथ्णाति । आ-
शिष एवास्यां परिगृह्णाति । पुमान् वै ग्रन्थिः स्त्री पत्नी ।
तन्मिथुनम् । मिथुनमेवास्य तद्यज्ञे करोति पूजननाय ।
प्रजायते पूजया पशुभिर्यजमानः ॥ ४ ॥

अथैवा अर्द्धो वा एष आत्मनः । यत्पत्नी । यज्ञस्य
धृत्या अशित्विलम्भावाय । सुपूजसत्त्वा वयः सुपत्नी-
रुपसेदिमेत्याह । यज्ञमेव तन्मिथुनीकरोति । ऊनेति-
रिक्तं धीयाता इति प्रजात्यै । महीनां पयोऽस्थोर्धधीनाः
रस इत्याह । रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे । तस्य

ते क्षीयमाणस्य निर्वपामि देवयज्याया इत्याह । आ-
शिषमेवैतामाशास्ते ॥ ५ ॥

करोति व्रतोपनयनं क्षेमो यजमानः शास्ते ॥
अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

घृतञ्च वै मधु च पूजापतिरासीत् । यतो मध्वा-
सीत् । ततः पूजा अस्तजत । तस्मान्मधुषि पूजनं नमि-
वास्ति । तस्मान्मधुषा न प्रचरन्ति । यातयामहि ।
आज्येन प्रचरन्ति । यज्ञो वा आज्यम् । यज्ञेनैव यज्ञं
प्रचरन्त्ययातयामत्वाय । पत्यवेक्षते ॥ १ ॥

मिथुनत्वाय प्रजात्यै । यद्वै पत्नी यज्ञस्य करोति ।
मिथुनं तत् । अथो पत्न्या एवैष यज्ञस्यान्वारम्भोऽन-
वच्छित्यै । अमेध्यं वा एतत्करोति । यत् पत्यवेक्षते । गा-
ह्यपत्येऽधिप्रयति मेध्यत्वाय । आहवनीयमभ्युद्रवति ।
यज्ञस्य सन्तत्यै । तेजोऽसि तेजोऽनु प्रेहीत्याह ॥ २ ॥

तेजो वा अग्निः । तेज आज्यम् । तेजसैव तेजः सम-
र्द्धयति । अग्निस्ते तेजो माविनैदित्याहाहिः सायै ।
स्फ्यस्य वर्त्मन्त्सादयति । यज्ञस्य सन्तत्यै । अग्नेर्जिह्वा-
सिसु भूर्देवानामित्याह । यथा यजुरेवैतत् । धाम्ने धाम्ने

देवेभ्यो यजुषे यजुषे भवेत्याह । आशिषमेवैतामाशा-
स्ते ॥ ३ ॥

तद्वा अतः पवित्राभ्यामेवोत्पुनाति । यजमानो वा
आज्यम् । प्राणापानौ पवित्रे । यजमान एव प्राणापा-
नौ दधाति । पुनराहारम् । एवमिव हि प्राणापानौ
सञ्चरतः । शुक्रमसि ज्योतिरसि तेजोऽसीत्याह । रूप-
मेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे । चिर्यजुषा । चय इमे
लोकाः ॥ ४ ॥

एषां लोकानामाद्यैः । चिः । व्यावृद्धि यज्ञः । अथो मे-
ध्यत्वाय । अथाज्यवतीभ्यामपः । रूपमेवासांमेतद्वर्णं
दधाति । अपि वा उताहुः । यथा ह वै योषा सुवर्णः
हिरण्यं पेशलं बिभ्रती रूपाण्यास्ते । एवमेता एतर्ही-
ति । आपो वै सर्वा देवताः ॥ ५ ॥

एषा हि विश्वेषां देवानां तनूः । यदाज्यम् । तत्रोभ-
यौर्मीमांसा । जामिः स्यात् । यद्यजुषाज्यं यजुषाप उ-
त्पुनीयात् । छन्दसाप उत्पुनात्यजामित्वाय । अथो
मिथुनत्वाय । सावित्रियर्चा । सवितृप्रसूतं मे कर्मा-
सदिति । सवितृप्रसूतमेवास्य कर्म भवति ॥ पक्षो गा-
यत्रिया चिःपृष्ठत्वाय । अङ्गिरेवौषधीः सन्नयति ।

ओषधीभिः पशून् । पशुभिर्यजमानम् । शुक्रत्वा शु-
क्रायां ज्योतिस्त्वा ज्योतिष्यर्चिस्त्वा र्चिषीत्याह सर्व्वत्वा-
य । पर्याप्त्या अनन्तरायाय ॥ ६ ॥

ईक्षत आह शास्ते लोका देवता भवति षट् च ॥
अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

देवासुराः संयत्ता आसन् । स एतमिन्द्र आज्यस्या-
वकाशमपश्यत् । तेनावैक्षत । ततो देवा अभवन् । प-
रासुराः । य एवं विद्वानाज्यमवेक्षते । भवत्यात्मना ।
परास्य भ्रातृव्यो भवति । ब्रह्मवादिनो वदन्ति । यदा-
ज्येनान्यानि हवीःस्यभिघारयति ॥ १ ॥

अथ केनाज्यमिति । सत्येनेति ब्रूयात् । चक्षुर्वै सत्यम् ।
सत्येनैवैनदभिघारयति । ईश्वरो वा एषोऽन्धो भवि-
तोः । यश्चक्षुषाज्यमवेक्षते । निमील्यावेक्षेत । दाधा-
रात्मं चक्षुः । अभ्याज्यं धारयति । आज्यं गृह्णाति ॥
॥ २ ॥

छन्दांसि वा आज्यम् । छन्दाःस्येव प्रीणाति । च-
तुर्जुह्वां गृह्णाति । चतुष्पादः पशवः । पशून्नेवावरुन्धे ।

अष्टावुपभृति । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रः प्राणः ।
प्राणमेव पशुषु दधाति । चतुर्ध्रुवायाम् ॥ ३ ॥

चतुष्पादः पशवः । पशुषोपरिष्ठात् प्रतितिष्ठति ।
यजमानदेवत्या वै जुहः । भ्रातृव्यदेवत्योपभृत् । चतु-
र्जुह्वां गृह्णन् भूयो गृह्णीयात् । अष्टावुपभृति गृह्णन्
कनीयः । यजमानायैव भ्रातृव्यमुपस्तिं करोति । गौर्वै
सुचः । चतुर्जुह्वां गृह्णाति । तस्माच्चतुष्पदी ॥ ४ ॥

अष्टावुपभृति । तस्मादष्टाशफा । चतुर्ध्रुवायाम् । तं-
स्माच्चतुस्तना । गामेव तत्संस्करोति । सास्मै संस्कृ-
तेषमूजं दुहे । यज्जुह्वां गृह्णाति । प्रयाजेभ्यस्तत् । यदु-
पभृति । प्रयाजानूयाजेभ्यस्तत् ॥ सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय
गृह्यते । यद्भुवायामाज्यम् ॥ ५ ॥

अभिघारयति गृह्णाति ध्रुवायां चतुष्पदी प्रयाजा-
नूयाजेभ्यस्तद्दे च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

आपो देवीरग्रे पुवो अग्रे गुव इत्याह । रूपमेवासा-
मेतन्महिमानं व्याचष्टे । अग्र इमं यज्ञं नयताग्रे यज्ञ-
पतिमित्याह । अग्र एव यज्ञं नयन्ति । अग्रे यज्ञपतिम् ।
युष्मानिन्द्रो वृणीत वृचतूयै यूयमिन्द्रमवृणीध्वं वृच-

तूर्य्य इत्याह । वृचः२६ हनिष्यन्निन्द्र आपो वव्रे । आपो
हेन्द्रं वव्रिरे । सञ्ज्ञामेवासांमेतत् सामानं व्याचष्टे ।
प्रोक्षिताः स्थेत्याह ॥ १ ॥

तेनापः प्रोक्षिताः । अग्निर्देवेभ्योऽनिलायत । कृष्णो
रूपं कृत्वा । स वनस्पतीन् प्राविशत् । कृष्णोऽस्याखरे-
ष्ठोऽग्नये त्वा स्वाहेत्याह । अग्नये एवैनं जुष्टं करोति ।
अथो अग्नेरेव मेधमवरुन्धे । वेदिरसि बर्हिषे त्वा
स्वाहेत्याह । पूजा वै बर्हिः । पृथिवी वेदिः ॥ २ ॥

पूजा एव पृथिव्यां प्रतिष्ठापयति । बर्हिरसि सुगन्ध-
स्त्वा स्वाहेत्याह । पूजा वै बर्हिः । यजमानः सुचः । य-
जमानमेव पूजासु प्रतिष्ठापयति । दिवे त्वान्तरिक्षाय
त्वा पृथिव्यै त्वेति बर्हिरासाद्य प्रोक्षति । एभ्य एवैनं
लोकेभ्यः प्रोक्षति । अथ ततः सह सुचा पुरस्तात् प्रत्य-
ञ्चं गन्धिं प्रत्युक्षति । पूजा वै बर्हिः । यथा सूर्य्यै काल
आपः पुरस्ताद्यन्ति ॥ ३ ॥

तादृगेव तत् । स्वधा पितृभ्य इत्याह । स्वधाकारो
हि पितृणाम् । उगर्भव बर्हिषद्वा इति दक्षिणायै ओणे-
रोत्तरस्यै निनयति सन्तत्यै । मासा वै पितरो बर्हिष-
दः । मासानेव प्रोक्षति । मासा वा ओषधीर्वर्द्धयन्ति ।

मासाः पचन्ति समृद्धौ । अनतिस्कन्दन् ह पर्जन्यो वर्धति । यच्चैतदेवं क्रियते ॥ ४ ॥

ऊर्जा पृथिवीं गच्छतेत्याह । पृथिव्यामेवोर्जं दधाति । तस्मात् पृथिव्या ऊर्जा भुञ्जते । गन्धिं विसृजयति । प्रजनयत्येव तत् । ऊर्द्धं प्राञ्चमुर्द्धं पृथञ्चमायच्छति । तस्मात् प्राचीनः रेतो धीयते । पृथीचीः पूजा जायन्ते । विष्णोः स्तूपोसीत्याह । यज्ञो वै विष्णुः ॥ ५ ॥

यज्ञस्य धृत्यै । पुरस्तात् प्रस्तरं गृह्णाति । मुख्यमेवैनं करोति । इयं तं गृह्णाति । पूजापतिना यज्ञमुखेन सम्मितम् । इयं तं गृह्णाति । यज्ञपुरुषा सम्मितम् । इयं तं गृह्णाति । एतावद्वै पुरुषे वीर्यम् । वीर्यसम्मितम् ॥ ६ ॥

अपरिमितं गृह्णाति । अपरिमितस्यावरुध्यै । तस्मिन् पवित्रे अपि सृजति । यजमानो वै प्रस्तरः । प्राणापानौ पवित्रे । यजमान एव प्राणापानौ दधाति । ऊष्णीम्प्रदसन्त्वा स्तृणामीत्याह । यथा यजुरेवैतत् । स्वासस्थं देवेभ्य इत्याह । देवेभ्य एवैनत्स्वासस्थं करोति ॥ ७ ॥

बर्हिः स्तृणाति । पूजा वै बर्हिः । पृथिवी वेदिः । पूजा

एव पृथिव्यां प्रतिष्ठापयति । अनतिहश्नः स्तृणाति ।
 पूजयैवैनं पशुभिरनतिहश्नं करोति । धारयन् प्रस्तरं
 परिधीन् परिदधाति । यजमानो वै प्रस्तरः । यजमान
 एव तत्त्वयं परिधीन् परिदधाति । गन्धर्वोऽसि विश्वा-
 वसुरित्याह ॥ ८ ॥

विश्वमेवायुर्यजमाने दधाति । इन्द्रस्य बाहुरसि
 दक्षिण इत्याह । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति । मित्रा-
 वरुणौ त्वोत्तरतः परिधत्तामित्याह । प्राणापानौ मि-
 त्रावरुणौ । प्राणापानावेवास्मिन्दधाति । सूर्यस्त्वा पु-
 रस्तात् पात्वित्याह । रक्षसामपहृत्यै । कस्याश्चिद्भि-
 शस्त्या इत्याह । अपरिमितादेवैनं पाति ॥ ९ ॥

वीतिहोचं त्वा कव इत्याह । अग्निमेव होत्रेण स-
 मर्द्धयति । द्युमन्तः समिधीमहीत्याह समिध्यै । अग्ने
 बृहन्तमध्वर इत्याह वृध्यै । विशो यन्ते स्य इत्याह । विशां
 यत्यै । उदीचीनाग्रे निदधाति प्रतिष्ठित्यै । वसूनाः
 रुद्राणामादित्यानाः सदसि सीदेत्याह । देवतानामेव
 सद्ने प्रस्तरः सादयति । जुह्वरसि घृताचीनाग्ने-
 त्याह ॥ १० ॥

असौ वै जुह्वः । अन्नरिक्षमुपभृत् । पृथिवी भुवा ।

तासामेतदेव प्रियं नाम* । यद् घृताचीति । यद् घृता-
 चीत्याह । प्रियेणैवैना नाम्ना सादयति । एता असद-
 न्तसुकृतस्य लोक इत्याह । सत्यं वै सुकृतस्य लोकः । सत्य
 एवैनाः सुकृतस्य लोके सादयति ॥ ता विष्णो पाही-
 त्याह । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञस्य धृत्यै । पाहि यज्ञं पाहि
 यज्ञपतिं पाहि मां यज्ञनियमित्याह । यज्ञाय यजमा-
 नायात्मने । तेभ्य एवाशिषमाशास्ते नार्त्थे ॥ ११ ॥

स्वेत्याह पृथिवी वेदिर्यन्ति क्रियते विष्णुर्वीर्य्यसं-
 मितं करोत्याह पाति नाम्नेत्याह लोके सादयति षट्
 च ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

अग्निना वै होत्रा । देवा असुरानभ्यभवन् । अग्नये
 समिध्यमानायानुब्रूहीत्याह धातुव्याभिभूत्यै । एक-
 विंशतिमिधदारूणि भवन्ति । एकविंशो वै पुरुषः ।
 पुरुषस्यात्यै । पञ्चदशेधदारूण्यभ्यादधाति । पञ्चदश
 वा अर्द्धमासस्य रात्रयः । अर्द्धमासशः संवत्सर आ-
 यते । चोन् परिधीन् परिदधाति ॥ १ ॥

ऊर्द्धे समिधावादधाति । अनुयाजेभ्यः समिधम-

ति॒शि॒न॒ष्टि । षट् स॒म्य॒द्यन्ते । षड्वा ऋ॒त॒वः । ऋ॒तू॒ने॒व
 प्री॒णा॒ति । वे॒दे॒नो॒प॒वा॒ज॒य॒ति । पू॒जा॒प॒त्यो वै वे॒दः ।
 पू॒जा॒प॒त्यः प्रा॒णः । य॒ज॒मा॒न आ॒ह॒व॒नी॒यः । य॒ज॒मा॒न
 ए॒व प्रा॒णं द॑धाति ॥ २ ॥

चि॒रु॒प॒वा॒ज॒य॒ति । च॒यो वै प्रा॒णाः । प्रा॒णा॒ने॒वा॒स्मिन्
 द॑धाति । वे॒दे॒नो॒प॒य॒त्य सु॒वे॒ण प्रा॒जा॒प॒त्य॒मा॒घा॒र॒मा॒घा॒
 र॒य॒ति । य॒ज्ञो वै पू॒जा॒प॒तिः । य॒ज्ञ॒मे॒व पू॒जा॒प॒तिं मु॒ख॒त
 आ॒र॒भ॒ते* । अ॒थो पू॒जा॒प॒तिः स॒र्व्वा दे॒व॒ताः । स॒र्व्वा ए॒व
 दे॒व॒ताः प्री॒णा॒ति । अ॒ग्नि॒म॒ग्नी॒न्नि॒स्त्रिः स॒म॒मृ॒ढी॒त्या॒ह ।
 त्वा॒वृ॒द्धि य॒ज्ञः ॥ ३ ॥

अ॒थो र॒क्ष॒साम॒प॒ह॒त्यै । प॒रि॒धी॒न्त्स॒म्मा॒र्ष्टि । पु॒ना॒
 त्ये॒वैना॒न् । चि॒स्त्रिः स॒म्मा॒र्ष्टि । त्वा॒वृ॒द्धि य॒ज्ञः । अ॒थो
 मे॒ध्य॒त्वा॒य । अ॒थो ए॒ते वै दे॒वा॒श्वाः । दे॒वा॒श्वा॒ने॒व तत्स॒
 म्मा॒र्ष्टि । सु॒व॒र्ग॒स्य लो॒क॒स्य स॒म॒ष्ट्यै । आ॒सी॒नोऽन्य॒मा॒
 घा॒र॒मा॒घा॒र॒य॒ति ॥ ४ ॥

तिष्ठ॑न्न॒न्यम् । यथा नो॑ वा रथं वा यु॒ञ्ज्यात् । ए॒व
 मे॒व तद्भ॒व्यु॒र्य॒ज्ञं† यु॒न॒न्ति । सु॒व॒र्ग॒स्य लो॒क॒स्या॒भ्यु॒क्ष्यै ।

* आरभते इति D पुस्तकपाठः ।

† भव्युर्गुनन्तीति D पुस्तकपाठः ।

वहन्त्येनं गाम्याः पशवः । य एवं वेद । भुवनमसि वि-
प्रथस्वेत्याह । यज्ञो वै भुवनम् । यज्ञ एव यजमानं पूज-
या पशुभिः प्रथयति । अग्ने यष्टरिदं नम इत्याह ॥ ५ ॥

अग्निर्वै देवानां यष्टा । य एव देवानां यष्टा । तस्मा
एव नमस्करोति । जुह्वे ह्यग्निस्त्वाह्वयति देवयज्याया
उपभृदेहि देवस्त्वा सविताह्वयति देवयज्याया इत्या-
ह । आग्नेयी वै जुह्वः । सावित्युपभृत् । ताभ्यामेवैने
प्रसूत आदत्ते । अग्नाविष्णू मावामवक्रमिषमित्याह ।
अग्निः पुरस्तात् । विष्णुर्यज्ञः पश्चात् ॥ ६ ॥

ताभ्यामेव प्रतिप्रोच्यात्याक्रामति । विजिहायां मा
मा सन्ताप्तमित्याहाहिः सायै । लोकं मे लोककृतौ
कणुतमित्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते । विष्णोः स्था-
नमसीत्याह । यज्ञो वै विष्णुः । एतत् खलु वै देवाना-
मपराजितमायतनम् । यद्यज्ञः । देवानामेवापराजित
आयतने तिष्ठति । इत इन्द्रो अकणोदीर्याणीत्याह ॥
॥ ७ ॥

इन्द्रियमेव यजमाने दधाति । समारभ्योर्द्ध्वं अध्व-
रो दिविस्पृशमित्याह* वृथै । आधारमाघाय्यमाणम-

* दिविस्पृश इत्याहेति D पुस्तकपाठः ।

नुसमारभ्य । एतस्मिन् काले देवाः सुवर्गं लोकमायन् ।
 साक्षादेव यजमानः सुवर्गं लोकमेति । अथो समृद्धे-
 नैव यज्ञेन यजमानः सुवर्गं लोकमेति । अर्हुतो यज्ञो
 यज्ञपतेरित्याह्वानात्थ । इन्द्रावान्त्वाहेत्याह । इन्द्रि-
 यमेव यजमाने दधाति । बृहद्वा इत्याह ॥ ८ ॥

सुवर्गो वै लोको बृहद्वाः । सुवर्गस्य लोकस्य सम-
 द्यै । यजमानदेवत्या वै जुहूः । भ्रातृव्यदेवत्योपभृत् ।
 प्राण आधारः । यत्संस्पर्शयेत् । भ्रातृव्येऽस्य प्राणं द-
 ध्यात् । असंस्पर्शयन्नत्याक्रामति । यजमान एव प्राणं
 दधाति । पांहि मामे दुश्चरितादामा सुचरिते भजे-
 त्याह ॥ ९ ॥

अग्निर्वाव पविचम् । वृजिनमन्दतं दुश्चरितम् । ऋजु-
 कर्मसत्यं सुचरितम् । अग्निरेवैनं वृजिनादन्दता-
 दुश्चरितात्पाति । ऋजुकर्म सत्ये सुचरिते भजति ।
 तस्मादेवमाशस्ते । आत्मनो गोपीथाय । शिरो वा ए-
 तद्यज्ञस्य । यदाधारः । आत्मा ध्रुवा ॥ १० ॥

आधारमाधार्य ध्रुवाः समनन्ति । आत्मन्नेव यज्ञस्य
 शिरः प्रतिदधाति । द्विः समनन्ति । द्वौ हि प्राणापा-
 नौ । तदाहुः । चिरेव समञ्ज्यात् । चिधातु हि शिर-

इति । शिर इवैतद्यज्ञस्य । अथो* चयो वै प्राणाः । प्रा-
णानेवास्मिन्दधाति ॥ मखस्य शिरोऽसि सं ज्योतिषा
ज्योतिरङ्गामित्याह । ज्योतिरेवास्मा उपरिष्ठादधाति ।
सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै ॥ ११ ॥

परिदधाति प्राणं दधाति हि यज्ञो धारयति नम-
इत्याह पश्चाद्वीर्याणीत्याह भा इत्याह भजेत्याह ध्रुवै-
वास्मिन्दधाति चीणि च ॥ अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

धिष्ण्या वा एते न्युप्यन्ते । यद्वह्ना । यज्ञोता । यद-
ध्वर्युः । यदग्नीत् । यद्यजमानः । तान्यदन्तरेयात् । य-
जमानस्य प्राणान्तसङ्कर्षेत् । प्रमायुकः स्यात् । पुरोडा-
शमपगृह्य सञ्चरत्यध्वर्युः ॥ १ ॥

यजमानायैव तल्लोकः शिःपति । नास्य प्राणान् .
सङ्कर्षति । न प्रमायुको भवति । पुरस्तात् पृत्यङ्कासी-
नः । इडाया इडामादधाति । हस्त्याः होत्रे । पशवो
वा इडा । पशवः पुरुषः । पशुष्वेव पशून् प्रतिष्ठापयति ।
इडायै वा एषा प्रजातिः ॥ २ ॥

* सद्यो इति पाठः D पुस्तके नास्ति ।

† प्रतिष्ठतीति D पुस्तकपाठः ।

तां प्रजातिं यजमानोऽनु प्रजायते । द्विरङ्गुलाव-
नक्ति पर्वणोः । द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै । स्रक्तदुप-
स्तृणाति । द्विरादधाति । स्रक्तदभिघारयति । चतुः
सम्पद्यते । चत्वारि वै पशोः प्रतिष्ठानानि । यावानेव
पशुः । तमुपह्वयते ॥ ३ ॥

मुखमिव प्रत्युपह्वयते । सम्मुखानेव पशूनुपह्वयते ।
पशवो वा इडा । तस्मात् सान्वारभ्या । अध्वर्युणा च
यजमानेन च । उपह्वतः पशुमानसानीत्याह । उप-
ह्वेनौ ह्वयते होता । इडायै देवतानामुपह्वे । उप-
ह्वतः पशुमान् भवति । य एवं वेद ॥ ४ ॥

यां वै हस्त्यामिडामादधाति । वाचः सा भागधेयम् ।
यामुपह्वयते । प्राणानां सा । वाचश्चैव प्राणाश्चाव-
रुन्धे । अथ वा एतर्ह्युपह्वतायामिडायाम् । पुरोडाश-
स्यैव बर्हिषदो मीमांसा । यजमानं* देवा अब्रुवन् ।
हविर्नो निर्वपेति । नाहमभागो निर्वप्यमीत्ब्रवीत् ॥
॥ ५ ॥

न मयाभागयानु वक्ष्यथेति वागब्रवीत् । नाहमभा-
गा पुरोनुवाक्या भविष्यामीति पुरोनुवाक्या । नाह-

* तं देवा इति D पुस्तकपाठः ।

मभागा याज्या भविष्यामीति याज्या । न मयाभागेन
वषट्करिष्येति वषट्कारः । यद्यजमानभागं निधाय
पुरोडाशं बर्हिषदं करोति । तानेव तद्भागिनः करो-
ति । चतुर्धा करोति । चतस्रो दिशः । दिष्ट्वेव प्रतिति-
ष्ठति । बर्हिषदं करोति ॥ ६ ॥

यजमानो वै पुरोडाशः । पूजा बर्हिः । यजमानमेव
पूजासु प्रतिष्ठापयति । तस्मादस्थान्याः पूजाः प्रतिति-
ष्ठन्ति । मासेनान्याः । अथो खल्वाहुः । दक्षिणा वा
एता हविर्यज्ञस्यान्तर्वेद्यवरुध्यन्ते । यत् पुरोडाशं बर्हि-
षदं करोतीति । चतुर्धा करोति । चत्वारो ह्येते हवि-
र्यज्ञस्यत्विजः ॥ ७ ॥

बृह्मा होताध्वर्युरग्नीत् । तमभिमृशेत् । इदं बृह-
णः । इदं होताः । इदमध्वर्योः । इदमग्नीध इति ।
यथैवादः सौम्येऽध्वरे । आदेशमृत्विग्भ्यो दक्षिणानी-
यन्ते । तादृगेव तत् । अग्नीधे प्रथमाया दधाति ॥
॥ ८ ॥

अग्निमुखा ह्यृद्धिः । अग्निमुखामेवर्द्धिं यजमान
अध्वरोति । सकृदुपस्तीर्य द्विरादधत् । उपस्तीर्य द्विर-
भिधारयति । षट् सम्पद्यन्ते । षष्ठा अतवः । अतूनेव

प्रीणाति । वेदेन ब्रह्मणे ब्रह्मभागं परिहरति । पूजा-
पत्यो वै वेदः । पूजापत्यो ब्रह्मा ॥ ९ ॥

सविता यज्ञस्य प्रसूत्यै । अथ काममन्येन । ततो
होत्रे । मध्यं वा एतद्यज्ञस्य । यज्ञोता । मध्यत एव यज्ञं
प्रीणाति । अथाध्वर्यवे । पतिष्ठा वा एषा यज्ञस्य ।
यदध्वर्युः । तस्माद्विर्यज्ञस्यैतामेवावृतमनु ॥ १० ॥

अन्या दक्षिणानीयन्ते । यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै । अग्नि-
मग्नीत्सकृत्सकृत् सम्मृढीत्याह । पराङ्गि व ह्येतर्हि
यज्ञः । इषिता दैव्या होतार इत्याह । इषितः हि कर्म
क्रियते । भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय
सूक्ता ब्रूहीत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते । स्वगा दैव्या
होतृभ्य इत्याह । यज्ञमेव तत्स्वगा करोति ॥ स्वस्तिर्मा-
नुषेभ्य इत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते । शंयोब्रूही-
त्याह । शंयुमेव बार्हस्पत्यं भागधेयेन समर्हयति ॥

॥ ११ ॥

चरत्यध्वर्युः प्रजातिर्ह्ययते वेदाब्रवीद्विषदं करो-
त्यृत्विजो दधाति ब्रह्मानकरोति चत्वारि च ॥
अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

अथ सुचावनुष्टुभ्यां वाजवतीभ्यां व्यूहति । पृतिष्ठा
वा अनुष्टुक् । अन्नं वाजः प्रतिष्ठित्यै । अन्नाद्यस्यावरु-
ध्यै । प्राचीं जुहूमूहति । जातानेव धातृव्यान् प्रणु-
दते । पृतीचीमुपभृतम् । जनिष्यमाणानेव प्रतिनुदते ।
सविषूच एवापोह्य सपत्नान् यजमानः । अस्मिंस्लोके
प्रतिष्ठति ॥ १ ॥

द्वाभ्यां । द्विप्रतिष्ठो हि । वसुभ्यस्त्वा रुद्रेभ्यस्त्वादित्यै-
भ्यस्वेत्याह । यथा यजुरेवैतत् । सुक्षु प्रस्तरमनक्ति ।
इमे वै लोकाः सुचः । यजमानः प्रस्तरः । यजमानमेव
तेजसानक्ति । वेधानक्ति । चय इमे लोकाः ॥ २ ॥

एभ्य एवैनं लोकेभ्योऽनक्ति । अभिपूर्वमनक्ति ।
अभिपूर्वमेव यजमानं तेजसानक्ति । अक्तः रिहाणा
इत्याह । तेजो वा आज्यम् । यजमानः प्रस्तरः । यज-
मानमेव तेजसानक्ति । वियन्तु वय इत्याह । वय एवै-
नं कृत्वा । सुवर्गं लोकं गमयति ॥ ३ ॥

पूजां योनिं मा निमृक्षमित्याह । पूजायै गोपीथा-
य । आप्यायन्तामाप ओषधय इत्याह । आप एवौष-
धीराप्याययति । मरुतां पृषतयस्थेत्याह । मरुतो वै

वृष्ट्या ईशते । वृष्टिमेवावरुन्धे । दिवं गच्छ ततो नो
 वृष्टिमेरयेत्याह । वृष्टिर्वै द्यौः । वृष्टिमेवावरुन्धे ॥
 ॥ ४ ॥

यावद्वा अध्वर्युः प्रस्तरं पृहरति । तावदस्यायुर्मो-
 यते । आयुष्या अग्नेऽस्यायुर्मे पाहीत्याह । आयुरेवा-
 त्मन्धत्ते । यावद्वा अध्वर्युः प्रस्तरं पृहरति । तावदस्य
 चक्षुर्मोयते । चक्षुष्या अग्नेऽसि चक्षुर्मे पाहीत्याह । च
 क्षुरेवात्मन्धत्ते । ध्रुवासीत्याह प्रतिष्ठित्यै । यं परिधिं
 पर्यधत्था* इत्याह ॥ ५ ॥

यथा यजुरेवैतत् । अग्ने देवपणिभिर्वीयमाण इत्या-
 ह । अग्रय एवैनं जुष्टं करोति । तं त एतमनुजाषम्भरा-
 मीत्याह । स जातानेवास्मा अनुकान् करोति । नेदेष
 त्वदपचेतया ता इत्याहानुख्यात्यै । यज्ञस्य पाथ उप-
 समितमित्याह । भूमानमेवोपैति । परिधीन् प्रहरति ।
 यज्ञस्य समिष्ट्यै ॥ ६ ॥

सुचौ सम्प्रसावयति । यदेव तच्च क्रूरम् । तत्तेन
 शमयति । जुह्वामुपभृतम् । यजमानदेवत्या वै जुहूः ।
 भ्रातृव्यदेवत्योपभृत । यजमानायैव भ्रातृव्यमुपस्तिं

करोति । सः॑ स्रावभागाः स्थेत्याह । वसवो॑ वै रुद्रा आ-
दित्याः सः॑ स्रावभागाः । तेषां॑ तद्भागधेयम् ॥ ७ ॥

तानेव॑ तेन प्रीणाति । वैश्वदेव्यर्चा । एते हि विश्वे
देवाः । चिष्टुग्भवति । इन्द्रियं॑ वै चिष्टुक । इन्द्रियमेव
यजमाने दधाति । अग्नेर्वामपन्नगृहस्य सदसि साद-
यामीत्याह । इयं वा अग्निरपन्नगृहः । अस्या एवैने
सदने सादयति । सुम्नाय सुम्निनी सुम्ने माधत्तमित्या-
ह ॥ ८ ॥

पूजा॑ वै पशवः सुम्नम् । पूजामेव पशूनात्मन्थत्ते ।
धुरि धुर्य्या पातमित्याह । जायापत्योर्गोपीथाय । अग्ने
दब्धायो शीततनो इत्याह । यथा यजुरेवैतत् । पाहि
माद्यदिवः पाहि प्रसित्यै पाहि दुरिष्ट्यै पाहि दुरद्व-
न्यै पाहि दुश्चरितादित्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते ।
अविषन्नः पितुं कृणु सुपदा योनिः॑ स्वाहेतोभ्यं संवृश्च-
नान्यन्वाहार्यपचनेभ्याधाय फलीकरणहोमं जुहोति ।
अतिरिक्तानि॑ वा इध्मसंवृश्चनानि ॥ ९ ॥

अतिरिक्ताः फलीकरणाः । अतिरिक्तमाज्योच्छेप-
णम् । अतिरिक्त एवातिरिक्तं दधाति । अथो अति-
रिक्तेनैवातिरिक्तमाह्लावरुन्धे । वेदिर्द्वेभ्योऽग्निं लायत ।

तां वेदेनान्वविन्दन् । वेदेन वेदिं विविदुः पृथिवीम् ।
 सा पप्रथे पृथिवी पार्थिवानि । गर्भं बिभर्त्ति भुवनेष्व-
 न्तः । ततो यज्ञो जायते विश्वदानिरिति पुरस्तात्सम्ब-
 यजुषो वेदेन वेदिः सम्मार्ष्ट्यनुवित्यै ॥ १० ॥

अथो यद्देदश्च वेदिश्च भवतः । मिथुनत्वाय प्रजा-
 त्यै । पुजापतेर्वा एतानि श्मश्रूणि । यद्देदः । पत्निया
 उपस्थ आस्यति । मिथुनमेव करोति । विन्दते पुजाम् ।
 वेदः होताहवनीयात्स्तृणन्नेति । यज्ञमेव तत्सन्तनो-
 त्योत्तरस्मादर्द्धमासात् । तः सन्ततमुत्तरेऽर्द्धमास आ-
 लभते ॥ ११ ॥

तं काले काल आगते यजते । बृहन्वादिनो वदन्ति ।
 स त्वा अध्वर्युः स्यात् । यो यतो यज्ञं प्रयुक्ते । तदेनं
 प्रतिष्ठापयतीति । वाताद्वा अध्वर्युर्यज्ञं प्रयुक्ते । देवा
 गातु विदो गातुं वित्वा गातुमितेत्याह । यत एव यज्ञं
 प्रयुक्ते । तदेनं प्रतिष्ठापयति । प्रतितिष्ठति पुजया प-
 शुभिर्यजमानः ॥ १२ ॥

तिष्ठतोमे लोका गमयति द्यौर्दृष्टिमेवावरुन्धे पर्य-
 धत्या इत्याह समिध्यै भागधेयं धत्तमित्याह वा इध्म
 संदृश्येनान्यनुवित्यै लभते यजमानः ॥ अनु० ८ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

यो वा अयथादेवतं यज्ञमुपचरति । आ देवताभ्यो
वृच्छते । पापीयान् भवति । योऽयथादेवतम् । न दे-
वताभ्य आवृच्छते । वसीयान् भवति । वारुणो वै
पाशः । इमं विध्यामि वरुणस्य पाशमित्याह* । वरुण-
पाशादेवैनां मुञ्चति । सवितृप्रसूतो यथादेवतम् ॥ १ ॥

न देवताभ्य आवृच्छते । वसीयान् भवति । धातुश्च
योनौ सुकृतस्य लोक इत्याह । अग्निर्वै धाता । पुण्यं
कर्म सुकृतस्य लोकः । अग्निरेवैनं धाता । पुण्ये कर्म-
णि सुकृतस्य लोके दधाति । स्योनं मे सहपत्याकरो-
मीत्याह । आत्मनश्च यजमानस्य चानात्यै सन्वाय ।
समायुषा सम्पूजयेत्याह ॥ २ ॥

आशिषमेवैतामाशास्ते पूर्यपाचे । अन्ततोऽनुष्टुभा ।
चतुष्पदा एतच्छन्दः प्रतितिष्ठतं पत्नियै पूर्यपाचे भवति ।
अस्मिंस्त्र्यंशे प्रतितिष्ठानीति । अस्मिन्नेव लोके प्रतिति-
ष्ठति । अथो वाग्वा अनुष्टुक् । वाङ्मिथुनम् । आपो
रेतः पूजननम् । एतस्माद्वै मिथुनाद्विद्योतमानस्तन-
यन् वर्षति । रेतः सिञ्चन् ॥ ३ ॥

* पाशः इत्याहति D पुलकपाठः ।

पूजाः प्रजनयन् । यदै यज्ञस्य ब्रह्मणा युज्यते । ब्रह्मणा वै तस्य विमोक्तः । अद्भिः शान्तिः । विमुक्तं वा एतर्हि योक्तं ब्रह्मणा । आदायैतत्पत्नी सहाप उपगृह्णीते शान्त्यै । अञ्जलौ पूर्णपाचमानयति । रेत एवास्यां पूजां दधाति । पूजया हि मनुष्यः पूर्णः । मुखं विमृष्टे ॥ अवभृथस्यैव रूपं कृत्वोत्तिष्ठति ॥ ४ ॥

सवितृप्रसूतो यथादेवतं पूजयेत्याह सिञ्चन् मृष्ट एकञ्च ॥ अनु० १० ॥

एकादशाऽनुवाकः ।

परिवेषो वा एष वनस्पतीनाम् । यदुपवेषः । य एवं वेद । विन्दते परिवेष्टारम् । तमुत्करो । यं देवा मनुष्येषु । उपवेषमधारयन् । ये अस्मदपचेतसः । तानस्मभ्यमिहाकुरु । उपवेषोपविद्धि नः ॥ १ ॥

पूजां पुष्टिमथो धनम् । द्विपदो नश्चतुष्पदः । ध्रुवाननपगान् कुर्विति पुरस्तात् पृत्यञ्चमुपगूहति । तस्मात् पुरस्तात् पृत्यञ्चः शूद्रा अवस्यन्ति । स्थविमत उपगूहति । अप्रतिवादिन एवैनान् कुरुते* । धृष्टिर्वा उपवेषः ।

* क रोतीति D पुस्तकपाठः ।

शुच॑र्त्तो वज्रो ब्राह्म॑णा सःशितः । योप॑वे॒षे शुक् । सा-
मु॒मु॒च्छतु॑ यं द्वि॒ष्म इति ॥ २ ॥

अथा॒स्मै नाम॑ गृह्य॒ प्रहर॑ति । नि॒र॒मु॒नु॒द॒श्रो॒कःसः ।
स॒प॒त्नो यः पृ॒त॒न्यति॑ । नि॒र्वा॒ध्येन॑ ह॒विषा॑ । इन्द्र॑ ए॒णं
परा॑शरीत् । इ॒हि ति॒स्रः परा॑वतः । इ॒हि पञ्च॑ ज॒नो
अति॑ । इ॒हि ति॒स्रोति॑रो॒चना॑यावत् । सूर्यो॑ अ॒सद्वि॑ ।
प॒र॒मां त्वा परा॑वतम् ॥ ३ ॥

इन्द्रो॑ नयतु वृ॒त्रहा॑ । यतो॑ न पु॒नरा॑यसि । शाश्व॑-
तोभ्यः॒ समा॑भ्य इति । चि॒वृ॒द्धा ए॒ष वज्रो॑ ब्रह्म॑णा सः-
शितः । शुचै॑वैनं वि॒द्धा । ए॒भ्यो लो॒केभ्यो॑ नि॒र्गु॒द्य । व-
ज्रेण॑ ब्रह्म॑णा स्तृणु॒ते । इतो॑ऽसाववधिष्मामु॒मित्या॑ह
स्तृ॒त्यै । यं द्वि॒ष्यात्तं ध्या॑येत् । शुचै॑वैनमर्पयति ॥
॥ ४ ॥

नो द्वि॒ष्म इति॑ परा॒वत॑मर्पयति ॥ अनु० ११ ॥

प्रत्युष्टं॑ दि॒वः शिल्प॑मय॒ज्ञो घृ॒तञ्च॑ वै दे॒वासुराः॑ स
ए॒तमिन्द्र॑ आपो दे॒वीरग्नि॑ना* धि॒ष्णि॒या अथ॑ सु॒चौ यो
वा अ॒यथा॑दे॒वतं॑ परि॒वे॒षो वा एका॑दश ॥ ११ ॥

प्रत्युष्टमयज्ञ एषा हि विश्वेषां देवानामूर्जा पृथिवी-
मथो रक्षसां तां प्रजातिं द्वाभ्यां तं काले काले नव-
सप्ततिः ॥ ७६ ॥

इति तृतीयप्रपाठकः ॥

हरिः ॐ ।

तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभते । क्षत्राय राजन्यम् । मरु-
द्भ्यो वैश्यम् । तपसे शूद्रम् । तमसे तत्स्करम् । नारकाय
वीरहणम् । पाप्मने लीबम् । आक्रमायायोगूम । का-
माय पुश्चलम् । अतिक्रुष्टाय मागधम् ॥ १ ॥

गीताय सूतम् । नृत्ताय शैलूषम् । धर्माय सभाचरम् ।
नर्माय रेभम् । नरिष्ठायै भीमलम् । हसाय कारिम् ।
आनन्दाय स्त्रीषखम् । पुमुदे कुमारीपुत्रम् । मेधायै
रथकारम् । धैर्याय तक्षणम् ॥ २ ॥

अमाय कौलालम् । मायायै काम्मीरम् । रूपाय
मणिंकारम् । शुभे वपम् । शरव्याया इषुकारम् । हेत्यै

धन्वकारम् । कर्मणे ज्याकारम् । दिष्टाय रज्जुसर्गम् ।
मृत्यवे मृगयुम् । अन्तकाय श्वनितम् ॥ ३ ॥

सन्धये जारम् । गेहायोपपतिम् । निर्वृत्यै परिवि-
त्तम् । आर्त्यै परिविविदानम् । आरार्थ्यै दिधिषूप-
तिम् । पवित्राय भिषजम् । पुज्ञानाय नक्षत्रदर्शम् ।
निष्कृत्यै पेशस्कारीम् । बलायोपदाम् । वर्णायानू-
धम् ॥ ४ ॥

नदीभ्यः पौञ्जिष्टम् । ऋक्षीकाभ्यो नैषादम् । पुरुषं-
व्याघ्राय दुर्मदम् । पयुङ्ग उन्मत्तम् । गन्धर्वासुराभ्यो
व्रात्यम् । सर्पदेवजनेभ्यो प्रतिपदम् । अवैभ्यः कितवम् ।
इर्यताया अकितवम् । पिशाचेभ्यो बिदलकारम् । या
तुधानेभ्यः कण्टककारम् ॥ ५ ॥

उत्सादेभ्यः कुञ्जम् । पुमुदै वामनम् । दार्भ्यः स्वामम् ।
स्वप्नायान्धम् । अधर्माय बधिरम् । सञ्ज्ञानाय स्मर-
कारीम् । पुकामोद्यायोपसदम् । आशिश्नायै पुश्नि-
नम् । उपशिश्नाया अभिपुश्निनम् । मर्यादायै प्रश्न-
विवाकम् ॥ ६ ॥

ऋत्यै स्तेनहृदयम् । वैरहत्याय पिशुनम् । विवित्यै
क्षत्तारम् । औपद्रष्टाय सङ्गहीतारम् । बलायानुच-

रम् । भूम्ने परिष्कन्दम् । प्रियाय प्रियवादिनम् । अरि-
ध्या अश्वसादम् । मेधाय वासः पल्लूलीम् । पुक्तामाय
रजयिचीम् ॥ ७ ॥

भायै दार्वहारम् । पुभाया आग्नेन्धम् । नाकस्य
पृष्ठायाभिपेत्तारम् । ब्रध्नस्य विष्टपाय पाचनिर्लेगम् ।
देवलोकाय पेशितारम् । मनुष्यलोकाय प्रकरितारम् ।
सर्व्वेभ्यो लोकेभ्य उपसेत्तारम् । अवर्त्त्य वधायोपम-
न्धितारम् । सुवर्गाय लोकाय भागदुघम् । वर्षिष्ठाय
नाकाय परिवेष्टारम् ॥ ८ ॥

अर्म्मेभ्यो हस्तिपम् । जवायाश्वपम् । पुष्ट्यै गोपालम् ।
तेजसेऽजपालम् । वीर्यायाविपालम् । इरायै कीना-
शम् । कीलालाय सुराकारम् । भद्राय गृहपम् । श्रेय-
से वित्तधम् । अर्धक्षायानुक्षत्तारम् ॥ ९ ॥

मन्यवे यस्तापम् । क्रोधाय निसरम् । शोकायाभि-
सरम् । उत्कूलविकूलाभ्यां त्रिस्थिनम् । योगाय यो-
त्तारम् । क्षेमाय विमोत्तारम् । वपुषे मानस्कृतम् ।
शीलायां जनीकारम् । निर्वर्त्यै कोशकारीम् । यमा-
यासूम् ॥ १० ॥

यस्यै यमसूम् । अथर्व्वेभ्योऽवतोक्ताम् । संवत्सराय

पर्यारिणीम् । परिवत्सरायाविजाताम् । इदावत्स-
रायापस्कद्वरीम् । इद्वत्सरायातीत्वरीम् । वत्सराय
विजर्जराम् । सर्व्वन्त्सराय पलिक्रीम् । वनाय वन-
पम् । अन्यतोऽरण्याय दावपम् ॥ ११ ॥

सरोभ्यो धैवरम् । वेशं ताभ्योदाशम् । उपस्थाव-
रोभ्यो वैद्रम् । नङ्गलाभ्यः शौष्कलम् । पार्थ्याय कैव-
र्त्तम् । अवार्य्याय मार्गारम् । तीर्थेभ्य आन्दम् । विष-
मेभ्यो मैनालम् । स्वनेभ्यः पणिकम् । गुहाभ्यः किरां-
तम् । सानुभ्यो जम्भकम् । पर्व्वतेभ्यः किम्पूरुपम् ॥ १२ ॥

पुतिश्रुत्काया ऋतुलम् । घोषाय भघम् । अन्ताय
बहुवादिनम् । अनन्ताय मूकम् । महसे वीणावादम् ।
क्रोशाय तूणवधम् । आक्रन्दाय दुन्दुभ्याघातम् । अव-
रस्पराय शङ्खधम् । ऋभुभ्यो जिनसन्धायम् । साध्ये-
भ्यश्चर्मणम् ॥ १३ ॥

बीभत्सायै पौल्कसम् । भूत्यै जागरणम् । अभूत्यै
स्वपनम् । तुलायै वाणिजम् । वंशीय हिरण्यकारम् ।
विश्वेभ्यो देवेभ्यः सिध्मलम् । पश्चाद्दोषाय ग्लानवम् ।
ऋत्यै जनवादिनम् । व्यूध्या अप्रगल्भम् । सशराय
पुच्छिदम् ॥ १४ ॥

हमाय पु॥श्चलूमालभते । वीणावादं गणकं गीता-
य । यादसे शाबुल्याम् । नर्माय भद्रवतीम् । तूणवधं
ग्रामय्यं पाणिसङ्घातं नृत्ताय । मोदायानुक्रोशकम् ।
आनन्दाय तलवम् ॥ १५ ॥

अक्षराजाय कितवम् । कृताय सभाविनम् । चेता-
या आदिनवदर्शम् । द्वापराय बहिःसदम् । कलये
सभास्थाणुम् । दुष्कृताय चरकाचार्यम् । अध्वने ब्रह्म-
चारिणम् । पिशाचेभ्यः सैलगम् । पिपासायै गोव्य-
च्छम् । निर्वृत्यै गोघातम् । क्षुधे गोविकर्तम् । क्षुत्तृ-
ष्णाभ्यां तम् । योगां विक्रन्तं तं मा॥सं भिक्षमाण उप-
तिष्ठते ॥ १६ ॥

भूम्यै पीठसर्पिणमालभते । अग्नये अ॥सलम् । वायवे
चाण्डालम् । अन्तरिक्षाय व॥शनर्त्तिनम् । दिवे खल-
तिम् । सूर्याय हर्यक्षम् । चन्द्रमसे मिर्मिरम् । नक्ष-
त्रेभ्यः किलासम् । अर्हे शुक्लं पिङ्गलम् । रात्रियै कृष्णं
पिङ्गाक्षम् ॥ १७ ॥

वाचे पुरुषमालभते । प्राणमपानं व्यानमुदान॥
समानं तान् वायवे । सूर्याय चक्षुरालभते । मनश्चन्द्र-
मसे । दिग्भ्यः ओचम् । प्रजापतये पुरुषम् ॥ १८ ॥

अथैतान् रूपेभ्य आलभते । अतिह्रस्वमतिदी-
र्घम् । अतिक्रशमत्यसलम् । अतिशुक्लमतिकृष्णम् ।
अतिस्निग्धमतिलोमशम् । अतिकिरिटमतिदन्तुरम् ।
अतिमिर्मिरमतिमेमिषम् । आशायै जामिम् । पुती-
क्षायै कुमारीम् ॥ १८ ॥

ब्रह्मणे गीताय अमाय सन्धये नदीभ्य उत्सादेभ्य
कृत्यै भाया अर्मेभ्यो मन्यवे यम्यै दशदश सरोभ्यो
द्वादश प्रतिश्रुत्कायै बीभत्सायै दशदश हसाय सप्ता-
क्षराजाय त्रयोदश भूम्यै दश वाचे षडथ नवैकान्नवि-
शतिः ॥

ब्रह्मणे यम्यै नवदश ॥

इति चतुर्थप्रपाठकः ।

हरिः ॐ ।

तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

सत्यं प्रपद्ये । कृतं प्रपद्ये । अमृतं प्रपद्ये । पूजापतेः
प्रियां तनुवमनार्त्तां प्रपद्ये । इदमहं पञ्चदशेन वज्रै-

ण। द्विपन्तं भ्रातृव्यमवक्रामामि । योऽस्मान् देष्टि ।
 यच्च वयं द्विष्मः । भूर्भुवः सुवः । हिं ॥ १ ॥
 सत्यं दश ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रवो वाजा अभिद्यवः । हविष्मन्तो घृताच्या । देवा-
 जिगाति सुमयुः । अग्न आयाहि वीतये । गृणानो ह-
 व्यदातये । निहोता सत्सि बर्हिषि । तं त्वा समिद्धि-
 रङ्गिरः । घृतेन वर्द्धयामसि । बहच्छोचाय विध्य । स
 नः पृथुः अवाय्यम् ॥ १ ॥

अच्छादेव विवाससि । बृहदग्ने सुवीर्यम् । ईडेऽन्यो
 नमस्यस्तिरः । तमासि दर्शतः । समग्निरिध्यते वृषा ।
 वृषो अग्निः समिध्यते । अश्वो न देववाहनः । तः ह-
 विष्मन्त ईडते । वृषणं त्वा वयं वृषन् । वृषाणः समि-
 धीमहि ॥ २ ॥

अग्ने दीद्यतं बृहत् । अग्निं दूतं वृणीमहे । होतारं
 विश्ववेदसम् । अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् । समिध्यमानो
 अध्वरे । अग्निः पावक ईद्यः । शोचिष्कोशस्तमीमहे ।
 समिद्धो अग्न आहुत । देवान्यस्मि स्वध्वर । त्वः हि

हव्यवाडसि ॥ आजुहोत दुवस्यत । अग्निं प्रयत्नधरे ।
वृणीध्वः हव्यवाहनम् । त्वं वरुण उत मित्रो अग्ने । त्वां
वर्द्धन्ति मतिभिर्वसिष्ठाः । त्वेवसु सुपणनानि सन्तु ।
यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

अवाय्यमिधीमह्यसि सप्त च ॥ अनु० २ ॥

तृतीयाऽनुवाकः ।

अग्ने म॒हा असि ब्राह्मणभारत । असाव॒सौ । दे-
वे॒ष्टोमन्वि॒द्धः । ऋषि॑ष्टुतो वि॒प्रानु॑मदितः । क॒वि॒श॒स्तो
ब्रह्म॑सं॒शितो घृ॒ताह॑वनः । प॒णीर्य॑ज्ञानाम् । र॒थीर॑-
ध्वरा॒णाम् । अ॒तूर्तो॑ हो॒ता । तू॒र्षिर्हव्य॑वाट् । आ॒स्याचं
जुह॑र्दे॒वानाम् ॥ १ ॥

च॒म॒सो दे॒वपानः॑ । अ॒रा इ॒वाग्ने ने॒मिर्दे॒वाः॒स्त्वं
परि॑भूर॒सि । आ॒व॒ह दे॒वान् यज॑मानाय । अ॒ग्निम॑ग्न
आ॒व॒ह । सोम॑माव॒ह । अ॒ग्निमा॑व॒ह । पू॒जाप॑तिमाव॒ह ।
अ॒ग्नीषो॑मावाव॒ह । इ॒न्द्रा॒ग्नी आ॑व॒ह । इ॒न्द्रमा॑व॒ह ॥
म॒हेन्द्र॑माव॒ह । दे॒वा आ॑ज्य॒पा आ॑व॒ह । अ॒ग्निः हो॒-
चा॒याव॑ह । स्व॒म्नि॒मान॑माव॒ह । आ चा॑ग्ने दे॒वान् व॑ह ।
सु॒य॒जा च॑ यज जातवेदः ॥ २ ॥

दे॒वाना॑मिन्द्रमाव॒ह पट् च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

अ॒ग्निर्हो॑ता वे॒त्वग्निः । हो॒चं वे॑तु प्रावि॒चम् । सो व॒-
यम् । सा॒धु ते॑ यज॒मान॑दे॒वता । घृ॒तव॑तीम॒ध्वर्यो॑ सु॒च॒-
मास्य॑स्व । दे॒वायु॑वं वि॒श्ववा॑राम् । ई॒डाम॑है दे॒वा ई॒डे॒-
न्यान् । नम॑स्याम॒ नम॑स्यान् । य॒जाम॑ य॒ज्ञिया॑न् ॥ १ ॥
अ॒ग्निर्हो॑ता नव ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

स॒मिधो॑ अ॒ग्न आ॒ज्य॑स्य वि॒यन्तु । तनू॑नपा॒दम् आ॒-
ज्य॑स्य वेतु । इ॒डो अ॒ग्न आ॒ज्य॑स्य वि॒यन्तु । ब॒र्हिर्ग॒म आ॒-
ज्य॑स्य वेतु । स्वा॒हाग्नि॑म् । स्वा॒हा सोम॑म् । स्वा॒हाग्नि॑म् ।
स्वा॒हा पु॒जाप॑तिम् । स्वा॒हाग्नी॑षोमौ । स्वाहे॑न्द्रा॒ग्नी ॥
स्वाहे॑न्द्रम् । स्वा॒हा महे॑न्द्रम् । स्वा॒हा दे॒वा आ॒ज्य॑-
पान् । स्वा॒हाग्नि॑ः हो॒चा जु॑षा॒णाः । अ॒ग्न आ॒ज्य॑स्य वि॒-
यन्तु ॥ १ ॥

इन्द्रा॒ग्नी पञ्च॑ च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

अ॒ग्निर्दृ॒चाणि॑ ज॒ह्वन॑त् । द॒वि॒णस्य॑र्वि॒प॒न्यया॑ । स॒-
मि॒द्धः शु॒क्र आ॑हु॒तः । जु॑षा॒णो अ॒ग्निरा॒ज्य॑स्य वेतु । त्वः

सोमा॑सि सत्य॑तिः । त्व॑ राजो॒त वृ॒च॒हा । त्वं भ॒द्रो
अ॒सि॒क्रतुः । जु॒पा॒णः सोम॑ आ॒ज्य॒स्य ह॒विषो॑ वेतु । अ॒ग्निः
प्र॒त्नेन॑ जन्म॑ना । शु॒भान॑स्त॒नुव॑ स्वा॒म् ॥ क॒विर्वि॒प्रेण
वा॒व॒धे । जु॒पा॒णो अ॒ग्निरा॒ज्य॒स्य वेतु । सोम॑गो॒र्भिष्ट्वा
व॒यम् । व॒र्द्धया॑मो व॒चो॒विदः॑ । सु॒म॒डी॒को न॒ आवि॑श ।
जु॒पा॒णः सोम॑ आ॒ज्य॒स्य ह॒विषो॑ वेतु ॥ १ ॥

स्वा॑ पट् च ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

अ॒ग्निमू॒र्धा दि॒वः क॒कुत् । प॒तिः पृ॒थि॒व्या अ॒यम् ।
अ॒पा॑ रेता॑सि जि॒न्वति॑ । भुवो॑ य॒ज्ञस्य॑ रज॑सश्च ने॒ता ।
य॒ज्ञानि॑यु॒द्धिः सच॑से शि॒वाभिः॑ । दि॒वि मू॒र्ध्ना नं॑ दधि॒षे
सुव॑र्षाम् । जि॒ह्वा म॑ग्रे च॒क्षुषे॑ ह॒व्यवा॑हम् । प्र॒जाप॑ते न
त्वदे॒तान्य॒न्यः । वि॒श्वो जा॒तानि॑ परि॒ता ब॑भूव । यत्का॒-
मास्ते जु॒हुम॑स्तन्नो अस्तु ॥ १ ॥

व॒य॑ स्था॒म प॑त॒यो र॒यीणा॑म् । स वे॑द पु॒त्रः पि॒तर॑
स मा॒तर॑म् । स स॒नुर्भु॑वत्स भु॒वत् पु॒नर्म॑धः । स द्यौमै॒र्यो-
द॒न्तरि॑क्ष॒ स सु॑वः । स वि॒श्वो भुवो॑ अभ॒वत्स आ॑भवत् ।
अ॒ग्नीषो॑मा स वे॑दसा । स ह॒ती व॑नतं गि॒रः । सं दे॑व॒चा

बभूवथुः । युवमेतानि दिवि रोचनानि । अग्निश्च सोम
सकृत् अधत्तम् ॥ २ ॥

युवः सित्यू रभिश्स्ते रवद्यात् । अग्नीषोमावमु-
च्चतं गृभीतान । इन्द्राग्नी रोचना दिवः । परिवाजेषु
भूपथः । तद्वाञ्चेति प्रवीर्यम् । अथ हृचमुत सनोति वा-
जम् । इन्द्रायो अग्नीसहुरी सपर्यात् । इरज्यन्तावस-
व्यस्य भूरैः । सहस्तमा सहसा वाजयन्ता । एन्द्रसान-
सिः रयिम् ॥ ३ ॥

सजित्वानः सदासहम् । वर्षिष्ठमूतये भर । प्रस-
साहिषे पुरुहूत शचून् । ज्येष्ठस्ते शुष्म इह रातिरस्तु ।
इन्द्राभर दक्षिणेनावस्त्रनि । पतिः सित्यूनामसि रेव-
तीनाम् । महां इन्द्रो य ओजसा । पर्जन्यो वृष्टिमा इव ।
स्तोमैर्वत्सस्य वावृधे । महां इन्द्रो नृवदाचर्षणिप्राः ॥ ४ ॥

उत द्विर्बर्हा अमिनः सहोभिः । अस्मद्रियग्वावृधे
वीर्याय । उरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् । पिप्रीहि दे-
वा उशतो यविष्ठ । विद्वां कृत् कृतुपते यजेह । ये
दैव्या कृत्विजस्तेभिरग्ने । त्वः होतृणामस्या यजिष्ठः ।
अग्निः स्विष्टकृतम् । अयाङ्गिरग्नेः प्रिया धामानि ।
अयाट् सोमस्य प्रिया धामानि ॥ ५ ॥

अयाङ्मेः प्रिया धामानि । अयाट् पूजापतेः प्रिया
धामानि । अयाङ्मीषोमयोः प्रिया धामानि । अया-
ङ्दिन्द्राग्नियोः प्रिया धामानि । अयाङ्दिन्द्रस्य प्रिया
धामानि । अयाङ्महेन्द्रस्य प्रिया धामानि । अयाङ्-
देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि । यक्षदुग्धेहातुः
प्रिया धामानि । यक्षत्वं महिमानम् । आयजतो मे
ज्या इयः ॥ कृणोतु सो अश्वरा जातवेदाः । जुपताः
हविः । अग्ने यद्यविशे अश्वरस्य होतः । पावक शोचे
वेष्टः हि यज्वा । ऋता यजासि महिना वियद्भूः । ह-
व्यावह यविष्ठया ते अद्य ॥ ६ ॥

अस्त्वधत्तः रयिं चर्षणिप्राः सोमस्य प्रिया धामा-
नीपः पट् च ॥ अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

उपहृतः रथन्तरः सह पृथिव्या । उपमा रथन्त-
रः सह पृथिव्या ह्वयताम् । उपहृतं वामदेव्यः सहा-
न्तरिक्षेण । उपमा वामदेव्यः सहान्तरिक्षेणाह्वयताम् ।
उपहृतं बृहत्सह दिवा । उपमा बृहत्सह दिवाह्वय-
ताम् । उपहृताः सप्त होचाः । उपमा सप्तहोचाह्वय-

ताम् । उप॑हृता धे॒नुः स॒हर्ष॑भा । उप॑मा धे॒नुः स॒हर्ष॑-
भाह्वयताम् ॥ १ ॥

उप॑हृतो भ॒क्षः सखा । उप॑मा भ॒क्षः सखा॑ह्वयताम् ।
उप॑हृताः ३ हौ । इडोप॑हृता । उप॑हृतेडा । उपो॑ अ॒स्मा
इडाह्वयताम् । इडोप॑हृता । उप॑हृतेडा । मा॒नवी घृ-
तप॑दी मैत्रावरु॒णी । ब्रह्म॑देव कृतमुप॑हृतम् ॥ २ ॥

दैव्या॑ अध्व॒र्यव॑ उप॑हृताः । उप॑हृता मनु॒ष्याः । य
इ॒मं य॒ज्ञम॑वान् । ये य॒ज्ञप॑तिं वर्ज्जान् । उप॑हृते द्यावा-
पृथि॒वी । पूर्व॑जे कृ॒ताव॑री । दे॒वी दे॒वपु॑त्रे । उप॑हृतो-
ऽयं यज॑मानः । उत्तर॑स्यां दे॒वय॑ज्यायामुप॑हृतः । भू-
य॑सि ह॒विष्क॑रण॒ उप॑हृतः ॥ दि॒व्ये धा॒मन्यु॑प॑हृतः । इदं
मे दे॒वा ह॒विर्जु॑षन्तामिति॒ तस्मि॑न्नुप॑हृतः । विश्व॑मस्य
पि॒यमु॑प॑हृतम् । विश्व॑स्य पि॒यस्यो॑प॑हृत॒स्योप॑हृतः ॥
॥ ३ ॥

स॒हर्ष॑भाह्वयतामुप॑हृतः ह॒विष्क॑रण॒ उप॑हृतश्च-
त्वारि॑ च ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

दे॒र्व ब॒र्हिः । व॒सुव॑ने वसु॒धेय॑स्य वेतु । दे॒वो नरा॑शः-
सः । व॒सुव॑ने वसु॒धेय॑स्य वेतु । दे॒वो अ॒ग्निः स्वि॑ष्ट॒कृत् ।

सु॒द्रवि॑णाम॒न्द्रः क॒विः । स॒त्यम॑न्मा य॒जी हो॑ता । हो॒तु-
हो॑तुराय॒जीयान् । अ॒ग्नेयान् दे॒वानया॑ट् । याँ अ॒पि
प्रेः ॥ ये ते हो॒त्रे अ॒मत्स॑त । ताँ स॒स॒नुषी॑ हो॒त्रां दे॒वं
ग॒माम् । दि॒वि दे॒वेषु॑ य॒ज्ञमे॒रये॑मम् । स्वि॒ष्ट॒कृ॒त्वाग्ने॑ हो॒-
ताभूः । वसु॑वने॒ वसु॑धेयस्य नमो वा॒केवी॒हि ॥ १ ॥

अ॒पिप्रेः पञ्च॑ च ॥ अ॒नु० ८ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

इ॒दं द्या॒वापृ॑थि॒वी भ॒द्रम॑भूत् । आ॒र्धं सू॒क्तवा॑कम् ।
उ॒त न॑मो वा॒कम् । ऋ॒ध्यासं॑ सू॒क्तोऽच्य॑मग्ने । त्वँ सू॒क्त-
वा॒गसि॑ । उ॒प॒श्रितो॑ दि॒वः पृ॑थि॒व्योः । ओ॒मन्व॑ती तेऽ-
स्मिन् य॒ज्ञे य॑ज॒मान॑ द्या॒वापृ॑थि॒वी स्ता॑म् । श॒ङ्गये॑ जी॒र-
दा॑नू । अ॒च॒सू अ॒प्रवे॑दे । उ॒रुग॑व्यूती अ॒भयं॑ कृ॒ता ॥ १ ॥

वृ॒ष्टि॒द्यावा॑री॒त्यापा॑ । श॒म्भुवौ॑ मयो॒भुवौ॑ । ऊ॒र्ज॑स्वती
च॒ पय॑स्वती च । सू॒प॒च॒र॒णा च॑ स्व॒धिच॑र॒णा च॑ । तयो॑-
रा॒विदि॑ । अ॒ग्निरि॒दं ह॒विर॑जुपत । अ॒वी॒वृ॒धत॑ म॒हो-
ज्या॑यैकृत । सोम॑ इ॒दं ह॒विर॑जुपत । अ॒वी॒वृ॒धत॑ म-
हो॒ज्या॑यैकृत । अ॒ग्निरि॒दं ह॒विर॑जुपत ॥ २ ॥

अ॒वी॒वृ॒धत॑ म॒हो॒ज्या॑यैकृत । पृ॒जाप॑तिरि॒दं ह॒वि-
र॑जुपत । अ॒वी॒वृ॒धत॑ म॒हो॒ज्या॑यैकृत । अ॒ग्नी॒पोमा॑वि-

दः हविरजुपेताम् । अवीरुधेतां महोज्यायैकाताम् ।
 इन्द्राग्नी इदः हविरजुपेताम् । अवीरुधेतां महोज्या-
 यैकाताम् । इन्द्र इदः हविरजुपत । अवीरुधत म-
 होज्यायैकत । महेन्द्र इदः हविरजुपत ॥ ३ ॥

अवीरुधत महोज्यायैकत । देवा आज्यपा आ-
 ज्यमजुपन्त । अवीरुधन्त महोज्यायैकत । अग्निहो-
 चेदः हविरजुपत । अवीरुधत महोज्यायैकत ।
 अस्यामृधहोचायां देवं गमायाम् । आशास्तेऽयं यज-
 मानोऽसौ । आयुराशास्ते । सुपृजास्त्वमाशास्ते । सजा-
 तवनस्यामाशास्ते ॥ ४ ॥

उत्तरां देवयज्यामाशास्ते । भूयो हविष्करणमाशा-
 स्ते । दिव्यं धामाशास्ते । विश्वं प्रियमाशास्ते । यदनेन
 हविषाशास्ते । तदश्यात्तदहध्यात् । तदस्मै देवारास-
 न्ताम् । तदग्निर्देवो देवेभ्योऽवनते । वयमग्नेर्मानुषाः ।
 इष्टञ्च वीतञ्च ॥ उभे च नो द्यावापृथिवी अहसः
 स्याताम् । इह गतिर्वामस्येदञ्च । नमो देवेभ्यः ॥ ५ ॥

अभयं कृतावकृताग्निरिदः हविरजुपत महेन्द्र
 इदः हविरजुपत सजातवनस्यामाशास्ते वीतञ्च चीणि
 च ॥ अनु० १० ॥

एकादशोऽनुवाकः ।

तच्छंयोरारुणीमहे । गातुं यज्ञाय । गातुं यज्ञपतये ।
दैवीं स्वस्तिरस्तु नः । स्वस्तिर्मानुषेभ्यः । ऊर्द्धं जिगातु
भेषजम् । शन्नो अस्तु द्विपदे । शं चतुष्पदे ॥ १ ॥
तच्छंयोरष्टौ ॥ अनु० ११ ॥

द्वादशोऽनुवाकः ।

आप्यायस्व सन्ते । इह त्वष्टारमग्नियं तन्नस्तुरी-
यम् । देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु नः । प्रावन्तु नस्तु जये
वाजसातये । याः पार्थिवासो या अपामपि वृते । ता
नो देवीः सुहवाः शर्मा यच्छत । उतग्रा वियन्तु देवप-
त्नीः । इन्द्राण्यग्राय्यश्विनी राट । आरोदसी वरुणानी
शृणोतु । वियन्तु देवीर्य कृतुर्जनानाम् ॥ अग्निर्होता
गृहपतिः स राजा । विश्वा वेदजनिमा जातवेदाः ।
देवानामुतयो मर्त्यानाम् । यजिष्ठः स प्रयजतामृ-
ता वा । वयमु त्वा गृहपते जनानाम् । अग्ने अकर्म-
समिधा बृहन्तम् । अस्थूरिणो गार्हपत्यानि सन्तु । ति-
ग्मेन नस्तेजसा सः शिशधि ॥ १ ॥

जनीनामष्टौ च ॥ अनु० १२ ॥

त्रयोदशोऽनुवाकः ।

उप॑हृतः॒ रथ॑न्तरः॒ सह॒ पृथि॑व्या । उप॑मा रथ॑न्त-
रः॒ सह॒ पृथि॑व्याह्वयताम् । उप॑हृतं वाम॑दे॒व्यः स॒हा-
न्तरि॑क्षेण । उप॑मा वाम॑दे॒व्यः स॒हान्तरि॑क्षेणाह्वय-
ताम् । उप॑हृतं बृ॒हत्स॒ह दि॒वा । उप॑मा बृ॒हत्स॒ह दि॒-
वाह्वय॑ताम् । उप॑हृताः स॒प्तहो॑त्राः । उप॑मा स॒प्तहो॑-
त्राह्वय॑न्ताम् । उप॑हृता धे॒नुः स॒हर्ष॑भा । उप॑मा धे॒नुः
स॒हर्ष॑भाह्वयताम् ॥ १ ॥

उप॑हृतो भ॒क्षः सखा॑ । उप॑मा भ॒क्षः सखा॑ह्वयताम् ।
उप॑हृताः॒३ हो । इडो॑प॒हृता । उप॑हृतेडा । उपो॑
अ॒स्मा इडा॑ह्वयताम् । इडो॑प॒हृता । उप॑हृतेडा । मा॒-
नवी॑ घृतप॑दी मै॒त्रावरु॑णी । ब्र॒ह्म दे॒वक॑तमुप॑हृतम् ॥
॥ २ ॥

दै॒व्या अ॒ध्वर्य॑व॒ उप॑हृताः । उप॑हृता मनु॑ष्याः ।
य इ॒मं य॒ज्ञम॑वान् । ये य॒ज्ञप॑त्नीं व॒र्ध्नान् । उप॑हृते
द्या॒वापृथि॑वी । पू॒र्वजे॒ ऋ॒ताव॑री । दे॒वी दे॒वपु॑त्रे । उप॑-
हृते॒यं यज॑माना । इन्द्रा॑णी॒वा वि॒धवा । अ॒दि॒तिरि॒व
सुपु॑त्रा ॥ उत्तर॑स्यां दे॒वय॑ज्याया॒मुप॑हृता । भूय॑सि ह॒-
वि॒ष्कर॑ण॒ उप॑हृता । दि॒व्ये धा॒म॒नुप॑हृता । इ॒दं मे॑

दे॒वा ह॒विर्जु॑पन्तामि॒ति तस्मि॑न्नुप॒हृता । विश्व॑मस्याः
पु॒त्र्यमु॑प॒हृतम् । विश्व॑स्य पु॒त्र्यस्यो॑प॒हृत॑स्योप॒हृता ॥ ३ ॥
स॒ह॒षभा॑ह्यतामु॒पहृत॑ः सु॒पुत्रा॑ षट् च ॥
अनु० १३ ॥

स॒त्यं प्र॒वोऽग्ने॑ म॒हान॒ग्निर्ही॑ता स॒मिधो॑ऽग्निर्हृ॒चाण्य॑-
ग्निर्मू॒र्द्धा॑प॒हृतं॑ दे॒वं ब॒र्हिरि॒दं द्या॑वापृथि॒वी तच्छं॑योरा-
प्याय॒स्वोप॑हृतं चयौद॒श ॥

स॒त्यं व॒यः स्याम॑ वृष्टि॒ द्यावा॑ नववि॒शतिः॑ ॥ २६ ॥
इति पञ्चमप्रपाठकः ।

हरिः ॐ ॥

तृतीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

अ॒ञ्जन्ति॒ त्वाम॑ध्व॒रे दे॒वय॑न्तः । वन॑स्पते॒ मधु॑ना
दै॒व्येन॑ । यद् दू॒र्द्धस्ति॑ष्ठाद्रवि॒णेह॑ ध॒त्तात् । यद्वा॑ शं॒यो मा॒-
तुर॒स्या उ॒पस्थे॑ । उच्छ॑यस्व वनस्पते । व॒ष्मन् पृ॒थि॒व्या
अधि॑ । सु॒मिती॑ मी॒यमा॑नः । व॒र्चो॒धा य॒ज्ञवा॑हसे । स-

मिद्धस्य अयमाणः पुरस्तात् । ब्रह्मवन्वानो अजरः
सुवीरम् ॥ १ ॥

आरे अस्मदमतिं बाधमानः । उच्छ्रयस्व महते सौ-
भगाय । ऊर्द्धं ऊर्षुण ऊतय । तिष्ठा देवो न सविता ।
ऊर्द्धो वाजस्य सनितायदञ्जिभिः । बाधद्विर्विह्वयाम-
हे । ऊर्द्धो नः पाद्भ्यः हसो निकेतुना । विश्वः समचिणं
दह । कृधी न ऊर्द्धाच्च रथाय जीवसे । विदा देवेषु
नो दुवः ॥ २ ॥

जातो जायते सुदिनत्वे अहाम् । समर्थ आविदये
वर्द्धमानः । पुनन्ति धीरा अपसो मनीषा । देव्या विपु
उदियर्त्ति वाचम् । युवा सुवासाः परिवीत आगात् ।
स उश्रेयान् भवति जायमानः । तं धीरासः कवय
उन्नयन्ति । स्वाधियो मनसा देवयन्तः । पृथुपाजा
अमर्त्यः । घृतनिर्णिक स्वाहुतः ॥ अग्निर्यज्ञस्य हव्य-
वाट् । तः सबाधो यत सुचः । इत्या धिया यज्ञवन्तः ।
आचक्रुरग्निमूतये । त्वं वरुण उत मित्रो अग्ने । त्वां
वर्द्धन्ति मतिभिर्वसिष्ठा । त्वे वसु सुषणनानि सन्तु ।
यूयं पात स्वस्तिभिः सदा तः ॥ ३ ॥

सुवीरं दुवः स्वाहुतोऽष्टौ च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

होता यक्षदग्निः समिधा सुप्रमिधा समिद्धं नाभा
पृथिव्याः सङ्गथे वामस्य । वर्षी दिव इडस्पदे वेत्वा-
ज्यस्य होतर्यज । होता यक्षत्तनूनपातमदितेर्गर्भं भु-
वनस्य गोपाम् । मध्वाद्य देवो देवेभ्यो देवयानान्यथो
अनक्तु वेत्वाज्यस्य होतर्यज । होता यक्षं नराशंसं
नृशस्त्रं नृःप्रणेचम् । गोभिर्वपावान्त्यादीरैः शक्ती-
वान् रथैः प्रथमया वा हिरण्यैश्चन्द्री वेत्वाज्यस्य होत-
र्यज । होता यक्षदग्निमिड ईडितो देवो देवा आव-
क्षहूतो हव्यवाडमूरः । उपेमं यज्ञमुपेमां देवो देवहू-
तिमवतु वेत्वाज्यस्य होतर्यज । होता यक्षदधिः सुष्ट-
रीमोर्णम्मदा अस्मिन् यज्ञे विचप्रच प्रथताः स्वास-
स्यं देवेभ्यः । रमेनद्य वसवो रुद्रा आदित्याः सदन्तु
पियमिन्द्रस्यास्तु वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ १ ॥

होता यक्षदुरक्षः कवथो कौषधावनीरुदाता-
भिर्जिह्वां विपक्षाभिः अयन्ताम् । सुपायणा अस्मिन्
यज्ञे विश्रयन्तामृतावधो वियन्त्वाज्यस्य होतर्यज ।
होता यक्षदुषासानक्ता वृहती सुपेशसा नृः पतिभ्यो
योनिं कृण्वाने । सःस्मयमाने इन्द्रेण देवैरेदं बर्हिः

सी॒दतां॑ वी॒तामा॑ज्यस्य॒ होत॑र्यज । हो॒ता य॑क्ष॒द्वैव्या॑ हो॒ता
 रा॒म॒द्रा॒पो॒ता॒रा क॒वी प्र॑चे॒तसा॑ । स्वि॒ष्टम॒द्यान्यः॑ क॒र-
 दि॒षा स्व॑भि॒गूर्त्त॑म॒न्य ऊ॒र्जा स॑ त॒व से॒मं य॒ज्ञं दि॒वि दे॒-
 वेषु॑ ध॒त्तां वी॒तामा॑ज्यस्य॒ होत॑र्यज । हो॒ता य॑क्ष॒त्ति॒स्रो
 दे॒वीर॑प॒साम॑प॒स्त॒मा अ॒च्छि॒द्रम॒द्येद॑म॒प॒स्त॒न्वता॑म् । दे॒-
 वेभ्यो॑ दे॒वोर्दे॒वम॑पो॒ विय॑न्वाज्यस्य॒ होत॑र्यज । हो॒ता य॑-
 क्ष॒त्त्व॒ष्टार॑म॒चि॒ष्टम॑पाकः॒ रेते॑धां॒ वि॒श्रव॑सं॒ यशे॑धाम् ।
 पु॒रु॒रूप॑म॒काम॑कर्श॒नः सु॑पो॒पः पो॒षैः स्या॑त् सु॒वीरो॑
 वी॒रैर्वै॑त्वाज्यस्य॒ होत॑र्यज ॥ हो॒ता य॑क्ष॒द्दन॑स्प॒तिमु॑पाव-
 स॒क्षद्वि॒यो जो॒ष्टारः॑ श॒शम॑न्तरः । स्व॒दा॒त्स्व॒धि॒तिर्ऋ॑तु-
 था॒द्य दे॒वो दे॒वेभ्यो॑ ह॒व्यावा॑ड् वे॒त्वाज्य॑स्य॒ होत॑र्यज ।
 हो॒ता य॑क्ष॒दग्निः॑ स्वा॒हाज्य॑स्य॒ स्वा॒हा मे॒दसः॑ स्वा॒हा
 स्तो॒का॒नाः स्वा॒हा स्वा॒हा॒कृ॒ती॒नाः स्वा॒हा ह॒व्य॒सू॒क्ती॒-
 ना॑म् । स्वा॒हा दे॒वा आ॒ज्य॑पा॒न्त्वा॒हाग्निः॑ हो॒चाजु॑-
 षा॒णा अ॒ग्न आ॒ज्य॑स्य॒ विय॑न्तु॒ होत॑र्यज ॥ २ ॥

पि॒यमि॒न्द्र॒स्यास्तु॑ वे॒त्वाज्य॑स्य॒ होत॑र्यज सु॒वीरो॑ वी॒रै-
 र्वै॒त्वाज्य॑स्य॒ होत॑र्यज च॒त्वारि॑ च ॥ अ॒नु० २ ॥

अ॒ग्निं त॒नून॑पा॒तं न॒राशः॑ स॒म॒ग्निमि॒ड ई॒डि॒तो ब॒र्हि-
 दु॒र उ॒षा॑सा॒न॒क्ता दै॒व्या ति॒स्र॒त्त्व॒ष्टारं॑ व॒न॒स्पति॑म॒ग्निम् ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे । देवो देवान् यजसि
जातवेदः । आच वह मित्रमहश्चिकित्वान् । त्वं दूतः
कविरसि प्रचेताः । तनूनपात् पथ कृतस्य यानान् ।
मध्वासमञ्जस्त्वदया सुजिह्व । मन्मानिधीभिरुत यज्ञ-
मृन्धन् । देवचा चक्रणु ह्यध्वरं नः । नराशंसस्य म-
हिमानमेषाम् । उपस्तोषाम यज तस्य यज्ञैः ॥ १ ॥

ते सुक्रतवः शुचयो धियन्धाः । स्वदन्तु देवा उभया
निहत्या । आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्च । आयाह्यग्ने वसु-
भिः सजोषाः । त्वं देवानामसि यद्वहोता । स एनान्
यक्षीपितो यजीयान् । प्राचीनं बर्हिः पृदिशा पृथि-
व्याः । वस्तोरस्यावृज्यते अग्रे अहाम् । व्युप्रयते वि-
तरं वरीयः । देवेभ्यो अदितये स्योनम् ॥ २ ॥

व्यचस्वतीरुर्विया विश्रयन्ताम् । पतिभ्यो न जनयः
शुभमानाः । देवोर्दारीरु वृहतीर्विश्वमिन्वाः । देवेभ्यो
भवथ सुप्रायणाः । आसुष्वयन्ती यजते उपाके । उपा-
सानता सदतां नियोनौ । दिव्ये योषणे वृहती सुरु-
क्ते । अधिश्रियः शुक्रपिशुं दधाने । दैव्या ह्यंतारा
प्रथमा सुवाचा । मिमाना यज्ञं मनुषो यजध्वै ॥ ३ ॥

पृ॒चो॒दय॑न्ता वि॒दथै॑षु का॒रू । पृ॒ाची॑नं ज्योतिः पृ॒-
दि॒शा दि॒शन्ता । आ॒नो य॒ज्ञं भा॑रती तू॒यमे॑तु । इडा॒-
मनु॑ष्ठदि॒ह चेत॑यन्ती । ति॒स्रो दे॒वीर्ब॒र्हिरे॑द॒ः स्यो॑नम् ।
सर॑स्वतीः स्व॒पसः॑ सदन्तु । य इ॒मे द्या॒वापृ॑थि॒वी ज-
नि॑त्री । रू॒पैरपि॑ः श॒ङ्खव॑नानि वि॒श्वे । तम॑द्य ह्या॒तरि॑-
षि॒तो यजी॑यान् । दे॒वं त्वष्टा॑रमि॒ह य॑क्षि वि॒द्वान् ॥
उपा॑व॒स्तज॑त्मन्या॒ सम॑ञ्जन् । दे॒वानां॑ पाथ॒ क्रतु॑था
ह॒वोऽपि॑ । वन॒स्पतिः॑ श॒मिता॑ दे॒वो अ॒ग्निः । स्व॑दन्तु
ह॒व्यं मधु॑ना घृ॒तेन॑ । स॒द्यो जा॑तो॒व्यमि॑मीत य॒ज्ञम् ।
अ॒ग्निर्दे॒वाना॑मभवत् पु॒रोगाः । अ॒स्य हो॑तुः पृ॒दिश्य॑तस्य
वा॒चि । स्वा॑हा॒कृतः॑ ह॒विर॑दन्तु दे॒वाः ॥ ४ ॥

य॒ज्ञैः स्यो॑नं यज॑ध्यै वि॒द्वान॒ष्टौ च॑ ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थ्याऽनुवाकः ।

अ॒ग्निर्हो॑ता नो अ॒ध्वरे॑ । वा॒जीसन्॑ परि॒णीय॑ते ।
दे॒वो दे॒वेषु॑ य॒ज्ञिय॑म् । परि॒त्रिवि॑ध्य॒ध्वर॑म् । या॒त्यग्नी॑-
र॒थीरि॑व । आ दे॒वेषु॑ प्रयो॒दध॑त् । परि॒वाज॑पतिः क॒विः ।
अ॒ग्निर्ह॑व्या॒न्यक्र॑मीत् । दध॒द्रत्नानि॑ दा॒शुषे॑ ॥ १ ॥

अ॒ग्निर्हो॑ता नो न॒व ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

अजै॒दग्निः । अस॑न॒द्वाज॒न्नि । दे॒वो दे॒वेभ्यो॑ ह॒व्या-
वा॒ट् । प्रा॒ञ्जोभिर्हि॑न्वा॒नः । धे॒नाभिः॑ कल्प॒मानः । य॒ज्ञ-
स्यायुः॑ प्र॒तिर॑न् । उप॒प्रेथ्य॑ होतः । ह॒व्या दे॒वेभ्यः॑ ॥ १ ॥
अजै॒दष्टौ ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

दै॒व्याः श॒मितार॑ उ॒त म॑नु॒ष्या आ॒र॑भ॒ध्वम् । उप॑न-
य॒त मे॒ध्यादुरः॑ । आ॒शासा॑ना॒मेध॑पति॒भ्यां मे॒धम् ।
प्रा॒स्मा अ॒ग्निं भ॑रत । स्तृ॒णीत॑ ब॒र्हिः । अ॒न्वेन॑ मा॒ता म॑न्य-
ताम् । अनु॑ पि॒ता । अनु॑ धा॒ता स॒गर्भ्यः॑ । अनु॑ स॒खा स
यू॒थ्यः । उ॒दीची॑ना॒ अस्य॑ प॒दो नि॑धत्तात् ॥ १ ॥

सू॒र्य्यं चक्षु॑र्गमयतात् । वा॒तं प्रा॒णम॑न्वव॒सृज॑तात् ।
दि॒शः ओ॒चम् । अ॒न्तरि॑क्ष॒मसु॑म् । पृ॒थि॒वीः श॒रीर॑म् ।
ए॒क॒धास्य॑ त्वच॒मा ऋ॑तात् । पु॒रा ना॒भ्या अपि॑श॒सो व-
पा॒मुत्खि॑दतात् । अ॒न्तरे॒वोष्मा॑णं वा॒रय॑तात् । श्ये॒न-
म॒स्य व॒क्षः कृ॑णुतात् । पु॒शसा॑ बा॒हू ॥ २ ॥

श॒लादो॑षणी । क॒श्यपे॒वासा॑ । अ॒च्छि॒द्रे आ॑णी ।
क॒वपो॑रु॒खेक॑प॒णीष्ठी॑वन्ता । प॒द्भिः श॒तिर॑स्य॒वं क्र॑यः ।
ता अ॒नु॒द्यो॒च्याव॑यतात् । गा॒वं गा॒चम॑स्यानू॒नं कृ॑णुतात् ।

ऊ॒व॒ध्य गो॒हं पा॒र्थिवं॑ खनतात् । अ॒स्त्रार॒क्षः सः॑ सृ॒ज-
तात् । व॒निष्ठु॑मस्य माराविष्ट ॥ ३ ॥

उ॒रूकं॑ म॒न्यमा॑नाः । नेद॒स्तो॒के त॑नये । रवि॒तार॒-
व॒च्छमि॑तारः । अ॒ग्नि॒गो श॑मीध्वम् । सु॒शमि॑ शमीध्वम् ।
श॒मीध्व॑म॒ग्निगो॑ । अ॒ग्नि॒गु॒थ्यापा॑पश्च । उ॒भौ दे॒वानां॑
समि॒तारौ॑ । तावि॒मं प॒शुः अ॑पयतां* प्रवि॒द्वाः सौ॑ । यथा
यथा॒स्य अ॑प॒णं त॒था त॒था ॥ ४ ॥

ध॒त्ताद्वा॒ह्म मारा॑विष्ट॒ तथा त॒था ॥ अ॒नु० ६ ॥

मन्त्रमोऽनुवाकः ।

जु॒पस्व॑ स॒प्रथ॑स्तमम् । व॒चो दे॒वप्सर॑स्तमम् । ह॒व्या
जु॒ह्वान॑ आ॒सनि॑ । इ॒मं नो॑ य॒ज्ञम॑मृतेषु धेहि । इ॒मा
ह॒व्या जा॑तवेदो जुपस्व । स्तो॒काना॑म॒ग्ने मे॒दसो॑ घृतस्य ।
होतः॒ प्रा॒शान॑ प्रथ॒मो नि॒षद्य॑ । घृ॒तव॑न्तः पावक ते ।
स्तो॒काश्चो॑तन्ति मे॒दसः॑ । स्व॒ध॒र्मं दे॒व वी॑तये ॥ १ ॥

अ॒ष्टं नो॑ धेहि वा॒र्यम् । तुभ्यः॑ स्तो॒काष्ट॑तश्चुतः ।
अ॒ग्ने वि॒प्राय॑ स॒न्य । ऋ॒षिः अ॒ष्टः समि॑ध्यसे । य॒ज्ञस्य॑
प्रा॒विता॑ भव । तुभ्यः॑श्चो॒तन्त्य॑ग्निगो शचीवः । स्तो॒का-
सो॑ अ॒ग्न मे॒दसो॑ घृतस्य । क॒षिश॑स्तो वृ॒हता॑ भा॒नुना॑गाः ।

* अपायताम् D पुस्तकपाठः ।

हव्या जुषस्व मेधिर । अजिष्ठन्ते मध्यतो मेद उद्धृ-
तम् ॥ प्र ते वयं ददामहे । श्रोतन्ति ते वसो स्तोका अ-
धिस्वचि । प्रतितान् देवशो विहि ॥ २ ॥

देववीतय उद्धृतं चीणि च ॥ अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

आ वृचहणा वृचहमिः शुष्मैः । इन्द्रयातं नमोभि-
रग्ने अवीक् । युवः राधोभिरकवेभिरिन्द्र । अग्ने अस्मे
भवतमुत्तमेभिः । होतायक्षदिन्द्राग्नी । छागंस्य वपा-
या मेदसः । जुषेताः हविः । होतर्यज । विह्वस्यन्मनसा
वस्य इच्छन् । इन्द्राग्नी ज्ञास उत वा सजातान् ॥ १ ॥

नान्यायवत् प्रमतिरस्ति मध्यम् । सवान्धियं वाज-
यन्तीमतक्षम् । होता यक्षदिन्द्राग्नी । पुरोडाशस्य जु-
षेताः हविः । होतर्यज । त्वामीडते अजिरं दूत्याय ।
हविष्मन्तः सद्मिन्नामुपासः । यस्य देवैरासदो बर्हि-
रग्ने । अहान्यस्मै सुदिना भवन्तु । होता यक्षदग्निम् ॥
पुरोडाशस्य जुषेताः हविः । होतर्यज ॥ २ ॥

सजातानग्निं दे च ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

गोभिर्विपुः प्रमतिमिच्छमानः । ईद्रे रयिं यशसं पू-

र्वभाजम् । इन्द्राग्नी वृचहणा सुवज्रा । प्रणो नव्येभि-
 स्तिरतं देष्यैः । माच्छेद्ग रश्मीरिति नाधमानाः । पि-
 तृणां शक्तीरनु यच्छमानाः । इन्द्राग्निभ्यां कं वृषणो
 मदन्ति । ताह्यद्रीधिपणाया उपस्थे । अग्निं सुदी-
 तिं सुहृशं गुणन्तः । नमस्यामस्त्वेद्यं जातवेदः ॥ त्वां
 दूतमरतिं हव्यवाहम् । देवा अकृण्वन्मृतस्य ना-
 भिम ॥ १ ॥

जातवेदो हे च ॥ अनु० ६ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

त्वं ह्यग्ने प्रथमो म॒नोता । अ॒स्थाधि॒यो अ॒भ॒वो-
 द॒स्य॒ हो॒ता । त्वं सी॒ वृष॒न्न॒कृणो॑र्दुष्टरी॒तु । स॒हो वि-
 श्व॒स्मै स॒ह॒से स॒ह॒ध्यै । अ॒धा॒होता॒न्यसी॑दो यजी॒यान् ।
 इ॒डस्प॑द् इ॒षय॑न्नी॒द्यः सन् । तं त्वा नरः प्रथ॒मं दे॒वय॑-
 न्तः । म॒होरा॒ये चि॒तय॑न्तो अनु॒गमन् । वृ॒ते व॑यन्तं बहु-
 भि॒र्वस॑न्धैः । त्वे र॒यिं जा॒गृवा॑सो अनु॒गमन् ॥ १ ॥

रु॒श॒न्तम॑ग्निं दर्श॒तं बृ॒हन्त॑म् । व॒पाव॑न्तं वि॒श्वहा॑ दी-
 दि॒वा॒सम् । प॒दं दे॒वस्य॑ नम॒सा वि॒यन्तः । अ॒व॒स्य॒वः
 अ॒व॒ आप॑न्नमृ॒क्तम् । ना॒मानि॑ चि॒ह॒धिरे॑ य॒ज्ञिया॑नि ।

भद्रायान्ते रणयन्त सन्दृष्टौ । त्वां वर्द्धन्ति क्षितयः पृ-
थिव्याम् । त्वं राय उभया सोजनानाम् । त्वं चाता
तरणे चेत्योभूः । पिता माता सदभिन्मानुषाणाम् ॥
॥ २ ॥

सपर्य्येण्यः सप्रियो विष्टवग्निः । होता मन्त्रो निष-
सादा यजीयान् । तं त्वा वयं दम आदीदिवांसम् ।
उपज्ञु बाधो नमसा सदेम । तं त्वा वयं सुधियो न-
व्यमग्ने । सुम्नाय वर्द्धमहे देवयन्तः । त्वं विशो अनयो
दीद्यानः । दिवो अग्ने वृहता रोचनेन । विशां कविं
विशपतिं शश्वतीनाम् । नितोशनं वृषभं चर्षणीनाम् ॥
॥ ३ ॥

प्रेतीषणिमिषयन्तं पावकम् । राजन्तमग्निं यजतं
रयीणाम् । सो अग्न ईजे शशमे च मत्तीः । यस्त आनट्
समिधा हव्यदातिम् । य आहुतिं परि वेदा नमोभिः ।
विश्वेत्सर्वामादधते त्वेताः । अस्मा उते महिमहे वि-
धेम । नमोभिरग्ने समिधोत हव्यैः । वेदीं स्वनो सह-
सो गीर्भिरुक्थैः । आतै भद्रायाः सुमतौ यतेमं ॥ ४ ॥

आयस्ततन्थ रोदसी विभासा । अवोभिश्च अवस्य-
स्तरुचः । बृहद्भिर्वाजै स्थविरेभिरस्मे । रेवद्भिरग्न वि-

तरं विभाहि । नृवदसो सदमिद्वे ह्यस्मे । भूरि तोकाय
तनयाय पश्वः । पूर्व्वीरिषो बृहती रारे अधाः । अस्मे
भद्रासौ अवसानि सन्तु । पुरुण्यग्ने पुरुधा त्वाया ।
वसूनि राजन् वसुताते अश्याम् ॥ पुरुणि हि त्वे पुरु-
वार सन्ति । अग्ने वसु विधत्ते राजनित्वे ॥ ५ ॥

जागृवाः सो अनुगन्मानुपाणां चर्षणीनां यतेमा-
श्यां द्वे च ॥ अनु० १० ॥

एकादशोऽनुवाकः ।

आभरतः शिश्नं वज्रबाहू । अस्मा इन्द्राग्नी
अवतः शचीभिः । इमे नु ते रश्मयः सूर्य्यस्य । येभिः
सपित्वं पितरो न आयन् । होता यक्षदिन्द्राग्नी ।
छागस्य हविष आत्तामद्य । मध्यतो मेद उद्धृतम् ।
पुरा द्वेपौभ्यः । पुरा पौरुषेय्यागृभः । घस्तान्नूनम् ॥
॥ १ ॥

घासे अज्राणां यवस प्रथमानाम् । सुमत्क्षराणाः
शतरुद्रियाणाम् । अग्निष्वात्तानां पीवोपवसनानाम् ।
पार्श्वतः आणितः शितामत् उत्सादतः । अङ्गादङ्गाद-
वत्तानाम् । करत एवेन्द्राग्नी । जुषेताः हविः । होत-

र्यज । देवेभ्यो वनस्पते हवीःषि । हिरण्यपर्णं पुदिवस्ते
अर्थम् ॥ २ ॥

पुदक्षिणिद्रश्नयानि यूय । कृतस्य वक्षि पथिभी र-
जिष्ठैः । होता यक्षद्वनस्पतिमभिहि । पिष्टतमयार-
भिष्टया रश्नयाधित । यचेन्द्राग्नियोष्ठागस्य हविषः
प्रिया धामानि । यत्र वनस्पतेः प्रिया पाथाःसि । यत्र
देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि । यत्राग्नेर्होतुः प्रिया
धामानि । तत्रैतं पुस्तुत्येवोपस्तुत्येवोपावसस्यत् । र-
भीयाःसमिव कृत्वी ॥ ३ ॥

करं देवं देवो वनस्पतिः । जुपताः हविः । होतर्य-
ज । पिप्रीहि देवाः उश्नतो यविष्ठ । विद्वां कृतं
कर्तुपते यजेह । ये दैव्या कृत्विजस्तेभिरग्ने । त्वः हो-
तृणामस्या यजिष्ठः । होता यक्षदग्निः स्विष्टकृतम् ।
अयाडग्निरिन्द्राग्नियोष्ठागस्य हविषः प्रिया धामा-
नि । अयाड्वनस्पतेः प्रिया पाथाःसि ॥ अयाड् देवा-
नामाज्यपानां प्रिया धामानि । यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया
धामानि । यक्षत्वं महिमानम् । आयजता मेऽज्या
इषः । कृणोतु सो अध्वरा जातवेदाः । जुपताः हविः ।
होतर्यज ॥ ४ ॥

नूनमथ कृत्वी पाथाऽसि सप्त च ॥ अनु० ११ ॥

द्वादशोऽनुवाकः ।

उपोहयद्विदथं वाजिनो गूः । गोभिर्विप्राः प्रमति-
मिच्छमानाः । अर्वन्तो न काष्ठान्नक्षमाणाः । इन्द्राग्नी
जोहुवतो नरस्ते । वनस्पते रश्नयाभिधाय । पिष्टत-
मया वयुनानि विद्वान् । वह देवचा दिधिपो हवी-
षि । प्रच दातारममृतैषु वोचः । अग्निः स्वष्टकृतम् ।
अयाडमिरिन्द्राग्नियोष्ठागस्य हविषः प्रिया धामा-
नि ॥ १ ॥

अयाङ्नस्पतेः प्रिया पाथाऽसि । अयाड् देवाना-
माज्यपानां प्रिया धामानि । यक्षदग्नेर्हीतुः प्रिया धा-
मानि । यक्षत्वं महिमानम् । आयजता मेऽऽज्या इषः ।
कृणोतु सो अध्वरा जातवेदाः । जुषताः हविः । अग्ने
यद्य विशो अध्वरस्य होतः । पावकशोचे वेष्ट्व हि
यज्वा । ऋता यजासि महिना बियद्भूः ॥ हव्यावह यवि-
ष्ठया ते अद्य ॥ २ ॥

धामानि भूरेकञ्च ॥ अनु० १२ ॥

त्रयोदशोऽनुवाकः ।

देवं बर्हिः सुदेवं देवैः स्यात् सुवीरं वीरैर्वस्तोर्दृज्ये-

ता॒क्तोः प्र॒भ्रिये॒तात्प॒न्याना॒या ब॒र्हिष॑तो म॒देम॑ वसु॒-
वने॑ वसु॒धेय॑स्य वेतु॒ यज॑ । दे॒वीर्द्वारः॑ स॒ङ्गाते॑ वि॒ड्वी॒-
र्याम॑ञ्छि॒थिरा॒द्भुवा॑ दे॒वहू॑तौ व॒त्स ई॒मे ना॒स्तरु॑ण आ॒-
मिमी॑यात् कु॒मारो वा न॑व॒जातो॒ मैना॑ अ॒वीरे॑णु॒क॒-
काटः॑ पृ॒णव॑सु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य वियन्तु॒ यज॑ । दे॒वी उ॒षा॒-
सा न॒क्ताद्या॑स्मिन् य॒ज्ञे प्र॑य॒त्यट॑के॒तामपि॑ नू॒नं दै॒वीर्वि॑-
शः प्रा॒यासि॑ष्टाः सु॒प्रोते॑ सु॒धिते॑ वसु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य
वीतां॑ यज । दे॒वो जो॒ष्ठी वसु॑धितो॒ ययौ॑र॒न्याद्या॑ द्वेपाः॑-
सि यु॒यव॑दान्या व॒क्षद॑सु॒वाय्या॑णि य॒जमा॑नाय वसु॒वने॑
वसु॒धेय॑स्य वीतां॑ यज । दे॒वो ऊ॒र्जाहु॑तो इ॒षमूर्ज॑म॒न्या
व॒क्षत्स॒ग्धिः स॒पीति॑ म॒न्या न॒वेन॑ पूर्॒व्वं * द॑य॒माना॑स्या॒-
म॒पु॒रा॒णेन॑ न॒वं तामूर्ज॑मूर्जा॒हूतो॑ ऊ॒र्जय॑माने अ॒धातां॑
वसु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य वीतां॑ यज । दे॒वा दै॒व्या ह्ये॒तारा॑
ने॒ष्टारा॑ पो॒तारा॑ ह॒ताद्य॑शः॒सा वा॒भर॑द्व॒स्तु वसु॒वने॑ व॒-
सु॒धेय॑स्य वीतां॑ यज । दे॒वोस्ति॒स्रस्ति॒स्रो दे॒वीरि॑डा॒ सर॑-
स्वती॑ भा॒रती॑ द्यां भा॒रत्या॑दि॒त्यैर॑स्पृ॒क्षत् सर॑स्वती॒मः
रु॒द्रैर्य॑ज्ञमा॒वीदि॒हैवे॑ड्या॒ वसु॑म॒त्या स॒धमा॑दं म॒देम॑ वसु॒-
वने॑ वसु॒धेय॑स्य वियन्तु॒ यज॑ । दे॒वो न॒राशः॑ स॒स्त्रिशी॑-

र्था षड॒क्षः श॒तमि॒देन॑ ॥ शि॒तिपृ॒ष्ठा आ॒द॒धति॑ स॒हस्र॑मीं
 प्र॒व॒हन्ति॑ मि॒चाव॑रुणे॒ दस्य॑ हो॒त्रम॑र्ह॒तो वृ॒हस्प॑तिस्तोच-
 म॒श्विना॑ध्व॒र्यवं॑ वसुवने॒ वसु॑धेयस्य वेतु॒ यज॑ । दे॒वो व-
 न॒स्पति॑र्व॒षप्रा॑वा घृ॒तनि॑र्णि॒ग्याम॑ग्रेणा॒सृक्ष॑दान्तरि॒क्षं
 मध्ये॑नाप्राः पृथि॒वीमु॑प॒रेणा॑ह॒ ॥ हो॒द्वसु॑वने॒ वसु॑धेयस्य
 वेतु॒ यज॑ । दे॒वं ब॒र्हिर्वारि॑तीनां नि॒धेधा॑सि प्र॒च्युती॑-
 नाम॑प्र॒च्युतं॑ नि॒काम॑धरणं पुरु॒स्याहं॑ यश॒स्वदे॑ना ब॒र्हि-
 षान्या॑ ब॒र्हिः ॥ पृथि॑भि॒ष्याम॑ वसुवने॒ वसु॑धेयस्य वेतु॒ यज॑ ॥
 दे॒वो अ॒ग्निः स्वि॑ष्ट॒कृत्सु॑द्रवि॒णा म॒न्द्रः क॒विः स॒त्यम॑न्मा
 य॒जी होता॑ होतु॒र्होतु॑राय॒जीया॑न॒ग्ने या॒न्दे॒वानया॑-
 द्या ॥ अ॒पि प्रे॒ये ते हो॒त्रे अ॒म॒त्स॒तता॑ ॥ स॒स॒नुषी॑ ॥ हो॒त्रां
 दे॒व॒ङ्ग॒मां दि॒वि दे॒वेषु॑ य॒ज्ञमे॑र॒येम॑ ॥ स्वि॑ष्ट॒कृच्च॑ग्ने होता
 भू॒र्वसु॑वने॒ वसु॑धेयस्य नमो॒वा॒के वी॒हि यज॑ ॥ १ ॥

यजैकञ्च ॥ अनु० १३ ॥

* दे॒वं ब॒र्हिर्दे॒वीर्द्वारो॑ दे॒वी उ॒षा॑सा॒नक्ता॑ दे॒वी जो॒ष्ठी
 दे॒वी ऊ॒र्जा॒हुती॑ दे॒वा दै॒व्या हो॑तारा दे॒वीस्ति॒सस्ति॒सो
 दे॒वीदे॒वो नरा॑श्च॒सो दे॒वो वन॑स्पति॒र्दे॒वं ब॒र्हिर्वारि॑-
 तीनां दे॒वो अ॒ग्निः स्वि॑ष्ट॒कृत्सु॑द्रवि॒णा वी॒हि यज॑ ॥

चतुर्दशोऽनुवाकः ।

दे॒वं ब॒र्हिः । व॒सु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य वेतु । दे॒वीर्द्वारः॑ ।
व॒सु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य वियन्तु । दे॒वो उ॒पासा॑न॒क्ता । व॒सु॒-
वने॑ वसु॒धेय॑स्य वीताम् । दे॒वो जो॒ष्ट्री । व॒सु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य
वीताम् । दे॒वो ऊ॒र्जाहु॑ती । व॒सु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य वीताम् ॥
॥ १ ॥

दे॒वा दै॒व्या हो॑ता॒रा । व॒सु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य वीताम् ।
दे॒वीस्ति॒ष्ठस्ति॒ष्ठो दे॒वीः । व॒सु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य वियन्तु । दे॒वो
नरा॑श॒सः । व॒सु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य वेतु । दे॒वो वन॑स्पतिः ।
व॒सु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य वेतु । दे॒वं ब॒र्हिर्वारि॑तीनाम् । व॒सु॒-
वने॑ वसु॒धेय॑स्य वेतु ॥ २ ॥

दे॒वो अ॒ग्निः स्वि॑ष्ट॒कृत् । सु॒द्रवि॑णा म॒न्द्रः क॒विः ।
स॒त्यम॑न्माय॒जो हो॑ता । होतु॑र्होतुराय॒जीयान् । अ॒ग्ने
या॒न्दे॒वान॒याट् । याँ अ॒पि॒मेः । ये ते॒ हो॒त्रे अ॒म॒त्स॒त ।
ताँ स॑स॒नुषी॑ । हो॒त्रां दे॒वङ्ग॒माम् । दि॒वि दे॒वेषु॑ य॒ज्ञ-
मे॒रये॑मम् । स्वि॑ष्ट॒कृच्च॒ग्ने हो॑ताभूः ॥ व॒सु॒वने॑ वसु॒धे-
य॑स्य नमो॒वा॒के वो॒हि ॥ ३ ॥

वी॒तां वे॒त्वभू॑रेकञ्च ॥ अ॒नु० १४ ॥

पञ्चदशोऽनुवाकः ।

अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः पचन् पक्तीः
पचन् पुरोडाशं बभ्रन्निन्द्राग्निभ्यां छागः॑ सूपस्था अद्य
देवो वनस्पतिरभवदिन्द्राग्निभ्यां छागेनाघस्तान्तं मे-
दस्तः प्रतिपचताग्रभीष्टामवीदधेतां पुरोडाशेन त्वा-
मद्यर्षे आर्षेयर्षीणां न पादवृणीतायं यजमानो ब-
हुभ्य आसङ्गतेभ्य एष मे देवेषु वसुवार्या यक्ष्यत इति
ता या देवा देवदानान्यदुस्तान्यस्मा आचशास्वाच-
गुरस्वेपितश्च होतरसि भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः
सूक्तवाकाय सूक्ता बृहि ॥ १ ॥

अग्निमद्यैकं ॥ अनु० १५ ॥ *

अञ्जन्ति होतायक्षत्समिद्धो अद्याग्निरजैर्द्वैव्या जु-
षस्वा वृचहणा गीर्भिस्त्वः॑ ह्याभरतमुपोहयदेवं बर्हिः
सुदेवं देवं बर्हिरग्निमद्य पञ्चदश ॥

(D. E. पुस्तके निम्नस्थः पाठो यजेते ।)

अञ्जन्यग्निर्होता नो गीर्भिर्विप्र उपोहयद्विदथ-
वाजिनां सप्तत्रिंशत् ॥ ३७ ॥

अञ्जन्युपावसृजन्नान्याकरदेवं देवो वनस्पतिर-
ष्टत्रिंशत् ॥ ३८ ॥

अञ्जन्ति ते सुक्रतवो जुषस्वाभरतं देवो वनस्पतिः
पञ्चचत्वारिंशत् ॥ ४५ ॥

हरिः ॐ ॥

तैत्तिरीय-ब्राह्मणे

दशोऽध्यायः सप्तमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

सर्वान् वा एषोऽग्नौ कामान् प्रवेशयति । योऽग्नी-
नन्वाधाय वृतमुपैति । स यदनिष्ट्वा प्रयायात् । अका-
मप्रोता एनं कामानानुप्रयायुः । अतेजा अवीर्यः
स्यात् । स जुहुयात् । तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम् । विश्वाः
सुक्षितयः पृथक् । अग्ने कामाय येमिर इति । का-
मानेवास्मिन्दधाति ॥ १ ॥

कामप्रोता एनं कामा अनुप्रयान्ति । तेजस्वी वी-
र्यावान् भवति । सन्ततिर्वा एषा यज्ञस्य । योऽग्नीन-
न्वाधाय वृतमुपैति । स यदुद्वायति । विच्छित्तिरेवास्य
सा । तं प्राञ्चमुद्धृत्य । मनसोपतिष्ठेत । मनो वै पूजा-
पतिः । पूजापत्यो यज्ञः ॥ २ ॥

मनसैव यज्ञः सन्तनोति । भूरित्याह । भतो वै पू-
जापतिः । भूतिमेवोपैति । विवा एष इन्द्रियेण वीर्येण
ण्ड्यते । यस्याहिताग्नेरग्निरपस्त्रायति । यावच्छर्मया

प्रविध्यैत् । यदि तावदपश्चायैत् । तः सम्भरेत् । इदं
त एकं पर उत एकम् ॥ ३ ॥

तृतीयैन ज्योतिषा संविशस्व । संवेशनस्तनुवै चा-
रुरेधि । प्रिये देवानां परमे जनित्र इति । ब्रह्मणैवैनः
सम्भरति । सैव ततः प्रायश्चित्तिः । यदि परस्तरामप-
श्चायैत् । अनुप्रयायावस्येत् । सो एव ततः प्रायश्चि-
त्तिः । ओषधीर्वा एतस्य पशून् पयः प्रविशति । यस्य
हविषे वत्सा अपाकृताधयन्ति ॥ ४ ॥

तान् यदुह्यात् । यातयाम्ना हविषा यजेत । यन्न दु-
ह्यात् । यन्न परुरन्तरियात् । वायव्यां यवागून्निर्वपेत् ।
वायुर्वै पयसः प्रदापयिता । स एवास्मै पयः प्रदापय-
ति । पयो वा ओषधयः । पयः पयः । पयसैवास्मै पयो-
ऽवरुन्ते ॥ ५ ॥

अथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकुर्यात् । सैव ततः
प्रायश्चित्तिः । अन्यतरान् वा एष देवान् भागधेयेन
व्यर्जयति । ये यजमानस्य सायं गृहमागच्छन्ति । यस्य
सायं दग्धः हविरार्त्तिमार्च्छति । इन्द्राय बीहीन्निरू-
ष्योपवसेत् । पयो वा ओषधयः । पय एवारभ्य गृही-
त्वोपवसति । यत् प्रातः स्यात् । तच्छृतं कुर्यात् ॥ ६ ॥

अथेत्तर ऐन्द्रः पुरोडाशः स्यात् । इन्द्रिये एवास्मै
समीची दधाति । पयो वा ओषधयः । पयः पयः । प-
यसैवास्मै पयोऽवरुन्धे । अथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपा-
कुर्यात् । सैव ततः प्रायश्चित्तिः । उभयान् वा एष दे-
वान् भागधेयेन वर्द्धयति । ये यजमानस्य सायश्च
प्रातश्च गृहमागच्छन्ति । यस्योभयः हविरार्तिमार्च्छ-
ति ॥ ७ ॥

ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनन्निर्वपेत् । अग्निं देवतानां
प्रथमं यजेत् । अग्निमुखा एव देवताः प्रीणाति । अग्निं
वा अन्वन्था देवताः । इन्द्रमन्वन्थाः । ता एवोभयीः
प्रीणाति । पयो वा ओषधयः । पयः पयः । पयसैवास्मै
पयोऽवरुन्धे । अथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकुर्यात् ॥
॥ ८ ॥

सैव ततः प्रायश्चित्तिः । अङ्गा वा एतस्य यज्ञस्य मी-
यते । यस्य व्रत्येहन् पत्न्यालम्भका भवति । तामप-
रुध्य यजेत । सर्व्वेणैव यज्ञेन यजेत । तामिष्टोपह्वयेत ।
अमूहमस्मि । सा त्वम् । द्यौरहम् । पृथिवी त्वम् ॥ सा-
माहम् । ऋक्मम् । तावेहि सम्भवाव । सह रेता दधा-
वहे । पुंसे पुत्राय वेत्तवै । रायस्योषाय सुप्रजास्त्वाय

सुवीर्यायेति । अर्द्धं एवैनामुपह्वयते । सैव ततः प्रायश्चित्तिः ॥ ६ ॥

दधाति यज्ञ उत एकं धयन्ति रुन्धे कुर्यादार्द्धं त्यपा कुर्यात् पृथिवी त्वमष्टौ च ॥ अनु० १ ॥

सर्वान् विवै यदि परस्तरामन्यतरानुभयानञ्चा वै ।

द्वितीयोऽनुवाकः ।

यदिःष्यणेन जुह्यात् । अप्रजा अपशुर्यजमानः स्यात् । यदनायतने निनयेत् । अनायतनः स्यात् । प्राजापत्ययर्चा वल्मीकवपायामवनयेत् । प्राजापत्यो वै वल्मीकः । यज्ञः पूजापतिः । पूजापतावेव यज्ञं प्रतिष्ठापयति । भूरित्याह । भूतो वै पूजापतिः ॥ १ ॥

भूतिमेवोपैति । तत्कृत्वा । अन्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम् । सैव ततः प्रायश्चित्तिः । यत्कोटावपन्नेन जुह्यात् । अप्रजा अपशुर्यजमानः स्यात् । यदनायतने निनयेत् । अनायतनः स्यात् । मध्यमेन पर्श्वेन द्यावापृथिव्ययर्चान्तः परिधि निनयेत् । द्यावापृथिव्योरेवै नत्प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥

तत्कृत्वा । अन्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम् । सैव ततः

प्रायश्चित्तिः । यद्वदृष्टेन जुहुयात् । अपरूपमस्यात्मं
जायेत । किलासो वास्यादर्शसो वा । यत् प्रत्येयात् ।
यज्ञं विच्छिन्द्यात् । स जुहुयात् । मित्रेजनां कल्प-
यति प्रजानन् ॥ ३ ॥

मित्रो दाधार पृथिवीमुतद्याम् । मित्रः कृष्टीरनि-
मिषाभिचष्टे । सत्याय हव्यं दृतवज्जुहोति * । मित्रेणैव-
नत्कल्पयति । तत्कृत्वा । अन्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम् ।
सैव ततः प्रायश्चित्तिः । यत् पूर्वस्यामाहुत्याः हुता-
यामुत्तराहुतिः स्कन्देत् । द्विपाङ्गिः पशुभिर्यजमानो
वृध्येत । यदुत्तरयाभिजुहुयात् ॥ ४ ॥

चतुष्पाङ्गिः पशुभिर्यजमानो वृध्येत । यच्च वेत्य व-
नस्पते देवानां गुह्या नामानि । तच्च हव्यानि गाम-
येति वानस्पत्ययर्चा समिधमाधाय । तूष्णीमेव पुनर्जु-
हुयात् । वनस्पतिनैव यज्ञस्यार्त्तां चानार्त्तां चाहृती
विदाधारं । तत्कृत्वा । अन्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम् ।
सैव ततः प्रायश्चित्तिः । यत्पुरा प्रयाजेभ्यः प्राङ्ङारः
स्कन्देत् । अध्वर्यवे च यजमानाय चाक्ः स्यात् ॥ ५ ॥

यदक्षिणा । ब्रह्मणे च यजमानाय चाक्ः स्यात् ।

यत्पुत्यक् । होचै च पत्नियै च यजमानाय चाक् ॥ स्यात् ।
 यदुदङ् । अग्नीधे च पशुभ्यश्च यजमानाय चाक् ॥
 स्यात् । यदभिजुहुयात् । रुद्रोऽस्य पशून् घातुकः स्यात् ।
 यन्नाभिजुहुयात् । अशान्तः प्रह्रियेत ॥ ६ ॥

सुवस्य बुध्नेनाभिनिदध्यात् । मा तमो मा यज्ञस्त-
 मन्मा यजमानस्तमत् । नमस्ते अस्त्वायते । नमो रुद्र
 परायते । नमो यत्र निषीदसि । अमुं मा हिंसीरमुं
 मा हिंसीरिति येन स्कन्देत् । तं प्रहरेत् । सहस्रशृ-
 ङ्गो वृषभो जातवेदाः । स्तोमपृष्ठो घृतवान्त्सुप्रतीकः ।
 मा नो हासीन्मेत्यितो नेत्वाजहाम ॥ गोपोषन्नो वी-
 रपोषच्च यच्छेति । ब्रह्मणैवैनं प्रहरति । सैव ततः
 प्रायश्चित्तिः ॥ ७ ॥

वै पूजापतिः स्थापयति प्रजानन्नभिजुहुयात्स्याद्वि-
 येत जहाम चीणि च ॥ अनु० २ ॥

(यद्विषण्णेन यत्कीटा* यदवदृष्टेन यत्पूर्वस्यां यत्पुरा†)।

* यत्कीडावपत्रेन मध्यमेन यदवदृष्टेनेति E पुस्तकपाठः ।

यत्कीटा यन्मध्यमेन यदवदृष्टेनेति D पुस्तकपाठः ।

† प्रयाज्यभ्यः प्राङ्गारो यदक्षिणा यत् प्रत्यक् यदुदङ् इति E पुस्तकपाठः ।

प्रयाज्यभ्यः प्राङ्गारो यदक्षिणेति D पुस्तकपाठः ।

‡ सदादि यत्पुरापय्यक्तः पाठोभाष्याननुमतत्वेन मूलान्तर्गतो नानुभूयते किन्तु
 सध्यादर्शेषूक्तत्वात्पल्लावरेण लिखितः एतत्प्रदर्शनार्थं चिह्नद्वयं क्रोडीकृतः ।

तृतीयोऽनुवाकः ।

विवा एष इन्द्रियेण वीर्येणर्द्धते । यस्याहिताग्ने-
रग्निर्मथ्यमानो न जायते । यचान्यं पश्येत् । यत् आ-
हृत्य होतव्यम्* । अग्नावेवास्याग्निहोचः हुतं भवति ।
यद्यन्यन्न विन्देत् । अजायाः होतव्यम् । आग्नेयी वा
एषा । यद्जा । अजामावेवास्याग्निहोचः हुतं भवति ॥ १ ॥

अजस्य तु नाग्नीयात् । यद्जस्याग्नीयात् । यामेवा-
ग्नावाहुतिं जुहुयात् । तामद्यात् । तस्माद्जस्य नाशयम् ।
यद्यजान्न विन्देत् । ब्राह्मणस्य दक्षिणे हस्ते होतव्यम् ।
एष वा अग्निर्वैश्वानरः । यद्ब्राह्मणः । अग्नावेवास्याग्नि-
होचः हुतं भवति ॥ २ ॥

ब्राह्मणन्तु वसत्यै नापरुन्ध्यात् । यद्ब्राह्मणं वसत्या
अपरुन्ध्यात् । यस्मिन्नेवाग्नावाहुतिं जुहुयात् । तं भाग-
धेयेन व्यर्द्धयेत् । तस्माद्ब्राह्मणो वसत्यै नापरुध्यः । यदि
ब्राह्मणं न विन्देत् । दर्भस्तम्बे होतव्यम् । अग्निवान् वै
दर्भस्तम्बः । अग्नावेवास्याग्निहोचः हुतं भवति । द-
र्भास्तु नाध्यासीत् ॥ ३ ॥

यद्दर्भानध्यासीत् । यामेवाग्नावाहुतिं जुहुयात् ।

* तत् । आहृत्य होतव्यमिति C पुस्तकपाठः ।

तामध्यासीत् । तस्माद्द॒र्भा नाध्यासित॒व्याः । यदि॑ द॒र्भा-
न्न वि॒न्देत् । अ॒प्सु होत॒व्यम् । आपो॒ वै स॒र्व्वा दे॒वताः ।
दे॒वतास्त्रे॒वास्याग्नि॒होच॑ ॥ हु॒तं भ॑वति । आप॒स्तु न परि॑-
चक्षीत् । यदापः॑ परि॒चक्षी॑त् ॥ ४ ॥

यामे॒वाप्स्वाहु॑तिं जुहुयात् । तां परि॑चक्षीत् । तस्मा॒-
दापो॒ न परि॑चक्ष्याः । मे॒ध्या च॒ वा ए॒तस्या॑ मे॒ध्या च॑
त॒नुवौ॑ सः॒सृज्ये॑ते । यस्याहि॑ताग्नेर॒न्यैरग्नि॑भिर॒ग्नयः॑
सः॒सृज्यन्ते॑ । अ॒ग्नये॒ विवि॑चये पु॒रोडा॑शम॒ष्टाक॑पालं
निर्व॑पेत् । मे॒ध्याञ्चै॒वास्यामे॒ध्याञ्च॑ त॒नुवौ॑ व्याव॑र्त्तयति ।
अ॒ग्नये॒ वृ॒तप॑तये पु॒रोडा॑शम॒ष्टाक॑पालं निर्व॑पेत् । अ॒-
ग्निमे॒व वृ॒तप॑तिः॒ स्वेन॑ भा॒गधे॒येनोप॑धावति । स ए॒वैनं॑
वृ॒तमा॑ल॒म्भय॑ति ॥ ५ ॥

ग॒र्भः॒ स॒र्वन्त॑म॒गद॑म॒कः । अ॒ग्निरिन्द्र॒स्त्वष्ट्रा॑ बृ॒हस्प॑-
तिः । पृथि॒व्याम॑व॒चुश्चो॒तैतत् । नाभि॑प्राप्नोति॒ निर्वृ॑तिं
परा॒चैः । रे॒तो वा॑ ए॒तद्वाजि॑न॒माहि॑ताग्नेः । यद॑ग्नि॒हो-
चम् । तद्यत् स॒वेत् । रे॒तोऽस्य॑ वाजि॒नः॒ सवे॑त् । ग॒र्भः॒
स॒र्वन्त॑म॒गद॑म॒करि॒त्याह॑ । रे॒त ए॒वास्मिन्॑ वाजि॒नं द॑-
धाति ॥ ६ ॥

अ॒ग्निरि॒त्याह॑ । अ॒ग्निर्वै रे॒तो॒धाः । रे॒त ए॒व तद्द॑धाति ।

इन्द्र इत्याह । इन्द्रियमेवास्मिन्दधाति । त्वष्टेत्याह ।
त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकृत् । रूपमेव पशुषु
दधाति । बृहस्पतिरित्याह । ब्रह्म वै देवानां बृहस्प-
तिः ॥ ब्रह्मणैवास्मै पूजाः प्रजनयति । पृथिव्यामवचु-
श्चातैतदित्याह । अस्यामेवैनत्प्रतिष्ठापयति । नाभिप्रा-
प्नोति निर्वृतिं पराचैरित्याह । रक्षसामपहत्यै ॥ ७ ॥

अजाग्नावेवास्याग्निहोच हुतं भवति भवत्यासीत
परिचक्षीत लभयति दधाति देवानां बृहस्पतिः पञ्च
च ॥ अनु० ३ ॥

विवैयद्यन्यमजायां ब्राह्मणस्य दर्भस्तम्बेऽसु होत-
व्यम् ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

याः पुरस्तात् प्रसूवन्ति । उपरिष्ठात् सर्व्वतश्च याः ।
ताभीरश्मिपविचाभिः । अद्वां यज्ञमारभे । देवा गा-
तु विदः । गातुं यज्ञाय विन्दत । मनसस्पतिना देवेन ।
वाताद्यज्ञः प्रयुज्यताम् । तृतीयस्यै दिवः । गायत्र्या
सोम आमृतः ॥ १ ॥

सोमपीथाय सन्नयितुम् । वक्त्रमन्तरमाददे ।

आपो देवीः शुद्धाः स्थः । इमा पात्राणि शुन्यत । उपा-
तङ्गाय देवानाम् । पर्षवल्कमुत शुन्यत । पयो गृहेषु
पयो अघ्नियासु । पयो वत्सेषु पय इन्द्राय हविषे धि-
यस्व । गायत्री पर्षवल्केन । पयः सोमं करोत्विमम् ॥
॥ २ ॥

अग्निं गृह्णामि सुरयं यो मयो भूः । य उद्यन्तमारो-
हति सूर्यमहे । आदित्यं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमम् ।
श्वा यज्ञाय रमतां देवताभ्यः । वहन् रुद्रानादित्यान् ।
इन्द्रेण सह देवताः । ताः पूर्वः परिगृह्णामि । स्व आ-
यतने मनीषया । इमामूर्जं पञ्चदशो ये प्रविष्टाः ।
तान् देवान् परिगृह्णामि पूर्वः ॥ ३ ॥

अग्निर्हव्यवाडिह तानावहतु । पौर्षमासः हवि-
रिदमेषां मयि । आमावास्थः हविरिदमेषां मयि ।
अन्नरात्री पशवः । देवसः सद्मागमन् । तान् पूर्वः
परिगृह्णामि । स्व आयतने मनीषया । इह पुजा विश्व-
रूपा रमन्ताम् । अग्निं गृहपतिमभिसंवसानाः । ताः
पूर्वः परिगृह्णामि ॥ ४ ॥

स्व आयतने मनीषया । इह पशवो विश्वरूपा र-
मन्ताम् । अग्निं गृहपतिमभिसंवसानाः । तान् पूर्वः

परिगृह्णाति* । स्व आ॒य॒त॒ने म॒नी॒षया । अ॒यं पि॒तृ॒णा-
म॒ग्निः । अ॒वा॒तृ॒व्या पि॒तृ॒भ्य आ । तं पू॒र्वः परि॒गृह्णामि ।
अ॒वि॒ष॒न्नः पि॒तुं क॑रत् । अ॒ज॒स्रं त्वा॒ः स॒भा॒या॒लाः ॥ ५ ॥

वि॒ज॒य॒भा॒गः स॒मि॒न्ध॒ताम् । अ॒ग्ने दी॒दाय॑ मे स॒भ्य ।
वि॒जि॒त्यै श॒र॒दः श॒तम् । अ॒न्न॒मा॒व॒स॒थी॒यम् । अ॒भि॒ह-
रा॒णि श॒र॒दः श॒तम् । आ॒व॒स॒थे अ॒यं म॒न्त्रम् । अ॒हि-
र्बु॒ध्नियो॑ नि॒यच्छ॑तु । इ॒द॒म॒ह॒म॒ग्नि ज्ये॑ष्ठे॒भ्यः । व॒सु॒भ्यो
य॒ज्ञं प्र॒ब्र॒वीमि । इ॒द॒म॒ह॒मिन्द्र॑ ज्ये॑ष्ठे॒भ्यः ॥ ६ ॥

रु॒द्रे॒भ्यो य॒ज्ञं प्र॒ब्र॒वीमि । इ॒द॒म॒हं व॒रु॒ण ज्ये॑ष्ठे॒भ्यः ।
आ॒दि॒त्ये॒भ्यो य॒ज्ञं प्र॒ब्र॒वीमि । प॒य॒स्व॒ती॒रो॒ष॒ध॒यः । प॒य॒-
स्व॒दी॒रु॒धां प॒यः । अ॒पां प॒य॒सो य॒त्प॒यः । ते॒न मा॒मिन्द्र॑-
सः॒सृ॒ज । अ॒ग्ने व्र॑त॒प॒ते वृ॒तं च॑रि॒ष्यामि । तच्छ॑के॒यं
त॒न्मे रा॒ध॒य॒ताम् । वा॒यो व्र॑त॒प॒त आ॒दि॒त्य॒व्र॑त॒प॒ते ॥ ७ ॥

वृ॒ता॒नां व्र॑त॒प॒ते वृ॒तं च॑रि॒ष्यामि । तच्छ॑के॒यं त॒न्मे रा॒-
ध॒य॒ताम् । इ॒मां प्रा॒ची॒मु॒दी॒चीम् । इ॒ष॒मूर्ज॑म॒भिस॑ः॒सृ॒-
ताम् । ब॒हु॒प॒त्नी॒मशु॑ष्का॒ग्राम् । ह॒रामि॑ प॒शु॒पा॒म॒हम् ।
य॒त्कृ॒ष्णो रू॒पं कृ॒त्वा । प्रा॒वि॒श॒स्त्वं व॒न॒स्प॒तीन् । त॒त॒स्त्वा-
मे॒क॒विः॒श॒ति॒धा । स॒म्भ॒रामि॑ सु॒स॒म्भृ॒ता ॥ ८ ॥

* परिगृह्णातीति D. E. पक्षकथोः पाठः ।

चीन् परिधीः॑स्ति॒स्रः स॒मिधः॑ । य॒ज्ञाय॑रनुसञ्च॒-
रान् । उ॒प॒वे॒षं मे॑ क्ष॒णं धृ॑ष्टिम् । स॒म॒भ॒रामि॑ सुस॒मृता॑ ।
या जा॒ता ओष॑धयः । दे॒वेभ्य॑स्त्रियु॒गं पुरा॑ । तासां प॒र्व-
रा॒ध्यास॑म् । प॒रि॒स्तर॑मा॒हरन् । अ॒पां मे॒धं य॒ज्ञिय॑म् ।
स दे॒वः शि॒वम॑स्तु मे ॥ ९ ॥

आ॒च्छे॒ता वो॒ मा॒रि॒षम् । जी॒वा॒नि श॒रदः॑ श॒तम् ।
अ॒परि॑मितानां परि॒मिताः॑ । स॒न्न॒ह्ये सु॒कृता॑य॒ कम् ।
ए॒नो मा॒निगां॑ क॒तम॑च्च॒ नाह॑म् । पु॒नरु॑त्थाय॒ बहु॒ला भ॑-
वन्तु । स॒कृदा॑च्छि॒न्नं ब॑र्हि॒रू॒र्षीमृ॑दु । स्यो॒नं पि॒तृभ्य॑-
त्वा भ॑राम्य॒हम् । अ॒स्मिन्त्सी॑दन्तु मे पि॒तरः॑ सो॒म्याः ।
पि॒ताम॑हाः प्र॒पि॒ताम॑हाश्चानु॒गैः सह॑ ॥ १० ॥

चि॒वृत्प॑ला॒शे द॒र्भः । इ॒या॒न् प्रा॒देश॑स॒म्मितः॑ । य॒ज्ञे
प॒वित्रं॑ पो॒त॒तम॑म् । प॒यो ह॒व्यं क॑रोतु मे । इ॒मा प्रा॑णा-
पा॒नौ । य॒ज्ञस्या॑ङ्गानि स॒र्व्वशः॑ । आ॒प्या॒य॒य॒न्तौ सञ्च॑र-
ताम् । प॒वित्रे॑ ह॒व्यशो॑धने । प॒वित्रे॑ स्थो वै॒ष्णवी॑ । वा॒यु-
वीं म॑न॒सा पु॑नातु ॥ ११ ॥

अ॒यं प्रा॑णश्चा॒पानश्च॑ । य॒ज॒मा॒नम॑पि ग॒च्छ॒ताम् ।
य॒ज्ञे ह्य॑भू॒तां पो॑तारौ । प॒वित्रे॑ ह॒व्यशो॑धने । त्वया वेदिं
वि॒विदः॑ पृ॒थि॒वीम् । त्वया॑ य॒ज्ञो जा॑यते वि॒श्वदा॑निः ।

अच्छिद्रं यज्ञमन्त्रेषु विद्वान् । त्वया होता सन्तनोत्य-
र्हमासान् । चयस्त्रिंशोऽसि तन्तूनाम् । पवित्रेण स-
हागहि ॥ १२ ॥

शिवेयं रज्जुरभिधानी । अभियामुपसेवताम् ।
अप्रसंसाय यज्ञस्य । उखे उपदधाम्यहम् । पशुभिः
सन्नीतम्विभृताम् । इन्द्राय शृतं दधि । उपवेधोऽसि
यज्ञाय । त्वां परिवेषमधारयन् । इन्द्राय हविः कृण्व-
न्तः । शिवः शम्भो भवासि नः ॥ १३ ॥

अमृत्समं देवपाचम् । यज्ञस्थायुषि प्रयुज्यताम् ।
तिरः पवित्रमतिनीताः । आपो धारय मातिगुः । दे-
वेन सवित्रोत्पूताः । वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः । गां दोह
पवित्रे रज्जुम् । सर्वा पात्राणि शुन्यत । एता आच-
रन्ति मधुमदुहानाः । पूजावतीर्यशसो विश्वरूपाः ॥ १४ ॥

बह्वीर्भवन्तीरुपजायमानाः । इह व इन्द्रो रमयतु
गावः । पूषा स्थ । अयश्मा वः पूजया संस्तुजामि । रा-
यस्पोषेण बहुला भवन्तीः । ऊर्जं पयः पिबमाना घृ-
तञ्च । जीवो जीवन्तीरुप वः सदेयम् । द्यौथेमं यज्ञं पृ-
थिवी च सन्दुहाताम् । धाता सोमेन सह वातेन
वायुः । यजमानाय द्रविणं दधातु ॥ १५ ॥

उत्स॑न्दु॒हन्ति क॒लशं॑ चतुर्वि॒स्रम् । इडां॑ दे॒वीं मधु॑-
मतीः॑ सुव॒र्विदम् । तदिन्द्रा॑ग्नी जि॒न्वतः॑ सू॒नृता॑वत् ।
तद्यज॑मानममृ॒तत्वे द॑धातु । काम॑धु॒क्षः प्र॑णो ब्रू॒हि ।
इन्द्रा॑य ह॒विरिन्द्रि॒यम् । अ॒मूँ यस्यां॑ दे॒वाना॑म् । म॒नु॒-
ष्या॒णां प॑यो॒हितम् । बहु॑दु॒ग्धीन्द्रा॑य दे॒वेभ्यः॑ । ह॒व्यमा॑-
प्याय॑तां पुनः ॥ १६ ॥

व॒त्सेभ्यो॑ म॒नुष्ये॑भ्यः । पु॒नर्दो॑हाय कल्प॒ताम् । य॒ज्ञस्य॑
सन्त॑तिरसि । य॒ज्ञस्य॑ त्वा सन्त॑तिम॒नुसन्त॑नोमि । अ॒-
द॒स्तम॑सि वि॒ष्णवे॑ त्वा । य॒ज्ञाया॑पि द॒धाम्य॑हम् । अ॒ग्नि॒-
ररि॑क्तेन पा॒त्रेण॑ । याः पू॒ताः परि॑शेर॒ते । अ॒यं प॑यः
सोमं॑ कृ॒त्वा । स्वां यो॑निम॒पि ग॑च्छतु ॥ १७ ॥

प॒र्षव॑ल्कः प॒वित्र॑म् । सौ॒म्यः सोमा॑ङ्घ्रि निर्मि॑तः ।
इ॒मौ प॒र्षश्च॑ दु॒र्भश्च॑ । दे॒वाना॑ः ह॒व्यशे॑ध॒नौ । प्रा॒तर्वे॑-
षाय॑ गोपाय । वि॒ष्णो ह॒व्यः हि र॑क्ष॒सि । उ॒भाव॑ग्नी
उ॒पस्तृ॑णते । दे॒वता॑ उ॒पव॑सन्तु मे । अ॒हं ग्रा॑म्यानु॒पव॑-
सामि । म॒ह्यं गो॑प॒तये॑ प॒शून् ॥ १८ ॥

आ॒भृत॑ इ॒मं गृ॑ह्णामि पू॒र्वस्ताः॑ पू॒र्वः परि॑गृह्णामि
स॒भापा॑ला इन्द्र॒ ज्येष्ठे॑भ्य॒ आदि॑त्यव्रतपते सुस॒म्भृता॑ मे
स॒ह पु॑नातु ग॒हिनो॑ वि॒श्वरू॑पा द॒धातु पुन॑र्गच्छतु प॒शून् ॥
अनु० ४ ॥

याः परस्तादिमामूर्जमिह पूजा इह पशवोऽयं पि-
तणामग्निः ॥

पञ्चमाऽनुवाकः ।

देवा देवेषु पराक्रमध्वम् । प्रथमा द्वितीयेषु द्वि-
तीयास्तृतीयेषु । चिरेकादशा इह मावत । इदं शको-
यं यदिदं करोमि । आत्मा करोत्वात्मने । इदं
करिष्ये भेषजम् । इदं मे विश्वभेषजा । अश्विना प्रा-
वर्त युवम् । इदमहं सेनाया अभीत्वय्य ॥ १ ॥

मुखमपोहामि । सूर्य्यं ज्योतिर्विभाहि । महत इ-
न्द्रियाय । आप्यायतां घृतयानिः । अग्निर्हव्यानुमन्य-
ताम् । खमङ्त्वं त्वचमङ्त्वं । सुरूपं त्वावसुविदम् ।
पशूनां तेजसा । अग्नये जुष्टमभिधारयामि । स्योनं ते
सदनं करोमि ॥ २ ॥

घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि । तस्मिन्त्सीदा-
मृते प्रतितिष्ठ । वीहीणां मेधं सुमनस्यमानः । आर्द्रः
प्रथस्रर्भुवनस्य गोपाः । शृत उत्क्ष्णाति जनितां मती-
नाम् । यस्त आत्मा पशुषु प्रविष्टः । देवानां विष्टामनु
यो वितस्थे । आत्मन्वान्सौम घृतवान् हि भूत्वा । दे-

वान् गच्छ सुवर्विद् यजमानाय मच्छम् । इरा भूतिः
पृथिव्यै रसो मोत्क्रमीत् ॥ ३ ॥

देवाः पितरः पितरो देवाः । योऽहमस्मि स सन्
यजे । यस्यास्मि न तमन्तरेमि । स्वम् इष्टं स्वन्दत्तम् ।
स्वम्पूतं स्वःश्रातम् । स्वःहृतम् । तस्य मेऽग्निरुपद्र-
ष्टा । वायुरुपश्रोता । आदित्योऽनुश्रोता । द्यौः पिता ॥
॥ ४ ॥

पृथिवी माता । पूजापतिर्बन्धुः । य एवास्मि स सन्
यजे । मा भेर्मा संविक्त्वा मा त्वा हिंसिषम् । मा ते
तेजोऽपक्रमीत् । भरतमुद्धरे मनुषिञ्च । अवदानानि
ते पत्यवदास्यामि । नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः ।
यदवदानानि ते वचन् । विलोमाकार्षमात्मनः ॥ ५ ॥

आज्येन प्रत्यनज्येनत् । तत्त आप्यायतां पुनः ।
आज्यायो यवमात्रात् । आव्याधात् कृत्यतामिदम् ।
मारुरूपाम यज्ञस्थ । शुद्धं स्विष्टमिदं हविः । मनुना
दृष्टां घृतपदीम् । मित्रावरुण समीरिताम् । दक्षिणा-
द्दीदसंभिन्दन् । अवद्याम्येकतो मुखाम् ॥ ६ ॥

इडे भागं जुषस्व नः । जिन्वगा जिन्वर्वतः । तस्यास्ते
भक्षिवाणः स्याम । सर्व्वात्मानः सर्व्वगणाः । ब्रध्नपिन्व-

स्व । ददतो मे माक्षायि । कुर्वतो मे मोषदसत् ।
दिशं ऋत्तिरसि । दिशे मे कल्पन्ताम् । कल्पन्तां मे
दिशः ॥ ७ ॥

दैवीश्च मानुषीश्च । अहोरात्रे मे कल्पेताम् । अर्द्ध-
मासा मे कल्पन्ताम् । मासा मे कल्पन्ताम् । चतुर्वे-
दे मे कल्पन्ताम् । संवत्सरो मे कल्पताम् । ऋत्तिरसि क-
ल्पतां मे । आशानां त्वाशापालेभ्यः । चतुर्भ्यो अमृतै-
भ्यः । इदं भूतस्याध्यक्षेभ्यः ॥ ८ ॥

विधेम हविषा वयम् । भजतां भागी भागम् । मा
भागो भक्त । निरभागं भजामः । अपस्यिन्व । ओषधी-
र्जिन्व । द्विपात् पाहि । चतुष्पादव । दिवो वृष्टिमेरेय ।
ब्राह्मणानामिदं हविः ॥ ९ ॥

सोम्यानां सोमपीथिनाम् । निर्भक्तो ब्राह्मणः ।
नेहा ब्राह्मणस्यास्ति । समङ्गां बर्हिर्हविषा घृतेन । स-
मादित्यैर्वसुभिः सम्मरुद्भिः । समिन्द्रेण विश्वेभिर्देवे-
भिरङ्गाम् । दिव्यं नभो गच्छतु यत्वाहा । इन्द्राणी-
वाविधवा भूयासम् । अदितिरिव सुपुत्रा । अस्थूरि
त्वा गार्हपत्य ॥ १० ॥

उपनिषदे सुप्रजास्त्वाय । सम्पत्नी पत्या सुकृतेन ग-

च्यताम् । यज्ञस्य युक्तौ धुर्यावभूताम् । सञ्जानानौ
विजहतामरातीः । दिवि च्योतिरजरमारभेताम् । दश
ते तनुवो यज्ञ यज्ञियाः । ताः प्रीणातु यजमानो घृते-
न । नारिष्ठयोः पृशिषमीडमानः । देवानां दैव्येऽपि
यजमानोऽमृतोऽभूत् । यं वां देवा अकल्पयन् ॥

॥ ११ ॥

ऊर्जो भागः शतक्रतू । एतद्वां तेन प्रीणाति । तेन
तृप्यतमः हृष्टौ । अहं देवानां सुक्रतामस्मि लोके ।
ममेदमिष्टं न मियुर्भवाति । अहन्नारिष्ठावनुयजामि
विद्वान् । यदाभ्यामिन्द्रो अदधाद्वागधेयम् । अदार-
सृङ्गवत देव सोम । अस्मिन् यज्ञे मरुतो मृडता नः ।
मा नो विदद्भिभामो अशस्तिः ॥ १२ ॥

मा नो विदद्भुजना द्वेधाया । ऋषभं वाजिनं वयम् ।
पूर्वमासं यजामहे । स नो दोहताः सुवीर्यम् । राय-
स्योषः सहस्रिणम् । प्राणाय सुरार्धसे । पूर्वमासाय
स्वाहा । अमावास्या सुभगा सुशेवा । धेनुरिव भूय
आप्यायमाना । सा नो दोहताः सुवीर्यम् ॥ राय-
स्योषः सहस्रिणम् । अपरनाय सुरार्धसे । अमावा-
स्यायै स्वाहा । अभिस्तुणीहि परिधेहि वेदिम् । जामिं

मा हि॑ःसीरमुया शयाना॑ । होतृ॑षदे॒ना हरि॑ताः सुव॒-
र्णाः । निष्का॑ इमे यज॑मानस्य ब्र॒ध्ने ॥ १३ ॥

अ॒भीत्व॑र्यै॒ करोमि॑ क्रमी॒त्पिता॒त्मन॑ एक॒तो मु॑खां
मे दि॒शेऽथ॑श्चे॒भ्यो ह॒विर्गा॑र्ह॒पत्या॑कल्पय॒न्नश॑स्तिः सा
नो दो॒हता॑ सु॒वीर्य॑ स॒प्त च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

परि॑स्तृणीत॒ परि॑धत्ताग्निम् । परि॑हितोऽग्निर्यज॑मानं
भुन॑क्तु । अ॒पाः रस॑ ओष॑धीनाः सुव॒र्णाः । निष्का॑ इमे
यज॑मानस्य सन्तु काम॒दुघाः । अ॒मुचा॑मुष्मि॒ल्लोके । भू॒-
प॑ते भुव॑नपते । म॒हतो॑ भूतस्य॑ पते । ब्र॒ह्माणं॑ त्वा वृ॒णी॒-
महे । अ॒हं भू॑पतिर॒हं भुव॑नपतिः । अ॒हं म॑हतो भूतस्य॑
पतिः ॥ १ ॥

दे॒वेन॑ सवि॒त्रा प्र॑सूत॒ आत्वि॑ज्यं करिष्यामि । दे॒व॒-
सवि॑तरे॒तं त्वा वृ॑णते । वृ॒हस्प॑तिं दै॒व्यं ब्र॒ह्माण॑म् । त॒-
द्द॒हं मन॑से प्रब्रवीमि । मनो॑ गाय॒त्रियै॑ । गा॒यत्री चि॒ष्टु॒-
भे । चि॒ष्टुष्टु॑गत्यै । जग॑त्यनुष्टु॒भे । अ॒नुष्टु॑क प॒क्षे । प॒क्षिः
पू॒जाप॑तये ॥ २ ॥

पू॒जाप॑तिर्विश्वे॒भ्यो दे॒वेभ्यः । वि॒श्वे दे॒वा वृ॒हस्प॑तये ।

वृहस्पतिर्ब्रह्मणे । ब्रह्म भूर्भुवः सुवः । वृहस्पतिर्देवानां
ब्रह्मा । अहं मनुष्याणाम् । वृहस्पते यज्ञं गोपाय ।
इदं तस्मै हव्यं करोमि । यो वो देवाश्चरति ब्रह्मच-
र्यम् । मेधावी दिक्षु मनसा तपस्वी ॥ ३ ॥

अन्तर्दतश्चरति मानुषीषु । चतुः शिखण्डा युवतिः
सुपेशाः । घृतप्रतीका भुवनस्य मध्ये । मर्मज्यमाना
महते सौभगाय । मर्ह्यं ध्रुव यजमानाय कामान् ।
भूमिर्भूत्वा महिमानं पुपोष । ततो देयी वर्धयते प-
यांसि । यज्ञिया यज्ञं विचयन्ति शच्च । ओषधीराप
इह शकरीश्च । यो मा हृदा मनसा यश्च वाचा ॥ ४ ॥

यो ब्रह्मणा कर्मणा द्वेष्टि देवाः । यः श्रुतेन हृद-
येनेष्णता च । तस्येन्द्रवज्रेण शिरश्छिनद्मि । ऊर्षीमृदु
प्रथमानं स्थानम् । देवेभ्यो जुष्टं सदानाय बर्हिः । सु-
वर्गे लोके यजमानं हि धेहि । मां नाकस्य पृष्ठे परमे
व्योमन् । चतुः शिखण्डा युवतिः सुपेशाः । घृतप्रती-
का वयुनानि वस्ते । सास्तीर्यमाणा महते सौभगाय ॥
॥ ५ ॥

सा मे ध्रुव यजमानाय कामान् । शिवा च मे
शम्मा चैधि । स्थाना च मे सुषदा चैधि । ऊर्जस्वती च मे

पयस्वती चैधि । इषमूर्जं मे पिन्वस्व । ब्रह्मतेजो मे
पिन्वस्व । क्षत्रमोजो मे पिन्वस्व । विशं पुष्टिं मे पिन्व-
स्व । आयुरन्नाद्यं मे पिन्वस्व । पूजां पशून्मे पिन्वस्व
॥ ६ ॥

अस्मिन् यज्ञ उपभूय इन्नु मे । अविक्षोभाय परिधी-
न्दधामि । धर्त्ता धरुणो धरीयान् । अग्निर्देवांसि नि-
रितो नु दातै । विच्छिन्नग्नि विधृतीभ्याः सपत्नान् ।
जातान् भ्रातृव्यान् ये च जनिष्यमाणाः । विशो य-
न्वाभ्यां विधमाभ्येनान् । अहः स्वानामुत्तमोऽस्तानि-
देवाः । विशो यन्त्रे नुदमाने अरातिम् । विश्वं पाप्मा-
नममतिं दुर्मरायुम् ॥ ७ ॥

सीदन्ती देवी सुकृतस्य लोके । धृतीस्थो विधृती
स्वधृती । पाणान्मयि धारयतम् । पूजां मयि धारय-
तम् । पशून्मयि धारयतम् । अयं प्रस्तर उभयस्य
धर्त्ता । धर्त्ता प्रयाजानामुतानूयाजानाम् । स दाधार-
समिधो विश्वरूपाः । तस्मिन्नुचो अध्यासादयामि ।
आरोह पथो जुहु देवयानान् ॥ ८ ॥

यचर्षयः प्रथमजा ये पुराणाः । हिरण्यपक्षाजिरा-
सम्भृताङ्गा । वहसि मा सुकृतां यच लोकाः । अवाहं

बाध उप॒ष्टता स॒पत्नान् । जा॒तान् भ्रा॒तॄष्यान् ये च
जनि॒ष्यमा॒णाः । दो॒है य॒ज्ञः सु॒दुधामि॒व धे॒नुम् । अ॒ह-
मु॒त्तरो भू॒यासम् । अ॒धरे म॒त्सप॒त्नाः । यो मा वा॒चा म-
न॒सा दुर्म॑रा॒युः । हृ॒दारा॑ती याद॒भिदा स॑द॒मे ॥ ९ ॥

इ॒दम॑स्य चि॒त्तम॑ध॒रं ध्रु॒वायाः । अ॒हमु॒त्तरो भू॒या-
सम् । अ॒धरे म॒त्सप॒त्नाः । ऋ॒षभो॑ऽसि शा॒क्वरः । घृ॒ता-
ची॒नाः सू॒नुः । पि॒येण॒ नाम्ना॒ पि॒ये स॑द॒सि सी॒द ।
स्यो॒नो मे॒ सीद॑ सु॒षदः॑ पृथि॒व्याम् । प्रथ॑यि पृ॒जया॒ प-
शु॒भिः सुव॑र्गे लो॒के । दि॒वि सी॒द पृथि॒व्याम॒न्तरि॑क्षे ।
अ॒हमु॒त्तरो भू॒यासम् ॥ १० ॥

अ॒धरे म॒त्सप॒त्नाः । इ॒यः स्था॒ली घृ॒तस्य॑ पू॒र्णा । अ॒-
च्छि॒न्नप॑याः श॒तधा॑र॒ उत्सः॑ । मा॒रुते॑न श॒र्माणा॑ दै॒व्येन॑ ।
य॒ज्ञोऽसि॑ स॒र्वतः॑ अ॒तिः । स॒र्वतो॒ मां भू॑तं भ॒विष्य॑च्छ्र-
यता॑म् । श॒तं मे॒ सन्वा॑शिषः । स॒हस्रं॑ मे सन्तु स॒मृताः॑ ।
इ॒राव॑तीः पशु॒मतीः॑ । पृ॒जाप॑तिर॒सि स॒र्वतः॑ अ॒तिः ॥
॥ ११ ॥

स॒र्वतो॒ मां भू॑तं भ॒विष्य॑च्छ्रयता॑म् । श॒तं मे॒ सन्वा॑-
शिषः । स॒हस्रं॑ मे सन्तु स॒मृताः॑ । इ॒राव॑तीः पशु॒मतीः॑ ।
इ॒दमि॑न्द्रि॒यम॑मृ॒तं वी॒र्यम् । अ॒नेनेन्द्रा॑य प॒शवो॑ चि-

कित्सन् । तेन देवा अवतोपमाम् । इहेषमूर्जं यज्ञः
सह ओजः सनेयम् । शृतं मयि अयताम् । यत् पृथि-
वीमचरत् तत्प्रविष्टम् ॥ १२ ॥

येनासिच्चदलमिन्द्रे पूजापतिः । इदं तच्छुक्रं मधु-
वाजिनीवत् । येनोपरिष्ठादधि नोन्महेन्द्रम् । दधि मां
धिनेतु । अयं वेदः पृथिवीमन्वविन्दत् । गुहा संती
गहने गह्वरेषु । स विन्दतु यजमानाय लोकम् । अ-
च्छिद्रं यज्ञं भूरिकर्मा करोतु । अयं यज्ञः सम-
सद्विष्मान् । ऋचा साम्ना यजुषा देवताभिः ॥
॥ १३ ॥

तेन लोकान्त्सूर्यवतो जयेम । इन्द्रस्य सख्यममृत-
त्वमश्नाम । यो नः कनीय इह कामयातै । अस्मिन्
यज्ञे यजानाय मङ्गलम् । अपतमिन्द्राग्नी भुवनाद्भुदे-
ताम् । अहं पूजां वीरवतीं विदेय । अग्ने वाजजित् ।
वाजं त्वा सरिष्यन्तम् । वाजं जेष्यन्तम् । वाजिनं वा-
जजितम् ॥ १४ ॥

वाजजित्यायै सम्मार्जिर्म । अग्निमन्नादमन्नाद्याय ।
उपहृतो द्यौः पिता । उपमां द्यौः पिताह्वयताम् । अ-
ग्निराग्नीध्रात् । आयुषे वर्धसे । जीवात्वै पुण्याय । उप-

हता पृथिवी माता । उप मां माता पृथिवी ह्वयताम् ।
अग्निराग्नीधात् ॥ १५ ॥

आयुषे ब्रह्मसे । जीवात्वे पुण्याय । मनो ज्योतिर्जु-
षतामाज्यम् । विच्छिन्नं यज्ञः समिमं दधातु । बृह-
स्पतिस्तनुतामिमन्नः । विश्वे देवा इह मादयन्ताम् ।
यं ते अन्न आवृश्चामि । अहं वाक्षिपितश्चरन् । पूजाञ्च
तस्य मूलञ्च । नीचैर्देवा निष्टयत ॥ १६ ॥

अग्ने योनोऽभिदासति । समानो यश्च निष्ठ्यः । इ-
धस्येव पृश्नायतः । मातस्योच्छेषि किञ्चन । यो मां
देष्टि जातवेदः । यच्चाहं देष्मि यश्च माम् । सर्वा-
स्तानग्ने सन्देह । याऽश्चाहं देष्मि ये च माम् । अग्ने
वाजजित् । वाजं त्वा ससृवाऽसम् ॥ १७ ॥

वाजं जिगिवाऽसम् । वाजिनं वाजजितम् । वाज-
जित्यायै सम्माजिर्म । अग्निमन्नादमन्नाद्याय । वेदि-
र्बर्हिः शृतः हविः । इधः परिधयः सुचः । आज्यं यज्ञ-
कृचो यजुः । याज्याश्च वषट्काराः । सम्मे सन्नतयो
नमन्ताम् । इध सन्नहने हुते ॥ १८ ॥

दिवः स्वीलोऽवततः । पृथिव्या अध्युत्थितः । तेमा-
सहस्रकाण्डेन । द्विषन्तः शोचयामसि । द्विषन्मे बहु

शौचतु । ओषधे मो अहः शुचम् । यज्ञ नमस्ते यज्ञ ।
नमो नमश्च ते यज्ञ । शिवेन मे सन्तिष्ठस्व । स्योनेन मे
सन्तिष्ठस्व ॥ १८ ॥

सुभूतेन मे सन्तिष्ठस्व । ब्रह्मवर्चसेन मे सन्तिष्ठस्व ।
यज्ञस्यर्द्धिमनु सन्तिष्ठस्व । उप ते यज्ञ नमः । उप ते
नमः । उप ते नमः । चिष्फलीक्रियमाणानाम् । यो-
न्यङ्गो अवशिष्यते । रक्षसां भागधेयम् । आपस्तम्ब-
हतादितः ॥ २० ॥

उलूखले मुसले यच्च शूर्पे । आशिस्तेषु हृषदि यत्क-
पाले । अवप्नुषो विष्णुषः संयजामि । विश्वे देवा हवि-
रिदं जुषन्ताम् । यज्ञे या विष्णुषः सन्ति बह्वीः । अमौ
ताः सर्वाः स्विष्टाः सुहुता जुहोमि । उद्यन्नद्यमिच-
महः । सपत्नान्मे अनोनशः । दिवैनान्विद्युता जहि ।
निम्न्नेचन्नधरान् रुधि ॥ २१ ॥

उद्यन्नद्यविनो भज । पिता पुत्रेभ्यो यथा । दीर्घा-
युत्वस्य हेशिषे । तस्य नो देहि स्तूर्य्य । उद्यन्नद्यमिच-
महः । आरोहन्नुत्तरां दिवम् । हृद्देगं मम स्तूर्य्य ।
हरिमाणञ्च नाशय । शुक्लेषु मे हरिमाणम् । रोपणा-
कासु दधसि ॥ २२ ॥

अथो हारिद्रवेषु मे । हरिमाणं निदधसि । उद-
गादयमादित्यः । विश्वेन महसा सह । द्विषन्तं मम
रन्धयन् । मो अहं द्विषतोर्धम् । योनः शपादशपतः ।
यश्च नः शपतः शपात् । उषाश्च तस्मै निम्मुक् च । सर्वं
पापं समूहताम् ॥ योनः सपत्नो योरणः । मत्तौऽभि-
दासति देवाः । इधस्येव पुक्षायतः । मातस्योच्छेधि
किञ्चन । अवसृष्टः परापत । शरो ब्रह्मसंशितः । ग-
च्छामिचान् प्रविश । मैषां कञ्चनोच्छिषः ॥ २३ ॥

पतिः पुजापतये तपस्वी वाचा सौभगाय पशून्मे
पिबस्व दुर्मरायुं देवयानानग्नेऽन्तरिक्षेऽहमुत्तरो भू-
यासं पुजापतिरसि सर्वतः अतः प्रविष्टं देवताभि-
र्वाजजितं पृथिवी ह्वयतामग्निराग्नीधाह्वयत ससृवा-
सं हुते स्यानेन मे सन्तिष्ठस्वेतः हवि दधस्यूहता-
मष्टौ च ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

*परिस्तृणीत भुवनस्य मध्ये मर्त्तुं ध्रुव भुवनानि
वस्ते सामे ध्रुव सक्षेदं पश्य । विधर्त्तरिदं पश्य ।
नाकेदं पश्य । रमतिः पनिष्ठा । ऋतं वर्षिष्ठम् । अमृ-
तायान्याहुः । सूर्यो वरिष्ठो अक्षभिर्विभाति । अनु-
द्यावापृथिवी देवपुत्रे । दीक्षासि तपसा योनिः । तपो
ऽसि ब्रह्मणो योनिः ॥ १ ॥

ब्रह्मासि ह्यस्य योनिः । ह्यमस्पृतस्य योनिः ।
ऋतमसि भूरारभे । अङ्गं मनसा । दीक्षां तपसा । वि-
श्वस्य भुवनस्याधिपत्नीम् । सर्वे कामा यजमानस्य
सन्तु । वातं प्राणं मनसान्वारभामहे । पुजापतिं यो
भुवनस्य गोपाः । स नो मृत्योस्त्रायतां पात्वहसः ॥
॥ २ ॥

ज्योत्जीवा जरामशीमहि । इन्द्रशक्रगायत्रीं
प्रपद्ये । तां ते युनजिम । इन्द्रशक्रचिष्टुभं प्रपद्ये । तां
ते युनजिम । इन्द्रशक्रजगतीं प्रपद्ये । तां ते युनजिम ।
इन्द्रशक्रानुष्टुभं प्रपद्ये । तां ते युनजिम । इन्द्रश-
क्रपङ्क्तिं प्रपद्ये ॥ ३ ॥

* एष प्रथमपादपर्यन्तः पाठः E पुस्तके नास्तीति चट्टिरेष ।

तां ते युनज्मि । आहं दीक्षामरुहमतस्य पत्नीम् ।
 गायत्रेण छन्दसा ब्रह्मणा च । ऋतं सत्ये धायि । स-
 त्ममृते धायि । ऋतञ्च मे सत्यञ्चाभूताम् । ज्योतिरभू-
 वः सुवरगमम् । सुवर्गं लोकं नाकस्य पृष्ठम् । बृध्नस्य
 विष्टपमगम् । पृथिवी दीक्षा ॥ ४ ॥

तयाग्निर्दीक्षया दीक्षितः । ययाग्निर्दीक्षया दीक्षि-
 तः । तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । अन्तरिक्षं दीक्षा ।
 तया वायुर्दीक्षया दीक्षितः । यया वायुर्दीक्षया दी-
 क्षितः । तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । द्यौर्दीक्षा ।
 तयादित्यो दीक्षया दीक्षितः । ययादित्यो दीक्षया दी-
 क्षितः ॥ ५ ॥

तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । दिशो दीक्षा । तया
 चन्द्रमा दीक्षया दीक्षितः । यया चन्द्रमा दीक्षया दी-
 क्षितः । तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । आपो दीक्षा ।
 तया वरुणो राजा दीक्षया दीक्षितः । यया वरुणो राजा
 दीक्षया दीक्षितः । तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । ओ-
 षधयो दीक्षा ॥ ६ ॥

तया सोमो राजा दीक्षया दीक्षितः । यया सोमो
 राजा दीक्षया दीक्षितः । तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि ।

वाग्दीक्षा । तया प्राणो दीक्षया दीक्षितः । यया प्राणो
 दीक्षया दीक्षितः । तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । प-
 थिवी त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम् । अन्तरिक्षं त्वा
 दीक्षमाणमनुदीक्षताम् । द्यौस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्ष-
 ताम् ॥ ७ ॥

दिशस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । आपस्त्वा दी-
 क्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । ओषधयस्त्वा दीक्षमाणमनु-
 दीक्षन्ताम् । वाक् त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम् । ऋच-
 स्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । सामानि त्वा दीक्ष-
 माणमनुदीक्षन्ताम् । यजूंषि त्वा दीक्षमाणमनुदी-
 क्षन्ताम् । अहश्च रात्रिश्च । कृषिश्च वृष्टिश्च । त्विषिश्चा-
 पचितिश्च ॥ ८ ॥

आपश्चौषधयश्च । ऊर्कच सूनृता च । तास्त्वा दी-
 क्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । स्वे दक्षे दक्षपितेह सोद । दे-
 वानां सुम्नो महते रणाय । स्वासस्थस्तनुवा संविश-
 स्व । पिते वैधिसूनव आसुशेवः । शिवो मा शिवमा-
 विश । सत्यं म आत्मा । अद्वा मेऽक्षितिः ॥ ९ ॥

तपो मे प्रतिष्ठा । सविष्टप्रसूता मा दिशा दीक्षय-
 न्तु । सत्यमस्मि । अहं त्वदस्मि मदसि त्वमेतत् । ममा-

सि योनिस्तव योनिरस्मि । ममैव सन्वह हव्यान्यग्ने ।
 पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेदः । आजुह्वानः सुप्रतीकः
 पुरस्तात् । अग्ने स्वां योनिमासीद साध्या । अस्मिन्स-
 धस्ये अद्युत्तरस्मिन् ॥ १० ॥

विश्वे देवा यजमानश्च सीदत । एकमिषे विष्णुस्त्वान्वे-
 तु । द्वे ऊर्जे विष्णुस्त्वान्वेत्तु । त्रीणि वृताय विष्णु-
 स्त्वान्वेत्तु । चत्वारि मा यौ भवाय विष्णुस्त्वान्वेत्तु । पञ्च-
 पशुभ्यो विष्णुस्त्वान्वेत्तु । षड्वायस्पोषाय विष्णुस्त्वान्वेत्तु ।
 सप्त सप्तभ्यो होत्राभ्यो विष्णुस्त्वान्वेत्तु । सखायः सप्त-
 पदा अभूम । सख्यन्ते गमेयम् ॥ ११ ॥

सख्यान्ते मा यौषम् । सख्यान्मे मा यौष्ठाः । सासिं सु
 ब्रह्मण्ये । तस्यास्ते पृथिवी पादः । सासिं सु ब्रह्मण्ये ।
 तस्यास्तेऽन्तरिक्षं पादः । सासिं सुब्रह्मण्ये । तस्यास्ते द्यौः
 पादः । सासिं सुब्रह्मण्ये । तस्यास्ते दिशः पादः ॥ १२ ॥

परोरजास्ते पञ्चमः पादः । सा न इषमूर्जे धुक्ष्व ।
 तेज इन्द्रियम् । ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यम् । विमिमे त्वा
 पयस्वतीम् । देवानां धेनुः । सुदुधामनपस्फुरन्तीम् ।
 इन्द्रः सोमं पिबतु । क्षेमो अस्तु नः । इमां नराः कृ-
 णुत वेदिमेत्य । वसुमतीः रुद्रवतीमादित्यवतीम् ॥ १३ ॥

वर्षं दिवः । नाभा पृथिव्याः । यथायं यजमानो
नरिष्येत् । देवस्य सवितुः सवे । चतुः शिखण्डा युव-
तिः सुपेशाः । घृतप्रतीका भुवनस्य मध्ये । तस्याः सु-
पर्णावधियौ निविष्टौ । तयोर्देवानामधिभागधेयम् ।
अपजन्मं भयन्नुद । अपचक्राणि वर्त्तय ॥ गृहः सोमस्य
गच्छतम् । न वा उवेतन्मित्रयसे नरिष्यसि । देवा इदे-
पि पृथिभिः सुगेभिः । यत्र यन्ति सुकृतो नापि दुष्कृ-
तः । तत्र त्वा देवः सविता दधातु ॥ १४ ॥

ब्रह्मणो योनिरहसः पङ्क्तिं प्रपद्ये दीक्षाय यादि-
त्यो दीक्षया दीक्षितस्तया त्वा दीक्षया दीक्षयाम्यो-
पधयो दीक्षाद्यौस्त्वा दीक्षमाणमनदीक्षतामपचिति-
श्चाक्षितिरुत्तरस्मिन्गमेयं दिशः पाद आदित्यवर्तो
वर्त्तय पञ्च च ॥ अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

यदस्य पारे रजसः । शुक्रं ज्योतिरजायत । तन्नः
पर्यदति दिषः । अग्ने वैश्वानरः स्वाहा । यस्माद्भीषा
वाशिष्ठाः । ततो नो अभयं ह्यधि । पूजाभ्यः सर्व्वाभ्यो
मृड । नमो रुद्राय मीढुषे । यस्माद्भीषा न्यपदः । ततो
नो अभयं ह्यधि ॥ १ ॥

पूजाभ्यः सर्वाभ्यो मृड । नमो रुद्राय मीदुषे । उ-
दुस्र तिष्ठ प्रतितिष्ठ मारिषः । मेमं यज्ञं यजमानश्च री-
रिषः । सुवर्गे लोके यजमानः हि धेहि । शन्न एधि
द्विपदेशं चतुष्पदे । यस्माद्भीषा वेपिष्ठाः पलायिष्ठाः
समज्ञास्थाः । ततो नो अभयं हृदि । पूजाभ्यः सर्वाभ्यो
मृड । नमो रुद्राय मीदुषे ॥ २ ॥

य इदमकः । तस्मै नमः । तस्मै स्वाहा । न वा उ वे-
तन्मियसे । आशानां त्वा विश्वा आशाः । यज्ञस्य हि
स्थ ऋत्विग्यौ । इन्द्राग्नी चेतनस्य च । हुताहुतस्य तृ-
प्यतम् । अहुतस्य हुतस्य च । हुतस्य चाहु । तस्य च ॥
अहुतस्य हुतस्य च । इन्द्राग्नी अस्य सोमस्य । वीतं
पिबतं जुषेयाम् । मा यजमानं तमो विदत् । मर्त्विजो
मो इमाः पूजाः । मा यः सोममिमं पिबात् । सः सृष्ट-
मुभयं कृतम् ॥ ३ ॥

कृधि मीदुषे हुतस्य च सप्त च ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

अनागसस्त्वा वयम् । इन्द्रेण प्रेषिता उप । वायुष्टे
अस्त्वः शभूः । मिचस्ते अस्त्वः शभूः । वरुणस्ते अस्त्वः-

श॒भूः । अ॒पां क्ष॒या ऋ॒तस्य॑ ग॒र्भाः । भु॒व॒नस्य॑ गो॒पाः
श॒येना॑ अतिथयः । प॒र्व्वी॒तानां॑ ककु॒भः प॒युतो॑ न पाता-
रः । व॒मुनेन्द्र॑ हूयत । घो॒षेणा॒मी॒वाः श्वा॒तय॑त ॥ १ ॥

यु॒क्तास्य॑ व॒हत । दे॒वा ग्रा॒वाण॑ इ॒न्दुरिन्द्र॑ इत्य॒वा-
दि॒षुः । ऐ॒न्द्रम॑चुच्युः प॒र॒मस्याः॑ प॒राव॑तः । आ॒स्मात्
स॒धस्था॑त् । ओ॒रोर॑न्तरि॒क्षात् । आ॒सु भू॒तम॑सु॒षवुः । ब॒ह्म-
व॒र्चसं॑ म॒ आ॒सुष॑वुः । स॒मरे॑ रक्षाः॒स्यव॑धिषुः । अ॒प॒ह॒तं
ब्र॒ह्मज्य॑स्य । वाक् च॑ त्वा म॒नश्च॑ श्रीणीताम् ॥ २ ॥

प्रा॒णश्च॑ त्वा॒पान॑श्च श्रीणीताम् । चक्षु॑श्च त्वा ओ॒च-
च्च॑ श्रीणीताम् । दक्ष॑श्च त्वा ब॒लच्च॑ श्रीणीताम् । ओ-
ज॑श्च त्वा स॒हश्च॑ श्रीणीताम् । आ॒युश्च॑ त्वा ज॒रा च॑ श्री-
णीताम् । आ॒त्मा च॑ त्वा त॒नूश्च॑ श्रीणीताम् । शृ॒तोऽसि॑
शृ॒तं कृतः॑ । शृ॒ताय॑ त्वा शृ॒तेभ्य॑स्त्वा । यमिन्द्र॑माहुर्व॒रुणं॑
यमा॒हुः । यं मि॒त्रमा॒हुर्यमु॑ स॒त्यमा॒हुः ॥ ३ ॥

यो दे॒वानां॑ दे॒वत॑मस्तपो॒जाः । तस्मै॑ त्वा तेभ्य-
स्त्वा । मयि॑त्यदिन्द्रि॒यं म॒हत् । मयि॑ दक्षो मयि॒ क्रतुः॑ ।
मयि॑ धायि सुवीर्य्यम् । त्रि॒शु॒ग॒ध्य॒र्मे वि॒भातु॑ मे । आ-
कृ॒त्या म॒नसा॑ स॒ह । वि॒राज॑ ज्योति॒षा स॒ह । य॒ज्ञेन॑
प॒यसा॑ स॒ह । तस्य॑ दो॒हम॑शीमहि ॥ ४ ॥

तस्य सु॒क्ष्म॑म॒शीम॑हि । तस्य भ॒क्ष॑म॒शीम॑ही । वाग्जु॑-
पा॒णा सोम॑स्य तृ॒प्यतु॑ । मि॒त्रो ज॒नान॑ प्रस॒मिच॑ । य-
स्मान्न॑ जा॒तः परो॑ अ॒न्यो अ॒स्ति । य आ॒वि॒वेश॑ भुव॒ना-
नि॑ वि॒श्वा । पू॒जाप॑तिः पू॒जया॑ संवि॒दानः । ची॒णि ज्यो-
ती॑षि स च ते स॒षोड॑शी । ए॒ष ब्र॒ह्मा य ऋ॒त्वियः॑ ।
इन्द्रो॑ नाम अ॒तो ग॒णे ॥ ५ ॥

प्र॒तेम॑हे वि॒दथे॑ श॒सि॒ष॒हरी॑ । य ऋ॒त्वियः॑ प्र॒ते-
व॒न्वे । व॒नुषो॑ ह॒र्य॒तं म॑द॒म् । इन्द्रो॑ नाम घृ॒तं प॑यः ।
ह॒रि॒भिश्चा॒रु॒सेच॑ते । अ॒तो ग॒ण आ॒त्वा वि॑श॒न्तु । ह॒रि-
व॑र्षस॒ङ्गिरः॑ । इन्द्रा॑धि॒पते॑ऽधि॒पति॑स्त्वं दे॒वाना॑म॒सि ।
अ॒धि॒पतिं॑ मा॒म् । आ॒यु॒ष्मन्तं॑ व॒र्च॑स्व॒न्तं म॑नु॒ष्ये॒षु क॑रु ॥
॥ ६ ॥

इन्द्र॑श्च स॒म्रा॒ज्ज॒रुण॑श्च रा॒जा । तौ ते भ॒क्षश्च॑ क॒तुर॑ग्र
ए॒तम् । तयो॑रनु॒ भक्षं॑ भ॒क्षया॑मि । वाग्जु॑पा॒णा सोम॑स्य
तृ॒प्यतु॑ । पू॒जाप॑तिर्वि॒श्वक॑र्मा । तस्य॑ म॒नो दे॒वं य॒ज्ञेन॑-
रा॒ध्यास॑म् । अ॒र्थे गा॑ अ॒स्य ज॑हितः । अ॒व॒सान॑प॒तेऽव॑-
सानं॑ मे वि॒न्द । नमो॑ रु॒द्राय॑ वा॒स्तो॒ष्य॒तये॑ । आ॒य॒ने
वि॒द्रव॑णे ॥ ७ ॥

उ॒द्याने॑ य॒त्प॒राय॑णे । आ॒व॒र्त्त॒ने वि॒व॒र्त्त॒ने । यो गो॑-

पायति त॥ हुवे । यान्यपामित्यान्यप्रतीत्तान्यस्मि ।
यमस्य बलिना चरामि । इहैव सन्तः प्रति तद्यातया-
मः । जीवाजीवेभ्यो निहराम एनत् । अनृणा अस्मि-
न्ननृणाः परस्मिन् । तृतीये लोके अनृणा स्याम । ये
देवयाना उत पितृयाणाः ॥ ८ ॥

सर्वान् पथो अनृणा आक्षीयेम । इदमूनुः श्रेयो व-
सानमागन्म । शिवे नो द्यावापृथिवी उभे इमे । गो-
मङ्गनवदश्ववदृज्जस्वत् । सुवीरा वीरैरनु सञ्चरेम ।
अर्कः पवित्रः रजसो विमानः । पुनाति देवानां भुव-
नानि विश्वा । द्यावापृथिवी पयसा संविदाने । घृतं
दुहाते अमृतं प्रपीने । पवित्रमर्को रजसो विमानः ॥
पुनाति देवानां भुवनानि विश्वा । सुवर्ज्योतिर्यशो म-
हत् । अशीमहि गाधमत प्रतिष्ठाम् ॥ ९ ॥

चातयतः श्रीणीताः सत्यमाहुरशीमहि गणे कुरु
विद्रवणे पितृयाणा अर्को रजसो विमानस्वीणि च ॥
अनु० ९ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

उदस्तांशीत्सविता मित्रो अर्थमा । सर्वानमित्रा-

नवधीद्युगेन । बृहन्तं मामंकरद्वीरवन्तम् । रथन्तरे
 अयस्व स्वाहा पृथिव्याम् । वामदेव्ये अयस्व स्वाहा-
 न्तरिक्षे । बृहति अयस्व स्वाहा दिवि । बृहता त्वोप-
 स्तमेमि । आ त्वा ददे यशसे वीर्याय च । अस्मास्व-
 घ्निया यूयं दधाथेन्द्रियं पयः । यस्ते द्रक्षो यस्त उदर्धः ॥
 ॥ १ ॥

दैव्यः केतुर्विश्वं भुवनमाविवेश । स नः पाह्यरिष्यै
 स्वाहा । अनु मा सर्व्वो यज्ञोऽयमेतु । विश्वे देवा म-
 रुतः सामार्कः । आ प्रियम्छन्दांसि निविदो यजूंषि ।
 अस्यै पृथिव्यै यद्यज्ञियम् । पूजापतेर्वर्त्तनिमनुवर्त्त-
 स्व । अनु वीरैरनुराध्याम गोभिः । अन्वश्चैरनु सर्व्वै-
 रुपुष्टैः । अनु पूजयान्विन्द्रियेण ॥ २ ॥

देवा नो यज्ञमृजुधा नयन्तु । प्रतिस्रचे प्रतितिष्ठा-
 मि राष्ट्रे । प्रत्यश्चेषु प्रतितिष्ठामि गोषु । प्रतिपूजायां
 प्रतितिष्ठामि भव्ये । विश्वमन्याभिवावृधे । तदन्यस्या-
 मधिश्रितम् । दिवे च विश्वकर्मणे । पथिव्यै चाकर-
 न्नमः । अस्कान्द्यौः पृथिवीम् । अस्कान्दपभो युवा
 गाः ॥ ३ ॥

स्कन्नेमा विश्वा भुवना । स्कन्नो यज्ञः प्रजनयतु ।

अ॒स्कान॑जनि॒ प्राज॑नि । आ॒स्कन्ना॑ज्जायते॒ वृषा॑ । स्क्-
न्नात् प्रज॑निषीमहि । ये दे॒वा येषा॑मिदं भा॒गधेयं॑ ब-
भूव॑ । येषां॑ प्रया॒ज उ॒तानू॑याजाः । इन्द्र॑ज्येष्ठेभ्यो
वरु॑णराजभ्यः । अ॒ग्निहो॑तृभ्यो दे॒वेभ्यः॑ स्वाहा । उ॒त-
त्या॒नो दि॒वाम॑तिः ॥ ४ ॥

अ॒दि॒तिरू॒त्याग॑मत् । सा॒श॒न्ता ची॒मय॑स्करत् । अ-
प॒सिधः॑ । उ॒तत्या॑दैव्याभिषजा । श॒न्नस्कर॑तो अ॒श्विना॑ ।
यू॒याता॑म॒स्रद्र॑पः । अप॒सिधः॑ । श॒म॒ग्निर॒ग्निभि॑स्करत् ।
श॒न्नस्त॑पतु सूर्यः । श॒वातो॑ वा॒त्वर॑पाः ॥ ५ ॥

अप॒सिधः॑ । तदि॒त्यदं॑ नविचि॒केत॑ वि॒द्वान् । यन्मृतः
पुन॑रप्येति जी॒वान् । चि॒द्वद्यद्भु॑वनस्य रथ॒वत् । जी॒वो-
गर्भा॑ न मृतः स जी॒वात् । प्र॒त्यस्मै॑ पिपी॒यते॑ । वि॒श्वानि॑
वि॒दुषे॑ भर । अ॒र॒ङ्गमा॑य जग्म॒वे । अप॑श्चाद् दध्ने॒ नरे॑ ।
इन्द्रि॑न्दुमवागात् ॥ इन्द्रो॑रिन्द्रो॒पात् । तस्य॑ त इन्द्र॑
विन्द्र॑पीतस्य मधु॒मतः॑ । उप॑हृत॒स्योप॑हृतो भक्षयामि ॥
॥ ६ ॥

उ॒द॒र्ष इन्द्रि॑येण॒ गाम॑तिर॒र॒पा अ॒गा॒चीणि॑ च ॥
अनु० १० ॥

एकादशाऽमुवाकः ।

ब्रह्म प्रतिष्ठा॒मन॒सो ब्रह्म॑वाचः । ब्रह्म॑ य॒ज्ञानां॑
हविषा॒माज्य॑स्य । अति॒रिक्तं॑ कर्म॒णो यच्च॑ ह॒ीनम् । य॒ज्ञः
प॒र्वीणि॑ प्रति॒रन्नेति॑ क॒ल्पयन् । स्वाहा॑ कृ॒ता हु॑तिरेतु
दे॒वान् । आ॒श्रा॒वित॑म॒त्याश्रा॑वितम् । व॒षट्क॑तम॒त्यनू॑क्तं
च य॒ज्ञे । अति॒रिक्तं॑ कर्म॒णो यच्च॑ ह॒ीनम् । य॒ज्ञः प॒र्वीणि॑
प्रति॒रन्नेति॑ क॒ल्पयन् । स्वाहा॑ कृ॒ता हु॑तिरेतु दे॒वान् ॥
॥ १ ॥ •

यद्वा दे॒वा अति॑पा॒द्यानि॑ । वा॒चाचि॑त् प्र॒यतं॑ दे॒व
हे॒डन॑म् । अ॒रा॒यो अ॒स्मा अभि॑दु॒ष्टुना॑यते । अ॒न्यचा॒-
स्मन्म॑रु॒तस्त॑न्निधे॒तन । त॒तस्म॑ आ॒पस्त॑दु॒ताय॑ते पु॒नः ।
स्वादि॑ष्ठाधी॒तिरु॒चया॑य शस्यते । अ॒यः स॑मु॒द्र उ॒त वि॒श्व-
भैष॑जः । स्वाहा॑वृ॒तस्य॑ स॒मुत्प॑णु॒तभु॑वः । उ॒द्वयं॑ तम॒स-
स्परि॑ । उ॒द्वयं॑ चि॒चम् ॥ २ ॥

इ॒मं मे॑ वरु॒णत॑त्वा॒यामि॑ । त्वन्ने॑ अ॒ग्ने स॑त्वन्ने॑ अ॒ग्ने ।
त्वम॑ग्ने अ॒यासि॑ प्र॒जाप॑ते । इ॒मं जी॒वेभ्यः॑ परि॒धिं द॑धा-
मि । मैषा॑न्नु॒गाद॑प॒रो अ॒र्द्धमे॑तम् । श॒तं जी॒वन्तु॑ श॒रदः॑
पु॒रूचीः॑ । ति॒रो म॒त्यं द॑धतां प॒र्व्वते॑न । इ॒ष्टेभ्यः॑ स्वा-

हा वप॒डनि॑ष्टेभ्यः स्वाहा । भे॒पजं॑ दुरि॒ष्ट्यै स्वाहा॑ नि-
ष्कृत्यै॑ स्वाहा । दौ॒रा॒ड्यै स्वाहा॑ दे॒वीभ्य॑स्त॒नूभ्यः स्वाहा॑
॥ ३ ॥

ऋ॒ध्यै स्वाहा॑ स॒मृ॒ध्यै स्वाहा॑ । यत॑ इन्द्र भयामहे ।
ततो॑ नो अ॒भयं॑ कृधि । म॒घव॑च्छृ॒ग्धि तव॑ तन्न॒ जतये॑ ।
वि॒द्विषो॑ वि॒मृधो॑ जहि । स्व॒स्ति॒दा वि॒शस्य॑तिः । वृ॒च॒हा
वि॒मृधो॑व॒शी । वृ॒षेन्द्रः पुन॑र॒तु नः । स्व॒स्ति॒दा अ॒भयं॑
क॒रः । आ॒भि॒र्गी॒र्भिर्य॑द॒तो न॑ ऊ॒नम् ॥ ४ ॥

आ॒प्या॒यय॑ हरि॒वो व॒र्द्ध॑मानः । य॒दा स्तो॒तृभ्यो॑ म॒हि
गो॒चा॒रु॒जासि॑ । भू॒यिष्ठ॑भा॒जो अ॒धत्ते॑ स्याम । अ॒ना॒ज्ञातं॑
यदा॒ज्ञात॑म् । य॒ज्ञस्य॑ क्रि॒यते॑ मि॒थु । अ॒ग्ने तद॑स्य कल्पय ।
त्व॒हि वे॒त्य यथा॑त॒थम् । पु॒रुष॑स॒मितो॒ य॒ज्ञः । य॒ज्ञः
पु॒रुष॑स॒मितः । अ॒ग्ने तद॑स्य कल्पय ॥ त्व॒हि वे॒त्य यथा॑-
त॒थम् । यत्पा॑क॒चाम॑न॒सा दी॑नद॒क्षान् । य॒ज्ञस्य॑ म॒न्वते॑
म॒र्त्तासः॑ । अ॒ग्नि॒ष्ट॒द्धोता॑ क्रतुवि॒द्वि॒जानन् । यजि॑ष्ठो दे॒वा
ऋ॒तु॒शो य॑जाति ॥ ५ ॥

दे॒वाश्चि॑त्तं त॒नूभ्यः स्वाहा॑नं पु॒रुष॑स॒मितोऽग्ने॑ तद॑स्य
कल्पय॒ पञ्च॑ च ॥ ११ ॥

द्वादशोऽनुवाकः ।

यद्दे॒वा दे॒व हे॒डं न॒म् । दे॒वास॒श्चकृ॒मा व॒यम् । आदि॒त्या-
स्तस्मा॑न्मा मु॒ञ्चत । ऋ॒तस्य॑त्ते॒न मा॒मुत । दे॒वा जी॒वन
का॒म्याय॑त् । वा॒चानृ॑तमू॒दिम । अ॒ग्निर्मा॒ तस्मा॑दे॒नसः ।
गा॒र्हप॑त्यः प्रमु॒ञ्चतु । दु॒रिता॑यानि चकृ॒म । क॒रोतु मा-
म॒नेन॑सम् ॥ १ ॥

ऋ॒तेन॑ द्यावापृथि॒वी । ऋ॒तेन॑ त्व॒ः सर॑स्वति । ऋ॒तान्-
मा मु॒ञ्चता॑ः॒हसः । यद॒न्यकृ॑तमा॒रि॒म । स जा॒तश॑सा-
दु॒त वा॒जामि॑ श॒सात् । ज्याय॑स॒शसा॑दु॒तवा॑ कनी॒यसः ।
अना॑ज्ञातं दे॒वकृ॑तं यदे॒नः । तस्मा॑त् त्वम॒स्मान् जा॑तवे॒दो
मुमु॑ग्धि । यद्वा॒चा यन्मन॑सा । बा॒हुभ्या॑म॒रूभ्या॑म॒ष्टीव॑-
ज्ञा॒म ॥ २ ॥

शि॒श्रैर्य॑द॒नृतं॑ चकृ॒मा व॒यम् । अ॒ग्निर्मा॒ तस्मा॑दे॒नसः ।
यङ्ग॑स्ता॒भ्यां च॑कर॒ किल्बि॑षपाणि । अ॒क्षाणां॑ व॒ध्रमु॑प॒जि-
घ्र॑मानः । दू॒रेप॑श्याच॒ राष्ट्र॑भृच्च । ता॒न्य॒सर॑साव॒नुद॑त्ता-
मृ॒णानि॑ । अ॒दी॒व्यं नृ॑णं यद॒हं च॑कार । यद्वा॒ दा॑स्यन्त्सं-
ज॒गारा॑ जने॒भ्यः । अ॒ग्निर्मा॒ तस्मा॑दे॒नसः । यन्म॑यि मा॒ता-
गर्भे॑ सति ॥ ३ ॥

ए॒नश्च॑का॒र यत्पि॒ता । अ॒ग्नि॒र्मा तस्मा॑दे॒नसः॑ । यदा॑
पि॒पेष॑ मा॒तरं॑ पि॒तर॑म् । पु॒त्रः प्र॑मु॒दिता॑ ध॒यन् । अ॒हिः-
सि॒तौ पि॒तरौ॑ म॒या तत् । तद॑ग्रे अ॒नृ॒णो भ॑वामि । य-
द॒न्तरि॑क्षं पृ॒थि॒वीमु॒त द्या॑म् । यन्मा॒तरं॑ पि॒तरं॑ वाजि॒हिः-
सि॒म । अ॒ग्नि॒र्मा तस्मा॑दे॒नसः॑ । यदा॑श॒सा नि॒शसा॑ यत्पि॒-
रा॒शसा॑ ॥ ४ ॥

यदे॒नश्च॑कृ॒मा नू॒तनं॑ यत्पु॒रा॒णम् । अ॒ग्नि॒र्मा तस्मा॑दे॒न-
सः॑ । अ॒ति॒क्रामा॑मि दु॒रितं॑ यदे॒नः । ज॒हामि॑ रि॒प्र॒म्य॒रमे॑
स॒धस्ये॑ । य॒त्र यन्ति॑ सु॒कृ॒तो नापि॑ दु॒ष्कृ॒तः । तमा॑रो॒हामि॑
सु॒कृ॒तान्नु॒ लोक॑म् । चि॒ते दे॒वा अ॒मृ॒जतै॑ तदे॒नः । चि॒त
ए॒तन्म॑नु॒ष्येषु॑ मा॒मृ॒जे । ततो॑ मा॒ यदि॑ कि॒ञ्चि॒दान॑शे ।
अ॒ग्नि॒र्मा तस्मा॑दे॒नसः॑ ॥ ५ ॥

गा॒र्ह॒पत्यः॑ प्र॑मु॒ञ्चतु॑ । दु॒रि॒ता या॒नि च॑कृ॒म । क॑रोतु
मा॒म॒ने॒नस॑म् । दि॒वि जा॒ता अ॒प्सु जा॒ताः । या॒ जा॒ता
ओ॒षधी॑भ्यः । अ॒थो या॑ अ॒ग्नि॒जा आपः॑ । ता नः॑ शु॒न्यतु॑
शु॒न्य॒नोः । यदा॑पो॒ नक्तं॑ दु॒रितं॑ च॒राम॑ । यद्वा॒ दि॒वा
नू॒तनं॑ यत्पु॒रा॒णम् । हि॒र॒ण्य॒वर्णा॑स्त॒त उत्पु॑नीत नः ॥ इ-
म॒मग्ने॑ वरु॒ण तत्वा॑यामि । त्व॒न्नो अ॒ग्ने स॒ त्वन्नो॑ अ॒ग्ने ।
त्वम॑ग्ने अ॒यासि॑ ॥ ६ ॥

अनेनसमष्टीवद्भाः सति यत्पराशसा नशेऽग्निर्मा
तस्मादेनसः पुनीत नस्त्रीणि च ॥ १२ ॥

गार्हपत्य-च्युतेन यद्वस्ताभ्यां यन्मयि माता यदा
पिपेय यदन्तरिक्षं यदाशसातिक्रामामि चित्ते देवा
गार्हपत्योदिविजाता यदाप इमस्मै वरुण तत्वायामि
त्वन्ने अग्ने स त्वन्ने अग्ने त्वमग्ने अयासि ॥

त्रयोदशोऽनुवाकः ।

यत्ते ग्राण्येसा चिच्छिदुः । मराजन् । प्रियाण्यङ्गानि
स्वधितापरुः पि । तत्संधत्वाज्येनोत वर्द्धयस्व । अना-
गसो अधमित्संक्षयेम । यत्ते ग्रावा बाहुच्युतो अचुच्य-
वुः । नरो यत्ते दुदुहुर्दक्षिणेन । तत्त आप्यायतां तत्ते ।
निध्यायतां देव सोम । यत्ते त्वचं बिभिदुर्यच्च योनिम् ।
यदा स्थानात् प्रच्युतो वेनसित्मना ॥ १ ॥

त्वया तत्सोम गुप्तमस्तु नः । सा नः सन्धा सत्परमे
थोमन् । अहाच्छरोरं पयसा समेत्य । अन्योन्यो भ-
वति वर्णा अस्य । तस्मिन् वयमुपहृताः स्तवस्मः । आनो
भज सदैसि विश्वरूपे । नृचक्षाः सोम उतसुश्रुगस्तु ।
मा नो विहासीद्विर आदृणानः । अनागास्तनुवो
वावृधानः । आनोरूपं वहतु जायमानः ॥ २ ॥

उपक्षरन्ति जुट्को घृतेन । प्रियाण्यङ्गानि तव वर्ध-
यन्तीः । तस्मै ते सोम नम इद्वपट् च । उप मा राज-
न्सुहृते ह्वयस्व । संप्राणापानाभ्यां समुचक्षुषा त्वम् ।
संश्रोत्रेण गच्छस्व सोम राजन् । यत्त आस्थितं शमु-
तत्ते अस्तु । जानीतान्नः सङ्गमने पथीनाम् । एतं जानी-
तात्परमे व्योमन् । वृकाः सधस्या विदरूपमस्य ॥ ३ ॥

यदा गच्छात्यथिभिर्देवयानैः । दृष्टापूत्तं ह्यणुतादा
विरस्मै । अरिष्ठो राजन्नगदः परेहि । नमस्ते अस्तु
चक्षसे रघूयते । नाकमारोह सह यजमानेन । सूर्य्य
गच्छतात् परमे व्योमन् । अभृद्देवः सविता बन्ध्यो नु नः ।
इदानीमहं उपवाचो नृभिः । वि यो रत्ना भजति मा-
नवेभ्यः । अष्टन्नो अत्र द्रविणं यथा दधत् ॥ उपनो
मित्रावरुणाविहावतम् । अन्वादीध्यायामिह नः स-
खाया । आदित्यानां प्रसितिर्हेतिः । उग्राशतापाष्ठाद्य-
विषा परिणो वृणक्तु । आप्यायस्व सन्ते ॥ ४ ॥

त्मना जायमानोऽस्य दधत् पञ्च च ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽनुवाकः ।

यद्दिदीक्षे मनसा यच्च वाचा । यद्वा प्राणैश्चक्षुषा

यच्च ओचैण । यद्रेतसा मिथुनेनाप्यात्मना । अङ्गो
लोका दधिरे तेज इन्द्रियम् । शुक्रा दीक्षायै तपसो
विमोचनीः । आपो विमोक्तीर्मयि तेज इन्द्रियम् ।
यदृचा साम्ना यजुषा । पशूनां चर्मन् हविषा दि-
दीक्षे । यच्छन्दाभिरोषधीभिर्वनस्पतौ । अङ्गो लोका
दधिरे तेज इन्द्रियम् ॥ १ ॥

शुक्रा दीक्षायै तपसो विमोचनीः । आपो विमोक्ती-
र्मयि तेज इन्द्रियम् । येन ब्रह्म येन क्षत्रम् । येनेन्द्राग्नी
पूजापतिः सोमो वरुणो येन राजा । विश्वे देवा ऋषयो
येन प्राणाः । अङ्गो लोका दधिरे तेज इन्द्रियम् । शुक्रा
दीक्षायै तपसो विमोचनीः । आपो विमोक्तीर्मयि
तेज इन्द्रियम् । अपां पुष्यमस्योषधीनां रसः । सोमस्य
पुष्यं धाम ॥ २ ॥

अग्नेः प्रियतमं हविः स्वाहा । अपां पुष्यमस्योषधी-
नां रसः । सोमस्य पुष्यं धाम । इन्द्रस्य प्रियतमं
हविः स्वाहा । अपां पुष्यमस्योषधीनां रसः । सोमस्य
पुष्यं धाम । विश्वेषां देवानां प्रियतमं हविः स्वाहा ।
वयं सोम व्रते तव । मत्तस्तनूषु पिप्रतः । पूजावन्तो
अशीमहि ॥ ३ ॥

देवेभ्यः पितृभ्यः स्वाहा । सोमेभ्यः पितृभ्यः स्वाहा ।
 कव्येभ्यः पितृभ्यः स्वाहा । देवास इह मादयध्वम् ।
 सोम्यास इह मादयध्वम् । कव्यास इह मादयध्वम् ।
 अनन्तरिताः पितरः सोम्याः सोमपीथात् । अपैतु मृ-
 त्युरमृतं न आगन् । वैवस्वतो नो अभयं ह्यणोतु । पर्श्वं
 वनस्पतेरिव ॥ ४ ॥

अभि नः शीयताः रयिः । स च तान्नः शचीपतिः । परं
 मृत्यो अनु परं हि पन्थाम् । यस्ते स्व इतरो देवयानात् ।
 चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि । मा नः पूजाः रौरिषोमी-
 त वीरान् । इदमूनुः श्रेयोवसानमागन्म । यज्ञेजिह्वन-
 जिदं श्वजिद्यत् । पर्श्वं वनस्पतेरिव । अभि नः शीयताः
 रयिः ॥ स च तान्नः शचीपतिः ॥ ५ ॥

वनस्पतावज्ञो लोकादधिरे तेज इन्द्रियं धामाशी
 महीवाभिनः शीयताः रयिरेकञ्च ॥ अनु० १४ ॥

सर्वान्यद्विःपक्षेन विवैयाः पुरस्ताद्देवा देवेषु परि-
 स्तृणीत सक्षेदं यदस्य पारैनागस उदस्ताप्सीद्वह्नप्रति-
 ष्ठा यद्देवा यत्ते ग्रावणा यद्दिदीक्षे चतुर्दश ॥

सर्वान् भूतिमेव यामेवाप्स्वाहुतिं वृतानां व्रतपते
 पर्श्ववल्कः सोम्यानामस्मिन् यज्ञेऽग्ने यो नो ज्योग्जीवाः

प॒रोर॑जास्ते॒ प्रते॑म॒हे ब्र॒ह्म॑ प्र॒तिष्ठा॑ गा॒र्हप॑त्यस्त्रि॒ःश॑दु॒त्त-
र॒श॒तम् ॥ १३० ॥

इति सप्तमप्रपाठकः ॥

हरिः ॐ ।

तृतीयकाण्डे अष्टमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

सा॒ङ्ग॒ह॒ण्ये॒ष्ट्या य॑जते । इ॒मां ज॒नता॑ः स॒ङ्ग॒ह्नी॒तीति॑ ।
द्वाद॑शर॒त्नी र॒श॒ना भ॑वति । *द्वाद॑श॒मासाः सं॑वत्स॒रः ।
सं॑वत्स॒रमे॒वावरु॑न्धे । मौ॒ञ्जी भ॑वति । ऊ॒र्ग्व॒ मु॒ञ्जाः ।
ऊ॒र्ज्जमे॒वावरु॑न्धे । चि॒त्रा नक्ष॑त्रं भवति । चि॒त्रं वा
ए॒तत् क॑र्म ॥ १ ॥

यद॑श्चमे॒धः स॑मृ॒ध्यै । पु॒ण्य॑नाम दे॒वय॑जनम॒ध्यव॑स्य-
ति । पु॒ष्ट्यामे॒व तेन॑ की॒र्त्तिम॑भिजयति । अ॒प॒दा॒ती-
नृ॒त्विजः॑ स॒माव॑हन्त्या सु॒ब्र॒ह्म॒ण्यायाः॑ । सु॒व॒र्गस्य॑ लो॒कस्य॑
सम॑र्ध्यै । के॒श॒श्मश्रु॑ व॒पते॑ । न॒खानि॑ नि॒क्षन्ते॑ । द॒तो धा॑-
वते । स्ना॒ति । अ॒ह॒तं वा॒सः परि॑धत्ते ॥ पा॒प्मनोऽप॑हृत्यै ।

* द्वादशरत्नी रशना भवति । इति ७ पुस्तकपाठः ।

वाचं यत्त्वोपवसति । सुवर्गस्य लोकस्य गुप्त्यै । राक्षिं जा-
गरयन्त आसते । सुवर्गस्य लोकस्य समर्थ्यै ॥ २ ॥

कर्म धत्ते पञ्च च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

चतुष्टय्य आपो भवन्ति । चतुःशफो वा अश्वः प्रा-
जापत्यः समर्थ्यै । ता दिग्भ्यः समाभृता भवन्ति । दिक्षु
वा आपः । अन्नं वा आपः । अङ्गो वा अन्नं जायते ।
यदेवाङ्गोऽन्नं जायते । तद्वरुन्धे । तासु ब्रह्मौदनं पच-
ति । रेत एव तद्वधाति ॥ १ ॥

चतुःशरावो भवति । दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठति । उभ-
यतो रुक्मौ भवतः । उभयत एवास्मिन् रुचं दधाति ।
उद्धरति शृतत्वाय । सर्पिष्ठान् भवति मेध्यत्वाय ।
चत्वारि आर्घ्याः प्राश्नन्ति । दिशामेव ज्योतिषि
जुहोति । चत्वारि हिरण्यानि ददाति । दिशामेव
ज्योतीः ष्वरुन्धे ॥ २ ॥

यदाज्यमुच्छिष्यते । तस्मिन् रश्नान् युनक्ति ।
पूजापतिर्वा औदनः । रेत आज्यम् । यदाज्ये रश्नान्
युनक्ति । पूजापतिमेव रेतसा समर्द्धयति । दर्भमयी

र॒श॒ना भ॑वति । ब॒हु वा ए॒ष कु॑च॒रो मे॒ध्यमु॑पे॒गच्छ॑ति ।
यद॒श्वः । प॒विचं॑ वै द॒र्भाः ॥ ३ ॥

यद्द॒र्भम॑यी र॒श॒ना भ॑वति । पु॒नात्ये॒वैन॑म् । पू॒तमे॑नं
मे॒ध्यमाल॑भते । अ॒श्वस्य॑ वा आ॒ल॒ब्धस्य॑ म॒हि॒मोद॑क्रा॒-
मत् । स॒म॒ह॒र्त्विजः॑ प्रा॒वि॒शत् । त॒न्म॒ह॒र्त्विजां॑ म॒ह॒र्त्वि॒क्तम् ।
य॒न्म॒ह॒र्त्विजः॑ प्रा॒श्र॒न्ति । म॒हि॒मा॒नमे॒वास्मि॑न् तद्द॑धाति ।
अ॒श्वस्य॑ वा आ॒ल॒ब्धस्य॑ रे॒त उ॑द॒क्राम॑त् । तत्सु॒वर्षं॑
हि॒र॒ण्यम॑भवत् ॥ यत्सु॒वर्षं॑ हि॒र॒ण्यं द॑दाति । रे॒त
ए॒व तद्द॑धाति । ओ॒द॒ने द॑दाति । रे॒तो वा ओ॒द॒नः ।
रे॒तो हि॒र॒ण्यम् । रे॒तसै॒वास्मि॑न् रे॒तो द॑धाति ॥ ४ ॥

द॒धाति॑ रु॒न्धे द॒र्भा अभ॑वत् षट् च ॥ अनु० २ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

यो वै ब्र॒ह्म॒णे दे॒वेभ्यः॑ पु॒जाप॑तये प्र॒तिप्रो॒च्याश्वं॑ मे॒ध्यं
ब॒ध्नाति॑ । आ दे॒वता॑भ्यो वृ॒च्छते॑ । पापी॑यान् भवति ।
यः प्र॒तिप्रो॒च्य । न दे॒वता॑भ्य आ॒वृ॒च्छते॑ । वसी॑यान्
भवति । यदा॒ह । ब्र॒ह्म॒न्म॒श्वं मे॒ध्यं भ॑न्त्स्यामि दे॒वेभ्यः॑
पु॒जाप॑तये ते न॒राध्या॑स॒मिति॑ । ब्र॒ह्म वै ब्र॒ह्मा । ब्र॒ह्म॒ण
ए॒व दे॒वेभ्यः॑ पु॒जाप॑तये प्र॒तिप्रो॒च्याश्वं॑ मे॒ध्यं ब॒ध्नाति॑ ॥
॥ १ ॥

न दे॒वता॑भ्य आ॒वृ॒ष्ट्यते । वसी॑यान् भवति । दे॒वस्य॑
त्वा स॒वि॒तुः प्र॑स॒व इति॑ र॒श्ना॒माद॑त्ते प्र॒सू॒त्यै । अ॒-
श्विनो॑र्बा॒हुभ्या॑मित्या॒ह । अ॒श्विनौ हि दे॒वाना॑म॒ध्वर्यू॑
आस्ता॑म् । पू॒ष्णो ह॒स्ताभ्या॑मित्या॒ह य॒त्यै । व्यृ॒जं वा
ए॒तद्य॒ज्ञस्य॑ । यद् य॒जुष्के॑ण क्रि॒यते॑ । इ॒माम॑मृ॒ग्भ॒णन् र॒श्न-
नामृ॑तस्येत्यधि॒वद॑ति य॒जुष्कृत्यै॑ । य॒ज्ञस्य॑ स॒मृ॒ध्यै ॥ २ ॥

तदा॑हुः । द्वा॒द॒शर॒त्नी र॒श्ना क॑र्त्त॒व्या३ च॒योद॑शा-
र॒त्नी३रि॑ति । ऋ॒षभो॑ वा ए॒ष ऋ॑तूनाम् । यत् सं॒वत्स॑-
रः । तस्य॑ च॒योद॑शो मा॒सो वि॒ष्टप॑म् । ऋ॒षभ ए॒ष
य॒ज्ञाना॑म् । यद् अ॒श्वमे॒धः । यथा॑ वा ऋ॒षभस्य॑ वि॒ष्टप॑म् ।
ए॒वमे॒तस्य॑ वि॒ष्टप॑म् । च॒योद॑शम॒रत्निः॑ र॒श्नाया॑मुपा॒-
द॑धाति ॥ ३ ॥

यथ॑र्ष॒भस्य॑ वि॒ष्टपः॑ स॒स्करो॑ति । ता॒दृगे॒व तत् । पू॒र्व्व
आयु॑षि वि॒दथे॑षु क॒व्येत्या॑ह । आ॒युरे॒वास्मि॑न्दधाति ।
तथा॑ दे॒वाः सु॒तमा॑ ब॒भूवु॑रित्या॒ह । भू॒तिमे॒वोपा॑वर्त्तते ।
ऋ॒तस्य॑ सा॒मन्त्सर॑मा॒रप॑न्तीत्या॒ह । स॒त्यं वा ऋ॑तम् ।
स॒त्येनै॒वैन॑मृ॒तेना॑र॒भते॑ । अ॒भिधा॑ अ॒सीत्या॑ह ॥ ४ ॥

तस्मा॑द॒श्वमे॒धया॑जी स॒र्व्वीणि॑ भू॒तान्य॑भि॒भव॑न्ति ।
भु॒वन॑म॒सीत्या॑ह । भू॒मान॑मे॒वोपै॑ति । य॒न्तासी॑त्या॒ह ।

यन्तारमेवैनं करोति । धर्त्तासीत्याह । धर्त्तारमेवैनं करोति । सौऽग्निं वैश्वानरमित्याह । अग्नावेवैनं वैश्वानरे जुहोति । सप्रथसमित्याह ॥ ५ ॥

पूजयैवैनं पशुभिः प्रथयति । स्वाहाकृत इत्याह । होम एवास्यैषः । पृथिव्यामित्याह । अस्यामेवैनं प्रतिष्ठापयति । यन्ताराड्यन्तासि यमं नो धर्त्तासि धरुण इत्याह । रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे । कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा रथ्यै त्वा पोषाय त्वेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते । स्वगा त्वा देवेभ्य इत्याह ॥ देवेभ्य एवैनं स्वगा करोति । स्वाहा त्वा पूजापतय इत्याह । पूजापत्यो वा अश्वः । यस्या एव देवताया आलभ्यते । तयैवैनं समर्द्धयति ॥ ६ ॥

बध्नाति समृद्ध्या उपादधात्यसीत्याह सप्रथसमित्याह देवेभ्य इत्याह पञ्च च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

यः पितुरनुजायाः पुत्रः । स पुरस्तान्नयति । यो मातुरनुजायाः पुत्रः । स यश्चान्नयति । विष्वच्चमेवास्मात् पाप्मानं विवृणुतः । यो अर्वन्तं जिघांसति त-

म॒भ्यमी॒ति व॒रुण॑ इति॒ श्वानं॑ चतुर॒क्षं प्र॑सैति । प॒रो म॑र्त्तः
प॒रश्चेति॑ शु॒नश्चतुर॑क्षस्य प्र॒हन्ति॑ । श्वे॒व वै पा॒प्मा आ॒-
त॒व्यः । पा॒प्मान॑मे॒वास्य॒ आत॑व्यः॒ हन्ति॑ । सै॒ध्रुकं॑ मु॒सलं॑
भवति ॥ १ ॥

क॒र्म क॒र्म॑वा॒स्मै सा॑धयति । पौ॒ःश्च॒ले॒यो ह॑न्ति । पु॒ः-
श्च॒ल्वां वै दे॒वाः शु॒चं न्य॑दधुः । शु॒चैवा॒स्य शु॒चः॒ हन्ति॑ ।
पा॒प्मा वा ए॒तमी॑प्सतीत्याहुः । योऽश्व॑मे॒धेन॒ यज॑त इति ।
अश्व॑स्याधस्यदमुपास्यति । व॒ज्री वा अश्वः॑ प्राजाप॒त्यः ।
वज्रेणै॒व पा॒प्मानं॑ आत॒व्यम॑वक्रामति । द॒क्षिणा॑प॒सा-
वयति ॥ २ ॥

पा॒प्मान॑मे॒वास्मा॒च्छम॑ल॒मप॑सावयति । ऐ॒षीक॑ उ॒दुहो॑
भवति । आ॒यु॒र्वा इ॒षीकाः॑ । आ॒युरे॒वास्मिन् द॑धति ।
अ॒मृतं॑ वा इ॒षीकाः॑ । अ॒मृत॑मे॒वास्मिन् द॑धति । वे॒त-
स॒शाखो॑प॒सम्ब॑द्धा भवति । अ॒सु यो॒निर्वा अश्वः॑ । अ॒सु
जो॒वे॒तसः॑ । स्वादे॒वैनं॑ यो॒नेर्नि॑र्मिमीते ॥ पु॒रस्ता॑त्
प॒त्यच्च॑म॒भ्युदू॑हति । पु॒रस्ता॑दे॒वास्मिन् प॒तीच्य॑मृतं द॒-
धाति॑ । अ॒हश्च॒ त्वश्च॒ वृ॒च॒ह॒न्निति॑ ब्र॒ह्मा यज॑मानस्य
ह॒स्तं गृ॑ह्णाति । ब्र॒ह्म॒क्ष॒चे ए॒व स॑न्दधाति । अ॒भिक्र॑त्वेन्द्र॒-
भूर॒ध॒अ॒न्नित्य॑ध्व॒र्युर्यज॑मानं वाचयत्य॒भिति॑त्यै ॥ ३ ॥

भवति स्नावयति मिमीते पञ्च च ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

चत्वार ऋत्विजः समुक्षन्ति । आभ्य एवैनं चतसृ-
भ्यो दिग्भ्योऽभिसमीरयन्ति । शतेन राजपुत्रैः सहा-
ध्वर्युः । पुरस्तात् पृत्यङ् तिष्ठन् प्रोक्षति । अनेनाश्वेन
मेध्येनेष्टा । अयं राजा वृचं वेध्यादिति । राज्यं वा
अध्वर्युः । क्षत्रं राजपुत्रः । राज्येनैवास्मिन् क्षत्रं द-
धाति । शतेनाराजभिरुग्रैः सह ब्रह्मा ॥ १ ॥

दक्षिणत उदङ्तिष्ठन् प्रोक्षति । अनेनाश्वेन मे-
ध्येनेष्टा । अयं राजा प्रतिधृष्योऽस्त्विति । बलं वै ब्रह्मा ।
बलमराजोऽयः । बलेनैवास्मिन् बलं दधाति । शतेन
सूतग्रामणिभिः सह होता । पश्चात् प्राङ्तिष्ठन् प्रो-
क्षति । अनेनाश्वेन मेध्येनेष्टा । अयं राजास्यै विशः ॥
॥ २ ॥

बहुग्वै बह्वश्वायै बह्वजाविकायै । बहुव्रीहियवायै
बहुमाषतिलायै । बहुहिरण्मायै बहुहस्तिकायै । बहु-
दासपूरुषायै रयिमत्यै पुष्टिमत्यै । बहुरायस्योषायै रा-
जास्त्विति । भूमा वै होता । भूमा सूतग्रामण्यः । भूमै-

वास्मिन् भूमानं दधाति । शतेन क्षत्तसङ्गृहीतृभिः स-
होज्ञाता । उत्तरतो दक्षिणातिष्ठन् प्रोक्षति ॥ ३ ॥

अनेनाश्वेन मेध्येनेष्टा । अयं राजा सर्वमायुरे-
त्विति । आयुर्वा उज्ञाता । आयुः क्षत्तसङ्गृहीतारः ।
आयुषैवास्मिन्नायुर्दधाति । शतं शतं भवन्ति । श-
तायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठ-
ति । चतुःशता भवन्ति । चतस्रो दिशः ॥ दिक्ष्वेव प्रति-
तिष्ठति ॥ ४ ॥

ब्रह्मा विश उक्षति दिश एकञ्च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

यथा वै हविषो गृहीतस्य स्कन्दति । एवं वा एतद-
श्वस्य स्कन्दति । यन्निक्तमनालब्धमुत्सृजन्ति । यत्स्तो-
त्रा अन्वाह । सर्वहुतमेवैनं करोत्यस्कन्दाय । अस्क-
न्ना हि तत् । यद्भुतस्य स्कन्दति । सहस्रमन्वाह । सहस्र-
सम्मितः सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै ॥

॥ १ ॥

यत् परिमिता अनु ब्रूयात् । परिमितमवबुध्यते ।
अपरिमिता अन्वाह । अपरिमितः सुवर्गो लोकः ।

सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै । स्तोत्रा जुहोति । या एव
वर्षा आपः । ता अवरुन्धे । अस्यां जुहोति । इयं वा
अग्निर्वैश्वानरः ॥ २ ॥

अस्यामेवैनाः प्रतिष्ठापयति । उवाच ह पूजापतिः ।
स्तोत्रा सुवा अहमश्वमेधः सः स्थापयामि । तेन ततः
सः स्थितेन चरामीति । अग्नये स्वाहेत्याह । अग्नये
एवैनं जुहोति । सोमाय स्वाहेत्याह । सोमायैवैनं जु-
होति । सवित्रे स्वाहेत्याह । सवित्र एवैनं जुहोति ॥
॥ ३ ॥

सरस्वत्यै स्वाहेत्याह । सरस्वत्या एवैनं जुहोति ।
पूष्णे स्वाहेत्याह । पूष्णे एवैनं जुहोति । बृहस्पतये
स्वाहेत्याह । बृहस्पतये एवैनं जुहोति । अपां मोदाय
स्वाहेत्याह । अद्भ्य एवैनं जुहोति । वायवे स्वाहेत्याह ।
वायवे एवैनं जुहोति ॥ ४ ॥

मित्राय स्वाहेत्याह । मित्रायैवैनं जुहोति । वरु-
णाय स्वाहेत्याह । वरुणायैवैनं जुहोति । एताभ्य एवैनं
देवताभ्यो जुहोति । दश दश सम्पादं जुहोति । दशा-
क्षरा विराट् । अन्नं विराट् । विराजैवान्नाद्यमवरुन्धे ।
प्रवा एषोऽस्मांस्तोकाच्च्यवते ॥ यः पराचीराहुतीर्जुहो-

ति । पुनः पुनरभ्यावत्तं जुहोति । अस्मिन्नेव लोके
प्रति तिष्ठति । एताः ह वाव सौऽश्वमेधस्य सः स्थितिमु-
वाचास्कन्दाय । अस्कन्ः हि तत् । यद्यज्ञस्य सः स्थि-
तस्य स्कन्दति ॥ ५ ॥

अभिजित्यै वैश्वानरः सवित्र एवैनं जुहोति वायव
एवैनं जुहोति च्यवते षट् च ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

पूजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति पुरस्तात् पृत्यङ्गि-
ष्टन् प्रोक्षति । पूजापतिव देवानामन्नादो वीर्यावान् ।
अन्नाद्यमेवास्मिन् वीर्यं दधाति । तस्मादश्वः पशूना-
मन्नादो वीर्यावत्तमः । इन्द्राग्निभ्यां त्वेति दक्षिणतः ।
इन्द्राग्नी वै देवानामोजिष्ठौ बलिष्ठौ । ओज एवा-
स्मिन् बलं दधाति । तस्मादश्वः पशूनामोजिष्ठो बलि-
ष्ठः । वायवे त्वेति पश्चात् । वायुर्वै देवानामाशुः सा-
रसारितमः ॥ १ ॥

ज्वमेवास्मिन् दधाति । तस्मादश्वः पशूनामाशुः
सारसारितमः । विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्युत्तरतः । विश्वे
वै देवा देवानां यशस्वितमाः । यश एवास्मिन् दधा-

ति । तस्मादश्वः पशूनां यशस्वितमः । देवभ्यस्त्वेत्यध-
स्तात् । देवा वै देवानामपचिततमाः । अपचितिमे-
वास्मिन् दधाति । तस्मादश्वः पशूनामपचिततमः ॥

॥ २ ॥

सर्व्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्युपरिष्ठात् । सर्व्वे वै देवा-
स्त्विषिमन्तो हरस्विनः । त्विषिमेवास्मिन् हरो दधा-
ति । तस्मादश्वः पशूनां त्विषिमान् हरस्वितमः । दिवे
त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेत्याह । एभ्य एवैनं लो-
केभ्यः प्रोक्षति । स ते त्वासते त्वाङ्गस्त्वौपधीभ्यस्त्वा
विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्य इत्याह । तस्मादश्वमेधयाजिनः
सर्व्वीणि भूतान्युपजीवन्ति । बृहद्वादिनो वदन्ति ।
यत्प्राजापत्योऽश्वः ॥ अथ कस्मादेनमन्याभ्यो देवता-
भ्योऽपि प्रोक्षतीति । अश्वे वै सर्व्वी देवता अन्वायत्ताः ।
तं यदिद्विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्य इति प्रोक्षति । देवता एवा-
स्मिन्नन्वायातयति । तस्मादश्वे सर्व्वी देवता अन्वाय-
त्ताः ॥ ३ ॥

सारसारितमोऽपचिततमः प्राजापत्योऽश्वः पञ्च च ॥
अन० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

यथा वै हविषो गृहीतस्य स्कन्दति । एवं वा एतद-
श्वस्य स्कन्दति । यत्प्रोक्षितमनालब्धमुत्सृजन्ति । यदश्व-
चरितानि जुहोति । सर्व्वहुतमेवैनं करोत्यस्कन्दाय ।
अस्कन्ः हि तत् । यद्भुतस्य स्कन्दति । ईङ्काराय स्वा-
हेङ्कृताय स्वाहेत्याह । एतानि वा अश्वचरितानि ।
चरितैरेवैनं समर्द्धयति ॥ १ ॥

तदाहुः । अनाहुतयो वा अश्वचरितानि । नैता
होतव्या इति । अथो खल्वाहुः । होतव्या एव । अत्र
वावैवं विद्वानश्वमेधः संस्थापयति । यदश्वचरितानि
जुहोति । तस्माद्द्वोतव्या इति । बहिर्धावा एनमेतदा-
यतनादधाति । आतृव्यमस्मै जनयति ॥ २ ॥

यस्यानायतनेऽन्यच्चाग्नेराहुतीर्जुहोति । सावित्रिया
द्वेष्ट्याः पुरस्तात्खिष्टकृतः । आहवनीयेऽश्वचरितानि
जुहोति । आयतन एवास्याहुतीर्जुहोति । नास्मै आ-
तृव्यं जनयति । तदाहुः । यज्ञमुखे यज्ञमुखे होतव्याः ।
यज्ञस्य क्लृप्त्यै । सुवर्गस्य लोकस्यानुखात्या इति । अथो
खल्वाहुः ॥ ३ ॥

यद्यज्ञमुखे यज्ञमुखे जुहुयात् । पशुभिर्यजमानं व्य-

र्द्धयेत् । अवसुवर्गास्त्रैलोक्यादिति । पापीयान्त्स्यादिति ।
 सक्तदेव होतव्याः । न यजमानं पशुभिर्व्यर्द्धयति । अ-
 भिसुवर्गं स्त्रोकं जयति । न पापीयान् भवति । अष्टा-
 चत्वारिंशत्तमश्चरूपाणि जुहोति । अष्टाचत्वारिंश-
 दक्षरा जगती ॥ जागतोऽश्वः प्राजापत्यः समृध्यै ।
 एकमतिरिक्तं जुहोति । तस्मादेकः पूजास्वर्धुकः ॥ ४ ॥
 अर्द्धयति जनयति खल्वाहुर्जगती चीणि च ॥
 अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रेत्याह । इयं वै माता । असौ
 पिता । आभ्यामेवैनं परिददाति । अश्वोऽसि हयोऽसी-
 त्याह । शास्येवैनमेतत् । तस्माच्छिष्टाः पूजाजायन्ते ।
 अत्योऽसीत्याह । तस्मादश्वः सव्वान् पशूनत्येति । त-
 स्मादश्वः सव्वेषां पशूनां श्रेष्ठं गच्छति ॥ १ ॥

प्रयशः श्रेष्ठमाप्नोति । य एवं वेद । नरोऽस्यर्वांसि
 सत्तिरसि वाज्यसीत्याह । रूपमेवास्यैतन्महिमानं
 व्याचष्टे । ययुर्नामासीत्याह । एतद्वा अश्वस्य पुर्यं
 नामधेयम् । पुर्येणैवैनं नामधेयेनाभिवदति । तस्मा-

दय्यामिचौ सङ्गत्य । नाम्ना चेध्वयेते । मित्रमेव भव-
तः ॥ २ ॥

आदित्यानां पत्वान्विहीत्याह । आदित्यानेवैनं ग-
मयति । अग्नये स्वाहा स्वाहेन्द्राग्निभ्यामिति पूर्वहो-
मां जुहोति । पूर्वं एव द्विपन्तं भ्रातृव्यमतिक्रामति ।
भूरसि भुवे त्वा भव्याय त्वा भविष्यते त्वेत्युत्सृजति सर्व-
त्वाय । देवा आशापाला एतं देवेभ्योऽश्वं मेधाय प्रो-
क्षितं गोपायतेत्याह । शतं वै तल्प्या राजपुत्रा देवा
आशापालाः । तेभ्य एवैनं परिददाति । ईश्वरो वा
अश्वः प्रमुक्तः परां परावतं गन्तोः । इह धृतिः स्वाहेह
विधृतिः स्वाहेह रन्तिः स्वाहेह रमन्तिः स्वाहेति च-
तृषु पत्सु जुहोति ॥ ३ ॥

एता वा अश्वस्य बन्धनम् । ताभिरेवैनं बध्नाति ।
तस्मादश्वः प्रमुक्तो बन्धनमागच्छति । तस्मादश्वः प्रमु-
क्तो बन्धनं न जहाति । राष्ट्रं वा अश्वमेधः । राष्ट्रे खलु
वा एते व्यायच्छन्ते । येऽश्वं मेध्यः रक्षन्ति । तेषां य
उद्वचं गच्छन्ति । राष्ट्रादेव ते राष्ट्रं गच्छन्ति । अथ य
उद्वचं न गच्छन्ति ॥ राष्ट्रादेव ते व्यवच्छिन्त्यन्ते । परा
वा एष सिच्यते । यो बलौऽश्वमेधेन यजते । यदमिंचा

अश्वं विन्देरन् । हन्येतास्य यज्ञः । चतुःशता रक्षन्ति ।
यज्ञस्याधाताय । अथान्यमानीय प्रोक्षेयुः । सैव ततः
प्रायश्चित्तिः ॥ ४ ॥

गच्छति भवतः पत्सु जुहोति न गच्छन्ति नव च ॥
अनु० ६ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

पूजापतिरकामयताश्वमेधेन यजेयेति । स तपो
ऽतप्यत । तस्य तेपानस्य । सप्तात्मनो देवता उदक्रा-
मन् । सा दीक्षामभवत् । स एतानि वैश्वदेवान्यपश्यत् ।
तान्यजुहोत् । तैर्वै सदीक्षामवारुन्ध । यद्वैश्वदेवानि
जुहोति । दीक्षामेव तैर्यजमानोऽवरुन्धे ॥ १ ॥

सप्त जुहोति । सप्त हि ता देवता उदक्रामन् । अ-
न्वहं जुहोति । अन्वहमेव दीक्षामवरुन्धे । चीणि वैश्व-
देवानि जुहोति । चत्वार्यैाद्ब्रह्मणानि । सप्त सम्पद्यन्ते ।
सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः । प्राणा दीक्षा । प्राणैरेव
प्राणा दीक्षामवरुन्धे ॥ २ ॥

एकविंशतिं वैश्वदेवानि जुहोति । एकविंशतिर्वै
देवलोकाः । द्वादशमासाः पञ्चर्त्तवः । त्रय इमे लोकाः ।

असावादि॒त्य एक॑विंशः । ए॒प सु॒वर्गो लो॒कः । तद्वै-
व्यं क्ष॒त्रम् । सा श्रीः । तद्ब॒ध्नस्य॑ वि॒ष्टप॑म् । तत्स॒वारा-
ज्यमु॑च्यते ॥ ३ ॥

त्रिंश॑तमौ द्वह॒णानि जु॑होति । त्रिंश॑दक्षरा वि-
राट् । अन्नं वि॒राट् । वि॒राजै॒वान्नाद्य॑मवरुन्धे । चे॒धा
वि॒भज्य॑ दे॒वतां जु॑होति । व्या॒वृ॒तो वै दे॒वाः । व्या॒वृ॒त
इ॒मे लो॒काः । ए॒षां लो॒का॒ना॒मा॒प्त्यै । ए॒षां लो॒का॒नां
क्लृ॒प्त्यै । अप॒ वा ए॒तस्मात् प्रा॑णाः क्रामन्ति ॥ ४ ॥

यो दी॒क्षाम॑तिरेचयति । स॒प्ताहं॑ प्रचरन्ति । स॒प्त वै
शौर्ष॑ण्याः प्रा॒ण्युः । प्रा॒णा दी॒क्षा । प्रा॒णैरे॒व प्रा॒णान् दी॒-
क्षाम॑वरुन्धे । पू॒र्णाहु॑तिमु॒त्त॒मां जु॑होति । स॒र्व्वं वै पृ॒ष्णा-
हु॑तिः । स॒र्व्वमे॒वाप्नो॑ति । अथै॒व इ॒यं वै पृ॒ष्णाहु॑तिः ।
अस्या॑मे॒व प्र॑ति॒तिष्ठ॑ति ॥ ५ ॥

रुन्धे प्रा॒णान् दी॒क्षाम॑वरुन्धे उच्यते क्रामन्ति ति-
ष्ठति ॥ अनु० १० ॥

एकादशाऽनुवाकः ।

पू॒जाप॑तिरश्वमे॒धम॑सृजत । तं सृष्टं न किञ्च॒नोद॑-
यच्छत् । तं वै॒श्वदे॒वान्ये॒वोद॑यच्छन् । यद्वै॒श्वदे॒वानि जु॑-

हेति । यज्ञस्योद्यत्यै । स्वाहाधिमाधीताय स्वाहा ।
 स्वाहाधीतं मनसे स्वाहा । स्वाहा मनः पूजापतये
 स्वाहा । काय स्वाहा कस्मै स्वाहा कतमस्मै स्वाहेति
 प्राजापत्ये मुख्ये भवतः । पूजापतिमुखाभिरेवैनं देव-
 ताभिरुद्यच्छते ॥ १ ॥

अदित्यै स्वाहादित्यै मर्त्यै स्वाहादित्यै सुमृडी-
 कायै स्वाहेत्याह । इयं वा अदितिः । अस्या एवैनं प्र-
 तिष्ठायोद्यच्छते । सरस्वत्यै स्वाहा सरस्वत्यै बृहत्यै
 स्वाहा सरस्वत्यै पावकायै स्वाहेत्याह । वाग्वै सरस्व-
 ती । वाचैवैनमुद्यच्छते । पूष्णे स्वाहा पूष्णे प्रपथ्याय
 स्वाहा पूष्णे नरं धिपाय स्वाहेत्याह । पशवो वै
 पूषा । पशुभिरेवैनमुद्यच्छते । त्वष्ट्रे स्वाहा त्वष्ट्रे तुरी-
 याय स्वाहा त्वष्ट्रे पुरुषाय स्वाहेत्याह ॥ त्वष्टा वै प-
 शूनां मिथुनानां रूपकत् । रूपमेव पशुषु दधाति ।
 अथो रूपैरेवैनमुद्यच्छते । विष्णवे स्वाहा विष्णवे नि-
 खुर्यपाय स्वाहा विष्णवे निभूयपाय स्वाहेत्याह । यज्ञो
 वै विष्णुः । यज्ञायैवैनमुद्यच्छते । पूष्णाहुतिमुत्तमां जु-
 होति । प्रत्युत्तब्ध्यै सयत्वाय ॥ २ ॥

यच्छते पुरुषाय स्वाहेत्याहाष्टौ च ॥ अनु० ११ ॥

द्वादशोऽनुवाकः ।

सावित्रमष्टाकपालं प्रातर्निर्वपति । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रं प्रातःसवनम् । प्रातःसवनादेवैनं गायत्रियाश्छन्दसोऽधिनिर्मिमीते । अथो प्रातःसवनमेव तेनाप्नोति । गायत्रीं छन्दः । सवित्रे प्रसवित्र एकादशकपालं मध्यन्दिने । एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् । त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनम् । माध्यन्दिनादेवैनं सवनात् त्रिष्टुभश्छन्दसोऽधिनिर्मिमीते ॥ १ ॥

अथो माध्यन्दिनमेव सवनं तेनाप्नोति । त्रिष्टुभं छन्दः । सवित्र आ सवित्रे द्वादशकपालमपरारह्णे । द्वादशाक्षरा जगती । जागतं तृतीयसवनम् । तृतीयसवनादेवैनं जगत्याश्छन्दसोऽधिनिर्मिमीते । अथो तृतीयसवनमेव तेनाप्नोति । जगतीं छन्दः । ईश्वरो वा अश्वः प्रमुक्तः परां परावतं गन्तोः । इह धृतिः स्वाहेह विधृतिः स्वाहेह रन्तिः स्वाहेह रमन्तिः स्वाहेति चतस्र आहुतीर्जुहोति ॥ चतस्रो दिशः । दिग्भिरैवैनं परिगृह्णाति । आश्वत्थो वृजो भवति । पूजापतिर्देवेभ्योऽनिलायत । अथो रूपं कृत्वा । सोऽश्वत्ये संवत्सरम-

तिष्ठत् । तदश्वत्थस्याश्वत्थत्वम् । यदाश्वत्थो वृजो भ-
वति । स्व एवैनं योनौ प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥

चिद्बुभुक्षन्द्सोऽधिनिर्मिमोते जुहोति नव च ॥
अनु० १२ ॥

त्रयोदशोऽनुवाकः ।

आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामित्याह ।
ब्राह्मण एव ब्रह्मवर्चसं दधाति । तस्मात् पुरा ब्राह्मणो
ब्रह्मवर्चस्यजायत । आस्मिन्नाष्ट्रे राजन्य इषव्यः शूरो
महार्थो जायतामित्याह । राजन्य एव शौर्यं महि-
मानं दधाति । तस्मात् पुरा राजन्य इषव्यः शूरो म-
हार्थोऽजायत । दोग्ध्री धेनुरित्याह । धेन्वामेव पयो
दधाति । तस्मात् पुरा दोग्ध्री धेनुरजायत । वोढान-
ज्ञानित्याह ॥ १ ॥

अनडुह्येव वीर्यं दधाति । तस्मात् पुरा वोढानज्ञा-
नजायत । आशुः सप्तिरित्याह । अश्व एव जवं दधा-
ति । तस्मात् पुराशुरश्वोऽजायत । पुरन्ध्रियोषेत्याह ।
योषित्येव रूपं दधाति । तस्मात् स्त्री युवतिः प्रिया भा-
वुका । जिष्णूरथेष्टा इत्याह । आह वै तच्च जिष्णूर-
थेष्टा जायते ॥ २ ॥

यच्चैतेन यज्ञेन यजन्ते । सभेयो युवेत्याह । यो वै
 पूर्व्वयसी । स सभेयो युवा । तस्माद्युवा पुमान् प्रियो
 भावुकः । आस्य यजमानस्य वीरो जायतामित्याह ।
 आ ह वै तत्र यजमानस्य वीरो जायते । यच्चैतेन यज्ञेन
 यजन्ते । निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षत्वित्याह ।
 निकामे निकामे ह वै तत्र पर्जन्यो वर्षति ॥ यच्चैतेन
 यज्ञेन यजन्ते । फलिन्यो न ओषधयः पच्यन्तामित्या-
 ह । फलिन्यो ह वै तत्रौषधयः पच्यन्ते । यच्चैतेन यज्ञेन
 यजन्ते । योगक्षेमो नः कल्पतामित्याह । कल्पते ह वै
 तत्र पूजाभ्यो योगक्षेमः । यच्चैतेन यज्ञेन यजन्ते ॥ ३ ॥
 अनङ्गानित्याह जायते वर्षति सप्त च ॥ अनु० १३ ॥

चतुर्दशोऽनुवाकः ।

पूजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत् । स आत्मन्नश्व-
 मेधमधत्त । तं देवा अब्रुवन् । एष वाव यज्ञः । यदश्व-
 मेधः । अष्येव नोऽत्रास्त्विति । तेभ्य एतानन्नहोमान्
 प्रायच्छत् । तानजुहोत् । तैव स देवान्प्रीणात् । यद-
 न्नहोमान् जुहोति ॥ १ ॥ .

देवानेव तैर्यजमानः प्रीणाति । आज्येन जुहोति ।

अग्नेर्वा एतद्रूपम् । यदाज्यम् । यदाज्येन जुहोति ।
अग्निमेव तत्प्रीणाति । मधुना जुहोति । मह्यै वा एत-
द्देवतायै रूपम् । यन्मधु । यन्मधुना जुहोति ॥ २ ॥

महतीमेव तद्देवतां प्रीणाति । तण्डुलैर्जुहोति । व-
सूनां वा एतद्रूपम् । यत्तण्डुलाः । यत्तण्डुलैर्जुहोति ।
वसूनेव तत्प्रीणाति । पृथुकैर्जुहोति । रुद्राणां वा एत-
द्रूपम् । यत्पृथुकाः । यत्पृथुकैर्जुहोति ॥ ३ ॥

रुद्रानेव तत्प्रीणाति । लाजैर्जुहोति । आदित्यानां
वा एतद्रूपम् । यस्त्राजाः । यस्त्राजैर्जुहोति । आदित्या-
नेव तत्प्रीणाति । करम्बैर्जुहोति । विश्वेषां वा एतद्देवा-
नां रूपम् । यत्करम्बाः । यत्करम्बैर्जुहोति ॥ ४ ॥

विश्वानेव तद्देवान् प्रीणाति । धानाभिर्जुहोति ।
नक्षत्राणां वा एतद्रूपम् । यद्धानाः । यद्धानाभिर्जुहोति ।
नक्षत्राण्येव तत्प्रीणाति । सक्तुभिर्जुहोति । पूजापतेर्वा
एतद्रूपम् । यत्सक्तवः । यत्सक्तुभिर्जुहोति ॥ ५ ॥

पूजापतिमेव तत्प्रीणाति । मसृस्यैर्जुहोति । सर्वा-
सां वा एतद्देवतानां रूपम् । यन्मसृस्यानि । यन्म-
सृस्यैर्जुहोति । सर्वा एव तद्देवताः प्रीणाति । प्रियङ्गु-
तण्डुलैर्जुहोति । प्रियाङ्गा हवै नामैते । एते वै देवा अ-

अस्याङ्गानि समदधुः । यत्प्रियङ्गुतण्डुलैर्जुहोति ॥ अ-
स्यैवाङ्गानि सन्दधाति । दशान्नानि जुहोति । दशा-
क्षरा विराट् । विराट् कृत्स्नस्यान्नाद्यस्यावरुध्यै ॥ ६ ॥

जुहोति मधुना जुहोति पृथुकैर्जुहोति करम्बैर्जुहो-
ति सक्तुभिर्जुहोति प्रियङ्गुतण्डुलैर्जुहोति चत्वारि च ॥
अनु० १४ ॥

अन्नहोमानाज्येनाग्नेर्मधुना तण्डुलैः पृथुकैर्लाजैः
करम्बैर्धानाभिः सक्तुभिर्मस्रस्यैः प्रियङ्गुतण्डुलैर्दशा-
न्नानि द्वादश ॥

पञ्चदशोऽनुवाकः ।

पूजापतिरश्वमेधमसृजत । तः सृष्टः रक्षाःस्यजि-
घाःसन् । स एतान् पूजापतिर्नक्तः होमानपश्यत् ।
तानजुहोत् । तैर्वै स यज्ञाद्रक्षाःस्यपहन् । यन्नक्तः
होमाञ्जुहोति । यज्ञादेवतैर्यजमानो रक्षाःस्यपह-
न्ति । आज्येन जुहोति । वज्रो वा आज्यम् । वज्रैरेव
यज्ञाद्रक्षाःस्यपहन्ति ॥ १ ॥

आज्यस्य प्रतिपदं करोति । पाणो वा आज्यम् ।
मुखत एवास्य पाणं दधाति । अन्नहोमान् जुहोति ।
शरीरवदेवावरुन्धे । व्यत्यासं जुहोति । उभयस्यावरु-

ध्ये । नक्तं जुहोति । रक्षसामपहत्यै । आज्येनान्ततो जुहोति ॥ २ ॥

प्राणो वा आज्यम् । उभयत एवास्य प्राणं दधाति । पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च । एकस्मै स्वाहेत्याह । अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति । द्वाभ्यां स्वाहेत्याह । अमुष्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति । उभयोरेव लोकयोः प्रतितिष्ठति । अस्मिंश्चामुष्मिंश्च । शताय स्वाहेत्याह ॥ शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्य्यः । आयुरेव वीर्य्यमवरुन्धे । सहस्राय स्वाहेत्याह । आयुर्वै सहस्रम् । आयुरेवावरुन्धे । सर्वस्मै स्वाहेत्याह । अपरिमितमेवावरुन्धे ॥ ३ ॥

एव यज्ञाद्रक्षांस्यपहन्यन्ततो जुहोति शताय स्वाहेत्याह सप्त च ॥ अनु० १५ ॥

षोडशाऽनुवाकः ।

पूजापतिं वा एष ईप्सतीत्याहुः । योऽश्वमेधेन यजत इति । अथो आहुः । सर्व्वाणि भूतानीति । एकस्मै स्वाहेत्याह । पूजापतिर्वा एकः । तमेवाप्नोति । एकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहेत्यभिपूर्वमाहुतीर्जुहोति । अभिपूर्वमेव सुवर्गं लोकमेति । एकोत्तरं जुहोति ॥ १ ॥

एकवदेव सुवर्गं लोकमेति । सन्ततं जुहोति । सुव-
 र्गस्य लोकस्य सन्तत्यै । श्ताय स्वाहेत्याह । श्तायुर्वै
 पुरुषः शतवीर्य्यः । आयुरेव वीर्य्यमवरुन्धे । सहस्राय
 स्वाहेत्याह । आयुर्वै सहस्रम् । आयुरेवावरुन्धे । अयु-
 ताय स्वाहा नियुताय स्वाहा प्रयुताय स्वाहेत्याह ॥
 ॥ २ ॥

चय इमे लोकाः । इमानेव लोकानवरुन्धे । अर्बु-
 दाय स्वाहेत्याह । वाग्वा अर्बुदम् । वाचमेवावरुन्धे ।
 न्यर्बुदाय स्वाहेत्याह । यो वै वाचो भूमा । तान्यर्बु-
 दम् । वाच एव भूमानमवरुन्धे । समुद्राय स्वाहे-
 त्याह ॥ ३ ॥

समुद्रमेवाप्नोति । मध्याय स्वाहेत्याह । मध्यमेवा-
 प्नोति । अन्ताय स्वाहेत्याह । अन्तमेवाप्नोति । परा-
 र्द्धाय स्वाहेत्याह । परार्द्धमेवाप्नोति । उपसे स्वाहा
 व्युध्यै स्वाहेत्याह । रात्रिर्वा उपाः । अहर्व्युष्टिः ॥ अहो-
 रात्रे एवावरुन्धे । अथो अहोरात्रयोरेव प्रतितिष्ठति ।
 ता यदुभयीर्दिवा वा नक्तं वा जुहुयात् । अहोरात्रे
 मोहयेत् । उपसे स्वाहा व्युध्यै स्वाहोदेष्टे स्वाहो-
 द्यते स्वाहेत्यनुदिते जुहोति । उदिताय स्वाहा सुव-

र्गाय स्वाहा लोकाय स्वाहेत्युदिते जुहोति । अहोरा-
त्रयोरव्यतिमोहाय ॥ ४ ॥

एकोत्तरं जुहोति पृथुताय स्वाहेत्याह समुद्राय
स्वाहेत्याहाहव्युष्टिः सप्त च ॥ अनु० १६ ॥

सप्तदशोऽनुवाकः ।

विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रेत्यश्वनामानि जुहोति । उभ-
योरैवैनं लोकयोर्नामधेयं गमयति । आर्यनाय स्वाहा
प्रायणाय स्वाहेत्युद्रावां जुहोति । सर्व्वमेवैनमस्कन्नं
सुवर्गं लोकं गमयति । अग्नये स्वाहा सोमाय स्वा-
हेति पूर्व्वहोमां जुहोति । पूर्व्वं एव द्विषन्तं भ्रातृव्यम-
तिक्रामति । पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहेत्याह ।
यथा यजुरेवैतत् । अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पू-
र्व्वदीक्षा जुहोति । पूर्व्वं एव द्विषन्तं भ्रातृव्यमतिक्रा-
मति ॥ १ ॥

पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहेत्येकविंशिनीं
दीक्षां जुहोति । एकविंशतिर्वै देवल्लोकाः । द्वादश-
मासाः पञ्चर्त्तवः । त्रयं द्दमे लोकाः । असावादित्य
एकविंशः । एष सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य स-

मध्यै । भुवो देवानां कर्मणेत्वृतुदीक्षा जुहोति । अतू-
नेवास्मै कल्पयति । अग्नये स्वाहा वायवे स्वाहेति जु-
होत्यनन्तरित्यै ॥ २ ॥

अवाङ् यज्ञः सङ्ग्रामत्वित्याप्तीर्जुहोति । सुवर्गस्य
लोकस्याभूत्यै । भूतं भव्यं भविष्यदिति पर्याप्तीर्जुहोति ।
सुवर्गस्य लोकस्य पर्याप्त्यै । आ मे गृहा भवन्वित्याभू-
र्जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्याभूत्यै । अग्निना तपोऽन्वभव-
दित्यनुभूर्जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्यानुभूत्यै । स्वाहा-
धिमाधीताय स्वाहेति समस्तानि वैश्वदेवानि जुहो-
ति । समस्तमेव द्विपत्तं भ्रातृव्यमतिक्रामति ॥ ३ ॥

दज्ञः स्वाहा इनूभ्याः स्वाहेत्यङ्गहोमां जुहोति ।
अङ्गे अङ्गे वै पुरुषस्य पाप्मोपश्लिष्टः । अङ्गादङ्गादेवैनं
पाप्मनस्तेन मुञ्चति । अज्येताय स्वाहा कृष्णाय
स्वाहा श्वेताय स्वाहेत्यश्वरूपाणि जुहोति । रूपैरेवैनं
समर्द्धयति । ओषधीभ्यः स्वाहा मूलैभ्यः स्वाहेत्योष-
धिहोमां जुहोति । द्रव्यो वा ओषधयः । पुष्पेभ्योऽन्याः
फलं गृह्णन्ति । मूलैभ्योऽन्याः । ता एवोभयोरवरुन्धे ॥
॥ ४ ॥

वनस्पतिभ्यः स्वाहेति वनस्पतिहोमां जुहोति ।

आरण्यस्यान्नाद्यस्यावरुध्यै । मेघस्त्वा पचतैरवत्वित्य-
पाव्यानि जुहोति । प्राणा वै देवा अपाव्याः । प्राणा-
नेवावरुन्धे । कृष्याभ्यः स्वाहाङ्गाः स्वाहेत्यपाः होमां
जुहोति । अप्सु वा आपः । अन्नं वा आपः । अङ्गो वा
अन्नं जायते । यदेवाङ्गोऽन्नं जायते ॥ तदवरुन्धे ॥ ५ ॥

पूर्वदीक्षा जुहोति पूर्वं एव द्विषन्तं भ्रातृव्यमति-
क्रामत्यनन्तरित्यै क्रामति रुन्धे जायत एकञ्च ॥
अनु० १७ ॥

अष्टादशोऽनुवाकः ।

अम्भाऽसि जुहोति । अयं वै लोकोऽम्भाऽसि । तस्य
वसवोऽधिपतयः । अग्निर्ज्योतिः । यदम्भाऽसि जुहोति ।
इममेव लोकमवरुन्धे । वसूनाः सायुज्यं गच्छति ।
अग्निं ज्योतिरवरुन्धे । नभाऽसि जुहोति । अन्तरिक्षं
वै नभाऽसि ॥ १ ॥

तस्य रुद्रा अधिपतयः । वायुर्ज्योतिः । यन्नभाऽसि
जुहोति । अन्तरिक्षमेवावरुन्धे । रुद्राणाः सायुज्यं
गच्छति । वायुं ज्योतिरवरुन्धे । महाऽसि जुहोति ।
असौ वै लोको महाऽसि । तस्यादित्या अधिपतयः ।
सूर्यो ज्योतिः ॥ २ ॥

यन्महा॑सि जु॒होति॑ । अ॒मुमे॒व लो॒कमव॑रुन्धे । आ॒-
 दि॒त्यानां॑ सायु॒ज्यं गच्छ॑ति । सूर्य्यं॑ ज्योति॒रव॑रुन्धे ।
 नमो॑ रा॒ज्ञे नमो॑ वरु॒णायेति॑ य॒व्यानि॑ जु॒होति॑ । अ॒न्ना-
 द्य॒स्याव॑रुन्धै । म॒यो भूर्वा॑तो अ॒भिवा॑तू॒सा इति॑ ग॒व्या-
 नि॑ जु॒होति॑ । प॒शूनाम॑व॒रुन्धै । पा॒णाय॑ स्वा॒हा व्या॒नाय॑
 स्वा॒हेति॑ स॒न्तति॑हो॒मां जु॑होति । सु॒वर्ग॑स्य लो॒कस्य॑
 स॒न्तत्यै ॥ ३ ॥

सि॒ताय॑ स्वा॒हासि॒ताय॑ स्वा॒हेति॑ प्र॒मुक्ती॑र्जु॒होति॑ ।
 सु॒वर्ग॑स्य लो॒कस्य॑ प्र॒मुक्त्यै॑ । पृथि॒व्यै स्वा॒हान्तरि॑क्षाय॑
 स्वा॒हेत्या॑ह । यथा॑ य॒जुरे॒वैतत् । द॒त्वते॒ स्वाहा॑ द॒न्त-
 का॒य स्वा॒हेति॑ शरीर॒होमां॑ जु॒होति॑ । पि॒तृलो॒कमे॒व तै-
 र्यज॑मानोऽव॒रुन्धे । क॒त्वा यु॒नक्ति॑ स त्वा यु॒नक्ति॑ति
 परि॒धीन् यु॒नक्ति॑ । इ॒मे वै लो॒काः परि॒धयः॑ । इ॒माने॒-
 वास्मै॑ लो॒कान् यु॒नक्ति॑ । सु॒वर्ग॑स्य लो॒कस्य॑ स॒मर्थ्यै ॥ ४ ॥

यः प्रा॑ण॒तो य आ॒त्मदा॑ इति॑ म॒हिमानौ॑ जु॒हो-
 ति॑ । सु॒वर्गो॑ वै लो॒को महः॑ । सु॒वर्गमे॒व ताभ्यां॑ लो॒कं
 यज॑मानोऽव॒रुन्धे । आ ब्र॒ह्मन् ब्रा॒ह्मणो ब्र॒ह्मव॑र्च॒सी
 जा॒यता॑मिति॒ स॒मस्तानि॑ ब्र॒ह्मव॑र्च॒सानि॑ जु॒होति॑ । ब्रु॒-
 ह्मव॑र्च॒समे॒व तैर्यज॑मानोऽव॒रुन्धे । ज॒ज्ञिबी॒जमिति॑ जु॒-

होत्यनन्नरित्यै । अग्नये समनमत् पृथिव्यै समनम-
दिति सन्नतिहोमां जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य सन्न-
त्यै । भूताय स्वाहा भविष्यते स्वाहेति भूताभव्यौ होमौ
जुहोति । अयं वै लोको भूतम् ॥ ५ ॥

असौ भविष्यत् । अनयोरेव लोकयोः प्रतितिष्ठति ।
सर्वस्याथै । सर्वस्यावरुध्यै । यदक्रन्दः प्रथमं जाय-
मान इत्यश्वस्तोमीयं जुहोति । सर्वस्याथै । सर्वस्य
जित्यै । सर्वमेव तेनाप्नोति । सर्वं जयति । योऽश्वमे-
धेन यजते ॥ य उचैनमेवं वेद । यज्ञः रक्षाःस्यजि-
घाःसन् । स एतान् पुजापतिर्नक्तः होमानपश्यत् ।
तानजुहोत् । तैर्वै स यज्ञाद्रक्षाःस्यपाहन् । यन्नक्तः
होमां जुहोति । यज्ञादेव तैर्यजमानो रक्षाःस्यपहन्ति ।
उषसे स्वाहा व्युध्यै स्वाहेत्यन्ततो जुहोति । सुवर्गस्य
लोकस्य समर्थ्यै ॥ ६ ॥

वै नभाःसि सूर्य्यो ज्योतिः सन्त्यै समर्थ्यै भूतं य-
जते नव च ॥ अनु० १८ ॥

जनविंशोऽनुवाकः ।

एकयूपो वैकादशिनी वा । अन्येषां यज्ञानां यूपो

भवन्ति । एकविंशिन्यश्वमेधस्य । सुवर्गस्य लोकस्या-
भिजित्यै । बैल्वो वा खादिरो वा पालाशो वा । अ-
न्येषां यज्ञक्रतूनां यूपा भवन्ति । राज्जुदाल एकविं-
शत्यरत्निरश्वमेधस्य । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै । ना-
न्येषां पशूनां तेजन्था अवद्यन्ति । अवद्यन्त्यश्वस्य ॥ १ ॥

पाप्मा वै तेजनी । पाप्मनोऽपहृत्यै । स्रक्षशाखायाम-
न्येषां पशूनामवद्यन्ति । वेतसशाखायामश्वस्य । अप्सु
योनिर्या अश्वः । अप्सुजो वेतसः । स्व एवास्य योनाव-
वद्यति । यूपेषु ग्राम्यान् पशून् नियुञ्जन्ति । आरोकेष्वा-
रण्यान् धारयन्ति । पशूनां व्याहृत्यै ॥ आ ग्राम्यान्
पशून् लभन्ते । प्रारण्यान्सृजन्ति । पाप्मनोऽपहृत्यै ॥
॥ २ ॥

अश्वस्य व्याहृत्यै चीणिं च ॥ अनु० १८ ॥

विंशोऽनुवाकः ।

राज्जुदालमग्निष्ठं मिनोति । दूणहत्याया अपह-
ृत्यै । पौतुद्रवावभितो भवतः । पुण्यस्य गन्धस्यावरुध्यै ।
दूणहत्यामेवास्मादपहृत्यै । पुण्येन गन्धेनोभयतः प-
रिगृह्णाति । षड्बैल्वा भवन्ति । बृह्मवर्चसस्यावरुध्यै ।
षट् खादिराः । तेजसोऽवरुध्यै ॥ १ ॥

षट् पा॒ला॒शाः । सो॒म॒पी॒थ॒स्याव॑रु॒ध्यै । एक॑वि॒ंश॒तिः
सम्प॑द्यन्ते । एक॑वि॒ंश॒तिर्वै दे॒वलो॒काः । द्वा॒द॒श॒मा॒साः
पञ्च॑त्त॒र्वः । च॒य इ॒मे लो॒काः । अ॒सावा॑दि॒त्य एक॑वि॒ंशः ।
ए॒ष सु॒वर्गो॑ लो॒कः । सु॒वर्ग॑स्य लो॒कस्य॑ सम॑ष्ट्यै । श॒तं
प॒श॒वो भ॑वन्ति ॥ २ ॥

श॒तायुः पुरु॑षः श॒तेन्द्रि॑यः । आ॒यु॒ष्येवेन्द्रि॑ये प्र॒ति॒ति-
ष्ठ॑ति । स॒र्वं वा अ॒श्वमे॒ध्याप्नो॑ति । अ॒परि॑मिता भ॒व-
न्ति । अ॒परि॑मित॒स्याव॑रु॒ध्यै । ब॒ह्मवा॑दि॒नो वद॑न्ति ।
क॒स्मात् स॒त्यात् । द॒क्षि॒णतो॑ऽन्येषां प॒शूना॑म॒व॒द्यन्ति ।
उ॒त्तर॑तो॒ऽश्व॑स्येति । वा॒रु॒णो वा अ॒श्वः ॥ ३ ॥

ए॒षा वै व॑रु॒णस्य॑ दिक् । स्वा॒यामे॒वास्य॑ दि॒श्यव॑द्यति ।
यदि॑तरेषां प॒शूना॑म॒व॒द्यति । श॒तदे॒वत्यं॑ तेना॒वरु॑न्धे ।
चि॒तेऽग्ना॑वधि॒वैत॑से क॒टेऽश्वं॑ चि॒नोति॑ । अ॒प्सु यो॑नि॒र्वा
अ॒श्वः । अ॒प्सु॒जो वैत॑सः । स्व ए॒वैनं॑ यो॒नौ प्र॑ति॒ष्ठाप॑य-
ति । पु॒रस्ता॑त् पु॒त्यञ्चं॑ तू॒परं॑ चि॒नोति॑ । प॒श्चात् प्रा॒ची-
नं॑ गो॒मृग॑म् ॥ ४ ॥

प्रा॒णापा॒नावे॒वास्मि॑न्स॒म्यञ्चो॑ द॒धाति॑ । अ॒श्वं तू॒-
परं॑ गो॒मृग॑मिति॒ सर्व॑हु॒त ए॒तान् जु॑होति । ए॒षां लो॒-
का॒नाम॑भि॒जि॒त्यै । आ॒त्मना॑भि॒जु॑होति । सा॒त्मान॑मे-

वैन॑ स॒तनुं॑ करोति । सा॒त्मा॒मुष्मि॑ल्लो॒के भ॑वति । य
 एवं वे॒द । अथो॑ वसो॒रेव धा॑रां तेना॒वरु॑न्धे । इ॒लुव॒-
 दा॒य स्वा॒हा ब॒लि॒व॒दा॒य स्वा॒हेत्या॑ह । सं॒व॒त्स॒रो वा
 इ॒लुव॒दः ॥ परि॒व॒त्स॒रो ब॒लि॒व॒दः । सं॒व॒त्स॒रादे॒व परि॒-
 व॒त्स॒रादा॒युरव॑रुन्धे । आ॒युरे॒वास्मि॑न्दधाति । तस्मा॑-
 दश्व॑मेधया॒जी ज॒रसा॑ वि॒स्रसा॑मुं लो॒कमे॑ति ॥ ५ ॥

तेज॒सोऽव॑रु॒ध्यै भव॑न्त्यश्वौ गोमृ॒गमि॑लुव॒दश्च॒त्वारि॑
 च ॥ अनु० २० ॥

एकविंशोऽनुवाकः ।

एक॒वि॒ंशोऽग्नि॑र्भवति । एक॒वि॒ंश॒स्तोमः॑ । एक॒वि॒ं-
 श॒तिर्यू॒पाः । यथा॑ वा अ॒श्वव॑र्षभा॒वा वृषा॑णः सः॒स्फुरे॑-
 रन् । ए॒वमे॒तत्स्तो॒माः सः॒स्फुर॑न्ते । यदे॒कवि॒ंशः ।
 ते यत्स॑मृ॒च्छेरन् । ह॒न्येता॑स्य य॒ज्ञः । द्वा॒द॒श ए॒वाग्निः॑
 स्या॒दित्या॑हुः । द्वा॒द॒श॒स्तोमः॑ ॥ १ ॥

एका॒द॒शं यू॒पाः । यद्द्वा॑द॒शोऽग्नि॑र्भवति । द्वा॒द॒श मा॒साः
 सं॒व॒त्स॒रः । सं॒व॒त्स॒रेणै॒वास्मा॑ अ॒न्नम॑वरुन्धे । यद्द॒श यू॒पा
 भव॑न्ति । द॒शाक्ष॑रा वि॒राट् । अ॒न्नं वि॒राट् । वि॒राजै॑-
 वान्नाद्य॑मवरुन्धे । य ए॒काद॒शः । स्तन॑ ए॒वास्यै॑ सः ॥
 ॥ २ ॥

दुह एवैनां तेन । तदाहुः । यद्वाद्दशोऽग्निः स्याद्वा-
दशस्तोम एकादश यूपाः । यथा स्थूरीणायायात् । ता-
दृक् तत् । एकविंश एवाग्निः स्यादित्याहुः । एक-
विंशस्तोमः । एकविंशतिर्यूपाः । यथा प्रष्टिभिर्या-
ति । तादृगेव तत् ॥ ३ ॥

यो वा अश्वमेधे तिस्रः ककुभो वेद । ककुब्ज राज्ञां
भवति । एकविंशोऽग्निर्भवति । एकविंशस्तोमः ।
एकविंशतिर्यूपाः । एता वा अश्वमेधे तिस्रः ककुभः ।
य एवं वेद । ककुब्ज राज्ञां भवति । यो वा अश्वमेध
चीणि शीर्षाणि वेद । शिरो ह राज्ञां भवति ॥ एकविं-
शोऽग्निर्भवति । एकविंशस्तोमः । एकविंशतिर्यूपाः ।
एतानि वा अश्वमेधे चीणि शीर्षाणि । य एवं वेद ।
शिरो ह राज्ञां भवति ॥ ४ ॥

द्वादशस्तोमः स एव तच्छिरो ह राज्ञां भवति षट्
च ॥ अनु० २१ ॥

द्वाविंशोऽनुवाकः ।

देवा वा अश्वमेधे पवमाने । सुवर्गं लोकं न प्राजा-
नन् । तमश्वः प्राजानात् । यदश्वमेधेऽश्वेन मेध्येनो-

द॒क्षो ब॒हिष्प॒वमा॒नः सर्प॑न्ति । सु॒वर्ग॑स्य लो॒कस्य॑ प्र॒ज्ञा॒त्यै । न वै म॑नु॒ष्यः सु॒वर्गं॑ लो॒कम॑ञ्जसा वेद । अ॒श्वो वै सु॒वर्गं॑ लो॒कम॑ञ्जसा वेद । यदु॒ज्ञातो॑ज्ञायेत् । यथा श्वे॒चक्षोऽन्ये॑न प॒था प्र॑तिपा॒दये॑त् । ता॒दृक्ता॑त् ॥ १ ॥

उ॒ज्ञाता॑रमप॒रुध्य॑ । अ॒श्वमु॒ज्ञीथा॑य दृणीते । यथा श्वे॒चक्षोऽञ्ज॑सा नय॑ति । ए॒वमे॒वैन॑म॒श्वः सु॒वर्गं॑ लो॒कम॑ञ्जसा नयति । पु॒च्छम॑न्वा॒रभ॑न्ते । सु॒वर्ग॑स्य लो॒कस्य॑ सम॒ष्ट्यै । हि॒ङ्करो॑ति । सा॒मैवा॑कः । हि॒ङ्करो॑ति । उ॒ज्ञीथ॑ ए॒वास्य॑ सः ॥ २ ॥

व॒ड॒बा उप॑रुन्धन्ति । मि॒थुन॑त्वा॒य प्र॑जा॒त्यै । अथो॒ यथो॑पगा॒तार॑ उप॒गाय॑न्ति । ता॒दृगे॒व तत् । उ॒द॒गासी॑द॒श्वो मे॒ध्य इ॒त्याह॑ । पू॒जाप॑त्यो वा अ॒श्वः । पू॒जाप॑तिरु॒ज्ञीथः॑ । उ॒ज्ञीथ॑मे॒वाव॑रुन्धे । अथो॒ कृ॒क्षा॒मयो॑रे॒व प्र॑ति॒तिष्ठ॑ति । हि॒र॒ण्ये॒नोपा॑करोति ॥ ज्योति॑र्वै हि॒र॒ण्यम् । ज्योति॑रे॒व मु॒खतो॑ द॒धाति॑ । यज॑माने च पु॒जासु॑ च । अथो॒ हि॒र॒ण्यज्यो॑तिरे॒व यज॑मानः सु॒वर्गं॑ लो॒कमे॑ति ॥ ३ ॥

तत्स उ॒पाक॑रोति च॒त्वारि॑ च ॥ अ॒नु० २२ ॥

त्रयोविंशोऽनुवाकः ।

पुरुषो वै यज्ञः । यज्ञः पूजापतिः । यदश्वं पशून्नि-
यु-
ञ्जन्ति । यज्ञादेव तद्यज्ञं प्रयुङ्क्ते । अश्वं तूपरं गौमृगम् ।
तानग्निष्ठ आलभते । सेनामुखमेव तत्संश्रयति । त-
स्माद्राजमुखं भीष्मं भावुकम् । आग्नेयं कृष्णग्रीवं पुर-
स्ताल्ललाटे । पूर्व्याग्निमेव तं कुरुते ॥ १ ॥

तस्मात् पूर्व्याग्निं पुरस्तात्स्थापयन्ति । पौष्णमन्नञ्च ।
अन्नं वै पूषा । तस्मात् पूर्व्याग्नावाहार्थमाहरन्ति ।
ऐन्द्रापौष्णमुपरिष्ठात् । ऐन्द्रे वै राजन्योऽन्नं पूषा ।
अन्नाद्येनैवैनमुभयतः परिगृह्णाति । तस्माद्राजन्यो
ऽन्नादो भावुकः । आग्नेयौ कृष्णग्रीवौ बाहुवोः । बा-
हुवोरेव वीर्यं धत्ते ॥ २ ॥

तस्माद्राजन्यो बाहुबली भावुकः । त्वाष्ट्रौ लोमश-
सक्थौ सस्थोः । सक्थोरेव वीर्यं धत्ते । तस्माद्राजन्य
जरुबली भावुकः । शितिपृष्ठौ बार्हस्पत्यौ पृष्ठे । बृह-
वर्चसमेवोपरिष्ठाद्वत्ते । अथो कवचे एवैते अभितः
पर्यूहते । तस्माद्राजन्यः सन्नद्धो वीर्यं करोति । धात्रे
पृषोदरमधस्तात् । पुतिष्ठामेवैतां कुरुते ॥ अथो इयं
वै धाता । अस्यामेव प्रतितिष्ठति । सौर्यं बलक्षं पुच्छे ।

उ॒त्से॒धमे॒व तं कुरु॑ते । तस्मा॑दु॒त्सेधं॑ भ॒ये पू॒जा अ॒भि॒स॒श्रय॑न्ति ॥ ३ ॥

कुरु॑ते ध॒त्ते कुरु॑ते पञ्च॑ च ॥ अनु० २३ ॥

साङ्ग॑ह॒ण्या चतु॑ष्टय्यो यो वै यः पि॒तुश्च॒त्वारो॑ यथा
नि॒क्तं पू॒जाप॑तये त्वा यथा प्रोक्षि॑तं वि॒भूरा॑ह पू॒जाप॑-
तिर॒काम॑यताश्चमे॒धेन॑ पू॒जाप॑तिर्न किञ्च॒न सा॒वि॒त्रमा
ब्रह्म॑न् पू॒जाप॑तिर्दे॒वेभ्यः॑ पू॒जाप॑तीरक्षा॒सि पू॒जाप॑ति-
मी॒क्षति॑ वि॒भूर॑श्च॒नामा॒न्यं भा॒स्ये॒कयू॑पो राज्जु॑दाल-
मेकवि॒ंशो दे॒वाः पुरु॑ष॒स्त्रयो॑वि॒ंशतिः॑ ॥ २३ ॥

साङ्ग॑ह॒ण्या तस्मा॑दश्चमे॒धया॑जी यत्परि॑मिता यद्य॒-
ज्ञमु॒खे यो दी॒क्षां दे॒वाने॒व तैस्त्रय॑ इ॒मे लो॒काः सि॒ता-
य॑ प्रा॒णापा॒नावे॒वास्मिन् तस्मा॑द्राज॒न्य॑ एक॑नवतिः ॥
॥ ८१ ॥

इति अष्टमप्रपाठकः ॥

हरिः ॥ ओम् ॥

हरिः ॐ ।

तैत्तिरीय-ब्राह्मणे

तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

पूजापतिरश्वमेधमसृजत । सोऽस्मात्सृष्टोऽपाक्रामत् ।
तमष्टादशिभिरनुप्रायुङ्क्त । तमाप्नोत् । तमात्वाष्टाद-
शिभिरवारुन्ध । यदष्टादशिनं आलभ्यन्ते । यज्ञमेव
तैरात्वा यजमानोऽवरुन्धे । संवत्सरस्य वा एषा प्रति-
मा । यदष्टादशिनः । द्वादशमासाः पञ्चर्त्तवः ॥ १ ॥

संवत्सरोऽष्टादशः । यदष्टादशिनं आलभ्यन्ते । सं-
वत्सरमेव तैरात्वा यजमानोऽवरुन्धे । अग्निष्टेऽन्यान्
पशूनुपाकरोति । इतरेषु यूपैश्चष्टादशिनो जामित्वा-
य । नव नवालभ्यन्ते सवीर्यत्वाय । यदारण्यैः स-
स्थापयेत् । व्यवस्येतां पितापुत्रौ । व्यध्वानः क्रामेयुः ।
विदूरं ग्रामयोग्रीमान्तौ स्याताम् ॥ २ ॥

कृत्स्नीकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषिण आ व्याधि-
नीस्तस्करा अरण्येघ्राजायेरन् । तदाहुः । अपशवो वा
एते । यदारण्याः । यदारण्यैः सस्थापयेत् । क्षिप्रे

यजमानमरण्यं मृतः हरेयुः । अरण्यायतना ह्यार-
ण्याः पशव इति । यत्पशून्नालभेत । अनवरुद्धा अस्य
पशवः स्युः । यत्पर्यग्निकृतानुत्सृजेत् ॥ ३ ॥

यज्ञवेशसं कुर्यात् । यत् पशून्नालभते । तेनैव प-
शून्वरुन्धे । यत्पर्यग्निकृतानुत्सृजत्ययज्ञवेशसाय । अ-
वरुद्धा अस्य पशवो भवन्ति । न यज्ञवेशसं भवति ।
न यजमानमरण्यं मृतः हरन्ति । ग्राम्यैः सस्थापय-
ति । एते वै पशवः क्षेमो नाम । सं पितापुत्राववस्य-
तः ॥ समध्वानः क्रामन्ति । समन्तिकं ग्रामयोग्रीमानौ
भवतः । नक्षीकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोपिण आ-
व्याधिनीस्तस्करा अरण्येष्वजायन्ते ॥ ४ ॥

चतवः स्यातामुत्सृजेत्स्यतस्त्रीणि च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

पुजापतिरकामयतोभौ लोकाववरुन्धीयेति । स
एतानुभयान् पशून्पश्यत् । ग्राम्याश्चारण्याश्च ।
तानालभत । तैर्वै स उभौ लोकाववरुन्धे । ग्राम्यैरेव
पशुभिरिमं लोकमवरुन्धे । आरण्यैरमुम् । यद्ग्राम्यान्-
पशून्नालभते । इममेव तैर्लोकमवरुन्धे । यदारण्यान् ॥
॥ १ ॥

अमुं तैः । अनवरुद्धो वा एतस्य संवत्सर इत्याहुः ।
 य इत इतश्चातुर्मास्यानि संवत्सरं प्रयुङ्क्त इति । एता-
 वान्वै संवत्सरः । यच्चातुर्मास्यानि । यदेते चातुर्मास्याः
 पशव आलभ्यन्ते । पुत्यक्षमेव तैः संवत्सरं यजमानो
 ऽवरुन्धे । विवा एष पुजया पशुभिर्कृध्यते । यः संव-
 त्सरं प्रयुङ्क्ते । संवत्सरः सुवर्गो लोकः ॥ २ ॥

सुवर्गं तु लोकं नापराध्नेति । पूजा वै पशव एका-
 दशिनी । यदेत ऐकादशिनाः पशव आलभ्यन्ते । सा-
 क्षादेव पूजां पशून् यजमानोऽवरुन्धे । पूजापतिर्विरा-
 जमसृजत । सा सृष्टाश्चमेधं प्राविशत् । तां दशिभिर-
 नु प्रायुङ्क्त । तामामोत् । तामाप्ता दशिभिरवारुन्ध ।
 यद्दशिन आलभ्यन्ते ॥ ३ ॥

विराजमेव तैराप्ता यजमानोऽवरुन्धे । एकादश
 दश त आलभ्यन्ते । एकादशाक्षरा चिष्टुप् । चैष्टुभाः
 पशवः । पशून्नेवावरुन्धे । वैश्वदेवो वा अश्वः । नाना-
 देवत्याः पशवो भवन्ति । अश्वस्य सर्व्वत्वाय । नाना-
 रूपा भवन्ति । तस्मान्नानारूपाः पशवः ॥ बहु-
 रूपा भवन्ति । तस्माद्बहुरूपाः पशवः समृध्यै ॥
 ॥ ४ ॥

आर॒ण्यान् लो॒कोद्दि॒शन् आल॒भ्यन्ते॒ नाना॑रूपाः
प॒शवो॒ द्वे च॑ ॥ अनु० २ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

अ॒स्मै वै लो॒काय॑ गा॒म्याः प॒शव॑ आल॒भ्यन्ते । अ॒मु॒षा आ॒र॒ण्याः । यद्गा॒म्यान् प॒शूना॑ल॒भते॑ । इ॒ममे॒व तै॒र्लो॒कम॑व॒रुन्धे॑ । यद्दा॒र॒ण्यान् अ॒मुं तैः॑ । उ॒भया॑न् प॒शूना॑ल॒भते॑ । गा॒म्याश्चा॒र॒ण्याश्च॑ । उ॒भयो॑र्लो॒कयो॒रव॑रु॒न्धै । उ॒भया॑न् प॒शूना॑ल॒भते॑ ॥ १ ॥

गा॒म्याश्चा॒र॒ण्याश्च॑ । उ॒भय॑स्यान्नाद्य॒स्याव॑रु॒न्धै । उ॒भया॑न् प॒शूना॑ल॒भते॑ । गा॒म्याश्चा॒र॒ण्याश्च॑ । उ॒भ॒येषां॑ प॒शूना॑मव॒रुन्धै॑ । त्रय॑स्त्रयो भवन्ति । त्रय॑ इ॒मे लो॒काः । एषां॑ लो॒काना॑मा॒म्यै । बृ॒ह॒न्वादि॑नो वदन्ति । तस्मात् स॒त्यात् ॥ २ ॥

अ॒स्मिन् लो॒के ब॒हवः॑ का॒मा इति॑ । यत्स॑मा॒नीभ्यो॑ दे॒वता॑भ्योऽन्येऽन्ये प॒शव॑ आल॒भ्यन्ते॑ । अ॒स्मिन्ने॒व त॒लो॒के का॒मान् द॒धाति॑ । तस्मा॑द॒स्मिन् लो॒के ब॒हवः॑ का॒माः । त्रि॒या॒णां त्रि॒या॒णां सह॑ व॒षाजु॑होति । त्वा॒वृ॒तो वै दे॒वाः । त्वा॒वृ॒त इ॒मे लो॒काः । एषां॑ लो॒काना॑मा॒म्यै । एषां॑

लोकानां ऋत्यै । पर्यभिष्टतानारण्यानुत्सृजन्त्यहिं-
सायै ॥ ३ ॥

उभयान् पशूनालभते सत्यादहिंसायै ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

युञ्जन्ति ब्रह्ममित्याह* । असौ वा आदित्यो ब्रह्म ।
आदित्यमेवास्यै युनक्ति । अरूपमित्याह । अग्निर्वा
अरुषः । अग्निमेवास्यै युनक्ति । चरन्तमित्याह । वायु-
र्वै चरन् । वायुमेवास्यै युनक्ति । परितस्थुष इत्याह ॥
॥ १ ॥

इमे वै लोका परितस्थुषः । इमानेवास्यै लोकान्
युनक्ति । रोचन्ते रोचना दिवीत्याह । नक्षत्राणि वै
रोचना दिवि । नक्षत्राण्येवास्यै रोचयति । युञ्जत्यस्य
काम्येत्याह । कामानेवास्यै युनक्ति । हरीविपक्षसे-
त्याह । इमे वै हरीविपक्षसा । इमे एवास्यै युनक्ति ॥
॥ २ ॥

शोणा धृष्णू नृवाहसेत्याह । अहोरात्रे वै नृवा-
हसा । अहोरात्रे एवास्यै युनक्ति । एता एवास्यै दे-
वता युनक्ति । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै । केतुं कण्व-

नकेतव इति ध्वजं प्रतिमुञ्चति । यश्च एवैनं राज्ञां
गमयति । जीमूतस्येव भवति प्रतीकमित्याह । यथा
यजुरेवैतत् । ये ते पन्थानः सवितः पूर्यांस इत्यध्वर्यु-
र्यजमानं वाचयत्यभिजित्यै ॥ ३ ॥

परा वा एतस्य यज्ञ इति । यस्य पशुरुपाकृतोऽन्यत्र
वेद्या इति । एतः स्तोतरेतेन पथा पुनरश्वमावर्त्तया-
सि न इत्याह । वायुवै स्तोता । वायुमेवास्य परस्ता-
दधात्याहृत्यै । यथा वै हविषो गृहीतस्य स्कन्दति । एवं
वा एतदश्वस्य स्कन्दति । यदस्योपाकृतस्य लोमानि
शीयन्ते । यद्दालेषु काचानावयन्ति । लोमान्येवास्य
तत्सम्भरन्ति ॥ ४ ॥

भूर्भुवः सुवरिति प्राजापत्याभिरावयन्ति । प्राजा-
पत्यो वा अश्वः । स्वयैवैनं देवतया समर्द्धयन्ति । भू-
रिति महिषी । भुव इति वा वाता । सुवरिति परि-
वृत्ती । एषां लोकानामभिजित्यै । हिरण्ययाः काचा
भवन्ति । ज्योतिर्वै हिरण्यम् । राष्ट्रमश्वमेधः ॥ ५ ॥

ज्योतिश्चैवास्मै राष्ट्रञ्च समीचीं दधाति । सहस्रं
भवन्ति । सहस्रसम्मितः सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लो-
कस्याभिजित्यै । अप वा एतस्मात्तेज इन्द्रियं पशवः श्रीः

क्रामन्ति । योऽश्वमेधेन यजते । वसवस्त्वां जन्तु गाय-
त्रेण छन्दसेति महिष्यभ्यनक्ति । तेजो वा आज्यम् ।
तेजो गायत्री । तेजसैवास्मै तेजोऽवरुन्धे ॥ ६ ॥

रुद्रास्त्वां जन्तु चैष्टुभेन छन्दसेति वा वाता । तेजो
वा आज्यम् । इन्द्रियं चिष्टुप् । तेजसैवास्मा इन्द्रियम-
वरुन्धे । आदित्यास्त्वां जन्तु जागतेन छन्दसेति परि-
वृत्ती । तेजो वा आज्यम् । पशवो जगती । तेजसैवास्मै
पशूनवरुन्धे । पत्नयोभ्यञ्जन्ति । श्रिया वा एतद्रूपम् ॥
॥ ७ ॥

यत्पत्नयः । श्रियमेवास्मिन् तद्दधति । नास्मात्तेज
इन्द्रियं पशवः श्रीरपक्रामन्ति । लाजीइन्हाचीइन्प-
शो ममां३ इत्यतिरिक्तमन्नमश्वायोपाहरन्ति । पू-
जामेवान्नादीन् कुर्वते । एतद्देवा अन्नमतैतदन्नमद्वि
प्रजापत इत्याह । पूजायामेवान्नाद्यं दधते । यदि ना-
वजिघ्नैत् । अग्निः पशुरासीदित्यवघ्रापयेत् । अवहैव
जिघ्रति ॥ आक्रान्वाजी क्रमैरत्यक्रमीद्वाजी द्यौस्ते पृष्ठं
पृथिवी सधस्थमित्यश्वमनुमन्त्रयते । एषां लोकाना-
मभिजित्यै । समिद्धो अञ्जन् छदरं मतीनामित्यश्व-
स्याग्रियो भवन्ति सरूपत्वाय ॥ ८ ॥

परितस्थुष इत्याहेमे एवास्मै युनक्त्यभिजित्यै भर-
न्यश्वमेधो रुन्धे रूपं जिघ्रति चीणि च ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

तेजसा वा एष ब्रह्मवर्चसेन व्यूध्यते । योऽश्वमेधेन
यजते । होता च ब्रह्मा च ब्रह्मोद्यं वदतः । तेजसा
चैवैनं ब्रह्मवर्चसेन च समर्द्धयतः । दक्षिणतो ब्रह्मा
भवति । दक्षिणत आयातनो वै ब्रह्मा । बार्हस्पत्यो वै
ब्रह्मा । ब्रह्मवर्चसमेवास्य दक्षिणतो दधाति । तस्माद्-
क्षिणोर्द्धो ब्रह्मवर्चसितरः । उत्तरतो होता भवति ॥ १ ॥

उत्तरत आयातनो व होता । आग्नेयो वै होता ।
तेजो वा अग्निः । तेज एवास्योत्तरतो दधाति । तस्माद्-
दुत्तरोर्द्धस्तेजस्वितरः । यूपमभितो वदतः । यजमान
देवत्यो वै यूपः । यजमानमेव तेजसा च ब्रह्मवर्चसेन
च समर्द्धयतः । किं स्विदासीत् पूर्वचित्तिरित्याह ।
द्यौर्वै दृष्टिः पूर्वचित्तिः ॥ २ ॥

दिवमेव दृष्टिमवरुन्धे । किं स्विदासीद्बृहद्वयं इ-
त्याह । अश्वो वै बृहद्वयः । अश्वमेवावरुन्धे । किं स्वि-
दासीत् पिशङ्गिलेत्याह । रात्रिर्वै पिशङ्गिला । रात्रि-

मेवावरुन्धे । कि॒ः स्वि॒दासीत् पि॒लिप्पि॒लेत्या॒ह । श्री॒र्वै
पि॒लिप्पि॒ला । अ॒न्नाद्य॒मेवावरुन्धे ॥ ३ ॥

कःस्वि॒देका॒की च॒रतीत्या॒ह । अ॒सौ वा आ॒दित्य
एका॒की च॒रति । तेज॒ एवावरुन्धे । क उ॒स्विज्जायते
पुन॒रित्या॒ह । च॒न्द्रमा॒ वै जायते पुनः । आ॒युरे॒वावरु॒-
न्धे । कि॒ः स्वि॒द्धिमस्य॑ भेष॒जमित्या॒ह । अ॒ग्निर्वै हि॒मस्य॑
भेष॒जम् । ब॒ह्मव॒र्चस॒मेवावरुन्धे । कि॒ः स्वि॒दावप॑नं म॒-
ह॒दित्या॒ह ॥ ४ ॥

अ॒यं वै लो॒क आ॒वप॑नं म॒हत् । अ॒स्मिन्ने॒व लो॒के
प्र॒ति॒तिष्ठ॑ति । पृ॒च्छामि॑ त्वा पर॒मं तं पृथि॒व्या इत्या॒ह ।
वेदि॒र्वै परोऽन्तः॑ पृथि॒व्याः । वेदि॒मेवावरुन्धे । पृ॒च्छा-
मि॑ त्वा भुव॑नस्य नाभि॒मित्या॒ह । य॒ज्ञो वै भुव॑नस्य
नाभिः । य॒ज्ञमे॒वावरुन्धे । पृ॒च्छामि॑ त्वा वृ॒ष्णो अ॒श्वस्य॑
रेत॒ इत्या॒ह । सोमो॒ वै वृ॒ष्णो अ॒श्वस्य॑ रेतः ॥ सोम॒पी-
थ॒मेवावरुन्धे । पृ॒च्छामि॑ वा॒चः पर॒मं व्योमे॒त्याह । ब्र॒ह्म
वै वा॒चः पर॒मं व्योम॑ । ब॒ह्मव॒र्चस॒मेवावरुन्धे ॥ ५ ॥

हो॒ता भ॒वति॒ वै वृष्टिः॑ पू॒र्वचि॑त्तिर॒न्नाद्य॒मेवावरुन्धे
म॒ह॒दित्या॒ह सोमो॒ वै वृ॒ष्णो अ॒श्वस्य॑ रेत॒श्चत्वारि॑ च ॥

अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

अप॒ वा ए॒तस्मात् प्रा॒णाः क्रा॑मन्ति । योऽश्व॑मे॒धेन॑
यज॑ते । प्रा॒णाय॑ स्वा॒हा व्या॑नाय॒ स्वाहे॑ति सञ्ज॒प्यमा॑न
आहु॑तीर्जु॒हेति॑ । प्रा॒णाने॑वास्मिन् दधा॑ति । नास्मा॑त्
प्रा॒णा अप॑क्रामन्ति । अव॑न्ती॒ स्थाव॑न्ती॒ स्वाव॑न्तु । पि॒यं
त्वा पि॒याणाम् । वर्षि॑ष्ठ॒माप्या॑नाम् । नि॒धीनां॑ त्वा
निधि॑पतिः॒ हवाम॑हे वसो म॒मेत्या॑ह । अप॑वैवास्मै॒तद्भुव॑-
ते ॥ १ ॥

अथो॑ धु॒वन्त्येवैन॑म् । अथो॑ऽन्ये॒ वास्मै॑ ह्रुवते । चिः
परि॑यन्ति । त्रय॑ इ॒मे लो॒काः । ए॒भ्य ए॒वैनं॑ लो॒केभ्यो॑
धुव॑ते । चिः पुनः॑ परि॑यन्ति । षट् सम्प॑द्यन्ते । षड्वा ऋ॒-
तवः॑ । ऋ॒तुभिरे॒वैनं॑ धुव॑ते । अप॒ वा ए॒तेभ्यः॑ प्रा॒णाः
क्रा॑मन्ति ॥ २ ॥

ये यज्ञे॑ धु॒वनं॑ त॒न्वते॑ । न॒व॒कृत्वः॑ परि॑यन्ति । न॒व
वै पुरु॑षे प्रा॒णाः । प्रा॒णाने॑वात्म॒न्दध॑ते । नै॒भ्यः प्रा॒णा
अप॑क्रामन्ति । अ॒म्बे अ॒म्बाल्य॑म्बि॒क इति॑ प॒त्नीमु॒दान॑-
यति॑ । अ॒ह॒तैवैना॑म् । सु॒भगे॑ का॒म्पोल॑वासिनीत्या॑ह ।
तप॑ ए॒वैना॑मुप॑नयति । सु॒वर्गे॑ लो॒के सम्प्रो॑ख्या॒यामि॑-
त्या॑ह ॥ ३ ॥

सुवर्गमेवैनां लोकं गमयति । आहमजानि गर्भध-
मात्वमजासि गर्भधमित्याह । पूजा वै पशवो गर्भः ।
पूजामेव पशूनात्मन्यत्ते । देवा वा अश्वमेधे पवमाने ।
सुवर्गं लोकं न प्राजानन् । तमश्वः प्राजानात् । यत्
सूचीभिरसि पथात् कल्पयन्ति । सुवर्गस्य लोकस्य
प्रज्ञात्यै । गायत्री चिष्टुप् जगतीत्याह ॥ ४ ॥

यथा यजुरेवैतत् । चय्यः सूच्यो भवन्ति । अयस्मय्यो
रजता हरिण्यः । अस्य वै लोकस्य रूपमयस्मय्यः । अ-
न्तरिक्षस्य रजताः । दिवो हरिण्यः । दिशो वा अय-
स्मय्यः । अवान्तरदिशा रजताः । ऊर्द्धा हरिण्यः ।
दिश एवास्मै कल्पयति ॥ कस्त्वाद्यति कस्त्वा विशास्ती-
त्याहाहिः सायै ॥ ५ ॥

हुवते कामन्यूर्णाथामित्याह जगतीत्याह कल्पय-
त्येकञ्च ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

अप वा एतस्माच्छी राष्ट्रं कामति । योऽश्वमेधेन य-
जते । ऊर्द्धामेनामुच्छ्रयतादित्याह । श्रीवै राष्ट्रमश्वमे-
धः । अयमेवास्मै राष्ट्रमूर्द्धमुच्छ्रयति । वेणुभारं गिरा-

विवेत्त्याह । राष्ट्रं वै भारः । राष्ट्रमवास्मै पर्यूहति ।
अथास्यामध्यमेधतामित्याह । श्रीवै राष्ट्रस्य मध्यम् ॥
॥ १ ॥

अग्र्यमेवावरुन्धे । शीते वार्ते पुनन्निवेत्त्याह । क्षेमो
वै राष्ट्रस्य शीतो वार्तः । क्षेममेवावरुन्धे । यङ्गरिणी
यवमत्तीत्याह । विद्वै हरिणी । राष्ट्रं यवः । विशच्चै-
वास्मै राष्ट्रञ्च समीचीं दधाति । न पुष्टं पशुमन्यत इ-
त्याह । तस्माद्राजा पशून् पुष्यति ॥ २ ॥

शूद्रा यदर्थ्यजारानपोषाय धनायतीत्याह । त-
स्माद्वैशी पुत्रं नाभिषिञ्चन्ते । इयं यका शकुन्तिकेत्या-
ह । विद्वै शकुन्तिका । राष्ट्रमश्वमेधः । विशच्चैवास्मै
राष्ट्रञ्च समीचीं दधाति । आहलमिति सर्पतीत्याह ।
तस्माद्राष्ट्राय विशः सर्पन्ति । आहतं गभे पस इत्याह ।
विद्वै गभः ॥ ३ ॥

राष्ट्रं पसः । राष्ट्रमेव विश्याहन्ति । तस्माद्राष्ट्रं विशं
घातुकम् । माता च ते पिता च त इत्याह । इयं वै
माता । असौ पिता । आभ्यामेवैनं परिददाति । अग्रं
वृक्षस्य रोहत इत्याह । श्रीवै वृक्षस्याग्रम् । अग्र्यमेवा-
वरुन्धे ॥ ४ ॥

प्रसुलामीति त पिता गभे मुष्टिमत्सयदित्याह ।
 विद्वै गभः । राष्ट्रं मुष्टिः । राष्ट्रमेव विश्याहन्ति । त-
 स्माद्राष्ट्रं विशं घातुकम् । अप वा एतेभ्यः प्राणाः क्राम-
 न्ति । ये यज्ञे पूतं वदन्ति । दधिक्रावणौ अकारिष-
 मिति सुरभिमतीमृचं वदन्ति । प्राणा वै सुरभयः ।
 प्राणानेवात्मन्दधते ॥ नैभ्यः प्राणा अपक्रामन्ति । आपो
 हिष्ठा मयो भुव इत्यङ्गिर्माजयन्ते । आपो वै सर्वा
 देवताः । देवताभिरेवात्मानं पवयन्ते ॥ ५ ॥

राष्ट्रस्य मध्यं पुष्पति गभो रुन्धे दधते चत्वारि च ॥
 अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

पूजापतिः पूजाः सृष्ट्वा प्रेणानुप्राविशत् । ताभ्यः
 पुनः सम्भवितुं नाशकोत् । सोऽब्रवीत् । चतुर्ध्रवदित्सः ।
 यो मेतः पुनः सम्भरदिति । तं देवा अश्वमेधेनैव स-
 मभरन् । ततो वै त आर्ध्ववन् । योऽश्वमेधेन यजते ।
 पूजापतिमेव सम्भरत्युध्नाति । पुरुषमालभते ॥ १ ॥

वैराजो वै पुरुषः । विराजमेवालभते । अथो अन्नं
 वै विराट् । अन्नमेवावरुन्धे । अश्वमालभते । पूजा-

पत्यो वा अश्वः । पूजापतिमेवालभते । अथो श्रीर्वा
एकशफम् । अयमेवावरुन्धे । गामालभते ॥ २ ॥

यज्ञो वै गौः । यज्ञमेवालभते । अथो अन्नं वै गौः ।
अन्नमेवावरुन्धे । अजावी आलभते भूम्ने । अथो पुष्टि-
र्वै भूमा । पुष्टिमेवावरुन्धे । पर्यग्निकृतं पुरुषञ्चार-
ण्याश्चोत्सृजन्त्यहिंसायै । उभौ वा एतौ पशू आ-
लभ्येते । यश्चावमो यश्च परमः ॥ तैःस्योभये यज्ञे बद्धाः ।
अभीष्टा अभिप्रीताः । अभिजिता अभिहुता भव-
न्ति । नैनं दंष्ट्रावः पशवो यज्ञे बद्धाः । अभीष्टा अ-
भिप्रीताः । अभिजिता अभिहुताहिंसन्ति । योऽश्व-
मेधेन यजते । य उचैनमेवं वेद ॥ ३ ॥

लभते गामालभते परमोऽष्टौ च ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

पृथमेनं वा एष स्तोमेन राध्वा । चतुष्टोमेन कृते-
नायानामुत्तरेहन् । एकविंशे प्रतिष्ठायां प्रतिति-
ष्ठति । एकविंशत् प्रतिष्ठाया चतुर्नन्वारो हति । च-
तवो वै पृष्ठानि । चतवः संवत्सरः । चतुष्टेव संव-
त्सरे प्रतिष्ठाय । देवता अभ्यारोहति । शक्रयः पृष्ठं

भवन्त्यन्यदन्यच्छन्दः । अन्येन्ये वा एते पशव आलभ्यन्ते ॥ १ ॥

उतेव गाम्याः । उतेवारण्याः । अहरेव रूपेण समर्द्धयति । अथो अह एवैष बलिर्हियते । तदाहुः । अपशवो वा एते । यदजावयश्चारण्याश्च । एते वै सर्वे पशवः । यज्ञव्या इति । गव्यान् पशूनुत्तमेहनालभते ॥ २ ॥

तेनैवोभयान् पशूनवरुन्धे । प्राजापत्या भवन्ति । अनभिजितस्याभिजित्यै । सौरीर्नवश्चेतावशा अनूबन्धा भवन्ति । अन्त एव ब्रह्मवर्चसमवरुन्धे । सोमाय स्वरान्नो वाहावनद्वाहाविति द्वन्द्वनः पशूनालभते । अहोरात्राणामभिजित्यै । पशुभिर्वा एष व्यृध्यते । योऽश्वमेधेन यजते । छगलं कल्माषं किकिदीविं विदीगयमिति त्वाघ्नान् पशूनालभते ॥ पशुभिरेवात्मानं समर्द्धयति । ऋतुभिर्वा एष व्यृध्यते । योऽश्वमेधेन यजते । पिशङ्गास्त्रयो वा सन्ता इत्यृतुपशूनालभते । ऋतुभिरेवात्मानं समर्द्धयति । आ वा एष पशुभ्यो हृष्यते । योऽश्वमेधेन यजते । पर्यग्मिद्वता उत्सृजन्त्यनाव्रस्काय ॥ ३ ॥

लभ्यन्ते लभते त्वाद्भान् पशूनालभतेऽष्टौ च ॥

अनु० ६ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

पूजापतिरकामयत महानन्नादः स्यामिति । स
एतावश्चमेधे महिमानावपश्यत् । तावगृह्णीत । ततो
वै स महानन्नादोऽभवत् । यः कामयेत महानन्नादः
स्यामिति । स एतावश्चमेधे महिमानौ गृह्णीत । महा-
नेवान्नादो भवति । यजमानदेवत्या वै वपा । राजा
महिमा । यदपां महिम्नोभयतः परियजति ॥ यजमान-
मेव राज्ञेनोभयतः परियजति । पुरस्तात् स्वाहा-
कारा वा अन्ये देवाः । उपरिष्ठात् स्वाहाकारा अन्ये ।
ते वा एतेऽश्व एव मेध्य उभयेऽवरुध्यन्ते । यदपां म-
हिम्नोभयतः परियजति । तानेवोभयान् प्रीणाति ॥
॥ १ ॥

परियजति षट् च ॥ अनु० १० ॥

एकादशोऽनुवाकः ।

वश्वदेवो वा अश्वः । तं यत्प्राजापत्यं कुर्यात् । या
देवता अपि भागाः । ता भागधेयेन व्यर्द्धयेत् । देव-

ताभ्यः समदं दधात् । स्तेगान् द॒ष्ट्राभ्यां म॒ण्डूकान्
जम्भ्येभिरिति । आज्यमवदानं कृत्वा प्रति॒स॒ह्याय-
माहुतीर्जुहोति । या ए॒व दे॒वता अपि॑ भागाः । ता भा-
गधेयेन॑ सम॑र्धयति । न दे॒वताभ्यः समदं॑ दधाति ॥ १ ॥

चतुर्द॒शैतान॑नुवा॒कान् जु॒होत्यन॑न्तरित्यै । पु॒यासा॒य
स्वाहेति॑ पञ्चद॒शं । पञ्चद॒श वा अ॒र्द्धमा॒सस्य॑ रात्रयः ।
अ॒र्द्धमा॒सशः सं॒वत्सर॑ आप्यते । दे॒वासुराः संय॑त्ता आ-
सन् । तेऽब्रुवन्म॒यः स्वि॑ष्ट॒कृतः । अ॒श्वस्य॑ मे॒घस्य॑ व॒य-
मु॒द्धारमु॒द्धाराम॑है । अथै॒तान॑भि॒भवामेति॑ । ते लो॒हित-
मु॒द॒हरन्त । ततो॑ दे॒वा अ॒भवन् ॥ २ ॥

परा॒सुराः । यत् स्वि॑ष्ट॒कृद्गो लो॒हितं जु॒होति॑ आ-
तृ॒व्याभि॑भूत्यै । भव॒त्यात्म॑ना । परा॒स्य आतृ॑व्यो भवति ।
गोमृ॒गक॒ण्ठेन॑ प्रथ॒मामाहु॑तिं जुहोति । प॒शवो॑ वै गो-
मृ॒गः । रु॒द्रोऽग्निः स्वि॑ष्ट॒कृत् । रु॒द्रादे॒व प॒शून्तर्द॑धाति ।
अथो॒ यच्चै॒षाहु॑तिर्हू॒यते॑ । न तच्च॑ रु॒द्रः प॒शून्भि॑मन्य-
ते ॥ ३ ॥

अ॒श्वश॒फेन॑ द्विती॒यामाहु॑तिं जुहोति । प॒शवो॑ वा
ए॒कश॒फम् । रु॒द्रोऽग्निः स्वि॑ष्ट॒कृत् । रु॒द्रादे॒व प॒शून्तर्द॑धाति ।
अथो॒ यच्चै॒षाहु॑तिर्हू॒यते॑ । न तच्च॑ रु॒द्रः प॒शू-

नभि॒मन्य॑ते । अ॒यस्म॑र्ये॒न क॑म॒ण्ड॑लु॒ना तृ॑तीया॒म् ।
 आहु॑तिं जु॒होत्या॒यास्यो॑ वै पू॒जाः । रु॒द्रोऽग्निः॑ स्वि॒ष्ट-
 कृ॑त् । रु॒द्रादे॒व पू॒जा अ॒न्तर्द॑धाति ॥ अथो॒ यच्चै॒षाहु॑ति-
 हू॒यते॑ । न तच्च॑ रु॒द्रः पू॒जा अ॒भि॒मन्य॑ते ॥ ४ ॥
 द॒धात्य॑भ॒वन्म॑न्यते पू॒जा अ॒न्तर्द॑धाति॒ हे च॑ ॥
 अनु० ११ ॥

द्वादशोऽनुवाकः ।

अ॒श्वस्य॑ वा आ॒ल॒ब्धस्य॑ मे॒ध उ॒द॒क्राम॑त् । तदे॒श्व-
 स्तो॒मीय॑म॒भवत् । यदे॒श्वस्तो॒मीयं॑ जु॒होति॑ । स मे॒धमे॒-
 वै॒नाल॑भते । आ॒ज्ये॒न जु॒होति॑ । म॒धो वा आ॒ज्यम् ।
 मे॒धोऽश्व॑स्तो॒मीयम् । मे॒धेनै॒वास्मि॑न्मे॒धं द॑धाति । षट्-
 चि॒ःशतं॑ जु॒होति॑ । षट्चि॒ःशद॑क्षरा बृ॒हती ॥ १ ॥

बा॒र्हिताः प॒शवः॑ । सा प॒शूनां॑ मा॒चा । प॒शूने॒व मा-
 च॒या स॑म॒र्द्धय॑ति । ता य॒ज्ञूय॑सी॒र्वा क॑नी॒यसी॒र्वा जु॒हु-
 यात् । प॒शून्मा॑च॒या व्य॑र्द्धयेत् । षट्चि॒ःशतं॑ जु॒होति॑ ।
 षट्चि॒ःशद॑क्षरा बृ॒हती । बा॒र्हिताः प॒शवः॑ । सा प॒शूनां॑
 मा॒चा । प॒शूने॒व मा॑च॒या स॑म॒र्द्धय॑ति ॥ २ ॥

अ॒श्वस्तो॒मीय॑ हु॒त्वा द्वि॒पदा॑ जु॒होति॑ । द्वि॒पाद॑ पु-

रूपो द्विप्रतिष्ठः । तदेनं प्रतिष्ठया समर्धयति । तदाहुः ।
 अश्वस्तोमीयं पूर्वं होतव्या इ द्विपदा इति । अश्वो
 वा अश्वस्तोमीयम् । पुरुषो द्विपदाः । अश्वस्तोमीयं
 हुत्वा द्विपदा जुहोति । तस्माद्विपाचतुष्पादमन्ति ।
 अथो द्विपद्येव चतुष्पदः प्रतिष्ठापयति ॥ द्विपदा हुत्वा ।
 नान्यामुत्तराहुतिं जुहुयात् । यदन्यामुत्तराहुतिं जु-
 हुयात् । प्र प्रतिष्ठायाञ्जवेत । द्विपदा अन्ततो जुहो-
 ति प्रतिष्ठित्यै ॥ ३ ॥

बृहत्यर्द्धयति स्थापयति पञ्च च ॥ अनु० १२ ॥

त्रयोदशोऽनुवाकः ।

पूजापतिरश्वमेधमसृजत । सौऽस्मात् सृष्टोऽपाक्रा-
 मत् । तं यज्ञक्रतुभिरन्वैच्छत् । तं यज्ञक्रतुभिर्नान्ववि-
 न्दत् । तमिष्टिभिरन्वैच्छत् । तमिष्टिभिरन्वविन्दत् ।
 तदिष्टीनामिष्टित्वम् । यत्संवत्सरमिष्टिभिर्यजते । अ-
 श्वमेव तदन्विच्छति । सावित्रियो भवन्ति ॥ १ ॥

इयं वै सविता । यो वा अस्यां नश्यति योऽनिल-
 यते । अस्यां वाव तं विन्दन्ति । न वा इमां कश्चनेत्या-
 हुः । तिर्यङ् नोर्ध्वात्येतुमर्हतीति । यत् सावित्रियो

भवन्ति । सवितृप्रसूत एवैनमिच्छति । ईश्वरो वा अश्वः
प्रमुक्तः परां परावतं गन्तोः । यत्सायं धृतीर्जुहोति ।
अश्वस्य यत्यै धृत्यै ॥ २ ॥

यत्प्रातरिष्टिभिर्यजते । अश्वमेव तदन्विच्छति । य-
त्सायं धृतीर्जुहोति । अश्वस्यैव यत्यै धृत्यै । तस्मात्सायं
पूजाः क्षेम्या भवन्ति । यत् प्रातरिष्टिभिर्यजते । अश्व-
मेव तदन्विच्छति । तस्माद्दिवा नष्टैष एति । यत् प्रात-
रिष्टिभिर्यजते सायं धृतीर्जुहोति । अहोरात्राभ्यामे-
वैनमन्विच्छति ॥ अथो अहोरात्राभ्यामेवास्मै योगक्षेमं
कल्पयति ॥ ३ ॥

भवन्ति धृत्या एनमन्विच्छत्येकञ्च ॥ अनु० १३ ॥

चतुर्दशोऽनुवाकः ।

अप वा एतस्माच्छ्रीं राधं क्रामति । योऽश्वमेधेन
यजते । ब्राह्मणौ वीणागायिनौ गायतः । श्रिया वा
एतद्रूपम् । यद्वीणा । श्रियमेवास्मिन् तद्वत्तः । यदा
खलु वै पुरुषः श्रियमश्नुते । वीणास्मै वाद्यते । तदाहुः ।
यदुभौ ब्राह्मणौ गायताम् ॥ १ ॥

पृथङ्शुकास्माच्छ्रीः स्यात् । न वै ब्राह्मणे श्रीरमत

इति । ब्राह्म॒णोऽन्यो गाय॑ेत् । राज॒न्योऽन्यः । ब्रह्म॒ वै
ब्राह्म॒णः । क्ष॒त्रः राज॒न्यः । तथा हास्य ब्रह्म॒णा च क्ष-
त्रेण॑ चोभ॒यतः॑ श्रीः परिगृहीता भवति । तदाहुः ।
यदुभौ दिवा गाय॑ेताम् । अपा॒स्माद्रा॒ष्ट्रं क्रा॑मेत् ॥ २ ॥

न वै ब्राह्म॒णे रा॒ष्ट्रं र॑म॒त इति॑ । यदा खलु वै राजा
काम॑यते । अथ ब्राह्म॒णं जि॑नाति । दिवा ब्राह्म॒णो
गाय॑ेत् । न॒क्तः राज॒न्यः । ब्रह्म॒णो वै रू॒पम॑हः । क्ष-
त्रस्य॑ रा॒चिः । तथा हास्य ब्रह्म॒णा च क्ष॒त्रेण॑ चोभ॒यतो
रा॒ष्ट्रं परिगृही॑तं भवति । इत्य॑ददा इत्य॑यजथा इत्य॑-
पच॑ इति ब्राह्म॒णो गाय॑ेत् । इष्टा॒पूर्त्तं वै ब्राह्म॒णस्य॑ ॥
॥ ३ ॥

इष्टा॒पूर्त्तेनै॒वैनः॑ स सम॑र्द्धयति । इत्य॑जिना इत्य॑युध्यथा
इत्य॑मुः स॒ङ्गाम॑म॒हन्निति॑ राज॒न्यः । यु॒द्धं वै राज॒न्य-
स्य । यु॒द्धेनै॒वैनः॑ स सम॑र्द्धयति । अ॒क्लृप्ता॑ वा ए॒तस्य॑र्त्तव
इत्या॑हुः । योऽश्व॑मे॒धेन॑ यज॒त इति॑ । तिस्रोऽन्यो गाय॑-
ति तिस्रोऽन्यः । षट्स॑म्पद्यन्ते । ष॒ड्वा ऋ॒तवः॑ । ऋ॒तूने-
वास्मै॑ कल्पयत ॥ ताभ्यां स॒ंस्था॑याम् । अ॒नोयु॑क्ते च
श॒ते च॑ ददाति । श॒तायुः॑ पुरुषः श॒तेन्द्रि॑यः । आयु॑ष्ये-
वेन्द्रि॑ये प्र॒तिति॑ष्ठति ॥ ४ ॥

गायेतां कामेद्वाह्मणस्य कल्पयतश्चत्वारि च ॥

अनु० १४ ॥

पञ्चदशोऽनुवाकः ।

सर्वेषु वा एषु लोकेषु मृत्युवोऽन्वायत्ताः । तेभ्यो
यदाहुतीर्न जुहुयात् । लोके लोक एनं मृत्युर्विन्देत् ।
मृत्यवे स्वाहा मृत्यवे स्वाहेत्यभिपूर्वमाहुतीर्जुहोति ।
लोकास्लोकादेव मृत्युमवयजते । नैनं लोके लोके मृ-
त्युर्विन्दति । यदमुष्मै स्वाहामुष्मै स्वाहेति जुह्वत् स-
च्चक्षीत । बह्वं मृत्युममिचं कुर्वीत । मृत्यवे स्वाहेत्ये-
कस्मा एवैकां जुहुयात् । एको वा अमुष्मिँस्लोके मृत्युः ॥
॥ १ ॥

अशनया मृत्युरेव । तमेवामुष्मिँस्लोकेऽवयजते ।
भूणहत्यायै स्वाहेत्यवभृथ आहुतिं जुहोति । भूणह-
त्यामेवावयजते । तदाहुः । यङ्मणहत्या पात्याय । क-
स्माद्यज्ञेऽपि क्रियत इति । अमृत्युर्वा अन्यो भूणहत्या-
या इत्याहुः । भूणहत्या वाव मृत्युरिति । यङ्मणहत्यायै
स्वाहेत्यवभृथ आहुतिं जुहोति ॥ २ ॥

मृत्युमेवाहुत्या तर्पयित्वा परिपाणं कृत्वा । भूणघ्ने

भेषजं करोति । एताः ह वै मुण्डिभ औदन्यवः । धू-
 णहृत्यायै प्रायश्चित्तिं विदाञ्चकार । यो हास्यापि
 पूजायां ब्राह्मणः हन्ति । सर्वस्मै तस्मै भेषजं करोति ।
 जुम्बकाय स्वाहेत्यवभृथ उत्तमामाहुतिं जुहोति । वरु-
 णो वै जुम्बकः । अन्त एव वरुणमवयजते । खलते-
 विक्लिधस्य शुक्लस्य पिङ्गाक्षस्य मूर्धन् जुहोति ॥ एतद्
 वरुणस्य रूपम् । रूपेणैव वरुणमवयजते ॥ ३ ॥

लोके मृत्युर्जुहोति मूर्धन् जुहोति द्वे च ॥ अनु० १५ ॥

षोडशोऽनुवाकः ।

वारुणो वा अश्वः । तं देवतया व्यर्द्धयति । यत्
 प्राजापत्यं करोति । नमो रात्रे नमो वरुणायेत्याह ।
 वारुणो वा अश्वः । स्वयैवैनं देवतया समर्द्धयति । न-
 मोऽश्वाय नमः पूजापतय इत्याह । प्राजापत्यो वा
 अश्वः । स्वयैवैनं देवतया समर्द्धयति । नमोऽधिपतय
 इत्याह ॥ १ ॥

धर्म्मो वा अधिपतिः । धर्म्ममेवावरुन्धे । अधिपति-
 रस्यधिपतिं मा कुर्वधिपतिरहं पूजानां भूयासमित्या-
 ह । अधिपतिमेवैनः समानानां करोति । मां धेहि

मयि धेहीत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते । उपाकृताय
स्वाहेत्युपाकृते जुहोति । आलब्धाय स्वाहेति नियुक्ते
जुहोति । हुताय स्वाहेति हुते जुहोति । एषां लोका-
नामभिजित्यै ॥ २ ॥

प्रवा एष एभ्यो लोकेभ्यश्चवते । योऽश्वमेधेन यजते ।
अग्नेयमेन्द्राग्नमाश्विनम् । तान् पशूनालभते प्रति-
ष्ठित्यै । यदाग्नेयो भवति । अग्निः सर्वा देवताः । दे-
वता एवावरुन्धे । ब्रह्म वा अग्निः । सचमिन्द्रः । यदै-
न्द्राग्नो भवति ॥ ३ ॥

ब्रह्मसूत्रे एवावरुन्धे । यदाश्विनो भवति । आशि-
षामवरुन्धै । त्रयो भवन्ति । त्रय इमे लोकाः । एषैव
लोकेषु प्रतितिष्ठति । अग्नये होमुचेऽष्टाकपाल इति
दशहविषमिष्टिं निर्वपति । दशाक्षरा विराट् । अन्नं
विराट् । विराजैवान्नाद्यमवरुन्धे ॥ अग्नेर्मन्वे प्रथमस्य
प्रचेतस इति याज्यानुवाक्या भवन्ति सर्व्वत्वाय ॥
॥ ४ ॥

अधिपतय इत्याहाभिजित्या रेन्द्राग्नो भवति रुन्ध
एकञ्च ॥ अनु० १६ ॥

सप्तदशोऽनुवाकः ।

यद्यश्वमुपतपद्भिन्देत् । अग्नेयमष्टाकपालं निर्व-
पेत् । सौम्यं चरुम् । सावित्रमष्टाकपालम् । यदाग्नेयो
भवति । अग्निः सर्व्वी देवताः । देवताभिरेवैनं भिष-
ज्यति । यत्सौम्यो भवति । सोमो वा आपधोनाः
राजा । याभ्य एवैनं विन्दति ॥ १ ॥

ताभिरेवैनं भिषज्यति । यत् सावित्रो भवति । स-
वितृप्रसूत एवैनं भिषज्यति । एताभिरेवैनं देवताभि-
र्भिषज्यति । अगदोहैव भवति । पौष्णं चरुं निर्वपेत् ।
यदि श्लोणः स्यात् । पूषा वै श्लोण्यस्य भिषक् । स एवैनं
भिषज्यति । अश्लोणो हैव भवति ॥ २ ॥

रौद्रं चरुं निर्वपेत् । यदि महती देवताभिमन्येत ।
एतद्देवत्यो वा अश्वः । स्वयैवैनं देवतयाभिषज्यति ।
अगदोहैव भवति । वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेन्मृ-
गाखरे यदि नागच्छेत् । इयं वा अग्निर्वैश्वानरः । इय-
मेवैनमर्चिभ्यां परिरोधमानयति । आहैव सुत्यमह-
र्गच्छति । यद्यधीयात् ॥ ३ ॥

अग्नयेऽहोमुचेऽष्टाकपालः । सौम्यं पयः । वायव्यं
आज्यभागः । यजमानो वा अश्वः । अहसा वा एष

गृहीतः । यस्याश्चो मेधाय प्रोक्षितोऽध्येति । यदहो-
मुचैर्निर्वपति । अहस एव तेन मुच्यते । यजमानो
वा अश्वः । रेतसा वा एष व्यृध्यते ॥ ४ ॥

यस्याश्चो मेधाय प्रोक्षितोऽध्येति । सौर्यः रेतः ।
यत्सौर्यं पयो भवति । रेतसैवैनः स समर्द्धयति । य-
जमानो वा अश्वः । गर्भेवा एष व्यृध्यते । यस्याश्चो मे-
धाय प्रोक्षितोऽध्येति । वायव्या गर्भाः । यद्वायव्य
आज्यभागो भवति । गर्भैरेवैनः स समर्द्धयति ॥ अथो
यस्यैषाश्चमेधे प्रायश्चित्तिः क्रियते । इष्ट्वा वसीयान्
भवति ॥ ५ ॥

विन्दत्यश्नोणो हवैव भवत्यधीयाद्वध्यते गर्भैरेवैनः स
समर्द्धयति द्वे च ॥ अनु० १७ ॥

अष्टादशोऽनुवाकः ।

तदाहुः । द्वादश ब्रह्मैदुनान्त्सः स्थिते निर्वपेत् ।
द्वादशभिर्वेष्टिभिर्यजेतेति । यदिष्टिभिर्यजेत । उप-
नामुक एनं यज्ञः स्यात् । पापीयास्तु स्यात् । आप्ता-
नि वा एतस्य छन्दाः सि । य ईजानः । तानि क एता-
वदाशु पुनः प्रयुञ्जीतेति । सर्वा वै सः स्थिते यज्ञे वा-
गाप्यते ॥ १ ॥

साम्ना भवति या तयाम्नी । क्रूरीकृतेव हि भवत्य-
रुष्कृता । सा न पुनः प्रयुज्येत्याहुः । द्वादशैव ब्रह्मौ-
दनान्त्संस्थिते निर्वपेत् । प्रजापतिर्वा ओदनः । यज्ञः
प्रजापतिः । उपनामुक एनं यज्ञो भवति । न पापी-
यान् भवति । द्वादश भवन्ति । द्वादशमासाः संवत्स-
रः ॥ संवत्सर एव प्रतितिष्ठति ॥ २ ॥

आप्यते संवत्सर एकञ्च ॥ अनु० १८ ॥

ऊनविंशोऽनुवाकः ।

एष वै विभूर्नाम यज्ञः । सर्व्वं ह वै तच्च विभु भव-
ति । यच्चैतेन यज्ञेन यजन्ते । एष वै प्रभूर्नाम यज्ञः ।
सर्व्वं ह वै तच्च प्रभु भवति । यच्चैतेन यज्ञेन यजन्ते ।
एष वा ऊर्जस्वान्नाम यज्ञः । सर्व्वं ह वै तच्चोर्जस्वद्भव-
ति । यच्चैतेन यज्ञेन यजन्ते । एष वै पयस्वान्नाम
यज्ञः ॥ १ ॥

सर्व्वं ह वै तच्च पयस्वद्भवति । यच्चैतेन यज्ञेन य-
जन्ते । एष वै विधृतो नाम यज्ञः । सर्व्वं ह वै तच्च
विधृतं भवति । यच्चैतेन यज्ञेन यजन्ते । एष वै व्यावृत्तो
नाम यज्ञः । सर्व्वं ह वै तच्च व्यावृत्तं भवति । यच्चैतेन

यज्ञेन यजन्ते । एष वै प्रतिष्ठितो नाम यज्ञः । सर्व्वः
ह वै तच्च प्रतिष्ठितं भवति ॥ २ ॥

यच्चैतेन यज्ञेन यजन्ते । एष वै तेजस्वी नाम यज्ञः ।
सर्व्वः ह वै तच्च तेजस्वि भवति । यच्चैतेन यज्ञेन यज-
न्ते । एष वै ब्रह्मवर्चसी नाम यज्ञः । आ ह वै तच्च ब्रा-
ह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायते । यच्चैतेन यज्ञेन यजन्ते ।
एष वा अतिव्याधी नाम यज्ञः । आ ह वै तच्च राजन्यो-
ऽतिव्याधी जायते । यच्चैतेन यज्ञेन यजन्ते ॥ एष वै
दीर्घो नाम यज्ञः । दीर्घायुषो ह वै तच्च मनुष्या भव-
न्ति । यच्चैतेन यज्ञेन यजन्ते । एष वै क्लृप्तो नाम यज्ञः ।
कल्पते ह वै तच्च पूजाभ्यो योगश्चेमः । यच्चैतेन यज्ञेन
यजन्ते ॥ ३ ॥

पयस्वान्नाम यज्ञः प्रतिष्ठितं भवत्यतिव्याधी जायते
यच्चैतेन यज्ञेन यजन्ते षट् च ॥ अनु० १६ ॥

एष वै विभूः प्रभूरूर्जस्वान् पयस्वान् विष्टतो व्या-
वृत्तः प्रतिष्ठितस्तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यतिव्याधी दीर्घः
क्लृप्तो द्वादश ॥

विंशोऽनुवाकः ।

तार्प्येणाश्वः सञ्ज्ञपयन्ति । यज्ञो वै तार्प्यम् । यज्ञे-
नवैनः समर्द्धयन्ति । यामेन साम्ना प्रस्तोतानूपति-
ष्ठते । यमलोकमेवैनं गमयति । तार्प्यं च हृत्यधीवासे
चाश्वः सञ्ज्ञपयन्ति । एतद्वै पशूनाः रूपम् । रूपेणैव
पशून्वरुन्धे । हिरण्यकशिपु भवति । तेजसोऽवरुन्धे ॥
॥ १ ॥

रुक्मो भवति । सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै । अश्वौ
भवति । पुजापतेराश्वौ । अस्य वै लोकस्य रूपं तार्प्यम् ।
अन्तरिक्षस्य हृत्यधीवासः । दिवो हिरण्यकशिपु । आ-
दित्यस्य रुक्मः । पुजापतेरश्वः । इममेव लोकं तार्प्येणा-
प्नोति ॥ अन्तरिक्षं हृत्यधीवासेन । दिवः हिरण्यकशिपु-
ना । आदित्यः रुक्मेण । अश्वेनैव मध्येन पुजापतेः
सायुज्यः सलोकतामाप्नोति । एतासामेव देवतानाः
सायुज्यम् । सार्धिताः समानलोकतामाप्नोति । यो-
ऽश्वमेधेन यजते । य उचैनमेवं वेद ॥ २ ॥

अवरुन्ध्या आप्नोत्यष्टौ च ॥ अनु० २० ॥

एकविंशोऽनुवाकः ।

आदित्याश्चाङ्गिरसश्च सुवर्गे लोकेऽस्पृहन्त । तेऽङ्गि-
रस आदित्येभ्यः । अमुमादित्यमश्वः श्वेतं भूतं दक्षि-
णामनयन् । तेऽब्रुवन् । यन्नेनैष्ट । सवरींऽभूदिति ।
तस्मादश्वः सवर्येत्याह्वयन्ति । तस्माद्यज्ञे वरौ दीयते ।
यत् पूजापतिरालब्धोऽश्वोऽभवत् । तस्मादश्वो नाम ॥
॥ १ ॥

यच्छयदरुरासीत् । तस्मादर्वा नाम । यत्सद्यो वा-
जान्त्समजयत् । तस्माद्वाजो नाम । यदसुराणां लो-
कानादत्त । तस्मादादित्यो नाम । अग्निर्वा अश्वमे-
धस्य योनिरायतनम् । सूर्योऽग्नेर्योनिरायतनम् । य-
दश्वमेधेऽग्नौ चित्य उत्तरवेदिमुपवपति । योनिमन्त-
मेवैनमायतनवन्तं करोति ॥ २ ॥

योनिमानायतनवान् भवति । य एवं वेद । प्राणा-
पानौ वा एतौ देवानाम् । यदर्काश्वमेधौ । प्राणापा-
नावेवावरुन्धे । ओजोबलं वा एतौ देवानाम् । यद-
र्काश्वमेधौ । ओजोबलमेवावरुन्धे । अग्निर्वा अश्वमेधस्य
योनिरायतनम् । सूर्योऽग्नेर्योनिरायतनम् ॥ यदश्व-
मेधेऽग्नौ चित्य उत्तरवेदिं चिनेति । तावर्काश्वमेधौ ।

अ॒र्का॒श्वमे॒धावे॒वाव॑रन्धे । अ॒थो अ॒र्का॒श्वमे॒धयो॑रे॒व प्र॒ति॒-
ति॒ष्ठति ॥ ३ ॥

नाम॑ करोति॒ सूर्यो॑ऽग्ने॒र्योनिरा॑यत॒नं च॒त्वारि॑ च ॥
अनु० २१ ॥

द्वाविंशोऽनुवाकः ।

पृ॒जाप॑तिं॒ वै दे॒वाः पि॒तर॑म् । प॒शुं भू॒तं मे॒धाया॑ल॒-
भन्त॑ । त॒माल॑भ्योपावसन् । प्रा॒तर्य॑ष्टा॒स्मह॑ इति । ए॒कं
वा ए॒तद्दे॒वाना॑म॒हः । यत्सं॑वत्स॒रः । तस्मा॑द॒श्वः पु॒रस्ता॑त्
सं॒वत्स॒र आ॑ल॒भ्यते॑ । यत्प्र॒जाप॑ति॒राल॑भ्योऽश्वोऽभवत् ।
तस्मा॑द॒श्वः । यत्स॒द्यो मे॒धोऽभवत् ॥ १ ॥

तस्मा॑द॒श्वमे॒धः । वेदु॑कोऽश्व॒माशुं॑ भवति । य ए॒वं
वेद॑ । यद्वैतत्प्र॒जाप॑ति॒राल॑भ्योऽश्वोऽभवत् । तस्मा॑द॒श्वः
पृ॒जाप॑तेः प॒शूना॑म॒नुरूप॑तमः । आ॒स्य पु॒त्रः प्र॒तिरूपो॑
जायते । य ए॒वं वेद॑ । स॒र्वीणि॑ भू॒तानि॑ स॒म्भृत्या॑ल॒भते॑ ।
समे॑न॒ दे॒वास्तेज॑से ब्रह्मवर्च॒साय॑ भरन्ति । योऽश्वमे॒धेन॑
यज॑ते ॥ २ ॥

ये उ॒चेन॑मे॒वं वेद॑ । ए॒तद्वै तद्दे॒वा ए॒तां दे॒वता॑म् ।
प॒शुं भू॒तं मे॒धाया॑ल॒भन्त॑ । य॒ज्ञमे॒व । य॒ज्ञेन॑ य॒ज्ञम॑यजन्त
दे॒वाः । का॒मप्रं॑ य॒ज्ञम॑कुर्वन्त । तेऽमृत॒त्वम॑कामयन्त ।

तेऽमृतत्वमगच्छन् । योऽश्वमेधेन यजते । देवानामेवा-
यनेनैति ॥ ३ ॥

प्राजापत्येनैव यज्ञेन यजते कामप्रेण । अपुनर्मार-
मेव गच्छति । एतस्य वै रूपेण पुरस्तात् प्राजापत्यमृ-
पमं तूपरं बहुरूपमालभते । सर्व्वेभ्यः कामेभ्यः । सर्व्व-
स्यायै । सर्व्वस्य जित्यै । सर्व्वमेव तेनाप्नोति । सर्व्वं
जयति । योऽश्वमेधेन यजते । य उचैनमेवं वेद ॥ ४ ॥

मेधोऽभवद्यजत एति वेद ॥ अनु० २२ ॥

त्रयोविंशोऽनुवाकः ।

यो वा अश्वस्य मेध्यस्य लोमनी वेद । अश्वस्यैव
मेध्यस्य लोमं लोमं जुहोति । अहोरात्रे वा अश्वस्य
मेध्यस्य लोमनी । यत्सायं प्रातर्जुहोति । अश्वस्यैव मे-
ध्यस्य लोमं लोमं जुहोति । एतदनुव्रति ह स्म वै पुरा ।
अश्वस्य मेध्यस्य लोमं लोमं जुह्वति । यो वा अश्वस्य
मेध्यस्य पदे वेद । अश्वस्यैव मेध्यस्य पदे पदे जुहोति ।
दर्शपूर्णमासौ वा अश्वस्य मेध्यस्य पदे ॥ १ ॥

यद्दर्शपूर्णमासौ यजते । अश्वस्यैव मेध्यस्य पदे पदे
जुहोति । एतदनुव्रति ह स्म वै पुरा । अश्वस्य मेध्यस्य

पदे पदे जुह्वति । यो वा अश्वस्य मेध्यस्य विवर्त्तनं वेद । अश्वस्यैव मेध्यस्य विवर्त्तने विवर्त्तने जुहोति । असौ वा अग्निदित्योऽश्वः । स आहवनीयमागच्छति । तद्विवर्त्तते । यदग्निहोचं जुहोति ॥ अश्वस्यैव मेध्यस्य विवर्त्तने विवर्त्तने जुहोति । एतदनुकृति ह स्म वै पुरा । अश्वस्य मेध्यस्य विवर्त्तने विवर्त्तने जुह्वति ॥ २ ॥

पदे अग्निहोचं जुहोति चीणि च ॥ अनु० २३ ॥

पूजापतिस्तमष्टादशभिः पूजापतिरकामयतोभा-
वस्मै युञ्जन्ति तेजसाप पाणा अपश्रीरुद्धां पूजापतिः
प्रेणानु प्रथमेन पूजापतिरकामयत महान् वैऽश्वदेवो
वा अश्वस्य पूजापतिस्तं यज्ञक्रतुभिरपश्रीर्ब्राह्मणौ स-
र्वेषु वारुणो यद्यश्वं तदाहुरेष वै विभूस्तार्प्येणादित्याः
पूजापतिं पितरं यो वा अश्वस्य मेध्यस्य लोमनी च-
योविःशतिः ॥ २३ ॥

पूजापतिरस्मिंस्लोके बहव उत्तरतः श्रियमेवाव
पूजापतिरकामयत महान्यत् पूतारिष्टिभिः प्रवा एष
एभ्यो लोकेभ्यः सर्वं ह वै तच्च पर्यस्वद्य उचैनमेवं
वेद चत्वार्यशीतिः ॥ ८४ ॥

इति नवमप्रपाठकः ॥

हरिः ॐ ।

तैत्तिरीय-ब्राह्मणे

तृतीयकाण्डे दशमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

सञ्ज्ञानं विज्ञानं पृज्ञानं जानदभिजानत् । सङ्क-
ल्पमानं पुकल्पमानमुपकल्पमानमुपकृतं क्लृप्तम् ।
श्रेयो वसीय आ यत्सम्भूतं भूतम् । चित्रः केतुः पुभा-
नाभान्त्सम्भान् । ज्योतिष्मास्तेजस्वानातपस्स्तपन्न-
भितपन् । रोचनो रोचमानः शोभनः शोभमानः
कल्याणः । दर्शा दृष्टा दर्शता विश्वरूपा सुदर्शना । आ-
प्यायमानाप्यायमानाप्याया सूनृतेरा । आपूर्य्यमाणा
पूर्य्यमाणा पूरयन्ती पूर्णा पौर्णमासी । दाता प्रदाता-
नन्दो मोदः प्रमोदः ॥ १ ॥

आवेशयन्निवेशयन्त्संवेशनः सःशान्तः शान्तः ।
आभवन्पुंभवन्त्सम्भवन्त्सम्भूतो भूतः । प्रस्तुतं विष्टुतं
सःस्तुतं कल्याणं विश्वरूपम् । शुक्रममृतं तेजस्वि तेजः
समिद्धम् । अरुणं भानुमन्मरोचि मदभितपत्तपस्वत् ।
सविता प्रसविता दीप्तो दीपयन् दीप्यमानः । ज्वलं
ज्वलितातपन् वितपन्त्सन्तपन् । रोचनो रोचमानः

शुभूः शुभमानो वामः । सुता सुन्वती प्रसुता सूयमा-
नाभिषूयमाणा । पीति पूषा सम्पा तृप्तिस्तर्पयन्ती ॥ २ ॥

कान्ता काम्या कामजातायुष्मती कामदुघा । अ-
भिशास्तानुमन्तानन्दो मोदः प्रमोदः । आसादयन्नि-
षादयन्त्सः सादनः सः सन्नः सन्नः । आभूर्विभूः प्रभूः
शम्भूर्भुवः । पवित्रं पवयिष्यन् पूतो मेध्यः । यशो यश-
स्वानायुरमृतः । जीवो जीविष्यन्त्स्वर्गो लोकः । सह-
स्वान्त्सहीयानो जस्वान्त्सहमानः । जयन्नभिजयन्त्सु-
द्रविणो द्रविणोदाः । आर्द्रपवित्रो हरिकेशो मोदः
प्रमोदः ॥ ३ ॥

अरुणोऽरुणरजाः पुण्डरीको विश्वजिदभिजित् ।
आर्द्रः पिन्वमानोऽन्नवान् रसवानिरावान् । सव्या-
पधः सम्भरो महस्वान् । एजत्काजोवत्काः । क्षुल्लकाः
शिपिविष्टकाः । सरिस्तराः सुशेरवः । अजिरासां ग-
मिष्णवः । इदानीं तदानीमेतर्हि क्षिप्रमजिरम् । आ-
शुर्निमेषः फणोद्रवन्नतिद्रवन् । त्वरः स्वरमाण आ-
शुरोशीयान् जवः ॥ अग्निष्टोम उज्योऽतिरात्रो द्विराच-
स्त्रिराचश्चतूराचः । अग्निर्चातुः सूर्यश्चातुश्चन्द्रमाचातुः ।
पूजापतिः संवत्सरो महान् कः ॥ ४ ॥

प्रमोदस्तर्पयन्ती प्रमोदो जवस्त्रीणि च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

भूरग्निश्च पृथिवीश्च माश्च । चीःश्च लोकान्त्संव-
त्सरश्च । पूजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिर-
स्वध्रुवासीद । भुवो वायुश्चान्तरिक्षश्च माश्च । चीःश्च
लोकान्त्संवत्सरश्च । पूजापतिस्त्वा सादयतु । तथा
देवतयाङ्गिरस्वध्रुवासीद । स्वरादित्यश्च दिवश्च
माश्च । चीःश्च लोकान्त्संवत्सरश्च ॥ पूजापतिस्त्वा सा-
दयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वध्रुवासीद । भूर्भुवःस्वश्च-
न्द्रमसश्च दिशश्च माश्च । चीःश्च लोकान्त्संवत्सरश्च ।
पूजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वध्रुवा-
सीद ॥ १ ॥

संवत्सरश्च पट् च ॥ अनु० २ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

त्वमेव त्वां वेत्य योऽसि सोऽसि । त्वमेव त्वामचैषीः ।
चितश्चासि सच्चितश्चास्यमे । एतावाश्चासि भूयाः-
श्चास्यमे । यत्तै अग्ने न्यूनं यदुतेति रिक्तम् । आदि-
त्यास्तदङ्गिरसश्चिन्वन्तु । विश्वे ते देवाश्चितिमापूर-

यन्तु । चितश्चासि सञ्चितश्चास्यग्ने । एतावाश्चासि
 भूयाश्चास्यग्ने । मा ते अग्ने च येन माति च येनायुरा-
 वृक्षि ॥ सर्व्वेषां ज्योतिषां ज्योतिर्यद्दावुदेति । तपसो
 जातमनिभृष्टमोजः । तत्ते ज्योतिरिष्टके । तेन मे तप ।
 तेन मे ज्वल । तेन मे दीदिहि । यावद्देवाः । यावद-
 साति सूर्य्यः । यावदुतापि ब्रह्म ॥ १ ॥

वृक्षि नव च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसि । इदावत्सरोऽसीदु-
 वत्सरोऽसि । इद्वत्सरोऽसि यत्सरोऽसि । तस्य ते वसन्तः
 शिरः । ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षः । वर्षाः पुच्छम् । शरदु-
 त्तरः पक्षः । हेमन्तो मध्यम् । पूर्व्वपक्षाश्चितयः । अ-
 परपक्षाः पुरीषम् ॥ १ ॥

अहोरात्राणीष्टकाः । ऋषभोऽसि स्वर्गो लोकः ।
 यस्यां दिशि महीयसे । ततो नो मह आवाह । वायु-
 र्भूत्वा सर्व्वी दिश आवाहि । सर्व्वी दिशोऽनुविवाहि ।
 सर्व्वी दिशोऽनुसंवाहि । चित्या चितिमाष्टुण । अचि-
 त्या चितिमाष्टुण । चिदसि समुद्रथेनिः ॥ २ ॥

इन्दुर्दक्षः श्येन कृता वा । हिरण्यपक्षः शकुनो भुर-
ण्युः । महान्सधस्थे ध्रुव आनिपत्तः । नमस्ते अस्तु मा
मा हिंसोः । एति प्रेति वीति समित्युदिति । दिवं मे
यच्छ । अन्तरिक्षं मे यच्छ । पृथिवीं मे यच्छ । पृथिवीं
मे यच्छ । अन्तरिक्षं मे यच्छ ॥ दिवं मे यच्छ । अह्ना
प्रसारय । रात्र्या समच । रात्र्या प्रसारय । अह्ना स-
मच । कामं प्रसारय । कामं समच ॥ ३ ॥

पुरीषं समुद्रयैनिः पृथिवीं मे यच्छान्तरिक्षं मे
यच्छ सप्त च ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

भूर्भवः स्वः । ओजोबलम् । ब्रह्म क्षत्रम् । यशो म-
हत् । सत्यं तपो नाम । रूपममृतम् । चक्षुः श्रोत्रम् ।
मन आयुः । विश्वं यशो महः । समन्तपो हरो भाः ॥
जातवेदा यदिवा पावकोऽसि । वैश्वानरो यदिवा
वैद्यतोऽसि । शं पुजाभ्यो यजमानाय लोकम् । ऊर्जं
पुष्टिं ददद्भ्यावृत्त्व ॥ १ ॥

भाश्चत्वारि च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

राज्ञीं विराज्ञीं । सम्राज्ञीं स्वराज्ञीं । अर्चिः शोचिः ।
 तपो हरो भाः । अग्निरिन्द्रो बृहस्पतिः । विश्वे देवा
 भुवनस्य गोपाः । ते मा सर्वं यशसा सः सृजन्तु ॥ १ ॥
 राज्ञीन्द्रो मा सत ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

असवे स्वाहा वसवे स्वाहा । विभुवे स्वाहा विव-
 स्वते स्वाहा । अभिभुवे स्वाहाधिपतये स्वाहा । दिवां
 पतये स्वाहा बृहस्पत्याय स्वाहा । चाक्षुष्मत्याय स्वाहा
 ज्योतिष्मत्याय स्वाहा । राज्ञे स्वाहा विराज्ञे स्वाहा ।
 सम्राज्ञे स्वाहा स्वराज्ञे स्वाहा । श्रूषाय स्वाहा सूर्याय
 स्वाहा । चन्द्रमसे स्वाहा ज्योतिषे स्वाहा । सः सपीय
 स्वाहा कल्याणाय स्वाहा ॥ अर्जुनाय स्वाहा ॥ १ ॥
 कल्याणाय स्वाहैकञ्च ॥ अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

विपश्चिते पवमानाय गायत । महीनधारात्यन्धो
 अर्षति । अहिर्हजीर्णामतिसर्पति त्वचम् । अत्यो न क्री-

इ॒न्न॒सर॒हृषा॒ हरिः॑ । उ॒प॒या॒म॒गृही॒तोऽसि॑ मृत्य॒वे त्वा॒
जुष्टं॑ गृह्णामि । ए॒ष ते॒ योनि॑र्मृत्य॒वे त्वा । अ॒प॒मृत्यु॑म॒-
प॒क्षुध॑म् । अ॒पेतः॑ श॒पथं॑ जहि । अ॒धा॒नो अ॒ग्न आ॒व॒ह ।
रा॒य॒स्योषः॑ सह॒स्रिण॑म् ॥ १ ॥

ये ते॒ सह॒स्र॒म॒युतं॑ पा॒शाः । मृत्यो॑ म॒र्त्याय॑ हन्त॒वे ।
तान् य॒ज्ञस्य॑ मा॒यया॑ । स॒र्वान॑ व॒यजाम॑हे । भ॒क्षोऽस्य॑-
मृत॒भक्षः॑ । तस्य॑ ते मृत्यु॒पीत॑स्यामृत॒वतः॑ । स्व॒गाह॑तस्य
मधु॒मतः॑ । उ॒प॒हृत॑स्यो॒प॒हृतो॑ भक्षयामि । म॒न्द्राभि॑भू-
तिः के॒तुर्य॑ज्ञानां वाक् । अ॒सा॒वेहि॑ ॥ २ ॥

अ॒न्धो जा॒गृ॒विः प्रा॒ण । अ॒सा॒वेहि॑ । ब॒धिर॑ आ॒क्रन्द॑
इ॒तर॑पान । अ॒सा॒वेहि॑ । अ॒ह॒स्तो॒स्त्वा चक्षुः॑ । अ॒सा॒-
वेहि॑ । अ॒पा॒दा॒शो मनः॑ । अ॒सा॒वेहि॑ । क॒वे वि॒प्र॒चित्ते॒
श्रोत्रं॑ । अ॒सा॒वेहि॑ ॥ ३ ॥

सु॒ह॒स्तः सु॒वा॒साः । शू॒षो ना॒मा॒स्य॑मृतो म॒र्त्येषु॑ ।
तं त्वा॒हन्त॑या वेद । अ॒सा॒वेहि॑ । अ॒ग्नि॒मे॒वा॒चि॒श्रितः॑ ।
वा॒ग॒धृ॒दये॑ । हृ॒दयं॑ मयि । अ॒ह॒म॒मृते॑ । अ॒मृतं॑ ब्र॒ह्मणि॑ ।
वा॒यु॒मे॒ पा॒णे॒श्रितः॑ ॥ ४ ॥

पा॒णो हृ॒दये॑ । हृ॒दयं॑ मयि । अ॒ह॒म॒मृते॑ । अ॒मृतं॑
ब्र॒ह्मणि॑ । स॒ूर्यो मे॒ चक्षु॑षि॒श्रितः॑ । चक्षु॒र्हृ॒दये॑ । हृ॒दयं॑

मयि । अ॒हम॒मृते । अ॒मृतं॒ ब्रह्म॑णि । च॒न्द्र॒मा मे॒ मन॑सि
अ॒त्रिः ॥ ५ ॥

मनो॑ हृद॒ये । हृद॒यं मयि॑ । अ॒हम॒मृते । अ॒मृतं॒
ब्रह्म॑णि । दि॒शो मे॒ ओ॒चे अ॒त्रिः । ओ॒चः हृद॑ये । हृ॒द॒यं मयि॑ । अ॒हम॒मृते । अ॒मृतं॒ ब्रह्म॑णि । आ॒पो मे॒
रेत॑सि अ॒त्रिः ॥ ६ ॥

रेतो॑ हृद॒ये । हृद॒यं मयि॑ । अ॒हम॒मृते । अ॒मृतं॒ ब्र॒ह्म॑णि । पृथि॒वी मे॒ शरी॑रे अ॒त्रिः । शरी॑रः हृद॒ये ।
हृद॒यं मयि॑ । अ॒हम॒मृते । अ॒मृतं॒ ब्रह्म॑णि । ओ॒षधि॒॒वन॑स्प॒तयो मे॒ लोम॑सु अ॒त्रिः ॥ ७ ॥

लोमा॑नि हृद॒ये । हृद॒यं मयि॑ । अ॒हम॒मृते । अ॒मृतं॒ ब्र॒ह्म॑णि । इन्द्रो॑ मे॒ बले॑ अ॒त्रिः । बलः॑ हृद॒ये । हृद॒यं मयि॑ । अ॒हम॒मृते । अ॒मृतं॒ ब्रह्म॑णि । पर्जन्यो॑ मे॒ मूर्ध्नि॑
अ॒त्रिः ॥ ८ ॥

मूर्धा॑ हृद॒ये । हृद॒यं मयि॑ । अ॒हम॒मृते । अ॒मृतं॒ ब्र॒ह्म॑णि । ई॒शानो मे॒ मन्यौ॑ अ॒त्रिः । मन्यु॑र्हृद॒ये । हृद॒यं मयि॑ । अ॒हम॒मृते । अ॒मृतं॒ ब्रह्म॑णि । आ॒त्मा म॑ आ॒त्मनि॑
अ॒त्रिः ॥ आ॒त्मा हृद॑ये । हृद॒यं मयि॑ । अ॒हम॒मृते । अ॒मृतं॒ ब्रह्म॑णि । पुन॑र्म आ॒त्मा पुन॑रायु॒रागात् । पुनः॑ प्रा॒णः

पुनराकूतमागात् । वैश्वानरो रश्मिभिर्वावृधानः ।
अन्तस्तिष्ठत्वमृतस्य गोपाः ॥ ६ ॥

सहस्रिणमिहि आचासावेहि प्राणे अतो मनसि
अतो रेतसि अता लोमसु अता मूर्ध्नि अत आत्म-
नि अतोऽष्टौ च ॥ अनु० ८ ॥

अग्निर्वायुः सूर्यश्चन्द्रमा दिश आपः पृथिव्योपधि
वनस्पतय इन्द्रः पर्जन्य ईशान आत्मा पुनर्मे ॥

नवमोऽनुवाकः ।

पूजापतिर्देवानसृजत । ते पाप्मना सन्दिता अजा-
यन्त । तान्व्यद्यत् । यद्वाद्यत् । तस्माद्विद्युत् । तमवृश्यत् ।
यदवृश्यत् । तस्माद्वष्टिः । तस्माद्यच्चैते देवते अभिप्रा-
प्तः । विचहैवास्य तच्च पाप्मानन्द्यतः ॥ १ ॥

वृश्चतश्च । सैषा मोमासाग्निहोत्र एव संपन्ना ।
अथो आहुः । सर्व्वेषु यज्ञकृतुष्विति । होष्यन्नप उप-
सृशेत् । विद्युदसि विद्यमे पाप्मानमिति । अथ हुत्वो-
पसृशेत् । वष्टिरसि वृश्चमे पाप्मानमिति । यक्ष्यमाणो
वेष्टा वा । विचहैवास्यै ते देवते पाप्मानन्द्यतः ॥ २ ॥

वृश्चतश्च । अत्यहो हारुणिः । ब्रह्मचारिणो पुश्नान्
प्राच्य प्रजिघाय । परेहि । स्रष्टं दय्यां पातिं पृच्छ ।

वेत्य॑ सावि॒चाऽन्न॒वेत्या॑ इति॑ । तमा॒गत्य॑ पप्रच्छ॑ । आ॒चार्यो॑ मा प्रा॒हैषीत् । वेत्य॑ सावि॒चाऽन्न॒वेत्या॑ इति॑ । स॒होवाच॑ वेदेति॑ ॥ ३ ॥

स कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । परो रजसीति । कस्त्यत्यरो रजा इति । एष वाव स परो रजा इति होवाच । य एष तपति । एषोर्वाग्रजा इति । स कस्मिन्वेष इति । सत्य इति । किं तत्सत्यमिति । तप इति ॥ ४ ॥

कस्मिन्नु तप इति । बल इति । किं तद्वलमिति । प्राण इति । मास्म प्राणमतिष्ठच्छ इति माचार्योऽब्रवीदिति होवाच ब्रह्मचारी । सहोवाच श्रो दयां पातिः । यद्वै ब्रह्मचारिन् प्राणमत्यग्रस्थः । मूर्द्धा ते व्यपतिष्यत् । अहमुत आचार्याच्छ्रेयान् भविष्यामि । यो मा साविचे समवादिष्टेति ॥ ५ ॥

तस्मात् साविचे न संवदेत । स यो ह वै साविचं विदुषा साविचे संवदेते । सहोस्मिञ्छ्रियं दधाति । अनुहवा अस्मा असौ तपञ्छ्रियं मन्यते । अन्वस्मै श्रीस्तपो मन्यते । अन्वस्मै तपो बलं मन्यते । अन्वस्मै बलं प्राणं मन्यते । स यदाह । सञ्ज्ञानं विज्ञानं दर्शदृष्टेति । एष एव तत् ॥ ६ ॥

अथ यदाह । प्रस्तुतं विष्टुतं सुता सुन्वतीति । एष
एव तत् । एष ह्येव तान्यहानि । एष रात्रयः । अथ
यदाह । चित्रः केतुर्दाता प्रदाता सविता प्रसविता-
भिशास्तानुमन्तेति । एष एव तत् । एष ह्येव तेऽहो
मुहूर्त्ताः । एष रात्रे ॥ ७ ॥

अथ यदाह । पवित्रं पवयिष्यन्त्सहस्वान्तसहीया-
नरुणोऽरुणरजा इति । एष एव तत् । एष ह्येव तेऽर्द्ध-
मासाः । एष मासाः । अथ यदाह । अग्निष्टोम उक्थो
ऽग्निर्ऋतुः पूजापतिः संवत्सर इति । एष एव तत् । एष
ह्येव ते यज्ञकृतवः । एष ऋतवः ॥ ८ ॥

एष संवत्सरः । अथ यदाह । इदानीं तदानीमि-
ति । एष एव तत् । एष ह्येव ते मुहूर्त्तानां मुहूर्त्ताः ।
जनको ह वै देहः । अहोरात्रैः समाजगाम । तं होचुः ।
यो वा अस्मान् वेद । विजहत् पाप्मानमेति ॥ ९ ॥

सर्वमायुरेति । अभि स्वर्गं लोकं जयति । नास्या-
मुष्मिँल्लोकेऽन्नं क्षीयत इति । विजहद् वै पाप्मानमेति ।
सर्वमायुरेति । अभि स्वर्गं लोकं जयति । नास्यामु-
ष्मिँल्लोकेऽन्नं क्षीयते । य एवं वेद । अहीनाद्वाश्वथः ।
सावित्रं विदाश्चकार ॥ १० ॥

स ह॒ ह॒ः सो हिर॒ण्मयो॑ भू॒त्वा । स्व॒र्गं लो॒कमि॑याय ।
 आ॒दि॒त्यस्य॑ सायु॒ज्यम् । ह॒ः सो ह॒ वै हिर॒ण्मयो॑ भू॒त्वा ।
 स्व॒र्गं लो॒कमे॑ति । आ॒दि॒त्यस्य॑ सायु॒ज्यम् । य ए॒वं वेद॑ ।
 दे॒वभा॑गो ह॒ औत॑र्षः । सा॒वि॒त्रं वि॒दाश्च॑कार । त॒ः ह॒
 वा॒गदृ॑श्य॒मानाभ्यु॑वाच ॥ ११ ॥

सर्व्वं॑ ब॒त गौत॑मो वे॒द । यः सा॒वि॒त्रं वेदे॑ति । स हो॒-
 वाच॑ । कौषा वा॒गसी॑ति । अ॒यम॒ह॒ः सा॒वि॒त्रः । दे॒वा-
 ना॒मुत्त॑मो लो॒कः । गु॒ह्यं म॒हो बिभृ॑दिति । ए॒ताव॑ति
 ह॒ गौत॑मः । य॒ज्ञोप॑वीतं कृ॒त्वाधो॑ नि॒पपा॑त । नमो॑
 नम॒ इति॑ ॥ १२ ॥

स हो॒वाच॑ । मा भै॒षीगा॑तम । जि॒तो वै ते॑ लो॒क
 इति॑ । तस्मा॒द्ये के च॑ सा॒वि॒त्रं वि॒दुः । सर्व्वे॑ ते जि॒त-
 लो॒काः । स यो ह॒ वै सा॒वि॒त्रस्या॑ष्टा॒क्षरं॑ प॒द॒ः अ॒त्रि॒या-
 भि॒षिक्तं॑ वेद॑ । अ॒त्रि॒या ह॒वाभि॑षिच्यते । घृ॒णिरि॑ति॒ द्वे
 अ॒क्षरे॑ । सूर्य्य॑ इति॒ ची॒णि । आ॒दि॒त्य इति॒ ची॒णि ॥
 ॥ १३ ॥

ए॒तद्वै सा॒वि॒त्रस्या॑ष्टा॒क्षरं॑ प॒द॒ः अ॒त्रि॒याभि॑षिक्तम् ।
 य ए॒वं वेद॑ । अ॒त्रि॒या ह॒वाभि॑षिच्यते । तदे॒तदृ॒चाभ्यु॑क्तम् ।
 ऋ॒चो अ॒क्षरे॑ पर॒मे व्यो॑मन् । यस्मि॒न्दे॒वा अ॒धि वि॒श्वे

निषेदुः । यस्तन्न वेद किमुचा करिष्यति । य इत्तद्वि-
दुस्त इमे समासत इति । न ह वा एतस्यर्चा न यजुषा
न साम्नार्थोऽस्ति । यः सावित्रं वेद ॥ १४ ॥

तदेतत् परि यद्वैवचक्रम् । आर्द्रं पिबमानः स्वर्गे
लोक एति । विजहद्विश्वा भूतानि सम्पश्यत् । आर्द्रो
ह वै पिबमानः स्वर्गे लोक एति । विजहन्विश्वा भू-
तानि सम्पश्यन् । य एवं वेद । शूषो ह वै वाष्णोयः ।
आदित्येन समाजगाम । तः होवाच । एहि सावित्रं
विद्धि ॥ अयं वै स्वर्ग्योऽग्निः पारयिष्णुरमृतात् सम्भूत
इति । एष वाव स सावित्रः । य एष तपति । एहि मां
विद्धि । इति हैवैनं तदुवाच ॥ १५ ॥

द्यतो द्यतो वेदेति तप इति समवादिष्टेति तद्राचे-
र्जतव एति चकारोवाच नम इत्यादित्य इति चीणिं
सावित्रं वेद विद्धि पञ्च च ॥ अनु० ६ ॥

सञ्ज्ञानं प्रस्तुतं तान्यहानि चित्रः केतुस्तेऽहो मु-
हूर्त्ताः पवित्रं तेऽर्द्धमासा अग्निष्टोमो यज्ञकृतव इदा-
नीं मुहूर्त्तानां जनको ह वा अहीना देवभागः कैषा
वाक् शूषो ह वै षोडश ॥

दशमोऽनुवाकः ।

इयं वाव सरघा । तस्या अग्निरेव सारधं मधु । या
एताः पूर्वपक्षापरपक्षयो रात्रयः । ता मधुकृतः ।
यान्यहानि । ते मधुवृषाः । स यो हवा एता मधुकृतश्च
मधुवृषाश्च वेद । कुर्वन्ति हास्यैता अग्नौ मधु । ना-
स्येष्टापूतं धयन्ति । अथ यो न वेद ॥ १ ॥

न हास्यैता अग्नौ मधु कुर्वन्ति । धयन्त्यस्येष्टापू-
तम् । यो हवा अहोरात्राणां नामधेयानि वेद । ना-
होरात्रेष्वर्चिमाच्छति । सञ्ज्ञानं विज्ञानं दर्शादृष्टेति ।
एतावनुवाकौ पूर्वपक्षस्याहोरात्राणां नामधेयानि ।
प्रस्तुतं विष्टुतं सुतामुन्वतीति* । एतावनुवाकावपर-
पक्षस्याहोरात्राणां नामधेयानि । नाहोरात्रेष्वर्चिमा-
च्छति । य एवं वेद ॥ २ ॥

यो ह वै मुहूर्त्तानां नामधेयानि वेद । न मुहूर्त्ते-
ष्वर्चिमाच्छति । चित्रः केतुर्दाता प्रदाता सविता प्र-
सविताभिशास्तानुमन्तेति । एतेऽनुवाका मुहूर्त्तानां
नामधेयानि । न मुहूर्त्तेष्वर्चिमाच्छति । य एवं वेद ।
यो ह वा अर्द्धमासानाञ्च मासानाञ्च नामधेयानि

* सुतामुन्वतीति C पुस्तकपाठः ।

वेद । नार्द्धमासेषु न मासेष्वार्त्तिमार्च्छति । पवित्रं पव-
यिष्यन्त्सहस्रान्त्सहीयानरुणोऽरुणरजा इति । एते-
ऽनुवाका अर्द्धमासानाञ्च मासानाञ्च नामधेयानि ॥
॥ ३ ॥

नार्द्धमासेषु न मासेष्वार्त्तिमार्च्छति । य एवं वेद ।
यो ह वै यज्ञक्रतूनाञ्चर्तूनाञ्च संवत्सरस्य च नामधे-
यानि वेद । न यज्ञक्रतुषु नर्तुषु न संवत्सर आर्त्तिमा-
र्च्छति । अग्निष्टोम उच्यतेऽग्निर्ऋतुः प्रजापतिः संवत्सर
इति । एतेऽनुवाका यज्ञक्रतूनाञ्चर्तूनाञ्च संवत्सरस्य
च नामधेयानि । न यज्ञक्रतुषु नर्तुषु न संवत्सर
आर्त्तिमार्च्छति । य एवं वेद । यो ह वै मुहूर्त्तानां
मुहूर्त्तान्वेद । न मुहूर्त्तानां मुहूर्त्तेष्वार्त्तिमार्च्छति ॥
इदानीं तदानीमिति । एते वै मुहूर्त्तानां मुहूर्त्ताः ।
न मुहूर्त्तानां मुहूर्त्तेष्वार्त्तिमार्च्छति । य एवं वेद । अथो
यथा क्षेत्रज्ञो भूत्वानुपविश्यान्नमत्ति । एवमेवैतान्
क्षेत्रज्ञो भूत्वानुपविश्यान्नमत्ति । स एतेषामेव सलो-
कताः सायुज्यमश्नुते । अप पुनर्मृत्युं जयति । य एवं
वेद ॥ ४ ॥

न वेदैवं वेदानुवाका अर्द्धमासानाञ्च मासानाञ्च

नामधेयानि मुहूर्त्तैर्घात्तिमार्च्छन्ति नव च ॥ अनु० १० ॥

इयमहोराचाणां सञ्ज्ञानं प्रस्तुतं मुहूर्त्तानां चित्रः
केतुरर्द्धमासानां पवित्रं यज्ञक्रतूनामग्निष्टोमो मुहूर्-
त्तानां मुहूर्त्तान् वेदेदानीमथो यथा शेषो द्वादश ॥

एकादशोऽनुवाकः ।

कश्चिद्वा अस्माँल्लोकात्प्रेत्य । आत्मानं वेद । अ-
यमहमस्मीति । कश्चित् स्वं लोकं न प्रतिप्रजानाति ।
अग्निमुग्धो हैव धूमतान्तः । स्वं लोकं न प्रतिप्रजा-
नाति । अथ यो हैवैतमग्निः सावित्रं वेद । स एवा-
स्माँल्लोकात् प्रेत्य । आत्मानं वेद । अयमहमस्मीति ॥
॥ १ ॥

स स्वं लोकं प्रतिप्रजानाति । एष उवेवैनं तत्सावि-
त्रः । स्वर्गं लोकमभिवहति । अहोरात्रैर्वा इदं स-
युग्मिः क्रियते । इतिराचायादीक्षिषत । इतिरा-
चाय वृतमुपागुरिति । तानिहानेवंविदुषः । अमुष्मि-
ल्लोके शेवधिं धयन्ति । धीतः हैव स शेवधिमनुपरैति ।
अथ यो हैवैतमग्निः सावित्रं वेद ॥ २ ॥

तस्य हैवाहोराचाणि । अमुष्मिल्लोके शेवधिं न ध-
यन्ति । अधीतः हैव स शेवधिमनुपरैति । भरद्वाजो

ह त्रिभिरायुर्भिर्ब्रह्मचर्यमुवास । तः ह जीर्णिः स्थ-
विरः शयानम् । इन्द्र उपब्रज्योवाच । भरद्वाज । यत्ते
चतुर्थमायुर्दद्याम् । किमेनेन कुर्या इति । ब्रह्मचर्य-
मेवैनेन चरेयमिति होवाच ॥ ३ ॥

तः ह चीन् गिरिरूपानविज्ञातानिव दर्शयाञ्च-
कार । तेषां हैकैकस्मान् मुष्टिमाददे । स होवाच ।
भरद्वाजेत्यामन्त्य । वेदा वा एते । अनन्ता वै वेदाः ।
एतद्वा एतैस्त्रिभिरायुर्भिरन्वोचथाः । अथ त इत-
रदननूक्तमेव । एहीमं विद्धि । अयं वै सर्वविद्येति ॥
॥ ४ ॥

तस्मै हैतमग्निः सावित्रमुवाच । तः स विदित्वा ।
अमृतो भूत्वा । स्वर्गं लोकमियाय । आदित्यस्य सा-
युज्यम् । अमृतो हैव भूत्वा । स्वर्गं लोकमेति । आदि-
त्यस्य सायुज्यम् । य एवं वेद । एषो एव चर्या विद्या ॥
॥ ५ ॥

यावन्तः ह वै चर्या विद्यया लोकं जयति । तावन्तं
लोकं जयति । य एवं वेद । अग्नेर्वा एतानि नामधेया-
नि । अग्नेरेव सायुज्यः सलोकतामाप्नोति । य एवं
वेद । वायोर्वा एतानि नामधेयानि । वायोरेव सा-

युज्यः सलोकतामामोति । य एवं वेद । इन्द्रस्य वा एतानि नामधेयानि ॥ ६ ॥

इन्द्रस्यैव सायुज्यः सलोकतामामोति । य एवं वेद । बृहस्पतेर्वा एतानि नामधेयानि । बृहस्पतेरेव सायुज्यः सलोकतामामोति । य एवं वेद । पूजापतेर्वा एतानि नामधेयानि । पूजापतेरेव सायुज्यः सलोकतामामोति । य एवं वेद । ब्रह्मणो वा एतानि नामधेयानि । ब्रह्मण एव सायुज्यः सलोकतामामोति ॥ य एवं वेद । स वा एषोऽग्निरपक्षपुच्छो वायुरेव । तस्याग्निर्मुखम् । असावादित्यः शिरः । स यदेते देवते अन्तरेण । तत्सर्वं सीव्यति । तस्मात् साविचः ॥ ७ ॥

अयमहमस्मीति वेद होवाच सर्वविद्येति विद्येन्द्रस्य वा एतानि नामधेयानि ब्रह्मण एव सायुज्यः सलोकतामामोति सप्त च ॥ अनु० ११ ॥

* अग्नेर्वायोरिन्द्रस्य बृहस्पतेः पूजापतेर्ब्रह्मणः स वै ।

सञ्ज्ञानं भूस्त्वमेव संवत्सरोऽसि भूराज्ञसवे विपश्चित् पूजापतिर्देवानियं वाव सरघा कश्चिद्वैकादश ॥ ११ ॥

* अग्नेरित्यादिः सर्वे इत्यन्तः पाठः C, D. पुस्तकद्वये नास्ति ।

सञ्ज्ञानं॑ राज्ञी॑ मूर्धा॑ हृद॑य ए॒ष संवत्स॑रो ना॒र्द्ध-
मा॒सेषु॑ न मा॒सेषु॑ नव॑चत्वारि॒ंशत् ॥ ४८ ॥
इति दशमप्रपाठकः ॥

हरिः ओम् ।

तृतीयकाण्डे एकादशप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

लो॒कोऽसि॑ स्वर्गो॑ऽसि । अन॒न्तोऽस्य॑पा॒रोऽसि॑ । अ-
क्षि॑तोऽस्य॒क्ष्योऽसि॑ । तप॑सः प्र॒तिष्ठा॑ । त्वयो॑दम॒न्तः ।
विश्वं॑ य॒क्षं विश्वं॑ भूतं विश्वं॑ सु॒भूतम् । विश्व॑स्य भ॒र्त्ता
विश्व॑स्य ज॒नयि॑ता । तं त्वोप॑दधे का॒मदु॒घम॑क्षि॒तम् ।
पू॒जाप॑तिस्त्वा सा॒दय॑तु । तया॑ दे॒वत॑याङ्गिर॒स्वद्भु॒वा-
सी॑द ॥ १ ॥

तपो॑ऽसि लो॒के श्रि॑तम् । तेज॑सः प्र॒तिष्ठा॑ । त्वयो॑द-
म॒न्तः । विश्वं॑ य॒क्षं विश्वं॑ भूतं विश्वं॑ सु॒भूतम् । विश्व॑स्य
भ॒र्तृ विश्व॑स्य ज॒नयि॑तृ । तत्त्वोप॑दधे का॒मदु॒घम॑क्षि-

तम् । पूजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाङ्गिरस्व-
द्भुवासीद ॥ २ ॥

तेजोऽसि तपसि श्रितम् । समुद्रस्य प्रतिष्ठा । त्वयी-
दमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य
भर्ता विश्वस्य जनयितृ । तत्त्वोपदधे कामदुघमक्षितम् ।
पूजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाङ्गिरस्वद्भुवा-
सीद ॥ ३ ॥

समुद्रोऽसि तेजसि श्रितः । अपां प्रतिष्ठा । त्वयीद-
मन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य
भर्ता विश्वस्य जनयिता । तं त्वोपदधे कामदुघमक्षि-
तम् । पूजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाङ्गिरस्व-
द्भुवासीद ॥ ४ ॥

आपः स्थ समुद्रे श्रिताः । पृथिव्याः प्रतिष्ठा युष्मासु ।
इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । वि-
श्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयितृ । ताव उपदधे काम-
दुघा अक्षिताः । पूजापतिस्त्वा सादयतु । तया देव-
तयाङ्गिरस्वद्भुवासीद ॥ ५ ॥

पृथिव्यस्यसु श्रिता । अग्नेः प्रतिष्ठा । त्वयीदमन्तः ।
विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्ता

विश्वस्य जनयित्री । तां त्वोपदधे कामदुग्धमक्षिताम् ।
पूजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुवा-
सीद ॥ ६ ॥

अग्निरसि पृथिव्याः श्रितः । अन्तरिक्षस्य प्रतिष्ठा ।
त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् ।
विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयिता । तं त्वोपदधे काम-
दुग्धमक्षितम् । पूजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतया-
ङ्गिरस्वद्भुवासीद ॥ ७ ॥

अन्तरिक्षमस्यग्नौ श्रितम् । वायोः प्रतिष्ठा । त्वयीद-
मन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । वि-
श्वस्य भर्तृ विश्वस्य जनयितृ । तत्त्वोपदधे कामदुग्धम-
क्षितम् । पूजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिर-
स्वद्भुवासीद ॥ ८ ॥

वायुरस्यन्तरिक्षे श्रितः । दिवः प्रतिष्ठा । त्वयीद-
मन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य
भर्ता विश्वस्य जनयिता । तं त्वोपदधे कामदुग्धमक्षि-
तम् । पूजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्व-
द्भुवासीद ॥ ९ ॥

द्यौरसि वायौ श्रिता । आदित्यस्य प्रतिष्ठा । त्वयी-

दमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्त्ता विश्वस्य जनयित्री । तां त्वोपदधे कामदुग्धमक्षिताम् । पूजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुवासीद ॥ १० ॥

आदित्योऽसि दिवि श्रितः । चन्द्रमसः प्रतिष्ठा । त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्त्ता विश्वस्य जनयिता । तं त्वोपदधे कामदुग्धमक्षितम् । पूजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुवासीद ॥ ११ ॥

चन्द्रमा अस्यादित्ये श्रितः । नक्षत्राणां प्रतिष्ठा । त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्त्ता विश्वस्य जनयिता । तं त्वोपदधे कामदुग्धमक्षितम् । पूजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुवासीद ॥ १२ ॥

नक्षत्राणि स्थ चन्द्रमसि श्रितानि । संवत्सरस्य प्रतिष्ठा युष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्तृणि विश्वस्य जनयितृणि । तानि व उपदधे कामदुग्धान्यक्षितानि । पूजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुवासीद ॥ १३ ॥

संवत्सरोऽसि नक्षत्रेषु श्रिताः । ऋतूनां प्रतिष्ठा ।
त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् ।
विश्वस्य भर्तारो विश्वस्य जनयिता । तं त्वोपदधे काम-
दुग्धमक्षितम् । पूजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतया-
ङ्गिरस्वद्भुवासीद ॥ १४ ॥

ऋतवः स्थ संवत्सरे श्रिताः । मासानां प्रतिष्ठा यु-
ष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभू-
तम् । विश्वस्य भर्तारो विश्वस्य जनयितारः । तान्व
उपदधे कामदुग्धानक्षितान् । पूजापतिस्त्वा सादयतु ।
तया देवतयाङ्गिरस्वद्भुवासीद ॥ १५ ॥

मासाः स्थर्तुषु श्रिताः । अर्द्धमासानां प्रतिष्ठा यु-
ष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभू-
तम् । विश्वस्य भर्तारो विश्वस्य जनयितारः । तान्व
उपदधे कामदुग्धानक्षितान् । पूजापतिस्त्वा सादयतु ।
तया देवतयाङ्गिरस्वद्भुवासीद ॥ १६ ॥

अर्द्धमासाः स्थ मासु श्रिताः । अहोरात्रयोः प्रतिष्ठा
युष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभू-
तम् । विश्वस्य भर्तारो विश्वस्य जनयितारः । तान्व

उप॑दधे काम॒दुघा॑नक्षि॒तान् । पू॒जाप॑ति॒त्वा सा॑दयतु ।
तया॑ दे॒वत॑याङ्गि॒रस्व॑द्भुवासी॒द ॥ १७ ॥

अ॒हो॒रा॒त्रे स्थाऽई॒मा॒सेषु॑ अ॒त्रे । भू॒तस्य॑ प्र॒ति॒ष्ठे भ॒-
व्य॑स्य प्र॒ति॒ष्ठे । यु॒वयो॑रि॒दम॑न्तः । वि॒श्वं य॒ष्टं वि॒श्वं भू॒तं
वि॒श्वं सु॒भूत॑म् । वि॒श्वस्य॑ भ॒व्यै वि॒श्वस्य॑ ज॒नयि॑व्यै ।
ते वा॒मुप॑दधे काम॒दुघे॑ अ॒क्षिते॑ । पू॒जाप॑ति॒त्वा सा॑द-
यतु । तया॑ दे॒वत॑याङ्गि॒रस्व॑द्भुवासी॒द ॥ १८ ॥

पौ॒ष्णी॒मा॒स्यष्ट॑का॒मावा॑स्या । अ॒न्ना॒दा॒स्यान्नु॑दुघो॒ यु-
ष्मा॑सु । इ॒दम॑न्तः । वि॒श्वं य॒ष्टं वि॒श्वं भू॒तं वि॒श्वं सु॒भू-
त॑म् । वि॒श्वस्य॑ भ॒व्यै वि॒श्वस्य॑ ज॒नयि॑व्यै । ता॒व उप॑-
दधे काम॒दुघा॑ अ॒क्षिताः॑ । पू॒जाप॑ति॒त्वा सा॑दयतु ।
तया॑ दे॒वत॑याङ्गि॒रस्व॑द्भुवासी॒द ॥ १९ ॥

रा॒डसि॑ वृ॒हती॑ श्री॒र॒सीन्द्र॑प॒त्नी ध॑र्म॒पत्नी॑ । वि॒श्वं
भू॒तम॑नु॒प्रभू॑ता । त्वयि॑दम॑न्तः । वि॒श्वं य॒ष्टं वि॒श्वं भू॒तं
वि॒श्वं सु॒भूत॑म् । वि॒श्वस्य॑ भ॒र्ची वि॒श्वस्य॑ ज॒नयि॑ची ।
तां त्वा॑प॒दधे॑ काम॒दुघा॑म॒क्षिता॑म् । पू॒जाप॑ति॒त्वा सा॑द-
यतु । तया॑ दे॒वत॑याङ्गि॒रस्व॑द्भुवासी॒द ॥ २० ॥

आ॒जो॑ऽसि॒ सहो॑ऽसि । ब॒लम॑सि॒ आ॒जो॑ऽसि । दे॒वाना॑
धा॒मा॒मृ॒तम् । अ॒म॒र्त्यस्त॑पो॒जाः । त्वयि॑दम॑न्तः । वि॒श्वं

य॒क्षं वि॒श्वं भू॒तं वि॒श्वं ॥ सु॒भूत॑म् । वि॒श्वस्य॑ भ॒र्ता वि॒श्वस्य॑
जनयि॒ता । तं त्वोप॑दधे काम॒दु॒घम॑क्षितम् । पु॒जाप॑-
ति॒त्वा सा॒दय॑तु । तया॑ दे॒वत॑याङ्गि॒र॒स्व॒हुवा॑सीद ॥
॥ २१ ॥

लो॒कस्त॑प॒स्तेजः॑ समु॒द्र आ॒पः पृथि॒व्यग्नि॑र॒न्तरि॑क्षं
वा॒युर्द्यौ॑रा॒दित्य॑श्च॒न्द्रमा॑ नक्ष॑त्राणि संवत्स॒र ऋ॒तवो॑
मा॒सा अ॒र्द्धमा॑सा अ॒होरा॑त्रे पौ॒र्णमा॑सी रा॒डस्यो॒जो-
ऽस्ये॒कवि॑ंशतिः ॥ २१ ॥ अनु० १ ॥

लो॒कः समु॒द्रोऽग्नि॑र्वा॒युरा॑दि॒त्यश्च॒न्द्रमाः॑ संवत्स॒र
ओ॒जोऽसि॑ भ॒र्ता अ॒त्रितः॑ । तं त्वोप॑दधे काम॒दु॒घम॑क्षि-
तम् । तप॑स्तेजोऽन्तरि॑क्षं भ॒र्तु अ॒त्रितम् । तत्त्वोप॑दधे का-
म॒दु॒घम॑क्षितम् । आ॒पः पौ॒र्णमा॑सी भ॒र्त्या जनयि॑त्यः
अ॒त्रिताः । ताव॑ उप॑दधे काम॒दु॒घा अ॑क्षिताः । पृथि॒वी
द्यौ॑ रा॒डसि॑ भ॒र्त्री अ॒त्रिता । तां त्वोप॑दधे काम॒दु॒घाम॑-
क्षिताम् । नक्ष॑त्राणि स्थ भ॒र्तृणि॑ अ॒त्रितानि॑ । तानि॑ व
उप॑दधे काम॒दु॒घान्य॑क्षितानि । ऋ॒तवो॑ मा॒सा अ॒र्द्ध-
मा॒सा भ॒र्तोर॑ जनयि॒तारः॑ अ॒त्रिताः । तान् उप॑दधे
काम॒दु॒घानक्षि॑तान् । अ॒होरा॑त्रे भ॒र्त्या अ॒त्रिते॑ । ते वा-
मुप॑दधे काम॒दु॒घे अ॑क्षिते । आपो॑ नक्ष॑त्राण्य॒तवो॑

मासा अर्द्धमासा पौर्णमासी युष्मास्विदमन्तः । अहो-
रात्रे युवयोरिदमन्तः । अन्यत्र त्वयिदमन्तः ॥*

द्वितीयोऽनुवाकः ।

त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिवः । त्वं शङ्खो मारुतं
पृष्ठं ईशिषे । त्वं वातैररुणैर्यासि शङ्खयः । त्वं पूषा
विधतः पासि नुत्मना । देवा देवेषु अयध्वम् । प्रथमा
द्वितीयेषु अयध्वम् । द्वितीयास्तृतीयेषु अयध्वम् । तृ-
तीयाश्चतुर्थेषु अयध्वम् । चतुर्थाः पञ्चमेषु अयध्वम् ।
पञ्चमाः षष्ठेषु अयध्वम् ॥ १ ॥

षष्ठाः सप्तमेषु अयध्वम् । सप्तमा अष्टमेषु अय-
ध्वम् । अष्टमा नवमेषु अयध्वम् । नवमा दशमेषु
अयध्वम् । दशमा एकादशेषु अयध्वम् । एकादशा द्वा-
दशेषु अयध्वम् । द्वादशास्त्रयोदशेषु अयध्वम् । त्रयो-
दशाश्चतुर्दशेषु अयध्वम् । चतुर्दशाः पञ्चदशेषु अय-
ध्वम् । पञ्चदशाः षोडशेषु अयध्वम् ॥ २ ॥

षोडशाः सप्तदशेषु अयध्वम् । सप्तदशा अष्टादशेषु
अयध्वम् । अष्टादशा एकान्विंशेषु अयध्वम् । एका-
न्विंशा विंशेषु अयध्वम् । विंशा एकविंशेषु

* लोकाः समग्र इत्यादिह्रस्वोदमन्तरित्यन्तः पाठः C. पुस्तके नास्ति ।

अयध्वम् । एकविंशा द्वाविंशेषु अयध्वम् । द्वाविंशा-
स्त्रयोविंशेषु अयध्वम् । त्रयोविंशाश्चतुर्विंशेषु अ-
यध्वम् । चतुर्विंशाः पञ्चविंशेषु अयध्वम् । पञ्च-
विंशाः षड्विंशेषु अयध्वम् ॥ ३ ॥

षड्विंशाः सप्तविंशेषु अयध्वम् । सप्तविंशा अ-
ष्टाविंशेषु अयध्वम् । अष्टाविंशा एकान्नचिंशेषु
अयध्वम् । एकान्नचिंशास्त्रिंशेषु अयध्वम् । चिंशा
एकचिंशेषु अयध्वम् । एकचिंशा द्वाचिंशेषु अय-
ध्वम् । द्वाचिंशास्त्रयस्त्रिंशेषु अयध्वम् । देवास्त्रिरे-
कादशास्त्रिस्त्रयस्त्रिंशाः । उत्तरे भवत । उत्तरवर्त्मा-
न उत्तरसत्वानः ॥ यत्काम इदं जुहोमि । तन्मे समृ-
ध्यताम् । वयः स्याम पतयो रयीणाम् । भूर्भुवः स्वः
स्वाहा ॥ ४ ॥

षष्ठेषु अयध्वः षोडशेषु अयध्वः षड्विंशेषु अय-
ध्वमुत्तरे भवतोत्तरवर्त्मान् उत्तरसत्वानश्चत्वारि च ॥
अनु० २ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

अग्रा विष्णू सजोषसा । इमावर्द्धन्तु वाङ्गिरः । द्युम्नै-
र्वाजैभिरागतम् । राज्ञी विराज्ञी । सम्राज्ञी स्वराज्ञी ।

अ॒र्चिः शो॒चिः । तपो॒हरो॒ भाः । अ॒ग्निः सोमो॒ वृह॒-
 स्पतिः । वि॒श्वे दे॒वा भुव॑नस्य गो॒पाः । ते स॒र्व्वे स॒ङ्ग-
 त्य॥ इ॒दं मे॒ ग्राव॑ता व॒चः । व॒यः स्या॑म प॒तयो॒ रयी॒-
 णाम् । भूर्भुवः॒ स्वः स्वा॑हा ॥ १ ॥

स॒ङ्गत्य॒ चीणि॑ च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

अ॒न्नप॑तेऽन्नस्य नो दे॒हि । अ॒नमी॒वस्य॑ शु॒ष्णिणः॑ ।
 प्र॒प्र॒दा॒तारं॑ ता॒रिषः॑ । ऊ॒र्ज्जं नो॑ धे॒हि द्वि॒पदे॒ चतु॑ष्पदे ।
 अ॒ग्ने पृ॒थिवी॑पते । सोम॑ वीरु॒धां प॑ते । त्वष्टः॑ स॒मिधां॑
 प॑ते । वि॒ष्णवा॑शानां प॑ते । मि॒त्रं स॒त्यानां॑ प॑ते । व॒रुण॑
 ध॒र्मणां॑ प॑ते ॥ १ ॥

म॒रुतो॑ ग॒णानां॑ प॒तयः॑ । रु॒द्रं प॒शूनां॑ प॑ते । इ॒न्द्रो-
 ज॒सां प॑ते । वृ॒हस्प॑ते ब्र॒ह्मण॑स्पते । आ॒रु॒चा रो॑च॒हः
 स्व॒यम् । रु॒चा रु॒रुचे॑ रोच॒मानः॑ । अ॒तीत्या॑दः स्व॒राभ-
 रे॒ह । तस्मिन् योनौ प्र॒ज॒नौ प्र॒जाये॑य । व॒यः स्या॑म
 प॒तयो॒ रयी॒णाम् । भूर्भुवः॒ स्वः स्वा॑हा ॥ २ ॥

व॒रुण॑ ध॒र्मणां॑ प॑ते स्वः स्वा॑हा ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

स॒प्त ते॑ अ॒ग्ने स॒मिधः॑ स॒प्तजि॒ह्वाः। स॒प्तर्ष॑यः स॒प्त धाम॑
पि॒याणि॑ । स॒प्तहो॑त्रा अ॒नुवि॒द्वान् । स॒प्तयो॒नीरा॑ष्ट्र-
स्वा॒घृतेन॑ । प्रा॒ची दिक् । अ॒ग्निर्दे॒वता॑ । अ॒ग्निः स॒दि॒शां
दे॒वं दे॒वता॑नामृच्छतु । यो म॑तस्यै दि॒शो भि॒दास॑ति ।
दक्षि॑णा दिक् । इन्द्रो॑ दे॒वता॑ ॥ १ ॥

इन्द्रः स॒दि॒शां दे॒वं दे॒वता॑नामृच्छतु । यो म॑तस्यै
दि॒शो भि॒दास॑ति । पू॒तीची॑ दिक् । सोमो॑ दे॒वता॑ ।
सोमः स॒दि॒शां दे॒वं दे॒वता॑नामृच्छतु । यो म॑तस्यै दि॒शो
भि॒दास॑ति । उ॒दीची॑ दिक् । मि॒त्रावरु॑णौ दे॒वता॑ ।
मि॒त्रावरु॑णौ स॒दि॒शां दे॒वो दे॒वता॑नामृच्छतु । यो म॑-
तस्यै दि॒शो भि॒दास॑ति ॥ २ ॥

ऊ॒र्ध्वा दिक् । बृ॒हस्प॑तिर्दे॒वता॑ । बृ॒हस्प॑तिः स॒दि॒शां
दे॒वं दे॒वता॑नामृच्छतु । यो म॑तस्यै दि॒शो भि॒दास॑ति ।
इ॒यं दिक् । अ॒दि॒तिर्दे॒वता॑ । अ॒दि॒तिः स॒दि॒शां दे॒वीं
दे॒वता॑नामृच्छतु । यो म॑तस्यै दि॒शो भि॒दास॑ति ।
पु॒रुषो॑ दिक् । पु॒रुषो॑ मे का॒मान्त्सम॑र्द्धयतु ॥ अ॒न्यो
जा॒गृविः॑ प्रा॒ण । अ॒सावे॑हि । ब॒धिर॑ आ॒क्रन्द॑ इत-
र॒पान॑ । अ॒सावे॑हि । उ॒पस॑मु॒पस॑मशीय । अ॒हम॑-

सो ज्योतिरशीय । अहमसो पोशीय । वयः स्याम
पतयो रयीणाम् । भूर्भुवः स्वः स्वाहा ॥ ३ ॥

दक्षिणा दिगिन्द्रो देवता मित्रावरुणौ सदिशां
देवौ देवतानामृच्छतु यो मैतस्यै दिशो भिदासत्यर्द्ध-
यतु नव च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

यत्ने चितं यदुचितं ते अग्ने । यत् ऊनं यदुतेति
रिक्तम् । आदित्यास्तदङ्गिरसश्चिन्वन्तु । विश्वे ते देवा-
श्चितिमापूरयन्तु । चितश्चासि सच्चितश्चास्यग्ने । एता-
वाःश्चासि भूयाःश्चास्यग्ने । लोकं पृण छिद्रं पृण ।
अथो सीद शिवा त्वम् । इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिः । अ-
स्मिन् योनावसीषदन् ॥ १ ॥

तया देवतयाङ्गिरस्वद्भुवासीद । ता अस्य स्रददो-
हसः । सोमः श्रीणन्ति पृथ्नायः । जन्मन्देवानां विशः ।
चिषारोचने दिवः । तया देवतयाङ्गिरस्वद्भुवासीद ।
अग्ने देवाः इहावह । जज्ञानो वृक्तबर्हिषे । असि
होता न ईड्यः । अगन्म महा मनसा यविष्ठम् ॥ २ ॥

यो दीदाय समिद्ध स्वे दुरोणे । चिचभानू रोदसी

अ॒न्त॒रु॒र्वी । स्वा॒हुतं वि॒श्वतः पु॒त्यच्च॑म् । मे॒धा॒का॒रं वि॒-
द॒यस्य पु॒साध॑नम् । अ॒ग्निः॑ हे॒तारं॑ परि॒भूत॑मं म॒तिम् ।
त्वा॒म॒र्भ॑स्य ह॒विषः॑ स॒मान॑मि॒त् । त्वां म॒हे दृ॑ण॒ते न॒रो
ना॒न्यं त्वत् । म॒नुष॑त्वा॒नि धी॑महि । म॒नुष॑त्स॒मि॒धी॒-
महि । अ॒ग्ने म॒नुष॑द॒ङ्गिरः॑ ॥ ३ ॥

दे॒वान् दे॒वाय॑ ते य॒ज । अ॒ग्नि॒र्हि वा॒जिनं॑ वि॒शे ।
द॒दाति॑ वि॒श्वच॑र्ष॒णिः । अ॒ग्नी॒रा॒ये स्वा॑भु॒वम् । स प्री॑तो
या॒ति वा॒र्यम् । इ॒षः॑ स्तो॒त॒भ्य आ॑भ॒र । पृ॒ष्टो दि॒वि
पृ॒ष्टो अ॒ग्निः पृ॒थि॒व्याम् । पृ॒ष्टो वि॒श्वा ओ॒ष॒धी॒रा॒विवे॑-
श । वै॒श्वान॑रः स॒हसा॑ पृ॒ष्टो अ॒ग्निः । स नो॑ दि॒वा स॒-
रि॒षः पा॑तु न॒क्तम् ॥ ४ ॥

अ॒सी॒ष॒दन् य॒वि॒ष्ठम॑ङ्गि॒रो न॑क्तम् ॥ अ॒नु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

अ॒यं वा व॒यः प॑व॒ते । सो॒ऽग्नि॒र्नाचि॑के॒तः । स य॒त्पा॒ङ्-
प॑व॒ते । तद॑स्य शि॒रः । अ॒थ यद॑क्षि॒णा । स द॑क्षि॒णः
प॒क्षः । अ॒थ यत्प॑त्यक् । तत्पु॒च्छम् । यदु॑द॒ङ् । स उ॒-
त्त॑रः प॒क्षः ॥ १ ॥

अ॒थ यत्सं॑वा॒ति । तद॑स्य स॒मञ्च॑नञ्च पु॒सार॑णञ्च ।

अथो॑ सम्प॒दे॒वा॒स्य सा । स॒ः ह॒वा अ॒सौ सका॑मः पद्य-
ते । यत्का॑मो यज॑ते । योऽग्निं॑ ना॒चिके॑तं चि॒नुते । य
उ॒चैनमे॑वं वेद॑ । यो ह॒ वा अ॒ग्नेना॑चिके॒तस्या॒यत॑नं प्र-
ति॒ष्ठां वेद॑ । आ॒यत॑नवान् भवति । गच्छ॑ति प्रति॒ष्ठाम् ॥

॥ २ ॥

हिर॑ण्यं वा अ॒ग्नेना॑चिके॒तस्या॒यत॑नं प्रति॒ष्ठा । य
ए॒वं वेद॑ । आ॒यत॑नवान् भवति । गच्छ॑ति प्रति॒ष्ठाम् ।
यो ह॒ वा अ॒ग्नेना॑चिके॒तस्य॒ शरी॑रं वेद॑ । स॒शरी॑र ए॒व
स्वर्गं॑ लो॒कमे॑ति । हिर॑ण्यं वा अ॒ग्नेना॑चिके॒तस्य॒ शरी॑-
रम् । य ए॒वं वेद॑ । स॒शरी॑र ए॒व स्वर्गं॑ लो॒कमे॑ति । अथो॑
यथा॑ रुक्म॒ उत्त॑तो भा॒य्यात् ॥ ३ ॥

ए॒वमे॒व स तेज॑सा यश॑सा । अ॒स्मिन्श्च॑ लो॒केऽमु-
ष्मि॑न्श्च भाति । उ॒रवो॑ ह॒वै नामै॑ते लो॒काः । ये वरे॑-
णादि॒त्यम् । अथ॑ है॒ते वरी॑या॒सो लो॒काः । ये परे॑-
णादि॒त्यम् । अ॒न्त॒वन्तः॑ ह॒ वा ए॒ष क्ष॒य्यं लो॒कं ज॑यति ।
यो वरे॑णादि॒त्यम् । अथ॑ है॒षोऽन॒न्तम॑पा॒रम॑क्ष॒य्यं लो॒कं
ज॑यति । यः परे॑णादि॒त्यम् ॥ अ॒न॒न्तः॑ ह॒ वा अ॒पा-
रम॑क्ष॒य्यं लो॒कं ज॑यति । योऽग्निं॑ ना॒चिके॑तं चि॒नुते ।
य उ॒चैनमे॑वं वेद॑ । अथो॑ यथा॑ रथे॒ तिष्ठ॑न् प॒क्षसी

पर्यावर्त्तमाने पृत्यपेक्षते । एवमहोराचे पृत्यपेक्षते ।
नास्याहोराचे लोकमामृतः । योऽग्निं नाचिकेतं चि-
नुते । य उचैनमेवं वेद ॥ ४ ॥

उत्तरः पक्षो गच्छति प्रतिष्ठा भाय्याद्यः परेणादि-
त्यमष्टौ च ॥ अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

उशन् ह वै वाजश्रवसः सर्व्ववेदसन्ददौ । तस्य ह
नचिकेता नाम पुत्र आस । तः ह कुमारः सन्तम् ।
दक्षिणासु नोयमानासु श्रद्धाविवेश । स होवाच । तत्
कस्मै मां दास्यसीति । द्वितीयं तृतीयम् । तः ह परीत
उवाच । मृत्यवे त्वा ददामीति । तः ह स्मोत्यितं वा-
गभिवदति ॥ १ ॥

गौतमकुमारमिति । सहोवाच । परे हि मृत्योर्गृ-
हान् । मृत्यवे वै त्वादामिति । तं वै पुत्रसन्तं गन्ता-
सीति होवाच । तस्य स्म तिस्रो राचीरनाश्वान् गृहे
वसतात् । स यदि त्वा पृच्छेत् । कुमार कति राचीर-
वात्सीरिति । तिस्र इति प्रतिब्रूतात् । किं प्रथमाः
राचिमाश्ना इति ॥ २ ॥

पूजान्त इति । किं द्वितीयामिति । पशूस्त इति ।
किं तृतीयामिति । साधुकृत्यान्त इति । तं वै पूर्वसन्तं
जगाम । तस्य ह तिस्रो राचीरनाश्वान् गृह उवास ।
तमागत्य पप्रच्छ । कुमार कति राचीरवात्सीरिति ।
तिस्र इति प्रत्युवाच ॥ ३ ॥

किं प्रथमा राचिमाशा इति । पूजान्त इति । किं
द्वितीयामिति । पशूस्त इति । किं तृतीयामिति ।
साधुकृत्यान्त इति । नमस्ते अस्तु भगव इति होवाच ।
वरं वृणीषेति । पितरमेव जीवन्नयानीति । द्वितीयं
वृणीषेति ॥ ४ ॥

इष्टापूर्तयोर्मे क्षितिं ब्रूहीति होवाच । तस्मै हत-
मग्निं नाचिकेतमुवाच । ततो वै तस्येष्टापूर्तेनाक्षीयेते ।
नास्येष्टापूर्ते क्षीयेते । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य
उचैनमेवं वेद । तृतीयं वृणीषेति । पुनर्मृत्योर्मेऽपजि-
तिं ब्रूहीति होवाच । तस्मै हतमग्निं नाचिकेतमुवाच ।
ततो वै सोऽप पुनर्मृत्युमजयत् ॥ ५ ॥

अप पुनर्मृत्युं जयति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते ।
य उचैनमेवं वेद । पूजापतिर्वै पूजाकामस्तपोऽतप्यत ।
स हिरण्यमुदास्यत् । तद्भौ प्रास्यत् । तदस्मै ना-

च्छदयत् । तद्वितीयं प्रास्यत् । तदस्मै नैवाच्छदयत् ।
तत्तृतीयं प्रास्यत् ॥ ६ ॥

तदस्मै नैवाच्छदयत् । तदात्मन्नेव हृदय्येग्रौ वै-
श्वानरे प्रास्यत् । तदस्मा अच्छदयत् । तस्माद्विरण्यं
कनिष्ठं धनानाम् । भुञ्जत् प्रियतमम् । हृदयजः हि ।
स वै तमेव नाविन्दत् । यस्मै तां दक्षिणामनेष्यत् ।
ताः स्वायैव हस्ताय दक्षिणायानयत् । तां प्रत्यगृ-
ह्णात् ॥ ७ ॥

दक्षाय त्वा दक्षिणां प्रतिगृह्णामीति । सोऽदक्षत्
दक्षिणां प्रतिगृह्य । दक्षते ह वै दक्षिणां प्रतिगृह्य ।
य एवं वेद । एतद्वस्म वै तद्विद्वाः सो वाजश्रवसा गो-
तमाः । अथ नूदेश्यां दक्षिणां प्रतिगृह्णन्ति । उभयेन
वयं दक्षिणामह एव दक्षिणां प्रतिगृह्येति । तेऽदक्षन्त
दक्षिणां प्रतिगृह्य । दक्षते ह वै दक्षिणां प्रतिगृह्य ।
य एवं वेद ॥ प्रहान्यं क्लीनाति ॥ ८ ॥

वदत्याश्ना इत्युवाच द्वितीयं वृणीषेत्यजयत् तृतीयं
प्रास्यदगृह्णाददक्षन्त दक्षिणां प्रतिगृह्य दक्षते ह वै
दक्षिणां प्रतिगृह्य य एवं वेदैकश्च ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

तः हैतमेके पशुबन्ध एवोत्तरवेद्यां चिन्वते । उत्तर-
वेदिसंमित-एषोऽग्निरिति वदन्तः । तन्न तथा कु-
र्यात् । एतमग्निं कामेन व्यर्द्धयेत् । स एनं कामेन
व्यृद्धः । कामेन व्यर्द्धयेत् । सौम्ये वावैनमध्वरे चिन्वी-
त । यच्च वा भूयिष्ठा आहुतयो हूयेरन् । एतमग्निं
कामेन समर्द्धयति । स एनं कामेन समृद्धः ॥ १ ॥

कामेन समर्द्धयति । अथ हैनं पुरर्धयः । उत्तरवे-
द्यामेव सचियमचिन्वत । ततो वै तेष्विन्दत पूजाम् ।
अभि स्वर्गं लोकमजयन् । विन्दत एव पूजाम् । अभि
स्वर्गं लोकं जयति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य
उचैनमेवं वेद । अथ हैनं वायुर्कृद्धिकामः ॥ २ ॥

यथा न्युत्तमेवोपदधे । ततो वै स एतामृद्धिमार्ध्नात् ।
यामिदं वायुर्कृद्धः । एतामृद्धिमर्ध्नात् । यामिदं वायु-
र्कृद्धः । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उचैनमेवं वेद ।
अथ हैनं गोबलो वाष्णीः पशुकामः । पाङ्गमेव चिक्रे ।
पञ्च पुरस्तात् ॥ ३ ॥

पञ्च दक्षिणतः । पञ्च पश्चात् । पञ्चोत्तरतः । एकां
मध्ये । ततो वै स सहस्रं पशून् प्राप्नोत् । प्रसहस्रं पशू-

नाप्नोति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उचैनमेवं वेद । अथ हैनं पूजापतिज्यैष्ठ्याकामो यशस्कामः पूजननकामः । चिदृतमेव चिकथे ॥ ४ ॥

सप्त पुरस्तात् । तिस्रो दक्षिणतः । सप्त पश्चात् । तिस्र उत्तरतः । एकां मध्ये । ततो वै स प्रयशो ज्यैष्ठ्यमाप्नोत् । एतां प्रजातिं प्राजायत । यामिदं पूजाः पूजायन्ते । चिदृतै ज्यैष्ठ्यम् । माता पिता पुत्रः ॥ ५ ॥

चिदृत पूजननम् । उपस्थो योनिर्मध्यमा । प्रयशो ज्यैष्ठ्यमाप्नोति । एतां प्रजातिं प्राजायते । यामिदं पूजाः पूजायन्ते । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उचैनमेवं वेद । अथ हैनमिन्द्रो ज्यैष्ठ्याकामः । ऊर्द्धा एवोपदधे । ततो वै स ज्यैष्ठ्यमगच्छत् ॥ ६ ॥

ज्यैष्ठ्यं गच्छति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उचैनमेवं वेद । अथ हैनमसावादित्यः स्वर्गकामः । प्राचीरेवोपदधे । ततो वै सोऽभिस्वर्गं लोकमजयत् । अभिस्वर्गं लोकं जयति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उचैनमेवं वेद । स यदीच्छेत् ॥ ७ ॥

तेजस्वी यशस्वी ब्रह्मवर्चसी स्यामिति । प्राङ्गो-
तुर्धिष्णादुत्सर्पत् । येयं प्रागाद्यशस्वती । सामा प्रो-

सी॒तु । ते॒जसा॒ यश॑सा ब्रह्मवर्च॑सेनेति । ते॒ज॒स्ये॒व
यश॑स्वी ब्रह्मवर्च॑सी भवति । अथ॒ यदी॒च्छेत् । भूयि॑ष्ठं
मे अ॒द॒धीरन् । भूयि॑ष्ठा दक्षि॑णा नयेयुरिति । दक्षि॑-
णासु नीय॑मानासु प्रा॒च्ये हि प्रा॒च्ये हीति॑ प्राची॑ जुषा-
णा वेत्वाज्य॑स्य स्वा॒हेति॑ सुवे॒णोप॒हत्या॑हव॒नीये जुहु॑-
यात् ॥ ८ ॥

भूयि॑ष्ठमे॒वास्यै॑ अ॒द॒धते । भूयि॑ष्ठा दक्षि॑णा नयन्ति ।
पुरी॑षमुप॒धाय॑ । चि॒त्ति॒क्लृप्ति॑भिरभिमृ॒श्य । अ॒ग्निं पु॒-
णीयो॑पसमा॒धाय॑ । चत॑स्र ए॒ता आहु॑तीर्जु॒होति॑ । त्व-
म॒ग्ने रु॒द्र इति॑ शतरु॒द्रोय॑स्य रू॒पम् । अ॒ग्नाविष्णू॑ इति॑
वसो॑धीरा॒याः । अन्न॑पत॒ इत्यन्न॑होमः । स॒प्त ते॒ अग्ने॑
स॒मिधः॑ स॒प्त जि॒ह्वा इति॑ विश्व॒ग्रीः ॥ ९ ॥

समृ॒द्ध ऋ॒द्धि॒कामः॑ पुरस्ता॑च्चि॒क्रे पुत्रोऽगच्छ॑दो॒च्छे-
ज्जु॑हुयाद्विश्व॒ग्रीः ॥

* पुर॒र्षयो॑ वा॒युर्गो॑ब॒लः पु॒जाप॑तिस्त्रि॒ष्टदिन्द्रोऽसा॑-
वा॒दित्यः॑ स यदी॒च्छेदथ॑ यदी॒च्छेत् ॥

अनु० ९ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

यां प्रथमामिष्टकामुपदधाति । इमं तथा लोकम-
भिजयति । अथो या अस्मिँल्लोके देवताः । तासां
सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । यां द्वितीयामुपदधा-
ति । अन्तरिक्षलोकं तथाभिजयति । अथो या अन्त-
रिक्षलोके देवताः । तासां सायुज्यं सलोकतामा-
प्नोति । यां तृतीयामुपदधाति । अमुं तथा लोकम-
भिजयति ॥ १ ॥

अथो या अमुष्मिँल्लोके देवताः । तासां सायुज्यं
सलोकतामाप्नोति । अथो या अमूरितरा अष्टादश ।
य एवामी उरवश्च वरीयांसश्च लोकाः । तानेव
ताभिरभिजयति । कामचारो ह वा अस्योरुधुं च
वरीयःसुच लोकेषु भवति । योऽग्निं नाचिकेतं चि-
नुते । य उचैनमेवं वेद । संवत्सरो वा अग्निर्नाचि-
केतः । तस्य वसन्तः शिरः ॥ २ ॥

ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षः । वर्षा उत्तरः । शरत् पुच्छम् ।
मासाः कर्मकाराः । अहोरात्रे शतरुद्रीयम् । पर्जन्यो
वसोर्धारा । यथा वै पर्जन्यः सुवृष्टं वृष्ट्वा । पूजाभ्यः
सर्वान् कामान्त्सम्पूरयति । एवमेव स तस्य सर्वान्

कामान्त्सम्पूरयति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते ॥ ३ ॥

य उचैनमेवं वेद । संवत्सरो वा अग्निनाचिकेतः ।
तस्य वसन्तः शिरः । ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षः । वर्षाः पु-
च्छम् । शरदुत्तरः पक्षः । हेमन्तो मध्यम् । पूर्वपक्षा-
श्चितयः । अपरपक्षाः पुरीषम् । अहोराचाणीष्टकाः ॥
एष वाव सोऽग्निरग्निमयः पुनर्णवः । अग्निमयो ह वै
पुनर्णवो भूत्वा । स्वर्गं लोकमेति । आदित्यस्य सायु-
ज्यम् । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उचैनमेवं वेद ॥
॥ ४ ॥

अमुं तया लोकमभिजयति शिरश्चिनुत इष्टकाः
षट् च ॥ अनु० १० ॥

लोकस्त्वमग्नेऽग्नाविष्णू अन्नपते सप्त ते अग्ने यत्ते
चितमयं वावोशन् ह वै तः हैतमेके यां प्रथमामिष्ट-
कां दश ॥ १० ॥

लोक आदित्य ओजोस्यूद्धादिगन्तः ह वै कामेन
ग्रीष्मो दिषष्टि ॥ ६२ ॥

इति एकादशप्रपाठकः ॥

हरिः ॐ ।

तैत्तिरीय-ब्राह्मणे

तृतीयकाण्डे द्वादशप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमा श्यामतं काममग्ने । आशानां
त्वा विश्वा आशाः । अनुनोद्यानुमतिरन्विदनुमते
त्वम् । कामौ भूतस्य कामस्तदग्रे । ब्रह्म जज्ञानं पिता
विराजाम् । यज्ञो रायोऽयं यज्ञः । आपो भद्रा आ-
दित् पश्यामि । तुभ्यं भरन्ति यो देह्यः । पूर्वी देवा
अपरेण प्राणापानौ । हव्यवाहः स्विष्टम् ॥ १ ॥

तुभ्यं दश ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

देवेभ्यो वै स्वर्गो लोकस्तिरोऽभवत् । ते पूजापति-
मब्रुवन् । प्रजापते स्वर्गो वै नो लोकस्तिरोऽभूत् । तम-
न्विच्छेति । तं यज्ञकृतुभिरन्वैच्छत् । तं यज्ञकृतुभिर्ना-
न्वविन्दत् । तमिष्टिभिरन्वैच्छत् । तमिष्टिभिरन्ववि-
न्दत् । तदिष्टीनामिष्टित्वम् । एष्टयो ह वै नाम । ता
इष्टय इत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव हि
देवाः ॥ १ ॥

तमाशाब्रवीत् । प्रजापत आशया वै आम्यसि । अहमुवा आशास्मि । मां नु यजस्व । अथ ते सत्याशा भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत् । आशायै चरुम् । अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्य सत्याशा भवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्या हवा अस्याशा भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उचैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये कामाय स्वाहाशायै स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति ॥ २ ॥

तं कामोऽब्रवीत् । प्रजापते कामेन वै आम्यसि । अहमुवै कामोऽस्मि । मां नु यजस्व । अथ ते सत्यः कामो भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत् । कामाय चरुम् । अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्य सत्यः कामोऽभवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्यो हवा अस्य कामो भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उचैनदेवं वेद । सोऽत्र जु-

हेति । अ॒ग्नये॑ का॒माय॑ स्वा॒हाका॒माय॑ स्वा॒हा । अ॒नु॒म॒त्यै स्वा॒हा प्र॒जाप॑तये स्वा॒हा । स्व॒र्गाय॑ लो॒काय॑ स्वा॒हाग्नये॑ स्विष्ट॒कृते॑ स्वा॒हेति॑ ॥ ३ ॥

तं ब्रह्माब्रवीत् । प्रजापते ब्रह्मणा वै आम्यसि । अ॒हमु॑ वै ब्रह्मा॒स्मि । मां नु॑ यजस्व । अथ॑ ते ब्रह्म॒ण्वान् य॒ज्ञो भ॑विष्यति । अ॒नु स्व॒र्गं लो॒कं वे॒त्स्यसी॑ति । स ए॒तम॒ग्नये॑ का॒माय॑ पु॒रोडा॑शम॒ष्टाक॑पालं निर॑वपत् । ब्रह्म॒णे च॒रुम् । अ॒नुम॒त्यै च॒रुम् । ततो॑ वै तस्य॑ ब्रह्म॒ण्वान् य॒ज्ञोऽभ॑वत् । अ॒नु स्व॒र्गं लो॒कम॑विन्दत् । ब्रह्म॒ण्वान् ह॒वा अ॒स्य य॒ज्ञो भ॑वति । अ॒नु स्व॒र्गं लो॒कं वि॑न्दति । य ए॒तेन॑ ह॒विषा॑ यजते । य उ॒चैन॑दे॒वं वेद॑ । सोऽ॒त्र जु॑होति । अ॒ग्नये॑ का॒माय॑ स्वा॒हा ब्रह्म॒णे स्वा॒हा । अ॒नुम॒त्यै स्वा॒हा प्र॒जाप॑तये स्वा॒हा । स्व॒र्गाय॑ लो॒काय॑ स्वा॒हाग्नये॑ स्विष्ट॒कृते॑ स्वा॒हेति॑ ॥ ४ ॥

तं यज्ञोऽब्रवीत् । प्रजापते यज्ञेन वै आम्यसि । अ॒हमु॑ वै य॒ज्ञोऽस्मि॑ । मां नु॑ यजस्व । अथ॑ ते स॒त्यो य॒ज्ञो भ॑विष्यति । अ॒नु स्व॒र्गं लो॒कं वे॒त्स्यसी॑ति । स ए॒तम॒ग्नये॑ का॒माय॑ पु॒रोडा॑शम॒ष्टाक॑पालं निर॑वपत् । य॒ज्ञाय॑ च॒रुम् । अ॒नुम॒त्यै च॒रुम् । ततो॑ वै तस्य॑ स॒त्यो य॒ज्ञो

ऽभवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्यो ह वा अस्य
यज्ञो भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन ह-
विषा यजते । य उचैनदेवं वेद । सोऽच जुहोति ।
अग्नये कामाय स्वाहा यज्ञाय स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा
पूजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्वि-
ष्टकृते स्वाहेति ॥ ५ ॥

तमापोऽब्रुवन् । प्रजापतेऽसु वै सर्व्वे कामाः श्रिताः ।
वयमु वा आपः स्मः । अस्मान्नु यजस्व । अथ त्वयि सर्व्वे
कामाः श्रियिष्यन्ते । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स
एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत् ।
अद्भ्यश्चरुम् । अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्मिन्त्सर्व्वे
कामा अश्रयन्त । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सर्व्वे ह
वा अस्मिन् कामाः श्रयन्ते । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति ।
य एतेन हविषा यजते । य उचैनदेवं वेद । सोऽच
जुहोति । अग्नये कामाय स्वाहाद्भ्यः स्वाहा । अनुमत्यै
स्वाहा पूजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये
स्विष्टकृते स्वाहेति ॥ ६ ॥

तमग्निर्बलिमानब्रवीत् । प्रजापतेऽग्नये वै बलिमते
सर्व्वणि भूतानि बलिः हरन्ति । अहमुवा अग्निर्ब-

लिमानस्मि । मां नु यजस्व । अथ ते सर्वाणि भूतानि बलिः हरिष्यन्ति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत् । अग्नये बलिमते चरुम् । अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्मै सर्वाणि भूतानि बलिमहरन् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सर्वाणि हवा अस्मै भूतानि बलिः हरन्ति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उचैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये कामाय स्वाहाग्नये बलिमते स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति ॥ ७ ॥

तमनुवित्तिरब्रवीत् । प्रजापते स्वर्गं वै लोकमनुविवित्ससि । अहमुवा अनुवित्तिरस्मि । मां नु यजस्व । अथ ते सत्त्वानुवित्तिर्भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत् । अनुवित्त्यै चरुम् । अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्य सत्त्वानुवित्तिरभवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्या हवा अस्थानुवित्तिर्भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य

उचैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये कामाय स्वा-
हानुवित्यै स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा ।
स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति ॥ ८ ॥

ता वा एताः सप्त स्वर्गस्य लोकस्य द्वारः । दिवः
श्येनयोऽनुवित्तयो नाम । आशा प्रथमा रश्नति ।
कामो द्वितीयाम् । ब्रह्म तृतीयाम् । यज्ञश्चतुर्थीम् ।
आपः पञ्चमीम् । अग्निर्बलिमान् षष्ठीम् । अनुवित्तिः
सप्तमीम् । अनु ह वै स्वर्गं लोकं विन्दति । कामचा-
रोऽस्य स्वर्गे लोके भवति । य एताभिरिष्टिभिर्यजते ।
य उचैना एवं वेद । तास्वन्विष्टि । पष्ठौही वरां द-
द्यात्कः सच्च । स्त्रियै चाभारः समृध्यै ॥ ९ ॥

अनु० २ ॥

ततोयाऽनुवाकः ।

तपसा देवा देवतामग्र आयन् । तपसर्षयः स्वर-
न्विन्दन् । तपसा सपत्नान् प्रणुदामारातीः । येनेदं
विश्वं परिभूतं यदस्ति । प्रथमजं देवः हविषा विधेम ।
स्वयम्भु ब्रह्म परमं तपो यत् । स एव पुत्रः स पिता
स माता । तपो ह यज्ञं प्रथमः सम्बभूव । अद्भ्या देवो
देवत्वमश्नुते । अद्भ्या प्रतिष्ठा लोकस्य देवी ॥ १ ॥

सा नो जुषाणोपयज्ञमागात् । कामवत्सामृतं दुहाना ।
 अद्वा देवी प्रथमजा ऋतस्य । विश्वस्य भर्त्री
 जगतः प्रतिष्ठा । ताः अद्वाः हविषा यजामहे । सा
 नो लोकममृतं दधातु । ईशाना देवी भुवनस्याधि-
 पत्नी । आगात्सत्यः हविरिदं जुषाणम् । यस्माद्देवा
 जज्ञिरे भुवनञ्च विश्वे । तस्मै विधेम हविषा घृतेन ॥
 ॥ २ ॥

यथा देवैः सधमादं मदेम । यस्य प्रतिष्ठोर्वन्तरि-
 क्षम् । यस्माद्देवा जज्ञिरे भुवनञ्च सव्ये । सत्सत्यमर्च-
 दुपयज्ञं न आगात् । ब्रह्माहुतीरुपमोदमानम् । मन-
 सो वशे सव्यमिदं बभूव । नान्यस्य मनो वशमन्वि-
 याय । भीष्मो हि देवः सहसः सहीयान् । स नो जु-
 षाण उपयज्ञमागात् । आकूतीनामधिपतिं चेतसाञ्च ॥
 ॥ ३ ॥

सङ्कल्पजृतिं देवं विपश्चिम् । मनो राजानमिह व-
 र्धयन्तः । उप हव्यस्य सुमतौ स्याम । चरणं पवित्रं
 विततं पुराणम् । येन पूतस्तरति दुष्कृतानि । तेन
 पवित्रेण शुद्धेन पूताः । अतिपाप्मानमरातिं तरेम ।
 लोकस्य दारमर्चिमत्यवित्रम् । ज्योतिष्मद्भाजमानं

महत्त्वत् । अमृतस्य धारा बहुधा दोहमानम् ॥ चरणं
नो लोके सुधितां दधातु । अग्निर्मूर्धा भुवः । अनु-
नोद्यानुमतिरन्विदनुमते त्वम् । हव्यवाहः स्विष्टम् ॥

॥ ४ ॥

देवी धृतेन चेतसाञ्च दोहमानं चत्वारि च ॥
अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

देवेभ्यो वै स्वर्गो लोकस्तिरोऽभवत् । ते प्रजापति-
मब्रुवन् । प्रजापते स्वर्गो वै नो लोकस्तिरोऽभूत् । त-
मन्विच्छेति । तं यज्ञकृतुभिरन्वैच्छत् । तं यज्ञकृतुभि-
र्नान्विन्दत् । तमिष्टिभिरन्वैच्छत् । तमिष्टिभिरन्व-
विन्दत् । तदिष्टीनामिष्टित्वम् । एष्टयो ह वै नाम । ता
इष्टय इत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव हि
देवाः ॥ १ ॥

तं तपोऽब्रवीत् । प्रजापते तपसा वै आम्न्यसि । अ-
हमुवै तपोऽस्मि । मां नु यजस्व । अथ ते सत्यं तपो
भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमा-
ग्नेयमष्टाकपालं निरवपत् । तपसे चरुम् । अनुमत्यै
चरुम् । ततो वै तस्य सत्यं तपोऽभवत् । अनु स्वर्गं

लो॒कम॑वि॒न्दत् । स॒त्यः ह॒वा अ॒स्य तपो॑ भवति । अनु॑
स्व॒र्गं लो॒कं वि॒न्दति । य ए॒तेन॑ ह॒विषा॑ यज॑ते । य
उ॒चैन॑दे॒वं वेद॑ । सोऽ॒त्र जु॒होति । अ॒ग्नये॑ स्वा॒हा तपो॑से
स्वा॒हा । अनु॑म॒त्यै स्वा॒हा पू॒जाप॑तये स्वा॒हा । स्व॒र्गाय॑
लो॒काय॑ स्वा॒हाग्नये॑ स्विष्ट॒कृते॑ स्वा॒हेति॑ ॥ २ ॥

तः अ॒द्वाब्र॑वीत् । प्र॒जाप॑ते अ॒द्वा या वै आ॒म्यसि॑ । अ॒-
हमु॑वै अ॒द्वास्मि॑ । मां नु॑ यज॒स्व । अथ॑ ते स॒त्या अ॒द्वा
भ॑वि॒ष्यति॑ । अनु॑ स्व॒र्गं लो॒कं वे॒त्स्यसी॑ति । स ए॒तमा॑-
ग्ने॒यम॑ष्टा॒कपालं॑ नि॒रव॑पत् । अ॒द्वायै॑ च॒रुम् । अनु॑म॒त्यै
च॒रुम् । ततो॑ वै तस्य॑ स॒त्या अ॒द्वाभ॑वत् । अनु॑ स्व॒र्गं
लो॒कम॑वि॒न्दत् । स॒त्या ह॒वा अ॒स्य अ॒द्वा भ॑वति । अनु॑
स्व॒र्गं लो॒कं वि॒न्दति । य ए॒तेन॑ ह॒विषा॑ यज॑ते । य उ॒-
चैन॑दे॒वं वेद॑ । सोऽ॒त्र जु॒होति । अ॒ग्नये॑ स्वा॒हा अ॒द्वाय॑
स्वा॒हा । अनु॑म॒त्यै स्वा॒हा पू॒जाप॑तये स्वा॒हा । स्व॒र्गाय॑
लो॒काय॑ स्वा॒हाग्नये॑ स्विष्ट॒कृते॑ स्वा॒हेति॑ ॥ ३ ॥

तः स॒त्यम॑ब्रवीत् । प्र॒जाप॑ते स॒त्येन॑ वै आ॒म्यसि॑ ।
अ॒हमु॑वै स॒त्यम॑स्मि । मां नु॑ यज॒स्व । अथ॑ ते स॒त्यः
स॒त्यं भ॑वि॒ष्यति॑ । अनु॑ स्व॒र्गं लो॒कं वे॒त्स्यसी॑ति । स
ए॒तमा॑ग्ने॒यम॑ष्टा॒कपालं॑ नि॒रव॑पत् । स॒त्याय॑ च॒रुम् ।

अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्य सत्यः सत्यमभवत् ।
 अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्यः हवा अस्य सत्यं
 भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा
 यजते । य उचैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये
 स्वाहा सत्याय स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा पूजापतये
 स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहे-
 ति ॥ ४ ॥

तं मनोऽब्रवीत् । प्रजापते मनसा वै आम्यसि । अ-
 हमुवै मनोऽस्मि । मां नु यजस्व । अथ ते सत्यं मनो
 भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमा-
 ग्नयेमष्टाकपालं निरवपत् । मनसे चरुम् । अनुमत्यै
 चरुम् । ततो वै तस्य सत्यं मनोऽभवत् । अनु स्वर्गं
 लोकमविन्दत् । सत्यः हवा अस्य मनो भवति । अनु
 स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य
 उचैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये स्वाहा मनसे
 स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा पूजापतये स्वाहा । स्वर्गाय
 लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति ॥ ५ ॥

तं चरणमब्रवीत् । प्रजापते चरणेन वै आम्यसि ।
 अहमुवै चरणमस्मि । मां नु यजस्व । अथ ते सत्यं

चरणं भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स
 एतमाग्नेयमष्टाकपालं निरवपत् । चरणाय चरुम् ।
 अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्य सत्यं चरणमभवत् ।
 अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्यं ह वा अस्य चरणं
 भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा
 यजते । य उचैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये
 स्वाहा चरणाय स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा पूजापतये
 स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वा-
 हेति ॥ ६ ॥

ता वा एताः पञ्च स्वर्गस्य लोकस्य द्वारः । अपाद्या
 अनु वित्तयो नाम । तपः प्रथमा रक्षति । अद्वा द्वि-
 तीयाम् । सत्यं तृतीयाम् । मनश्चतुर्थीम् । चरणं प-
 ञ्चमीम् । अनु ह वै स्वर्गं लोकं विन्दति । कामचारो-
 ऽस्य स्वर्गे लोके भवति । य एताभिरिष्टिभिर्यजते । य
 उचैना एवं वेद । तास्वन्विष्टि । पष्ठौ ही वरां दद्यात्
 कः सञ्च । स्त्रियै चाभारः समृद्धौ ॥ ७ ॥

अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

आशानुवित्ति अद्वा सत्यो ह । कामो यज्ञः सत्यो
ह । अन्यत्र सत्यं ह ॥ *

ब्रह्म वै चतुर्होतारः । चतुर्होतृभ्योऽधियज्ञो नि-
र्मितः । नैनं शप्तम् । नाभिचरितमागच्छति । य
एवं वेद । यो ह वै चतुर्होतृणां चतुर्होतृत्वं वेद ।
अथो पञ्चहोतृत्वम् । सर्वाहास्यै दिशः कल्पन्ते ।
वाचस्पतिर्होता दशहोतृणाम् । पृथिवी होता चतु-
र्होतृणाम् ॥ १ ॥

अग्निर्होता पञ्चहोतृणाम् । वाग्धोता षड्होतृणाम् ।
महाहविर्होता सप्तहोतृणाम् । एतद्वै चतुर्होतृणां
चतुर्होतृत्वम् । अथो पञ्चहोतृत्वम् । सर्वा हास्यै
दिशः कल्पन्ते । य एवं वेद । एषा वै सर्वविद्या । एत-
द्भेषजम् । एषा पक्लिः स्वर्गस्य लोकस्थाञ्जसाय निसृ-
तिः ॥ २ ॥

एतान्योध्यैत्यच्छदिर्दृशं यावत्तरसम् । स्वरेति ।
अनपब्रुवः सर्वमायुरेति । विन्दते पुजाम् । रायस्योषं
गौ पत्यम् । ब्रह्मवर्चसी भवति । एतान्योध्यैति । स्पृ-

णोत्यात्मानम् । पूजां पितॄन् । एतान्वा अरुण औप-
वेशिर्विदाच्चकार ॥ ३ ॥

एतैरधिवादमपाजयत् । अथो विश्वं पाप्मानम् ।
स्वर्ययौ । एतान् योध्यैति । अधिवादं जयति । अथो
विश्वं पाप्मानम् । स्वरेति । एतैरग्निं चिन्वीत स्वर्गका-
मः । एतैरायुष्कामः । पूजापशुकामो वा ॥ ४ ॥

पुरस्ताद्दशहोतारमुदञ्चमुपदधाति यावत्पदम् ।
हृदयं यजुषी पत्न्यौ च । दक्षिणतः प्राञ्चं चतुर्होतारम् ।
पश्चादुदञ्चं पञ्चहोतारम् । उत्तरतः प्राञ्चं षड्होता-
रम् । उपरिष्ठात् प्राञ्चं सप्तहोतारम् । हृदयं य-
जूंषि पत्न्यश्च । यथावकाशं ग्रहान् । यथावकाशं प्र-
तिगृह्णाल्लोकं पूणाश्च । सर्वाहास्यैता देवताः पूता
अभीष्टा भवन्ति ॥ ५ ॥

स देवमग्निं चिनुते । रथसंमितश्चेतव्यः । वज्रो वै
रथः । वज्रैरेव पाप्मानं भ्रातृव्यं स्तृणुते । पक्षः सं-
मितश्चेतव्यः । एतावान्वै रथः । यावत्पक्षः । रथसं-
मितमेव चिनुते । इममेव लोकं पशुबन्धेनाभिजयति ।
अथो अग्निष्टोमेन ॥ ६ ॥

अन्तरिक्षमुक्थेन । स्वरति राचेण । सर्वान् लो-

कान॑हीनेन॑ । अथो॑ स॒चेण॑ । वरो॑ दक्षि॒णा । वरे॑णै॒व
वरः॑ सृ॒णोति॑ । आ॒त्मा हि वरः॑ । एक॑वि॒ंशति॑र्दक्षि॒णा
ददा॑ति । एक॑वि॒ंशो वा इ॒तः स्वर्गो॑ लो॒कः । प्र स्व॒र्गं
लो॒कमाप्नो॑ति ॥ ७ ॥

असा॑वादि॒त्य एक॑वि॒ंशः । अमु॑मे॒वादि॒त्यमाप्नो॑ति ।
श॒तं ददा॑ति । श॒तायुः पुरु॑षः श॒तेन्द्रि॑यः । आयु॑ष्ये॒वे-
न्द्रि॒ये प्र॒ति॒तिष्ठ॑ति । स॒हस्रं॑ ददा॑ति । स॒हस्र॑स॒म्भितः॑
स्वर्गो॑ लो॒कः । स्व॒र्गस्य॑ लो॒कस्या॑भिजि॒त्यै । अ॒न्विष्ट॑कं
दक्षि॒णा ददा॑ति । स॒र्व्वाणि॑ व॒यांसि॑ ॥ ८ ॥

स॒र्व॒स्याथै॑ । स॒र्व॒स्याव॑रु॒ध्यै । यदि॑ न वि॒न्देत् । म॒-
न्याने॑ताव॒तोद॑द्यादोद॒नान्वा । अ॒श्रुते॑ तं का॒मम् ।
यस्मै॑ का॒माया॑ग्निश्ची॒यते॑ । प॒ष्ठौ ही॒त्यन्त॑र्व॒तीं दद्या॑त् ।
सा हि॑ स॒र्व्वाणि॑ व॒यांसि॑ । स॒र्व॒स्याथै॑ । स॒र्व॒स्याव॑-
रु॒ध्यै ॥ ९ ॥

हि॒र॒ण्यं ददा॑ति । हि॒र॒ण्यज्यो॑तिरे॒व स्व॒र्गं लो॒कमे॑-
ति । वा॒सो ददा॑ति । तेना॒युः प्र॒ति॒रते॑ । वे॒दि॒तृती॑ये
य॒जेत॑ । त्रि॒ष॒त्या हि दे॒वाः । स स॑त्यम॒ग्निं चि॑नुते । तदे॒-
तत्प॑शु॒बन्धे॑ ब्राह्म॒णं ब्रू॑यात् । ने॒तरे॑षु य॒ज्ञेषु॑ । यो ह॒ वै
च॑तुर्होतृ॒ननु॑स॒वनं॑ तर्प॒यित॒व्यान् वेद॑ ॥ १० ॥

तृ॒थ्य॑ति॒ पु॒जया॑ प॒शुभिः॑ । उपै॒नः॑ सोम॒पी॒थो न॑म-
ति । ए॒ते वै च॑तु॒र्हो॒तारोऽनु॑स॒वनं॑ त॒र्पयि॑त॒व्याः । ये
ब्रा॒ह्म॒णा बहु॑वि॒दः । तेभ्यो॑ यद॒क्षि॒णा न॑ नयेत् । दुरि॒-
ष्टः॑ स्यात् । अ॒ग्नि॒मस्य॑ वृ॒ज्जीर॑न् । तेभ्यो॑ यथा॒श्र॒ङ्गं
द॑द्यात् । स्वि॒ष्टमे॒वैतत् क्रि॑यते । नास्या॒ग्निं वृ॑ज्जते ॥

॥ ११ ॥

हि॒र॒ण्येष्ट॒को भ॑वति । याव॑दु॒त्त॒मम॑ङ्गु॒लिका॑ण्डं य॒ज्ञ-
प॒रुषा॑ स॒म्मित॑म् । तेजो॑ हि॒र॒ण्यम् । यदि॑ हि॒र॒ण्यं न
वि॒न्देत् । शर्करा॑ अ॒क्ता उप॑द॒ध्यात् । तेजो॑ घृ॒तम् । स
ते॒जस॑मे॒वाग्निं॑ चि॒नुते । अ॒ग्निं चि॒त्वा सौ॑चा॒म॒ण्या य॑जे-
त मै॒त्राव॑रु॒ण्या वा । वी॒र्य्य॑ण॒ वा ए॒ष वृ॑ध्यते । योऽग्निं
चि॒नुते ॥ याव॑दे॒व वी॒र्य्यम् । तद॑स्मिन् द॒धाति । ब्र॒ह्म॒णः
सायु॑ज्यः स॒लो॒कता॑माप्नोति । ए॒तासा॑मे॒व दे॒वता॑नाः
सायु॑ज्यम् । सा॒र्ष्टिताः॑ स॒मान॑लो॒कता॑माप्नोति । य
ए॒तम॑ग्निं चि॒नुते । य उ॒चैन॑मे॒वं वेद॑ । ए॒तदे॒व सा॒वि॒त्रे
ब्रा॒ह्म॒णम् । अथो॑ नाचि॒केते ॥ १२ ॥

हो॒ता च॑तु॒र्हो॒त॒णाः सु॒तिश्च॑कार वा भवन्त्य॒ग्निष्टो-
मे॒नाप्नो॑ति व॒याः॑सि व॒याः॑सि स॒र्व्वस्या॑थै॒ स॒र्व्वस्या॑व-
रु॒ध्यै वेद॑ वृ॒ज्जते चि॒नुते न॑व च ॥ अ॒नु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

यच्चा॒मृतं॑ यच्च॒ मर्त्यम् । यच्च॒ प्राणि॑ति॒ यच्च॒ न । स-
 र्वा॒स्ता इष्ट॑काः कृ॒त्वा । उप॑ काम॒दुघा॑ दधे । तेन-
 पि॒णा तेन॑ ब्रह्म॒णा । तया॑ दे॒वत॑याङ्गि॒रस्व॑द्भुवासी॒द ।
 सर्वाः॑ स्त्रियः सर्वा॑न् पु॒ंसः । सर्वं॑ न स्त्री॒पुमश्च॒ यत् ।
 सर्वा॑स्ताः । याव॑न्तः पा॒सवो॑ भूमेः ॥ १ ॥

सह्या॑ता दे॒वमा॑यया । सर्वा॑स्ताः । याव॑न्त॒ जघाः॑
 पशू॑नाम् । पृथि॒व्यां पुष्टि॑र्हिताः । सर्वा॑स्ताः । याव॑न्तीः
 सिक॑ताः सर्वाः । अ॒प्स्वन्त॑श्च॒ या श्रि॒ताः । सर्वा॑स्ताः ।
 याव॑न्तीः शर्करा॒ धृत्यै॑ । अ॒स्यां पृथि॑व्यामधि ॥ २ ॥

सर्वा॑स्ताः । याव॑न्तोऽश्मानोऽस्यां पृथि॑व्याम् । पृ॒ति-
 ष्ठासु॑ प्रति॒ष्ठिताः॑ । सर्वा॑स्ताः । याव॑न्तीर्वी॒रुधः॑ सर्वाः ।
 विष्टि॑ताः पृथि॒वीमनु॑ । सर्वा॑स्ताः । याव॑न्तीरोप॒धीः
 सर्वाः॑ । विष्टि॑ताः पृथि॒वीमनु॑ । सर्वा॑स्ताः ॥ ३ ॥

याव॑न्तो वन॒स्पत॑यः । अ॒स्यां पृथि॑व्यामधि । सर्वा॑-
 स्ताः । याव॑न्तो गा॒म्याः प॒शवः॑ सर्वे । आ॒र॒ण्याश्च॒ ये ।
 सर्वा॑स्ताः । ये द्वि॒पाद॑श्चतु॒ष्पादः॑ । अ॒पाद॑ उ॒दर॑स॒र्पि-
 णः । सर्वा॑स्ताः । याव॑दा॒ञ्जन॑मुच्यते ॥ ४ ॥

दे॒व॒चा यच्च॑ मानु॒षम् । सर्वा॑स्ताः । याव॑त् कृ॒ष्णाय॑

सः सर्वम् । देवचा यच्च मानुषम् । सर्वास्ताः । याव-
 ल्लोहाय सः सर्वम् । देवचा यच्च मानुषम् । सर्वास्ताः ।
 सर्वः सीसः सर्वं चपु । देवचा यच्च मानुषम् ॥ ५ ॥

सर्वास्ताः । सर्वः हिरण्यः रजतम् । देवचा यच्च
 मानुषम् । सर्वास्ताः । सर्वः सुवर्णः हरितम् । देवचा
 यच्च मानुषम् । सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उप काम-
 दुघा दधे । तेनर्षिणा तेन ब्रह्मणा । तथा देवतया-
 ज्जिरस्वद्भुवासीद ॥ ६ ॥

भूमेरधिविष्टिताः पृथिवीमनु सर्वास्ता उच्यते
 मानुषः सीद ॥ अनु० ६ ॥

यच्च स्त्रियः पाः सव ऊपाः सिकताः शर्करा अग्ना-
 ना वीरुध ओषधीर्वनस्पतयो ग्राम्या ये द्विपादो याव-
 दाञ्जनं कृष्णाय संलोहाय सः सीसः हिरण्यः सुव-
 र्णः हरितमष्टादश ॥ १८ ॥

मन्त्रमोऽनुवाकः ।

सर्वा दिशो दिक्षु । यच्चान्तर्भूतं प्रतिष्ठितम् । सर्वा-
 स्ता इष्टकाः कृत्वा । उप कामदुघा दधे । तेनर्षिणा
 तेन ब्रह्मणा । तथा देवतयाज्जिरस्वद्भुवासीद । अन्त-

रि॒क्षश्च॑ के॒वलम् । यच्चा॒स्मिन्न॑न्त॒राह॑ितम् । सर्वा॒स्ताः ।
अ॒न्त॒रि॒क्ष्यश्च॑ याः पू॒जाः ॥ १ ॥

गन्ध॑र्वाप्सर॑सश्च॒ ये । सर्वा॒स्ताः । सर्वा॑नु॒दारान्त्स॑-
लिलान् । अ॒न्त॒रि॒क्षे प्र॑तिष्ठितान् । सर्वा॒स्ताः । सर्वा॑-
नु॒दारान्त्स॑लिलान् । स्था॒वराः प्रो॑ष्याश्च॒ ये । सर्वा॒स्ताः ।
सर्वा॑न् धुनि॒ः सर्वा॑न् ध्व॒सान् । हि॒मो यच्च॑ शी॒यते ॥
॥ २ ॥

सर्वा॒स्ताः । सर्वा॑न्मरी॒चोन्वि॑तान् । नी॒हारे॑ यच्च॑
शी॒यते । सर्वा॒स्ताः । सर्वा॑ वि॒द्युतः॑ सर्वा॑न्स्तनयि॒बून् ।
ह्रा॒दुनी॑र्यच्च॑ शी॒यते । सर्वा॒स्ताः । सर्वाः॑ स्रव॑न्तीः स॒रि-
तः । सर्व॑मप्सु च॒रश्च॑ यत् । सर्वा॒स्ताः ॥ ३ ॥

याश्च॑ कू॒ष्ठा याश्च॑ ना॒द्याः समु॑द्रि॒याः । याश्च॑ वै-
श॒न्तीरु॑त॒प्रा स॒चीर्याः॑ सर्वा॒स्ताः । ये चो॒त्तिष्ठ॑न्ति जी-
मू॒ताः । याश्च॑ वर्ष॑न्ति वृष्ट॒यः । सर्वा॒स्ताः । तप॑स्तेज॒
आका॑शम् । यच्चा॒काशे॑ प्र॑तिष्ठितम् । सर्वा॒स्ताः । वा॒युं
वया॑ःसि सर्वा॑णि ॥ ४ ॥

अ॒न्त॒रि॒क्षच॑रश्च॒ यत् । सर्वा॒स्ताः । अ॒ग्निः सूर्य॑
च॒न्द्रम् । मि॒त्रं वरु॑णं भग॑म् । सर्वा॒स्ताः । सत्य॑ः अ॒द्वां
तपो॑ दम॑म् । नाम॑ रू॒पश्च॑ भू॒ताना॑म् । सर्वा॒स्ता इष्ट॑काः

कृत्वा । उप कामदुघा दधे । तेनर्षिणा तेन ब्रह्मणा ॥
तया देवतयाङ्गिरस्वद्भुवासीद ॥ ५ ॥

पूजा हिमो यच्च शोयते सर्वास्ताः सर्वाणि ब्रह्मणै-
कञ्च ॥ अनु० ७ ॥

दिशोऽन्तरिक्षमान्तरिक्ष्य उदारानुदारान् धुनिं
मरीचीन्विद्युतः सवन्तीर्याश्च ये चोत्तिष्ठन्ति तपो वा-
युमग्निः सत्यं पञ्चदश ॥ १५ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

सर्वान् दिवः सर्वान् देवान् दिवि । यच्चान्तर्भूतं
प्रतिष्ठितम् । सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उप कामदुघा
दधे । तेनर्षिणा तेन ब्रह्मणा । तया देवतयाङ्गिरस्व-
द्भुवासीद । यावतीस्तारकाः सर्वाः । वितता रोचने
दिवि । सर्वास्ताः । ऋचो यजूंषि सामानि ॥ १ ॥

अथर्वाङ्गिरसश्च ये । सर्वास्ताः । इतिहासपुराण-
ञ्च । सर्पदेवजनाश्च ये । सर्वास्ताः । ये च लोका ये
चालोकाः । अन्तर्भूतं प्रतिष्ठितम् । सर्वास्ताः । यच्च
ब्रह्म यच्चाब्रह्म । अन्तर्ब्रह्मन् प्रतिष्ठितम् ॥ २ ॥

सर्वास्ताः । अहोरात्राणि सर्वाणि । अर्द्धमासाश्च

केवलान् । सर्वास्ताः । सर्वा नृन्तसर्वान्मासान् । संव-
त्सरश्च केवलम् । सर्वास्ताः । सर्वं भूतं सर्वं भव्यम् ।
यच्चातोऽधिभविष्यति । सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा ॥ उप
कामदुधा दधे । तेनर्षिणा तेन ब्रह्मणा । तथा देवत-
याङ्गिरस्वद्भुवासीद ॥ ३ ॥

सामानि ब्रह्मन् प्रतिष्ठितं कृत्वा चीणि च ॥

अनु० ८ ॥

दिवं तारका ऋच इतिहासपुराणश्च ये च यच्चा-
होराचाण्यृतून् भूतं नव ॥

नवमोऽनुवाकः ।

ऋचां प्राची महती दिगुच्यते । दक्षिणामाहुर्यजुषा-
मपाराम् । अथर्वणामङ्गिरसां पृथीची । सामामुदी-
ची महती दिगुच्यते । ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईय-
ते । यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अहः । सामवेदेनास्तमये
महीयते । वेदैरश्विन्यस्त्रिभिरेति सूर्यः । ऋग्भ्यो
जाताः सर्वशो मूर्तिमाहुः । सर्वा गतिर्याजुषी हव
शश्वत् ॥ १ ॥

सर्वं तेजः सामरूप्यं ह शश्वत् । सर्वं हृदं ब्रह्मणा

हैव सृष्टम् । ऋग्भ्यो जातं वैश्यं वर्ष्माहुः । यजुर्वेदं
क्षत्रियस्याहुर्योनिम् । सामवेदो ब्राह्मणानां प्रवृत्तिः ।
पूर्वे पूर्वेभ्यो वच एतदूचुः । आदर्शमग्निं चिन्वानाः ।
पूर्वे विश्वसृजोऽमृताः । शतं वर्षसहस्राणि । दीक्षिताः
सचमासत ॥ २ ॥

तप आसीद्बृहपतिः । ब्रह्म ब्रह्माभवत् स्वयम् ।
सत्यं ह होतैषामासीत् । यद्विश्वसृज आसत । अ-
मृतमेभ्य उदगायत् । सहस्रं परिवत्सरान् । भूतं ह
प्रस्तोतैषामासीत् । भविष्यत् प्रति चाहरत् । प्राणो
अध्वर्युरभवत् । इदं सर्वं सिषासताम् ॥
॥ ३ ॥

अपानो विद्वानावृतः । प्रतिप्रतिष्ठदध्वरे । आर्त्तं
वा उपगातारः । सदस्या ऋतवोऽभवन् । अर्द्धमासाश्च
मासाश्च । चमसाध्वर्यवोऽभवन् । अशंसद्ब्रह्मणस्ते-
जः । अच्छांवाकोऽभवद्यशः । ऋतमेपां प्रशस्तासीत् ।
यद्विश्वसृज आसत ॥ ४ ॥

ऊर्ग्राजानमुदवहत् । भ्रुवगोपः सहोऽभवत् । ओ-
जोभ्यष्टौद्वावणः । यद्विश्वसृज आसत । अपचितिः
पोचीयामयजत् । नेष्ट्रीयामयजत्त्वपिः । आग्नीधा-

द्विदुषी सत्यम् । अद्वा हैवायजत्वयम् । इरा पत्नी
विश्वस्तृजाम् । आकूतिरपिनद्धविः ॥ ५ ॥

इध्मः ह स्तुचैभ्य उग्रे । तृष्णा चावहतामुभे । वार्गे-
षाः सुब्रह्मण्यासीत् । छन्दोयोगान् विजानती । क-
ल्पतन्त्राणि तन्वानाहः । सःस्थाश्च सर्वशः । अहोरात्रे
पशुपाल्यौ । मुहूर्त्ताः प्रेष्या अभवन् । मृत्युस्तदभव-
द्वाता । शमितोऽग्रे विशां पतिः ॥ ६ ॥

विश्वस्तृजः प्रथमाः सचमासत । सहस्रसमं प्रसुते
मयन्तः । ततो ह जज्ञे भुवनस्य गोपाः । हिरण्मयः
शकुनिर्ब्रह्म नाम । येन सूर्यस्तपति तेजसेद्भः । पिता
पुत्रेण पितृमान् योनियोनौ । नावेदविन्मनुते तं
बृहत्तम् । सर्वान् भूमात्मानः सम्पराये । एष नित्ये
महिमा ब्राह्मणस्य । न कर्मणा बर्द्धते नो कनीयान् ॥
॥ ७ ॥

तस्यैवात्मा पद्वित्तं विदित्वा । न कर्मणा लिप्यते
पापकेन । पञ्च पञ्चाशतस्त्रिदशः संवत्सराः । पञ्च
पञ्चाशतः पञ्चदशः । पञ्च पञ्चाशतः सप्तदशः । पञ्च
पञ्चाशत एकविंशः । विश्वस्तृजाः सहस्रसंवत्सरम् ।
एतेन वै विश्वस्तृज इदं विश्वमस्तृजन्त । यद्विश्वमस्तृ-

जन्त । तस्माद्विश्वसृजः ॥ विश्वमेनाननु प्रजायते ।
 ब्रह्मणः सायुज्यं । सलोकतां यन्ति । एतासामेव देव-
 तानां सायुज्यम् । सार्ष्टितां समानलोकतां यन्ति ।
 य एतदुपयन्ति । येचैनत् प्राहुः । येभ्यश्चैनत् प्राहुः ॥
 ॥ ८ ॥

शश्वदासत सिषासतामासत हविः पतिः कनी-
 यान् तस्माद्विश्वसृजोऽष्टौ च ॥ अनु० ६ ॥

तुभ्यं देवेभ्यस्तपसा देवेभ्यो ब्रह्म वै चतुर्होतारो
 यच्चात्मन् सर्वं दिशो दिक्षु सर्वान् दिवमृचां प्राची
 नव ॥ ६ ॥

तुभ्यं तपसा तावा एताः पञ्च हिरण्यं ददाति सर्वं
 दिशस्तप आसीद्बृहपतिः षट् पञ्चाशत् ॥ ५६ ॥

इति तृतीयकाण्डं ब्राह्मणं समाप्तम् ॥

हरिः ओम् ।

माधवीये वेदार्थप्रकाशे

तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्गमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेत्यरम् ॥ १ ॥

अग्निहोत्रादिकं कर्म द्वितीये काण्ड ईरितम् ।

नक्षत्रेश्वादिकं कर्म तृतीये च प्रवक्ष्यते ॥ २ ॥

आद्ये प्रपाठके पूर्वभागे याज्यानुवाक्यकाः ।

क्रमेणैष्टिषु वर्ण्यन्ते उत्तरस्मिंस्तदिष्टयः ॥ ३ ॥

तत्र प्रथमानुवाके देवनक्षत्राणां याज्यानुवाक्या उच्यन्ते ।
तद्विभागश्च ब्राह्मणे समाह्वातः* । “कृत्तिकाः प्रथमम् । विशाखे
उत्तमम् । तानि देवनक्षत्राणि । अनूराधाः प्रथमम् । अथ
भरणीरुत्तमम् । तानि यमनक्षत्राणि” इति । तत्र देवनक्षत्रेषु
प्रथमस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “अग्निर्नः पातु कृत्तिकाः ।
नक्षत्रं देवमिन्द्रियम् । इदमासां विचक्षणम् । हविरासं जुहो-
तन” इति । योऽयं कृत्तिकानक्षत्रस्य देवतारूपः ‘अग्निः’, स ‘नः’

---

* आद्यकाण्डस्य भाष्ये ५ प्रपाठके २ अनुवाके २१४ पद्यायां द्रष्टव्यं ।

अस्मान्, 'पातु' । याश्च सप्त 'कृत्तिकाः', अस्मादुल्लेखितेवमाद्याः, तद्रूपं यत् 'नक्षत्रं', तदप्यस्मान् पातु । कीदृशं नक्षत्रं, 'देवं' द्योतमानम् । 'इन्द्रिधं' इन्द्रियप्रदम् । 'आमां' कृत्तिकानां तदुपलक्षितस्याङ्गं च 'आमं' आस्ये मुखे, 'विचक्षणं' विविधप्रकाश-साधनम्, 'इदं' 'हविः', 'जुहोतन' हे चलिग्यजमाना जुहुत ॥

तत्रैव याज्यामाह । "यस्य भान्ति रश्मयो यस्य केतवः । यस्येमा विश्वा भुवनानि सर्वा । स कृत्तिकाभिरभिमंवनानः । अग्निर्ना देवः सुविते दधातु" इति । 'यस्य' अग्नेः, 'रश्मयः' ज्वालाः, 'भान्ति' दीप्यन्ते, 'यस्य' चाग्नेः, 'केतवः' ध्वजस्थानीया धूमाः, भान्ति । 'सर्वा' देवतिर्यगादिसर्वप्रकारोपेतानि 'विश्वानि' अविशेषाणि, 'इमा' इमानि, 'भुवनानि', 'यस्य' अग्नेः, अधीनानि, 'सः' अग्निः, 'कृत्तिकाभिः', सप्तभिः 'अभिमंवनानः' अभित आत्मानमाच्छादयन्, 'नः' अस्मान्, 'सुविते' सुष्ठु प्राप्ते कर्मफले, 'दधातु' स्थापयतु ॥

द्वितीयस्य नक्षत्रदेवस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "प्रजापते रोहिणी वेतु पत्नी । विश्वरूपा वृहती चित्रभानुः [१] । मा ना यज्ञस्य सुविते दधातु । यथा जीवेम शरदः सवीराः" इति । 'प्रजापतेः', 'पत्नी' पालयित्री, 'रोहिणी', 'वेतु' इदं हविर्भुङ्क्षाम् । कीदृशी रोहिणी, 'विश्वरूपा' स्वेनात्पाद्यैर्विश्वैर्बज्रभी रूपैरुपेता, 'वृहती' परिवृढा, 'चित्रभानुः' त्रिचित्र-दोषिः । 'सा' रोहिणी, 'नः' अस्मान्, अस्य 'यज्ञस्य', सम्बन्धिन 'सुविते' सुष्ठुप्राप्ते कर्मफलं, 'दधातु' स्थापयतु । 'सवीराः'

पुत्रपौत्रादिमहिता वयं, 'शरदः' बह्वन् संवत्सरान्, 'यथा', 'जीवेम', तथा करोतु ॥

अथ तत्रैव याज्यामाह । “रोहिणी देवुदगात् पुरस्तात् । विश्वा रूपाणि प्रतिमोदमाना । प्रजापतिः हविषा वर्द्धयन्ती । प्रिया देवानामुपयातु यज्ञम्” इति । सा 'रोहिणी देवी', 'पुरस्तात्' पूर्वस्थां दिशि, 'उदगात्, उदयं प्राप्तवती । किं कुर्वती ? 'विश्वा रूपाणि' रूपवतः सर्वान् भावान्, 'प्रतिमोदमाना' प्रत्येकं मोदयन्ती । 'प्रजापतिं', च 'हविषा', 'वर्द्धयन्ती' पोषयन्ती । 'देवानां', 'प्रिया' प्रीणयित्री, 'यज्ञम्', अस्माकम् 'उपयातु' आगच्छतु ॥

अथ तृतीयस्य नक्षत्रदेवस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “सोमो राजा मृगशीर्षेण आगन् । शिवं नक्षत्रं प्रियमस्य धाम । आप्यायमानो बज्रधा जनेषु । रेतः प्रजां यजमाने दधातु” [२] इति । सोऽयं 'सोमो राजा', सोऽयं 'मृगशीर्षेण', नक्षत्रेण सह 'आगन्' आगच्छतु । यत् 'शिवं' कल्याणतरं, मृगशीर्षं 'नक्षत्रं', तत् 'अस्य' सोमस्य 'प्रियं', 'धाम' स्थानं । स च सोमः 'जनेषु' यजमानेषु, 'बज्रधा' बज्रभिः प्रकारैः, 'आप्यायमानः' अतिवृद्धिं सम्पादयन्, कारणरूपं 'रेतः', कार्यरूपां 'प्रजां', च 'यजमाने', 'दधातु' स्थापयतु ॥

तत्रैव याज्यामाह । “यत्ते नक्षत्रं मृगशीर्षमस्ति । प्रियः राजन् प्रियतमं प्रियाणाम् । तस्मै ते सोम हविषा विधेम । शन्न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे” इति । हे 'राजन्' सोम, 'ते'

तव समन्धि, 'मृगशीर्षाख्यं' 'प्रियं' प्रीतिहेतुभूतं, 'यत्' नचत्रम्, 'अस्ति', तत् 'प्रियाणां' वस्त्रानां मध्ये, अतिशयेन 'प्रियं' प्रिय-हेतुम् । हे 'मोम', 'तस्मै' नचत्राय, 'ते' तुभ्यञ्च, 'हविषा', 'विधेम' परिचरेम । 'नः' अस्मदीयाय, 'द्विपदे' मनष्याय, 'शं' सुखहेतुः, 'एधि' भव । 'चतुष्पदे' पशवे, च शम्भवे ॥

अथ चतुर्थस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "आर्द्रया रुद्रः प्रथमा न एति । श्रेष्ठो देवानां पतिरघ्नियानाम् । नचत्रमस्य हविषा विधेम । मा नः प्रजाः रीरिषन्कोत वीरान्" इति । योऽयं 'रुद्रः', देवः सोऽयम् 'आर्द्रया' नचत्रेण सह, 'प्रथमानः' प्रसिद्धः सन्, 'एति' अस्मद्यज्ञं प्राप्नोतु । कीदृशा रुद्रः, 'देवानां', मध्ये 'श्रेष्ठः', 'अघ्नियानां' गवां, 'पतिः' स्वामी, 'अस्य' रुद्रस्य समन्धि, 'नचत्रम्' आर्द्राख्यं, 'हविषा', परिचरेम । स चास्माकं 'प्रजां' पुत्रादिकं, 'मारिषत्', मा हिंसीत् । 'उत' अपि च, 'वीरान्' शूरान् मृत्यानपि, मारिषत् ॥

तत्रैव याज्यामाह । "हेती रुद्रस्य परि णो वृणक्तु । आर्द्रा-नचत्रं जुषताः हविर्नः [३] । प्रमुञ्चमानौ दुरितानि विश्वा । अपाघशंसं नुदतामरातिम्" इति । 'रुद्रस्य', 'हेतिः' आयुधं, 'नः' अस्मान् 'परिवृणक्तु' सर्वतो वर्जयतु । तदीयम् 'आर्द्राख्यं' 'नचत्रं', 'नः' अस्मदीयं, 'हविः', जुषताम् । अथ तौ रुद्र आर्द्रा चोभौ नोऽस्मदीयानि 'विश्वा' सर्वाणि, 'दुरितानि', 'प्रमुञ्चमानौ' विनाशयन्तौ, 'अपाघशंसं' अस्मदीयस्य पापस्य शंसकं निन्दकं, 'अरातिं' शत्रुं, 'अपनुदतां' निराकुरुताम् ॥

अथ पञ्चमस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “पुनर्नो देव्यदितिः
सृणोतु । पुनर्व्वसू नः पुनरेतां यज्ञम् । पुनर्नो देवा अभियन्तु
सर्व्वे । पुनः पुनर्वा हविषा यजामः” इति । ‘अदितिः’, ‘देवो’,
‘नः’ अस्मान्, ‘पुनः’ ‘सृणोतु’ भूयोभूयः प्रीणयतु । तदीय-
नचत्रदेहो ह्ये ‘पुनर्व्वसू’ नामानौ ‘नः’ अस्मादीयं, ‘यज्ञं’, प्रति
‘पुनरेतां’ भूयोभूय आगच्छताम् । ‘देवाः’, च ‘सर्व्वे’, ‘नः’
अस्मान्, ‘अभिलक्ष्य’, ‘पुनः’ ‘यन्तु’ भूयोभूयः प्राप्नुवन्तु । ‘वः’
युष्मानदितिप्रसूतीन्, वयं ‘पुनः पुनः’, ‘हविषा’, ‘यजामः’ ॥

तत्रैव याज्यामाह । “एवा न देव्यदितिरनर्वा । विश्वस्य
भर्त्री जगतः प्रतिष्ठा । पुनर्व्वसू हविषा वर्द्धयन्ती । प्रियं
देवानामथेतु पाथः” [४] इति । ‘अदितिः’, ‘देवो’, ‘देवानां’,
‘प्रियं’, ‘पाथः’ । इदं हविरपि ‘एतु’ प्राप्नोतु । कीदृशी, ‘एवा’
‘आगमनशीला’ ‘न’कारः पुनर्व्वसूभ्यां सह समुच्चये वर्त्तते ।
‘अनर्वा’ अर्वाचीनेन पापेन रहिता, ‘विश्वस्य’, ‘भर्त्री’ पोष-
यित्री, ‘जगतः’, ‘प्रतिष्ठा’ आधारभूता, अनेन ‘हविषा’, ‘पुन-
र्व्वसू’ नचत्रदेहौ ‘वर्द्धयन्ती’ ॥

अथ षष्ठस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “बृहस्पतिः प्रथमं जाय-
मानः । तिष्यन्नचत्रमभि सम्बभूव । अष्टो देवानां पृतनासु
जिष्णुः । दिशोऽनु सर्वा अभयन्तो अस्तु” इति । अयं ‘बृह-
स्पतिः’, ‘जायमानः’, एव ‘प्रथमम्’ आदौ, ‘तिष्यं नचत्रम्’,
‘अभि’लक्ष्य, तत्र प्रीतियुक्तः सन् ‘सम्बभूव’ उत्पन्नः । की-
दृशः, ‘देवानां’, मध्ये ‘अष्टः’, ‘पृतनासु’ परकीयसेनासु,

‘जिष्णुः’ जयशीलः, तस्य बृहस्पतेः प्रसादात् ‘सर्वाः’ ‘दि-
शाऽनु’ सर्वास्वपि दिक्षु, ‘नः’ अस्माकम्, ‘अभयम्’, ‘अस्तु’ ॥

तत्रैव याज्यामाह । “तिथ्यः पुरस्तादुत मध्यतो नः । बृहस्प-
तिर्नः परिपातु पश्चात् । बाधेतां द्वेषो अभयं कृणुताम् । सुवीर्यस्य
पतयः स्याम” इति । योऽयं ‘तिथ्यः’ नक्षत्रविशेषः, सोऽयं ‘नः’
अस्मान्, ‘पुरस्तात्’ बाले, ‘परिपातु’ । अपि ‘मध्यतः’ यौवनेऽपि,
परिपातु । अयं ‘बृहस्पतिः’, ‘नः’ अस्मान्, ‘पश्चात्’ ‘अन्ते’ वा-
र्द्धके, परिपातु । किञ्च तौ तिथ्यबृहस्पती ‘द्वेषः’ द्वेष्ट्यान् शत्रून्,
‘बाधेताम्’ । अस्माकम् ‘अभयं’, ‘कृणुताम्’ । तयोः प्रसादा-
दयं ‘सुवीर्यस्य’ शोभनमामर्थ्यस्य, ‘पतयः’ पालकाः, ‘स्यामः’ ॥

अथ मत्तमस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “इदं सर्पेभ्यो हवि-
रस्तु जुष्टम् । आश्लेषा येषामनुयन्ति चेतः [५] । ये अन्तरिक्षं
पृथिवीं क्षियन्ति । ते नः सर्पामो हवमागमिष्ठाः” इति । ‘सर्पेभ्यः’
नक्षत्रदेवेभ्यः, ‘इदम्’ अस्मदीयं, ‘हविः’, ‘जुष्टं’ प्रियम्, ‘अस्तु’ ।
‘येषां’ सर्पदेवानां, ‘चेतः’, ‘आश्लेषाः’ नक्षत्रदेवाः, ‘अनुयन्ति’
अनुवर्तन्ते । ‘ये’ सर्पा देवाः, ‘अन्तरिक्षं पृथिवीञ्च’ ‘क्षियन्ति’
अधिवसन्ति, ‘ते’ ‘सर्पामः’ सर्पास्या देवाः, ‘नः’ ‘हवम्’ अस्म-
दीयं यज्ञं प्रति, ‘आगमिष्ठाः’ अतिशयेनागन्तारः सन्तु ॥

तत्रैव याज्यामाह । “ये रोचन्ते सूर्यस्यापि सर्पाः । ये
दिवं देवीमनुसञ्चरन्ति । येषामाश्लेषा* अनुयन्ति कामम् ।
तेभ्यः सर्पेभ्यो मधुमञ्जुहोमि” इति । ‘ये’ ‘अपि’, अन्य‘सर्पाः’,

* मूलस्यादर्श ‘आश्लेषा’ इति पाठः ।

‘सूर्यस्य’, ‘रोचने’ मण्डले, वर्त्तन्ते । ‘ये’, च ‘दिवं देवीं’ शु-
लोकरूपां देवताम्, ‘अनुमच्चरन्ति’ । ‘आग्नेषाः’ नचत्रदेहाः,
‘घेषां’ मर्षदेवनां, ‘कामम्’ ‘अनुयन्ति’ इच्छामनुवर्त्तन्ते ।
‘तेभ्यः सर्पेभ्यः’ आग्नेषेभ्यः, ‘मधुमत्’ मधुरं हविः, ‘जुहोमि’ ॥

अथाष्टमस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “उपहृताः पितरो ये
मघासु । मनोजवसः सुकृतः सुकृत्याः । ते नो नचत्रे हव-
मागमिष्ठाः । स्वधाभिर्यज्ञं प्रयतं जुषन्ताम्” [६] इति । ‘ये’
‘पितरः’, ‘मघासु’ नचत्रतनुषु, ‘उपहृताः’ अनुज्ञाताः ।
कीदृशाः, ‘मनोजवसः’ मनोवेगाः, ‘सुकृतः’ सुष्ठु कर्त्तुं शक्ताः,
‘सुकृत्याः’ शोभनेन कृत्येन युक्ताः, ‘ते’ पितरः, ‘नचत्रे’ मघारूपे
निमित्तभूते सति, ‘नः’ हवमागमिष्ठाः’ अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यति-
शयेनागन्तारो भवन्तु । ते पितरः, अद्य ‘स्वधाभिः’ अन्नैः,
‘प्रयतं’ शूद्धं संस्कृतं, ‘यज्ञं’, ‘जुषन्ताम्’ ॥

तत्रैव याज्यामाह । “ये अग्निदग्धा ये नाग्निदग्धाः । येऽमुं
लोकं पितरः क्षियन्ति । या५श्च विद्म या५ उच न प्रविद्म ।
मघासु यज्ञ५ सुकृतं जुषन्ताम्” इति । ‘ये’ पितरः, शास्त्रोक्त-
संस्कृतेन ‘अग्निना दग्धाः’ । ‘ये’, च तद्विपरीताः, ‘ये’ चान्ये,
‘पितरः’, ‘अमुं लोकं’ ‘क्षियन्ति’ स्वर्गमधिवसन्ति । ‘या५श्च’
पितृन्, वयं ‘विद्म’, ‘यां उच’ यानन्यान् पितृन्, वयं ‘नः’,
‘प्रविद्म’ । ते सर्वे पितरः ‘मघासु’, निमित्तभूतासु, ‘सुकृतं’
संस्कृतं यज्ञं ‘जुषन्ताम्’ ॥

अथ नवमस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “गवां पतिः फल्गुनी-

नामसि त्वम् । तदर्थ्यमन् वरुण मित्र चारु । तं त्वा वयं
मनितारं सनीनाम् । जीवा जीवन्तमुपसंविशेम” इति ।
‘वरुणः’ दुरितानां निवारकः, ‘मित्रः’ सर्वेषां हितकारी ।
अतएव ‘चारुः’ समीचीनः, तादृश हे ‘अर्थ्यमन्’, त्वं ‘गवां’,
‘पतिः’ पालकोऽसि । तथा ‘फल्लुनीनां’ नक्षत्रदेहानामपि,
पालकः ‘असि’ । ‘तत्’ तस्मात् कारणात्, ‘तं त्वा’ तादृशं त्वां,
‘वयं’, ‘जीवाः’ जीवनार्थिनः, ‘उपसंविशेम’ मम्याप्नुयाम् ।
कीदृशं त्वां, ‘मनीनां’ ‘मनितारं’ दातव्यानां धनानां दातारं,
अतएव ‘जीवन्तं’ ‘समीचीनेन जीवनेनोपेतम् ॥

तत्रैव याज्यामाह । “येजंमा विश्वा भुवनानि मञ्जिता ।
यस्य देवा अनुसंयन्ति चेतः[७] । अर्थ्यमा राजाऽजरस्तुविभान् ।
फल्लुनीनामृषभो रोरवीति” इति । ‘येन’ अर्थ्यम्णा, ‘इमानि’
सर्वाणि, ‘भुवनानि’ भूतजातानि, ‘मञ्जिता’ मस्य जितानि
वशीकृतानि, ‘देवाः’, सर्वे, ‘यस्य’ अर्थ्यम्णा, ‘चेतः’, ‘अनुसंयन्ति’
अनुवर्तन्ते । सोऽयम् ‘अर्थ्यमा’, ‘रोरवीति’ अस्मदनुग्रहाय
देवलोके धाम करोति । कीदृशार्थ्यमा, ‘राजा’ दोप्तिमान्,
‘अजरः’ जरारहितः, ‘तुविभान्’ वृद्धिमान्, ‘फल्लुनीनामृषभः’
पूर्वफल्लुनीनक्षत्रदेहानां गोमदृशानां वृषभमदृशः स्वामी ॥

अथ दशमस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “अष्टौ देवानां भगवो
भगामि । तत्त्वा विदुः फल्लुनीस्तस्य वित्तात् । अस्मभ्यं चक्षु-
जरं सुवीर्यम् । गोमदश्वदुप मनुदेह” इति । हे ‘भगवः’
ज्ञानवैराग्यादिषड्गुणयुक्त, हे ‘भग’ भगाख्यदेव, त्वं ‘देवानां’

मध्ये 'श्रेष्ठः', 'असि' । 'तत्' तस्मात् कारणात्, 'फल्गुनीः' उत्तरफल्गुन्याख्या नक्षत्रदेहाः, 'त्वां', 'विदुः' स्वामित्वेनालभन्त । 'तस्य' तव, माहात्म्यं 'वित्तात्' त्वमेव विद्धि, जानीहि । 'इह' अस्मिन् कर्मणि, 'अस्मभ्यम्' अस्मादर्थं, 'क्षत्रं' बलं, 'उप' समीपे, 'सन्नुद' सम्यक्कारय । कीदृशं क्षत्रं, 'अजरं' जरया श्रेष्ठित्वेन रहितं, 'सुवीर्यं' शोभनैर्वीर्यैः पुत्रादिभिरूपेतं, 'गोमत्' बद्ध-गोयुक्तं, 'अश्वत्' प्रशस्तार्थोपेतम् ॥

तत्रैव याज्यामाह । "भगो ह दाता भग इत् प्रदाता । भगो देवीः फल्गुनीराविवेश । भगस्येत्तं प्रसवं गमेम । यत्र देवैः सधमादं मदेम" [८] इति । योऽयं 'भगाख्यः देवः स एव धनधान्यादीनां 'दाता', किञ्च 'भग एव', 'प्रदाता' प्रकृष्टानां मणिमुक्तादीनां दाता, स 'भगः', 'देवीः' द्योतमानाः नक्षत्ररूपा उत्तराः 'फल्गुनीः', 'आविवेश' स्वामित्वेन प्रविष्टवान्, तस्मात् 'भगस्येत्' तस्यैव भगदेवस्य, 'तं प्रसवम्' अनुज्ञां, 'गमेम' गम्याः स्मः । 'यत्र' यस्मिन् प्रसवे सति, 'देवैः', 'सधमादं मदेम' सह हर्षं प्राप्नुयामः, तं प्रसवं गमेमेति पूर्वत्रान्वयः ॥

एकादशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "आयातु देवः सविता-पयातु । हिरण्येन सुवृता रथेन । बहन् हस्तः सुभगं विष्मनापसम् । प्रयच्छन्तं पपुर्नि पुण्यमच्छ" इति । योऽयं 'सविता' 'देवः', योऽयमिह कर्मणि 'आयातु', सविता 'उपयातु' च । उपगमनं नाम स्नेहातिशयेन समीपप्राप्तिः । किं कुर्वन्, 'हिरण्येन' सुवर्णनिर्मितेन, 'सुवृता' शोभनवृत्तिकेन, 'रथेन',

‘हस्तं’ हस्ताख्यं नचत्रं, ‘वहनं’, कीदृशं हस्तं, ‘सुभगं’ सौभाग्य-
युक्तं, ‘विद्वानापसं’ विदितेन कर्मणायुक्तं, ‘प्रयच्छन्तं’ अभि-
मतफलानि ददत्तं, ‘पपुरिं’ कामानां पूरयितारं, ‘पुण्यं’
पावनं, ‘अच्छं’ आभिमुख्येन वर्त्तमानम् ॥

तत्रैव याज्यामाह । “हस्तः प्रयच्छत्वमृतं वसोयः । दत्ति-
णेन प्रतिगृह्णीम एनत् । दातारमद्य सविता विदेय । यो
नो हस्ताय प्रसुवाति यजम्” इति । अयं ‘हस्तः’ नचत्रवि-
शेषः, ‘अमृतं’ विनाशरहितं, ‘वसोयः’ अतिश्रेष्ठं धनं, ‘प्रय-
च्छतु’ । वयमपि ‘एनत्’ धनं, ‘दत्तिणेन’ हस्तेन पूजितेन,
‘प्रतिगृह्णीमः’ । ‘यः’ ‘सविता’, ‘हस्ताय’ हस्तनचत्रार्थं, ‘नः’
अस्मदीयं, ‘यजं’, ‘प्रसुवाति’ अनुजानाति तं सवितारं धनस्य
‘दातारं’, ‘अद्य’ अस्मिन् कर्मणि, ‘विदेय’ लभेय ॥

अथ द्वादशस्य पुनोऽनुवाक्यामाह । “त्वष्टा नचत्रमभ्येति
चित्राम् । सुभ॒मसं युवति॑ रोचमानाम् [८] । निवेशयन्-
मृतान्मर्त्या॑श्च । रूपाणि पि॒शन् भुवनानि विश्वा” इति ।
अयं ‘त्वष्टा’, देवः, ‘चित्राख्यं’, ‘नचत्रम्’, ‘आभिमुख्येन गच्छति,
तथा सहैकीभवति । कीदृशीं चित्रां, ‘सुभ॒मसं’ शोभनेन
भंससा जघनप्रदेशेन युक्तां, ‘युवतिं’ दौवत्ययुक्तां, ‘रोचमानां’
दीप्यमानां । किं कुर्वन्, ‘अमृतान्’ देवान्, ‘मर्त्यान्’ मनुष्यांश्च,
‘निवेशयन्’ स्वस्वोचिते रूपे स्थापयन्, तथा ‘रूपाणि’ निरू-
पणीयानि, ‘विश्वा’ ‘भुवनानि’ सर्वाणि भूतजातानि, ‘पिशन्’
निरूपयन् ॥

तत्रैव याज्यामाह । “तन्नस्त्वष्टा तद् चित्रा विचष्टाम् । तन्नचत्रं भूरिदा अस्तु मच्छम् । तन्नः प्रजां वीरवतीं सनोतु । गोभिर्नो अश्वैः समनक्तु यज्ञम्” इति । अयं ‘त्वष्टा’, देवः, ‘नः’ अस्माकं, ‘तत्’ धनं, ‘विचष्टां’ विशेषेण पश्यतु, अनुगृह्णी-
लित्यर्थः । तथा ‘चित्रा’ ‘नन्नचत्रतनुः’ ‘तद्’ ‘विचष्टां’ तदेव धनं विशेषेणानुगृह्णातु । किञ्च ‘तत्’ चित्राख्यं नन्नचत्रं, ‘मच्छं’ यज-
मानाय, ‘भूरिदाः’ अधिकधनप्रदम्, ‘अस्तु’ । किञ्च ‘तत्’ नन्नचत्रं, ‘नः’ अस्मभ्यं, ‘प्रजां’ पुत्रादिरूपां, ‘वीरवतीं’ शूरै-
र्भटैर्युक्तां, ‘सनोतु’ दधातु । किञ्च ‘नः’ अस्मादीयं, ‘यज्ञं’, ‘गोभिः’, ‘अश्वैश्च’, ‘समनक्तु’ समृद्धं करोतु ॥

अथ त्रयोदशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “वायुर्नन्नचत्रमभ्येति निश्चाम् । तिग्मशृङ्गो वृषभो रोरुवाणः । समीरयन् भुवना मातरिश्वा । अप द्वेषांसि नुदतामरातीः” [१०] इति । यः ‘वायुः’ देवः, सोऽयं ‘निश्चां’ स्वातीं, ‘नन्नचत्रं’, ‘अभ्येति’ आभिमुख्येन प्राप्नोति । कीदृशो वायुः, ‘तिग्मशृङ्गः’ तीक्ष्णतेजाः, ‘वृषभः’ कामानां वर्षिता, ‘रोरुवाणः’ शब्दायमानः, सोऽयं ‘मात-
रिश्वा’, वायुः ‘भुवना’ भूतजातानि, ‘समीरयन्’ सम्यक् प्रेरयन् ‘द्वेषांसि’ द्वेषान्, ‘अरातीः’ दातव्यं धनमप्रयच्छतः पुरु-
षान्, अपि ‘अपनुदतां’ अपसारयतु ॥

तत्रैव याज्यामाह । “तन्नो वायुस्तद् निश्चा शृणोतु । त-
न्नचत्रं भूरिदा अस्तु मच्छम् । तन्नो देवामो अनुजानन्तु कामम् । यथा तरेम दुरितानि विश्वा” इति । ‘नः’ अस्मादीयं

‘तत्’ विज्ञापनं, ‘वायुः’ देवः, ‘गृणोतु’ । ‘निष्ठा’ स्वातीवत्, उत देवविज्ञापनं, ‘गृणोतु’, ‘तत्’ स्वात्याख्यं नक्षत्रं, ‘मह्यं’, ‘भूरिदाः’ वज्रधनप्रदम्, ‘अस्तु’ । ‘देवासः’ सर्वे देवाः, ‘नः’ अस्मदीयं ‘तं’ ‘कामम्’ अभिलषितार्थं, ‘अनुजानन्तु’, ‘विश्या’ ‘दुरितानि’ सर्वाणि पापानि, ‘यथा तरेम’, तथानुगच्छन्तु ॥

अथ चतुर्दशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “दूरमस्मच्छत्रवे यन्तु भीताः । तदिन्द्राग्नी कृणुतां तद्विशाखे । तन्नो देवा अनुमदन्तु यज्ञम् । पश्चात् पुरस्तादभयन्नो अस्तु” इति । ‘अस्मत्’ अस्मत्तः, ‘भीताः’, ‘शत्रवः’, ‘दूरं’, ‘यन्तु’, ‘तच्च दूरगमनं’ ‘इन्द्राग्नी’ देवो, ‘कृणुतां’, ‘विशाखे’ नक्षत्रदेहौ, च ‘तत्’, कृणुताम् । ‘नः’ अस्मदीयं, ‘यज्ञं’, ‘देवाः’, सर्वे ‘अनुमदन्तु’ अङ्गीकुर्वन्तु, ‘नः’ अस्माकं, ‘पश्चात्’, ‘पुरस्तात्’, च ‘अभयम्’, ‘अस्तु’ ॥

तत्रैव याज्यामाह । “नक्षत्राणामधिपत्नी विशाखे । श्रेष्ठा-
विन्द्राग्नी भुवनस्य गोपौ [११] । विषूचः शत्रूनपवाधमानौ ।
अप जुधं नुदतामरातिम्” इति । ‘नक्षत्राणां’, मध्ये इमे द्वे
‘विशाखे’, ‘अधिपत्नी’ अधि अधिकं पालयित्वा, ‘इन्द्राग्नी’,
च तदेवौ ‘श्रेष्ठौ’ प्रशस्तौ, ‘भुवनस्य’, ‘गोपौ’ पालकावुभौ
अस्मत् ‘शत्रून्’, ‘विषूचः’ विभिन्नगतीन् कृत्वा, ‘अपवाधमानौ’
पीडयन्तौ, अस्मदीयां ‘जुधं’, ‘अरातिं’ शत्रुघ्न, ‘अपनुदतां’
निराकुरुताम् । कृत्तिकादीनां विशाखान्तानां याज्यानुवाक्या
उक्ताः ॥

अथ पौर्णमासीदेवतायाः पुरोऽनुवाक्यामाह । “पूर्णां पश्चादुत पूर्णां पुरस्तात् । उन्मध्यतः पौर्णमासी जिगाय । तस्यां देवा अधिसंवसन्तः । उन्तमे नाक इह मादयन्ताम्” इति । येयं ‘पूर्णा’ पौर्णमासीदेवता, सास्माकं ‘पश्चाद्भागे विरोधिन ‘उज्जि-गाय’ । ‘उत’ अपिच, इयं ‘पूर्णा’, ‘पुरस्तात्’ पूर्वभागेऽप्युज्जि-गाय । तथेयं पौर्णमासी ‘मध्यतः’ मध्यभागेऽपि, उज्जिगाय । ‘देवाः’, सर्वे ‘तस्याम्’ ‘अधिष्ठाय’ ‘मस्यग्वसन्तः’, ‘उन्तमे’, ‘नाके’ स्वर्गे ‘इह’ कर्मणि च, ‘मादयन्ताम्’ अस्मान् हर्षयन्तु ॥

तत्रैव याज्यामाह । “पृथ्वी सुवर्चा युवतिः सजोषाः । पौर्णमास्युदगाच्छोभमाना । आप्याययन्ती दुरितानि विश्वा । उरुं दुहां यजमानाय यज्ञम्” [१२] इति । इयं ‘पौर्णमासी’ देवता, ‘उदगात्’ अभ्युदयं प्राप्ता । कीदृशी, ‘पृथ्वी’ विस्तीर्णा, ‘सुवर्चाः’ शोभनदीप्तिः, ‘युवतिः’ नित्यतरुणी, ‘सजोषाः’ अस्माभिः समानप्रीतिः, ‘शोभमाना’ रमणीया, ‘विश्वा दुरि-तानि’ सर्वाणि दुर्गत्युपेतानि भूतानि, ‘आप्याययन्ती’ दुर्ग-तिपरिहारेण वर्द्धयन्ती, तादृशी पौर्णमासी यजमानाय ‘उरुं’ विस्तीर्णं, ‘यज्ञं’, ‘दुहां’ दुग्धं सम्पादयतु ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ॥

प्रथमेनुवाके देवनक्षत्राणामिष्टिषु याज्यानुवाक्या उक्ताः । अथ द्वितीये यमनक्षत्राणामिष्टिषु याज्यानुवाक्या उच्यन्ते ।

तत्र प्रथमस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “अध्यास्म हव्यैर्ममसोपसद्य ।
मित्रं देवं मित्रधेयं नो अस्तु । अनूराधान् हविषा वर्धयन्तः ।
शतं जीवेम शरदः मवीराः” इति । ‘मित्राख्यं’, ‘देवं’, ‘नमसा’
नमस्कारेण, ‘हव्यैश्च’, ‘उपसद्य’ मेवित्वा, ‘अध्यास्मः’ वयं समृद्धा
भूयास्मः । ‘मित्रधेयं’ मित्रेण यत् सम्पाद्यं श्रेयः, तत् ‘नः’
अस्माकम्, ‘अस्तु’ । वयमपि, ‘अनूराधान्’ नक्षत्रविग्रहान्, अनेन
‘हविषा’, ‘वर्द्धयन्तः’, ‘मवीराः’ वीरैः पुत्रादिभिः सहिताः,
‘शतं’, ‘शरदः’ संवत्सरं, ‘जीवेम’ ॥

तत्रैव याज्यामाह । “चित्रं नक्षत्रमुदगात् पुरस्तात् ।
अनूराधाम इति यद्वदन्ति । तन्मित्र एति पथिभिर्देवयानैः ।
हिरण्ययैर्विततैरन्तरिक्षे” इति । ‘चित्रम्’ आश्चर्य्यकरं, इदं
‘नक्षत्रं’, ‘पुरस्तात्’ पूर्वस्थां दिशि, ‘उदगात्’ उदितमभूत् ।
‘यत्’ नक्षत्रं, सर्व्वे जनाः ‘अनूराधामः’ इति ‘वदन्ति’, एतन्नाम्ना
व्यवहरन्ति । ‘तत्’ नक्षत्रम्, अयं ‘मित्रः’, देवः, ‘अन्तरिक्षे’, अव-
स्थितैः ‘विततैः’ विस्तीर्णैः, ‘हिरण्ययैः’ हिरण्यनिर्मितैः, ‘देवयानैः’
देवानां गमनयोगैः, ‘पथिभिः’ मार्गैः ‘एति’ गच्छति ॥

अथ द्वितीयस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “इन्द्रो ज्येष्ठामनु
नक्षत्रमेति । यस्मिन् वृत्रं वृत्रद्वयं ततार [१] । तस्मिन् वय-
ममृतं दुहानाः । जुधन्तरेम दुरिति दुरिष्टिम्” इति । अयम्,
‘इन्द्रः’, ‘ज्येष्ठाख्यं’ ‘नक्षत्रं’, ‘अन्वेति’ अनुगच्छति । ‘वृत्रद्वयं’ वृत्र-
बधे, निमित्तमभूते, सति ‘यस्मिन्’ ज्येष्ठानक्षत्रे, ‘वृत्राख्यमसुरं’
‘ततार’ इन्द्रस्तीर्णवान्, हतवानित्यर्थः । ‘तस्मिन्’ ज्येष्ठानक्षत्रे,

निमित्तभूते मति 'अमृतं' अविनश्यरं, हविः, 'दुहानाः' सम्पादयन्तः, वयं, 'क्षुधन्तरेम' । कीदृशीं क्षुधं, 'दुरिति' दुर्गति-युक्तां । अतएव महाभारते स्मर्यते,

वासुदेव जरा कष्टं कष्टं धनविपर्ययः ।

पुत्रशोकस्ततः कष्टं कष्टात् कष्टतरं क्षुधा ॥ इति

'दुरिष्टं' दुर्यागफलभृताम् ॥

तत्रैव याज्यामाह । "पुरन्दराय वृषभाय धृष्णवे । अषाढाय सहमानाय मीढुषे । इन्द्राय ज्येष्ठा मधुमदुहाना । उरुं कृणोतु यजमानाय लोकम्" इति । इयं 'ज्येष्ठा' नक्षत्ररूपा, 'इन्द्रार्थं' 'मधुमदुहाना' मधुरं हविः सम्पादयन्ती, 'यजमानाय', 'उरुं' विस्तीर्णं, 'लोकं', करोतु । कीदृशायैन्द्राय, 'पुरन्दराय' असुर-पुराणां दारयित्रे, 'वृषभाय' कामानां वर्षयित्रे, 'धृष्णवे' धार्ष्ट्ययुक्ताय, 'अषाढाय' केनाप्यपरिभूताय, 'सहमानाय' वैरिणामभिभवित्रे, 'मीढुषे' वृष्ट्या सेचकाय ॥

अथ तृतीयस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "मूलं प्रजां वीरवतीं विदेय । पराच्येतु निर्वर्तिः पराची । गोभिर्नक्षत्रं पशुभिः समक्तम् । अहर्भयाद्यजमानाय मह्यम्" [२] इति । यदिदं 'मूलाख्यं नक्षत्रं तत् सेवित्वा 'वीरवतीं' शूरभटयुक्तां, 'प्रजां' पुत्रादिकां, 'विदेय' लभेय । 'निर्वर्तिः' काचिद्राक्षसदेवता, 'पराची' पराङ्मुखी भूत्वा, 'पराची' पुनरावृत्तिरहितेन मार्गेण 'एतु' इतो गच्छतु । 'मह्यं' 'यजमानाय', मूलाख्य-

मिदं नक्षत्रं 'गोभिः', अन्येषु 'पाभिः', 'ममक्तं' सम्बद्धम् ।
'अहर्भयात्' दिवसवत् प्रकाशितं भूयात् ॥

तत्रैव याज्यामाह । "अहर्ना अद्य सविते दधातु । मूलं
नक्षत्रमिति यददन्ति । पराचीं वाचा निर्वर्तति नुदामि । शिवं
प्रजायै शिवमस्तु मय्यस्मि" इति । सर्व्वे लोकाः 'यत्', 'नक्षत्र-
नाम्ना 'मूलम्', इति 'वदन्ति', तन्नक्षत्रं 'अद्य' अस्मिन् कर्माणि,
'अहः' दिवसवत् प्रकाशकं भूत्वा 'नः' अस्मान्, 'सविते' सप्त
गन्तव्ये फल 'दधातु' व्यापयतु । अहन्तु लक्षणमादात् 'पराची'
पराङ्मुखी, 'निर्वर्तति', 'वाचा' वाङ्मात्रेण, 'नुदामि' निरा-
करोमि । मदीयायै 'प्रजायै', 'शिवं' श्रेयः, 'अस्तु' । 'मय्यं',
च शिवमस्तु ॥

अथ चतुर्थस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "या दिव्या आपः
पयसा सम्भवुः । या अन्तर्गोच उत पार्थिवीर्याः । यामाम-
पाठा अनुयन्ति कामम् । ता न आपः शूरा रूढाना भवन्तु"
इति । 'दिव्याः' दिवि भवाः, 'याः' एताः 'आपः', 'पयसा' 'स-
म्भवुः' पयसेन हेतुना समुत्पन्नाः, 'याः' च आपः 'अन्तर्गोचे',
वर्त्तन्ते । 'उत' अपि च, या आपः, 'पार्थिवीर्याः' पृथिव्यां भवाः,
'यामां' च अव्यवधानां, 'कामम्' इच्छां, 'आपाठाः' पूर्वापाठा-
नक्षत्रविग्रहाः, 'अनुयन्ति' अनुवर्त्तन्ते । 'ताः' 'आपः', देवताः,
'नः' अस्माकं, 'सम्भवन्तु' अनिष्टशान्तिहेतवो भवन्तु ॥

तत्रैव याज्यामाह । "याश्च कृष्या याश्च नाद्याः समु-
द्रियाः । याश्च वैशन्तीरूत प्रासचीर्याः [३] । यामामपाठा मधु

भक्षयन्ति । ता न आपः शः स्थाना भवन्तु" इति । 'याश्च' आपः, 'कूषाः' कूपे भवाः, याश्च 'नाद्याः' नद्यां भवाः, 'समुद्रियाः' समुद्रे भवाः, 'याश्च' आपः, 'वैशन्तोः' वैशन्तेषु पल्लवेषु भवाः । 'उत' अपि च, 'याः' आपः, 'प्रामचीः' प्रकर्षेण ततस्ततः समागताः 'यामाम्' अपां सम्बन्धि, 'भधु' स्वादु-भूतं रसं, 'अषाढाः' पूर्वाषाढनक्षत्रदेवता भक्षयन्ति । ता न इत्यादि पूर्व्ववत् ॥

अथ पञ्चमस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "तन्नो विश्वे उपगृह्णन्तु देवाः । तदषाढा अभिमंयन्तु यज्ञम् । तन्नक्षत्रं प्रथतां पशुभ्यः । कृषिर्दृष्टिर्यजमानाय कल्पताम्" इति । 'विश्वे देवाः, 'नः' अस्मदीयं, 'तत्' विज्ञापनम्, 'उपगृह्णन्तु' । 'तत्' तदानीं, 'अषाढाः' उत्तराषाढाख्या नक्षत्रवियहाः, 'यज्ञम्', अस्मदीयम् 'अभिमंयन्तु' अभितः सम्यक् प्राप्नुवन्तु । 'तत्' उत्तराषाढाख्यं, 'नक्षत्रं', 'पशुभ्यः' पश्वर्थं, 'प्रथतां' प्रख्यातं भवतु । ततो 'यजमानाय', 'कृषिर्दृष्टिः', च कल्पतां सम्पाद्यन्तां ॥

तत्रैव याज्यामाह । "शुभ्राः कन्या युवतयः सुपेशसः । कर्मकृतः सुकृतो वीर्यावतीः । विश्वान्देवान् हविषा वर्द्धयन्तीः । अषाढाः काममुपयान्तु यज्ञम्" [४] इति । 'अषाढाः' उत्तराषाढाख्या नक्षत्रदेव्यः, 'कामम्' काम्यमानं, अस्मदीयं 'यज्ञं', 'उपयान्तु' । कीदृशोऽषाढाः 'शुभ्राः' निर्मलाः, 'कन्याः' कान्तियुक्ताः, 'युवतयः' नित्यं तरुण्यः, 'शुपेशसः' सुरूपाः, 'कर्मकृतः' कर्मकरणकुशलाः, 'सुकृतः' शोभनकारिण्यः,

‘वीर्यावतीः’ प्रमत्तमामर्थवत्यः ‘विश्वान्देवान्’ स्वकीयस्वामिनः,
‘हविषा’, अस्मादीयेन ‘वर्द्धयन्तोः’ परिताषयन्त्यः ॥

अथ षष्ठस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “यस्मिन् ब्रह्माभ्यजयत्
मर्वमेतत् । अमुञ्च लोकजिदमूच मर्वस् । तन्ना नचत्रमभिजि-
द्विजित्य । अयं दधात्वह्णोयमानम्” इति । ‘यस्मिन्’ नचत्रं,
‘ब्रह्मा’ प्रजापतिः, ‘मर्वमेतदभ्यजयत्’ । किन्तत् मर्वमिति
तदुच्यते । ‘अमुञ्च लोक’, स्वर्गमपि ‘इदमूच’ इदमपि च भृलो-
कादिकं मर्वं, ‘तत्’ जयगाधनम् ‘अभिजित्’ नाम, ‘नचत्रं’,
‘नः’ अस्मादर्थं, ‘अयं’ वैगीमस्वन्धिनो मनाः, ‘विजित्य’, ‘अह्णी-
यमानं’ तैरपहर्त्तुमशक्यं, कृत्वा ‘दधातु’ अस्मासु स्थापयतु ॥

तत्रैव याज्यामाह । “उभौ लोकौ ब्रह्मणा मञ्जितेभौ ।
तन्नो नचत्रमभिजिद्विचष्टास् । तस्मिन्चयं पृतनाः मज्जथेम ।
तन्नो देवामो अनुजानन्तु कामम्” इति । भूमिर्द्यौश्चेति ‘इमा-
दुभौ लोकौ’, ‘अभिजित्’ नाम्नि ‘नचत्रं’, ‘ब्रह्मणा’ प्रजापतिना,
‘मञ्जिता’ मस्यर्जिता, ‘तत्’ ‘नचत्रम्’ अभिजिदाख्यं, ‘नः’ अस्मान्,
‘विचष्टां’ देवेषु विग्रेषणं स्थापयतु । ‘तस्मिन्’ नचत्रं, कर्मानुष्ठा-
यिनः इयं ‘पृतनाः’ परकीयाः मनाः, ‘मज्जथेम’ । ‘देवामः’
देवाः मर्वं, ‘नः’ अस्मान्, ‘अनुजानन्तु कामम्’ अङ्गीकुर्वन्तु ॥

अथ सप्तमस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “गृतावन्ति आणामभृतस्य
गोपाम् । पुण्यामस्या उपगृतामि वाचम् ५ । महो देवो विष्णु-
पत्नीमजूर्ध्वम् । प्रतीचीमनाः हविषा यजाम” इति । ‘अमृतस्य’
कर्म्मफलस्य, ‘गोपां’ रत्निकां, ‘आणां’ शृण्वणनचत्ररूपां, तन्नु मर्वं

जनाः 'गृणन्ति' । अहमपि 'अस्याः' श्रोणायाः, 'पुण्यां वाचं' कीर्तिरूपां 'गृणामि' । 'एनां' श्रोणां, वयं 'हविषा यजामः' । कीदृशीं, 'महीं' महतीं, गुणाधिकां, 'देवीं' द्योतमानां, 'विष्णुपत्नीं' विष्णोः पालयित्रीं, 'अजूर्यां' ज्वरेण सन्तापेन रक्षितां, 'प्रतीचीं' अस्माकमाभिमुख्याम् ॥

तत्रैव याज्यामाह । "त्रेधा विष्णुरुगायो विचक्रमे । महीं दिवं पृथिवीमन्तरिक्षम् । तच्छ्राणैति अव इच्छमाना । पुण्यं श्लोकं यजमानाय कृण्वती" इति । उरु प्रभृतं यथा भवति तथा गीयते वेदेषु श्रूयते इति 'उरुगायः', तादृशः 'विष्णुः', 'महीं दिवं' महानां सुलोकं, 'पृथिवीमन्तरिक्षं', चोद्दिश्य 'त्रेधा विचक्रमे' त्रिःप्रकारं त्रिविधं क्रमणं कृतवान्, पादत्रयं लोकत्रयं व्याप्नोत् 'तत्' त्रिविक्रमरूपं 'श्रोणा' जलचक्षुषा, 'एति' प्राप्नोति । कीदृशी श्रोणा, 'अव इच्छमाना' कीर्तिमपेक्षमाणा, 'यजमानाय' यजमानार्थं, 'पुण्यं श्लोकं' 'कृण्वती' उत्तमां कीर्तिं कुर्वती ॥

अष्टमस्य पुराऽनुवाक्यामाह । "अष्टौ देवा दसवः सोस्तामः । चतस्रो देवीरजरा अविष्टाः । ते यज्ञं पान्तु रजसः परस्तात् । संवत्सरीणममृतं स्वस्ति" [६] इति । 'सोस्तामः' रमणीयमूर्त्तयः, 'वसुनामकाः', देवाः 'अष्टमस्याकाः', 'अविष्टाः' धनिष्ठानचक्रमूर्त्तयः, 'चतस्रः', ताश्च 'देवोः', द्योतमानाः, 'अजरा' जरारहिताः । 'ते' सर्वेऽप्यस्मदीयं यज्ञं, 'पान्तु' । 'रजसः परस्तात्' रजागुणदुक्तात्मन्यलोकात् परतो वर्त्तमान, 'संव-

त्सरीणं' संवत्सरदेवतामख्यं, 'अमृतं' अविनाशिनं स्वर्गलोकं, 'स्वस्ति' क्षेमेण प्राप्नुयाभीति शेषः ॥

तत्रैव याज्यामाह । "यज्ञं नः पान्तु वसवः पुरस्तात् । दक्षिणतोऽभियन्तु अविष्टाः । पुण्यं न चक्षसिभिरंविशाम । मा नो अरातिरघशः सागन्" इति । ये अष्टमश्लाकाः 'वसवः', ते 'पुरस्तात्' पूर्वस्थां दिशि, 'नः' अस्मदीयं, 'यज्ञं', 'पान्तु' । 'अविष्टाः' न चक्षसृर्त्तपः, 'दक्षिणतः' दक्षिणस्थां दिशि, 'अभियन्तु' आभिगृह्येन प्राप्नुवन्तु । वयमपि धनिष्ठास्यं 'पुण्य-नक्षत्रं', 'अभिरंविशाम' आभिगृह्येन सम्यक् प्रविशाम, भजा-मेत्यर्थः । 'अघशमा' अस्मदीयस्य पापस्य शमकां याऽयमरातिः शत्रुः साऽयं 'नः' अस्मान् प्रति 'सागन्' सागच्छतु ॥

अथ नवमस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "क्षत्रस्य राजा वरुणोऽधिराजः । नक्षत्राणां शतभिषग्यमिष्ठः । तौ देवभ्यः कृणुता दीर्घमायुः । शतं सहस्रा भेदजानि धन्तः" इति । याऽयं 'वरुणः', अस्ति साऽयं 'क्षत्रस्य', क्षत्रियजातः सर्वस्यापि 'राजा' । अत एवायमधिकत्वात् 'अधिराज इत्युच्यते । 'नक्षत्राणां', मध्ये याऽयं 'शतभिषगाख्यः' नक्षत्रविशेषः साऽयं 'यमिष्ठः' अतिशयेन निवामहेतुः, 'तौ' वरुणशतभिषजा 'देवभ्यः' देवाभ्यो, यजमानस्य 'दीर्घमायुः', 'कृणुतः' । तत्सिद्ध्यर्थं 'शतं' शत-संख्याकानि, 'सहस्रसंख्याकानि', च 'भेदजानि' आपधानि, 'धन्तः' मर्यादयतः ॥

तत्रैव याज्यामाह । "यज्ञं नो राजा वरुण उपचातु । तं ना

विश्वे अभिमंयन्तु देवाः [७]। तन्नो नचत्रः शतभिषग् जुषाणम्। दीर्घमायुः प्रतिरङ्गेषजानि” इति। ‘वरुणः’, ‘राजा’, ‘नः’ अस्मदीयं, ‘यज्ञं’ ‘उपायातु’ प्राप्नोतु। ‘नः’ अस्मदीयं, ‘तं’ यज्ञं ‘विश्वे’ सर्वे, ‘देवाः’, ‘अभिमंयन्तु’ आभिमुख्येन सम्यग् प्राप्नुवन्तु। ‘जुषाणं’ प्रीतियुक्तं, ‘शतभिषगाख्यं’ ‘तं’ नचत्रं, ‘नः’ अस्मभ्यं, ‘दीर्घमायुः’ चिरकालमायुष्यं, ‘भेषजानि’ तदर्थान्यौषधानि, च ‘प्रतिरत्’ प्रकर्षेण ददातु ॥

अथ दशमस्य पुरोऽनुवाक्यामाह। “अज एकपादुदगात् पुरस्तात्। विश्वा भृतानि प्रतिमोदमानः। तस्य देवाः प्रसवं यन्ति सर्वे प्रोष्ठपदामो अमृतस्य गोपाः” इति। ‘अजः’ जन्मरहितः, ‘एकपात्’ एकेनैव पादेन देवान्नचति। तदेतद्वयमप्यग्निविशेषस्य नामधेयम्। सोऽयमादित्यरूपं धृत्वा ‘पुरस्तात्’ ‘उदगात्’ पूर्वस्यां दिशि उदेति। ‘विश्वा भृतानि’ सर्वान् प्राणिनः, ‘प्रतिमोदमानः’ प्रत्येकं हर्षयन् वर्तते। ‘तस्य’ सूर्यरूपस्याग्नेः, ‘प्रसवं’, ‘सर्वे देवाः’, ‘यन्ति’ प्राप्नुवन्ति। ‘प्रोष्ठपदामः’ पूर्वभाद्रपदाख्या नचत्रविशेषाः, ‘अमृतस्य’ अविनाशिनः कर्मफलस्य, ‘गोपाः’ रक्षकाः ॥

तत्रैव याज्यामाह। “विभ्राजमानः समिधान उयः। अन्तरिक्षमरुहदगं द्याम्। तः सूर्यो देवमजमेकपादम्। प्रोष्ठपदामो अनुयन्ति सर्वे” [८] इति। ‘विभ्राजमानः’ विशेषेण दीप्यमानः, ‘समिधानः’ सर्वान् सम्यक् प्रकाशयन्। ‘उयः’ तोक्ष्णतेजाः, ‘अन्तरिक्षं’, ‘आरुहत्’ आरूढवान्। ततः ‘द्यां’

द्युलोकं, 'अरुहत्' अगमत्, प्राप्तवान्, 'अजमेकपात्' एतन्ना-
मयुक्तं 'तं' सूर्यं, 'देवं', 'प्राष्ठपदामः' पूर्वभाद्रपदाख्या नच-
त्रविशेषाः 'सर्व्वे' अपि 'अनुयन्ति' अनुवर्त्तन्ते ॥

अथैकादशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "अहिर्बुध्नियः प्रथमा
न एति । श्रेष्ठो देवानामुत मानुषाणाम् । तं ब्राह्मणाः सोमपाः
सोम्यामः । प्राष्ठपदामो अभिरक्षन्ति सर्व्वे" इति । न कदा-
चिदपि हीयत इति 'अहिः', बुध्ने मूले जगदादौ भवः
'बुध्नियः', पदद्वयमपि मिलित्वा रुद्रविशेषस्य नामधेयं, सोऽयं
रुद्रः 'प्रथमानः' विश्वं व्याप्नुवन्, 'एति' गच्छति । कीदृशः,
'देवानां', मध्ये 'श्रेष्ठः' । अपि च 'मानुषाणाम्', अपि मध्ये
'श्रेष्ठः', 'तं' तादृशं, 'सोमपाः' सोमस्य पातारः, 'सोम्यामः'
रमणीयदेहाः, ब्राह्मणाः, 'प्राष्ठपदामः' उत्तरभाद्रपदा नचत्र-
विशेषाश्च 'सर्व्वे' अपि 'अभिरक्षन्ति' अभितः सेवन्त इत्यर्थः ॥

तत्रैव याज्यामाह । "चत्वार एकमभिकर्म देवाः । प्राष्ठप-
दाम इति यान् वदन्ति । ते बुध्नियं परिषद्यः सुवन्तः । अहिः
रक्षन्ति नमसोपसद्य" इति । 'चत्वारः' चतुःसंख्या नचत्र-
मूर्तिरूपदेवाः, 'एकम्' एतत् 'कर्म', अभिगच्छन्तीति शेषः ।
'यान्' चतुर्णां देवान्, 'प्राष्ठपदाम इति' उत्तरभाद्रपदा
इत्यनेन नाम्ना, 'वदन्ति', सर्व्वे जना व्यवहरन्ति । 'तं' चत्वारो
देवाः, 'परिषद्यं' सभायोगं, 'अहिं बुध्नियं' एतन्नामकं देवं,
'नमसोपसद्य' नमस्कारेण सेवित्वा, 'सुवन्तः' अभिरक्षन्ति,
ततः समीपेऽवतिष्ठन्त इत्यर्थः ॥

द्वादशस्य पुनोऽनुवाक्यामाह । “पूषा रेवत्यन्वेति पन्थाम् ।
पुष्टिपती पशुपा वाजवस्त्यौ[८] । इमानि हव्या प्रयता जुषाणा ।
सुगैर्ना यानैरुपयातां यज्ञम्” इति । ‘पूषाख्यः’ देवः, ‘पन्था-
मन्वेति’ अस्मद्यज्ञमार्गमनुसृत्य गच्छति । तथा ‘रेवती’, पन्था-
मन्वेति । तौ उभौ ‘पुष्टिपती’ पुष्टेः पालकौ, ‘पशुपा’ पशूनां
पालकौ, ‘वाजवस्त्यौ’ वाजेनाद्येन जन्मं बरन्तं बलं तद्योग्यौ,
‘प्रयता’ प्रयतानि, शुद्धानि, ‘इमानि’ ‘हव्यानि’, ‘जुषाणा’
मेवमानौ मन्तौ, ‘सुगैः’ सुदुग्धान् शक्यैः, ‘यानैः’ मार्गैः,
‘यज्ञम्’, ‘उपयातां’ प्राप्तुतां ॥

तत्रैव याज्यामाह । “पुष्टान् पशून् रक्षतु रेवती नः ।
गावो नो अश्वान् अन्वेतु पूषा । अन्नं रक्षन्तौ वज्रधा विरूपम् ।
वाजान् मनुतां यजमानाय यज्ञम्” इति । ‘रेवती’ नक्षत्ररूपा,
‘नः’ अस्मदीयान्, ‘पुष्टान् पशून्’ वस्त्ररूपान्, रक्षतु ।
‘पूषाख्यः’ देवः, ‘नः’ गावः, अस्मदीया गाः, ‘अश्वान्’
‘अन्वेतु’ अनु गच्छतु । ‘तौ’ उभौ, ‘अन्नं रक्षन्तौ’, ‘वज्रधा’
व्रीहियवमुद्गगोधूमादिभिर्बज्रभिः प्रकारैः, ‘विरूपं’ परस्पर-
विलक्षणं, ‘वाजम्’ अन्नं, तत्सामान्यभूतं ‘यज्ञं’ च ‘यजमानाय’,
‘मनुतां’ दत्तां ॥

अथ त्रयोदशस्य पुनोऽनुवाक्यामाह । “तदश्विनावश्ययु-
जोपयाताम् । शुभं गमिष्ठौ सुयमेभिरथैः । स्वं नक्षत्रं
हविषा यजन्तौ । मध्वा सम्पृक्तौ यजुषा समक्तौ” [१०] इति ।
‘अश्वयुजा’ अश्वयुङ्नाम्ना नक्षत्रेण, सह ‘अश्विनौ’, देवौ ‘तत्’

अस्मदीयं कर्म, 'उपयातां' प्राप्तताम् । कीदृशीः, 'सुयमेभिः' सुष्ठु
नियन्तुं शक्यैः, 'अश्वैः', 'गुभं गमिष्ठौ' अतिशयेन शोभनं ग-
न्तारौ, 'खं नक्षत्रं' स्वकीयमश्वयुगाख्यं नक्षत्रम्, अस्मदीयेन 'हवि-
षा', 'यजनौ' पूजयन्तौ, 'मध्वा' मधुररसेन, हविषा 'सम्पृक्तौ'
सम्पृक्तौ, 'यजुषा', मन्त्रेण 'समक्तौ' सम्यक् प्रकाशिनौ ॥

तत्रैव याज्यामाह । "यौ देवानां भिषजौ हव्यवाहौ । विश्वस्य
दूतावमृतस्य गोपौ । तौ नक्षत्रं जुजुषाणोपयताम् । नमोऽश्वि-
भ्यां कृणुमोऽश्वयुग्भ्यां" इति । 'यौ' अश्विनौ, 'देवानां',
'भिषजौ' चिकित्सकौ, 'हव्यवाहौ' हविषो वोढारौ, 'विश्वस्य'
सर्वस्य जगतः, 'दूतौ' दूतवर्द्धितकारिणौ, 'अमृतस्य' कर्मफ-
लस्य, 'गोपौ' रक्षकौ, 'तौ' उभौ, 'नक्षत्रं' स्वकीयमश्वयुगाख्यं,
'जुजुषाणौ' सेवमानौ, 'उपयातां' प्राप्ततां । 'अश्विभ्यां' देवा-
भ्यां, 'अश्वयुग्भ्यां' नक्षत्रशरीराभ्यां च, वयं 'नमः' नमस्कारं,
'कृणुमः' कुर्मः ॥

अथ चतुर्दशस्य पुरोनुवाक्यामाह । "अप पाप्मानं भर-
णीभरन्तु । तद्यमा राजा भगवान् विचष्टां । लोकस्य राजा
महतो महान् हि । सुगं नः पन्थामभयं कृणोतु" इति ।
'भरणीः' भरण्याख्यनक्षत्रविग्रहाः, 'पाप्मानं', अस्मदीयं 'अप-
भरन्तु' विनाशयन्तु । 'भगवान्' ऐश्वर्यादिगुणोपेतः, 'यमो
राजा', 'तत्' अस्मादभिमतं, 'विचष्टां' विशेषेण पश्यतु, अनु-
गृह्णात्वित्यर्थः । 'हि' यस्मात् कारणात्, अयं यमः 'महतः'
लोकस्य, 'महान्' 'राजा' । तस्मात् कारणात् 'नः' अस्माकं,

‘सुगं’ सुष्ठुगन्तुं शक्यं, ‘पथां’ मार्गं, ‘अभयं कृणोतु’ भयरहितं करोतु ॥

तत्रैव याज्यामाह । “यस्मिन्नक्षत्रे यम एति राजा । यस्मिन्नेनमभ्यषिञ्चन्त देवाः । तदस्य चित्रं हविषा यजामः । अप पाप्मानं भरणीर्भरन्तु” इति । ‘यस्मिन्’ भरण्याख्ये, ‘नक्षत्रे’, ‘यमः’, ‘राजा’, ‘एति’ गच्छति । ‘देवाः’, सर्वे ‘यस्मिन्’ ‘भरण्याख्ये नक्षत्रे’, ‘एनं’ यमं, ‘अभ्यषिञ्चन्त’ अभिषिक्तवन्तः । ‘अस्य’ यमस्य, सम्बन्धि ‘चित्रम्’ आश्चर्य्यकरं, ‘तत्’ भरण्याख्यं नक्षत्रं, ‘हविषा’, ‘यजामः’ । अपेत्यादि पूर्व्ववत् ॥

यमनक्षत्राणां याज्यानुवाक्या अभिधायामावास्यादेवतायाः याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति । “निवेशनी यत्ते देवा अदधुः” [११] इति । निवेशनी सङ्गमनी वसूनामिति पुरो-नुवाक्या । यत्ते देवा अदधुर्भागधेयमिति याज्या । एते चोभौ पूर्णापश्चादित्यनुवाके व्याख्यातौ ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ।

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीयेऽनुवाके यमनक्षत्रेष्टीनां याज्यानुवाक्या उक्ताः । अथ तृतीये चान्द्रमसादीष्टीनां याज्यानुवाक्या उच्यन्ते । तत्र चान्द्र-मसेष्टौ याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति “नवो नवो भवति जायमानो यमादित्या अःशुमायाययन्ति” इति । नवो नव

इति पुरोनुवाक्या । यमादित्या इति याज्या । एतच्चोभयं नवो नवो भवतीत्यनुवाके व्याख्यातं ।

अथाहोरात्रेष्टौ पुरोऽनुवाक्यामाह । “ये विरूपे समनसा संव्ययन्ती । समानं तन्तुं परिता तनाते । विभ्र प्रभ्र अनुभ्र वियतो ङ्गवे । ते नो नचत्रे हवमागमेतं” इति । ‘विरूपे’ शुक्रकृष्णवर्णतया परस्परविलक्षणे, ‘समनसा’ समानमनस्के, ‘संव्ययन्ती’ समन्तादाच्छादयन्ती । यथा शुक्रकृष्णे वस्ते शरीरमाच्छादयतः तद्वदेत सर्वं जगदाच्छादयतः । ‘समानम्’ एकरूपं, ‘तन्तुं’ नीयमानं यज्ञं, मन्त्रसरं वा, ‘परिता तनाते’ परितां विस्तारयतः । ‘विभ्र’ व्याप्तिमत्यौ, ‘प्रभ्र’ शक्तियुक्त, ‘अनुभ्र’ अनुभवयोग्ये, तादृशौ देवते अहं ‘वियतः’, ‘ङ्गवे’ । ‘ते’ युवां ‘नचत्रे’, केनचित् नचत्रविशेषेण युक्ते । अनुष्ठानदिनं ‘नः’ अस्मदीयं, ‘हवं’ यज्ञं प्रति, ‘आगमेतं’ आगच्छतं ॥

तत्रैव याज्यामाह । “वयं देवी ब्रह्मणा मन्त्रिदानाः । सुरत्नामो देववीतिं दधानाः । अहोरात्रे हविषा वर्द्धयन्तः । अति पाप्मानमतिमुत्था गमेम” इति । ‘वयं’ यजमानाः, ‘ब्रह्मणा’ मन्त्रेण, ‘मन्त्रिदानाः’ ऐकमत्यङ्गताः, ‘सुरत्ना’ शोभनरत्नमदृशेन हविषाख्येन युक्ताः, ‘देववीतिं’ देवानामशनं, ‘दधानाः’ मत्पादयन्तः, ‘अहोरात्रे’, ‘देवी’ देव्यौ, अनेन ‘हविषा’, ‘वर्द्धयन्तः’, ‘पाप्मानम्’, अस्मदीयं ‘अतिगमेम’ अतिक्रम्य गच्छाम । केन साधनन, ‘अतिमुत्था’ अत्यन्तमोचनममर्थेन कर्माणा ॥

अथोषादेवताके यागे पुरोनुवाक्यामाह । “प्रत्यु व दृश्या

यती [१] व्युच्छन्ती दृहिता दिवः । अपो मही वृणुते चक्षुषा” इति । इयमुषाः ‘अदृशी’ दृश्यते । वशब्देऽवधारणार्थः, दृश्यत एव । कीदृशी उषाः, ‘प्रत्यायती’ प्रतिदिनमागच्छन्ती, ‘व्युच्छन्ती’ प्रभातं कुर्वन्ती, ‘दिवो दृहिता’ द्युलोकस्य दृष्टिद्व-स्थानीया, ‘मही’ सर्वप्रजोपकारणं महती, मेयमेतादृशी सती ‘चक्षुषा’ प्रकाशेन, ‘अपोवृणुते’ अनुष्टोममानं कर्मावृणोति, प्रकाशयतीत्यर्थः ॥

तत्रैव याज्यामाह । “तमो ज्योतिस्त्वृणोति सूनरी । उद-स्त्रियाः सचते सूर्यः । सचा उद्यं नचत्रमर्चिमत् । तवेदुषा व्युषि सूर्यस्य च” इति । ‘सूनरी’ सुष्ठु सर्वस्य व्यवहाराणां नेत्री, उषःकाले हि सर्वे प्रतिबुध्य व्यवहरन्ति । तादृशीयमुषाः ‘तमो ज्योतिः वृणोति’ तमसा व्याप्तं जगत् प्रकाशेन व्याप्तं करोति । तदानीं ‘सूर्यः’, ‘उस्त्रियाः’ रग्मीन्, ‘उत्सचते’ उद्गतत्वेन सम्बद्धान् करोति, प्रसारयतीत्यर्थः । हे ‘उषः’ ‘तवेत्’ तवच, ‘सूर्यस्य च’, ‘सचा’ सहैव, ‘व्युषि’ ‘व्युष्टौ, प्रादु-र्भावे सति, ‘उद्यं नचत्रं’ उदितेन नचत्रेण, सदृशं दिनं ‘अर्चिमत्’ प्रकाशोपेतं भवति ॥

अथ नचत्रचरोः पुरोनवाक्यामाह । “सं भक्तेन गमीम-हि । तं नो नचत्रमर्चिमत् । भानुमत्तेज उच्चरत् । उप यज्ञ-मिहागमत्” [२] इति । ‘भक्तेन’ अन्नेन हविर्लक्षणेन, ‘सङ्ग-मोमहि’ वयं सङ्गता भूयास्म, कर्मानुतिष्ठामेत्यर्थः । यन्न-चत्रमुद्दिश्य वयं कर्म कुर्मः, ‘नः’ अस्मदीयं, ‘तत्’ ‘नचत्रं’,

‘अर्चिमत्’ अर्चनयुक्तं, ‘भानुमत्’ रश्मियुक्तं, ‘तेजः’ स्वशरीर-
कान्तियुक्तमित्यर्थः । तथाविधम्, ‘उच्चरत्’, उदयं गच्छत्, ‘इह’
देवयजनदेशे, अस्मादीयं ‘यज्ञम्’, ‘उपागमत्’ उपागच्छत् ॥

तत्रैव याज्यामाह । “प्र नक्षत्राय देवाय । इन्द्रायन्दुः
हवामहे । स नः सविता सुवत्सनि । पुष्टिदां वीरवत्तमं”
इति । ‘इन्द्राय’ परमैश्वर्ययुक्ताय नक्षत्राग्याय देवाय, ‘इन्दुः’
अमृतसमानं हविः, ‘प्रकर्षेण’ ‘हवामहे’ जुहुमः, ‘सः’ अयं
नक्षत्रदेवः, ‘सविता’ कर्मणि प्रेरकः सन्, ‘पुष्टिदां’ पुष्टिप्रदं,
‘वीरवत्तमं’ अतिशयेन वीरैः पुत्रैर्युक्तं, ‘सनि’ दातव्यधनं,
‘नः’ अस्माभ्यं, ‘सुवत्’ प्रेरयतु, ददात्वित्यर्थः ॥

अथ सौख्ये चरौ याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति । “उद-
त्यच्चित्रं” इति । उदुत्यं जातवेदममिति पुंशनुवाक्या । चित्रं
देवानामिति याज्या । एतच्चाभयं उदुत्यं जातवेदममित्यनु-
वाके व्याख्यातं ॥

अथादित्यचरौ याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति । “अ-
दितिर्न ह्येतु महोमूपु मातरं” इति । अदितिर्न इति
पुंशनुवाक्या । महोमूपुमिति याज्या । एतच्चाभयं वैश्वानरो
न ऊत्येत्यत्र व्याख्यातं ॥

अथ वैष्णवचरौ याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति । “इदं
विष्णुः प्रतद्विष्णुः” इति । इदं विष्णुर्विचक्रम इति पुंशनुवा-
क्या । प्रतद्विष्णुरिति याज्या । तत्राद्या युञ्जते मन इत्यत्र व्या-
ख्याता । द्वितीया जुष्टीनर इत्यत्र व्याख्याता । तद्वं वक्ष्यमा-

णानुवाकेषु विधास्यमानानामिष्टीनां याज्यानुवाक्या उक्ताः ।

अथ शाखान्तरोक्तस्याग्नेयस्य याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति । “अग्निर्मूर्द्धा भुवः” इति । अग्निर्मूर्द्धादिवः ककु-
दिति पुरेनुवाक्या । भुवो यज्ञस्य रजसश्चति याज्या । एत-
च्चोभयमग्निकाण्डे व्याख्यातं ॥

अथ शाखान्तरोक्त आनुमतिचरौ याज्यानुवाक्ययोः प्रती-
के दर्शयति । “अनु नोयानुमतिरन्विदनुमते त्वं” इति ।
अनुनोद्येति पुरेनुवाक्या । अन्विदिति याज्या । एतच्चो-
भयमिदं वामास्ये हविरित्यत्र व्याख्यातं । एतच्च शाखान्तरी-
यमिष्टद्वयं सर्वासु नक्षत्रेष्टिषु सञ्चरति । तथाच बोधाय-
नोक्तं, आग्नेयमष्टाकपालमनुमत्यै चरामिति सर्व्वानुपजतीति,
अग्निर्मूर्द्धा भुवनुनोयानुमतिरन्विदनुमतेत्वमिति सञ्चरयो-
र्याज्यानुवाक्ये इति च ॥

अथ सर्वास्तृक्तासु इष्टिषु स्विष्टकृतः संयाज्ययोः प्रतीके
दर्शयति । “हव्यवाहः स्विष्टं” इति । हव्यवाहमभिमातिषा-
हमिति पुरेनुवाक्या । स्विष्टमग्ने अभितत् पृणाहीति या-
ज्या । एतच्चोभयं जुष्टोदमुना इत्यत्र व्याख्यातं ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ।

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीयेऽनुवाके चान्द्रमसेष्ट्यादीनां याज्यानुवाक्या उक्ताः ।

अथ चतुर्थे देवनक्षत्राणामिष्टयो विधीयन्ते । तत्र प्रथम

नक्षत्रस्येष्टिं विधातुं प्रसूति । “अग्निर्वा अकामयत् । अन्नादो देवानां स्यामिति । स एनमग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टापाकलं निरवपत् । ततो वै सोऽन्नादो देवानामभवत् । अग्निर्वै देवानामन्नादः” इति । अस्मिन् कल्पे सर्वेषां प्राणिनां दाहपाकप्रकाशकारी योयमग्निर्दृश्यते, सोयम् ‘अग्निः’, पृथ्व्यास्मिन् कल्पे मनुष्यः सन् देवत्वपदप्रापकं कर्मानुष्ठायाग्निं कल्प एतत् जन्म लब्धवान्, अतः पूर्वस्मिन् कल्पे स मनुष्यो भाविनीं संज्ञामाश्रित्याग्निरिति व्यपदिश्यते । यथा मृत्तिकां घटं कुरु, तन्मृत् पटं कुर्वीत्यादौ भाविनीं संज्ञामाश्रित्य व्यवहारस्तद्वत् । स चाग्निशब्देन व्यवहियमाणो मनुष्यः कर्माधिकारी मन्त्रेणैव ‘अकामयत्’ । अहं जन्मान्तरे ‘देवानां’ मध्ये वङ्गन्नभक्षकः ‘स्याम्’, ‘इति’ एवं, कामयमानः ‘मः’ मनुष्यः, तस्मिन् कल्पे वर्त्तमानाय नक्षत्रस्वामिने ‘अग्नये’, ‘कृत्तिकानक्षत्राय’, च मिलित्वा ‘पुरोडाशमष्टापाकपालम्’, एतं ‘निरवपत्’ । ‘मः’ अपि नक्षत्रस्वामी वङ्गिः, ‘ततः’ पूर्वस्मिन् कल्पे मनुष्य एव सन् विशिष्टं कर्मानुष्ठायोत्तरकल्पे नक्षत्रस्वामिरूपं वङ्गित्वं प्राप्नोति । एवं स त्याग्निरग्नये निरवपदित्यत्र न कायनुपपत्तिः । अनेनैव न्यायेन वक्ष्यमाणास्वपीष्टिषु यजमानदेवतयोः एकविधं नामकल्पभेदेन व्यवस्थापनीयं । ‘ततः’ निर्वपात् ‘मः’ यजमानहोषाग्निः’ कल्पान्तरे ‘देवानां’ मध्ये ‘वङ्गन्नभक्षको’ ‘अभवत्’ । अग्निरेव सर्वान्नभक्षक इत्येतं लोके प्रसिद्धं ॥

अथेष्टिं विधत्ते । “यथा ह वा अग्निर्देवानामन्नादः । एवम्

हवा एष मनुष्याणां भवति । य एतेन हविषा यजते । यउ चै-
नदेवं वेद” इति । ‘यः’ यजमानः, ‘एतेन’ अग्निहोतिका-
देवताकेन, ‘हविषा’, यागं करोति, सोऽयं ‘मनुष्याणां’, मध्ये
रोगरहितः ‘अन्नभक्षकः’ ‘भवति’ । ‘यथा अग्निर्देवानां’ मध्ये
‘अन्नभक्षकः, तद्वत् । ‘यः’, अपि च ‘एनत्’ कर्म, उक्तप्रकारेण
वेत्ति, सोऽपि वेदिता यजमानवत् ‘अन्नादः’, भवति ॥

अथ प्रधानहोमादूर्ध्वं उपहोमान् विधत्ते । “सोऽत्र जु-
होति । अग्नये स्वाहा हत्तिकाभ्यः स्वाहा । अम्बायै स्वाहा
दुलायै स्वाहा । नितत्यै स्वाहा भयन्त्यै स्वाहा । मेघयन्त्यै
स्वाहा वर्षयन्त्यै स्वाहा । चुपुणीकायै स्वाहा” [१] इति । यः
पूर्वोक्तेन हविषा यजते ‘सः’ यजमानः, अस्मिन् कर्मणि,
अग्नये स्वाहा इत्यादिभिर्नवभिर्मन्त्रैरुपहोमान् जुहुयात् ।
हत्तिकेति सप्तानां नक्षत्रमूर्त्तिनां साधारणं नाम । अम्बा-
दुलादीनि विशेषनामानि ॥

अथ द्वितीयनक्षत्रस्थेष्टिं विधातुं प्रसौति । “प्रजापतिः
प्रजा असृजत् । ता अस्मात् सृष्टाः पराचीरायन् । तासां रो-
हिणीमभ्यध्यायत् । सोऽकामयत् । उप मा वर्त्तत । समेनया
गच्छेयेति । स एतं प्रजापतये रोहिण्यै चरुं निरवपत् । ततो-
वै सातमुपावर्त्तत । स मेनया गच्छत” इति । अत्र प्रजापतिः
इति भाविनी संज्ञा न भवति किन्तु वर्त्तमान एव ‘प्रजा-
पतिः’ सृष्टेरभिधानात् । तेन ‘सृष्टाः’, सर्वाः ‘प्रजाः’, पराङ्मुख-
एवागच्छन् । ‘तासां’ प्रजानां मध्ये, ‘रोहिणी’ नक्षत्रतनुम-

भिलक्ष्य प्रजापतिः, 'अध्यायत्' निरन्तरं ध्यानमकरोत् ।
 'सः' प्रजापतिः, कदाचिदेवं कामितवान् । इयं 'रोहिणी', 'मां'
 प्रति 'उपावर्त्ततां', अहञ्च 'एनया' रोहिण्या, संगतो भवेयम्,
 'इति' एवं, कामयमानः 'सः' प्रजापतिः, अतीतकल्पगताय
 'प्रजापतये', तथा विधायै 'रोहिण्यै', च 'एतं चरुं', 'निरूप-
 वान् । यद्यप्यतीतकल्पगते प्रजापतिरोहिण्यौ च नेदानों विद्येते,
 तथापि तदुद्देशेन कियमाणं कर्म फलसमर्थं भवति । न चात्र
 विस्मृत्यं ; सर्व्ववसुप्रदायिनोऽन्तर्यामिणः सर्व्वत्र विद्यमानत्वात् ।
 ततः कर्मसामर्थ्यादेव 'मा' रोहिणी, 'तं' प्रजापतिं प्रति,
 'उपावर्त्तत' । 'सः' च प्रजापतिः, 'एनया' रोहिण्या, सङ्गतो-
 ऽभूत् ॥

अथेष्टिं विधत्ते । "उप ह वा एनं प्रियमावर्त्तते । सं प्रियेण
 गच्छते । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद"
 इति । प्रियस्य वस्तुनः उपावर्त्तनं प्राप्तिः । सङ्गमस्तद्भागः ।
 यजनवेदनयोरेतत् फलं द्रष्टव्यम् ॥

उपहोमान् विधत्ते । "प्रजापतये स्वाहा रोहिण्यै स्वा-
 हा । रोचमानायै स्वाहा प्रजाभ्यः स्वाहेति" [९] इति ॥

अथ तृतीयस्य नचत्रस्तेष्टिं विधत्ते । "मोमो वा अकाम-
 यत । आषधीनां राज्यमभिजयेनमिति । स एतं मोमाय
 मृगशीर्षाय श्यामाकं चरुं पयमि निरवपत् । ततो वै स आष-
 धीनां राज्यमभ्यजयत् । समानानां ह वै राज्यमभिज-
 यति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र

जुहोति । सोमस्य स्वाहा मृगशीर्षाय स्वाहा । इन्वकाभ्यः स्वाहाषधीभ्यः स्वाहा । राज्याय स्वाहाभिजित्यै स्वाहेति” [३] इति । अत्र भाविन्या सञ्ज्ञाया वर्त्तमानसञ्ज्ञाया वा सोम-शब्दो योजयितुं शक्यते । एवमुत्तरत्रापि यत्र यद्योगं तत्र तद्योजनीयम् । प्रस्तावेष्टिविष्णुपद्मेमवाक्यानि पूर्ववद्विभज्य योजनीयानि । ‘मृगशीर्षमिति नचत्रमूर्त्तिसमूह नाम । ‘इन्व-काः’ इति मूर्त्तिविशेषाणां नाम । ‘आषधिराज्याभिजिति’ शब्दाः तत्तदभिमानिदेवतावाचिनः ॥

अथ चतुर्थस्त्रेष्टिं विधत्ते । “रुद्रो वा अकामयत । पशु-माग्न्यामिति । स एतः रुद्रायै प्रय्यगवं चरुं पयसि निरव-पत् । ततो वै स पशुमानभवत् । पशुमान् ह वै भवति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । रुद्राय स्वाहार्द्रायै स्वाहा । पितृमानायै स्वाहा पशुभ्यः स्वाहेति” [४] इति । आर्द्रा नचत्रस्य प्राणायानकरी मूर्त्तिः ‘पितृ-मानाः’, अत्रापि भागत्रयं पूर्ववद्वाख्यं ॥

अथ पञ्चमस्त्रेष्टिं विधत्ते । “अच्छा वा इयमलोमकासीत् । साकामयत । आषधीभिर्वनस्पतिभिः प्रजायेयेति । सैतमदित्यै पुनर्वसुभ्यां चरुं निरवपत् । ततो वा इयमोषधीभिर्वनस्पतिभिः प्रजायत । प्रजायते ह वै प्रजया पशुभिः । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अदित्यै स्वाहा पुनर्वसुभ्यां स्वाहा । भृत्यै स्वाहा प्रजात्यै स्वाहेति” [५] इति । ‘इयं’ पृथिवी, पूर्वं ‘अलोमका’ आषध्यादिलोम-

रहिता, 'स्वचा' स्वस्मिन्नाधेयवस्तुशून्या, मार्दवरहिता, कूरा
सती 'आसीत्' । तादृशो भूमिः 'आषधीभिः' वनस्पतिभिश्च,
'प्रजायेयेति', कामयित्वा पूर्वकल्पमिद्धायै भूमि 'पुनर्वसुभ्यां'
'निरवपत्' । अन्यत् पूर्ववत् व्याख्येयं । 'आभूतिः' अदितेरेव
वज्रभवनसमर्था मूर्तिः, 'प्रजातिः' उत्सादनसमर्था मूर्तिः ॥

अथ षष्ठस्येष्टिं विधत्ते । "बृहस्पतिर्वा अकामयत् । ब्रह्म-
वर्चमी स्थामिति । स एतं बृहस्पतये तिष्ठाय नैवारं चतु-
पयसि निरवपत् । ततो वै स ब्रह्मवर्चस्यभवत् । ब्रह्मवर्चमी ह
वै भवति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदैवं वेद ।
सोऽत्र जुहोति । बृहस्पतये स्वाहा तिष्ठाय स्वाहा । ब्रह्म-
वर्चसाय स्वाहेति" [६] इति । भागत्रयं पूर्ववत् ॥

अथ सप्तमस्येष्टिं विधत्ते । "देवासुराः संयत्ता आसन् ।
ते देवाः सर्पेभ्यः आश्रेषाम्भ्य आज्ये करम्भं निरवपन् । ता-
नंताभिरेव देवताभिरूपानयन् । एताभिर्ह वै देवताभि-
र्द्विषन्तं भ्रातृव्यमुपनयति । य एतेन हविषा यजते । य उ
चैनदैवं वेद । सोऽत्र जुहोति । सर्पेभ्यः स्वाहाश्रेषाम्भ्यः स्वाहा ।
दन्दशूकेभ्यः स्वाहेति" [७] इति । असुरैः सह युद्धाद्युक्ता
'देवाः', असुराणां स्ववशीकरणाय दधिमिश्र-यवमत्तुरूपं
'करम्भ'शब्दाभिधेयं निरूप्य 'एताभिः' सर्पदेवताभिः, 'आ-
श्रेषा'नञ्चदेवताभिश्च, करम्भतुष्टाभिः 'तान्' असुरान्,
'उपानयन्' समीपं प्रापितवन्तः । सर्पाणां मध्ये दंशनशीला
'दन्दशूकाः', । अन्यत् पूर्ववत् ॥

अथाष्टमस्येष्टिं विधत्ते । “पितरो वा अक्रामयन्त । पित-
लोक ऋभुयामेति । त एतं पितृभ्यो मघाभ्यः पुरोडाशः
षट्कपालं निरवपन् । ततो वै ते पितृलोक आर्भुवन् । पितृ-
लोके ह वा ऋभेति । य एते हविषा यजते । य उ
चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । पितृभ्यः स्वाहा मघाभ्यः ।
स्वाहानघाभ्यः । स्वाहा गदाभ्यः । स्वाहाऽरुन्धतीभ्यः स्वा-
हेति” [८] इति । ‘मघानघत्रस्यैव निष्पापमूर्त्तयो ‘अन-
घाः’, ‘अगदाः’ रोगरहिताः, मूर्त्तयः । अरुन्धत्या समाना
मूर्त्तयः ‘अरुन्धत्यः’ रोधं प्रति बधमकुर्वत्यः । अन्यत्
पूर्ववत् ॥

अथ नवमस्येष्टिं विधत्ते । “अर्यमा वा अक्रामयत । पशु-
मान्त्यामिति । स एतमर्यम्णे फल्गुनीभ्यां चरुं निरवपत् ।
ततो वै स पशुमानभवत् । पशुमान् ह वै भवति । य एतेन
हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अर्यम्णे
स्वाहा फल्गुनीभ्याः स्वाहा । पशुभ्यः स्वाहेति” [९] इति ।
स्यष्टोऽर्थः ॥

अथ दशमस्येष्टिं विधत्ते । “भगो वा अक्रामयत । भगो
श्रेष्ठो देवानाः स्यामिति । स एतं फल्गुनीभ्यां चरुं निर-
वपत् । ततो वै स भगो श्रेष्ठो देवानामभवत् । भगो ह वै
श्रेष्ठो समानानां भवति । य एतेन हविषा यजते । य उ
चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । भगाय स्वाहा फल्गुनीभ्याः
स्वाहा । श्रेष्ठाय स्वाहेति” [१०] इति । भगित्वं ऐश्वर्यादि-

षड्गुणयुक्तत्वम् । श्रेष्ठत्वमतिशयेन प्रशस्तत्वम् । पूज्यत्वमित्यर्थः ।
भागत्रयं पूर्ववत् ॥

अथैकादशस्थेष्टिं विधत्ते । “सविता वा अकामयत । अन्ने
देवा दधीरन् । सविता स्यामिति । स एतः सवित्रे हस्ताय
पुरोडाशं द्वादशकपालं निरवपदाशूनां ब्रीह्येणाम् । ततो वै
तस्मै श्रदेवा अदधत । सविताभवत् । अद्भु वा अस्मै मनुष्याद-
धते । सविता समानानां भवति । य एतेन हविषा यजते ।
य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । सवित्रे स्वाहा हस्ताय
स्वाहा । ददते स्वाहा षृणते स्वाहा । प्रयच्छते स्वाहा
प्रतिगृभ्णते स्वाहेति” [११] इति । ‘देवाः’, सर्व्वे, ‘मे’ मदर्थे,
‘अत्’ विश्रामं, ‘दधीरन्’ धारतेयुः, सर्व्वेष्वपि कार्य्येषु मां
विश्रुत्यर्थः । ततोऽहं सर्व्वकार्याणां ‘सविता’ प्रेरकः,
भूयासम् । षष्टिदिनैः शीघ्रं पच्यमाना ब्रीहय ‘आश्रवः’,
‘ददते’ फलं दातुं सन्पादयित्रे, ‘षृणते’ न्यूनस्य फलस्य
पूत्तिहेतवे, ‘प्रयच्छते’ फलस्य दात्रे, ‘प्रतिगृभ्णते’ परैर्द-
त्तस्य स्वीकर्त्रे, त एते हस्तनक्षत्रस्यैव मूर्त्तिविशेषाः । अन्यत्
पूर्व्ववत् ॥

अथ द्वादशेष्टिमाह । “त्वष्टा वा अकामयत । चित्रं प्रजां
विन्देयेति । स एतं त्वष्ट्रे चित्रायै पुरोडाशमष्टाकपालं निरव-
पत् । ततो वै स चित्रं प्रजामविन्दत । चित्रः ह वै प्रजां
विन्दते । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र
जुहोति । त्वष्ट्रे स्वाहा चित्रायै स्वाहा । चित्राय स्वाहा प्रजा-

यै स्वाहेति” [१२] इति । चित्रं नानाविधत्वं यथा भवति तथा पुचपौत्रदुहित्रदौहित्ररूपेण नानाविधत्वं चित्रानचत्रस्य वैचित्र्यापादकं सामर्थ्यं चैत्रं । शेषं पूर्ववत् ॥

अथ त्रयोदशस्थेष्टिमाह । “वायुर्वा अकामयत । कामचारमेषु लोकेष्वभिजयेयमिति । स एतद्वायवे निश्चायै गृध्रै दुग्धं पयो निरवपत् । ततो वै स कामचारमेषु लोकेष्वभ्यजयत् । कामचारः ह वा एषु लोकेष्वभिजयति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । वायवे स्वाहा निश्चायै स्वाहा । कामचाराय स्वाहाभिजित्यै स्वाहेति” [१३] इति । ‘कामचारः’ सर्वत्र निवारकाभावेन स्वेच्छया सञ्चारः । ‘निश्चा’ स्वाती । सहत्प्रसूता धेनु ‘गृष्टिः’ । तस्याः सकाशात् ‘दुग्धं’, यत् ‘पयः’ चीरं तदेवात्र द्रष्टव्यम् । शेषं पूर्ववत् ॥

अथ चतुर्दशस्थेष्टिं विधत्ते । “इन्द्राग्नी वा अकामयेताम् । अष्ट्र्यं देवानामभिजयेवेति । तावेतमिन्द्राग्निभ्यां विशाखाभ्यां पुरोडाशमेकादशकपालं निरवपताम् । ततो वै तौ अष्ट्र्यं देवानामभ्यजयताम् । अष्ट्र्यः ह वै समानानामभिजयति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । इन्द्राग्निभ्याः स्वाहा विशाखाभ्यां स्वाहा । अष्ट्राय स्वाहाऽभिजित्यै स्वाहेति” [१४] इति । स्पष्टोऽर्थः ॥

‘देवनचत्राणामिष्टिं’ विधाय पौर्णमासीदेवताया इष्टिं विधत्ते । “अथैतत् पौर्णमास्या आज्यं निर्वपति । कामो वै पौर्णमासी । काम आज्यं । कामेनैव कामः समर्द्धयति ।

क्षिप्रमेन५ सकाम उपनमति । येन कामेन यजते । सोऽत्र जुहोति । पौर्णमास्ये स्वाहा कामाय स्वाहा गत्यै स्वाहेति'' [१५] इति । नचत्र वैलक्षण्यद्योतनाय 'अथ'शब्दः । तिथ्यभिमानिनी देवता पौर्णमासी न तु नचत्राभिमानिनी, तस्याश्च तिथौ कर्मानुष्ठानेन सर्व्वकामप्राप्त्या 'पौर्णमास्याः', 'कामरूपत्वमुपचर्य्यते । 'आज्यस्य', सर्व्वैः कास्यमानत्वात् 'कामरूपत्वं । अतः 'कामरूपेणाज्येनैव 'कामरूपां पौर्णमासीदेवतां 'ममर्द्धयति' परितोषयति । यजमानो 'येन कामेन', निमित्तभूतेन 'यजते' 'स कामः', 'क्षिप्रम्', एव 'एनं' यजमानं, 'उपनमति' । 'गतिः' कामानां विनाशः, अगतिरविनाशः, तदभिमानिन्यै देवतायै स्वाहुतमिदं हविः ॥

इति चतुर्थ्याऽनुवाकः ।

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे देवनचत्राणामिष्टयो विहिताः । अथ पञ्चमे यमनचत्राणामिष्टयो विधीयन्ते । तत्र प्रथमस्यष्टिं विधत्ते । "मित्रो वा अकामयत । मित्रधेयमेषु लोकेष्वभिजयेयमिति । स एतं मित्रायानूराधेभ्यश्चरुं निरवपत् । ततो वै स मित्रधेयमेषु लोकेष्वभ्यजयत् । मित्रधेयः५ ह वा एषु लोकेष्वभिजयति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । मित्राय स्वाहानूराधेभ्यः स्वाहा । मित्रधेयाय

खाहाभिजित्यै खाहेति” [१] इति । मित्रेणाग्नेन पुरुषेण धेयं सम्पादनीयं धनं ‘मित्रधेयम्’, । स्पष्टमन्यत् ॥

अथ द्वितीयस्येष्टिं विधत्ते । “इन्द्रो वा अकामयत । ज्यैष्ठ्यं देवानामभिजयेयमिति । स एतमिन्द्राय ज्यैष्ठ्यायै पुरोडाशमेकादशकपालं निरवपन्महाब्रीहोणाम् । ततो वै स ज्यैष्ठ्यं देवानामभ्यजयत् । ज्यैष्ठ्यं ह वै समानानामभिजयति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । इन्द्राय खाहा ज्यैष्ठ्यायै खाहा । ज्यैष्ठ्याय खाहाभिजित्यै खाहेति” [१] इति । ‘ज्यैष्ठ्यं’ अतिशयेन प्रशस्तत्वं दृढत्वञ्च, ‘महाब्रीहयः’ स्थूलब्रीहयः । स्पष्टमन्यत् ॥

अथ तृतीयस्येष्टिं विधत्ते । “प्रजापतिर्वा अकामयत । मूलं प्रजां विन्देयेति । स एतं प्रजापतये मूलाय चरुं निरवपत् । ततो वै स मूलं प्रजामविन्दत । मूलं ह वै प्रजां विन्दते । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । प्रजापतये खाहा । मूलाय खाहा । प्रजायै खाहेति” [३] इति । अत्र ‘प्रजापति’शब्देन निर्ऋतिर्विवक्ष्यते । यद्यप्यसावुग्रदेवता तथापि हविषा तुष्टा सतो न बाधते । किन्त्वनिष्टनिवारणेन पालयति । तस्मात् प्रजापतित्वमुपपन्नं कुलाचारस्य निर्वाहकाः पुत्रादिरूपाः प्रजा मूलमिति विशेय्यते । तथा स्वमृत्ये-
स्वाप्तप्रजामूलबलमिति लोकैर्व्यवह्रियते, तादृशीमुभयविधां प्रजां लभेयेति ‘निर्ऋतेः’ कामना । स्पष्टमन्यत् ॥

अथ चतुर्थस्येष्टिं विधत्ते । “आपो वा अकामयन्त ।

समुद्रं काममभिजयेमेति । ता एतमङ्गोऽषाढाभ्यश्रुं निरव-
पन् । ततो वै ताः समुद्रं काममभ्यजयन् । समुद्रः ह वै
काममभिजयति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद ।
मोऽत्र जुहोति । अङ्गः स्वाहाऽषाढाभ्यः स्वाहा । समुद्राय
स्वाहा कामाय स्वाहा । अभिजित्यै स्वाहेति" [४] इति ।
योऽयं 'समुद्रः' जलराशिः, तमेतं जलराशिं 'काममभिजयेय'
स्वेच्छया वशीकर्मः, 'इति' एवं, देवतानां कामना । यज-
मानस्तत्र 'समुद्रं', अतिप्रभुत्वेन समुद्रमदृशं, 'कामम्' अभि-
लषितार्थे, अभिजयति । स्पष्टमन्यत् ॥

अथ पञ्चमस्येष्टिं विधत्ते । "विश्वे वै देवा अकामयन्त ।
अनपजय्यं जयेमेति । त एतं विश्वेभ्यो देवेभ्योऽषाढाभ्यश्रुं नि-
रवपन् । ततो वै तेनपजय्यमभ्यजयन् । अनपजय्यः ह वै जय-
ति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । मोऽत्र
जुहोति । विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहाऽषाढाभ्यः स्वाहा । अनपज-
य्याय स्वाहाभिजित्यै स्वाहेति" [५] इति । जतुमशक्यः शत्रुः
'अनपजय्यः', तं 'जयमेति', विश्वेषां देवानां कामना, तस्य
जतुमशक्यस्य शत्रोरभिमानी देवोऽप्यनपजय्यः । तस्य जयाभि-
मानी देवः 'जितिः' । स्पष्टमन्यत् ॥

अथ षष्ठस्येष्टिं विधत्ते । "ब्रह्म वा अकामयत् । ब्रह्मलोक-
मभिजयेयमिति । तदेतं ब्रह्मणेऽभिजितं चक्रं निरवपत् । ततो
वै तद्ब्रह्मलोकमभ्यजयत् । ब्रह्मलोकः ह वा अभिजयति । य
एतन् हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । मोऽत्र जुहोति ।

ब्रह्मणे स्वाहाभिजिते स्वाहा । ब्रह्मलोकाय स्वाहाऽभिजित्यै स्वाहेति” [६] इति । ‘ब्रह्मलोकः’ सत्यलोकः, तत् स्वामित्वं कामयमानो ब्राह्मणजातियुक्तः पुरुषो ‘ब्रह्म’शब्देन विवक्षितः । ‘अभिजित्’मञ्जुकञ्च उत्तराषाढश्रवणयोर्मध्यवर्त्ति नक्षत्रं, तदभिमानिदेवस्यापि ब्रह्मेति नामधेयं । स्पष्टमन्यत् ॥

अथ सप्तमस्येष्टिं विधत्ते । “विष्णुर्वा अकामयत् । पुण्यः श्लोकः शृण्वीय । न मा पापी कीर्त्तिरागच्छेदिति । स एतं विष्णवे श्रोणायै पुरोडाशं त्रिकपालं निरवपत् । ततो वै स पुण्यः श्लोकमशृणुत् । नैनं पापी कीर्त्तिरागच्छत् । पुण्यः ह वै श्लोकः शृणुते । नैनं पापी कीर्त्तिरागच्छति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । विष्णवे स्वाहा श्रोणायै स्वाहा । श्लोकाय स्वाहा श्रुताय स्वाहेति” [७] इति । ‘पुण्यश्लोकः’ स्तुतिः, ‘पापकीर्त्ति’ निन्दा, ‘श्रोणा’ श्रवणनक्षत्रं, ‘श्लोकाः’ स्तुत्यभिमानि देवः । ‘श्रुतः’ श्रवणाभिमानि देवः । स्पष्टमन्यत् ॥

अथाष्टमस्येष्टिं विधत्ते । “वसवो वा अकामयन्त । अग्नं देवतानां परीयामेति । त एतं वसुभ्यः अविष्टाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपन् । ततो वै तेऽग्नं देवतानां परीयन् । अग्नः ह वै समानानां परीति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । वसुभ्यः स्वाहा अविष्टाभ्यः स्वाहा । अग्न्याय स्वाहा परीत्यै स्वाहेति” [८] इति । देवतानां मध्ये ‘अग्नं’ मुख्यत्वं, ‘परीयाम’ परितः प्राप्नुयामः,

धनिष्ठाख्यनक्षत्रमूर्त्तयः 'अविष्ठाः', 'अय'शब्देन अष्टप्राभिमानो देवः । स्पष्टमन्यत् ॥

अथ नवमस्येष्टिं विधत्ते । "इन्द्रो वा अकामयत । दृढोऽग्निथिलः स्यामिति । म एतं वरुणाय शतभिषजे भेषजंभ्यः पुगेडाशं दशकपालं निरवपत् कृष्णानां ब्रीहोणाम् । ततो वै म दृढोऽग्निथिलोऽभवत् । दृढो ह वा अग्निथिलो भवति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । वरुणाय स्वाहा शतभिषजे स्वाहा । भेषजंभ्यः स्वाहेति" [८] इति । 'इन्द्र'शब्देन परमैश्वर्ययोगाद्वरुण उच्यते । म चैश्वर्यं 'अग्निथिल्यं', च 'कामयामाम । स्वस्य कार्यक्षमत्वं 'दाकी', परैरभिभवाभावः 'अग्निथिल्यं', 'शतभिषक्', नक्षत्रं । 'भेषजानि' औषधाभिमानिनोदंवताशरीराणि, वरुणनक्षत्र-भेषजंभ्यो देवेभ्यः कृष्णवर्णानां 'ब्रीहोणां', 'पुगेडाशं', निरूप्य दार्क्यमग्निथिल्यञ्च प्राप्तवान् । स्पष्टमन्यत् ॥

अथ दशमस्येष्टिं विधत्ते । "अजा वा एकपादकामयत । तेजस्वी ब्रह्मवर्चसो स्यामिति । म एतमजायैकपदे प्रोष्ठपदेभ्यश्चरं निरवपत् । ततो वै म तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यभवत् । तेजस्वी ह वै ब्रह्मवर्चसो भवति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अजायैकपदे स्वाहा प्रोष्ठपदेभ्यः स्वाहा । तेजसे स्वाहा ब्रह्मवर्चमाय स्वाहेति" [९] इति । 'अजः' गमनशीलः, इदानीन्तन-जन्मरहितो वा, एको जगदुपकारकः पादो यस्यामौ 'एकपात्' । अथ वा एक एव पक्षे

गच्छतीति 'एकपात्' सूर्यः, एकाकी चरतीति श्रुतेः । 'तेजसो शरीरकान्तियुक्तः । 'ब्रह्मवर्चसो' वेदशास्त्राद्यध्ययनादिजन्य-कान्तियुक्तः । स्पष्टमन्यत् ॥

अथैकादशस्येष्टं विधत्ते । "अहिर्वै बुध्नियोऽकामयत । इमां प्रतिष्ठां विन्देयेति । स एतमहये बुध्नियाय प्रोष्ठपदेभ्यः पुरोडाशं भूमिकपालं निरवपत् । ततो वै स इमां प्रतिष्ठामविन्दत । इमां ह वै प्रतिष्ठां विन्दते । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अहये बुध्नियाय स्वाहा प्रोष्ठपदेभ्यः स्वाहा । प्रतिष्ठायै स्वाहेति" [११] इति । नहीयत इति 'अहिः' । बुध्ने मूले सृष्ट्यादौ भवः 'बुध्नियः', 'इमां' भूमिं, 'प्रतिष्ठां' खनिवामाय प्रतिष्ठितां । भूमिकपालस्य स्वरूपं बोधायन आह, कपालमात्रं भूम्युपरिलिख्याङ्गारमधिवर्त्तयति तस्यैकपालवत् संस्कार इति । तथाविधभूमिकपालोपेतपुरोडाशान् निरूप्य स्वापेक्षितं फलमलभत । स्पष्टमन्यत् ॥

अथ द्वादशस्येष्टं विधत्ते । "पूषा वा अकामयत । पशुमान्गत्यामिति । स एतं पूष्णे रेवत्यै चरुं निरवपत् । ततो वै स पशुमानभवत् । पशुमान् ह वै भवति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । पूष्णे स्वाहा रेवत्यै स्वाहा । पशुभ्यः स्वाहेति" [१२] इति । स्पष्टोऽर्थः ॥

अथ त्रयोदशस्येष्टं विधत्ते । "अश्विनौ वा अकामयेताम् । ओत्रस्विनावबधिरौ स्वावेति । तावेतमश्विभ्यामश्वयुग्मं पुरोडाशं द्विकपालं निरवपताम् । ततो वै तौ ओत्रस्विनावबधिरा-

वभवताम् । ओत्रस्त्री ह वा अवधिरो भवति । य एतेन हविषा यजते । य उ चेनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अश्विभ्याः स्वाहाऽश्वयुग्भ्याः स्वाहा । ओत्राय स्वाहा अत्युत्तै स्वाहेति" [१३] इति । योजनादिव्यवहितवार्त्तायाः श्रवणमामर्थं 'ओत्रस्त्रिनं', वार्द्धकेऽपि वाधिर्यराहित्यम्, 'वधिरत्नं' 'ओत्राय' इत्यनेन दूरवार्त्ताश्रवणमामर्थ्यप्रदे देवो विवक्षितः । 'अत्युत्तै' इत्यनेन वाधिर्यनिवारको देवविशेषः । स्पष्टमन्यत् ॥

अथ चतुर्दशस्थेऽष्टिं विधत्ते । "यमो वा अकामयत् । पितृणां राज्यमधिजययामिति । स एतं यमायापभरणीभ्यश्च निरवपत् । ततो वै स पितृणां राज्यमभ्यजयत् । समानानां ह वै राज्यमभिजयति । य एतेन हविषा यजते । य उ चेनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । यमाय स्वाहापभरणीभ्यः स्वाहा । राज्याय स्वाहाभिजित्यै स्वाहेति" [१४] इति । यथा यमस्य पितृराज्यप्राप्तिः एवमन्यस्य यजमानस्यापि स्वसमानानां मध्ये राज्यं भवति । स्पष्टमन्यत् ॥

तदेवं यमनक्षत्राणामिष्टीरभिधायामावास्यादेवताया इष्टिं विधत्ते । "अथैतदमावास्यायां आज्यं निर्वपति । कामा वा अमावास्या । काम आज्यं । कामनैव कामः समर्द्धयति । क्षिप्रमेनं सकाम उपनयति । येन कामेन यजते । सोऽत्र जुहोति । अमावास्यायै स्वाहा कामाय स्वाहा गत्यै स्वाहेति" [१५] इति । पौर्णमासीवाक्यवद्वाक्येयं ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥

अथ षष्ठाऽनुवाकः ।

पञ्चमेऽनुवाके यमनचत्राणां दृष्टय उक्ताः । अथ षष्ठे चन्द्र-
मसः सायुज्यः सलोकतामाप्नोति प्रभृतीनामिष्टयो विधीयन्ते ।
तत्रादौ चन्द्रमस इष्टिं विधत्ते । “चन्द्रमा वा अकामयत् । अहो-
रात्रानर्द्धमासान्मानृतृन्त्वंवत्सरमाप्ता । चन्द्रमसः सायुज्यः
सलोकतामाप्नुयामिति । चन्द्रमसे प्रतीदृश्यायै युरोडाशं पञ्च-
दशकपालं निरवपत् । ततो वै सोऽहोरात्रानर्द्धमासान्मानृतृ-
त्वंवत्सरमाप्ता । चन्द्रमसः सायुज्यः सलोकतामाप्नोत् । अहो-
रात्रान् ह वा अर्द्धमासान्मानृतृत्वंवत्सरमाप्ता । चन्द्रमसः
सायुज्यः सलोकतामाप्नोति । य एतेन हविषा यजते । य उ
चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । चन्द्रमसे स्वाहा प्रतीदृश्यायै स्वाहा ।
अहोरात्रेभ्यः स्वाहार्द्धमामेभ्यः स्वाहा । मामेभ्यः स्वाहर्त्तुभ्यः
स्वाहा । संवत्सराय स्वाहेति” [१] इति । योऽयमस्मिन् कल्पे
मनुष्यो भाविर्नो वृत्तिमाश्रित्य ‘चन्द्रमाः’, सोऽयं ‘अहोरात्रा-
र्द्धमासमासतुसंवत्सर’ देवतानां लोकप्राप्तिद्वारा क्रमेण ‘चन्द्र-
मसः’, सायुज्यसालोक्ययोः प्राप्तिं कामितवान् । यस्मिन् लोके
चन्द्रमा निवसति, तस्मिन्नेव लोके स्वस्यापि निवासः ‘सालोक्यं’ ।
तेन सहैकस्मिन् गृहे निवासः ‘सायुज्यं’ । तत् सर्वं कामयित्वा
वर्त्तमानाय ‘चन्द्रमसे’ देवाय, ‘प्रतीदृश्यायै’ जलादौ चन्द्रप्रति-
विम्बत्वेन दृश्यमानायै, तदभिमानिनो देवतायै, चहं ‘पुरोडाशं,’
निरूप्य स्वाभीष्टं प्राप्नोत् । एवमन्योऽपि यजमानस्तद्देदिता वा
तत् सर्वं प्राप्नोति । स्पष्टमन्यत् ॥

अथाऽहोरात्रयोरिष्टिं विधत्ते । “अहोरात्रे वा अकाम-
येताम् । अत्यहोरात्रे मुच्येवहि । न नावहोरात्रे आप्नुयाता-
मिति । ते एतमहोरात्राभ्यां चरुं निरवपताम् । दद्यानां व्री-
हीणाम् । शुक्रानां कृष्णानाञ्च । सवात्योर्दुग्धे । श्वेतायै च
कृष्णायै च । ततो वै ते अत्यहोरात्रे अमुच्येते । नैनं अहो-
रात्रे आप्नताम् । अति ह वा अहोरात्रे मुच्यते । नैनमहो-
रात्रे आप्नतः । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं
वेद । सोऽत्र जुहोति । अङ्गे स्वाहा रात्रियै स्वाहा । अति-
मुक्त्यै स्वाहेति” [१] इति । अत्र हि लोके सर्वेऽपि प्राणि-
नोऽहोरात्रदेवतयोर्वशे वर्त्तन्ते । ते हि पुनः पुनरावर्त्तमाने
प्राणिनामायुः सहसा क्षपयित्वा तान्मारयन्ति । एवं सति
भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य ‘अहोरात्रनामकौ’ अस्मिन् कल्पे द्वौ
पुरुषावेवम् ‘अकामयेतां’ । वर्त्तमाने ‘अहोरात्रे’ द्वे अतिक्रम्य
तत्पारतन्त्र्यादावां द्वौ ‘मुच्येवहि’ । एते वा ‘अहोरात्रे’, ‘नौ’
‘उभौ’, ‘नाप्नुयातां’ आवयोरायुः क्षपयितुं समर्थौ मा भूता-
मिति, ‘ते’ भाविनी अहोरात्रे, वर्त्तमानाभ्यां शुक्र-कृष्ण-
व्रीहिद्वयचरुं क्षीरे ‘निरवपतां’ । तच्च क्षीरं श्वेतकृष्णवर्णयोः
‘सवात्योः’, धेनोः सम्बन्धि । एकमादृजस्य द्वं धेनू ‘सवात्यो’,
तयोरका ‘शुक्रा’, इतरा ‘कृष्णा’, तादृश्या‘दुग्धे’ चरुं निरूप्य
यथाक्तं फलमलभेतां । एवमन्योऽपि यजमाना यथाक्तं फल-
माप्नोति । स्पष्टमन्यत् ॥

अथोषमेष्टिं विधत्ते । “उषा वा अकामयेतां । प्रियादित्यस्य

सुभगा स्यामिति । सैतमुषमे चरुं निरवपत् । ततो वै मा प्रियादित्यस्य सुभगाभवत् । प्रियो ह वै समानानां सुभगा भवति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । उषमे स्वाहा व्युष्टौ स्वाहा । व्युष्ट्यै स्वाहा व्युच्छन्त्यै स्वाहा । व्युष्टायै स्वाहेति”[३] इति । येयम् ‘उषाः’, देवो मेयमादित्यप्रीतिं सौभाग्यञ्च कामयमाना पूर्वकल्पस्य ‘उषमे’, ‘चरुं’, निरूप्य स्वेष्टं लब्धवती । एवमन्यो यजमानः तेन ‘हविषा’, स्वसमानानां सर्वेषां प्रियः सौभाग्ययुक्तश्च भवति । ‘उषाः’ तत्कालदेवता, ‘व्युष्टिः’ तस्या देवतायाः कार्यी, प्रभातत्वं, तच्च भविष्यद्वर्त्तमानातीतत्वभेदैस्त्रिविधं । तदभिमानिनीभ्यो देवताभ्यः उपहोमा द्रष्टव्याः ॥

अथ नक्षत्रदेवताया इष्टिं विधत्ते । “अथैतस्मै नक्षत्राय चरुं निर्वपति । यथा त्वं देवानामसि । एवमहं मनुष्याणां भूयाममिति । यथा ह वा एतद्देवानाम् । एव ह वा एष मनुष्याणां भवति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । नक्षत्राय स्वाहोदेव्यते स्वाहा । उद्यते स्वाहोदिताय स्वाहा । हरमे स्वाहा भरमे स्वाहा । भ्राज स्वाहा तेजमे स्वाहा । तपमे स्वाहा ब्रह्मवर्त्तमाय स्वाहेति” [४] इति । ‘नक्षत्र’सामान्याभिमानो यो देवः तस्मै ‘चरुं’, ‘निर्वर्त्तयेत्’ । तत्र मन्त्रो यथात्वमित्यादिः । स च बोधायनेन स्पष्टीकृतः, ‘अथैतस्मै नक्षत्राय चरुमिति निर्वपणकाले यजमानायतन उपविश्य । यजमानो जयति । यथा त्वं देवानामस्येव-

महं मनुष्याणां भूयाम्" इति । हे नक्षत्रदेव 'त्वं', 'देवानां', मध्ये 'यथा', उत्तमोऽमि एवं 'मनुष्याणां', मध्ये 'अहं', उत्तमः 'भूयामम्', इति मन्त्रार्थः । एतमर्थं कामयमान एवात्राधिकारी । अतो यजमानो नक्षत्रदेवदत्तष्टो भवति । योऽयं नक्षत्रदेवः, याश्च तदुदयस्य भविष्यदर्शमानातोतत्वदशाः, या च तस्य अनिष्टहरणशक्तिः, यापि तस्यैष्टमस्यादनशक्तिः, यच्च तदीयं 'भ्राजः' रश्मिरूपं, यदपि तदीयं 'तेजः' शरीरकान्तिः, यदपि तत्प्रमादलभ्यं 'तपः' ब्रह्मवर्चमं, च एतदभिमानो-देवताभ्यः सर्व्वाभ्य उपहोमाः कर्त्तव्याः ॥

अथ सूर्यस्यैष्टं विधत्ते । "सूर्यो वा अकामयत । नक्षत्राणां प्रतिष्ठा स्यामिति । स एतः सूर्याय नक्षत्रेभ्यश्चरुं निरवपत् । ततो वै स नक्षत्राणां प्रतिष्ठाऽभवत् । प्रतिष्ठा ह वै समानानां भवति । य एतेन हविषा यजते । य उ चेनदं वद । सोऽत्र जुहोति । सूर्याय स्वाहा नक्षत्रेभ्यः स्वाहा । प्रतिष्ठायै स्वाहेति" [५] इति । 'नक्षत्रादिज्यातिषां सर्व्वेषां प्रतिष्ठा' अधिपतिः, स्यामिति कामयमानः 'सूर्यः', पूर्णकल्पसिद्धाय 'सूर्याय', 'नक्षत्रेभ्यश्च', हविर्निरूप्य ज्यातिषामधिपतिरभवत् । एवं यजमानोऽपि 'समानानां', अधिपतिर्भवति । स्पष्टमन्यत् ॥

अथादितेरिष्टं विधत्ते । "अथैतमदित्यै चरुं निरवपत्ति । इयं वा अदितिः । अस्यामेव प्रतिष्ठति । सोऽत्र जुहोति । अदित्यै स्वाहा प्रतिष्ठायै स्वाहेति" [६] इति । ययं भूमिः

मैव 'अदितिः', तस्मै निर्वपन् भूमावेव प्रतिष्ठितो भवति ।

अथ विष्णोर्यागं विधत्ते । "अथैतं विष्णवे चरुं निर्वपति । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञ एवान्ततः प्रतितिष्ठति । सोऽत्र जुहोति । विष्णवे स्वाहा यज्ञाय स्वाहा । प्रतिष्ठायै स्वाहेति" [७] इति । 'विष्णु'शब्देन सर्व्याङ्गव्यापिनो यज्ञस्य विवक्षितत्वात् 'विष्णवे', हविर्निर्वपन् 'अन्ततः' समाप्तिपर्यन्ते यज्ञे, 'प्रतिष्ठितो भवति । स्पष्टमन्यत् ॥

अग्निर्वा अकामयतेत्यारभ्य विष्णुचरुपर्यन्तमिदं नक्षत्रमन्त्ररूपमेकमेव कर्म । तथा च बोधायनः, अथातो नक्षत्रेष्टिं व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्य सप्रपञ्चं व्याख्याय अन्ते स्पष्टमुदाहरणं, नक्षत्रमन्त्रेण ज्योतिरानन्त्याय ज्योतिषां यजते । तेनेष्टुपापं निर्मुच्य अपपुनर्गृह्युं जयतीति ह स्माह बोधायन इति ॥

अत्र मीमांसादशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् ।

नक्षत्रेषूपहोमादिर्नारिष्ठादेर्निवर्त्तकः ।

समुच्चितो वा कार्यैक्यादाद्योऽन्यो पूर्वभेदतः ॥

सन्ति नक्षत्रेष्टे अग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यः स्वाहा । अम्बायै स्वाहा दलायै स्वाहेत्यादय उपहोममन्त्राः । प्रकृतौ प्रधानहोमादूर्ध्वं नारिष्ठहोमो विहितः, नारिष्ठान् होमान् जुहोतीत्युक्तत्वात् । दश ते तनुवो यज्ञयज्ञिया इत्यादयस्तत्र मन्त्राः । असमेको विषयः ॥ तथा श्येने श्रूयते, लोहितोष्णीषा लोहितवसना निवीता ऋत्विजः प्रचरन्तीति प्रकृता उपवीतं विहितं, उपव्ययत इति । अयं द्वितीयो विषयः ॥ तथा पृथ्वी षडहं

श्रूयते, मध्वाशयेत् घृतं वेति । प्रकृतौ श्रुतं, पयोव्रतं ब्राह्म-
णस्य यवागू राजन्यस्याभिचा वैश्यस्येत्ययं तृतीयो विषयः ॥
तत्रोपहोमनिवीतमध्वशनानि क्रमेण नारिष्ठहोमोपवीत
पयोव्रतानां निवर्त्तकानि । कुतः कार्येक्यात् । उपहोमना-
रिष्ठहोमयोस्तावज्जुहोति, शब्देक्यतदर्थेक्याभ्यां कार्येक्यं प्रती-
यते । अशनव्रतयोः शब्दभेदेऽर्थभेदो नास्ति । निवीतोपवीत-
योः शब्दार्थभेदेऽपि वीतशब्दस्मारितं कार्यमेकं स्यात् । तस्मादाध-
इति पूर्वः पक्षः । भवतु नाम दृष्टार्थेषु कार्येक्यं दृष्ट्वा बाधः,
उदाहरदानित्वपूर्वार्थानि, अपूर्वञ्च विधेःकगम्यतया विधि-
भेदेन भिद्यते । तस्मात् कार्यभेदात् समुच्चयोभ्युपगन्तव्यः ।
नच निवीतोपवीतयोर्विरोधः शङ्कनीयः । वासोभ्यां तदुभ-
योपपत्तेः । नापि पयोव्रतस्य दृष्टार्थत्वम् । अन्येन पयसा
दग्निपुष्ट्यमम्भवात् । उदाहरणद्वये कृत्वा चिन्ता चासु । पञ्च-
माध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

नचत्रेष्ट्युपहोमाः किं नारिष्ठेभ्यः पुरा न वा ।

प्रत्यक्षपाठान् मुख्यस्य सामीप्यायास्तु पूर्वता ॥

प्रकृते प्रथमो बोधा वैकृते चरमस्ततः ।

नारिष्ठहोमाः पूर्वस्यरूपहोमास्तु पृष्ठतः ॥

अग्न्यादिदेवतायुक्तानां कृत्तिकादिनक्षत्राणामिष्टयः काम्ना
विहिताः । अग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालमित्यादयः ।
तत्र प्रधानहोमाः, “अग्निर्नः पातु कृत्तिकाः” इत्यादि याज्ञा-
नृवाक्यापुरस्सरं श्रूयन्ते । तत्रोपहोमाः एवमाहोमाः, सोऽत्र

जुहोति । अग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यः स्वाहा । अम्बाये स्वाहा
 दुलायै स्वाहेत्यादिनारिष्ठहोमाश्च चोदकेन प्राप्ताः । दश
 ते तनुवो यज्ञ इत्यादिभिर्मन्त्रैराज्याहुतयोनारिष्ठहोमाः ।
 एतेभ्यो नारिष्ठहोमेभ्यः पूर्वमुपहोमाः कर्त्तव्याः । कुतः
 अष्टाकपालं निर्वपेत्, सोऽत्र जुहोतीति प्रत्यक्षपाठेन मुख्यमा-
 मीयमुभयहोमानां प्रतीयते । तच्चातिदिष्टैर्नारिष्ठहोमैर्व्यव-
 धाने बाध्येत । तस्मादुपहोमानां पूर्वत्वमितिप्राप्ते ब्रूमः ।
 नक्षत्रेष्टिरूपा विकृतिर्विधीयमाना स्तोत्रकारकमङ्गजातमपेक्ष-
 ते । तदा चोदकः प्राकृतं नारिष्ठहोमादिकमङ्गं बोधयति ।
 प्रत्यक्षवाच्यन्तु वैकृतमुपहोमादिकं । तयोर्मध्ये कृत्तोपकारतया
 नारिष्ठहोमाद्यङ्गत्वं सहसा बुध्यते । उपहोमाद्यङ्गतादुपकारे
 कल्पिते पश्चाद् बुध्यते । ततः प्रधानप्रत्यासत्त्या नारिष्ठहोमाः
 पूर्वमनुष्ठेयाः । उपहोमाः पश्चादनुष्ठेयाः ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमायैश्चतुरोदेयादिद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्ब्राह्मणे तृतीयकाण्डे
 प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥१॥

समाप्तश्च प्रथमप्रपाठकः ॥

तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेत्यङ्गं ॥

नक्षत्रेष्ट्य आम्नाताः प्रथमे हि प्रपाठके ।

यै दर्शपूर्णमासौ च दृष्टीनां प्रकृतिर्हि सा ॥

तौ तु प्रपाठकौ पूर्वे मन्त्रव्याख्याप्रसङ्गतः ।

व्याख्यातावनुवाकार्थमात्रमत्र पुनर्ब्रूवे ॥

दशानुवाका एकस्मिन् तदर्थान् क्रमादिमे ।

वत्सापाकरणं वर्हिर्दोहो निर्वापकण्डनं ॥

पेषणञ्च कपालानि पुगाडाशश्च वेदिका ।

दध्मार्वाहःमादनञ्च एवं पाठश्च ईरितः ।

एकादशानुवाकाः स्युत्तरस्मिन् प्रपाठके ॥

स्रुक्संमार्गा मार्व्जनार्थान् दर्भान्ग्रा विनित्तिपेत् ।

पत्नीमन्त्रहनं चाज्यात्पवनं स्रुचुचग्रहः ॥

स्रुक्सादनं तथापैरोडश्येडाभक्षणादिकं ।

प्रस्तरप्रहराद्येवं पत्नीयोक्तविमोचनं ॥

उपवेशपरित्यागः प्रपाठेस्मिन् समीरितः ।

० तैत्तिरीयसंहिताया प्रथमप्रपाठके एतत् प्रपाठकद्वयस्य मन्त्रा-
र्था द्रष्टव्यः ।

अक्षरार्थः संहितायाः भाष्य एवावगम्यतां ॥

प्रपाठके चतुर्थे तु अथ पुरुषपूर्वकः ।

उच्यते सूत्रकारेण सविष्णुमुदाहृतः ॥ इति ॥

तत्रापस्तम्ब आह । पञ्चाहः पुरुषमेधो ब्राह्मणे राजन्यो-
वा यजेत, ओजो वीर्यमाप्नोति, सर्वा युष्टीर्यश्नुत एकादशयूपे-
खेकादशाग्नीषोमीयाः पञ्चसारदीयवदहान्यग्निष्टोमो वेपो-
त्तमो देवसवितस्तत् सवितुर्विश्वानि देवसवितरिति तिस्रः
सावित्रीर्ऋत्वा मध्यमेहन्यश्नुपाकरोति । दद्यान्नैकादशिनान्-
नुपाकृत्य पुरुषान् ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभत इत्येतद्यथाममा-
न्नातं तान्यूपान्तरालेषु धारयन्त्युपाकृतं । दक्षिणतोऽवस्थाय
ब्रह्मा महस्रशीर्षा पुरुष इति पुरुषेण नारायणेन पराचानुश्र-
मति । पर्यग्निकृतानुदीचीनान् प्रातःसृजत्याज्येन तद्देवता आ-
हृतीर्ऋत्वा द्यैरेकादशिनान् स्रूस्यापयन्तीति । तत्र मनुष्य-
रूपाणां पशूनां विधायके चतुर्थप्रपाठके एकोनविंशति-
सङ्ख्याका अनुवाकाः सन्ति ॥

तत्र प्रथमानुवाकमाह । “ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभते । चत्रा-
य राजन्यम् । मरुद्भ्यो वैश्वम् । तपसे शूद्रम् । तमसे तस्करम् ।
नारकाय वीरहणम् । पाप्मने क्लीबम् । आक्रयायायोगम् ।
कामाय पुंश्चलूम् । अतिकुष्टाय मागधम्” [१] इति । अत्र
चतुर्थ्यन्ता देवताः, द्वितीयान्ताः पशवः, आलभत इति ।
सर्वत्राऽनुवर्तते । ‘ब्रह्म’ ब्राह्मणजात्यभिमानी देवः । तस्मै
कश्चिद्ब्रह्मवर्चसयुक्तं ‘ब्राह्मण’जातीयं पुरुषम् ‘आलभते’ । चत्रिय

जात्यभिमानी देवताय कञ्चित् चत्रियजातीयं, देववैश्वेभ्यो
'मरुद्भ्यः', मनुष्य'वैश्वं', कृच्छ्रचान्द्रायणादिदुःखरूपतपो-
देवाय दुःखेभ्यो जीवनं'शूद्रं', अन्धकारदेवाय तमःप्रियं
'चोरं', 'नरक'स्वामिने 'वीरहणम्'अग्न्युदामिजं, वीरहा वा
एष देवानां योऽग्निमुदामयत इति हि ब्राह्मणं । 'पाप'स्वा-
मिने नपुंसकं, 'आक्रयाय' सर्वद्रव्यक्रयकारिदेवाय, 'आर्यागूं'
अर्योग्यस्य अशास्त्रोच्यस्य कर्तारं, 'काम'देवाय 'पुंशून्' मा-
धारणस्त्रियं, 'अतिक्रुष्टाय' अतिनिन्दितदेवाय, 'मागधं' च-
त्रियायां वैश्वेनात्पादितं ॥

इति प्रथमानुवाकः ॥

अथ द्वितीयानुवाकः ।

अथ द्वितीयानुवाकमाह । "गीताय सृतम् । नृत्ताय
शैलूपम् । धर्माय मभाचरम् । नर्माय रेभम् । नरिष्ठाद्यै
भीमलम् । हसाय कारिम् । आनन्दाय स्त्रीषखम् । प्रमुदे
कुमागोपचम् । मेधाये रथकारम् । धैर्याय तचाणम्" । २ ।
इति । 'गीताभिमानीने 'सृतं' ब्राह्मण्यां चत्रियणात्पादितं
गानजीविनं, 'नृत्ताभिमानीनं' 'शैलूपं' अन्यस्मै स्वभार्याप्रदा-
ननिमित्तकेनाक्षेन जीविनं, धर्माभिमानीने मभायां नित्यं
चरन्तं धर्मस्य प्रवक्तारं, 'नर्माय' विनादाभिमानीनं 'रेभं'
मेधाविनं चाटूत्तिकुशलं, 'नरिष्ठाद्यै' नरपुरुषेभ्योऽस्मिन्नवस्थि-
ता 'नरिष्ठा' परतन्त्राभिमानी तस्यै देवतायै 'भीमलं' भीरुं

चपलाच्च, हास्याभिमानिने 'कारिं' नृत्यन्निव यो गच्छति
तादृशं विकटगमनकारिणं, आनन्दाभिमानिने 'स्तीषखं'
स्तीषां प्रियं, 'प्रमुदे' प्रकटहर्षाभिमानिने 'कुमारीपुत्रं' दुहि-
तुः पुत्रं, 'मेधाचै' ग्रन्थार्थधारणाभिमानिन्यै 'रथकारं' रथस्य
कर्त्तारं निपुणमतिं, धैर्याभिमानिने 'तत्राणम्' तत्रकं वर्द्धकिं ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ।

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

अथ तृतीयानुवाकमाह । "अमाय कौलालम् । मायायै
कार्मार्म् । रूपाय मणिकारम् । शुभे वपम् । शरव्याया इपु
कारम् । हेत्यै धन्वकारम् । कर्मणे ज्याकारम् । दिष्टाय
रज्जुमर्गम् । मृत्यवे मृगयुम् । अन्तकाय श्वनितम् [३]" इति ।
अमाभिमानिने कुलालपुत्रं, 'मायायै' विचित्रकरणशक्त्यै
'कार्मार्गं' लोहकारं, 'रूपाय' शुक्लकृष्णादि रूपाभिमानिन्यै
'मणिकारं' मणिमुक्तादिमंस्कृत्तारं, शुभाभिमानिन्यै 'वपं'
बीजानां वपारं । 'शरव्यायै' वाणसमूहाभिमानिन्यै, वाणानां
मंस्कृत्तारं, 'हेत्यै' आयुधाभिमानिन्यै 'धन्वकारं' धनुषां मंस्क-
त्तारं, कर्मव्यापाराभिमानिने 'ज्याकारं' ज्यानां मंस्कृत्तारं,
'दिष्टाय' भवितव्याभिमानिने, 'रज्जुमर्गं' रज्जूनां स्रष्टारं,
'मृत्यवे' मरणाभिमानिने 'मृगयुं', मृगाणां हन्तारं, अन्त
काय, प्राणापहारिणे 'श्वनितं' श्वभिः सह क्रीडाजीविनं ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ।

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

अथ चतुर्थानुवाकमाह । “मन्थये जारम् । गेहायोपपतिम् । निर्ऋत्यै परिवित्तम् । आर्त्यै परिविविदानम् । आराध्यै दिधिषूपतिम् । पवित्राय भिषजम् । प्रज्ञानाय नचत्रदर्शम् । निष्कृत्यै पेशस्कारोम् । बलायोपदाम् । वर्षायानूरूधम्” [४] इति । ‘मन्थये’ मंघटकाभिमानिन्यै, ‘जारं’ पारदारिकं । ‘गेहाय’ गृहाभिमानिने, ‘उपपतिं’ ‘प्रज्ञातजारं’ पूर्वज्ञारस्त्वविज्ञातः, अयन्तु भर्त्रा विज्ञात इति विशेषः । ‘निर्ऋत्यै’ निर्ऋतिदेवतायै, ‘परिवित्तं’ ज्येष्ठात् पूर्वमेवोक्तभार्य्यं कनिष्ठं । ‘आर्त्यै’ दुःखदेवतायै, ‘परिविविदानं’ प्रथमतो विवाहशीलं, कनिष्ठः सन् तदाग्रहयुक्तमित्यर्थः । ‘आराध्यै’ कार्यमिद्धप्रतिबन्धाभिमानिन्यै, ‘दिधिषूपतिं’ दिविवाहं कृतवती स्त्री, ‘दिधिषू’ तस्याः पतिं । ‘पवित्राय’ गृद्धाभिमानिने ‘भिषजं’ चिकित्सकं । ‘प्रज्ञानाय’ कालज्ञानाभिमानिने, ‘नचत्रदर्शं’ ज्योतिःशास्त्रविदं । ‘निष्कृत्यै’ ‘कार्यानिष्ठादनाभिमानिन्यै, ‘पेशस्कारी’ सुवर्णकारस्य भार्या । ‘बलाय’ बलाभिमानिने, ‘उपदां’ अन्नमात्रप्रदानेन या कन्या गृह्यते सेयमुपदा तादृशी । ‘वर्षाय’ गुरुकृष्णवर्णाभिमानिने, ‘अनूरूधं’ स्वकीयप्रयोजनमन्तरंणैव परानुरोधेन यः प्रवर्त्तते तादृशं ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चमानुवाकमाह । “नदीभ्यः पौञ्जिष्टम् । ऋचीका-
भ्यो नैषादम् । पुरुषव्याघ्राय दुर्मदम् । प्रयुज्य उन्मात्तम् ।
गन्धर्वाप्सराभ्यो ब्रात्यम् । सर्पदेवजनेभ्योऽप्रतिपदम् । अवेभ्यः
कितवम् । इर्यताया अकितवम् । पिशाचेभ्यो विदलकारम् ।
यातुधानेभ्यः कण्टककारम्” [५] इति । ‘नदीभ्यः’ नदीदेव-
ताभ्यः, ‘पौञ्जिष्टं’ कैवर्त्तं । ‘ऋचीकाभ्यः’ गूह्यम्यलीदेवेभ्यः,
‘नैषादं’ निषाद एव नैषादस्तं । ‘पुरुषव्याघ्राय’ पुरुषश्रेष्ठाभि-
मानिने, ‘दुर्मदं’ अत्यन्तमदान्धं । ‘प्रयुज्यः’ प्रकर्षेण योद्धृदेवेभ्यः,
‘उन्मात्तं’ उन्मादयुक्तं । ‘गन्धर्वाप्सराभ्यः’ गन्धर्वभ्यस्तदीययो-
षिज्यश्च, ‘ब्रात्यं’ शास्त्रीयसंस्कारहीनं पुरुषं । ‘सर्पदेवजनेभ्यः’
सर्पाभिमानिभ्यः, देवजन, शब्दवाच्यगारुडिकाभिमानिभ्यश्च,
‘अप्रतिपदं’ प्रतिपत्तिः संस्कारः तदयोग्यं । ‘अवेभ्यः’ रक्षा-
भिमानिभ्यः, ‘कितवं’ द्यूतासक्तं । ‘इर्यतायै’ इरा अन्नं तत्र
साधुः इर्यः अन्नमष्टद्ध इत्यर्थः, तदभिमानिन्यै, ‘अकितवं’
द्यूतादिव्यसनरहितं । ‘पिशाचेभ्यः’ देवयोनिविशेषेभ्यः, ‘विद-
लकारं’ वंशान् विदलीकृत्य कुसूलसूर्पादिकं यः करोति त-
ज्जातीयं पुरुषं । ‘यातुधानेभ्यः’ रक्षोविशेषेभ्यः, ‘कण्टककारं’
आरामादिषु कण्टकावृत्तिकर्तारं ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ।

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

अथ षष्ठानुवाकमाह । “उत्सादेभ्यः कुञ्जम् । प्रमुदे वामनम् । द्वार्यः स्वामम् । स्वप्नायान्धम् । अधर्माय वधिरम् । मञ्जानाय स्मरकारीम् । प्रकामोद्यायोपमदम् । आशिचायै प्रश्निनम् । उपशिचाया अभिप्रश्निनम् । मर्यादायै प्रअविवाकम्” [६] इति । ‘उत्सादेभ्यः’ कार्यविनाशाभिमानिभ्यः, ‘कुञ्जं’ वक्रपृष्ठभागं पुरुषं । ‘प्रमुद’ प्रकृष्टहर्षाभिमानिने, ‘वामनं’ खर्वशरीरं पुरुषं । ‘द्वार्यः’ द्वागाभिमानिनीभ्यः, ‘स्वामं’ रागिणं । ‘स्वप्नाय’ स्वप्नाभिमानिने, ‘अन्धं’ दृष्टिहीनं । ‘अधर्माय’ पापाभिमानिने, ‘वधिरं’ श्रवणशक्तिरहितं । ‘मञ्जानाय’ मम्यग्बोधाभिमानिने, ‘स्मरकारी’ मन्त्रौषधादिभिः भर्तुः कामात्यादिकां । ‘प्रकामोद्याय’ ‘प्रकामं’ स्येच्छानुमारेणैव वदतीति प्रकामो यो वज्रप्रलापी तदभिमानिने, ‘उपमदं’ प्रयोजनमन्तरेणैव वज्रभाषिणं सभायामुपविष्टं । ‘आशिचायै’ वेदशास्त्रव्यल्पपरिचय आशिचा तदभिमानिन्यै, ‘प्रश्निनं’ शास्त्रार्थेषु मन्दहंन प्रश्नकर्त्तारं । ‘उपशिचायै’ वेदशास्त्रविषयपरिचय उपशिचा तदभिमानिन्यै, ‘अभिप्रश्निनं’ पृष्टस्यापरि पुनः प्रश्नोऽभिप्रश्नः तद्युक्तं, पूर्वप्रश्ननिराकर्त्तारमित्यर्थः । ‘मर्यादायै’ शास्त्रार्थव्यवस्थाभिमानिन्यै, ‘प्रअविवाकं’ परकीयप्रश्नं सम्प्रविचिन्त्यात्तरस्य वक्तारं ॥

इति षष्ठोऽनुवाकः ।

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

अथ सप्तमानुवाकमाह । “ऋत्यै स्नेनहृदयम् । वैरहत्याय पिशुनम् । विवित्यै चत्तारम् । औपद्रष्टाय सङ्गृहीतारम् । बलायानुचरम् । भूम्ने परिष्कन्दम् । प्रियाय प्रियवादिनम् । अरिष्टाय अश्वमादम् । मेधाय वासःपल्यूनीम् । प्रकामाय रजयित्रीम्” [७] इति । ‘ऋत्यै’ चोरस्य चौर्यादूर्ध्वं गमनमृतिः तदभिमानिन्यै, ‘स्नेनहृदयं’ चौर्यं तात्पर्यवन्तं । ‘वैरहयाय’ वीरहत्याभिमानिने, ‘पिशुनं’ प्रभोः कर्णं परदोषसूचकं । ‘विवित्यै’ विशेषलाभाभिमानिन्यै, ‘चत्तारं’ सारथिं । ‘औपद्रष्टाय’ य उपद्रष्टा राजधनं प्रत्यवेक्षिता तदभिमानिने, ‘सङ्गृहीतारं’ भाण्डागाराध्यक्षं, करसङ्ग्रहकारिणं वा । ‘बलाय’ बलाभिमानिने, ‘अनुचरं’ सेवकं । ‘भूम्ने’ महत्त्वाभिमानिने, ‘परिष्कन्दं’ परिचारकं । ‘प्रियाय’ प्रियाभिमानिने, ‘प्रियवादिनं’ मृदुभाषिणं । ‘अरिष्टाय’ अहिंसाभिमानिन्यै, ‘अश्वमादं’ अश्वारोहिणं । ‘मेधाय’ यज्ञबुद्ध्याभिमानिने, ‘वासःपल्यूनीं’ वासुसः शोध्यित्रीं रजकस्त्रियं । ‘प्रकामाय’ प्रकृष्टकामाभिमानिने, ‘रजयित्रीं’ वस्त्रेषु रञ्जनकारिणीम् ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ।

अथ अष्टमोऽनुवाकः ।

अथ अष्टमानुवाकमाह । “भायै दार्वारहारम् । प्रभाया
आग्नेन्धम् । नाकस्य पृष्ठायाभिषेक्तारम् । ब्रध्नस्य विष्टपाय पा-
त्रनिर्लेगम् । देवल्लोकाय पेशितारम् । मनुष्यलोकाय प्रकरि-
तारम् । सर्वेभ्यो लोकेभ्य उपमेक्तारम् । अवर्त्यै वधायोपम-
न्यितारम् । सुवर्गाय लोकाय भागदुघम् । वर्षिष्ठाय नाकाय
परिवेष्टारम्” [८] इति । ‘भायै’ दीप्यभिमानीने, ‘दार्वारहारं’
इन्धनानामाहर्त्तारं । ‘प्रभायै’ प्रकृष्टदीप्यभिमानीने, ‘आग्नेन्धं’
अग्नेः प्रज्वलनकर्त्तारं । ‘नाकस्य पृष्ठाय’ स्वर्गलोपरिभागस्वा-
मिने, ‘अभिषेक्तारं’ राजाभिषेकस्य कर्त्तारं । ‘ब्रध्नस्य विष्टपाय’
आदित्यस्य लोकपालयित्रे, ‘पात्रनिर्लेगं’ कांस्य-ताम्र-दिपा-
त्राणां शोधकं । ‘देवल्लोकाय’ देवल्लोकाभिमानीने, ‘पेशितारं’
प्रशान्तस्य वैरस्यात्पादयितारं, ‘मनुष्यलोकाय’ मनुष्यलोका-
भिमानीने, ‘प्रकरितारं’ स्निग्धानां वैरस्यात्पादनेन विशेष-
यितारं । ‘सर्वेभ्योलोकेभ्यः’ सर्वलोकाभिमानीभ्यः, ‘उपमेक्तारं’
वैरस्य शमयितारं । ‘अवर्त्यै वधाय’ कृच्छापत्तिलक्षण-वधाभि-
मानीने, ‘उपमन्यितारं’ स्वयमुपत्य वैरस्य जनयितारं । ‘सुव-
र्गाय लोकाय’ स्वर्गलोकाभिमानीने, ‘भागदुघं’ प्रजाभ्यां रा-
जभागस्य सम्पादकं । ‘वर्षिष्ठाय नाकाय’ अतिप्रवृद्धयः स्वर्गा-
भिमानीने, ‘परिवेष्टारं’ भोजनकाले परिवेषणस्य कर्त्तारं ॥

इति अष्टमोऽनुवाकः ।

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अथ नवमोऽनुवाकमाह । “अर्मेभ्यो हस्तिपम् । जवायाश्चपम् । पुष्टौ गोपालम् । तेजसेऽजपालम् । वीर्यायाविपालम् । इरायै कीनाशम् । कीलालाय सुराकारम् । भद्राय गृहपम् । श्रेयमे वित्तपम् । अध्यक्षायानुचत्तारम्” [८] इति । ‘अर्मेभ्यः’ गतिविशेषाभिमानिभ्यः, ‘हस्तिपं’ गजपालकं । ‘जवाय’ वेगाभिमानिने, ‘अश्चपं’ अश्चपालकं । ‘पुष्टौ’ पुष्ट्यभिमानिन्यै, ‘गोपालं’ गवां पालकं । ‘तेजसे’ तेजोऽभिमानिने, ‘अजपालं’ अजानां पालकं । ‘वीर्याय’ वीर्याभिमानिने, ‘अविपालं’ अवीनां पालकं । ‘इरायै’ अन्नाभिमानिन्यै, ‘कीनाशं’ कर्षकं । ‘कीलालाय’ जलाभिमानिने, ‘सुराकारं’ सुराया उत्पादयितारं । ‘भद्राय’ कल्याणाभिमानिने, ‘गृहपं’ गृहाणां पालकं । ‘श्रेयमे’ श्रेयोऽभिमानिने, ‘वित्तपं’ धनस्य पालकं । ‘अध्यक्षाय’ प्रत्यक्षकारणाभिमानिने, ‘अनुचत्तारं’ सारथेरनुचरं ॥

इति नवमोऽनुवाकः ।

अथ दशमानुवाकः ।

अथ दशमानुवाकमाह । “मन्यवेऽयस्तापम् । क्रोधाय निमरम् । शोकायाभिसरम् । उत्कूलविकूलाभ्यां त्रिस्थिनम् । चो-

गाय योक्तारम् । चेमाय विमोक्तारम् । वपुषे मानस्कृतम् ।
 शीलायाञ्जनीकारम् । निर्वर्त्ये कोशकारीम् । यमायासूम्”
 [१०] इति । ‘मन्त्रे’ मानसकोपाभिमानीने, ‘अयस्तापं’ अयम-
 स्तापयितारं लोहकारं । ‘क्रोधाय’ वाह्यकोपाभिमानीने, ‘नि-
 सरं’ बन्धानां वर्हिर्निस्सारयितारं । ‘शोकाय’ शोकाभिमानीने,
 ‘अभिमरं’ रथस्य पुरतो गन्तारं । ‘उत्कूलविकृलाभ्यां’ काङ्क्षि-
 तादधिकलाभ उत्कूलः, तस्मादल्पलाभा विकूलः, (ताभ्यां) ‘त्रि-
 स्थनं’ त्रिभिः पादाभ्यां दण्डेन च तैरपि गन्तुमशक्त एकत्रैवाव-
 स्थितः त्रिस्थिनः तादृशं । ‘योगाय’ अलक्षलाभाभिमानीने,
 ‘योक्तारं’ रथेऽश्वानां योजयितारं । ‘चेमाय’ लक्ष्यपालनाभि-
 मानीने, ‘विमोक्तारं’ रथे योजितानामश्वानां विमोचयितारं ।
 ‘वपुषे’ शरीराभिमानीने, ‘मानस्कृतं’ मनसैव लावण्यं विषये
 योजयिता मनस्कृता तस्य पुत्रं मानस्कृतं । ‘शीलाय’ स्वभाव-
 विशेषः शीलं तदभिमानीने, ‘अञ्जनीकारं’ अन्तर्गोचनेना-
 लङ्कृत्तारं । ‘निर्वर्त्ये’ पापदेवतायै, ‘कोशकारीं’ ताम्रलोहा-
 भ्रानकुशलां स्त्रियं, खड्गादीनां चर्ममयकोशकारीं वा ।
 ‘यमाय’ प्राणापहारिणे, ‘असुं’ सृतिरूपतिसाद्रहितां ब-
 न्ध्यामित्यर्थः ॥

इति दशमोऽनुवाकः ।

अथैकादशोऽनुवाकः ।

अथैकादशानुवाकमाह । “यस्यै यमसूम् । अथर्वभ्योऽवतो-
काम् । संवत्सराय पर्यारिणीम् । परिवत्सराया विजाताम् ।
इदावत्सरायापस्कद्वरीम् । इद्वत्सरायातीलरीम् । वत्सराय
विजर्ज्जरां । संवत्सराय पलिक्रीम् । वनाय वनपम् । अन्य-
तोऽरण्याय दावपम्” [११] इति । ‘यस्यै’ यमस्य स्त्रियै, ‘य-
मसूम्’ पुत्रयुगलप्रसवित्री । ‘अथर्वभ्यः’ अथर्वशाखागतमन्त्राभि-
मानिभ्यः, ‘अवतोकां’ गर्भस्त्राविणीं स्त्रियं । ‘संवत्सराय’ प्रभवा-
दिष्वब्देषु प्रथमोऽब्दः संवत्सरस्तदभिमानिने, ‘पर्यारिणीं’ प्र-
सवकालातिक्रमेण या प्रसूते सा पर्यारिणी तां । ‘परिवत्सराय’
द्वितीयोऽब्दः परिवत्सरः तदभिमानिने, ‘अविजातां’ विशेषेण
जाता विजाता द्वितीयप्रसवयुक्ता तद्रहितां । ‘इदावत्सराय’
तृतीयोऽब्दः इदावत्सरः तदभिमानिने, ‘अपस्कद्वरीं’ गर्भपरि-
णामात्प्रागेव प्रसवप्रतिबन्ध उपस्कद्वरस्तस्मिन् कुशला उपस्क-
द्वरी तां । ‘इद्वत्सराय’ चतुर्थोऽब्दः इद्वत्सरस्तदभिमानिने, ‘अ-
तीलरीं’ प्रसवकालात्ययकरणकुशला तां । ‘वत्सराय’ पञ्चमो-
ब्दो वत्सरः तदभिमानिने, ‘विजर्ज्जरां’ अप्रसूयैव जोषां । संव-
त्सराय’ सर्वस्य जगतः कृद्गकारिणे देवाय, ‘पलिक्रीं’ प्रथमे
वयस्येव पलिताङ्गी । ‘वनाय’ वनाभिमानिने, ‘वनपं’ वनस्य
पालकं । ‘अन्यतोऽरण्याय’ एकपार्श्ववर्त्यरण्याभिमानिने, ‘दावपं’
आरण्याग्नेः पालकं ॥

इति एकादशोऽनुवाकः ।

अथ द्वादशानुवाकः ।

अथ द्वादशानुवाकमाह । “सरोभ्यो धैवरम् । वेशन्ताभ्यो-
दाशम् । उपस्यावरीभ्यो वैन्दम् । नङ्गलाभ्यः शौष्कलम् । पा-
र्याय कैवर्त्तम् । अवार्थ्याय मार्गारम् । तीर्थेभ्य आन्दम् ।
विषमेभ्यो मैनालम् । खनेभ्यः पर्णकम् । गुहाभ्यः किरातम् ।
सानुभ्यो जम्भकम् । पर्वतेभ्यः किम्पूरुषम्” [१२] इति । ‘स-
रोभ्यः’ यानि सरांसि तदभिमानिभ्यः, ‘धैवरं’ ‘उभयतो जलं
बध्नाति तटानां मत्स्यग्राहिणं । ‘वेशन्ताभ्यः’ पल्ललाभिमानिभ्यः,
‘दाशं’ वडिशेन मत्स्यग्राहिणं । ‘उपस्यावरीभ्यः’ तरूणां समीपेषु
प्रवाहमन्तरेण स्थिताः या आपः तदभिमानिनीभ्यः, ‘वैन्दं’
विन्दुर्जालं तेन जीवतीति वैन्दस्त्वं । ‘नङ्गलाभ्यः’ तण्मयकुक्षे-
वर्त्तिजालाभिमानिनीभ्यः ‘शौष्कलं’ शुष्कलं वडिशं तेन जीव-
तीति शौष्कलस्त्वं । ‘पार्याय’ परतीराभिमानिने, ‘कैवर्त्तं’ कूले
मत्स्यानां पुञ्जीकृत्य हन्तारं । ‘अवार्थ्याय’ अवर्तीराभिमानिने,
‘मार्गारं’ अन्तर्जले हस्ताभ्यां मत्स्यमार्गणशीलं । ‘तीर्थेभ्यः’
अवतरस्थानाभिमानिभ्यः, ‘आन्दं’ तीर्थं मङ्गुबन्धनेन मत्स्यग्रा-
हिणं । ‘विषमेभ्यः’ अतीर्थाभिमानिभ्यः, ‘मैनालं’ जालजी-
विनं । ‘खनेभ्यः’ सशब्दजलाभिमानिभ्यः ‘पर्णकं’ मविषं पर्णे
जलस्योपरिस्थापयित्वा मत्स्यग्राहिणं । ‘गुहाभ्यः’ पर्वतगुहाभि-
मानिनीभ्यः, ‘किरातं’ मृगघातिनं । ‘सानुभ्यः’ पर्वतशिखरा-
भिमानिभ्यः, ‘जम्भकं’ गात्राणां जृम्भयितारं । ‘पर्वतेभ्यः’
पर्वताभिमानिभ्यः, ‘किम्पूरुषं’ वनवासिनं गायकं ॥

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

अथ त्रयोदशानुवाकमाह । “प्रतिश्रुक्ताया ऋतुलम् । घोषाय भषम् । अन्ताय बज्जवादिनं । अनन्ताय मूकम् । महसे वीणावादम् । क्रोशाय ढणवधम् । आक्रन्दाय दुन्दुभ्याघातं । अवरखराय शंखधम् । च्छुभ्योऽजिनसन्धायम् । साध्येभ्यश्चर्माम्” [१२] इति । ‘प्रतिश्रुक्तायै’ प्रतिध्वन्यभिमानिन्यै, ‘ऋतुलं’ देशराजवार्त्ताकथनशीलं । ‘घोषाय’ ध्वन्यभिमानिने, ‘भषं’ असम्बद्धप्रस्तापिनं । ‘अन्ताय’ अन्तवच्छब्दाभिमानिने, ‘बज्जवादिनं’ अधिकभाषणकुशलं । ‘अनन्ताय’ अपर्यवसितशब्दाभिमानिने, ‘मूकं’ वाग्यवहाररहितं । ‘महसे’ महाशब्दाभिमानिने, ‘वीणावादं’ वीणावादाने कुशलं । ‘क्रोशाय’ कूजितशब्दाभिमानिने, ‘ढणवधं’ वेणुं वादयन्तं । ‘आक्रन्दाय’ ‘समन्ता-होषणाभिमानिने, ‘दुन्दुभ्याघातं’ भेर्यां वादयितारं । ‘अवरखराय’ हीनोत्तमशब्दाभिमानिने, ‘शङ्खधं’ शङ्खस्य भ्रातारं । ‘च्छुभ्यः’ कालसन्धानहेतुभ्यो देवविशेषेभ्यः, ‘अजिनसन्धानं’ चर्मचौरसन्धानजीविनं । ‘साध्येभ्यः’ कालषाड्गुण्यहेतुभ्यो देवविशेषेभ्यः, ‘चर्माम्’ वीणादिप्रहारनिवारकचर्मनिर्मातारं ॥

इति त्रयोदशोऽनुवाकः ।

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

अथ चतुर्दशानुवाकमाह । “बीभत्सायै पैक्कसम् । भूत्यै जागरणम् । अभूत्यै स्वपनम् । तुलायै वाणिजसम् । वर्णाय

हिरण्यकारम् । विश्वेभ्यो देवेभ्यः मिध्नलम् । पश्चाद्दोषाय
 ग्लोवम् । ऋत्यै जनवादिनम् । वृद्ध्या अपगल्भम् । म॒स॒राय
 प्रच्छिदम्” [१४] इति । ‘वीभत्सायै’ वीभत्सा द्रुष्टवस्तुषु हेय-
 त्वमुद्धिः तदभिमानिन्यै, ‘पौल्कसं’ अतिनिष्ठज्जातियुक्तं
 ‘भृत्यै’ भृतिरैश्वर्याभिमानिनी तस्यै, ‘जागरणं’ ‘प्रबोधशीलं’ स-
 र्व्वदा मावधानमित्यर्थः । ‘अभृत्यै’ दारिद्र्याभिमानिन्यै, ‘स्वपनं’
 निद्रालुं, सर्व्वदा प्रमादभ्रयिष्ठमित्यर्थः । ‘तुलायै’ सुवर्णादि-
 परिमाणनिश्चयहेतुस्तुला तदभिमानिन्यै, ‘वाणिजं’ कयका-
 रिणं । ‘वर्णाय’ हिरण्यमणिमुक्तादिगतभास्वरत्वाभास्वरत्वा-
 भिमानिने, ‘हिरण्यकारं’ कटकमुकुटादिनिष्पादकं । ‘विश्वेभ्यो
 देवेभ्यः’ विश्वेदेवाः प्रसिद्धाः तेभ्यः, ‘मिध्नलं’ कुष्ठरोगिणं ।
 ‘पश्चाद्दोषाय’ कुष्ठव्यतिरिक्तरोगाभिमानिने, ‘ग्लोवम्’ नित्य-
 कृशवपुषं । ‘ऋत्यै’ गत्यभिमानिन्यै, ‘जनवादिनं’ जनानां
 परिवादनशीलं । ‘वृद्ध्यै’ समृद्ध्यभावाभिमानिन्यै, ‘अपगल्भं’
 धार्ष्ट्यरहितं । ‘म॒स॒राय’ म॒स॒शीर्णत्वाभिमानिने, ‘प्रच्छिदं’
 प्रकर्षेण केत्तारं ॥

इति चतुर्दशानुवाकः ।

अथ पञ्चदशानुवाकः ।

अथ पञ्चदशानुवाकमाह । “हमाय पु॒ञ्चल॒मालभते ।
 वीणावा॒दं गण॑कं गोताय । यादमे शावु॒न्याम् । नर्माय भद्र॒व-
 तीम् । तू॒णव॒धं याम॑ण्यं पाणिम॒वातं नृ॒त्ताय । मा॒दायानु॑क्रोश-

कम् । आनन्दाय तलवम्" [१५] इति । 'हसाय' अपहामा-
 भिमनिने, 'पुञ्चलू' खेच्छाचारिणी । 'आलभते,' इति शब्दस्य
 सर्वत्रानुवृत्तिविवक्षां दर्शयितुं पुनःपुनरुपन्यासः । 'वीणा-
 वादं गणकं' वीणां वादयितुं कुशलो वीणावादः, श्रुतिजाति-
 श्वरमण्डलादिगणनकुशलो गणकः, तादृभौ गीताभिमनिने
 द्रष्टव्यौ । 'यादमे' जलचारिप्राण्यभिमनिने, 'शावुल्यां' शव-
 लवर्णशरीरां । 'नर्माय' प्रियवचनाभिमनिने, 'भद्रवती' भद्र-
 लक्षणयुक्तशरीरोपेतां । 'द्वणवधं' मुखवादिनं वेणुवादिनं वा,
 'ग्रामण्यं' ग्रामस्य नेतारं, 'पाणिसङ्घातं' पाणिद्वयसंयोगनिर्व्व-
 र्त्तिततालकृत्यं, एतांस्त्रीन् पुरुषान् 'नृत्ताय' नृत्ताभिमनिने
 कुर्यात् । 'मोदाय' हर्षाभिमनिने, 'अनुक्रोशकं' नृत्तस-
 भायां जनानामाङ्घातारं, नृत्यसमाप्तिद्योतकध्वनिकर्त्तारं वा ।
 'आनन्दाय' मानसतुष्ट्यभिमनिने, हर्षस्तु बाह्यलिङ्गगम्यः
 परितोष आनन्दस्वानुभवैकगम्य इति विशेषः । 'तलवं' काह-
 लवादनं मुखवाद्यकारिणं वा ॥

इति पञ्चदशोऽनुवाकः ।

अथ षोडशोऽनुवाकः ।

अथ षोडशानुवाकमाह । "अक्षराजाय कितवम् । कृताय
 सभाविनम् । त्रेताया आदिनवदर्शम् । द्वापराय बहिःसदं ।
 कलये सभास्थानम् । दुष्कृताय चरकाचार्यम् । अध्वने ब्रह्म-
 चारिणम् । पिशाचेभ्यः शैलगम् । पिपासायै गोव्यच्छम् ।

निर्ऋत्यै गोघातम् । क्षुधे गोविकर्त्ताम् । क्षुत्तृष्णाभ्यां तम् ।
 यो गां विकृतं तं मांभं भिक्षमाण उपतिष्ठते” [१६] इति ।
 ‘अक्षाः’ द्यूतसाधनविशेषाः, तेषां ‘राजा’ तदभिमानो देववि-
 शेषः, तस्मै, ‘कितवं’ द्यूतकुशलं । ‘कृताय’ कृतयुगाभिमानिने,
 ‘सभाविनं’ द्यूतसभाया अधिष्ठातारं । ‘चेतायै’ चेतयुगाभि-
 मानिने, ‘आदिनवदर्शं’ मर्यादायां देवनस्य द्रष्टारं परीक्षकं ।
 ‘द्वापराय’ द्वापरयुगाभिमानिने, ‘वह्निःमदं’ वह्निःमदनशीलं
 स्वयमदीव्यन्तं । ‘कलये’ कलियुगाभिमानिने, ‘सभास्थानं’ अदे-
 वनकालेपि सभां यो न मुञ्चति सोऽयं श्लक्ष्मसमानत्वात् सभा-
 स्थानः तं । ‘द्यूकृताय’ दुर्घटकार्यकरणाभिमानिने, ‘चरका-
 चार्थं, वंशायवर्त्तनस्य शिञ्जितारं । ‘अध्वने’ मार्गाभिमानिने,
 ‘ब्रह्मचारिणं’ उपनीतं । ‘पिशाचेभ्यः’ भूतावान्तरविशेषेभ्यः,
 ‘शैलगं’ पथिकानां वस्त्रादिकमपहृत्य यः शैलं पर्वतं गच्छति
 तादृशं । ‘पिषामायै’ पानेच्छाभिमानिने, ‘गोव्यच्छं’ गवां
 विवामयितारं । ‘निर्ऋत्यै,’ ‘पापदेवतायै’ ‘गोघातं’ विषकण्ट-
 कादिभिर्गवां मारयितारं । ‘क्षुधं’ क्षुद्भिमानिन्यै, ‘गोविकर्त्तं’
 गवां विगमितारं । ‘क्षुत्तृष्णाभ्यां’ मिलिताभ्यां वृभुचापिपा-
 साभिमानिनीभ्यां, ‘यः’ नीचजातिर्द्रुगिद्रुः पुमान् क्षुत्पीडितः
 सन् ‘गां’, विगमति ‘तं’ ‘पुरुषं’ प्रति तदीयं ‘मांभं’ भिक्षितुमा-
 गत्य सेवते तं नीचं पूर्वाक्तद्वयाय कुर्यात् ॥

इति षोडशोऽनुवाकः ।

अथ सप्तदशोऽनुवाकः ।

अथ सप्तदशानुवाकमाह । “भूमौ पीठसर्पिणमालभते । अग्नये अ५सलम् । वायवे चाण्डालम् । अन्तरिक्षाय व५श्वन-
र्त्तिनम् । दिवे खलतिम् । सूर्याय ह५र्यक्षम् । चन्द्रमसे मिर्मि-
रम् । नक्षत्रेभ्यः किलामम् । अ५क्ते शु५क्तं पि५ङ्गलम् । रात्रियै
कृष्णं पि५ङ्गलम्” [१७] इति । ‘भूमौ’ भूमिदेवतायै, ‘पीठसर्पिणं’
यो भग्नचरणो दारुमयपीठावलम्बी भूम्यां सर्पति तादृशं । ‘अ-
ग्नेय’ अग्निदेवतायै, ‘अंसलं’ चाण्डालजातीयं, अन्तरिक्षदेवतायै
‘वश्वनर्त्तिनं’ वंशान्नृत्तजीविनं । ‘दिवे’ द्युलोकदेवतायै, ‘खल-
तिं’ केशहीनशिरस्कं । सूर्यदेवतायै हरितवर्णाच्च्युक्तं । चन्द्र-
देवतायै, ‘मिर्मिरं’ निमिषदृष्टिं । नक्षत्रदेवताभ्यः श्वेतविन्दु-
समाभ्यः, ‘किलामं’ कुष्ठविन्दुयुक्तं । अ५र्द्धदेवतायै, ‘शु५क्तं पि५ङ्गलं’
शु५क्तवर्णदेहं पि५ङ्गलाक्षं । रात्रिदेवतायै, ‘कृष्णं पि५ङ्गलं’ कृष्ण-
वर्णदेहं पि५ङ्गवर्णाच्च्युक्तं ॥

इति सप्तदशोऽनुवाकः ।

अथाष्टदशोऽनुवाकः ।

अथाष्टदशानुवाकमाह । “वाचे पुरुषमालभते । प्राणम-
पानं व्यानमुदान५ समानं तान् वायवे । सूर्याय चक्षुगाल-
भते । मनसश्चन्द्रमसे । दिग्भ्यः ओत्रम् । प्रजापतये पुरुषम्”
[१८] इति । वाग् देवतायै, पुरुषं, पूरकं, स्थूलशरीरात्ययं ।
तत्तच्छरीरवर्त्तिनः प्राणाद्याः पञ्चवायुवृत्तिविशेषाः ये सन्ति

‘तान्’ सर्वान्, वायुदेवतायै, कुर्यात् । प्राणो मुखनामिकावर्त्ति । अपानोऽधोद्वारवर्त्ति । व्यानः सर्वदेहव्यापी । उदान उत्क्रान्ति हेतुः । समानः सर्वशरीरसाम्येनान्नरसप्रेरणहेतुः । यद्यपि प्राणादयस्तस्मात् पुरुषशरीरात् पृथक्कर्तुमशक्याः, तथापि तत्रैवावस्थितान् वायवे समर्पयेत् । एवं चक्षुर्मनःश्रोत्राण्यपि तत्र स्थितान्येव सूर्यचन्द्रमोदिग्भ्यः समर्पयेत् । प्रजापतये तु तच्छरीरस्थं ‘पुरुषं’ जीवात्मानं, समर्पयेत् ॥

इति अष्टादशोऽनुवाकः ।

अथैकोनविंशोऽनुवाकः ।

अथैकोनविंशानुवाकमाह । “अथेतान् रूपेभ्यः आलभते । अतिह्रस्वमतिदीर्घम् । अतिक्लृप्तमत्यल्पमलम् । अतिशुक्लमतिकृष्णम् । अतिश्लक्ष्णमतिलोमशम् । अतिकिरिटमतिदन्तुरम् । अतिमिर्मिरमतिमेमिषम् । आशाद्यै जामिम् । प्रतीक्षाद्यै कुमारीम्” [१८] इति । पूर्वोक्तेभ्यः तत्तद्देवताभ्यश्च अत्यन्तवैलक्षण्यद्योतनायाय शब्दः । ‘एतात्’ वक्ष्यमाणानतिह्रस्वादीन् पुरुषान्, ‘अरूपेभ्यः’ समीचीनरूपरहितेभ्यः कुक्षितरूपाभिमानिभ्यः, ‘आलभते’ अतिह्रस्वादयः प्रमिद्धाः । ‘अतिकिरिटः’ अत्यल्पदन्तः । ‘अतिदन्तुरः’ अत्युन्नतदन्तः । ‘अतिमिर्मिरः’ अत्यर्थं निमिषदृष्टिः । ‘अतिमेमिषः’ सदाविस्फुरिताक्षस्तदृष्टिः । एतान् सर्वान् रूपेभ्यः आलभत इति पूर्वोक्तान्वयः । ‘आशाद्यै’ अलभ्यवस्तुविषयव्याभिमानिन्यै, ‘जा-

मिं' निवृत्तरजस्कां भोगायोग्यां स्त्रीयं । 'प्रतीक्षाये' लब्धव्यस्य
वस्तुनो लाभप्रतीक्षाभिमानिन्यै, 'कुमारी' अनूढाम्, कन्या-
मालभते । ब्राह्मणादयः कुमार्यन्ताः प्रोक्ता मनुष्यविशेषरूपाः
पशवोऽस्मिन् पुरुषमेधे पञ्चाहे सोमयागविशेषे मध्यमेहनि
सवनीयपशुभिः समन्वित्यालम्ब्याः । तथाच सूत्रं पूर्वमेवो-
दाहृतं ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्द्धं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुर्गेदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरश्रीवीरवृक्षभूपालसा-
म्राज्यधुरन्धरेण माधवामात्येन विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
यजुर्ब्राह्मणे तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥

समाप्तश्च चतुर्थप्रपाठकः ।

अथ तैत्तिरीय ब्राह्मणभाष्ये

पञ्चमप्रपाठकः ।

हरि ॐ ।

यस्य निश्चितं वेदा येवेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थ महेश्वरं ॥

चतुर्थे नरमेधस्य पशवो विहिता अथ ।

इष्टिहोत्रस्यमन्त्रोक्तिः पञ्चमेऽस्मिन् प्रपाठके ॥

संहितायामेव मन्त्राः प्रसङ्गाद्वाक्यताः पुरा ।

देवा वैनर्चिनेत्याद्या मनुरित्यादिकाश्च ये ॥

अनुवाकास्तत्र तेषां मन्त्राणां ब्राह्मणे श्रुतं ।
 तद्ब्राह्मणं विना मन्त्रैर्व्याख्यातुं नैव शक्यते ॥
 अतो मन्त्रा उदाहृत्य व्याकृता ब्राह्मणैः मह ।
 तत्राचरार्था विज्ञेयोऽनुवाकार्यस्तु वर्ण्यते ॥
 त्रयोदशानुवाकाः स्युः पञ्चमेऽस्मिन् प्रपाठके ।
 होतुर्जपः सामिधेन्यो निविदादापनं च चोः ॥
 प्रयाजा आज्यभागौ च मुख्या याज्यानुवाक्यगाः ।
 इडाङ्गानमनूयाजाः सूक्तवाकः शंयुवाकः ।
 पत्नीसंयाजकाश्चैडाङ्गानं पाठक ईरितः ॥

एतस्मिन् प्रपाठके ये मन्त्राः आम्नाताः, तेषां मध्ये को-
 मन्त्रः कुत्रोदाहृत्य व्याख्यात इति तत्त्वार्थं विविच्यते । योयं
 सत्यं प्रपद्य इत्यनुवाकः, सोयं देवा वै नर्चिनेत्यत्रोदाहृत्य
 व्याख्यातः । प्र वो वाजा इति येयमृक् सापि तत्रैवोदाहृत्य
 व्याख्याता । सत्यं प्रपद्यत इत्यनुवाके प्र वो वाजा इत्यृगपि
 तद्वयं देवा वै नर्चिनेत्यत्रोदाहृत्य व्याख्याता । अग्न आयाही-
 त्यादय एकादशर्चस्त्वज्ञो वा एष इत्यत्र व्याख्याताः । अग्ने
 महानग्निर्होतेत्यनुवाकद्वयं अग्ने महः५ अमीत्यत्र व्याख्यातं ।
 समिधो अग्न आज्यस्येत्यनुवाकः समिधो यजतीत्यत्र व्या-
 ख्यातः । अग्निर्दृत्राणीत्यनुवाकः चक्षुषी वा एते इत्यस्योपक्रमे
 व्याख्यातः । अग्निर्मूर्द्धा भुव इति मन्त्रद्वयं मूर्द्धन्वतीपुरोऽनु-
 वाक्या भवति, नियुलत्या यजतीत्यत्र व्याख्यातं । प्रजापते
 न त्वदेतानीत्यारभ्य कृत्स्नोऽप्यनुवाकशेषं चक्षुषी वा एते इत्य-

स्यावसाने व्याख्यातः । उपहृतं रथन्तरमित्यनुवाको मनुः
 पृथिव्या इत्यत्र व्याख्यातः । देवं वर्धिरिदं द्यावापृथिवी-
 त्यनुवाकद्वयं 'अग्नीध्र आदधातीत्यनुवाकमध्ये एतदुर्वैना
 मासुर आसीदित्येतस्माद्वाख्यानात्पूर्वत्र व्याख्यातं । तच्छं
 चोरित्यनुवाको देवा वै यज्ञस्य स्वगाकर्त्तारमित्यनुवाकस्य
 मध्ये एतावता हैनसा भवतीत्येतस्माद्वाक्यादूर्ध्वं व्याख्यातः ।
 आप्यायस्वेत्यनुवाकस्तत्समीप एवाथो मिथुनत्वायेत्येतस्मादूर्ध्वं
 व्याख्यातः । उपहृतमित्यनुवाको तत्रैव व्याख्यातः ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरोदेयादिद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरश्रीवीरवुक्कभूपालसा-
 म्राज्यधुरन्धरेण माधवामात्येन विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 यजुर्ब्राह्मणे तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठकः ॥ ० ॥

समाप्तश्च पञ्चमः प्रपाठकः ।

तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमश्नेयम् ॥

इष्टिहोत्रं पञ्चमेऽस्मिन् उक्त्वा षष्ठे प्रपाठके ।

वक्ष्यते पाशुकं होत्रं उक्त्वादौ यूपसंस्कृतिं ॥

तत्र बौधायन आह । यदानुजानाति यूपा याज्यमाना-
यानुब्रूहीति । तज्जघनेनोत्तरेवेदिदणं निरखोपविश्य यूपाञ्ज-
नीया अन्वाहाञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्तमिति सप्त, तामात्रिः ।
प्रथमामन्वाह । उत्तमेन वचनेनार्द्धर्चने उपनमति यदा
जानात्युच्छ्रीयमाणायानुब्रूहीति । यदूर्ध्वंतिष्ठादिति प्रतिपद्य
समर्थ आविदधे वर्द्धमान इति अर्द्धर्च उपनमति यदा जाना-
ति परिवीयमाणायानुब्रूहीति पुनन्ति धीरा अपमो मनीषा
इति प्रतिपद्योत्तमया त्रिः परिदधातीति । यद्यप्यत्राञ्जनार्थ
एको मन्त्रः, उच्छ्रयणार्थाः पञ्च मन्त्राः, परिव्ययणार्थ एको-
मन्त्रः, तथाप्यञ्जनस्य प्राधान्याच्छ्रित्वान्यायेन सप्तापि मन्त्रा
यूपाञ्जनीया इत्युच्यन्ते । तत्राञ्जनार्थं प्रथमामृचमाह ।
“अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्तः । वंस्यते मधुना दैव्येन ।

यदूर्ध्वस्तिष्ठाद्रविणेह धत्तात् । यद्वा क्षयो मातुरस्या
 उपस्थे” इति । हे ‘वनस्पते’ वनस्पतिविकारयूप ‘देव-
 यन्तः’ देवानिच्छन्तः क्षत्रिजः, ‘दैव्येन’ देवयोगेन, ‘मधु-
 ना’ मधुरेणाज्येन, ‘अध्वरे’ यागे, ‘त्वा’ त्वाम्, ‘अञ्जन्ति’
 स्रज्ज्णीकुर्वन्ति । ‘यत्’ यस्मात् कारणात्, ‘ऊर्ध्वस्तिष्ठात्’
 उच्छ्रितः स्थास्यसि । ‘इह’ कर्मणि, ‘द्रविणा’ धनानि,
 ‘धत्तात्’ सम्पादयिष्यसि, ‘यद्वा’ यस्माच्च कारणात्, ‘अस्या
 मातुः’ श्रेयसां निर्मात्या वेदेः, ‘उपस्थे’ पार्श्वस्थिते देशे,
 ‘क्षयः’ तव निवासो भविष्यति । तस्मात् कारणात् तद्योग्य-
 तायै त्वां यजन्तीति पूर्वत्रान्वयः । यूपा याज्यमानायानु-
 ब्रूहीत्येवमध्वर्युणा प्रेषिते होता एतामृचमनुब्रूयात् ॥

अथ यूपायोच्चीयमाणायानुब्रूहीत्येवं प्रेषिते होत्रा
 या क्षचः पञ्चानुवक्तव्याः, तासां मध्ये प्रथमामाह । “उ-
 च्छ्रयस्व वनस्पते । वर्धन् पृथिव्या अधि । सुमीतिमीय-
 मानः । वर्चोधा यज्ञवाहसे” इति । हे ‘वनस्पते’ यूप,
 त्वं ‘पृथिव्याः’, सम्बन्धि ‘वर्धन्’ प्रधानभूते अस्मिन् देशे,
 ‘अधि’ उपरि, ‘उच्छ्रयस्व’ उत्तिष्ठ । कीदृशस्त्वं ‘सुमीत्या’
 शोभनेन प्रक्षेपेण स्थापनेन, ‘मीयमानः’ स्थाप्यमानः, ‘यज्ञ-
 वाहसे’ यज्ञनिर्व्वाहकाय, यजमानाय ‘वर्चोधाः’ वर्चसः
 दीप्तेर्द्वारा सम्पादयिता ॥

अथ द्वितीयामाह । “समिद्धस्य अथमाणः पुरस्तात् ।
 ब्रह्म वन्वानो अजरः सुवीरः । आरे अस्मदमतिं बाधमानः ।

उच्छ्रयस्व महते मौभगाय” इति । हे यूप त्वं ‘महते मौ-
भगाय’ यजमानस्याधिकमौभाग्यमिच्छर्थं, ‘उच्छ्रयस्व’ उ-
च्छ्रितो भव । कीदृशस्त्वं ‘समिद्धस्व’ सम्यक् प्रदीपस्याहव-
नीयस्व, ‘पुरस्तात्’ पूर्वस्थां दिशि, ‘अयमाणः’ आश्रित्य
वर्त्तमानः, तथा ‘अजर’ अविनाशं, ‘सुवोरं’ कल्याणपुत्रा-
दिममृद्धिकारणं, ‘ब्रह्म’ परिवृढमिदं कर्म, ‘वन्वानः’ सम्भज-
मानः, तथा ‘अमतिम्’ अस्मादीयमज्ञानम्, ‘अस्मदारे’ अस्मत्तो
दूरे, ‘बाधमानः’ नाशय ॥

अथ तृतीयामाह । “ऊर्ध्वं उषुण ऊतये तिष्ठा देवो
न सविता । ऊर्ध्वो वाजस्य मनिता यदञ्जिभिः वाघङ्गिर्वि-
ह्वयामहे” इति । हे यूप ‘न ऊतये’ अस्माकं रक्षणाय,
‘ऊर्ध्वं’ त्वमूर्द्धाकार एव, ‘सुतिष्ठा’ सुष्ठुस्थितिं कुरु ।
तत्र दृष्टान्तः । ‘ऊर्ध्वः’ उपरिदेशे वर्त्तमानः, ‘सविता देवो
न’ सूर्यो देव इव । कीदृशस्त्वं ‘वाजस्य मनिता’ अन्नस्य दा-
नाय, ‘यत्’ यस्मात् कारणात्, ‘अञ्जिभिः’ क्रत्वभिव्यक्त-
कारिभिः, ‘वाघङ्गिः’ क्रत्वनुष्ठानभारं वहङ्गिः, ऋत्विग्भिः
सहिताः, वयं ‘विह्वयामहे’ विशेषेण त्वामाह्वयामः ॥

अथ चतुर्थीमाह । “ऊर्ध्वो नः पाद्भ्यः हसो नि केतुना ।
विश्वः समन्त्रिणं दद । हधी न ऊर्ध्वोच्च रथाय जीवसे ।
विदा देवेषु नो दुवः” इति । हे यूप त्वं ‘ऊर्ध्वः’, सन् ‘केतुना’
प्रज्ञया, ‘नः’ अस्मान्, ‘अंहसः’ पापात्, ‘निपाहि’ नि-
तरां पालय । ‘अन्त्रिणं’ भक्षणशीलं राक्षसादिं, ‘विश्वं’

सर्वमपि, 'संदह' समूहीकृत्य भस्मीकुरु । किञ्च 'रथाय जीवसे' रथारोहणपूर्वकाय जीवनाय, 'नः' अस्मान्, 'ऊर्ध्वान्' उच्छ्रितान्, 'रुधि' कुरु त्वं । यद्वा 'चरथाय' चतुर्थाय कर्मफलप्राप्तये, 'नोदुवः' अस्मदीयां परिचर्या, 'देवेषु', 'विदा' वेदय, कथय ॥

अथ पञ्चमीमाह । "जातो जायते सुदिनत्वे अङ्गां स मर्थ आ विदथे वर्द्धमानः । पुनन्ति धीरा अपसो मनीषा । देवया विप्र उदियन्ति वाचम्" इति । अयं यूषो 'जातः' नित्यप्रादुर्भूतोऽपि, 'अङ्गां' दिवसानां मध्ये, 'सुदिनत्वे' यागयुक्त-स्वाङ्ग सुदिनत्वाय, पुनरपि 'आजायते' अस्मदर्थं आभिमुख्येन प्रादुर्भवति, 'सः' यूषः, 'मर्थे' मनुष्यैर्यजमानादिभिर्युक्ते, 'विदथे' यज्ञदेशे, 'आ' समन्तात्, 'वर्द्धमानः', आस्ते । 'धीराः' धीमन्तो यजमानादयः, 'अपसः' कर्मणानिमित्तीभूतात्, 'मनीषा' स्वकीयया 'मनीषया' बुद्ध्या, 'पुनन्ति' तमिमं यूषं शोधयन्ति, 'विप्रः' ब्राह्मणः, अत्यक्सत्त, 'देवया' देवगामिनी, 'वाचं' यूषस्तुतिं, 'उदियन्ति' उद्गमयति, उच्चारयतीत्यर्थः ॥

अथ "यूषाय परिवीयमाणायानुब्रूहीति प्रेषितेन होत्रा पठनीयामृचमाह । "युवा सुवासाः परिवीत आगात् । स उ अ्रेक्षान् भवति जायमानः । तं धीरासः कवच उन्नयन्ति । स्वाधियो मनसा देवयन्तः" इति । यथा लोके 'सुवासाः' शोभनवासापेतः, 'युवां' यौवनयुक्तः पुरुषः, अग्रत आग-

च्छति । एवमयं यूपः 'परिवीतः', रसनया वेष्टितः, 'आगात्' इह कर्मणागतः, 'स उ' स एव यूपः, 'जायमानः' इह कर्मणि निष्पद्यमानः, 'अत्रान्' दिने दिने प्रशस्यतरो भवति । 'तं' यूपं, 'धीरासः' बुद्धिमन्तः, 'कवयः' विद्वांसो यजमानादयः, 'उन्नयन्ति' स्वयमानैर्गुणैरुच्छ्रितं कुर्वन्ति । कीदृशा यजमानादयः, 'स्वाधियः' स्वयमेव बुद्ध्या यन्ति, स्वतन्त्रबुद्धय इत्यर्थः । 'मनसा' स्वकीयेन 'देवयन्तः' देवान् प्राप्तुमिच्छन्तः ॥

कल्पः । समीक्ष्यमानवतीं समिद्धवतीं चोत्तरेण पृथुपाजवत्त्वा धाव्ये दधाति । पृथुपाजा अमर्त्यस्तं सबाधो यतः सुच इति । तत्र प्रथमामृचमाह । "पृथुपाजा अमर्त्यः । घृतनिर्णिक् स्वाङ्गतः । अग्निर्यज्ञस्य हव्यवाट्" इति । 'अग्निः' पृथुपाजत्वादिगुणकः, 'पृथुपाजा' विस्तीर्णबलः, 'अमर्त्यः' मरणरहितः, 'घृतनिर्णिक्' घृतस्य शोधकः, 'स्वाङ्गतः' सुष्ठु-होमेन पूजितः, 'यज्ञस्य हव्यवाट्' यज्ञसंबन्धि हविर्वहति ।

अथ द्वितीयामाह । "तः सबाधा यतः सुचः । इत्याधिया यज्ञवन्तः । आ चक्रुरग्निमूतये" इति । 'तम्' अग्निं, 'ऊतये' रक्षार्थं, 'आचक्रुः' आङ्गानं कुर्वन्ति । कीदृशा चलिजः, 'सबाधाः' बाधासहिताः, यज्ञविघ्नं बाधमाना इत्यर्थः । 'यतः सुचः' होमव्यापृतसुचः, होमाय सुचं सर्व्वदा व्यापारयन्तीत्यर्थः । 'इत्या' इत्यमनेन प्रकारेण, 'धिया' प्रज्ञया, 'यज्ञवन्तः' सम्यग् यागं कुर्वन्तः ॥

कल्पः । त्वं वरुण इति वसिष्ठराजन्यानां परिदधाति ।
पाठस्तु “त्वं वरुण उत मित्रो अग्ने । त्वां वर्द्धन्ति मतिभि-
र्वसिष्ठाः । त्वे वसु सुषणानानि सन्तु । यूयं पातः स्वस्तिभिः
सदा नः” इति । हे ‘अग्ने’, ‘त्वं’, अनिष्टनिवारकत्वात् ‘वरुणः’,
असि । ‘उत’ अपिच, इष्टप्रापकत्वात्, ‘मित्रः’, असि, व-
सिष्ठाः’ वसिष्ठगोत्रोत्पन्नाः पुरुषाः, ‘मतिभिः’ मननीयाभि-
स्तुतिभिः, ‘त्वां’ पोषयन्ति, ‘सुषणानानि’, सुष्टु दानयोग्यानि,
‘वसन्ति’ धनानि, ‘ते’ त्वयि, सन्तु ‘यूयं’ सपरिवाराः, ‘स्वस्तिभिः’
क्षेमैः ‘नः’ अस्मान्, सदा ‘पात’ ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

होत्रे तु पाशुकेऽञ्जन्ति यूपस्याभ्यञ्जने वदेत् ।

उच्छ्रेति पञ्चोच्छ्रयणे परिव्याने युवस्विति ।

पृथु धाय्ये उभे त्वञ्च परिधानीयका भवेत् ॥

अथ भीमांसाद्वादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

उद्दिवेत्युच्छ्रयस्वेति विकल्पो वा समुच्चयः ।

विकल्पस्मारकत्वैक्यादाकारान्यत्वतोन्निमः ॥

यूपस्योच्छ्रयणे करणभूत एष मन्त्रोऽध्वर्युणा पथ्यते । उद्दि-
वस्त्रभानां तपिष्टं पृण पृथिवीमुपरेण दृष्ट्वेति उच्छ्रोत्र-
माणाय यूपाय प्रेषितेन होत्राऽयं मन्त्रः पथ्यते । उच्छ्रयस्य
वनस्पते । वर्धन् पृथिव्या अधीति । अनयोर्मन्त्रयोर्यूपोच्छ्र-
यणे स्मारणमेकमेव कार्यं । तस्माद्विकल्प इति चेत् मैवं ।
करणमन्त्र उच्छ्रयणं करोमीत्येवं स्मारयति । होत्रस्तु क्रि-

यमाण उच्छ्रयणमनुवदन्नध्वर्योयूपोच्छ्रयणं कर्त्तव्यमित्येवं-
विधां स्थितिं जनयति । तत्र स्मार्थस्योच्छ्रयणस्यैकत्वेऽपि कर्त्त-
व्यमित्यस्य करोमीत्यस्य च स्थितिप्रकारस्यान्यत्वात् । कार्यै-
क्याभावेन समुच्चयः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम् ।

उच्छ्रयस्त्रयमभिद्वयस्येत्यादीनां किं विकल्पनम् ।

समुच्चयो वा कार्यैक्यादाद्योनुसूतयेन्निमः ॥

उच्छ्रयस्वेत्युगेका । समिद्वयस्य अयमाणमिति द्वितीया । ऊर्ध्वं
ऊषुण इति तृतीया । ऊर्ध्वानः पाहोति चतुर्थी । ता एताः
क्रियमाणमनुवदन्त्या होत्रा पश्यन्ते । तामां यूपोच्छ्रयणकर्त्त-
व्यतास्मारणस्य कार्यस्यैकत्वादिकल्प इति चेत् मैत्रं । प्रथमं
मन्त्रेणात्यन्नायाः स्मृतेस्तत्तरोत्तरमनुस्यूतेः पृथक्प्रयोजनत्वात् ।
तस्मात् समुच्चयः ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमोऽनुवाके यूपसंस्कारा उक्ताः । अथ द्वितीये प्रया-
जविषया मैत्रावरुणप्रेषाः । तृतीये च होतुर्याज्याश्राच्यन्ते ।
तथा च बोधायन आह । यदा जानाति समिद्वयः प्रेष्यति ।
तं मैत्रावरुणः प्रेष्यति होता यच्चदग्निः समिधा सुपमिधा
समिद्वमित्यथ होता यजति समिद्धो अथ मनुषे दुरोण
इति ताविमावेव व्यतिषङ्ग उत्तरेणोत्तरेण मैत्रावरुणः । प्रेष्यतु-
त्तरेणोत्तरेण होता यजतीति । अत्राध्वर्युः । समिद्वयः प्रेष्यति

मन्त्रेण यदा मैत्रावरुणं प्रेष्यति । तदानीमयं मैत्रावरुणो-
 होता यच्चदित्यादिभिरनुवाकोक्तैर्मन्त्रैर्होतारं प्रेष्यति । तत्र
 प्रथमं मन्त्रमाह । “होता यच्चदग्निं५ समिधा सुषमिधा
 समिद्धं नाभा पृथिव्याः सङ्गथे वामस्य । वर्धन्दिव इडस्यदे
 वेलाज्यस्य होतर्यज” [१] इति । योऽयं दैव्यः ‘होता’, सोऽयं
 ‘समिधा’ समिधाख्यया प्रथमप्रयाजदेवतया, सहितम् ‘अग्निं’,
 ‘यच्चत्’ यजतु, पूजयतु । कीदृशमग्निं, ‘पृथिव्याः’ वेदिरूपा-
 याः, सन्धिन्यां ‘नाभौ’ उत्तरवेदिमध्यगतायामुत्तरनाभौ,
 ‘सुषमिधा’ शोभनसमिन्धनेन, ‘समिद्धं’ सम्यक् दीपितं ।
 कीदृशे नाभिस्थाने, ‘वामस्य’ वननीयस्य धनस्य, ‘सङ्गथे’ सम्यक्
 प्राप्तिनिमित्ते, ‘देवोवर्धन्’ द्युलोकवासिनामुच्छ्रयकारिणे,
 ‘इडस्यदे’ अन्नस्य प्रापके, ‘आज्यस्य वेतु’ समिदेवतायुक्तोऽग्नि-
 रिदमाज्यं पिवतु, तदर्थं हे मानुष ‘होतः’, ‘यज’ याज्यां पठ ॥

अथ द्वितीयं मन्त्रमाह । “होता यच्चत् तनूनपातमदिते-
 र्गर्भं भुवनस्य गोपां । मध्वाद्य देवो देवेभ्यो देवयानान् पथो
 अन्नक्तु वेलाज्यस्य होतर्यज” [२] इति । ‘तनूनपातं’ तनूनपा-
 त्नामकं द्वितीयप्रयाजदेवं, दैव्यः ‘होता’, पूजयतु । कीदृशं,
 ‘अदितेर्गर्भं’ भूमेः पुत्रं, ‘भुवनस्य गोपां’ भूतजातस्य पा-
 लकं, सः ‘देवः’ तनूनपात्नामकोऽग्निविशेषः, ‘अद्य’ अस्मिन्
 कर्मणि, ‘देवयानान् पथः’, देवानामागमनमार्गान्, ‘देवेभ्यः’
 देवार्थं, ‘मध्वा’ मधुरेणाज्येन, ‘अक्तु’ अक्तान् करोतु, वेला-
 ज्यस्येत्यादि पूर्व्ववत् ॥

अथ तृतीयं मन्त्रमाह । “होता यच्चनराशं नृशस्तं
नृः प्रणेत् । गोभिर्वपावान्त्स्यादीरैः शक्तिमान्रथैः प्रथमया-
वा हिरण्यैश्चन्द्री वेलाज्यस्य होतर्यज” [३]. इति । दैव्यः
‘होता’, ‘नराशंसाख्यं’ अग्निं विकल्पितद्वितीयप्रयाजदेवं, पूज-
यतु । कीदृशमग्निं, ‘नृशस्तं, नृभिर्यजमानादिभिः स्तुतं,
‘नृः प्रणेत्’ मनुष्याणां प्रकर्षेण नेतारं, स च नराशंसारथ्यो-
ऽग्निः ‘गोभिः’, ‘वपावान्’ समृद्धिमान् ‘स्यात्,’ गोसमृद्धिहे-
तुर्भवत्वित्यर्थः । तथा ‘वीरैः’ पुत्रादिभिः, ‘शक्तिमान्’ सर्व-
कार्यसाधनसमर्थो भवतु । ‘रथैः’, नानाविधैः ‘प्रथमयावा’
सर्वेभ्यः प्रथमतो गन्ता, भवतु । ‘हिरण्यैः’, बज्रभिः ‘चन्द्री’
आह्लादवान्, भवतु । यजमानाय गोपुत्ररथहिरण्यानि प्रय-
च्छत्वित्यर्थः । वेलाज्यस्येति पूर्ववत् ॥

अथ चतुर्थं मन्त्रमाह । “होता यच्चदग्निमिड ईडितो-
देवो देवाः आवचदूतो हव्यवाडमूरः । उपेमं यज्ञमुपेमां
देवो देवहृतिमवतु वेलाज्यस्य होतर्यज” इति । ‘इड’
इडेत्येतन्नामकम्, ‘अग्निं’ तृतीयप्रयाजदेवं, दैव्यः ‘होता’,
यजतु । स च ‘देवः’, ‘ईडितः’ यजमानादिभिः स्तुतः,
‘देवान्’, सर्वान् ‘आवचत्’ इह कर्मण्यावहतु । ‘दूतः’
दूतवद्वित्तकारी, ‘हव्यवाट्’ हविषो वोढा, ‘अमूरः’ अ-
मूढः, स देवः ‘इमं यज्ञं’, ‘उपावतु’ उपेत्य रचतु । ‘इमां’,
च ‘उपावतु’, ‘देवहृतिं’ मदीयं देवाङ्गानमपि, ‘अवतु’ ।
वेत्वित्यादि पूर्ववत् ॥

अथ पञ्चमं मन्त्रमाह । “होता यत्तत् वर्हिः सुष्ठरी-
मोर्णं सदा अस्मिन् यज्ञे विच प्रच प्रथताः स्वासस्यं देवेभ्यः ।
एमेनेदद्य वसवो रुद्रा आदित्याः सदन्तु प्रियमिन्द्रस्यास्तु
वेत्याज्यस्य होतयज्ञः” [५] इति । ‘सुष्ठरीमा’ शोभनवेद्यास्त-
रणेन युक्तं, ‘वर्हिः’ नामकं चतुर्थप्रयाजदेवमग्निं, दैव्यः ‘होता’,
यजतु । ‘ऊर्णं सदाः’ कम्बलवन्मृदुमूर्त्तिः, स देवः ‘अ-
स्मिन्’ मदीये, ‘यज्ञे’, ‘विच’ प्रथतां ‘प्रच प्रथताञ्च’ विविध-
मपि प्रसरतु प्रकर्षेण प्रसरतु । ‘देवेभ्यः’ देवार्थं, ‘स्वासस्यं’
सुखासनत्वेन स्थातुं योग्यं, ‘एमेन’ इत्यंभूतमृदुत्वादिगुण-
युक्तेन, ‘इद्’ वर्हिः, ‘अद्य’ अस्मिन् यज्ञे, ‘वसुरुद्रादित्याः’,
‘आसदन्तु’ आसीदन्तु । तस्य ‘वर्हिरिन्द्रस्य’, अपि ‘प्रियमस्तु’ ॥

अथ षष्ठं मन्त्रमाह । “होता यत्तदुर ऋष्याः कवव्योऽ-
कोषधावनीरुदाताभिर्जिहतां विपक्षोभिः अयन्तां । सुप्रायणा
अस्मिन् यज्ञे विश्रयन्तामृतावृधो वियन्त्वाज्यस्य होतयज्ञः”
[६] इति । ‘दुरः’ द्वारसंज्ञकाः पञ्चमप्रयाजदेवताः, तद्रूपमग्निं
दैव्यः ‘होता’, यजतु । ताश्च, ‘ऋष्याः’ महतीः हिंसाः वा,
‘कवव्यः’ कवाटवतीः, द्वाराभिमानित्वात् ‘अकोषधावनीः’ या
सुखिद्रैर्धावन्ति ताः कोषधावन्यः तद्विपरीताः, द्वारः ‘उदा-
ताभिः’ दिग्भिर्दीप्तिभिर्वा, ‘उज्जिहतां’ उद्गच्छन्तु । ‘पक्षो-
भिः’ पार्श्वैः, ‘विश्रयन्तां’ विविधं अयन्तां । ‘अस्मिन् यज्ञे’,
‘सुप्रायणाः’ सुखेन प्रापणीयाः, ‘ऋतावृधः’ ऋतस्य सत्यस्य,
यज्ञस्य वा वर्द्धयिष्यः, ‘विश्रयन्तां’ विविधं सेवन्तां ॥

अथ सप्तमं मन्त्रमाह । “होता यन्नदुषामा नक्ता वृहती
सुपेशसा नृः पतिभ्यो योनिं कृण्वाने । सस्मयमाने इन्द्रेण
देवैरिदं वर्हिःसीदतां वीतामाजस्य होतर्यजः” [७] इति ।
‘उषामा नक्ता’ अहश्च रात्रिश्चेति षष्ठमप्रयाजदेवते, तद्रूप-
मग्निं दैव्यः ‘होता’, यजतु । कीदृशौ देवते, ‘वृहती’ गुणै-
र्महत्तौ, ‘सुपेशसा’ शोभनरूपयुक्ते, ‘नृःपतिभ्यः’ नृणां पतयो
ये राजानः तदर्थं, ‘योनिं कृण्वाने’ स्थानं कुर्वाणे, ‘इन्द्रेण
देवैः’, च ‘सस्मयमाने’ समग्वर्षेण स्मितं कुर्वाणे, तथाविध-
देवते ‘इदं वर्हिः’यज्ञं, ‘आसीदतां’ । वीतामित्यादि पूर्व्ववत् ॥

अथ अष्टमं मन्त्रमाह । “होता यन्नदैव्या होतारा
मन्द्रा पोतारा कवी प्रचेतसा स्विष्टमद्यान्यः । करदिषास्वभिर्गूर्त्त-
मन्य ऊर्जा स तव मेमं यज्ञं दिवि देवेषु धत्तां वीतामाज्यस्य
होतर्यजः” [८] इति । दैव्यहोतृनामकौ सप्तमप्रयाजदेवौ,
तदात्मकमग्निं दैव्यः ‘होता’, यजतु । कीदृशौ देवौ, ‘मन्द्रा’
हर्षयुक्तौ, ‘पोतारा’ शोधयितारौ, ‘कवी’ विद्वांसौ, शा-
स्त्रज्ञौ, अतएव ‘प्रचेतसा’ प्रकृष्टज्ञानौ, तयोः ‘अन्यः’ एको-
देवः, ‘अद्य’ ‘अस्मिन् कर्मणि, ‘इषा’ अन्नेनैव हविषा, ‘स्विष्टं
करत्’ सुष्ठुयागो यथा भवति तथा करोतु । ‘अन्यः’ इत-
रो देवः, ‘ऊर्जा’ रमेन, ‘स्वभिर्गूर्त्त’ शोभनाभिप्रेतफल-
सम्बन्धं, करोतु । कीदृश्या ऊर्जा, ‘सतवसा’ वलसहितया,
तौ चोभौ देवौ ‘दिवि’ द्युलोके, स्थितेषु ‘देवेषु’, ‘इमं यज्ञं’,
‘धत्तां’ स्थापयतां । वीतामित्यादि पूर्व्ववत् ॥

अथ नवमं मन्त्रमाह । “होता यच्चत्तिष्ठो देवीरपसा-
मपस्तमा अहिद्रमद्येदमपस्तन्वतां । देवेभ्यो देवीर्देवमपो-
वियंत्वाज्यस्य होतयज” [८] इति । इडा सरस्वती भार-
तीत्येवंरूपाः । ‘तिस्रः’ अष्टमप्रयाजदेवः, तद्रूपमग्निं दैव्यः
‘होता’, यजतु । कीदृशो देव्यः, ‘अपसामपस्तमाः’ अपसा-
शब्दः कर्मावाची तेन तदतीरूपलक्ष्यन्ते, अपसां कर्मावतीनां
मध्ये अतिशयेन कर्मावत्यः, तादृशो देव्यः ‘अद्य’ अस्मिन्
दिने, ‘इदमपः’ अस्मदीयं कर्मा, ‘अच्छिद्रं’ वैकल्यरहितं
यथा भवति तथा, ‘तन्वतां’ सम्पादयन्तु, किञ्च ‘देवीः’ ता
देव्यः, ‘देवेभ्यः’ देवार्थं, ‘अपः’ अस्मदीयं कर्मा, ‘देवं’ देव-
नशीलं, अभिमतफलप्रदानसमर्थं, कुर्वतां । वियंत्वित्यादि
पूर्ववत् ॥

अथ दशमं मन्त्रमाह । “होता यच्चत्त्वष्टारमचिष्टुम-
पाकः रेतोधां विश्रवसं यशोधां । पुरुषमपमकामकर्शनः
सुपोषः पोषैः स्यात् सुवीरो वीरैर्वैत्वाज्यस्य होतयज” [१०]
इति । ‘त्वष्टा’ नवमप्रयाजदेवः, तद्रूपमग्निं दैव्यः ‘होता’,
यजतु । कीदृशं त्वष्टारं, ‘अचिष्टुं’ चेष्टनरहितं, चाञ्चल्यर-
हितं, स्थिरमित्यर्थः । ‘अपाकं’ अवालं, प्राञ्जमित्यर्थः । ‘रेतो-
धां’ रेतसः पुत्रादिवीजस्य यजमाने धारयितारं, ‘विश्रवसं’
विविधकीर्त्तयुक्तं, ‘यशोधां’ यजमाने यशसो धारयितारं,
‘पुरुषं’ बद्धरूपं, ‘अकामकर्शनं’ कामानामनाशयितारं,
सोऽस्मिन् यजमाने ‘पोषैः’ धनादिसमृद्धिभिः, ‘सुपोषः स्यात्’

सुष्टुपोषको भवतु । ‘वीरैः’ पुत्रादिभिः, ‘सुवीरः’ शोभनाप-
त्यप्रदः, भवतु । वेत्विति पूर्व्ववत् ॥

अथ एकादशं मन्त्रमाह । “होता यच्चद्वनस्यतिमुपावः
स्रक्षत् धियो जोष्टारं॥शशमन्नरः । खदात् खधितिर्चतु-
थाद्य देवो देवेभ्यो हव्यावाङ् वेत्वाज्यस्य होतर्यज” [११]
इति । ‘वनस्यति’ यूपाधारभूतं दशमप्रयाजदेवतात्मकमग्निं,
दैव्यः ‘होता’, यजतु । ‘धियो जोष्टारं’ बुद्धेः प्रोणयितारं,
‘शशमत’ पशोः शमिता, ‘नरः’ पुरुषः, ‘उपावस्रक्षत्’ पश्वर्थं
यूपत्वेनोपावस्रजतु, संयोजयत्वित्यर्थः । किञ्च स वनस्य-
तिर्दैवः ‘खधितिः’ खधितिमान् यूपः, खधितिना संस्कृत
इत्यर्थः । ‘चतुधा’ चतौ विहिते कालविशेषे, ‘अद्य’ अस्मिन्
कर्माणि, ‘खदात्’ अस्माभिर्दीयमानं हविः खदयतु । किञ्च
सः ‘देवः’ वनस्यतिः, ‘देवेभ्यः’ देवार्थं, ‘हव्या’ हवोषि, ‘अवाङ्’
वहतु । वेत्वित्यादि पूर्व्ववत् ॥

अथ द्वादशमन्त्रमाह । “होता यच्चदग्निं॥ स्वाहाज्यस्य
स्वाहा मेदसः स्वाहा स्तोकानां॥ स्वाहा स्वाहाकृतीनां॥ स्वाहा
हव्यसुक्तीनां । स्वाहा देवां॥ आज्यपान् स्वाहाग्निं होत्रा-
ज्जुषाणा अग्न आज्यस्य वियन्तुहोतर्यज” [१२] इति । योऽयं
‘स्वाहा’शब्देदित उत्तमप्रयाजदेवोऽग्निः तं दैव्यः ‘होता’,
यजतु । तदग्निप्रोत्यर्थं ‘आज्यस्य’, स्वाज्जतिरस्तु, मेदोरूपस्य
मांसविशेषस्य स्वाज्जतिरस्तु । ‘स्तोकानां’ लेशानां, स्वाज्जतिरस्तु ।
‘स्वाहाकृतीनां’ स्वाहाकारेणादीयमानानां सर्व्वाज्जतिद्रव्याणां

खाज्जतिरसु । 'हव्यमुक्तीनां' हविस्तावकमन्त्राभिमानिनीदे-
वतानामर्थं खाज्जतिरसु । येल्लाज्ये पठिता देवास्तान् स-
र्वानुद्दिश्य खाज्जतिरसु । 'होत्रात्' होमनिमित्तभूतात्,
'अग्निं', 'जुषाणाः' सेवमानाः, ये देवाः तेषां खाज्जतिरसु ।
अथमग्निरन्ये च सर्वे देवाः आज्यं पिवन्तु हे मानुष 'होतः',
तदर्थं याज्यां पठ ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीयानुवाके प्रयाजविषया मैत्रावरुणपैषा अभिहि-
ताः । अथ तृतीयानुवाके प्रयाजयाज्या आप्रीसंज्ञका होत्रा
पठनीया उच्यन्ते । तत्र प्रथमामाह । "समिद्धो अथ मनुषो
दुरोणे । देवो देवान्यजसि जातवेदः । आच वह मित्रमहस्वि-
कित्वान् । त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः" [१] इति । हे 'जात-
वेदः', 'देवः' 'दीप्यमानः' त्वं 'मनुषः' मनुष्यस्य यजमा-
नस्य, 'दुरोणे' गृहे, 'अस्मिन्' कर्मणि, 'समिद्धः' प्रज्वा-
लितः सन्, 'देवान्', 'यजसि' यज, हविषा पूजय । हे
'मित्रमहः' मित्राणां पूजयितः, 'चिकित्वान्' अभिज्ञः, त्वं
'आवह' देवानामावाहनमपि कुरु । त्वं 'दूतः' देवानां हित-
कारी, 'कविः' शास्त्राभिज्ञः, अतएव 'प्रचेताः' प्रकटज्ञानस्य,
'असि', ॥

अथ द्वितीयामाह । "तनूनपात् पथ ऋतस्य यानान्

मध्वा समञ्जन् खदयां सुजिह्व । मन्मानि धीभिरुत यज्ञ-
मृन्धन् । देवत्रा च कृणुह्यध्वरन्नः” [२] इति । हे ‘तनूनपात्’,
नामकाग्ने हे ‘सुजिह्व’ शोभनज्वाल, ‘ऋतस्य’ यज्ञस्य, ‘यानान्’
फलप्राप्तिहेतुन्, ‘पथः’ मार्गान् हविर्लक्षणान्, ‘मध्वा’ मधुना
रमेन, ‘समञ्जन्’ सम्यक् सत्त्वणीकुर्वन्, ‘खदया’ खादूकुर ।
किञ्च ‘मन्मानि’ मननीयानि अस्माकमभिप्रेतानि, ‘धीभिः’
आत्मीयवुद्धिभिः, ‘मृन्धन्’ समृद्धानि कुर्वन्, ‘उत’ ‘अ-
पिच’ ‘यज्ञमृन्धन्’ यज्ञमपि समृद्धं कुर्वन्, ‘नोध्वरं च’
अस्मदीयं यज्ञमपि, ‘देवत्रा कृणुहि’ देवेषु कुर ॥

अथ तृतीयामाह । “नराशंसस्य महिमानमेषां उप-
स्तोषाम यजतस्य यज्ञैः । ते सुक्रतवः शुचयो धियन्धाः ।
खदन्तु देवा उभयानि हव्या” इति । ‘नराशंसं’ नामकस्य अग्नेः,
‘महिमानं’ माहात्म्यं, ‘उपस्तोषाम’ उपेत्य स्तुम । कीदृशस्य,
‘एषां’ अतिग्यजमानानां, सम्बन्धिभिः ‘यज्ञैः’, ‘यजतस्य’
पूजनीयस्य, एवं नराशंसे स्तुते सति ‘देवाः’, ‘उभयानि
हव्या’ आज्यपुरोडाशलक्षणानि द्विविधानि हवींषि, ‘खदन्तु’
आखदन्तां । कीदृशा देवाः, ‘सुक्रतवः’ शोभनयज्ञाः, ‘शुचयः’
शुद्धाः, ‘धियं धाः’ ज्ञानानां धारयितारः । द्वितीयतृती-
ययोरनयोर्मन्त्रयोः अधिकारिभेदेन व्यवस्थितविकल्पो द्र-
ष्टव्यः । तथा चापस्तम्ब आह, नराशंसो द्वितीयः प्रयाज्ञो
वशिष्टशुनकानां तनूनपादितरेषां गोत्राणामिति ॥

अथ चतुर्थीमाह । “आजुक्कान ईक्षो वन्द्यश्च । आयाह्यग्ने

वसुभिः सजोषाः । त्वं देवानामसि यक्क होता । स एनान्य-
क्षीषितो यजीयान्” [४] इति । हे ‘अग्ने’, ‘त्वं’, ‘आयाहि’ अस्मिन्
कर्मण्यागच्छ । कीदृशस्त्वं, ‘आजुक्कानः’ देवानामाकाता,
‘ईक्षः’ सुत्यः, ‘वन्द्यश्च’ नमस्कार्योऽपि, ‘वसुभिः’ देवैः,
‘सजोषाः’ समानप्रीतिः, हे ‘यक्क’ प्रभूतसत्त्व, ‘देवानां’, ‘होता’
आकाता, ‘असि’, ‘सः’ त्वं, ‘एनान्’ देवान्, ‘यच्छि’ यज,
‘ईषितः’ अस्माभिरध्येषितः, प्रार्थितः, ‘यजीयान्’ मनुष्याद-
प्यतिशयेन यष्टा ॥

अथ पञ्चमीमाह । “प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्याः । वस्तो-
रस्या वृज्यते अग्ने अङ्गां । व्युप्रथते वितरं वरीयः । देवेभ्यो
अदितये स्त्रोनम्” [५] इति । यदिदं ‘प्राचीनं’ प्रागग्रत्वेना-
स्तीर्णं, ‘बर्हिः’, अस्ति तदिदं ‘प्रदिशा’ प्रकर्षेण दिश्यमानेन
मन्त्रेण, ‘पृथिव्याः’ वेदिरूपायाः, ‘वस्तोः’ आच्छादनार्थं, ‘अङ्गा-
मये’ प्रातःकाले, ‘अस्याः’ प्राच्या दिशः सकाशात्, ‘वृज्यते’
आह्रियते । तथा च मन्त्रान्तरं, त आवहन्ति कवयः पुर-
स्तादिति । तच्चाहृतं बर्हिः ‘देवेभ्यः’ देवार्थं, ‘अदितये’ भूम्यर्थं,
‘वितरं’ विविधं, ‘वरीयः’ अत्यन्तश्रेष्ठं, ‘स्त्रोनं’ सुखं, यथा
भवति तथा ‘व्युप्रथते’ वेद्यां प्रसृतं भवति ॥

अथ षष्ठीमाह । “व्यचस्वतीर्विया विश्रयन्तां । पतिभ्यो
न जनयः शुभ्रमानाः । देवीर्दारो बृहतीर्विश्रमिन्वाः । देवेभ्यो
भवथ सुप्रायणाः” [६] इति । या ‘द्वार’ देवताः सन्ति ताः अस्मिन्
कर्माणि ‘विश्रयन्तां’ विशेषणस्थिता भवन्तु, कीदृशः, ‘व्यच-

स्वतीः' व्याप्तिमत्यः, अत एव 'उर्विया' अत्यन्तविस्तृताः, 'शुभ-
मानाः' शोभनाः । तत्र दृष्टान्तः, 'पतिभ्यो न जनयः' या
स्त्रियः पत्यर्थं शोभन्ते तद्वद्देवीरित्यादीनि चत्वारि सम्बन्ध-
न्तानि । 'वृहतीः' गुणैर्महत्यः, 'विश्वमिन्वाः' विश्वस्य प्रीण-
यित्रीः, 'द्वारो देवीः' द्वाराभिमानिन्यः, 'हे देव्यः', 'देवेभ्यः'
देवार्थं, 'सुप्रायणाः' सुष्ठुगमनचमाः भवथ ॥

अथ सप्तमीमाह । "आ सुष्वयन्ती यजते उपाके । उषासा
नक्ता सदतां नि योनौ । दिव्ये योषणे वृहती सुरूक्ने । अधि
श्रियः शुक्रपिशन्दधाने" [७] इति । 'उषासा नक्ता' अहोरात्रे
देव्यौ, 'योनौ' अस्मिन् यज्ञस्थाने, 'नि' नितराम् आसीदतां ।
कीदृशौ, 'सुष्वयन्ती' सुष्ठु आयन्त्यौ गच्छन्त्यौ, 'यजते' यज-
नोये, 'उपाके' जनावचितुमुपक्रान्ते, 'दिव्ये' दिवि भवे, 'यो-
षणे' योषितां वित्तेन प्रीणयित्री, 'वृहती' गुणैर्महत्यौ,
'सुरूक्ने' सुष्ठु दीप्ते, 'शुक्रपिशं' निर्मलरूपां, 'श्रियं', 'अधिद-
धाने', अधिकं धारयन्त्यौ ॥

अथ अष्टमीमाह । "दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मि-
माना यज्ञं मनुषो यजध्वे । प्रचोदयन्ता विदथेषु कारू प्रा-
चीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता" [८] इति । 'दैव्यहोतार' नामकौ,
देवौ अत्रासीदतामिति शेषः । कीदृशौ, 'प्रथमा' मनुष्यहेतुः
पूर्वभाविनौ, 'सुवाचा' शोभनस्तोत्रौ, 'मनुषः' यजमानस्य,
'यजध्वे' यष्टुं, 'यज्ञं', 'मिमाना' उत्पादयन्तौ, 'प्रचोदयन्ता'
'विदथेषु' यज्ञेषु सर्वान् ऋत्विजः प्रेरयन्तौ, 'कारू' स्वयञ्च

कर्त्तारौ, 'प्राचीनं ज्योतिः' प्राच्यां दिशि प्रणीतं आहवनी-
याख्यमग्निं, 'प्रदिशा' प्रकृष्टेनोपदिष्टमार्गेण 'दिशनौ' नि-
र्व्वाहकौ ॥

अथ नवमीमाह । “आ नो यज्ञं भारती त्वयमेतु । ईडा
मनुष्यदिह चेतयन्ती । तिस्रो देवीर्वर्हिर्दिदं स्थानं । सरस्वती
स्वपसः सदन्तु” [८] इति । ‘भारत्याख्या देवी’, ‘नः’ अस्म-
दीयं, ‘यज्ञं’, ‘त्वयं’ क्षिप्रं, ‘एतु’ आगच्छतु । ‘दिह’ अस्मिन्
कर्मणि, ‘मनुष्यत्’ ‘चेतयन्ती’ यथा मनुष्यो मयास्वोपकर्त्तव्य-
मिति जानाति तद्वज्जानाति, ‘ईडा’ख्या देवी चागच्छतु ।
तथा ‘सरस्वती’, चागच्छतु । एवमेताः ‘तिस्रोदेव्यः’, ‘स्व-
पसः’ शोभनकर्माणि, ‘स्थानं’ सुखकरं, ‘दिदं वर्हिः’ इमं यज्ञं,
‘आसदन्तु’ प्राप्तुवन्तु ॥

अथ दशमीमाह । “य इमे द्यावापृथिवी जनित्री । रूपै-
रपिङ्गद्भुवनानि विश्वा । तमद्य होतरिषितो यजीयान् । देवं
त्वष्टारमिह यच्च विद्वान्” [१०] इति । ‘यः’ त्वष्टा देवः, ‘जनित्री’
विश्वस्य जनयित्री, ‘इमे द्यावापृथिव्यौ’, ‘रूपैः’ देवतिथ्यङ्म-
नुष्याद्याकारैः, ‘अपिङ्गत्’ रूपयुक्तान्यकरोत् । तथा ‘विश्वा
भुवनानि’ सर्वाणि भूतजातानि, ‘अपिङ्गत्’ रूपयुक्तान्यक-
रोत् । हे ‘होतः’, ‘यजीयान्’ यष्टुतमः, त्वं ‘विद्वान्’ अभिज्ञः
सन्, ‘इषितः’ अस्माभिः प्रार्थितः, ‘अद्य’ अस्मिन् दिने, ‘दिह’
कर्मणि, ‘तं’ त्वष्टारं, ‘देवं’, ‘यच्च’ यज ॥

अथ एकादशीमाह । “उपावस्यजन्मन्या समञ्जन् । देवा-

नां पाथ चतुथा हवींषि । वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः ।
 खदन्तु हव्यं मधुना घृतेन” [११] इति । ‘वनस्पतिर्देवः’ यूपः,
 ‘तन्मया’ आत्मनैव परनिरपेक्षयैव, ‘चतुथा’ तत्तद्भूतौ, ‘देवानां,’
 ‘पाथः’ पशुलक्षणमन्नं, ‘अन्यानि च’ ‘हवींषि’, ‘समंजन्’ सम्यक्
 प्रकाशयन्, ‘उपावसृजत्’ देवेभ्यः प्रयच्छत् । किञ्च योऽयं
 ‘वनस्पतिः’ यूपदेवः, यश्च ‘शमिता’ शमितादेवः, योऽपि
 ‘अग्निः’ अग्निर्देवः, एते सर्वे ‘मधुना’ मधुरेण घृतेन, ‘हव्यं’,
 ‘खदन्तु’ खादूकुर्वन्तु ॥

अथ द्वादशीमाह । “सद्योजातो व्यमिमीत यज्ञं । अग्नि-
 र्देवानामभवत् पुरोगाः । अस्य होतुः प्रदिश्युतस्य वाचि । स्वाहा-
 कृतं हविरदन्तु देवाः” [१२] इति । ‘सद्योजातः’ जातमात्र
 एव, अयं ‘अग्निः’, ‘यज्ञं’, ‘व्यमिमीत’ विशेषेणोत्पादयति ।
 अतएवायमग्निः ‘देवानां’, मध्ये ‘पुरोगाः’ प्रथमगामी,
 मुख्यः, ‘अभवत्’ । ‘प्रदिशि’ प्रकृष्टायां पूर्वस्थां दिशि, स्थितस्य
 ‘ह्यतस्य’ यज्ञनिष्पादकस्य, ‘अस्य’ आहवनीयाख्यस्य, ‘होतुः’
 अग्नेः, ‘वाचि’ वागुपलक्षित आख्ये, ‘स्वाहाकृतं’ स्वाहाकारेण
 प्रक्षिप्तं, ‘हविः’, सर्वं ‘देवाः’, ‘अदन्तु’ भक्षयन्तु ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ।

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीये प्रयाजयाज्या आप्रीमंज्ञका अभिहिताः । चतुर्थे पर्यग्नीकरणीया उच्यन्ते । कल्पः । यदा जानाति पर्यग्ने क्रियमाणायानुब्रूहि इति । तदा मैत्रावरुणपर्यग्नीकरणाया-
न्वाहोऽग्निर्होता नोध्वर इति । तत्र प्रथमामृचमाह । “अ-
ग्निर्होता नो अध्वरे वाजी सन् परिणीयते । देवो देवेषु य-
ज्ञियः” इति । ‘देवेषु’ मध्ये ‘यज्ञियः’ यज्ञार्हः, ‘देवः’ अग्निः,
‘नोध्वरे’ अस्मदोद्ये यज्ञे, ‘होता’ होमनिष्पादकः, ‘वाजी’
हविर्लक्षणान्युक्तः सन्, ‘परिणीयते’ परितो नीयते ॥

अथ द्वितीयामृचमाह । “परि त्रिविश्चध्वरं । यात्यग्नी
रथीरिव । आ देवेषु प्रयो दधत्” इति । ‘रथीरिव’ रथवा-
निव, अयं पर्यग्नीकरणार्थं उल्लुकरूपः ‘अग्निः’, ‘अध्वरं’
योगसाधनं पशुं, ‘त्रिविष्टि’ वेष्टनत्रयं यथा भवति तथा,
पर्यग्नीकरणार्थं ‘प्रयः’ प्रायणीयं हविः, ‘देवेषु’, ‘आदधत्’
आदधालित्येवमर्थं ॥

अथ तृतीयामृचमाह । “परि वाजपतिः कविः अग्निर्हव्या-
न्यक्रमीत् । दधद्रत्नानि दाशृषे” इति । ‘वाजपतिः’ अन्नस्य
पालकः, ‘कविः’ विद्वान्, अयम् ‘अग्निः’, ‘हव्यानि’, पुरुषरूपाणि
‘पर्यक्रमीत्’ परिक्रान्तवान् । किं कुर्वन्, ‘दाशृषे’ हविर्दत्त-
वते, यजमानाय ‘रत्नानि’, ‘दधत्’ सम्पादयन् ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे पर्याग्निकरणिया च उक्ताः पञ्चमे अग्निगुणैषवा-
दिनं होतारं प्रति मैत्रावरुणप्रेषाभिधीयते । कल्पः । यदा
जानातुप्रेष्य होतर्हव्या देवेभ्य इति मैत्रावरुणः प्रेष्यत्यजै-
दग्निरिति जपति । पाठस्तु । “अजैदग्निः । असनद्वाजं नि ।
देवो देवेभ्यो हव्याऽवाट् । प्राञ्जोभिर्हिन्वानः । धेनाभिः कल्प-
मानः । यज्ञस्यायुः प्रतिरन् । उप प्रेष्य होतः । हव्या देवेभ्यः”
इति । अथ शामित्रः मैत्रं प्रतिनियमनस्य पशोः पुरतो योयमुल्लु-
काख्योऽग्निरित्युच्यते । सोऽयम् ‘अग्निः’, ‘अजैत्’ जयतु । हविः-
सम्पादनसामर्थ्यमत्र जयः । ‘वाजं’ अन्नं, हविर्लक्षणं, ‘न्यसनत्’
नीयमानं सम्भजतु । ‘देवः’ द्योतनात्मकोऽयमग्निः, ‘देवेभ्यः’
देवाथं, ‘हव्या’ हवींषि, ‘अवाट्’ आवहतु । किं कुर्वन्,
‘प्राञ्जोभिः’ अतिभिर्गतिभिः, ‘प्रहिन्वानः’ अग्रतो गच्छन्,
‘धेनाभिः’ प्रीणयित्रीभिर्दीप्तिभिर्धारणादिभिर्वा, ‘कल्पमानः’
सामर्थ्यं सम्पादयन्, ‘यज्ञस्य’ यज्ञवतो यजमानस्य ‘आयुः’,
‘प्रतिरन्’ प्रकर्षेण वर्द्धयन्, एवमयमग्निरहव्यानि वहतु । हे
‘होतः’, ‘उपप्रेष्य’ प्रेष्यमाणमैत्रावरुणेन प्रेषितः सन् पश्चात्
प्रेष्य ज्ञापयसि । किं ज्ञापितव्यमिति तदुच्यते, ‘देवेभ्यः’
‘हव्या’ देवाथं हवींषि ज्ञापय ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ।

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे अभिगुप्रेषार्थो भैत्रावरुणप्रेषोभिहितः । षष्ठेऽभि-
गुप्रेषोभिधीयते । कल्पः । अथ होताभिगुमन्वाह दैव्याः शमि-
तार इति । पाठस्तु । “दैव्याः शमितार उत मनुष्या आरभ-
ध्वं । उपनयत मेध्या दुरः । आशासाना मेधपतिभ्यां मेधं । प्राप्ता
अग्निं भरत । स्तृणीत वर्हिः । अन्वेनं माता मन्यतां । अनु पिता ।
अनु भ्राता सगर्भः । अनु सखा सयूथः । उदीचीनाः अस्य पदो
निधन्तात् । सूर्यं चक्षुर्मयतात् । वातं प्राणमन्वस्त्वजतात् ।
दिशः ओचं । अन्तरीक्षमसुं । पृथिवीः शरीरं । एकधास्य
त्वचमाच्छ्रितात् । पुरा नाभ्या अपिशसो वपामुत्खिदतात् ।
अन्तरेवोष्माणं वारयतात् । श्येनमस्य वचः कृणुतात् । प्रशसा
बाह्व । शला दोषणी । कश्यपेवाऽसा । अच्छिद्रे ओणी ।
कवषोरू स्लेकपर्णाष्टीवन्ता । षड्विंशतिरस्य वंक्रयः । ता अनु-
ष्टेयाच्छावयतात् । गात्रं गात्रमस्यानूनं कृणुतात् । ऊबध्यगोहं
पार्थिवं खनतात् । अस्त्रा रक्षः सः सृजतात् । वनिष्टुमस्य मा-
राविष्ट । उरूकं मन्यमानाः । नेद्वस्तोके तनये । रविता र-
वच्छमितारः । अभिगो शमीध्वं । सुशमि शमीध्वं । शमीध्वम-
भिगो” इति । ‘शमितारः’ विशसनकर्त्तारः, ते च द्विविधाः,
देवरूपा मनुष्यरूपाश्च । ते च सम्बोध्यन्ते । हे ‘दैव्या शमितारः’,
अपिच हे ‘मनुष्याः शमितारः’, यूयं उभयेऽपि वक्ष्यमाणं
कर्म्म कर्तुं ‘आरभध्वं’ । किं कर्त्तव्यमिति तदुच्यते, ‘मेध्याः’
मेधार्हाः, ‘दुरः’ द्वारो हविर्मार्गान्, विशसनहेतीर्वा, ‘उप-

नयत' सन्निधापयत, 'मेधपतिभ्यां' यज्ञस्वामिभ्यां, पत्नीयज-
मानार्थं अग्नीषोमदेवतार्थं वा 'मेधं' यज्ञं, 'आशासानाः'
प्रार्थयमाना यूयं, 'अस्मै' सञ्ज्ञपनस्थानमुपनीयमानाय पशवे,
'अग्निम्' उत्सुकाख्यं, 'प्रभरत' प्रकर्षेण अयणार्थं हरत । अय
सञ्ज्ञपनस्थानं नीतस्य पशोरधस्तात् 'वर्हिस्तृणीत' उपाकरण-
योर्वर्हिषोरन्यतरत् उपक्षिपत । अथैनं सञ्ज्ञयमानं पशुं मा-
त्रादयः 'अनुमन्यन्ताम्' अङ्गीकुर्वन्तां, समाने गर्भे भवः
'सगर्भः', 'भ्राता', समाने यूथे भवः 'सयूथः', सखा सञ्ज्ञयमा-
नस्य 'अस्य', 'पदः' पादान्, 'उदीचीनान्' उत्तरगतान्,
'निधत्तात्' स्थापयत । 'सूर्यं' चतुर्गमयतात्' चक्षुः सूर्य-
देवतां प्रापयत । 'प्राणं' असुं वायुदेवतां प्रति 'अन्ववस्य-
जतात्' अनुप्रापयत । 'ओचं', दिग्देवताः प्रापयत । 'असुं'
जीवं, 'अन्तरिक्षं', प्रापयत । 'शरीरं', 'पृथिवीं', प्रापयत ।
'एकधा' एकविधया विच्छेदराहित्येन, 'अस्य त्वचम्', 'आच्छा-
तात्' क्षिप्त्वा कुरुत । 'नाभ्याः', 'अपिशसः' क्छेदात्, पूर्वमेव
'वपां' 'उत्खिदतात्' उद्धरत । 'ऊष्माणं' उच्छासं, 'अन्तरेव',
'वारयतात्', पिहिताख्यं सञ्ज्ञपयेदित्यर्थः । 'श्वेनं' श्वेनाकृति-
कम्, 'अस्य' पशोः, 'वचः', कुरुत । 'बाहू', 'प्रशसा' प्रच्छे-
दनौ, कुरुत । 'दोषणी' प्रकोष्ठौ, 'शला छणुतात्' शलाकाकारौ
कुरुत । 'अंसा कश्चपा' उभावयंसौ कच्छपाकारौ कुरुत ।
'आणी', उभे अपि 'अच्छिद्रे' अन्यूने कुरुत । 'कवषा' कपा-
टाकारा, 'स्लेकपर्णा' करवीरपत्राकारौ 'अष्टीवन्ता' अविभक्तौ,

‘ऊरू’, मूलयुक्तौ कुरुत । ‘अस्य’ पशोः, ‘वङ्गयः’ वक्राणि पार्श्व-
 स्थीनि ‘षड्विंशतिः’, भवन्ति, ताः सर्वाः ‘अनुष्टुप्’ अनुष्ठानक्रमेण
 स्त्रस्थानगतानि, ‘उच्चावयतात्’ उद्धरत । ‘गात्रं गात्रं’ सर्व-
 स्थावदानीयमङ्गं, ‘अनूनं कृणुतात्’ अविकलं कुरुत । ‘ऊब-
 ध्यगोहं’ पुरीषगूहनस्थानं, ‘पार्थिवं खनतात्’ पृथिवीसम्बन्ध-
 मवटं खनत । ‘अस्त्रा’ रुधिरेण, ‘रत्तः सः सृजतात्’ पिशित-
 लोलुपं राक्षसादि संयोजयत । ‘अस्य’ पशोः, ‘वनिष्ठुं’
 गुदसदृशमात्रं मांसं, ‘माराविष्ट’लूनं किञ्च माकुरुत । ‘ऊरूकं
 मन्यमानाः’ पक्षिविशेषाकारमवगच्छन्तः, ऊलूकसदृशं वनिष्ठुं
 तथैवाद्धरत न तु मध्यतः किञ्च कुरुतेत्यर्थः । ‘वः’ युष्माकमेवं
 कुर्वतां, सम्बन्धिनि ‘तोके’ पुत्रे, ‘तनये’ तदीयापत्ये, च
 ‘रविता’ श्रमयिता, ‘नेत्’ नैव, ‘रवत्’ ‘रूयात्’ यथा शास्त्रं
 क्लेदने क्रियमाणे भवतां गृहे पुत्रपौत्रादिनिमित्तं रोदनं न
 भवतीत्यर्थः । हे ‘श्रमितारः’, दैव्या मनुष्याश्च हे ‘अग्निगो’
 तेषु मुख्यदेव, यूयं सर्वेऽपि ‘शमीध्वं’ विशशनादिना पशुं
 संस्कुरुध्वं । पुनरपि विशेषाकारेणाच्यते । ‘सुशमि’ सुष्ठु-
 श्रमनं शास्त्रीयविश्रमनं यथा भवति तथा, ‘समीध्वं’ पशुं
 श्रमयत, संज्ञपयत, हे ‘अग्निगो’, इतरैः सह यूयं सर्वे ‘शमीध्वं’
 सर्वथा श्रमयत । न त्वपचरितं श्रमनं कुरुत । क्रूरं कर्मेति
 मत्वा तदुपेक्षणं माभूदिति पुनः पुनर्वचनम् ॥

कल्पः । अथाप्येतं जयं जपत्यग्निगुश्च इति । पाठस्तु ।

“अग्निगुश्चापापश्च । उभौ देवानां श्रमितारौ । ताविसं पशुः

अपयतां प्रविद्वांसौ यथा यथास्य अयणं तथा तथा”
इति । योऽयम् ‘अभिगु’नामकः देवः यश्च ‘अपापनामकः’ तौ
‘उभौ’, ‘देवानां’, मध्ये ‘शमितारौ’ विशसनस्य कर्त्तारौ, ‘तौ’
उभौ, ‘इमं पशुं’, ‘अपयतां’ अयणं पाकं कुरुतां । कीदृशौ
‘यथा यथास्य अपणं तथा तथा प्रविद्वांसौ’ येन येन प्रकारे-
णास्य पशोः अयणं भवति तं तं प्रकारं प्रकर्षेण जानन्तौ ।

अत्र मीमांसा । नवमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम् ।

अविकारो विकारो वा स्थान्मेधपतिशब्दयोः ।

विकारे स्वामिदेवार्थं एकार्थं वान्तिमेऽपि किम् ॥

स्वाम्यर्थो देवतार्थो वा स्यादन्याय्यत्वतोऽग्निमः ।

अर्थसत्त्वाद्विकारोऽत्र द्वावर्थौ शब्दयोर्द्वयोः ॥

मन्त्रैक्यादर्थं एकोऽत्र स्वाम्यस्मिन् ज्याययाब्दिता ।

देवार्थाशीर्देव एकोऽधिष्ठाने द्वे द्विधेरणं ॥

अभिगुप्रेषानि गदस्यादाविदमान्नायते । ‘दैव्याः शमितार
उत मनुष्या आरभध्वं । उपनयत मेधा दुरः । आशासाना
मेधपतिभ्यां मेधमिति’ । शाखान्तरे मेधपतये मेधमिति । अय-
मर्थः । ‘शमितारः’ पशुचातिनः, द्विविधाः, ‘दैव्या मनुष्याश्च’,
तानुभयान्, सम्बोध्य होता कर्त्तव्यविशेषान्निर्दिशति । प्रारम्भः
कर्त्तव्यः, मेधो यज्ञः तद्योगात् दुरःपदार्थान् हिंसाहेतुन
इहानयत । किं कुर्वन्तः, यज्ञपतिभ्यां यज्ञपत एवायज्ञ-
माशासाना इति तत्रैकवचनान्तस्य द्विवचनान्तस्य मेधपति-
शब्दस्य बहुपशुयुक्तासु विवृतिष्वनूहं ऊहो वेति संशयः ।

ऊहपक्षेऽपि किमेकवचनान्तस्य यजमानार्थो द्विवचनान्तस्या-
 ग्रीषोमौ देवते इत्येवमर्थभेदः, किंवा शब्दद्वयस्यैक एवार्थ
 इति संशयः। एकार्थत्वपक्षेपि यजमान एवार्थो देवतैव वेति
 संशयः। तत्राग्रीषोमीये पक्षौ यजमानोऽग्रीषोमौ चेति त्रयो
 मेधस्य पतयः, तेष्वेकवचनस्य द्विवचनस्याचान्यायनिगदत्वेन
 प्रकृतावविवक्षितस्य वचनस्य विहृतावनूह इत्याद्यः पक्षः।
 प्रकृतौ समवेतार्थत्वे सम्पादयितुं शक्ये सत्यन्यायनिगदत्वाभा-
 वाद्विहृतावनूहः कर्त्तव्य इति द्वितीयः पक्षः। अस्मिन् द्वितीय-
 पक्षेऽपि प्रकृतावपन्यस्तप्रकारेणार्थभेदाद्विकृतिषु बह्वयजमान-
 युक्तास्त्रहीनादिषु यजमानानुसारेणैकवचनान्त ऊहनीयः।
 सोऽयं शाखाविकल्पेन प्रथमः पक्षः। शाखाभेदेन पाठभेदेऽपि
 मन्त्रभेदाभावादर्थभेदो न युक्तः, किन्त्वेक एवार्थ इति पक्षान्तरं।
 तदापि देवतायाः सम्प्रदानत्वेन स्वामित्वाभावान्मेधपतिशब्द-
 योग्यता नास्तीति यजमान एव तच्छब्दार्थः। तस्मिंश्च यज-
 माने स्त्रुत एकत्वं जायया सह द्वित्वमित्येकवचनद्विवचने उभे
 अपि समवेतार्थे। ततो यजमानद्वयोपेतायां विहृतावेकवचनान्तो
 द्वित्वेनोहनीय द्विवचनान्तो बहुत्वेनेति पूर्वः पक्षः। मेधस्य यज-
 मानार्थत्वं नैव शासनीयं, तस्य सिद्धत्वाद्देवतार्थत्वं त्वाशासनीयं।
 ततो मेधमाशासाना इत्येतद्देवतायां समवेतार्थं सम्प्रदानस्याप्यु-
 द्देश्यत्वेन प्राधान्यान्मेधपतित्वं अविरोद्धं। देवत्वाकारेणैकत्वादग्नि-
 त्वसोमत्वाकारेण द्वित्वाच्चैकवचनद्विवचने उपपद्यते। तस्माद्देव-
 तानुसारेण विहृतावनूह इति राद्धान्तः। तत्रैवान्यच्चिन्तितम्।

आवित्येकवाच्येष ऊह्यो नो वो ह्यतेन्यवत् ।

गणार्थत्वादनूहोतो विकल्पः प्रकृताविव ॥

प्रजापशुसम्यक्तिकामस्य बद्धदेवत्यः पशुरीक्षायते । यः
कामयेत प्रथेय पशुभिः प्रप्रजया जायेयेति स एतामविं वशाम-
दित्येभ्यः कामायास्तभेतेति । वशा बन्ध्या कामाथ कामुकेभ्य
इत्यर्थः । अत्र चोदकप्राप्ते मेधपतय इत्येकवचनान्तः शब्द
आदित्यानां बद्धत्वाद्वचनान्तत्वेनोद्दनीयः । यथा मेधपति-
भ्यामिति द्विवचनान्त ऊह्यते, यथा वा पाशमित्येकवचनान्त
ऊह्यते, तद्वदिति चेत् । मैवं । प्रकृतामग्नीषोमयोगैकैकत्वमेक-
वचनान्तो ब्रूते, आदित्यानामपि गणैकत्वं समानमित्यनूहः ।
तस्माद्विज्ञत एकवचनान्त इतरेण सह प्रकृताविवाचापि
विकल्प्यते । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

कृष्णग्रीवादिके नोह ऊहो वास्य न पूर्ववत् ।

देवत्वं न गणस्यात ऊहो बद्धतिवित्तया ॥

यूपैकादशिन्यामग्न्यादिदेवताः पशव आन्नाताः, प्रैवाग्ने-
येन वापयति मिथुनः सारस्वत्या करोति रेतः सौम्येन दधाति
प्रजनयति पौष्णेनेत्यादिना । ते च खनामभिरन्यत्रान्नाताः,
आग्नेयः कृष्णग्रीवः सारस्वतो मेघो वभ्रुः सौम्यः पौष्णः श्याम
इत्यादिना । तत्रास्यैकवचनान्तस्य मेधपतिशब्दस्यादित्येखिवानूह
इति चेत् । मैवं । वैषम्यात् आदित्यगणस्य तत्र देवत्वं, इह
त्वेकैकस्यैव पृथग्देवत्वं, अतो बह्वन् देवानभिधातुं बद्धवचना-
न्तत्वमूद्दनीयं । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

द्विपञ्चोऽस्य चतुराद्यूहो न वोहः पशुभेदतः ।

तेजोमात्रस्य सूर्यादावेकीभावादनूहनं ॥

अग्नीषोमोऽथ पञ्चावध्रिगुप्रैषे पशुसम्बन्धिचतुरादीनां सूर्या-
दिसंसर्ग आन्नायते, सूर्यं चतुर्गमयतात् । वातं प्राणमन्व-
वसृजतात् । दिशः श्रोत्रमित्यादि । मैत्रः श्वेतमालभेत वा-
रुणं कृष्णमिति । विहितयोर्द्वयोः पञ्चोर्मन्तगताश्चतुरादिशब्दा
दिवचनान्तत्वेनोहनीयाः । कुतः पशुभेदेन चतुरादीनां भिन्न-
त्वात् । इति चेन्नैवं । न खल्वत्रेन्द्रियाधिष्ठानं शरीरगतं गोलकं
चक्षुःशब्देन विवक्षितं । तद्विवक्षायामेकस्मिन्नपि पशौ गोलक-
भेदावेकवचनान्तचक्षुःशब्दस्यानन्वयप्रसङ्गात् गोलकस्य सूर्या-
दिप्राप्त्यसम्भवाच्च । यत्तु रूपदर्शनादिसामर्थ्यलक्षणं तेजो-
मात्रं तदत्र चतुरादिशब्दैर्विवक्षितं, तच्च पञ्चनेकत्वेऽपि ततो
निर्गत्य सूर्यादावेकीभूतत्वात् समुद्रप्रविष्टनदीवन्न भेदेनाव-
तिष्ठते । तस्मान्नाख्यूहः । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

एकधेत्यविकारः स्यादभ्यासो वा सहत्वतः ।

आद्यो मैवं प्राकृतस्य सकृत्वस्योचितत्वतः ॥

तस्मिन्नेवाध्रिगुप्रैषे श्रूयते, एकधास्य त्वमाच्छ्रुतादिति ।
किञ्चित्यर्थः । तत्र द्वयोः पञ्चोरेकधेत्यस्य शब्दस्य नास्तिवि-
कारः । कुतः, तस्य शब्दस्य इह सहत्ववाचित्वात् । एकधा
गाः पाययतीत्यत्र यौगपद्ये प्रयोगदर्शनात् । पञ्चनेकत्वेऽपि
त्वगुत्पाटनस्यैककालीनत्वं बहुपुरुषकर्तृकस्य घटत इति प्राप्ते
ब्रूमः । प्रकृतावेकस्मिन् पशौ यौगपद्यलक्षणार्थो न सम्भवति ।

ततः सकृत् तस्य शब्दस्यार्थः । त्वगण्यस्य पशोर्बहुलत्वे न-
च्छेतव्या किन्तु सर्वापि सकृदेकप्रयत्नेनेत्युक्तं भवति । यत्
प्रकृतौ सकृत् तदेव विहताच्छुचिर्मन्तः प्रतिपशु सकृत्त्वमभि-
धातुमेकधेत्ययं मन्त्रोभ्यसितव्यः । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

सादृश्यमुत साकल्यं श्येनाद्युत्था विवर्चितं ।

प्रसिद्धमग्निधेराद्यस्तत्त्वादखिलोद्भूतिः ॥

आग्निगुपैषवचन एतदान्नायते, श्येनमस्य वचः कृणुता-
दिति । तत्र यथाऽमी पिष्टपिण्डाः सिंहाः क्रियन्तामित्युक्ते
प्रसिद्धमिहसन्निधानात् पिष्टपिण्डेषु सिंहसादृश्यं कर्त्तव्यतया
प्रतीयते । तथैवास्य पशोर्वचः श्येनं कृणुतादित्यत्र श्येन-
सादृश्यं वचसि कर्त्तव्यतया प्रतीयते । ततो वच उद्भूत्य कर्त्त-
नाद्युपायेन पचचरणचञ्चादिकं सम्याद्य श्येनसंस्थानं कर्त्त-
व्यमिति प्राप्ते ब्रूमः । वचसि श्येनसादृश्यं स्वत एव पूर्वमस्ति
ततो यथा तन्न नश्यति तथा साकल्येनोद्भरणमिति विव-
चया श्येनशब्दः प्रयुज्यते । तथा सति हविरविकलं भवति ।
अंसादिव्यनेन न्यायेन साकल्यविवचया तत्तद्रूपकोक्तिर्द्रष्टव्या ।
एतदेवाभिप्रेत्य श्रूयते, गात्रं गात्रमस्थानूनं कृणुतादिति ।
तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

प्रशस्येत्यसिरर्थः स्यात् श्रुतिर्वाच्छेदनादंसिः ।

स्तुतिकात्पूर्वाय वाक्यैः स्यात् स्वधितिच्छेदसाधनं ॥

आग्निगुपैषे वाक्यान्तरमाह्वातं, प्रशसा बाह्व इति । तत्र शं-
सुहिंसायामित्यस्माद्भातोः सोपसर्गादुत्पन्नस्य सकारान्तप्रा-

दिपदिकस्य तृतीयैकवचनान्तस्य प्रशमेति रूपं भवति । तच्चा-
 सेर्वाचकं । तदेतत् केनचिद्वाङ्मणवाक्येनानूद्यते, दशप्रया-
 जानिष्ठाद्दशां समाहरेदित्यमिर्वैशाम इत्याचक्षत इति । सो-
 यमसिर्वाङ्मोऽखेदेनहेतुः, तस्माद्दृष्टार्थलाभादसिः प्रशस्येत्यस्य
 पदस्यार्थ इति चेत् । मैवं । शंसुस्तुतावित्यस्माद्धातोरायमुत्पन्नः ।
 प्रशसावित्यस्य द्वितीयाद्विवचनान्तस्य शब्दस्य क्कान्दमे औ-
 कारलोपे आकारादेशे च कृतेप्रशमेति भवति । वाक्कोः प्रश-
 स्तत्वं नाम कात्स्न्यं, प्रशस्तौ बाह्व कृणुतादित्युक्ते निःशेषेणोद्ध-
 त्तव्यौ । बाह्व इत्येतादृशो दृष्टार्थो लभ्यते । नात्र खेदेनसाध-
 नत्वमसिः सम्भवति । स्वधितेस्तत्साधनत्वेन विहितत्वात् । तस्मात्
 स्तुतिरेवास्य शब्दस्यार्थः । तथा सति बाहुवृद्धौ वज्रवचना-
 न्तत्वेन प्रशमेति पदमूहनीयं । तच्चैवान्यच्चिन्तितं ।

षड्विंशतिर्वक्रयोऽस्येत्यनूहः स्यादुतोच्यते ।

ऊहेऽपि वचनान्यत्वमस्येत्यावर्त्ततेऽथवा ॥

षड्विंशतेस्तु नाभ्यासः समस्योक्तिर्भवदुत ।

अनूहो करणत्वेन दृष्टलाभात्तदूहनं ॥

सङ्ख्यायाश्च पञ्चोक्त्युक्तेर्वङ्गिणां मुख्यतावशात् ।

अमी पञ्चा हि युज्यन्ते ह्यस्मा अनुष्ठेतिशेषतः ॥

अग्निगुप्रेषे वाक्यमिदमान्नायते, षड्विंशतिरस्य वङ्गयः ।
 ता अनुष्ठेयाद्यावयतादिति । अयमर्थः । वङ्गयो वक्राणि पार्श्व-
 स्थीनि तान्यस्य पञ्चोः षड्विंशतिसङ्ख्यानि, एकैकस्मिन् पार्श्वे
 चयोदशानामवस्थितत्वात् । ताश्च वङ्गीरनुष्ठयानुष्ठायानुक्रमेण

गणयित्वेति यावत्, उच्चावयतादुद्धरतादिति सोऽयं मन्त्रो
वङ्गीणामुद्धरेण करणतया न विनियुक्तः, किन्तु सञ्ज्ञपनात्
प्राक् पशौ नीयमाने होत्रा प्रयुज्यते । ततः समवेतोऽसमवेतार्थ-
त्वादनूह इत्याद्यः पक्षः । अकरणत्वेऽपि नादृष्टार्थत्वं, शमित्व-
णामुद्धरणीयार्थस्य स्मारकत्वेन दृष्टार्थलाभात् । तस्मात् प्रक-
तो समवेतार्थतया विकृतावूहः । तदापि चत्वारः पक्षास्तत्र
सङ्ख्यामुख्यत्वेन प्रकाशयन्ते । तेन द्वयोः पशोर्द्विगुणितां षड्-
विंशतिसङ्ख्यां प्रकाशयितुं द्विवचनान्ततया षड्विंशतिशब्द-
ऊहनीय इत्याद्यः पक्षः । पशोश्चोदितत्वेन मुख्यत्वात् तद्वा-
चकं षष्ठ्यन्तमस्येति पदं पञ्चनुसारेणावर्त्तनीयमिति द्वितीयः
पक्षः । युक्तिर्योगः षड्विंशतिसङ्ख्यायाः पशूना सह सम्बन्धः, तस्य
मुख्यत्वात् प्रतिपशुविभक्तां सङ्ख्यां प्रकाशयितुं षड्विंशतिपद-
स्याभ्यास इति तृतीयः पक्षः । अत्र सर्व्वत्र मुख्यानुसारेण पदा-
न्तराण्यूहनीयानि, सङ्ख्येयानां वङ्गीणां मुख्यत्वात्, तासामियत्ता
समस्य वक्तव्या, ततो द्विपञ्चाशदनयोर्वङ्कयः, अष्टमप्रतिरेषां
वङ्कय इत्येवं यथायोगमूहनीयमिति चतुर्थः पक्षः । अयमेव
सिद्धान्तो वाक्यशेषानुगुणात्, ता अनुष्ठेत्ययं वाक्यशेषः । स च
व्याख्यातः । तत्रैवान्यच्चिन्तितं

पक्षीवयाथवोरूको रत्नयोरविशेषतः ।

पक्षीवपासन्निधानान् भ्रान्तिच्छेदनिषेधतः ॥

अग्निगुप्रैषवचनमिदमाश्चायते । वनिष्ठुमस्य माराविष्ट । उ-
रूकं मन्यमान इति । वनिष्ठुर्वपासमीपवृत्ती कश्चित्पशुविशेषः

तं माराविष्ट तस्य लवणं माकुरुत । व्यत्ययेन लकारस्य रेफः ।
 किं कुर्वन्तः, उरूकं मन्यमानाः वनिष्ठावलूकबुद्धिं कुर्वन्त इत्यर्थः ।
 अत्रोरूकशब्देन काकविरोधो कश्चिदुरूकनामा पक्षिविशेषो-
 भिधीयते । कुतः, रलयोरविशेषात्, पर्यङ्कः पल्यङ्कः रोमाणि
 लोमानीत्यादिदर्शनात् । उरूकशब्दः सादृश्यलक्षकः । पक्षि-
 सदृशं वनिष्ठुं विवेकेन मन्यमाना माराविष्टेति वाक्यार्थः ।
 तस्मादुरूकः पक्षीति प्राप्ते ब्रूमः । उरूकशब्देनात्र वपा ल-
 क्ष्यते । कुतः, वनिष्ठुमन्निधानात् । सति हि सन्निधावुरूकल-
 भ्रान्तिर्वनिष्ठौ सम्भवति । भ्रान्तिप्राप्तञ्च लवनमत्र निषिध्यते ।
 उरूकं मन्यमाना वनिष्ठुं माराविष्टेत्युक्तत्वात् । वपालवन-
 काले भ्रान्त्या वनिष्ठैर्यल्लवनं तस्य निषेधे सति दृष्टार्थो
 लभ्यते । भ्रान्तिनिवारणस्य दृष्टत्वात् । तत्पक्षे तु वनिष्ठो-
 र्लवनमेव नास्ति । तच्चायुक्तं, हृदयाद्यङ्गवस्त्वित्यत्वात् । व-
 निष्ठुमग्नीध्रे षडवतं सम्पादयतीत्याद्यनुष्ठानविधानात् । ततो
 लवननिषेधस्य समवेतार्थत्वेनादृष्टार्थो मन्त्रपाठः प्राप्नुयात् ।
 तस्मादपावचन उरूकशब्दो यद्यपि वपायामप्रसिद्धः शब्दस्त-
 थाप्युरु विस्तीर्णमूको भेदो यत्रेत्यवयवार्थद्वारा भेदस्त्रिन्यां
 वपायां युक्त उरूकशब्दः । एवं सत्यनेकवपासु विक्रितिव्येक-
 वचनान्त उरूकशब्द ऊहनीयः ॥

इति षष्ठोऽनुवाकः ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठेऽग्निगुप्रैषोऽभिहितः । सप्तमे स्लोकविषयं मैत्रावरुणा-
नुवचनमुच्यते ॥ कल्पः । यदा जानाति स्लोकैभ्योऽनुब्रूहीति ।
तदा मैत्रावरुणस्लोकिया अन्वाह जुषस्व सप्रथस्तममिति ।
तत्र प्रथमामृचमाह । “जुषस्व सप्रथस्तमम् । वचो देवपार-
स्तमं । हव्या जुह्वान आसनि” इति । हे अग्ने त्वं ‘हव्या’
हवींश्चक्ष्मदीयानि, ‘आसनि’ आसो मुखे, ‘जुह्वानः’ प्रक्षिपन्,
‘वचः’ अस्मदीयं स्लोकं, ‘जुषस्व’ मेवस्व । कीदृशं वचः, ‘सप्र-
थस्तमं’ अतिशयेन विस्तृतं, ‘देवपारस्तमं’ देवानां प्रीणयित्व-
तमम् ॥

अथ द्वितीयामृचमाह । “इमन्नो यज्ञममृतेषु धेहि । इमा
हव्या जातवेदो जुषस्व । स्लोकानामग्ने मेदसो घृतस्य । होतः
प्राशान प्रथमो निषद्य” इति । हे ‘जातवेदः’, ‘नः’ अस्म-
दीयम्, ‘इमं यज्ञं’, ‘अमृतेषु’, देवेषु, ‘धेहि’ ख्यापय, ‘इमा
हव्या’ इमान्यस्मदीयानि हवींषि, ‘जुषस्व’ । हे ‘होतः’ होमनि-
ष्पादकाग्ने, ‘मेदसः’ वपायाः, सम्बन्धि ‘यद्वृतं’, तस्य ‘स्लोकानां’
विन्दूनां, मध्ये खादून् विन्दून् ‘प्रथमः’ तमेव मुख्यः सन्,
‘निषद्य’ अत्रापविश्य, ‘प्राशान’ प्रकर्षेण भक्षय ॥

अथ तृतीयामृचमाह । “घृतवन्तः पावकान्ते । स्लोका श्रो-
तन्ति मेदसः । स्वधर्म्मं देववीतये । अष्टन्नो धेहि वार्यम्” इति ।
हे ‘पावक’ शोधकाग्ने, तदर्थं ‘मेदसः’ वपायाः सम्बन्धिः,
‘घृतवन्तः’ घृतमहिताः, ‘स्लोकाः’ विन्दुवः, ‘श्रोतन्ति’ चरन्ति ।

‘देववीतये’ देवानां भक्षणाय, ‘नः’ अस्माकं, ‘स्वधर्म्म’ कुलो-
चितं यागाद्यनुष्ठानरूपं धर्म्मं, ‘धेहि’ सम्पादय । कीदृशं,
‘अष्टं’ अतिप्रशस्तं, अतएव ‘वाय्यं’ सर्वैर्वरणीयं ॥

अथ ‘चतुर्थी’ मृचमाह । “तुभ्यं स्तोका घृतश्रुतः । अग्ने वि-
प्राय सन्त्य । ऋषि अष्टः समिध्यसे । यज्ञस्य प्राविता भव” इति ।
सन्तिर्दानं तामर्हतीति सन्त्यः । हे ‘सन्त्य’ फलदानकुशलं,
अग्ने ‘विप्राय’ मेधाविने, ‘तुभ्यं’ त्वदर्थं, ‘स्तोकाः’ विन्दवः,
‘घृतश्रुतः’ घृतस्त्राविणः, वर्त्तन्ते । त्वमपि ‘ऋषिः’ मन्त्रद्रष्टा,
‘अष्टः’ प्रशस्तमस्य, अस्माभिः ‘समिध्यसे’ । अतो ‘यज्ञस्य’,
अस्मदीयस्य, ‘प्राविता’ प्रकर्षेण रक्षिता, ‘भव’ ॥

अथ पञ्चमी मृचमाह । “तुभ्यं श्वातन्त्यध्रिगो शचीवः । स्तो-
कासो अग्ने मेदसो घृतस्य । कविशस्तो वृहता भानुनागाः ।
हव्या जुषस्व मेधिर” इति । हे ‘अध्रिगो’ आदृतस्ते, हे
‘शचीवः’ शक्तिमन्, ‘अग्ने’, ‘मेदसः’ वपायाः, समन्विनो ‘घृतस्य’,
‘स्तोकासः’ विन्दवः, ‘तुभ्यं’ त्वदर्थं, ‘श्वातन्ति’ चरन्ति ।
तच्च ‘कविशस्तः’ विद्वद्भिर्ऋषिर्लिग्भिः स्तुतः, सन् ‘वृहता
भानुना’ महता तेजसा युक्तः, ‘आगाः’ आगच्छ । हे ‘मे-
धिर’ यज्ञयोग्य, ‘हव्या जुषस्व’ अस्मदीयानि हवींषि जुषस्व ॥

अथ षष्ठी मृचमाह । “आजिष्ठनो मध्यतो मेद उद्धृतं । प्र
ते वयं ददामहे । श्वातन्ति ते वसो स्तोकां अधिलचि । प्रतीतां
देवशो विहि” इति । हे अग्ने, ‘ते’ त्वदर्थं, ‘आजिष्ठं’ बलवत्तमं,
‘मेदः’ वपारूपं, ‘मध्यतः’ पशोर्मध्यभागात्, ‘उद्धृतं’ उत्ख्य

सम्पादितं, 'वयं' यजमानाः, 'ते' तुभ्यं, 'प्रददामहे' प्रकर्षेण ददामः । हे 'वसो' सर्वेषां निवासहेतो, 'अधित्वि' वपाया-
मधिष्ठिताः, 'स्तोकाः' विन्दवः, ते च त्वर्थं 'स्तोतन्ति' च-
रन्ति । 'देवशः' तत्तद्देवतुष्ट्यर्थं, 'स्तोकान्', विन्दून्, 'प्रतिविधि'
प्रत्येकं पिव ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ।

अथ अष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमे स्तोकविषयं मैत्रावरुणानुवचनमुक्तं । अष्टमे वपापु-
रोडाशस्त्रिष्टुतां मैत्रावरुणवृक्ताः पुरोऽनुवाक्याः प्रेषाश्वा-
भिधीयन्ते ॥ कल्पः । यदा जानातीन्द्राग्नीभ्यां कागस्य वपा-
या मेदमोऽवदीयमानस्यानुब्रूहीति तं मैत्रावरुणः पुरोऽनु-
वाक्यामन्वाह आवृत्रहणेति । पाठस्तु । “आ वृत्रहणा वृत्र-
हभिः शुभ्रैः । इन्द्र यातं नमोभिरग्ने अर्वाक् । युव-
राधोभिरकवेभिरिन्द्र । अग्ने अस्ते भवतमुत्तमेभिः” इति ।
हे 'इन्द्र', हे अग्ने, 'युवां' उभौ, 'वृत्रहभिः' पापघातिभिः,
पाप्मानमेव वृत्रहन्तीत्येति श्रुतेः । 'शुभ्रैः' बलैः, 'वृत्रहणा' पाप-
घातिनौ सन्तौ, 'नमोभिः' अस्मदीयैर्मस्कारैः, 'अर्वाक्'
अस्मदाभिमुख्येन, 'आयातं' आगच्छतं । हे 'इन्द्र', हे 'अग्ने',
'युव' युवामुभौ, 'अकवेभिः' अक्षुब्धैः, 'उत्तमेभिः' श्रेष्ठैः,
'राधोभिः' धनैः, 'अग्ने भवतं' अस्मासु तिष्ठतं ॥

अथ प्रैषमाह । “देता चचदिन्द्राग्नी । कागस्य वपा या

मेदसः। जुषेताऽ हविर्होतयज” इति । ‘इन्द्राग्नी’, उभौ देवौ, देव्यः ‘होता’, यजतु । तौ चेन्द्राग्नी ‘क्वागस्य’, सम्बन्धिनी मेदस्त्रिणी ‘या’ ‘वपा’, तस्याः सम्बन्धि ‘हविर्जुषतां’, । तदर्थं हे मानुष ‘होतः’ याज्यां पठ ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “विह्वल्यन्मनसा वस्य इच्छन् । इन्द्राग्नी ज्ञास उत वा सजातान् । नान्या युवत् प्रमतिरस्ति मह्यं । स वान्धियं वाजयन्तीमतत्तम्” इति । यो यजमानः ‘मनसा’, ‘वस्यः’ वसीयः, श्रेष्ठं धनं ‘इच्छन्,’ वर्त्तते । ‘उत वा’ अथवा, ‘सजातान्’ बन्धून्, इच्छन् वर्त्तते । हे ‘इन्द्राग्नी’, स हि यजमानो युवामेव ‘व्यख्यात्’ विशेषेण प्रकाशयति । ‘ज्ञासे’ तं वृत्तान्तमहं जाने । ‘मह्यं युवदन्या’ युवाभ्यामन्यं कश्चिदपि, ‘प्रमतिः’ प्रकर्षेण मन्तव्यः, ‘नास्ति’ । ‘सः’, ‘वां’ युवयोः, ‘धियं’ बुद्धिं, ‘वाजयन्तीं’ अस्मदर्थामत्र-मिच्छन्तीं, ‘अतत्तं’, भजामि संस्तुत्योत्पादयामि ॥

अथ प्रेषमाह । “होता यत्तदिन्द्राग्नी । पुरोडाशस्य जुषेताऽ हविः । होतयज” इति । पूर्व्ववज्ज्ञाख्येयं ॥

अथ स्विष्टकृतः पुरोऽनुवाक्यामाह । “त्वामीडते अजरं दूत्याय । हविष्मन्तः सदमिन्मानुषामः । यस्य देवैरामदो बर्हि-रग्ने । अहान्यस्मै सुदिना भवन्तु” इति । ‘हविष्मन्तः’ हविर्युक्ताः, ‘मानुषामः’ मनुष्या यजमानाः, ‘सदमित्’ सर्व्वदैव, ‘दूत्याय’ देवान् प्रत्याह्वनादिदूतकर्म्मार्थं, ‘अग्ने’, ‘अजरं’ गमनागमनसमर्थं त्वां, ‘ईडते’ सुवन्ति । हे अग्ने त्वं ‘देवैः’, सह ‘यस्य’ यजमा-

नस्य, 'बर्हिः' यज्ञं, 'आसदः' आसीदसि, अधितिष्ठसि । 'अस्मै'
यजमानाय, 'अहानि', सर्वाणि 'सुदिना' सुदिनानि, 'भवन्तु' ॥

अथ प्रेषमाह । "होता यत्तदग्निं । पुरोडाशस्य जुषताः हविः ।
होतर्यजेति" पूर्ववद्भाष्येयं । स्विष्टकृत्पुरोडाशस्येति विशेषः ॥

इति अष्टमोऽनुवाकः ।

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमे वपापुरोडाशस्विष्टकृतां पुरोऽनुवाक्या प्रेषासो-
क्ताः । नवमे तेषामेव याज्या उच्यन्ते ॥ कल्पः । अथ होता
यजति । गीर्भिरिति । पाठस्तु । "गीर्भिर्विप्रः प्रमतिमिच्छ-
मानः । ईद्रे रयिं यशसम्यूर्ध्वभाजं । इन्द्राग्नी वृत्रहणा सुवज्रा ।
प्र णो नव्येभिस्तिरतं देष्णैः" इति । 'विप्रः' यजमानः,
'गीर्भिः' स्तुतिभिः, 'ईद्रे' 'इन्द्राग्नी', स्तौति । कीदृशो विप्रः,
'रयिमिच्छमानः' धनमिच्छन्, कीदृशं रयिं, 'प्रमतिं' प्रकर्षेण
माननीयं, 'यशसं' यशोहेतुं, 'पूर्वभाजं' पूर्वान् पित्रादीन्, भज-
तीति पूर्वभाक्, यादृशं पित्रादीनां धनमासीत्तादृशमित्यर्थः ।
'वृत्रहणा' पापघातिनौ, 'सुवज्रा' शोभनवज्रयुक्तौ, तादृशौ
हे 'इन्द्राग्नी', 'नव्येभिः' नूतनैः, 'देष्णैः' धनदानैः, 'नः'
अस्मान्, 'प्रतिरतं' प्रकर्षेण वर्द्धतं ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । "माच्छेध रश्मीरिति
नाधमानाः पितृणां शक्तीरनुयच्छमानाः । इन्द्राग्नीभ्यां कं
वृषणा मदन्ति । ताह्यद्री धिषणाया उपस्थे" इति । 'वृषणाः'

विद्वदृषभाः, यजमानाः, 'इन्द्राग्नीभ्यां', अन्यं 'कं', नाम देवं 'मदन्ति' तोषयन्ति । 'हि' यस्मात् कारणात्, 'तौ' इन्द्राग्नी, 'धिषणायाः' यजमानानां बुद्धेः, 'उपस्थे' उपरि, 'अग्नी' आदरणीयौ, केनाप्यनभिभाव्यौ वर्त्तते तस्मादेतावेव हर्षणीयौ नान्यः कश्चिदित्यर्थः । कीदृशा विद्वदृषभाः, 'पितृणां शक्तीरनुयच्छमानाः' पितृपितामहादीनां याः कामानुष्ठानशक्तयः ताः सर्वा अनुवर्त्तमानाः, तदनुवृत्त्यर्थमेव 'रग्नीन्माहेत्येति नाधमानाः' रश्मिवत् सन्तता ये कर्मविशेषाः तेषां विच्छेदं माकार्मेत्यनेनाभिप्रायेण ताविन्द्राग्नी प्रति प्रार्थयमानाः ॥

अथ खिष्टकृतो याज्यामाह । "अग्निं सुदीतिं सुदृशं गृणन्तः । नमस्यामस्वेद्यं जातवेदः । त्वां दूतमरतिं हव्यवाहं । देवा अकृण्वन्नमृतस्य नाभिं" इति । हे 'जातवेदः', 'इद्यं' सुत्यं, 'त्वा' त्वां, 'नमस्यामः' नमस्कुर्मः । कीदृशा वयं, 'सुदीतिं' शोभनदानयुक्तं, 'सुदृशं' सुष्ठुद्रष्टुं शक्यं, 'अग्निं' खिष्टकद्रूपं, 'गृणन्तः' स्तुवन्तः, 'देवाः', सर्वे 'त्वां' खिष्टकृतमग्निं, 'दूतमकृण्वन्' देवान् प्रति दूतकर्मयोग्यं कृतवन्तः । अतएवान्यत्रास्मात्, अग्निर्देवानां दूत आसीदिति । कीदृशं त्वां, 'अरतिं' रतिरूपरमः तद्रहितं, आलस्यहीनमित्यर्थः । 'हव्यवाहं' हविषो वोढारं, 'अमृतस्य नाभिं' कर्माफलस्य नाभिस्थानीयं, सम्पादकमित्यर्थः ॥

इति नवमोऽनुवाकः ।

अथ दशमोऽनुवाकः ।

नवमे वपापुरोडाशस्त्रिष्टुक्तां याज्या उक्ताः । अथ दशमे मनोतासूक्तमभिधीयते । कल्पः । यदा जानाति मनोतासौ हविषोऽवदीयमानस्त्रानुब्रूहीति । तदा मैत्रावरुणो मनोतामन्वाह त्वं ह्यग्ने प्रथम इति । पाठस्तु । तत्र प्रथमामृचमाह । “त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोता । अस्या धियो अभवो दस्स होता । त्वंसी हृषन्नृणोर्दुष्टरीतु । सहो विश्वस्मै सहमे सहधै” इति । हे ‘अग्ने’, ‘प्रथमः’ मुख्याः, ‘त्वं हि’ त्वमेव, ‘मनोता’ मनसा उता रक्षिता सर्वैर्देवैः प्रार्थिता देवता, हे ‘दस्स’ दंसयितः, कर्मकुशल, ‘अस्या धियः’ कर्मानुष्ठानविषयाया एतस्या अस्मद्बुद्धेः, अनुसारेण ‘होता’, त्वमेव ‘अभवः’ । हे ‘हृषन्’ कामानां वर्षितः, ‘त्वंसी’ त्वमेव, ‘दुष्टरीतु’ दुस्तरमिदं जगत्, ‘अनृणोः’ यागद्वारेण करोषि । ‘विश्वस्मै सहमे’, सर्वस्मादपि बलात् ‘सहः’ अधिकं बलं, त्वमेवासीति शेषः । किमर्थं ‘सहधै’ शत्रून् अभिवितुं ॥

अथ द्वितीयामृचमाह । “अधा होता न्यसीदो यजीयान् । इडस्यद इषयन्नोडः सन् । तं त्वा नरः प्रथमं देवयन्तः । सहो राये चितयन्तो अनुगमन्” इति । ‘अधा’, इत्यानन्तर्यार्थः, हे अग्ने त्वमेव ‘इषयन्’ इषमन्नं सर्वस्य कुर्वन्, ‘ईडः’ स्तुत्यः, ‘सन्’, ‘यजीयान्’ यष्टृतमः, ‘होता’, भूत्वा ‘इडस्यदे’ अन्नस्य प्रापके यागस्थाने, ‘न्यसीदः’ नियमेनोपविष्टवानसि, ‘नरः’ मनुष्याः, ऋत्विग् यजमानाः, ‘देवयन्तः’ देवा-

निच्छन्तः, 'महो राघे' महते धनाय, 'चितयन्तः' चिन्तय-
मानाः, 'प्रथमं' मुख्यं, 'तं त्वां', 'अनुगमन्' अनुगताः, सेवन्त
इत्यर्थः ॥

अथ तृतीयामृचमाह । “वृते वयन्तं बज्जभिर्वसव्यैः । ले
रयिं जागृवाऽस अनुगमन् । रुशन्तमग्निं दर्शतं वृहन्तं वपावन्तं
विश्वहा दीदिवाऽसम्” इति । ‘जागृवाऽसः’ प्रबुद्धा यजमानाः,
‘रयिं’ धनवन्तं, ‘ले’ त्वामग्निं, ‘अनुगमन्’ अनुगच्छन्ति । तत्र
दृष्टान्तः, ‘बज्जभिः’ ‘वसव्यैः’ धनसमूहैर्युक्तं, ‘वृते वयन्तं’
वृतावर्तन्या सन्मार्गेण गच्छन्तं राजानमिव, यथा धनवन्तं
दानशीलं राजानं धनार्थिनोऽनुगच्छन्ति तद्वत् । कीदृशं त्वां,
‘रुशन्तं’ शत्रून् हिंसन्तं । ‘अग्निं’ अग्ने नेतारं, ‘दर्शतं’ दर्श-
नीयं, ‘वृहन्तं’ महान्तं, ‘वपावन्तं’ वपाभिर्हविर्भिर्युक्तं, ‘वि-
श्वहा’ सर्वेष्वहसु, ‘दीदिवाऽसं’ दीप्यमानं ॥

अथ चतुर्थामृचमाह । “पदं देवस्य नमसा वियन्तः ।
अवस्यवः अव आपन्नमृक्तं । नामानिचिद्धिरे यज्ञियानि ।
भद्रायां ते रणयन्तं संदृष्टौ” इति । ‘देवस्य’, तत्र ‘पदं’,
‘नमसा’ नमस्कारेण, ‘वियन्तः’ विशेषेण प्राप्तवन्तः । ‘अवस्यवः’
अवोऽन्नं यज्ञो वा तदिच्छन्तो यजमानाः, ‘अवः,’ ‘आपन्नं’
प्राप्तवन्तः । कीदृशं अवः, ‘अमृक्तं’ अमृदितं, अविनश्यरमि-
त्यर्थः । ‘यज्ञियानि’ यज्ञार्हाणि, ‘नामानिचित्’, ‘दधिरे’
धारयन्त्यपि, ये यजमानाः ‘ते’, ‘यज्ञियानि’ यज्ञार्हाणि,
नामान्यपि धारयन्ति । ‘ते’ यजमानाः, ‘ते’ तव, ‘भद्रायां’

कल्याणां, 'संदृष्टौ' अनुग्रहदृष्टौ, 'रणयन्त' रमन्ते, किमु वक्तव्यं अनुष्ठातारो रमयन्त इत्यभिप्रायः ॥

अथ पञ्चमोऽष्टकमाह । “त्वां वर्द्धन्ति क्षितयः पृथिव्यां । त्वं राय उभयाभो जनानां । त्वं त्राता तरणे चेत्योऽभूः । पिता माता सदमिन्मानुषाणाम्” इति । ‘पृथिव्यां’ भूमौ, ‘क्षितयः’ क्षितिमन्तः यजमानाः, ‘त्वां वर्द्धन्ति’ हे अग्ने स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा त्वां परितोषयन्ति । ‘जनानां’, सर्वेषां ‘त्वमुभयाभो रायः’ त्वमेव द्विविधानि धनानि, दिव्यानि पार्थिवानि च तत्सम्यादक इत्यर्थः । हे ‘तरणे’ दुरितानां तरणकुशल, ‘त्वं त्राता’ त्वमेवास्माकं रक्षिता, ‘चेत्यः’ सर्वदास्माभिः स्मर्त्तव्यः, ‘अभूः’ भवसि । तथा ‘मानुषाणां’, सर्वेषां ‘सदमित्’ सर्वदैव, ‘पिता माता’, तदुभयसदृशः पालकस्त्वमेवासि ॥

अथ षष्ठीऽष्टकमाह । “सपर्य्येणः स प्रियो विल्लग्निः । होता मन्द्रो निषसादा यजीयान् । तं त्वा वयं दम आदीदिवाऽसं । उपज्जु बाधो नमसा सदेम” इति । ‘सः’ अग्निः, ‘सपर्य्येणः’ परितो मन्तव्यः, स एव ‘अग्निः’, ‘विल्लु’ प्रजासु सर्वासु, ‘प्रियः’, तथा ‘होता’ देवनामाङ्गाता, ‘मन्द्रः’ हर्षहेतुः, ‘यजीयान्’ यष्टृतमः सन्, ‘निषसाद’ नियमेनोपविवेश, ‘दमे’ यज्ञगृहे, ‘दीदिवाऽसं’ दीप्यमानं, ‘उपज्जु’ उपज्ञातं सुप्रसिद्धं, ‘तं त्वा’ तादृशमग्निं त्वां, ‘बाधः’ संसारेण बाध्यमानाः, ‘वयं’, ‘नमसा’ नमस्कारेण, ‘आसदेम’ भजामहे ॥

अथ सप्तमीमृचमाह । “तं त्वा वयः सुधियो नव्यमग्ने । सुम्नायव ईमहे देवयन्तः । त्वं विश्णो अनयो दीद्यानः । दिवो अग्ने वृहता रोचनेन” इति । हे ‘अग्ने’, ‘सुधियः’ शोभन-बुद्धियुक्ताः, ‘सुम्नायवः’ सुखमिच्छन्तः, ‘देवयन्तः’ देवानि-च्छन्तः, ‘वयं’, ‘नव्यं’ सर्व्वदा नूतनं, ‘तं त्वा’ तादृशमग्निं त्वां, ‘ईमहे’ प्राप्नुमः, भजाम इत्यर्थः । हे ‘अग्ने’, ‘वृहता रोचनेन’ महता प्रकाशनेन, ‘दीद्यानः’ प्रकाशमानः, ‘त्वं’, ‘विशः’ सर्वाः प्रजाः, ‘दिवः’ द्योतमानान् स्वर्गादिलोकांश्च, ‘अनयः’ नयसि, प्रापयसि ॥

अथ अष्टमीमृचमाह । “विशां कविं विश्वपतिं शश्वतीनां । नितोन्ननं वृषभं चर्षणीनां । प्रेतीषणिमिषयन्तं पावकं । राजन्तमग्निं यजतः रयीणाम्” इति । ईमह इत्यनुवर्त्तते । ‘अग्निं’, ईमहे प्राप्नुमः । कीदृशं, ‘शश्वतीनां’ निरन्तरप्रवृत्तीनां, ‘विशां’ प्रजानां, पालकमित्यध्याहारः । अतएव ‘विश्वपतिं’ प्रजास्वामिनं, ‘कविं’ विद्वांसं, ‘नितोन्ननं’ शत्रूणां नितरां हन्तारं, ‘चर्षणीनां’ मनुष्याणां, ‘वृषभं’ कामाभिवर्षकं, ‘प्रेतीषणिं’ प्रकृष्टाया इतेर्गतेः सनितारं दातारं, ‘इषयन्तं’ अन्नं कुर्व्वन्तं, ‘पावकं’ शोधकं, ‘राजन्तं’ दीपमानं, ‘यजतं’ यजनीयं, ‘रयीणां’ धनानां, दातारमितिशेषः ॥

अथ नवमीमृचमाह । “सो अग्न इजे शशमेच मर्त्तः यस्त आनट् समिधा हव्यदातिं य आहुतिं परिवेदा नमोभिः । विश्वेत् स वामा दधते त्वात्” इति । हे ‘अग्ने’, ‘यः’, ‘मर्त्तः’

मनुष्यो यजमानः, 'समिधा', सह 'हव्यदाति' हविर्दानं, 'आनट्' व्याप्नोति, हविर्ददातीत्यर्थः । 'सः' यजमानः, 'ईजे' यजति, 'शशमेच' यागफलभूतां शान्तिमपि प्राप्नोति । शान्तिः सुखं । 'यः' यजमानः, 'नमोभिः' नमस्कारैः सह, 'आहुति', 'परिवेदा', ददातीत्यर्थः, स यजमानः 'त्वातः' त्वया रक्षितः, 'विश्वेत्' विश्वान्येव, 'वामा' वननीयानि धनानि, 'दधते' धत्ते, प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

अथ दशमीष्टुचमाह । "अस्माउ ते महि महे विधेम । नमोभिरग्रे समिधात हव्यैः । वेदीं सुनो सहसो गोभिर्हव्यैः । आ ते भद्रायाः सुमतौ यतेम" इति । हे अग्रे 'महे' महते, 'अस्माउ' अस्मा एव, 'ते' तुभ्यं, 'नमोभिः' नमस्कारैः, 'उत' अपिच, 'समिधा', 'हव्यैः', च 'महि विधेम' पूजां करवाम । हे 'सहसः' सुनो' मयजन्त्यत्वेन बलस्य पुत्रः, 'वेदी' वेद्यामस्तां, 'गोभिः' स्त्रोत्ररूपैः, 'उक्थैः' शस्त्ररूपैश्च वाक्समूहैः, 'भद्रायां' कल्याण्यां, 'ते' तव, 'सुमतौ' अनुग्रहात्मिकायां बुद्धौ, 'आयतेम' सर्व्वतः प्रयतामहे । त्वदनुग्रहनिमित्तं प्रयत्नं कुर्मः ॥

अथैकादशीष्टुचमाह । "आ यस्ततन्य रोदसी विभासा । अत्रोभिश्च अवसस्तत्तः । वृद्धिर्वाजैः स्वविरेभिरस्मे । रेवङ्गिरग्रे वितरं विभाहि" इति । हे 'अग्रे', 'यः' त्वं, 'भासा' स्वकीयया दीप्त्या, 'रोदसी' द्यावापृथिव्यौ, 'व्याततन्य' व्याप्नोषि, तथा 'अत्रोभिः' अन्नैश्च, व्याप्नोषि । स त्वं 'अवस्यः' प्रजार्थं अत्रोऽन्नमिच्छुः, 'तत्तः' दुःखेभ्यः स्तारयिता, चासि । तादृशस्त्वं 'रेवङ्गिः' धनयुक्तैः, 'स्वविरेभिः' चिरन्तनैः, 'वृ-

हस्तिर्वाजैः' महद्भिरनैर्युक्तः, 'अस्मे' अस्मासु, 'वितरं' अत्यन्तविशिष्टमनुग्रहं कुर्वन्, 'विभाहि' विशेषेण दीप्यस्व ॥

अथ द्वादशोऽष्टमोऽहः । "नृवद्वसो सदमिद्धे ह्यस्मे । भूरि तोकाय तनयाय पश्वः । पूर्वोरिषो वृहतीरारे अघा । अस्मे भद्रा सौश्रवसानि सन्तु" इति । हे 'वसो' जगन्निवासहेतो वक्त्रे, 'नृवत्' नृभिर्मर्त्यैर्युक्तं, 'भूरि' प्रभूतं धनं, 'सदमित्' सर्वदैव, 'अस्मे' अस्मासु, 'घेहि' सम्पादय । 'तोकाय' अस्मात्पुत्राय, 'तनयाय' तदीयपुत्राय च, 'पश्वः' पशून्, सम्पादय । किञ्च 'पूर्वीः' चिरन्तनाः, पूर्वपुरुषोचिताः, 'वृहतीः' प्रभूताः, 'आरेअघा' आरे दूरे अघं यासां तास्तथोक्ताः, 'इषः' अन्नानि, 'आरे' अस्मात्समीपे, 'अघाः' चारय सम्पादयेत्यर्थः । 'अस्मे' अस्मासु, 'भद्रा' कल्याणरूपाणि, 'सौश्रवसानि' अतिशोभनकीर्त्यादीनि 'सन्तु' ॥

अथ त्रयोदशोऽष्टमोऽहः । "पुरुष्णग्ने पुरुधा त्वया वसूनि राजन् वसुताते अश्यां । पुरुणि हि ले पुरुवार सन्ति । अग्ने वसु विधत्ते राजनि ले" इति । हे 'वसुताते' धनस्य विस्तारयितः, हे 'राजन्' दीप्यमानाग्ने, 'त्वया' त्वया निमित्तभूतेन, 'पुरुधा' बह्वप्रकाराणि, 'पुरुणि' भूतानि, 'वसूनि' धनानि, 'अश्यां' व्याप्नुयां । हे 'पुरुवार' बह्वभिर्वरणीयाग्ने, 'ले' त्वयि, 'हि' यस्यात् कारणात्, 'पुरुणि' बह्वनि धनानि, 'सन्ति', तस्मात् कारणात् 'विधत्ते' परिचरते, यजमानाय, 'वसु' धनं, 'राजनि', 'ले' त्वयि, प्राप्नुयामीति शेषः ॥

अत्र मीमांसा । दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

मनोतामन्त्र उहोऽस्ति वायव्ये नास्ति वास्यमौ ।

आग्नेये वेति वचनं प्रकृतौ सार्थकं यतः ॥

अग्नीषोमावग्निनैव लक्षेतां वचनं विना ।

अनर्थकान्ततो वाक्याद्विक्रतावूहवारणं ॥

त्व५ ह्यग्ने प्रथमो मनोतेत्ययं मनोतामन्त्रोऽग्नीषोमीयपशौ पठितः । वायव्यपशावप्ययं चोदकप्राप्तस्तत्र त्वं हि वयो प्रथम इत्येवमूहोऽस्ति । यत्तु वचनं यद्यप्यन्यदेवत्यः पशुराग्नेयैव मनो- ताकार्येति, तत्प्रकृतौ पठितं तत्रैव च सार्थकं । द्विदेवत्य- पशौ एकदेवत्यमन्त्रस्य प्रकरणपठितस्याप्ययोग्यत्वशङ्कायां पुनर्विधानार्थत्वात् । मैवं । क्वचिणो गच्छन्तीत्यादिवन्मन्त्रगत- स्याग्निशब्दस्याऽग्नीषोमलक्षकत्वेनायोग्यत्वशङ्काया अनुदयात् । अतः प्रकृतावनर्थकं तदाक्यं विक्रतावूहानिवारणेन चरितार्थं भवति । तस्मादूहो नास्ति ॥

इति दशमोऽनुवाकः ।

अथैकादशोऽनुवाकः ।

दशमे मनोतासूक्तमभिहितं । एकादशे हविर्वनस्पतिस्त्रि- ष्टकतां मैत्रावरुणेन वक्तव्याः पुरोऽनुवाक्याः प्रैषाश्चोच्यन्ते । कल्पः । यदा जानाति इन्द्राग्निभ्यां कागस्य हविषोऽनु- ब्रूहीति । पाठस्तु । “आभरत५शिक्षितं वज्रवाह । अस्मा५

इन्द्राग्नी अवतः सचीभिः । इमेनु ते रश्मयः सूर्यस्य । येभिः सपितृं पितरो न आयन्' इति । हे 'वज्रबाहू' वज्रायुधपाणी इन्द्राग्नी, 'आभरतं' धनमाहरतं, आहृत्य च 'शिक्षितं' संस्क्रुतं, 'सचीभिः' स्वकीयशक्तिभिः, 'अवतं' अस्मान् रक्षतं । 'नः' अस्माकं, 'पितरः', 'येभिः' यैः, 'सूर्यस्य', रश्मिभिः, 'सपितृमायन्' सम्बन्धितं प्राप्ताः । 'ते' 'सूर्यस्य रश्मयः', 'इमेनु' इम एव, भवदधीना वर्त्तन्ते । अतः पितृन्निवास्मान् पालयतं ॥

अथ प्रेषमाह । "होता यच्छदिन्द्राग्नी । ऋगस्य हविष आत्तां अद्य । मध्यतो मेद उद्भूतं । पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरुषेय्या गृभः । घस्तां नूनं । घासे अज्जाणां यवसप्रथमानां । सुमत् चराणां शतरुद्रियाणां । अग्निव्यात्तानां पीवोपवसनानां । पार्थतः श्रोणितः सितामत उत्सादताः । अङ्गादङ्गादवत्तानां । करत एवेन्द्राग्नी । जुषेताः हविः । होतर्यज" इति । दैव्यो 'होता', 'यच्छत्' पूजयतु । हे 'इन्द्राग्नी', युवां 'हविषः' हविर्भूतस्य 'ऋगस्य', 'मध्यतः' मध्यदेशात्, 'उद्भूतं मेदः' उत्कृष्टं सत्यादितं मेदःप्रभृतिभारं, 'अद्य' अस्मिन् कर्मणि, 'आत्तां' भक्षयतां । 'द्वेषोभ्यः पुरा' द्वेषेभ्यो रक्षोभ्यः पूर्व, रक्षांसि यावन्नोपपन्नानि ततः पुरा, तथा 'पौरुषेय्या गृभः पुरा' पुरुषसम्बन्धिनो ग्रहणात् पूर्व, विरोधिनः पुरुषा यावद्वृद्धीत्वा न गच्छन्ति ततः पूर्वमेव, 'नूनं घस्तां' अवश्यं भुञ्जतां । घस्यन्ते भक्ष्यन्ते हवीः सस्मिन् कर्मणीति घासे यागः तस्मिन्

‘घासे’, ‘अञ्जाणां’ अजनीयानां, क्षेपमाणानां, सुसंस्कृता-
नामिति यावत् । ‘यवमप्रथमानां’ यवममन्नं प्रथमं मुख्यं
येषां हविषां तानि यवमप्रथमानि तेषां, ‘सुमत्क्षराणां’
सुष्ठु मादयति येषां क्षरणं तादृशानां, ‘शतरुद्रियाणां’ शतं
रुद्रा देवाः येषामधिष्ठानाय भुञ्जते तेषां, ‘अग्निध्यात्तानां’
अग्निना जाठरेणाहवनीयेन वा स्वादितानां, ‘पीवोपवसनानां’
पीवा स्थूला त्वक् मैव उपवसनमाच्छादनस्थानीयं येषां हवि-
षां तानि पीवोपवसनानि तेषां, तथा ‘पार्श्वतः’ पार्श्यादिभ्यः,
प्रथममवत्तानां, ‘पार्श्वश्रेणी’, प्रसिद्धे । ‘शितामत’शब्देन दो-
र्यकुद्धाऽभिधीयते । ‘उत्साद’शब्देन उदकाण्डं, तत ऊर्ध्वम्
‘अङ्गादङ्गात्’ सर्वस्मात् अन्यस्मादवयवात्, ‘अवत्तानां’ हविषां,
यान्यवदानानि तानि सर्वाणि ‘इन्द्राग्नी’, एव ‘करतः’ कुरु-
तां, ततो ‘हविः’, इदं ‘जुषेतां’, तदर्थं हे मनुष्य ‘होतः’,
याज्यां पठ ॥

अथ वनस्पते पुरोऽनुवाक्यामाह । “देवेभ्यो वनस्पते हवीं-
षि । हिरण्यपर्णं प्रदिवस्ते अर्थम् । प्रदक्षिणिद्रुशनया नियूय ।
ऋतस्य वक्षि पथिभीरजिष्टेः” इति । हे ‘वनस्पते’ यूपोत्पन्न-
अग्ने, ‘हिरण्यपर्णं’ सुवर्णवर्णपत्रोपेत, सुवर्णमदृशज्वालोपेत वा,
त्वं ‘देवेभ्यः’, ‘हवींषि’, ‘वक्षि’ वहमि । कीदृशानि हवींषि,
‘ते अर्थं’ तव प्रयोजनभूतानि, ‘प्रदिवः’ प्रवराणि, यथापूर्वं
प्रवृत्तानित्यर्थः । किं कृत्वा, ‘रुशनया’ यूपवेष्टनहेतुभूतया,
‘प्रदक्षिणित्’ प्रदक्षिणाकारेण, ‘नियूय’, नितरामात्मानं बज्जा-

ततः 'ऋतस्य' यज्ञस्य सम्बन्धिनि, हवींषि 'रजिष्ठेः पथिभिः'
ऋजून्तमैः मार्गैः, वहसीत्यन्वयः ॥

अथ प्रैषमाह । "होता यत्तद्वनस्पतिमभि हि । पिष्टतम-
या रभिष्टया रश्नयाधित । यत्रेन्द्राग्नियोऽग्नागस्य हविषः
प्रिया धामानि । यत्र वनस्पतेः प्रिया पाथांसि । यत्र दे-
वानामाज्यपानां प्रिया धामानि । यत्राग्नेर्होतुः प्रिया धा-
मानि । तत्रैतं प्रस्तुत्येवोपस्तुत्येवोपावस्यत्तत् । रभीयांसमिव
हत्वा । करदेवं देवो वनस्पतिः । जुषतां हविः । होतयंजं"
इति । देवेभ्यो 'होता', 'वनस्पतिरूपं', देवं यजतु । 'हि' यस्मात्
कारणात्, 'पिष्टतमया' स्रष्टव्यतमया, 'रभिष्टया' रभस्वत-
मया, शीघ्रतमं प्रष्टव्यतया, 'रश्नया अभ्यधित' वनस्पति-
नामात्मकमवधत्वात् । अतएव रश्नया नियूयेत्युक्तं । तस्मात्
कारणात् तादृशोऽयं यूपः 'एतं' पशुं, 'तत्रोपावस्यत्तत्' तस्मिं-
स्थाने उपसम्प्रापयतु । कुत्रेति तदुच्यते । 'इन्द्राग्नियोः' देवयोः
सम्बन्धिनः, 'क्वाग'रूपस्य, 'हविषः', 'प्रियाणि', 'धामानि'
स्थानानि, 'यत्र', विद्यन्ते । 'वनस्पतेः', देवस्य च 'प्रियाणि',
'पाथांसि' उदकानि, 'यत्र', विद्यन्ते । 'आज्यपानां', प्रया-
जादिदेवानाञ्च, 'प्रियाणि', स्थानानि 'यत्र', विद्यन्ते ।
'होतुः' होमनिष्पादकस्य, 'अग्नेः', 'प्रियाणि', स्थानानि
'यत्र', विद्यन्ते । तत्रैतमुपावस्यत्तदित्यन्वयः । किं हत्वा, 'प्रस्तु-
त्येव' प्रथममेव अपथित्वा, किञ्च 'उपस्तुत्येव' सन्निधावेव प्रशस्य,
'रभीयांसमिव हत्वा' देवानां प्रीत्युत्पादनेन रभस्वत्तरमेव

कृत्वा । उपावस्रच्चदित्यन्वयः । ‘वनस्पतिः’, देवः ‘एवं करत्’
उक्तप्रकारं करोतु । इदं ‘हविः’, च ‘जुषतां’ । हे मनुष्य
‘होतः’, तदर्थं याज्यां पठ ॥

अथस्त्रिष्टुतः पुरोऽनुवाक्यामाह । “पिप्रीहि देवाः उश-
तो यविष्ठ । विदाः चतुपतेर्यजेह । ये दैव्या चत्वि-
जस्तेभिरग्ने त्वं होतृणामस्यायजिष्ठः” इति । हे ‘यविष्ठ’ युव-
तमाग्ने, ‘उशतः’ कामयमानान् देवान्, ‘पिप्रीहि’ अतिशयेन
प्रीणय । हे ‘चतुपते’ सूर्यात्मना कालपरिपालक, त्वं ‘चतुर्न्’
कालविशेषान्, ‘विदान्’ जानन्, वर्त्तसे । तस्मात् ‘इह’ उचिते
काले, ‘यज’ देवेषु भव । ‘ये दैव्या चत्विजः’, सन्ति, अग्नि-
र्होताग्निनाध्वर्यू लयाग्नीदित्यादिना आस्त्राताः, ‘तेभिः’ तै-
र्दैवैः सह, ‘त्वम्’, ‘अस्य’ यजमानस्य सम्बन्धिनः, ‘होतृणां’
चत्विजां मध्ये, ‘आयजिष्ठ’ सर्वतो यष्टृतमोऽसि ॥

अथ प्रैषमाह । “होता यच्चदग्निं स्त्रिष्टुतम् । अयाड-
ग्निरिन्द्राग्नियोक्त्वागस्य हविषः प्रिया धामानि । अयाङ्मनस्पतेः
प्रिया पाथांसि । अयाट् देवानामाज्यपानां प्रिया धामा-
नि । यच्चदग्नेर्होतुः प्रिया धामानि । यत्तत्त्वं महिमानम् ।
आयजता मेज्या इषः । कृणोतु सो अध्वरा जातवेदाः ।
जुषताः हविः । होतर्यज” इति । दैव्यः ‘होता’, ‘स्त्रिष्टुतमग्निं’,
यजतु । ‘इन्द्राग्नियोः’, सम्बन्धिनः ‘क्वागरूपस्य’, ‘हविषः’, यानि
प्रियाणि स्थानानि तान्ययमग्निः, ‘अयाट्’ पूजितवान् । तथा
‘वनस्पतेः’, प्रियाणि ‘पाथांसि’ जलानि, हवींषि वा, ‘अयाट्’

यष्टवान्, 'आज्यपानां' प्रयाजादिदेवानां प्रियाणि स्थानानि पूजितवान्। 'होतुः' होमनिष्पादकस्याग्नेः, प्रियाणि स्थानानि स्विष्टकृदयमग्निः पूजितवान्। उक्तानां सर्वेषां देवानां स्वकीयो 'महिमा', योऽस्ति तमुद्दिश्य दैव्यः 'होता', 'यजत्' यजतु। 'आयजतां' आभिमुख्येन यागं कुर्वतां यजमानानां, 'एज्याः' आभिमुख्येन यष्टव्याः। 'इषः' अभीष्टाः या देवताः सन्ति ताः सर्वाः, 'अध्वरा' अस्मिन् यज्ञे, 'म जातवेदाः' स्विष्टकृद्रूपः सोऽग्निः, 'कृणोतु' स्विष्टाः करोतु। तदर्थमयं स्विष्टकृदाग्निः इदं 'हविः' जुषतां। हे मनुष्य'होतः', 'यज' तदर्थं याज्यां पठ ॥

इति एकादशोऽनुवाकः।

अथ द्वादशोऽनुवाकः।

एकादशे हविषां वनस्पतेः स्विष्टकृतश्च पुरोऽनुवाक्याः प्रैषा-
श्चाभिहिताः। अथ द्वादशे तेषां याज्या उच्यन्ते। कल्पः।
अयं होता यजतु उपोहयदिति। पाठस्तु। "उपोह यद्विदथं
वाजिनो गूः। गीर्भिर्विप्राः प्रमतिमिच्छमानाः। अर्वन्तो न
काष्ठां नचमाणाः। इन्द्राग्नी जोह्वयतो नरस्ते" इति। 'यत्'
ये, 'विप्राः' ऋत्विजः, 'उपोह' समीप एव, 'विदथं गूः' यज्ञं
यच्छन्तो वर्त्तन्ते। कीदृशा विप्राः, 'वाजिनः' वाजेनान्नेन हवि-
र्भक्षणेन युक्ताः, 'गीर्भिः' स्तुतिभिः, 'प्रमति' प्रकृष्टां मतिं,
देवताङ्गानविषयां मतिम्, 'इच्छमानाः', 'काष्ठां' कर्मासमाप्तिं,

‘नक्षमाणाः’ गच्छन्तः, तत्र दृष्टान्तः । ‘अर्वन्तो न’ अस्या
यथा स्वकीयां गमनसमाप्तिं प्राप्नुवन्ति तद्वत्, ‘ते नरः’ ता-
दृशा चत्विजः, ‘इन्द्राग्नी’, देवौ ‘जोऊवतः’ हेमिनाराधयन्तो
वर्तन्ते ॥

अथ वनस्पतेर्याज्यामाह । “वनस्पते रश्नयामिधाय पि-
ष्टमया वयुनानि विद्वान् । वह देवत्रा दिधिषो हवींषि ।
प्र च दातारममृतेषु वोच” इति । हे ‘वनस्पते’ यूप, ‘पिष्ट-
मया’ स्रष्टव्यमया, ‘रश्नया’, ‘अभिधाय’ आत्मानं बद्ध्वा,
अस्माकं देवानां ‘वयुनानि’ ज्ञानानि, अभिप्रायान् वा, ‘वि-
द्वान्’ जानन्, ‘देवत्रा’ देवेषु, ‘हवींषि’, ‘वह’ प्रापय । किञ्च
हे ‘दिधिषो’ धारणाकुशल वनस्पते, ‘दातारं’ हविर्दाने
प्रवृत्तं यजमानम्, ‘अमृतेषु’ देवेषु, ‘प्रवोचः’ अनेनैतानि
हवींषि दत्तानीति प्रब्रूहि ॥

अथ स्विष्टकृतो याज्यामाह । “अग्निं स्विष्टकृतम् । अया-
डग्निरिन्द्राग्नियोऽङ्गागस्य हविषः प्रिया धामानि । अयाङ्ग-
नस्पतेः प्रिया पाथांभि । अयाङ् देवानामाज्यपानां प्रिया
धामानि । यच्चदग्नेर्होतुः प्रिया धामानि । यच्चत्वं महिमा-
नम् । आयजता मेज्या इषः । कृणोतु सो अध्वरा जात-
वेदाः । जुषतां हविः । अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतः ।
पावक शोचे वेष्टुं हि यज्वा । च्छता यजामि महिना वि यङ्गुः ।
हव्या वह यविष्ठ या ते अद्य” इति । ‘स्विष्टकृत’नामकमग्निं वयं
यजामह इति शेषः । अयाडग्निरित्यादिकं पूर्वानुवाकवद्वा-

खेयं । हे स्विष्टकृत् 'अग्ने', 'विशः' प्रविष्टस्थानुष्ठितस्य, 'अध्व-
रस्य', सम्बन्धि 'यत्' हविः, अस्ति तत् 'अद्य', 'वः' अशान भक्ष-
य । 'हेतः' होमकर्त्ताः, 'पावक' शोधक, 'शोचे' दीप्यमान,
एतान्यग्निविषयाणि विशेषणानि । 'हि' यस्मात्, त्वं 'यज्वा'
यागस्य कर्त्ता, तस्मात् 'ह्यता' अस्मदीये यज्ञे, 'महिना' म-
हिम्ना, 'यजासि' देवान् प्रीणयसि । 'यत्' यस्मात् कारणात्,
'विभूः' विशिष्टो भवसि । तस्मात् कारणात् हे 'यविष्ठ' युवतम,
'अद्य' 'ते' तव, 'या हव्या' यानि हव्यान्यस्माभिर्धीयन्ते तानि
सर्वाणि, 'वह' स्वीकुरु ॥

इति द्वादशोऽनुवाकः ।

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

द्वादशे हविर्वनस्पतिस्विष्टकृतां याज्या अभिहिताः । त्रयो-
दशेऽनूयाजानां मैत्रावरुणप्रेषा उच्यन्ते । कल्पः । यदा जा-
नाति देवेभ्यः प्रेक्षेति तन्मैत्रावरुणाः प्रेक्षति । देवं वर्हिः
सुदेवमित्यथ होता यजति । देवं वर्हिः । वसुवने वसुधेयस्य
वेत्विति । तमेव व्यतिषङ्गमुत्तरेणोत्तरेण मैत्रावरुणः प्रैषा-
त्युत्तरेणोत्तरेण होता यजतीति तच्चास्मिन्ननुवाके प्रैषाः,
उत्तराऽनुवाके याज्याः । प्रैषाणां मध्ये प्रथमं प्रैषमाह । "देवं
वर्हिः सुदेवं देवैः स्यात् सुवीरं वीरैर्वस्तोर्दृज्येताक्तोः प्रभिये-
तान्यान् राया वर्हिभ्यतो मदेम वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज"

इति । ‘देवं’ देवनशीलं, ‘वर्हिः’ प्रथमानूयाजदेवस्वरूपं वर्हिर्-
नामकं यदस्ति तत्, ‘देवैः’, अन्यैः सह, ‘सुदेवं स्यात्’ शोभन-
दीप्तिकामं स्यात्, ‘वीरैः’ अस्मादीयैः पुत्रैः सह, ‘सुवीरं
स्यात्’ शोभनवीरोपेतमस्तु । ‘वस्तोः’ देवानां वासाय, वेद्या-
माच्छादनाय च, ‘वृज्येत’ वर्हिर्भवेत्, ‘अक्तोः’ सुचां हविषां वा
अभिव्यक्तये, ‘प्रभियेत’ प्रकर्षेण धार्येत । यदेतद्देव्यामास्तरणीयं
वर्हिः तदभिमानी वर्हिर्नामकोऽनूयाजदेवः तस्माद्देवप्रमङ्गा-
द्भर्भवर्णनयुक्तं । अस्य वर्हिर्देवस्य प्रसादात् ‘अन्यान् वर्हिष्मत्’
इतरान्यागयुक्तान् पुरुषान्, ‘राया’ धनेन, अतिक्रम्य ‘मदेम’
ह्वयाम । ‘वसुधेयस्य’ धनप्रदातुर्देवस्य, ‘वसुवने’ धनरक्षणाय,
‘वेतु’ आज्ञं विपत्तु । ‘यज’ तदर्थं हे होतरथाज्यां पठ ॥

अथ द्वितीयं प्रैषमाह । “देवीद्वारः संघाते विड्वीर्या-
माच्छिथिरा ध्रुवा देवहंतौ वत्सईमेनास्तरुण आमिमोयात्कु-
मारो वा नवजातो मैना अर्वा रेणुककाटः पृणवसुवने
वसुधेयस्य वियन्तु यज” इति । ‘द्वार’शब्दाभिधेयाः स्त्रीमूर्त्त-
यो द्वितीयानूयाजदेवताः, ताः ‘देव्यः’, ‘संघाते विड्वीः’ द्वारा-
भिमानीत्वात् कवाटद्वयमेलने दृढशक्तयः, ‘यामन्’ यागे
निर्गमनकाले, ‘शिथिराः’ कवाटोद्घाटनेन शैथिल्यं प्राप्ताः,
‘देवहंतौ’ देवानामाक्रान्ते प्रवेशने वा, ‘ध्रुवाः’ नित्यप्रवृत्ताः,
तिष्ठन्ति । ‘एनाः’ द्वारः, वत्सादिः ‘आमिमोयात्’ आगत्य
प्रविशेयुः । महावकाशतया सर्व्वेषां प्रवेशं द्वारदेवता अनु-
मन्यन्ते, न तु कश्चिदपि तत्र प्रतिबध्यत इत्यर्थः । ‘वत्सई’

वत्सोऽपि तिर्यग्जातिरपि, प्रविशेत्। तत्र मनुष्यः प्रविशेदिति किमु वक्तव्यं। स च मनुष्योऽनेकविधः, 'तरुणः' युवा, 'कुमारः' बालः, 'नवजातः' तदानीमेवोत्पन्नः स सर्वोऽपि ताद्वारः प्रविशेत्। 'रेणुककाटः' दुर्दान्तः, भूमिं रेणुं कृत्य यः सञ्चरति तादृग्, 'अर्वा' धूर्त्तोऽश्वः, कवाटभङ्गक्षमः, 'एनाः' द्वारः, मा 'पृणक्' आभिर्द्वाभिः समृक्तो माभूदिति, वसुवन इत्यादि पूर्ववत्। द्वारमूर्त्तिनां बह्वत्वादियन्त्विति बह्वचनं॥

अथ ततोयं प्रैषमाह। "देवो उषासा नक्ताद्यास्मिन् यज्ञे प्रयत्यङ्गेतामपि नूनं दैवीर्विशः प्रायाशिष्टाः सुप्रीते सुधिते वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज" इति। 'उषासानक्त'शब्दवाच्ये अहोरात्राभिमानिन्यौ तृतीयानूयाजद्वयौ, ते उभे 'अद्य' अस्मिन् यज्ञे, 'अस्मिन् यज्ञे' पशुयागे, 'प्रयति' प्रवर्त्तमाने सति, 'अङ्गेतां' देवादीनाङ्गयेतां, 'अपि दैवीर्विशः' देव-सम्बन्धिनीरपि प्रजाः सर्वाः, 'नूनम्' अवश्यं, 'प्रायाशिष्टां' प्रकर्षेण गतवत्यौ, दैवोः प्रजा आह्वातुं तत्समीपं प्रतिगच्छत इत्यर्थः। कीदृशौ, 'सुप्रीते' स्वयं सुष्ठु प्रीते नतु वैमुख्यं भजमाने, 'सुधिते' सुष्ठु प्रारब्धनिर्वहणपरे, वसुवन इत्यादि पूर्ववत्। देव्यार्दित्वादीतामिति द्विवचनं॥

अथ चतुर्थमाह। "देवो ज्येष्ठी वसुधितो ययोरन्याघा देषाःषि यूयवदान्यावचक्षुसुवार्थाणि यजमानाय वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज" इति। 'ज्येष्ठी'शब्दवाच्ये चतुर्थानूयाज-देवमूर्त्तिं दे दंजौ, 'वसुधितो' सुखप्राप्तियुक्ते, 'ययोः' दंजो-

ज्यैष्ठ्यार्मथे 'अन्या' एका देवी, 'आघा' पापानि, 'देषांशि' द्वेष्ट्याणि च रक्षःप्रभृतीनि च, 'यूयवत्' पृथक् कुर्व्यात्, नाश-
येदित्यर्थः । 'अन्या' इतरा जोष्टीदेवी, 'यजमानाय', 'वार्था-
णि' 'वसु' वरणीयानि धनानि, 'आवचत्' सर्वतो वहति ॥

अथ पञ्चममाह । "देवो ऊर्जाऊती दधमूर्जमन्यावचत्
मग्धिः सपीतिमन्या नवेन पूर्व्वं दयमाना स्याम पुराणेन नवं
तामूर्जमूर्जाऊती ऊर्जयमाने अधातां वसुवने वसुधेयस्य
वीतां यज" इति । 'ऊर्जाऊती'शब्दवाच्ये पञ्चमानूयाजदेवते
स्त्रीमूर्त्ती, द्वे देव्यौ विद्येते तयोर्माथे 'अन्या' एका, 'देवी',
'दधं' अन्नं, 'ऊर्जं' क्षीरादिरमञ्च, 'आवचत्' आवहति ।
'अन्या' इतरा, 'देवी', 'मग्धिं' सहभोजनं, 'सपीतिं' सहपानं
च, उभयोः प्रापितवती । तयोर्देव्योः प्रसादात् वयं 'नवेन', ब्री-
ह्यादिना, सहैव, पुराणं ब्रीह्यादिकं 'दयमाना' रचन्तः, कुसु-
लादिषु स्थापयन्तः । 'स्याम' तिष्ठेम, तथा 'पुराणेन', धान्येन,
सहैव, 'नवं', धान्यं, 'दयमानाः', 'स्यामः' । 'ऊर्जाऊती' एवं-
नामिके देव्यौ, 'तां' नवपुराणधान्यजातिं, उपर्युपचोयमानबज्ज-
विधनवपुराणधान्यपूर्णां 'ऊर्जं' अन्नसमृद्धिम्, ऊर्जयन्ती सर्वस्य
लोकस्य सम्पादयन्त्यौ, अस्माभ्यमपि 'अधातां' सम्पादयेतां ॥

अथ षष्ठमाह । "देवा दैव्या होतारा नेष्टारा पोतारा
हताघशः साऽऽवाभरद्वस्र वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज", इति ।
'दैव्यहोतृ'शब्दवाच्यौ षष्ठानूयाजदेवस्य द्वौ देहौ, तद्देहधा-
रिणौ देवौ 'नेष्टारा' यज्ञस्य नेतारौ, 'पोतारा' शोधयितारौ ।

‘हताघशः सो’ हता अघशः सा पापबुद्धयो याभ्यां तादृशौ,
‘आभरदस्र’ आद्वियमाणधनौ, तौ वीतामित्यन्वयः ॥

अथ सप्तममाह । “देवीस्त्रिस्त्रिस्त्रो देवीरिडा सरस्वती
भारती द्यां भारत्यादित्यैरस्पृशत् सरस्वतीमः रुदैर्यज्ञमावी-
दिहैवेडया वसुमत्या सधमादं मदेम वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु
यज” इति । ‘इडा’-ऽऽदिनामयुक्ताः ‘त्रिस्त्रिः’ ‘देव्यः’ सप्तमानू-
याजदेवताः, तासां मध्ये एकैकस्या मूर्त्तित्रययुक्तत्वात् पुनरपि
‘त्रिस्त्रोदेवीः’, इत्युच्यते । तासां मध्ये या ‘भारती’, मेयं ‘आ-
दित्यैः’, ‘सह’ द्यां ‘द्युलोकं’ ‘अस्पृशत्’ स्पृशतु, हविषा देवां-
स्सर्पयितुं तत्र गच्छतु । ‘सरस्वती’, तु देवी ‘रुद्रैः’, सह ‘इमं’
‘यज्ञं’, ‘आवीत्’ अवतु, रक्षतु । अत्रैव स्थित्वा यज्ञं निर्वर्त्तयितु ।
अथ ‘वसुमत्या’ धनयुक्तया, ‘इडया’, देव्या ‘सधमादं’
सहैकस्थाने हर्षा यथा भवति तथा, ‘मदेम’ तृप्ता भूयास्म ।
‘इहैव’, यज्ञफले नोस्मान्योजयलित्यर्थः ॥

अथाष्टममाह । “देवो नराशः सस्त्रिशीर्षा षडक्षः शत-
मिदेनः शितिपृष्ठा आदधति सहस्रमीं प्रवहन्ति मित्रावरुणे-
दस्य होत्रमर्हता बृहस्पतिस्त्रोत्रमश्विनाध्वर्यवं वसुवने वसुधेयस्य
वेतु यज” इति । ‘नराशः सा’-ऽऽख्योऽष्टमानूयाजदेवो यः सोमं
त्रिभिः शिरोभिः, षड्विरचिभिश्च युक्तः, ‘एनं’ नराशंसं, ‘शत-
मित्’ शतमङ्गलाका एव, ‘शितिपृष्ठा’ श्वेतपृष्ठा गावः, यज्ञे द-
क्षिणा योग्याः ‘आदधति’ आभिमुख्येन धारयन्ति, ‘सहस्रमीम्’,
सहस्रमेव सहस्रमङ्गलाका एव शितिपृष्ठाः ‘प्रवहन्ति’ यज्ञा-

तत्कमेनं नराशंसं फलमाधनसमर्थं कुर्वन्ति, 'मित्रावरुणेत्' मित्रावरुणावेव, 'अस्य' नराशंसस्य, 'होत्रं' होमव्यापारं, कर्त्तुं 'अर्हतः', न त्वन्यः कश्चित् 'वृद्धस्यतिः', एव 'होत्रं', अर्हति, 'अश्विनौ', एव अध्वर्यवं 'अर्हतः' ॥

अथ नवममाह । "देवो वनस्पतिर्वर्षप्रावा घृतनिर्णिग्घा-
मग्नेणास्पृच्छदान्तरिक्षं मध्येना प्राः पृथिवीमुपरेणादृष्टं हीदसु-
वने वसुधेयस्य वेतु यज" इति । 'वनस्पत्या'-ऽऽख्यो नवमानू-
याजदेवोयोऽस्ति सोऽयं 'वर्षप्रावाः' यज्ञद्वारेण वर्षस्य पूरयिता,
'घृतनिर्णिक्' घृतस्य शोधयिता, 'द्यां' द्युलोकं, 'अग्नेणास्पृच्छत्'
यूपरूपस्य स्वस्याग्रभागेन स्पृशतु, 'मध्येन', भागेन, 'अन्तरिक्षं'
'आप्राः' पूरयितु, 'पृथिवीं', 'उपरेण' तच्चणरहितेन मूल-
प्रदेशेन, 'अदृष्टं हीत्' दृढीकरोतु ॥

अथ दशममाह । "देवं बर्हिर्वारितोनां निधे धामि प्रच्यु-
तनामप्रच्युतं निकामधरणं पुरुषार्हं यशस्वदेनाबर्हिषान्या
बर्हिष्यभिव्याम वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज" इति । 'बर्हि'-
राख्यं यद्वशमानूयाजदेवतारूपं तत्, 'देवं' द्योतमानं सत्,
'वारितोनां' वाराञ्जलानामितयोगतयो वारितयः तामां,
'निधे' निधानाय, सम्पादनाय, 'धामि' स्वकीयं मनो धार-
यति । कीदृशं बर्हिः, 'प्रच्युतानामप्रच्युतं' विनाशवतां वस्त्र-
नामविनाशकारणं, 'निकामधरणं' स्वेच्छया सर्ववस्त्रनां
धारणसमर्थं, 'पुरुषार्हं' ब्रह्मभिः स्पृहणीयं, 'यशस्वत्' यश-
स्करं, 'एना बर्हिषा' अनेन बर्हिरभिमानिदेवेन, 'अन्याव-

ह्रीं५षि' इतरयजमानसम्बन्धीनि यज्ञनिष्ठानि वहीं५षि,
'अभिध्याम' अभिभवितुं वयं समर्थाः स्याम ॥

अथैकादशमाह । “देवो अग्निः स्विष्टकृत्सुद्रविणा मन्द्रः
कविः सत्यमन्त्राऽऽयजी होता होतुर्होतुरायजीयानग्ने यान्दे-
वानयाद्याऽ अपि प्रेर्धे ते होत्रे अमत्सत ताऽ ससनुषीऽ होत्रां
देवङ्गमां दिवि देवेषु यज्ञमेरयेमऽ स्विष्टकृत्चाग्ने होताऽभूर्व-
सुवने वसुधेयस्य नमोवाके वीहि यज” इति । यस्तु ‘स्विष्टकृत्’,
नामकः ‘अग्निर्देवः’, सोयं ‘सुद्रविणा’ शोभनधनः, ‘मन्द्रः’
हर्षणशीलः, ‘कविः’ विद्वान्, ‘सत्यमन्त्रा’ सत्यमननः, ‘आयजी’
शास्तीयया मर्यादया यष्टा, ‘होता’ देवानामाह्वातः, ‘होतु-
र्होतुरायजीयान्’ लोके यो यो होतास्ति तस्मात् सर्वस्माद-
तिशयेन शास्तीयमर्यादामनुसृज्य यष्टा, हे ‘अग्ने’, ईदृशस्त्वं
‘यान् देवान्’, ‘अयाट्’ इष्टवानसि, ‘यान्’ च ‘देवान्’ अपि,
‘प्रेः’ प्रीणितवानसि । ‘ये’ च देवाः, ‘ते’ तव, ‘होत्रे’ होतृ-
कृत्ये, ‘अमत्सत’ अमाद्यन्, हृष्टवन्तः, ‘दिवि’, स्थितेषु तेषु
‘देवेषु’, ‘ससनुषी’ हवींषि दत्तवर्ती, ‘देवङ्गमां’ देवानेव
गच्छन्ती, ‘तां होत्रां’ होतृक्रियां, ‘इमं’ अस्मदीयं, ‘यज्ञं’,
प्रति ‘एरय’ आभिमुख्येन प्रापय, अस्मदीये यज्ञे सर्वदेव
तुष्टिकरीं होतृक्रियां त्वमनुतिष्ठेदित्यर्थः । हे ‘अग्ने’, त्वं ‘स्वि-
ष्टकृत्’, ‘होता’, वा ‘अभूः’ यदस्मदिष्टं तच्छोभनं त्वया कृतं
तादृशो होमस्य कर्त्ताभूः, अतः ‘नमोवाके’ यजमाननम-
स्कारोक्तौ सति, ‘वसुवने’ धनस्य सम्भजनाय च, ‘वसुधेयस्य

वीहि' अग्नावाधीयमानमिदमाज्यरूपं द्रव्यं भक्षय । हे मनुष्य
होतस्तदर्थं त्वं 'यज' याज्यां पठ ॥

इति त्रयोदशोऽनुवाकः ।

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

त्रयोदशे मैत्रावरुणप्रेषा अनूयाजविषया उक्ताः । चतु-
र्दशे होतुर्याज्या अनूयाजविषया उच्यन्ते । ता एता एका-
दश याज्या आह । "देवं बर्हिः । वसुवने वसुधेयस्य वेतु । देवी-
र्द्धारः । वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु । देवी उषामा नक्ता । वसुवने
वसुधेयस्य वीताम् । देवी जोष्टी । वसुवने वसुधेयस्य वीताम् ।
देवी ऊर्जाऊती । वसुवने वसुधेयस्य वीताम् । देवा दैव्या होता-
रा । वसुवने वसुधेयस्य वीताम् । देवोस्त्रिस्त्रिस्त्रो देवीः । वसु-
वने वसुधेयस्य वियन्तु । देवा नराशंसः । वसुवने वसुधेयस्य
वेतु । देवो वनस्पतिः । वसुवने वसुधेयस्य वेतु । देवं बर्हिर्वारि-
तीनाम् । वसुवने वसुधेयस्य वेतु । देवो अग्निः स्विष्टकृत् । सुद्र-
विणा मन्द्रः कविः । सत्यमन्मा यजी होता । होतुर्होतुरायजी-
यान् । अग्ने यान्देवानयाट् । यां अपि प्रेः । ये ते होत्रे अमत्सत ।
ताऽ ससनुषीऽ होत्रां देवङ्गमाम् । दिवि देवेषु यज्ञमेरयेमम् ।
स्विष्टकृच्छाग्ने होताभूः । वसुवने वसुधेयस्य नमोवाके वीहि'
इति । पूर्वानुवाकोक्तप्रेषवाक्यवदेतानि याज्यावाक्यानि सर्वा-
ण्यपि वाख्येयानि । प्रेषारूपत्वाभावाद्यजेति पदे न प्रयुज्यते ॥

इति चतुर्दशोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

चतुर्दशेऽनूयाजानां याज्या अभिहिताः । पञ्चदशे सूक्तवाक-
विषयो मैत्रावरुणप्रैषोभिधीयते । कल्पः । यदा जानाति
सूक्तवाकाय सूक्ता प्रेष्येति तन्मैत्रावरुणः प्रेष्यत्यग्निमद्यतेति ।
पाठस्तु । “अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः पचन् पक्तीः
पचन् पुरोडाशं बध्नन्निन्द्राग्निभ्यां छागं स्रपस्या अद्य देवो
वनस्पतिरभवदिन्द्राग्निभ्यां छागेनाघस्तान्तं मेदस्तः प्रति पच-
तायभीष्टामवीवृधेतां पुरोडाशेन त्वामद्यर्ष आर्षेयर्षीणां न
पाद् वृणीतायं यजमानो बह्वभ्य आसङ्गतेभ्य एष मे देवेषु वसु-
वार्यायक्ष्यत इति ता या देवा देवदानान्यदुस्तान्यस्मा आ च
शाखा च गुरस्त्रेपितश्च होतरमि भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः
सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहि” इति । ‘अद्य’ अस्मिन्नहनि, ‘अयं
यजमानः’ ‘अग्निं’, एव ‘होतारं’ होमनिष्पादकं, ‘अवृणीत’ ।
किं कुर्वन्, ‘पक्तीः’ पक्त्व्यानि हवींषि, ‘पचन्’, तथा ‘पुरो-
डाशं’, विशेषेण ‘पचन्’, तथा ‘इन्द्राग्निभ्यां’, ‘छागं’, यूपे
‘बध्नन्’, ‘अद्य’ अस्मिन्नहनि, यूपरूपः ‘वनस्पतिर्देवः’, ‘इन्द्रा-
ग्निभ्यां’, ‘छागेन’, निमित्तेन तदधाय ‘स्रपस्या’ सुस्थिरा
हि स्थितिरभवत्, ‘तं’ पशुं, ‘मेदस्तः’ वपाया आरभ्य, ता-
विन्द्राग्नी ‘अघस्तां’ अभक्षयतां । ‘पचता’ पक्वानि सर्वाणि
हवींषि, ‘प्रत्ययभीष्टां’ इन्द्राग्नी प्रतिगृहीतवन्तौ । किञ्च ता-
विन्द्राग्नी ‘पुरोडाशेन’ आत्मानं, ‘अवीवृधेतां’ अवर्धयतां ।
अथास्मिन् कर्माणि हे ‘ऋषे’ अतीन्द्रियदर्शिन् होतः, ‘त्वां’,

‘अयं’ यजमानः, ‘वृणीत’ वृतवान्, ‘अर्षेय’ हे ऋषिकुलो-
 ङ्गव, ‘ऋषीणां नपात्’ हे ऋषिनप्तः, गोत्रप्रवर्त्तकमृषिं प्रति
 चतुर्थ इत्यर्थः । एतदुभयमृषिविशेषणं । किमर्थं वृतवानिति
 तदुच्यते, ‘आमङ्गतेभ्यः’, बङ्गभ्यः, आगत्यास्मिन् कर्मणि सम्ब-
 न्धानां बङ्गनां देवानामर्चनाभिप्रायेण वृतवानिति सोभिप्राय
 उच्यते । ‘एषः’ ‘होता’, ‘मे’, ‘वसु वारि’ पशुरूपं वसु.पृषदा-
 ज्यरूपं वारि च, ‘देवेष्वायज्यते’ समन्ताद्यागं करिष्यतीति
 ‘ता या देवदानानि’ यानि तानि देवेभ्यो दत्तानि हवींषि,
 ‘देवा अदुः’ ऋत्विजो दत्तवन्तः । ‘तानि’ सर्व्वाणि हविः-
 फलानि, ‘अस्मै’ यजमानाय, ‘आ च शास्त्रा च’ सिध्यन्वि-
 त्येवमाशिषश्च कुरु । ‘आगुरस्व च’ तत्सिद्ध्यर्थमुद्यमश्च कुरु ।
 हे ‘होतः’, ‘इषितः’ मयाभिलक्षितः, ‘प्रेषितः’, च ‘असि’,
 ‘भद्रवाच्याय’ कल्याणवचनाय, प्रेषितो ‘मानुषः’, होता त्वं
 सूक्तस्य वाको वचनं यस्य सोऽयं देवः सूक्तवाकः तस्मै ‘सूक्तवा
 काय’, देवाय ‘सूक्ता ब्रूहि’ इदं द्यावापृथिवीमनुवाकोक्तानि
 शोभनानि वचनानि कथय ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमद्देश्वरः ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्ब्राह्मणे तृतीयकाण्डे
 षष्ठप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

समाप्तश्च षष्ठप्रपाठकः ।

तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे सप्तमप्रपाठके

प्रथमानुवाकः ।

हरिः ॐ ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेत्यरम् ॥
कथितं पाशुकं ह्यैत्रं षष्ठे पूर्वप्रपाठके ।
प्रपाठके सप्तमेस्मिन्नच्छिद्रं काण्डमुच्यते ॥
प्रायश्चित्तेन मन्त्रैश्च यज्ञच्छिद्रं प्रपूर्यते ।
तत्सर्वमुक्तमत्रेति काण्डमच्छिद्रमीरितं ॥

तत्राद्येनानुवाकत्रयेण प्रायश्चित्तमुच्यते । उपरितनैरे-
कादशभिरनुवाकैस्तत्र तत्रापेक्षिता मन्त्रा उच्यन्ते । तत्र
प्रथमानुवाके दर्शपौर्णमासविषयाणि कानिचिदुच्यन्ते । यदुक्तं
सूत्रकारेण, तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमेत्यन्वाहिताग्निः प्रयास्यन्
जुहुयात् पृथगणीष्वग्नीन् समारोष्य प्रयाति यत्र वसेत्त-
देतामिष्टिः सः स्थापयेदिति । तमेनं होमं विधत्ते । “स-
र्वान् वा एषोऽग्नौ कामान् प्रवेशयति । योऽग्नीन्वा-
धाय व्रतमुपैति । स यदनिष्ट्वा प्रयायात् । अकामप्रीता
एनं कामानानुप्रयायुः । अतेजा अवीर्यः स्यात् । स जुहुयात् ।
तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम् । विश्वाः सुक्षितपः पृथक् । अग्ने कामाय
येमिर इति । कामानेवास्मिन्दधाति । कामप्रीता एनं कामा

अनुप्रयान्ति । तेजस्वी वीर्यवान् भवति' इति । दर्शपूर्णमा-
 साभ्यां चियक्षुः पर्वणि प्रातरग्निहोत्रादूर्ध्वमाहवनीयं प्रणीय
 देवागातुविद इति मन्त्रं जपित्वा ममाग्न इत्यादिभिर्मन्त्रै
 रग्नीनामुपसमिन्धनं करोति । तदिदमग्नीनामन्वाधानमध्व-
 र्युणा क्रियते । यजमानस्तु दक्षिणेनाहवनीयमवस्थाप्य व्रतमु-
 पैत्यन्त्समुद्रं मनसा ध्यायत्यथ जपत्यग्ने व्रतपते व्रतं चरित्या-
 मीति । तदिदं व्रतोपायनं 'यः' पुमान्, एवम् 'अग्नीनन्वा-
 धाय', 'व्रतं' कर्मानुष्ठानलक्षणं, स्वीकरोति 'एष' पुमान्,
 'सर्वान्', अपि स्वीकीयान् 'कामान्' अभिलषितार्थान्, 'अग्नौ
 प्रवेशयति' अग्निरेव मम सर्वेषामर्थानां साधक इत्येवं निश्चित्य
 प्रवर्तते । अत एवाग्निविषयो मन्त्र एव आस्मायते, त्वया-
 ध्यक्षेण पृतना जयेमेति । एवं सति 'सः' अन्वाहिताग्निः,
 यदि दृष्टिमकृत्वा प्रयाणं कुर्यात् । तदानीम् 'एनं', 'कामाः'
 अपेक्षिता अर्थाः, न प्राप्नुयुः । कीदृशाः कामाः, 'अकामप्रीताः'
 कामेन प्रीताः कामप्रीताः न कामप्रीताः अकामप्रीताः, पूर्व-
 मग्नौ प्रवेशकाले यजमानसम्बन्धिना कामेन सर्वेपि काम्याः
 पदार्थाः प्राप्ताः, इदानीं तस्यानादरेण साप्रीतिर्व्यपगता ।
 तस्मात् कामाः प्रीताः काम्यपदार्था एनं यजमानं परि-
 त्यजन्ति ततश्चायं तेजोवीर्यादिकामरहितः स्यात्, तस्मात्
 'सः' अन्वाहिताग्निः, देवाननिष्टा प्रयास्यन्नृक्तदोषवान् स्यात्तस्य
 परिहाराय 'तुभ्यं ताः', इति मन्त्रेण 'जुहुयात्' । प्रयास्य-
 तोवास्तोष्यतोयहोमोऽप्यन्यत्रास्मात्, यदङ्गत्वा वास्तोष्यतीयं

प्रयायात् रुद्र एनं भूत्वाग्निरनूत्याय हन्याद्वास्तोषतीयं जुहो-
तीति । सोयमाहिताग्निमात्रसाधारणः । अयं तन्वाहिता-
ग्निविषय इति विशेषः । मन्त्रार्थस्तु, अतिशयेनाङ्गमौष्टवयुक्तः
'अङ्गिरस्तमः', तादृश हे 'अग्ने', 'कामाय' सर्वकामप्रदत्वेन
कामरूपाय, 'तुभ्यं' अग्नये, 'ताः' लोकवेदप्रसिद्धाः, 'विद्याः'
सर्वाः, 'सुक्षितयः' कामभोगहेतवः सुभूमयः, 'पृथक्' प्रत्येकं,
'येभिरे' प्रजापतिना नियमिताः समर्पिताः, अतः कामानां
त्वदधीनत्वान्मह्यं कामान् प्रयच्छेत्यर्थः । अनेन होमेन तुष्टः
सोऽग्निः 'अस्मिन्' यजमाने, कामितानर्थान् सम्पादयत्येव ।
ते च कामिता अर्था अन्वाधानकालवत् 'कामप्रीताः', सन्तः
'कामाः', 'एनं' यजमानम्, 'अनुप्रयान्ति' । ततोऽयं तेजो-
वीर्यादिकामयुक्तो 'भवति' ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण, यद्यन्वाहिताग्नेराहवनीयोऽनुगच्छेत् ।
अन्वग्निरुषसामयमख्यदित्यन्यं प्रणीय भूरित्युपस्थायेति । त-
दिदं विधत्ते । "सन्ततिर्वै एषा यज्ञस्य । योऽग्नीनन्वाधाय
व्रतमुपैति । स यद्युदायति । विच्छित्तिरेवास्य सा । तं प्राञ्च-
मुद्धृत्य । मनसोपतिष्ठेत् । मनो वै प्रजापतिः । प्राजापत्यो
यज्ञः । मनसैव यज्ञः सन्तनोति । भूरित्याह । भूतो वै प्रजा-
पतिः । भूतिमेवोपैति" इति । 'यः' यजमानः, प्रथमम् 'अग्नी-
नन्वाधाय', अनन्तरं 'व्रतमुपैति' । तस्य यजमानस्य 'एषा'
अन्वाधानव्रतोपायनानुष्ठितिः, 'यज्ञस्य', 'सन्ततिर्वै' अविच्छेद
एव, सम्पद्यते । एवं सति 'सः' अन्वाहिताग्निः, 'यद्युदायति,

विनश्येत्, तदानीम् 'अस्य' यजस्य, 'मा' वक्त्रिविनाशरूपा, 'विच्छित्तिरेव', सत्यद्यते अनुष्ठानशान्त्याभावात् । अतोऽ-
विच्छेदपरिहाराय 'तं' अग्निं, 'प्राञ्चमुद्धृत्य', गार्हपत्यादा-
हवनीयं प्रणीयेत्यर्थः । प्रणयणादूर्ध्वं 'मनसा', 'तं' अग्निम्,
'उपतिष्ठेत्', भूरिति मन्त्रं जपेदित्यर्थः । चालुषमूर्त्यभावेना-
व्यक्तत्वात् 'मनः,' एव प्रजापतेः स्वरूपं, यजस्य प्रजापतिना
सृष्टत्वात् 'प्राजापत्यः', अतो मनसोपस्थाने सति प्रजापतिरूपेण
'मनसा', प्राजापत्यं 'यज्ञं', विच्छित्तिपरिहारेण सन्ततं
करोति तस्मात् 'भूः', इति मन्त्रं जपेत् 'भूतः' नित्यमिद्धः
प्रजापतिरेव भूशब्दवाच्यः, अतस्तन्मन्त्रपाठेनैश्वर्यमेव प्राप्नोति ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण, यद्याहिताग्नेरग्निरपचायेदाशम्या परा-
सात् परिवाजपतिः कविरग्निरिति त्रिः प्रदक्षिणं परिक्रम्य
तं सम्भरेदिदं त एकमिति । तदिदं विधत्ते । "वि वा एष
इन्द्रियेण वीर्येणर्हति । यस्याहिताग्नेरग्निरपचायति । यावच्छ-
म्यथा प्रविध्येत् । यदि तावदपचायेत् । तः सम्भरेत् । इदं
त एकं पर उत एकम् । तृतीयेन ज्योतिषा संविशस्व । संवे-
शनस्तनुवै चारुरेधि । प्रिये देवानां परमे जनित्र इति । ब्रह्म-
णैवेनः सम्भरति । सैव ततः प्रायश्चित्तिः" इति । 'आहि-
ताग्नेः', 'यस्य' यजमानस्य, अयम् 'अग्निः', 'अपचायति' यदा
स्वकीयादायतनादपेत्य वहिःपतति, 'एषः' यजमानः, 'इन्द्रि-
येण', 'वीर्येण', च वियुक्तो भवति, तदानीं शम्यां हस्ते
स्वीकृत्य स्वकीयेन सर्व्वेणापि बलेन दूरे परास्येत् । शम्यां

स्वीकृत्य तथा 'शम्यया', 'यावत्', भूप्रदेशः 'प्रविध्येत्' व्या-
 प्रीति, 'तावत्', मध्ये 'यदि', अङ्गारः 'अपचायेत्' पतितः स्यात्,
 'ते', 'सम्भरेत्' उद्धरेत्। तथा च सा शम्या यावति प्रदेशे
 पतिता तावतः प्रदेशस्य मध्ये योऽङ्गारः पतितस्तमङ्गारम्
 'इदं ते', इति मन्त्रेण पुनरपि स्वकीय आयतने स्थापयेत्।
 मन्त्रस्यायमर्थः। हे अग्ने 'ते' तव, वह्निःपतितम् 'इदमेकं',
 ज्योतिः 'उत' अपि च, 'परः' परस्तात् स्वकीय एव स्थाने
 स्थितम्, 'एकं' ज्योतिः, तदुभयमपि 'हतोयेन ज्योतिषा' पर-
 मात्मरूपेण, 'संविशस्व' संयोजयस्व, 'तनुवै' स्वकीयस्य शरी-
 रस्य, 'संवेशनः' परमात्मज्योतींषि संयोजयिता, त्वं 'चारुरेधि'
 प्रक्षालितदोषो भव। किं निमित्तमिति तदुच्यते, 'देवानां',
 'प्रिये' प्रीतिहेतौ, 'परमे जनित्रे' प्रकृष्टे फलजनके, योगे-
 निमित्तभूते सति यागसिद्ध्यर्थमित्यर्थः। एवं कुर्वन् यजमानो
 'ब्रह्मणैव' मन्त्रेणैव, परमात्मनैव, वा तम् 'एनं' अग्निं, 'सम्भरति'
 पुनः समीचीनं करोति। 'सैव' तथाविधसम्भरणक्रियैव, 'ततः
 प्रायश्चित्तिः' तस्माद्वह्निःपतनदोषादपगमः ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण, यदि परस्तरामपचायेदनुप्रयायावस्येत्
 तदग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व्वपेदिति। तदिदं
 विधत्ते। "यदि परस्तरामपचायेत्। अनुप्रयायावस्येत्। सो
 एव ततः प्रायश्चित्तिः" इति। 'यदि', शम्यायतनदेशात्
 'परस्तरां' अतिशयेन दूरदेशे, 'अपचायेत्' अङ्गारोपगम्य
 पतेत तदानीं स्वयमपि तदङ्गारम् 'अनु' तत्रैव देशे, 'प्रयाया'

यात्वा, 'अवस्येत्' देवयजनमध्यस्येत्, तत्र पथिकृतामिष्टिं कृत्वा
श्रोभूते गृहेषु प्रत्यवस्यति 'सो एव' यथोक्तानुष्ठितिरेव, 'प्रा-
यश्चित्तिः' तस्माद्दोषादपगमहेतुः ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण, यस्य हविषे वत्सा अपाकृता धयेयुस्तत्
स्थाने वायव्यां यवागूं निर्व्वपेदथोत्तरस्यै हविषे वत्सानपा-
कृत्योपवसेदिति । तदिदं विधत्ते । "ओषधीर्वा एतस्य पशून्
पयः प्रविशति । यस्य हविषे वत्सा अपाकृता धयन्ति । तान्
यदुह्यात् । यातयान्ना हविषा यजेत । यन्न दुह्यात् । यज्ञ-
परन्तरियात् । वायव्यां यवागूं निर्व्वपेत् । वायुर्वै पयसः
प्रदापयिता । स एवासौ पयः प्रदापयति । पयो वा ओष-
धयः । पयः पयः । पयसैवासौ पयोऽवस्ते । अथोत्तरस्यै
हविषे वत्सानपाकृत्यात् । सैव ततः प्रायश्चित्तिः" इति ।
'यस्य' यजमानस्य, 'हविषे' हविरर्थं, 'अपाकृताः', वत्सा
गोभिः संयुज्य 'धयन्ति' स्नानं पिबन्ति, 'एतस्य' यजमानस्य,
हविरूपं 'पयः', 'ओषधीः पशूंसु', 'प्रविशति', तत्र वत्सैः
पीतत्वात् पशुप्रवेशः स्पष्टः । ओषधीदेवताप्रवेशस्तु शास्त्र-
सिद्धः । अत्रेदं चिन्त्यते, 'तान्' पीतपयसो वत्सान्, पुनरपि
सायंकाले गोसमीप उपावस्य्य तां गां दुह्यान्नवेति दुह्यात्
तदानीं हविर्यातयाम वत्सैः पूर्वं पीतत्वेन गतुमारं भवति ।
तादृशेन 'हविषा', 'यजेत', यदि न 'दुह्यात्', तदानीं 'यज्ञ-
परन्तरियात्', सान्नाय्याभावेन यज्ञावयवो विच्छिद्येत । अत-
स्तद्दोषपरिहाराय वायुदेवताकां यवागूं निर्व्वपेत् । वायव-

स्थो वायवस्थेति मन्त्रानुसारेणापाकृतानां वत्सानां वाय्वधीन-
त्वात् वत्सद्वारेण 'वायुः', एव 'पयसः', 'प्रदापयिता' । ततः
'अस्मै' यजमानाय, 'स एव' वायुः, 'पयः प्रदापयति' ।
किञ्च यवागूनिष्पादिकाः 'ओषधयः', 'पयः', एव चीरस्य
गोभक्षित्वणज्यत्वात् 'पयः', तु स्वयमेव 'पयः', न तु तत्रो-
पचारोऽस्ति तथा सति यवागूरेव ओषधिरूपेण 'पयसैव',
'अस्मै' यजमानाय, चीररूपं 'पयः', सम्पादयति । 'अथ'
यवागूनिर्वापादूर्ध्वं, 'उत्तरस्मै' 'हविषे' परेद्युरनुष्ठेयस्य सा-
न्नायस्य सिद्धये पुनरपि 'वत्सानपाकुर्यात्', 'सैव' यवागूरेव,
'ततः प्रायश्चित्तिः' तस्मादोषादपगमहेतुः ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण, यस्य सायं दुग्धं हविरार्त्तिमार्च्छती-
न्द्राय ब्रीहीं नितुष्योपवसेद्यत् प्रातस्त्यात्तच्छृतं कुर्यादथेतर
ऐन्द्रः पुरोडाशः स्यात् तस्य प्रातर्दोहेन समवदाय प्रचरेदे-
तदेव प्रातर्दोह आर्त्तिगते प्रायश्चित्तं सायं दोहेनास्य सम-
वदाय प्रचरेदिति । तदेतद्विधत्ते । "अन्यतरान् वा एष
देवान् भागधेयेन समर्द्धयति । ये यजमानस्य सायं गृहमा-
गच्छन्ति । यस्य सायं दुग्धं हविरार्त्तिमार्च्छति । इन्द्राय
ब्रीहोन्निरूप्योपवसेत् । पयो वा ओषधयः । पय एवारभ्य
गृहीत्वोपवसति । यत् प्रातः स्यात् । तच्छृतं कुर्यात् । अथेतर
ऐन्द्रः पुरोडाशः स्यात् । इन्द्रिये एवास्मै समीची दधाति ।
पयो वा ओषधयः । पयः पयः । पयसैवास्मै पयोऽवरुन्धे । अथो-
त्तरस्मै हविषे वत्सानपाकुर्यात् । सैव ततः प्रायश्चित्तिः"

इति । द्विविधा देवाः, केचन 'यजमानस्य', गृहे 'सायमा-
गच्छन्ति', अपरे पुनः प्रातरागच्छन्ति, तत्र सायं दुग्धस्य
विनाशे कांश्चिद्देवान् सायमागच्छतो भागेन विरहितान्
करोति । ततस्तत् परिहारायेन्द्रार्थं व्रीहीणां निर्वापमात्रं
कृत्वा तस्मिन् दिने पुरोडाशमनिष्पाद्य वज्रिसमीपे निवसेत् ।
तथासद्योषधीनां हेतुत्वेनपयोरूपत्वादोषधीरूपं पय एवो-
पक्रम्य देवताश्च स्वाधीनत्वेन गृहीत्वा समीपे निवसति । ततः
'यत्', 'प्रातर्दुग्धं स्यात्', 'तच्छृतं' पक्वं, कुर्यात्, तथा सति
सान्नाय्यरूपयोर्दधिचीरयोर्मध्ये चीरं मुख्यमेव सम्पद्यते । 'अथ'
अनन्तरम्, 'इतरः' हविःपदार्थः, पूर्व्येद्युनिरुतैर्ब्रीहिभिः
'एन्द्रः पुरोडाशः', एवं भवेत् । तेन चीरेण पुरोडाशेन च
'अस्मै' यजमानाय, 'इन्द्रिये' हविर्दयसाध्यत्वे फलोत्पादन-
सामर्थ्यं, 'समीची' अनुकूले, सम्पादयति । पयो वा इत्यादि
पूर्व्ववत् ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण, यस्योभौ दोहावार्त्तिमार्च्छ्याता-
माग्नेयमष्टाकपालं निर्व्वपेदैन्द्रं पञ्चशरावमोदनमग्निं पुरोडा-
शेन यजेतैन्द्रं पञ्चशरावेनेति । तदेतद्विधत्ते । "उभयान् वा
एष देवान् भागधेयेन वर्द्धयति । ये यजमानस्य सायञ्च प्रा-
तश्च गृहमागच्छन्ति । यस्योभयः हविरार्त्तिमार्च्छति । ऐन्द्रं
पञ्चशरावमोदननिर्व्वपेत् । अग्निं देवतानां प्रथमं यजेत् । अग्नि-
मुखा एव देवताः प्रीणाति । अग्निं वा अन्वन्या देवताः । इन्द्रमं-
न्वन्याः । ता एवोभयोः प्रीणाति । पयो वा ओषधयः । पयः

पयः । पयसैवास्मै पयोऽवरुन्धे । अथोत्तरस्मै हविषे वत्सान-
पाकुर्यात् । सैव ततः प्रायश्चित्तिः” इति । दधिपयसोरुभयो-
रप्यात्तौ सायं प्रातश्चागतानुभयविधानपि ‘देवान्’, भागही-
नान् करोति । अतस्तत्परिहारायेन्द्रदेवताकं शरावपञ्च-
कपरिमितब्रीहिं निष्पाद्य ‘ओदनं निर्व्वपेत्’ । तस्मादैन्द्रादेो
दनात् पूर्वं ‘देवतानां’, मध्ये मुख्यम् ‘अग्निं’, अष्टाकपालेन
पुरोडाशेन ‘यजेत्’ । तेनाग्निप्रमुखाः ‘देवताः’, सर्व्वा एव
प्रीणयति । काश्चिद्देवता अग्निमेवानुवर्त्तन्ते ‘अन्याः’, तु इन्द्र-
मेव, हविर्द्वयेन द्विविधा अपि ‘ताः’ तान् प्रीणयति । पयो वा
इत्यादि पूर्व्ववत् ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण, यस्य ब्रत्येहन् पत्यनालम्बुका स्यात्
तामपरुध्य यजेत । जघनेन वेदिमन्तर्वेदिवोदशुक्लं मंनहनं
सृणीयाद्यदा त्रिरात्रीणां स्यादथैनामुपकुर्येतामूहमस्मीति ।
तदिदं विधत्ते । “अर्द्धो वा एतस्य यज्ञस्य भीयते । यस्य
ब्रत्येहन् पत्यनालम्बुका भवति । तामपरुध्य यजेत । सर्व्वेणैव
यज्ञेन यजेत । तामिष्टुपकुर्येत् । अमूहमस्मि । सा त्वम् ।
द्यौरहम् । पृथिवी त्वम् । सामाहम् । ऋक्त्वम् । तावेहि मम्म-
वाव । सह रेतो दधावहै । पु॒मे पुत्राय वेत्तवै । राय-
स्योषाय सुप्रजास्त्राय सुवीर्यायेति । अर्द्ध एवैनामुपकुर्यते ।
सैव ततः प्रायश्चित्तिः” इति । ब्रत्येहन् यागानुष्ठानदिने
यस्य यजमनस्य पत्नी अनालम्बुका स्पृष्टुमयोग्या रज-
स्वला भवति, एतदीयस्य ‘यज्ञस्य’, ‘अर्द्धः’ एको भागः,

‘मीयते’ विनश्यति, दम्पती हि कर्मणः कर्त्तारौ तत्र स्त्रियाः कर्मायोग्यत्वादर्थहानिः । तदानीं हानिपरिहाराय ‘तां’ स्त्रियम्, ‘अपहृथ’ वर्हिर्निःसार्य, जघनेन वेदिमन्तर्वेदिर्वाद-शुल्लं सन्नहनं स्त्रीत्वा ‘यजेत’ । एवं कुर्वन् ‘सर्व्वेणैव यज्ञेन यजेत’ । अथ ‘इच्छा’, अनन्तरं यदा रजस्वलाया रात्रिचयम-तीतं भवति । तदा ‘तां’, भोगार्थं ‘अमूहमस्मि’ इत्यनेन मन्त्रेण ‘उपहृथते’ । मन्त्रस्यायमर्थः, ‘सामाहंशब्दे’ योऽह-मित्युत्तरभागो यस्य सेति पूर्व्वभागः, तयोर्मध्ये हे जाये अहमु-त्तरभागोऽस्मि त्वं पूर्व्वभागः । द्यावापृथिव्योर्मध्ये ‘द्यौः’, ‘अहम्’, अस्मि । ‘पृथिवी त्वम्’, अस्मि । ऋक्सामयोर्मध्ये ‘सामाहम्’, अस्मि । ‘ऋगूपा त्वम्’, अस्मि । तत्र यथा सामऋक्शब्दावयवावेकीभवतः, यथा च द्यावापृथिव्यौ ऋक्सामवत् तावेवावामुभौ ‘सम्भवाव’ । अत एहि उभौ ‘सह रेतः’, धारयाव । किमर्थं ‘पुंसे पुत्राय वेत्तवै’ पुंस्त्वसामर्थ्यापेतं पुत्रं लब्धुं, तथा धनपुण्यादिभिर्द्वयं च । एवं कुर्वन् यजमानो यज्ञस्य यो लुप्तोर्थः, तस्मिन्नेवार्थे ‘एनां’ पत्नीं, ‘उपहृथते’ । ‘सैव’ तथाविधानुष्ठितिरिव, ‘ततः प्रायश्चित्तिः’ रजस्वलादोषादपगमहेतुः ॥

अत्र मीमांसाषष्ठाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् ।

आर्त्ता पञ्चशरावायः सदोहृदयसंचये ।

एकनाशेऽपि वाद्येस्तु हविर्यदुभयोक्तिः ॥

हविरात्युक्तिमात्रेण निमित्तं पर्यवस्यति ।

उभयोक्त्यविवक्षायामेकनाशेऽप्यसौ भवेत् ॥

दर्शपूर्णमासयोर्दोहा प्रकृत्य श्रूयते, यस्योभयं हविरार्त्ति-
 मार्च्छदैर्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्व्वपेदिति । सोयं यागो दोह-
 दयं निमित्तीकृत्यानुष्ठेयो नत्वेकदोहं चयं, कुतः उभयशब्दस्य
 श्रुतत्वात् । आर्त्तिशब्दस्य विशेषणत्वेऽवश्रूयमाणो हविःशब्दो
 यथा विवचितार्थः, तथा हविःशब्दविशेषणस्योभयस्य शब्द-
 स्थापि विवचितार्थत्वादुभयहविरार्त्तिरेव निमित्तमिति
 चेत् । मैवं । आर्त्तिमात्रोपन्यासे साकाङ्क्षितत्वान्निमित्तं न
 पर्यवस्यतीति हविःशब्दार्था विवचितव्यः । तावतैव निमित्तस्य
 पर्यवसितत्वादुभयशब्दार्थो न विवचितः । हविरार्त्तिमात्रस्य
 निमित्तत्वे सति सायं दोहप्रातर्दोहाख्योर्भयोर्निमित्तत्वं
 सिद्धमेवात्रोभयशब्देनानूद्यते । तस्मादेकनाशे द्वयनाशेऽप्यसा-
 वोदनो निर्व्वपनीयः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम् ।

द्रव्यप्रतिनिधिः पञ्चशरावोभिन्नकर्म वा ।

दोहद्वयार्त्तितोदर्शैर्द्रव्यस्यादोषितत्वतः ॥

प्राप्ते कर्मणि नैकेन विधिना द्रव्यदेवते ।

शक्ये विधातुं ताभ्यां तु विशिष्टं कर्म चोद्यते ॥

योयं पञ्चशराव ओदनः पूर्व्वमुदाहृतः, नासौ कर्मान्तर-
 रूपः, किन्तु पूर्व्वस्मिन्नेव कर्मणि दोहद्वयरूपे द्रव्योऽपच-
 रिति सति तत्प्रतिनिधिद्रव्यत्वेनायं विधीयते । कुतः, दर्शयागे
 द्रव्यस्थापेक्षितत्वात्, इति चेत् । मैवम् । एन्द्रं पञ्चशरावमिति
 द्रव्यदेवतयोः प्रतीतौ कर्मान्तरविधेर्वारयितुमशक्यत्वात् ।
 यदि पूर्व्वस्मिन्नेव कर्मणुभयं विधीयते, तदा कर्मणः प्राप्त-

त्वादुभयोर्द्रव्यदेवतयोर्विधौ वाक्यं भिद्येत । तस्माद्द्रव्यदेवता-
भ्यां विशिष्टं कर्मान्तरं विधीयते ॥ तच्चैवान्यच्चिन्तितम् ।

दर्शं प्रत्याम्नाय एतदङ्गं वा हविरार्चितः ।

दर्शयागे निवृत्तेऽस्य प्रत्याम्नाय तया विधिः ॥

पूर्वं द्रव्यविनाशेऽपि द्रव्यस्यान्यस्य सम्भवात् ।

अनिवृत्तेऽस्तदङ्गस्यादात्तिवैगुण्यं जातये ॥

पञ्चशरावद्रव्यकमिन्द्रदेवताकं यत् कर्मान्तं सङ्कथितं
तदेतद्दर्शयागस्य प्रतिनिधित्वेन विधीयते । कुतः, उभयहवि-
रार्त्या दर्शयागस्य निविवृत्तत्वात् इति चेत् । मैवं । पूर्वं
योर्दधिपयमोर्नाशेऽपि पयान्तरेण दध्यन्तरेण च दर्शेऽनुष्ठीय-
माने हविरार्चितकृतं वैगुण्यं परिहरन्नयं पञ्चशरावयागो दर्श-
यागस्याङ्गं भवति ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ।

द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमे दर्शपूर्णमासेष्टिविषयाणि प्रायश्चित्तान्यभिहितानि ।
द्वितीयेऽग्निहोत्रसाम्नाय्यमाधारणानि प्रायश्चित्तान्यभि-
धीयन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण, यस्याग्निहोत्रमाग्नाय्यं वाचिष्यं
देतोदङ्परेत्य वल्मीकवपामुद्धृत्य प्रजापते नत्वदेतानीति प्रा-
जापत्ययार्चा वल्मीकवपायामवनीय भूरित्युपस्थायान्यां दुग्ध्वा
पुनर्जुह्यात् यदि साम्नाय्यमन्यदा गमयेदिति । तदिदं विधत्ते

“यद्विःव्यणेन जुहुयात् । अप्रजा अपश्युर्यजमानः स्यात् । यद-
 नायतने निनयेत् । अनायतनः स्यात् । प्राजापत्ययर्चा वल्मी-
 कवपायामवनयेत् । प्राजापत्यो वै वल्मीकः । यज्ञः प्रजापतिः ।
 प्रजापतावेव यज्ञं प्रतिष्ठापयति । भूरित्याह । भूतो वै प्रजा-
 पतिः । भूतिमेवोपैति । तत्कृत्वा । अन्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम् ।
 मैव ततः प्रायश्चित्तिः” इति । ‘विव्यलं’ विव्यन्दितं अपणादि
 काले पात्राद्वहिः पतितं, तेन अवशिष्टेन हविषा किं होतव्यं
 किम्वा तद्भुविरग्यायतनादन्यत्र निनयेदिति चिन्तनीयं । अत्र
 होमपक्षे ‘यजमानः’, प्रजापश्युरहितः स्यात् । अन्यत्र निनयनपक्षे
 गृह्यरहितः स्यात् । तदुभयदोषपरिहाराय ‘वल्मीकवपायं’,
 प्रजापते नत्वदेतानीत्युक्त्वा तत् ‘अवनयेत्’ । वल्मीकस्य प्रजापति-
 वत्, वज्रप्रायश्चित्तित्वात् प्राजापत्यत्वं । यज्ञश्च प्रजापतिसृष्टत्वा-
 त्द्रूपः । अतो वल्मीके तदवनयनेन वल्मीकरूपे प्रजापतावेव
 प्रजा प्रजापतिरूपं यज्ञं प्रतिष्ठापयति । यतो ‘भूरिति’, मन्त्रे-
 णोपतिष्ठेत् सत्तावाचिनो भूधातोस्त्यन्त्रः शब्देभूतं नित्यमिद्धं
 प्रजापतिमाचष्टे । तदुपस्थानेनैश्वर्यमेव प्राप्नोति तदतत्कृत्वा
 पुनरग्निहोत्रार्थम् ‘अन्यां’ गां, ‘दुग्ध्वा’ ‘होतव्यं’, ‘मैव’ तथा-
 विधाक्रिया, ‘ततः’ दोषात्, अपगमहेतुः ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण यदि कीटोवपद्येत मध्यमेनान्तिमेन वा
 पलाशपर्णेन महो द्यौः पृथिवी च न द्यावापृथिव्ययर्चान्तः परि-
 धिनिनीयान्यां दुग्ध्वा पुनर्जुहुयाद्यदि सान्नाय्यमन्यदा गम-
 येदिति । तदिदं विधत्ते । “यत्कीटोवपन्नेन जुहुयात् । अप्र-

जाः पशुर्यजमानः स्यात् । यदनायतने निनयेत् । अनाय-
तनः स्यात् । मध्यमेन पर्णेन द्यावापृथिव्यर्चान्तः परिधि
निनयेत् । द्यावापृथिव्योरेवैनत्प्रतिष्ठापयति । तत्कृत्वा । अन्यां
दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम् । सैव ततः प्रायश्चित्तिः” इति । अग्निहो-
त्रार्थं ‘यत्’ हविः, पातेनोपहतं तस्य होमपचान्यत्रनिनयन-
पक्षो पूर्ववदुद्दिष्टौ । ततो ‘मध्यमेन’ पलाश‘पर्णेन’, महीद्यौ-
रिति मन्त्रेण ‘परिधेः’, ‘अन्तः’, प्रदेशे ‘निनयेत्’, ततोद्यावा-
‘पृथिव्योएव’, प्रतिष्ठापितं भवति, ‘तत्कृत्वेत्यादि पूर्ववत् । यदि
सान्नाय्यं कीटावपनं स्यात् । तदानीम्, अन्तःपरिधि ‘निनी-
यान्यत्सान्नाय्यं’, सम्पादयेदिति द्रष्टव्यम् ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण यस्याग्निहोत्रमेव वर्षेन्मित्रो जनानि-
त्यादि । तदिदं विधत्ते । “यदवष्टेन जुहुयात् । अपरूप-
मस्यात्मं जायेत । किलासो वास्यादर्शसो वा । यत् प्रत्येद्यात् ।
यज्ञं विच्छिन्द्यात् । स जुहुयात् । मित्रो जनान् । कल्पयति ।
प्रजानन् । मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्याम् । मित्रः कृष्टीरनि-
मिषाभिचष्टे । सत्याय हव्यं घृतवज्जुहोत । मित्रेणैवैनत्कल्प-
यति । तत्कृत्वा । अन्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम् । सैव ततः प्राय-
श्चित्तिः” इति । अवपतितेन वर्षेण दूषितम्, ‘अवष्टेन’, ता-
दृशं हविर्यदा भवेत् । तदा किन्तेन होतव्यं किम्वा होम-
मकृत्वा प्रत्यागन्तव्यम् । होमपक्षेऽस्य यजमानस्य ‘आत्मानि’
‘स्वदेहे’ ‘अपरूपं’ निन्दितं रूपं, प्रादुर्भवेत्, किन्तन्निन्दित-
मिति तदुच्यते, ‘किलासः’, कुष्टी, अर्शसा रोगेण युक्तो

‘अशंसः’, उभयोरन्यतरत् ‘अपरूपं’, शरीरे प्रादुर्भवेत् । दोष-
द्वयनिवृत्त्यर्थं ‘मित्रोजनानिति’ मन्त्रेण जुहुयात् । मन्त्रस्याय-
मर्थः, योयं ‘मित्रा’ख्यो देवः सोऽयं ‘प्रजानन्’ तत्तज्जनसा-
मर्थ्यं प्रकर्षेण विद्वान् सन्, ‘जनान्’, सर्वान् ‘कल्पयति’ दृष्टमा-
धनममर्थान् करोति । स च ‘मित्रः’, ‘पृथिवीं दाधार’,
‘उतद्याम्’, अपि ‘दाधार’, द्यावापृथिव्योर्दाढीं कृतवानि-
त्यर्थः । किञ्च स ‘मित्रः’, ‘कृष्टीः’ मनुष्यान्, ‘अनिमिषाः’
निमेषरहिताः, आलस्यरहिता यथा भवन्ति, तथा ‘अभि-
चष्टे’ अभितः ख्यापयति, बोधयतीत्यर्थः । बोधप्रकार एव
स्पष्टीक्रियते । हे मनुष्याः ‘मत्याय’ अवितायाय, कर्मफलाय,
‘घृतवत्’ घृतपूर्णं, ‘हव्यं’, ‘जुहोत’ जुहुतेति, एवं सति मन्त्रे,
देवतामुखेनैव ‘एनत्’ हविः, ‘कल्पयति’ अववर्षेण दोषरहितं
करोति । तत्कृत्वेत्यादि पूर्ववत् ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण । यदि पूर्वस्यामाहुत्याः ऊतायामुत्त-
राहुति स्कन्देद्यदिवोत्तरया पूर्वामभिजुहुयाद्यत्र वेत्यवनस्यत
इत्यादि । तदिदं विधत्ते । “यत् पूर्वस्यामाहुत्याः ऊता-
यामुत्तराहुतिः स्कन्देत् । द्विपाद्भिः पशुभिर्यजमानो व्यृध्येत ।
यदुत्तरयाभिजुहुयात् । चतुष्पाद्भिः पशुभिर्यजमानो व्यृध्येत ।
यत्र वेत्य वनस्यते’ देवानां गुह्या नामानि । तत्र हव्यादि
गामयेति वनस्यत्ययर्चा समिधमाधाय । तृष्णीमेव पुनज-
हुयात् । वनस्यतिनैव यज्ञस्यार्त्तां चानार्त्तां चाहुती विदा-
धार । तत्कृत्वा । अन्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम् । सैव ततः प्राय-

स्थितिः” इति । अग्निहोत्रे हे आहुती होतव्ये तत्रैकाहुतेरूर्ध्वं द्वितीयाहुतिद्रव्यस्य नाशे सति यजमानसम्बन्धिनो ‘द्विपा-
त्पशवः’ मनुष्याः, विनश्येयुः । द्रव्यविनाशाभावेऽपि होमका-
ले तिहीये पूर्वमाहुतिं जुहोतीति पूर्वमाहुतिस्थानमति-
लङ्घ्य अन्यत्र होमविधानात्, यदि पूर्वाहुतेरुपर्युत्तराहुतिं
‘जुहुयात्’, तदा ‘चतुष्पात्पशवः’, विनश्येयुः । तस्माद्रव्यनाशे
पूर्वाहुतिदेशहोमे च दोषपरिहाराय ‘यत्र वेत्य’ इत्यादि
मन्त्रेण समिधमादध्यात् । मन्त्रस्यायमर्थः, हे ‘वनस्पते’, ‘देवा-
नां’, गोप्यानि, ‘नामानि’, यस्मिन् देशे त्वं ‘वेत्य’, तस्मिन्
देशेऽस्मदीयानि ‘हव्यानि’, प्रापय । अनेन मन्त्रेण समिधमा-
धायाग्निहोत्रहवन्यामवशिष्टं द्रव्यं मन्त्ररहितमेव जुहुयात्,
तथा सति ‘यज्ञस्य’ सम्बन्धिनी येयम् ‘आर्त्ता’ द्वितीया-
हुतिः, याप्यनार्त्ता प्रथमाहुतिः तदुभयमपि वनस्पतिदेवता-
मुख्येनैव विभज्य धृतवान् भवति । तत् कृत्वेत्यादि पूर्ववत् ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण । यदि पुरा प्रयाजेभ्यो वहिः परिध्य-
ङ्गारं स्कन्देत् सुवस्य वुध्नेनाभि निदध्यान् मातमोमेत्यादि ।
तदेतद्विधत्ते । “यत्पुरा प्रयाजेभ्यः प्राङ्ङारः स्कन्देत् । अ-
ध्वर्यवे च यजमानाय चाकः स्यात् । यद्विष्णा । ब्रह्मणे च
यजमानाय चाकः स्यात् । यत्प्रत्यक् । होत्रे च पत्नियै च
यजमानाय चाकः स्यात् । यदुदङ् । अग्नीध्रे च पशूभ्यश्च
यजमानाय चाकः स्यात् । यदभिजुहुयात् । रुद्रोऽस्य पशून्
घातुकः स्यात् । यन्नाभिजुहुयात् । अशान्तः प्रह्रियेत

सुवस्य बुधेनाभिनिदध्यात् । मा तमो मा यज्ञस्तमस्मा यजमा-
 नस्तमत् । नमस्ते अस्त्रायते । नमो रुद्र परायते । नमो यत्र
 निषीदसि । अमुं मा हिंसीरमुं मा हिंसीरिति येन स्क-
 न्देत् । तं प्रहरेत् । सहस्रशृङ्गो वृषभो जातवेदाः । सोम-
 पृष्ठो घृतवान्सुप्रतीकः । मा नो हामीन्मेत्यितो नेला जहाम ।
 गोपोषन्नो वीरपोषश्च यच्छेति । ब्रह्मणैवैनं प्रहरति । सैव
 ततः प्रायश्चित्तिः” इति । अङ्गारस्कन्दनकाले भेदेन द्विविधं
 ‘प्रयाजेभ्यः’, पूर्वमुत्तरं चेति तत्रोत्तरकालीनस्य स्कन्दनस्य
 पूर्वानुवाकोक्तप्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् । तत्र हि यस्याहिताग्नेरग्नि-
 रपचायतीत्यादिना प्रायश्चित्तमुक्तं तद्यद्यपि सर्वकालमाधा-
 रणं तथाप्यत्र पुरा प्रयाजेभ्य इति विशेषाभिधानादेतद्व्यतिरि-
 क्तविषयं द्रष्टव्यम् । अङ्गारादिस्कन्दनं प्राच्यादिदिग्भेदाच्च-
 तुर्विधं । तत्र प्राच्यां । स्कन्दने मति ‘अध्वर्युयजमानयोः’, ‘अकं
 स्यात्’ कं सुखं तद्विपरीतमकं दुःखं, एवं दक्षिणादि दिक्स्व-
 पि योज्यं । तस्यास्कन्दनाङ्गारस्योपरि होमाहोमपचयोहभ-
 योरपि दोषोऽस्ति । होमपचे पशुहानिः, अहोमपचे रुद्ररूपो-
 म्निः ‘अशान्तः’ उग्रः सन्, प्रहृतः स्यात् । अतस्तदोषपरिहाराय
 सुवस्य मूलेन तमङ्गारं मातमोमेत्यादि मन्त्रेणाभिनिदध्यात् ।
 मन्त्रस्य चायमर्थः, हे अग्ने स्कन्नाङ्गार त्वं ‘मा तमः’ ग्लानिं मा,
 प्राप्नुहि । यज्ञोऽपि ‘मा तमत्’ ग्लानिं मा प्राप्नोन्ति, ‘यज-
 मानः’, अपि ‘मा तमत्’ ‘आयते’ न पुनः स्वस्थानं प्रत्या-
 गच्छते, ‘ते’ तुभ्यं, ‘नमः’, ‘अस्तु’, हे ‘रुद्र’ ‘परायते’ परतो गते,

तुभ्यं 'नमः', अस्तु । अथ 'यत्र' स्थाने, गत्वा 'निषीदसि', तस्मै
च स्थानाय 'नमः' अस्तु । पूर्वादिदिक्षु मध्ये येन दिग्भागेन
'अयमङ्गारः स्कन्देत्', तस्मिन् दिग्भागे पूर्वप्राक्तस्याध्वर्युयज-
मानादेर्नाम गृहीत्वा 'माहिःसीः', इत्येवं प्रार्थयेत् । 'अमु मा-
हिःसीः', इति द्विरुक्तिः सर्वसङ्ग्रहार्था । तद्विवरणं त्वापस्तम्बेन
प्रपञ्चितं, अध्वर्युं 'माहिःसीः', यजमानं 'माहिःसीः', इति ।
यदि पुरस्तात् ब्रह्माणं 'माहिःसीः', यजमानं 'माहिःसीः',
इति । यदि दक्षिणतो होतारं 'माहिःसीः', पत्नीं 'माहिः-
सीः', यजमानं 'माहिःसीः', इति । यदि पश्चादाग्नीध्रं 'मा-
हिःसीः', पशून् 'माहिःसीः', यजमानं 'माहिःसीः', इति ।
यद्युत्तरत इति । अनेन प्रकारेणाङ्गारस्योपरि सुवमूलमाक्रम्य
तत ऊर्ध्वं 'महस्सगृङ्गः' इति मन्त्रेण 'तं' अङ्गारं, पुनरपि अग्नौ
'प्रहरेत्' । मन्त्रस्यायमर्थः, 'महस्सगृङ्गः' बज्रज्वालः, 'दृषभः'
कामानां वर्षिता, 'जातवेदाः' जातानां वेदिता, 'स्तोमपृष्ठः'
स्तोमैस्त्रिवृतादिभिः साध्यस्तोत्रः, 'घृतवान्' प्रशस्तेन बज्रना
घृतेन युक्तः, 'सुप्रतीकः' शोभनमुखः, तादृशो भवान् 'मेत्थि-
तः' अस्माभिरेकीभूतः सन् 'नः' अस्मान्, 'माहासीत्' माप-
रित्यजतु, वयमपि त्वां तथा वर्त्तमानं 'नेतृजहाम' नैव परि-
त्यजाम, किञ्च गवादिपुष्टिं पुत्रादिपुष्टिं च 'नः' अस्मभ्यं, 'प्रय-
च्छ' । एवं सति 'ब्राह्मणैव' अनेन मन्त्राभिमानिना देवेनैव,
'एनं' अग्निं, आयतने प्रक्षिपति इयमेवेति दक्षिणस्य 'प्रायश्चित्तिः' ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ।

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

मुख्याग्निप्रतिनिधयः ।

(१) द्वितीयेऽग्निहोत्रादिप्रायश्चित्तानुक्तानि । तृतीये मुख्याग्न्यसम्भवे सत्यनुकल्पा होमाधारा उच्यन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण, यदि कालसन्निकर्षोऽग्निर्मथ्यमानो न जायेत यत्रान्यं पश्येत् तत आहृत्य जुहुयादयात्वरमाणः पुनर्मथ्येद्यन्नं विन्देदजायाः दक्षिणे कर्णे होतव्यमजस्य तु ततो नाग्नीयादित्यादि । तत्र प्रथममनुकल्पं विधत्ते । “त्रिवा एष इन्द्रियेण वीर्येण ह्यते । यस्याह्निताग्नेरग्निर्मथ्यमानो न जायते । यत्रान्यं पश्येत् । तत आहृत्य होतव्यम् । अग्नावेवास्याग्निहोत्रं ऊतं भवति” इति । ‘यस्य’ यजमानस्य, अरणिसमारूढो विनष्टो वाग्निः प्रत्यासन्ने होमकाले ‘निर्मथ्यमानः’, अपि सहसा ‘न जायते’, ‘एषः’, यजमानः, इन्द्रियपाटवेन शरीरसामर्थ्येन च वियुक्तो भवति । तस्य होमकालातिपातो माभूदिति लौकिकं कश्चिदग्निमानोयाग्निहोत्रे ऊते मतिः शास्त्रीया-‘ग्नावेव’, ‘ऊतं भवति’, । ततः पुनरग्निसिद्ध्यर्थं मन्थनं कुर्यात् ॥

(२) अथाहर्त्तव्यस्याप्यग्नेरसम्भवे पक्षान्तरं विधत्ते । “यद्यन्यन्नं विन्देत् । अजायाः होतव्यम् । आग्नेयी वा एषा । यदजा । अग्नावेवास्याग्निहोत्रं ऊतं भवति” इति । यदा लौकिकोऽग्निरपि न लभेत तदानीमजामानीयाहवनीयस्थाने स्थापयित्वा तदीये दक्षिणे कर्णे जुहुयात् । अग्नेरजायाश्च सृष्टिकाले प्रजापतिमुखे समुद्भूतत्वात् परस्परसम्बन्धः । अग्नावित्यादि पूर्ववत् ॥

(३) अजाकर्णे ऊतवतः कञ्चिन्नियमं विधत्ते । “अजस्य तु नाश्रीयत् । यदजस्याश्रीयत् । यामेवाग्नावाहुतिं जुहुयात् । तामद्यात् । तस्मादजस्य नाश्वम्” इति । अजासम्बन्धि ‘यत्’ क्षीरादिकं, तदीयं ‘नाश्रीयान्’ । तद्गच्छे तु ‘आहुतिः’, एव भक्षिता स्यात् । तस्मान्न भक्षयेत् ॥

(४) अजाया अण्यलाभे पचान्तरमत्र विधत्ते । “यद्यजान्न विन्देत् । ब्राह्मणस्य दक्षिणे हस्ते होतव्यम् । एष वा अग्निर्वैश्वानरः । यद्ब्राह्मणः । अग्नावेवास्याग्निहोत्रं ऊतं भवति । ब्राह्मणन्तु वसत्यै नापरुन्ध्यात् । यद्ब्राह्मणं वसत्या अपरुन्ध्यात् । यस्मिन्नेवाग्नावाहुतिं जुहुयात् । तं भागधेयेन व्यर्द्धयेत् । तस्माद्ब्राह्मणो वसत्यै नापरुन्ध्यात्” इति । ‘वैश्वानर’नामकस्याग्रः ‘ब्राह्मण’जात्यभिमानिदेवत्वाद्ब्राह्मणस्य तद्रूपत्वं । ‘तद्धस्ते’, ऊतवान् पुरुषः स्वगृहे निवासार्थमागतं ‘ब्राह्मणं’, न परिहरेत् । तत्परिहारे स्वकीयमग्निं भागरहितं कुर्यात् ॥

(५) अथ ब्राह्मणस्याण्यलाभे पचान्तरं विधत्ते । “यदि ब्राह्मणं न विन्देत् । दर्भस्तम्बे होतव्यम् । अग्निवान् वै दर्भस्तम्बः । अग्नावेवास्याग्निहोत्रं ऊतं भवति । दर्भास्तु नाध्यासीत । यद्दर्भानध्यासीत । यामेवाग्नावाहुतिं जुहुयात् । तामध्यासीत । तस्माद्दर्भा नाध्यासितव्याः” इति । पुनराधान-ब्राह्मणे दर्भैरादधातीत्येवमग्न्याधानसाधनत्वेन दर्भाणां गृह्यत-त्वाद्दर्भस्तम्बस्याग्नियुक्तत्वं, तत्र होता दर्भाणामुपरि न वसेत् ॥

(६) अथ दर्भाणामण्यलाभे पचान्तरं विधत्ते । “यदि दर्भान्न

विन्देत् । अणु होतव्यम् । आपो वै सर्वा देवताः । देवता-
स्वेवास्याग्निहोत्रं ऊतं भवति । आपस्तु न परिचचीत ।
यदापः परिचचीत । यामेवाप्स्वाहुतिं जुहुयात् । तां परि-
चचीत । तस्मादापो न परिचक्ष्याः” इति । अन्यत्र ते देवा
अग्नौ तनूः अन्यं दधतेत्यभिधानादग्निः सर्वदेवतात्मकः
सचाग्निरणु प्रविष्टः । सलिलाय त सोऽपः प्राविशदिति श्रुतेः ।
तस्मादपां सर्वदेवतारूपत्वम् ‘अणु’ होता कदाचिदप्यपो न
विन्देत् । अजस्र तु नाग्नीयादित्यादिनोक्ता व्रतविशेषाः सांव-
त्सरिकाः । तथाचाहापस्तम्भः, सांवत्सरिकाण्येतानि व्रतानी-
त्याध्यात्मरथो यावज्जीवमित्यालेखन इति । तदेवं मुख्याग्न्य-
सम्भवेऽनुकल्पपरम्पराभिहिता ॥

(७) अथ यदुक्तं सूत्रकारेण । अग्नये विविचयेष्टाकपालं तस्या-
हिताग्नेरन्यैरग्निभिरग्नयः सः सृजेरन्मिथेवेति । तदिदं विधत्ते ।
“मेधा चैव एतस्यामेधा च तनुवौ सः सृज्येते । यस्याहि-
ताग्नेरन्यैरग्निभिरग्नयः सः सृज्यन्ते । अग्नये विविचये पुरोडाश-
मष्टाकपालं निर्वपेत् । मेधाश्चैवास्यामेधाश्च तनुवौ व्यावर्त्त-
यति” इति । ‘आहिताग्नेः’, ‘यस्य’ यजमानस्य, स्वकीय ‘अग्नये’,
अन्यदीयैः औतस्मार्त्तलौकिकाग्निभिः ‘सः सृजेरन्’ । ‘एतस्य’
यजमानस्य, ‘मेधामेधतनुवौ’, सः सृष्टे भवतः । स्वकीया-
औताग्नये यागयोग्यत्वान् मेधतनूः अग्न्यन्तरममेधतनूः तदु-
भयं, योऽग्निर्विविनक्ति सोऽयं ‘विविचिः’, तस्मै हविर्निर्वापेसत्यसौ
तनूद्वयं परस्परं व्यावृत्तं करोति ॥

(८) अथ पूर्वोक्तसंवत्सरव्रतधारणयोर्विशेषः सूत्रकारेणोक्तः, संवत्सरस्य परस्तादग्नये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिति । तदिदं विधत्ते । “अग्नये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् । अग्निमेव व्रतपतिः स्वेन भागधेयेनोपधावति । स एवैनं व्रतमालम्बयति” इति । अजस्य तुनाग्नीयादित्यादीनां व्रतानां पालको ‘व्रतपतिः’, तथाविधाय ‘अग्नये’, पुरोडाशनिर्वापे सति तमग्निं स्वेचितेन भागेन परितोषयति । ‘सः’, च तुष्टः ‘एनं’ यजमानं, व्रतसम्पूत्तियुक्तं करोति ॥

(९) अथ गर्भः स्ववन्तमित्यारभ्याग्निहोत्रस्थालीं अपणमभिमन्त्रयेति सूत्रकारेण यदुक्तं तमभिप्रेत्याह । “गर्भं स्ववन्तमगदमकः । अग्निरिन्द्रस्त्वष्टा वृहस्पतिः । पृथिव्यामवचुश्चैतैतत् । नाभिप्राप्नोति निर्वर्तति पराचैः । रेतो वा एतद्वाजिनमाहिताग्नेः । यदग्निहोत्रम् । तद्यत् स्ववेत् । रेतोऽस्य वाजिनः स्ववेत् । गर्भः स्ववन्तमदगमकरित्याह । रेत एवास्मिन् वाजिनं दधाति” इति । अत्र गर्भमित्यारभ्य पराचैरित्यन्तो मन्त्रः । तस्यायमर्थः । अग्निहोत्रस्थाल्यां हविर्लक्षणेन यो ‘गर्भः’, वर्तते स यदि स्थालीभङ्गे सति तच्छिद्रेण स्ववेत्तदानीमग्नीन्द्रादिदेवसङ्घातं ‘गर्भः’, ‘अगदं’ स्ववणरूपरोगरहितम्, ‘अकः’ करोतु । ‘एतत्’ अग्निहोत्रहविः, ‘पृथिव्याम्’, ‘अवचुश्चैत’ गलितमासीत्, तदिदं गलितं हविः ‘निर्वर्तति’ पापदेवतां, ‘पराचैः’ पराङ्मुखीभूत्वा, ‘नाभिप्राप्नोति’ आभिमुख्येन तद्भुविर्नाप्नोतु, इति यद्यप्यनेन मन्त्रेण स्थालीमभिमन्त्रयेदिति

विधिः साचान्न श्रुतः, तथापि मन्त्रलिङ्गं शाखान्तरञ्च पर्यालोच्य सूत्रकारेण विधिरुन्नीतः तस्मिन् मन्त्रे प्रथमपादस्य तात्पर्यं रेतोवा इत्यादिनोच्यते अग्निहोत्राख्यं हविर्यदस्ति तदेतदाहिताग्निर्वाजिनं भोज्यान्नस्थानीयञ्च अतो हविः स्ववर्णेन तस्योभयस्य स्ववर्णं भवति । ततो मन्त्रस्य प्रथमपादे स्ववन्तमगदमकरित्युक्त्वा यजमानो रेतो वाजिनं चेतुभयमपि स्थापितं भवति ॥

(१०) द्वितीयपादगतानामग्निरित्यादीनां चतुर्णां पदानां क्रमेण तात्पर्यं दर्शयति । “अग्निरित्याह । अग्निर्वै रेतोधाः । रेते एवास्मिन् दधाति । इन्द्र इत्याह । इन्द्रियमेवास्मिन्दधाति । लघेत्याह । लघा वै पशूनां मिथुनानां रूपकत् । रूपमेव पशुषु दधाति । वृहस्पतिरित्याह । ब्रह्म वै देवानां वृहस्पतिः । ब्रह्मणैवासौ प्रजाः प्रजनयति” इति । जाठराग्निर्वैरेतः पक्वं कृत्वा धारयति अतः ‘रेतोधाः’, । ‘इन्द्रः’, हि इन्द्रियस्याधिष्ठाता । ‘लघा’, च रूपनिर्माता । ‘वृहस्पतिः’, च ब्रह्मरूपत्वात्प्रजोत्पादकः ॥

(११) तृतीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति । “पृथिव्यामवचुक्षेतेतिदित्याह । अस्यामेवैनत्प्रतिष्ठापयति” इति । भूम्यां गलितमित्युक्त्वा तद्विभूमौ प्रतिष्ठितं करोति ॥

(१२) चतुर्थपादस्य तात्पर्यं दर्शयति । “नाभिप्राप्नोति निर्वर्ति पराचैरित्याह । रक्षसामपहत्यै” इति । निर्वर्ततेरप्राप्तिकथनेन सर्वाण्यपि रक्षांसि अपहतानि भवन्ति ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ।

अथ चतुर्थीऽनुवाकः ।

ऐष्टिकयागयजमानमन्त्राः ।

(१) तृतीये औताग्निप्रतिनिधौ लौकिकाग्न्यादयः केचित् प्रायश्चित्तविशेषाश्चोक्ताः । चतुर्थपञ्चमषष्ठानुवाकैरैष्टिकयजमानमन्त्रा उच्यन्ते । अनुवाकभेदस्वध्ययनसम्प्रदायप्राप्तः । तत्र चतुर्थानुवाके, याः पुरस्तादिति यो मन्त्रस्तस्य विनियोगमापस्तम्ब आह, प्रणीताः प्रणीयमाना अनुमन्त्रयत इति । पाठस्तु । “याः पुरस्तात् प्रस्रवन्ति । उपरिष्टत् सर्व-तश्च याः । ताभीरग्निपवित्राभिः । अद्भ्यां यज्ञमारभे” इति । ‘याः’ आपः, पूर्वस्थां दिशि प्रवहन्ति याश्च ‘उपरिष्टात्’ सर्वास्त्रपिदिक्षु प्रवहन्ति, ‘ताभिः’ ‘अद्भिः’, ‘अहं’, अद्भ्यां प्राप्य ‘यज्ञं’, प्रारब्धं करोति । कीदृशीभिः, ‘रग्निपवित्राभिः’ सूर्यरश्मय एव पवित्रं शुद्धिकारणं यामान्तास्त्रादृशीभिः । अतएवोत्पवनमन्त्रे समाम्नायते, देवैवः सवितोत्पुनात्यच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रग्निभिरिति ॥

(२) देवा गातुविद इत्यन्वाधानोपक्रमे जपेत् । पाठस्तु । “देवा गातुविदः । गातुं यज्ञाय विन्दत । मनसस्यतिना देवेन । वातायज्ञः प्रयुज्यताम्” इति । गातुर्मार्गः तं विदन्तीति ‘गातुविदः’, तादृशा हे ‘देवाः’, यूयं यज्ञानुष्ठानार्थं ‘गातुं विन्दत’ मार्गं लभध्वं । सोऽयं ‘यज्ञः’, ‘मनसस्यतिना’ अस्मदीयमनःपालकेन, ‘देवेन’ परमेश्वरेण, ‘वातात्’ वायोः सकाशात्, ‘प्रयुज्यतां’ प्रेर्यतां, अनुष्ठानस्य च क्रियारूपस्य चलनहेतुर्वायुः कारणं ॥

(३) तृतीयस्यै इत्यनेन मन्त्रेण पलाशशाखाच्छेदने यः शकलो भूमौ पतितस्तमाददीत। पाठस्तु । “तृतीयस्यै दिवः। गायत्रिया सोम आशृतः। सोमपीथाय सन्नयितुम्। वक्लमन्तरमाददे” इति। पृथिवीमारभ्य गणनायां येयं तृतीयलोकरूपा द्यौः तस्याः ‘दिवः’, सकाशात् गायत्रीछन्दोदेवतया ‘सोमः’ वक्ष्यात्मकः, ‘आशृतः’ समानीतः, ‘सोमपीथाय’ दिवः सकाशादानीतस्य सोमस्य पानाय, ‘सन्नयितुं’ सान्नाय्यं कर्त्तुं, ‘अन्तरं वक्लं’ पलाशशाखाया अभ्यन्तरं यच्छकलं तत्, ‘आददे’ स्वीकरोति। अयमर्थः, पर्णवल्कैरातञ्चनं कृत्वा तेन निष्पन्नेन दध्ना सान्नाय्येन ऊत्वा तच्छेषेभिहितः सोमः पीतो भवति, दध्ना मन्त्रेण सोमीकरणात्। तथा वातञ्च न मन्त्र-ब्राह्मणे समाम्नातं, सोमेन त्वा तनच्चीन्द्राय दधीत्याह सोम-मेवेनत्करोतीति ॥

(४) आपो देवीरिति सान्नाय्यपात्राणि प्रोक्ष्यमाणान्यभिमन्त्रयेत्। पाठस्तु । “आपो देवीः शुद्धाः स्यः। इमा पात्राणि शुन्धत। उपातङ्गाय देवानाम्। पर्णवल्कमुत शुन्धत” इति। ‘देवीः’ द्योतनात्मिकाः, हे ‘आपः’, यूयं स्वत एव ‘शुद्धास्त्य’, तस्मादिमानि ‘सान्नाय्यपात्राणि’, शोधयत। ततो ‘देवानां’, सम्बन्धि यत् ‘उपातङ्गम्’ आतञ्चनं, तदर्थं ‘पर्णवल्क’ नूतन पलाशशकलमपि, ‘शुन्धत’ शोधयत ॥

(५) अथातञ्चनमन्त्रमाह । “पयोऽग्रेषु पयो अघ्नियासुपु । पयो वत्सेषु पय इन्द्राय हविषेऽघ्नियस्व । गायत्री पर्णवल्केन ।

पयः सोमं करोत्विमम्” इति । अस्मदीयेषु ‘गृहेषु’, ‘यत्’, ‘पयः’, विद्यते । यच्च ‘पयः’, गोषु स्थितं, यदपि ‘पयः’, ‘वत्सेषु’, पीतं सदवतिष्ठत्, तथाविधं हे ‘पयः’, ‘इन्द्राय हविषे’ इन्द्रसम्बन्धिहविरर्थं, ‘घ्नियस्व’ धृतं भव । ‘गायत्री’, देवी ‘पर्णवल्केन’ आतञ्जनार्थं निक्षिप्यमाणेन, पात्रस्थं ‘पयः’, ‘इमं’ सोमं, ‘करोतु’ ॥

(६) अथाहवनीये चाधीयमाने जपं मन्त्रत्रयम् । प्रथम-
माह । “अग्निं गृह्णामि सुरथं यो मयो भूः । य उद्यन्तमारोहति
सूर्यमङ्गे । आदित्यं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमम् । यो यज्ञाय
रमतां देवताभ्यः” इति । ‘यः’ अग्निः, ‘मयो भूः’ सुखस्य
भावयिता, ‘यः’ अग्निः, ‘अङ्गे’ अहःसिद्ध्यर्थम्, ‘उद्यन्तं
सूर्यमारोहति’ । तथा चाग्निहोत्रब्राह्मणे पथ्यते, उद्यन्तं
वावादित्यमग्निरनुसमारोहतीति । कीदृशं सूर्यं, ‘आदित्यं’
अदितेः पुत्रं, ‘ज्योतिषां’ चन्द्रादीनां मध्ये, ‘उत्तमं ज्योतिः’
अधिकज्योतिस्वरूपं, ईदृशं सूर्यं योऽग्निः समारोहति,
तादृशम् ‘अग्निं’, ‘सुरथं’ शोभनरथयुक्तं, ‘गृह्णामि’ स्वीक-
रोमि । ततो गृहीतोयमग्निः ‘श्वः’ परेद्युः, ‘देवताभ्यः’ देवता
आराधयितुं, ‘यज्ञाय’ यज्ञनिष्पत्तये, ‘रमताम्’ अस्मद्गृहे
क्रीडतु ॥

(७) अथ द्वितीयमाह । “वसून् रुद्रानादित्यान् । इन्द्रेण
सह देवताः । ताः पूर्वं परिगृह्णामि । स्व आयतने मनी-
षया” इति । वस्वादीनान्यांश्च ‘देवताः’, ‘इन्द्रेण’, सहिताः ‘ताः’

सर्वाः, 'पूर्वाः', इतरः यजमानेभ्यः प्रथमभूतोऽहं । 'स्व आयतने' स्वकीयस्थाने, 'मनीषया' प्रज्ञया, 'परिगृह्णामि' ॥

(८) अथ तृतीयमाह । "इमामूर्जं पञ्चदशीं ये प्रविष्टाः । तान् देवान् परिगृह्णामि पूर्वः । अग्निर्हव्यवाडिह तानावहतु । पौर्णमासं हविरिदमेषां मयि । अमावास्यां हविरिदमेषां मयि" इति । 'इमां' वर्त्तमानाम्, 'ऊर्जम्' अन्नहेतुं, 'पञ्चदशीं' शुक्लपक्षस्य कृष्णपक्षस्य वा पञ्चदशसङ्ख्यापूरणीं तिथिं, 'ये' देवाः, 'प्रविष्टाः', 'तान्' देवान्, अहं इतरयजमानेभ्यः 'पूर्व'भावी सन् 'परिगृह्णामि' । 'हव्यवाट्' अयमग्निः 'इह' कर्माणि, 'तान्' देवान्, 'आवहतु' । 'एषां' देवानां, सम्बन्धि पौर्णमास्यां प्रयोक्तव्यं 'हविः', 'मयि', वर्त्ततां, तथामावास्यायां प्रयोक्तव्यं 'एषां' देवानाम्, 'इदं' 'हविः', 'मयि', वर्त्ततां । इदं च मन्त्रभागद्वयं, ययोस्तिथ्योर्व्यवस्थायापवनीयं ॥

(९) अथाहवनीयगार्हपत्ययोर्मध्ये स्थित्वा जप्यं मन्त्रमाह । "अन्तराग्नी पशवः । देवसं समागमन् । तान् पूर्वः परिगृह्णामि । स्व आयतने मनीषया" इति । 'अग्नी अन्तरा' अनयो-रन्योर्मध्ये येयं 'देवमत्' देवानां स्थानं, तदुद्दिश्य 'पशवः', सर्वे 'समागमन्' । तस्मात्तत्रस्थान् देवान् पूर्वः परिगृह्णामीत्यादि पूर्ववद्वाक्येयम् ॥

(१०) अथ गार्हपत्येऽन्वाधीयमाने जप्यं मन्त्रद्वयं । तत्र प्रथममाह । "इह प्रजा विश्वरूपा रमन्ताम् । अग्निं गृहपतिमभिसंवसानाः । ताः पूर्वः परिगृह्णामि ॥ ४ ॥ स्व आयतने मनी-

षया” इति । ‘गृहपति’ गृहस्य पालकम्, इमं गार्हपत्याग्निं, ‘अभिसंवसानाः’ अभितः सम्यगाच्छाद्य वर्त्तमानाः, ‘विश्वरूपाः’ वज्रविधाः पुत्रपौत्रप्रभृत्यादिरूपाः, ‘प्रजाः’, ‘इह’ अस्मिन् स्थाने, ‘रमन्तां’ क्रीडन्तु । अतस्तत्र स्थिताः ‘ताः’ सर्वाः देवताः, पूर्वः परिगृह्णामोत्यादि पूर्ववत् ॥

(११) अथ द्वितीयमाह । “इह पशवो विश्वरूपा रमन्ताम् । अग्निं गृहपतिमभिसंवसानाः । तान् पूर्वः परिगृह्णामि । स्व आयतने मनीषया” इति । ‘पशवः’ गवाश्चादयः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

(१२) अथ दक्षिणाग्रावन्वाधीयमानेषु जयं मन्त्रमाह । “अयं पितृणामग्निः । अवाङ्मया पितृभ्य आ । तं पूर्वः परिगृह्णामि । अविषन्नः पितुं करत्” इति । ‘अयं’ दक्षिणस्यां दिशि वर्त्तमानः पितृणां सम्बन्धो वज्रः, ‘पितृभ्यः’ पित्रर्थम्, ‘आ’ समन्तात्, ‘हव्या’ चवोषि, ‘अवाङ्’ वदतु । ‘तं’ दक्षिणाग्निं, इतरेभ्यः ‘पूर्व’भावी मन्त्रं ‘परिगृह्णामि’ । सः अग्निः ‘नः’ अस्मदीयं, ‘पितुम्’ अन्नं, ‘अविषं करत्’ विषरहितं करोतु ॥

(१३) अथ सभ्याग्नेरुपस्थानमन्त्रमाह । “अजस्रं ला५ सभापालाः ॥५॥ विजयभाग५ समिन्यताम् । अग्ने दीदाय मे सभ्य । विजित्यै शरदः शतम्” इति । यत्राचैर्दीप्यन्ते विजयन्ते सभा, तस्यां सभायां सः अग्निः सभ्यः ‘सभ्य’, ‘लाम्’, अस्मदीयाः ‘सभापालकाः’, ‘समिन्यतां’ सम्यग् दीप्यन्तां । कीदृशं लां, ‘अजस्रम्’ अनवरतं, ‘विजयभागं’ विजयेन लभ्या भागे

यस्य तादृशं, हे 'अग्ने', 'मे' मम, 'शतं शरदः' शतमह्याकान् संवत्सरान्, 'विजित्यै' विजयाय, त्वं 'दीदाय' दीप्यस्व ॥

(१४) अथावमथोपस्थानमन्त्रमाह । “अन्नमावमथीयम् । अभिहराणि शरदः शतम् । आवमथे श्रियं मन्त्रम् । अहिर्बुध्नियो नियच्छतु” इति । अङ्गि द्यूते विजयं प्राप्ताः पुरुष आगत्य यत्र भोजनार्थं निवसन्ति स प्रदेशः ‘आवमथः’, तत्रा-
नीतम् ‘आवमथीयं’, तादृशम् ‘अन्नं’, ‘अभिहराणि’ आभि-
मुख्येनोपहरामि, कच्चिदपि न हिनस्तीति ‘अहिः’, ‘बुध्ने’ मूले
जगदादौ भवः ‘बुध्नियः’ ‘अहिर्बुध्नियः’, इत्येतन्नामकः पञ्च-
मोऽङ्गिः, ‘शतं शरदः’ शतमह्याकान् संवत्सरान्, ‘आवमथीये’
अस्मदीये गृहे । ‘श्रियं’ धनादिममृद्धिं, ‘मन्त्रम्’ ऋगादिस-
मृद्धिं, च ‘नियच्छतु’ ददातु ॥

(१५) अथ पञ्चस्रष्ट्यङ्गिष्वन्वाहितेषु जप्यं मन्त्रमाह । “इद-
महमग्निज्येष्ठेभ्यः । वसुभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमि । इदमहं वरुणज्येष्ठे-
भ्यः ॥ ६ ॥ रुद्रेभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमि । इदमहं वरुणज्येष्ठेभ्यः ।
आदित्येभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमि” इति । अग्निर्ज्येष्ठा मुखो येषु ते
वसवः ‘अग्निज्येष्ठाः’, तदर्थम्, अस्मदीयं ‘यज्ञम्’, ‘इदम्’, ‘प्र-
ब्रवीमि’ इदानीमेव भवदीयोऽयं यज्ञ इति कथयामि । एवं
रुद्रादित्यवाक्ययोरपि योजनीयः ॥

(१६) कल्पः । पयस्वतीरोषधय इति पुरा वर्हिष आहर्त्ता-
र्जायापती अश्रीत इति । पाठस्तु । “पयस्वतीरोषधयः । पय-
स्वदीरुधां पयः । अपां पयसो यत्पयः । तेन मामिन्द्रमृष्टज”

इति । सारवाची 'पयः' शब्दः 'ओषधयः', पयःस्वत्य सारस्वत्यः, 'वीरुधां' लतानां सम्बन्धि, यत् 'पयः' निर्गतं क्षीरं, तदपि 'पयस्वत्' सारस्वत्, 'अपां', मध्ये 'यत्पयः' सारं, यच्च 'पयसः' गवादिक्षीरस्य, 'पयः' सारं, 'तेन' सारेण सर्व्वेण, हे 'इन्द्र', 'मां', 'संसृज' योजय ॥

(१७-२०) अथ व्रतोपायनमन्त्रानाह । “अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि । तच्छक्रेयं तन्मे राध्यतां । वायो व्रतपत आदित्य-व्रतपते ॥७॥ व्रतानां व्रतपते व्रतं चरिष्यामि । तच्छक्रेयं तन्मे राध्यताम्” इति । व्रतस्थानुष्ठेयस्य कर्मणः फलको 'व्रतपतिः', तादृश हे 'अग्ने', 'व्रतम्', इदमहं 'चरिष्यामि' । तदनुग्रहेण 'तत्' व्रतं, कर्तुंम्, अहं 'शक्रेयं' शक्नो भूयामम् । 'तत्' व्रतं, 'मे' मदर्थं, 'राध्यतां' समृद्धं भवतु । वाय्वादित्यमन्त्रयो-रपि व्रतं चरिष्यामीत्यादिकमनुषञ्चनीयम् । अग्निवाय्वादि-त्येभ्यो व्यतिरिक्तोऽपि यः कश्चिद्देवो व्रतानां सर्व्वेषां मध्ये विशेषेण अस्मदीयस्य व्रतस्य पालकः तद्विषयश्चतुर्थो मन्त्रः अग्ने व्रतपत इति एक एव मन्त्रो ब्राह्मणस्येत्येकः पक्षः । तदनुसारेण मम नाम प्रथममित्यनुवाके स मन्त्र आम्नातः, चत्वारोप्येते मन्त्रब्राह्मणस्येत् परः पक्षः । तथा च सूत्रकार आह । सर्वान् ब्राह्मण इति । एतदनुसारेणाद्यमन्त्रस्य पुनः पाठः ॥

(२१) अथ वत्सापाकरणहेतोः पालाशशाखाया आहरण-मन्त्रमाह । “इमां प्राचीमुदीचीं । इषमूर्जमभिसंस्कृतां । वज्र-

पर्णामशुष्कायां । हरामि पशुपामहम्” इति । ‘इमां’ पलाशशाखां, ‘अहं’, ‘हरामि’ गृहे प्रापयामि । कीदृशीं, ‘प्राचीं’ प्राच्यां दिशि प्रसृतां, ‘उदीचीं’ उत्तरस्यां प्रसृतां, ‘दक्षम्’ अन्नम्, ‘ऊर्जं’ सारादिरसञ्च ‘अभिसंस्कृतां’ दूषेला-
जैलेतिमन्त्रपूर्वकच्छेदनेन सम्पादितां, बज्रपर्णत्वमशुष्काग्रत्वञ्च प्रसिद्धं । ‘पशुपां’ पशूनां वत्सानाञ्च पालयित्रीं, आर्द्र-
त्वात् पर्णबज्रत्वाच्च ताडने वेदनाभावः पालनम् ॥

(२२) अथ प्रसारिते शुल्वे द्वाविधसम्भरणमन्त्रौ, तयोः प्रथमं मन्त्रमाह । “यत्कृष्णो रूपं कृत्वा । प्राविशस्वं वनस्पतीन् । ततस्त्वमेकविंशतिधा । सम्भरामि सुसम्भृता” ॥ ८ ॥ इति । हे अग्ने त्वं ‘यत्’ यस्मात् कारणात्, ‘कृष्ण’सृष्टो भूत्वा तदीयं पूर्णं ‘कृत्वा’, ‘वनस्पतीन्’, ‘प्राविशः’ प्रविष्टवानसि । तथाच ब्राह्मण आह्वयते, अग्निर्देवेभ्योऽनिलायत । कृष्णो रूपं कृत्वा स वन-
स्पतीन् प्राविशदिति । ‘ततः’ तस्मात् कारणात्, ‘वनस्प-
तिषु’, प्रविष्टं त्वां ‘एकविंशतिधा’ पञ्चदश सामिधेनीका-
ष्ठानि, त्रयः परिधयः, द्वे आचारसमिधौ, अनूयाजसमिदेका,
इत्येकविंशतिप्रकारं ‘सुसम्भृता’ मधु भरणसमर्थम्, सुत्वेन,
‘सम्भरामि’ सम्भूय धारयामि ॥

(२३) अथ द्वितीयमाह । “त्रीन् परिधीः स्तिस्रः समिधः । यज्ञायुरनुमञ्चरान् । उपवेधं मेज्जणं दृष्टिम् । सम्भरामि
सुसम्भृता” इति । य एते त्रयः ‘परिधयः’ । ये चाचारम-
मिधानूयाजसमिधेति त्रयः समिद्विधेः, एते षडपि यज्ञ-

स्यायुरनुमञ्चरन्ति । ‘उपवेष्टः’, अङ्गाराणामुदीच्यां दिशि निरूहणहेतुः, ‘मेघेण’ चरोरुपधानसाधनं, ‘धृष्टिः’ अङ्गाराणां प्रत्यङ्गिरूहणसाधनं, एतत् सर्व्वं ‘सुमभृता मम्मरामि’ ॥

(२४) अथ परिस्तरणार्थानां दर्भाणां वेदनाय शस्तसंयोजनमन्त्रमाह । “या जाता ओषधयः । देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा । तामां पर्व्वं राध्यामम् । परिस्तरमाहरन्” इति । ‘युग’शब्देन कालविशेषा लक्ष्यन्ते । ते च कालविशेषास्त्रिविधाः, वर्षा शरत् वसन्तात्मकाः । ‘त्रियुगं’ यथोक्तकालाः, ये ‘देवेभ्यः’ देवाय, ‘पुरा’ सृष्ट्यादौ, ‘या ओषधयः’, ‘जाताः’ । एतदेवाभिप्रेत्याग्रयणप्रकरणे सूत्रकारेणोक्तं, वर्षासु श्यामाकैर्यजेत शरदि ब्रीहिभिर्वसन्ते यद्वैरिति । ‘तामाम्’ ओषधीनां, अहं ‘पर्व्वं’ क्केदनयोग्यं मन्त्रस्थानं ‘राध्यामं’ साधयिष्यामि, किं कुर्व्वन् ‘परिस्तरमाहरन्’ तत्परिस्तरमाधनहेतुं दर्भमानयन् ॥

(२५) अथ क्केदनमन्त्रमाह । “अपां मेघं यज्ञियं । सदेवः शिवमस्तु मे ॥६॥ आच्छेत्ता वो मारिषं । जीवानि शरदः शतम्” इति । ‘अपां’, सम्बन्धि ‘मेघं’ शुद्धं, अतएव ‘यज्ञियं’ यज्ञयोग्यं, ‘सदेवं’ देवैः सहितं, देवानां परिस्तरणयोग्यं, तादृशं यत्सारमस्ति तत् ‘मे’ मम, ‘शिवमस्तु’ । तच्चापां सारं दर्भरूपम् । तथाचान्यत्रापः प्रकृत्यान्वायते, तासां यन्मेघं यज्ञियं सदेवमासीत् । तदपोदक्रामते दर्भा अभवन्निति । तादृशा हे दर्भा ‘वः’ युष्माकम्, ‘आच्छेत्ता’ अथहं ‘मारिषं’ हिंसितो माभूवं, किन्तु ‘शतं शरदः’ संवत्सरान्, ‘जीवानि’ ॥

(१६) अथ सन्नहनमन्त्रमाह । “अपरिमितानां परिमिताः । सन्नह्ये सुकृताय कं । एनो मानिगां कतमच्च नाहं । पुनस्त्याय वज्रला भवन्तु” इति । ‘अपरिमिताः’ अनन्ता ये दर्भाः, तेषां मध्ये ‘परिमिताः’, कतिपये दर्भाः, मया गृहीताः न तु सर्वे ततः सन्तानविच्छेदं न करोमि ‘सुकृताय’ शोभनाय कर्मणे, तान् दर्भान् ‘कं’ ‘सुखं, यथा भवति तथा ‘सन्नह्ये’ बध्नामि, ‘अहं’, ‘कतमच्च न’ किञ्चिदपि स्वल्पमपि, ‘एनः’ पापं, ‘मानिगां’ नितरामहमप्राप्नुवानि । पापाभावे हेतुः, एते दर्भाः ‘पुनस्त्याय’ भूयो व्याच्छेदनस्थानादुत्पाद्य, ‘वज्रला’ प्रभृताः, ‘भवन्तु’ । अत आच्छेदनं दर्भाणां हितमेव ॥

(१७) अथ पिण्डपितृयज्ञे वर्धिरास्तरणमन्त्रमाह । “महदा-
च्छिन्नं वर्धिरूष्णामृदु । स्थानं पितृभ्यस्त्वाभराम्यहं । अस्मिन्
सीदन्तु मे पितरः सोम्याः । पितामहाः प्रपितामहाश्चानुगैः
सह” ॥१०॥ इति । ‘महदाच्छिन्नं’ एकवारमेव लूनं, यत् ‘वर्धिः’
‘ऊष्णामृदु’ बलवत् मृदुस्पर्शं, ‘स्थानं’ सुखकरम्, अस्ति । हे
वर्धिस्तादृशं ‘त्वं’, ‘पितृभ्यः’ पित्रर्थम्, ‘अहं’, ‘भरामि’ संस्तु-
णामि । ‘अस्मिन्’ आस्तीर्णे वर्धिषि, ‘सोम्याः’ सोमार्हाः, ‘मे
पितरः’, ‘पितामहाः’, ‘प्रपितामहाः’, च ‘अनुगैः’ स्वकीये-
भृत्यैः सह, ‘सीदन्तु’ निवसन्तु ॥

(१८) अथ शाखापवित्रस्य क्रियमाणस्यानुमन्त्रणार्थो द्वौ
मन्त्रौ, तत्र प्रथमामाह । “त्रिवृत्यपलाशे दर्भः । इयान् प्रादेशम-
स्मितः । यज्ञे पवित्रं पोद्दतमं । पयोद्वयं करोतु मे” इति । ‘पलाशे’

पलाशशाखाविशेषे, 'दर्भः' पवित्ररूपः, आश्रित इति शेषः । कीदृशो दर्भः, 'चिह्नत्' चिह्नगुणः । तद्दर्भस्य परिमाणमित्यादित्यभिनीय प्रदर्शयते, 'प्रादेशसंस्मृतः', इति वचनेनापि स्पष्टीक्रियते । सोऽयं दर्भः 'मे' मम, अस्मिन् 'यज्ञे', 'पयः' अस्माभिः सम्पाद्यमानं चीरं, 'हव्यं' होमयोग्यं, 'करोतु' । कीदृशं पयः, 'पवित्रं' स्वयं शुद्धं, 'पोततमं' अस्माकमतिशयेन शोधकम् ॥

(२६) अथ द्वितीयामाह । "इमौ* प्राणापानौ । यज्ञस्याङ्गानि सर्वशः । आप्याययन्तौ सञ्चरतां । पवित्रे हव्यशोधने" इति । 'हव्यशोधने' हविषां शोधके, द्वे 'पवित्रे' दर्भरूपे, तद्रूपौ 'इमौ' अस्मादीयौ, 'प्राणापानौ', 'यज्ञस्य', 'सर्वशोऽङ्गानि' सर्वानप्यवयवान्, 'आप्याययन्तौ' वर्धयन्तौ, 'सञ्चरतां' ॥

(३०) अथ पवित्रकरणमन्त्रमाह । "पवित्रे स्या वैष्णवी । वायुवां मनसा पुनातु" ॥ ११ ॥ इति । हे 'पवित्रे' शुद्धिहेतु 'युवां', 'वैष्णवी स्यः' यज्ञात्मकस्य विष्णोः सम्बन्धिनौ स्यः, 'वायुः', देवो 'युवां', 'मनसा' स्मरणमात्रेण, 'पुनातु' शोधयतु ॥

(३१) अथ प्रस्तारे पवित्रसंस्मर्जनमन्त्रमाह । "अयं प्राणश्चापानश्च । यजमानमपि गच्छतां । यज्ञे ह्यभूतां पोतारौ । पवित्रे हव्यशोधने" इति । 'अयं' दर्भरूपः, 'प्राणश्चापानश्च' इत्युभौ 'यजमानं' प्रस्तररूपमपि, 'गच्छतां' अनुप्रविश्य वर्त्ततां । 'हि' यस्मात्, एतौ 'यज्ञे', 'पोतारौ' शोधकौ, 'अप्यभूताम्' तस्मादिमे 'पवित्रे' । 'हव्यशोधने' सर्वस्यापि हविषः शोधके ॥

* "इमौ" इति मूलपाठः ।

(१२) अथ दर्भमयस्य वेदस्य निष्पादनमन्त्रमाह । “तया वेदिं विविदुः पृथिवीं । तया यज्ञो जायते विश्वदानिः । अच्छिद्रं यज्ञमन्त्रेषु विद्वान् । तया होता सन्तनोत्यर्धमासान्” इति । हे वेदनिष्पाद्यमान ‘तया’, सहायभूतेन सर्वे देवाः ‘पृथिवीं’ विस्तीर्णां, भूम्यात्मिकां, वा ‘वेदिं’ ‘विविदुः’ लब्धवन्तः । अतएव ब्राह्मणमास्नायते, ‘वेदेन वै देवा असुराणां वित्तं वेद्यमविन्दन्त तद्देदस्य वेदत्वमिति’ । असुरवित्तं चेयं भूमिः । तथाचान्यत्रास्नातम्, ‘असुराणां वा इयमय आसीदिति’ । ‘भूमिरेव वेदिः सा वा इयः सर्वैव वेदिरिति’ श्रुत्यन्तरात् । तस्माद्देदेन साधनेन भूम्यात्मिका वेदिर्देवैर्लब्धा । किञ्च हे वेद ‘तया यज्ञः’, ‘विश्वदानिः’ विश्वस्य फलस्य दाता, ‘जायते’ । किञ्च तच्च ‘विद्वान्’ अभिज्ञः, सन् ‘अच्छिद्रं’ अविगुणं, ‘यज्ञम्’, ‘अन्त्रेषु’ अनुप्राप्नोषि, सम्पादयसीत्यर्थः । किञ्च ‘तया’, सहायभूतेन ‘होता’ होमस्य कर्त्ता, ‘अर्द्धमासान्’ शुक्लकृष्णपक्षरूपान्, ‘सन्तनोति’ यज्ञानुष्ठानेन सन्ततान् करोति । तथा च ब्राह्मणम्, ‘वेदः होता हवनीयात्सृणुं नेति । यज्ञमेव तत् सन्तनोत्युत्तरस्मादर्द्धमासात् । तः सन्ततमुत्तरेऽर्धमास आलभते तं काले काल आगते यजत इति’ । एवं पुनः पुनरनुष्ठानायज्ञविशिष्टानामर्द्धमासानां सन्तत्यं सम्यच्यते ॥

(१३) अथ दोहने वत्सबन्धनरञ्जुस्त्रीकारानुमन्त्रणमन्त्रमाह । “त्रयस्त्रिंशोसि तन्तूनां । पवित्रेण सहागहि ॥ १२ ॥ शिवेयः रञ्जुरभिधानी । अग्नियामुपसेवताम्” इति । जाय-

भानरज्ज्वंशा गुणास्तन्त्रवः तेषां 'तनूनां' 'त्रयस्त्रिंशोऽसि'
हे वत्सबन्धनरज्जुविशेष त्वं त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याविशिष्टः समूहोऽसि,
तावद्भिस्तन्तुभिर्निष्पादित इत्यर्थः । हविर्भुजां देवानां तत्स-
ङ्ख्योपेतत्वात् तदात्मना प्रशंसितुमिदं सङ्ख्योच्यते न तत्र वि-
हिता काचित्तन्तुमङ्ख्यास्ति । हे तथाविध'रज्जु'विशेष, म त्वं
'पवित्रेण' शुद्धिसामर्थ्येन सह, 'आगहि' आगच्छ, इयम्
'अभिधानी' बन्धनरज्जुः, 'शिवा' सुखकरी सती, 'अग्नियां'
गाम्, 'उपसेवताम्' ॥

(३४) अथ चीरपाकार्यमङ्गारेषु कुम्भ्यामधिश्रयणे मन्त्र-
माह । "अप्रसंसाय यज्ञस्य । उखे उपदधाम्यहं । पशुभिः
सन्नीतं विष्टतां । इन्द्राय शृतं दधि" इति । हे 'उखे' कुम्भि-
'यज्ञस्य' यज्ञार्थस्य सान्नाय्यस्य, 'अप्रसंसाय' संमनपरिहारार्थं,
त्वाम्, 'अहम्', 'उपदधामि' अङ्गारेषु स्थापयामि । मेयमुखा
'पशुभिः सन्नीतं' गोभिः सम्पादितं चीरम्, इन्द्रार्थं 'शृतं' पक्वं,
'दधि', च कृत्वा 'विष्टतां' धारयतु । यद्यपि मातरिश्वनो धर्मा-
ऽसीत्यधिश्रयणमन्त्रः संहितायामाम्नातः तथाप्ययं मन्त्रस्तेन सह
विकल्प्यते ॥

(३५) अथ वत्सापाकरणार्थायाः पलाशशाखाया मूलं
क्लिप्ता प्रादेशपरिमितं यमुपवेशं करोति तस्य करणे मन्त्र-
माह । "उपवेशोमि यज्ञाय । त्वं परिवेषमधारयन् । इन्द्राय
हविः कृण्वन्तः । शिवः शग्मो भवासि नः" ॥ १३ ॥
इति । हे पलाशशाखांश यज्ञार्थं त्वम्, 'उपवेशोमि' उपेत्या-

ङ्गारनिरूहणादिव्यापकोऽमि, तस्मादिन्द्रार्थं 'हविः', कुर्वन्तः ॥

(३६) अतिग्यजमानेन जप्यमन्त्रमाह । “अमृण्मयं देवपात्रं । यज्ञस्यायुषि प्रयुज्यतां । तिरःपवित्रमतिनीताः । आपो धारय मातिगुः” इति । यदेतत् 'देवपात्रं' देवानां योग्यं पिधानपात्रं, तदेतत् 'मृण्मयं', न भवति । 'न मृण्मयेनापि दध्यादिति' निषेधात् । किन्त्वयोमयं दारुमयं वा । 'अय-
स्यात्रेण वा दारुपात्रेण वा पिदधातीति' विधानात् । तच्च पात्रं 'यज्ञस्य' यज्ञाङ्गस्य सान्नाय्यस्य, 'आयुषि' आयुर्निमित्तं सुरक्षितत्वनिमित्तं, 'प्रयुज्यतां' पिधाने साधनोक्तयतां । पि-
धानस्य प्रयोजनमुच्यते, 'तिरःपवित्रं' कुम्भ्यां तिर्यक्त्वेन स्था-
पितं, यत्पवित्रं तदतिक्रम्य 'आपो नीताः' दोहनपात्रमङ्गा-
लनीया आपस्तिरःपवित्रव्यवधानेन कुम्भ्यामासिक्ताः, ह अश्व-
र्या ताः पवित्रगता आपः 'मातिगुः' यथा कुम्भोऽतिक्रम्य
बहिर्न गच्छन्ति तथा कर्त्तुं, पिधानमात्रेण धारय ॥

(३७) अथ प्रोक्ष्यमाणानां सान्नाय्यपात्राणामभिमन्त्रणे
मन्त्रमाह । “देवेन सवित्रोत्पूताः । वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः ।
गां दोहपवित्रे रज्जुं । सर्वा पात्राणि शुन्वत” इति । एताः
प्रोक्षणसाधनभूता आपः 'सवित्रा' सूर्येण देवेन, 'वसोः' जग-
न्निवासहेतोः, तस्य 'सूर्यस्य', 'रश्मिभिः', च 'उत्पूताः' उत्कर्षेण
शुद्धाः सम्पन्नाः, तादृशो हे आपः, इमां 'गां', 'दोहपवित्रे'
यद्दोहनपात्रं यच्च कुम्भ्यां स्थापितं तदुभयं, 'रज्जुं' बन्धनहेतुं,
अन्यान्यपि सर्वाणि सान्नाय्यपात्राणि 'शुन्वत' शोधयत ॥

(३८) अथ सायंकाले आरण्यादागच्छन्तीनां गवां प्रती-
चणे मन्त्रमाह । “एता आचरन्तीर्भधुमदुहानाः । प्रजा-
वतीर्यशसा विश्वरूपाः ॥१४॥ बह्वीर्भवन्तीरुपजायमानाः । इह व
इन्द्रा रमयतु गावः” इति । ‘एताः’ दृश्यमानाः, ‘गावः’, ‘आ-
चरन्तीः’ अस्थानाभिमुख्यनागच्छन्तीः । कीदृश्यः, हे गावः ‘वः’
युष्मान्, ‘इह’ मङ्गुहे, ‘इन्द्रः’, ‘रमयतु’ क्षीरादिमसृद्ध्या
रतिहेतुन् करोतु ॥

(३९) अथ वत्सवन्धने मन्त्रमाह । “पृषा स्य” इति । हे
वत्स त्वं ‘पृषा स्य’ पृषामि, क्षीरस्य पुष्टिहेतुर्गमि ॥

(४०) अथ दोग्धुरूपसादने मन्त्रमाह । “अयच्छा वः प्रजया
म॥सृजामि । रायस्योषेण बज्जला भवन्तीः । ऊर्जं पयः
पित्वमाना घृतञ्च । जीवा जीवन्तीरुप वः सदेयम्” इति ।
हे गावः ‘वः’ युष्मान्, ‘प्रजया म॥सृजामि’ वत्सेन संयोजयामि ।
कीदृशीयुष्मान्, ‘अयच्छाः’ रागरहिताः, ‘रायस्योषेण’ धनपुष्ट्या,
‘बज्जला भवन्तीः’ बज्जलाः प्रथिता भवन्तीः, पुष्टिहेतुभृता
भवन्त्वित्यर्थः । ‘ऊर्जं’ रमोपेतम्, ‘पयः’, ‘घृतञ्च’, ‘पित्वमा-
नाः’ सिञ्चन्तीः, युष्मत्प्रसादादहं ‘जीवः’, चिरंजीवं ‘जीवन्तीः’,
चिरं जीविनः, ‘वः’ युष्मान्, ‘उपसदेयं’ उपेत्य भजामि ॥

(४१) अदुह्यमानाया गोरभिमन्त्रणे मन्त्रमाह । “द्यौश्चमं
यज्ञं पृथिवी च सन्दुहातां । धाता सोमेन सह वातेन वायुः ।
यजमानाय द्रविणं दधातु ॥१५॥” इति । ‘द्यौः’, ‘पृथिवी च’,
इत्येते उभे देवते ते ‘इमं यज्ञं’ एतद्यज्ञमाधनं पयः, ‘सन्दु-

हातां', तथा 'मामेन' औषधीशेन सहावस्थितः, 'धाता', 'धातेन' प्राणात्मना, अवस्थितो यश्च 'वायुः', तावुभावपि 'मन्दुहातां', । अथ सर्व्वीऽयं देवतागणो 'यजमानाय', 'द्र-
विणं दधातु' धनं सम्पादयतु ॥

(४२) अथ धारघोषस्यानुमन्त्रणे मन्त्रमाह । "उत्सं दु-
हन्ति कलशं चतुर्व्विलं । इडां देवीं मधुमतीं सुवर्विदं ।
तदिन्द्राग्नी जिन्वतः स्रनृतावत् । तद्यजमानममृतत्वे दधातु"
इति । दोग्धारः पुरुषाः 'इडां' गां, 'कलशं' कलशसमान-
मूधः, 'दुहन्ति', कीदृशं कलशं, 'उत्सं' क्षीरप्रस्रवणेपेतं, 'चतु-
र्व्विलं' स्नचतुष्टयगतैश्चतुर्भिवर्त्युक्तं । कीदृशोमिडां 'देवीं'
द्योतमानां, 'मधुमतीं' मधुगरमोपेतां, 'सुवर्विदं' स्वर्गस्य लम्भ-
यित्रीं, 'तत्' दुग्धम्, 'इन्द्राग्नी', 'जिन्वतं' प्रीणयतं, प्रीतिहेतुं
कुरुतां । कीदृशं तद्दुग्धं, 'स्रनृतावत्' प्रियमत्यात्मकवचनयुक्तं,
'इदं' क्षीरं, स्वादुतरमिस्तादिशब्दैरुच्यमानमित्यर्थः । 'तत्' च
इन्द्राग्न्यनुगृहीतं क्षीरं, 'यजमानम्', 'अमृतत्वे' कर्म्मफलं, 'द-
धातु' स्थापयतु ॥

(४३) अथ दुग्धमानयन्तं पुरुषं प्रति अध्वर्याः प्रश्नमन्त्र-
माह । "कामधुचः प्रणो ब्रूहि । इन्द्राय हविरिन्द्रियम्" इति ।
हे दोग्धः विद्यमानासु गोषु मध्ये गां 'काम्', 'अधुचः' दुग्धवा-
नमि, 'नः' अस्माभ्यं, 'ब्रूहि', 'इन्द्रियं' इन्द्रियावृद्धिकारणम्, इदं
'हविः', 'इन्द्राय', सम्पादयते तस्माज्ज्ञातव्यमाचक्ष्व ॥

(४४) अथ दोग्धुः प्रत्युत्तरमन्त्रमाह । "अमूं यस्यां देवा-

नां । मनुष्याणां पथो हि तम्" इति । गङ्गायमुनादिनामानि मनुष्यैर्गोषु व्यवह्रियन्ते । स च नामविशेषः । असूमितिसर्वनाम्ना निर्दिश्यते । गङ्गां दुग्धवानस्मीत्यर्थः । 'यस्यां' गङ्गायां, 'देवानां मनुष्याणां', च 'हितं पयः', वर्त्तते तामसूमिति पूर्ववान्वयः ॥

(४५) अथ वाग्यमनयुक्तस्याध्वर्योर्वाग्विमर्जनमन्त्रमाह । "वज्र दुग्धीन्द्राय देवेभ्यः । हव्यमाष्यायतां पुनः ॥१६॥ वत्सेभ्यो मनुष्येभ्यः । पुनर्दोहाय कल्पताम्" इति । हे गौः 'वज्र', क्षीरं 'दुग्ध', तत्र क्षीररूपं 'हव्यं', इन्द्रार्थं च 'पुनराष्यायतां' भूयो वर्द्धतां, ततो वत्सार्थं मनुष्यार्थं च 'पुनर्दोहाय', गौरियं 'कल्पतां' शक्ता भवतु ॥

(४६) अथ दध्याद्यातञ्चनस्योपर्यग्निहोत्रोच्छेषणस्याभ्यातञ्चने मन्त्रमाह । "यज्ञस्य सन्ततिरमि । यज्ञस्य त्वा सन्ततिमनु सन्तनोमि" इति । हे अग्निहोत्र, उच्छेषण 'यज्ञस्य', 'सन्ततिः' अविच्छेदकारणं, त्वम् 'अमि' । तादृशं 'त्वां', 'यज्ञस्य', 'सन्ततिमनु' यज्ञसम्बन्धिनमविच्छेदमभिलक्ष्य 'सन्तनोमि' दुग्धेन सन्ततं करोमि ॥

(४७) अथ दारुपात्रादिना कुम्भ्या अपिधाने मन्त्रमाह । "अदस्त्वमसि विष्णवे त्वा । यज्ञायापि दधाम्यहं । अङ्गिर-रिक्तेन पात्रेण । याः पूताः परिशेरते" इति । हे क्षीर 'अदस्त्वं' अनुपक्षोणं, त्वं 'असि', 'याः' आपः, 'पूताः' शुद्धाः सत्यः, 'परिशेरते' अपिधानपात्रस्थोपरि वर्त्तन्ते, ताभिः 'अङ्गिः',

‘अग्निर्नेन’ जलसहितेन, ‘पान्नेण’, ‘विष्णवे’ व्याप्तिमते, ‘यज्ञाय’,
हे चोर् ‘त्वां’, अहमपि ‘दधानि’ ॥

(४८) अथ, परिवासनशकलस्य प्रक्षेपणे मन्त्रमाह । “अयं
पयः सोमं कृत्वा । खां योनिमपि गच्छतु ॥१७॥ पर्णवल्कः पवि-
त्रं । सोम्यः सोमाद्भि निर्मितः” इति । ‘अयं’ क्षीरे प्रक्षिप्यमाणः,
‘पर्णवल्कः’ पलाशशाखामखन्धिशकलः, ‘पवित्रं’ शुद्धं, ‘पयः’,
‘सोमं’ सोमसमानं, ‘कृत्वा’, ‘खां योनिं’ स्वीकीयस्यापनम्, ‘अपि’,
‘गच्छतु’ प्राप्नोतु । कीदृशः पर्णवल्कः, ‘सोम्यः’ सोमसमन्वी ।
तदेव स्पष्टीक्रियते, ‘सोमाद्भि निर्मितः’ तृतीयस्या दिवो गाय-
त्र्या समानीयमानात् सोमाद्यः पर्णा भूमौ पतितः तस्मात्
सोमपर्णादत्यन्नः पलाशवृक्षः । अतः पर्णवल्कस्य सोमसमन्धित्वं ॥

(४९) अथ शाखापवित्रस्य प्रज्ञातत्वेन कचिदवस्थापने
मन्त्रमाह । “इमौ पर्णञ्च दर्भञ्च । देवानां हव्यशोधनौ ।
प्रातर्विषाय गोपाय । विष्णो हव्यं हि रक्षसि” इति । योऽयं
‘पर्णः’ पलाशशाखारूपः, यश्च ‘दर्भः’ पवित्ररूपः, ताविमावुभौ
‘देवानां’, हविषः शोधकौ ‘प्रातर्विषाय’ प्रातर्दीक्षात्मने व्यापिने
यज्ञाय तौ पर्णदर्भौ ‘गोपाय’ रक्ष । ‘हि’ यस्मात्कारणात्, हे
‘विष्णो’, त्वं ‘हव्यं’, ‘रक्षसि’ । तस्मात्तदुपयुक्तस्य शाखापवित्रस्य
रक्षणं तवोचितं ॥

(५०) मायंकाले वज्रिषु परिस्तीर्यमाणेषु जघं मन्त्रमाह ।
“उभावग्नी उपस्तृणते । देवता उपवसन्तु मे । अहं याम्यानु-
पवसामि । मङ्गं गोपतये पशून्” ॥१८॥ इति । आहवनीय-

गार्हपत्यौ 'उभौ', अपि 'अग्नी', 'उपसृणते' । अथाध्वर्युरूपसृ-
णाति, दक्षिणाग्निरपि ताभ्यामुपलब्धते । एतद्यागसम्बन्धिन्यः
'देवताः', 'मे' मदर्थं, 'उपवसन्तु' अत्रोपेत्य निवसन्तु, 'अहं', हि
'ग्राम्यान्', 'पशून्', 'उपवसामि' गाग्रामि । किमर्थं 'मह्यं
गोपतये' अहं गोपतिर्गवां स्वामी यथा स्वामीति । अतएवा-
न्यत्रास्मात्तम्, यद्ग्राम्यानुपवसति तेन ग्राम्यामवहन्त्य इति ॥

अत्र विनियोगमङ्गहः ॥

अथ दार्शिकमन्त्राः स्युः 'याः पुरस्तात्' प्रयोजयेत् ।

प्रणीयमाना * 'देवागेत्यन्वाधानात् पुरा जपेत् ॥

'तृतीय'शकलमादद्याद् 'आपः' पात्राभिमन्त्रणं ।

मपर्णवल्कीरातद्याद् 'अग्निं' पूर्वाग्निसञ्ज्ञपः ॥

'अन्त'वज्ज्योर्जपेन्मध्य 'इहे' प्रत्यपरानलं ।

'अयं' त्रिभिर्जपेद्दक्षिणाग्निसम्भावसय्यकान् ॥

'इदं' जपति सर्वाग्नीन् 'पयो'श्रोताञ्च दम्यती ।

'अग्ने'वैकाग्निको मन्त्रो व्रतोपायनकर्माणि ॥

† 'इमामाहरते' शाखां 'यद्' इच्छं सम्मरेदयान् ।

'याः' परित्स्तरणे दात्रस्पर्शच्छेदनवन्धनं ॥

'मरुद्'दर्भेण वेदिं तु पितृयज्ञं सृणाति हि ।

'त्रितृत्' शाखापवित्रं तु क्रियमाणे तु मन्त्रयत् ॥

पवित्रं कृत्वा 'पवित्रे स्थो' 'अयं' प्रस्तरयोजनं ।

'त्वयेति' वेदिं कुरुते 'त्रयो'रज्ज्वभिमन्त्रणम् ॥

* 'देवागा' इति प्रतीकं ।

† 'इमाम्' इति प्रतीकं ।

‘अप्र’कुम्भीं क्षिपेदङ्गावुपवेशं करोत्युप’* ।
 ‘अमृत’ जप्यं पिधानस्याद् ‘देवे’ पात्रेक्षणेजपः ॥
 ‘एताः’ प्रतीक्षते धेनुं ‘पूषा’ वत्साभिवन्धनं ।
 † ‘अयेति दोग्धापसोदे ‘द्वौश्चे’ दोहतिगां जपेत् ॥
 ‘उत्तं’ धाराघोषमन्त्रः ‘काम’धुञ्चेति पृच्छति ।
 ‘अमू’ दोग्धापतिं ब्रूयात् ‘वज्र’ ब्रूयात्क्षिदोहने ॥
 यवाग्वग्निहोत्रशेषन्तु क्षिपेदातञ्जनोपरि ।
 ‘अदस्त्वं’ दारूपात्रेण पिधन्ते ‘ऽयं’ पयस्त्विति ॥
 शकलं निदधातीमौ‡ गूहेच्छाखापवित्रकं ।
 ‘उभौ’ मायं परिस्तीर्यमाणेख्यग्निषु सञ्जपेत् ॥
 इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे दर्शपूर्णमासाङ्गभृताः कंचिन्मन्त्रा उक्ताः । पञ्चमे
 त्वपरे मन्त्राः कियन्तोप्यभिधीयन्ते । तत्राहवनीयागारे गा-
 र्हपत्यागारे वा शयानेन जप्यं मन्त्रमाह । “देवा देवेषु परा-
 क्रमध्वं । प्रथमा द्वितीयेषु । द्वितीयास्तृतीयेषु । त्रिरेकादशा
 इह भावत । इदं शक्यं यदिदं करोमि । आत्मा करो-
 त्वात्मने । इदं करिष्ये भेषजं । इदं मे विश्वभेषजा । अश्विना
 प्रावतं युवम्” इति । द्यावापृथिव्योरन्तरिक्षे च प्रत्येकमेका-

* ‘उप’ इति प्रतीकं ।

† ‘अय’ इति प्रतीकं ।

‡ ‘इमौ’ इति प्रतीकं ।

दशमश्रृङ्गाका देवा वर्त्तन्ते एतच्च ये देवादिव्येकादशस्येतिमन्त्रे
ममाम्नातं । तच्च द्युलोकवर्त्तिन एकादशमश्रृङ्गा 'देवाः', 'प्रथ-
माः', तादृशा हे 'देवाः', 'द्वितीयेषु' पृथिवीवर्त्तिषु, 'देवेषु',
'पराक्रमध्वं' अप्रतिबन्धेन वर्त्तध्वं । तथा 'द्वितीयाः' हे देवाः,
'द्वितीयेषु' अन्तरिचवर्त्तिषु देवेषु, 'पराक्रमध्वं' । हे 'त्रि-
कादशाः' त्रिरावृत्ताः एकादशमश्रृङ्गाका देवाः, सर्व्वेपि यूयं
सम्भूय 'इदं' कर्मणि वर्त्तमानं, 'अवत' रक्षत । यत् 'इदं'
कर्म, इदानीं 'करोमि', तदिदं कर्म 'शक्यं' सम्पूर्णं कर्त्तुं
शक्नो भूयामं, तत्रैतद्वेद्यम् 'आत्मा', एव स्वापार्थं 'करोतु',
कोऽन्यः सहायो भवितुमर्हति तथया सम्पद्यते तथा युष्माभिः
प्रसादनीयं । किञ्च 'भेषजं' सर्व्वानिष्टोपशमनम्, 'इदं' कर्म,
'करिष्ये' । हे 'विश्वभेषजा' सर्व्वानिष्टोपशमनकुशलावयिनो,
'युवाम्', अपि 'मे' मदीयम्, 'इदं' कर्म, 'प्रावतं' प्रकर्षण
रक्षतं ॥

(२) अथागाराणां पुरोडाशादपोहने मन्त्रमाह । "इद-
महं मेनाया अभीलर्थ्य ॥१॥ सुखमपोहामि" इति । 'अभीलर्थ्य'
अभिभवत् पुरोडाशमतिदाहने हिमितुं प्रवृत्तार्थं, 'मेनार्थं',
अङ्गाररूपायां मेनायां 'सुखं' प्रधानभूतमङ्गारं, 'अहं', 'इदं'
इदानीमेव, 'अपोहामि' अपनयामि ॥

(३) अथ पुरोडाशस्याभिमन्त्रणं मन्त्रमाह । "सूर्य्यज्योति-
र्विभाहि । महत इन्द्रियाय" इति । हे पुरोडाश अन्नाधि-
कस्तेन्द्रियस्य मिद्वर्थं सूर्य्यसमानदीप्तिः सन् त्रिंशपेण दीप्यस्व ॥

(४) अथाभिघारणे मन्त्रमाह । “आप्यायतां घृतयोनिः । अग्निर्हव्यानुमन्यतां । खमङ्क्ष्व लचमङ्क्ष्व । सुरूपं त्वा वसुविदं । पशूनां तेजसा । अग्नये जुष्टमभिघारयामि” इति । घृतमेव योनिः कारणं यस्यामौ ‘घृतयोनिः’ । घृतेन हि ज्वालोद्भवति । तादृशः ‘अग्निः’, ‘आप्यायतां’ । ‘हव्यानि’, चास्रदीयानि ‘अनुमन्यताम्’ अङ्गीकरोतु । हे पुरोडाश त्वमपि ‘खं’ रन्त्रं, पाकजन्यं ‘अङ्क्ष्व’ अञ्जय, तथा ‘लचं’, ‘अङ्क्ष्व’ अञ्जय, घृतेन पिहितरन्त्रं स्निग्धच्छायं चात्मानं कुरु । ततोहं ‘सुरूपं’ शोभनरूपञ्च, ‘वसुविदं’ धनानां लम्बयितारं, ‘अग्नये’, ‘जुष्टं’ प्रियं, ‘त्वां’, ‘पशूनां तेजसा’ अनेन घृतेन, ‘अभिघारयामि’ उपरि घृतधारया संस्करोमि ॥

(५) अथ पात्र्यामुपस्तरणमन्त्रमाह । “स्थानं ते सदनं करोमि ॥ १ ॥ घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि” इति । हे पुरोडाश ‘ते’ तव, ‘स्थानं’ सुखहेतुं, ‘सदनं’ स्थानं, ‘करोमि’ । ‘घृतस्य धारया’, ‘सुशेवं’ सुशेवितुं योग्यं यथा भवति तथा, ‘कल्पयामि’ सम्यादयामि ॥

(६) अथ पुरोडाशस्य सादने मन्त्रमाह । “तस्मिन्त्वीदामृते प्रतितिष्ठ । ब्रीह्रीणां मेध सुमनस्यमानः” इति । हे ‘ब्रीह्रीणां’, ‘मेध’ सारभूत पुरोडाश, ‘तस्मिन्’ स्थाने, ‘मीद’ अवस्थितिं कुरु, तथा ‘सुमनस्यमानः’ सुप्रीयमाणः, ‘अमृते’ निरुपद्रवे तस्मिन् स्थाने, ‘प्रतितिष्ठ’ प्रविष्टो भव ।

(७) अथ पुरोडाशस्योदासने मन्त्रमाह । “आर्द्रः प्रथस्तु-

भुवनस्य गोपाः । गृत उत्प्लाति जनिता मतीनाम्” इति ।
 ‘आर्द्रः’ अमृतेन शीतीकृतः, ‘प्रथसुः’ प्रथनशीलः, ‘भुवनस्य
 गोपाः’ भूतजातस्य गोपायिता, ‘गृतः’ पक्वः, ‘मतीनां’
 प्राज्ञानां, ‘जनिता’ उत्पादयिता, ‘उत्प्लाति’ स्वात्मानमग्नेः
 सकाशादनुच्यति ॥

(८) प्रातर्दीहस्याभिघारणे मन्त्रमाह । “यस्त आत्मा पशुषु
 प्रविष्टः । देवानां विष्टामनु यो वितस्ये । आत्मन्वान्त्वाम घृत-
 वान् हि भृता । देवान् गच्छ सुवर्विद यजमानाय मध्वम्”
 इति । हे प्रातर्दीह ‘ते’ तव, ‘य आत्मा’ घृतोपलक्षणः,
 ‘पशुषु’, ‘प्रविष्टः’ प्रविश्य वर्त्तते, ‘यः’, च ‘देवानां’, ‘विष्टां’
 विविधमवस्थानम्, ‘अनु’लक्ष्मीत्य, स्वयमपि तदनुरूपं ‘वि-
 तस्ये’ विविधं तिष्ठति । हे ‘माम्’, मद्गुणपुगाडाश त्वं ‘आ-
 त्मन्वान्’ मसीचीनस्वरूपवान्, ‘घृतवान् हि’ घृतयुक्तः प्रसिद्धः,
 ‘भृता’, ‘देवान्’, ‘गच्छ’ प्राप्नुहि, ‘यजमानाय मध्वम्’, ‘सुव-
 र्विद’ स्वर्गं लभस्व ॥

(९) अथ कपालानां प्रत्यञ्जनं मन्त्रमाह । “इरा भृतिः
 पृथिव्यै रमो मोत्कमीत्” ॥३॥ इति । ‘इरा’ अन्नरूपः, ‘भृतिः’
 प्रजानां भवनहेतुः, ‘पृथिव्यै रमः’ कपालरूपा द्यावापृथिव्याः
 सारांशः, ‘मोत्कमीत्’ कपालेभ्य उक्रान्ता मभूत् ॥

(१०) अथ होतृप्रवरेऽध्वर्युप्रवरे च यजमानेन जप्यं मन्त्र-
 माह । “देवाः पितरः पितरो देवाः । योहमस्मि स मन् यजे ।
 यस्यास्मि न तमन्तरेमि । स्वं म इष्टं स्वं दत्तं । स्वं पूर्त्तं स्वं

आन्तं* । खं ऊतं । तस्य मेग्निरूपद्रष्टा । वायुरपश्रोता ।
 आदित्यानुख्याता । द्यौः पिता ॥४॥ पृथिवी माता । प्रजापति-
 र्वन्धुः । य एवास्मि म मन् यजे" इति । हे 'देवाः', 'पितरः'
 पालयितारः, हे 'पितरः', 'देवाः' द्योतनात्मकाः, उभयविधा
 यूयं मद्विज्ञापनां शृणुतेति शेषः । 'योहमस्मि' पुरा वर्णा-
 श्रमाभ्यां यादृशाचारोहमस्मि, 'म मन् यजे' तादृशाचार एव
 मन् मोचिताचारस्य लोपमकृत्वा युष्मान् यजे, किञ्च 'यस्या-
 स्मि' यस्य पितुरहं पुत्रोस्मि, 'तं' पितरं, 'नान्तरेमि'
 तदीयस्थाचारस्यान्तरायं न करोमि । अवश्यं पितुराचारं
 मनमापि न लङ्घयेदिति हि सर्वं वदन्ति तादृशस्य 'मे', यत्
 'इष्टं', तत् 'खं', भवतु । इह लोके वषट्कारेण देवेभ्यो यत्
 'दत्तं', तद्युष्मत्प्रसादात् परलोके भोगाय ममैव 'खं', भवतु ।
 तथा दत्तं दक्षिणाद्रव्यादिकं मम 'खं', भवतु । 'पूर्त्तं' पक्व-
 मन्नादि, पिबेभ्योदत्तं मम 'खं', भवतु । 'आन्तं' ततो रूपे-
 णानुष्ठितं मम 'खं', भवतु । तथा ऊतं स्वाहाकारेण दत्तं मम
 'खं', भवतु । सर्वमेतद्यथा भवति तथा हे देवाः पितरः यूय-
 मनुमन्यध्वं तस्य यथा कुर्वतो 'मे' अयम् 'अग्निः', 'उपद्रष्टा'
 ममीपे स्थित्वा द्रष्टा, साक्षीत्यर्थः । अयं 'वायुः', 'उपश्रोता'
 ममीपे स्थित्वा मद्वृत्तान्तं साक्षित्वेन शृणोति । 'आदित्यः', च
 'अनुख्याता' मदीयस्य वृत्तान्तस्यानुक्रमेण ख्यापयिता । 'द्यौः',
 'पिता' मम पिहस्थानीया, 'पृथिवी', च माहस्थानीया 'प्रजा-

* आतं इति वा पाठः ।

पतिः', च 'बन्धु', स्थानीयः । यस्मादेवं तस्मादहं 'य एवास्मि'
यादृशाचारे देवतामाचिक्रिष्यामि, 'म' तादृश एव, 'मन्'.
'यजे' यष्टुं याग्यतां मम कुरुतेत्यभिप्रायः ॥

(११) अथ हविरवदाने मन्त्रमाह । "माभेर्मा मंविष्मा मा
त्वा हि॒मिषं । मा ते तेजोपक्रमीत् । भरतगुदुरमनुषिञ्च ।
अवदानानि ते प्रत्यवदास्यामि । नमस्ते अस्तु मा सा हि॒मोः"
इति । हे पुरोडाश 'माभेः' भयं माकार्पिः । 'मा', च 'मं-
विष्मा' कम्पिष्ठाः, 'त्वाम्', अहं 'माहिमिषं' हिमां न करोमि,
अतो भीतस्य 'ते' तव, 'तेजः', 'मापक्रमीत्', भयस्यास्माभि-
र्निराकृतत्वात् । अतस्ते 'भरते', 'इमम्' यजमानम्, 'उदुरे' ।
देवेभ्यो हविर्भरणाद्यजमानो भरतः । ततः 'अनुपिञ्च' वृष्टि-
द्वारेण 'इ' इमाम्, क्कान्दमोऽयं सवर्णलोपः । पृथिवीमनुक्रमेण
सिक्तां कुरुत, तदीयानि 'अवदानानि प्रत्यवदास्यामि' प्रत्यक-
मवदानं करिष्यामि । 'ते' तुभ्यं, 'नमोस्तु', 'मा माहि॒मोः',
प्रतिकूलस्यानाचरणात् ॥

(१२) अथ हविषः प्रत्यभिचारणे मन्त्रमाह । "यदवदा-
नानि तेऽवन् । विलासाकार्थमात्मनः ॥ ५ ॥ आञ्जनं प्रत्यन-
ज्मनेत् । तत्त आष्यायतां पुनः" इति । 'अवदानानि'
'अवद्यं', न हन्ते तव 'यत् विलोम' प्रतिकूलम्, 'आकार्पे' तद्वा-
रेण 'आत्मनः' ममापि, प्रतिकूलम् 'अकार्पे', एतदुभयमपि
'आञ्जेन', 'प्रत्यनज्मि' प्रतिमसाहितं यथा भवति तथाञ्जनं
करोमि । किञ्च 'ते' तव, विकृतमङ्गं 'पुनराष्यायतां' भूयां बद्धं तां ॥

(१३) अथ प्राश्निचावदाने मन्त्रमाह । “अज्यायो यवमा-
त्रात् । आव्याधात्कृत्यतामिदं । मारुह्याम यज्ञस्य । शुद्धं
खिष्टमिदं हविः” इति । पुरा कदाचिद्भुङ्क्षे यज्ञस्य साध-
नस्य पुरोडाशस्य कच्चिदंशमविध्यत् । तथा च ब्राह्मणमा-
स्मायते, “देवा वै यज्ञाद्भुङ्क्षन्मन्त्रायन् स यज्ञमविध्यदिति” ।
तस्मात् ‘आव्याधात्’ विद्वत्प्रदेशात्, ‘इदं’ हविः, ‘कृत्यतां’
क्षिद्यतां, कियद्भुविः ‘यवमात्रां दज्यायः’ यवपरिमितमेव न तु
ततोधिकं, वयं ‘यज्ञस्य’ पुरोडाशरूपस्य, शरीरं, ‘मारुह्याम’
रोपणं विमोहनमुपद्रवः तद्युक्तं न करवाम, यवमात्रादधि-
कावदाने ह्युपद्रवः स्यात् । तथा चान्यत्रास्मात्, “यज्यायोव-
द्येष्टोपयेत्तद्यज्ञस्येति” । ‘इदं’ तु यवमात्रं ‘हविः,’ देवैः क्षि-
न्त्वात् ‘शुद्धं’ । तथा चास्मायते, तस्माद्विद्धं निरुक्तन्यवेन-
सम्भितं तस्माद्यवमात्रमवद्येदिति । किञ्चेदं हविः ‘खिष्टं’
शोभनयागहेतुः । तदप्यास्मात्, खिष्टं वै न इदं भविष्यतीति ॥

(१४) अथ इडावदाने मन्त्रमाह । “मनुना दृष्टां घृतपदीं ।
मित्रावरुणममीरितां । दक्षिणाङ्गदमस्मिन्दन् । अत्रयाम्ये-
कतो मुखाम्” ॥ इति । ‘दक्षिणाङ्गात्’ पुरोडाशस्य दक्षिणाभा-
गात्, ‘असस्मिन्दन्’ इतरावदानैरसंमिश्रयन्, अहमिडामुद्दिश्य
‘अवद्यामि’ पुरोडाशांशमवखण्डयामि । कीदृशीमिडां, ‘मनुना’,
प्रथमं ‘दृष्टां’, तथा घृतं पादात् निष्पीडितं यस्याः सा ‘घृत-
पदी’ तादृशीं मित्रावरुणाभ्यां सम्यक् प्रेरिता ‘मित्रावरुणममी-
रिता’ तां तत्र च मन्त्रान्तरगतानां मानवी घृतपदी मे-

त्रावरुणीति पदानां ब्राह्मणमेवमाश्नायते, मानवीत्याह । “मनु-
ह्येतामग्नेऽपश्यद्भुतपदीभ्याह यदेवास्यै पदाद्भुतमपीयत तस्मा-
देवमाह मैत्रावरुणीत्याह मित्रावरुणौ ह्येना॥ममैरयतां”
इति । तथा ‘एकतोमुखां’ एकदिङ्मुखप्रभवां, दक्षिणदिश्ये-
वावस्थितां नतु दिगन्तर इत्यर्थः ॥

(१५) अथ यजमानपञ्चमानामृत्विजामिडाभक्षणे मन्त्रमाह ।
“इडे भागं जुषस्व नः । जित्व गा जित्वावृतः । तस्यास्ते भक्षि-
वाण स्थाम सर्व्यात्मानः सर्व्वगणाः” इति । हे ‘इडे’ इडाख्ये
देवि, ‘नः’ अस्माकं, ‘भागं,’ ‘जुषस्व’ प्रीतिपूर्व्वकमनुमन्यस्व,
ततो ‘गा जित्व’ गोमहिष्यादीन् प्रीणय, ममर्द्धयत्यर्थः । ‘अवृतः’
अश्रांस्य ‘जित्व,’ ‘तस्याः’ तादृश्याः, ‘ते’ तव, ‘भक्षिवाणः’ भक्ष-
यितारः, ‘सर्व्व्यात्मानः’ अविकलस्वरूपाः, ‘सर्व्वगणाः’ सर्व्वैः
पुत्रपौत्रादिगणैश्च सहिताः ॥

(१६) अथ वर्हिषदः पुरोडाशस्याभिमर्शने मन्त्रमाह ।
“ब्रध्न पिचस्व । ददतो मे माचायि । कुर्व्वता मे मापदशत् ।
दिशां कृत्तिरमि दिशो मे कल्पन्तां । कल्पन्तां मे दिशः ॥ ७ ॥
दैवीश्च मानुषीश्च । अहोरात्रे मे कल्पतां । अर्द्धमामा मे कल्प-
न्तां । मामा मे कल्पन्तां । ऋतवो मे कल्पन्तां । संवत्सरो मे
कल्पतां कृत्तिरमि कल्पतां मे” इति । यज्ञा, वै ब्रध्न इति
युतेः, हे ‘ब्रध्न’ यज्ञमाधकपुरोडाश, ‘पिचस्व’ त्वं प्रीतो भव,
देवैभ्यस्त्वां ‘ददतः,’ ‘मे’ मम, ‘माचायि’ विद्यमानस्वरूपा-
दुपचीणा माभूः, चागं ‘कुर्व्वतः,’ मम फल ‘मापदशत्’ चोपं

माभूत् । पूर्ववाक्येन साधनस्य यज्ञस्योपक्षयाभावः, उत्तर-
वाक्येन साध्यस्य फलस्याप्युपक्षयाभावः । हे पुरोडाश त्वं 'दिशां'
दिग्वासिजनानां, 'ऋप्तिः' सामर्थ्यं, स्वस्वत्पाारक्षमता, सैव
त्वम् 'अमि' । अतस्त्वत्प्रसादात् 'मे' मदर्थं, 'दिशः' दिग्-
वासिजनाः । आदरार्थं पुनर्वचनम् । ताश्च दिशो द्विविधाः,
दैव्यो मानुष्यश्च । आदित्यगत्या सम्पादिताः प्राच्यादयो दैव्यः,
मनुष्याणां परस्परवस्थानापेक्षया परिकल्पिताः प्राच्यादयो
मानुष्याः । यद्वा 'दिशः' देशकालव्यवस्थाः, ताश्च प्रजापत्यादि-
कृता दैव्यः, मन्वादिकृता मानुष्यः । अहोरात्रादयः स्पष्टाः ।
किं ब्रह्मना सर्वत्र त्वमेव 'ऋप्तिः' सामर्थ्यम्, 'अमि' । तज्जनित-
यज्ञाधीनत्वात् सर्वव्यवहारसामर्थ्यस्य । अतो 'मे' मदर्थं, सर्वं
दिगादिकं कल्पतां ॥

(१७) अथ चतुर्धाकृतस्य पुरोडाशस्य दिक्षु व्यूहने मन्त्र-
माह । "आशानां त्वाशापालेभ्यः । चतुर्भ्यो अमृतेभ्यः । इदं
भूतस्थाध्यक्षेभ्यः ॥ ८ ॥ विधेम हविषा वयम् । भजतां भागो
भागम् । मा भागो भक्तम् । निरभागं भजामः । अपस्यन्व ।
आषधीर्जिन्व । द्विपात् पाहि । चतुष्पादव । दिवो वृष्टिमे
रय । ब्राह्मणानामिदं हविः ॥ ९ ॥ सोम्यानागं सोमपो-
थिनाम् । निर्भक्तो ब्राह्मणः । नेहा ब्राह्मणस्यास्ति" इति ।
हे पुरोडाश 'त्वां', 'आशानां' सर्वाणां दिशां सम्बन्धिभ्यः, 'आ-
शापालेभ्यः' दिक्पालकेभ्यः, 'चतुर्भ्यः' इन्द्रयमवर्णकुबेरेभ्यः,
'अमृतेभ्यः' देवेभ्यः, समर्पयामीति शेषः । 'भूतस्य' सिद्धस्यास्य

पुरोडाशस्य, 'अथ्यचेभ्यः' स्वामिभ्यः, 'इदं' इदानीं, 'वयं', 'हविषा', 'विधेम' परिचरेम, अत्र 'भागो' भागयोग्यः पुमान्, स्वकीयं 'भागं', 'भजताम्' । 'अभागः' तदयोग्यः पुमान्, 'भक्तं' भागं, 'मा', प्राप्नोत् 'अभागं', पुरुषं 'निर्भजामः' वयं भागरहितं कर्म्मः, 'अपः' क्रियमाणमिदं कर्म्म, 'पितृ' । हे पुरोडाश त्वं वर्द्धय । यत् 'आषधीः', च 'जिन्व' प्रीणय, 'द्विपात्' पुत्रभृत्यादिकं, 'पाहि', 'चतुष्पाद्' गोमहिष्यादिकम्, 'अत्र'-रक्ष, । 'दिवः', सकाशात् 'वृष्टिं', 'एरय' प्रवर्त्तय, 'सोम्यानां' सोमयोग्यानां, अत एव 'सोमपीथिनां' सोमपानयुक्तानां, 'ब्राह्मणानाम्' ऋत्विजाम्, 'इदं' चतुर्धाकृतं, 'हविः', सम्यादितं । अब्राह्मणस्तु 'निर्भक्तः' भागात् निःसारितः, 'इह' अस्मिन्नालिज्ये कर्म्मणि, 'अब्राह्मणस्य' भागो नास्ति याजनस्य ब्राह्मणैकविषयत्वात् ॥

(१८) अथ स्तुतुप्रस्तरस्याज्यमानीयानुमन्त्रणे मन्त्रमाह । "समङ्गां वर्हिर्हविषा घृतेन । समादित्यैर्वसुभिः समरुद्धिः । समिन्द्रेण विश्वेभिर्देवभिरङ्गाम् । दिव्यं नभा गच्छतु यत् स्वाहा" इति । इदं प्रस्तराख्यं 'वर्हिः', घृतरूपेण 'हविषा', 'समङ्गां' सम्यगक्तं भवतु । तथादित्यवसुमरुदादिभिर्देवैः 'घृतेन', सम्यगज्यमानमस्तु । ततः 'दिव्यं' द्यातमानं, 'नभः' आदित्याख्यं 'यत्', तेजोस्ति, तत्तेजः अयं प्रस्तरः प्राप्नोतु, 'स्वाहा' समर्पितायं प्रस्तरः ॥

(१९) अथ गार्हपत्यस्य दक्षिणत उपविष्टायाः पत्न्या जपाथं

मन्त्रमाह । “इन्द्राणीवाविधवा भूयामम् । अदितिरिव सु-
पुत्रा । असूरिणं त्वा गार्हपत्य ॥१०॥ उपनिषदे सुप्रजास्त्राय”
इति । इन्द्रस्य पत्नी ‘इन्द्राणी’, सा कदाचिदपि विधवा न
भवति तद्वदहमपि यावज्जीवम् ‘अविधवा’, ‘भूयामं’, । ‘अदि-
तिः’ देवमाता, तद्वदहं ‘सुपुत्रा’, ‘भूयामं’ । हे ‘गार्हपत्य’,
‘असूरिणं’ सर्वार्थमाधनसम्पूर्णं, ‘त्वं’, ‘सुप्रजास्त्राय’ शोभ-
नापत्यत्वासङ्गचे, ‘उपनिषदे’ उपेत्य निषीदामि ॥

(२०) अथ सम्यन्तीयहोममन्त्रमाह । “सम्यन्ती पत्या सुकृ-
तेन गच्छताम् । यज्ञस्य युक्तौ धुर्यावभताम् । सञ्जानानौ
विजहतामरातीः । दिवि ज्योतिरजरमारभेताम्” इति । पत्या
सहिता देयं पत्नी सा ‘सुकृतेन’ सुष्ठु सम्यादितेन कर्मफलन,
‘सङ्गच्छतां’ । तावभौ ‘युक्तौ’ परस्परमखन्धौ, ‘यज्ञस्य’,
‘धुर्यौ’ भारवाहकौ, ‘अभृतां’, यज्ञमनुतिष्ठतामित्यर्थः । ‘सञ्जा-
नानौ’ परस्परमैकमत्यं गतौ, ‘अरातीः’ शत्रुं, ‘विजहतां’
विनाशयताम्, ‘दिवि’ दुलोकस्थितं, ‘अजरं’ जरारहितं,
‘ज्योतिः’ आदित्यात्मकम्, ‘आरभेताम्’ आभिमुख्येन प्रा-
प्नुताम् ॥

(२१) अथ नारिष्ठहोमार्थाश्चत्वारो मन्त्राः, तत्र प्रथममन्त्र-
माह । “दश ते तनुवो यज्ञ यज्ञियाः । ताः प्रीणातु यजमानो
घृतेन । नारिष्ठयोः प्रशिषमीडमानः । देवानां दैव्येऽपि
यजमानोऽमृतोऽभूत्” इति । हे ‘यज्ञ’ तदभिमानिदेवते,
तव ‘यज्ञियाः’ यज्ञयोग्याः, ‘तनुवः’ शरीराणि, ‘दश’ सङ्ख्याकाः

मन्ति । 'ताः' सर्वास्तनूः, 'यजमानः', 'घृतेन', 'प्रीणातु' वर्षयतु । 'नारिष्ठयोः' यज्ञस्य नेताराः, यजमानाः नरा-
स्तेषां मन्त्रिणो नाराः तेष्वतिशययुक्तौ नारिष्ठावाग्निवायू,
जाठराग्निः प्राणवायुश्च अतिशयेन नरेण मन्त्रिणा तयोर्ना-
रिष्ठयोर्देवयोः 'प्रशिषं' प्रकृतं शमनं, 'ईडमानः' स्तवनं, 'यज-
मानः' इह 'देवानां', मन्त्रिणो मन् 'देवो' देवयाग्ये स्वर्गपि,
'अमृतः' देवः, 'अभृत्' ॥

(२२) अथ द्वितीयमाह । "यं वां देवा अकल्पयन् ॥ २१ ॥
ऊर्जो भागः शतक्रतु । एतद्वान्तेन प्रीणानि । तेन दृष्यत-
महृहहै" इति । हे 'शतक्रतु' शतमह्याककर्मानिष्पादको
नारिष्ठौ, 'वां' युवयोः, 'ऊर्जः' रमस्य 'यं भागं', 'देवा
'अकल्पयन्', तत् 'एतत्', इदानीं मया दीयत इति शेषः ।
'तेन' दत्तेन, 'वां' युवां उभौ, 'प्रीणानि' प्रीतो करामि,
'तेन' भागेन, हे 'अहृहहै' अहमः, पापस्य हन्तारौ, युवां
दृष्यतम् ॥

(२३) अथ तृतीयमाह । "अहं देवानां सुकृतामस्मि
लोके । ममेदमिष्टं न मिथुर्न भवति । अहन्नारिष्ठावनुयजामि
विद्वान् । यदाभ्यामिन्द्रो अदधाद्भागधेयम्" इति । 'सुकृतां'
शोभनकर्मणां, 'देवानां', मन्त्रिणि 'लोके', 'अहम्', 'अस्मि'
भूयसं, 'मम', मन्त्रिणि यत् 'इष्टं' कर्म, तत् 'इदं' 'मिथुर्न'
भवति' मिथ्या न भवति, अवश्यं फलप्रदमित्यर्थः । 'अहं'
'नारिष्ठौ', देवौ 'विद्वान्' तदीयमहिमानं जानन्, 'अनु

यजामि' अग्निकृत्वा पूजां करोमि । 'यत्' यस्मात् कारणात्,
'आभ्यां' नारिष्ठाभ्यां, 'इन्द्रः', 'भागधेयं' हविर्भागम्, 'अदधात्'
सम्पादितवान् । तस्माद्यजामीति पूर्व्वचान्वयः ॥

(२४) अथ चतुर्थमाह । "अदारसृङ्गवत देव सोम ।
अस्मिन् यज्ञे मरुतो मृडता नः । मा नो विददभि भामो
अशस्तिः ॥१२॥ मा नो विददृजनात् देव्याया" इति । हे 'सोम-
देव', त्वम् 'अदारसृङ्गवत' दाराणामस्मदीयानां पत्नीनामसं-
सयिता भव, पालको भवेत्यर्थः । हे 'मरुतः', देवाः, यूयम्
'अस्मिन्' 'यज्ञे', 'नः' अस्मान्, 'मृडत' सुखयत, 'भामः'
भवदीयः क्रोधः, 'नोभि' अस्मदाभिमुखेन, 'मा विदत्' मा
प्राप्नोतु । तथा 'अशस्तिः' अपकीर्तिः, शत्रुकृता 'नः' अस्मान्,
'मा विदत्' मा प्राप्नोतु । देव्यात् 'वृजनात्', देव्यं अन्या-
दपि पापं यदस्ति तन्मा प्राप्नोतु ॥

(२५) अथ पौर्णमास्यां पार्वणहोमे मन्त्रमाह । "ऋषभं
वाजिनं वयम् । पूर्णमासं यजामहे । स नो दोहताः सुवी-
र्यम् । रायस्योषः सहस्रिणम् । प्राणाय सुराधमे । पूर्णमा-
साय स्वाहा" इति । 'ऋषभं' श्रेष्ठं, 'वाजिनं' अन्नवन्तं, 'पूर्णमासं'
एतन्नामकं देवं, 'वयं', 'यजामहे', । स च देवः, 'सुराधमे'
शोभनधनहेतवे, 'प्राणाय' प्राणवृत्तिस्थित्यर्थं, 'नः' अस्माकं,
'सुवीर्यं' शोभनापत्ययुक्तं, 'सहस्रिणं' सहस्रसङ्ख्यायुक्तं, 'राय-
स्योषं' धनपुष्टिं, 'दोहतां' दोग्धां, सम्पादयत्वित्यर्थः । 'पूर्ण-
मासाय', देवाय 'स्वाहा' इदं हविः स्वाङ्गतमसु ॥

(२६) अमावास्यापार्वणहोममन्त्रमाह । “अमावास्या सु-
भगा सुमेवा । धेनुरिव भूय आप्यायमाना । मा नो दोह-
ताः सुवीर्यम् । रायस्योषः सहस्रिणम् । अपानाय सुरा-
धमे । अमावास्यायै स्वाहा” इति । इयम् ‘अमावास्या’, देवता
‘सुभगा’ मौभाग्ययुक्ता, ‘सुमेवा’ सुष्ठु भवितुं योग्या, यथा
‘धेनुः’, प्रतिदिनं क्षीरं प्रयच्छति पुनः पुनराप्याययति एव-
मित्यममावास्या प्रतिमामं ‘भूयः’, देवानांप्याययति । मा न
इत्यादि पूर्ववत् । ‘अपानाय’ अपानवृत्तिस्थित्यर्थः ॥

(२७) अथ होतुरूपवेशनाधारैर्देवैर्वेद्या अभिस्तरणे मन्त्र-
माह । अभिस्तृणीहि परिधेहि वेदिम् । जामिं मा हिंसी-
रमुया शयाना । होतृषदना हरिताः सुवर्णाः । निष्का इमे
यजमानस्य ब्रध्ने” इति ॥ ११ ॥ हे दर्भ ‘अभिस्तृणीहि’ अभित-
आस्तीर्णा भव, ‘वेदिं’, ‘परिधेहि’ आच्छादय, ‘अमुया’
वेद्या सह, ‘शयाना’ शयनं प्राप्तुं, ‘जामिं’ जायमानां प्रजां,
‘माहिंसोः’ । ‘होतृषदनाः’ होता येषु दर्भेषु निषोदति ता-
दृशा दर्भाः, ‘हरिताः’ हरितवर्णाः, ‘सुवर्णाः’ शोभन-
च्छायाः, ‘इमे’ पुरतो वर्त्तमानाः मन्त्राः, ‘यजमानस्य’, ‘ब्रध्ने’
कर्मफलभृते आदित्यलोके, ‘निष्काः’ अलङ्काराः मन्त्राः ।

अत्र विनियोगमङ्गहः ।

‘देवाः’ स्वामिजपायेदं मङ्गागणामपाहनं ।

हविर्मन्त्रयते ‘सूर्य’ आप्यायेत्यभिधारयेत् ॥

* ‘इदम्’ इति प्रतीकम् ।

† ‘आप्याय’ इति प्रतीकम् ।

‘स्थानं’ पात्र्यामुपस्थीर्य ‘तस्मिन्’ इति हविःचिपेत् ।

आर्द्रं* इति हविरुद्रास्य ‘यस्य’ दोहाभिघारणं ॥

‘इरा’ कपालान्यभ्यज्य ‘देवाम्’ तु प्रवरो जपेत् ।

‘मा ते’ हविरवद्येत यदा प्रत्यभिघारयेत् ॥

‘आज्या’ प्राग्नित्रावदानं मनुने‡ डामवद्यति ।

‘इडे’ प्राग्नान्ति तां ‘ब्रध्न’ पुरोडाशमभिसृशेत् ॥

‘आशा’ प्रतिदिशं व्यूहेत् ‘समङ्गा’ प्रस्तराञ्जनं ।

इन्द्राणीति॥ जपेत् पत्नी सम्पत्नीति§ जुहोति हि ॥

दर्शेति¶ नारिष्ठहोम ‘अष्टमं’ पूर्णमाङ्गतिः ।

अमेति** दर्शहोमस्यादभि††वेदिं सृणुत्विति ॥

अथ मीमांसा, नवमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

सङ्कीर्णो महयोर्होमौ न वा प्रकरणा उभौ ।

सङ्कीर्णोपकार्यस्य भेदावेतौ व्यवस्थितौ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे पठितत्वात् प्रयाजादिवद्दर्शेऽपि होम-

द्वयं कर्तव्यम् । पूर्णमासेति तथेति चेत् मैवम् । उपकार्ययोः

महयोर्व्यवस्थितत्वेनोपकारकयोर्होमयोरपि व्यवस्थाया युक्त-

त्वात् ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ।

* ‘आर्द्रः’ इति प्रतीकम् ।

† ‘यत्’ इति प्रतीकम् ।

‡ ‘मनुना’ इति प्रतीकम् ।

॥ ‘इन्द्राणी’ इति प्रतीकम् ।

§ ‘सम्पत्नी’ इति प्रतीकम् ।

¶ ‘दर्श’ इति प्रतीकम् ।

** ‘अमा’ इति प्रतीकम् ।

†† ‘अभि’ इति प्रतीकम् ।

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

(१) चतुर्थपञ्चमयोरनुवाकयोरनुक्ताः परिशिष्टा ये मन्त्रास्ते सर्वे षष्ठस्मिन्ननुवाकेऽभिधीयन्ते । तत्र दोहादूर्ध्वं प्रैषमन्त्रमाह । “परिस्तृणीत परिधत्ताग्निम् । परिहितोऽग्निर्यजमानं भुनक्तु । अपां रम ओषधीनां सुवर्णः । निष्का इमे यजमानस्य मन्तु कामदुघाः । अमुत्रामुग्निंलोके” इति । हे दर्भाः ‘अग्निः’, ‘परिस्तृणीत’ परित आच्छादयत, ‘परिधत्त’ परितो धारयत, ‘परिहितः’ युष्माभिः परितो धारितः, ‘अग्निः’, ‘यजमानं’, ‘भुनक्तु’ पालयतु । अयं दर्भममूहः ‘अपां’, ‘रमः’ मारभतः, ‘ओषधीनां’, मध्ये ‘सुवर्णः’ शोभनवर्णोपेतः, ‘इमे’ दर्भाः, ‘यजमानस्य’, ‘अमुत्र’ परलोके, तत्रापि ‘अमुग्निन्’ इन्द्रादिलोके, ‘निष्काः’ अलङ्कारभृताः, ‘कामदुघाः’, मन्तु ॥

(२) अथ ब्रह्मणो वरणे मन्त्रमाह । “भूपते भुवनपते । महतो भूतस्य पते । ब्रह्माणं त्वा वृणीमहे” इति । हे ‘भूपते’ भूमेः पालक, ‘भुवनपते’ अन्तरिक्षपालक, ‘महतो भूतस्य पते’ द्युलोकस्यापि पालक, ‘त्वां वृणीमहे’ ॥

(३) अथ वृतस्य ब्रह्मणो जयं मन्त्रमाह । “अहं भूपतिरहं भुवनपतिः । अहं महतो भूतस्य पतिः ॥ १ ॥ देवेन मवित्रा प्रसृत आर्त्तिज्यं करिष्यामि । देव मवितरेतं त्वा वृणते । बृहस्पतिं दैव्यं ब्राह्मणम् । तदहं मनमे प्रब्रवीमि । मनो

गायत्रियै । गायत्री त्रिष्टुभे । त्रिष्टुब्जगत्यै । जगत्यनुष्टुभे ।
 अनुष्टुप् पङ्क्तिः । पङ्क्तिः प्रजापतये ॥ २ ॥ प्रजापतिर्विश्वेभ्यो
 देवेभ्यः । विश्वे देवा बृहस्पतये । बृहस्पतिर्ब्रह्मणे । ब्रह्मा भूर्भुवः
 सुवः । बृहस्पतिर्देवानां ब्रह्मा । अहं मनुष्याणाम् । बृहस्पते
 यज्ञं गोपाय” इति । यजमानोक्तप्रकारेणाहं भूम्यादिलो-
 कत्रयस्य पालकोऽस्मि तत्पालकदेवरूपेण भावितत्वात् ता-
 दृशोहं ‘सवित्रा’ प्रेरकेण देवेन, ‘प्रसृतः’ अनुज्ञातः सन्, ‘आ-
 त्विज्यं करिष्यामि’ । हे ‘सवितर्देव’, ‘त्वां’, एव ‘एतं’ ब्रह्माणं
 सर्व्वं यजमानाः ‘वृणते’ । कीदृशं त्वां, बृहस्पतिरूपेणावस्थितं
 ‘दैव्यं’ देवसम्बन्धिनं, ‘ब्राह्मणं’ ब्राह्मणजातिं, ‘तत्’ सर्व्वं
 वृत्तान्तजातम्, ‘अहं’, ‘मनसे’ मनोभिमानिने देवाय, ‘प्रब्र-
 वोमि’, ‘मनः’, देवस्य ‘गायत्रियै’, देवतायै प्रब्रवीति, एवं
 गायत्र्यादयस्त्रिष्टुभादिभ्यो ब्रह्मपर्य्यन्तेभ्यो ब्रुवन्ति । तच्च
 ‘ब्रह्मा’, भूरादिलोकत्रयात्मकं ‘देवानां’, मध्ये ‘बृहस्पतिः’,
 एव ‘ब्रह्मा’, ‘मनुष्याणां’, मध्ये ‘अहं’, ‘ब्रह्मा’, हे ‘बृहस्पते’,
 ‘यज्ञं’, इमं ‘गोपाय’ रक्ष, अहमपि लक्ष्मसादाद्रक्षामीत्यभि-
 प्रायः ॥

(४) अथाग्निप्रेणाभिगृह्यमाणस्योत्करस्थानुमन्त्रणे मन्त्र-
 माह । “इदं तस्मै हर्म्यं करोमि । यो वो देवाश्चरति ब्रह्म-
 चर्य्यम् । मेधावो दिक्षु मनसा तपस्वी ॥ ३ ॥ अन्नर्दूतश्चरति
 मानुषीषु” इति । हे ‘देवाः’, ‘वः’ युष्मानुद्दिश्य, ‘ब्रह्मचर्य्यं’,
 ‘चरति’ नियमं करोमि, ‘तस्मै’ नियमवते, ‘इदं’ इदानीं,

‘हर्म्यं’ निवासस्थानं, ‘करोमि’ । स ब्रह्मचारी ‘मेधावी’ प्रज्ञा-
वान्, ‘तपस्वी’ नित्यं तपोयुक्तः, ‘मानुषीषु’ मनुष्ययोग्यासु,
‘दिक्षु’, ‘अन्तः’ मध्ये, ‘मनसा’ विवेकेन युक्तः सन्, ‘दूतश्चरति’
हिताहितप्राप्तिपरिहारोपायज्ञो वर्त्तते ॥

(५) अथ वेदेन समृज्यमानाया वेदेरनुमन्त्रणे मन्त्रमाह ।
“चतुःशिखण्डा युवतिः सुपेशाः । घृतप्रतीका भुवनस्य मध्ये ।
मर्त्यज्यमाना महते सौभगाय । मद्यं धुत्वा यजमानाय का-
मान्” इति । ‘चतुःशिखण्डा’ चतुर्भिर्भूषणस्थानीयैर्युक्ता,
चतुष्कोणा वा, ‘युवतिः’ आकारेण युवतिमदृशी, यथा युवति-
र्मध्ये सन्नततरा तथा वेदिरपि, अतएव ‘सुपेशाः’ शोभन-
रूपयुक्ता, ‘घृतप्रतीका’ घृतोपक्रमा, तस्यां हि वेद्यां प्रथमं घृतं
स्थाप्यते । सा च ‘भुवनस्य’ समस्तलोकस्य, ‘मर्त्य’, यजमानस्य
मम ‘महते सौभगाय’, ‘मर्त्यज्यमाना’ वेदेन मृशं गोध्यमाना,
वर्त्तते । तथाविधे हे वेदे ‘यजमानाय मद्यं कामान्’, ‘धुत्वा’
सम्पादय ॥

(६) अथ क्रियमाणाया वेदेरनुमन्त्रणमाह । “भूमि-
र्भूत्वा महिमानं पुषोष । ततो देवो बर्द्धयते पयाप्सि ।
यज्ञिया यज्ञं वि च यन्ति शश्च । आपधोराप इह शर्करोश्च”
इति । इयं वेदिः ‘भूमिर्भूत्वा’ सर्वत्र पृथिवीभविन वर्त्तमाना,
‘महिमानं’ माहात्म्यं, ‘पुषोष’ पुष्पाति, तत् इयं ‘वेदिः’
देविरूपा यागद्वारेण ‘पयाप्सि’ वृष्टिजलानि, ‘बर्द्धयते’,
‘ततः’ जलवृद्धेरुद्धै, ‘यज्ञियाः’ यज्ञमभ्यादनार्हाः, ‘आपधः’,

‘आपः’, ‘शर्कर्याः’ पशवश्च, ‘इह’ वेद्यां, ‘यज्ञं’, ‘वियन्ति च’ विविधं प्राप्नुवन्त्यपि, ततः ‘शञ्च’ सुखमपि, प्रयच्छन्तीति शेषः॥

(७) अथाद्भियमाणस्य स्तम्भयजुषोऽनुमन्त्रणे मन्त्रमाह । “यो मा हृदा मनसा यश्च वाचा ॥ ४ ॥ यो ब्रह्मणा कर्मणा द्वेष्टि देवाः । यः श्रुतेन हृदयेनेष्णता च । तस्येन्द्र वज्रेण शिरश्चिन्नद्भि” इति । हे देवाः ‘यः’ शत्रुः, मां ‘हृदा’ तात्पर्य-युक्तेन मनसा, ‘द्वेष्टि’ ‘यः’, च ‘वाचा’ अधिलेपतया, ‘द्वेष्टि’, ‘यः’ च ‘ब्रह्मणा’ ब्रह्मवर्चसेन वेदाध्ययनादिना वा, ‘कर्मणा’ तपोदानेन वा, ‘द्वेष्टि’, मात्सर्यं करोति इत्यर्थः । ‘यः’, च ‘श्रुतेन’ बज्रशास्त्रश्रवणेन, ‘इष्णता’ एषणशीलेन, इदं धना-दिकं ममैव भूयादित्येवं रूपेण हृदयेन च द्वेष्टि, हे ‘इन्द्र’, ‘तस्य’ सर्वस्य शत्रोः, ‘शिरः’, त्वदीयेन वज्रेण स्फुरूपेण ‘चिन्नद्भि’ ॥

(८) अथ समास्तीर्णस्य वर्हिषोऽनुमन्त्रणे मन्त्रमाह । “ऊर्णामृदु प्रथमानं स्नानम् । देवेभ्यो जुष्टं सदानाय वर्हिः । सुवर्गे लोके यजमानं हि धेहि । मां नाकस्य पृष्ठे परमे व्योमन्” इति । ‘ऊर्ण’ मृदुकम्बलवन्मृदुस्वरूपं, ‘प्रथमानं’ विस्तारयुक्तं, ‘स्नानं’ सुखकरम्, इदं ‘वर्हिः’, ‘सदानाय’ उपवेशनाय, ‘देवेभ्यो जुष्टं’, देवानां प्रियं, हे तादृग्वर्हि ‘नाकस्य पृष्ठे’ दुःखरहितस्य स्थानस्योपरिभागे, ‘परमे’ उत्कृष्टे, अतएव ‘व्योमन्’ विशेषेण रक्षके स्वर्गलोके, ‘यजमानं मां’, ‘धेहि’ स्थापय । ‘हि’ शब्दो-ऽवधारणे । सर्वथा स्थापयतु इत्यर्थः ॥

(८) अथ वर्हिषास्तीर्थ्यमाणाया वेदेरनुमन्त्रणे मन्त्रमाह ।
 “चतुःशिखण्डा युवतिः सुपेशाः । घृतप्रतीका वयुनानि वस्ते ।
 सा स्तीर्थ्यमाणा महते मौभगाय ॥ ५ ॥ सा मे धुच्छ यजमानाय
 कामान् । शिवा च मे शग्मा चैधि । स्थोना च मे सुषदा चैधि ।
 ऊर्जस्वती च मे पयस्वती चैधि । दूषमूर्जं मे पिन्वस्व । ब्रह्म-
 तेजो मे पिन्वस्व । चत्रमोजो मे पिन्वस्व । विशं पुष्टिं मे पि-
 न्वस्व । आयुरन्नाद्यं मे पिन्वस्व । प्रजां पशून् मे पिन्वस्व”
 इति ॥ ६ ॥ घृतप्रतीकेत्यन्तं पूर्ववत् व्याख्येयं तादृशी वेदिः
 ‘वयुनानि’ कमनीयानि वर्हिषि ‘वस्ते’ वस्त्वदाच्छादयति,
 ‘सा’ तादृशी वेदिः, यजमानस्य ‘महते मौभगाय’, वर्हिषा
 ‘स्तीर्थ्यमाणा’, वर्त्तते । हे वेदे सा त्वं ‘यजमानाय मे’, ‘का-
 मान्’, ‘धुच्छ’ सम्पादय । किञ्च ‘मे’ मदर्थं, ‘शिवा च’ शान्तो-
 पद्रवा च, ‘शग्मा’ सर्वकार्यशक्ता च, ‘एधि’ भव । तथा ‘स्थोना
 च’ सुखहेतुश्च, ‘सुषदा च’ सुष्टु प्रवेशनयोग्या च, ‘एधि’ ।
 तथा ‘ऊर्जस्वती’ बलवती, ‘पयस्वती’ क्षीरादिमती, ‘चैधि’ ।
 तथा ‘दूषम्’ अन्नम्, ‘ऊर्जं’ दुग्धादिरमञ्च, ‘मे’ मदर्थं,
 ‘पिन्वस्व’ वर्द्धय । ‘ब्रह्म’ अध्ययनादिसम्पत्तिं, ‘तेजः’ तन्नि-
 मित्तं कीर्त्तिञ्च, ‘मे पिन्वस्व’ । तथा ‘चत्रं’ बलं, ‘आजः’
 कान्तिं, ‘मे’ मदर्थं, ‘पिन्वस्व’ । ‘विशं’ प्रजां, ‘शरीरपुष्टिं’,
 च ‘मे पिन्वस्व’ । अथवा ब्रह्मचत्रविशो वर्णत्रययुक्ताः प्रजाः ।
 ‘आयुः’ शतसंवत्सरोपेतं अन्नाद्यमन्नादनसामर्थ्यं, ‘प्रजां’ पुत्रा-
 दीन्, ‘पशून्’ गवादीन् ॥

(१०) अथ परिधिषु परिधीयमानेष्वनुमन्त्रणे मन्त्रमाह ।
 “अस्मिन् यज्ञ उप भूय इन्नु मे । अविचोभाय परिधीन्द-
 धामि । धर्त्ता धरूणो धरीयान् । अग्निर्देवाऽसि निरितो
 नुदातै” इति । ‘अस्मिन् यज्ञे’, ‘भूय इन्नु’ पुनः पुनरेवमेव,
 यजमानस्य ‘अविचोभाय’ चलनाभावाय, ‘परिधीन्’, ‘उप-
 दधामि’ समीपे स्थापयामि, ते च परिधयस्तयोपि धारणे
 शक्तियुक्ताः क्रमेण ‘धर्त्तादि’शब्दैस्त्रिभिरुच्यन्ते, तैः परिधि-
 भिर्युक्तः ‘अग्निः’, ‘देवाऽसि’ देव्याणि रत्नः प्रष्टतीनि, ‘इतः’
 यज्ञस्थानात्, ‘निर्णुदातै’ निष्कृत्य नाशयतु ॥

(११) अथ वेदेर्मध्ये तिर्यक्तेन साद्यमानयोर्विधृत्याख्ययो-
 र्दर्भयोरनुमन्त्रणे मन्त्रमाह । “विच्छिन्नद्भि विधृतीभ्याऽ स-
 पन्नान् । जातान् भ्रातृव्यान् ये च जनिष्यमाणाः । विशो
 यन्त्राभ्यां विधमास्येनान् । अहः स्वानामुत्तमोऽसानि देवाः
 विशो यन्ते नुदमाने अरातिम् । विश्वं पाप्मानममतिं दुर्म-
 रायुम् ॥ ७ ॥ सीदन्ती देवी सुकृतस्य लोके । धृतीस्थो
 विधृती स्सृष्टी । प्राणान्मयि धारयतम् । प्रजां मयि धार-
 यतम् । पशून्मयि धारयतम्” इति । विविधं अतोऽवस्थितो
 वर्हिषः पृथक्त्वेन प्रस्तरोधार्यते आभ्यामिति ‘विधृतीभ्यां’,
 ‘सपन्नान्’ शत्रून्, ‘विच्छिन्नद्भि’ विनाशयामि । एवं सामान्ये-
 नोक्त्वा पुनर्विशेषेणोच्यते, ‘जातान्’ पूर्वमुत्पन्नान्, ‘भ्रातृव्यान्’,
 ‘विच्छिन्नद्भि’, ‘यच्च’ अन्ये ‘जनिष्यमाणाः’, ‘भ्रातृव्याः’, ‘एनान्’
 ‘भ्रातृव्यान्’, ‘विशः’ प्रजयाः, ‘यन्त्राभ्यां’ नियमनसाधकाभ्यां,

दर्भाभ्यां, 'विधमामि' विनाशयामि । प्रजानियमनहेतुत्वं विगो-
यन्तेस्य इत्यस्मिन्नपि मन्त्रे समास्वातम् । हे 'देवाः', 'अहं', 'स्वानां'
आत्मीयानां जनानां मध्ये, 'उत्तमोमानि' उत्कृष्टो भूयामं ।
'विशोयन्ते' प्रजाया नियामिके, 'अरातिं' शत्रुं, 'नुदमाने'
विनाशयन्त्यः, तथा 'विश्वं पाप्मानं' समस्तमपि पापं, 'अमतिं'
रोगं, 'दुर्मरायुं' दुर्मरणहेतुञ्च, 'नुदमाने', 'सुकृतस्य लोके'
सीदन्ती, अस्मिं स्थाने तिष्ठन्त्यौ, 'देवो' द्योतनवत्यौ, तादृश्यौ
'हे विधृती', 'धृतीस्यः' मर्त्यस्य जगतो धारयित्वौ स्यः, 'स्व-
धृती' स्वायत्तधारणशक्तियुक्ते स्यः, तादृश्यौ युवां 'मयि',
'प्राणान्', 'धारयतं' स्थापयतम् ॥

(१२) अथ साद्यमानस्य प्रस्तरस्यानुमन्त्रणे मन्त्रमाह । "अयं
प्रस्तर उभयस्य धर्त्ता । धर्त्ता प्रयाजानामुतानूयाजानाम् । स
दाधार समिधो विश्वरूपाः । तस्मिन् स्तुचो अध्यामादयामि"
इति । 'अयं' साद्यमानः प्रस्तराख्यो दर्भमुष्टिः, 'उभयस्य'
जुह्वपष्टस्रक्षणस्य, 'धर्त्ता' धारयिता, 'उत' अपि च, प्रया-
जार्थानामनूयाजार्थानां आज्यानां धारयिता अतएव प्रस्तरः ।
आज्यधारणद्वारा विश्वरूपयुक्ताः 'समिधः' समिदाद्याः प्रयाज-
देवताः, 'दाधार' धारयति, 'तस्मिन्' एवंविधं प्रस्तरं, 'स्तुचः'
जुह्वादिकाः, 'अध्यामादयामि' उपरिस्थापयामि ॥

(१३) अथ प्रस्तरे साद्यमानाया जुह्वाः अनुमन्त्रणे मन्त्र-
माह । "आरोह पथो जुह्व देवयानान् ॥ ८ ॥ यत्रर्षयः
प्रथमजाः ये पुराणाः । हिरण्यपक्षाजिरा मम्भृताङ्गा । वह्नासि

मा सुकृतां यत्र लोकाः” इति । हे ‘जुञ्ज’, ‘देवयानान्’ देवानां गमनयोग्यान्, ‘पथः’ मार्गान्, ‘आरोह’, ये ‘महर्षयः’ । ‘पुराणाः’ अनादिसिद्धा वसिष्ठादयः, ते ‘प्रथमजाः’ अस्मत्तः पूर्वजाः, ‘यत्र’ येषु कर्मानुष्ठानमार्गेषु, वर्तन्ते तानारोहेति पूर्वत्रान्वयः । ‘हिरण्यपचा’ हितरमणीयपार्श्वी, ‘अजिरा’ होमस्थाने गमनशीला, ‘मम्भृताङ्गा’ सम्पूर्णवयवा, इदृशी त्वं ‘सुकृतां’ पुण्यवतां, ‘लोकः’ भोगभूमयः, ‘यत्र’, सन्ति, तत्र ‘मां’, ‘वहासि’ प्रायय ॥

(१४) अथ साद्यमानाया उपमृतोन्मन्त्रणे मन्त्रमाह । “अवाहं वाध उपमृता सपत्नान् । जातान् भ्रातृव्यान् ये च जनियमाणः । दोहै यज्ञं सुदुघामिव धेनुम् । अहमुत्तरो भूयासम् । अधरे मत्सपत्नाः” इति । ‘अहम्’, अनया ‘उपमृता’, ‘सपत्नान्’, ‘अवबाधे’ विनाशयामि, जातानित्यादि पूर्ववत् । ‘सुदुघां’ सुष्ठुदोहनयोग्यां, ‘धेनुमिव’, ‘यज्ञं’, अहं ‘दोहै’ यज्ञसाधनभृताया उपमृतो दोहनं करवाणि, तज्जन्यं फलं सत्यादयामि इत्यर्थः । ततोऽहमितरेषु यजमानेषु ‘उत्तरः’ उत्कृष्टः, ‘भूयास’ । ‘मत्सपत्नाः’, ‘अधरे’ निष्कृष्टाः, सन्तु ॥

(१५) अथ साद्यमानाया ध्रुवाया अनुमन्त्रणे मन्त्रमाह । “यो मे वाचा मनसा दुर्धरायुः । हृदारातीयादभिदा सद्ग्रे ॥ ८ ॥ इदमस्य चित्तमधरं ध्रुवायाः । अहमुत्तरो भूयासम् । अधरे मत्सपत्नाः” इति । ‘यः’ शत्रुः, ‘वाचा’, ‘मनसा’,

च 'मे' मम, 'दुर्मरायुः' दुर्मरणमिच्छुः, 'हृदा' स्वकीयेन मनसा, 'अरातीयात्' शत्रुत्वमिच्छन्, हे 'अग्ने', 'अभिदासत्' अभितो हिंसां कुर्वन्, 'अस्य' शत्रोः, 'चित्तमिदं', 'भ्रवायाः', 'अधरं' अधस्तान् न्यग्भूतत्वेनावस्थितं, विनष्टप्रायमेव भव-
लिति शेषः । अहमुत्तर इत्यादि पूर्ववत् ॥

(१६) अथ जुह्वा दक्षिणभागे सुवस्य सादने मन्त्रमाह ।
"ऋषभोऽमि शाकरः । घृताचीनाः स्रुनः । प्रियेण नाम्ना
प्रिये सदमि मोद" इति । हे सुव 'ऋषभः' श्रेष्ठः, 'शाकरः'
शक्तियुक्तः, 'घृताचीनां' घृतप्राप्तियुक्तानां जुह्वादीनां, 'स्रुनः'
पुत्रस्थानीयश्च, 'अमि', 'प्रियेण', 'नाम्ना', स्तुवाख्येन युक्तः, 'प्रिये
सदमि' जुह्वपार्थस्थाने, 'मोद' ॥

(१७) अथ तस्य साद्यमानस्य सुवस्थानुमन्त्रणे मन्त्रमाह ।
"स्थानो मे मोद सुषदः पृथिव्यां । प्रथयि प्रजया पशुभिः
सुवर्गे लोके । दिवि मोद पृथिव्यामन्तरिक्षे । अहमुत्तरा
भयासम् ॥ १० ॥ अधरं मत्सपत्नाः" इति । हे सुव 'सुषदः'
सुखेन सादनीयस्त्वं, 'मे', 'स्थानः' सुखहेतुः, अत्रस्थाने 'मोद',
अहमपि 'पृथिव्यां', 'प्रजया', 'पशुभिः', च 'प्रथयि' प्रथितः
स्याम्, तथा 'सुवर्गे लोके', च प्रथितः स्यां, त्वं द्युलोकादिस्वरूपे
अस्मिंस्थाने मोद, अहमित्यादि पूर्ववत् ॥

(१८) अथ साद्यमानाया आज्यस्थान्ता अनुमन्त्रणे मन्त्र-
माह । "इयं स्याली घृतस्य पूर्णा । अच्छिन्नपयाः शतधार
उत्सः । मारुतेन शर्माणा दैव्येन" इति । 'इयम्' आज्य'स्याली',

‘घृतस्य पूर्णा’ घृतेन पूरिता, वर्त्तते । तत्र दृष्टान्तः, यथा
 ‘उत्सः’ प्रवाहः, तद्वत् । कीदृश उत्सः, ‘दैव्येन शर्मणा’ देवसम्ब-
 न्धिना सुखहेतुना, ‘मारुतेन’ वायुना, ‘अच्छिन्नपथाः’ अ-
 चीणोदकः, वर्षतौ वायौ वाति सति प्रवाहजलमविच्छिन्न-
 मुत्थ्यन्दन्ते, अत एव ‘शतधारः’ अनेकधारायुक्तः ॥

(१६) अथासन्नस्य पुरोडाशस्याग्नेयस्याभिमर्शने मन्त्रमाह ।
 “यज्ञोऽसि वर्त्ततः श्रितः । सर्वतो मां भूतं भविष्यच्छ्रयतां ।
 शतं मे सन्त्वाशिषः । सहस्रं मे सन्तु स्रनृताः । इरावतीः
 पशुमतीः । प्रजापतिरसि सर्वतः श्रितः ॥ ११ ॥ सर्वतो मां
 भूतं भविष्यच्छ्रयतां । तशं मे सन्त्वाशिषः । सहस्रं मे सन्तु स्र-
 नृताः । इरावतीः पशुमतीः” इति । हे आग्नेय पुरोडाश त्वं,
 एव ‘सर्वतः श्रितः’ सर्वेणापि प्रकारेण सेवितः, ‘यज्ञः’
 यज्ञहेतुरसि, अतस्तादृशेन त्वया सह येन ‘मां’, अपि ‘भूतं
 भविष्यत्’, च पुत्रपौत्रादिरूपं फलं ‘श्रयतां’ सेवतां । किञ्च
 ‘मे’ मम, ‘आशिषः’ प्रार्थनीयाः कामाः, ‘शतं सन्तु’ वज्र-
 तरा भवन्तु । तथा ‘स्रनृताः’ प्रिया वाचः, मम ‘सहस्र’-
 सङ्ख्याकाः सन्तु । कीदृशः, ‘स्रनृताः’, ‘इरावतीः’ अन्नवत्यः,
 ‘पशुमतीः’ पशुमत्यः, पश्वन्नादेर्दातारं पुरुषं वज्रधा सुवन्ति
 ताः प्रियवाचो भवन्ति । हे पुरोडाश त्वं वृद्ध्यादिना सर्व-
 स्थितिहेतुत्वात् ‘प्रजापतिः’, एव ‘असि’ । सर्वतः श्रित
 इत्यादि पूर्ववत् ॥

(१०) अथ पक्वे पयसि सादिते सत्यभिमर्शने मन्त्रमाह ।

“इदमिन्द्रियममृतं वीर्यं । अनेनेन्द्राय पशवो चिकित्सन् ।
तेन देवा अवतोप माम् । इहेषमूर्जे यशः सह ओजः मनेयम् ।
शृतं मयि श्रयताम्” इति । ‘इदं’ क्षीरं, ‘इन्द्रियं’ इन्द्रियेण
जुष्टं, ‘अमृतं’ यागसाधनत्वेन विनाशरहितं, ‘वीर्यं’ वीर्यप्रदं,
‘अनेन’ क्षीरेण, इन्द्राय पशवो ‘चिकित्सन्’ आरोग्यमकुर्वन् ।
पशुभिः क्षीराख्ये हविषि सम्पादिते मति योऽयमिन्द्रस्य
परितोषः सैवानिष्टस्य चिकित्सा । हे देवाः ‘तेन’ अनेन पयसा,
‘इह’ अस्मिन् कर्म्मणि, वर्त्तमानं मां ‘उपावत’ उपेत्य रक्ष-
त, ततो युष्मत्प्रसादादहं ‘ऊजं’ क्षीरादिरमं, ‘यशः’ कीर्त्तिः,
‘सहः’ बलं, ‘ओजः’ बलकारणधातुपोषं, च ‘मनेयं’ लभेयं,
‘शृतं’ च इदं क्षीरं, ‘मयि श्रयतां’ पुनः पुनर्मामेव
भजतां ॥

(२१) अथामन्नस्य दध्नाऽभिमर्शने मन्त्रमाह । “यत् पृथि-
वीमचरत् तत् प्रविष्टं ॥ १२ ॥ येनामिच्छद्वलमिन्द्रे प्रजापतिः ।
इदं तच्छुक्रं मधु वाजिनीवत् । येनोपरिष्ठादधिनेऽन्महेन्द्रं ।
दधि मां धिनोतु” इति । ‘यत्’ प्रमिद्धं दधि, ‘पृथिवीं’
सान्नाय्यकुम्भिरूपां, ‘प्रविष्टं’, सत् ‘अचरत्’ तत्रैवातस्थितमा-
सीत्, ‘येन’ दध्ना, ‘प्रजापतिः’, ‘इन्द्रे’, ‘बलं’, ‘अमिच्छत्’ स्था-
पितवान्, ‘तत्’ च प्रजापतिः, पशून् अब्रवीदेतदस्मै मन्त्रयतेत्यादि
ब्राह्मणे स्पष्टमुक्तं । ‘येन’ दध्ना, ‘उपरिष्ठात्’ शृतावस्थाया
ऊर्द्धं वर्त्तमानं, ‘महेन्द्रदेवं’, ‘अधिनात्’ प्रजापतिरप्रीणयत्,
तत् इदं दधि, ‘शुक्रं’ निर्मलं, ‘मधुरं’ रसोपेतं, ‘वाजिनीवत्’

विशिष्टगतिमत्, कर्मप्रवृत्तिकारणमित्यर्थः । तत् 'दधि', 'मां',
अपि महेन्द्रमिव 'धिनातु' ग्रीणयतु ॥

(२२) अथायेणोत्तरेण वा भ्रुवां वेदस्य विधाने मन्त्रमाह ।
“अयं वेदः पृथिवीमन्वविन्दत् । गुहा मतीं गहने गङ्गरेषु ।
स विन्दतु यजमानाय लोकम् । अष्टिद्रं यज्ञं भूरिकर्मा
करोतु” इति । ‘अयं वेदः’, ‘पृथिवी’, वेदरूपां असुरेभ्यः ‘अन्व-
विन्दत्’ अनुक्रमेण लभत । अतएव ब्राह्मणमाध्यायते, ‘वेदेन
वै देवा असुराणां वित्तम्’ इत्यादि । कीदृशीं पृथिवीं, ‘गुहा’
गोपस्थाने, तत्रापि ‘गहने’ द्रष्टुमशक्ये स्थाने, तत्रापि ‘गङ्गरेषु’
दुष्प्राप्येषु प्रदेशेषु, ‘मतीं’ वर्त्तमानां । तथाच ब्राह्मणमाध्यातं,
‘वराहोऽयं वाममेषः सप्तानां गिरीणां परस्तात्’ इत्यादि ।
‘सः’ तादृशो वेदः, यजमानार्थं ‘लोकं’ स्थानविशेषं, ‘विन्दतु’
लभतां, तत् सिद्ध्यर्थं ‘भूरिकर्मा’ ब्रह्मयापारः, अयं वेदः
‘यज्ञं’, ‘अष्टिद्रं’ अविकलं, ‘करोतु’ ॥

(२३) अथासन्नानां सर्वेषां हविषामभिमर्शने मन्त्रमाह ।
“अयं यज्ञः समसदद्भुविज्ञान् । ऋचा साक्षा यजुषा देवता-
भिः ॥ १३ ॥ तेन लोकान्त्सूर्यवतो जयेम । इन्द्रस्य सख्यममृ-
तत्वमश्नां” इति । ‘अयं’ प्रवर्त्तमानो ‘यज्ञः’, ‘हविज्ञान्’ ब-
हुभिर्हविर्भिर्युक्तः, ऋगादिमन्त्रैर्देवताभिश्च युक्तः, ‘समसदत्’
सम्यगिह सोदति । यद्यपि दर्शपूर्णमासयोर्नास्ति साम तथापि
सामप्रतिनिधिरूपं अग्न आयाहीत्यादिमन्त्रजातं विद्यते ।
तथाच ब्राह्मणमाध्यातं, ‘अग्न आयाहि वीतय इत्याह रथ-

नारस्त्रैष वर्णः' इत्यादि । 'तेन' यज्ञेन, 'वयं' 'सूर्यवतः' सूर्य-
किरणादपहततमस्कान्, 'लोकान्', 'जयेम' । तत 'इन्द्रस्त्र',
'मख्यं' सखिवत् स्नेहविषयत्वम्, 'अमृतत्वं' कर्म्मभोगानुरूपञ्च,
'अश्यां' व्याप्नुयाम् ॥

(२४) अयामन्नस्येन्द्राग्रपुरोडाशस्याभिमन्त्रणे मन्त्रमाह ।
“यो नः कनीय इह कामयाते । अस्मिन् यज्ञे यजमानाय मह्यं ।
अप तमिन्द्राग्नी भुवनां नुदेताम् । अहं प्रजां वीरवतीं विदेय”
इति । 'यः' शत्रुः, 'नः' अस्मादीये, 'इह' कर्म्मणि, 'कनीयं'
अतिशये नीचे, अनुष्ठानवैकल्यं, 'कामयाते' कामयेत, तथा
'अस्मिन्' 'यज्ञे', वर्त्तमानाय 'मह्यं', च फलाघातं कामयेत
'तं' शत्रुं, 'इन्द्राग्नी', देवौ 'भुवनात्' सर्व्वलोकात्, 'अपनुदेतां' ।
तयोः प्रसादात् 'अहं', 'वीरवतीं' वीरैर्ह्यैर्युक्तां 'प्रजां'
पुत्रादिरूपां, 'विदेय' लभेयं ॥

(२५) अयाग्नीध्रस्येभामन्नहनैरग्निमस्यार्गिं मन्त्रमाह । “अग्ने
वाजजित् । वाजं त्वा सरिष्यन्तं । वाजं जेष्यन्तं । वाजिनं वा-
जजितम् ॥ १४ ॥ वाजजित्याद्यै सम्यार्जिम् । अग्निमन्नादमन्ना-
द्याय” इति । हे 'अग्ने', 'वाजजित्' वाजस्यान्नस्य जेतः, त्वां, 'वा-
जजित्याद्यै' अन्नजयार्थं, 'सम्यार्जिम्' दर्भैः सम्यक् शोधयामि ।
कीदृशं त्वां, 'वाजं' अन्नम्, उद्दिश्य 'सरिष्यन्तः' प्रवर्त्तिष्यमाणं,
तथा वाजमन्नमुद्दिश्य शत्रून् 'जेष्यन्तं', जिता च 'वाजिनं'
बह्वक्षयुक्तं, 'वाजजितं' अनेन प्रकारेण सर्व्वस्यान्नस्य जेताम्,
किञ्च 'अन्नाद्याय' अन्नभक्षणसामर्थ्याय, 'अन्नादम्' अन्नभक्षण-
समर्थम्, 'अग्निं', 'सम्यार्जिम्' ॥

(१६) अथाम्नीध्रभागस्य विशेषे ब्रूहने मन्त्रमाह । “उप-
हृतो द्यौः पिता । उप मां द्यौः पिताकृत्यतां । अग्निराम्नी-
ध्रात् । आयुषे वर्चमे । जीवातै पुण्याय । उपहृता पृथिवी
माता । उप मां माता पृथिवी हृततां । अग्निराम्नीध्रात् ॥१५॥
आयुषे वर्चमे । जीवातै पुण्याय” इति । ‘द्यौः पिता’ द्युलोक-
देवोऽस्मत्पितृस्थानीयः, ‘उपहृतः’ अनुज्ञातः, सोऽपि द्युलो-
काख्यः ‘पिता’, ‘मां’, ‘उपकृत्यतां’ अनुजानातु, तथैव ‘अग्निः’,
स्वमुपहृतो अणुपकृत्यतां । कुतो हेतोः, ‘आग्नीध्रात्’ आग्नीध्र-
भागनिमित्तं, तदपि किमर्थं, अस्माकं ‘आयुषे’ चिरजीव-
नाय, ‘वर्चमे’ बलाय, ‘जीवातै’ जीवनौषधाय, ‘पुण्याय’
सुकृतमिद्धये, च एवमियं पृथिवी देवता मातृस्थानीयोपहृता
उपमामित्यादि पूर्ववत् ॥

(१७) अथेडाभचणाङ्गमार्ज्जने मन्त्रमाह । “मनो ज्योति-
र्जुषतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधातु । बृहस्पतिस्तनु-
तामिमन्नः । विश्वे देवा इह मादयन्ताम्” इति । ‘मनोऽभि-
मानो देवो ‘ज्योतिः’ प्रकाशात्मकमिदम् ‘आज्यं’, ‘जुषतां’ ।
‘विच्छिन्नं’ केनापि वैकल्येन युक्तम्, ‘इमं यज्ञं’, ‘सन्दधातु’
वैकल्यरहितं करोतु । ‘बृहस्पतिः’, देवः ‘नः’ अस्माकम्, ‘इमं’
वैकल्यपरिहारं, ‘तनुतां’ कुरुतां । ‘विश्वे देवाः’, च ‘इह’
कर्मणि, ‘मादयन्तां’ अस्मिन् हर्षयन्तु ॥

(१८) अथ समिध्यानूयाजिक्यां आहितायां अग्न्यभिमन्त्र-
णे मन्त्रमाह । “यं ते अग्न आवृश्यामि । अहं वाचिपितृश्चरन् ।

प्रजाञ्च तस्य मूलञ्च । नोचैर्देवा निवृत्ततः ॥१६॥ अग्ने यो नोऽभि-
 दासति । समानो यस्य निष्ठः । इधमस्येव प्रचायतः । मा त-
 स्योच्छेषि किञ्चन । यो मां देष्टि जातवेदः । यज्ञाहं द्वेष्मि यस्य
 मां । सर्व्वाः स्नानग्ने मन्दह । याः श्वाहं द्वेष्मि ये च माम्”
 इति । हे ‘अग्ने’, ‘ते’ लदीयः, ‘अहं’, ‘यं’ रिपुं, ‘आवृष्टामि’
 सर्व्वतो नाशयितुं प्रवृत्तोऽस्मि, हे ‘पितः’ पालकाग्ने, ‘चरन्’
 त्वां परिचरन्, ‘अहं’, वातेन रिपुराणां ‘क्षिपितः’ क्षयं नेतुं
 विक्रियाकृतोऽस्मि, ‘तस्य’ दूरात्मनः, ‘प्रजां’ पुत्रादिकां, ‘मूलं’
 जीवनहेतुं, धनं च, हे ‘देवाः’, मन्त्रिहिताः ‘नोचेर्निवृत्त’
 न्यग्भूतं यथा भवति तथा नाशयत, हे ‘अग्ने’, ‘यः’ प्रबलः
 शत्रुः, ‘नः’ अस्मान्, ‘अभिदामति’ हिनस्ति, ‘यस्य’ अन्यः
 समानबलः, ‘निष्ठः’ नित्यं शत्रुत्वेनावस्थितः, हिनस्ति ‘तस्य’
 द्विविधस्य शत्रोः, सम्बन्धि द्रव्यं ‘किञ्चन’ किमपि, ‘मोच्छेषि’
 अवशिष्टं मा कुरु । तत्र दृष्टान्तः, ‘इधमस्येव प्रचायतः’ यथा
 अग्नौ प्रक्षिप्तप्रदाहेन क्षीयमाणस्य न कोऽप्यंशोऽवशिष्यति तद्वत्,
 हे ‘जातवेदः’, ‘यः’ शत्रुः, मां ‘देष्टि’, ‘अहञ्च’, ‘यं’, ‘द्वेष्मि’ ।
 द्विविधो द्वेषः, प्रत्यक्षः परोक्षश्च, न तु प्रत्यक्ष उभयकर्तृको द्वेष
 उदाहृतः परोक्षमुभयकर्तृकं द्वेषं सूचयितुं यस्य मामिति
 पुनरुक्तं । एवञ्च मतिं देष्टुं देष्टा च द्रो च पराक्षौ ‘तान्’
 चतुर्विधान्, ‘सर्व्वान्’, हे ‘अग्ने’, ‘मन्दह’ मम्यग् भस्मीकुरु ।
 यौ मुखौ द्वेष्टदेष्टारौ तद्वारा तदीया अन्येपि देष्टा देष्टारश्च
 ये सन्ति तान् सङ्गृहीतुं यामिति पुनरुक्तिः, तान् सर्व्वान्
 मन्दहेति पूर्व्वान्वयः ॥

(२६) अस्मिन् कर्मणि द्वावग्निसम्भारगौ, सुच्याघारात् पूर्वमेकः सम्भारः तत्र मन्त्रः पूर्वमभिहितः, अनूयाजसमिदाधानादूर्द्ध्वं द्वितीयः सम्भारः । तत्राह । “अग्ने वाजजित् । वाजं त्वा ससृवाꣳसं ॥ १७ ॥ वाजं जिगिवाꣳसं । वाजिनं वाजजितं । वाजजित्यायै सम्भार्जिम् । अग्निमन्नादमन्नाद्याय” इति । पूर्ववद्वाख्येयं । तत्र कार्यस्य निष्पत्त्यमानत्वात् सरिष्यन्तमित्युक्तात्वादत्र निष्पन्नत्वात् ससृवाꣳसमिति विशेषः ॥

(३०) अथ ऊतानामग्निसम्भारगणां दर्भाणामभिमन्त्रणे मन्त्रमाह । “वेदिर्वर्हिः अत्रꣳ हविः । इधः परिधयः सुचः । आज्यं यज्ञ ऋचो यजुः । याज्याश्च वषट्काराः । सन्ने सन्न-तयो नमन्तां । इधमन्नहने ऊते” ॥ १८ ॥ इति । ‘अत्रं’ आसादितं, हविर्वेद्यादयो वषट्कारान्ताः सर्व्वे ‘सन्नतयः’ सन्नमनशीलाः सन्तः, ‘मे’ मदर्थं, ‘सन्नमन्तां’ पुनः पुनर्विधेयाः भूयो वर्त्तन्तां । कस्मिन् काल इति तदुच्यते, ‘इधमन्नहने’ इधमन्नहनेतौ दर्भे ‘ऊते’, सति सन्नमन्तामित्यन्वयः ॥

(३१) अथ यत् प्रस्तरान्तृणमपात्तं तस्मिन्नग्नौ प्रहित्यमाने सति जप्यं मन्त्रमाह । “दिवः खीलोऽवततः । पृथिव्या अधुत्थितः । तेनासहस्रकाण्डेन । द्विषन्तꣳ शोचयामसि । द्विषन्ने बद्धशोचतु । ओषधे मो अहꣳ शुचं” इति । हे प्रस्तर-दण त्वं ‘दिवः’ द्युलोकात्, ‘अवततः’ अधस्तात् प्रसारितः, ‘पृथिव्याः’, ‘अधि’ उपरि, ‘उत्थितः’ ऊर्द्धत्वेन स्थापितः, ‘खीलः’ क्षम्भः, लोकद्वयधारणहेतुस्तम्भोऽसीत्यर्थः । ‘तेन’ तया, ‘सहस्र-

काण्डेन' बज्रप्रकारेण, 'द्विषन्तं शोषयामसि' शत्रुं शोकयुक्तं
कुरु । तथा 'मे', 'द्विषन्' शत्रुः, 'बज्रशोषतु' अधिकं शोकयुक्तो
भवतु । हे 'शोषधे' दर्भ, 'अहं', तत्प्रसादात् 'मा शुचं' शोकं
मा प्राप्नवानि ॥

(३१) अथानूच्यमानस्य शत्रुवाकस्यानुमन्त्रणे मन्त्रमाह ।
“यज्ञ नमस्ते यज्ञ । नमो नमश्च ते यज्ञ । शिवेन मे मन्ति-
ष्ठस्व । स्थोनेन मे मन्तिष्ठस्व ॥ १८ ॥ सुभूतेन मे मन्तिष्ठस्व ।
ब्रह्मवर्चमेन मे मन्तिष्ठस्व । यज्ञस्यर्द्धिमनु मन्तिष्ठस्व । उप ते
यज्ञ नमः । उप ते नमः । उप ते नमः” इति । हे 'यज्ञ' शत्रु-
वाकरूपयज्ञाङ्ग, 'ते', 'नमः', अस्तु । किञ्च हे 'यज्ञ', 'ते',
'नमो नमः' पुनः पुनर्नमस्कारोस्तु । आदरातिशयद्योतनार्थ-
मेवमभिधानम् । हे 'यज्ञ', 'मे', 'शिवेन' सर्वोपद्रवोपशमन-
रूपेण, 'मन्तिष्ठस्व' समाप्तिं गच्छ, तथा 'स्थोनेन' सुखप्राप्ति-
रूपेण, 'सुभूतेन' सुष्ठु निष्पन्नत्वाकारेण, 'ब्रह्मवर्चमेन' मन्त्र-
बलेन च, 'मन्तिष्ठस्व' । तथा 'यज्ञस्य' यज्ञमानस्य, 'स्यर्द्धिं'
फलम्, 'अनु'ल्लोक्त्य, 'मन्तिष्ठस्व' । हे 'यज्ञ', 'ते' तव, 'उप'
समीपे, 'नमः' अस्तु । अभिधानमत्यादरार्थम् ॥

(३२) अथ तण्डुलप्रचालनजलस्थोत्करदेशे निनयनाय म-
न्त्रमाह । “त्रिफलीक्रियमाणानाम् । योन्यङ्गे अवशिष्यते ।
रक्षसां भागधेयं । आपस्तम्बवृतादितः” ॥ १० ॥ इति ।
तण्डुलानां कणादिनिरसनं शोधनं फलीकरणं, तत्त्रिवारं
कर्तव्यम् । तथा क्रियमाणानां तण्डुलानां सम्बन्धी 'न्यङ्गः' नि-

कृष्टांशः कणादिरूपः, 'यः', स्वल्पः, 'अवशिष्यते', 'रक्षसां भागधेयं', 'तत्' कणादिरूपमङ्गं, हे 'आपः', 'इतः' अस्मात् स्थानात्, 'प्रवहतात्' ब्रकर्षणान्यत्र नयत ॥

(३४) अथान्वाहार्यपचने पिष्टलेपस्य होमे मन्त्रमाह ।
 "उलूखले मुमले यच्च शूर्पे । आशिस्नेष दृषदि यत् कपाले ।
 अवप्रुषो विप्रुषः संयजामि । विश्वे देवा हविरदं जुषन्तां । यज्ञे
 या विप्रुषः सन्ति बह्वीः । अग्नौ ताः सर्वाः स्त्रिष्टाः सुज्जता
 जुहोमि" इति । उलूखलादौ कपालान्ते द्रव्ये 'यद्यत्' पिष्टं,
 'आशिस्नेष' आशिष्टमभूत्, ते सर्वे पिष्टांशः 'अवप्रुषः' प्रधा-
 नाज्जतावनुपयुक्ताः, 'विप्रुषः' लेपाः, तान् सर्वान् 'संयजामि'
 सम्भूय बह्वीं प्रक्षिपामि । 'इदं हविः', 'विश्वे देवाः', सेवन्तां ।
 किञ्च अस्मिन् 'यज्ञे', उलूखलादावनाशिष्टाः 'विप्रुषः', 'याः',
 'बह्वीः', 'सन्ति', 'ताः सर्वाः', अपि 'अग्नौ', एव 'स्त्रिष्टाः'
 सुष्ठु देवतोद्देशेन त्यक्ताः, 'सुज्जताः' सुष्ठुप्रक्षिप्ताश्च यथा
 भवन्ति तथा 'जुहोमि' ॥

(३५) अथादित्योपस्थानार्थाः षण्मन्त्राः, तत्र प्रथममाह ।
 "उद्यन्नद्यमित्रमहः । सपत्नान् मे अनीनशः । दिवैनान् विद्युता
 जहि । निम्रोचन्नधरान् हृधि" ॥ २९ ॥ इति । हे 'मित्रमहः'
 अनुकूलतेजोयुक्तादित्य, त्वं 'उद्यन्' उदयं गच्छन्, 'अद्य'
 एवाह्नि, 'मे', 'सपत्नान्' शत्रून्, 'अनीनशः' नाशयत । त-
 त्प्रकारमुच्यते, 'दिवः', 'विद्युता' विद्योतमानया तीक्ष्णया
 भासा, 'एनान्' शत्रून्, 'जहि' नाशय । अथ 'निम्रोचन्' अस्त्रं

गच्छन्, 'अधरान्' निष्ठान्, 'कृधि' कुरु, रात्रौ तमसैव
पीडितान् कुरु ॥

(३६) अथ द्वितीयमाह । "उद्यन्नद्य वि नो भज । पिता
पुत्रेभ्यो यथा । दीर्घायुस्त्वस्य हेशिषे । तस्य नो देहि सूर्य" इति । हे 'सूर्य', 'अद्य' अस्मिन्नेवाह्नि, 'उद्यन्', त्वं 'नः' अस्मभ्यं, 'विभज' धनादिकं प्रथक् प्रथग्देहि । तत्र दृष्टान्तः, 'यथा', लोके 'पिता', 'पुत्रेभ्यः', विभज्य ददाति, तद्वत् । किञ्च 'दीर्घायुस्त्वस्य', 'हेशिषे' समर्थयामि, 'नः' अस्मभ्यं, 'तस्य' तद्दीर्घायुष्यं, 'देहि' ॥

(३७) अथ तृतीयमाह । "उद्यन्नद्य मित्रमहः । आराह-
नुत्तरां दिवम् । हृद्गोमं मम सूर्य । हरिमाणश्च नाशय" इति । 'मित्रमहः' अनुकूलतेजायुक्त हे सूर्य, 'अद्य' अस्मिन्दिने, 'उद्यन्' उदयं दृच्छन्, 'उत्तरां' अतिशयनात्कृष्टां, 'दिवं', 'आ-
राहन्', 'मम', 'हृद्गोमं' मानसीं पीडां, 'हरिमाणश्च' हरि-
तता शोकप्रभवं वैवर्ण्यं, व्याधिप्रभवं विरूपत्वञ्च, 'नाशय' ॥

(३८) अथ चतुर्थमाह । "शुकेषु मे हरिमाणम् । रोप-
णाकासु दध्मि ॥ २९ ॥ अथो हारिद्रवेषु मे । हरिमाणं
निदध्मि" इति । 'मे' मदीयं, 'हरिमाणं' हरितवर्णं, 'शु-
केषु' पक्षिविशेषेषु, तत्रापि 'रोपणाकासु' स्तोत्रातिषु, 'दध्मि'
स्थापयामः । ते हि हरिमाणं प्रार्थयन्ते । 'अथो' अपि च,
'हारिद्रवेषु' हरितालद्रुमेषु, 'मे' मम, 'हरिमाणं', 'निदध्मि'
नितरां स्थापयामः ॥

(३६) अथ पञ्चममाह । “उदगादयमादित्यः । विश्वेन सहसा सह । द्विषन्तं मम रन्ध्रयन् । मो अहं द्विषतो रधम्” इति । ‘अयमादित्यः’, ‘विश्वेन सहसा’ सर्वेणापि बलेन, ‘सह’, ‘उदगात्’ उदयं प्राप्तवान् । किं कुर्वन्, ‘मम’, ‘द्विषन्तं’ शत्रुं, ‘रन्ध्रयन्’ हिंसयन्, यस्मादयमेव कुर्वन्नुदेति तस्मादस्य प्रसादात् ‘अहं’, ‘द्विषतः’, सकाशात् ‘मोरधं’ मैव हिंसां प्राप्नवानि ॥

(४०) अथ षष्ठमाह । “यो नः शपादशपतः । यश्च नः शपतः शपात् उषाश्च तस्मै निम्नुक् । सर्वं पापम् समूहताम्” इति । ‘अशपतः’ अनाक्रोशतः, ‘नः’ अस्मान्, ‘यः’ शत्रुः, ‘शपात्’ शपति, अधिचिपति, ‘यश्च’ अन्यः शत्रुः, ‘शपतः’ अधिचिपतः, ‘नः’ अस्मान्, ‘शपात्’ प्रत्याधिचिपति, ‘तस्मै’ तदर्थं, तस्मिन्नवस्थापयितुं, ‘उषाश्च’ ‘निम्नुक्’ उदयास्तमयदेवौ, अहोरात्रदेवौ ‘सर्वं पापम्’ अस्मदीयं पापसमूहं, ‘समूहतां’ सङ्गृतं कृत्वा स्वस्मिन्नेव स्थापयतां ॥

(४१) अथ समिद्धो अग्न इत्युपसमिन्धनादूर्ध्वं आहवनी-यस्योपस्थाने मन्त्रमाह । “यो नः सपन्नो यो रणः । मर्तो-ऽभिदासति देवाः । इधस्येव प्रचायतः । मा तस्योच्छेषि किञ्चन” इति । ‘हे देवाः’, ‘यो मर्तः’ मनुष्यः, ‘नः’ अस्माकं, ‘सपन्नः’ शत्रुः सन्, अनर्थं चिन्तयति, ‘यः’, च अस्माभिः सह ‘रणः’ युद्धकारी सन्, ‘अभिदासति’ उपचपयति, ‘तस्य’ उभयविधस्य सम्बन्धि, ‘किञ्चन’ धनादिकं, ‘मोच्छेषि’ अव-

शिष्टं माकुरुत, किन्तु सर्वं विनाशय । यथा 'प्रचायतः' प्रकर्षेण चीयमाणस्य, दह्यमानस्य, 'दधस्य' काष्ठस्य, न कोऽप्यंशोऽवशिष्यते, तद्वत् ॥

(४२) अथाभिचरदुपवेषोद्दामने विकल्पितं मन्त्रमाह ।
“अपसृष्टः परापत । शरो ब्रह्ममश्रितः । गच्छामित्रान् प्रविश । मैषां कञ्चनोच्छिष” ॥ २३ ॥ इति । हे उपवेष, 'अपसृष्टः' मयाक्षिप्तः, 'परापत' अपनराट्त्तो भव, 'शरः' वाणः, हिंसकः, त्वं 'ब्रह्ममश्रितः' मन्त्रेण चिह्नोक्तः सन्, एतत्स्थानात् 'गच्छ' । गत्वा च 'अमित्रान्' शत्रून्, 'प्रविश' प्रविश्य च 'एषां' अमित्राणां, समन्त्रि किञ्चिदपि गृहादिकं 'मोच्छिषः' अवशिष्टं माकार्षीः ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

'परि' (१) दोहौ परिप्रैषौ 'भूपते' (२) ब्रह्मणे वृतिः ।
'अह' (३) वृत्तोजपेद्धोदं (४) उत्करं त्वनुमन्त्रयेत् ॥
'चतुस्' (५) तु वेदिसंस्पृष्टं 'भूमिः' (६) वेदिकृतिं तथा ।
'योमाः' (७) तम्ब यजुश्चोर्णा (८) वर्हिर्वेद्यास्तृतिं 'चतुः' (९) ॥
'अस्मिन्' (१०) तु परिधीन् 'विच्छि' (११) विधृती प्रस्तरं 'लयं' (१२) ॥
जुह्वपभृद्भुवास्त्वाचो तिसृभिः (१३-१५) 'ष्टयभः' (१६-१८) स्तुवम् ॥
'दयं' (१९) स्थाली पुरोडाशं यज्ञोऽसी (२०) त्यभिसंस्पृशेत् ।

* 'इदम्' इति प्रतीकम् ।

‡ 'अयं' इति प्रतीकम् ।

† 'ऊर्णा' इति प्रतीकम् ।

॥ 'यज्ञीसि' इति प्रतीकम् ।

‘इदं’ (१०) क्षीरं ‘यत्पु’ (११) दध्ययं (*१२) वेदं निदधाति हि ॥
 ‘अयं’ (१३) सर्व्वहविस्पर्शा ‘योन’ (१४) ऐन्द्राग्रमर्शनम् ।
 ‘अग्ने’ (१५) ऽग्निं मार्ष्टि ‘रोपा’ (? + १६) ग्रीष्मभागमपसारयत् ॥
 ‘मनो’ (१७) ऽद्भिर्मार्ज्जयेद् ‘यन्ते’ (१८) ममिद्धाग्न्यभिमन्त्रणम् ।
 ‘अग्ने’ (१९) ऽग्निं मार्ष्टि ‘वेदिस्’ (२०) तु जपेत् संमार्गकाङ्क्षति ॥
 ‘दिवः’ (२१) प्रस्तरसंहारं ‘यज्ञ’ (२२) तं शंयुवाकं ।
 ‘त्रिम्’ (२३) तण्डुलचालनन्तु निनयेदुत्करे ह्युलू († २४) ॥
 पिष्टलेपाङ्क्षतिश्चाद्यन् (॥ २५ - ४०) आदित्यमुपतिष्ठते ।
 ‘यो नः’ (४१) पूर्व्वान्युपस्थानमुपवेषं त्यजद् ‘अप’ (४२) ॥

इति षष्ठोऽनुवाकः ।

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

(१) चतुर्थपञ्चमषष्ठेऽनुवाकेषु दर्शपूर्णमासेष्टिशेषा मन्त्रा उक्ताः । तेषु मन्त्रेषु याजमानत्वादिविभागः कल्पसूत्रादवगन्तव्यः । उत्तरेऽनुवाकेषु सोमाङ्गभृता मन्त्रा उच्यन्ते । तत्राग्निमन्त्रानुवाके दीक्षाङ्गमन्त्राः । आदौ तावदेव यजनार्थं दैवतोपस्थानमुच्यते । यदुक्तं सूत्रकारेण, ‘अपि वा न देव यजनया चेद्देवता एवोपतिष्ठेति’ । तत्रोपस्थाने मन्त्रमाह ।

* ‘अयं’ इति प्रतीकम् ।

† ‘उलू’ इति प्रतीकम् ।

‡ ‘उप’ इति प्रतीकम् ।

॥ ‘अद्यन्’ इति प्रतीकम् ।

“सचेदं पश्य । विधत्तं रिदं पश्य । नाकेदं पश्य । रमतिः पनिष्ठा ।
 ऋतं वर्षिष्ठं । अमृता यान्याहुः । सूर्या वरिष्ठो अचभिर्वि-
 भाति । अनु द्यावापृथिवी देवपुत्रे” इति । हे ‘मृत्’ सहनशील,
 शत्रूणामभिभावकाग्ने, ‘इदं’ देवयजनं, ‘पश्य’ अनुजानीहि ।
 हे ‘विधत्तः’ सर्वस्य विविधं धारक वायो, त्वमपि ‘इदं पश्य’ ।
 हे ‘नाक’ सुखैकस्थानस्थितादित्य, त्वमपि ‘इदं पश्य’ । इयं
 च देवयजनभूमिः ‘रमतिः’ ‘पनिष्ठा’ चास्तु रमन्तेऽस्यां
 देवपितृमनुष्या इति ‘रमतिः’, अतिशयेन व्यवहारयोग्या,
 ‘पनिष्ठा’, ‘ऋतं’ यज्ञं, ‘वर्षिष्ठं’ प्रवृद्धतमं, भवतु । ‘यानि’
 चान्यानि प्राग्वंशसदाहृद्विधानादीनि, अपेक्षितानीति
 ‘आहुः’, तान्यपि ‘अमृताः’ अमृतत्वस्य फलस्य साधनानि, मन्तु,
 ‘वरिष्ठः’ अत्युत्तमः, ‘सूर्यः’, च ‘अचभिः’ अक्षिस्थानीयैरग्निभिः,
 ‘विभाति’ विविधं प्रकाशते, देवाः पुत्रा ययोस्ते ‘देवपुत्रे’,
 तादृशौ ‘द्यावापृथिव्यौ’, अपि अनुकूले भवतां ॥

(*) यदुक्तं सूत्रकारेण, ‘अयस्मै चोममहतं महद्वामः
 प्रयच्छति तत्परिगृह्णाति’ इति । तत्र प्रतिग्रहे मन्त्रमाह ।
 “दीक्षामि तपमो यानिः । तपोऽमि ब्रह्मणे यानिः ॥ १ ॥
 ब्रह्मामि चत्रस्य यानिः । चत्रमस्मृतस्य यानिः । ऋतममि
 भृगारभे । अर्द्धा मनसा । दीक्षां तपमा । विश्वस्य भुवनस्या-

* अनुवाकप्रारम्भे ‘परिगृह्णाति’ भुवनस्य मध्यं मन्त्रं धृत्वा भुवनानि
 वस्ते सामे धृत्वा इति पाठः मूलं वर्तते । एतद्व्याख्ये एतदनुवाकानि-
 योगसङ्ग्रहे च नैष दृश्यते । E चिह्नितपुस्तके ‘सचेदं पश्यति’
 पाठोपि न वर्तते ।

धिपत्नीं । सर्वे कामा यजमानस्य सन्तु” इति । हे चोम
 ‘दीक्षासि’ त्वं दीक्षासाधनमसि, ‘तपसः’ एकस्नानादिनियम-
 रूपस्य, ‘योनिः’ कारणम्, असि । तच्च ‘तपः’, त्वमेव ‘असि’,
 तस्यापि कारणत्वात् । ‘ब्रह्मणः’ ब्रह्मवर्चसस्य ‘योनिः’ का-
 रणम्, असि । कारणत्वादेव तच्च ‘ब्रह्म’, त्वमेव ‘असि’ ।
 ‘चक्षुः’ बलस्य, ‘योनिः’, असि । अतएव तदपि ‘चक्षुः’,
 त्वमेव ‘असि’ । ‘क्षतस्य’ यज्ञस्य, ‘योनिः’, असि । अत-
 एव तदपि ‘क्षतं’, त्वमेव ‘असि’ । ‘भूः’ यज्ञद्वारा सर्वस्य
 भावयिता, अहं ‘मनसा’, सह ‘अद्भ्यां’ कर्मानुष्ठाने विश्वासम्,
 ‘आरभे’ । तथा ‘तपसा’, सह ‘दीक्षां’ नियमविशेषम्,
 ‘आरभे’ । कीदृशीं दीक्षां, ‘विश्वस्य भुवनस्य’ सर्वस्य भूतजा-
 तस्य, ‘अधिपत्नीं’ यज्ञद्वारेणाधिकं पालयित्रीं, ततश्च ‘यज-
 मानस्य’, ‘सर्वे कामाः’, ‘सन्तु’ सम्पद्यन्तां ॥

(३) यदुक्तं सूत्रकारेण, ‘पूर्णाहुतिः ह्ययमानामनुमन्त्रयत’
 इति । तत्र मन्त्रमाह । “वातं प्राणं मनसान्वारभामहे ।
 प्रजापतिं यो भुवनस्य गोपाः । स नो मृत्योस्तायतां पा-
 त्व्हसः ॥ २ ॥ ज्योग्जीवाजरामशीमहि” इति । ‘यः’ प्रजा-
 पतिः, ‘भुवनस्य’, ‘गोपाः’ रक्षकः, ‘प्रजापति’, ‘वातं’ देहा-
 द्द्विर्वायुरूपं, देहस्थान्तः ‘प्राण’रूपं, ‘मनसा’, भक्तियुक्तेन
 ‘अन्वारभामहे’ अनुक्रमेण परिगृह्णीमः । ‘सः’ प्रजापतिः, ‘नः’
 अस्मान्, ‘अपमृत्योस्तायतां’, ‘अंहसः’ पापाच्च, ‘पातु’ । ‘ज्योग्-
 जीवाः’ चिरकालं जीवन्तः, ‘जरामशीमहि’ स्थविरत्वं प्राप्नुमः ॥

(४) अथ कृष्णाजिनस्य चतुर्दिक्षु मध्ये च स्पर्शं मन्त्रमाह ।
 “इन्द्रशाक्तर गायत्रीं प्रपद्ये । तां ते युनज्मि । इन्द्रशाक्तर त्रिष्टुभं
 प्रपद्ये । तां ते युनज्मि । इन्द्रशाक्तर जगतीं प्रपद्ये । तां ते
 युनज्मि । इन्द्रशाक्तरानुष्टुभं प्रपद्ये । तां ते युनज्मि । इन्द्रशाक्तर
 पङ्क्तिं प्रपद्ये ॥ ३ ॥ तां ते युनज्मि” इति । हे ‘इन्द्रशाक्तर’
 शक्तीच्छन्दः स्वामिन्, शक्तिशक्तात् त्वदनुज्ञया ‘गायत्रीं’, देवीं
 ‘प्रपद्ये’ प्राप्नोमि । ‘ते’ त्वदीयां, ‘तां’ गायत्रीं, ‘युनज्मि’
 अस्मिन् कर्मणि युक्तां करोमि । एवमुत्तराचार्या योज्यम् ॥

(५) अथ कृष्णाजिनमारूढस्य जप्यं मन्त्रमाह । “आहं दीक्षा-
 मरूहगृतस्य पद्माम् । गायत्रेण कन्दमा ब्रह्मणा च । ऋतम्
 मत्ये धायि । मत्यगृते धायि । ऋतञ्च मे मत्यञ्चाभूताम् ।
 ज्योतिरभूवः सुवरगमम् । सुवर्गं लोकं नाकस्य पृष्ठम् ।
 ब्रध्नस्य विष्टपमगमम्” इति । ‘ऋतस्य’ यज्ञस्य, ‘पद्मीं’ पाल-
 यित्रीं, ‘दीक्षाम्’, ‘अहम्’, ‘आरूहं’ आरूढोऽस्मि । कीदृशोऽहं,
 ‘गायत्रेण’, ‘कन्दमा’ कन्दोभिमानिदेवेन, ‘ब्रह्मणा’ मन्त्रेण वा,
 अनुगृहीतः तादृशस्य मम ‘ऋतं’, ‘मत्यं’, स्थापितं ‘मत्यम्’,
 ‘ऋते’, स्थापितं । मानमम् ‘ऋतं’ । वाचिकं ‘मत्यं’ । ‘ऋतञ्च
 मत्यञ्च’, इत्येतदुभयं ‘मे’ मम, ‘अभूतां’ मर्त्यंदा मयि वर्त्ततां ।
 तथा मत्यहं ‘ज्योतिरभूव’ परं ज्योतिरेव ममत्ये । ततश्च
 ‘सुवः’ स्वर्गं, ‘अगमं’ गमिष्यामि । ततश्च मर्त्यमपि स्वर्गाख्यं
 ‘लोकं’, गमिष्यामि । ततः ‘नाकस्य’ अविद्यमानस्य दुःखस्या-
 दित्यमण्डलस्य, ‘पृष्ठम्’, उपरिभागं, गमिष्यामि । ततः ‘ब्रध्नस्य’

परिवृढस्य परमात्मनः, 'विष्टपं' स्थानम्, 'अगमं' गमिष्यामि॥

(६) सूत्रकारेण दीक्षितं प्रति उक्तं, 'अथैनमध्वर्युरभिमन्त्रयत' इति । तत्र मन्त्रमाह । "पृथिवी दीक्षा ॥ ४ ॥ तयाग्निर्दीक्षया दीक्षितः । ययाग्निर्दीक्षया दीक्षितः । तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । अन्तरिक्षं दीक्षा । तया वायुर्दीक्षया दीक्षितः । यया वायुर्दीक्षया दीक्षितः । तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । द्यौर्दीक्षा । तयादित्यो दीक्षया दीक्षितः । ययादित्यो दीक्षया दीक्षितः ॥ ५ ॥ तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । दिशो दीक्षा । तया चन्द्रमा दीक्षया दीक्षितः । यया चन्द्रमा दीक्षया दीक्षितः । तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । आपो दीक्षा । तया वरुणो राजा दीक्षया दीक्षितः । यया वरुणो राजा दीक्षया दीक्षितः । तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । ओषधयो दीक्षा ॥ ६ ॥ तया भोमो राजा दीक्षया दीक्षितः । यया भोमो राजा दीक्षया दीक्षितः । तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । वाग्दीक्षा । तया प्राणो दीक्षया दीक्षितः । यया प्राणो दीक्षया दीक्षितः । तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । पृथिवी त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम् । अन्तरीक्षं त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम् । द्यौस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम् ॥ ७ ॥ दिशस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । आपस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । ओषधयस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । वाक् त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम् । ऋचस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । सामानि त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । यजूंषि त्वा दीक्षमाणमनुदीक्ष-

क्षन्ताम् । अहस्य रात्रिष्य । क्षषिष्य वृष्टिष्य । त्विषिष्याप-
चितिष्य ॥ ८ ॥ आपस्यैषधयस्य । ऊक् च स्रुता च । तास्वा
दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम्” इति । येयं ‘पृथिवी’, मा ‘दीक्षा’ या
निष्पादकत्वात् दीक्षा, ‘तया’ पृथिव्यात्मकया, ‘दीक्षया’,
‘अग्निः’, ‘दीक्षितः’ संस्कृतः, अग्नेः संस्कारिकया ‘तया दीक्ष-
या’, हे यजमान त्वां ‘दीक्षयामि’ । एवमन्तरिक्षद्युदिगा-
धधिवायुक्षु योज्यं । हे यजमान ‘दीक्षमाणं’ संस्कारभाजं,
‘त्वां’, ‘अनु’, ‘पृथिवी’, देवता ‘दीक्षतां’ संस्कारयुक्ता भवतु ।
एवमन्तरिक्षादियपि योज्यं । अहाराद्यभिमानिनो देवतासु ‘दी-
क्षमाणं त्वाम् अनुदीक्षन्तां’ ॥

(७) यदुक्तं सूत्रकारेण, ‘पुनस्तात् दीक्षणीया आहवनीयं
यजमान उपतिष्ठत’ इति । तत्र मन्त्रमाह । “स्वे दक्षे दक्ष-
पितेह सीद । देवानां सुम्नो महते रणाय । स्वामस्य स्तनुवा
मं विशस्व । पितेवैधिसूनव आसुमेव । शिवा मा शिवमाविश ।
मत्यं म आत्मा । अद्धा मेऽक्षितिः ॥ ९ ॥ तपो मे प्रतिष्ठा ।
सवितृप्रसूता मा दिशो दीक्षयन्तु । मत्यमस्मि” इति । हे
अग्ने त्वं ‘स्वे’ स्वकीयं, ‘दक्षे’ प्रवृद्धे स्थाने, ‘इह’ कर्मदेशे,
‘महते रणाय’ अत्यन्तरमणार्थं, ‘सीद’ उपविश । कीदृश-
स्त्वं, ‘दक्षपिता’ दक्षस्य कुशलस्य यजमानस्य पाक्षयिता, ‘देवा-
नां’, ‘सुम्नः’ सुखहेतुः, ‘स्वामस्य’ शोभनामनस्यतः, ‘तनुवा’
शरीरेण, ‘मं विशस्व’ सम्यगिह प्रविश, ‘सूनवे’ ‘पितेव’ यथा
पुत्राय पिता सुखहेतुस्तद्वत्, ‘आसुमेव एधि’ सर्वतः सुखं

मेवितुं योग्यो भव । 'शिवः' शान्तोपद्रवः, त्वं 'शिवं' शान्तो-
पद्रवं, 'मां', 'आविश' । त्वत्प्रसादात् 'मे' मम, 'आत्मा' स्व-
भावः, 'मत्सू', अस्तु मत्सूक्तस्वभावो भूयासं । तथा 'मे',
'अद्धा', 'अक्षितिः' अक्षयास्तु । 'तपो मे', 'प्रतिष्ठा' स्थैर्य-
हेतुरस्तु । 'मवित्प्रसूताः' मवित्प्रसूतानुजाताः, 'दिशः', 'मा'
'दीक्षयन्तु' सर्वत्रैव दीक्षितत्वेन मां स्थापयन्तु । इदानीमहं
'मत्सूमेव' परं ब्रह्मास्मि न तु मर्त्यः ॥

(८) अथ प्रायणीयायाः पुरस्तात् यदुक्तं सूत्रकारेण,
'अहं त्वदस्या जुह्वान इत्येताभ्यामाहवनीयं यजमान उपति-
ष्ठत' इति । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह । "अहं त्वदस्मि मदसि त्वमे-
तत् । ममामि योनिस्तव योनिरस्मि । ममैव सन् वह हव्या-
न्यग्ने । पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेदः" इति । हे अग्ने 'अहं',
'त्वदस्मि' त्वत्तः सकाशात् यजमानोऽस्मि, 'त्वं', अपि 'एतत्'
रूपं, 'मदसि' मत्तः सकाशादेतदाहवनीयरूपं प्राप्नोषि ।
मया ह्याधीयमानस्य तवाहवनीयत्वं, अतः कारणात् त्वं 'मम
योनिः', अहञ्च 'तव', 'योनिः' कारणम्, 'अस्मि' । हे 'अग्ने',
'ममैव सन्' त्वं मदीय एव भूत्वा, 'हव्यानि', वह । हे 'जात-
वेदः', सर्वत्र 'पुत्रः पित्रे', 'लोककृत्' स्थानसम्पादकः भवति ।
अतो यथा मया तव स्थानं सम्पादितं तथा त्वयापि मम
पुण्यलोकः सम्पादनोद्यः ॥

(९) अथ द्वितीयमाह । "आजुह्वानः सुप्रतीकः पुरस्तात् ।
अग्ने स्वां योनिमासीदसाध्या । अस्मिन् सधस्ये अथ्युत्तरस्मिन् ।

॥ १० ॥ विश्वे देवा यजमानश्च मीदत' इति । हे 'अग्ने', 'आजु-
क्कानः' देवानाङ्गयन्, 'सुप्रतीकः' शोभनाङ्गः मन्, 'माथ्या' मा-
धनीया, मन्त्रैः संस्करणीयां 'स्वां योनिमामीद' स्वकीये स्थाने
तिष्ठ । हे 'विश्वे देवाः', यूयं 'यजमानश्च', 'उत्तरस्मिन्' उत्कृष्ट,
'मधस्ये' महावस्थानयोगे, अस्मिन् स्थाने, 'अधिमीडत' अधि-
ष्टाय तिष्ठत ॥

(१०) अथ सोमक्रवणीपदविषये यदुक्तं सूत्रकारेण, 'निष्क्र-
म्यमाणेषु यजमानेनुवर्त्तयित्वा' इति । तत्र मन्त्रमाह । "एक-
मिषे विष्णुस्त्वान्वेतु । द्वे ऊर्जं विष्णुस्त्वान्वेतु । त्रीणि व्रताय
विष्णुस्त्वान्वेतु । चत्वारि माथोभवाय विष्णुस्त्वान्वेतु । पञ्च
पशुभ्यो विष्णुस्त्वान्वेतु । षड्रायस्योषाय विष्णुस्त्वान्वेतु । सप्त
सप्तभ्यो होत्राभ्यो विष्णुस्त्वान्वेतु" इति । हे मागक्रवणि 'त्वां',
'अनु', 'द्वे' अन्नाथं, 'विष्णुः', देवः 'एकं' प्रथमं पदम्, 'एतु'
प्राप्नातु । तथा 'त्वां', 'अनु', 'ऊर्जं' रमाथं, 'द्वे' प्रथमद्वितीये
पदे, 'विष्णुः', 'एतु' प्राप्नातु । एवमुत्तरत्रापि योज्यं । 'व्र-
ताय' कर्मानुष्ठानमिद्वयं, 'माथोभूः' सुखस्य भावयिता वायुः ।
मथोभूर्वाता अभिवाहृस्वा इति मन्त्रान्तरात् । तस्य मन्त्रान्तरिनः
'माथो भुवः', प्राणाः, एतदर्थं, 'सप्तभ्यो होत्राभ्यः' होता,
मैत्रावरुणः, ब्राह्मणाच्छस्त्री, पोता, नेष्टाच्छावाकः, अग्नीध्र
इत्येताभ्यः सप्तभ्यो होत्राभ्यः, तृतीयसामर्थ्यमिद्वयं ॥

(११) यदुक्तं सूत्रकारेण, 'सप्तमे पदे जपति' इति । तत्र
मन्त्रमाह । "सखायः सप्तपदा अभुम् । मख्यन्तं गमयम् ॥ ११ ॥

मख्यान्ते मा योषम् । मख्यान्ते मा योष्टा” इति । ‘सप्तपदाः’
 त्वया सह सञ्चारवन्ति सप्तसङ्ख्यानि पदानि येषामस्माकं ते
 वयं, भवत्‘मखायः’, ‘अभूम’ सम्पन्नाः, ‘ते’ लदीयं, ‘मख्यं’,
 ‘गमेयं’ प्राप्नुयां । ‘ते’ लदीयात्, ‘मख्यात्’, ‘मा योषं’ अहं
 पृथग्भूतो माभूवं । ‘मे’ मदीयात्, ‘मख्यात्’, ‘मा योष्टाः’
 त्वमपि पृथग्भूतो माभूवः ॥

(१२) यदुक्तं सूत्रकारेण, ‘मर्वांसु सुब्रह्मण्यासु सुब्रह्मण्य-
 मन्वारभ्य यजमानो जपति’ इति । तत्र मन्त्रमाह । “मामि
 सुब्रह्मण्ये । तस्यास्ते पृथिवी पादः । मामि सुब्रह्मण्ये तस्यास्ते-
 ऽन्तरिक्षं पादः । मामि सुब्रह्मण्ये तस्यास्ते द्यौः पादः । मामि
 सुब्रह्मण्ये तस्यास्ते दिशः पादः ॥ १२ ॥ परोरजास्ते पञ्चमः
 पादः । मा न इषमूर्जं धुव्व । तेज इन्द्रियम् । ब्रह्मवर्चम-
 रुन्नाद्यम्” इति । हे ‘सुब्रह्मण्याख्ये’, देवते त्वं ‘मा’ प्रसिद्धा,
 ‘अमि’ । ‘तस्याः’ प्रसिद्धायास्तव, ‘पृथिवी’, एकः ‘पादः’ ।
 एवमुत्तरत्रापि योज्यं । रजसः पुरस्तात् वर्त्तमानः सात्त्विक
 आदित्यः ‘परोरजाः’, तथाविधपञ्चपादयुक्तः त्वं ‘नः’ अस्मा-
 कम्, ‘इषं’ अन्नम्, ‘ऊर्जं’ रसं, ‘धुव्व’ सम्पादय । तथा ‘तेज’
 आदिकं च सम्पादय ॥

(१३) अथ-सौमिक्या वेदेर्विमाने मन्त्रमाह । “विमिमे त्वा
 पयस्वतीम् । देवानां धेनुः सुदुघामनपस्फुरन्ती । इन्द्र सोमं
 पिबतु । जेमो अस्तु नः” इति । हे वेदे ‘त्वां’, ‘विमिमे’ विशेष-
 णे मितो करोमि, इयानी वेदिरिति निश्चिनोमि । कीदृशीं,

‘पयस्वतीं’ यागदारेण वृष्टिहेतुं, ‘देवानां’, ‘धेनुं’ धेनुवत्-
प्रीणयित्रीं, ‘सुदृघां’ सुष्ठु कामानां दोग्ध्रीं, ‘अनपस्फुरन्तीं’
प्रातिकूल्यमप्रतिपद्यमानां, । ईदृश्यां देव्याम् ‘इन्द्रः’, अस्मदीयं
‘सोमं’, पिवतु, तेन चास्माकं ‘सेमः’, अस्तु ॥

(१४) अथ वेदिकर्तृन् प्रति प्रेषमन्त्रमाह । “इमां नराः
कृणुत वेदिमेत्य । वसुमतीः रुद्रवतोमादित्यवतीम् ॥ १३ ॥
वर्धन् दिवः । नाभा पृथिव्याः । यथायं यजमानो नरिष्येत् ।
देवस्य सवितुः सवे” इति । हे ‘नराः’ वेदिकर्त्तारः पुरुषाः,
‘सवितुः’ प्रेरकस्य, ‘देवस्य’, ‘सवे’ अनुज्ञायां मत्यां, ‘अयं’
यजमानः, ‘यथा’, ‘नरिष्येत्’ न विनश्येत्, तथा ‘पृथिव्या
नाभौ’ उपरिदिवः, स्वर्गस्य हेतौ ‘वर्धन्’ उर्ध्वं प्रदेष्टे,
यूयमागत्य ‘इमां’ ‘वेदिं’, ‘कृणुत’ । कीदृशीं, ‘वस्वादिमतीं’,
तेषां प्रियामित्यर्थः ॥

(१५) अथ तस्या वेदेरभिमन्त्रणे मन्त्रमाह । “चतुः शिखण्डा
युवतिः सुपेशाः । घृतप्रतीका भुवनस्य मध्ये । तस्याः सुपर्णा
वर्धयै निविष्टौ । तयोर्देवानामधि भागधेयम्” इति । चत्वारि
शिखण्डस्थानीयानि कोणानि यस्यामौ ‘चतुःशिखण्डा’, ‘यु-
वतिः’ यौवनोपेता येषेव, देवानां प्रीतिहेतुः अतएव ‘सुपेशाः’
शोभनरूपोपेता, ‘घृतप्रतीका’ घृतं प्रतीकप्रथममामाद्यतं यस्यां
मा घृतप्रतीका, तादृशी वेदिस्थं ‘भुवनस्य मध्ये’, वर्तते
‘तस्यां’ वेद्याम्, ‘अधि’ उपरि, ‘सुपर्णा’ पश्चिमदृशी याव-
ग्निवायू वर्त्तते, तत्राग्निर्देवेभ्यो हवींषि बहति, वायुस्तु फल-

भृतां वृष्टिमुत्पादयति । ततः 'तयोः' अग्निवायोः, अन्येषां च 'देवानां', हे वेदे त्वं 'भागधेयम्' अधिकभजनीयस्वरूपं भवामि ॥

(१६) अथ वेद्याः सकाशात्क्षोष्टस्य वह्निःक्षेपणे मन्त्रमाह । "अप जन्वं भयन्नुद । अप चक्राणि वर्त्तय । गृह् सोमस्य गच्छतम्" इति । हे दक्षिणहविर्धानरूप शकट, 'जन्वं' जनेषु वर्त्तमानं, 'भयं', 'अपनुद' । हे उत्तरहविर्धान 'चक्राणि' परबलानि, 'अपवर्त्तय' एतस्मोष्ठवदपगमय । हे हविर्धाने युवारुभे 'सोमस्य', 'गृहं', 'गच्छतं' प्राप्नुतं ॥

(१७) अथ पशोः सञ्जप्यमानस्य परावृत्तौ मन्त्रमाह । "न वाडवेतन् स्रियमे नरिष्यमि । देवाः इदेषि पथिभिः सुगेभिः । यत्र यन्ति सुकृतो नापि दुष्कृतः । तत्र त्वा देवः सविता दधातु" इति । हे पशो त्वं 'एतत्' एतेन सञ्जपनव्यापारेण, 'न वाड' सर्वथा नैव, 'स्रियमे' । अतएव 'नरिष्यमि' न विनश्यमि, किन्तु 'सुगेभिः' सुष्ठु गन्तुं शक्यैः, 'पथिभिः' मार्गैः, 'देवान् इदेषि' देवानेव प्राप्नोषि, 'यत्र' यस्मिन्नुत्तमलोके, 'सुकृतः' पुण्यकृतः, एव 'यन्ति' गच्छन्ति, 'दुष्कृतः' पापिनः, 'नापि' नैव, गच्छन्ति, 'तत्र' तस्मिन्नुत्तमलोके, 'सविता' देवः, त्वं 'दधातु' स्थापयतु ॥

अत्र विनियोगमङ्गलः ।

अथ ज्योतिष्टोममन्त्रा देवान् 'मत्तो' *पतिष्ठते ।
 'दीक्षा' चोमं प्रगृह्णाति 'वातं' पूर्णाङ्गतिं जपेत् ॥
 'इन्द्रा'जिनं स्पृशेदाहं† तदारूढो जपेत् 'पृथि' ।
 यजमानं मन्त्रयेत् 'स्व' स्वास्यग्निमुपतिष्ठत ॥
 'अहं' 'आजुह्वानः' इति द्वाभ्यां वक्त्रे ह्यस्मितिः ।
 'एकं' इत्येकहायन्याः पदानित्यनुवर्त्तयेत् ॥
 'मखा' जपेदन्यपदं सूत्रेण्यमुपस्पृशेत् ।
 जपेत् 'सामो' §त्यमुं मन्त्रं 'विनि' वेदिं भिमोति हि ॥
 'इमां नराः' तु मस्येय्यं चतुर्वेदिं तु मन्त्रयेत् ।
 'अप'लोष्ठं क्षिपेत् इति 'निवर्त्तं' तपसार्बध ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ॥

अथ अष्टमोऽनुवाकः ।

(१) सप्तमे दीक्षामारम्भाशोपामाद्यपगुपर्यन्तं प्रयोगं कि-
 द्रपूरणार्थं यं मन्त्रास्तोभिर्हितः । अष्टमं पगुविषया मन्त्रा
 उच्यन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण, 'यदि पगुप्राकृतावाश्रया
 यदयं पारं गतम इत्याहुति जुह्यादिति' । तन्मन्त्रपाठस्तु ।

* 'सज' इति प्रतीकम् ।

† 'आहं' इति प्रतीकम् ।

‡ 'इन्द्र' इति प्रतीकम् ।

§ 'सामि' इति प्रतीकम् ।

“यदस्य पारे रजसः । शुक्रं ज्योतिरजायत । तन्नः पर्षदति
द्विषः । अग्ने वैश्वानरं स्वाहा” इति । हे ‘वैश्वानर’ सर्वमनुव्य-
हितकारिन्, ‘अग्ने’, ‘अस्य रजसः’ रजोगुणयुक्तस्य संसारस्य,
‘पारे’ परतीरे, रजोगुणास्पृष्टे स्थाने, ‘शुक्रं’ निर्मलं, त्वदीयं
‘यत्’, ‘ज्योतिरजायत’, ‘तत्’ ज्योतिः, ‘नः’ अस्माकं, ‘द्विषः’
शत्रून्, ‘अतिपर्षत्’ अतिशयेन विनाशयत्, ‘स्वाहा’ इदञ्च
स्वाङ्गतम् अस्तु ॥

(२) यत्पशोर्वाशनं शब्दनन्तन्निमित्तहोमार्थ एको मन्त्र
उक्तः । अथ तत्रैव मन्त्रान्तरमाह । “यस्माद्भीषाऽवाशिष्टाः ।
ततो नो अभयं कृधि । प्रजाभ्यः सर्वाभ्यो मृड । नमो रुद्राय
मीढुषे” इति । हे पशो ‘यस्मात्’ कारणात्, ‘भीषा’ भीत्या,
‘त्वम्’, ‘अवाशिष्टाः’ शब्दं कृतवानसि, ‘ततः’ मारणात्, पापं
‘नः’ अस्माकम्, ‘अभयं’ ‘कृधि’ यथा पापभीतिर्नास्ति तथा
कुर्वन्तु, किञ्च ‘प्रजाभ्यः’ ‘सर्वाभ्यः’ सर्वप्रजायं, ‘मृड’ सुख-
हेतुर्भव ‘मीढुषे’ मत्तो त्वामुन्नादितवते, ‘रुद्राय’, ‘नमः’ ‘अस्तु’ ।
पूर्वोक्तो यदस्य पार इति मन्त्रो वाशनवेपनादिषु सर्वेषु
निमित्तेषु साधारणः । अयन्तु वाशने एवेति विशेषः ॥

(३) पशोरूपवेशने होममन्त्रमाह । “यस्माद्भीषा न्यषदः ।
ततो नो अभयं कृधि ॥ १ ॥ प्रजाभ्यः सर्वाभ्यो मृड । नमो
रुद्राय मीढुषे” इति । ‘न्यषदः’ निषण्वानसि । अन्यत् पूर्ववत् ॥

(४) यदुक्तं सूत्रकारेण, तन्मैत्रावरुणदण्डेनोत्पादयदिति ।
तत्र मन्त्रमाह । “उदुक्ष तिष्ठ प्रतितिष्ठ मारिषः । मेमं यज्ञं

यजमानञ्च गीरिषः । सुवर्गे लोके यजमानः हि धेहि । शन्न
एधि द्विपदे शं चतुष्पदे” इति । हे ‘उस्त्र’ पशो, ‘उत्तिष्ठ’,
उत्थाय च ‘प्रति तिष्ठ’ स्थिरो भव, ‘मारिषः’ हिंसां माप्नुहि ।
‘इमं’, ‘यज्ञं’, ‘यजमानं’, ‘मारिषः’ मा विनाशय । इमं
‘यजमानं’, स्वर्गे ‘लोके’, ‘धेहि’ स्थापय, ‘नः’ अस्मदीये,
‘द्विपदे’ मनुष्याय, ‘शमेधि’ सुखहेतुर्भव, ‘चतुष्पदे’ गवादि-
रूपाय च, ‘शमेधि’ सुखहेतुर्भव ॥

(५) अथ कम्पनवेपनपलायनमरणेषु त्रीन् मन्त्रानाह । “य-
स्माद्भोषाऽवेपिष्ठाः पलायिष्ठाः समञ्जास्थ्याः । ततो नो अभयं
कृधि । प्रजाभ्यः सर्व्वाभ्यो मृड । नमो रुद्राय मीढुषे” इति ॥ १ ॥
‘अवेपिष्ठाः’ अकम्पयाः, ‘पलायिष्ठाः’ पलायनं कृतवानभि,
‘समञ्जास्थ्याः’ मञ्ज्जानं मरणं तत् प्राप्तामि । अन्यत् पूर्व्ववत् ।
वेपनपलायनमन्त्रयोरपि ततेन इत्यादिकमनुषञ्जनीयं ॥

(६) अथ सर्व्वनिमित्तमाधारणं मन्त्रमाह । “य इदमकः ।
तस्मै नमः । तस्मै स्वाहा” इति । ‘यः’ पशुः, ‘इदं’ वाशनं, नि-
षदनं, पलायनं, मञ्ज्जानं चैतेषु अन्यतमत् ‘अकः’ कृतवान् ‘तस्मै’
पशवे, ‘नमः’, अस्तु । ‘तस्मै’ पशवे, ‘स्वाहा’ इदं हविः स्वाकृत-
मस्तु । अत्र वाशनादावेकैकस्मिन् निमित्ते तत्तत् आधारणः
पुरस्ताद्यदस्य पार इति होमः । पश्चात्तु य इदमकरिति
होमो द्रष्टव्यः ॥

(७) अथ पशौ स्वयमेव मृते मति यदुक्तं सूत्रकारेण ।
‘न वा उ वेतन्म्रियमे । आशानां त्वः विश्वा आशा आपा-

हिष्ठा मयोभुवः' इत्येताभिश्चतसृभिरपोभ्यवहृत्यान्यन्तद्रूपवर्ण-
वयसं तद्देवतमुपाकृत्य यजेति । तत्र मन्त्रत्रयस्य प्रतीकानि
दर्शयति । “न वा उ वेतन्म्रियसे । आशानां त्वा विश्वा आशाः”
इति । ‘न वा’ इति मन्त्रः पूर्वानुवाके व्याख्यातः । ‘आशानां त्वा-
शापालेभ्यः’ इति मन्त्रो देवा देवेष्वित्यनुवाके व्याख्यातः । ‘विश्वा
आशामधुना’ इति मन्त्रः पुनर्न इन्द्र इत्यनुवाके व्याख्यातः ॥

(८) अथ यद्वचमयोक्तं शेषो यः सोमः योष्यक्तः, तयोः
संसर्गे होममन्त्रमाह । “यज्ञस्य हि स्य ऋत्विजो । इन्द्राग्नौ
चेतनस्य च । ऊताऊतस्य दृष्यतम् । अऊतस्य ऊतस्य च । ऊ-
तस्य चाऊतस्य च । अऊतस्य ऊतस्य च । इन्द्राग्नौ अस्य
सोमस्य । वीतं पिबतं जुषेथाम्” इति । हे ‘इन्द्राग्नौ’, युवां
‘हि’ यस्मात् कारणात्, ‘यज्ञस्य’, ‘ऋत्विजो स्यः’ ऋत्विक्सदृशौ
निर्व्वाहकौ भवथः, ‘चेतनस्य’ यजमानस्य च, स्वामिनौ भवथ
इति शेषः । तादृशौ युवां ‘ऊताऊतस्य’, उभयविधस्य ‘सोमस्य’,
सारेण ‘दृष्यतं’ । ऊतस्येत्यादिस्तिरभ्यासेऽत्यन्तादरार्थः । ता-
दृशस्य ‘सोमस्य’, सारं हे ‘इन्द्राग्नौ’, ‘वीतं’ युवां प्राप्नुतां, प्राप्य
च ‘पिबतं’, पीत्वा च ‘जुषेथां’ प्रीतियुक्तौ भवतं ॥

(९) अथ सोमभक्षणे मन्त्रमाह । “मा यजमानं तमो
विदत् । मर्त्विजो मा इमाः प्रजाः । मा यः सोममिमं पि-
बात् । सः सृष्टुमुभयं कृतम्” इति । यदज्ञानरूपं ‘तमः’, अस्ति
तत् ‘यजमानं’, ‘माविदत्’ मालभतां, तस्मिन् मा प्रविशति-
त्यर्थः । ‘ऋत्विजः’, अपि ‘माविदत्’, ‘इमाः प्रजाः’, अपि ‘मा’

सर्वथैव, मा प्राप्नोतु, एतेषु मध्ये 'यः', कोपि 'इमं मोमं',
पिवात् 'पिबति' तं पातारं 'तमो मा विदत्' । कोदृशं मोमं,
'उभयं' ऊताऊतरूपं, 'मंसृष्टं कृतं' परस्परामिश्रणनैकीकृतं ।
तादृशमोमपानेपि तमो मा प्रविशतु ॥

अत्र विनियोगमङ्गहः ।

'यदस्य' इति निमित्तेषु प्रायश्चित्ताङ्गतिः पशोः ।
सर्वमाधारणं त्वेदयस्माङ्गीषेति वाशने ॥
शयनेऽपि तथा, यस्माद्दुदुस्मो[॥]त्यापयेत्ततः ।
कस्य पलायने सृष्टौ 'यस्मात्' मन्त्रत्रयं क्रमात् ॥
वाशनादौ हि सर्वत्र 'य इदे'त्यपि चाङ्गतिं ।
'न वा' 'आशेति§' 'विश्वेति**' स्वयमेव सृते सति ॥
अप्सु तं सम्यरित्यज्य तादृशं पशुमाहरेत् ।
ऊताऊतस्य होमस्य संसर्गेजुऊयादिभं ॥
'यज्ञस्ये^{††}त्यथ^{‡‡}'मा येति शेषभक्षणमिच्छते ॥

इति अष्टमोऽनुवाकः ।

* 'यदस्य' इति प्रतीकम् ।	॥ 'य इद' इति प्रतीकम् ।
† 'यस्माभीषा' इति प्रतीकम् ।	§ 'आशा' इति प्रतीकम् ।
‡ 'यस्मात्' इति प्रतीकम् ।	** 'विश्व' इति प्रतीकम् ।
॥ 'उदुख' इति प्रतीकम् ।	†† 'यज्ञस्य' इति प्रतीकम् ।
‡‡ 'मा य' इति प्रतीकम् ।	

अथ नवमोऽनुवाकः ।

(१) अष्टमे पशुविषया अच्छिद्रमन्त्रा उक्ताः । नवमेऽभिषवा-
दिविषया मन्त्रा उच्यन्ते । तत्र उपाङ्गुगृह्यार्थाभिषवे मन्त्र-
माह । “अनागमस्त्वा वयम् । इन्द्रेण प्रेषिता उप । वायुष्टे
अस्त्वङ्गभूः । मित्रस्ते अस्त्वङ्गभूः वरुणस्ते अस्त्वङ्गभूः” इति ।
हे सोम ‘अनागमः’ अपराधरहिताः, ‘वयं’, त्वां प्रति, ‘इन्द्रेण’, ‘उप
प्रेषिताः’ । तस्मान्नास्त्यस्माकमपराधः । ‘वायुः’, देवः ‘ते’ तव,
‘अंगभूरस्तु’ कस्यचिदंशस्य भावयिता भवतु । तथा मित्रो वरुणश्च ॥

(२) अथ यावाभिमन्त्रणे मन्त्रमाह । “अपां क्षया ऋतस्य
गर्भाः । भुवनस्य गोपाः श्येना अतिथयः । पर्वतानां ककुभः
प्रयुतो न पातारः । वग्नुनेन्द्रं ऋयत । घोषेणामीवाङ्मृतय-
त ॥ १ ॥ युक्ता स्य वदतः” इति । एते यावाणः ‘अपां क्षयाः’
जलस्य निवासहेतवः । यज्ञदारेण वृष्टिहेतुत्वात् ‘ऋतस्य गर्भाः’
यज्ञस्य गर्भवदन्तर्वर्त्तिनः, ‘भुवनस्य गोपाः’ कर्मानिष्पादनेन
लोकस्य पालकाः । ‘श्येनाः’ श्येनवदतिप्रबलाः । ‘अतिथयः’
अतिथिवदिहाभिषवप्रदेशे समागताः । ‘पर्वतानां ककुभः’
प्राच्यादिदिग्वत् परितोवर्त्तमानाः । यावाणो हि पर्वतेषू-
त्पद्यन्ते । ‘प्रयुतः’ प्रकर्षेण सोमं मिश्रयन्तः । ‘न पातारः’
पालका न भवन्ति किन्तु सोमस्य हिंसकाः । तादृशा हे या-
वाणो यूयं ‘वग्नुना’ वाचा, भवदीयेन शब्देन, ‘इन्द्रं ऋयत’ ।
इन्द्रे हि यावध्वनिं श्रुत्वा तदानीमेवागच्छति । ‘घोषेण’ भव-

दीयेनोच्चध्वनिना, 'अमीवान्' भोगान्, 'चातयत' विनाशयत,
'युक्ता स्थ' परस्परं सम्बद्धा भवत, 'वहतः' इममभिषवं नि-
र्व्वहत ॥

(३) अथमाध्यन्दिनमवनेऽभिषवाद्दूर्ध्वं प्रतिप्रस्थातुर्ग्राव्णाम-
नुमोदने मन्त्रमाह । "देवा ग्रावाण इन्दुरिन्द्र इत्यवादिषुः ।
एन्द्रमचुच्युः परमस्याः परावतः । अस्मात् मधस्यात् । उरो-
रन्तरिक्षात् । आसुभृतमसुषुवः । ब्रह्मवर्चमं म आसुषुवः ।
ममरे रक्षाऽस्यवधिषुः । अपहतं ब्रह्मज्यस्य" इति । ये
'ग्रावाणः', 'देवाः' द्योतमानास्तदभिमानिदेवाः, मन्ति ते
मर्त्येपि अयम् 'इन्द्रः', 'इन्दुः' चन्द्रवदाह्लादकारो, 'इत्यवादिषुः' ।
स्वयमपि 'परमस्याः' 'परावतः' अत्यन्तं दूरादेशात्, 'इन्द्र',
प्रति 'आ-अचुच्युः' आभिमुख्येन प्राप्ताः, 'मधस्यात्' मर्त्येषां
सहावस्थानप्रदेशात्, 'अस्मात्' भूलाकात्, आगत्य, तथा 'उरः',
विस्तीर्णात्, 'अन्तरिक्षात्', आगत्य 'सुभृतं' सुष्ठुनिष्पन्नमिमं,
मेमं, 'आसुषुवः' साकल्येनाभिपुतं कृतवन्तः, 'मे' मम यजमा-
नस्य, 'ब्रह्मवर्चमं' यागानुष्ठानरूपम्, 'आसुषुवः' साकल्येन
सम्पादितवन्तः, 'ममरे' मङ्गामे, 'रक्षांमि', 'अवधिषुः' हतवन्तः,
'ब्रह्मज्यस्य' ब्राह्मणानां मन्त्राणां वा क्षपयितुर्दृगात्मना
राक्षसस्य, 'अपहतं' अपघातं, विनाशं कृतवन्त इति शेषः ॥

(४) अथ दधिघर्षे ऋचिगृहीतस्याभिघारितस्य दध्न आग्नी-
ध्रीयाग्नावधिअथणे मन्त्रमाह । "वाक् च त्वा मनश्च ओष्णी-
ताम् ॥ २ ॥ प्राणश्च त्वापानश्च ओष्णीनाम् । चक्षुश्च त्वा आ-

चक्षुः श्रोणीताम् । दक्षश्च त्वं बलश्च श्रोणीताम् । आजश्च त्वं महश्च श्रोणीताम् । आयुश्च त्वं जरा च श्रोणीताम् । आत्मा च त्वं तनूश्च श्रोणीताम् । गृताऽमि गृतं कृतः । गृताय त्वं गृतेभ्यस्त्वा” इति । हे दधिद्रव्य ‘वाक्च’ वाग्देवतापि, त्वं ‘श्रोणीतां’ तवाधिश्रयणं करातु । एवं मनश्चेत्यादिषु योज्यं । ‘दक्षः’, उत्साहः । ‘बलं’ शरीरशक्तिः । ‘आजः’ कान्तिः । ‘महः’ शत्रूणामभिभवनं । ‘आयुः’ दीर्घायुष्यं । ‘जरा’ तस्यायुषोऽन्तिमावस्था । ‘आत्मा’ जीवः । ‘तनूः’ शरीरं । एतैर्देवैः ‘गृतं कृतः’, पक्वं यथा भवति तथा कृतः सन् ‘गृतामि’ त्वं पक्वोऽमि, हे दधिपदार्थ ‘गृताय’ पाकाय, त्वामहं अत्र अपयामि, ‘गृतेभ्यः’ पूर्वापक्वभ्यो हविर्भिः, त्वामतिशयेन पक्वं करोमि ॥

(५) अथ दधिचर्मस्य होमो मन्त्रमाह । यमिन्द्रमाज्ज्वरुणं यमाज्जः । यं मित्रमाज्जर्यमु मत्यमाज्जः ॥ २ ॥ यो देवानां देवतमस्तपोजाः । तस्मै त्वं तेभ्यस्त्वा” इति । शास्ताभिजाः पुरुषाः ‘यं’ अग्निं, इन्द्रादिरूपम्, ‘आज्जः’, सत्यं परं ब्रह्म ‘यः’ च अग्निः, ‘देवानां’ दीप्तिमतां मध्ये, ‘देवतमः’ दीप्तिभक्तमः, ‘तपोजाः’ नियमनरूपेण तपसा जन्यः, ‘तस्मै’ सर्वदेवाय समष्टिरूपाय अग्नये, हे दधिद्रव्य त्वं जुहोमि ‘तेभ्यः’ तु इन्द्रादिभ्यः, ‘त्वा’, जुहोमीति शेषः ॥

(६) अथ भक्षणमन्त्रमाह । “मयि त्यदिन्द्रयं महत् । मयि दक्षो मयि क्रतुः । मयि धायि सुवीर्यम् । त्रिशुग्धर्मे विभातु मे । आकूत्या मनसा सह । विराजा ज्योतिषा सह ।

यज्ञेन पयसा सह । तस्य दोहमशीमहि ॥ ४ ॥ तस्य सुन्नम-
शीमहि । तस्य भक्षमशीमही । वाग्जुषाणा मोमस्य दृष्यतु”
इति । ‘त्यत्’ प्रसिद्धं ‘महत्’, ‘इन्द्रियं’ सामर्थ्यं, ‘मयि’, धीयतां
तथा ‘दत्तः’ उत्साहः, ‘क्रतुः’ अनुष्ठानं, ‘सुवीर्यं’ सर्वेषु का-
र्येषु शोभनं सामर्थ्यं, तत् सर्वं मयि स्थाप्यताम् । ‘त्रिगुक्’
अग्निविद्युदादित्यात्मना त्रिधाभिन्नदोष्टिः, ‘चर्मः’ अग्निः, ‘मे’
मदर्थं, आकृत्यादिभिः ‘मह’, विविधं दीप्यताम् । ‘आकृतिः’
सङ्कल्पः, ‘मनः’ सङ्कल्पसाधनं, ‘विराड्’ अन्नं, ‘ज्योतिः’ तेजः,
‘यज्ञः’ क्रतुः, ‘पयः’ क्षीरं, ‘तस्य’ तैराकृत्यादिभिर्युक्तस्याग्नेः,
‘दोहं’ वृश्चादिमृद्धिं, वयम् ‘अशीमहि’, ‘तस्य सुन्नं’ तन्नि-
मित्तं सुखं, च ‘अशीमहि’ । ‘तस्य’ अग्नेः, प्रसादात् ‘भक्षं’,
च ‘अशीमहि’ व्याप्नुयाम, ‘वाक्’, च मदोया ‘जुषाणा’ प्रो-
यमाणा, ‘मोमस्य’, भक्षणेन ‘दृष्यतु’ ॥

(७) अथ नाभिदेशाभिमर्शने मन्त्रयोः प्रतीके दर्शयति ।
“मित्रो जनान् प्रममित्र” इति । मित्रो जनान् पातयतीत्येको
मन्त्रः । प्रममित्रमर्त्तो अस्त्वित्यपरो मन्त्रः । एतच्चाभयं “त्व-
मग्ने बृहद्वयः” इत्यत्र व्याख्यातं ॥

(८) अथ षोडशीग्रहस्याभिमन्त्रणे मन्त्रमाह । “यस्मान्न
जातः परो अन्यो अस्ति । य आविवेश भुवनानि विश्वा । प्रजा-
पतिः प्रजया संविदानः । त्रीणि ज्योतींषि मचते मषोड-
शी” इति । ‘यस्मात्’ प्रजापतेः, ‘अन्यः’ पुरुषः, कश्चिदपि ‘परः’
उल्लेखो जातः, ‘न अस्ति’ । ‘यः’ च प्रजापतिः, ‘विश्वा’ भुव-

नानि' सर्वभूतजातानि, 'आविवेश' । अतएवोपनिषद्यान्नायते, तत्सृष्ट्वा । तदेवानुप्राविशदिति । स एव 'प्रजापतिः', 'प्रजया' स्वसृष्ट्या सह, 'संविदानः' ऐकमत्यं गतः, सर्वानुकूलस्वभावः सन् 'षोडशी' एतन्नामकग्रहा भूत्वा 'त्रोणि ज्योतींषि' अग्नि-विद्युदादित्यरूपाणि वा सवनत्रयरूपाणि, 'सचते' समवेति ॥

(६) तस्मिन्नेवाभिमन्त्रणे द्वितीयं मन्त्रमाह । "एष ब्रह्मा य ऋत्विजः । इन्द्रो नाम श्रुतो गणे" ॥ ५ ॥ इति । 'एषः' षोडशीग्रहः, स्वयं 'ब्रह्मा' प्रजापतिरूपः, 'यः' ग्रहः, 'ऋत्विजः' वसन्ताद्यृतुकाले प्राप्तः, 'गणे' सर्वस्मिन् ग्रहसमूहे, 'इन्द्रो नाम' ऐश्वर्ययोगादिन्द्र इत्येवं नाम धृत्वा, 'श्रुतः' वेदेऽवगतः, स एष ब्रह्मति पूर्व्वान्वयः ॥

(१०) अथ तत्रैव तृतीयं मन्त्रमाह । "प्र ते महे विदधे षष्-मिषः हरी । य ऋत्विजः प्र ते वन्वे । वनुषो हर्ष्यतं मदम्" इति । हे इन्द्र 'महे' महतः, 'ते' तव, 'हरी' अश्वौ, 'विदधे' यज्ञे, 'प्रशंसिषं' प्रशंसामि, 'यः' मदो हर्षः, 'ऋत्विजः' वसन्ताद्यृतुकाले प्राप्तः, 'वनुषः' सम्भजनीयस्य, 'ते' तव, 'हर्ष्यतं' प्रेप्सिषितं, तादृशं 'मदं' हर्षं, 'प्रवन्वे' प्रकर्षेण सम्भजामि ॥

(११) अथ तस्मिन्नेवाभिमन्त्रणे चतुर्थमन्त्रमाह । "इन्द्रो नाम घृतं न यः । हरिभिश्चारु सेवते । श्रुतो गण आत्वा विशन्तु । हरिवर्ष्यसङ्गिरः" इति । 'यः' देवः, 'इन्द्रो नाम' इन्द्र इत्येतादृशं नाम, धृत्वा, 'घृतं न' घृतमिव, प्रियो भूत्वा 'हरिभिः' अश्वैः, 'चारु' शोभनं, 'सेवते' समवेति, 'गणे'

देवतानां समूहे, 'श्रुतः' प्रख्यातः, यस्त्वमिन्द्रः तं त्वामिन्द्रं
'हरिवर्य्यमं' मनोहरवपुषं, 'गिरः' अस्मदीया स्तुतयः, 'आ-
विशन्तु' प्राप्तुवन्तु ॥

(१२) अथ षोडशिनो होमे मन्त्रमाह । "इन्द्राधिपतेऽधि-
पतिस्त्वं देवानामसि । अधिपतिं माम् । आयुष्मन्तं वर्चस्वन्तं
मनुष्येषु कुरु" ॥ ६ ॥ इति । हे 'अधिपते' अधिष्ठानपालकेन्द्र,
'त्वं', विशेषतः 'देवानामधिपतिरसि', अतः 'माम्', अपि 'मनु-
ष्येषु', 'अधिपतिं' अधिष्ठानपालकं, 'आयुष्मन्तं' दीर्घणायुषा
युक्तं, 'वर्चस्वन्तं' अधिकेन वर्चसा तेजसा युक्तं, 'कुरु' ॥

(१३) अथ षोडशिनो भक्षणे मन्त्रमाह । "इन्द्रश्च मघाद्
वरुणश्च राजा । तौ ते भक्षक्षक्रतुरग एतम् । तयोरनुभक्षं
भक्षयामि । वाग् जुषाणा सोमस्य दृष्यतु" इति । 'मघाट्'
साम्राज्ययुक्तः, 'इन्द्रश्च', 'राजा वरुणश्च', यौ देवौ विद्येते 'तौ'
उभौ देवौ, 'अग्रे' प्रथमं, हे षोडशिन्यह 'ते' तव, 'एतं' अङ्गं,
'भक्षं चक्रतुः', 'तयोः', 'भक्षम्', 'अनु', अहमपि 'भक्षयामि',
मदीया 'वाक्', 'जुषाणा' प्रीतियुक्ता मती, 'सोमस्य', भक्षणेन
'दृष्यतु' ॥

(१४) अथ विहारे वहिर्वा यदा भयमागच्छेत् तदा होमे
मन्त्रमाह । "प्रजापतिर्विश्वकर्मा । तस्य मनो देवं यज्ञेन रा-
ध्यासम् । अर्थे गा अस्य जहितः । अवमात्रपतेऽवमानं मे
विन्द" इति । विश्वं सर्व्वमपि जगत् कर्मा कर्त्तव्यं यस्य अमौ
'विश्वकर्मा', तादृशः 'प्रजापतिः', योस्ति 'तस्य' प्रजापतेः, 'देवं'

द्योतनात्मकं, 'मनः', 'यज्ञेन', अनेन 'राध्यामं' आराधयिष्यामि । 'अर्थे गा' अस्मद्रक्षणप्रयोजने निमित्तभूते सत्यस्मत्-समीपं गतः प्रजापतिः, 'अस्य' भयहेतोर्दुरात्मनः, शरीरादिकं 'जहितः' परित्यजतु, विनाशयतु, हे 'अवसानपते' विघ्नमन्तरेणावसानस्य यागसमाप्तेः पालक प्रजापते, 'मे' मम, 'अवसानं' कर्मसमाप्तिं, 'विन्द' लभ ॥

(१५) अथावभृथगमनकाले होममन्त्रमाह । "नमो रुद्राय वासोऽप्यतये । आयने विद्रवणे ॥ ७ ॥ उद्याने यत्परायणे । आवर्त्तने विवर्त्तने । यो गोपायति तं ऊवे" इति । 'वासोऽप्यतये' गृह्यामादिभूमिस्वामिने, 'रुद्राय', 'नमः', अस्तु । 'आयने' वास्तुं प्रत्यागमने प्रवेशावसरे, 'विद्रवणे' वासोः सकाशादन्यत्रागमनावसरे, 'उद्याने' अन्यत्र वासाथं वासोः परित्यागे, 'परायणे' मरणेन वासोः परित्यागे यत्र, 'यः' रुद्रः, 'गोपायति', 'आवर्त्तनं' कुत्रचिद्गत्वा पुनर्वास्तुं प्रत्यागमनमावर्त्तनं, तस्मिन्नेव वास्तौ, विविधं वर्त्तनं 'विवर्त्तनं', तत्रोभयत्र च 'यः' रुद्रः, 'गोपायति', 'तं' रुद्रं, 'ऊवे' आराधयितुमाह्वयामि ॥

(१६) अथ यस्तिविधः सक्तुहोमस्तत्र प्रथमो मन्त्रो विश्वलोपविश्रदावस्तेत्यसौ संहितायामेवान्नातः । अत्र द्वितीयमन्त्रमाह । "यान्पामित्यान्यप्रतीतान्यस्मि । यमस्य बलिना चरामि । इहैव सन्तः प्रति तद्यातयामः । जीवाजीव्येभ्यो निहराम एनत्" इति । 'अपामित्यानि' अपाकर्त्तव्यानि, 'अप्र-

तीतानि' पूर्वमप्रत्यर्पितानि, तादृशानि यान्यृणानि प्राप्येति शेषः । अहमस्मिर्वर्त्ते तेषां सर्वेषामपाकरणाय 'यमस्य' देवस्य, 'वलिना' पूजया, 'चरामि' पूजां करेणोत्तर्यः । 'इहैव', जन्मनि 'सन्तः' वर्त्तमाना वयं, 'तत्' सर्वमृणम् ॥

(१७) अथ तृतीयं मन्त्रमाह । “अनृणा अस्मिन्ननृणाः परस्मिन् । तृतीये लोके अनृणाः स्याम । ये देवयाना उत पितृयाणाः ॥ ८ ॥ सर्वान् पथो अनृणा आचोयेम” इति । ‘अस्मिन्’ वर्त्तमाने मनुष्यजन्मनि, ‘अनृणाः’ च्छृणरहिताः, ‘स्याम’ । ‘परस्मिन्’ एतदपेक्षया भविष्येपि मनुष्यजन्मनि, ‘अनृणाः’, ‘स्याम’ । उभयापेक्षया ‘तृतीये लोके’ त्रिमङ्गलापूर्के स्वर्गजन्मनि, ‘अनृणाः’, ‘स्याम’ । ततश्च ‘ये देवयानाः’ देवगमनयोग्याः पन्थानः, ‘उत’ अपि च, ‘पितृयाणाः’ पितृगमनयोग्याः ये पन्थानः सन्ति, तान् ‘सर्वान् पथः’, वयम् ‘अनृणाः’, एव ‘आचोयेम’ अभिमुख्येन प्राप्य निवसाम, यदा मन्त्रद्वयमिदमवस्थयादागमने द्रष्टव्यम् ॥

(१८) अथ सैमिकवेदेः प्राच्यामुदीच्यां वेदवसायेष्टर्द्धैर्वयजनाध्यवमाने मन्त्रमाह । “इदमृणुः श्रियाऽवमानमागन्म । शिवे नो द्यावापृथिवी उभे इमे । गामङ्गनवदश्वदूर्जस्वत् । सुवीरा वीरैरनुमच्चरेम” इति । ‘इदमृणुः’ इदमेव परिदृश्यमानं ‘श्रियाः’ अतिशयेन प्रशस्तम्, ‘अवमानं’ देवयजनरूपं भूमेः प्रदेशं प्रति, ‘आगन्म’ आगतास्मः, ‘इमे द्यावापृथिवी

उभे', अपि 'नः' अस्मान् प्रति, 'शिवे' यागनिष्पादनेन सु-
खहेतु भवेतां । अतस्तत् 'गोमत्' बद्धभिर्गोभिर्युक्तं, 'धनवत्'
बद्धधनोपेतं, 'अश्ववत्' बद्धश्वं, 'ऊर्जस्वत्' बद्धजं, जीवनं
यथा भवति तथा 'सुवीराः' शोभनापत्याः, वयं 'वीरैः'
मृत्यादिभिः सह, 'अनुमञ्चरेम' अनुक्रमेण द्यावापृथिव्यौ
वर्त्तेम हि ॥

(१८) अथ महाव्रते फलकूर्चैवाधिरुह्याध्वर्युः शस्त्रं प्रति-
गृह्णाति, तत्तारोहणे द्वौ मन्त्रौ तयोः प्रथममन्त्रमाह । “अर्कः
पवित्रं रजसो विमानः । पुनाति देवानां भुवनानि विश्वा ।
द्यावापृथिवी पयसा संविदाने । घृतं दुहाते अमृतं प्रपीने”
इति । योऽयम् 'अर्कः' आदित्यः, सोऽयं 'देवानां', मध्ये
'पवित्रं' पावनः, 'रजसः' रञ्जनात्मकस्यान्तरिक्षस्य, 'विमानः'
विशेषेण परिच्छेत्ता, तादृश आदित्यः 'विश्वा भुवनानि'
सर्वाणि भूतजातानि, 'पुनाति' शोधयति, ततस्तेनादित्येन
पूते द्यावापृथिव्यौ 'पयसा', युक्ते मत्स्यौ 'संविदाने' परस्पर-
मैकमत्यं गते, 'प्रपीने' प्रकर्षेण दृढे मत्स्यौ, 'घृतं' भूलोके
पातयमाज्यम्, 'अमृतं' स्वर्गे पातयं पीयूषं, च 'दुहाते'
सम्पादयत ॥

(२०) अथ द्वितीयमाह । “पवित्रमर्कं रजसो विमानः ।
पुनाति देवानां भुवनानि विश्वा । सुवर्ज्योतिर्यशो महत् ।
अशीमहि गाधमुत प्रतिष्ठाम्” इति । अत्रविश्वेत्यन्तं पूर्व्ववत् ।
तस्यादित्यस्य प्रसादात् 'ज्योतिः' प्रकाशोपेतं, 'यशः' कीर्त्या-

युक्तं, 'महत्' प्रभूतं, 'गाधं' सुस्थितं, 'सुवः' स्वर्गम्, 'अशीमहि'
व्याप्नुयाम, 'उत' अपि च, 'प्रतिष्ठां' इह लोके स्थैर्यं, च 'अ-
शीमहि' ॥

अत्र विनियोगमकूहः ।

अने*पांशोरभिषवेः 'अपां' याब्णेाभिमन्त्रयेत् ।

'देवा' पुनर्यावमन्त्रो 'वाक्' अये दधिघर्मकम् ॥

'यं' होमे दधिघर्मस्य मयोऽत्यतस्य भक्षणम् ।

'मित्रो' नाभिं स्पृशेद्वाभ्यां 'यस्मात्' षोडशमन्त्रणम् ॥

'इन्द्राधि'जुहुयादतं इन्द्रस्येति प्रभक्षयेत् ।

'प्रजापति'र्भये होमो 'नमो'ऽवस्यथ होमकः ॥

यान्याऽगच्छेदवस्यथात् 'इदमू' यागभृगूहः ।

'अर्को' महाव्रते कृच्छं शस्तं प्रतिगृह्यं जपेत् ॥

इति नवमोऽनुवाकः ।

अथ दशमोऽनुवाकः ।

(१) नवमोऽनुवाके उपांशुभिषवादिमन्त्रा उक्ताः । दशमे
प्रायश्चित्तमन्त्रा उच्यते । तत्र हविर्धानादिपातं होमादि-
मन्त्रानाह । "उदस्ताप्सोत्सविता मित्रा अर्यमा । सर्वानमि-
त्रानवधीद्युगेन । बृहन्तं मामकरद्वोरवन्तम् । रथन्तरे अयस्त्र

* 'अना' इति प्रतीकम् ।

‡ 'इन्द्रस्य' इति प्रतीकम् ।

† 'मयि' इति प्रतीकम् ।

§ 'यान्ये' इति प्रतीकम् ।

स्वाहा पृथिव्याम् । वामदेव्ये अयस्व स्वाहान्तरिक्षे । बृहति
अयस्व स्वाहा दिवि । बृहता लोपस्तभेमि” इति । सोयं
‘मविता’, सोयम् ‘उदस्ताप्नोत्’ पतितस्य हविर्धानादेरुत्तम्भनं
करोतु, एवं ‘मित्रः’, ‘अर्यमा’, च उत्तम्भनं कुरुतां, सोयं
देवतात्रयममूहः, ‘युगेन’ योगेन, युगपदेव ‘सर्वान्’, ‘अमि-
त्रान्’ वैरिणः, ‘अवधीत्’, तथा ‘मां’ यजमानं, ‘बृहन्तं’ धना-
दिमष्टद्वियुक्तं, ‘वीरवन्तं’ कर्मासुरैः पुत्रैरुपेतम्, ‘अकरत्’
करोतु, ‘रथन्तरे’ सान्नि, ‘पृथिव्यां’, च ‘अयस्व’ । हे देवता-
ममूह हविर्धानमिदं तत्रोभयत्राश्रितं कुरु । ‘स्वाहा’ तुभ्यमिदं
स्वाङ्गतमस्तु, तथा ‘वामदेव्ये’, सान्नि अन्तरिक्षलोके चैत-
त्सदः ‘अयस्व’ आश्रितं कुरु, तथा ‘बृहति’ सान्नि, ‘दिवि’
द्युलोके च, ‘अयस्व’ पतितमिदमाग्नीध्रीयमाश्रितं कुरु, तुभ्य-
मिदं स्वाङ्गतमस्तु । रथन्तरादयस्तयो मन्त्रा हविर्धानादिषु
त्रिषु व्यवस्थिताः, उदस्तार्चोदिति सर्वशेषेणुषज्यते । हे हवि-
र्धानदेव तां ‘बृहता’ सान्ना, तत्सामर्थ्येन ‘उपस्तभेमि’
उपेत्य उत्तम्भितं करोमि, सोयमुपस्तम्भनमन्त्रः ॥

(२) अथ यदि वषा हविरवदानं वा स्कन्देत तदादाने
मन्त्रमाह । “आ ता ददे यशमे वीर्याय च । अस्मास्त्रिण्या
यूयं दधाधेन्द्रियं पयः” इति । हे स्तनद्रव्य मम यशोवीर्य-
सिद्ध्यर्थं तां पुनः ‘आददे’, हे ‘अग्नियाः’ गावः, ‘यूयं’,
‘इन्द्रियं पयः’ इन्द्रियाभिवृद्धिसाधनं वीरम्, ‘अस्मासु’ ‘द-
धाथ’ सम्पादयथ ॥

(३) अथ पूर्वमन्त्रेण स्कन्ने द्रव्ये अच्यवस्थापिते सति स्कन्दनप्रायश्चित्तार्थहोममन्त्रमाह । “यस्ते द्रप्सा यस्त उदर्षः । ॥ १ ॥ दैव्यः केतुर्विशं भुवनमाविवेश । स नः पाह्यरिष्ये स्वाहा” इति । हे हविः तव सम्बन्धो यो ‘द्रप्सः’ लेशः, यश्च ‘उदर्षः’ उद्भूतावयवः, स सर्वोपि ‘दैव्यः’ देवयोग्यः, ‘केतुः’ देवैः प्रजातश्च सन्, ‘विशं भुवनं’ सर्वं जगत्, ‘आविवेश’, न त्वसौ विनष्टः, ‘सः’ त्वम्, ‘अरिष्ये’ हिंसाराहित्याय, ‘नः’ अस्मान्, ‘पाहि’ रक्ष, तदर्थं स्वाङ्गतमिदमस्मै ॥

(४) यदुक्तं सूत्रकारेण । यद्येन मार्त्विज्यादृतं सन्तं निर्हरेन्नाग्नीध्रे जुहुयादिति । तत्र मन्त्रमाह । “अनु मा सर्वो यज्ञोऽयमेतु । विश्वे देवा मरुतः सामार्कः । आप्रिय-स्कन्दांसि निविदो यजूंषि । अस्यै पृथिव्यै तथज्जियम्” इति । ‘अयं यज्ञः’, ‘सर्वः’ कृत्स्नावयवमयुक्तः, ‘मामन्वेतु’, न त्वन्यमनुगच्छतु । सर्वशः सर्व एव स्पष्टीक्रियते । येन ‘विश्वे देवाः’, यज्ञनिष्ठाः ये च ‘मरुतः’, देवाः यच्च ‘माम’ रथन्तरादिकं, यश्च ‘अर्कः’ आदित्यः, याश्च ‘आप्रियः’ प्रयाज-याज्याः, यानि च गायत्र्यादीनि ‘कन्दांसि’, याश्च ‘निविदः’ शस्त्रावयवाः, यानि च ‘यजूंषि’ कन्दारहिता मन्त्राः, यच्चा-न्यत् ‘यज्जियं’ यज्ञार्हमङ्गं, ‘अस्यै पृथिव्यै’ अस्यां पृथिव्यां, वर्तते ‘तत्’ सर्वम्, ‘मामन्वेतु’ मदीयो यज्ञः मगुणो भवतु ॥

(५) यदुक्तं सूत्रकारेण । ‘यथेककृपालं स्कन्देत् परि वा

वर्त्तत प्रजापतेर्वर्त्तनिमनुवर्त्तस्व । अनुवीरैरनुराध्याम गोभिः ।
 अन्वशैरनुसर्वैरुपुष्टैः । अनु प्रजयान्विन्द्रियेण । देवा नो यज्ञमृ-
 जुधा नयन्त्विति यथा स्थानं कल्पयतीति । तत्र मन्त्रमाह ।
 “प्रजापतेर्वर्त्तनिमनुवर्त्तस्व । अनु वीरैरनुराध्याम गोभिः ।
 अन्वशैरनु सर्वैरुपुष्टैः । अनु प्रजयान्विन्द्रियेण ॥ २ ॥ देवा नो
 यज्ञमृजुधा नयन्तु” इति । हे एककपाल ‘प्रजापतेर्वर्त्तनि’
 प्रजापतिना ध्यायं मार्गस्तव सृष्टस्त्वमेव मार्गम्, ‘अनुवर्त्तस्व’
 अनुसर, ततो वयमपि ‘वीरैः’ पुत्रादिभिः, ‘अनु’ क्रमेण,
 समृद्धा भूयास्म । तथा ‘गोभिः’, ‘अश्वैः’, ‘सर्वैः’, अपि
 ‘पुष्टैः’ धनैः, ‘प्रजया’ सृत्यादिरूपया, ‘इन्द्रियेण’ चक्षुरादि-
 पाटवेन च, समृद्धा भूयास्म । ‘देवाः’, सर्वे ‘नः’ अस्मदीयं,
 ‘यज्ञम्’, ‘मृजुधा’ वैकल्प्यरहितेन मार्गेण ‘नयन्तु’ ॥

(६) अथ तस्यैककपालस्य यजमानानुमन्त्रणे मन्त्रमाह । “प्रति
 क्षत्रे प्रतितिष्ठामि राद्रे । प्रत्यश्वेषु प्रतितिष्ठामि गोषु । प्रति
 प्रजायां प्रतितिष्ठामि भव्ये । विश्वमन्याऽभिवावृधे । तदन्य-
 स्सामधिश्रितम् । दिवे च विश्वकर्म्मणे । पृथिव्यै चाकरं नमः”
 इति । ‘क्षत्रे’ राष्ट्रस्वामिनि राजनि, ‘प्रतितिष्ठामि’ स्वतन्त्रो
 भवामि, तथा ‘राद्रे’, ‘अश्वेषु’, ‘गोषु’, पुत्रादिरूपायां ‘प्र-
 जायां’, ‘भव्ये’ प्रशस्ते स्वर्गे च, ‘प्रतितिष्ठामि’ स्वतन्त्रो भवामि,
 ‘अन्या’ द्यावापृथिव्योर्मध्ये एका द्यौः, ‘विश्वं’ भूतजातम्, ‘अभि-
 वावृधे’ दृष्टिद्वाराभिमुखेन वर्धयति, ‘तत्’ आभिवर्धितं विश्वं,
 ‘अन्यस्यां’ पृथिव्याम्, ‘अधिश्रितं’ उपरिस्थितं, ‘विश्वकर्म्मणे’

कृत्स्नजगदभिवृद्धिकारिण्यै, 'दिवे च', जगतो धारयित्र्यै
'पृथिव्यै च', 'नमः' नमस्कारं, 'अकरं' करोमि ॥

(७) अथैककपालस्कन्नायश्चित्तहोमे मन्त्रमाह । “अ-
स्कान् द्यौः पृथिवीम् । अस्कान्वृषभो युवा गाः ॥ १ ॥ स्कन्नेमा
विश्या भुवना । स्कन्नो यज्ञः प्रजनयतु । अस्कानजनि प्राज-
नि । आ स्कन्नाज्जायते वृषा । स्कन्नात् प्रजनिषीमहि” इति ।
अत्र स्कन्देतिधातुः प्राप्स्यर्थो न तु शेषणार्थः । ‘द्यौः’, इयं
वृष्टिद्वारेण ‘पृथिवीम्’, ‘अस्कान्’ प्राप्नोति, ‘युवा ऋषभः’, च
वत्सोत्पादनाय ‘गाः’, ‘अस्कान्’ प्राप्नोति, ‘इमा विश्या भुवनानि’
दृश्यमानानि सर्वाणि भूतजातानि, ‘स्कन्ना’ परस्परं प्राप्नो-
ति, ‘स्कन्नः’ प्राप्नोऽयं, ‘यज्ञः’, ‘प्रजनयतु’ प्रजां उत्पादयतु ।
यदिदं हविः ‘अस्कान्’ स्कन्दतिस्म, तदिदं न विनष्टं किन्तु
‘अजनि’, हविश्च नैव निष्पन्नं, अत एव ‘प्राजनि’ प्रजापशु-
रूपेण प्रकर्षणं जायते, ‘स्कन्नात्’, अस्माद्धविषः ‘वृषा’ मेचन-
समर्थः, ‘आजायते’, अतो वयं च ‘स्कन्नात्’, हविषः ‘प्रजनि-
षीमहि’ प्रजा पशुमष्टङ्घ्रिं भूयाम ॥

(८) यदा यज्ञस्य विघ्नकरं भयमुपस्थितं भवति । तदा सर्व-
यागद्रव्याणि द्रोणकलशे गृहीत्वा होममन्त्रमाह । “ये देवा
येषामिदं भागधेयं बभूव । येषां प्रयाजा उतानूयाजाः ।
इन्द्रज्येष्ठेभ्यो वरुणराजभ्यः । अग्निहोतृभ्यो देवेभ्यः स्वाहा”
इति । ‘ये देवाः’, द्युलोकवासिनः सन्ति ‘येषां’ देवानां, ‘इदं’
सर्वं पुरोडाशादिकं, ‘भागधेयं बभूव’ सङ्कल्पितं भवति ।

‘येषां’, च ‘प्रयाजाः’, ‘अनूयाजाः’, च भागधेयं तेभ्यः ‘देवेभ्यः’, स्वाङ्गतमस्तु । कीदृशेभ्यो देवेभ्यः, ‘इन्द्रज्येष्ठेभ्यः’ इन्द्रो ज्येष्ठः प्रधानभूतो येषां तेभ्यः, ‘वरुणे राजा येषां तेभ्यः’, ‘अग्निहो-
द्वभ्यः’ अग्निर्होता येषां तेभ्यः ॥

(८) अथ यद्यभित्तिं चमसे सोऽत्रमुपाकुर्यात् तदा प्राय-
श्चित्तहोमार्थास्तथो मन्वाः । तत्र प्रथममाह । “उत त्या नो
दिवा मतिः ॥ ४ ॥ अदितिरुत्यागमत् । सा शन्ताची मयस्कर-
त् । अप स्विधः” इति । ‘उत’ अपि च, ‘त्या’ येषां, ‘दिवा’
द्योतनवती, ‘अदितिः’ अखण्डनीया, ‘नः’ अस्माकं, ‘मतिः’,
‘ऊत्या’ रक्षणेन निमित्तेन, ‘आगमत्’ आगच्छेत्, ‘सा’ तादृशी
मतिः, ‘शन्ताची’ अनिष्टशमनप्रापिका सती, ‘मयस्करत्’ सुखं
करोतु, ‘स्विधः’ शोषणं कर्मविस्मरणनिमित्तमस्मदीयं शरी-
रादिक्षयम्, ‘अपकरत्’ अपकरोतु, अपगमयतु ॥

(१०) अथ द्वितीयं मन्त्रमाह । “उत त्या दैव्या भिषजा ।
शन्नस्करतो अश्विना । यूयातामस्मद्रपः । अप स्विधः” इति ।
‘उत’ अपि च, ‘त्या दैव्या भिषजा’ तौ देवमम्बुधिनौ चिकि-
त्सकावश्विनौ, ‘नः’ अस्माकं, ‘शङ्करतः’ सुखं कुरुतां, किञ्च
‘रपः’ विस्मरणनिमित्तं पापम्, ‘अस्मद्यूयातां’ अस्मत्तः पृथक्
कुरुतां, ‘स्विधः’ शोषणम्, अपगमयतां ॥

(११) अथ तृतीयं मन्त्रमाह । “शमग्निभिस्करत् । शन्न-
स्करतु सूर्यः । शं वातो वावरपाः ॥ ५ ॥ अप स्विधः”
इति । अथमग्निराहवनीयः इतरैः ‘अग्निभिः’ सह ‘शङ्करत्’

अस्माकं सुखं करोतु, 'सूर्यः', चास्माकं 'शं' सुखं यथा भवति तथा, 'तपतु', 'अरपाः' अपायो दुःखमकुर्वन्, 'वातः' वायुः, 'वातु' प्रवर्त्ततां, 'स्त्रिधः' शोषणम्, अपगमयतु ॥

(१२) अथ तस्य चमसस्य प्रक्षालितस्येतरचमसेषु योजने मन्त्रमाह । “तदित्यदं न विचिकेत विद्वान् । यन्मृतः पुनरप्येति देवान् । त्रिवृद्यद्भुवनस्य रथवत् । जीवो गर्भो न मृतः स जीवात्” इति । ‘यत्’ यस्मिन् कर्मानुष्ठानरूपं पदे, स्थितः ‘मृतः’, पुरुषः ‘पुनर्देवानप्येति’, न तु नरकं प्राप्नोति ‘तदित्यदं’ तदेव कर्मानुष्ठानं मुख्यं पदं, तच्च शास्त्रतः ‘विद्वान्’, अपि पुरुषः ‘न विचिकेत’ विविच्य न जानाति, ‘यत्’ यस्मात् कारणात्, ‘भुवनस्य गर्भः’ लोकस्य मध्ये वर्त्तमानः, ‘जीवः’ । त्रिवृत्क्षालिकाद्यास्त्रिस्तो वृत्तयो यस्यामौ ‘त्रिवृत्’, ‘रथवत्’ रथचक्रवत्, पुनः पुनरावर्त्तमानः, अत एव लोकदृष्ट्या मृतोऽपि वस्तुतः ‘सः’ जीवः, ‘न मृतः’, किन्तु ‘अजीवात्’ जीवत्वेन, सर्व्यात्मना अनारोहिरथचक्रवत् पुनः पुनरावृत्तिर्न स्यात् । अतो देहस्यैव मरणं आत्मा तु जीवत्येव । अयमर्थः, यथा रथचक्रं पुनः पुनः पर्यावर्त्तते तथा जीवोऽपि संसारे पुनः पुनः परिभ्रमति । स च सत्त्वरजस्तमोगुणैरावृतत्वात् कदाचित् सत्त्वगुणाधिक्येन शास्त्रार्थं जानन्नपि कालान्तरे तमोगुणाधिक्ये मतिं तं शास्त्रार्थं न जानाति अतस्तमोगुणकृतं प्रामादिकं चमसमचणविस्मरणं न त्वयं पुरुषापराध इति ॥

(१३) यदुक्तं सूत्रकारेण । ‘अवृष्टं, भक्षमभिमर्च्येति’ । तच्च

मन्त्रमाह । “प्रत्यस्मै पिपीषते । विश्वानि विदुषे हर । अर-
ङ्गमाय जग्मवे । अपश्चाद्घ्वने नरे” इति । हे वृष्टिजल-
मिश्रितभक्ष, ‘अस्मै’ भक्षकाय, ‘प्रतिहर’ तदीयं स्वरूपं प्रत्या-
वर्त्तय । कीदृशाय, ‘पिपीषते’ पातुमिच्छते, ‘विश्वानि’
कर्माणि, ‘विदुषे’ जानते, ‘अरङ्गमाय’ अरं अलं अनूनं यथा
भवति तथा प्राप्नुवते, ‘जग्मवे’ पुनः पुनः कर्मासु गच्छते प्रव-
र्त्तमानाय, ‘अपश्चाद्घ्वने’ पश्चाद्भक्षोत्तरकालं दीप्तिरहिताय,
भक्षितं जरयितुमसमर्थाय, ‘नरे’ ऋत्विगादिरूपाय मनुष्याय ॥

(१४) अथाववृष्ट्याभिमन्त्रितस्य सोमस्य भक्षणे मन्त्रमाह ।
“इन्द्रुरिन्द्रमवागात् । इन्द्रोरिन्द्रोऽपात् । तस्य त इन्द्र वि-
न्द्रपीतस्य मधुमतः । उपहृतस्योपहृतो भक्षयामि” ॥ ६ ॥
इति । ‘इन्द्रुः’ देवतारूपः सोमः, ‘इन्द्रं’ लतारूपं सोमं, ‘अ-
वागात्’ स्वकीयत्वेनावगच्छति, ‘इन्द्रः’, देवः ‘इन्द्रोः’ नामा-
त्मकस्य सोमस्य, अंशम् ‘अपात्’ पीतवान्, हे इन्द्रो लतात्म-
सोम, ‘तस्य ते’ तादृशस्य तव, अंशः ‘उपहृतः’ अन्यैरनुज्ञातः,
अहं ‘भक्षयामि’, कीदृशस्य तव, ‘इन्द्रपीतस्य’ इन्द्रेण प्रथमं
स्वीकृतस्य, ‘मधुमतः’ मधुरसोपेतस्य, ‘उपहृतस्य’ अन्यैरनु-
ज्ञातस्य ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

हविर्धाने सदसिवाग्नीध्रीये पतिते सति ।

‘उदस्ता’जुह्याद्भेदोरथ ‘वाम’ वृहत्तिभिः ॥

वृहो*द्वयेन्मण्डपांस्तान् यानास्कन्नहविर्यहः ।
 'यस्ते' होमोनामार्विज्यो निहता वाङ्मभिर्भवेत् ॥
 स्कन्देदेककपालश्चेत्यस्यानं कल्पयेत् प्रजा ।
 'प्रति' तं मन्त्रयेत् 'अस्कान्' प्रायश्चित्तं जुहोति हि ॥
 'येदेवाये' यज्ञविघ्नकरोऽमर्ष्यन्तुतिर्हविः ।
 'उतत्य'ऽभक्षिते सोमचममे तिसृभिर्जतिः ॥
 'तदित्' प्रक्षालितं पात्रं चममेवपि मंसृजेत् ।
 'प्रति' वृष्टं मन्त्रयेत तमिन्दुः† गति भक्षयेत् ॥
 इति दशमोऽनुवाकः ।

अथ एकादशोऽनुवाकः ।

(१) दशमे सौमिकप्रायश्चित्तमन्त्रा उक्ताः । एकादशे दार्शिकादौ प्रायश्चित्तमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह ।
 “ब्रह्म प्रतिष्ठा मनसो ब्रह्म वाचः । ब्रह्म यजानां हविषामा-
 ज्यस्य । अतिरिक्तं कर्मणे यच्च हीनम् । यज्ञः पर्वाणि प्रति-
 रन्नेति कल्पयन् । स्वाहाकृता ऊतिरेतु देवान्” इति । ‘ब्रह्म’
 सर्वजगदपादानं, यत्सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मैतुपनिषदि प्रोक्तं,
 तदेव ‘मनसः’, ‘वाचः’, ‘यजानां’ दर्शपूर्णमासादीनां, ‘हविषां’
 पुरोडाशादीनां, विशेषतः ‘आज्यस्य’, च ‘प्रतिष्ठा’ निर्वाह-

* ‘वृहः’ इति प्रतीकम् ।

† ‘अनु’ इति प्रतीकम् ।

‡ ‘इन्दुः’ इति प्रतीकम् ।

हेतुः, सृष्टिस्थित्यादिकारित्वात्, एवं सति यत् 'अतिरिक्तं' मन्त्राद्याधिक्येन कृतं, 'यच्च', 'कर्मणः', सम्बन्धि 'हीनं' मन्त्रादिभिर्न्यूनं, तत् सर्वं 'यज्ञः' यष्ट्यं तदेव परब्रह्म, 'कल्पयन्', फलसाधनसमर्थान् 'पर्वाणि' यागकालांश्च, 'प्रतिरन्' वर्द्धयन्, यागैरशून्यं कुर्वन्, 'एति' अविच्छेदेन वर्त्तते, तस्मादियं 'स्वाहा कृता' स्वाहाकारेण संस्कृता, 'ऊतिः', 'देवान्', 'एतु' गच्छतु ॥

(१) अथ द्वितीयं मन्त्रमाह । "आश्रावितमत्याश्रावितम् । वषट्कृतमत्यनूक्तं च यज्ञे । अतिरिक्तं कर्मणो यच्च हीनम् । यज्ञः पर्वाणि प्रतिरन्नेति कल्पयन् । स्वाहा कृता ऊतिरेतु देवान्" ॥ १ ॥ इति । अस्मिन् 'यज्ञे', यद्भुविः 'आश्रावितं' समीचीनाश्रावणयुक्तं, यच्च 'अत्याश्रावितं' अतिरिक्तं श्रावणयुक्तं, यच्च 'वषट्कृतं' सम्यग्वषट्कारेण दत्तं, यच्च 'अत्यनूक्तं' अतिक्रान्तानुवचनयुक्तं, तत् सर्वं 'यज्ञः कल्पयन्नेति', इत्यन्वयः । 'अतिरिक्तं' इत्यादि पूर्ववत् ॥

(३) अथ तृतीयं मन्त्रमाह । "यद्दे देवा अतिपादयानि । वाचाचित् प्रयतं देवहेडनम् । अरायो अस्मा अभिदुच्छुनायते । अन्यत्रास्मन्मरुतस्त्रिधेतन" इति । हे 'देवाः' मरुतः, 'वः' युष्माकं सम्बन्धि, 'यत्' कर्म, 'अतिपादयानि' अहमतिपन्नं करोमि । अकरणमन्यथाकरणं चातिपत्तिः । 'वाचाचित्' वाचा मनसापि, देवानां क्रोधकारणं यदस्माभिः प्रयत्नेन सम्पादितं 'अरायः' अरिः, शत्रुर्यः कोप्यस्मानभिलक्ष्य

‘दुच्छुनायते’ दारिद्रे युक्तान् करोति, ‘तत्’ सर्व्वम्, ‘अस्मत्तः’ ‘अ-
न्यत्र’, ‘निधेतन’ हे ‘मरुतः’, स्थापयत, तत्फलमस्मासु माभूत् ॥

(४) अथ चतुर्थं मन्त्रमाह । “ततस्म आपस्तद् तायते पुनः ।
स्वादिष्टा धीतिरुचयाय शश्यते । अयं समुद्र उत विश्वभेष-
जः । स्वाहाकृतस्य समुत्प्लुतर्भुवः” इति । ‘मे’ मदीयम्, ‘आपः’
कर्म, ‘आततं’ सर्व्वतो विस्तीर्णं, यावज्जीवं मङ्गल्येन प्रवृत्त-
त्वात् । ‘तद्’ तदेव कर्म, इदानीं ‘पुनः’ ‘तायते’ भूया विस्तीर्य्यते ।
किञ्च ‘स्वादिष्टा’ स्वादुतमं, ‘धीतिः’ धारणहेतुराज्याहुतिः,
‘उचयाय’ कर्मणे, ‘शश्यते’ प्रशस्यतां भजते । उच समवाय इति
धातुः । हविःसमवायाधोनत्वादुचयः कर्म । यस्मादयं हवि-
र्विशेषः प्रशस्तस्मात् ‘अयं’, ‘समुद्रः’ समुद्रममानः । याव-
देका देवता कामयते यावदेका । तावदाहुतिः प्रयत इति
श्रुतेः । ‘उत विश्वभेषजः’ अपि च सर्व्वानिष्टमन्नहेतुः, हे
‘ऋभुवः’ देवाः, ‘स्वाहाकृतस्य’ स्वाहाकारेण प्रत्यर्पितस्य हविषः,
स्वीकारेण ‘समुत्प्लुत’ मन्त्रगेव तृप्ता भवत ॥

(५-१३) अथ पञ्चममारभ्य त्रयोदशान्तानां नवानां मन्त्राणां
प्रतीकानि दर्शयति । “उदयं तमसस्पति । उदयं चित्रम्
॥ २ ॥ इमं मे वरुण तत्त्वायामि । तन्नो अग्ने मत्तन्नो अग्ने ।
त्वमग्ने अयासि प्रजापते” इति । उदयं तमस इत्ययं मन्त्रः
समास्वाग्ने इत्यनुवाके व्याख्यातः । उदयं जातवेदमं चित्रं
देवानामित्येतौ तदुत्थमित्यनुवाके व्याख्यातौ । इमं मे वरुण
शुधीहवं तत्त्वायामि ब्रह्मणेत्येतौ मन्त्रो इन्द्रं वो विश्वतस्परोद्भं

नर इत्यनुवाके व्याख्यातौ । तन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् सत्व-
न्नो अग्नेवम इत्येतावायुष्ट आयुर्दा अग्न इत्यनुवाके व्याख्या-
तौ । त्वमग्ने अयास्ययामन्नित्ययं जुष्टोदमूना इत्यत्र व्या-
ख्यातः । प्रजापते न त्वदेतानीत्ययं सोमस्य लिषिरसीत्यनुवाके
व्याख्यातः ॥

(१४) अथ चतुर्दशमन्त्रमाह । “इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि ।
मैषान्नुगादपरो अर्द्धमेतम् । शतं जीवन्तु शरदः पुरुचोः ।
तिरो मृत्युं दधतां पर्वतेन” इति । ‘जीवेभ्यः’ सर्वेषां जीवाना-
मर्थे, ‘इमं’ होमं, ‘परिधिं’ परितोधारकं, ‘दधामि’ स्था-
पयामि । ‘एषां’ जीवानां मध्ये, ‘अपरः’ कश्चिदपि, ‘एत-
मर्थं’ शतसंवत्सरमष्ट्याकस्यायुषस्यार्धं पञ्चाशद्वर्षरूपमेतं भागं,
‘मागात्’ मा प्राप्नोतु । किन्तु ‘शतं शरदः’ शतमष्ट्याकान् संव-
त्सरान्, ‘जीवन्तु’ । कीदृशीः शरदः, ‘पुरुचोः’ पुरुन् बह्वन्
भोगानञ्चन्ति प्राप्नुवन्तीति पुरुच्यः तादृशीः, एषां जीवानां
‘मृत्युं’, ‘पर्वतेन’ पर्वतमदृशनानेन होमेन, ‘तिरो दधतां’
व्यवहितं कुर्वतां । यद्वा गोमायुपतनादिनिमित्ते सतीमं वरु-
णेत्यादिषड्भिरनेन मन्त्रेण वा दक्षिणतः पाषाणं स्थापयेत् ।
मन्त्रस्तत्परतया व्याख्येयः ॥

(१५-२२) अथ पञ्चदशमारभ्य द्वाविंशपर्यन्तानष्टौ मन्त्रानाह ।
“इष्टेभ्यः स्वाहा वषडनिष्टेभ्यः स्वाहा । भेषजं दुरिष्ट्यै स्वाहा
निष्कृत्यै स्वाहा । दोराष्ट्यै स्वाहा दैवीभ्यस्तनूभ्यः स्वाहा ॥ ३ ॥
अष्ट्यै स्वाहा सप्त्यै स्वाहा” इति । ‘इष्टेभ्यः’ सम्यग्यागेनारा-

धितेभ्योऽग्न्यादिभ्यः, तृप्तिशयार्थमिदं स्वाङ्गतमस्तु । ये तु
 'अनिष्टाः' अनाराधिताः, तेभ्यः इदं 'वषट्' हविर्दत्तं, तद-
 र्थमिदं स्वाङ्गतमस्तु । 'दुरिष्टिः' अन्यथानुष्ठानं, तस्य 'भेषजं'
 समाधानहेतुः, इदं स्वाङ्गतमस्तु । 'निष्कृत्यै' प्रायश्चित्तार्थम्,
 इदं स्वाङ्गतमस्तु । आसमन्तादृद्धिराधिः दृष्टाचामावृधश्च
 'दुराधिः' फलवैकल्यं, तत्समाधानार्थं स्वाङ्गतमिदमस्तु ।
 याश्चान्याः 'दैवस्तनवः' ताभ्यः स्वाङ्गतमिदमस्तु । 'च्छद्भिः'
 फलप्राप्तिः, 'समृद्धिः' तत्रैवातिशयः, तदभयार्थं स्वाङ्गत-
 मस्तु ॥

(१३) अथ त्रयोविंशं मन्त्रमाह । “यत इन्द्र भयामहे । ततो ना
 अभयं कृधि । मघवच्छ्रियं तव तन्न ऊतये । वि दिषो वि मृधो
 जहि” इति । हे 'इन्द्र', 'यतः' मृत्युरगोचरादेः, 'भयामहे' वयं
 भीतिं प्राप्नुमः, 'ततः' सर्वस्मात्, 'नः' अस्माकम्, 'अभयं',
 'कृधि' कुरु । हे 'मघवन्', तत्र भयस्थाने 'नः' अस्माकं,
 'तवोतये' त्वदीयरक्षार्थं, शक्ता वर्त्तस्व, किञ्चास्माकं 'दिषः'
 शत्रून्, 'विजहि' विनाशय, 'मृधः' मङ्गलामांश्च 'विजहि' ॥

(१४) अथ चतुर्विंशमाह । “स्वस्तिदा विगस्पतिः । वृत्रहा
 विमृधो वशी । वृषेन्द्रः पुर एतु नः । ना स्वस्तिदा अभ-
 यङ्करः” इति । अयम् 'इन्द्रः', 'नः' अस्माकं, 'पुर एतु' अग्रतां
 रक्षकत्वेन वर्त्ततां । कीदृशः, 'स्वस्तिदाः' जेमस्य दाता, 'वि-
 गस्पतिः' प्रजायाः पालकः, 'वृत्रहा' पापस्य हन्ता, 'विमृधः'
 विनिवारितमङ्गलामः, 'वशी' जितेन्द्रियः, 'वृषा' सेक्ता, 'स्व-

स्तिदाः' शोभनं सङ्गावमस्मभ्यः प्रयच्छन्, 'अभयङ्गरः' भय-
निवृत्तेः कर्त्ता ॥

(२५) अथ पञ्चविंशमाह । "आभिर्गीर्भिर्धदतो न ऊनम् ॥४॥
आष्यायय हरिवो बर्द्धमानः । यदा स्तोढभ्यो महि गोत्रा
रुजासि । भूयिष्ठभाजो अध ते स्याम" इति । हे 'हरिवन्'
अययुक्तेन्द्र, 'आभिर्गीभिः' अस्मदीयसुतिभिः, 'वर्धमानः', त्वं
'अतः' अस्मात्कर्माणः, 'ऊनम्', अङ्गं 'नः' अस्मदर्थम्, 'आष्या-
यय' अभिवर्धय । हे 'हरिवन्', 'यदा' यस्मिन् काले, 'स्तोढभ्यः'
स्तोत्रानुग्रहार्थम्, 'महि गोत्रा' महतः पर्वतान्, मेघान् वा,
'रुजासि' भग्नान् करोषि । अथ तदा वयं 'ते' तवानुग्रहीताः,
'भूयिष्ठभाजः स्याम' प्रभूतधनानां लभ्यारो भूयास्म ॥

(२६) अथ षड्विंशमाह । "अनाज्ञातं यदाज्ञातम् । य-
ज्ञस्य क्रियते मिथु । अग्ने तदस्य कल्पय । त्वं हि वेत्य यथा-
तथम्" इति । 'यज्ञस्य', सम्बन्धि कियदङ्गं 'अनाज्ञातं' शास्त्र-
क्रमेणास्माभिरज्ञातं, 'यत्', अपि 'आज्ञातं' सम्यग्विज्ञातं सत्,
'मिथु क्रियते' मिथ्याक्रियते, ज्ञानादज्ञानादान्यथानुष्ठीयते । हे
'अग्ने', 'अस्य' कर्माणः, सम्बन्धि 'तत्' सर्वमङ्गं, 'कल्पय' फल-
प्रदानसमर्थं कुरु । 'हि' यस्मात् कारणात्, 'त्वं', 'यथातथं'
कर्माणो वस्तुतत्त्वं, 'वेत्य' ॥

(२७) अथ सप्तविंशमाह । "पुरुषसम्मितो यज्ञः । यज्ञः पुरुषसं-
मितः । अग्ने तदस्य कल्पय । त्वं हि वेत्य यथातथम्" इति ।
यः 'यज्ञः', सोऽयं 'पुरुषसम्मितः' पुरुषसदृशः, यथा पुरुषोऽय-

मन्यूनान्तिरिक्तविशिष्टावयवः तथा यज्ञोऽपि । किञ्चापि अयं
'यज्ञः', 'पुरुषसंज्ञितः' पुरुषेण सम्यङ्निर्मितस्य, यस्मादेवं
तस्मात् हे 'अग्ने', तदस्येत्यादि पूर्ववत् ॥

(२८) अष्टाविंशमाह । "यत्पाकत्रा मनसा दीनदत्ता न
यज्ञस्य मनुते मर्त्तामः । अग्निष्टद्धोता क्रतुविद्विजानत् । य-
जिष्ठो देवाः ऋतुशो यजाति" ॥ ५ ॥ इति । पाको बालः
तद्वदन्त्येस्त्रायन्ते रक्ष्यन्त इति 'पाकत्राः' बालवदप्रबुद्धमतयः,
'दीनदत्ताः' क्षीणोत्साहाः, 'मर्त्तामः' मनुष्या यजमानाः,
'यज्ञस्य', 'यत्' अङ्गं, 'मनसा', स्वकीयेन 'न मनुते' नाव-
बुध्यन्ते, 'तत्' अङ्गं, 'विजानत्', 'क्रतुवित्' कृत्स्नयागाभिज्ञः,
'यजिष्ठः' अतिशयेन यष्टुं समर्थः, 'होता' देवानामाह्वाता,
'अग्निः', 'देवान्', यष्टव्यान् 'ऋतुशो यजाति' तत्तद्वृतुकाले
पूजयतु ॥

अत्र विनियोगमङ्गहः ।

'ब्रह्मप्रतिष्ठा'दर्शादौ प्रायश्चित्तार्थहोमकाः ।

इत्येकादशोऽनुवाकः ।

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

(१) एकादशे दर्शपूर्णमासप्रायश्चित्तमन्त्रा उक्ताः । द्वाद-
शेऽग्निष्टोमादादिकश्चिन्त्या दर्भपुञ्जीलैः पायमानस्य यजमा-

नस्य जपार्था मन्त्रा उच्यन्ते । तत्र प्रथममन्त्रमाह । “यदेवा देवहेडनम् । देवामश्नुकमा वयम् । आदित्यास्तस्मान्मा मुञ्चत । ऋतस्य तेन् मामुत” इति । ‘देवासः’ देवनशीलाः, ‘आदित्याः’ अदितेः पुत्राः, हे ‘देवाः’, ‘देवहेडनं’ देवानां क्रोधकारणं, ‘यत्’ कर्म, ‘वयं’, ‘चकम’, ‘तस्मात्’ अपराधात्, मां यूयं ‘मुञ्चत’, ‘उत’ अपि च, ‘ऋतस्य’ यज्ञस्य, सम्बन्धिना ‘तेन’ मत्प्रेन, अनेन होमेन ‘मा’ मां, ‘मुञ्चत’ ॥

(२) अथ द्वितीयमाह । “देवा जीवनकाम्या यत् । वाचानृतमुद्दिम । अग्निर्मा तस्मादेनसः । गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु । दुरिता यानि चकम । करोतु मामनेनसम्” ॥ १ ॥ इति । हे ‘देवाः’, वयं ‘जीवनकाम्याः’ जीवनमात्मन इच्छन्तः, ‘यदनृतं’, ‘वाचा’, ‘ऊदिम’ राजसेवादौ तत्प्रियार्थं अनृतमुक्तवन्तः, ‘तस्मात्’ अनृतजन्यात्, ‘एनसः’ पापात्, ‘गार्हपत्यः’, ‘अग्निः’, मां प्रमुञ्चतु । ‘यानि’ चान्यानि, ‘दुरितानि’, ‘चकम’, वयं सपुत्रपौत्राः, तत्र ‘मां’, ‘अनेनसं’ पापरहितं, ‘करोतु’ । एतच्चोपलक्षणं, पुत्रादीनपि पापरहितान् करोतु ॥

(३) अथ ततोयं मन्त्रमाह । “ऋतेन द्यावापृथिवी । ऋतेन त्वं सरस्वति । ऋतान् मा मुञ्चतां हसः । यदन्यकृतं मारिम” इति । हे ‘द्यावापृथिव्यौ’, ‘ऋतेन’ यज्ञेन, विगुणेन ‘यत्’ पापं, तथा हे ‘सरस्वति’, ‘ऋतेन’, ‘यत्’ पापं, प्राप्तं ‘ऋतात्’ प्राप्तात्तस्मात्, ‘अं हसः’, द्यावापृथिव्यौ चेत्येता यूयं मां ‘मुञ्चत’ मुक्तं कुरुत । ‘यत्’ च ‘अन्यकृतं’ अन्येन यज्ञव्यतिरिक्तेन

निमित्तेन कृतं पापं, 'मारिम' वयं प्राप्तवन्तः, तस्माच्च मां 'मुञ्चत' ॥

(४) अथ चतुर्थं मन्त्रमाह । “मजातशूमादुतवा जामि-
शूमात् । ज्यायसः शूमादुतवा कनीयसः । अनाज्ञातं देवकृतं
यदेनः । तस्मात् त्वमस्मान् जातवेदो मुमुग्धि” इति । ‘मजा-
ताः’ समानजन्मानो ज्ञातयः समानवयस्काः, सखाया वा, तैः
मयिकृतः ‘शंसः’ प्रशंसा, स्तुतिः, ‘उतवा’ अथवा, ‘जामयः’
जायाभार्याः, ताभिर्मयिकृतः ‘शंसः’ स्तुतिः, ‘ज्यायान्’ ज्येष्ठ-
भ्राता, तस्य, ‘शंसः’ तेन मयिकृता स्तुतिः, ‘उतवा’ अथवा,
‘कनीयान्’ कनिष्ठभ्राता, तस्य ‘शंसः’, तेन मयिकृता स्तुतिः,
‘तस्मात्’ स्तुतिसङ्घात्, मत्तेन मया ‘अनाज्ञातं’, स्वचित्तं-
नापराधं, ‘देवकृतं’ देवविषये सम्पादितं, ‘यत्’ ‘एनः’ पापं,
हे ‘जातवेदः’, त्वं ‘अस्मात्’ पापात्, ‘मुमुग्धि’ मां मुक्तं कुरु ॥

(५) अथ पञ्चमं मन्त्रमाह । “यद्वाचा यन्मनसा । बाह्व-
भ्यामूर्भ्यामष्टीवद्वाग् ॥ २ ॥ शिञ्जेर्यदनृतं चक्षुमा वयम् । अ-
ग्निर्मा तस्मादेनसः” इति । ‘अष्टीवद्वाग्’ जानुभ्याम्, ‘शिञ्जेः’
शिञ्जचापलप्रकारैः वागादिभिः सर्वैः, ‘यदनृतं’ लोकवेदविरुद्धं
व्यापारं, ‘वयं’, ‘चक्षुम’ । अग्निगित्यादिकं द्वितीयमन्त्रोक्तस्य
वाक्यशेषस्य प्रतीकं सवाक्यशेषोच्चाहृत्य योजनीयः ॥

(६) अथ षष्ठं मन्त्रमाह । “यद्धस्ताभ्यां चकर किन्वि-
षाणि । अक्षाणां वद्गुमुपजिघ्रमानः । दूरेपश्याच राश्रभश्च ।
तान्यप्सरसावनुदत्तामृणानि” इति । ‘यत्’ यानि, किन्वि-

पाणि' परद्रव्यापहरणादीनि, 'हस्ताभ्यां', वयञ्चकम् 'अचाणां' चक्षुरादीन्द्रियाणां, 'वशुं' वर्जनीयं, गन्तव्यं रूपादिविषय-मित्यर्थः । तं विषयम् 'उपजिघ्रमानः' उपहतं कुर्वन्, यत्पापं कृतवानस्मि 'तानि' पापात्मकानि, 'च्छणानि' 'दूरे पश्चाच्च' इत्येतन्नामधारिण्यौ, 'अप्सरसौ', 'अनुदत्तां' आनुकूल्येन प्रत्यर्पयतं, पापरूपमृणं यथास्माकं न भवति तथा कुरुतामित्यर्थः ॥

(७) अथ सप्तमं मन्त्रमाह । "अदीव्यदृणं यदहं चकार । यद्वाऽदास्यन्त्संजगारा जनेभ्यः । अग्निर्मा तस्मादेनसः" इति । 'अदीव्यन्' समीचीनं व्यवहारमकुर्वन्, 'अहं', यादृशं 'चकार' कपटेन परकीयं यद्वस्तु गृहीतवानस्मि, 'यद्वा', 'यत्' च अन्यद्वस्तु, 'अदास्यन्' अप्रत्ययिष्यन्, 'जनेभ्यः', सकाशादादाय सम्यग् भक्षितवानस्मि । अग्निरित्यादि पूर्व्ववत् ॥

(८) अथाष्टममाह । "यन्मयि माता गर्भे सति ॥ ३ ॥ एन-श्चकार यत्पिता । अग्निर्मा तस्मादेनसः" इति । 'मयि', 'गर्भ-रूपेणेदं' प्रविष्टे 'सति', 'माता', 'यत्' एनः, 'चकार' पर-पुरुषमेवादिकं कृतवती । 'पिता', 'यदेन.' प्रतिषिद्धदिने मैथु-नादि, 'चकार' । अग्निरित्यादि पूर्व्ववत् ॥

(९) अथ नवमं मन्त्रमाह । "यदा पिपेष मातरं पितरम् । पुत्रः प्रमुदितो धयन् । अहिः सितौ पितरौ मया तत् । तदग्ने अनृणे भवामि" इति । 'यदा', बालः 'पुत्रः' शिशुरहं, 'प्रमुदितः' प्रकर्षेण हृष्टः, 'धयन्' स्नानं पिवन्, 'मातरं', 'पिपेष'

पीडितवानस्मि, तथा 'पितरं', च हस्तपादोपघातेन पीडितवानस्मि, 'तत्' तदानां, 'पितरौ' मातापितराभौ 'मया', 'अहिंसितौ' अनुपद्रुतौ, भवतां 'तत्' तन्मात्रापित्रोर्विषये, हे 'अग्ने', अहम् 'अनृणो भवामि' प्रत्युपकाररहित्यरूपं यत्पापं तेन मुक्तो भूयासं ॥

(१०) अथ दशमं मन्त्रमाह । “यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत-
द्याम् । यन्मातरं पितरं वा जिहिस्मि । अग्निर्मा तस्मादेनमः”
इति । ‘अन्तरिक्षादिकं लोकत्रयं ‘जिहिस्मि’ वयं हिंसित-
वन्तः, इति ‘यत्’, च यथा ‘मातरं पितरं’, च ‘जिहिस्मि’,
इति ‘यत्’, लोकत्रयवर्तिनां मातापित्रोऽयानिष्टाचरणमेव हि
सः । अग्निरित्यादि पूर्ववत् ॥

(११) अथैकादशं मन्त्रमाह । “यदाशसा निशमा यत्प-
राशसा ॥ ४ ॥ यदेनश्चक्रम नूतनं यत्पुराणम् । अग्निर्मा त-
स्मादेनमः” इति । शंसुहिंसायामितिधातुः । ‘आशसा’ आभि-
मुख्येन कृतया हिंसया, ‘यत्’ पापं, ‘निशमा’ नितरां कृतया
हिंसया, ‘यत्’ पापं, ‘पराशसा’ पारावृत्तेन कृतया हिंसया,
‘यत्’ पापं, अन्यदपि ‘नूतनम्’ इदानीन्ननं, ‘यदेनश्चक्रम’,
‘पुराणं’ चिरकालव्यवहितं, ‘यदेनश्चक्रम’ । अग्निरित्यादि
पूर्ववत् ॥

(१२) अथ द्वादशं मन्त्रमाह । “अतिक्रामामि दुरितं यदेनः ।
जहामि रिप्रं परमे मधस्ते । यत्र यन्ति सुकृता नापि दुष्कृतः ।
तमारोहामि सुकृतां नु लोकम्” इति । ‘दुरिति’ दुर्गति-

कारणं, 'यदेनः', तादृशमग्नेः प्रसादात् 'अतिक्रामामि', किञ्च 'परमे' उत्कृष्टे, 'मधस्ते' महास्थाने विद्वत्प्रभादैः, कृतं 'रिप्रं' पापं, 'जहामि' अग्नेः प्रसादात् परित्यजामि, ततश्च 'यत्र' यस्मिन् लोके, 'सुकृतः' पुण्यकृतः, 'यन्ति', न कदाचिदपि 'दुष्कृतः', 'यन्ति', 'सुकृतां लोकं', 'न' क्षिप्रम्, 'आरोहामि' ॥

(११) अथ त्रयोदशं मन्त्रगाह । “त्रिते देवा अमृजतैतदे-
नः । त्रित एतन्मनुष्येषु मासृजे । ततो मा चदि किञ्चिदानशे ।
अग्निर्मा तस्मादेनमः । गार्हपत्याः प्रमुञ्चतु । दुरिता यानि
चक्षुम । करोतु मामनेनसम्” इति । एकतदितत्रिताख्यानां
पुरुषाणामुत्पत्तिः पौरोडाशिककाण्डे उक्ता एव 'त्रितः', तत्रो-
क्तः तस्मिन् 'देवाः', 'एतदेनः' पापम्, 'अमृजत' । अतएव
ब्राह्मणमाह्वयते । 'ते देवा आप्येष्वमृजत' इति । अज्ञो जाता
एकतदितत्रिता आप्या देवा लेपितपापापराधाः, सोऽयं
'त्रितः', 'एतत्' पापं, 'मनुष्येषु', 'मासृजे' मृष्टवान्, लेपितवा-
नित्यर्थः । एतदपि तत्रैवास्मात् । 'आप्या अमृजत सूर्याभ्यु-
दिते सूर्याभ्युदितः सूर्याभिनिमृक्तः' इत्यादि । 'ततः' सूर्या-
भ्युदितादिमनुष्येष्ववस्थितात् पापात् सकाशात्, 'किञ्चित्' पापं,
'चदि', माम् 'अनशे' । अग्निरित्यादि पूर्ववत् ॥

(१४) अथ चतुर्दशमन्त्रमाह । “दिविजाता अप्सु जाताः ।
चा जाता आपधोभ्यः । अथो चा अग्निजा आपः । ता नः शुश्रून्तु
शुश्रून्तोः” इति । 'या आपः', 'दिविजाताः' दुलोके प्रादुर्भूता
नित्या वर्तन्ते, याश्च 'अप्सु' कर्मसु, 'जाताः', कर्माज्जन्ताः, 'आपः',

कूपादिस्वाविर्भूताः, 'याः', 'श्रोषधीभ्यः', रसात्मका आविर्भूताः
'आपः', 'अथो' अपि च, 'याः', च 'आपः', 'अग्निजाः' विद्युतो
जाता वर्ष्माः, 'ताः' सर्वा अपि, 'गुन्धनीः' सर्वस्य लोकस्य
शोधयिष्यः, अस्मात् 'गुन्धन्तु' शोधयन्तु ॥

(१५) अथ पञ्चदशं मन्त्रमाह । “यदापो नक्तं दुरितञ्चराम ।
यदा दिवा नूतनं यत्पुराणं । हिरण्यवर्णास्तत उत्पुनीत मः”
इति । ‘नक्तं’ रात्रौ ‘यदुरितञ्चराम’, ‘यदा दिवा’ यच्च दुरित-
महनि, ‘चराम’, ‘यत्’ पापं, ‘नूतनम्’ ददानोन्तनं, ‘यत्’,
‘पुराणं’ चिरकालव्यवहितं, हे ‘आपः’, ‘हिरण्यवर्णाः’ सुवर्ण-
वत्तेजस्विनो यूयं, ‘ततः’ सर्वस्मात् पापात्, ‘नः’ अस्मान्,
‘उत्पुनीत’ उत्कर्षेण शुद्धाः कुरुत ॥

(१६, २०) अथ षोडशादीनां विंशान्तानां मन्त्राणां प्रती-
कानि दर्शयति । “इमं मे वरुण तत्त्वायामि । त्वं नो अग्ने स
त्वं नो अग्ने । त्वमग्ने अयासि” इति । एतानि प्रतीकानि
पूर्वानुवाकवशाख्येयानि ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

‘यदेवा’ दर्भपुञ्जोलैः पूतो जपति मन्त्रकान् ।

इति द्वादशोऽनुकः ।

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

(१) द्वादशे यजमानेन जप्या मन्त्रा उक्ताः । त्रयोदशे त्व-
ष्टयकर्माणि ऋजोषस्य दध्ना पयसा वा मधुमिश्रेण प्रोक्षणे

मन्त्रा उच्यन्ते। तत्र प्रथमं मन्त्रमाह। “यत्ते याव्णा चिच्छिदुः
 सोमराजन् प्रियाणङ्गानि स्वधितापरूषि। तत्सन्धत्साज्ये-
 नेत वर्द्धयस्व। अनागसो अधमित्सङ्गयेम” इति। हे ‘सोम-
 राजन्’, ‘ते’ तव, ‘यत्’ यानि, ‘प्रियाणङ्गानि’ प्रिया अवयवाः,
 ‘स्वधितापरूषि’ स्वास्थ्येनावस्थितानि पर्वाणि, ‘याव्णा’ पा-
 षाणेन, ‘चिच्छिदुः’ छिन्नवन्तः, ‘तत्’ अङ्गजातम्, ‘आज्येन’
 आज्यसदृशेन दध्ना पयसा वा, ‘सन्धत्स्व’ सन्धानप्राप्तानि प्रकृ-
 तित्थानि यथा भवन्ति तथा कुरु, ‘उत’ अपि च, ‘वर्द्धयस्व’
 भूयो वृद्धतराणि कुरु, ततो वयम् ‘अनागसः’ अपराधर-
 हिताः, ‘अधमित्’ अनन्तरमेव, ‘सङ्गयेम’ सम्यङ्निवसेम ॥

(२) अथ द्वितीयं मन्त्रमाह। “यत्ते यावा बाङ्गच्युतो
 अचुच्युः। नरो यत्ते दुदुङ्गर्द्विणेन। तत्त आप्यायतां तत्ते
 निष्ठायतां देव सोम” इति। ‘बाङ्गच्युतः’ ऋत्विजो बाङ्गना
 प्रेरितो यावा, ‘ते’ तव, ‘यत्’ अङ्गं, ‘अचुच्युः’ अच्यावयत्,
 ‘नरः’ पुरुषा ऋत्विजः, ‘द्विणेन’, हस्तेन, ‘ते’, ‘यत्’ अङ्गं,
 ‘दुदुङ्गः’ रमस्वीकारेण रिक्तीकृतवन्तः, ‘ते’ तव, ‘तत्’
 अङ्गम्, ‘आप्यायतां’ अनेन प्रोक्षणेन वर्द्धतां, हे ‘देव’, ‘सोम’,
 ‘ते’, ‘तत्’ अङ्गं, ‘निष्ठायतां’ पूर्वं पीडनेन विस्मिष्टं सत्पुनः
 सङ्गीभवतु ॥

(३) अथ तृतीयं मन्त्रमाह। “यत्ते त्वचं विभिदुर्धच्च यो-
 निम्। यदास्थानात् प्रच्युतो वेनसि त्मना ॥ १ ॥ त्वया त-
 त्त्वाम गुप्तमस्तु नः। सा नः सन्धासत्परमे व्योमन्” इति।

हे सोम 'ते' तत्र, 'लचं', 'विभिदुः' च्छतिजो भिन्नवन्तः, इति 'यत्', 'योनिञ्च' कारणं कन्दमूलमपि, 'विभिदुः' उत्पाटितवन्तः, इति 'यत्', तथा लम् 'आख्यानात्' उत्पत्तिस्थानात्, 'प्रच्युतः', सन् 'त्मना वेनसि' आत्मना मोचितेनैव तत्स्थानं स्मरामि, इति यत् हे 'सोम', 'नः' अस्मदीयं, 'तत्' सर्वमपराधाजातं, 'तया', 'गुप्ते' रहस्येवावस्थापितम्, 'अस्तु' । 'नः' अस्माकं, 'परमे' उत्कृष्टे, 'व्योमन्' विशेषेण रक्षके स्वर्गे निमित्तभूते मति तया सह, 'सा मन्धा' तत्स्थानमपकरणविस्तृतिलक्षणम्, 'असत्' अस्तु ॥

(४) अथ चतुर्थं मन्त्रमाह । “अहाच्छरीरं पयसा ममेत्य । अन्नोन्नो भवति वर्णो अय्य । तस्मिन् वयमुपहृतास्तव स्मः । आ नो भज मदसि विग्रहपे” इति । ‘अय्य’ च्छरीररूपस्य सोमस्य, पूर्व्यभिद्धो यः ‘अन्यः’, ‘वर्णः’ नीरमलाकारः, स तु प्रोक्षणसाधनेनानेन ‘पयसा ममेत्य’, ‘शरीरं’ पूर्व्यभिद्धं स्वरूपम्, ‘अहात्’ त्यक्तवान्, ‘अन्ना वर्णः’ नूतनः सरमलाकारः, ‘अय्य भवति’, ‘तस्मिन्’ नीरमले गते सरमले समागते मति, हे सोम तादृशं लचि ‘उपहृताः’ अनुज्ञाता वयं, ‘तव स्मः’ त्वत्सम्बन्धिनि कर्माण समर्था भूयास्तुः, अतस्त्वं ‘विग्रहपे’ गर्वभाग्यफलमगृहे, ‘मदसि’ स्थाने, ‘नः’ अस्मान् ‘भज’ सर्वतः स्थापयस्व ॥

(५) अथ पञ्चममन्त्रमाह । “नृचचाः सोम उत शुश्रु-
गस्तु । मा नो विहासीद्भिर आवृणानः । अनागास्तनुवो
वावृणानः । आ नो रूपं वहतु जायमानुः” ॥ ९ ॥ इति । ‘उत’

अपि च अयं 'सोमः', 'नृचत्वाः' नृन्मनुष्यान्नुयहदृशा पश्य,
 'गुश्रुगस्तु' अस्मद्गिरां श्रोता भवतु, 'गिरः' स्तुतिम्, 'आवृणा-
 नः' सम्भजमानोयं सोमः, 'नः' अस्मान्, 'मा विहामीत्' मा
 परित्यज, स्तुतिभिः प्रसन्नः सन् अभिषवाद्यपराधं क्षमता-
 मित्यर्थः । ततो वयम् 'अनागाः' विस्मृतास्मदीयापराधः सन्,
 'तनुवः' निजशरीराणि, 'वावृधानः' प्रत्यङ्गं वर्द्धयन्, 'नः'
 अस्माकम्, 'आजायमानः' सर्वतः सर्वकार्येषु वर्त्तमानः,
 'रूपं', तदनुकूलस्वरूपं 'वहतु' स्वीकरोतु ॥

(६) अथ षष्ठमन्त्रमाह । "उपचरन्ति जुहो घृतेन । प्रि-
 याण्यङ्गानि तव वर्द्धयन्ती । तस्मै ते सोम नमइदषट्च ।
 उप मा राजन् सुकृते क्वयस्व" इति । 'जुहू'प्रभृतयः स्तुचः
 'घृतेन' चरणात्मकेन पयोदध्यादिद्रव्येण, 'उपचरन्ति' हे
 सोम त्वामुपेत्य मिक्षन्ति, कीदृशो जुहोः, 'तव प्रियाण्यङ्गानि',
 अवयवाद्याद्यनेन 'वर्द्धयन्त्यः', हे सोम 'तस्मै ते' तादृशाद्य
 तुभ्यं, 'नमइत्' नमस्कारश्च, 'वषट्च' वषट्कारो हविष्येन
 प्रदानं, हे 'राजन्', 'सुकृते' शोभने कर्मफले, माम् 'उप-
 क्वयस्व' अनुजानोहि ॥

(७) अथ सप्तममन्त्रमाह । "मम्प्राणापानाभ्यां शमु च-
 क्षुषा त्वम् । सः श्रोत्रेण गच्छस्व सोम राजन् । यत्त आशि-
 तः शमुतत्ते अस्तु । जानीतावः सङ्गमने पथीनाम्" इति ।
 हे 'सोम राजन्', त्वं प्राणादिभिः 'सङ्गच्छस्व' पूर्वमभिष-
 वादिना त्वत्तो विरुक्ताः प्राणादयः पुनस्त्वया संयुज्यतां, 'यत्',

तव शरीरे 'आस्थितं' अस्माभिः कृतं निष्पीडनादिविकार-
जातमवस्थितं 'तत्' सर्व्वं, 'ते' तव, 'शम्' सुखनिमित्तमेव,
'अस्तु', 'पथीनां' स्वर्गाद्युत्तमलोकमार्गाणां, 'मङ्गमने' सम्यक्
प्राप्तौ, 'जानीतात्' हे भोम त्वं 'नः' अस्मान्, जानीहि अस्मा-
भिः कथितमित्येवमनुस्मर ॥

(८) अथाष्टमं मन्त्रमाह । "एतं जानीतात्परमे व्योमन् ।
वृकाः सधस्या विद् रूपमस्य ॥ ३ ॥ यदा गच्छात्पथिभिर्देव-
यानैः । इष्टापूर्त्ते कृणुतादा विरस्मै" इति । हे भोम 'परमे
व्योमन्' उत्कृष्टे विशेषेण रक्षके स्वर्गे, 'एतं' यजमानं, 'जानी-
तात्' त्वं जानीहि, स्वर्गप्राप्त्यर्थमेतमनुगृहाण, हे 'सधस्याः'
अनेन यजमानेन महासिद्धवस्थिता हे देवाः, 'वृकाः' पाप-
निवारकाः सन्तः, 'अस्तु', यजमान'रूपं' कर्मानुष्ठाने वृत्त-
लक्षणं 'विद्' जानीत, एतावत् पुण्यमनेन कृतमित्ति स्मरत ।
तव सतो 'यदा', अयं यजमानो 'देवयानैः' देवगमनाहैः,
'पथिभिः' मार्गैः, 'गच्छात्' गच्छेत्, तदानीं 'अस्मै' अयं
यजमानस्य इष्टापूर्त्ते श्रौतस्मार्त्तं कर्मणि, दैविकपैलककर्मणि
वा, 'आविष्कृतात्' हे भोम स्वर्गलाकं प्रकटोक्तु ॥

(९) अथ नवमं मन्त्रमाह । "अरिष्टा राजन्नगदः परे-
हि । नमस्तु अस्तु चक्षमे रघूयते । नाकमारोह मह यज-
मानेन । सूर्य्यं गच्छतात् परमे व्योमन्" इति । हे 'भोम रा-
जन्', 'अरिष्टः' केनचिदप्यहिंसितः, 'अगदः' रोगग्रहितश्च सन्,
'परेहि' परावृत्तं स्वस्थाने गच्छ, 'चक्षमे' दर्शने कुशलाय,

‘रघूयते’ लघ्वीं शीघ्राङ्गतिमात्मन इच्छते, ‘ते’ तुभ्यं, ‘नमोस्तु’ ।
त्वं ‘यजमानेन सह’, ‘नाकं’ स्वर्गम्, ‘आरोह’ । ‘परमे व्योमन्’
उत्कृष्टे विशेषेण रचके स्वर्गस्थाने स्थितं, ‘सृष्टी’, ‘गच्छतात्’
अयं यजमानो गच्छतु ॥

(१०) अथ दशमं मन्त्रमाह । “अभृद्देवः सविता वन्द्यो नु
नः । इदानीमङ्गः उपवाच्यो नृभिः । वि यो रत्ना भजति मा-
नवेभ्यः । श्रेष्ठो अत्र द्रविणं यथा दधत्” इति । ‘सविता
देवः’, ‘नः’ अस्माकं, ‘नु’ क्षिप्रमेव, ‘वन्द्यः’ नमस्कार्यः, ‘अभृत्’ ।
‘इदानीम्’ अस्मिन्नुदयकाले, ‘अङ्गः’, निमित्तभृतात् ‘नृभिः’
मनुजैः, अयं सविता ‘उपवाच्यः’ उपेत्य वक्तव्यः, स्वस्वव्या-
पारमिद्वयं प्रकाशं कुर्विति प्रार्थनीयः, सविता ‘मानवेभ्यः’,
रत्नश्रेष्ठानि धनानि ‘भजति’ अस्तेदमिति विभागं करोति,
सोऽयं सविता ‘अत्र’ अस्मिन् कर्मणि, ‘नः’ अस्माकं, ‘श्रेष्ठं
द्रविणं’ अतिप्रशस्तं धनं, ‘यथादधत्’ यथावत् सम्यादयतु ॥

(११) अथैकादशं मन्त्रमाह । “उप नो भिचावरूणाविहा-
वतम् । अन्वादीध्याथामिह नः सखाया । आदित्यानां प्रमि-
तिर्हेतिः । उया शता पाष्टा य विषा परिणो वृणक्तु” इति ।
हे ‘भिचावरूणो’, ‘नः’ अस्मान् सोमापराधरहितान्, ‘इह’
कर्मणि, ‘उपावतं’ उपेत्य रचतं । हे ‘सखाया’ सखिवदत्यन्त-
स्निग्धौ युवां, ‘इह’ कर्मणि, ‘नः’ अस्मान्, ‘अन्वादीध्याथां’
अनुक्रमेण सर्वतो दीप्तान् कुरुतं । ‘आदित्यानां’ मन्त्रव्यो
‘हेतिः’ पापिषु क्षिप्वाकरणसाधनमायुधं, ‘नः’ अस्मान्,

‘परिवृणक्तु’ मर्त्यतो वर्ज्यतु । कीदृशो हेतिः, ‘प्रमितिः’ प्रकृष्टबन्धना, ‘उद्या’ तीक्ष्णा, ‘शता पाया’ बहुभिरवयवैः प्रहर्तुं समर्थेत्यर्थः । ‘विषाख्यायिनो’ ‘य’शब्दे यथोक्तविशेषण-समुच्चयार्थः ॥

(१२-१३) अथ द्वादशत्रयोदशमन्त्रयोः प्रतीकं दर्शयति । “आषाढस्य मन्त्रे” इति । आषाढस्य मन्त्रतुल्यं, मन्त्रं पयामो-त्येतौ मन्त्रौ मा नो हिंसोऽज्जनितव्यनुवाकं व्याख्यातौ ॥

अत्र विनियोगमङ्गहः ।

‘यत्तद्याव’ ऋजीषां तु प्राचे दध्ना च शाखया ।

इति त्रयोदशोऽनुवाकः ।

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

त्रयोदशे ऋजीषप्राचणमन्त्रा उक्ताः चतुर्दशे त्वष्टयादि-षेचनादिमन्त्रा उच्यन्ते । अत्र यजमानोऽवष्टथे स्नात्वा त्रिभि-र्मन्त्रैरञ्जलिनापो विषिञ्चति । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह । “यद्दि-दीक्षं मनमा यच्च वाचा । यदा प्राणैश्चक्षुषा यच्च श्रोत्रेण । यद्रेतमा मियुनेनायात्मना । अज्ञो लोका दधिरे तेज इन्द्रि-यम् । शुक्रा दीक्षाये तपसो विमोचनीः । आपो विमोचनीर्भयि तेज इन्द्रियम्” इति । अहं यजमानो ‘मनमा’, ‘यद्दिदीक्षं’ यां दीक्षां प्राप्तवानस्मि । मनसो नियमनमिव मानसो दीक्षा । एवं

वागादिषु द्रष्टव्यं । ब्रह्मचर्यं रेतसो दीक्षा स्त्रिया सह विनोदा-
भावे मिथुनेन दीक्षा प्रकृतकर्माव्यतिरिक्तात् पुरुषार्थानिवृ-
त्तिरात्मनोदीक्षा तस्याः सर्वस्या मदीयदीक्षाया एता 'आपः',
'विमोक्तोः' विमोचनकर्त्तृः, अतस्माभिर्दीक्षापाभिर्विमोचिते
'मयि तेज इन्द्रियम्', च सम्यद्यतां । अपां विमोचनहेतुत्वं तेज-
सादिहेतुत्वं स्पष्टीक्रियते । 'लोकाः' सर्वेऽपि, 'अज्ञः', सका-
शात् 'तेज इन्द्रियं', च 'दधिरे' । अपां स्नानेन शरीरमला-
भावात् कान्तिर्भवति अपां पानेन चेन्द्रियं वर्द्धते तथा 'शुक्राः'
निर्माला आपः, 'दीक्षाये', 'तपसो विमोचनीः' सर्वस्य दीक्षा-
दिरूपस्य तपसो विमोचनहेतवः, स्नानादिना नियममप्राप्ति-
र्भवति तस्मात् ममापि आप एव दीक्षाया विमोचनं कृत्वा
'इन्द्रियादिकं प्रयच्छन्तु ॥

(२) अथ द्वितीयं मन्त्रमाह । "यदृचा माम्ना यजुषा
पशूनां चर्मन् हविषा दिदोक्षे । यच्छन्दोभिरोषधीभिर्व-
नस्यतौ । अज्ञो लोका दधिरे तेज इन्द्रियम् ॥ १ ॥ शुक्रा
दीक्षाये तपसो विमोचनीः । अपो विमोक्तोर्मयि तेज इन्द्रियम्"
इति । अहमृगादिभिर्यां दीक्षामृगादिदेवतानुग्रहार्थं दीक्षा-
नियमं प्राप्नोस्मि तथा 'पशूनां', 'चर्मणि' कृष्णाजिनादौ,
'यत्', 'दिदोक्षे', यच्च हविःपयसादिना 'दिदोक्षे' । यच्च
'छन्दोभिः' मन्त्रगतैः, 'दिदोक्षे', यच्च 'ओषधीभिः' दर्भपु-
ञ्जोलादिभिः, 'दिदोक्षे', यच्च 'वनस्यतौ' दण्डादौ, 'दिदोक्षे' ।
अज्ञ इत्यादि पूर्ववत् ॥

(१) अथ तृतीयं मन्त्रमाह । “येन ब्रह्म येन चतुः । येनेन्द्राग्नी प्रजापतिः सोमो वरुणो येन राजा । विश्वे देवा ऋषयो येन प्राणाः । अज्ञो लोका दधिरे तेज इन्द्रियम् । शुक्रा दीचायै तपसो विमोचनीः । आपो विमाक्रीर्मयि तेज इन्द्रियम्” इति । ‘येन’ दीवाकर्म्मणा, ब्रह्मचरादीनि स्वस्वमहिमानं प्रतिपेदिरे ‘प्राणाः’, च यजमानानुच्छ्रितादीनामर्चनं स्वकीयोच्छ्वासनिश्यामादिव्यापारक्षमत्वं प्रतिपेदिरे । अज्ञ इत्यादि पूर्ववत् ॥

(४) य आहिताग्निरन्यदीये यागे आर्त्विज्यं कृत्वा सोमं भक्षयेत् तस्य होमार्थास्तथा मन्त्राः । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह । “अपां पुष्यमस्योषधीनां रमः । सोमस्य प्रियं धाम ॥ १ ॥ अग्नेः प्रियतमं हविः स्वाहा” इति । हे आज्य त्वं ‘अपां’, ‘पुष्यं’ कार्यम्, ‘अग्निं’ । अप्सु गोभिः प्रीतासु क्षीरद्वाराज्यनिष्यत्ते । तथा ‘ओषधीनां’, ‘रमः’ मारभृतम्, ‘अग्निं’ । गोभिर्भक्षिताभ्य आपधिभ्यो निष्यन्नत्वात् । तथा ‘सोमस्य’, ‘प्रियं’, ‘धाम’ स्थानम्, ‘अग्निं’ । सोमो हि देवतात्माऽऽज्येन ऊर्तेन परितुष्यति । किञ्च ‘अग्नेः प्रियतमं हविः’, ‘अग्निं’ । तादृशं त्वं स्वाङ्गतं करोमि ॥

(५, ६) अथ द्वितीयतृतीयो मन्त्रावाह । “अपां पुष्यमस्योषधीनां रमः । सोमस्य प्रियं धाम । इन्द्रस्य प्रियतमं हविः स्वाहा । अपां पुष्यमस्योषधीनां रमः । सोमस्य प्रियं धाम । विश्वेषां देवानां प्रियतमं हविः स्वाहा” इति । पूर्ववद्भाष्यं ॥

(७) तथा आज्यशेषस्य भक्षणमन्त्रमाह । “वयं सोम-
व्रते तव । मनस्तनुषु पिप्रतः । प्रजावन्तो अशीमहि” ॥ ३ ॥
हे सोम वयं ‘व्रते’ अस्मिन् कर्माणि, वर्त्तमानाः ‘मनः’, च
‘तनुषु’ शरीरेषु, ‘पिप्रतः’ पूरयन्तः, ‘प्रजावन्तः’ पुत्रपौत्रादि-
युक्ताः, ‘अशीमहि’ हविःशेषं भक्षयामः ॥

(८-१०) अथ ये दक्षिणाग्नौ होममन्त्रास्तानाह । “देवभ्यः
पितृभ्यः स्वाहा । सोम्येभ्यः पितृभ्यः स्वाहा । कव्येभ्यः पितृभ्यः
स्वाहा” इति । ये पितरो ‘देवाः’ दीप्तिमन्तः, ये च ‘सोम्याः’
सोमार्हाः, ‘कव्याः’ हविर्भुजः, तेभ्यः सर्वेभ्यः ‘पितृभ्यः’, स्वा-
हुतमस्तु ॥

(११-१३) यदुक्तं सूत्रकारेण । तं जघनेन दक्षिणाग्नेः प्रागग्रान्
दर्भान् स५स्तीर्य दधि दधातीति । तत्र मन्त्रत्रयमाह । “देवास
इह मादयध्वम् । सोम्यास इह मादयध्वम् । कव्यास इह
मादयध्वम्” इति । देवसोम्यकव्यशब्दवाच्याः पूर्वाक्तास्त्रिविधाः
पितरः ‘इह’ अस्मिन्नहनि, स्वयं दृष्टा अस्मानपि हर्षयध्वं ॥

(१४) अथोपस्थाने मन्त्रमाह । “अनन्तरिताः पितरः सो-
म्याः सोमपीथात्” इति । ‘सोम्याः’ सोमयोग्याः, ‘पितरः’,
‘सोमपीथात्’ सोमपानात्, ‘अनन्तरिताः’ अन्तरायरहिताः,
भवन्तु ॥

(१५) अथ द्वादशाहे दीक्षितेषु समन्वारश्रेषु गार्हपत्ये हो-
ममन्त्रमाह । “अपैतु मृत्युरमृतं न आगन् । वैवस्वतो नो
अभयं कृणोतु । पर्णं वनस्पतेरिव ॥ ४ ॥ अभि नः शी-

यथा॥ रयिः । सचतान्नः शचीपतिः” इति । सोऽयं ‘मृत्युः’, सोऽयम् ‘अपैतु’, ‘अमृतं’ मरणराहित्यं, ‘नः’ अस्मान्, प्रति ‘आगन्’ आगच्छतु । ‘वैवस्वतः’, ‘अस्माकं’ ‘अभयं कृणोतु’ मरणभीतिराहित्यं करोतु । किञ्च यथा ‘वनस्पतेः’, पक्षं ‘पर्णे’, अयत्नेनैव पतति तथा ‘रयिः’ धनं, ‘नाभि’ अस्मान्-भिल्लस्य, ‘शीयतां’ पततु, स्वयमेवागच्छत्वित्यर्थः । अपि च ‘शचीपतिः’ इन्द्रः, ‘नः’ अस्मान्, ‘सचतां’ भगवतु ॥

(१६) अथ दक्षिणाग्नौ होममन्त्रमाह । “परं मृत्योः अनुपरेहि पन्थाम् । यस्ते स्व इतरो देवयानात् । चतुष्पते गृण्वते ते ब्रवीमि । मा नः प्रजाः रीरिषो मात वीरान्” इति । हे ‘मृत्यो’, ‘परं पन्थां’ अस्मान्मार्गादन्वं मार्गं, ‘अनुपरेहि’ क्रमेण पुनरावृत्तिरहितो गच्छेत्, ‘देवयानात्’ स्वर्गलोकमार्गात्, ‘इतरः’, यो मार्गस्त्वाम्, ‘अनुपरेहि’, इति पूर्वज्ञानवयः । ‘चतुष्पते’ अस्मास्वनुग्रहकारिर्दृष्टियुक्तयः ‘गृण्वते’ अस्मादिज्ञापनमादर्ण स्वीकुर्वन्ते, ‘ते’ तुभ्यम्, इदं ‘ब्रवीमि’ । ‘मा’ मां, ‘नः’ अस्माकं, ‘प्रजां’ पुत्रादिकां, ‘मा रीरिषः’ माहिंसीः, ‘उत’ अपि च, ‘वीरान्’ मृत्यानापि, ‘मा रीरिषः’ ॥

(१७) अथाहवनीये होममन्त्रमाह । “इदमु नु अथोवमानमागन् । यद्गोजिद्धनजिदयजिद्यत् । पर्णे वनस्पतेरिव । अभि नः शीयता॥ रयिः । सचतान्नः शचीपतिः” ॥ ५ ॥ इति । ‘यत्’ यागशृङ्गं, गोधनायजयकारणं, ‘इदमु’ इदमेव, ‘अथः’

प्रशस्यतरं, 'अवमानं' यागगृहं, 'नु' क्षिप्रम्, 'आगन्तु' आग-
तास्म । पर्षमित्यादि पूर्ववत् ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

* यद्दीत्यवष्टये स्नात्वा त्रिभिर्नीरं विषिञ्चति ।

'अपां' जुहोत्याहिताग्निरालिज्यं सोमभक्षणे ॥

'वयं' सोमं भक्षयेत् 'देवेभ्यः' दक्षिणानले ।

'देवा' दर्भे दधि क्षिप्त्वा ह्यनमिष्युपतिष्ठते ॥

'अपै' होमो दादशाहे क्रमादग्नित्रये त्रिभिः ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोद्गर्दं निवारयन् ।

पुमर्थास्तुरोदेयाद्विद्यातीर्यमहेत्यरः ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्ब्राह्मणे तृतीयकाण्डे
सप्तमे प्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ।

समाप्तश्च प्रपाठकः ।

* 'यद्दि' इति प्रतीकम् । † 'अनम्' इति प्रतीकम् ।

अथ तैत्तिरीय-ब्राह्मणे

तृतीयकाण्डे अष्टमप्रपाठके.

प्रथमोऽनुवाकः ।

॥ हरिः ॐ ॥

यस्य निश्चयितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेत्यरं ॥

अच्छिद्रार्थाः कर्ममन्त्राः सप्तमे पाठके श्रुताः ।

अष्टमे नवमे वाश्वमेधब्राह्मणमुच्यते ॥

अश्वमेधस्तिरात्रेयं महाराद्यं त्विहाष्टमे ।

पाठके वर्ण्यतेतत्र योक्तादौ स्वामिमंस्कृतिः ॥

(१) सूत्रकारेण राजा सार्वभौमोऽश्वमेधेन यजेतेत्युपक्रम्य
चैत्र्यां पौर्णमास्यां साङ्गहण्येष्ट्या यजत इति यदुक्तं तदिदं
विधत्ते । “साङ्गहण्येष्ट्या यजते । इमां जनतां मङ्गहणीति”
इति । ‘इमां जनतां’ स्वस्वार्पितं जनममूहं, मङ्गहणीत्यामोत्य-
भिप्रेत्य ‘साङ्गहण्याख्येष्ट्या’ यजत् । मा चैष्टिर्वैश्वदेवीं साङ्गहणीं
निर्णपेद्गामकाम इत्यत्रोत्पन्ना मङ्गह्यते, अपत्तिर्न मर्त्ये ययामो
मङ्गहणी मेव साङ्गहणी ॥

(२) यदुक्तं सूत्रकारेण । द्वादशारत्नित्रयोदशारत्निर्वा द-
र्भमयो मौञ्जी वा रश्मनेति । तत्राश्वत्थनार्थाया रश्मनायाः

परिमाणं प्रकृतिद्रव्यं च क्रमेण विधत्ते । “द्वादशारत्नी रशना भवति । द्वादशमासाः संवत्सरः । संवत्सरमेवावरुन्धे । भौञ्जी भवति । उर्वे मुञ्जाः । ऊर्जमेवावरुन्धे” इति । चतुर्विंशतित्यङ्गुल्योऽरत्निः ‘द्वादशारत्नी’प्रमाणेयं अथाभिधानो ‘रशना’, कर्त्तव्या । तत्र सङ्ख्यावलाग्न्यामद्वारा संवत्सरप्राप्तिर्भवति । मुञ्जाख्येन त्वणविशेषेण सा रशनानिष्पाद्या । पशुभिर्भक्ष्यत्वान् मुञ्जानामुर्गूपत्वं ॥

(३) अश्वमेधस्य सङ्कल्पकाले नक्षत्रविशेषं विधत्ते । “चित्रा नक्षत्रं भवति । चित्रं वा एतत् कर्म ॥ १ ॥ यदश्वमेधः समृद्धौ” इति । बह्विधानामनुष्ठेयानामिष्टिपशुभोमरूपाणां सङ्गावादश्वमेधकर्मणश्चित्रत्वमतस्तस्य समृद्धयर्थे ॥

(४) चित्रानक्षत्रं कालविशेषं विधाय देशविशेषं विधत्ते । “पुण्यानाम देवयजनमथ्यवस्यति । पुण्यामेव तेन कीर्त्तिमभिजयति” इति । ‘पुण्यं’ पावनं नामधेयं यस्य श्रवणमात्रेण प्रतीयते तत् ‘पुत्यनाम’, स्यात् पुष्करवनं गौतमवनं वाराणसीकुरुक्षेत्रमित्यादि, तादृशं ‘देवयजन’, देशं चित्रानक्षत्रकाले ‘अथ्यवस्यति’ तेन पुण्यां कीर्त्तिं प्राप्नोति ॥

(५) देशकालयोर्विशेषं विधाय ऋत्विगानयने विशेषं विधत्ते । “अपदातीनृत्विजः समावहन्त्यासुत्रह्णयायाः । सुवर्गस्य लोकस्य समर्थः” इति । ये ऋत्विजः स्वस्वगृहे वृताः तान्, ‘ऋत्विजः’, ‘अपदातीनावहन्ति’ पादसञ्चारं निवार्य हस्त्यादीनारोह्य राजपुरुषास्तानृत्विज आनयन्ति । तत्रकालविधिः

आसुत्रह्णयाः, इति । यस्यां चैत्र्यां पौर्णमास्यां माङ्गुहिणी
तत्र आरभ्य संवत्सरेतीते मृत्युपरितनसंवत्सरे वैशाख्याममा-
वास्यायां चैधातवीयरूपायां दीक्षणीयामारभ्य ममास दिनेषु
तस्यां दीक्षणीयायां ममाप्तायां तत्समाप्तिदिनमारभ्य दिन-
त्रये दीक्षाः परिममाप्य तत्र उपरितने प्रायणीयेऽहनि सुत्र-
ह्णया प्रवर्त्तते । तत् सुत्रह्ण्यपर्यन्तानृत्विजां समावहनं कर्त्त-
व्यं । तद्यथा माङ्गुहिणीष्टिदिने तस्य तस्य गृहे गत्वा भोजप्रवा-
केण तृतानध्वर्युर्ब्रह्महोतृनाग्नीध्रश्च हस्त्यशार्दिकसाराण्यश्वर्य-
मानयन्ति । अनन्तरभाविन्यां वैशाख्यां पौर्णमास्यां प्राजापत्य-
मृषभन्तृपरमालयं सामप्रवाकृतो मेवावरुणप्रतिप्रस्थातारो
हस्त्यशार्दिकसाराण्य राजपुरुषा आनयन्ति । अनन्तरभाविन्यां
वैशाख्याममावास्यायां ब्रह्मादनार्थं चतुर्णां महर्त्विजामपक्षित-
तादध्युर्ब्रह्महोतृणां पूर्वमेवानोतत्वादवशिष्टमहर्त्विजमुद्गातारं
हस्त्यशार्दिभिरानयन्ति । अथागामिसंवत्सरगतायां वैशाख्या-
ममावास्यायां दीक्षणीयेष्टौ साम गातुं प्रस्थातारं हस्त्यादिभि-
रानयन्ति । ततो दीक्षारम्भादिवमादृश्यं हतोथादिष्वहस्य
अन्यदमितरागष्टानृत्विजा हस्त्यशार्दिकसाराण्यानयन्ति । ब्रा-
ह्मणार्च्छसितमच्छावाकं नेष्टारं प्रतिहर्त्तारं यावत्सुतं पोता-
रमुद्देतारं सुत्रह्ण्यमित्येतान् सामार्यमानयन्ति । एवमासु
ब्रह्मण्याह्वानादपदातीनृत्विज आवहन्ति तद्यथा ब्रूतयाना-
नाहणमास्यात् स्वर्गप्राप्तिर्भवति ॥

(६) यद्ययमयमंधा द्वादशाहविस्त्रितवद्वारा परस्परया-

ग्रिष्टेमविकृतिः। अतो वपनादिकमत्र प्राप्तं तथात्यन्तदीक्षाममीये
न तत्र अतोऽप्राप्तमपूर्वं वपनादिकमत्रविधत्ते। “केशमाश्रु वप-
ते। नखाणि निकृन्तते। दतो धावते। स्नाति। अहतं वामः
परिधत्ते। पाप्मनोऽपहृत्यै। वाचं यत्रोपवसति। सुवर्गस्य लो-
कस्य गुप्त्यै। रात्रिं जागरयन्त आसते। सुवर्गस्य लोकस्य
समर्थ्यै” ॥ २ ॥ इति। ‘अहतं’ अच्छिन्नं जृतनं, तेन पापं वि-
नश्यति वाग्यमनपूर्वकेषोपवागेन स्वर्गलोकां रक्षितो भवति।
येन यजमानं राजानं ‘रात्रिं’, ‘जागरयन्तः’ निवृत्तनिद्रं
कुर्वन्तः, कथाभिर्नानाविधाभिः विनादयन्तः पार्श्वस्थाः, ‘आ-
सते’। तज्जागरणं स्वर्गस्य सम्यक् प्राप्ते भवति ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ।

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

(१) प्रथमोऽनुवाके यजमानसंस्कारा उक्ताः। द्वितीये ब्रह्मो-
दनोऽभिधीयते। तदर्थमादौ चतुर्विधाणि जलानि वि-
धत्ते। “चतुष्टय्य आपो भवन्ति। चतुःश्रोत्रो वा अथः प्रा-
जापत्यः समर्थ्यै” इति। प्रजापतिदेवताकस्याश्वस्य शफमञ्जु-
साम्नाज्जलचतुष्टयं मण्डद्विहेतुः आनयति। वर्थाः कृष्या स्या-
वरा वहन्त्यथेति जलानां चातुर्विध्यं। एतच्चारुणकेतुके चयने
स्पष्टमाश्रितं ॥

(२) तासामपामाह्वरेण देशविशेषान् विधत्ते। “ता दिग्भ्य-

समाभूता भवन्ति । दिक्षु वा आपः । अक्ष्वा आपः । अक्षी
वा अन्नं जायते । चक्ष्वाक्ष्वाऽयं जायते । तदाहन्त्ये" इति ।
प्राच्यादिभ्यस्तत्तुभ्यः 'दिभ्यः', 'ताः' आपः, आहर्त्तव्याः ।
न लेकष्या दिशः । आपश्च सर्व्वासु 'दिक्षु', वर्त्तन्ते, ताश्चानु-
रूपाः, अक्ष्वाक्ष्वा जातत्वात् तस्मादपामाहरणे मति 'अक्ष्वाः',
जातमन्नं सर्व्वं प्राप्तं भवति ॥

(३) आहृताखण्डेनपाकं विधत्ते । "तासु ब्रह्मोदनं
पचति । रेत एव तद्धधाति" ॥ १ ॥ इति । रेतस आहज-
न्यत्वात्तेनोदनपाके 'रेत एव', धारयति ॥

(४) आदनस्य परिमाणं विधत्ते । "चतुःशराधो भवति ।
दिध्वेव प्रतितिष्ठति" इति । शरावचतुष्टयपरिमितेर्दिध्विभिर-
यममरेदतो निध्वादनीयः । चतुःशराधोऽपि दिक्षु प्रतिष्ठा ॥

(५) यदुक्तं सूत्रकारेण । पाच्याऽ राजतं रुक्ता निधाय तस्मान्
ब्रह्मोदनमुद्धृत्य प्रभृतेन सर्पिषोपमिच्य सैवर्षेण लब्धसुपरिष्ठात
कृत्वा कर्षन्नुच्छिन्द्य चतुर्भ्य आर्पिषा नर्षा मिव उपादति,
प्राशितवद्भ्यः चतुरः माह्वान् सैवर्षादिभ्योऽपि दद्याति ।
तदेतत् सर्व्वे क्रमेण विधत्ते । "उभयतो रुद्धो भवतः । उभ-
यत एवाग्निन् रुचं दधाति । उद्धवति भूतत्वाय । सर्पिषान्
भवति सैव्यत्वाय । चत्वार आर्पिषाः प्राद्यान्ति । दिशामेव
ज्यातिपि जुहोति । चत्वारि दिग्ग्याति दद्याति । दिशामेव
ज्यातिष्व्यवर्त्ये" ॥ २ ॥ इति । आदनस्याध्वनादुपरिष्ठाव
रुक्मस्यापनेन 'उभयतः', ज्यातिः सम्पादयति । पाच्यामुद्ध

रणेन पक्वत्वं स्पष्टी भवति । प्रभृतमर्पिर्योगेन शुद्धतया यज्ञ-
योग्यं भवति । 'आर्पयाः' ऋषिपुत्रममानाः, 'चक्षारः', मखा
ऋत्विजः, तेषां प्राशनेन चतसृणां दिशां मन्वन्धिनि ज्योतिष्येव
ऊतं भवति । चतुःसदस्त्रनिष्कदानेन चतुर्दिक्मन्वन्धीनि
ज्यातींषि प्राप्नोति ॥

(६) यदुक्तं सूत्रकारेण । द्वादशारन्नित्रयोद्दशारन्निर्वा
दर्भमयी मौञ्जी वा रश्मना तां ब्रह्मोदनाच्छेषणेनानकीति ।
तदिदमञ्जनं विधत्ते । "यदाज्यमुच्छिष्यते । तस्मिन् रश्मनान्
युनक्ति । प्रजापतिर्वा आदनः । रेत आज्यम् । यदाज्ये रश्म-
नान् युनक्ति । प्रजापतिमेव रेतमा समर्द्धयति" इति । पा-
त्र्यामुद्धृत आदने बह्वाज्यं प्राचक्षते, तत्राज्यविशिष्ट आदनो
यावानृत्विग्भ्यो दत्तस्त्रासादनात् 'यदाज्यं', आदनविशिष्टं
पात्र्यां 'उच्छिष्यते' 'तस्मिन्' आज्ये, अश्वबन्धनहेतुं 'रश्मनां',
'युनक्ति' नितरां क्लिप्तां कुर्यात् । आदनस्य प्रजापतिसृष्ट्वेन
प्रजापतिस्वरूपत्वादाज्यस्य च रेतःकारणत्वेन रेतोरूपत्वाद्दोद-
नविशिष्ट आज्ये रश्मनाया अञ्जनेन प्रजापतिमेव रेतमा समर्द्धं
करोति तस्या रश्मनायाः मौञ्जीलपक्षः पूर्वानुवाकेऽभिहितः ॥

(७) दर्भमयलपक्षमत्र विधत्ते । "दर्भमयी रश्मना भव-
ति । बज्र वा णप कुचरो मेध्यमुपगच्छति । यदश्वः । पवित्रं
वै दर्भाः ॥ ३ ॥ यद्दर्भमयी रश्मना भवति । पुनात्येवैनम् ।
पूतमेजं मेध्यमालभते" इति । 'कुचरः' भूत्यां मञ्चरन्, अयं
'अश्वः', 'बज्र वै' प्रभृतमेव, 'अमेध्यं' अगुचिरूपं, उपगच्छति ।

उच्छिष्टाद्युपेक्षितेषु देशेषु मञ्चरणात् दर्भेणां गृद्धिहेतुवात्
तन्मञ्चरणनया तं 'एनं' अशं, 'पुनात्ये', ततः गृद्धुत्वेन यज्ञ-
धारायं 'एनं' अशं, 'आलभते' ॥

(८) चत्वारि आर्पिण्याः प्रागयन्तीति । यद्रुतं तदेव स्पष्टो
कुर्यान् प्रशंसति । "अथस्य वा आलथस्य महिमेदकामन् मम-
हर्लिजः प्राविशत् । तन्महर्लिजो मरुर्लिङ्गम् । यत्तदहर्लिजः प्रा-
अन्ति । महिमानमेवास्मिं तदधति" इति । पुरा कदाचिदा-
लगादथादुक्तान्तस्तदीया 'महिमा' मानर्थान्तिशयः, 'महर्लि-
जः', अथर्था ब्रह्माद्यान्तोद्गातेतितात्मस्यानुनिजः, 'प्राविशत्' ।
'तत्' तस्मात्, महिम्नः प्रदंशत्, 'महर्लिङ्गो', एषां सम्पन्नं 'तत्'
तेन, मरुहर्लिजो ब्रह्मादनप्रागनन, 'आस्मन्' यजमानं, 'महि-
मानमेव', सम्पादयन्ति ॥

(९) यद्रुतं, चत्वारि हिरण्यानि ददातीति । तदेतत् प्रशं-
सति । "अथस्य वा आलथस्य रेत उदकाशत् । तत्सुवर्णं हिर-
ण्यमभवत् । यत्सुवर्णं हिरण्यं ददाति । रेत एव तदधति" इति ।
पुरा कदाचित्, 'आलथस्य', 'अथस्य', 'रेतः' मार-
भृतांशः, तस्मादथादुक्तस्य शासनवर्णयते 'हिरण्यमभवत्' ।
अतस्तस्य दानेन 'रेत एव', धारयति ॥

(१०) सुवर्णदानस्य कालं विधत्त । "आदने ददाति ।
रेता वा आदनः । रेतो हिरण्यम् । रेतमेवास्मिन् रेतो
दधति" इति । हिरण्यस्य रेतःकार्यत्वात् आदनस्य तत्-
कारणत्वाच्चाभयोरपि रेतोऽप्यत्र, अतः 'आदने', सुते सत्य-

नन्तरमेव यदानन्तेन दानेन 'अस्मिन्' यजमाने, ओदनरूपेण 'रेतमेव', हिरण्यरूपं 'रेतः', धारयति ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ।

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

(१) द्वितीये ब्रह्मोदनेऽभिहितः । तृतीये रश्मनयाऽश्वबन्ध-
नमभिधीयते । तत्रादौ ब्रह्माणं प्रत्यनुजायते मन्त्रमुत्पाद-
यितुं प्रसीति । “यो वै ब्रह्मणे देवेभ्यः प्रजापतयेऽप्रतिप्रो-
च्याश्वं मेधं बध्नाति । आ देवताभ्यो वृश्च्यते । पापीयान् भव-
ति । यः प्रतिप्रोच्य । न देवताभ्य आवृश्च्यते । वसीयान्
भवति” इति । ‘यः’ अश्वमेधयाजी, देवार्थं प्रजापत्यर्थञ्च वर्त्त-
मानं यागयोग्यं ‘अश्वं’, वर्त्तरूपाय ‘ब्रह्मणे’, स्वयं ‘अप्रति-
प्रोच्य’ अनुक्त्वा, तदनुज्ञामलब्ध्वा ‘बध्नाति’ । सोऽयं ‘देवताभ्यः’,
‘आवृश्च्यते’ विच्छिद्यते, तदनुग्रहाभावात् ‘पापीयान्’ अतिश-
येन दरिद्रः, ‘भवति’ । ‘यः’, तु ब्रह्मणे तस्मै ‘प्रतिप्रोच्य’
तदनुज्ञां लब्ध्वा, बध्नाति । सोऽयं ‘देवताभ्यो न’, विच्छिद्यते
तत एवातिशयेन धनवान् भवति ॥

(२) इदानीं मन्त्रमुत्पाद्य तदीयं तात्पर्यं दर्शयति । “य-
दाह । ब्रह्मनश्यं मेधं भस्मस्यामि देवेभ्यः प्रजापतये तेन रा-
ध्याममिति ब्रह्म वै ब्रह्मा । ब्रह्मण एव देवेभ्यः प्रजापतये
प्रतिप्रोच्याश्वं मेधं बध्नाति ॥ १ ॥ न देवताभ्य आवृश्च्यते ।

वमीयान् भवति” इति । हे ‘व्रज्जण्’, देवार्थे प्रजापत्यर्थं ‘मेधं’ यागद्योले, ‘अयं’, ‘भन्त्याजि’ रश्मयया बहुं करिष्यामि, ‘तेन’ अश्वत्थमेन, ‘राधामं’ मन्त्रोद्गो भूयामं । ‘इति’ एतं मन्त्रं, यद्यश्चर्युः ‘आह’, तदासीं देवताभ्यां न विनियते । अतिमयेन धनवांश्च भवति । मन्त्रे योऽयमृत्विक्पूजा व्रज्जा कथितः सोऽयं ब्रह्मेण अतस्तस्मै परब्रह्मण एव कथयिता भवमयं वध्नाति ततो पुक्तास्य धनिकत्वादिः ॥

(३) अत्र रश्मिनास्योक्तारो मन्त्रः सप्तसकाण्डे समाज्ञातः । देवस्य त्वा मवितुः प्रसवे । अश्विर्बाहुभ्यां । पूषोर्हस्ताभ्यामाददत इति । तेन मन्त्रेण स्वीकारं विदधानस्तन्मन्त्रं व्याचष्टे । “देवस्य त्वा मवितुः प्रसव इति रश्मिनामादत्ते प्रसृत्ये । अश्विर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू आस्ताम् । पूषोर्हस्ताभ्यामित्याह यय्ये” इति । तदिदं ब्राह्मणं तत्र तत्रासकृद्वाख्यातं । स्वीकृताया रश्मिताया अभिमन्त्रणार्था मन्त्रः सप्तसकाण्डे एवमाज्ञातः । इमाममृभन् रश्मिनामृतस्य पूष्यं आद्युधिविदसेषु कथा । तथा देवाः सुतमावभृदुर्चतस्य मामन् मरमारयन्तीति ॥

(४) तमिमन्त्रं रश्मिनाभिमन्त्रणे विनियुक्तं । “वृद्धं वा एतद्यज्ञस्य यदयजुष्येण क्रियते । इमाममृभन् रश्मिनामृतस्य-त्यधिवदति यजुष्ये । यज्ञस्य ममृष्ये” ॥ २ ॥ इति । ‘यजुष्य’, सखन्वि ‘यत्’ अङ्गं, ‘अयजुष्येण’ मन्त्ररहितेन व्यापारेण, ‘क्रियते’ । तदिदमङ्गं ‘वृद्धं’ मर्याद्विधकलं, यद्यप्युपेया । तथापि

युज्यत इति वृत्पत्त्या यजुर्वेदपठितत्वेन च यजुर्गित्युच्यते । तस्मात् मयजुष्मानुष्ठानाय 'दमां', इति मन्त्रं पठेत् । ततो यज्ञाः मरुद्भ्रा भवन्ति । प्रथमपादस्यायमर्थः यत्र यज्ञाङ्गा-
शस्य सम्बन्धिनी 'दमां' रशनां, पूर्वं पुरुषा 'अष्टभृण्' स्वी-
कृतवन्तः, इति अस्या अश्वरशनाया द्वादशारत्नपक्षः प्रथ-
मानुवाकेऽभिहितः ॥

(५) अत्र त्रयोदशारत्नपक्षं विचारमुखेन विधत्ते । "त-
दाहुः । द्वादशारत्नी रशना कर्त्तव्याश्च त्रयोदशारत्नीरिति ।
ऋषभो वा एष ऋतूनाम् । यत् संवत्सरः । तस्य त्रयोदशो
मासो विष्टपम् । ऋषभ एष यज्ञानाम् । यदशमेधः । यथा
वा ऋषभस्य विष्टपम् । एवमेतस्य विष्टपम् । त्रयोदशमर्गन्धिः
रशनाचारुपादधाति यथर्षभस्य विष्टपः मूर्खरूपाति । तादृ-
मेव तत्" इति । तत्र तत्र रशनाविषये परीक्षकाः परस्पर-
संवमाहुः । किमेषा 'द्वादशारत्नीः', कर्त्तव्या किं वा 'त्रयोद-
शारत्नीः' इति । तत्राभिज्ञः कश्चिद्वृष्टान्तमुखेनोत्तरं ब्रूते ।
इथा लोके गवां 'ऋषभः' एति, एवं गोम्यानीयानां 'ऋतूनां',
'संवत्सरः', स्वामी । अथ प्रथमानुवाके मासद्वारा संवत्सर-
मास्यात् द्वादशारत्नपक्षः समर्थितः । इह तु तत ऊर्ध्वं
त्रयोदशारत्नपक्षं समर्थयितुमपरो विशेष उच्यते । तथा
लोके ऋषभस्योपरि ककुत् उन्नतं भवति । एवं द्वादशमा-
सात्मकस्य संवत्सरस्य ऋषभस्यानीयस्य सोयमधिकमासः 'त्रयो-
दशः', सोयं 'विष्टपं' ककुत्स्थानीयः एवं मत्यत्राप्यग्निष्टोमा-

दयो यज्ञा गोम्यानीयाः । अश्वमेध ऋषभस्यानीयः तस्य च
लौकिकस्य 'ऋषभस्य', 'विष्टपं' ककुत्, अपेक्षिता, अतो विष्टप-
त्तेन 'रशनायां त्रयादशमरत्निं', सम्पादयेत् । तथा सति 'ऋष-
भस्य', इवाश्वमेधस्य 'विष्टपं', संस्कृतं भवति ॥

(६) अथ रशनादानमन्त्रस्य द्वितीयस्मिन् पाद आयुः-
शब्दतात्पर्यमाह । "पूर्वं आयुषि विद्येयु कथंत्याह । आ-
युगेवास्मिं दधाति" इति । 'विद्येयुषु' यज्ञेषु, 'आयुषि', निमि-
त्तभूते सति 'कथा' कथया विद्वांसः, 'पूर्वं' महर्षयः, इमां
रशनां गृहीतवन्त इति मन्त्रपादस्याचरार्थः । तत्रायुषीति
प्रयोगादायुर्धजमाने सम्पादयति ॥

(७) तृतीयपादे बभूवुरिति शब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति ।
"तथा देवाः सुतमावभूवुरित्याह । भृतिमेवापावर्त्तत" इति ।
'देवाः', सर्वे 'तया' रशनया, अश्ववन्धनादि दारेण 'सुतं'
अभिषेवोपेतं अश्वमेधात्मकं सामयागं, 'आवभूवुः' सर्वतः प्राप्ता
इत्यचरार्थः । तत्र भवतिधाताभूतरभिधायकत्वात् तत्पाठ-
नैश्वर्थ्यमेव प्राप्नोति ॥

(८) चतुर्थपादे ऋतशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति । "ऋतस्य
सामन् सरमारपन्तीत्याह । मत्वं वा ऋतं । मत्यनेनैवमृते-
नारभते" इति । 'ऋतस्य' मत्यभृतस्य यज्ञस्याश्वमेधस्य, 'सामन्'
समीचीनेऽनुष्ठाने, 'सरं' प्रवृत्तिं, पारं 'आरपन्ती' कथयन्ती
सम्पादयन्ती, रशनेत्यचरार्थः । तत्र ऋतशब्दः ऋतगतिवर्तिधा-
तुजन्यः प्राप्त्यर्थो न भवति किं तत्र, रुढः मत्यवाची, तस्मात्

‘मत्यात्मकेन’ ‘सृतेन’ यथावदनुष्ठानेन ‘एनं’ अश्वमेधं, प्रारभते ॥

(६) यदुक्तं सूत्रकारेण अभिधा अमीत्यश्वमभिदधातीति । तत्राश्वबन्धनमन्त्रः सप्तमकाण्ड एवमास्नातः । “अभिधा अस्मि भुवनमस्मि यन्तास्मि धर्त्तास्मि सोमं वैश्वानरं सप्रथमङ्गच्छ स्वाहाकृतः पृथिव्यां यन्ता राड् यन्तास्मि यमनो धर्त्तास्मि धरुणः कृष्ये त्वा क्षेमाय त्वा रथ्ये त्वा पोषाय त्वा” इति । तस्मिन्मन्त्रे प्रतिवाक्यं तात्पर्यं दर्शयति । “अभिधा अमीत्याह । तस्मादश्वमेधयाजिनः सर्वाणि भूतान्यभिभवति । भुवनममीत्याह । भूमानमेवोपैति । यन्तामीत्याह । यन्तारमेवेनं करोति । धर्त्तामीत्याह । धर्त्तारमेवेनं करोति । सोमं वैश्वानरमित्याह । अग्रावैवेनं वैश्वानरे जुहोति । सप्रथममित्याह । ॥ ५ ॥ प्रजयैवेनं पशुभिः प्रथयति । स्वाहाकृत इत्याह । होम एवास्त्यैषः । पृथिव्यामित्याह । अस्यामेवेनं प्रतिष्ठापयति । यन्ता राड् यन्तास्मि यमनो धर्त्तास्मि धरुण इत्याह । रूपमेवास्तेतन्महिमानं व्याचष्टे कृष्ये त्वा क्षेमाय त्वा रथ्ये त्वा पोषाय त्वेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते” इति । हे अश्व त्वं ‘अभिधा’ बन्धनीयः, अस्मि । तत्राभिधशब्दप्रयोगात् अभिभविष्यत्वं यजमानस्य युक्तं । भुवनत्वेन स्तुतत्वात् भूमप्राप्तिर्यजमानस्य । यन्तृधर्तृशब्दप्रयोगात् तद्रूपत्वमश्वस्य सम्पाद्यते । हे अश्व स त्वमग्निं गच्छेतुक्त्वा तमेतमश्वमग्नौ ऊतवान् भवति । प्रथावाचिनां ‘स प्रथसः’, इत्यपि विशेषेण यजमानं प्रजादिभिः

प्रथयति । 'स्वाहाकृतः', इत्युक्तत्वात् तस्य होम एव सम्पद्यते ।
 'पृथिव्यां', इत्युक्त्वा तमश्वं भूमौ प्रतिष्ठापयति । हे अश्व त्वं
 'पृथिव्यां', 'यन्ता' मनूष्यादीनां नियामकः, 'राट्' दोषमा-
 नश्च, 'अग्नि', तथान्तरिक्षं गृह्णन्त्यादीनां 'नियन्ता' नि-
 यमनमर्थश्चाग्निं तथा द्युलोकं देवादीनां धारका धार-
 णमर्थश्चाग्निम् । एतस्मिन्मन्त्रभागं पठितं मत्स्यस्य मन्त्रस्यैतत्
 प्रतीयमानं स्वरूपमेवास्याश्वस्य महिमानं विप्रोपणं कथयति ।
 न चात्रास्माभिर्याख्यातव्यं किञ्चिदस्ति । अथ कृष्यादिमिद्वयं
 त्वां बध्नामीत्यनयोक्त्या स्वस्याग्निषमेव प्रार्थितवान् भवति ॥

(१०) अथ सप्तमकाण्डानुक्तं शाखान्तरगतमन्त्रशेषं वाक्य-
 द्वयमनूद्य तात्पर्यं दर्शयति । "स्वगा त्वा देवेभ्य इत्याह ।
 देवेभ्य एवैनं स्वगा करोति । स्वाहा त्वा प्रजापतये इत्याह ।
 प्राजापत्यो वा अश्वः । यस्या एव देवताया आलभ्यत । तयै-
 वैनं समर्धयति" इति । हे अश्व 'त्वां' 'देवेभ्यः' देवार्थं, 'स्व-
 गा' स्वागतं स्वाधीनं, बध्नामि अनयोक्त्या । तमश्वं देवानां
 स्वाधीनं 'करोति' । हे अश्व त्वां 'प्रजापतये', 'स्वाहा' समर्पया-
 मि । एतस्मिन्मन्त्रांशे पठिते मति अश्वस्य प्राजापत्यत्वाद् यदव-
 तार्थास्थालम्भः 'तयैव' देवतया, अश्वं समृद्धं करोति ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

(१) द्वितीये अश्वबन्धनमुक्तं । चतुर्थे रश्मनया बध्नन्तमश्वं नी-
त्वा जलेऽवगाहनमुच्यते । अतएवानुवाकस्याभिप्रेतमवगाहनं ।
शाखान्तरपर्यालोचनया सूत्रकारः स्पष्टमाह । आपोऽश्वमभ्य-
वगाहयन्तीति । तत्रायस्यावगाहनप्रदेशे आ कश्चिन्नेतव्यः तन्नय-
नप्रकारं सूत्रकार आह । आनयन्ति आनं चतुरक्षं विश्वम्ब-
न्धेन बद्धं पितुरनुजायाः पुत्रः पुरस्तान्नयति मातुरनुजायाः
पुत्रः पश्चात् सैध्रकं मुमलं पौष्टश्चलेयः पेशमा जानुं वेष्टयित्वा
पश्चादन्वेत्यापोऽश्वमभ्यवगाहयन्ति आनञ्चेत् । तदेतद्विधत्ते ।
“यः पितुरनुजायाः पुत्रः स पुरस्तान्नयति । यो मातुरनुजायाः
पुत्रः । स पश्चान्नयति । विश्वञ्चमेवास्मात् पाप्मानं विवृहत्तः”
इति । यजमानस्य राज्ञः पित्रस्वमीयो मातृस्वमीयश्च गच्छतः
मर्व्वतो बध्वा नीयमानस्य शुनः ‘पुरस्तात् पश्चाच्च’, उभौ
गच्छतः तेन ‘विश्वञ्चमेव’ यजमानस्य मर्व्वतो वर्त्तमानमेव,
‘पाप्मानं’, ‘विवृहत्तः’ यजमानाद्विधेयजयतः ॥

(२) अथाश्वस्य शुनस्यावगाहने सति जलमध्ये यत्र शुनः
पादा भूमिं न स्पृशन्ति तत्र आनं हन्तुं दाभीपुत्रस्याध्वर्युरनुज्ञां
प्रयच्छति । स च दाभीपुत्रो मुमलं आनं हन्ति तदिदमुभयं
विधत्ते । “यो अर्व्वन्तं जिघासति तमभ्यमीति वरुण इति आनं
चतुरक्षं प्रसैति । परो मर्त्तः परं शेति शुनश्चतुरक्षस्य प्रहन्ति ।
श्वेव वै पाप्मा भ्रातृव्यः । पाप्मानमेवास्य भ्रातृव्यः हन्ति” इति ।

‘यः’ अयं आ, अस्मदीयमश्रं हन्तुमिच्छति । ‘तं’ श्रानं, जलाधिपतिः ‘वरुणः’, ‘अभ्यमीति’ विनाशयति । तमिमं भन्तं पठन्नश्वर्थः ‘चतुरक्षं’ ‘श्रानं’, प्रति, दामोपुत्रमनुजानीयात् । हे दामोपुत्र श्रानं जह्येति व्रूयात् । अत्रोत्तरार्धपरिभागेऽक्षिमदृशं विन्दुद्वयं लाञ्छनं यस्य शुनः सोऽयं चतुरक्षः । योऽयमस्याश्वस्य विरोधी ‘मर्त्तः’ मनुष्यः, सः ‘परः’ भवतु परस्मात् तिष्ठतु । यश्च ‘आ’, सोऽपि ‘परः’ भवतु परस्मात् तिष्ठतु । एतस्मिन् मन्त्रेऽश्वर्याणां पथमाने दामोपुत्रः ‘चतुरक्षं श्रानं’ हन्यात् । सूत्रकारस्तु ब्राह्मणान्तरमनुमृज्य यो अर्धन्तमिति मन्त्रं हनने विनियुज्य परां मर्त्तं इति मन्त्रं पादानामधः शुनोत्तरार्धपरिभागे अक्षिमदृशं विन्दुद्वयलाञ्छनं प्रक्षेपा विनियुक्वान् । योऽयं पापस्पः शत्रुः सोऽयं शुना सदृशः । अतः शुना वर्धनं पाप्मेव हतो भवति ॥

(३) हननमाधनं विधत्ते । “मैत्रकं मुमलं भवति ॥ १ ॥ कर्म कर्मेशाम्ने माधयति” इति । ‘मैत्रकः’ महामारी वृक्षः, यस्य वृक्षस्य मध्यं लोहममानं मार्गं कृष्णारुणादिवर्णयुक्तं विद्यते तदीय, ‘मुमलं’, माधनं । तच्च ‘अस्मै’ यजमानाय, अपचित्तमवघातादिकं मर्त्तं ‘कर्म माधयति’ ।

(४) हन्तारं विधत्ते । “पौश्वन्त्यां हन्ति । पुश्वन्त्यां वै देवाः शुचं न्यदधुः । शुचैवास्य शुचः हन्ति” इति । बह्वृषु पुरुषेषु चरति नत्कस्मिन् भर्त्तरि नियता वर्त्तते इति पुश्वन्त्या दामो तत्पुत्रः शुना हन्ता । पुरा ‘देवाः’, दास्यामव प्राक्

मर्त्यं स्थापितवन्तः । अतः शोकरूपेण 'एव', दामीपुत्रेण शोकरूपस्य शुनो हननं युक्तं ॥

(५) हतस्य शुनः अश्वपादानामधस्तादवस्थापनं विधत्ते । "पाप्मा वा एतंभीक्ष्णतीत्याहुः । योऽश्वमेधेन यजत इति । अश्वस्याधस्तदमपास्यति । वज्री वा अश्वः प्राजापत्यः । वज्रंणैव पाप्मानं भ्रातृव्यमवक्रामति" इति । योऽश्वमेधमनुतिष्ठति । 'एतं', 'पाप्मा', प्राप्तिमिच्छति । हिंसाया वज्रत्वात् 'इति' एवं, अभिज्ञाः 'आहुः' । अतः पापप्राप्तिपरिहाराय मृतं श्वानमश्वपादानामधस्तात् प्रक्षिपेत् । अश्वम् 'अश्वः', 'वज्री', वज्रममानैः खुरैर्युक्तत्वात्, अतस्तेन 'वज्रेण', पापरूपं श्वानं वैरिणम् 'अवक्रामति' ॥

(६) पादानामधस्तात्प्रक्षिप्तस्य मृतस्य शुनः पश्चादश्वस्य दक्षिणपार्श्वे जलमध्ये परित्यागं विधत्ते । "दक्षिणाय स्थावयति । पाप्मानमेवास्माच्छमलमपस्थावयति" इति । दक्षिणपार्श्वे स्थावनेन मलरूपं पाप्मानं यजमानादपनयति ॥

(७) अथ जलमध्ये स्थितस्याश्वस्य तीरे प्रत्यङ्मुखत्वेवोद्गमयितुं साधनं विधत्ते । "एषीक उदूहे भवति । आयुर्वा इषीकाः । आयुर्गेवास्मिन् दधाति" इति । उदूह्यते ऊर्ध्वन्तीरप्रदेशे प्रेर्यते येन दण्डवद्धटणममूहेन सोऽयं 'उदूहः', स क्षेपीकाख्येन हणविशेषेण निर्मितत्वात् 'एषीकः' । स च प्रौढः कार्यः । अतएव सूत्रकारेणोक्तं । तं देशं दक्षिणता धारयन्तो द्वे उत्तरतः तेनायं पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखमुदूहन्तीति । इषीकाणां हणा-

नां गवादिभक्षत्वेनायुर्हेतुत्वं । अतएवास्मत्तत्त्वरूपत्वं । तस्मादे-
षीकेणायुरपमृत्युपरिहारश्च यजमानं स्यादयति ॥

(८) अस्मिन्मुदूहे वेतसशाखाया बन्धनं विधत्ते । “वेतस-
शाखोपमस्वद्धा भवति । अप्पु योनिर्वा अश्वः । अप्पुजो वेतमः ।
स्वाद्वैनं योनेर्निर्मिमीते” इति । अश्वजातोयस्याच्चे अश्वमः
समुद्रादुत्पत्तेरपां योनित्वं । वेतमस्य स्यावगस्याव्योनि-
त्वं प्र-
सिद्धं । अतोऽश्वस्य स्वकीयादेव योनेरेनमुदूहं निर्मितवान्
भवति ॥

(९) जलमध्यान् तीरं प्रत्यश्वस्य उदूहनं विधत्ते । “पुगस्तात्
प्रत्यश्चमभ्युदूहति पुगस्तादेवास्मिन् प्रतीच्यमृतं दधाति” इति ।
पूर्वस्यां दिशि वर्त्तमानश्चतुःशतमङ्गलार्कैर्धार्गितोऽयमुदूहः प्रत्य-
ङ्मुखमश्वन्तीरमभिलक्ष्य ‘उदूहति’ ऊर्ध्वं प्रयति । तथा मति
‘पुगस्तात्’ एव पूर्वस्मादेव वयसः, आरभ्य प्रतीची प्रतीचीनेपि
वयस्यस्मिन् यजमाने अमृतमरणत्वं दधाति ॥

(१०) अयं सप्तमकाण्डास्मातो देो मन्त्रैः क्रमेण विधत्ते ।
“अहश्च त्वञ्च वृत्रहन्ति त्रिह्ना यजमागस्य हस्तं गृह्णाति ।
ब्रह्म च त्रं एव मन्दधाति । अभिक्रवन्द्भृगुधज्जन्तित्यर्थः यज-
मानं वाचयत्यभिजित्य” इति । स्पष्टार्थः । मन्त्रेभ्यः प्रतीक-
मात्रमिह निर्दिष्टं सम्पूर्णयास्तत्रैवास्मात्तत्वात् तदर्थमपि तत्रैव
द्रष्टव्यः ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

(१) चतुर्थेऽयस्य जलावगाहनमुक्तं पञ्चमे महर्लिजामश्व-
प्रौक्षणमुच्यते । तदेतद्विधत्ते । “चत्वार ऋत्विजः समुच्यन्ति ।
आभ्य एवैनं चतसृभ्योऽभिममीरयन्ति” इति । अध्वर्युर्ब्रह्म-
होत्रुद्गातारः ‘चत्वारः’, तदीयेन समुत्तणेन प्राच्यादिभ्यश्च-
तसृभ्यो दिग्भ्यः सकाशात् ‘एनं’ अश्वं, अभिममीरयन्ति ‘आ-
भिममुख्येन तत्तद्दिशि सम्यगुत्साहयन्ति’ ।

(२) चतुर्णां प्रौक्षणं मङ्गुह्योक्तत्वादिवरातुमादावध्वर्योः
प्रौक्षणं विधत्ते । “शतेन राजपुत्रैः सहाध्वर्युः । पुरस्तात् प्रत्यङ्
निव्यन् प्रोचति । अनेनायेन मेध्येनेष्टा । अयं राजा वृत्रं
बध्नादिति । राज्यं वा अध्वर्युः । चत्रं राजपुत्रः । राज्येनैवा-
स्मिन् चत्रं दधाति” इति । ‘राजपुत्राः’ अभिषिक्तचत्रियपुत्राः
स्वयं राज्यार्हाः । तैः शतसङ्ख्याकैः सहितोयं ‘अध्वर्युः’, पूर्वस्थां
दिशि प्रत्यङ्मुखः स्थित्वा तमश्वं प्रोचेत् । अनेनेत्यादिवध्नादि-
त्यन्तः प्रौक्षणमन्तः । स्पष्टो मन्त्रार्थः । ‘वृत्रं’ वारकं पापं, शत्रुं
वा, राज्यस्वरूपोयं ‘अध्वर्युः’, यजमानेन राज्यार्थमध्वर्योः
परोदानात् । तथाच सूत्रकारेणोक्तं । ‘ब्राह्मणा राजानश्चायं
वोध्वर्युं राजाया ममापचितिः सा वा एतस्मिन् यद् एष
करोति तदः कृतममदिति सम्प्रेष्य यावदक्षमध्वर्युं राजा
भवतीति” । योयं राजपुत्रः स ‘चत्रं’ बलरूपः, अतस्तत्प्रौक्षणे
सति अस्मिन् यजमाने राज्येनैव सह बलं सम्पादयति ।

(३) ब्रह्माणः प्रोक्षणं विधत्ते । “शतेनाराजभिर्यैः सह ब्रह्मा ॥ १ ॥ दक्षिणत उदङ् तिष्ठन् प्रोक्षति । अनेनाश्वेन मे-
धेनेष्ट्वा ।। अयं राजाऽप्रतिष्ठ्योऽस्त्विति । बलं वै ब्रह्मा ।
बलमराजोयः । बलेनैवास्मिन् बलं दधाति इति” । चक्षुष्याः
मनोऽपि राज्यानर्हाः ‘अराजानः’, ‘उयाः’ शूराः, ‘अप्रति-
ष्ठ्यः’ केनाप्यतिरस्कार्यः । स्पष्टमन्यत् ॥

(४) होतुः प्रोक्षणं विधत्ते । “शतेन स्रुतयामणिभिः सह होता । पश्चात् प्राङ् तिष्ठन् प्रोक्षति । अनेनाश्वेन मेधेनेष्ट्वा ।
अयं राजास्यै विशः ॥ २ ॥ बज्रस्यै बज्रश्यायै बज्रजात्रिकायै ।
बज्रब्रीहियवायै बज्रमाषतिलायै । बज्रहिरण्यायै बज्रहस्ति-
कायै । बज्रदामपूरुपायै रयिमत्यै पुष्टिमती । बज्ररायस्योषायै
राजास्त्विति । भूमा वै होता । भूमा स्रुतयामण्यः भूमेवास्मिन्
भूमानं दधाति” इति । ‘स्रुताः’ सारथयः, ‘यामण्याः’ यामने-
तारः यामस्वामिनः, ‘विट्’ प्रजा, सा विशेष्टते । बह्वो गावो
यस्या विशः सा ‘बज्रगुः’, तथा बज्रश्यादीनि विशेषणानि ।
‘रयिमती’ प्रभृतधनयुक्ता, ‘पुष्टिमती’ शरीरपुष्टियुक्ता, ‘बज्र-
रायस्योषा’ बज्रविधमणिमुक्तादिधनपुष्टियुक्ता, यथैकविंश-
विंशष्टायाः प्रजाया अयं यजमानः ‘राजास्तु’ । प्रतिविंशपणं
पृथक्त्वे तु आदरार्थं वा राजेति द्रवृत्तिः । होतुर्भूमिरूपत्वं
पठनीयमन्त्रवाङ्मन्यादवगन्तव्यं । स्रुतानां यामण्यानां भूमरू-
पत्वं व्यापारवाङ्मन्यात् ॥

(५) उद्गातुः प्रोक्षणं विधत्ते । “शतेन चक्षुष्यैर्होतृभिः

सहोद्गाता । उत्तरतो दक्षिणा तिष्ठन् प्रोक्षति ॥ ३ ॥ अनेनाश्वेन
मेधेनेद्वा । अयं राजा सर्वमायुरेत्विति । आयुर्व्या उद्गाता ।
आयुः चत्त सङ्गृहीतारः । आयुर्पैवास्मिन्नायुर्द्धधाति” इति ।
वैश्वशूद्राभ्यां मातापितृभ्यामुत्पादिताः ‘चत्तारः’, कोशवृ-
द्धिकारिणः ‘सङ्गृहीतारः’, उद्गात्रादीनामायुष्यं तद्धेतुत्वादु-
पचर्यते ॥

(६) प्रतिदिशं राजपुत्रादीनां या शतसङ्ख्या तां प्रशंसति ।
“शतं भवन्ति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये
प्रतितिष्ठति” इति । दशेन्द्रियाणां प्रत्येकं दशसु नाडीषु वृत्तेः
शतेन्द्रियत्वं ॥

(७) शतसङ्ख्यागता या चतुःसङ्ख्याममूहे प्रवृत्ता तां प्रशंस-
ति । “चतुःशता भवन्ति । चतस्रो दिशः । दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठ-
ति” ॥ ४ ॥ इति । ‘चतुःशता’ चत्वारिंशतानि ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ।

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

(१) पञ्चमे महर्त्विजां प्रोक्षणमुक्तं । षष्ठेऽश्वशरीराङ्गमौ पत-
तां विन्दूनामनुमन्त्रणमुच्यते । तदेतद्विधत्ते । “यथा वै हविषो
गृहीतस्य स्कन्दति । एवं वा एतदश्वस्य स्कन्दति । यन्नित्तमना-
लभ्यमुत्सृजन्ति । यत् स्तोत्रा अन्वाह । सर्वजतमेवैनं करो-

त्यस्कन्दाय । अस्कन्नं हि तत् । यद्भुतस्य स्कन्दति" इति ।
 'यत्' यदि, 'निक्र' स्वानेन शाधितमश्वं, 'अनालम्भं' आल-
 म्भनरहितम्, 'उत्सृजन्ति' विन्दवः परिचिपन्ति । तदानीं
 यस्य यागान्तरेषु 'गृहीतभ्य हविषः', कश्चिदंशः 'स्कन्दति'
 भूमौ पतित्वा विनश्यति, 'एवं', एव 'अश्वस्य', तद्विन्दुजातं
 'स्कन्दति' भूमौ पतित्वा विनश्यति, तस्य विन्दुस्कन्दनदोषप-
 रिहाराय, 'स्वाक्वा अन्वाह' स्वाक्वा जलस्य लेशा विन्दवः तदि-
 धया अग्रये स्वाहेत्यादिमन्त्रोक्तयः स्वाक्वास्ता अनुवृथात्, भूमौ
 पतितस्वाकाननु इत्यादि तदानीमेव पठेत् । यदेतदनुवचनं
 तेनानुवचनेन विन्दूनां 'अस्कन्दाय' स्कन्दनदोषपरिहारार्थं,
 'एनं', अश्वं, 'मर्त्यजतमेव करोति', स्वाहाकारयुक्तस्य मन्त्रस्य
 पाठादेव सर्वैर्विन्दुभिः सहिताश्वो जतएव भवति । यथा
 सति 'जतस्य', द्रव्यस्य 'यत्' लेशरूपं, 'स्कन्दति', तदस्कन्दनं
 हि न हि तत्र स्कन्दनदोषोऽस्ति ॥

(१) अनुवचनीयानां मन्त्राणां मन्त्रां विधत्ते । "महस्रमन्वा-
 ह । महस्रमस्मितः सुवर्गां लोकः । सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्ये"
 इति । मन्त्रमकाण्डे प्रथमप्रपाठकस्य दशिणीषु अग्रये स्वाहेत्यनु-
 वाकास्तस्य आम्नाताः । तत्र मध्यमानुवाकं पठिता एकादश
 मन्त्राः । तत्रान्तिमः सर्वमौ स्वाहेत्ययमपमंहाररूपत्वात् अन्तं
 पठनीयः । ततःपूर्वं तु दश मन्त्राः शतकृत्य आवृत्ताः महस्रं
 मम्यद्यन्ते । तत् महस्रमनुवृथात् । स्वर्गलोकस्य वज्रभूत्य-
 त्वाभिप्रायेण महस्रमस्मितवचनं । न हि स्वर्गभागा मृन्मय

सम्यादयितुं शक्यन्ते । अतः सहस्रानुवचनेन स्वर्गाभिजयो भवति ॥

(३) अथ मन्त्रसङ्ख्यायां पक्षान्तरं विधत्ते । “यत् परिमिता अनुब्रूयात् । परिमितमवबुध्यते । अपरिमिता अन्वाह । अपरिमितः सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य समष्टौ” इति । सहस्रसङ्ख्यां गणयित्वा परिमितस्थानुवचने भागमपि परिमितमेव प्राप्नुयात् । अतो गणनामकृतैव अपरिमिता अनुब्रूयात् । स्वर्गलोकभोगस्येत्तया परिमितत्वाभावेनापरिमितवचनं तत्प्राप्तये सम्यक्षते ॥

(४) मन्त्राणां स्वाहाकारोपेतत्वेन अनुवचनस्य होमसाम्यमभिप्रेत्य प्रशंसति । “स्लोक्या जुहोति । या एव वर्धा आपः । ता अवबुध्यते” इति । विन्दुविषया मन्त्रोक्तयः ‘स्लोक्याः’, तामानुवचनरूपेण होमेन वर्षेषु भवा आपः प्राप्नोति ॥

(५) होतव्यानां विन्दूनां भूमौ पतनाद्भूमेरग्निमादृश्यमभिप्रेत्य प्रशंसति । “अस्यां जुहोति । इयं वा अग्निर्वैश्वानरः ॥ २ ॥ अस्यामेवैनाः प्रतिष्ठापयति” इति । होमाधारत्वसम्यादनाद्भूमेर्वैश्वानराग्निरूपत्वम् । अतस्तत्र होमे सति भूमौ ‘एव’, ‘एनाः’ आपः, ‘प्रतिष्ठापयति’ ॥

(६) स्लोक्यनुवचनस्य यज्ञसमाप्तिहेतुत्वमापद्य प्रशंसति । “उवाच ह प्रजापतिः । स्लोक्यासु च । अहमश्वमेधं सृष्ट्यापयामि । तेन ततः सृष्ट्येन चरामीति” इति । ‘स्लोक्यासु’ स्लोकरूपास्वप्सु, तद्विषयासु मन्त्रोक्तिषु ‘च’, एनमश्वमेधकृतं

‘अहं’ प्रजापतिः, ‘संस्थापयामि’ समापयामि, ‘ततः’, ‘संस्थितेन’ तावतैव समाप्तेन, ‘तेन’ अश्वमेधेन, सुक्तोच्चं ‘चरामि’ अश्वशयं सर्व्वं प्रतिपत्तिकर्म्मरूपत्वेनानुतिष्ठामि, इत्यत्र पुनः कदाचित् प्रजापतिरुवाच किल । तस्मात्प्रशस्तिर्दं सोऽयानुवचनं ।

(७) तत्र प्रथममन्त्रस्य तात्पर्य्यं दर्शयति । “अग्नये स्वाहे-
त्याह । अग्नये एवेनं जुहोति” इति । चतुर्थ्यन्तमग्निशब्दमुच्चार्य्य
प्रदानार्थस्य ‘स्वाहा’शब्दस्य प्रयोगात् ‘एनं’ स्तोकम्, ‘अग्नये’,
ऊतवानेव भवति ॥

(८) एवमुत्तरेषां नवाणां मन्त्राणां तात्पर्य्यं दर्शयति ।
“मामाय स्वाहेत्याह । मामायैवेनं जुहोति । सवित्र स्वाहे-
त्याह । सवित्र एवेनं जुहोति ॥ ३ ॥ मरुत्व्य स्वाहेत्याह ।
मरुत्व्या एवेनं जुहोति । पूषो स्वाहेत्याह । पूषे एवेनं जुहोति ।
वृहस्पतये स्वाहेत्याह । वृहस्पतये एवेनं जुहोति । अपां
मोदाय स्वाहेत्याह । अद्वा एवेनं जुहोति । वायवे स्वाहेत्याह ।
वायवे एवेनं जुहोति ॥ ४ ॥ मित्राय स्वाहेत्याह । मित्रायैवेनं
जुहोति । वरुणाय स्वाहेत्याह । वरुणायैवेनं जुहोति” इति ।
प्रथममन्त्रवङ्गाख्येयं ॥

(९) सर्व्वमन्त्रतात्पर्य्यं निगमयति । “एताभ्य एवेनं देव-
ताभ्यो जुहोति” इति । अग्न्यादिभ्यो वरुणान्ताभ्यः ‘एव’, ‘देव-
ताभ्यः’, उक्तमन्त्रपाठेन ‘एनं’ स्तोकमुद्धृत्य ‘जुहोति’ ॥

(१०) पूर्व्वं च सहस्रमन्त्राहेति यदुक्तं । तत्रैकैकस्य मन्त्रस्य
शतावृत्त्यापि क्रमेण सहस्रं मन्त्रादयितुं शक्यते । तद्व्यावर्त्तयितुं

मन्त्रदशकस्यैवावृत्तिं विधत्ते । “दश दश सम्पादं जुहोति द-
शाक्षरा विराट् । अन्नं विराट् । विराजैवान्नाद्यमवरुन्धे” इति ।
एकैकस्यामावृत्तौ दशमह्याकान्मन्त्रान् सम्पाद्यानुब्रूयात् । सङ्ग-
स्यैवानुवृत्तिर्न त्वेकैकस्य मन्त्रस्य मह्यायां सन्नायां ‘विराट्’
कन्दो दशाक्षरत्वादनहेतुत्वेनान्नरूपत्वात् ‘विराजैव’, भक्षमा-
णयोग्यमन्नं प्राप्नोति ॥

(११) दशानां मन्त्राणां आवृत्तिं विधत्ते । “प्र वा एषोऽस्मा-
न्लोकाच्यवते । यः पराचीराज्जतीर्जुहोति । पुनःपुनरभ्या-
वर्त्तं जुहोति । अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति” इति । ‘यः’
यजमानः, मन्त्रानुवचनरूपा एताः ‘आज्जतीः’, ‘पराचीः’
आवृत्तिरहिताः, ‘जुहोति’ । ‘एषः’ यजमानः, पुनरावृत्त्य-
भावाद्भूलोकात् ‘प्रच्यवते’, अतस्तत्परिहाराय भूयोभूयोमन्त्रा-
नावृत्त्यावृत्त्य एताः ‘जुहोति’ । तेन भूमौ ‘प्रतितिष्ठति’ ॥

(१२) योयमनुवाकादावुपक्रान्तस्कन्दनदोषः तं समादा-
योपसंहरति । “एताः ह वाव सोऽश्वमेधस्य संस्थितिमु-
वाचास्कन्दाय अस्कन्नं हि तत् । यद्यज्ञस्य संस्थितस्य स्क-
न्दति” इति । ‘सः’ प्रजापतिः, ‘एताः’ एवाक्रामाज्जतिं, स्क-
न्दनदोषपरिहाराय ‘अश्वमेधस्य’, समाप्तिहेतुम् ‘उवाच’,
‘संस्थितस्य यज्ञस्य’, सम्बन्धि ‘यत्’, द्रव्यं ‘स्कन्दति’ । ‘तत्’,
अस्कन्दनमेव ॥

इति षष्ठोऽनुवाकः ।

अथ मत्तमोऽनुवाकः ।

(१) षष्ठे श्लोकानुमन्त्रणमुक्तं । मत्तमेऽध्वर्याग्रेकस्यैव चतुर्दिक्षु प्रोक्षणमुच्यते । तत्र प्राच्यां प्रोक्षणं विधत्ते । “प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति पुरस्तात् प्रत्यङ् तिष्ठन् प्रोक्षति । प्रजापतिर्वै देवानामन्नादो वीर्यावान् । अन्नाद्यमेवास्मिन् वीर्यं दधाति । तस्मादयः पशूनामन्नादो वीर्यवत्तमः” इति । हे अयं ‘प्रजापतये’, ‘जुष्टं’ प्रियं, त्वां ‘प्रोक्षामि’ । अनेन मन्त्रेण पूर्वस्यां दिशि प्रत्यङ्मुखावस्थितोऽध्वर्युः प्रोक्षति । ‘देवानां’, मध्ये प्रजापतेरतिशयेनान्नभक्षणसमर्थत्वाद्दीर्घापेतत्वाच्च तन्मन्त्रबलात् ‘अस्मिन्’ अयं, अन्नादनमामर्थं शक्त्यतिशयं च मस्यादयति । ‘तस्मात्’ कारणात्, लोकेपि ‘अयः’, ‘पशूनां’, मध्ये वङ्गन्नभक्षकतिशयेन वीर्यवान् दृश्यते ।

(२) दक्षिणस्यां प्रोक्षणं विधत्ते । “इन्द्राग्निभ्यां त्वेति दक्षिणतः । इन्द्राग्नी वै देवानामोजिष्ठो बलिष्ठौ । आज एवास्मिन् बलं दधाति । तस्मादयः पशूनामाजिष्ठो बलिष्ठः” इति । ‘इन्द्राग्निभ्यां त्वा’, जुष्टं प्रोक्षामीति वाक्यशेषः । ‘देवानां’, मध्ये तावतिशयेनौजसा बलहेतुना युक्तो बलाधिक्ययुक्तो च अतोऽयेऽपि तदुभयं मस्यादयति । तस्मात्तत्कालेऽप्ययस्तादृशा दृश्यन्ते ॥

(३) पश्चिमदिशि प्रोक्षणं विधत्ते । “वार्यव त्वेति पश्चात् । वायुर्वै देवानामाशुः मारमारितम् । जवसंवास्मिन्दधाति । तस्मादयः पशूनामाशुः मारमारितमः” इति । ‘देवानां’, मध्ये ‘वायुः’, ‘आशुः’ शैक्षवान्, अत एवार्तिशयेन ‘मारमारी’ उक्त्वा-

र्षगामी, वायुमन्त्रेण अस्मिन् अश्वे वेगावस्थापनालोकेष्वश्वस्ता-
दृशो दृश्यते ॥

(४) उदीच्यां प्रोक्षणं विधत्ते । “विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्युत्त-
रतः । विश्वे वै देवा देवानां यशस्वितमाः । यश एवास्मिन्
दधाति । तस्मादश्वः पशूनां यशस्वितमः” इति । युद्धादा-
वश्वस्थातिशयेन यशस्वित्वं । स्पष्टमन्यत् ॥

(५) अश्वस्थाधोभागे प्रोक्षणं विधत्ते । “देवेभ्यस्त्वेत्यध-
स्तात् । देवा वै देवानामपचिततमाः । अपचितमेवास्मिन्
दधाति । तस्मादश्वः पशूनामपचिततमः” इति । सर्व्वलो-
कवर्त्तिनां सर्व्वेषां ‘देवानां’, मध्ये हविर्भुजो देवा अतिशयेन
पूजिताः ॥

(६) ऊर्ध्वभागे प्रोक्षणं विधत्ते । “सर्व्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्यु-
परिष्ठात् । सर्व्वे वै देवास्त्रिषिमन्तो हरस्त्रिनः । त्रिषिमे-
वास्मिन् हरो दधाति । तस्मादश्वः पशूनां त्रिषिमान् हर-
स्वितमः” इति । ‘त्रिषिमन्तः’ दीप्तिमन्तः, ‘हरस्त्रिनः’ हरसा
कार्य्यचमत्वलक्षणेन तेजसा युक्ताः । स्पष्टमन्यत् ॥

(७) अथावशिष्टप्रोक्षणमन्त्रे पूर्व्वभागस्य तात्पर्य्यं दर्शयति ।
“दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेत्याह । एभ्य एवेनं लो-
केभ्यः प्रोचति” इति । ‘दिवे त्वा’, जुष्टं प्रोक्षामीत्यध्याहृत्यर्थो
द्रष्टव्यः । एवमन्तरिक्षायत्वेत्यादौ योजनीयं । अनेन लोक-
त्रयप्रतीतिर्भवति ॥

(८) उत्तरभागस्य तात्पर्य्यं दर्शयति । “सते त्वा सते त्वा-

इत्यस्मिन्विश्वेभ्यस्त्वा विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्य इत्याह । तस्मादश्वमेध-
याजिनः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति" इति । 'मते' वर्त्तमान-
वस्तुप्रोत्यर्थे, 'अमते' इदानीमप्यविद्यमानाय कालान्तरवर्त्तिने,
यस्मात् 'विश्वेभ्यो भूतेभ्यः', इति मन्त्रेणाश्वः प्रोक्षितः, 'तस्मा-
दश्वमेधयाजिनः', देवादिरूपेणात्यन्तं सर्वं प्राणिनः 'उपजी-
वन्ति' । संहितायां पृथिव्यैलान्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वेति मन्त्र-
पाठः । अत्र तु दिवेत्वेत्यादि क इति पाठो विकल्पते ॥

(६) अथ विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति मन्त्रेण प्रश्नात्तराभ्यां प्रश्न-
मति । "ब्रह्मवादिनो वदन्ति । यन्प्राजापत्योऽश्वः । अथ कस्मा-
देनमन्याभ्यां देवताभ्योपि प्रोक्षतीति । अश्वे वै सर्वा देवता
अन्वायन्ताः । तं यद्विश्वेभ्यस्त्वाभूतेभ्य इति प्रोक्षति । देवता
एवास्मिन्नन्वायातयति । तस्मात् अश्वे सर्वा देवता अन्वा-
यन्ताः" इति । अश्वस्य प्रजापतिदेवताकल्पात् प्रजापत्यर्थे प्रोक्षणं
युक्तं । अत्र लिङ्गाग्न्यादिदेवतार्थमपि प्रोक्ष्यते तत् किं निमि-
त्तमिति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । यद्यपि प्रजापतिरेव मुख्यस्त्वामो
तथापि प्रजापतेः सर्वदेवतात्मकत्वात्तद्वाग सर्वामामपि
देवतानां अश्वेनुगतिरस्ति । अतएवादीच्यां दिशि 'विश्वेभ्यस्त्वा
देवेभ्यः' इति मन्त्रेणाश्वः प्रोक्षितः । तेन प्रोक्षणेन 'सर्वाः', अपि
'देवताः', अस्मिन् 'अश्वे', अनुगताः कुर्याति । तस्मात् प्रजा-
पतिद्वारा मन्त्रसामर्थ्यादप्यस्मिन्नश्वे सर्वा अपि देवता अनु-
गता इति तदर्थमपि प्रोक्षणं युक्तं ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

(१) सप्तमेऽध्वर्य्वश्वप्रोक्षणमुक्तं । अष्टमेऽश्वचरितानां अश्व-
रूपाणाञ्च होमा उच्यन्ते । तत्राश्वचरितहोमं विधत्ते । “यथा
वै हविषो गृहीतस्य स्कन्दति । एवं वा एतदश्वस्य स्कन्दति ।
यत्प्रोक्षितमनालभ्यमत्सृजन्ति । यदश्वचरितानि जुहोति । सर्व-
ज्जतमेवेनं करोत्यस्कन्दाय । अस्कन्ः हि तत् । यद्भुतस्य
स्कन्दति” इति । स्तोत्रानुमन्त्रणविधिवाक्यवदिदमश्वचरित-
होमविधिवाक्यं व्याख्येयं ॥

(२) होममन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । “ईङ्काराय स्वाहे-
ङ्कताय स्वाहेत्याह । एतानि वा अश्वचरितानि । चरितैरे-
वैनं समर्धयति” इति । अश्वो हि खाद्यं दृष्ट्वा याचितुं यं
शब्दं करोति स शब्दः ‘ईङ्कारः’, तस्मै, स्वाज्जतमिदमस्तु । ई-
ङ्कारेण शब्देन विषयीकृतं यद्रव्यं तत् ‘ईङ्कृतं’, तस्मै, स्वाज्जत-
मिदमस्तु । ईङ्कारायेत्यादिकः सप्तमकाण्डोक्तो योऽनुवाकः,
तस्मिन्ननुवाके प्रोक्तानि ‘एतानि’ सर्वाणि, ‘अश्वचरितानि’,
तद्धोमेनाश्वचरितैः, समृद्धं करोति ॥

(३) अश्वचरितहोममाचिष्य समाधत्ते । “तदाहुः । अना-
ज्जतयो वा अश्वचरितानि । नैता होतव्या इति । अथो
खल्वाहुः । होतव्या एव । अत्र वावेवं विद्वानश्वमेधः स स्था-
पयति । यदश्वचरितानि जुहोति । तस्माद्धोतव्याः” इति ।
तत्राश्वचरितहोमविषये केचिदाक्षेपादिन एवमाहुः । यान्ये-

तानि 'अश्वचरितानि' ईक्षारादीनि, तेषां चेष्टारूपत्वेन देव-
तानामभावाद्देवतारहितस्य च हविःप्रदानस्याभावादश्वचरि-
तानामाहुतियोग्यता नास्ति तस्मात् 'एताः', अश्वचरितप्रति-
पादकमन्त्रैः साध्या आहुतयः, 'न होतथा इति' । अत्र समा-
धानवादिन एवम् 'आहुः' । 'होतव्या एव', एता आहुतयः,
देवतानां सङ्गावात् । जैमिनीयमते तावद्विद्यहवतो देवता
नापेक्षिता । मन्त्रगतशब्देर्पाहितस्यैवार्थं च देवतात्वाभ्युपगमात् ।
वैयसिकमते तु मन्त्रेव सर्वत्र तत्तदभिमानिन्या देवताः ।
अभिमानिन्यपदेशस्त्विति सूत्रेण मृदन्नवीदापाऽब्रूवन्नित्यादेः
विद्यहवतीनां देवतानां प्रतिपादितत्वात् 'तस्माद्धोतव्याः',
एव । न चात्र होमं प्रयोजनाभावः शङ्कनीयः । 'यदश्वचरि-
तानि', जुहुयात् तदानोमेवं 'विद्वान्', एतद्धोमाभिज्ञः,
कृत्स्नचेष्टाविषयहोमेन कृत्स्नावयवस्याश्वस्य ऊतममानत्वादत्रैव
कृत्वाऽऽदावेव सर्वमश्वमेधं समापयति । अतः प्राञ्चितस्याश्व-
स्यालम्भात्प्रागेवेत्सुर्गेऽपि स्कन्देन दोषाभावाद्धोतव्या आहु-
तय इति निर्णयः ॥

(४) तामामाहुतीनां देशकालौ विधत्ते । "बहिर्धावा एन-
मेतदायतनाद्धाति । भ्रातृव्यमस्मै जनयति । यस्यानायतने-
ऽन्यत्राग्नेराहुतीर्जुहोति । सावित्रिया इष्टयः पुरस्तात्विष्ट-
कृतः । आहवनीयेऽश्वचरितानि जुहोति । आयतन एवास्या-
हुतीर्जुहोति । नास्मै भ्रातृव्यं जनयति" इति । 'यस्य' यजमा-
नस्य, 'अग्नेः', 'अन्यत्र' प्रदश, 'अनायतने' आहुतीनामयोग्य

स्थाने, यस्य 'आहुतीर्जुहोति', तदानीमेनं यजमानं 'एतत्' एतेनान्यत्र होमेन, 'आयतनात्', 'बहिर्धा' बहिर्दधाति, स्वकी-यस्थानान् निःसारयति । किञ्चास्य यजमानस्य शत्रुं 'जन-यति' । तस्माद्येयमिष्टिः सावित्रमष्टाकपालं निर्वपति इति विधास्यते । तदीयः 'स्विष्टकृतः', पूर्वं आहवनीयाग्नौ तानि जुहुयात् । 'स्विष्टकृतः पुरस्तात्', इति कालविधिः । 'आव-हनीय' इति देशविधिः । एवं सत्याहुतियोग्य एव स्थाने हुतवान् भवति । शत्रुश्च नात्यद्यते ॥

(५) तन्त्रसावित्रिया दृष्ट्या इति विशेषममहमानानां केषाञ्चिन्मतमुपन्यस्यति । "तदाहुः । यज्ञमुखे यज्ञमुखे होत-व्याः । यज्ञस्य कृष्यै । सुवर्गस्य लोकस्थानुख्यात्यै इति" इति । तत्तदिष्टिप्रारम्भे सर्व्वत्र होतव्याः सर्व्वस्थाः स्वफलमामर्थ्याय सहोमः सम्यद्यते । किञ्च स्वर्गलोकोऽपि नैरन्तर्य्येण प्रस्था-पितो भवति ॥

(६) एतस्य पूर्व्वपक्षमतस्य निरोधकर्तृणां सिद्धान्तिनां मतं दर्शयति । "अथो खल्वाहुः । यद्यज्ञमुखे यज्ञमुखे जुहुयात् । पशुभिर्यजमानं व्यर्द्धयेत् । अत्र सुवर्गलोकात्यद्यते । पापीयान्-त्स्यादिति । संहदेव होतव्याः । न यजमानं पशुभिर्यर्द्धयति । अभिसुवर्गं लोकं जयति । न पापीयान् भवति" इति । यत्तदिष्ट्यारम्भे यदि जुहुयात् । तदानीमेकस्मिन् होमे फल-साधकत्वविश्वासाभावेनेह लोके 'यजमानं', 'पशुभिः', विद्युक्तं कुर्यात् । जन्मान्तरेऽपि स्वर्गप्राप्तेऽप्यवपद्यते । तत्रापि रचितो

भवेत् । यत्रोत्पन्नस्तत्रापि 'पापीयान्' अतिशयेन दरिद्रः, भवेत् । 'इति' एवम्, अभिज्ञाः पूर्वमतं दूषयन्ति । तस्मात् 'सकृदेव होतव्याः' । तथा सति तत्र विश्रामसङ्गावात् नोक्त-
दोषाः प्रसरन्ति ।

(७) यथाक्ताश्चरितहोमानन्तरमेवाञ्जोताय स्वाहा कृ-
ष्णाय स्वाहेत्यनुवाकद्वयोक्तानामश्वरूपाणां होमं विधत्ते । "अ-
ष्टाचत्वारिंशतमश्वरूपाणि जुहोति । अष्टाचत्वारिंशदक्षरा
जगती । जागतोऽश्वः प्राजापत्यः समृद्धे" इति । अञ्जोताय
स्वाहेति मन्त्रोऽश्वस्य रूपं ब्रूते । अञ्जिरं जनवर्णः कृष्णः पतः
शुक्लः । उभयवर्णमेलनेन मिश्रमश्वस्य रूपमन्त्रोक्तं । एवमु-
त्तरेष्वपि मन्त्रेषु नानाविधानि स्वरूपाण्युच्यन्ते । तद्रूपप्रति-
पादकाश्चमन्त्रा अनुवाकद्वये मिलित्वा चत्वारिंशत्सङ्ख्याका-
स्तप्रतिपाद्यानि तावन्ति रूपाण्युद्दिश्य जुहुयात् । जगती-
कन्दमस्तत्सङ्ख्यायुक्ताचरोपेतत्वात् । पशूनां जगतीकन्दो लभ्यते
तेनाश्वस्य जागतत्वात् । तादृशः 'अश्वः', प्रजापतिदेवताकः ।
अनुवाकद्वयेऽपि सर्वस्मै स्वाहेत्ययं मन्त्रान्ते समास्नातः । नास्य
पूर्वं मन्त्रवत् । कश्चिद्रूपविशेषं ब्रूते ॥

(८) तस्य रूपं समष्टिवाचकत्वान्नाष्टाचत्वारिंशत् तत्स-
ङ्ख्यायामन्तर्भूतः तस्मात्तद्धोमं पृथग् विधत्ते । "एकमतिरिक्तं
जुहोति । तस्मादेकः प्रजास्वर्धुकः" इति । यस्मादत्र समष्टि-
वाचक उक्तसङ्ख्यातिरिक्तः । तस्मात्तत्केऽपि प्रजासु स्वर्वासु
मध्ये 'एकः', एव स्वामी समृद्धिशोलेभ भवति ॥

इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

(१) अष्टमेऽश्वचरितानामश्वरूपाणाञ्च होम उक्तः । नवमेऽश्वनामवाचनमभिधीयते । तथा च सूत्रकार आह । ‘विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रेत्यश्वस्य दक्षिणे कर्णे यजमानमश्वनामानि वाचयित्वेति’ । तानि च नामानि सप्तमकाण्ड एवमास्नातानि । ‘विभूर्मात्रा प्रभूः पित्राश्वोऽसि हयोस्त्योसि नरोस्त्वांसि सप्तिरसि वाज्यसि वृषासि नृम्णा असि ययुर्नामास्वादित्यानां यत्वान् विहीति’ । तत्राद्यस्य नामद्वयस्य तात्पर्यं दर्शयति । “विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रेत्याह । इयं वै माता । अशौ पिता । आभ्यामेवैनं परिददाति” इति । तत्राद्यस्य नामत्रयस्य अयमश्वः स्वकीयमाहसामर्थ्येन ‘विभूः’ वैभवयुक्तः, स्वकीयपितृसामर्थ्येन ‘प्रभूः’ प्रभावयुक्तः, वैभवं विविधभक्षमम्पत्तिः । प्रभवं युद्धादौ योद्धृत्वं, इत्येव मन्त्रौ यत् ‘आह’, तेन सर्वजगन्मात्रे पृथिव्यै सर्वं जगत् पितृस्थानीयेषु लोकाय च ‘एनम्’ अश्वं, समर्पितवान् भवति ॥

(२) ततोयचतुर्थ्योर्नाम्नोस्तात्पर्यं दर्शयति । “अश्वोऽसि हयोऽसीत्याह । शाख्येवैनमेतत् । तस्माच्छ्रिष्टाः प्रजा जायन्ते” इति । ‘अश्वोऽसि’ व्याप्तिशीलोऽसि, ‘हयोऽसि’ शीघ्रगतिमानसि, ‘एतत्’ एतेन मन्त्रेण, ‘एनम्’ अश्वं, ‘शाख्येव’ व्याप्तिशीलः शीघ्रगतिशीलो भवेत्युपदिश्यते । यस्मादत्र शासनं कृतं ‘तस्मात्’, लोकेऽपि ‘प्रजाः’ पुत्रादयः, ‘श्रिष्टा जायन्ते’ । एवमेवं वर्तध्वमिति मातापितृभ्यामनुश्रिष्टा भवन्ति ॥

(३) पञ्चमनाम्नस्तात्पर्यं दर्शयति । “अत्यमीत्याह । तस्मादश्वः सर्वान् पशून्त्येति । तस्मादश्वः सर्वेषां पशूनां श्रेष्ठं गच्छति” इति । पशुजातीयान् ‘सर्वान्’, अपि श्रेष्ठेन जेतुं समर्थत्वात् ‘अत्यनामाऽमि’, यस्मान्मन्त्र एवमाह । ‘तस्मात्’, लोकेऽपि ‘अश्वः’, गोमहिषादीन् ‘सर्वान् पशून्’, ‘अत्येति’ ‘श्रेष्ठं’, च ‘गच्छति’ । अधिककार्यकारित्वम् ‘अत्यः’, बज्र-मूल्याहृतं ‘श्रेष्ठं’ ॥

(४) एतन्मन्त्रनामधेदनं प्रशंसति । “प्रयशः श्रेष्ठमाप्नोति । य एवं वेद” इति । यशः कीर्तिधनविद्यादिभिराधिक्यं श्रेष्ठं ॥

(५) षष्ठादीनां चतुर्णां नाम्नां तात्पर्यं दर्शयति । “नरो-स्वर्वासि मग्निरमि वाज्यमीत्याह । रूपमेवास्येतन्महिमानं याचष्टे” इति । उपर्यारूढान् पुरुषान् जेतुं समर्थः ‘नरः’, ‘अर्वा’गमनकुशलः । ‘मग्निः’ मङ्गलमपु ममवायकुशलः, ‘वाजो’ वेगवान्, तेषां नाम्नां स्वरूपमेवाश्वस्य ‘महिमानं’, विख्यापयति । अतो नाम्नाभिर्वक्तव्यं किञ्चिदस्ति ॥

(६) दशमस्य नाम्नस्तात्पर्यं दर्शयति । “ययुर्नामामीत्याह । एतद्वा अश्वस्य प्रियं नामधेयम् । प्रियेणैवेनं नामधेयेनाभिवदति । तस्मादय्यामित्रौ मङ्गल्य । नाम्ना च ध्वयेत । मित्रमेव भवतः” इति । यानृगोलः ‘ययुः’, ‘नामासि’ एतन्नामधार्यसि, ययुरित्येतदेव सर्वेषां नाम्नां मध्ये ‘अश्वस्य प्रियं नामधेयं’ । एतदेव प्रियत्वं दर्शयतुमत्र ‘मन्त्रे’ नामशब्दः प्रयुक्तः ।

एतन्मन्त्रपाठे सति 'प्रियेणैव', 'नामधेयेन', 'एनं' अश्वं, अभि-
मुखीकृत्य ब्रवीति । यस्मादप्रियं नामोक्तं 'तस्मात्', 'अमित्रैः'
परस्परवैरिणावपि, क्वचिन्मार्गादौ परस्परं 'सङ्गत्य', हे स्वामिन्
हे पितरित्यादिना प्रियेण 'नाम्ना', परस्परमाकुर्येते चेत्
तदानीमेव वैरं परित्यज्य मित्रतां प्रतिपद्यते ॥

(७) एकादशस्य नाम्नस्तात्पर्यं दर्शयति । “आदित्यानां
पत्वान्विहीत्याह । आदित्यानेवैनं गमयति” इति । हे अश्व
त्वं 'आदित्यानां', 'पत्वं' पतनं गमनं, 'अन्विहि' अनुगच्छ,
अत्रादित्यसमानगतिरित्येतन्नामार्थतो निर्दिष्टमनेन मन्त्रेण ।
'एनं' अश्वं, 'आदित्यानेव', प्रापयति ॥

(८) एतस्मान्नामवाचनादनन्तरं अनुष्ठेयान् होमान् विध-
त्ते । “अग्नये स्वाहा स्वाहेन्द्राग्निभ्यामिति पूर्वहोमाच्चुहोति ।
पूर्वं एव द्विषन्तं भ्रातृव्यमतिक्रामति” इति । आहवनीयविह-
रणानन्तरमेवेतरहोमेभ्यः पूर्वमनुष्ठेयत्वात् पूर्वहोमाः । तत्रैते
पञ्चमन्त्राः संहितायामास्ताः । 'अग्नये स्वाहा । स्वाहेन्द्रा-
ग्निभ्याम् । स्वाहा प्रजापतये । स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः । स्वाहा
सर्वाभ्यो देवताभ्यः' इति । अत्र प्रथममन्त्रः स्वाहान्तः । इतरे
स्वाहादिकाः तानेतान् पञ्चाभिप्रेत्य होमानिति वज्रवचन-
युक्तमनेन होमेनेतरयजमानेभ्यः पूर्वाभावापेक्षद्वेषकारिणं
शत्रुमतिक्रामति ॥

(९) होमादूर्द्ध्वमश्वोत्सर्गं विधत्ते । “भूरसि भुवे त्वा भ-
व्याय त्वा भविष्यते त्वेत्तुत्सृजति सर्व्वत्वाय” इति । हे अश्व त्वं

‘भूरमि’ नित्यं सत्तायुक्तोमि, अतो ‘भुवे’ भूताय, पूर्वं निष्प-
न्नाय वस्तुने, त्वामुत्सृजामि । ‘भव्याय’ भवते वर्त्तमानाय,
त्वामुत्सृजामि, तथा ‘भविष्यते’, वस्तुने त्वामुत्सृजामि । काल-
त्रयवर्त्तिवस्तुरक्षार्थमित्यर्थः । अस्य मन्त्रस्य शेषो विश्वेभ्यस्त्वा
भूतेभ्य इत्ययमंशः संहितायामास्नातः । अतोऽनेन मन्त्रेणा-
त्मर्गः ‘सर्व्वत्वाय’ सर्व्ववस्तुरक्षार्थं, सम्यद्यते ॥

(१०) यदुक्तं सूत्रकारेण । ‘अश्वमुत्सृज्य देवा आशापाला
इति विभ्यः परिददाति । शतं कवचिना रक्षन्त्यपर्यावर्त्तयन्ता
अश्वमनुचरन्ति चतुःशता इत्येकेषामिति’ । तन्मन्त्रमनूय
तात्पर्य्यं दर्शयति । “देवा आशापाला एतं देवेभ्योऽश्वं मेधाय
प्राक्षितं गोपायतेत्याह । शतं वै तस्या राजपुत्रा देवा आ-
शापालाः । तेभ्य एवैनं परिददाति” इति । हे ‘आशापालाः’
दिक्पालकाः, ‘देवाः’, ‘देवेभ्योऽश्वं’, ‘मेधाय’ देवमन्त्रभियागा-
र्थं, ‘प्राक्षितं’, ‘एतं’ अश्वं, ‘गोपायत’ । अस्मिन्मन्त्रे आशापाल-
देवशब्देन अभिषिक्तस्य राज्ञः पुत्राः । ‘तस्याः’ राज्ञा सहैक-
स्मिन्मन्त्रे शयनार्हाः । शतमङ्गलाका विवक्षिताः, अतोऽनेन मन्त्रेण
‘तेभ्यः’ ‘एव’, राजपुत्रेभ्यः रक्षार्थं ‘एनं’ अश्वं, ‘परिददाति’ ॥

(११) यदुक्तं सूत्रकारेण । रथकारकुले वसतिर्भवतीह धृतिः
स्वाहेति मायमयस्य चतुर्षु पक्षु चतस्मा धृतीर्जुहोतीति ।
तदिदं विधत्ते । “ईश्वरो वा अश्वः प्रमुक्तः परां परावतं
गन्ताः । इह धृतिः स्वाहेह विधृतिः स्वाहेह रन्तिः स्वाहेह
रमतिः स्वाहेति चतुर्षु पक्षु जुहोति ॥ १ ॥ एता वा अश्वस्य

बन्धनम् । ताभिरेवैनं बध्नाति । तस्मादश्वः प्रमुक्तो बन्धनमा-
 गच्छति । तस्मादश्वः प्रमुक्तो बन्धनं जहाति” इति । स्वेच्छा-
 सञ्चाराय ‘प्रमुक्तोऽश्वः’, ‘परां परावतं’ अत्यन्तं दूरं, ‘गन्तोः’
 ‘ईश्वरः’ गन्तुं समर्थः । अतो रात्रौ रक्षकेषु राजपुत्रेषु यत्र
 कापि गमिष्यतीति भोत्या सायङ्काले तमश्वं रथकारगृहे
 स्थापयित्वा तदीयेषु चतुर्षु पदेषु चतुर्भिर्मन्त्रैर्जुहुयात् ।
 मन्त्राणामयमर्थः । ‘इह’ दक्षिणपूर्वपादस्य स्थाने, ‘धृतिः’
 धारणं नैश्चल्यमस्तु, तदर्थमिह स्वाहुतम् । ‘इह’ वामपूर्व-
 पादस्थाने, ‘विधृतिः’ विशेषेण धारणमस्तु, तदर्थमिदं स्वाहु-
 तम् । ‘इह’ दक्षिणपृष्ठपादस्थाने, ‘रन्तिः’ स्त्रैर्येण क्रीडास्तु ।
 एवं वामपादपृष्ठस्थानेऽपि ‘रमतिः’ स्त्रैर्येण क्रीडास्तु । इति
 ‘एताः’ आहुतयः, एव ‘अश्वस्य’, ‘बन्धनं’ साधनं, ‘ताभिरेव’
 आहुतिभिः, ‘एनं’ अश्वं, ‘बध्नाति’ । ‘तस्मात्’ आहुतिसाम-
 र्थात्, एव स्थानसञ्चाराय ‘प्रमुक्तः’, अपि ‘अश्वः’, साधनं बन्धन-
 स्थानं प्रति ‘आगच्छति’, ‘तस्मात्’ एव सामर्थ्यात्, ‘प्रमुक्तोऽपि’
 ‘अश्वः’, रात्रौ बन्धनस्थानं न परित्यजति ॥

(१२) शतं राजपुत्रा रक्षका इत्यमुं पञ्चमुक्त्वा शतचतुष्टयम-
 ह्नाका रक्षका इत्यमुं पञ्चं विधत्ते । “राष्ट्रं वा अश्वमेधः । राष्ट्रे
 खलु वा एते व्यायच्छन्ते । येऽश्वं मेधः रक्षन्ति । तेषां यच्च
 उदृचं गच्छन्ति । राष्ट्रादेव ते राष्ट्रं गच्छन्ति । अथ य उदृचं
 न गच्छन्ति । राष्ट्रादेव ते व्यवच्छिद्यन्ते । परा वा एष सि-
 च्यते । योऽबलोऽश्वमेधेन यजते । यदमित्रा अश्वं विन्देरन् ।

हन्तेतास्य यज्ञः । चतुःशता रचन्ति । यज्ञस्याघाताय" इति ।
 योयमयमेधो यागः सोऽयं 'राष्ट्र'स्वरूपभूत एव तत्प्राप्तिहेतु-
 त्वात् । एवं मति यागयोग्यम् 'अयं' ये रचन्ति । ते राष्ट्रनि-
 मित्तमेव तत्स्वरैः सह कलहं कुर्वन्ति । "तेषां" रचकाणां मध्ये,
 'ये' पुरुषाः, 'उद्धृत्' उत्तममन्त्रपर्यान्तं, रक्षणममाप्तिपर्यान्त-
 मित्यर्थः । तां समाप्तिं ये 'गच्छन्ति', 'ते' पुरुषाः, अस्माद्वर्त्त-
 मानात् 'राष्ट्रादेव', कर्माकलहं भावि'राष्ट्रं', 'गच्छन्ति' ।
 'अयं', 'ये' रचकाः, 'उद्धृत्' रक्षणममाप्तिं, 'न गच्छन्ति',
 'ते', वर्त्तमानात् 'एव', 'राष्ट्राद्भावच्छिद्यन्त', किन्तु कर्त्तव्य-
 भाविग्राह्यात् । एवं मति 'यः', राजतत्स्वरान्नापहारिणा जेतुं
 बलहीनः 'अयमेधेन', यष्टुमारभते । 'एषः' राजा, 'परा-
 मिच्यते' यज्ञात्पराभूतो भवति । यदि शत्रवः 'अयं', 'विन्दे-
 रन्' लभेरन्, अपहरन्त्युः, तदानोम् 'अयं', 'यज्ञा हन्यते' ।
 तस्मात्तद्वावृत्त्यर्थं शतचतुष्टयमष्टाकाः मुख्याः पुरुषाः तमयं
 रक्षेयुः । तान् सूत्रकार उदाजहार । शतं तस्या राजपुत्राः
 सन्नद्धाः सन्नद्धमारयिनः शतमुया राजानः सन्नद्धाः सन्न-
 द्धमारयिनः शतं वैश्या विपयिनः शतं शूद्रा विमारयिनः त-
 ऽयस्य गोप्राणा भवन्तीति ॥

(१३) प्रमादादयेऽपहृते मति प्रायश्चित्तं विधत्ते । "अया-
 न्यमानोय प्रोच्येयुः । सैव ततः प्रायश्चित्तिः" ॥ ४ ॥ इति ।
 चतुःशतैः मन्त्रचमाणमयं यद्यमिवा गृह्णीयुः । तदानोम्,
 'अन्यं' अयं, तद्रूपवर्णवयमं तं 'आनीय', प्रोच्यं कुर्युः ।

‘सैव’ प्रोक्षणक्रिया, ‘ततः’ अश्वनाशदोषात्, ‘प्रायश्चित्तिः’
विमोक्षणहेतुः ॥

इति नवमोऽनुवाकः ।

अथ दशमोऽनुवाकः ।

(१) नवमेश्वनामवाचनमश्वोत्सर्गश्चेत्युभयमभिहितं । दशमे
दीक्षाभिधीयते । यदुक्तं सूत्रकारेण । एतस्य संवत्सरस्य योत्त-
रामावास्यासंख्यामुखां सम्भरति त्रैधातवोया दीक्षणीयाकृत्यै
प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति चत्वार्योद्गृहणानि जुहोति स्वाहाधिमाधी-
ताय स्वाहेति त्रीणि वैश्वदेवानोति । तत्र वैश्वदेवानि विधत्ते ।
“प्रजापतिरकामयताश्वमेधेन यजेयेति । स तपोऽतप्यत । तस्य
तेपानस्य । सप्तात्मनो देवता उदक्रामन् । सा दीक्षाऽभवत् । स
एतानि वैश्वदेवान्यपश्यत् । तान्यजुहोत् । तैर्वै स दीक्षामवा-
रुन्ध । यद्वैश्वदेवानि जुहोति दीक्षामेव तैर्यजमानोऽवरुन्धे” ॥१॥
इति । ‘प्रजापतिः’, अश्वमेधं यष्टुं कामयमानस्तत्सिद्धये ‘तपः’,
अकुरुत । ‘तेपानस्य’ तपःकृतवतः, प्रजापतेः ‘आत्मनः’, सका-
शात्, ‘सप्त’शीर्षणा प्राणरूपा ‘देवताः’, ‘उदक्रामन्’ । तास्य
देवताः स्वकीयं रूपमुपसंहृत्य दीक्षारूपेणाविर्भूताः, ततः ‘सा’
सप्तदेवात्मिका, ‘दीक्षाऽभवत्’ । तस्यां दीक्षायां ‘सः’ प्रजापतिः,
‘एतानि’ स्वाहाधिमाधीतायस्वाहेत्यादीनि वैश्वदेवनामकानि
मन्त्रवाक्यानि, दृष्ट्वा तानि ऊत्वा ‘तैः’, ‘दीक्षां’, स्वाधीनां

हृतवान्, अतो यजमानः 'वैश्वदेवानि', जुहुयात् । 'तैः', 'दीक्षाः' ।
स्वाधीनां करोति ॥

(२) मङ्ग्यां विधत्ते । "मग्न जुहोति । मग्नं हि ता देवता
उदक्रामन्" इति । देवतानां दीक्षारूपेण परिणतानां मग्न-
त्वादत्रापि मग्न जुहुयात् ॥

(३) तेषां मग्नानां प्रतिदिनं होमं विधत्ते । "अन्वहं जुहो-
ति । अन्वहमेव दीक्षामवरुन्धे" इति । स्पष्टार्थः ॥

(४) मामान्येन विहितं विगेषेण विभज्य विधत्ते । "त्रीणि
वैश्वदेवानि जुहोति । चत्वार्योद्ग्रहणानि । मग्नं सम्यद्यन्ते । मग्नं
वै शीर्षण्याः प्राणाः । प्राणा दीक्षा । प्राणैरेव प्राणां
दीक्षामवरुन्धे ॥ २ ॥" इति । स्वाहाधिमित्यादीनि 'त्रीणि',
आकृत्यै प्रयुज इत्यादीन्योद्ग्रहणमञ्जकानि 'चत्वारि', एवं
मग्नमङ्ग्यायाः 'शीर्षणप्राण', ममा एते होमाः । 'दीक्षा',
च प्राणरूपा, अतः प्राणरूपैर्होमैः प्राणरूपां 'दीक्षां',
प्राप्नोति ॥

(५) स्वाहाधिमित्यादीनां वैश्वदेवाख्यानां मग्नसु दिनेषु
होतव्यानां मङ्ग्यां विधत्ते । "एकविंशतिं वैश्वदेवानि जु-
होति । एकविंशतिर्वै देवलोकाः द्वादशमामाः पञ्चर्त्तवः ।
त्रय इमे लोकाः । अमावादित्य एकविंशः" इति । एकै-
कस्मिन् दिने त्रीणि त्रीणि त्रीणीत्येवं मग्नस्वपि दिनेषु मि-
लित्वा एकविंशतिमङ्ग्या सम्यद्यते । अतएव स्वाहाधिमि-
त्यनुवाकेऽप्येकविंशतिरेव मन्त्रा आस्ताः । भागद्वेतो देव-

लोकाश्च एकविंशतिमह्याका मामर्तुर्लोकादित्याभिमानी-
भिर्देवैरधिष्ठिताः । अतस्तत्र भोगमिद्वये मा सङ्ख्या युक्ता ॥

(६) तत्रादित्यलोकं विशेषतः प्रशंसति । “एष सुवर्गो
लोकः । तद्दैव्यं चक्रम् । मा श्रीः । तद्ब्रध्नस्य विष्टपम् । तत्स्रा-
राज्यमुच्यते” इति । यत्रादित्यस्तिष्ठति । एष एवोत्तमः ‘स्वर्गो
लोकः’ । तदेवादित्यस्थानं । ‘तद्दैव्यं चक्रं’ देवसम्बन्धिवलं ।
तस्य बलस्यादित्यप्रकाशाधीनत्वात् मैवादित्यावस्थानभूमिः ।
‘श्रीः’ देवी विभूतिः । तत्र ह्यैश्वर्यमहदस्ति । तदेवादित्यस्थानं ।
‘ब्रध्नस्य’ परिवृढस्य खर्गस्य लोकस्य, ‘विष्टपं’ उत्तमस्थानं,
उत्तमभोगानां तत्र विद्यमानत्वात् । ‘तत्’ एवादित्यस्थानं, ‘स्रा-
राज्यं’ ब्रह्मलोकरूपं, इति ‘उच्यते’ । आदित्यमण्डलं भित्वा
ब्रह्मलोके गन्तव्यत्वादतो वैश्वदेवानामेकविंशतिमह्यां प्रशस्ता ।
प्रतिदिनं त्रीणि त्रीणि इत्येवमेकविंशतिमह्यां सूत्रकारः
स्पष्टोचकार, सप्ताहमन्वहमौद्गहणैर्वैश्वदेवश्चोत्तरोत्तरैः प्रच-
रति षडुत्तमेह्न्यौद्गहणानि जुहोति । सर्वस्मै स्वाहेति पूर्णा-
हुतिमुत्तमामिति ॥

(७) प्रकारान्तरेण सङ्ख्यां सम्पाद्य होमं प्रशंसति । “त्रिं-
शत्तमौद्गहणानि जुहोति । त्रिंशदशचरा विराट् । अन्नं
विराट् । विराजैवान्नाद्यमवरुन्धे” इति । यानि वैश्वदेवानि
स्वाहाधिमित्यादीनि तान्यप्यश्वमेधस्याद्यमनहेतुत्वात् औद्गह-
णानीत्युच्यते । उद्यमनहेतुत्वञ्चोत्तरानुवाके वक्ष्यते, तं वैश्वदे-
वान्येवोदयच्छन्ति । ‘ततो’ वैश्वदेवरूपिण्यौद्गहणान्येकविं-

शतिप्राकृतानौत्थौद्गृहणानि चत्वारि चत्वारि । प्रकृतौ हि यचा-
ध्वर्युः 'श्रौद्गृहणानि जुहोति' । तद्यजमानोऽध्वर्युरन्वारभ्य पञ्च
जुहोति वाचामेवाग्दीक्षितामिति सूत्रोक्ताः पञ्चाहुतयोऽत्र
प्रवर्तन्ते । वक्ष्यमाणपूर्णाहुतिरेका । तदेवं त्रिंशत्यष्ट्या-
सम्पत्तिः । तथा सति विगाट्कुन्दोदाराद्यप्राप्तिर्भवति ॥

(८) वैश्वदेवमन्त्रेषु विद्यमानं किञ्चिद्विशेषं प्रशंसति ।
“त्रेधा विभज्य देवतां जुहोति । व्यावृता वै देवाः । व्यावृत इमे
लोकाः । एषां लोकानामाष्टौ । एषां लोकानां ऋष्ये” इति ।
वैश्वदेवमन्त्रेष्वेकैकां 'देवतां त्रेधा विभज्य', आम्नाता । तद्यथा ।
अदित्यै स्वाहा, अदित्यै मध्वै स्वाहा, अदित्यै मरुद्भ्योकायै स्वा-
हेत्यदितिरेव त्रेधाक्ता । एवमितरदण्डाद्यायै । अतस्त्रेधा-
विभागेनैकैकस्या देवताया होमः कर्तव्यः । यथा 'देवाः',
'व्यावृतः' पूर्वोदाहृतप्रकारेण त्रिप्रकारदुक्ताः । एवं 'लोकाः',
अपि पृथिव्यन्तरिक्षद्युमेदेनैत 'व्यावृतः' त्रिप्रकाराः । अतस्त्रे-
धाविभक्तदेवताहोमा लोकत्रयप्राप्त्यै भवति ॥

(९) दीक्षायां दिनसङ्ख्यां विधत्ते । “अप वा एतस्मात्
प्राणाः क्वासन्ति ॥ ४ ॥ यो दीक्षामतिरेचयति । सप्ताहं प्रच-
रन्ति । सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः । प्राणा दीक्षा । प्राणैरेव
प्राणां दीक्षामवरुन्त्ये” इति । 'यः' यजमानः, “दीक्षामतिरेच-
यति” सप्तभ्यो दिनेभ्योऽधिकां करोति, 'एतस्मात्', 'प्राणाः', सप्त-
सङ्ख्याकाः, 'अप', गच्छन्ति । अतस्तत्परिहाराय सप्तेव दिना-
नि दीक्षां कुर्युः । तेन शीर्षण्यप्राणरूपां 'दीक्षां', प्राप्नोति ॥

(१०) अथ सर्वस्मै स्वाहेत्यनेनानुवाकसमाप्तिगतेन मन्त्रे-
णाहुतिं विधत्ते । “पूर्णाहुतिमुत्तमां जुहोति । सर्वै वै पूर्णा-
हुतिः । सर्वमेवाप्नोति । अथो इयं वै पूर्णाहुतिः । अस्यामेव
प्रतिष्ठति” ॥ ५ ॥ इति । पूर्णाहुतेः सर्वफलसाधनत्वात् सर्व-
भूतत्वं । किञ्च पूर्णाहुत्या पृथिवीरूपया पृथिव्यां प्रतिष्ठा च
भवति ॥

इति दशमोऽनुवाकः ।

अथ एकादशोऽनुवाकः ।

(१) दशमे वैश्वदेवहोमो विहितः । एकादशे तन्मन्त्रा
व्याख्यायन्ते । तत्रादौ तं विधिमनूय प्रशंसति । “प्रजापतिरश्व-
मेधमसृजत । तं सृष्टं न किञ्चनोदयच्छत् । तं वैश्वदेवा-
न्येवोदयच्छन् । यद्वैश्वदेवानि जुहोति । यज्ञस्योद्यत्यै” इति ।
सृष्टस्याश्वमेधस्योद्यमनं नामोद्धरणमनुष्ठानयोग्यत्वापादनं तच्च
वैश्वदेवैरेव निष्पन्नं नान्येन केनचित् । तस्माद्यज्ञस्योद्यमनहेतु-
त्वात् । अयं होमः प्रशस्तः ॥

(२) तत्र प्रथमद्वितीयदिनयोर्होतव्यानां षष्ठां मस्ताणां
तात्पर्यं दर्शयति । “स्वाहाधिमाधीताय स्वाहा । स्वाहाऽधीतं
मनसे स्वाहा । स्वाहा मनः प्रजापतये स्वाहा । काय स्वाहा ।
कस्मै स्वाहा कतमस्मै स्वाहेति प्राजापत्ये मुखे भवतः । प्रजा-
पतिमुखाभिरेवैनं देवताभिरुदयच्छते” ॥ १ ॥ इति । तत्र प्र-

यमदिने प्रयोक्तव्यास्तयो मन्त्रा आद्यन्तयोः स्वाहाकारयुक्ताः ।
तेषामयमर्थः । अधीयते उत्पाद्यते जगदनेनेति आधिः
प्रजापतिः, स एव सर्वदा मनुष्यैर्ध्यायमानः आधीत इत्युच्यते ।
स एव सर्वजगन्मननान्न इत्युच्यते, प्रजानां पालनात् प्र-
जापतिरित्यपि । तत्रैकैकस्मिन् मन्त्रे प्रथमस्वाहाकारो द्विः-
स्वीकारार्थः, द्वितीयः प्रदानार्थः । आधिं जगत्प्रसारं प्रजापति-
मुद्दिश्य 'स्वाहा' यद्भुविः स्वीकृतं, तदेतत् 'आधीताय' प्राणिभिः
सर्वत्र ध्याताय प्रजापतये, स्वाङ्गतमस्त्वित्याद्यमन्त्रस्यार्थः ।
'आधीतं' सर्वैर्ध्यातं प्रजापतिं, उद्दिश्य यत् स्वीकृतं, तत् 'मनमे'
मननशीलाय प्रजापतये, स्वाङ्गतमस्त्विति द्वितीयमन्त्रस्यार्थः ।
यच्च मननशीलाय स्वीकृतं, तत् प्रजानां पालकाय स्वाङ्गतमिति
द्वितीयमन्त्रार्थः । एतैस्त्रिभिः प्रथमदिने जुहुयात् । अकारा-
न्तः कशब्दः प्रजापतिवाचो तस्मै 'काय', स्वाङ्गतमस्तु । मका-
रान्तः किंशब्दः सर्वनामवात् सर्व्यात्मकं प्रजापतिमाचष्टे ।
'कस्मै' तादृशाय प्रजापतये, स्वाङ्गतमिदमस्तु । अयत्कल्पतेन
प्रश्नाच्चिना कतमशब्देनापि स एवाच्यते । 'कतमस्मै' तादृशाय
प्रजापतये, स्वाङ्गतमिदमस्तु । एतैस्त्रिभिर्मन्त्रैर्द्वितीयदिने
जुहुयात् । मुख्ययोराद्ययोर्दिनयोर्भवे हामकर्मणो 'मुख्ये', ते च
'प्राजापतये' प्रजापतिदेवताके, 'भयतः' । तथा मति प्रजापतिमव
भुखं प्रथमं कृत्वा तन्मुखाभिः सर्व्याभिर्देवताभिः 'एनं' अन्नं,
'उद्यच्छते' अनुष्ठानं करोति ॥

(३) द्वितीयदिनगतानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । "अ-

दित्यै स्वाहादित्यै मह्यै स्वाहादित्यै सुमृडीकायै स्वाहे-
त्याह । इयं वा अदितिः । अस्या एवेनं प्रतिष्ठाद्योद्यच्छते”
इति । अदितिर्खण्डनीया पृथिवी सा च स्वविस्तारेण, महती,
प्राणिनां धारणेन, ‘सुमृडीका सुखकरी, अखण्डनमहत्त्व-
सुखकरत्वविशेषणभेदैस्तेधाविभक्तायै स्वाङ्गतमिदमस्तु । अनेन
होमेन ‘अस्याः’ पृथिव्याः, प्रसादात् स्वयं प्रतिष्ठां प्राप्य ‘एनं’
अश्वमेधं, ‘उद्यच्छते’ ॥

(४) चतुर्थदिनगतानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । “सर-
स्वत्यै स्वाहा सरस्वत्यै बृहत्यै स्वाहा सरस्वत्यै पावकायै स्वा-
हेत्याह । वाग्वै सरस्वती । वाचैवैनमुद्यच्छते” इति । पूर्वव-
न्नेधा विभज्य व्याख्येयं ॥

(५) पञ्चमदिनगतानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । “पूष्णे
स्वाहा पूष्णे प्रपथ्याय स्वाहा पूष्णे नरन्धिषाय स्वाहेत्याह ।
पशवे वै पूषा । पशुभिरैवैनमुद्यच्छते” इति । पोषको देवः
पूषा स च प्रपथ्यः प्रकृष्टमार्गरक्षकः । नरन्धिषो नराणां स्वा-
नुद्यहेण धारयिता । अनेन होमेन पशूनां पोषकतया पूष-
रूपत्वात् ‘पशुभिरैव’, अश्वमेधमुद्धृतवान् भवति ॥

(६) षष्ठदिनगतानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । “त्वष्ट्रे
स्वाहा त्वष्ट्रे तुरीपाय स्वाहा त्वष्ट्रे पुरुषाया स्वाहेत्याह ।
त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकत् । रूपमेव पशुषु दधान-
ति । अथो रूपैरेवैनमुद्यच्छते” इति । त्वष्टा विश्वकर्मा स
च तुरीयः तुर्णपात्रकः । पुरुषो बह्विधरूपनिर्माता । एतै-

होमे मति तस्य देवस्य रूपनिर्वाहत्वात् 'पशुषु रूपं', सत्याय 'रूपैरेव', 'एनं' अश्वमेधं, उद्धरति ॥

(७) सप्तमदिनगतानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । “विष्णवे स्वाहा विष्णवे निखुर्यपाय स्वाहा विष्णवे निभूयपाय स्वाहेत्याह । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञायैवेनमुद्यच्छते” इति । व्यापको यज्ञो विष्णुशब्दार्थः । स च निखुर्यपः, खुरमर्हन्तीति स्मृत्याः अश्वदयः तेषां नितरां पालकः । तथाच निभूयपाः, भवन्त्युत्पद्यन्त इति भूतानि भूयशब्देनोच्यन्ते तेषामपि नितरां पालकः । अनेन होमेन यज्ञपुरुषप्रीत्यर्थमेव 'एनं' अश्वमेधं, उद्धरति ॥

(८) सर्वस्मै स्वाहेत्येतां पूर्णाहुतिं प्रशंसति । “पूर्णाहुतिमुत्तमां जुहोति । प्रत्युत्तब्ध्ये सयलाय” ॥ २ ॥ इति । सर्वस्मै कृत्स्नदेवताममूह्याय स्वाहुतमित्यनेन होमेनाश्वमेधस्य प्रत्युत्तमिः । पुनः पुनरुत्तम्वनं भवति । पीड्वन्धन इति धाता-रूप्यन्तः सयशब्दस्त्वयमचाश्वमेधस्य दृढबन्धत्वं । तदर्थं पूर्णाहुतिः ॥

इति एकादशोऽनुवाकः ।

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

(१) एकादशे °दीक्षाभिहितं । अस्यां दीक्षायाः पूर्वं प्रमुक्तोऽश्वः चतुःशतैः पालितः सन् खेच्छया समत्सरमेकं सञ्च-

रति । तस्मिन् सम्यक्सरे देवयजनदेशे प्रतिदिनं कर्त्तव्यमिष्टि-
चयं द्वादशेऽभिधीयते । तत्र प्रातरनुष्ठेयामिष्टं विधत्ते । “सा-
वित्रमष्टाकपालं प्रातर्निर्वपति । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रं
प्रातःसवनम् । प्रातःसवनादेवैनं गायत्रियाऽऽह्णन्द्मोऽधिनि-
र्क्षीमीते । अथो प्रातःसवनमेव तेनाप्नोति । गायत्रीं हृन्दः”
इति । यस्मिन्नहनि रत्तिभ्योऽश्वपरिदानं तदुत्तरेद्युः प्रातःकाले
सेयमिष्टिः । यद्यपि हृन्दोऽन्तरयुक्ता अपि मन्ताः प्रातःसवने
प्रयुज्यन्ते । तथापि गायत्रीदेवतैव मदीयसवनमित्यभिमन्यते ।
तस्मात्तस्य गायत्रत्वं । अनयेद्वा प्रातःसवनाद्गायत्रीदेवतया-
ऽश्वसकाशात् एनमश्वमेधं निर्मितवान् भवति । किञ्च सोम-
यागे यत् प्रातःसवनं तदपि प्राप्नोति । गायत्रीदेवतां च प्रा-
प्नोति ॥

(२) मध्याह्ने कर्त्तव्यामिष्टं विधत्ते । “सवित्रे प्रसवित्रे
एकादशकपालं मध्यन्दिने । एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् । त्रैष्टुभं
माध्यन्दिनं सवनम् । माध्यन्दिनादेवैनं सवनात् त्रिष्टुभ-
ः हृन्दोऽधिनिर्क्षीमीते ॥ १ ॥ अथो माध्यन्दिनमेव सवनं ते-
नाप्नोति । त्रिष्टुभं हृन्दः” इति । प्रकर्षेण सौति प्रेरयतीति
प्रसविता तादृशाय ‘सवित्रे’, इयमिष्टिः । अन्यत् पूर्ववत्
व्याख्येयं ॥

(३) अपराह्ने कर्त्तव्यामिष्टं विधत्ते । “सवित्रे आसवित्रे
द्वादशकपालमपराह्णे । द्वादशाक्षरा जगती । जागतं तृतीय-
सवनम् । तृतीयसवनादेवैनं जगत्याऽह्णन्द्मोऽधिनिर्क्षीमीते ।

अथो हतीयमवनमेव तेनाप्नोति । जगतीं हन्दः” इति । आ
समन्तात् स्रोति प्रेरयतीत्यासविता । शेषं पूर्व्ववत् ॥

(४) द्वादशकपालेष्टेर्द्धं सायङ्काले धृतं होमं विधत्ते ।
“ईशरो वा अश्वः प्रमुक्तः परां परावर्षं गन्ताः । इह धृतिः
स्वाहेह विधृतिः स्वाहेह रन्तिः स्वाहेह रमतिः स्वाहेति
चतस्र आहुतीर्जुहोति । चतस्रो दिशः । दिग्भिरंघ्रिनं परि-
गृह्णाति” इति । पूर्व्ववद्भाष्येयं । पूर्व्ववाश्वरक्षका राजपुत्राः
सायं यस्मिन् रथकारगृहे निवसन्ति । तत्राश्वस्य पादेषु होम
उक्तः । इह तु देवयजनमावाहवनोयहोम इति विशेषः ॥

(५) यदुक्तं सूत्रकारेण । ऊर्द्धमेकादशान्मासादाश्वत्ये ब्रजे
सम्बद्धान्ति तस्मै बद्धाय यवममाहरन्तीति तमेव ब्रजं विधत्ते ।
“आश्वत्यो ब्रजो भवति । प्रजापतिर्देवेभ्योऽनिनायत । अश्वो
रूपं कृत्वा । सोऽश्वत्ये संवत्सरमतिष्ठत् । तदश्वत्यस्याश्वत्यत्वम् ।
यदाश्वत्यो ब्रजो भवति । स एवैनं योनौ प्रतिष्ठापयति” ॥
१ ॥ इति ॥ अश्वत्यकाष्ठनिर्मितः शालाविशेषः ‘आश्वत्यः’,
‘ब्रजः’ । स चाश्वबन्धनार्थं कर्त्तव्यः । केनापि निमित्तेन ‘दे-
वेभ्यः’, सकाशान्निगूढः ‘प्रजापतिः’, अश्वशरीरं धृत्वा तदीयं
‘रूपं’, च समीचीनं कृत्वा संवत्सरमात्रं कस्मिंश्चित् ‘अश्वत्ये
अतिष्ठत्’ । ततोऽश्वतिष्ठत्यत्रेति व्युत्पत्त्या अश्वत्यनामसम्पन्नं ।
अश्वत्ये ब्रजे बन्धनेन स्वीकृत्य एवाश्वं प्रतिष्ठापयति ॥

इति द्वादशेऽनुवाकः ।

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

(१) द्वादशे दीक्षायाः प्राचीने संवत्सरे प्रतिदिनं कास्त्र-
चयेनुष्ठेया इष्टय उक्ताः । तस्मात् संवत्सरादूर्ध्वं दीक्षाकाल
उत्खासम्भरणं कृत्वा तस्योत्खास्याग्रेराब्रह्मन्नित्यादिमन्त्रैरुप-
स्थानं कर्त्तव्यं । तथाच सूत्रकार आह । आब्रह्मन् ब्राह्मणे
ब्रह्मवर्चसी जायतां जज्ञिवीजमिति जातमुख्यमुपतिष्ठत इति ।
तत्राब्रह्मन्नित्यनुवाके द्वादशवाक्यानि । तेषां क्रमेण व्याख्या-
नन्त्रयोदशानुवाके अभिधीयते । तत्र प्रथमं वाक्यं व्या-
चष्टे । “आ ब्रह्मन् ब्राह्मणे ब्रह्मवर्चसी जायतामित्याह ।
ब्राह्मण एव ब्रह्मवर्चमं दधाति । तस्मात् पुरा ब्राह्मणे ब्र-
ह्मवर्चसजायत” इति । ‘ब्रह्मन्’ ब्राह्मणजातियुक्ते पुरुषे, ‘ब्रह्म-
वर्चसी’ वेदशास्त्राभिज्ञः पुत्रः, ‘ब्राह्मणः’, ‘आजायतां’ । एत-
न्मन्त्रोपस्थानेन सर्वस्मिन्नपि ब्राह्मणे वेदशास्त्राभिज्ञत्वं सम्या-
दयति । ‘तस्मात्’ मन्त्रसामर्थ्यादेव, ‘पुरा’ सृष्ट्यादौ, ‘ब्राह्मणः’,
वेदशास्त्राभिज्ञः तदर्थानुष्ठाप्यी वा ‘अजायत’ ॥

(२) द्वितीयं वाक्यं व्याचष्टे । “आस्मिन्वाग्ने राजन्य इषव्यः
शूरो महारथो जायतामित्याह । राजन्य एव शैथ्यं महि-
मानं दधाति । तस्मात् पुरा राजन्य इषव्यः शूरो महार-
थोऽजायत” इति । ‘इषव्यः’ वाणेषु कुशलो धानुष्कः । सृष्ट-
मन्यत् ॥

(३) तृतीयादीनि चत्वारि वाक्यानि क्रमेण व्याचष्टे ।

“दोग्ध्री धेनुरित्याह । धेन्वामेव पयो दधाति । तस्मात् पुरा दोग्ध्री धेनुरजायत । वोढानङ्घानित्याह ॥ १ ॥ अनङ्घ्र्येव वीर्यं दधाति । तस्मात् पुरा वोढानङ्घानजायत । आशुः सन्नि-
रित्याह । अश्व एव जवं दधाति । तस्मात् पुराऽऽशुरश्वा-
ऽजायत । पुरन्ध्रियापेत्याह । योपित्येव रूपं दधाति । तस्मात् स्त्री युवतिः प्रिया भावुका” इति । एतेषु मन्त्रेषु दोग्ध्री धेनुरित्यादिश्वाजायतामित्यनुवर्तते । पुरं सर्वगुणं सम्पू-
र्णशरीरं धारयतीति ‘पुरन्ध्रिः’ । स्पष्टमन्यत् ॥

(४) मत्तमं व्याचष्टे । “जिष्णू रथेष्टा इत्याह । आह वै तत्र जिष्णू रथेष्टा जायते ॥ २ ॥ यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते” इति । योद्धुं यो रथमारोहति स ‘रथेष्टाः’ । स च जयशील आजायता । तस्मिन् देशे एतेन जिष्णुरित्यादिमन्त्रयुक्तं यजन्ते तत्र रथारूढः सर्व्यपि ‘जिष्णुः’ जयशील एव, ‘आजायते’ ॥

(५) अष्टमं व्याचष्टे । “सभेयो युवेत्याह । यो वै पूर्व-
वयमी । स सभेयो युवा । तस्माद्युवा पुमान् प्रियो भावुकः”
इति । पूर्ववयस्कस्य यौवनेपतत्वात् सभायोग्यत्वं, अत एव युवति च युवा सर्व्वेषां प्रियो भवति ॥

(६) नवमं व्याचष्टे । “आस्य यजमानस्य वीरो जायता-
मित्याह । आह वै तत्र यजमानस्य वीरो जायते । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते” इति । जिष्णुवाक्यवद्वाक्येयं ॥

(७) दशमं व्याचष्टे । “निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्ष-

त्वित्याह । निकामे निकामे ह वै तत्र पर्जन्यो वर्षति । यत्रे-
तेन यज्ञेन यजन्ते” इति । ‘नः’ अस्माकं, ‘निकामे’, अपेक्षा
यदा भवति तदा तदा, ‘पर्जन्यो वर्षतु’ । स्पष्टमन्यत् ॥

(८) एकादशद्वादशे व्याचष्टे । “फलिन्यो न आपधयः
पच्यन्तामित्याह । फलिन्यो ह वै तत्रौषधयः पच्यन्ते । यत्रे-
तेन यज्ञेन यजन्ते । योगक्षेमो नः कल्पतामित्याह । कल्पते
ह वै तत्र प्रजाभ्यो योगक्षेमः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते” ॥३॥
इति । ‘फलिन्यः’ प्रभूतफलोपेताः । अलब्धस्य लाभो योगः ।
लब्धस्य पालनं ‘क्षेमः’ । योगसहितः क्षेमः ‘योगक्षेमः’ ॥

इति त्रयोदशोऽनुवाकः ।

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

(१) त्रयोदशे उखान्युपस्थानमन्ता व्याख्याताः । चतुर्दशे-
ऽन्नहोमा उच्यन्ते । तांश्च सूत्रकार उदाजहार । पत्नीसंया-
जान्तमहः सन्तिष्ठते संस्थितेऽहन्यभित आहवनीयं षट्त्रिंशत्त-
माश्रित्यानुपतल्यान्मिषं त्वं स्त्वमित आदित्ये षट्त्रिंशतमध्वर्यव
उपतल्यानधिरुह्य खादिरस्तुवैः सर्वां रात्रिमन्नहोमान् जु-
होति आज्यं मधु तन्दुलान् पृथुकान् लाजान् करस्वान् धानाः
सक्नून् मसूस्थानि प्रियङ्गुतन्दुलानिति । तानेतानन्नहो-
मान् विधत्ते । “प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत् स आत्म-
न्नाश्रमेधमधत्त । तं देवा अभ्रुवन् । एष वाव यज्ञः । यद-
श्रमेधः । अथेव नोऽचार्तु” इति । तेभ्य एतानन्नहोमान् प्रा-

विधत्ते । “प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत् । स आत्मस-
म्यमेधमधत्त । तं देवा अभ्रुवन् । एष वाव यज्ञः । यदस्य-
मेधः । अथेव नो वास्त्विति । तेभ्य एतानमब्रह्मोमान् आयाच्यत् ।
तानजुहोत् । तैर्वै सदेवानप्रीणात् ॥०॥ यदंशहोमान् जुहो-
ति ॥१॥ देवानेव तैर्यजमानः प्रीणाति” इति । पुरा ‘प्रजा
पतिः’, अन्येभ्यः ‘देवेभ्यः’ अन्यादिभ्यः, अस्यमेधव्यतिरिक्तान्
‘यज्ञान्’, विभज्य दत्त्वा स्वात्मनि ‘अस्यमेधं’, स्थापितवान् ।
तदानीं ‘देवाः’, प्रजापतिमेवम् ‘अभ्रुवन्’, योऽयम् ‘अस्य-
मेधः’, ‘एष एव’, मुख्यः ‘यज्ञः’, अतोऽस्माकं भागः ‘अस्वे-
वेति’ । ततः प्रजापतिः ‘तेभ्यः’, ‘अब्रह्मोमान्’, ऊत्वा तद्धो-
मेन ‘तान्’ सर्वान् ‘देवान्’, प्रीतानकरोत् । तस्मात् सर्वदेव-
प्रीत्यर्थमब्रह्मोमाः कर्त्तव्याः ॥

(२) तेषु होमेषु यानि दशद्रव्याणि तत्रैकं द्रव्यं विधत्ते ।
“आज्येन जुहोति । अग्नेर्वा एतद्रूपम् । यदाज्यम् । यदा-
ज्येन जुहोति । अग्निमेव तत् प्रीणाति” इति । आज्यस्याग्निं
प्रियत्वात् तद्रूपत्वं । अतः आज्यहोमनाग्निं प्रीतं करोति ॥

(३) एवमन्यानि नव द्रव्याणि क्रमेण विधत्ते । “मधुना
जुहोति । महती वा एतद्देवतायै रूपम् । यन्मधु । यन्मधुना
जुहोति ॥ २ ॥ महतीमेव तद्देवतां प्रीणाति । तण्डुलैर्जुहोति ।
वस्त्राणां वा एतद्रूपम् । यत्तण्डुलाः । यत्तण्डुलैर्जुहोति । वस्त्र-
नेव तत्प्रीणाति । पृथुकैर्जुहोति । रुद्राणां वा एतद्रूपम् ।
यत् पृथुकाः । यत् पृथुकैर्जुहोति ॥ ३ ॥ रुद्रानेव तत्प्रीणाति ।

स्तजैर्जुहोति । आदित्यानां वा एतद्रूपम् । यक्षाजाः । यक्षा-
 जैर्जुहोति । आदित्यानेव तन्म्रीणाति । करम्बैर्जुहोति । वि-
 श्वेषां वा एतद्देवानां रूपम् । यत्करम्बाः । यत्करम्बैर्जुहोति
 ॥ ४ ॥ विश्वानेवं तद्देवान् म्रीणाति । धानाभिर्जुहोति ।
 नक्षत्राणां वा एतद्रूपम् । यद्धानाः । यद्धानाभिर्जुहोति ।
 नक्षत्राण्येव तन्म्रीणाति । सक्तुभिर्जुहोति । प्रजापतेर्वा एत-
 द्रूपम् । यत्सक्तवः । यत्सक्तुभिर्जुहोति ॥ ५ ॥ प्रजापतिमेव तन्म्री-
 णाति । मसृस्त्रैर्जुहोति । सर्वासां वा एतद्देवतानां रूप-
 म् । यन्मसृस्त्राणि । यन्मसृस्त्रैर्जुहोति । सर्वा एव तद्देवताः
 म्रीणाति । प्रियङ्गुतण्डुलैर्जुहोति । प्रियाङ्गा इवै नामैते । एतै-
 र्वै देवा अश्वस्याङ्गानि समदधुः । यत्प्रियङ्गुतण्डुलैर्जुहोति ।
 अश्वस्यैवाङ्गानि सन्दधाति” इति । ‘महती देवता’ शास्त्रप्र-
 सिद्धो महादेवः । विश्वाधिक्यं तस्य महत्त्वं । तस्य प्रियत्वान्
 मधुद्रव्यं तद्रूपमेव । ओहितण्डुलादीनां वस्त्रादिप्रियत्वात्
 वस्त्रादिरूपत्वं । ‘वृथुकाः’ शिपिटकाः, ‘स्त्राजाः’ ओहितप्र-
 भवाः पुष्पवदिकसिताः, ‘करम्बाः’ आज्यमिश्रिताः सक्तवः,
 ‘धानाः’ भर्जितयवतण्डुलाः, ‘सक्तवः’ भर्जिततण्डुलपिष्टानि,
 ‘मसृस्त्राणि’ एतेनैव नाशोत्तरदेशे प्रसिद्धो धान्यविशेषः ।
 येन स्रपनिष्पत्तिः । ‘प्रियङ्गुतण्डुलाः’, तु हेमसमानवर्णत्वात्
 ‘प्रियाङ्गाः’ । ‘एतैर्देवाः’, अश्व्याङ्गानि पुरासमाहितानि सक्तुः ।
 स्पष्टमन्यत् ॥

(४) दक्षद्रव्याणां मिश्रीकृत्य होमं विधत्ते । “दक्षस्यानि

जुहोति । दम्नाक्षरा विराट् । त्रिराट् कृत्स्नस्यान्नाद्यस्यावद्व्ये”

॥ ६ ॥ इति । दम्नासङ्गासन्त्यादिराट्सम्पत्तिः ॥

इति चतुर्दशोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

(१) चतुर्दशेऽन्नहोमा विहिताः । पञ्चदशे तु प्रकारविशेषो विधीयते । तत्रादौ कालविशेषं विधत्ते । “प्रजापतिरश्वमेध-मसृजत । त॥ सृष्ट॥ रक्षा॥ सृजिष्वा॥ मन् । स एतान् प्रजा-पतिर्नक्त॥ होमानपयत् । तानजुहोत् । तैर्वै स यज्ञाद्रक्षा॥ स्रपहन् । यन्नक्त॥ होमाञ्जुहोति । यज्ञादेव तैर्यजमानो रक्षा॥ स्रपहन्ति” इति । प्रजापतिसृष्टम् ‘अश्वमेधं’, यदा ‘रक्षा॥ सि’, हन्तुमैच्छन् । तदा ‘प्रजापतिः’, तत्परिहार-समर्थान् रात्रावनुष्ठेयान् ‘एतान्’, अन्नहोमान् निश्चित्य तद्धोमेन ‘रक्षांसि’, अपहतवान् । अतः ‘यजमानः’, रात्रावेते-षां होमेन ‘रक्षांसि’, विनाशयति ॥

(२) तत्र पूर्वानुवाके विहितं प्रथमद्रव्यं सविधिकमनूय प्रशंसति । “आज्येन जुहोति । वज्रो वा आज्यम् । वज्रोऽथैव यज्ञाद्रक्षा॥ स्रपहन्ति” ॥ १ ॥ इति । आज्यस्य प्रतिपदं करोति । प्राणो वा आज्यं मुखत एवास्य प्राणं दधातीति तानूनव्रमाज्ये घृतं खलु वै देवा वज्रं कृत्वेत्युक्त्वादाज्यस्य वज्रत्वं ॥

(३) तस्य द्रव्यस्येतरद्रव्येभ्यो होमं प्रथमं विधत्ते । “आज्यस्य प्रतिपदं करोति । प्राणो वा आज्यम् । मुखत एवास्य प्राणं दधा-

ति” इति । ‘प्रतिपदं’ प्राच्यत्वं, ‘आज्यस्य’, प्राणावस्थितिहेतुत्वात् प्राणत्वं, तस्य प्राच्यत्वेन यजमानस्य मुखे एव ‘प्राणं’, स्थापयति ।

(४) आज्यहोमादूर्ध्वमितरान् होमान् विधत्ते । “अन्नहोमान् जुहोति । शरीरधदेवावरुन्धे” इति । शरीरमस्यासीति ‘शरीरवत्’ गवादिकं, तत् सर्व्वं प्राप्नोति ॥

(५) यदुक्तं सूत्रकारेण, एकस्मै स्थाहेत्येतेषामनुवाकानामयुज आज्येन युजोन्नेनाज्येनान्त इति । तच्चादुगमयुगमसंज्ञयोरनुवाकयोर्यवस्थां विधत्ते । “व्यत्यासं जुहोति । उभयस्यावरुन्धौ” इति । सप्तमकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठके दक्षिणोऽनुवाकानामियमानपूर्वी, एकस्मा एकस्मै द्वाभ्यां त्रिभ्यस्तुभ्यः पञ्चभ्यो दशभ्योविंशत्यै पञ्चाशते शतायेति । तत्र प्रथमद्वितीयपञ्चमसप्तमनवमानुवाका अयुजः । तानाज्येन जुहुयात् । द्वितीयस्तुर्थषष्ठाष्टमदशमानुवाकास्तु युजः । तानन्नेन जुहुयात् । एवञ्च सत्याज्यमन्नं पुनरप्याज्यमन्नमिति व्यत्यस्य ऊतं भवति । स च ‘व्यत्यासः’, ‘उभयस्य’ आज्यस्यान्नस्य च, सग्रादनाद्य भवति ॥

(६) पूर्व्वञ्च यन्नक्तं होमान् जुहोति इत्युक्तो योयं रात्रिरूपो होमकालः तमिमं प्रशंसति । अथवा तत्र नक्तहोमादिति होमविशेषसंज्ञा । अत्रतु कालं विधत्ते । “नक्तं जुहोति । रक्षसामपहत्यै” इति । रात्रौ हि रक्षांसि सञ्चरन्ति तानि च अग्नेन होमेनापहतानि भवन्ति ॥

(७) पूर्व्वोक्तव्यत्यासप्रकारेण शताय स्थाहेत्यस्यान्यनुवाकस्यासं द्रव्यं प्राप्तं, तदपोऽद्य आज्यद्रव्यं विधत्ते । “आज्येनान्तो

जुहोति ॥ २ ॥ प्राणो वा आज्यं । उभयत एवास्य प्राणं दधाति ।
पुरस्ताद्योपरिष्ठाच्च” इति । आज्यस्य प्रतिपदं करोतीत्येवं
प्रथमानुवाकस्याज्यं द्रव्यं विहितं । तत्रान्यस्याप्याज्ये द्रव्ये वि-
हिते सति ‘अस्य’ यजमानस्य, ‘उभयतः पुरस्ताद्योपरिष्ठाच्च’,
आद्यन्तयोर्व्यसोः ‘प्राणं’, स्यादयति ॥

(८) तत्र होमे दशानुवाकमन्त्राणां विधीनभिप्रेत्य प्रथ-
मानुवाके मन्त्रद्वयं व्याचष्टे । “एकस्मै स्वाहेत्याह । अस्मिन्नेव
लोके प्रतितिष्ठति । द्वाभ्यां स्वाहेत्याह । अमुस्मिन्नेव लोके
प्रतितिष्ठति । उभयोरेव लोकयोः प्रतितिष्ठति । अस्मिन् स्वा-
मुस्मिन् च” इति । स्निग्धासापेक्षया प्रथमत्वादेकशब्दसामर्थ्ये-
नैतल्लोकप्रतिष्ठा, एतदपेक्षया द्वितीयत्वाद् द्वितीयशब्दसाम-
र्थ्येन स्वर्गलोके प्रतिष्ठा । एवं लोकद्वये प्रतिष्ठा सिद्ध्यति ॥

(९) अन्त्यानुवाक्येऽपि मन्त्रद्वयं व्याचष्टे । “शताय स्वाहेत्याह ।
शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्यः । आयुरेव वीर्यमवहन्ते । सहस्राय
स्वाहेत्याह । आयुर्वै सहस्रम् । आयुरेवावहन्ते” इति । शतस-
हस्राकासु नाडीषु दशेन्द्रियव्यापारेण पुरुषस्य सतवीर्यत्वं । आयु-
षि मासानां दिवसानाञ्च सहस्रसहस्रोपेतत्वादायुरेव सहस्रम् ॥

(१०) अन्त्यानुवाकेऽपि चरमं मन्त्रं व्याचष्टे । “सर्वस्मै
स्वाहेत्याह । अपरिमितमेवावहन्ते” इति । सङ्ख्याविशेषस्यानु-
पान्तत्वात् अपरिमितप्राप्तिः । एवमज्ञहोमानुवाकानामाद्यन्त
व्याख्यानं ते सर्वेऽप्यनुवाका अत्र विनियुक्ता इत्यवगम्यते ॥

इति पञ्चदशोऽनुवाकः ।

अथ षोडशोऽनुवाकः ।

(१) अश्वहोमप्रकारविशेषः पञ्चदशेभिहितः । तत्र मन्त्र-
विधानायाद्यन्तावनुवाकौ सङ्क्षेपेण व्याख्यातौ । अथ षोड-
शे तावेव विस्तरेण व्याख्यायेते । तत्रादौ तद्व्याख्यानांप्रयुक्तं
प्रसूति । “प्रजापतिं वा एष ईप्सतीत्याहुः । योऽश्वमेधेन च-
जत इति । अथो आहुः । सर्व्वाणि भूतानीति” इति । ‘यः’
अश्वमेधयाजी, स ‘एषः’ ‘प्रजापतिं’ चतुर्मुखम्, ‘ईप्सति’ प्राप्तु-
मिच्छति, ‘इति’ एवं, केचिदभिज्ञाः ‘आहुः’ । अपि चान्य
एवमाहुः, न केवलं प्रजापतिप्राप्तिरश्वमेधस्य फलं किन्तु
सर्वभूतप्राप्तिरिति । अतो जगति यद्यदेकत्वादिसङ्ख्याविशिष्टं
वस्तु तत्तत्प्राप्तये तत्र सङ्ख्याहोम इत्यभिप्रायः ॥

(२) तत्र प्रथममन्त्रस्य प्रजापतिप्राप्तिहेतुतां दर्शयति ।
“एकस्मै स्वाहेत्याहुः । प्रजापतिर्वा एकः । तमेवाप्नोति” इति ।
नहि द्वितीयः प्रजापतिः कश्चिदस्ति, तथा सत्यनेकेश्वरत्व-
प्रसङ्गात् । ततः प्रजापतेरेकत्वात्तेन मन्त्रेण तमेव प्राप्नोति ॥

(३) तस्मिन्ननुवाके सङ्ख्याविशेषा अनुपूर्व्येणाज्ञाताः, तदा-
नुपूर्व्यं प्रशंसति । “एकस्मै स्वाहा दाभ्यां स्वाहेत्यभि-
पूर्वमाहुर्नोर्जुहोति । अभिपूर्वमेव सुवर्गं लोकमेति” इति ।
एकद्वित्रिचतुःपञ्चादिक्रमेण यदानुपूर्व्यं तत् ‘अभिपूर्वम्’,
इत्युच्यते । तदेवादाहर्तुमेकस्मै स्वाहा दाभ्यां स्वाहेति
प्रदर्शितं । एवंविधक्रमहोमेन भोगानुपूर्व्या युक्तो यः स्वर्गसं
प्राप्नोति ॥

(४) अत्रोत्तरोत्तरसङ्ख्यायाः पूर्वपूर्वसङ्ख्यागर्भितत्वं यदा-
ज्ञातं तत् प्रशंसति । “एकोत्तरं जुहोति ॥ १ ॥ एकवदेव सुवर्गे
लोकमेति” इति । पूर्वोक्तायाः सङ्ख्याया एकमुत्तरं यस्मिन्
मन्त्रे सोऽयम् ‘एकोत्तरः’ । तद्यथा प्रथममन्त्रोक्ताया एक-
सङ्ख्यायाः पुनरेकस्मिन्नधिके सति दाभ्यां स्नाहेति मन्त्रो
भवति । तस्या अपि सङ्ख्यायाः पुनरेकस्मिन्नधिके सति त्रिभ्यः
स्नाहेति मन्त्रो भवति । तदिदमेकोत्तरत्वम् । एवंविधमन्त्र-
सामर्थ्यादेकवदेव एकत्ववत् सर्व्वमपि स्वर्गमेकैव प्रयत्नेन
प्राप्नोति ॥

(५) उत्तरेष्वनुवाकेषु तत्र तत्र काश्चित् सङ्ख्या अन्त-
रिताः, प्रथमेल्लानुवाके तथाविधान्तरायाभावाद्यत् सातत्य,
तत् प्रशंसति । “सन्तं जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य सन्तत्यै”
इति । सङ्ख्यासातत्येन भोगसातत्यं सिध्यति ॥

(६) तदेवं प्रथमानुवाकव्याख्यानं प्रपञ्च्य चरमानुवाक-
व्याख्यानं प्रपञ्चयितुमाद्यं मन्त्रं व्याचष्टे । “श्रुताय स्नाहे-
त्याह । श्रुतायुर्वै पुरुषः श्रुतवीर्य्यः । आयुरेव वीर्य्यमवदन्ते ।
सहस्राय स्नाहेत्याह । आयुर्वै सहस्रम् । आयुरेवावदन्ते”
इति । पूर्व्वानुवाकवङ्गाख्येयं ॥

(७) तृतीयचतुर्थपञ्चममन्त्राणां तात्पर्य्यं दर्शयति । “अ-
युताय स्नाहा नियुताय स्नाहा प्रयुताय स्नाहेत्याह ॥ २ ॥
अत्र इमे लोकाः । इमानेवं लोकानवदन्ते” इति । दशगु-
णितं सहस्रम् ‘अयुतं’ । तत् पुनर्दशगुणितं ‘नियुतं’, तदपि

पुनर्दशगुणितं 'प्रयुतं' । कृत्या च येन लोकाचयवर्तिनो भोगा प्राप्नोति ॥

(८) षष्ठं मन्त्रं व्याचष्टे । "अर्बुदाय स्वाहेत्याह । वा-
म्ना अर्बुदम् । वाचमेवावस्थे" इति । पूर्वोक्तं प्रयुतं दश-
गुणितं सत् 'अर्बुदम्', इत्युच्यते । वाग्देवतायाः शब्दवि-
शेषाणां बहुविधत्वात् सैव 'अर्बुदं', इत्युपचर्यते । अतः 'वाच-
मेव', प्राप्नोति ॥

(९) सप्तमं व्याचष्टे । "न्यर्बुदाय स्वाहेत्याह । यो वै वाचो
भूमा । तान्यर्बुदम् । वाच एव भूमानमवस्थे" इति । अर्बु-
दमेव दशगुणवृद्धौ सत्यां न्यर्बुदं भवति । पूर्वोक्तसङ्ख्यावा-
ज्जस्रविशिष्टाया वाचो यदत्यन्तबाहुल्यं 'तत्', एव 'न्यर्बुदं',
तस्मान्नद्वाहुल्यं प्राप्नोति ॥

(१०) एवमुक्तरोत्तरदशगुणवृद्धियुक्तानां समुद्रादिसङ्ख्या-
नां तत्तत्सङ्ख्येयवस्तुप्राप्तिरित्येतद्दर्शयति । "समुद्राय स्वा-
हेत्याह ॥ १ ॥ समुद्रमेवाप्नोति । मध्याय स्वाहेत्याह । मध्य-
मेवाप्नोति । अन्ताय स्वाहेत्याह । अन्तमेवाप्नोति । परा-
र्द्धाय स्वाहेत्याह । परार्द्धमेवाप्नोति" इति । ब्रह्माण्डाभिमा-
नो परमेश्वरः परशब्देनोच्यते । तदीयस्यायुषोर्द्धं 'परार्द्धं',
जनैर्व्यवह्रियमाणा सङ्ख्या तच्च पर्यवसिता, तद्धोमेन तत्-
सङ्ख्येयवस्तुप्राप्तिः ॥

(११) सङ्ख्यामन्त्राणां पर्यवसानं व्याख्यायोत्तरं मन्त्रद्वयं
व्याचष्टे । "उषसे स्वाहा युषी स्वाहेत्याह, रात्रिर्वा उषाः ।

अहर्बुध्तिः । अहोरात्रे एवावहन्ते । अथो अहोरात्रयोरेव प्र-
तितिष्ठति” इति । ‘उषःशब्देन’ रात्र्यभिमानिनी देवतोष्यते ।
‘बुध्ति’शब्देनाह्णरभिमानिनी देवता । तदुभयहोमेनाहोरात्र-
देवतयोः स्वाधीनत्वात् तत्कालयोरसौ प्रतितिष्ठति ॥

(१२) अत्रोषसे स्वाहेत्यादिमन्त्राणां कालविशेषं विधत्ते ।
“ता यदुभयोर्दिवा वा नक्तं वा जुहुयात् । अहोरात्रे मोह-
येत् । उषसे स्वाहा बुध्ते स्वाहोदेव्यते स्वाहोद्यते स्वाहेत्यनु-
दिते जुहोति । उदिताय स्वाहा सुवर्गाय स्वाहा लोकाय
स्वाहेत्युदिते जुहोति । अहोरात्रयोरव्यतिमोहाय” ॥ ४ ॥
इति । अत्रोषसे स्वाहेत्यादयो लोकाय स्वाहेत्यन्ताः सप्ता-
ज्जतयः । तास्येभ्यविधाः । तत्र चतस्रो रात्रिपक्षपातिन्यः,
तिस्रस्त्वहःपक्षपातिन्यः । एवं सत्युभयविधास्ताः सप्ताज्जतयो-
ऽपि दिवारात्रौ वा यद्येकस्मिन्नेव काले जुहुयात् तदानोमि-
दमहरिचं रात्रिरिति विभागस्य ज्ञातुमशक्यत्वाद्भामोहो
भवेत् । अतस्तत्परिहाराय विभज्य जुहुयात् । तं विभाग-
प्रकारं सूत्रकारस्यष्टमुदाजहार । एकस्मै स्वाहेत्येताननु-
वाकान् पुनः पुनरभ्यासं रात्रिशेषं जलोषसे स्वाहेत्युषसि व्यु-
ष्कन्यै स्वाहेति व्युष्कन्यां बुध्ते स्वाहेति बुध्ताय स्वाहोदेव्यते
स्वाहेत्युपादेयं उद्यते स्वाहेत्युद्यतुदिताय स्वाहा सुवर्गाय
स्वाहा लोकाय स्वाहेत्युदिते जुवा प्रज्ञातान्परिशेषान्
निदधातीति । अत्र व्युष्कन्यै स्वाहेत्येव आख्यानंरम्यः ॥

इति षोडशोऽनुवाकः ।

अथ सप्तदशोऽनुवाकः ।

(१) षोडशेन होममन्त्राणामाद्यन्तौ एकस्मै स्वाहा श्रुताथ स्वाहेत्यन्तावनुवाकौ विस्तरेण व्याख्यातौ । सप्तदशाष्टादश-
योरनुवाकयोः सप्तमकाण्डगतद्वितीयप्रपाठकव्यतिरिक्तप्रपा-
ठकगता अत्रहोममन्त्रानुवाका व्याख्यायन्ते, तेषाञ्च मन्त्राणां
च विविधानि श्रौतनामानि । तत्राश्वनामाख्यमन्त्रानुवाकस्य
तात्पर्यं दर्शयति । “विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रेत्यश्वनामानि
जुहोति । उभयोरैवेन लोकयोर्नामधेयं गमयति” इति ।
पूर्वञ्च नामवाचनविधौ इयं वै माता अमौ पिता इति लोक-
इयपरत्वेन व्याख्यातत्वात् अनेन नामहोमेन लोकइयेऽपि
यजमानं प्रसिद्धनामधेयं प्रापयति ॥

(१) उद्रावमन्त्रानुवाकस्य तात्पर्यं दर्शयति । “आयनाथ
स्वाहा प्रायणाय स्वाहेत्युद्रावाञ्जुहोति । सर्वमेवैनमस्क-
न् सुवर्गे लोकं गमयति” इति । आयनाथेत्यनुवाकेना-
स्मिन् मन्त्र उद्रावाय स्वाहेत्याद्यातः । तद्योगात् सर्वेऽपि
मन्त्रास्त्रिचिणोन्यायेण ‘उद्रावाः’, तेषामुद्रवणहेतुत्वेन तद्धो-
मेन सर्वमपि स्वर्गमार्गे ‘अस्कन्’ अविनष्टमेव, यजमानस्य
सम्पादयति ॥

(१) पूर्वहोममन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । “अश्वे स्वा-
हा सोमाय स्वाहेतिपूर्वहोमान् जुहोति । पूर्वं एव द्विषन्
धादध्यमतिक्रामति” इति । तस्मिन् प्रपाठकेऽग्रे स्वाहेति न-
दोऽनुवाकाः । तेषां मध्ये प्रथमभावित्वादेतदनुवाकोक्ताः

‘पूर्वहोमाः’। असहोमात् पूर्वभावित्वाद्वा पूर्वहोमत्वं। एत-
द्भोमेनेतरेभ्यः पूर्वभावी सर्वभावी सन् वैरिणां विनाश-
यति ॥

(४) अनुवाकान्तरतात्पर्यस्य स्पष्टतः दर्शयति। “पृथिव्यै
स्वाहान्तरिचाय स्वाहेत्याह। यथा यजुरेवैतत्” इति। अत्र
हि पृथिव्यादिदेवतातुष्ट्यर्थकाहुतिप्रदानं यजुर्मन्त्रेणोच्यते।
तत्तथैव भवति। पृथिव्यादिदेवताः तेन तुष्ट्यन्तीत्यर्थः।
एतेऽपि पूर्वहोमा द्रष्टव्याः ॥

(५) पृथिव्यै स्वाहेत्यादेरनुवाकान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात् पू-
र्व्वदीक्षामन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति। “अग्नये स्वाहा सोमा-
य स्वाहेति पूर्व्वदीक्षा जुहोति। पूर्व्व एव दिवस्त्वं भ्रातृव्य-
मतिक्तामति” ॥ ५ ॥ इति। दीक्षायाः पूर्व्वे सोक्त्यानुमन्त्रण-
स्यानुवाकस्य विहितत्वाद्नेनोक्ता आहुतयः ‘पूर्व्वदीक्षाः’, तत्-
फलं प्रथम एव श्रचूणां निराकरणं ॥

(६) उत्तरानुवाकोक्तमन्त्राणां सङ्ख्यामुपजीव्य प्रशंसति। “पृ-
थिव्यै स्वाहान्तरिचाय स्वाहेत्येकविंशतिं दीक्षां जुहोति।
एकविंशतिर्वै देवल्लोकाः। द्वादशमासाः पञ्चर्त्तवः। ऋष-
इमे लोकाः। असावादित्य एकविंशः। एष सुवर्गो लोकः।
सुवर्गस्य लोकस्य समष्टौ” इति। एकविंशतिभिर्मन्त्रैरेतेः
पुनरेव संस्कारस्योत्पाद्यत्वादयं मन्त्रसमूहः ‘एकविंशती दी-
क्षा’, तद्भोमेन स्वर्गप्राप्तिः। एकविंशतिरित्यादिकन्तु पूर्व्वो-
क्तवैश्वदेवविधौ व्याख्यातं ॥

(७) अतुदीचामन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । “भुवो देवानां कर्मणेतृतुदीचा जुहोति । अतुनेवासौ कल्पयति” इति । वसन्तेन तृतुना हविषा दीक्षयामीत्याद्यभिधानादेता आहुतयः ‘अतुदीचाः’ । तद्धोमेन तत्तद्वृत्तचितफलप्राप्तिः ॥

(८) उत्तरानुवाकस्य तात्पर्यं दर्शयति । “अग्नये स्वाहा वायवे स्वाहेति जुहोत्यनन्तरित्ये” इति । अनेन होमेन यजमानस्य प्रजादिभिरव्यवधानं भवति । एवं प्रथमप्रपाठकोक्ता मन्त्रानुवाका व्याख्याताः । तत्र द्वितीयप्रपाठकोक्ता स्वैकस्मै स्वाहेत्यादयः पूर्वमेव व्याख्याताः ॥

(९) अथ द्वितीयप्रपाठकोक्ता अनुवाका व्याख्यायन्ते । तन्वाप्तिमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । “अवाङ् यज्ञः सङ्ग्रामित्याप्नोर्जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्याष्टौ” इति । स्वर्गं प्राप्यते चाभिस्ता ‘आप्तयः’ । अतस्तद्धोमः स्वर्गप्राप्त्यै भवति ॥

(१०) पर्याप्तिमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । “भूतं भव्यं भविष्यदिति पर्याप्नोर्जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य पर्याष्टौ” इति । स्वर्गप्राप्तिर्याभिस्ताः प्राप्यते । स्वर्गं प्राप्यते ॥

(११) आभूमन्त्राणां तात्पर्यमाह । “आ मे गृहा भवन्वित्याभूर्जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्याभूत्यै” इति । चाभिः स्वर्गं आ समन्ताद्भवति ता आहुतयः ‘आभुवः’ ताभिः स्वर्गः सर्वोऽपि प्राप्यते ॥

(१२) अनुभूमन्त्राणां तात्पर्यमाह । “अग्निश्च तपोऽन्व-

भवदित्यनुभूजुहेति । सुवर्गस्य लोकस्थानुभूत्यै” इति । यथा पूर्वेषु मन्त्रेषु आभवन्त्विति शब्दसङ्गावात् ‘आभुवः’ । एवमन्यथाभवदिति शब्दसङ्गावादेता आहुतयः ‘अनुभुवः’ । आभिः स्वर्गं अनुभूयते ॥

(११) वैश्वदेवमन्त्राणां तात्पर्यमाह । “स्वाहाधिमाधो-
ताय स्वाहेति समस्तानि वैश्वदेवानि जुहेति । समस्तमेव दि-
वन्तं भ्रातृव्यमतिक्रामति” इति । सर्वदेवात्मकप्रजापति-
विषयत्वादेतानि ‘वैश्वदेवानि समस्तानि’, च । तद्धोमेन ह्यत्स्र-
जुचयः ॥

(१२) अङ्गमन्त्राणां तात्पर्यमाह । “दङ्गः स्वाहा हनुभ्याः
स्वाहेत्यङ्गहोमाजुहेति । अङ्गे अङ्गे वै पुरुषस्य पाप्मोपक्षि-
ष्टः । अङ्गादङ्गादेवेनं पाप्मनस्तेन मुञ्चति” इति । दन्ताद्यङ्गो-
द्देशेन ह्रयमानत्वात् ‘अङ्गहोमाः’, यजमानस्य प्रत्यवचयं यः
‘पाप्मा’, सम्बद्धः तस्मात् सर्वस्मात् ‘पाप्मनः’, ‘एनं’, ‘तेन’
होमेन, ‘मुञ्चति’ ॥

(१३) रूपमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । “अस्तेताय स्वाहा
हृष्याय स्वाहा श्वेताय स्वाहेत्यश्वरूपाणि जुहेति । रूपैरेवै-
नः समर्द्धयति” इति । अस्थानुवाकद्वयस्याश्वरूपप्रतिपादकत्वं
पूर्वमेवात्र । एतद्धोमेन ‘एनं’ यजमानं, ‘रूपैः’, समीचीनैः
समर्द्धं करोति ॥

(१४) ओषधिमन्त्राणां तात्पर्यमाह । “ओषधोभ्यः स्वाहा
मूलेभ्यः स्वाहेत्योषधिहोमाजुहेति । इत्यो वा ओषधयः ।

पुण्येभ्योऽन्याः फलं गृह्णन्ति । मूलेभ्योऽन्याः । ता एवोभधीर-
वदन्ते” ॥ ४ ॥ इति । ओम्बधितदवयवोद्देशेन ह्ययमान-
त्वात् ‘ओषधिहोमाः’ । तिलमाषचणकाद्योषधीनां ‘पुण्येभ्यः’,
फलग्रहणं । षट्पञ्चवेरस्वरणादीनां मूलांभितृद्धिरेव फलत्वात्
‘मूलेभ्यः’, फलग्रहणं । मूलेभ्यः स्वाहा । पुण्येभ्यः स्वाहेत्याद्यभि-
धानात् उभयविधोषधिप्राप्तिः ॥

(१७) वनस्यतिमन्त्रतात्पर्यं दर्शयति । “वनस्यतिभ्यः
स्वाहेति । वनस्यतिहोमाञ्जुहेति । आरण्यस्वान्नाद्यस्वावरुधे”
इति । अयत्थोदुम्बरादीन्वनस्यतीनुद्दिश्य ह्ययमानत्वात् वन-
स्यतिहोमाः । तेन होमेनादनयोग्यं जीवारादिकमारण्यं
प्राप्यते । इत्थं तृतीयप्रपाठकोक्ता अनुवाका व्याख्याताः ॥

(१८) अथ चतुर्थप्रपाठकोक्तास्तयोऽनुवाका व्याख्यास्यन्ते ।
तथापाथ्यमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । “मेघस्ता पचतैरव-
न्निर्त्येपाव्यानि जुहेति । प्राणा वै देवा अपाव्याः । प्राणा-
नेवावदन्ते” इति । अवितुं रक्षितुं योग्या अग्न्याः तेभ्योऽपेता-
नि ‘अपाव्यानि’, स्वयमितररक्षकत्वादन्यरक्षानिरपेक्षाणीत्य-
र्थः । एतद्धोमेन रक्षानिरपेक्षाणां प्राप्तिर्भवति प्राणैर्हि देहो
रक्ष्यते । नतु प्राणा अन्येन रक्ष्यन्ते ॥

(१९) अथ ऋक्शकानामनुवाकद्वयोक्तानां मन्त्राणां तात्पर्यं
दर्शयति । “कूपाभ्यः स्वाहाग्नेः स्वाहेत्यपाः होमाञ्जुहे-
ति । अप्सु वा आपः । अक्षे वा आपः । अग्नौ वा अक्षं जा-
यते । यदेवाग्नौऽन्नं जायते । तदवदन्ते” ॥ ५ ॥ इति । कूपा-

दिषूत्पन्ना अप उद्दिश्य हवमानत्वात् 'अपां होमाः' । 'अपु',
हि 'आपः', उत्पद्यन्ते । आप्यत इति व्युत्पत्त्या अन्नमेवाचाप्-
हन्त्वेन विवक्षितं । 'अग्नाः', हि 'अन्नं जायते' । तस्मादाप्यमन्न-
शब्दवाच्यमन्नमपु वर्तत इत्युच्यते । 'अग्नेन होमेन यदग्नौ जा-
यते तदाग्नाति ॥

इति सप्तदशोऽनुवाकः ।

अथ अष्टादशोऽनुवाकः ।

(१) सप्तदशे सङ्ख्यानवाक्यतिरिक्तैस्त्वनहोमानुवाकेषु के-
चिद्वाख्याताः । अष्टादशेऽवशिष्टा व्याख्यायन्ते । तच्चाग्नाः
स्वाहेत्यनुवाकान्तेऽभ्योभ्यः स्वाहा नभोभ्यः स्वाहा महो-
भ्यः स्वाहेति मन्त्रत्रयमास्त्रातं । तच्च वज्रप्रशंसनीयमस्तीत्य-
भिप्रेत्यानुवाकान्तरे पृथगुक्तिः । तच्चादावभ्योमन्त्रं प्रशंसति ।
“अभा॥सि जुहोति । अयं वै लोकोऽभा॥सि । तस्य वसवो-
ऽधिपतयः । अग्निर्ज्योतिः । यदभा॥सि जुहोति । इममेवं
लोकमवहन्ते । वसूना॥ सायुज्यं गच्छति । अग्निं ज्योतिरव-
हन्ते” इति । अभ्योभ्यः स्वाहेति मन्त्रस्य वज्रवचनोपेतत्वाद्भि-
धावपि वज्रवचनोक्तिः । अन्नसामाधारत्वाद्भूलोकस्य तद्रूपत्वं ।
वसवस्य तस्य पालकाः । अग्निस्तस्य प्रकाशकः । अतस्तद्धोमेन
भूलोकवस्त्रग्नीनां स्वाधीनतां भवति ॥

(२) नभोमन्त्रमहोमन्त्रौ प्रशंसति । “अभा॥सि जुहोति ।

अन्तरिक्षं वै नभाऽसि ॥ १ ॥ तस्य रुद्रा अभिपतयः । वायु-
ज्योतिः । यक्षभाऽसि जुहोति । अन्तरिक्षमेवावहन्धे । रुद्रा-
णां सायुज्यं गच्छति । वायुं ज्योतिरवहन्धे । महाऽसि
जुहोति । अथो वै लोकौ महाऽसि । तस्यादित्यः अभिप-
तयः । सूर्यो ज्योतिः ॥ २ ॥ यन्महाऽसि जुहोति । अमुमेव
लोकमवहन्धे । आदित्यानां सायुज्यं गच्छति । सूर्यं ज्योति-
रवहन्धे” इति । अत्रापि पूर्व्ववन् मन्त्रानुमारेण बज्रवचनं ।
नभःशब्दस्यान्तरिक्षपर्यायत्वान्नदाचित्वं । सूर्यस्य महनीय-
त्वान् महःशब्दाभिधेयत्वम् । अन्यत् पूर्व्ववद्वाख्येयं ॥

(१) यव्याख्यानां मन्त्राणां तात्पर्य्यं दर्शयति । “नमो
राज्ञे नमो वरुणायेति यव्यानि जुहोति । अस्त्राद्यस्यावहन्धे”
इति । यवे मिश्रणं तत्साधनानि ‘यव्यानि’ । तेषु मन्त्रेष्वधि-
पतिं माकुर्व्वधिपतिरहं प्रजानां भूयासमिति स्वामित्वेन
प्रजास्तु मिश्रणामान्नायते ततो यव्यत्वं । प्रजास्वामित्वेनान्ना-
यमधीनं भवति ॥

(२) गव्यमन्त्राणां तात्पर्य्यं दर्शयति । “मयोभूर्वातो अ-
भिवातृश्वा इति गव्यानि जुहोति । पशूनामवहन्धे” इति ।
‘वस्त्रा’शब्दो गोवाचकः । तद्योगाद्भव्यत्वं तद्धोमेन पशुप्राप्तिः ॥

(३) सन्तत्याख्यमन्त्रतात्पर्य्यं दर्शयति । “प्राणाय स्वाहा
यानाय स्वाहेति सन्ततिहोमास्तु जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य
सन्तत्ये” ॥ १ ॥ इति । तन्मन्त्रेषु सन्तानेभ्यः स्वाहेत्यान्नानात्
सन्ततिनामत्वं । तद्धोमेन स्वर्गः सन्ततो भवति ॥

(६) प्रमुक्तिमन्त्राणां तात्पर्यमाह । “सिताय स्वाहा सि-
ताय स्वाहेति प्रमुक्तोर्जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य प्रमुक्त्यै”
इति । प्रमुक्ताय स्वाहेति तेष्वान्नात् प्रमुक्तिनामत्वं ।
सुवर्गस्य ‘प्रमुक्तिः’ मुक्त्यभावः, सर्वदां स्नेन मन्त्रः, यथापस्म-
रणमित्युक्तेः स्मृत्यभावः, तद्वत् इयं ॥

(७) चतुर्थप्रपाठकोक्ता अनुवाका व्याख्याताः । अथ पञ्चम-
प्रपाठकोक्ता अनुवाका व्याख्यास्यन्ते । तत्रैकस्यानुवाकस्य
स्युष्टार्थतां दर्शयति । “पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहेत्याह ।
यथा यजुरेवैत्” इति ॥

(८) शरीरहोममन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । “दत्ते स्वाहा
दन्तकाय स्वाहेति शरीरहोमाञ्जुहोति । पितृलोकमेव तै-
र्यजमानोऽवबुध्यते” इति । दन्तादीनां शरीरमन्त्रादेते शरीर-
होमाः । तद्धोमेन शरीरपातानन्तरभाविनः पितृलोकस्य
प्राप्तिः ॥

(९) योगमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । “कस्मा युनक्ति म-
त्वा युनक्ति परिधीन् युनक्ति । इमे वै लोकाः परिधयः ।
इमानेवास्मै लोकान् युनक्ति । सुवर्गस्य लोकस्य ममये” इति ।
‘युनक्ति’ हस्तेन स्पृशेत्, मृकत् ‘परिधीन्’, स्पृष्ट्वा पश्चात् उ तरे
मन्त्रा होतव्या इत्यर्थः । परिधीनां लोकचयुरूपत्वात् लोका
एव स्पृष्टा भवन्ति । तेन स्वर्गप्राप्तिः ॥

(१०) महिममन्त्रयोस्तात्पर्यं दर्शयति । “यः प्राणतो य
आत्मदा इति महिमनो जुहोति । सुवर्गो वै लोको महः ।

सुवर्गमेव ताभ्यां यजमानोऽवरुन्धे" इति । तयोर्मन्त्रयोस्तस्य च पृथिवी महिमा तस्य तयोर्महिमेत्यभिधानान्महिमनामत्वं । स्वर्गस्य पूज्यत्वान् महःशब्दाभिधेयत्वम् । तद्धोमेन स्वर्गप्राप्तिः ॥

(११) ब्रह्मवर्चमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । “आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसो जायतामिति समस्तानि ब्रह्मवर्चसानि जुहोति । ब्रह्मवर्चसमेव तैर्यजमानोऽवरुन्धे" इति । ब्रह्मवर्चसशब्दयोगान्मन्त्राणां तन्नामत्वं । प्राणमृत् उपदधातीति न्यायेनैकस्मिन्नेव मन्त्रे तस्मिन्ममवायेऽपि सर्वेषां तन्नामत्वं दर्शयितुं समस्तशब्दप्रयोगः । तेन होमेन ब्रह्मवर्चसप्राप्तिः ॥

(१२) अनुवाकान्तरतात्पर्यं दर्शयति । “जज्ञिवीजमिति जुहोत्यनन्तरित्यै" इति । वीजमुत्पाद्यतामित्युक्त्या धान्यादीनां नैरन्तर्यं सिद्धयति ॥

(१३) सन्नतिमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । “अग्नये समनमत् पृथिव्यै समनमदिति सन्नतिहोमाच्चुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य सन्नत्यै" इति । ‘समनमत्', इति शब्दमङ्गावात् सन्नतिनामत्वं । तद्धोमेन स्वर्गस्य सन्नतिप्राप्तिर्भवति ॥

(१४) संहितायामनाम्नातं मन्त्रद्वयमुत्पाद्य व्याचष्टे । “भूताय स्वाहा भविष्यते स्वाहेति भूताभ्यौ होमौ जुहोति । अयं वै लोको भूतं ॥ ५ ॥ असौ भविष्यत् । अनयोरेव लोकयोः प्रतितिष्ठति । सर्वस्याष्टौ । सर्वस्यावर्ह्ये" इति । भूलोकस्य पूर्वमेव लब्धत्वात्तद्भूतत्वं, स्वर्गलौक्यत्परं लब्धत्वाद्भविष्यत्त्वं, तद्धोमेन

लोकद्वये प्रतिष्ठायां मत्यां तत्रत्यसर्वभोग्यस्य प्राप्त्यवरोधो
मिद्व्यतः । प्राप्तिः लाभः, अवरोधः स्वाधीनत्वं ॥

(१५) चतुर्थकाण्डोक्तस्यानुवाकत्रयस्य तात्पर्यं दर्शयति ।
“यदक्रन्दः प्रथमं जायमान इत्यश्वतोमीयं जुहोति । सर्व-
स्याष्टौ । सर्वस्य जित्यै” इति । अश्वस्य स्तौम स्तोत्रं, तद्यस्मिन्
मन्त्रजाते विद्यते तदिदम् ‘अश्वतोमीयं’ । तद्धोमेन सर्व-
भागस्य प्राप्तिर्वशीकारश्च भवति ॥

(१६) उक्तान्नहोमसहितस्याश्वमेधस्यानुष्ठानं वेदनञ्च प्रशं-
सति । “सर्वमेव तेनाप्नोति । सर्वं जयति । याऽश्वमेधेन यजते ।
य उ चैनमेवं वेद” इति । अत्राश्वमेधशब्देन तदङ्गभूतोऽन्न-
होम उपलब्धते ॥

(१७) उक्तेष्वन्नहोमेषु ऊतेषु पश्चादपि रात्रिरवशिष्यते
चेत् तदानीमेकस्मै स्वाहेत्यादिमन्त्राणां यावद्रात्र्यवशेषम-
भ्यासाय पुनर्विधत्ते । “यज्ञः रक्षाः स्यजिघाःमन् । स
एतान् प्रजापतिर्नक्तः होमानपश्यत् । तानजुहोत् । तैर्वै स
यज्ञाद्रक्षाः स्पृहाहन् । यन्नक्तः होमां जुहोति । यज्ञादेव तै-
र्यजमानो रक्षाः स्पृहन्ति” इति । पूर्ववद्वाख्यं । अत्रैकस्मै
स्वाहेत्याद्यनुवाकानां आदौ मङ्गलहोमः, ततो विभूर्मात्रेत्या-
रभ्य यदक्रन्द इत्यन्तानां होमः । तत ऊर्ध्वमागच्छिमाप्तेः
पुनरप्येकस्मै स्वाहेत्यादीनां होमः ॥

(१८) तेष्वनुवाकेष्वन्तर्भूतानां तदन्तः पुनः पुनरभ्यासप्राप्तौ
तद्वारयितुं सर्वान्ते होमं विधत्ते । “उषमे स्वाहा व्यष्टौ

स्वाहेत्यन्ततो जुचेति । सुवर्गस्य लोकस्य समष्टौ” ॥६॥ इति ।
सर्वान्ते प्रकाशार्थहोमेन प्रकाशितः स्वर्गः प्राप्यते ॥

, इति अष्टादशोऽनुवाकः ॥

अथ ऊनविंशोऽनुवाकः ।

(१) चिरात्रे रूपस्याश्वमेधस्य प्रथमेऽहनि संस्थिते सति
रात्रौ कर्त्तव्या येऽन्नहोमाः, ते सर्वेऽप्यष्टादशानुवाके समर्पिताः।
तस्मात् प्रथमाह्नपूर्वस्मिन्नौपवसत्थदिने यूपाः प्रयोक्तव्याः, ते
ऽस्मिन्नेकोनविंशेऽनुवाके अभिधीयन्ते । तत्र यूपसङ्घं विधत्ते ।
“एकयूपो वैकादशिनी वा । अन्येषां यज्ञानां यूपा भवन्ति ।
एकविंशिन्यश्वमेधस्य । सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्ये” इति । अश्व-
मेधव्यतिरिक्ता ये यज्ञाः, तेषां सर्वेषाम् ‘एकः’, एव ‘यूपः’, इत्येकः
पक्षः । एकादशानां यूपानां समूह इत्यपरः पक्षः । ‘अश्वमेधस्य’,
लेकविंशतिमङ्गानां यूपानां समूहः कर्त्तव्यः, तेन स्वर्गाभिजयः ॥

(२) तत्राग्निष्ठनामकस्य मुख्ययूपस्य वृत्तविशेषं विधत्ते ।
“बैल्वो वा खादिरो वा पालाशो वा । अन्येषां यज्ञक्रतूनां
यूपा भवन्ति । राज्ञुदाल एकविंशत्यरत्निरश्वमेधस्य । सुव-
र्गस्य लोकस्य समष्टौ” इति । आहवनीयस्य समीपे यो यूप-
स्तिष्ठति स एवाग्निष्ठस्तस्याग्निष्ठस्य बैल्लादोनामन्यतमो वृत्त
इतरेषु यज्ञक्रतुषु भवति । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मकाः, यज्ञाः।

तेष्वपि यूपवन्तः, क्रतवः। तत्र 'अश्वमेधस्य', क्रतोरग्निष्ठो यूपो 'राज्जुदालः', कर्त्तव्यः। श्लेष्मातकवृक्षो राज्जुदालः। स च यूपः 'एकविंशत्यरत्निः' चतुर्विंशतिरङ्गुल्यः अरत्निः, तादृ-
गरत्निभिरेकविंशतिभिः परिमितः 'कर्त्तव्यः', 'म' चात्युन्नतत्वात्
स्वर्गप्राप्तौ भवति ॥

(३) अश्वमेधस्य यूपविशेषप्रसङ्गादवदाने साधनविशेषं वि-
धत्ते। "नान्येषां पशूनां तेजन्या अवद्यन्ति। अवद्यन्त्यस्य ॥१॥
पाप्मा वै तेजनी। पाप्मनाऽपहृत्यै" इति। अश्वस्य रुधिरस्य
धारयित्री 'तेजनी', इत्युच्यते। इतरेषां 'पशूनां', रुधिरधा-
रणाभावादवदानं 'तेजन्या न', क्रियते, 'अश्वस्य', तु तत्सङ्गा-
वादवदानं तेजन्या कर्त्तव्यं। तस्याश्वतेजन्याः पापरूपत्वात्
तथावदाने सति पापस्यापहृतिर्भवति ॥

(४) अन्यमपि साधनविशेषं विधत्ते। "प्लवशाखायामन्येषां
पशूनामवद्यन्ति। वेतमशाखायामश्वस्य। अश्वो योनिर्वा अश्वः।
अश्वुजो वेतमः। स एवाश्व योनाववद्यति" इति। अश्ववेतम-
योरब्जन्त्यत्वेन वेतमस्य अपाञ्चाभेदोपचारेण वेतमोऽश्वस्य
स्वकीयो योनिरित्युच्यते ॥

(५) विहितानामेकविंशतियूपानां पशुविशेषनियोजने व्य-
वस्थां विधत्ते। "यूपेषु ग्राम्यान् पशून् नियुञ्जन्ति। आ-
रोकेष्वारण्यान् धारयन्ति। पशूनां यावृत्त्यै" इति। रो-
हिता धूमरोहित इत्यादयः पशवो 'ग्राम्याः'। इन्द्राय राज्ञे
शूकर इत्यादयः 'आरण्याः'। तत्र 'ग्राम्याः', 'यूपेषु', उद्धमनीयाः,

‘आरण्याः’, तु ‘आरोकेषु’ यूपान्तरालेषु, रचनाभिर्बद्धा धारणीयाः । एवञ्च सति ग्राम्याणामारण्यानाञ्च परस्परव्या-
वृत्तिर्भवति ॥

(६) तेषु पशुंष्वपरमवान्तरविशेषं विधत्ते । “आ ग्राम्यान्
पशून् लभन्ते । प्रारण्यान्तृजन्ति । पाप्मनोऽपहत्यै” ॥१॥ इति ।
ग्राम्या रोहितादय आलम्बनीयाः, आरण्यास्तु सूकरादयः ॥

पर्यग्निकरणानन्तरं विशेषं विधत्ते । “प्रकर्षेणोत्सृष्ट्याः”
तेषां परित्यागेन पाप्म हतं भवति ॥*

इति ऊनविंशोऽनुवाकः ॥

अथ विंशोऽनुवाकः ।

(१) एकोनविंशे यूपा अभिहिताः । तेषां यूपानां स्थाना-
दयो विंशेऽभिधोयन्ते । तत्र प्रधानयूपस्थापनं विधत्ते ।
“राज्जुदालमग्निष्ठं मिनेति । भूणहत्याया अपहत्यै” इति ।
योऽयं स्नेहातकवृक्षजन्ता यूपः । तं एनं ‘अग्निष्ठं मिनेति’
अग्निसमीपे यथा स्थितो भवति तथा प्रक्षिपेत् । तत्प्रक्षेपेण
‘भूणहत्या’ गर्भादिबधः, विनाशितो भवति ॥

(२) तस्याग्निष्ठस्य यूपस्य पार्श्वद्वये देवदारुयूपौ विधत्ते ।
“पौतुद्रवावभितो भवतः । पुण्यस्य गन्धस्यावरुध्यै । भूणहत्या-
मेवास्मादपहत्य । पुण्येन गन्धेनोभयतः परिगृह्णाति” इति ।
देवदारुवृक्षस्य गन्धः सुगन्धिः । अतस्ताभ्यां यूपाभ्यां पुण्य-

* प्रकर्षेणोत्सृष्ट्या इति पाठः मूले नास्ति अनुक्रमशिकाष्टतमन्त्र-
सङ्ख्यायामि नैतस्त्वभ्यते ।

गन्धप्राप्तिः । अग्निष्ठयूपप्रक्षेपेणास्माद्यजमानाद् भूणहत्यादि-
दोषमपहत्य देवदारूयूपद्वयेन यजमानस्य 'उभयतः', सुर-
भिगन्धपरिग्रहो भवति ॥

(३) अथैतस्य यूपत्रयस्य पार्श्वयोर्वैल्वंयूपान् विधत्ते । "षड्
वैल्वा भवन्ति । ब्रह्मवर्चमस्यावरूथै" इति । दक्षिणपार्श्वं त्रयः,
उत्तरपार्श्वं त्रयः, इत्येवं षड् यूपाः ॥

(४) उक्तस्य यूपनवकस्य पार्श्वयोः षड् यूपान् विधत्ते । "षट्
खादिराः । तेजसोऽवरूथै" ॥ १ ॥ पूर्ववदक्षिणतस्तयः, उत्त-
रतस्तयः, इत्येवं खदिरवृक्षजास्तैः प्राप्तिरेतवः ॥

(५) उक्तायाः पञ्चदशयूपपङ्क्तः पार्श्वयोः पुनः षड् यूपान्
विधत्ते । "षट् पालाशाः । सोमपीथस्यावरूथै" इति । पूर्व-
वदक्षिणतस्तयः, उत्तरतस्तयः, इत्येवं षट् । पलाशवृक्षस्य
सोमजन्यत्वात् सोमपात्रप्राप्तिरेतुलं । तदेतत् सर्वं सूत्र-
कारेण मङ्गृहीतं । 'राज्जुदालमेकविंशत्यरत्नमग्निष्ठं मिनेति
पौतुद्र्वावभितस्तथा वैल्वा दक्षिणतस्तय उत्तरतस्तयः खा-
दिरा दक्षिणतस्तय उत्तरतस्तयः पालाशा दक्षिणतस्तय
उत्तरतस्तय इति ॥

(६) तानेतान् मिलित्वा प्रशंसति । "एकविंशतिः सम्यद्य-
न्ते । एकविंशतिर्वै देवल्लोकाः । द्वादशमामाः पञ्चर्चवः ।
त्रय इमे लोकाः । अमावादित्य एकविंशः । एष सुवर्गो
लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य समश्चै" इति । स्याष्टोऽर्थः ॥

(७) यूपमङ्ग्यास्तुतिप्रसङ्गेन पशुबीजन्यं स्तौति । "शतं

पशवो भवन्ति॥ २ ॥ शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये
प्रतिष्ठति” इति । अत्र शतशब्दो बाहुल्यमुपलक्ष्यति ॥

(८) अत्रत्यायाः पशुसङ्ख्यायाः शतादप्यधिकत्वाच्च स-
ङ्ख्याविशेषनियमं वारयति । “सर्वं वा अश्वमेध्याप्नोति । अपरि-
मिता भवन्ति । अपरिमितस्यावरुध्यै” इति । अश्वमेधयाजिनः
सर्वफलप्राप्तिरपेक्षिता तस्मात् ‘अपरिमितस्य’, फलस्य प्राप्यै
पशवोऽपि ‘अपरिमिताः’ सङ्ख्याविशेषनियमरहिताः, कर्त्तव्याः॥

(९) अथ प्रश्नोत्तराभ्यां पशूनामवदानप्रदेशविशेषं वि-
धत्ते । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति । कस्मात् सत्यात् । दक्षिणतो
ऽन्येषां पशूनामवदन्ति । उत्तरतोऽश्वस्येति । वारुणो वा अश्वः
॥३॥ एषा वै वरुणस्य दिक् । स्वायामेवास्य दिश्यवदति ।
यदितरेषां पशूनामवदति । शतदेवत्यं तेनावरुन्धे” इति ।
अत्र ह्यश्वतूरगोमृगहवींषि होमाधारस्याग्नेरुत्तरतः सादि-
तानि, इतरपशूनां हवींषि दक्षिणतः सादितानि । अतोऽव-
दानमपि तथैव क्रियते । तत्र ब्रह्मवादिनः पृच्छन्ति । इतर-
पशूनां दक्षिणस्यां दिश्यवदानं अश्वस्य तत्तरस्यां दिश्यव-
दानमित्यत्र वैषम्ये किं कारणमिति प्रश्नः । तत्रोत्तरवादिन
एवमाहुः । ‘अश्वः’, हि ‘वारुणः’ । प्रजापतिर्वरुणायाश्चमनय-
दिति श्रुतेः । ‘एष’ उत्तरा च, ‘दिक्’, ‘वरुणस्य’, सम्बन्धिनी । सर्वा-
निष्टनिवारकत्वात् । अतएवानिष्टमनहेतुत्वमन्यत्र श्रूयते । ‘उ-
दीचीनमुदासयति । एषा वै देवमनुष्याणां शान्ता दिगिति’ ।
अतस्तस्यामवदानेनाश्वस्य या स्वकीया दिक् तत्रैवावदानं भव-

ति । 'यत्', च 'इतरेषां पशूनां', दक्षिणस्यामवदानं 'तेन', बज्रदेवत्वं यागफलं लभते । तस्माद्वैषम्यमुचितमित्यभिप्रायः ॥

(१०) उत्तरस्यां दिश्यश्चहविषोऽवस्थापनं विधत्ते । "चित्ते-
ऽग्रावधि वैतमे कटेऽयं चिनोति । अप्सु योनिर्वा अश्वः । अप्सुजो
वैतमः । स्व एवेनं योनौ प्रतिष्ठापयति" इति । योऽयश्चयने
निष्पादितश्चितोऽग्निः स्थूलरूपः तस्मिन्नग्निनामके स्थले 'अधि'
उपरि, 'वैतम'शाखाभिर्निष्पादितं कटं प्रमार्त्य तस्मिन् 'कटे',
हविरश्याङ्गरूपं स्थापयेत् । अप्सु योनिरित्यादि स्पष्टं ॥

(११) त्वपरगोमृगहविषां सादने प्रकारं विधत्ते । "पुर-
स्तात् प्रत्यङ्गं त्वपरं चिनोति । पश्चात् प्राचीनं गोमृगम् ॥४॥
प्राणापानावेवास्मिन्सम्यञ्चै दधाति" इति । यदिदमश्व-
सम्बन्धि हविरवस्थापितं तस्य पूर्वस्यां दिशि त्वपरस्य हविः
प्रत्यङ्मुखं सादयेत् । प्रतीच्यां दिशि गोमृगस्य हविः प्राङ्मुखः
सादयेत् । षट्क्वहीनः पशुः 'तूपरः', षट्क्वन्मनुष्यचिंसको धूर्त्तो
बलीवर्द्धः 'गोमृगः' । यद्वा गोहरिणयोः संयोगेनोत्पन्नः स-
ङ्कीर्णजातिर्गोमृगः । तयोः 'पुरस्तात्', 'पश्चात्', च सादने सति
मध्येऽवस्थितस्याश्वस्य 'प्राणापानौ', सम्यग् धारितौ भवतः ॥

(१२) आसादने विशेषमुक्ता होमविशेषं विधत्ते । "अश्वं
त्वपरं गोमृगमिति सर्वङ्गत एतान् जुहोति । एषां लोका-
नामभिजित्यै" इति । अश्वोऽदीन् 'एतान्', 'सर्वङ्गत'निरवशेषेण
यथा ह्यमाना भवन्ति तथा जुहुयात् । तदीयमंशमन्य-
मपि नावशेषयेत् ॥

(१३) तस्योपरि होमान्तरं विधत्ते । “आत्मनाऽभिजुहोति । मात्मानमेवैनं सतनुं करोति” इति । अथस्यात्मीयावयवप्रतिपादकं, स्तोगादष्टाभ्यामिति मन्त्रजातं मन्त्रात्मशब्देनोपलक्ष्यते । ऊर्तमश्वमभिलक्ष्योपरि ‘आत्मना’ स्तोगानिति मन्त्रजातेन, जुहुयात् । तथा सति ‘एनं’ अश्वं, जीवात्मसहितं शरीरसहितं ‘करोति’ ॥

(१४) एतद्देदनं प्रशंसति । “मात्माऽमुष्मिँलोके भवति । य एवं वेद । अथो वसोरेव धारां तेनावरुन्धे” इति । एवं वेदिता स्वर्गलोके ‘मात्मा’ शरीरी, भवति । अपि च ‘वसोर्धारां’ धनस्य परम्परां, ‘तेन’ होमेन, लभते ॥

(१५) तत ऊर्द्धमाहुतिद्वयं विधत्ते । “इलुवर्दाय स्वाहा बलिवर्दाय स्वाहेत्याह । संवत्सरो वा इलुवर्दः । परिवत्सरो बलिवर्दः । संवत्सरादेव परिवत्सरादायुरवरुन्धे । आयुरेवास्मिन्दधाति । तस्मादश्वमेधयाजी जरसा विस्वसामुं लोकमेति” इति । प्रभवादिपञ्चके प्रथमोऽब्दः ‘संवत्सरः’, द्वितीयोऽब्दः ‘परिवत्सरः’ । तदीयहोमेनोभयस्मादपि ‘आयुः’, प्राप्नोति । अतएवायं ‘अश्वमेधयाजी’, बाल्ये यौवने वा न म्रियते । किन्तु ‘जरसा’, युक्तः शनैर्हस्तपादादिविस्वसनेन मृत्वा स्वर्गं प्राप्नोति । अत्रौपवसथ्येऽहनि यूपः प्रकृता वर्णिताः । यूपप्रसङ्गाद् बुद्धिस्थमश्ववदःनादिकमत्र प्रतिपादितम् । एतदीयानुष्ठानं तु चिराचस्य मध्यमेऽहनि द्रष्टव्यं ॥

इति विंशोऽनुवाकः ॥

अथ एकविंशोऽनुवाकः ।

(१) विंशोऽनुवाके यूपानां स्थानादयो विहिताः । एकविंशे तु चेतयान्यादेर्विशेषोऽभिधीयते । 'तुमिमं' विशेषं विधत्ते । "एकविंशोऽग्निर्भवति । एकविंशः स्तोमः । एकविंशति यूपाः" इति । एकविंशतिमङ्ख्याकैः पुरुषैः मन्त्रितः 'अग्निः', चेतयः । तथा स्तोमेषु चित्रदादिषु मध्ये 'एकविंशतिस्तोम'युक्तं हविर्विशेषं उक्त्यः कार्यः । 'यूपाः', च 'एकविंशति'मङ्ख्याकाः कर्त्तव्याः । एवं सिद्धान्तोऽभिहितः ॥

(२) अथ पूर्वपक्षेनाग्यादीनां द्वादशलविधित्वया पूर्वोक्तमेकविंशलं दृष्टान्तपुरःसरं दूषयति । "यथा वा अथा वर्षभा वा वृषाणः संस्फुरेरन् । एवमेतत् स्तोमाः संस्फुरन्ते । यदेकविंशः । त यत्समृच्छेरन् । हन्येतास्य यज्ञः" इति । 'यथा', लोकं केचिदुदाहृताः, 'वर्षभाः' 'अथा वा', 'वृषाणः' सक्तं समर्थाः, 'अस्तु क्वातिशयेन गां वड्यां वा प्रोदु' 'संस्फुरेरन्' अतिशयेन संस्फुरयुः, वल्गावं कुर्युरित्यर्थः । अनन्तं प्रकारेण ये प्रौढाः 'एकविंशति स्तोमाः', एते महभा वर्त्तमानाः 'संस्फुरन्ते' त्वरां कुर्वन्ति । तथा चार्थमाणाः 'ते' स्तोमाः, यदि 'समृच्छेरन्' खलिताः स्युः, तदानोम् 'अस्य', 'यज्ञः', 'हन्यते' । स्तोमवदग्निपयोरप्युपघात उन्नयः ॥

(३) एवमेकविंशलपक्षं दूषयित्वा पूर्वपक्षवादिनां मतमुपन्यस्यति । "द्वादश एवाग्निः स्यादित्याहुः । द्वादशः स्तोमः ।

एकादश यूपाः” इति । द्वादशपुरुषपरिमित एव ‘अग्निः’, कर्त्तव्यः । ‘स्तोमः’, अपि द्वादशसंख्यायुक्त एव कार्यः । यूपानान्तु द्वादशसंख्यायाः काव्यभावात् ‘एकादश’, ते कर्त्तव्याः ॥

(३) तच्चाद्ययोर्द्वादशपुरुषपरिमितत्वं प्रशंसति । “यद्वा-दशोऽग्निर्भवति । द्वादश मासाः सम्बत्सरः । संबत्सरेणैवास्मा अन्नमवरुन्धे” इति । स्पष्टोऽर्थः ॥

(४) इयमेव प्रशंसा द्वादशस्तोमेऽपि योजनीया । यूपाना-मेकादशसंख्यां विभज्य प्रशंसति । “यद्दश यूपा भवन्ति । दशा-क्षरा विराट् । अन्नं विराट् । विराजैवान्नाद्यमवरुन्धे । य एकादशः । स्तन एवास्यै सः । दुह एवैनां तेन” इति । तत्रैकादशयूपेषु दशयूपगतया संख्याया विराट्द्वाराऽन्नप्राप्तिः । ‘यः’ अयमवशिष्टः, ‘एकादशः’, यूपः ‘सः’, अयं ‘अस्याः’ पूर्वोक्ताया धेनुरूपाया विराजः, ‘स्तन’ स्थानीयः । ‘तेन’ स्तनस्थानीयेन, ‘एनां’ विराजं, ‘दुह एव’ अभिमानफलं दोग्धेव । तस्मादग्निस्तोमयोर्द्वादशसंख्या यूपेष्वेकादशसंख्या च कर्त्तव्या । सोऽयं पक्षः सिद्धान्तिभिर्दूषितः ॥

(५) तदेतद्दूषणं दर्शयति । “तदाहुः । यद्वादशोऽग्निः स्याद्वादशस्तोम एकादश यूपाः । यथा सूरिणा यायात् । ता-दृक् तत्” इति । तत्र द्वादशयूपपक्षे केचिदभिज्ञा दूषणमेवं ‘आहुः’, यद्यग्निस्तोमयोर्द्वादशत्वं यूपेष्वेकादशत्वं स्यात् । तदानीं यथा लोके ‘सूरिणा’ स्थूलभारयुक्तेन सकटादिना, सम एव देशे गन्तुं शक्यात्, न तु विषमे पर्वतारोहणादौ । ‘तत्’ अन्य-

सङ्ख्यायुक्तत्वं, 'तादृक्', स्यात् । स्वल्पया दादशसङ्ख्याया स्वल्पा
एव क्रतवो निर्वीढुं शक्यन्ते । न तु महाक्रतवोऽश्वमेधादय
इत्यर्थः ॥

(७) पूर्वपक्षं दूषयित्वा सिद्धान्तं निगमयति । “एकविंश-
श एवाग्निः स्यादित्याहुः । एकविंशस्तोमः । एकविंशति-
र्यूपाः । यथा प्रष्टिभिर्याति । तादृगेव तत्” इति । ‘प्रष्टिभिः’
शिरमि भारवाहिनोयुक्तः पुरुषः समे देशे विषमेऽपि पर्व-
तारोहणादौ गन्तुं शक्नुयात् । ‘तत्’ एकविंशत्वं, ‘तादृक्’,
‘स्यात्’ । तथा सङ्ख्याया स्वल्पा महान्तश्च क्रतवोऽनुष्ठातुं शक्याः ।
यत्तुदान्तवृषभादिदृष्टान्तेन स्वल्पनमाशङ्कितं, तत् साव-
धानेषु पुरुषेषु सम्भवतीत्यभिप्रायः । तदेतदेकविंशतित्वं वृष-
भस्य ककुदं ॥

(८) दृष्टान्तोक्त्या प्रशंसति । “यो वा अश्वमेधे तिस्रः क-
कुभो वेद । ककुद् राज्ञां भवति । एकविंशोऽग्निर्भवति ।
एकविंशस्तोमः । एकविंशतिर्यूपाः । एता वा अश्व-
मेधे तिस्रः ककुभः । य एवं वेद । ककुद् राज्ञां भवति”
इति । यथा वृषभस्य ककुदुन्नतावयवः एवमश्वमेधस्य ‘तिस्रः
ककुभः’, उन्नतावयवाः । तदभिज्ञो यजमानः ‘राज्ञां’, मध्ये
‘ककुत्’, इवोन्नतः ‘भवति’ । कस्मात् ककुभ इति विवक्षाया-
मेकविंश इत्यादिना उच्यन्ते ॥

(९) य एवं वेदेत्यादेः पुनरुक्तिरूपसंहारार्था, तां शिरो-
दृष्टान्तेन प्रशंसति । “यो वा अश्वमेधे त्रीणि शीर्षाणि वेद ।

‘शिरो ह राज्ञां भवति’ इति । एकविंशोऽग्निर्भवति । एक-
विंशः स्तोमः । एकविंशतिर्यूपाः । एतानि ‘वा अश्वमेधे
त्रोणि शीर्षाणि’, य एवं ‘वेद’ । ‘शिरो ह राज्ञां भवति’
इति यथा पुरुषस्य शिर उन्नतावयवः, तददशमेधस्य शिर-
स्थानीयान्यग्न्यादीनि । अन्यत् पूर्ववद्वाख्येयं ॥

इति एकविंशोऽनुवाकः ।

अथ द्वाविंशोऽनुवाकः ॥

(१) एकविंशपुरुषपरिमितान्यादयः एकविंशोऽनुवाके
उक्ताः । तत्रैकविंशस्तोमयुक्तं मुख्यं यद्वितीयमहः तस्मिन् वहि-
ष्यवमाने विशेषा द्वाविंशोऽनुवाके उच्यन्ते । तत्र वहिष्यवमान-
सर्पणकालेऽश्वमाहितं विधत्ते । “देवा वा अश्वमेधे पवमानं ।
सुवर्गं लोकं न प्राजानन् । तमश्वः प्राजानात् । यदश्वमेधे-
ऽश्वेन मेध्येनादक्षो वहिष्यवमानः सर्पन्ति । सुवर्गस्य लोकस्य
प्रज्ञात्ये । न वै मनुष्यः सुवर्गं लोकमञ्जसा वेद । अथो वै
सुवर्गं लोकमञ्जसा वेद” इति । पुरा कदाचित् ‘देवाः’, अश्व-
मेधमनुतिष्ठन्तः ‘वहिष्यवमान’स्तोत्रे स्वर्गलोकं न ज्ञातवन्तः,
अयमश्वः स्वर्गप्राप्तिहेतुरिति तेषां ज्ञानं नासीत् । ‘अश्वः’,
तु प्राजापत्यत्वात् ‘तं’ स्वर्गलोकं, प्रज्ञातवान् । तस्माद्याग-
योगेन ‘अश्वेन’, सह उदङ्मुखा ऋत्विजः ‘वहिष्यवमानम्’,
उद्दिश्य सर्पयुः । तच्च स्वर्गलोकप्रज्ञानाय भवति । ‘मनुष्यः’,

शास्त्रदृष्ट्या स्वर्गं 'लोकं', जानन्नपि 'अञ्जमा', 'न वेद्' अदृष्ट-
पूर्वत्वात् सम्यङ् न जानाति, 'अथः', तु प्रजापतिमामर्था-
ज्जानाति। तस्मादथेन सहैव सर्पेयुः ॥

(१) तस्याश्वसोद्गाहस्थाने वर्णं विधत्ते । “यद्गङ्गातोद्गा-
येत्। यथा चेच्चञ्जोऽन्येन पथा प्रतिपादयेत्। तादृक्तत् ॥ १ ॥
उद्गातारमपरुध्य । अश्वमुद्गीयाय वृणीते । यथाऽचेच्चञ्जोऽञ्ज-
मा नयति । एवमेवैनमथः सुवर्गं लोकमञ्जमा नयति” इति ।
यदि तस्मिन् वहिष्यवमाने उद्गात्रम् 'उद्गाता', कुर्यात्
तदानीं 'यथा', लोकं कश्चित् 'अचेच्चञ्जः' मार्गजानरहितः,
अपेक्षितं मार्गं परित्यज्य 'अन्येन', मार्गेण पुरुषान् गमयेत्।
'तत्' उद्गातुरज्ञानं, 'तादृक्', स्यात्। तस्मात् 'उद्गातार',
निराकृत्य, 'अथं', एवौद्गात्रकर्त्तृणे 'वृणीते'। तथा सति यथा
'चेच्चञ्जः' पुरुषः, 'अञ्जमा' सम्यङ् मार्गेण, 'नयति', 'एवम्',
अथं 'अथः', सम्यक् स्वर्गं 'नयति' ॥

(२) अन्वारभणं विधत्ते । “पुच्छमन्वारभन्ते । सुवर्गस्य
लोकस्य समर्थे” इति । ये वहिष्यवमानाय मर्पन्ति ते सर्वे
तस्याश्वस्य 'पुच्छं', अवलम्ब्य सर्पेयुः । तच्च स्वर्गप्राप्त्यै भवति ॥

(३) अश्वकर्तृकमुद्गानं दर्शयति । “हिङ्करोति । सामैवाकः ।
हिङ्करोति । उद्गीथ एवाश्व मः” ॥ २ ॥ इति । अश्वस्य पुर-
स्तात् वडवानामवस्थापनं विधास्यते । तथा सति वडवाददर्शने-
नायमश्व औत्सुक्याद्यदि 'हिं', कुर्यात् तदानीं 'मः' अश्वः, 'सा-
मैव', करोति । हिङ्कारस्य सामोपक्रमरूपत्वात् न केवलमुप-

क्रममात्रं किन्तुद्गात्रा गातव्यो योऽयम् 'उद्गीथः', तत्स्थानीयोऽप्ययं हिङ्गार इति दर्शयितुं पुनरपि 'हिङ्गरोति', इत्युक्तं ॥

(५) तदेतद्विधत्ते । “बडवा उपरुन्धन्ति । मिथुनत्वाय प्रजात्यै । अथो यथोधगातार उपगायन्ति । तादृगेव तत्” इति । ‘बडवा’, अश्वस्य पुरस्तादवस्थापनीया । तच्च स्त्रीपुरुषरूपमिथुनभावाय प्रजात्युत्तये च सम्पद्यते । किञ्चाश्वस्य हिङ्गारं श्रुत्वा यदि बडवाः प्रत्यभिहिङ्गुर्यात् तदानोमेतदुपगानसमं भवति ॥

(६) विधत्ते । “उद्गामीदशो मेध्य इत्याह । प्राजापत्यो वा अश्वः । प्रजापतिरुद्गीथः । उद्गीथमेवावरुन्धे । अथो ऋक्सामयोरेव प्रतितिष्ठति” इति । हिङ्गारानन्तरमध्वर्युरेवं ब्रूयात् यागयोग्योऽयं ‘अश्वः’, उद्गानमकरोदिति अश्वस्य प्राजापत्यत्वादुद्गीथस्यापि प्रशस्त्वेन प्रजापतिरूपत्वान्तदीयहिङ्गार उद्गाहवचनेन उद्गीथमेव प्राप्नोति । किञ्चायम् ‘ऋक्सामयोः’, प्रतिष्ठितो भवति ॥

(७) प्रकृतौ वर्हिषा स्तोत्रस्तोत्रपाकरणं, अत्र वर्हिष्याने हिरण्यं विधत्ते । “हिरण्येनापाकरोति । ज्योतिर्वै हिरण्यम् । ज्योतिरेव मुखतो दधाति । यजमाने च प्रजासु च । अथो हिरण्यं ज्योतिरेव यजमानः सुवर्गं लोकमेति” ॥ ३ ॥ इति । हिरण्यस्य ज्योतिरूपत्वान्तेनापाकरणे सति ‘यजमाने’, तदीय-‘प्रजासु च’, ‘मुखतः’ पुरस्तात्, ‘ज्योतिरेव’, सम्पादयति । किञ्चायं ‘यजमानः’, हिरण्यज्योतिर्युक्तस्वर्गं प्राप्नोति ॥

इति द्वाविंशोऽनुवाकः ।

अथ त्रयोविंशोऽनुवाकः ।

(१) एकविंशोक्त्यरूपे द्वितीयेऽङ्गि वहिष्यवमानेऽथस्योद्गा-
तत्वं द्वाविंशानुवाकेऽभिहितं । तच्च सूत्रकारंणैवं मङ्गृहीतं ।
अथमन्वारभ्य वहिष्यवमानं सर्पन्त्यग्निर्मूर्धेत्युद्गातारमपरुध्याथ-
मुद्गीथाय वृणीते तस्मै बडवा उपरुन्धन्ति ता यदभिहिङ्ग-
रोति स उद्गीथो यत् प्रत्यभिकुर्वन्ति स उपगोथ उदगा-
सीदथो मेथो यज्जिय इत्यादि । अथाथे पर्यग्यानां पशूनां
नियोजनं त्रयोविंशानुवाकेऽभिधीयते । तदेतदिदधत्ते । “पुरुषो
वै यज्ञः । यज्ञः प्रजापतिः । यदयं पशून् नियुञ्जन्ति । यजा-
देव तद्यज्ञं प्रयुङ्क्त” इति । यागकर्तुः पुरुषस्य सर्वव्यापारा-
धारत्वात् यज्ञरूपत्वं, यज्ञस्य प्रजापतिसृष्टत्वात् प्रजापतिरेव
अथस्य प्रजापतिदेवता । कः तस्मात् तादृशेऽथे चूपस्थानोये
तदवयवसम्बन्धित्वेन, ये पशवः पर्यग्यास्तान् सर्वान् तस्मिन्नेव
वियुञ्जीत । तथा सत्यश्रूपाद्यजान्तदेवेतरपशुरूपं यज्ञं
प्रयुङ्क्ते ॥

(२) प्रथमं तावदथादित्रयस्य नियोजनं विधत्ते । “अथ
तूपरं गोमृगं । तानग्निष्ठ आलभते । मेनामुखमेव तत् स-
ग्रति । तस्माद्राजमुखं भीष्मं भावुकं” इति । अग्निष्ठाख्यः
प्रधानभूतो यो यूपः तस्मिन् अथतूपरगोमृगाणामालम्बनाप-
लक्षितं नियोजनं कुर्यात् । तथा सति मुख्यपशूनि नियोजनेन
तेन राज्ञः ‘मेनामुखं’, ‘संग्रति’ तीक्ष्णोक्तेरिति, मेनायां पुरा-

गामिनः पुरुषान् शूरान् करोति । यस्मात् सेनामुखस्य ती-
क्ष्णत्वं 'तस्मात्', लाके 'राजमुखं', 'भीष्मं भावुकं' भयानकं
भवितुं योग्यं भवति । प्रायेण हि राजानः प्रजा भीषयितुं
सभायामुपमुखा दृग्गन्तौ ॥

(३) मुख्यपशूनां नियोजनं विधायाश्चाङ्गसम्बन्धिषु पशुष्व्या-
द्यस्य नियोजनं विधत्ते । “आग्नेयं कृष्णघीवं पुरस्ताल्ललाटे ।
पूर्वाग्निमेव तं कुरुते ॥ १ ॥ तस्मात् पूर्वाग्निं पुरस्तात् स्थाप-
यन्ति” इति । ग्रीवायां कृष्णवर्णी यस्य अजस्य सः अयं अजः,
'वृष्णघीवः', स च अग्निदेवताकः, तादृशमजं अग्निष्ठे नियु-
क्तस्याश्वस्य 'ललाटे', नियुञ्जीत बध्नीयात्, यदि ललाटे बन्ध-
नमयोग्यं तर्हि तथा भावयेत् । तेन भाविनेन ललाटबन्धनेन
'तं' आग्नेयं पशुं 'पूर्वाग्निमेव' आहवनीयरूपमेव, 'कुरुते' ।
यस्मादाहवनीयस्थानीयस्याग्नेयस्य पशोर्ललाटरूपे पूर्वभागे
बन्धनं 'तस्मात्', 'पूर्वाग्निं' आहवनीयं, पूर्वदेशे 'स्थापयन्ति' ॥

(४) द्वितीयस्य पशोर्नियोजनं विधत्ते । “पौष्णमन्वञ्च ।
अन्नं वै पूषा । तस्मात् पूषावाहार्यमाहरन्ति” इति । यो-
ऽयमाग्नेयः पशुर्ललाटे नियुक्तः तमनु पश्चादञ्चति गच्छती-
त्यन्वञ्चः पशुरन्वट् तं 'अन्वञ्चं', पूषदेवताकं नियुञ्जीत, आग्ने-
यस्य पश्चाद्भागे बध्नीयादित्यर्थः । योऽयं पूषदेवः सोऽयं
पृष्ठहेतुत्वादन्नरूपः । तस्मात् तथाविधदेवताकः 'पौष्णः',
पशुः पूर्वभागे नियुक्तः । 'तस्मात्', यागेषु 'आहार्यं' आने-
तव्यं, सर्वं 'पूर्वाग्नौ' 'आहवनीये', 'आहरन्ति' ॥

(५) तृतीयपशोर्नियोजनं विधत्ते । “ऐन्द्रापौष्णसपरि-
ष्टात् । ऐन्द्रो वै राजन्योऽन्नं पूषा । अन्नाद्येनेवैनमुभयतः परि-
गृह्णाति । तस्माद्राजन्योऽन्नादो भावुकः” इति । अथस्य ‘उप-
रिष्टात्’ ऊर्द्धभागे, पशुं ‘ऐन्द्रापौष्णं’, नियुञ्जीत । योऽयं
यजमानो ‘राजन्यः’, सोऽयमिन्द्रदेवताकः, ‘पूषा’, चान्नात्मक
इत्युक्तं । एवञ्च सति पूर्वत्रापि पूषदेवताकस्य पशोरुक्तत्वाद-
त्रापि पूषदेवताकस्योच्यमानत्वात् ‘एनं’ राजानं, ‘उभयतः’,
‘अन्नाद्येन’, युक्तं करोति । यस्मादुभतोन्नाद्य उक्तः ‘तस्मा-
द्राजन्यः’, सर्वत्र ‘अन्नादः’, भवितुं शक्यः ॥

(६) चतुर्थपञ्चमपशोर्नियोजनं विधत्ते । “आग्नेयो
ऋण्योवौ बाहुवोः । बाहुवोरेव वीर्यं धत्ते ॥ २ ॥ तस्मा-
द्राजन्यो बाहुवली भावुकः” इति । योवायां ऋण्यवर्णन
लाञ्छितौ अग्निदेवताकावजावयस्य ‘बाहुवोः’, नियुञ्जीत । तेन
राजबाहुवोः ‘वीर्यं’, स्थापितं भवति । यस्मादेवं ‘तस्माद्रा-
जन्यः’, खड्गधनुरादिधारणेन बाहुवलयुक्तो भवितुं स-
मर्थः ॥

(७) षष्ठसप्तमयोः पशोर्नियोजनं विधत्ते । “त्वाष्टौ लो-
मशसक्थौ सक्थोः । सक्थोरेव वीर्यं धत्ते । तस्माद्राजन्य
लोरुबली भावुकः” इति । लोमयुक्ते शक्थिनी ययाः तो
‘लोमशसक्थौ’, तादृशौ त्वाददेवताकौ पशून् अथस्यैर्वी-
नियुञ्जीत । तथा सति ऊर्ध्वोः ‘वीर्यं’, धृतं भवति । ‘तस्मा-
द्राजन्यः’, अथारोहणादावुरुबलयुक्तो भवति ॥

(८) अष्टमनवमयोः पञ्चोर्नियोजनं विधत्ते । “श्रिति-
पृष्ठौ बार्हस्पत्यौ पृष्ठे । ब्रह्मवर्चसमेवोपरिष्ठाद्भुक्ते । अथो
कवचे एवैते अभितः पर्यूहते । तस्माद्राजन्यः सन्नद्धो वीर्यं
करोति” इति । उपरि भागे श्वेतवर्णो ययोः तौ ‘श्रिति-
पृष्ठौ’, तौ च वृहस्पतिदेवताकौ अश्वस्य ‘पृष्ठे’ पार्श्वभागे,
नियुञ्जीत । उपरिभागे श्वेतवर्णसङ्गावादयं यजमान इत
ऊर्द्धभाविनि काले ‘ब्रह्मवर्चसमेव’, धारयति । अपि च
अश्वस्य पुरस्तात् पश्चाच्च पशुनियोजनेन राज्ञः ‘अभितः’,
‘कवच एव’, प्रतिष्ठोचिते भवतः, यस्मात् कवचस्थानीय-
मिदं ‘तस्मात्’, कवचादिभिः ‘सन्नद्धः’, राजा युद्धे शौर्यं
‘करोति’ ॥

(९) दशमस्य पञ्चोर्नियोजनं विधत्ते । “धात्रे पृषोदरमध-
स्तात् । प्रतिष्ठामेवैतां कुरुते । अथो इयं वै धाता । अस्मामेव
प्रतिष्ठति” इति । ‘पृषोदर’ श्वेतविन्दुचिह्नेदरं, धातृदेव-
ताकं पशुं अश्वस्याधोभागे नियुञ्जीत । ‘एतां’ अधोभागनियो-
जनरूपां अश्वस्य ‘प्रतिष्ठां’, स्तैर्यै ‘एव’, सम्पादयति । अपि च
‘धाता’, पृथिवीरूपः । ततः पृथिव्यां ‘एव’, अस्मौ ‘प्रतिष्ठ-
ति’ ॥

(१०) एकादशस्य पञ्चोर्नियोजनं विधत्ते । “सौर्यं बलचं
पुच्छे । उत्सेधमेव तं कुरुते । तस्मादुत्सेधं भये प्रजा अभिसृ-
ज्यन्ति” इति । ‘बलचः’ श्वेताजः, तादृशं सूर्यदेवताकं पशुं
‘पुच्छे’, नियुञ्जीत । उन्नतदेशवर्त्तिसूर्यदेवताकत्वेन ‘तं’ अश्वं,

‘उत्सेधं’ उन्नतदेशवर्त्तिनं, करोति । यस्मादेवं ‘तस्मात्’, लोके
ऽपि कस्मिंश्चित् ‘भये’, प्राप्ते कश्चित् ‘उत्सेधं’, उन्नतपर्वता-
दिप्रदेशं, प्रजा आश्रयन्ति ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द्दं निवारयन् ।

पुमर्थीश्वतुगे देयादिद्यातीर्थमद्देश्वरः ॥

इति मायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यज्ञ-
ब्राह्मणे तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

समाप्तश्च अष्टमप्रपाठकः ।

तैत्तिरीय ब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निश्चमितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेत्यरं ॥
त्रिरात्रस्याश्वमेधस्य यदहः प्रथमं भवेत् ।
प्रपाठकेऽष्टमे तद्धि साकल्येन प्रपञ्चितं ॥
नवमेऽहर्दयं तत्र मध्यमेऽहनुपाकृते ।
अश्वेऽथ रोहितादीनां आलम्भाद्यभिधीयते ॥

(१)तत्र प्रथमेऽनुवाकेऽष्टादशिनामालम्भोऽभिधीयते । तदे-
तद्विधत्ते । “प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । सोऽस्मात्सृष्टोऽपाक्रामत् ।
तमष्टादशिभिरनु प्रायुक्तः । तमाप्नोत् । तमाप्नाष्टादशिभिर-
वारुन्ध । यदष्टादशिन आलभ्यन्ते । यज्ञमेव तैराप्ना यजमा-
नोऽवरुन्धे” इति । प्रजापतिना सृष्टोऽश्वमेधयागाभिमानी
देवः केनापि निमित्तेन ‘अस्मात्’ प्रजापतेः, ‘अपाक्रामत्’
अपागच्छत् । तदा ‘तं’ अश्वमेधं, ‘अनु’लब्ध्वा ‘अष्टादशिभिः,
अष्टादशसङ्ख्यायुक्तैः, रोहितो धूमरोहित इत्यादिभिराम्नातैः
पशुभिः, ‘प्रायुक्तः’ । एकैकस्मिन्ननुवाकेऽष्टादशसङ्ख्याका ये
पशव आस्नातास्तेऽष्टादशिनः । तेषामग्नौ प्रचेपलक्षणं प्रयोगं

कृतवान् तेन प्रयोगेण 'तं' अश्वमेधं, प्राप्य तेरेव पशुभिः
स्वाधीनं कृतवान् । तस्मादष्टादशिनो रोहितो धूमरोहित
इत्यादिभिरनुवाकैरुक्ताः प्रत्यनुवाकमष्टादशमङ्ग्या मिलित्वाऽ-
शीत्यधिकशतमङ्ग्याकाः पशव आलभ्यन्ते । 'तैः' पशुभिः,
'यज्ञं', प्राप्य स्वाधीनं करोति ॥

(२) पशुगतामष्टादशमङ्ग्यां प्रशंसति । "संवत्सरस्य वा
एषा प्रतिमा । यदष्टादशिनः । द्वादशमामाः पञ्चर्त्तवः ॥ १ ॥
संवत्सरोऽष्टादश । यदष्टादशिन आलभ्यन्ते । संवत्सरमेव
तैराग्रा यजमानोऽवरुन्धे" इति । य एतंष्टादशिनः पशवः त
एते मङ्ग्या संवत्सरसामर्त्तुद्वारा संवत्सरंष्ट्यष्टादशमङ्ग्या वि-
द्यते । अतः मङ्ग्यासाम्यात् 'तैः' पशुभिः, संवत्सरं प्राप्य स्वा-
धीनं करोति ॥

(३) तेषामुपाकरणाय यूपविशेषं विधत्ते । "अग्निष्ठेऽन्यान्
पशून्मुपाकरोति । इतरेषु यूपेष्वष्टादशिनो जामित्वाय" इति ।
अष्टादशव्यतिरिक्ता चेऽन्ये पशवः आदिष्टदेशरहिताः । तान्
सर्वान् 'अग्निष्ठे', बध्वापाकुर्यात् । अतएव सूत्रकारेणाक्तं ।
अश्वत्थपरगोमृगानग्निष्ठ उपाकरोति येषाञ्जानादिष्टो देश इति ।
'अष्टादशिनः', तु 'पशून्', अग्निष्ठव्यतिरिक्तेषु यूपेषूपपाकुर्यात्,
एवं सति सर्वेषां पशून्नामेकविधत्वाभावादात्म्यं न भवति ॥

(४) इतरयूपेष्वष्टादशिनमुपाकरणं विभज्य मङ्ग्यां विधत्ते ।
"नव नवालभ्यन्ते सवीर्यत्वाय" इति । एकैकस्मिन् यूपे 'नव
नव', पशवो बध्वापाकर्त्तव्याः । रोहितो धूम इत्यादिषु दश-

स्वनुवाकेव्याघ्रातानां प्रत्यनुवाकमष्टादशानां पशूनां विभज्य
द्वयोर्धूपयोर्वन्धने सति विंशतिसङ्ख्याकेषु यूपेषु सर्वे पशवो
बध्यन्ते । तथा सति यजमानः सवीर्या भवति ॥

(५) अत्र यूपान्तरालेषु धारिणा आरण्या ये पशवः तेषां
पशूनां समाप्तिपर्यन्तं प्रयोगं निन्दामुखेन निषेधति । “यदा-
रण्यैः सः स्थापयेत् । व्यवस्येतां पितापुत्रौ । व्यध्वा न भ्रामेयुः
विदूरं ग्रामयोर्ग्रामानौ स्थाताम् ॥ २ ॥ ऋचीकाः पुरुष-
व्याघ्राः परिमोषिण आव्याधिनीस्तस्करा अरण्येष्वाजायेरन्”
इति । इन्द्राय राज्ञे सुकरो इत्याद्यनुवाकेषूक्ता आरण्याः
पशवो यूपान्तरालेषु धारयित्वापाकृताः । तैः पशुभिर्बध्यन्त्य
पशुवत् पाशुकं प्रयोगं समापयेत् तदानीं ते दोषाः प्रसज्ये-
रन् । तदेवोदाह्रियन्ते । ‘पितापुत्रौ’, परस्परं ‘व्यवस्येतां’ विरु-
द्धाध्यवसायौ कलहकारिणो भवेतां । अध्वानश्च विक्रामेयुः ।
अध्वशब्देन मार्गे गच्छन्तो जना उपलक्ष्यन्ते । ते च परस्परं
विरुद्धं क्रामेयुः परस्परबाधकाः स्युः आरण्यपशूनां तथा
विरुद्धत्वात् किञ्च ‘ग्रामानौ ग्रामयोः’, सोमानौ तयोर्ग्राम-
योर्विदूरं यथा भवति तथा ‘स्थातां’, ग्रामसोमनोः अत्यन्त-
दूरत्वे सति मार्गमध्ये भयकारणं महारण्यमुत्पद्यतेत्यभिप्रायः ।
तेषु च ‘अरण्येषु’, ऋचीकादयः सर्वत उत्पद्येरन् ‘ऋचीकाः’
भक्षकप्रभृतयः, हिंसिका मृगाः । व्याघ्रजातावतिक्रूराः ‘पुरुष-
व्याघ्राः’ मार्गचौराः, ‘परिमोषिणः’ चोरप्रभृणां सेना ‘आ-
व्याधिन्यः’ । मायावित्तापहर्त्तारः ‘तस्कराः’ ॥

(६) एतेष्वारण्यपशुषु आक्षेपवादिनां पूर्वपक्षिणां मत-
मुपन्यस्यति । “तदाहुः । अपशवो वा एते । यदारण्याः ।
यदारण्यैः सः स्थापयेत् । क्षिप्रे यजमानमरण्यं मृतः हरयेयुः ।
अरण्यायतना ह्यारण्याः पशव इति । यत्पशूनालभेत । अन-
वरुद्धाः अस्य पशवः स्युः । यत्पर्यग्निकृतानुमृज्येत ॥ ३ ॥ यज्ञ-
वैशमं कुर्यात्” इति । तत्रैष्वारण्यपशुष्वक्षेपवादिन एवं
‘आहुः’ । ये ‘एते’ कर्मयोग्याः । पशवो न भवन्ति पशुकार्या-
भावात् । तथाहि किमेते पशवः समाप्तिपर्यन्तमनुष्ठेयाः
किंवा तेषामारम्भ एव माभूत् । अथवा प्रारम्भानां तेषां
पर्यग्निकरणादूर्ध्वमुत्सर्ग इति विचारणीयं । तत्र समाप्तिपर्यन्तं
प्रयोगे ‘क्षिप्रे’ खल्य एव काले, ‘मृतं यजमानं’, दाहार्थमारण्ये
पुत्रादयो ‘हरयेयुः’, आरण्यपशुबधस्यान्यायुष्यहेतुत्वात् । य-
स्मादारण्यानां पशूनामारण्यमेवायतनं, अतो यजमानस्यापि
तत्रैवायतनं भवति । नापि द्वितीयः पक्षो युक्तः । आरण्याना-
मालम्भाभावे यजमानेन ‘पशवः’, न प्राप्येरन् । पर्यग्निकर-
णादूर्ध्वमुत्सर्गे तु पशुप्रयोगममाप्त्यभावाद्यज्ञविघातं कुर्यात् ॥

(७) अत्र समाधानवादिनां मतं दर्शयति । “यत् पशू-
नालभते । तेनैव पशून्वरुन्धे । यत्पर्यग्निकृतानुमृज्ययज्ञवै-
शसाय । अवरुद्धा अस्य पशवो भवन्ति । न ‘यज्ञवैशमं’, भवति ।
न ‘यजमानमरण्यं मृतः’, हरन्ति” इति । आरण्यान् ‘पशून्’,
आलम्ब्यमुपाकरणं करोति तेनालम्बदोषाभावात् पशुप्राप्ति-
र्भवति । उपाकृतेषु पर्यग्निकरणस्यानुष्ठितत्वात् । ‘यज्ञवैशमं’,

सम्यद्यते । तदेतद्दोषद्वयराहित्यमुपसंहर्तुं पुनरप्यवर्द्धा इत्यादिकमुच्यते । यत्तु यजमानस्य शीघ्रमरणमुक्तं तदपि न भविष्यति । आरण्यपशूनां वधाभावादित्यभिप्रेत्याह । न यजमानमरणं मृतं हरन्तीति ॥

(८) अग्निष्टयूपव्यतिरिक्तेषु यूपेषु नियुक्तानां रोहिता धूम्र-रोहित इत्यनुवाकोक्तानामष्टादशिनां ग्राम्यपशूनां समाप्तिपर्यन्तं प्रयोगं विधत्ते । “ग्राम्यैः सः स्थापयति । एते वै पशवः क्षेमो नाम । सं पितापुत्राववस्थत । समध्वानः क्रामन्ति । समन्तिकं ग्रामयोग्रामान्तौ भवतः । नर्त्तिकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषिण आव्याधिनीस्तस्करा अरण्येष्वाजायन्ते” ॥ ४ ॥ इति । रोहितादिभिः ‘ग्राम्यैः’, पशुभिः प्रयोगं समापयेत् । ‘एते’ ग्राम्याः, ‘पशवः’, ‘क्षेमः’, इत्येतत् ‘नाम’, अर्हन्ति, तैः प्रजापकारदर्शनात् । तस्मादारण्यपशुसंस्थापने पितृपुत्रविरोधादयो ये दोषाः पूर्वमुपन्यस्तास्तत्र न भवन्ति ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ।

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ॥

(९) प्रथमोऽनुवाके रोहितादीनां ग्राम्यपशूनाञ्च प्रयोगोऽभिहितः । द्वितीयोऽनुवाके चातुर्मास्यपशूनां प्रयोग उच्यते । तत्रादौ तावत् पूर्वोक्तानां ग्राम्याणामारण्यानाञ्च पशूनां प्रशंसा क्रियते । “प्रजापतिरकामयतोभौ लोकाववर्त्तनीयेति ।

स एतानुभयान् पशून् गृह्यत् । यास्याः सारण्याः स तानाल-
भत । तैर्वै स उभौ लोकाववाहन् । यास्यैरेव पशुभिरिमं
लोकमवाहन् । आरण्यैरमुम् । यद्वास्यान् पशून् आलभते । इम-
मेव तैर्लोकमवाहन् । यदारण्यान् । अंगं तेः" इति । लोक-
द्वयप्राप्तिं कामयमानः 'प्रजापतिः', यथा द्विविधेः 'पशुभिः',
प्राप्तवान् । एवमन्योऽपि प्राप्नोति ॥

(२) अथ चातुर्मास्यपशून् विधत्ते । 'अनवरुद्धो वा एतस्य
संवत्सर इत्याहुः । य इत इतश्चातुर्मास्यानि संवत्सरं प्रयुक्ते
इति । एतावान् संवत्सरः यच्चातुर्मास्यानि । यदंते चातुर्मास्याः
पशव आलभ्यन्ते । अत्यल्पमेव तैः संवत्सरं यजमानोऽवबुध्यते" इति ।
'यः' यजमानः, संवत्सरात् 'इतः', 'चातुर्मास्यानि', स्यापयित्वा
'संवत्सरं प्रयुक्ते' संवत्सरमध्येऽस्मिन्नयमेधकर्माणि चातुर्मास्यपशून्
प्रवेश्य तान्यत्र कापि संवत्सरादहरेवावस्थाप्य संवत्सरमाध्यमि-
दमयमेधाख्यं कर्मानुतिष्ठति । 'एतस्य' यजमानस्य, पशवोऽन-
वरुद्धा अप्राप्ताः 'इति' एवमभिज्ञाः 'आहुः' । तत्रेयमुपपत्तिः ।
'चातुर्मास्यानि', इति, यदस्ति 'एतावान्', एव 'संवत्सरः' । नहि
चातुर्मास्यानुष्ठानपरिमितात् कालादन्यः संवत्सरः नामास्ति ।
तस्मात् 'एते चातुर्मास्या पशवः', आलभ्यन्ते, चातुर्मास्येषु हि
चत्वारि पर्वाणि विद्यन्ते, दैत्यदेव-वरुणप्रघास-साकमेध-शुनाभि-
नीयाख्यानि । तत्सम्बन्धितस्य पशवः सूत्रकारेणादाहृत्य कृष्ण-
गोवा आग्नेया बभ्रवः उपध्वस्ताः सावित्राः सारस्वत्या वत्सतरोः
पौष्णश्वासाः पृष्ण्या मारुताः बज्ररूपा वैश्वदेवा वशा द्यावा-

पृथिव्याः कृष्णग्रीवा इत्युक्तमित्यादयः । त एते वैश्वदेवपर्व-
विषयाः पशवः । वैश्वदेवे हि पर्वणाग्नेयमष्टाकपालं निर्व्वपति
मौस्यं चरुमित्यादीनि यद्देवताकानि हवींष्यान्मातानि तद्देव-
ताका एव कृष्णग्रीवाद्याः पशवः शाखान्तरोक्ताः सूत्रकारे-
णोदाहृताः । एवमुत्तरपर्व्वसम्बन्धिनोऽपि पशवः सूत्रे द्रष्ट-
व्याः । एकैकस्य देवस्य त्रयः पशव इत्यभिप्रेत्य कृष्णग्रीवा
इत्यादि बहुवचननिर्द्देशः । 'तैः' चातुर्न्मास्य पशुभिरैकस्मि-
न्नेव दिनेऽनुष्ठितैरपि, 'संवत्सरं', 'प्रत्यचमेव' सम्पूर्णमेव, 'यज-
मानः', प्राप्नोति ॥

(२) चातुर्न्मास्यपशून् विधायैकादशिनान् पशून् विध-
त्ते । "विवा एष प्रजया पशुभिर्च्यते । यः संवत्सरं प्रयुङ्क्ते ।
संवत्सरः सुवर्गो लोकः ॥ २ ॥ सुवर्गं तु लोकं नापराध्नाति ।
प्रजा वै पशव एकादशिनी । यदेत एकादशिनाः पशव आ-
लभ्यन्ते । साक्षादेव प्रजां पशून् यजमानोऽवस्थे" इति । 'यः'
यजमानः, चातुर्न्मास्यपशुभिः 'संवत्सरं', अनुतिष्ठति । 'एषः'
यजमानः, 'प्रजया' 'पशुभिः', 'वृद्ध्यते' वियुक्त एव भवति, अनु-
ष्ठाने प्रवृत्तस्य प्रयोज्यार्थप्रयत्नाभावात् । स्वर्गलोकस्तु संवत्सरा-
त्मक इति कृत्वा तं 'लोकं ना पराध्नाति' । अपराधस्तु लोक-
प्राप्त्यभावः, मोऽस्य न भवति । तर्हि प्रजापशुप्राप्तेः क उपाय
इति स उच्यते । येयं पञ्चेकादशिनी सा प्रजापशुस्वरूपैव ।
तस्मात् 'एकादशिनाः पशवः', आलभ्यन्त्याः । ते च द्विप्रकाराः,
प्राकृता आश्वमेधिकाश्च । आग्नेयः कृष्णग्रीवः सारस्वती मेषो-

त्याद्यनुवाकेनोक्ताः प्राकृताः । अग्नयेऽनोकवते रोहिताञ्जिर-
नङ्घानित्याद्यनुवाकेनोक्ता आश्वमेधिकाः । अत एव सूत्रकार
आह । द्वयानैकादशिनानालभन्ते प्राकृतानाश्वमेधिकांश्चति
एतेषामालम्बनेन 'माक्षादेव' कालविलम्बमन्तरेणैव, 'प्रजां
पशून् यजमानः', प्राप्नोति ॥

(४) एकादशिनान् पशून्विधाय दशिनः पशून् विधत्ते ।
“प्रजापतिर्विराजमसृजत । सा सृष्टाश्वमेधं प्राविशत् । तां
दशभिरनु प्रायुक्त । तामाप्नोत् । तामाप्ता दशभिरवारु-
न्ध । यद्दशिन आलभ्यन्ते ॥ ३ ॥ विराजमेव तैराप्ता यज-
मानोऽवरुन्धे” इति । पुरा 'प्रजापतिः', 'विराजं' अन्नं, सृष्टवान् ।
अन्नं वै विराडिति श्रुत्यन्तरं । 'मा' च 'सृष्टा' विराट्, प्रजा-
पतेरपेता मती स्वात्मनो गोपनाया 'अश्वमेधं', 'प्राविशत्', तदा
प्रजापतिः 'तां' विराजं, “अनुलक्ष्य”, दशिनामकैः पशुभिर-
नुष्ठानं कृतवान् । ततः 'तां' विराजं, प्राप्य तैरेव 'दशभिः',
'तां', स्वाधीनां कृतवान् । तस्मात् 'दशिनः', पशव, आल्-
ध्वव्याः । इन्द्राय राज्ञे शूकर इत्यादिष्वनुवाकेषूक्ता आरण्याः
पशवः । एकैकस्मिन्ननुवाके दशमङ्ख्याविशिष्टत्वेन दशिन इत्यु-
च्यन्ते । 'तैः' दशभिः, अन्नं प्राप्य स्वाधीनं करोति ॥

(५) पशुवर्गमङ्ख्यां विधत्ते । “एकादश दश त आल्-
भ्यन्ते । एकादशाक्षरा विष्टुप् । त्रैष्टुभाः पशवः । पशून्वा-
वरुन्धे” इति । दशानां पशूनां वर्गा दशशब्दोच्यते ।
तादृशा वर्गा एकादशमङ्ख्याकाः इन्द्राय राज्ञे शूकर इत्यार-

भ्य सुपर्णः पर्जन्य इत्यन्तेषु एकादस्यनुवाकेषु आम्नातत्वात् ।
अतो वर्गनिष्ठैकादशसङ्ख्यायाः त्रिष्टुप्च्छन्दोदारा पशुप्राप्ति-
र्भवति । यद्यप्याद्यानुवाक एकादश पशव आम्नाताः । तथा-
प्यन्येष्वनुवाकेषु 'दशानामेवाम्नातत्वात् बह्वनुरोधेन 'दशत'
इत्युक्तं ॥

(६) एतेषु सर्वेषु पशुदेवताभेदं जातिभेदं वर्णादिरूप-
भेदं च क्रमेण प्रशंसति । "वैश्वदेवो वा अश्वः । नानादेवत्याः
पशवो भवन्ति । अश्वस्य सर्वत्वात् । नानारूपा भवन्ति । त-
स्मान्नानारूपाः पशवः । बह्वरूपा भवन्ति । तस्माद्बह्वरूपाः
पशवः समृद्धे" इति । विश्वेऽपि देवा यस्याश्वस्य देवताः सोऽयं
'वैश्वदेवः' । तच्च सर्वदेवतात्मकप्रजापतिरूपत्वादुपपन्नं । अतो-
ऽश्वस्य सर्वपश्यात्मकत्वात् 'पशवा नानादेवत्याः', कार्याः,
यद्देवत्योऽन्यः पशुः अश्वस्यापि तद्देवत्यत्वात् तत्पश्यात्मकत्व-
मुपपन्नं । इन्द्राय राज्ञे सूकरा वरुणाय राज्ञे कृष्ण इत्यादौ
वराहहरिणादिजातिभेदश्रवणान्नानारूपत्वं । अतएवाद्यापि
नानाजातिभेदभिन्नाः 'पशवः', दृश्यन्ते । रोहितो धूमरोहित
इत्यादौ वर्णभेदश्रवणात् बह्वरूपत्वं, अतएव लोकेऽपि वर्ण-
भेदभिन्नाः पशवो दृश्यन्ते ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ।

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

(१) द्वितीये चातुर्मास्यादिपञ्चदशभिर्हिताः । तृतीये रोहितादीनां पशूनां वषाहोममाहित्यमभिधीयते । तत्रादौ ग्राम्यारण्यपशून् बहुधा प्रशंसति । “अस्मै वै लोकाय ग्राम्याः पशव आलभ्यन्ते । अमुष्मा आरण्याः । यद्वास्यान् पशूनालभते । इममेव तैर्लीकमवरुन्धे । यदागण्यन् । अमुं तैः । उभयान् पशूनालभते । ग्राम्याः श्वारण्याः । उभयैर्लीकयोरवरुन्धे । उभयान् पशूनालभते ॥ १ ॥ ग्राम्याः श्वारण्याः । उभयस्यान्नाद्यस्यावरुन्धे । उभयान् पशूनालभते । ग्राम्याः श्वारण्याः । उभयेषां पशूनामवरुन्धे” इति । ग्राम्यारण्यपशूनालम्बनेन लोकद्वयजयो ग्राम्यारण्यान्नाद्यजयो ग्राम्यारण्यपशुजयश्च भवति ॥

(२) एकैकस्य देवस्यान्नातं पशुचित्तं प्रशंसति । “त्रयस्तयो भवन्ति । त्रय इमे लोकाः । एषां लोकानामाप्ते” इति । रोहितो भूमरोहितः कर्कन्धुरोहितः ते प्राजापत्या इत्येकस्यैव ‘त्रयः’, प्रजापतेः पशव आन्नाताः । तथा वभ्रुररुणवभ्रुः शुक्रवभ्रुस्तौ रौद्रा इत्येकस्यैव रुद्रस्य त्रय आन्नाताः । एव मन्यदण्युदाहार्यं ॥

(३) एकैकस्य बहुपशून् प्रश्नात्तराभ्यां प्रशंसति । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति । तस्मात् सत्यात् ॥ १ ॥ अस्मिन् लोके बहवः कामा इति । यत्समानीभ्यो देवताभ्योऽन्येऽन्ये पशव

आलभ्यन्ते । अस्मिन्नेव तस्मैके कामान् दधाति । तस्मादस्मिन् लोके बहवः कामाः” इति । ‘लोके’, छेकैकस्यैव पुरुषस्य पुत्र-पशुधनादिविषयाः ‘बहवः कामाः’, दृश्यन्ते । तत् कस्मात् कारणादिति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । यस्मादत्रैकैकस्यै देवतायै बहवः पशव आलभ्यास्तत्र बज्रकाममाधनं । ‘तस्मात्’, एकैकस्य ‘बहवः कामाः लोके’, भवन्ति ॥

(४) वपानां होमसाहित्यं विधत्ते । “त्रयाणां त्रयाणां सह वपा जुहोति । आचृतो वै देवाः । आचृत इमे लोकाः । एषां लोकानामाष्टौ । एषां लोकानां ऋष्टौ” इति । एकस्य प्रजापते रोहितादयः पशवः तेषां ‘त्रयाणां’, ‘वपाः’, युग-पद्धेतव्याः । एवमेकैकदेवताकेषु रौद्रादिषु सर्वेषु पशुषु द्रष्टव्यं । त्रिभिः पशुभिः सम्बन्धत्वात् एकैको देवस्त्रिविधः । ‘लोकाः’, च भूरादयस्त्रिविधाः । अतो लोकत्रयप्राप्त्यै वपा-त्रयस्य सहहोमः ॥

(५) ग्राम्यपशूनामिवारणानामपि वपाहोमप्रशक्तिं वार-यितुं तेषां परित्यागं विधत्ते । “पर्यग्निकृतानारणानु-त्पृजन्त्यहिः सायै” ॥ ३ ॥ इति । पर्यग्निकरणपर्यन्तान् संस्कारान् कृत्वा तान् ‘आरण्यान्’, पशून् परित्यजेत् । स च परि-त्यागे हिंसाराहित्याय सम्यक्षते ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

(१) ततोयेऽनुवाक एकदेवत्यानां पशूनां युगपद्वपाहो-
मोऽभिहितः । चतुर्थेऽश्वस्य रथयोजनालङ्कागादयो विधीय-
न्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण । युञ्जन्ति ब्रध्नमिति दक्षिणयुगधूर्त्यं
तमथं युनक्तीति । मोथं मन्त्रः सप्तमकाण्ड एवमान्नातः ।
युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परितस्त्युषः । रोचन्ते रोचना दिवि
इति । तत्र पूर्वार्द्धभागान् व्याचष्टे । “युञ्जन्ति ब्रध्नमि-
त्याह । अमो वा आदित्यो ब्रध्नः । आदित्यमेवासौ युनक्ति ।
अरुषमित्याह । अग्निर्वा अरुषः । अग्निमेवासौ युनक्ति ।
चरन्तमित्याह । वायुर्वै चरन् । वायुमेवासौ युनक्ति । परि-
तस्त्युष इत्याह ॥ १ ॥ इमे वै लोका परितस्त्युषः । इमानेवासौ
लोकान् युनक्ति” इति । स्वप्रकाशेन जगत्पट्टहणादादित्यः
‘ब्रध्नः’, इत्युच्यते । यागपरेषु रोषराहित्यादग्निः ‘अरुषः’ ।
सर्वदाचरणस्वभावत्वात् ‘वायुश्चरन्’ । परितोऽवस्थानात् पृ-
थिव्यादयस्तयो लोकाः परितस्त्यिवांसः । आदित्यादित्रयेणा-
यमश्वः स्तथते । तादृशमथं रथयुगस्य दक्षिणभागे देवा
च्छलिजो वा युञ्जन्ति ॥

(२) उत्तरार्द्धे व्याचष्टे । “रोचन्तं रोचना दिवोत्याह ।
नक्षत्राणि वै रोचना दिवि । नक्षत्राण्येवासौ रोचयति”
इति । दीप्तियुक्तानि ‘नक्षत्राणि’, ‘रोचनाः’ इत्युच्यन्ते । तास्य
रोचनाः ‘दिवि’ दीप्यन्ते । अनेनार्द्धद्वयकथनेन यजमाना

आदित्यादयः अन्ये योजिता भवन्ति । 'नचत्राणि', चैतदर्थं दीपयति ॥

(३) यदुक्तं सूत्रकारेण । युञ्जन्त्यस्य काम्येति प्रष्टी इति । तस्याश्वस्य पार्श्ववर्त्तिनस्त्वश्वौ 'प्रष्टी', इत्युच्यते । युञ्जन्तीत्यनुवर्त्तते । मन्त्रस्तु तत्काण्डे एवं पश्यते । युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षमा रथे । शोणा धृष्णू नृवाहमेति । तत्र प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति । "युञ्जन्त्यस्य काम्येत्याह । कामानेवासौ युनक्ति" इति । 'अस्य' यजमानस्य, रथे काम्यकामप्रदानमर्थेन अश्वौ देवाः 'युजन्ति' । अनेन मन्त्रपाठेन यजमानार्थं 'कामानेव', मम्यादयति ॥

(४) द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति । "हरी विपक्षमेत्याह । इमे वै हरी विपक्षमा । इमे एवासौ युनक्ति" ॥२॥ इति । 'विपक्षमा' तस्य प्रधानस्याश्वस्य विविधपार्श्ववर्त्तिनौ, 'हरी' दावश्वौ, युञ्जन्तीत्यन्वयः । 'इमे' द्वावापृथिव्यौ, 'एव', पार्श्ववर्त्तिनौ तावश्वौ, अतस्तयोर्योगेन द्वावापृथिव्यावेव 'युनक्ति' ॥

(५) तृतीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति । "शोणा धृष्णू नृवाहमेत्याह । अहोरात्रे वै नृवाहसा । अहोरात्रे एवासौ युनक्ति" इति । शोणवर्णौ धार्ष्ययुक्तौ मनुष्यवाहकाविति मन्त्रो ब्रूते । तत्र 'अहोरात्रे', एव मनुष्याणां निर्वाहके । अतस्ते 'एव', अश्वरूपेण 'युनक्ति' ॥

(६) उक्तमन्त्रद्वयतात्पर्यं सङ्गृह्य दर्शयति । "एता एवासौ देवता युनक्ति । सुवर्गस्य लोकस्य समञ्चौ" इति । आदित्यं

ब्रह्मणश्चैवाच्यमारभ्य अहोरात्रपर्यान्ता या देवता उक्ताः,
'एताः' सर्वाः, 'एव', 'अस्मै' यजमानार्थं, रथे युनक्ति ॥

(७) रथे ध्वजस्थापनं विधत्ते । "केतुं कृण्वन्नकेतव इति
ध्वजं प्रतिमुञ्चति । यश एवैनं राज्ञां भगयति" इति ।
मग्नमकाण्डोक्तस्य मन्त्रस्य केतुमित्यादिकं प्रतीकं । मन्त्रस्य
पाठाद्यैः तु तत्र च द्रष्टव्यैः । अनेन ध्वजस्थापनेन सर्वेषां
राज्ञां मध्ये 'एनं' 'एव', राजानं, 'यशः', प्रापयति ॥

(८) यदुक्तं सूत्रकारेण । जीमूतस्येति कवचमध्यहृतं ।
धन्वनागा इति धनुरादत्त इत्यादि च । तच्च चतुर्थकाण्ड
मग्नस्नातस्य जीमूतस्येति अनुवाकस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति ।
"जीमूतस्येव भवति प्रतीकमित्याह । यथा यजुरेवैतत्" इति ।
तस्मिन् यजुषि मन्त्रे अनाविद्धया तनुवा जयेति विजयः
प्रतीयते, स च तथैव भवति ॥

(९) रथमारुह्योत्तरस्यां दिशि यजमाने जलममोषं गत
मिति तत्राध्यर्चना मग्नमकाण्डोक्तमन्त्रवाचनं विधत्ते । "ये त
पन्थानः सवितः पूर्याम इत्यध्यर्चयजमानं वाचयत्यभिजित्यं"
॥ ३ ॥ इति । तदेतद्वचनं यजमानस्य जयाय भवति ॥

(१०) यदुक्तं सूत्रकारेण अपोयमवघ्राप्य यदातो अपा
अगमोदिति प्रदक्षिणमावर्त्तत इति । तत्र यदात इति मन्त्र-
गतस्त्रोत्तरार्द्धस्येव स्तोत्रित्यादस्तात्पर्यं दर्शयति । "परा
वा एतस्य यज्ञ एति । यस्य परावृत्ताः सन्त्यत्र वेद्या एति ।
एतः स्तोत्रेतेन पथा पुनरथमावर्त्तयामि न इत्याह ।

वायुर्वै स्तोता । वायुमेवास्य परस्ताद्घात्यावृत्यै” इति । ‘यस्य’ यजमानस्य, उपाकरणसंस्कृतः ‘पणुः’, ‘वेद्याः’ ‘अन्यत्र’, गच्छ-ति ‘एतस्य’ यजमानस्य, ‘यज्ञः’, ‘परैति’ विनश्यति । अतो विनाशाभावार्थः ‘एवमित्यादिमन्त्रार्थं पठेत् । हे ‘स्तोतः’, वायो ‘नः’ अस्मदीयं, ‘एतं’ अश्वं, ‘एतेन’ यथा वेदमार्गेण, ‘पुनः’, अप्यावर्त्तय । अस्मिन् मन्त्रे स्तोत्रशब्देन ‘वायुः’, विव-क्षितः । वायुर्हि तात्त्वादिवर्णस्थानाभिघातेन स्तोत्रमुत्पादयति । तं ‘एव’, ‘वायुं’, ‘अस्य’ अश्वस्य, पृष्ठभागे स्थापयति । तत्राश्व-स्थावर्त्तनाय सम्पद्यते ॥

(११) अथ तस्याश्वस्य रथयोजनात् पूर्वं मणिभिः गृह्णा-रं विधत्ते । “यथा वै हविषो गृहीतस्य स्कन्दति । एवं वा एतदश्वस्य स्कन्दति । यदस्योपाकृतस्य लोमानि शीर्यन्ते । यदालेषु काचानावयन्ति । लोमान्येवास्य तत्सम्हरन्ति” ॥ ४ ॥ इति । यद्युपाकरणादिसंस्कृतस्याश्वस्य ‘लोमानि’, भूमौ पतेयुः । तदानीं ‘गृहीतस्य हविषः’, स्कन्दनं, “यथा” तथैव ‘अश्वस्य’, स्कन्दनं भवति । तन्नवारणार्थमश्वस्य लोमसु काचोप-लक्षितान् सैवर्णराजतमामुद्रमणीन् ‘आवयन्ति’ आतान् कुर्वन्ति । तेन पतितानि ‘लोमानि’ पुनः सम्पादयति ॥

(१२) तत्र सप्तमकाण्डोक्तव्याहृतित्रयरूपान् मन्त्रान् वि-धत्ते । “भूर्भुवः सुवरिति प्राजापत्याभिरावयन्ति । प्राजा-पत्यो वा अश्वः । स्वयैवैनं देवतया समर्द्धयन्ति” इति । प्रजापतिशरीरभूतलोकत्रयवाचित्वाद्वाहृतयः ‘प्राजापत्याः’ ।

अथश्च 'प्राजापत्यः', तस्मात् 'एनं' अथं, स्वकीयदेवतया समृद्धं करोति ॥

(१३) व्याहृतित्रयं पत्नीभेदेन व्यवस्थापयति । "भूरिति महिषी भुव इति वा वाताः । सुर्वन्निति परिदृक्तो । एषां लोकानामभिजित्यै" इति । राज्ञः पत्युः उत्तममध्यमाधमा महिष्यादिशब्दैरुच्यन्ते । तत्र व्याहृतयो व्यवस्थिताः । तथाच सूत्रकार आह । भूरिति मैवर्णान् महिषी प्राग् वहाद्भुव इति, राजतान् वा वाताः प्रत्यग्वहात् प्राक्श्राणेः, सुर्वरिति मामुद्रान् परिदृक्तो, प्रत्यक् श्राणेष्वस्तेषु कुमार्यः शतमणोनुपगच्छन्तीति । तदेतन्महिष्यादिभिस्त्रिभिर्मणिग्रथनं 'लोकानां', जयाय भवति ॥

(१४) तत्र महिष्या ग्रथनीयानां मणोनां कारणद्रव्यं विधत्ते । "हिरण्ययाः काचा भवन्ति । ज्योतिर्वै हिरण्यम् । राष्ट्रमश्वमेधः ॥ ५ ॥ ज्योतिश्चैश्वर्यं राष्ट्रञ्च ममीचो दधाति" इति । 'काचाः' मणयः, 'हिरण्ययाः' सुवर्णेन निर्मातव्याः । हिरण्यस्य ज्योतिष्ठादश्वमेधस्य राष्ट्रप्रदत्तेन तद्रूपत्वादुभयमण्यस्यानुकूलं स्यादयति ॥

(१५) मणिमङ्गलां विधत्ते । "महसं भवन्ति । महसमस्थितः सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै" इति । स्वर्गस्यानां भोग्यद्रव्याणां बहुमूल्याहत्वात् स्वर्गस्य महसस्तुल्यत्वं ॥

(१६) यदुक्तं सूत्रकारेण । अथास्य स्वदेशानाञ्जनाभ्यञ्जनि । वसवस्त्वां जन्तु गायत्रेण कन्दमति । मौल्यान्नेन महिषी रुद्रा

इति कामास्त्रवेन वा वातादित्यादिमौखकृतेनाज्येनारितृ-
 क्तीति। तदिदं विधत्ते। “अप वा एतस्मात्तेज इन्द्रियं
 पशवः श्रीः कामन्ति। योऽश्वमेधेन यजते। वसवस्त्वां जन्तु
 गायत्रेण कृन्दमेति मन्त्रिभ्यभ्यनक्ति। तेजो वा आज्यम्। तेजो
 गायत्री। तेजसैवास्मै तेजोऽवरुन्धे ॥ ६ ॥ रुद्रास्त्वां जन्तु त्रैष्टु-
 भेन कृन्दमेति वा वाताः। तेजो वा आज्यम्। इन्द्रियं त्रि-
 ष्टुप्। तेजसैवास्मा इन्द्रियमवरुन्धे। आदित्यास्त्वां जन्तु जाग-
 तेन कृन्दमेति परितृक्ती। तेजो वा आज्यम्। पशवो ज-
 गती। तेजसैवास्मै पशून्वरुन्धे” इति। ‘तेजः’ शरीरकान्तिः,
 ‘इन्द्रियं’ चक्षुरादिपाटवं, ‘पशवः’ गवाश्चादयः, ‘श्रीः’ धनादि-
 समृद्धिः, अश्वमेधयाजिनो वज्रद्रव्यव्ययेन शरीरप्रयामेन च
 तेजसादिकमपगच्छति अतस्तत्समाधानाय वसवस्त्रेत्यादिभि-
 र्मन्त्रैर्महिष्यादयोऽभ्यञ्जनं कुर्युः। तत्र गौत्सुलवाद्याज्यस्य तेजो-
 रूपत्वात्। मन्त्रोक्तानां गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीच्छन्दसां क्रमेण
 तेज इन्द्रियपशुहेतुत्वात् सर्वमनेन प्राप्तं भवति ॥

(१७) अथाभ्यञ्जनस्य पत्नीकर्तृत्वं प्रशंसन्ति। “पत्नयोऽभ्यञ्ज-
 न्ति श्रिया वा एतद्रूपं ॥ ७ ॥ यत्पत्नयः। श्रियमेवास्मिन् तद-
 धति। नास्मात्तेज इन्द्रियं पशवः शरीरपकामन्ति” इति। यः
 पत्नीवज्रत्वं ‘श्रियाः’, स्वरूपं। धनवान् हि बह्वीः पत्नीरुद्वहति।
 अतः श्रीस्वरूपाः पत्न्योऽश्वमेधभ्यञ्जन्त्यः, तेनाभ्यञ्जनं यजमाने
 ‘श्रियमेव’, सम्यादयन्ति। ततः ‘अस्मात्’, तेजसादयो ‘नाप-
 कामन्ति’ ॥

(१८) उक्तक्रमेणालङ्कृतेष्वश्वेष्ववगाहनं कृत्वा समागतेषु अनन्तरं मुख्यायाश्चाय पूर्वं प्रजापतित्वेन निहितानामन्न-
शेषाणामुपहरणं विधत्ते । “लाजीश्च्छाचीश्न् यशोममाश्न्
इत्यतिरिक्तमन्नमश्यायोपाहरन्ति । प्रंजामेवान्नादीन् । कुर्वन्ते”
इति । उपलालनपूर्वकमश्वसम्बोधनार्थं लाज्यादिशब्दजातं ।
हे ‘लाजिन्’ लाजोपलक्षित युवन्, हे ‘शाचिन्’ शक्तिमन्,
हे ‘यशोमन्’ यशसःसम्पादक, इत्यादिमन्त्रेणान्नहोमेत्ववशिष्ट-
मन्नमानीयाश्चाय समर्पयेयुः । तेन स्वकीयां प्रजां अन्नाद-
नयुक्तां कुर्वन्ति ॥

(१९) अस्मिन् मन्त्रे उत्तरभागस्य तात्पर्यं दर्शयति ।
“एतद्देवा अन्नमत्तैतदन्नमद्भिः प्रजापत इत्याह । प्रजायामे-
वान्नाद्यं दधते” इति । हे ‘देवाः’, अश्वे प्रविश्य तत् ‘एतदन्नं’,
भक्षयत । हे ‘प्रजापते’, विशेषतः ‘तदन्नमद्भिः’, अनेन मन्त्र-
पाठभागेन पुत्रादिरूपायां ‘प्रजायामेवान्नाद्यं’, सम्पादयन्ति ॥

(२०) अथ पञ्चमकाण्डोक्तं मन्त्रं एतदन्नावघ्राणे विनियु-
क्ते । “यदि नावजिघ्रेत् । अग्निः पशुरासीदित्यवघ्रापयेत् ।
अव हैव जिघ्रति” इति । स्वयमेव ‘अवजिघ्रति’, चेत् तदा नायं
मन्त्रः प्रयोक्तव्यः । अन्यथानेन मन्त्रेण ‘अवघ्रापयेत्’ । ततः
स्वयमेवाघ्राणकृतं भवति ॥

(२१) अथ सप्तमकाण्डगतमन्त्रेण पञ्चमकाण्डगतमन्त्राभ्यां
चानुमन्त्रणं विधत्ते । “आक्रान्वाजी क्रमैरत्यक्रमोदाजी द्यौस्ते
पृष्ठं पृथिवी सधस्यमित्यश्वमनुमन्त्रयते । एषां लोकानाम-
भिजित्यै” इति । मन्त्रत्रयेण लोकत्रयजयो भवति ॥

(२२) पञ्चमकाण्डोक्तमनुवाकं प्रयाजयाज्यारूपेण विनियुक्ते । “ममिद्धो अञ्जकृदरं मतीनामित्यश्वस्याप्रियो भवन्ति स्वरूपत्वाय” इति । आसमन्तात् प्रीतिहेतवः ‘आप्रियः’ । तेषु मन्त्रेषु देवानां वंचि गिर्यमित्युच्यते । ‘अश्वस्य’, तथा करोति अतो मन्त्राणां स्वरूपत्वं ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

(१) चतुर्थे रथयोजनाशालद्वारावृत्तौ । पञ्चमे ब्रह्मोद्या-
नामको होतृब्राह्मणोत्तरकथितप्रश्नोत्तररूपाः संवादा उच्य-
न्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण । उत्तरौ महिमानपरिवष्टौ ऊत्वा
चात्वाले मार्जयित्वाऽभितोऽग्निष्ठं ब्रह्मोद्याय पर्युपविशेतो
दक्षिणेनो ब्रह्मोत्तरहेता किंस्विदामीत् पूर्वचितिरित्येत-
स्यानुवाकस्य प्रष्टानि होतुः प्रतिज्ञातानि ब्राह्मण इति ।
प्रष्टानि प्रश्नवाक्यानि प्रतिज्ञातानि उत्तरवाक्यानि । तदिदं
ब्रह्मोद्यं विधत्ते । “तेजसा वा एष ब्रह्मवर्चसेन व्यृध्यते । यो-
ऽश्वमेधेन यजते । होता च ब्रह्मा च ब्रह्मोद्यं वदतः ।
तेजसा चैवेनं ब्रह्मवर्चसेन च समर्द्धयतः” इति । अश्वमेध-
याजिनः शरीरगत्यासेन तेजोवृद्धिः । मन्त्रवैकल्यसम्भवाद्ब्र-
ह्मवर्चसवृद्धिः । तदुभयपरिहाराय होतृब्राह्मणौ ‘ब्रह्मोद्यं’,
ब्रूयातां । जगत्स्थितिहेतोः परब्रह्मणो विषये संवादः ‘ब्र-
ह्मोद्यः’, तेन यजमानस्य तेजोब्रह्मवर्चससमृद्धिर्भवति ॥

(२) अग्निष्ठस्य यूपस्य दक्षिणभागे ब्रह्मण उपवेशनं विधत्ते । “दक्षिणतो ब्रह्मा भवति । दक्षिणत आयातनो वै ब्रह्मा । बार्हस्पत्यो वै ब्रह्मा । ब्रह्मवर्चममेवास्य दक्षिणतो दधाति । तस्मादक्षिणोर्द्धा ब्रह्मवर्चमितरः” इति । आहवनीयस्य दक्षिणभागो ब्रह्मणः प्रतिनियतं स्थानं । अतोऽत्रापि दक्षिणभागे उपविशेत् । दृहस्पतिदेवताकथायं ‘ब्रह्मा’ । अतोऽयं यजमानस्य दक्षिणभागे ‘ब्रह्मवर्चमं’, मत्पादयति । यस्मात्सम्यक्त्तिः, ‘तस्मात्’, दक्षिणभागोऽतिशयेन ब्रह्मवर्चमयुक्तो दृश्यते । दक्षिणहस्तेन हि होमपूजादिकं क्रियते ॥

(३) होतुर्यूपस्योत्तरभाग उपवेशनं विधत्ते । “उत्तरतो होता भवति ॥ १ ॥ उत्तरत आयातनो वै होता । आग्नेयो वै होता । तेजो वा अग्निः । तेज एवास्योत्तरतो दधाति । तस्मादुत्तरोर्द्धस्तेजस्वितरः” इति । सामिधेयन्युवचनादेो वेद्या उत्तराणिर्होतुर्नियतं स्थानं । अतोऽत्रापि यूपस्योत्तरभाग उपविशेत् । दैविकेष्वृत्तिषु होतृत्वमग्रेणोत्तरात्, अग्निर्होता अग्निनाध्वर्यु इति । तत्सम्बन्धादयं मानुषो ‘होता आग्नेयः’ । अतः ‘अस्य’ यजमानस्य, उत्तरभागे ‘तेजः’, मत्पादयति । यस्मादेवं ‘तस्मात्’, केषुचित् पुरुषेषु ‘उत्तरः’ वामभागः, शक्तिमत्तरः । दक्षिणात्तरदेशो द्वयोर्विहितो, कस्य दक्षिणा- (कस्योत्तरः वेद्याकाङ्क्षितत्वात् ॥

(४) अग्निष्ठं यूपं तत्प्रतियोगित्वेन विधत्ते । “यूपमभितो वदतः । यजमानदेवत्यो वै यूपः । यजमानमेव तज्जग

च ब्रह्मवर्चसेन च समर्द्धयतः” इति । यजमानवद्यूपस्य पशु-
प्रयोगनिर्व्वाहकत्वात् यजमानदेवत्यत्वं । तस्य पार्थयोः स्थित्वा
ब्रह्मवदने सति ‘यजमानमेव’, तेजोब्रह्मवर्चसाभ्यां समृद्धं
कुरुतः ॥

(५) तत्रोत्तरतोऽवस्थितो होता किंस्त्रिदित्यादीनि प्रश्न-
वाक्यानि पठति । दक्षिणतोऽवस्थितो ब्रह्मा द्यौराभोदित्याद्यु-
त्तरवाक्यानि पठति । तत्र प्रश्नवाक्यानि यथासमाक्षातमनूद्य
तज्ज्ञाख्यानव्याजेनोत्तरवाक्यानां तात्पर्यं प्रदर्शयते । तत्र प्र-
थमप्रश्नवाक्यं दर्शयति । “किंस्त्रिदामीत् पूर्वचित्तिरि-
त्याह । द्यौर्वै वृष्टिः पूर्वचित्तिः ॥ २ ॥ दिवमेव वृष्टिमवरुन्धे”
इति । ‘पूर्वचित्तिः’ प्रथमतस्त्रेतयमाना, ‘किं’, नाम ‘आ-
सीत्’, इति प्रश्नः । या वृष्टिकारणभूता ‘द्यौः’, सैव प्रथमत-
स्त्रेतयमाना । प्रथमतो वृष्टौ सत्यां पञ्चादोपधिद्वारा सर्व्वे
प्राणिनो जीवन्ति । एताभ्यां प्रश्नोत्तराभ्यां वृष्टिहेतुं ‘दिव-
मेव’, प्राप्नोति, वृष्टिं लभत इत्यर्थः ॥

(६) द्वितीयं वाक्यं दर्शयति । “किंस्त्रिदामीद्वहदय
इत्याह । अथो वै वृहदयः । अथमेवावरुन्धे” इति । युद्धे ज-
यद्वारा वीरजीवनहेतुत्वात् ‘अथो वृहदयः’ ॥

(७) तृतीयं दर्शयति । “किंस्त्रिदामीत् पिशङ्गिलेत्याह ।
रात्रिर्वै पिशङ्गिला । रात्रिमेवावरुन्धे” इति । अतिशयेन
रूपवतो ‘पिशङ्गिला’, ‘रात्रिः’, च तादृशी, चन्द्रिकया न चन्द्रैः
स्वरूपवत्प्रतिभासात् ॥

(८) चतुर्थं दर्शयति । “किंस्विदामीत् पिलिप्पिले-
त्याह । अत्रैव पिलिप्पिला । अन्नाद्यमेवावरुन्धे” ॥ ३ ॥ इति ।
प्रजाममूहनिमित्तस्य ध्वनिविशेषस्य ‘पिलिप्पिला’, इत्यनुकरणं,
तथाविधध्वनियुक्ता यस्मिन् गृहे धनममृद्धिः, तत्र जनबा-
हुल्यान्निरन्तरं तथाविधः शब्दो भवति ॥

(९) पञ्चमं दर्शयति । “कः स्वदेकाकी चरतीत्याह ।
असौ वा आदित्य एकाकी चरति । तेज एवावरुन्धे” इति ।
आदित्यस्य हि महायनेरपेक्षेण जगद्भ्रमणं प्रसिद्धं ॥

(१०) षष्ठं दर्शयति । “क उ स्विञ्जायते पुनरित्याह ।
चन्द्रमा वै जायते पुनः । आयुरावरुन्धे” इति । कृष्णपक्षे
क्षीणश्चन्द्रः शुक्लपक्षे ‘पुनर्जायते’, इति हि प्रसिद्धं ॥

(११) सप्तमं दर्शयति । “किंस्विद्धिमस्य भेषजमित्याह ।
अग्निर्वै हिमस्य भेषजम् । ब्रह्मवर्चममेवावरुन्धे” इति । अग्नि-
मेवया हिमशैत्यापद्रवो निवर्त्यते ॥

(१२) अष्टमं दर्शयति । “किंस्विदावपनं महदित्याह ।
॥ ४ ॥ अयं वै लोक आवपनं महत् । अस्मिन्नेव लोके प्रतिति-
ष्ठति” इति । ब्रौह्मादिवीजानां मर्त्यत आवापस्यानं भूमिः ॥

(१३) नवमं दर्शयति । “पृच्छामि त्वा परमं तं पृथिव्या
इत्याह । वेदिर्व परोऽन्तः पृथिव्याः । वेदिमेवावरुन्धे” इति ।
यागसम्बन्धिनी या ‘वेदिः’, सा पृथिव्यामुत्कृष्टप्रदेशः । नहि
ततोऽन्य उत्कृष्टदेशः कश्चिद्विद्यते ॥

(१४) दशमं दर्शयति । “पृच्छामि त्वा भुवनस्य नाभि-

मित्याह । यज्ञो वै भुवनस्य नाभिः । यज्ञमेवावरुन्धे” इति ।
यथा शरीरस्य नाभिर्मध्यप्रदेशः, तथा ‘यज्ञः’, सर्वस्य लोकस्य
मध्यस्थानीयः । कर्माधीनत्वात् सर्वजगद्व्यवहारस्य ॥

(१५) एकादशं दर्शयति । “पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य
रेत इत्याह । सोमो वै वृष्णो अश्वस्य रेतः । सोमपोथमेवा-
वरुन्धे” इति । ‘वृष्णः’ मेतृत्वेन बलवतोऽश्वस्य सम्बन्धी सार-
भूतः पदार्थः सोमः । एवं सति ह्यश्वे त्रिरात्ररूपोऽश्वमे-
धाख्यः सोमयागो निष्पद्यते ॥

(१६) द्वादशं दर्शयति । “पृच्छामि वाचः परमं व्योमे-
त्याह । ब्रह्म वै वाचः परमं व्योम । ब्रह्मवर्चसमेवावरुन्धे”
॥ ५ ॥ इति । जगत्कारणं ‘ब्रह्म’, एव ‘वाचः’ वेदरूपायाः,
‘परमं व्योम’ पर्यवसानभूमिः । सर्वं वेदा यत् पदमामन-
न्तीति श्रुतेः । तदेवं ब्रह्मकार्यभूते कृत्स्नजगद्व्यवहारविषय-
प्रश्नोत्तररूपाभ्यां मन्त्राभ्यां होतृब्रह्मणेः संवादरूपं ब्रह्मोद्यं
प्रसिद्धं ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ।

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

(१) पञ्चमे ब्रह्मोद्यमुक्तं । षष्ठसप्तमयोर्मृताश्वोपचारोऽभि-
धीयते । तत्रादावश्वसञ्ज्ञपनकालीयानुष्ठेयान् होमान् विध-
न्ते । “अप वा एतस्मात् प्राणाः क्रामन्ति । योऽश्वमेधेन यजते ।

प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहेति मञ्जयमान आज्ञतोर्जुहोति ।
प्राणानेवास्मिन् दधाति । नास्मात् प्राणा अपक्रामन्ति”
इति । अश्वमेधयाजिनोऽश्वबधदोषेणायुःसमाप्तेः पूर्वमेवाकस्मात्
‘प्राणाः’ ‘अपक्रामन्ति’ । अतस्तत्परिहाराय मंत्रमकाण्डे चतुर्थ-
प्रपाठके प्राणाय स्वाहेति योऽनुवाकः । तत्रत्यैर्मन्त्रैर्जुह्यात् ।
तेन यजमाने ‘प्राणान्’, अवस्थापयति । ततो काले ‘प्राणा
अस्मात् नापक्रामन्ति’ ॥

(२) यदुक्तं सूत्रकारेण । अश्वे अस्वान्वयिक इति प्रति-
प्रस्थाता पत्नीमुदानयति तां दक्षिणान् कण्ठपञ्चानुद्गृह्य
सव्यान् प्रस्रस्य दक्षिणानूरूनाघ्नानाः सव्यानूरूनाघ्नानाः समि-
द्भिर्गभिधून्वत्यः त्रिप्रदक्षिणमश्वं धून्वत्यः पर्यन्त्यवन्ती स्यति
सव्यानुद्गृह्य दक्षिणान् प्रस्रस्य सव्यानूरूनाघ्नानां अर्नाभि-
धून्वत्यस्तिः प्रतिपर्यन्ति । प्रदक्षिणमन्ततो यथा पुरस्तात् नव-
कृत्वः सम्पादयन्तीति । तत्रावन्तीस्यति मन्त्रं पठित्वा तस्य
तात्पर्यं दर्शयति । “अवन्ती स्यावन्तीस्त्वावन्तु । प्रियं त्वा
प्रियाणां । वर्षिष्ठमाप्यानां । निधीनां त्वा निधिपतिः हवा-
महे वसो ममेत्याह । अपेवासौ तद्भुवते ॥ १ ॥ अथा धुन्त्ये-
वैनं । अथोऽन्येवासौ ऋवते” इति । हे राजपत्यः यूयम् ‘अव-
न्ती स्तु’ अश्वं रक्षयन्त्य स्तु, हे अश्व ‘त्वा’, ‘अवन्तीः’ पालयित्यः
पत्यः, ‘अवन्तु’, ‘मम’, ‘वसो’ वामयितः, तादृशं हे अश्व ‘प्रिया-
णां’, वसूनां मध्ये अत्यन्तं ‘प्रियं त्वां’, ‘हवामहे’ वयं पत्य आ-
ह्वयामः । कीदृशं त्वां, ‘आप्यानां’ आप्तव्यानां वसूनां मध्ये,

‘वर्षिष्ठं’ अतिशयेन प्रवृद्धं, किञ्च ‘निधिपतिं’ शङ्खपद्मादि-
निधिविशेषाणां पालकं । अथवा किमनेन विशेषणेन सर्व-
निधीनां पालकं त्वामाह्वयाम इति मन्त्रार्थः । ‘तत्’ तेन
मन्त्रेण, ‘अस्मै’ अश्याय, ‘अपङ्गुवते एव’ एनं अश्वम् अप-
लपन्त्येव । नहि मृतोऽश्वः परमार्थत आह्वातुं शक्यते । किञ्च
अनेन आह्वानेन अश्वम्, ‘एनं’, ‘ध्रुवन्ति’ चालयन्त्युत्थापयन्ति,
अपि च अनेन चालनेनाश्वमेनं ‘निङ्गुवते’, एवमुत्थापनमपि
मृतस्याश्वस्यापलाप एव । तस्मादप्युपचार इत्यभिप्रायः ॥

(३) प्रदक्षिणत्रयं विधत्ते । “त्रिः परियन्ति । त्रय इमे
लोकाः । एभ्य एवैनं लोकैभ्यो ध्रुवते” इति ॥ पत्यः प्रदक्षिण-
त्रयेणैवमश्वं लोकत्रयव्यवहारार्थं ‘ध्रुवते’ चालयन्त्युत्थापयन्ति ॥

(४) त्रिवारं पुनरप्रदक्षिणावृत्तिं विधत्ते । “त्रिः पुनः
परियन्ति । षट् सम्यद्यन्ते । षड् वा ऋतवः । ऋतुभिरैवैनं
ध्रुवते” इति । पूर्व्वेण प्रदक्षिणावृत्तित्रयेण सहितस्य विपरी-
तावृत्तित्रयस्य षट्सङ्ख्यापपत्तिः ॥

(५) पुनरपि त्रिः प्रदक्षिणावृत्तिमभिप्रेत्य मिलित्वा सङ्ख्यां
विधत्ते । “अप वा एतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति ॥२॥ ये यज्ञे ध्रुवनं
तन्वते । नवकलः परियन्ति । नव वै पुरुषे प्राणाः । प्राणा-
नेवात्मन्धते । नैभ्यः प्राणा अपक्रामन्ति” इति । ‘ये’ पुरु-
षाः, ‘यज्ञे’, ‘ध्रुवनं’ कम्पनं, कुर्वते । ‘एतेभ्यः प्राणाः’, ‘अप-
क्रामन्ति’, एव । अतस्तत्परिहाराय ‘नवकलः’, परिभ्रमणं
कुर्यात् । पुरुषशरीरे नवसु द्वारेषु नवसङ्ख्याकाः प्राणा

वर्त्तन्ते । तान् स्वात्मनि सम्पादयन्ति । ततश्च प्राणा एतेभ्यो नापक्रामन्ति ॥

(६) यथोक्तस्य मृतोपचारस्यानुष्ठानार्थे प्रतिप्रस्थातृकृतं कं पल्यानयनं विधत्ते । “अस्ये अस्मात्पैस्विक इति पद्मोमुदानयति । अकृतैवैनाम्” इति । अस्यादिगच्छेः प्रतिप्रस्थाता महिषीं सम्बोधयति । तेन तामाह्वयत्येव । एतच्चान्यामामप्युपलक्षणं ॥

(७) यदुक्तं सूत्रकारेण, सुभगे काम्योलवासिनोति शोणेन वाममाध्वर्युर्महिषोमध्वश्च प्रच्छादयति । तस्मिन् मन्त्रप्रथमभागस्य तात्पर्यं दर्शयति । “सुभगे काम्योलवासिनोत्याह । तप एवैनासुपनयति” इति । अत्र प्रतिप्रस्थाता महिषीं सम्बोधयति, हे ‘सुभगे’ भौभाग्ययुक्ते, हे ‘काम्योलवासिनि’ शृङ्गारार्थं विचित्रदुकूलवस्त्रोपते । अनेन सम्बोधनेन महिषीं ‘एनां’, ‘तप एव’, प्रापयति, मृतेनाद्येन सह भागार्थमाह्वानं मन्तापहेतुत्वात्तत्त्वानीयं ॥

(८) द्वितीयभागस्य तात्पर्यं दर्शयति । “सुवर्गं लोके सम्प्रोर्णार्थमित्याह ॥ ३ ॥ सुवर्गमंवेनां लोकं गमयति” इति । हे महिषि त्वमयश्चेत्येतौ युवां स्वर्गलोकमदृशसुखनिमित्तमिदं वस्त्रं सम्यगाच्छादयतं । अनेन भक्त्यभागेन महिषीं स्वर्गमेव प्रापयति ॥

(९) तृतीयभागस्य तात्पर्यं दर्शयति । “आहमजानि गर्भधमालमजामि गर्भधमित्याह । प्रजा वै पशवा गर्भः ।

प्रजामेव पशूनात्मन्वत्ते” इति । हे अथ गर्भधारणहेतुं त्वां ‘अहं’ महिषी, ‘अजानि’ प्राप्तवानि, त्वञ्च ‘गर्भधं’ गर्भधारकं कलत्ररूपं महिषीशरीरं, ‘अजामि’ प्राप्नुहि । यद्यप्ययं भागो महिष्यैव पठितुं युक्तः । तथापि तदभिप्रायानुवादरूपेणाध्वर्युः पठतीत्यविरोधः । गर्भस्य प्रजापशुरूपत्वादेतस्मिन् मन्त्रे पठिते सति प्रजां पशुञ्चात्मनि स्थापयति ॥

(१०) यदुक्तं सूत्रकारेण । गायत्री त्रिष्टुप्बिति द्वाभ्यां सोऽवर्णाभिः सूचीभिर्भह्विष्यश्रमिपथान् कल्पयन्ति* प्राक्क्रोडात्, एवमुत्तराभ्यां राजतीभिर्वातात्, प्रत्यक्रोडात् प्राङ्गामेः, एवमुत्तराभ्यां लौह्यीभिः मीमाभिर्वा परिवृत्ती शेषमिति । तत्रामिपथान् विधत्ते । “देवा वा अश्वमेधे पवमाने । सुवर्गं लोकं न प्राजानन् । तमश्वः प्राजानात् । यत् सूचीभिरमिपथान् कल्पयन्ति । सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञाप्ते” इति । पुरा कदाचित् ‘देवाः’, हि पवमानस्तोत्रे प्रवृत्ते सन्ति तत्र स्वर्गहेतुं अश्वं न ज्ञातवन्तः । ‘तं’, ‘अश्वः’, तु ज्ञातवान् । अतः स्वर्गज्ञानाय मृतस्याश्वस्य शरीरे सूचीभिः ‘अमिपथाः’, कल्पनीयाः । यथा लोके सूकरः खड्गेन छिद्यते । एवमश्वोऽपि छेदनीयः । अतः खड्गप्रहारस्यानलाञ्छनानि सूचीभिः कर्तव्यानि । त एतेऽमिपथा इत्युच्यन्ते ॥

(११) तस्मिन्मिपथकल्पने पञ्चमकाण्डोक्तेन गायत्री त्रिष्टुप्बित्यनुवाकेन मन्त्रा आम्नाताः, तेषां स्पष्टार्थतां दर्श-

* एकमहिषीकलत्रं कल्पयन्ती यत्र बहुलं चिन्त्यम् ।

यति । “गायत्री त्रिष्टुप् जगतोत्याह ॥ ४ ॥ यथा यजुरेवैतत्” इति । तेषु मन्त्रेषु गायत्र्यादिदेवताः सूचीभिः शिष्यन्त्विति सूचीवेधनमाह्वातं । तत्तथैव क्रियते ॥

(१२) सूचीनामवान्तरभेदं विधत्ते । “वंथः सूचो भवन्ति । अस्यस्म्यो रजता हरिण्यः । अस्य वै लोकस्य रूपमस्यस्म्यः । अन्तरिक्षस्य रजताः । दिवो हरिण्यः । दिशो वा अस्यस्म्यः । अवान्तरदिशा रजताः । ऊर्द्धा हरिण्यः । दिश एवासौ कल्पयति” इति । तत्र परिहृत्वा लाहमयः ‘सूच्यः’, वावातायाः रजतमयः, महिष्याः सुवर्णमयः । तासु क्रमेण लोकत्रयरूपा दिगादिरूपास्तु अतः ‘अस्य’ यजमानस्य, ‘दिशः’ स्वध्यापारचमाः, करोति । एवं लोकत्रयमपीति द्रष्टव्यं ॥

(१३) यदुक्तं सूत्रकारेण । कस्वाच्छति कस्वा विशास्तीत्यश्वस्य त्वचमाच्छति चन्द्रनाममेदस्तदुद्धरति नाश्वस्य वपा विद्यत इति । तत्र पञ्चमकाण्डाक्तमन्त्रस्य कस्वेत्यनुवाकोक्तस्य तात्पर्यं दर्शयति । “कस्वाच्छति कस्वाविशास्तीत्याहाहिंसायै” इति । हे अश्व ‘त्वां’, ‘कः’ प्रजापतिः, ‘च्छति’ खड्गेन हिनन्ति, तथा ‘कः’ प्रजापतिरेव, ‘त्वां’ ‘विशास्ति’ विशमनं अवयवविभागेन हेदनं करोति । अत्र मन्त्रे प्रजापत्युक्तेरहिंसार्थः । स हि जगद्विधातृत्वाद्यथा हिंसा न भवति तथा हेतुं जानाति ॥

इति षष्ठोऽनुवाकः ।

●
अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

(१) षष्ठे अश्वस्य मृतोपचारः मञ्जपनप्रकारश्चेत्तः । सप्तमे मृतोपचारविषया अवशिष्टा मन्त्रा व्याख्यायन्ते । अश्वेन मह वस्ताच्छादिता महिषी यदा सोऽश्वो निद्रातीत्येवं क्लिप्नाति । तदा तदा पत्न्य इतराः तां महिषीं प्रोत्साहयन्ति । प्रोत्साहनमन्त्रास्योर्द्ध्वामेनामित्यादयः । तत्र प्रथममन्त्रे प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति । “अप वा एतस्माच्छ्री राष्ट्रं कामति । योऽश्वमेधेन यजते । ऊर्द्ध्वामेनामुच्छ्रयतादित्याह । ओर्वे राष्ट्रमश्वमेधः । अश्वमेवासौ राष्ट्रमूर्ध्वमुच्छ्रयति” इति । अश्वमेधयाजिनः सकाशाच्छ्रियो राष्ट्रस्य चापगमो भवति । बह्वधनव्ययेन अश्वोपगमः । अत एव राष्ट्रं पालयितुमशक्तत्वात् राष्ट्रस्याप्यपगमः । तत्परिहारार्थमितराः पत्न्यः ऊर्द्ध्वामिति पादं पठन्ति । तस्यायमर्थः हे अश्व ‘एनां’ महिषीं प्रति, स्वकीयां पुंलिङ्गव्यक्तिं ‘ऊर्द्ध्वमुच्छ्रयतात्’ यथोर्द्ध्वं व्यवतिष्ठते तयोच्छ्रितां कुर्विति, एवं सत्यश्वमेधस्य श्रीरूपत्वात् राष्ट्ररूपत्वाच्च तदवयवस्योच्छ्रितत्वप्रार्थनया ‘अश्वं राष्ट्रं’, च ‘ऊर्द्ध्वं’, यथा भवति तथैवोन्नतं करोति ॥

(२) द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति । “वेणुभारं गिराविवेत्याह । राष्ट्रं वै भारः । राष्ट्रमेवासौ पर्यूहति” इति । व्यक्तेरौन्नत्ये दृष्टान्तोऽस्मिन् पादेऽभिधीयते । यथा वेणुभारवाही कस्मिंश्चिद्गिरौ वेणुं क्लिप्त्वा भारं बध्वा स्त्रिशिरस्मारोपयितुं सौकर्याय वृक्षाद्यवष्टम्भेन तं भारमूर्द्ध्वगमवस्थापयति तद्वत् ।

अत्र राष्ट्रस्य भारस्यानीयत्वात् । यजमानार्थं 'राष्ट्रमेव',
परितः समादधाति ॥

(३) द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति । “अथास्या मध्यमेध-
तामित्याह । और्वं राष्ट्रस्य मध्यम् ॥ १ ॥ ‘अथमेवावरुन्धे’ इति ।
अथस्य पुलिङ्गव्यक्तावुच्छितायां ‘अथ’ अनन्तरं, ‘अस्याः’
महिष्याः, शरीरमध्यं स्त्रिलिङ्गं । ‘उधतां’ उत्साहेन वर्धतां,
अतो धनादिमसृद्धिरूपायाः अथ एव राष्ट्रमध्यरूपत्वात्
‘अथमेव’, प्राप्नोति ।

(४) चतुर्थपादस्य तात्पर्यं दर्शयति । “शीते वाते पुनन्निवे-
त्याह । क्षेमो वै राष्ट्रस्य शीतो वातः । क्षेममेवावरुन्धे” इति ।
पक्वानां धान्यानां खले यदा शोधनं क्रियते । तदा प्रातः-
काले ‘शीते’, प्रवृत्ते सति धान्यं ‘पुनन्’ शोधयन्, पुरुष उत्साहेन
यथाभिवृद्धिं गच्छति तद्वत् । अत्र शीतवातस्य तापनिवा-
रकत्वेन क्षेमरूपत्वाद्यजमानः ‘क्षेममेव’, प्राप्नोति ॥

(५) प्रोत्साहनमन्त्रेषु प्रथमं व्याख्याय द्वितीयमन्त्रे प्रथम-
पादस्य तात्पर्यं दर्शयति । “यद्धरिणी यवमन्तोत्याह । विड्वै
हरिणी । राष्ट्रं यवः । विशञ्चैवास्मै राष्ट्रञ्च समीची दधाति”
इति । अत्र महिषीं सान्त्वयितुमनेनात्तरेण च पादद्वयेन
दृष्टान्ताऽभिधीयते । यदा ‘हरिणी’, काचित् रात्रौ समा-
गत्य क्षेत्रे फलितं ‘यवं’, भक्षयति । तत्र यथा स्वामी न
जानाति तथा हे महिषि त्वमपि देवतारूपेण त्वामनुभू-
यान्तर्हितमश्वं न जानामोति एतद्वयस्याभिप्रायः । तत्र

हरिणीयवशब्दाभ्यां प्रजाराष्ट्रञ्चेत्युभयं सृच्यते । तत्प्रजा वलि-
हरणात् हरिणीस्थानीया, यद्वा राजस्वामिकायां भूमावुत्पन्न-
धान्यभक्षणात् हरिणीसादृश्यं, राष्ट्रस्य भोग्यत्वाद्यवसादृश्यं ॥

(६) अत एतत्पाठेन प्रजाया राष्ट्रस्य च सम्यक् समानुकूल्यं
सम्पादयति । “न पुष्टं पशुमन्यत इत्याह । तस्माद्राजा पशू-
न् पुष्यति” ॥ २ ॥ इति । हरिणा यत्र भक्षितेऽपि हरिणी-
रूपं पशुं ‘पुष्टं’, चेत्रिको ‘न’, जानाति । यस्मादेवं चेत्रस्वामी,
‘तस्मात्’, कृत्स्नभूमिस्वामी ‘राजा’, ‘पशून् न पुष्यति’ इति
पशुपुष्टिं स्ववृत्तितया न गणयति । वैश्यस्य वृत्त्यन्तराभा-
वात् पशुपुष्टिमसौ बद्ध मन्यते । राजा तु प्रभूतधनसमृद्धत्वात्
न गणयति ॥

(७) द्वितीयतृतीयपादयोस्तात्पर्यं दर्शयति । “शूद्रा यदर्थ्य-
जारा न पोषाय धनायतीत्याह । तस्माद्वैशीपुत्रं नाभिषिञ्चन्ते”
इति । ‘यत्’ यदा कदाचित्, दासी स्वकीयस्वामिना जारेण
युक्ता भवति । तदा सा दासी स्वामिस्वीकारमात्रेणात्यन्तं
हृष्यति न तु स्वकीयकुटुम्बपोषाय धनमात्मन इच्छति, न हि
स्वामिस्वीकाराद्धनमधिकं मन्यते । तथा हे महिषि मनुष्य-
शरीरा त्वमपि देवतारूपस्याश्वस्य स्वीकारादेव परितुष्टा
भव । न तु तुच्छमिमं मानुषं भोगमपेक्षस्वेति मन्त्राभिप्रायः ।
यस्मादत्र दास्या धनराहित्यं सूचितं । ‘तस्मात्’, दासीवन्नीच-
जातवैश्यस्त्रियाः पुत्रं धनानर्हं राज्यार्थं ‘नाभिषिञ्चन्ते’ ॥

(८) तृतीयमन्त्रे प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति । “इयं यका-

शकुन्तिकेत्याह । विड्वै शकुन्तिका । राष्ट्रमश्वमेधः । विश्वै-
वासौ राष्ट्रञ्च ममीची दधाति” इति । ‘इयं’ प्रत्यक्षतो दृश्य-
माना, ‘यकाशकुन्तिका’ या काचित्पत्तिस्त्वो विद्यते, सा च
पत्तिं पृष्ठतो गच्छत्येव । न तु पृष्ठं कचिदवतिष्ठते । हे
महिषि एवं त्वमपि न त्वमपि तदेतदयुक्तमिति मन्त्राभि-
प्रायः । अत्र शकुन्तिकाशब्देन पत्तिस्त्वोमदृशो प्रजा सृज्यते,
अश्वमेधश्च राष्ट्रमदृशः, तथा सति तत्पादपाठेन प्रजा-
राष्ट्रयार्थजमान आनुकूल्यं सम्पादयति ॥

(८) द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति । “आहन्मिति
मर्पतीत्याह । तस्माद्राष्ट्राय विश्वः मर्पन्ति” इति । ‘आह-
न्मिति पत्तिशब्दानुकरणं, तथाविधं शब्दं कुर्वन्तो पत्ति-
स्त्वो पुमांसमपत्तिं ‘मर्पति’ । यस्मात् मन्त्र एवमाह ‘तस्मात्’,
लोकेऽपि राष्ट्रार्थं शकुन्तिकास्यानीयाः प्रजाः प्रवर्तन्ते ॥

(१०) तृतीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति । “आहतं गभपम
इत्याह । विड्वै गभः । राष्ट्रं पमः । राष्ट्रमव विग्यां हन्ति ।
तस्माद्राष्ट्रं विश्वं घातुकम्” इति । अत्र गभशब्देन वर्णविप-
र्यासेन स्त्रीव्यञ्जनसङ्गमाचष्टे । पमशब्देऽपि वर्णव्यत्यासेन मप-
मावापयोगं पुरुषव्यञ्जनमाचष्टे । स्त्रीव्यञ्जने पुंयञ्जनं ‘आह-
न्तं’, इति मन्त्रार्थः । अत्र स्त्रीव्यञ्जनवाचिना गभशब्देन प्रजा-
पल्लिता । पुंयञ्जनवाचिना पमशब्देन राष्ट्रं सूचितं । ततः
प्रजायां ‘राष्ट्रं’, ‘आहन्ति’ संयोजयति । यस्मादेवं ‘तस्मात्’,
लोकेऽपि यत् ‘राष्ट्रं’ तत् ‘विश्वं’ ‘घातुकं’ प्रजां प्रति गमन-

शीलं उभयमपि परस्परं सम्बध्य वर्त्तत इत्यर्थः । चतुर्थपादः
स्थूलबुद्ध्या ब्राह्मणेनोपेक्षितः ॥

(११) चतुर्थमन्त्रे प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति । “माता
च ते पिता च त इत्याह । इयं वै माता । असौ पिता ।
आभ्यामेदैनं परिददाति” इति । हे महिषि तव या ‘माता’,
यस्य तव ‘पिता’, तावुभौ सह शमनङ्कुरत इति मन्त्रार्थः । अत्र
पृथिवी द्यौश्च मातापितृशब्दाभ्यामुपलक्ष्येते, तथा सति द्यावा-
पृथिवीभ्याम्, ‘एव’, ‘एनं’ यजमानं, रक्षार्थं ‘परिददाति’ ॥

(१२) द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति । “अग्रं वृक्षस्य
रोहत इत्याह । श्रीर्वै वृक्षस्याग्रं । अग्रमेवावस्थे” इति ।
‘वृक्षस्य’, कस्यचित् ‘अग्रं’ शाखया निर्मितं तल्पं, माता पिता
चारोहत इति मन्त्रार्थः । वृक्षाग्रशब्देनोत्कर्षमाग्यात् ‘श्रीः’,
विवक्षिता । अतो यजमानः ‘अग्रमेव’, प्राप्नोति ॥

(१३) उत्तरार्द्धस्य तात्पर्यं दर्शयति । “प्रसुलामीति ते
पिता गभे मुष्टिमतंसयदित्याह । विड्वै गर्भः । राष्ट्रं मुष्टिः ।
राष्ट्रमेव विश्वाहन्ति । तस्माद्राष्ट्रं विश्वां घातुकम्” इति । हे
महिषि ‘ते पिता’, ‘प्रसुलामि’ प्रवेशयामीत्येवमुक्त्वा ‘गभे’
द्यौनौ, ‘मुष्टिं’ मुष्टिसदृशं, ‘मेद्रं’, ‘अतंसयत्’ प्रावेशयत्, एव-
मयमश्वशकार । अतो हे महिषि त्वमुत्तिष्ठेति मन्त्राभिप्रायः ।
तत्र गभमुष्टिशब्दाभ्यां प्रजाराष्ट्रयोरुपलक्षितत्वात्तयोः सम्बन्धः
पूर्ववदत्र सम्पादितो भवति, एवमत्र महिष्या आह्वानार्था
इतरपत्नीवचनरूपा मन्त्रा व्याख्याताः ॥

(१४) यदुक्तं सूत्रकारेण । ‘दधिक्राव्णे अकारिषमिति सर्वाः सुरभिमतीमृचमन्ततो जपिलेति’ । तदिदं विधत्ते । “अप वा एतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति । ये यज्ञऽपूतं वदन्ति । दधिक्राव्णे अकारिषमिति सुरभिमतीमृचं वदन्ति । प्राणा वै सुरभयः । प्राणानेवात्मन्दधते । नैभ्यः प्राणा अपक्रामन्ति” इति । ‘यज्ञे’ यागप्रयोगमध्ये, ‘ये’ मनुष्याः, ‘अपूतं’ अपवित्रं ग्राह्योक्तिरूपं, ‘वदन्ति’ । ‘एतेभ्यः’ जनेभ्यः, ‘प्राणाः’ अपक्रामन्ति । अतः तन्निवारणार्थं सर्वा अपि ‘सुरभिमती’, ब्रूयुः । सुरभि नो मुखाकरदित्येवं सुरभिः शब्दो यस्यामृच्यस्ति मेयं सुरभिमती प्राणानां सुरभिगन्धवत् प्रियत्वात्तन्मन्त्रपाठेन ‘प्राणान्’, आत्मानि मम्यादयन्ति । तत एभ्यः स्त्री-जनेभ्यः, ‘प्राणा नापक्रामन्ति’ ॥

(१५) यदुक्तं सूत्रकारेण । ‘आपोहिष्ठोयाभिर्मार्जयित्वेति’ । तदिदं विधत्ते । “आपोहिष्ठामयाभुव इत्यङ्गिर्मार्जयन्त । आपो वै सर्वा देवताः । देवताभिरेवात्मानं पवयन्त” इति । देवतादिजगदुत्पत्तेः प्राक्-तत्कारणत्वनापः समाम्नाताः । ‘आपो वा इदमासंत्सलिलमेवेति’ । अतः कारणत्वात् सर्व-देवतारूपाः ‘आपः’, ततः अब्रूपाभिर्देवताभिरेवात्मानं शोधयन्ति ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ।

अथ अष्टमोऽनुवाकः ।

(१) सप्तमे मृताश्वोपचारे येऽवशिष्टा मन्त्रास्ते व्याख्याताः । अष्टमेऽश्वमेधतदीयंपशुविधयः प्रशंस्यन्ते । तत्रादावश्वमेधविधिप्रशंसां दर्शयति । “प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा प्रेणानुप्राविशत् । ताभ्यः पुनः सम्भवितुं नाशक्नोत् । सोऽब्रवीत् । ऋद्धवदित्सः । यो मेतः पुनः सम्भरदिति । तन्देवा अश्वमेधेनैव समभरन् । ततो वै त आर्ध्वन् । योऽश्वमेधेन यजते । प्रजापतिमेव सम्भरन् मृध्नोति” इति । पुरा ‘प्रजापतिः’, ‘प्रजाः सृष्ट्वा’, तासु प्रजासु ‘प्रेणा’ प्रेम्णा, अनुप्राविश्य ‘पुनः’, ‘ताभ्यः’ प्रजाभ्यः सकाशात्, ‘सम्भवितुं’ स्वेन रूपेणाविर्भवितुम्, अशक्तः सन्निदं ‘अब्रवीत्’, ‘यः’ कश्चित्, मां ‘इतः’ प्रजासमूहात्, ‘पुनः’, अपि ‘सम्भरत्’ स्वेन रूपेण सम्भूतं करोति । ‘सच्छ्रवदित्’ समृद्धिं प्राप्नोत्येवेति । ‘ततो देवाः’, अश्वमेधानुष्ठानेनैव ‘तं’ प्रजापतिं, पुनः सम्भूतं कृत्वा स्वयमृद्धिं प्राप्ताः ततोऽन्योऽपि ‘अश्वमेधेन’, इष्ट्वा ‘प्रजापतिमेव’, सम्याद्य समृद्धिं प्राप्नोति ॥

(२) अथ पशुविधिषु मनुष्यविधिं प्रशंसति । “पुरुषमालभते । वै राजो वै पुरुषः । विराजमेवालभते । अथो अक्षं वै विराट् अन्नमेवावरुन्धे” इति । सोमया खराज्ञेऽनोर्वाहावित्यनुवाके विराजी पुरुषीति विराड्देवताका मनुष्यस्त्री पशुत्वेनाह्मता, तदत्र ‘पुरुषमालभते’ इत्युच्यते, मनुष्यजातिमालभत इत्युच्यते । मनुष्यजातिमालभत इत्यर्थः । मनुष्य-

शरीरस्य विराट्पुरुषशरीरममानाकारत्वादयं 'वैराजः' ।
अतो 'विराजमेव', आलक्ष्यान् भवति । अपि चान्नस्यापि
विराट्कृद्भाभिधेयत्वात्, 'अन्नं', अपि प्राप्नोति ॥

(३) अश्वविधिं प्रशंसति । "अश्वमालभते । प्रजापत्यो वा
अश्वः । प्रजापतिमेवालभते । अथो ओर्वा एकशफम् । श्रियमे-
वावस्त्ये" इति । प्रजापत्यसिजन्यत्वात् 'अश्वः', 'प्रजापत्यः',
तदालम्बेन 'प्रजापतिमेव', आलक्ष्यान भवति । अपि च 'एक-
शफं' अश्वशतस्य रज्ज्वर्धभरूपं, ओष्वरूपं धनिकानां गृहं, मनस्य-
धनादिवचनायाश्चादोनां दर्शनात् । तस्मात् 'श्रियमेव', प्रा-
प्नोति ॥

(४) गोविधिं प्रशंसति । "गामालभते । यज्ञो वै गोः ।
यज्ञमेवालभते । अथो अन्नं वै गोः । अन्नमेवावस्त्ये" इति ।
दे धेनू भौमो इत्यादौ पशुत्वेन गोर्विहिता, सा च यज्ञनिष्पा-
दकत्वात् यज्ञस्वरूपा, अतो गवालम्बेन यज्ञ एवालक्ष्य भव-
ति । अपि च क्षीरादिदारेण गौरन्नत्वात् 'अन्नमेव', प्राप्नोति ॥

(५) अजविधिमविधिं प्रशंसति । "अजावो आलभते
भृशम् । अथा पुष्टिर्वै भृशम् । पुष्टिमवावस्त्ये" इति । अग्नय-
ऽनोकवत् इत्यनुवाके आग्नयः कृत्वाऽजः सारस्वती संपात्यजा-
व्योः पशुत्वमाश्नानं । तदालम्भा 'भृशम्' बाहुल्येन, मय्यतः ।
तस्मात् द्वौ चानजा जनयत्यथावयो भृशम् इति बाहुल्यम-
भावनायाः श्रुतत्वात् । अपि च बाहुल्यस्य पुष्टिरूपत्वात् 'पुष्टि-
मेव', प्राप्नोति ॥

(६) उत्सर्गविधिं प्रशंसति । “पर्यग्निकृतं पुरुषञ्चारण्याः स्वा-
त्सृजन्यद्विमायै” इति । यद्यप्यारण्योत्सर्ग एवान्यचाम्नातो न
तु पुरुषोत्सर्गः । तथाप्यप्राप्तांशे विधिलं प्राप्तांशस्य त्वनुवा-
देन प्रशंसते सर्वत्र द्रष्टव्यं ॥

(७) अथ मिलित्वा सङ्गृह्य प्रशंसति । “उभौ वा एतौ पशू
आलभ्येते । यश्चावमो यश्च परमः । तेऽस्माभये यज्ञे बद्धाः ।
अभीष्टा अभिप्रीताः । अभिजिता अभिज्ञता भवन्ति” इति ।
अत्रोक्तेषु पुरुषमालभत इत्यारभ्याजावी आलभत इत्यन्तेषु
पशुषूक्तमाधमाभावो विद्यते । पुरुषः सर्वोत्तमः । तदपेक्षया-
श्याधमः । अश्यापेक्षया गौरधमा । गवापेक्षया अजावी अध-
मौ । एवं योऽधमो ‘यश्च परमः’, तौ ‘उभौ पशू’, ‘आलभ्येते’ ।
‘अस्य’ यजमानस्य, ‘यज्ञे’, उभयविधाः ते सर्वे पशवः, ‘बद्धाः’
नियोजिताः । ते च देवतानां ‘अभीष्टाः’ अपेक्षिताः, अतएव
‘अभिप्रीताः’ अत्यन्तप्रीतिविषयाः । ‘अभिजिताः’ एव वशी-
कृताः । ‘अभिज्ञताः’ देवार्थमग्नौ प्रक्षिप्ता भवन्ति ॥

(८) अश्वमेधानुष्ठानं तद्देदनञ्च प्रशंसति । “नैनं दङ्क्ष्णवः
पशवो यज्ञे बद्धाः । अभीष्टा अभिप्रीताः । अभिजिता अभि-
ज्ञता द्विसन्ति । योऽश्वमेधेन यजते । य उ चैनमेवं वेद” इति ।
‘एनं’ अश्वमेधयार्जिनं, अश्वमधर्वेदिनञ्च, ‘दङ्क्ष्णवः’ स्वभावतो
दंशनशीला अपि, ‘पशवः’, नियोजनादिक्रियाविषयाः सन्तो-
ऽपि ‘न द्विसन्ति’ ॥

इति अष्टमोऽनुवाकः ।

अथ नवमोऽनुवाकः ।

(१) अष्टमेऽश्वमेधस्य तत्पशूनाञ्च प्रशंसाऽभिहिता । नवमे तु त्रिरात्रस्तोत्रमेऽहनि पशवोऽभिधीयन्ते । तत्रादौ तावत् प्रथमद्वितीये अहनी प्रशंसति । “प्रथमेन वा एव स्तोमेन राध्वा । चतुष्टोमेन कृतेनायानामुत्तरेऽहन् । एकविंशे प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति” इति । एषोऽश्वमेधयाजो ‘प्रथमेन’, अक्रा ‘राध्वा’ समृद्धिं प्राप्य, ‘उत्तरेऽहन्’ द्वितीयेऽहनि, ‘प्रतितिष्ठति’, इति । कीदृशेन प्रथमेन, ‘स्तोमेन’ स्तोत्रयुक्तेन, ‘चतुष्टोमेन’ त्रिवृत्यञ्चदशमप्रदशैकविंशाख्येश्चतुर्भिस्तोमैर्युक्तेन । तत्र दृष्टान्तः । ‘आयानां’ कालानां मध्ये, ‘कृतेन’ कृतयुगेनैव, यथा कृतयुगञ्चतुर्भिर्धर्मपादैर्युक्तं । एवमिदं प्रथममहश्चतुर्भिस्तोमैर्युक्तमित्यर्थः । कीदृश उत्तरे, ‘एकविंश’ एकविंशस्तोमयुक्ते, अतएव ‘प्रतिष्ठायां’ प्रतिष्ठाहता ॥

(२) अथ तस्मिन् द्वितीयेऽहनि पृष्ठस्तोत्रं शाकरं माम विधत्ते । “एकविंशात् प्रतिष्ठाया अतृनन्वारोऽहति । अतृवा वै पृष्ठानि । अतवः संवत्सरः । अतुष्वेव संवत्सरे प्रतिष्ठाय । देवता अभ्यारोहति । शाकरयः पृष्ठभं भवन्त्यन्यदन्यच्छन्दः । अन्येन्ये वा एते पशव आलभ्यन्ते । उतेव ग्राम्याः । उतेवारण्याः । अहरेव रूपेण समर्धयति । अथो अक्रा एवैष बलिर्ह्रियते” इति । यदिदमेकविंशस्तोमयुक्तं प्रतिष्ठाकारणं द्वितीयमहः । तत्सकाशादयं अत्रभिमानिदेवान् प्राप्नोति । पृष्ठस्तोत्राण्यत्र अतुप्राप्तिहेतुत्वात् ‘अतवः’, इत्युच्यन्ते । तैर्ह्यतुभिः

साध्यत्वात् 'संवत्सरः', चत्वात्मकः, अतोऽयं पृष्ठस्रोत्रबलादृ-
त्वात्मके 'संवत्सरे', प्रतिष्ठां प्राप्य 'तद्देवताः', प्राप्नोति । तस्मिन्
पृष्ठस्रोत्रे 'शक्रयः भवन्ति', शक्रं साम गातव्यं सामाधार-
भूतास्त्वृत्, 'अन्यदेन्यत्स्वन्दे', भवति, न लेकच्छन्दस्काः सर्वा
च्छचः, यस्मात् 'एते पशवः', नानाविधाः 'आलभ्यन्ते', केचित्
'ग्राम्याः', केचित् 'आरण्याः', चेति तस्मात् पशुवच्छन्दसां
नानाविधत्वं युक्तं । तेन च नानाविधत्वेनेदं द्वितीयं 'अहरेव',
स्वरूपेण समृद्धं कृतं भवति, अपि च तस्मादङ्ग एव सकाशात्
'एष बलिर्द्ध्यते' । इयं लोकप्रसिद्धा पूजा यजमानस्य सम्पद्यते ॥

(३) अथ द्वितीयेऽहनि पशुविशेषान्विधत्ते । "तदाहुः ।
अपशतो वा एते । यदजावयश्चारण्याश्च । एते वै सर्वे पशवः ।
यद्गव्या इति । गव्यान् पशून् उत्तमेऽहन्यालभते । तेनैवोभ-
यान् पशून्वरुन्धे" इति । तत्र पशुविषये रहस्याभिज्ञा
एवं 'आहुः', अजजातोया अविजातीयाः 'आरण्याश्च', ये
सन्ति, ते मुख्याः पशवो न भवन्ति । किन्तु ये गोजातीयाः
'एते', एव 'सर्वपशवः', सर्वपशुस्थाने प्रयोक्तव्या इति । तस्मात्
'उत्तमेऽहनि', गोजातीयान् 'पशून्', 'आलभते', 'तेनैव' गवा-
लम्भनेन, ग्राम्यान् आरण्यांश्च 'उभयान्', प्राप्नोति ॥

(४) गव्यानां पशूनां देवतां विधत्ते । "प्राजापत्या
भवन्ति । अर्नाभिजितस्याभिजित्यै" इति । सर्वेषां प्राजापत्यत्वे
सति प्रजापत्यनुग्रहात् पूर्वमवशोक्तमपि राष्ट्रं वशोक्तं भवति ॥

(५) अथ चिराच्चवसाने पशून् विधत्ते । "सौरीर्नव श्वेता

वशा अनूबन्धा भवन्ति । अन्त एव ब्रह्मवर्चमवस्थे" इति ।
सूर्यदेवताका नवमह्याकाः श्वेतवर्णा बन्धा गावोऽनूबन्धास्य-
पशवः । कर्त्तव्याः । तेनाश्वमेधस्य 'अन्त एव', कालं 'ब्रह्म-
वर्चम', प्राप्नोति ॥

(६) अनूबन्धानन्तरं पशन्तराणि विधत्ते । "सामाय
स्वराज्जेनोवाहावनद्वाहाविति द्विन्दनः पशूनालभते । अहो-
रात्राणामभिजित्यै" इति । सामायत्यनुवाके दिवचनान्तैः
शब्दैरभिहिताः 'द्विन्दनः', तदालम्बेनाहोरात्राभिजया भवति ॥

(७) द्विदिभ्य ऊर्ध्वं पशन्तराणि विधत्ते । "पशुभिर्वा
एष व्यधत्ते । योश्वमेधेन यजते । कृगलं कल्पायं किंकिदीविं
विदीगयमिति त्वाष्ट्रान् पशूनालभते । पशुभिरेवात्मानं सम-
र्धयति" इति । अश्वमेधयाजी वज्रपशुमारणात् 'पशुभिः',
वियुक्तो भवति । अतः पशुमष्टद्वये त्वष्टृदेवताकान् पशूना-
लभते । त्वष्टा हि रूपनिर्माता पशून् मयादयति । 'कृगलः'
ह्यागार्भकः, 'कल्पायः' कृष्णविन्दुमान्, 'किंकिदीविः' तित्तिर्गः,
'विदीगयः' श्वेतबकः, एते चैकादश प्रातर्गव्याः पशव आल-
भन्त इत्यनुवाके समास्नाताः ॥

(८) पशन्तराणि विधत्ते । "ऋतुभिर्वा एष व्यृद्धत । यो-
ऽश्वमेधेन यजते । पिशङ्गास्त्वयो वामन्ता इत्यृतुपशूनालभते ।
ऋतुभिरेवात्मानं समर्धयति" इति । अश्वमेधयाजिनिश्चर-
कालं नियमे वर्त्तमानस्य तत्तदृतुप्रयुक्तभागाभावात् 'ऋतु-
भिः', विद्योगो भवति तत्परिहाराय पिशङ्गा इत्याद्यनुवाको-

क्तानृतदेवताकान् 'पशूनालभते' । ततस्तुष्टैः 'अतुभिरात्मानं',
समृद्धं करोति ॥

(८) तेषामुत्सर्गं विधत्ते । “आ वा एष पशुभ्यो वृश्च्यते ।
योश्चमेधेन यजते । *पर्याग्निकृतानुसृजन्त्यनाब्रस्काय” इति ।
अश्वमेधयाजी बज्रपशुमारणात् 'पशुभ्यः', विच्छिद्यते । तत्प-
रिहाराय पर्याग्निकरणानन्तरं उत्सृजेत् । 'अनाब्रस्काय'
अविच्छेदाय, इत्यर्थः ॥

इति नवमोऽनुवाकः ।

अथ दशमोऽनुवाकः ।

(१) नवमे गव्यादयः पशवोभिहिताः । दशमे महिमानाख्यौ
गृहावुच्येते । तावेतौ विधत्ते । “पशुभिर्वियुक्तो भवति । अतः
पशुसमृद्धये त्वष्टदेवताकान् पशूनालभेत । त्वष्टा हि रूप-
निर्माता । प्रजापतिरकामयेत महानन्नादः स्यामिति । स
एवाश्वमेधे महिमानावपश्यत् । तावगृह्णीत । ततो वै स महा-
नन्नादोऽभवत् । यः कामयेत महानन्नादः स्यामिति स एता-
वश्वमेधे महिमानौ गृह्णीत महानेवान्नादो भवति” इति ।
पुरा कदाचित् 'प्रजापतिः', ऐश्वर्यादिभिर्गुणैः 'महान्', रो-
गाभावेन यथेच्छं, 'अन्नादः', च 'स्यामिति', कामयित्वा तत्सा-
धनं 'महिमानाख्यौ', गृहौ निश्चित्य 'तौ', गृहीत्वा 'महान्',
'अन्नादः', च 'अभवत्' । ततोऽन्योऽपि 'तौ', गृहीत्वा तथा
भवति ॥

(२) तद्ग्रहणे प्रकारश्च सूत्रकारेण स्पष्टीकृतः । अन्तरेणा-
ग्रयणेऽप्ये प्राकृतः सोममभिपृत्य यः प्राणतां य आत्मदा
इति महिमानौ गृह्णाति राजतेन पूर्वमौवर्णेनोत्तरमिति ।
तयोर्ग्रहयार्थागं विधत्ते । “यजमानदेवत्या वे वपा । राजा
महिमा । यदपां महिम्नोभयतः परियजति । यजमानमेव
राज्येनोभयतः परिगृह्णाति” इति । वपाया यजमानवन्मुष्य-
त्वात् तदेवत्यत्वं महिमाख्योर्ग्रहयोर्महलयोगाद्राजत्वं, तस्मात्
‘वपां’, अभितः पुरस्तात् पश्चाच्च ‘महिम्ना’, ग्रहेण यजेत् । तेन
‘यजमानमेव’, ‘उभयतः’ इहलोकं परलोकं च, राज्ययुक्तं
करोति ॥

(३) तमेवं महिमयागं पुनः प्रशंसति । “पुरस्तात् स्वाहा-
कारा वा अन्ये देवाः उपरिगृह्णात् स्वाहाकारा अन्ये । ते वा एते-
ऽप्य एव मेध्य उभयेऽवर्धन्ते । यदपां महिम्नोभयतः परिय-
जति । तानेवोभयान् प्रीणाति” इति । प्रकृते स्वाहा देवे-
भ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यभितो वपां जुह्वाति इति ‘पुरस्तात्स्वा-
हाकारोपरिगृह्णात्स्वाहाकाराः’, च द्विविधाः ‘देवाः’, उक्ताः,
‘ते’ द्विधा, अत्रापि यागयोगे ‘अये’, प्राप्यन्ते । अतएव
सूत्रकारेणाक्तं, पूर्वाय चित्यावप्यमहिमानौ जुह्वेति । एवं
मति वपायाः ‘उभयतः’, महिमायोगेन द्विविधानपि देवान्
‘प्रीणयति’ ॥

इति दशमोऽनुवाकः ।

अथ एकादशोऽनुवाकः ।

(१) दशमे महिमानाख्यौ ग्रहावुक्तौ । एकादशे शरीर-
होमाः स्विष्टकृदाहुतयश्चेत्यन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण । हविषा
प्रचर्याज्यमवदानं कृत्वा स्वेगान्द्रष्ट्राभ्यां मण्डूकाञ्जभ्यभिरि-
त्येतैश्चतुर्दशभिरनुवाकैः प्रतिमन्त्रं शरीरहोमार्थं जुहोति ।
दिवाकीर्त्यं पञ्चदशमिति तत्र शरीरहोमान् विधत्ते ।
“वैश्वदेवो वा अथ” । तं यत् प्राजापत्यङ्कुर्यात् । या देवता अपि
भागास्ता भागधेयेन वर्धयेत् । देवताभ्यः समदं दध्यात् ।
स्वेगान्द्रष्ट्राभ्यां मण्डूकाञ्जभ्यभिरिति । आज्यमवदानं कृत्वा
प्रतिमञ्छायमाहुतीर्जुहोति । या एव देवता अपि भागाः ।
ता भागधेयेन समर्धयति । न देवताभ्यः समदन्दध्याति”
इति । अथ ‘अथः’, ‘वैश्वदेवः’ मर्धदेवमाधारणः । अथे वै
सर्वा देवता अन्वायत्ता इत्युक्तत्वात् । तादृशमर्थं यदि प्रजा-
पतिदेवताकमेव ‘कुर्पात्’ । तदानीमस्मिन् ‘या देवताः’,
‘अपि भागाः’ सम्भावितभागार्थाः, ‘ताः’ सर्वाः, देवताहोम-
रहितत्वात् स्वभागेन विधेयजिताः स्युः । तदानीं प्रजापतेर-
न्यासां देवतानाञ्च परस्परं ‘समदं’ कलहं, सम्पादयेत्, मदेन
सह वर्तते इति समदः कलहः, अतस्तत्परिहारायाज्यद्रव्य-
मवदाय विस्मृती परिहाराय प्रतिमन्त्रं गणयित्वा स्वेगानि-
त्याद्यनुवाकोक्तमन्त्रैः ‘आहुतीः’, जुहुयात् । ततः सम्भावित-
भागा देवताः तत्तद्भागेन समृद्धाः करोति । तेन च देव-
तानां परस्परं कलहं सम्पादयति । स्वेगान्द्रष्ट्राभ्यामित्युक्तौ

मन्त्रः । मण्डूकाञ्चभ्येभिरिति द्वितीयो मन्त्रः । एवं प्रति-
मन्त्रं हस्तेन गणयेत् ॥

(२) अनुवाकमङ्ग्यां विधत्ते । “चतुर्दशैताननुवाकान् जुहो-
त्यनन्तरित्यै” इति । स्तेगानित्यारम्भं क्रमैरित्यक्रमोदित्यन्ता-
श्चतुर्दशानुवाकाः । अथञ्च होमः सर्वामां देवतानामन्तराय-
राहित्याय भवति ॥

(३) आरण्यकाण्डोक्तमनुवाकान्तरं विधत्ते । “प्रयामाय
स्वाहेति पञ्चदशं । पञ्चदश वा अर्धमामस्य रात्रयः । अर्धमाम-
शः संवत्सर आप्यते” इति । पञ्चदशरात्रीणामर्द्धमामत्वाच्चतु-
विंशत्यर्द्धमामस्य संवत्सरत्वाच्च तदर्धमामद्वारा संवत्सरप्राप्तिः ॥

(४) अथ स्विष्टकृदाहुतीर्विधत्ते । “देवासुराः संयत्ता आ-
मन् । तेऽब्रुवन्नग्नयः स्विष्टकृतः । अश्वस्य मेधस्य वयमुद्धारमुद्ध-
रामहे । अथैतानभिभवाभेति । ते लोहितमुदहरन्त । ततो
देवा अभवन् । पराऽसुराः । यत् स्विष्टकृद्भ्यो लोहितं जुहो-
ति भ्रातृव्याभिभूत्यै । भवत्यात्मना । परास्य भ्रातृव्यो भूवति”
इति । देवेभ्यः सुरेषु च युद्धार्थमुद्युक्तेषु ‘ते स्विष्टकृतः’, ‘अग्नयः’,
देवाः इतरदेवान् प्रत्येवं ‘अब्रुवन्’, यागयोग्यस्य ‘अश्वस्य’
सम्बन्धिनं ‘उद्धारं’ सर्वदेवमाधारणेभ्यो भागेभ्य उत्कर्षेण
हरणीयं भागं, अथादुष्टृत्य ‘वयं’, सम्पदयामः, अनन्तरं
‘एतान्’ असुरान्, अभिभवितुं शक्नुमः । ‘इति’ तथाक्त्वा,
‘ते’ अग्नयः, अश्वस्य सकाशात् ‘लोहितं’ लोहितं, ‘उदह-
रन्त’ । ‘ततो देवाः’, विजयिना ‘अभवन्’ । ‘असुराः परा-

भूताः । एवमन्योपि यजमानः 'खिष्टकृद्भिः' अग्निभ्यः, अश्वस्य 'लोहितं', 'जुहोति', चेत् स होमः शत्रूणामभिभवाय 'भवति' ॥

(५) अत्र जुह्वन्वाधितुं साधनान्तरं विधत्ते । "गोमृग-कण्ठेन प्रथमामाहुतिं जुहोति । पशवो वै गोमृगः* । रुद्रोग्निः खिष्टकृत् । रुद्रादेव पशून् नन्दधाति । अथो यत्रैषा हुति-र्ह्यते । न तत्र रुद्रः पशून् अभिमन्यते" इति । अश्वं त्वरं गोमृगमित्युक्तेषु मध्ये यो गोमृगः तस्य कण्ठप्रदेशः विशसन-काले पृथगवस्थापनीयः । अतएव सूत्रकारेणोक्तं । प्रजापत-येऽश्वस्य त्वरस्य गोमृगस्यास्थिलोमलचमसमिन्दतः सूकर-विशसनं विशसतेति सम्प्रैषवत् कुर्वन्त्यश्वस्य लोहितं खिष्टक-दर्थं निदधाति शफं गोमृगकण्ठञ्चेति । तेन 'गोमृगकण्ठे-न', प्रथमा खिष्टकदाहुतिर्हीतव्या । गोमृगस्य पशुरूपत्वात् खिष्टकदग्नेऽग्नौत्वेन रुद्ररूपत्वात् अननं कण्ठहोमेन तस्मात् 'रुद्रात्', सर्वान् 'पशून्', अन्तर्हितान् करोति । अपि च यस्मिन् देशे 'एषा' खिष्टकदाहुतिः 'ह्यते', तस्मिन् देशे पशून् रुद्रो न हिनस्ति ॥

(६) द्वितीयाहुतेः साधनान्तरं विधत्ते । "अश्वशफेन द्वि-तीयामाहुतिं जुहोति । पशवो वा एकशफं । रुद्रोग्निः खि-ष्टकृत् । रुद्रादेव पशून् नन्दधाति । अथो यत्रैषाऽऽहुतिर्ह्यते । न तत्र रुद्रः पशून् अभिमन्यते" इति । 'एकशफं' अश्वशरीरं । अन्यत् पूर्ववद्वाख्येयं ॥

* वै मृग इति A मुक्तकपाठः ।

(७) तृतीयाहुतेः साधनान्तरं विधत्ते । “अयस्मयेन कमण्डलुना तृतीयां । आहुतिं जुहोत्यायास्यो वै प्रजाः । रुद्रोग्निः स्विष्टकृत् । रुद्रादेव प्रजा अन्तर्दधाति । अथो यत्रेषाहुतिर्जुह्यते । न तत्र रुद्रः प्रजा अभिमन्यते” इति । ‘अयस्मयेन’ आयमलोद्देन निर्मितः कमण्डलुरयस्यायः, अयास्यनामकेन महर्षिणा सृष्टत्वात् प्रजा ‘आयास्य’ आख्यः, अन्यत् पूर्ववद्वाख्यं ॥

इति एकादशोऽनुवाकः ।

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

(१) एकादशे शरीरहोमाः स्विष्टकृद्धोमास्याभिहितः । द्वादशे तदुभयहोममध्यवर्तिनोऽश्वस्तोमीयहोमा उच्यन्ते । तमिमं विधत्ते* । “अश्वस्य वा आलश्वस्य मेध उदक्रामत् । तदश्वस्तोमीयमभवत् । यदश्वस्तोमीयं जुहोति । समेधमेवेन मालभते” इति । योयमश्व आलश्वः तस्य सम्बन्धी ‘मेधः’ सारः, ‘उदक्रामत्’ । स च सारः ‘अश्वस्तोमीयनामकं’, मन्त्रज्ञातं ‘अभवत्’ । अश्वस्य स्तुतिर्येषु न्यदक्रन्द इत्यादिषु त्रिष्वनुवाकेषु श्रूयते । तेऽनुवाका अश्वस्तोमाः तेषु श्रूयमाणं मन्त्रज्ञातं ‘अश्वस्तोमीयं’, तद्धोमेन सारमहितमेवाश्वमालश्ववान् भवति ॥

(२) तत्र द्रव्यं विधत्ते । “आज्येन जुहोति । मेधो वा आज्यं मेधोऽश्वस्तोमीयं । मेधेनैवास्मिन् मेधं दधाति” इति । द्रव्यमन्त्रयोः सारत्वात् तेनैव सारेण यजमाने सारं मयादयति ॥

* तानिमान् विधत्ते इत्युचितं ।

(३) मन्त्रसङ्ख्यां विधत्ते । “षट्त्रिंशत् जुहोति । षट्त्रिंशत् जुहोति । षट्त्रिंशदक्षरा बृहती । बार्हताः पशवः । सा पशूनां मात्रा । पशूनेव मात्रया समर्धयति” इति । यद्यपि यदक्रन्द इत्याद्यनुवाकेषु ऋचः पञ्चत्रिंशद्देवतास्माताः । तथापि क्रमैरत्यक्रमोदित्यनेन षट्त्रिंशत्सङ्ख्या पूरणीया । अत एव सूत्रकार आह । ‘क्रमैरत्यक्रमोदित्येतां षट्त्रिंशमिति बृहती च्छन्दसोऽक्षराणां षट्त्रिंशत्सङ्ख्या, पशवश्च तेन क्रन्दसा लभ्यतात् ‘बार्हताः’, अतः सा सङ्ख्या ‘पशूनां’, ‘मात्रा’ प्रमाणं, ततः षट्त्रिंशन्मन्त्रहोमेन ‘पशून्’, सर्वान् खयोग्येन प्रमाणेन, ‘समर्धयति’ ॥

(४) तासामाहुतीनां न्यूनाधिकसङ्ख्यानिराकरणेन पूर्वाक्तां सङ्ख्यां प्रशंसति । “सा यद्भूयसीर्वा कनोयसीर्वा जुहुयात् । पशून् मात्रया व्यर्धयेत् षट्त्रिंशत् जुहोति । षट्त्रिंशदक्षरा बृहती । बार्हताः पशवः । सा पशूनां मात्रा । पशूनेव मात्रया समर्धयति” इति । पूर्ववद्भाष्येयं ॥

(५) इमानुकमित्यादीनां द्विपदामृचां होमं विधत्ते । “अश्वसोमीयं ऊत्वा द्विपदा जुहोति । द्विपदै पुरुषो द्विप्रतिष्ठः । तदेनं प्रतिष्ठया समर्धयति” इति । द्वौ पादौ यस्या ऋचः सा ‘द्विपदा’ । तादृशस्त्रिंशच्चो जुहुयात् । ता च्छः सूत्रकार उदाजहार । इमानुकं भुवनासोषधेमेति द्विपदा अन्ततो जलेति । एताश्चारण्यकाण्डे समान्माताः । पुरुषस्य पादद्वयोपेतत्वात् द्वाभ्यामेव पादाभ्यां स्थैर्येण प्रतिष्ठातुं शक्यत्वात् च ‘एनं’ यजमानं, तेन होमेन प्रतिष्ठापयति ॥

(६) अत्र विचारेण होमयोः पौर्वापर्यं निश्चिनोति । “तदा-
जः । अश्वस्तोमीयं पूर्वं होतव्यं द्विपदा इति । अथो वा अश्वस्तो-
मीयं । पुरुषो द्विपदा । अश्वस्तोमीयः ज्ञत्वा द्विपदा जुहोति ।
तस्मात् द्विपाच्चतुष्पादमन्ति । अथो द्विपद्येव चतुष्पदः प्रतिष्ठा-
पयति” इति । तत्र होमपौर्वापर्यविषये विचारकाः कस्य होमस्य
पूर्वत्वं युक्तमित्येवं विचार्याश्वस्तोमीयस्य पूर्वत्वं निश्चिन्वन्ति ।
तस्याश्वस्तोमीयसम्बन्धेनाश्वरूपत्वात् द्विपदानाञ्च पुरुषसम्बन्धेन
तद्रूपत्वादश्वस्तोमीयस्य पूर्वभावित्वे सति चतुष्पादमश्वस्योग्यं
प्रथमतः सम्याद्य द्विपात् पुरुषो भुङ्क्ते । द्विपदानां पश्चाद्भावित्वेन
द्विपदि पुरुषे चतुष्पदः पशून् प्रतिष्ठापयति ॥

(७) यथाश्वस्तोमीयहोमादूर्ध्वं द्विपदाहोमः । तथा तद्धो-
मादूर्ध्वं शरीरहोमादिशङ्कां वारयितुं निषेधति । “द्विप-
दा ज्ञत्वा नान्यामुत्तरामाहुतिं* जुहुयात् । यदन्यामुत्तरामा-
हुतिं जुहुयात् । प्र प्रतिष्ठायाः स्थिते । द्विपदा अन्ततो जुहोति
प्रतिष्ठित्यै” इति । द्विपदाहोमादूर्ध्वं स्विष्टकृद्भामात् पुरा
नान्या काचिदाहुतिर्हीतव्यम्, तस्मादुपहोमानागन्ते द्विपदा-
हुतय एव ॥

इति द्वादशोऽनुवाकः ।

* नान्यामुत्तराहुतिमिति •A पुस्तकपाठः ।

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

(१) द्वादशेऽश्वस्त्रोमीयहोमोऽभिहितः । त्रयोदशे तु सावित्र-
मष्टाकपालं प्रातर्निर्वपतीत्याद्यनुवाकोक्तास्त्रिष्टिषु सम्बत्सरानु-
ष्ठानरूपविशेषोभिधीयते । यदुक्तं सूत्रकारेण । एवमेतानि
सावित्रादीनि सम्बत्सरकर्माणि क्रियन्त इति । तदिदं विधत्ते ।
“प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । सोऽस्मात् सृष्टोपाक्रामत् । तं यज्ञ-
क्रतुभिरन्वेच्छत् । तं यज्ञक्रतुभिर्नान्वविन्दत् । तमिष्टिभि-
रन्वेच्छत् । तमिष्टिभिरन्वविन्दत् । तदिष्टीनामिष्टिलं । यत्
संवत्सरमिष्टिभिर्यजते । अश्वमेवतदन्विच्छति” इति । पुरा
प्रजापतिः, अश्वमेधसाधनमश्वम् ‘असृजत’ । ‘सः’ च ‘सृष्टः’,
अश्वः ‘मरणभीत्या प्रजापतेरपाक्रामत्’ । ‘तं’ अपक्रान्तमश्वं,
यूपवद्भिः ‘यज्ञक्रतुभिः,’ प्राप्तुमन्वेषणं कृतवान् । बन्धनहेतो-
र्युपाङ्गोत् ‘तं’ अश्वं, यूपवद्भिः ‘न’, आलभत । ततः प्रजापति-
र्विचार्य यूपरहिताभिः ‘इष्टिभिः’ । अन्विष्य लब्धवान् । इष्यते
इच्छापूर्वकं लभ्यत आभिरितीष्टिनामसम्पन्नं । तस्माद्दीक्षायाः
पूर्वमेकं ‘संवत्सरं’, निरन्तरं ‘इष्टिभिर्यजते’ । तेन ‘अश्वं’,
अन्विष्य लभते ॥

(२) तास्त्रिष्टिषु देवतां प्रशंसति । “सावित्रियो भवन्ति ।
इयं वै सविता । यो वा अस्यां नश्यति यो निलयते । अस्यां
वाव तं विन्दन्ति । न वा इमां कश्चनेत्याहुः तिर्यङ्गोर्ध्वा-
त्येतुमर्हतीति । यत् सावित्रियो भवन्ति । सविहप्रसूत एवै-
नमिच्छति” इति । तिस्रोपीष्टयः सविहदेवताकाः । तथा च

पूर्वप्रपाठके समाम्नातं । सवित्रमष्टाकपालं प्रातर्निर्वपति । सवित्रप्रसवित्र एकादशकपालं मध्यन्दिने । सवित्र आसवित्रे द्वादशकपालमपराह्णे इति । तासु यः सविता देवः सोऽयं भूमिस्वरूपः । तत् कथमिति तदेवोपपाद्यते । 'यः' कश्चित् पदार्थो भूम्यां 'नश्यति' पलाय्य दृष्टिगोचरतां न प्राप्नोति, 'यः', च 'निलयते' स्वदेश एव नीलीनो भवति । अतएव रथ्यादौ सुरक्षितमिच्छति । तिर्यग्देहो गवादिर्वा ऊर्ध्वदेहो मनुष्यो वा तत् सर्वं नष्टं विलीनञ्च पुनरन्विष्य भूम्यामेवालभते । 'कश्चिदपि', 'तिर्यक्', 'इमां' भूमिं, 'अत्येतुं', 'नार्हति', कश्चिदूर्ध्वदेहो मनुष्यः 'इमां' भूमिं, 'अत्येतुं', 'नार्हतीति', एवमभिज्ञाः 'आहुः' । तस्माद्भूमिस्वरूपः सवित्रदेवताकास्त्रिष्टुप् कृतासु तेन सवित्रानुज्ञात एव मन् 'एनं' अश्वं, भूम्यां 'इच्छति' प्राप्नोति ॥

(३) पूर्वप्रपाठके विहितं सायन्भृतीर्होममनूय प्रशंसति । "ईश्वरो वा अश्वः प्रमुक्तः परां परावतं गन्तोः यत् सायन्भृतीर्जुहोति । अश्वस्य 'यत्यै धृत्यै' इति । सोऽयं संवत्सरमात्रं स्वेच्छासञ्चारार्थमुत्सृष्टः 'अश्वः', सोऽयं 'परां परावतं' अत्यन्तं दूरं गन्तुं समर्थः । तस्मादिह धृतिः स्वाहेत्यादिभिः सायन्भृतिभिराहुतिभिरश्वः कचिन्नियतो धृतो भवति ॥

(४) इष्टीष्टतीश्च पुनः प्रशंसति । "यत् प्रातरिष्टिभिर्यजते । अश्वमेव तदन्विच्छति । यत् सायन्भृतीर्जुहोति । अश्वस्यैव यत्यै धृत्यै । तस्मात् सायं प्रजाः क्षेम्या भवन्ति" इति । याः

‘प्रातरिष्टयः’, ताभिः, अथो लभ्यते। याः ‘सायन्मृतयः’, ताभिः, अथः कचिद्रक्षकाणां निवासगृहे नियतो धृतो भवति। यस्मादेवं ‘तस्मात्’, लोकेपि ‘प्रजाः’, सायङ्काले गोमहिषादीन् स्वगृहेषु बध्वा ‘क्षेम्याः’ क्षेमयोग्याः, न क्वापि गवादयो गता इत्येवं निश्चिता भवन्ति ॥

(५) इष्टिं पुनः प्रशंसति। “यत् प्रातरिष्टिभिर्यजते। अथमेव तदन्विच्छति। तस्माद्दिवा नष्टेष एति” इति। यस्मादश्वान्वेषणार्था इष्टयो दिवा प्रातःकाले क्रियन्ते। ‘तस्मात्’, लोकेपि ‘नष्टैषः’ नष्टस्य गवादेरन्वेष्टा पुरुषः, दिवैवान्वेषणार्थं सञ्चरति ॥

(६) पुनरपि मिलित्वा प्रशंसति। “यत् प्रातरिष्टिभिर्यजते। सायन्मृतीर्जुहोति। अहोरात्राभ्यामेवैनमन्विच्छति। अथो अहोरात्राभ्यामेवासौ योगक्षेमं कल्पयति” इति। कालद्वयेऽनुष्ठानादहोरात्रयोरन्वेषणसाधनत्वं। अत एव ‘असौ’ यजमानाय, ‘अहोरात्राभ्यां’, योगक्षेमकल्पनं अलभ्यस्य लाभो योगः। लभ्यस्य रक्षणं क्षेमः ॥

इति त्रयोदशोऽनुवाकः।

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः।

(१) त्रयोदशे संवत्सरगतानुष्ठानमिष्टीनां विहितं। तास्त्रिष्टिषु गानं चतुर्दशेऽभिधीयते। तदेतद्विधत्ते। “अप वा एतस्माच्छ्रीं राधं कामति। योऽथमेधेन यजते। ब्राह्मणो वी-

णागाधिनौ गायतः । श्रिया वा एतद्रूपं । यदीणा । श्रिय-
मेवास्मिन् तद्वृत्तः । यदा खलु वै पुरुषः श्रियमश्रुते । वो-
णस्मै वाद्यते" इति । नियमं स्वीकृतवतो राज्ञः चिरकालं
राजोपचाराभावेन 'श्रीरस्मात्', अपगच्छति, कर्तुममाप्तिपर्यन्तं
अध्वर्युरेव राजत्वात् । 'राष्ट्रे', अपि 'अस्मात्', अपगच्छति ।
तदुभयपरिहारार्थं वोणया गातुं कुशलो द्वौ ब्राह्मणौ गा-
येतां । 'वोणा', हि 'श्रियाः', स्वरूपं तस्मादन्यस्मिन् राज्ये तौ
'श्रियं', एव सम्यादयतः । वोणायाः श्रीरूपत्वं लोके प्रसिद्धं ।
दरिद्रेऽपि यदा श्रियं प्राप्नोति तदानामस्य सुखार्थं गाय-
कैर्वीणा वाद्यते ॥

(१) अत्र ब्राह्मणद्वयपक्षं दूषयित्वा द्वितीयगायकं चित्रियं
विधत्ते । "तदाहुः । यदुभौ ब्राह्मणौ गायताम् ॥१॥ प्रभृग्-
कास्माच्छ्रीः स्यात् । न वै ब्राह्मणे श्रीरमत इति । ब्राह्मणे-
ऽन्यो गायत् । राजन्येऽन्यः । ब्रह्म वै ब्राह्मणः । चत्रं रा-
जन्तः । तथा हास्य ब्रह्मणा च चत्रेण चोभयतः श्रीः परि-
गृहीता भवति" इति । ब्राह्मणयोरिव गाने 'श्रीः', भ्रष्टा स्यात् ।
ब्राह्मणो हि तपःस्वाध्यायादौ प्रवृत्तः श्रियं पालयितुं न
क्षमते । तस्मादेको 'ब्राह्मणः', इतरे 'राजन्यः', च 'गायत्' ।
तत्र 'ब्राह्मणः', ब्रह्ममन्त्रात्मकः, 'राजन्यः', चत्रवन्त्रात्मकः,
तथा सति ब्राह्मणो मन्त्रसामर्थ्येन चित्रियः शौर्येण चोभयनापि
प्रकारेण च 'श्रीः', स्वीकृता भवति ॥

(२) अथ कालविशेषं विधत्ते । "तदाहुः । यदुभौ दिवा

गायेताम् । अपास्माद्राष्ट्रं क्रामेत् ॥ २ ॥ न वै ब्राह्मणे राष्ट्रं
रमत इति । यदा खलु वै राजा कामयते । अथ ब्राह्मणं
जिनाति । दिवा ब्राह्मणो गायेत् । नक्तं राजन्यः । ब्रह्म-
णो वै रूपमहः । रात्रस्य रात्रिः । तथा हास्य ब्रह्मणा च
क्षत्रेण चोभयतो राष्ट्रं परिगृहीतं भवति” इति । तत्र गानवि-
षये केचिदभिज्ञा एवं ‘आहुः’, ब्राह्मणराजन्यौ ‘उभौ’ अपि
‘दिवा’, यदि ‘गायेतां’, तदानीं रात्रौ रचकाभावात् राष्ट्रं
‘अस्मात्’ यजमानात्, भ्रंशेत् । तत्रेयमुपपत्तिः । अहुः प्रथ-
मभावितात् तत्र गानकर्तृत्वं ब्राह्मणस्य मुख्यं नहि ब्राह्मणे
राष्ट्रं क्रीडते कुत एतदिति चेत् उच्यते । ब्राह्मणे राष्ट्रं पा-
लयति सति ‘यदा’, ‘राजा’, राष्ट्रं मे भूयादिति ‘कामयते’,
तदानीमेव ‘ब्राह्मणं’, जिला तत् स्वाधीनं करोति । अतो
ब्राह्मणस्य योग्य एक एव कालो गानस्य न पर्याप्त इति द्वयोः
कालयोः द्वाभ्यां गातव्यं, तत्रैव ज्वलत्वाच्च ब्राह्मणस्य ‘रूपमहः’,
अन्धकारावृतत्वाच्चोरादिभययुक्तत्वाच्च रक्षायामधिकृतस्य ‘क्ष-
त्रस्य’, स्वरूपं ‘रात्रिः’, तथा कालद्वये गाने सति मन्त्रेण
बलेन चोभयविधेन कालद्वये ‘राष्ट्रं परिगृहीतं’, भवति ॥

(७) तत्र दिवसे सावित्री सम्बन्धिनः स्विष्टकृतः पुरा ब्रा-
ह्मणेन गातव्यमर्थं दर्शयति । “इत्यददा इत्ययजया इत्यपच
इति ब्राह्मणो गायेत् । इष्टापूर्तिं वै ब्राह्मणस्य । इष्टापूर्त्ते-
नैवैनं सममर्द्धयति” इति । इतिशब्दाः प्रकारवाचिनः । हे
राजन् त्वमनेन प्रकारेण ब्राह्मणेभ्यो गोभूद्विरण्यादिकं दत्त-

वानमि । अनेन प्रकारेण वाजपेयराजसूयद्वादशाहादिभिरि-
ष्टवानमि । अनेन प्रकारेण शाकसृपायमादीन्यनन्तानि ब्रा-
ह्मणार्थं पक्तवानमि । एतस्य गातव्यस्यार्थस्योपलक्षणं, ततः
'ब्राह्मणः,' स्त्रोचितार्थप्रतिपादकैर्गद्यैः पृथैश्च 'गायेत्' । 'इष्टा-
पूर्त्त', श्रौतस्मार्त्तं दैवे पित्रे वा, 'ब्राह्मणस्य', उचिते । अत
ईदृशगानेन यजमानमिष्टापूर्त्ताभ्यां समृद्धं करोति ॥

(५) अथ मायन्वृतिषु ह्रयमानासु राजन्येन गातव्यमर्थे दर्श-
यति । "इत्यजिना इत्ययुश्च यथा इत्यसुः मङ्गाममर्हन्ति राज-
न्यः । युद्धं वै राजन्यस्य । युद्धेन वेनेः म ममर्ह्यति" इति । अ-
त्रापीतिशब्दाः प्रकारवाचिनः । अनेन प्रकारेण पृथग्भरतभगो-
रथयुधिष्ठिरादिभिः सुकृतकर्म्मभिः समानस्त्वं शत्रून् जितवानमि ।
अनेन प्रकारेण । करितुरग्नरथपदातिममेतशरचापतोमरकर-
वालादिधारिभिः शूरभटे, परिवृतस्त्वं शत्रुभिः सह युद्धं
कृतवानमि । अनेन प्रकारेण युधिष्ठिरदुष्यन्तादिवत् महा-
वीरपुरुषसहस्राधिष्ठितं 'मङ्गाममम्', प्राप्य काश्यां मागधं
पौण्ड्रश्च राजानं निशितमिमात्रमहायस्त्वं कृतवानमि ।
तदेतद्युद्धविषयमेव गानं राजन्यस्याचितं । अत एव तदि-
ष्यैर्गद्यैश्च राजन्यागात् । यथा मत्पुत्रेन राजानं 'युद्धेन', समृद्धं
करोति ॥

(६) एकैकस्य गीतित्रयं विधत्ते । "अक्रृता वा एतस्म्यर्तव
इत्याहुः । याऽअमेधेन यजत इति । तिस्रोऽन्यौ गायति ति-
स्त्राऽन्यः षट् सम्यद्यन्ते । षट् वा अतत्रः । अतत्रनंवास्मै कल्प-

यते" इति । अथमेधयाजिनो राजस्तत्तदृत्तचतराजोपचाराभावात् 'चतवः', 'अकृप्राः' स्त्रोचितभोगसमर्था न भवन्ति, इत्यभिज्ञाः 'आजः', अतस्तत्समाधानाय द्वयोरैकैकः 'तिस्रः', गाथा गायेत्, तथा ऋति गाथानां षट्संख्यामप्यन्या 'षट्', अपि 'चतून्', 'असौ' यजमानाय, समर्थान् कुरुते ॥

(७) गायकाभ्यां दानं विधत्ते । "ताभ्यां संस्थायां । अनो-युक्ते च शते च ददाति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्ये-वेन्द्रिये प्रतितिष्ठति" ॥ ४ ॥ इति । 'संस्थायां' यथोक्तगानयुक्त-संवत्सरानुष्ठानस्य समाप्तौ सत्यां, 'अनोयुक्ते' अनसि शकटे बद्धे द्वे गावौ, 'शते च' पुनरपि गवां शतद्वयञ्च । 'ताभ्यां' ब्राह्मणराजन्याभ्यां, दद्यात् । पुरुषस्य शतसंवत्सरपरिमित-युर्ध्वागात् शतसंख्याकनाडीमञ्जारिशतेन्द्रियवृत्तियोगाच्चान-योगीशतसंख्या । यजमानः 'आयुषीन्द्रिये च', 'प्रतितिष्ठति' ॥

इति चतुर्दशोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

(१) चतुर्दशे ब्राह्मणराजन्ययोगानमुक्तं । पञ्चदशे त्व-मृथविषया होमविशेषा उच्यन्ते । तं होमं* विधत्ते । "सर्वेषु वा एषु लोकेषु मृत्युबोन्वायत्ताः । तेभ्यो यदाहुतीर्न जुहुयात् । लोके लोक एनं मृत्युर्विन्देत् । मृत्यवे स्वाहा मृत्यवे स्वाहे-त्यभिपूर्वमाहुतीर्जुहोति । लोकालोकादेव मृत्युमवयजते । नैनं लोके लोके मृत्युर्विन्दति" इति । य एतल्लोकाः जना-

* तान् होमान् इत्युचितं ।

नां निवासस्थानानि तेषु, 'सर्वेषु', अपि 'मृत्यवः' मरणहेतवः,
व्याधादयः, अपि 'अन्वायत्ताः' अनुप्रविश्य स्थिताः, 'तेभ्यः'
मृत्युभ्यः, आहुत्यकरणेनाशमेधयाजिनं 'एनं', तत्तत्स्थाने
'मृत्युर्विन्दत्' । तस्मात् तत्परिहाण्य मघान् मृत्युहेतुनु-
द्दिश्य प्रत्येकं मृत्यवे स्वाहेत्यनुक्रमेण 'आहुतीर्जुह्यात्' । ता-
भिराहुतिभिस्तत्स्थानादेव 'मृत्युं', विनाशयति । ततः 'एनं'
यजमानं, कापि स्थानं 'मृत्युः', न लभते ॥

(२) इदानीं मृत्यवे स्वाहेति मन्त्रस्य वीक्षया पूर्वोक्तं
ब्रह्माहुतिपत्रं निराकृत्याहुतिपत्रं विधत्ते । "यदमुष्मं स्वा-
हामुष्मे स्वाहेति जुहत् मञ्जचीत । ब्रह्मं मृत्युभूमिचं कुर्वति ।
मृत्यवे स्वाहेत्यकस्मा एवैकां जुह्यात् । एका वा अमुष्मिन्नाके
मृत्युः ॥ १ ॥ अशनया मृत्युः । तमेवामुष्मिन्नाकेऽवयजते"
इति । यदि प्रतिमृत्युहेतुमुद्दिश्य 'अमुष्मं' व्याधिरूपाय मृत्यवे,
'स्वाहा', 'अमुष्मं' दारिद्र्यरूपाय मृत्यवे, 'स्वाहा', 'इति', एवं
होमं कुर्वीतः पुरुषस्तत्तद्दिशेषनामाचचीत । तदानीं 'अमित्रं'
शत्रुरूपं बाधकं मृत्युं ब्रह्मविधे, मत्पादयत् । तदा ब्रह्माहु-
तिपत्रं परित्यज्य मृत्यवे स्वाहेत्येकमेव मन्त्रेण 'एकस्मै' एव
देवाय मृत्युसामान्यरूपिणे, 'एकामैव', आहुतिं 'जुह्यात्' ।
स्वर्गलोके हि 'मृत्युः', 'एकः', एव कामाविति चत् उच्यते ।
होमं 'अशनया मृत्युः' लुधात्मका मृत्युः, स एवैकः न तु
ज्वरादयस्तत्र सन्ति । अत एकयाहुत्या स्वर्गलोके 'तमेव'
अशनयालुधा रूपं मृत्युं, विनाशयति ॥

(३) आहुत्यन्तरं विधत्ते । “भूणहत्यायै स्वाहेत्यवमृथ आहुतिं जुहोति । भूणहत्यामेवावयजते” इति । त्रिवेदिब्राह्मणः कल्पमहितः स्वशाखाध्यायी वा गर्भो वा ‘भूणः’ । तस्य हत्याभिमानिन्यै स्वाहुतमिदमस्तु । अनयाहुत्या दोषं विनाशयति ॥

(४) इमामाहुतिमाक्षिपति । “तदाहुः । यद् भूणहत्याऽपात्राथ । कस्माद्यज्ञेऽपि क्रियते” इति । तत्र भूणहत्याविषये चोद्यवादिन एवं ‘आहुः’ । ‘यत्’ यस्मात् कारणात्, या ‘भूणहत्या’, सेयं ‘अपात्रा’ पुरुषस्यापात्रोत्करणमर्हति, कस्मानुष्ठानादिषु पात्रं योग्यं सन्तं पुरुषमयोग्यं करोति । ‘अथ’ एवं सति, ‘कस्मात्’ कारणात्, अस्मिन्यज्ञमध्ये ‘अपि’, तस्या भूणहत्याया आहुतिः ‘क्रियते’ । नत्वयं कर्तुं युक्ता किन्त्वधिकारमिद्वये कुष्माण्डादिहोमवत् कस्मादावेवाहुतिः कर्त्तव्येति चेद्यं ॥

(५) अत्रोत्तरं दर्शयति । “अमृत्युर्वा अन्यो भूणहत्याया इत्याहुः । भूणहत्या वाक् मृत्युरिति । यद्भूणहत्यायै स्वाहेत्यवमृथ आहुतिं जुहोति । मृत्युमेवाहुत्या तर्पयित्वा परिपाणं कृत्वा । भूणघ्ने भेषजं करोति” इति । अत्र शास्त्रार्थरहस्याभिज्ञा एवं ‘आहुः’, ‘भूणहत्यायाः’, इतरो यः पापविशेषः, एतामपेक्ष्य स सर्व्वेऽपि ‘अमृत्युः’, एव, पापान्तरेणैदृशवाधाभावात् । तस्मादतिवाधकत्वाभावात् ‘भूणहत्या’, एव ‘मृत्युः’, ‘इति’, तेषां वचनं । एवं सत्यवमृथाहुतिव्यतिरेकेण

तस्य प्रतीकारो नास्ति । तस्मात् कर्ममध्येपि 'अवस्ये', यद्येतां 'आहुतिः', जुहुयात् । तदानीमनया 'आहुत्या', मृत्युदेवता-
मेव हतां कृत्वा यजमानं च 'परिमाणं' सर्वतः पात्रं, 'कृत्वा',
'भूणघ्ने' भूणहृत्कारूपाय पाप्मजं, 'भेषजं' शर्मनं करोति ॥

(६) इदानीं कैमुतिकन्यायेन तामाहुतिं प्रशंसति । "एताः
ह वै मुण्डिभः ओदन्यवः । भूणहृत्कारूपाय प्रायश्चित्तिं विदाञ्च-
कार । यो हास्यापि प्रजायां ब्राह्मणं हन्ति । तस्मै भेषजं
करोति" इति । उदकमात्मन इच्छतीत्युदकः, जनमात्राहारः
कश्चित्तपस्वी मुनिः तस्य पुत्रः 'ओदन्यवः' । तस्य च 'मुण्डिभः',
इति नामधेयं । स चाश्वमेधावस्यमन्तरेण केवलाभयतामा-
हुतिं भूणहृत्कारूपाय प्रायश्चित्तं मन्यते । तिष्ठतु मुण्डिभः वयं
त्वेवं मन्यामहे । 'अस्य' अश्वमेधयाजिनः, 'प्रजायां' पुत्रस्य-
त्यादिरूपायामपि, यः कश्चित् 'ब्राह्मणं', 'हन्ति', तस्मै 'सर्वस्मै'
ब्रह्मवधदोषाय इमामाहुतिं 'भेषजं' करोति । किमु वक्तव्यम-
वस्येनुष्ठेयमानेऽश्वमेधयाजिने भूणहृत्कारूपां नाशयतीति ॥

(७) तृतीयामाहुतिं विधत्ते । "जम्बुका स्वाहृत्यवस्य उ-
त्तमामाहुतिं जुहोति । वरुणा वै जम्बुकः । अन्त एव वरु-
णमवयजते" इति । जम्बुकशब्दस्य वरुणवाचिन्वात् तदोद्योत्तमा-
हुतिर्होमेन कर्मान्तरे वरुणमेव विनाशयति । अतो वाधक-
विनाशेन सर्वोपद्रवपरिहारः ॥

(८) होमाधारं विधत्ते । "खलतेविक्षिप्यस्य शुक्लस्य पि-
ङ्गाक्षस्य मूर्ध्नि जुहोति । एतद्वै वरुणस्य रूपम् । रूपेणैव वरु-

णमवयजते” ॥ २ ॥ इति । ‘खलतिः’ केशरहितमस्तकोपेतः,
 ‘विक्रिधः’ खेदनशीलशरीरः, विक्रिन्नदेहोवा, ‘शुक्तः’ चित्रो,
 ‘पिङ्गाक्षः’ पिङ्गलवर्णाक्षिशुक्तः । तस्य शिरस्येतामाहुतिं जुहुयात् ।
 ‘एतत्’ खलत्यादियुक्तं, शरीरं, ‘वरुणस्य’ वारकस्य पापस्य,
 ‘रूपं’, अतस्तदुचितेनैव ‘रूपेण’, ‘वरुणं’ पापरूपं, ‘अवयजते’
 विनाशयति ॥

इति पञ्चदशोऽनुवाकः ।

अथ षोडशोऽनुवाकः ।

(१) पञ्चदशेऽवस्यद्येहोमविशेषा उक्ताः । षोडश उपाकरण-
 मन्त्रव्याख्यानादयोभिधोयन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण । नमो
 राज्ञे नमो वरुणायेति तेतमशाखयाश्वत्थवरुणोऽमृगानग्नि-
 ष्ट उपाकरोति इति । तस्य मन्त्रस्य प्रथमभागं व्याचष्टे ।
 “वारुणो वा अश्वः । तं देवतया व्यर्द्धयति । यत् प्राजापत्यं
 करोति । नमो राज्ञे नमो वरुणायेत्याह । वारुणो वा अश्वः ।
 स्वयैवैनं देवताभिः समर्द्धयति” इति । अश्वस्य अव्योनिताद्व-
 रणस्य चापां पतित्वात् अयं ‘अश्वः’, ‘वारुणः’, । यदि ‘एनं’,
 ‘प्राजापत्यं’, कुर्यात् तदा ‘तं’ अश्वं, वरुणदेवतया वियोज-
 येत । तत्परिहारार्थमुपाकरणकाले वरुणस्य नमस्कारे कृते
 सति स्वयमेव वरुणदेवतया ‘तं’ अश्वं, समर्द्धं करोति ॥

(२) द्वितीयभागस्य नात्यर्थं दर्शयति । “नमोऽश्वाय नमः

प्रजापतय इत्याह । प्राजापत्यो वा अश्वः । स्वयैवेनं देवतया समर्द्धयति” इति । अश्वस्य प्रजापत्यच्चिजन्यत्वेन प्राजापत्यत्वा-
दश्वप्रजापत्योर्नमस्कारे कृते मति ‘एनं’ अश्वं, स्वकीयया एव
‘देवतया’, समर्द्धं करोति ॥

(३) तृतीयभागं व्याचष्टे । “नमोऽधिपतय इत्याह ॥ १ ॥
धर्मा वा अधिपतिः । धर्ममेवावर्त्ये” इति । धर्माभिमानो देव
एवानुष्ठानस्य ‘अधिपतिः’, इति कृत्वा तन्मस्कारेण ‘धर्ममेव’,
प्राप्नोति ॥

(४) चतुर्थभागं व्याचष्टे । “अधिपतिरस्यधिपतिं मा कु-
र्वधिपतिरहं प्रजानां भूयाममित्याह । अधिपतिमेवेन५ समा-
नां करोति” इति । हे अश्व त्वं अनुष्ठानस्य ‘अधिपतिरसि’,
अतो मां ‘अधिपतिं’, ‘कुरु’, त्वत् प्रसादात् ‘अहं’, ‘प्रजानां’,
‘अधिपति भूयामं’, एतत् पाठेन ‘समानां’, मध्ये यजमानं
‘अधिपतिं’, ‘करोति’ ॥

(५) पञ्चमभागं व्याचष्टे । “मां धेहि मयि धेहोत्याह ।
आशिषमेवैताभाशास्ते” इति । “मां”, अस्मिन् कर्माणि स्थापय ।
‘मयि’, चैतत् फलं वा हे अश्व स्थापय । अनन मन्त्रभागपा-
ठेन कर्मातत्फलमिद्विरूपां ‘आशिषमेव’, प्रार्थयते ॥

(६) ‘नमो राज्ञ इत्यनुवाकस्य श्रुते समाम्नातानां त्रयाणां
मन्त्राणां विनियोगं दर्शयति । “उपाकृताय स्वाहेत्युपाकृते
जुहोति । आलभ्याय स्वाहेति नियुक्ते जुहोति । ऊताय स्वा-
हेति ऊते जुहोति । एषां लोकानामभिजित्यै” ॥ १ ॥ इति ।

‘उपाकृते’ देवतायै सङ्कल्पिते, ‘नियुक्ते’ यूपे बद्धे, ‘ऊते’ वज्रौ प्रक्षिप्ते, मन्त्राणामपि सर्व्व एवार्थः । होमत्रयेण लोकत्रयजयो भवति ॥

(७) यदुक्तं सूत्रकारेण । आग्नेय ऐन्द्राग्र आश्विनस्ते विशालयूप आलभ्यन्त इति । तदेतद्विधत्ते । “प्र वा एष एभ्यो लोकेभ्यश्च्यवते । योऽश्वमेधेन यजते । आग्नेयमैन्द्राग्रमाश्विनम् । तान् पशूनालभते प्रतिष्ठित्यै” इति । अश्वमेधयाजिनो बह्वपराधसम्भवात् लोकत्रयात् प्रच्युतिः स्यात् । तन्निवारणार्थमाग्नेयादिपशुत्रयालम्भे सति प्रतिष्ठितिर्भवति ॥

(८) आग्नेयं प्रशंसति । “यदाग्नेयो भवति । अग्निः सर्व्वा-देवताः । देवता एवावरुन्धे” इति । ते देवा अग्नौ तनूः संन्य-धत्तेत्युक्तत्वात् ‘अग्निः’, सर्व्वदेवतात्मकः । तस्मादाग्नेयेन सर्व्व ‘देवताः’, प्राप्नोति ॥

(९) ऐन्द्राग्रं प्रशंसति । “ब्रह्म वा अग्निः । चत्रमिन्द्रः । यदैन्द्राग्रो भवति । ब्रह्मचत्रे एवावरुन्धे” इति । अग्नेर्ब्राह्मण-जात्यभिमानित्वाद्ब्राह्मणरूपत्वं । इन्द्रस्य च चत्रियजात्यभि-मानित्वात् चत्ररूपत्वं । तस्मादैन्द्राग्नेन जातिद्वयं स्वाधीनं करोति ॥

(१०) आश्विनं प्रशंसति । “यदाश्विनो भवति आशिषामवरु-न्धे” इति । ‘आशिषां’ प्रार्थनोपानां ॥

(११) फलानां चित्वं प्रशंसति । “त्रयो भवन्ति । त्रय इमं लोकाः । एवमेव लोकेषु प्रतिष्ठति” इति ॥

(१२) यदुक्तं सूत्रकारेण । तेषां पशुपुरोडाशानाम-
ग्नयेऽहोमुचेऽष्टाकपाल इति दशहविषं मृगारिष्टिमनुनि-
र्व्वपति ममानन्तु स्विष्टकृदिडाग्नेर्मध्ये प्रथमस्य प्रचेतस इति
यथालिङ्गं याज्यानुवाक्या भवतीति । तत्र मत्तमकाण्डोक्ता-
मेकामिष्टिं विधत्ते । “अग्नयेऽहोमुचेऽष्टाकपाल इत्यग्नयेऽहो-
मुचे” इति ॥

(१३) अस्मिन्नेवानुवाके दशापि हवोर्व्याम्नातानि । चतुर्थाका-
ण्डस्यानुवाकोक्ता याज्यानुवाक्या विधत्ते । “अग्नेर्मान्वे प्रथमस्य
प्रचेतस इति याज्यानुवाक्या भवन्ति सर्व्वत्वाय” ॥ ४ ॥ इति ।
‘सर्व्वत्वं’ अपेक्षितफलं पौष्कल्यं ॥

इति षोडशोऽनुवाकः ।

अथ मत्तदशोऽनुवाकः ।

(१) षोडशे नमो राज्ञ इत्यादिमन्त्रव्याख्यानं केचिद्धोम-
पश्चिष्टिविशेषाश्चाभिहितः । मत्तदशेऽग्नस्य रोगादिनिमित्तं प्रा-
यश्चिन्तमभिधीयते । तत्र रोगदापपरिहारायष्टित्रयं विधत्ते ।
“यद्यग्नमुपतपद्भिन्दत् । आग्नेयमष्टाकपालं निर्व्वपत् । सौम्यं
चरुम् । सावित्रमष्टाकपालम्” इति । ‘उपतपत्’ सन्तापकरो
रोगविशेषः ॥

(२) तास्विष्टिस्त्राग्नेयं प्रशंसति । “यदाग्नेयो भवति । अग्निः
सर्व्वा देवताः । देवताभिरैवेनं भियज्यति” इति । ‘एनं’ अग्नं,
‘भियज्यति’ अरोगिणं करोति ॥

(३) सौम्यं प्रशंसति । “सौम्यो भवति । सोमो वा ओषधीनां राजा । याभ्य एवैनं विन्दति ॥ १ ॥ ताभिरवैनं भिषज्यति” इति । ‘याभ्य एव’ ओषधीभ्यो भक्षिताभ्यो वैषम्यं प्राप्ताभ्यः, ‘एनं’ अश्वं, रोगो ह्यलभते । सोमाधीनत्वात् ‘ओषधीनां’, सौम्ययागेऽनुष्ठिते सति ‘ताभिरेव’ ओषधिभिः, ‘एनं’ अश्वं, अरोगं करोति ॥

(४) सावित्रं प्रशंसति । “यत् सावित्रो भवति । सविद्वत् प्रसूत एवैनं भिषज्यति” इति । सवित्रानुज्ञातत्वात् चिकित्सा सम्यक् सम्यद्यते ॥

(५) अग्निसेमसवितृदेवताः समूहाकारेण प्रशंसति । “एताभिरवैनं देवताभिर्भिषज्यति । अगदो ह्येव भवति” इति । अग्न्यादिभिश्चिकित्सितोऽश्वः सर्वथा रोगरहितः ‘एव भवति’ ॥

(६) अथाश्वस्य त्वग्दोषे प्रायश्चित्तं विधत्ते । “पौष्णं चरुं निर्वपेत् । यदि श्लेणः स्यात् । पूषा वै श्लेणस्य भिषक् । स एवैनं भिषज्यति । अश्लेणो ह्येव भवति” इति । ‘श्लेणः’ दुष्टत्वकः, ‘श्लेणस्य’ त्वग्दोषस्य, चिकित्सकः ‘पूषा’, अतः पौष्णचरुणा पूषैव चिकित्सां करोति ॥

(७) उपद्रवकारिदेवताविशेषगृहीतत्वे सति प्रायश्चित्तं विधत्ते । “रौद्रं चरुं निर्वपेत् । यदि महती देवताभिमन्येत् । एतद्देवतो वा अश्वः । स्वयैवैनं देवतया भिषज्यति । अगदो ह्येव भवति” इति । ‘महती देवता’ रुद्रः पशूनामधिपतिः, तस्मिन् पशुस्यभिमन्यमाने सति ज्वरादिना पशुः पीड्यते ।

अश्वस्य पशुत्वेन रुद्रदेवत्वत्वाद्वाद्रयागेऽनुष्ठिते मति स्वकीययैव
'देवतया', चिकित्सितत्वात् रोगरहितो भवति ॥

(८) निवासस्थानप्राप्त्यभावे प्रायश्चित्तं विधत्ते । "वैश्या-
नरं द्वादशकपालं निर्व्वपेत् मृगाखरे, यदि नागच्छेत् । इयं
वा अग्निर्वैश्यानरः । इयमेवैनमर्चिभ्यां परिरोधमानयति ।
आ हेव सुत्यमहर्गच्छति" इति । मृगस्याशस्याखरः सुत्येहनि
निवासस्थानं तत्रागमनाभावे वैश्यानरेष्टिं कुर्यात् । 'इयं' एव
पृथिवीविश्वमनुव्यहितकारी, 'अग्निः', तस्मात् 'इयमेव', अग्निरूपा
मती स्वकीयाभ्यां 'अर्चिभ्यां', परितो रूध्य निवासस्थानमान-
यति । ततो ऽयः 'सुत्यमहः', प्रति 'आगच्छत्येव' ॥

(९) वडवादिध्यानेऽश्वेन कृते मति प्रायश्चित्तं विधत्ते ।
'यद्यधीयात् ॥ ३ ॥ अग्नयेऽहोममुचेऽष्टाकपालः । मेथ्यं पयः ।
वायव्य आज्यभागः" इति । आज्यमेव भागो भजनीयं ॥

(१०) तत्र प्रथमहविः प्रशंसति । "यजमाना वा अश्वः ।
अहसा वा एष गृहीतः । यस्याश्वो मेधाय प्राक्षितोऽध्येति ।
यदहोममुचे निर्व्वपति । अहम एव तेन मुच्यते" इति ।
अयं 'अश्वः', प्राधान्याद्यजमानस्वरूपः । तथा मति 'वस्य' यज-
मानस्य, 'अश्वः', यज्ञार्थं 'प्राक्षितः', मन् 'अध्येति' वडवां गर्द-
भो वा स्मरत् । तच्च स्मरणं तृणखाद्यादिप्राप्तावौदासीन्या-
दिज्ञानुमातव्यं । तदानीमेषोऽश्वः पाप्मना 'गृहीतः', भवति ।
'तेन' अहोममुखागेन, अयमंश्वः पापात् मुक्तो भवति ॥

(११) द्वितीयं हविः प्रशंसति । "यजमानो वा अश्वः ।

रेतमा वा एष वृध्यते । यस्याश्वो मेधाय प्रोक्षितोऽध्येति । सौर्यं
रेतः । यत् सौर्यं पयो भवति । रेतसैवैनं स समर्द्धयति”
इति । सूर्यस्य रेतःस्वामित्वात्, सौर्ययागेन वडवादिध्यान-
प्रयुक्तरेतोवियोगः समाहितो भवति ॥

(१२) तृतीयं हविः प्रशंसति । “यजमानो वा अश्वः । गर्भैर्वा
एष वृध्यते । यस्याश्वो मेधाय प्रोक्षितोऽध्येति । वायव्या गर्भाः ।
यद्वायव्यं आज्यभागो भवति । गर्भैरेवैनं स समर्द्धयति”
इति । वायुप्रेरितस्य शरीरस्य रेतसो गर्भाशये पतने सति
गर्भाभावात् ‘गर्भा वायव्याः’, अतो वायव्ययागेन वडवा-
ध्यानप्रयुक्तो गर्भवियोगो न भविष्यति ॥

(१३) एतदनुवाकोक्तां प्रायश्चित्तिं निगमयति । “अथो य-
स्त्रैषाऽश्वमेधे प्रायश्चित्तिः क्रियते । इष्ट्वा वसोयान् भवति”
॥ ५ ॥ इति । ‘यस्य’ यजमानस्य, अश्वमेधयागे यथोक्तनिमित्तं
प्रायश्चित्तमनुष्ठीयते । अयं यजमानोऽश्वमेधेन ‘इष्ट्वा’, अतिश-
येन धनवान् भवति ॥

इति सप्तदशोऽनुवाकः ।

अथ अष्टादशोऽनुवाकः ।

(१) सप्तदशे रोगादिप्रायश्चित्तमुक्तं । अष्टादशे ब्रह्मोदना
उच्यन्ते । तत्र शाखान्तरगतं ब्रह्मोदनेष्ट्वार्षिकल्पमनुवदति ।
“तदाहुः । द्वादशभिर्वेष्टिभिर्यजेतेति” इति । तत्राश्वमेधविषये
शाखान्तरानुसारिण एव ‘आहुः’, अश्वमेधे सः स्थिते समाप्ते सति

खगृहं गत्वा द्वादशब्रह्मोदनान् 'वा', निर्व्वपेत्। 'दृष्टिभिः'
'वा', आग्नेयाष्टाकपालरूपाभिः, 'द्वादशभिर्यजेतेति' ॥

(२) तच्चेष्टिपचं दूषयति। "यदीष्टिभिर्यजेत। उपनामुक
एनं यज्ञः स्यात्। पापीयास्तु स्यात्। आप्तानि वा एतस्य
कन्दास्मि। य ईजानः। तानि क एतावदाशु पुनः प्रयु-
ञ्जीतेति। सर्व्वा वै सः स्थिते यज्ञे वागायते ॥ १ ॥ साप्ता
भवति यातयान्नी। क्रूरीकृतेव हि भवत्यरूक्ता। सा न पुनः
प्रयुज्येत्याहुः" इति। 'यदि', अयं 'दृष्टिभिर्यजेत्', तदानीं
मफलः 'यज्ञः', 'एनं' यजमानं प्रति, 'उपनामुकः', उपनम-
नशीलः, 'स्यात्', यज्ञफलमस्य सम्पद्यत एव किं त्वमो पाप-
तरो भवति। कुत इति चेत्, तदुच्यते। 'यः' यजमानः,
दृष्टवान् 'एतस्य', 'कन्दास्मि' मन्त्रगतानि, 'आप्तानि' उप-
युक्तानि, एवं सति 'तानि' कन्दास्मि, 'पुनः', अपि 'एताव-
दाशु' अत्यन्तशीघ्रं, 'कः', नाम प्रयोक्तुमर्हति। न ह्युपकर्त्तृणि
कन्दास्मि अत्यन्तप्रयासं प्रापयितुं योग्यानि, किञ्च न कंवलं
कन्दास्मिवापयुक्तानि। किन्तु यज्ञे समाप्ते सति 'सर्व्वा', अपि
'वाक्', 'आप्यते' कृतप्रयोजना वर्त्तते। 'सा' च तथा कृतप्रयोजना
सती, 'यातयान्नी' गतसारा भवति। एवं सति 'पुनः', प्रयुज्यमाना
'अरूक्ता' पिष्टपेषणस्थानीयेन पुनः प्रयोगेन बाधिता, 'क्रूरीकृ-
तेव' हि क्रूरस्वभावतां नीतैव, 'भवति', हि तस्मात् 'सा' वाक्,
न पुनः प्रयोक्तव्येति रदस्याभिज्ञाः 'आहुः' ॥

(३) शाखान्तरपचं दूषयित्वा रूपचं विधत्ते। "द्वादशैव

ब्रह्मोदनान् स॒स्थिते निर्व्वपेत् । प्रजापतिर्व्वा ओदनः । यज्ञः
प्रजापतिः । उपनामुक एनं यज्ञो भवति । न पापीयान् भव-
ति” इति । अश्वमेधे समाप्ते सति ‘द्वादशब्रह्मोदनानेव’, ‘निर्व्व-
पेत्’, न लिष्टिभिर्यजेत् । ब्रह्मोदनविधिस्थाधानप्रकरणे प्रप-
ञ्चितः । ओदनस्य यज्ञस्य च प्रजापतिकार्यत्वेन प्रजापतिरूपत्वा-
देकत्वे सति ओदननिर्व्वापेन ‘एनं’ यजमानं, प्रति ‘यज्ञः’,
‘उपनामुकः’, ‘उपनमनशीलः’, ‘भवति’ । छन्दसां वाचस्य पूर्वोक्त
पुनःप्रयोगदोषाभावात् अयं यजमानः पापतरः ‘न भवति’ ॥

(४) सङ्ख्यां प्रशंसति । “द्वादश भवन्ति । द्वादश मासाः
संवत्सर एव प्रतितिष्ठति” इति । स्पष्टोऽर्थः ॥

इति अष्टादशोऽनुवाकः ।

अथानविंशोऽनुवाकः ।

(१) अष्टादशे ब्रह्मोदना अभिहिताः । एकोनविंशे विभु-
त्वादिभिः द्वादशभिर्गुणैरश्वमेधः प्रशंस्यते । अत्र प्रथमं गुणमाह ।
“एष वै विभूर्नाम यज्ञः । सर्व्वं ह वै तत्र विभु भवति । यत्रैतेन
यज्ञेन यजन्ते” इति । विविधानां श्रेयसां भावयिता विभुः ।
यस्मिन् देशे ‘एतेन यज्ञेन यजन्ते’, तस्मिन् देशे ‘सर्व्वं’ वा वि-
भवादिकं, ‘विभु’ विविधश्रेयोभावयितृ, ‘भवति’ ॥

(२) द्वितीयं गुणमाह । “एष वै प्रभूर्नाम यज्ञः । सर्व्वं-
ह वै तत्र प्रभु भवति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते” इति । प्रकर्षेण
श्रेयोभावयिता ‘प्रभूः’ । अन्यत् पूर्व्ववत् ॥

(३) तृतीयं गुणमाह । “एष वा ऊर्जस्वान् नाम यज्ञः । सर्व्यं ह वै तत्र ऊर्जस्वद् भवति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते” इति । ‘ऊर्जस्वान्’ अन्नवत् ॥

(४) चतुर्थमाह । “एष वै पयस्वान् नाम यज्ञः । सर्व्यं ह वै तत्र पयस्वद् भवति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते” इति । ‘पयस्वान्’ क्षीरादिरभवान् ॥

(५) पञ्चममाह । “एष वै विष्टतो नाम यज्ञः । सर्व्यं ह वै तत्र विष्टतं भवति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते इति । ‘विष्टतः’ विशेषेण धृतो नियतफल इत्यर्थः ॥

(६) षष्ठमाह । “एष वै व्यावृत्तो नाम यज्ञः । सर्व्यं ह वै तत्र व्यावृत्तं भवति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते” इति । ‘व्यावृत्तः’ फलाधिक्येनेतरयज्ञविलक्षणः ॥

(७) सप्तममाह । “एष वै प्रतिष्ठितो नाम यज्ञः । सर्व्यं ह वै तत्र प्रतिष्ठितं भवति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते” इति । ‘प्रतिष्ठितः’ तत्र चाञ्चल्यरहितः ॥

(८) अष्टममाह । “एष वै तेजस्वी नाम यज्ञः । सर्व्यं ह वै तत्र तेजस्वी भवति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते” इति । ‘तेजस्वी’ ख्यातिमान् ॥

(९) नवममाह । “एष वै ब्रह्मवर्चसी नाम यज्ञः । आ ह वै तत्र ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायते । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते” इति । ‘ब्रह्मवर्चसी’ मन्त्रप्रयुक्ते जायता ब्राह्मणोऽपि तत्र द्रष्टे तथाविध एव ‘आजायते’, खलु ॥

(१०) दशममाह । “एष वा अतिव्याधी नाम यज्ञः । आ ह वै तत्र राजन्येतिव्याधी जायते । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते” इति । अतिशयेन पापं वेद्दुंशीलं यस्य सोऽयं ‘अतिव्याधी’, तस्मिन् देशे क्षत्रियोऽपि शत्रुः अतिशयेन वेद्दुं समर्थः, ‘आजायते’, खलु ॥

(११) एकादशमाह । “एष वै दीर्घा नाम यज्ञः । दीर्घायुषो ह वै तत्र मनुष्या भवन्ति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते” इति । ‘दीर्घः’ दीर्घफलयुक्तः ॥

(१२) द्वादशमाह । “एष वै ऋतो नाम यज्ञः । कल्पते ह वै तत्र प्रजाभ्यो योगक्षेमः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते” इति । ‘ऋतः’ सर्वसाधनसम्पन्नः, योगसहितः क्षेमः ‘योगक्षेमः’, स च ‘कल्पते’ सम्पद्यते । एतेर्द्वादशभिर्गुणैर्द्वादशब्रह्मोदनस्तुतिद्वाराश्वमेधः प्रशस्तः ॥

इति ऊनविंशोऽनुवाकः ।

अथ विंशोऽनुवाकः ।

(१) एकोनविंशे विभुत्वादिगुणैर्यज्ञस्य प्रशंसाऽभिहिता । विंशेऽश्वस्य सञ्ज्ञपनप्रकारोऽभीधीयते । यदुक्तं सूत्रकारेण । वडवा पुरुषी चाजःपुरो नीयतेऽश्वस्य वेतसशाखायां तार्थं कृत्य-धीवासं हिरण्यकशिपु चास्तीर्य सौवर्णां रुक्ममुपरिष्ठात् कृत्वा मृगान्निघ्नन्ति ज्ञचशाखास्वितरानिति । तत्र तार्थं विधत्ते ।

“तार्येणाश्वः सञ्ज्ञपयन्ति । यज्ञो वै नः समर्द्धयति” इति । ‘तार्ये’ इति घृताक्तस्य कम्बलस्य नामधेयं । तेन ‘अश्वः’, ‘सञ्ज्ञपयन्ति’ मारयन्ति । प्रधानसाधनत्वात्तार्यस्य यज्ञत्वं, अतो यज्ञेनैवाश्वं समर्द्धं करोति ॥

(२) पितृमेधे प्रयोज्यं माम विधत्ते । “याम्येन माम्ना प्रस्तोतानुपतिष्ठते । यमलोकमेवैनं गमयति” इति । यममम्बन्धि ‘माम्’, याम्यं मामगैः पितृमेधे प्रयोज्यते । तेनात्र ‘प्रस्तोता’, सञ्ज्ञप्यमानं पशुं ‘अनु’ समीपे स्थित्वा, उपस्थानं कुर्यात् । तेनाश्वस्य यमलोकप्राप्तिः ॥

(३) चर्मपटं विधत्ते । “तार्ये च कृत्यधीवामे चाश्वः सञ्ज्ञपयन्ति । एतद्वै पशूनां रूपं । रूपेणैव पशूनवरुन्धे” इति । ‘तार्ये’, प्रथममास्तीर्य तस्मिन् ‘कृत्यधीवामं’ चर्ममयमाच्छादनं, पटमास्तीर्य तस्मिन् सञ्ज्ञपयेत् । चर्मणः पशुकार्यत्वेन पशुरूपत्वात् पशुप्राप्तिः ॥

(४) कृत्यधीवामस्योपरि सुवर्णखचितां शय्यां विधत्ते । “हिरण्यकशिपु भवति । तेजसावरुन्धे” इति । हिरण्यस्य तेजस्त्रित्वात्तेन तेजःप्राप्तिः ॥

(५) शय्याया उपरि सुवर्णफलकं विधत्ते । रूक्मो भवति । सुवर्गस्य ‘लोकस्थानुख्यात्ये’ इति । ‘रूक्मः’, दीप्ततिशयात् स्वर्गः प्रकाशितो भवति ॥

(६) तार्यादीन् प्रशंसति । “अश्वो भवति । प्रजापते-राश्वे । अस्य वै लोकस्य रूपं तार्यं । अन्तरिक्षस्य कृत्यधीवामः ।

दिवो हिरण्यकशिपु । आदित्यस्य रुक्मः । प्रजापतेरश्वः ।
 इममेव लोकं तार्येणाम्नाप्नोति । अन्तरिक्षं कृत्यधीवासेन दिवः
 हिरण्यकशिपुना । आदित्यः रुक्मेण । अश्वेनैव मेधेन प्रजापतेः
 सायुज्यं सलोकतामाप्नोति” इति । तार्थादीनामश्वान्ताना-
 मुपर्यधाभावसाम्येन भूलोकादिरूपत्वे सति यजमानस्य तेन
 तेन तार्थादिना तत्तद्भूलोकादिप्राप्तिर्भवति । ‘सायुज्यं’ सदैकच
 वासः । ‘सलोकतां’ समानलोकस्वामित्वं ॥

(७) ऋत्वनुष्ठानवेदने प्रशंसति । “एतासामेव देवतानां
 सायुज्यं । सार्ष्टितां समानलोकतामाप्नोति योऽश्वमेधेन यज-
 ते । य उचैनमेवं वेद” इति । ‘सार्ष्टितां’ समानैश्वर्ययुक्तत्वं ।
 स्पष्टमन्यत् ॥

इति विंशोऽनुवाकः ।

अथ एकविंशोऽनुवाकः ।

(१) विंशेऽश्वस्य सञ्ज्ञपनमुक्तं । एकांशे तत्तरवेद्युपवापो-
 ऽभिधीयते । तत्रादौ तावद्विधनामनिर्वचनेनाश्वः स्तूयते ।
 प्रथमं स्वर्ग्येति नाम्नो निर्वचनं दर्शयति । “आदित्याश्चाङ्गि-
 रसश्च सुवर्गे लोके स्पर्धन्त । तेऽङ्गिरस आदित्येभ्यः । अमुमा-
 दित्यमश्वः श्वतं भूतं दक्षिणामनयत् । तेऽमुवन् । यं नोऽनेष्टु ।
 स वर्थ्याऽभूदिति । तस्मादश्वः स्वर्ग्येत्याह्वयन्ति । तस्माद्यज्ञे
 वरो दीयते” इति । पुरा कदाचित् ‘आदित्याः’ गणदेवताः,
 ‘अङ्गिरसः’, महर्षयश्च, स्वर्गलोकं निमिच्छीकृत्य सङ्घातं कृत-

वन्तः । तदानीं प्रथमत आदित्यैः स्वर्गे प्राप्ते सति 'तेऽङ्गिरसः', स्वर्गसिद्ध्यर्थं तेभ्यः 'आदित्येभ्यः', काञ्चित् 'दक्षिणामनयन्', कासौ दक्षिणेति सोच्यते, योद्यमादित्यो जगत् प्रकाशयन् अस्माभिर्दृश्यते । स एवाङ्गिरसां प्रार्थनया श्रेतोऽप्योऽभवत् । तं 'अश्वं', इतरेभ्यः सर्वेभ्यो द्वादशेभ्यो दक्षिणत्वेन नीतवन्तः । तानङ्गिरसः प्रति 'ते' आदित्याः, 'अब्रुवन्', हे अङ्गिरसो यूयं अश्वं 'नः' 'अस्मान्' प्रति, 'अनेष्ट' अनीतवन्तः । 'सः' अश्वः, 'वर्यः' श्रेष्ठः, 'अभूदिति' । यस्मादादित्येभ्यो वर्यनाम्ना व्यवहृतः 'तस्मात्', लोकेऽपि सारथिनः समीचीनमश्वमुपलालनार्थं हस्तेन स्पृशन्तो हे 'मवर्य', 'इति' अनेन नाम्ना, व्यवहरन्ति । वर्यैः श्रेष्ठैर्गुणैः सहितः 'मवर्यः' । यस्मादङ्गिरोभिर्दत्तः श्रेष्ठोभूत् 'तस्मात्' सर्वस्मिन्नपि 'यज्ञे', 'वरः' श्रेष्ठः पदार्थः, दक्षिणात्वेन 'दीयते' ॥

(२) अश्वनामनिर्व्वचनं दर्शयति । "यत् प्रजापतिरालब्धोऽप्योऽभवत् । तस्मादप्यो नाम" इति । 'प्रजापतिः', स्वयमेव कदाचिदश्वजातिर्भूत्वा देवैः 'आलब्धः', सन् 'अश्वः' व्यापकः, 'अभवत्' । यद्यस्मादेवं 'तस्मात्', अश्रुते प्राप्नोति इति व्युत्पत्त्या अश्वनाम सम्यक्त्वं ॥

(३) अश्वनामनिर्व्वचनं दर्शयति । "यच्छ्वयदरुग्रामीत् । तस्मादश्वनाम" इति । प्रजापतेरपि केनापि रोगेणोच्छूनं यदाऽभूत् । तदानीं 'श्वयत्' उच्छूनं अभवत्, 'अरुः' व्याधेयः, 'आसीत्' । यस्मादरुः 'तस्मात्', 'अर्नाः', इति 'नाम' ॥

(४) वाजिनाम्नो निर्व्वचनं दर्शयति । “यत् सद्यो वाजां-
त्समयजत् । तस्माद्वाजो नाम” इति । ‘यत्’ यस्मात् कारणात्,
‘सद्यः’ जातमात्र एव, ‘वाजान्’ अस्नानि, गमनवेगान् वा, सम्यग्
जितवान्, ‘तस्मात्’ ‘वाजिनाम्’ सम्यन् ॥

(५) आदित्यनाम्नो निर्व्वचनं दर्शयति । “यदसुराणां लो-
कानादत्त । तस्मादादित्यो नाम” इति । ‘यत्’ यस्मात्
कारणात्, अयमश्वो युद्धे जयं प्राप्य ‘असुराणां’, सम्बन्धिनः
‘लोकान्’ निवासस्थानानि, ‘आदत्त’ स्वीकृतवान्, ‘तस्मात्’ आ-
दानात्, ‘आदित्यनाम्’, सम्यन् ॥

(६) एवं नामनिर्व्वचनैरश्वं प्रशस्य अस्मिन् कृतावुत्तरवेद्यु-
पवापं विधत्ते । “अग्निर्वा अश्वमेधस्य योनिरायतनं । सूर्य्योग्ने
योनिरायतनं । यदश्वमेधेग्नौ चित्य उत्तरवेदिमुपवपति ।
योनिमन्तमेवैनमायतनवन्तं करोति” इति । योऽयं ‘अश्व-
मेधः’ क्रतुः, तस्य, ‘अग्निः’, ‘यौनिः’ कारणं, अग्नेः सकाशात् क्र-
त्वनुष्ठाननिष्पत्तेः । ‘आयतनं’ आश्रयश्च, अग्निरेव सति हि
‘अग्नी’, समाप्तिपर्य्यन्तो ह्यश्वमेधः प्रतितिष्ठति । तस्य च ‘अग्नेः’,
‘सूर्य्यः’ एव कारणं ‘आयतनं’, च । अतएव परिधिप्रकरणे
पश्चिमदक्षिणोत्तरपरिधानादूर्ध्वं सूर्य्यस्वापुरस्तात् पालित्येतेन
मन्त्रेण सूर्य्यस्वेव रक्षाकारणत्वं । उद्यन्तं वावादित्यमग्निरन-
समारोहति इति दर्शनादायतनत्वमप्युपपन्नं । एवमग्न्यादि-
त्ययोः साक्षात् परस्परया च योनित्वे आयतनत्वे सति यद्य-
श्वमेधक्रतौ ‘चित्येग्नौ’ चयनाग्निचेत्त्रे, उत्तरे ‘वेदिमुपवपति’ ।

इष्टकाचयने नोत्तरवेदिं निष्पादयेत् । तदुपवापात् 'एनं' अश्वमेधं, अग्नियुक्त्वेन 'योनिमन्तं' 'आयतनवन्तं', च 'करोति' ॥

(७) वेदनं प्रशंसति । "योनिमानायतनवान् भवति । य एवं वेद" इति ॥

(८) अश्वमेधकृतोः साक्षात् परम्परया च योन्यायतन-भूतावग्यादित्यौ प्रशंसति । "प्राणापानौ वा एतौ देवानां । यदर्काश्वमेधौ । प्राणापानावेवावरुन्धे" इति । अर्चनार्हत्वाद्-ग्निरर्काश्वमेधफलरूपत्वादादित्याऽश्वमेधः । अत एवान्यत्राश्ना-यते । अर्क्का वा एष यद्ग्निरभावादित्योऽश्वमेध इति । 'यदर्काश्वमेधौ' । यावग्यादित्यौ, 'एतौ', 'देवानां', सर्वेषां 'प्राणापा-नस्यानीयो' । अत एव तदुभयमम्बन्धुत्तरवेद्युपवासेन 'प्राणा-पानावेव', प्राप्नोति ॥

(९) प्रकारान्तरेण प्रशंसति । "आजो बलम्वा एतौ देवा-नां । यदर्काश्वमेधौ । आजो बलमेवावरुन्धे" इति । बलहेतु-नर्वमो धातुः 'आजः', तत्कार्यं 'बलं', 'एतौ' अग्नादित्यौ, सर्वेषां 'देवानां', आजो बलरूपौ । तस्मादग्यादित्यमम्बन्धुत्तर-वेद्युपवासेन 'आजो बलं', च प्राप्नोति ॥

(१०) उत्तरवेद्युपवापं निगमयति । "अग्निर्वा अश्वमेधस्य योनिरायतनं । सूर्याग्नेर्योनिरायतनं । यदश्वमेधेनो चित्य उत्तरवेदिं चिनोति । तावर्काश्वमेधौ । अर्क्काश्वमेधावेवावरु-न्धे । अथो अर्काश्वमेधयोरेव प्रतितिष्ठति" इति । स्पष्टार्थः ॥

इति एकविंशोऽनुवाकः ।

अथ द्वाविंशोऽनुवाकः ।

(१) उत्तरवेद्युपवापो एकविंशेऽभिहितः । स्वभास्यो द्वाविंशेऽभिधीयते । तच्चादावश्वदीक्षादिका प्रधानयागात् पुरस्तात् संवत्सरमात्रे प्रोक्षणाद्यालम्बं विधत्ते । “प्रजापतिं वै- देवाः पितरं पशुं भूतं मेधायालम्बन्त । तमालम्बोपावसन् । प्रातर्यथास्मद् इति । एकस्मा एतद्देवानामहः । यत् संवत्सरः । तस्मादश्वः पुरस्तात् संवत्सर आलभ्यते” इति । पुरा कदाचिद्देवानां पिता प्रजापतिः देवैः प्रार्थितोऽश्वजातिः पशुरभूत् । ‘तं’ ‘पशुं’, ‘देवाः’, मेधाय यज्ञार्थं ‘आलम्बन्’ स्पर्शनेन सङ्कल्पितवन्तः । तं सङ्कल्प्य परेद्युः ‘प्रातर्यथास्मद्’ इति निश्चित्य ‘उपावसन्’ पशुसमीपे स्थितवन्तः । योयमस्माकं ‘संवत्सरः’, कालः । एवं ‘देवानामेकं’, एव ‘अहः’, यस्मादेवं देवैः कृतं ‘तस्मात्’, अयं ‘अश्वः’, दीक्षादियागप्रयोगात् ‘पुरस्तात्’, देवानामेकदिनरूपेऽस्मादीये ‘संवत्सरे’, स्पर्शप्रोक्षणा- दिना प्रारब्धव्यः ॥

(२) अश्वनिर्वचनेनाश्वमेधनिर्वचनेन चाश्वं प्रशंसति । “यत् प्रजापतिरालम्बोऽश्वोऽभवत् । तस्मादश्वः । यत् सद्यो मेधोऽभवत् तस्मादश्वमेधः” इति । ‘यत्’ यस्मात्, ‘प्रजापतिः’, अयं पशु- रूपेण ‘आलम्बन्’, सन् ‘अश्वः’ व्यापकः, ‘अभवत्’, ‘तस्मादश्वः’, इति व्युत्पत्त्याऽश्वो नामाभवत् । ‘यत्’ यस्मात् कारणात्, ‘सद्यः’ एव तस्मिन्नेवाहनि, अश्वः ‘मेधः’ एकविंशोक्त्या रूपो यज्ञः ‘अभवत्’ । ‘तस्मात्’, अश्वेन निष्पाद्यो मेधो यज्ञः ‘अश्वमेधः’ ॥

(३) एतदेदनं प्रशंसति । “वेदुकोऽथमाशुं भवति । य एवं वेद” इति । ‘आशुं’ शीघ्रगामिनं, ‘अथ’, ‘वेदुः’ लब्धः, ‘भवति’ ॥

(४) पुनरप्यथं प्रशंसति । “यदेतन् प्रजापतिरालब्धोऽथोऽभवत् । तस्मादथः प्रजापतेः पशूनामनुरूपतमः” इति । यस्मात् ‘अथः’, ‘प्रजापतिरालब्धोऽभवत्’, ‘तस्मात्’, अयं ‘अथः’, ‘पशूनां’, मध्ये ‘प्रजापतेः’, अतिशयेनानुकूलः ॥

(५) एतदेदनं प्रशंसति । “आस्य पुत्रः प्रतिरूपो जायते । य एवं वेद” इति । ‘आस्य’ अनुरूपत्ववदितुः, ‘पुत्रः’, ‘प्रतिरूपो जायते’ ॥

(६) अथमेधयागं तद्देवने प्रशंसति । “सर्वाणि भूतानि सम्भृत्यालभते । समेनं देवास्तेजमे ब्रह्मवर्चमाय भवन्ति । याऽथमेधेन यजते । य उचैनमेवेदं वेद” इति । ‘यः’ यथा, ‘यः’ च वेदिता, स सर्वाण्यथस्य प्रजापतिरूपत्वात् प्रजापतस्य सर्वात्मकत्वात्, ‘सर्वाणि’, अपि ‘भूतानि’, अथरूपेण ‘सम्भृत्या’ एकीकृत्य, आलम्बं करोति । तेनालम्बेन ‘देवाः’, ‘एनं’ पुरुषं, ‘तेजमे’ शरीरकान्त्यै, ‘ब्रह्मवर्चमाय’ श्रुताध्ययनसम्पत्त्यै, च ‘सम्भवन्ति’ समर्थं कुर्वन्ति ॥

(७) पुनरप्यथं प्रकारान्तरेण प्रशंसति । “एतदेतदेवा एतां देवतां । पशुं भूतं मेधाय लभन्त । यज्ञमेव । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः । कामप्रं यज्ञमकुर्वन्त । तेऽमृततलमकामयन्त । तेऽमृततलमगच्छन्” इति । ‘तत्’ तदा पूर्वस्मिन् काले,

‘देवाः’, ‘एतां’ प्रजापतिदेवतां, ‘पशुं भूतं’ अश्वरूपेण निष्पन्नं, यज्ञार्थं ‘आलभन्त’, इति यत् तत् ‘एतद्वै’ वक्ष्यमाणं मेवेति मन्त्रं। तदेतत् स्पष्टीक्रियते, ‘यज्ञमेव’ यज्ञालभन्त इति तत्सार्थः। एवं सति प्रजापत्यात्मना ‘यज्ञेन’, अश्वमेधाख्यं ‘यज्ञं’, ‘अयजन्त’, तच्च यज्ञं ‘कामप्रं’ सर्वेषां कामानां प्रातारं पूरयितारं, ‘अकुर्वन्त’, ततः ‘ते’ कर्त्तारः, ‘अमृतत्वं’, कामयित्वा तत् ‘अमृतत्वमगच्छन्’ ॥

(घ) ऋतुनुष्ठानं प्रशंसति। “योऽश्वमेधेन यजते। देवानामेवायनेनैति। प्राजापत्येनैव यज्ञेन यजते कामप्रेण। अपुनर्मामेवगच्छति” इति। अश्वमेधयाजी ‘देवानामेव’, योऽग्नेन मार्गेण गच्छति। किञ्च प्रजापतिसम्बन्धिनेव कामपूरकेण ‘यज्ञेन’, अथ ‘यजते’। तेनायं पुनर्मरणरहितं प्राजापत्यमेव पदं प्राप्नोति ॥

(ङ) ऋषभं पशुं विधत्ते। “एतस्य वै रूपेण पुरस्तात् प्राजापत्यमृषभं तूपरं वज्ररूपमालभते। सर्वेभ्यः कामेभ्यः। सर्वस्याष्टौ। सर्वस्य जित्यै” इति। सर्वकाममिच्छार्थं ‘पुरस्तात्’ अश्वमेधावारम्भे एव, साङ्गद्वणीसज्जान्यारनन्तरं वैशाखां पौर्णमास्यां कञ्चित् ‘ऋषभं’, आलभेत। कीदृशं, ‘एतस्य’ एव प्रजापतेः, स्वरूपेणोपलक्षितत्वात् ‘प्राजापत्यं’, ‘तूपरं’ गृह्णीत, ‘वज्ररूपं’ नानावर्णं, सोऽयमृषभालम्भः ‘सर्वस्य’, कामस्य ‘प्राप्त्यै’, ‘सर्वस्य’, वशीकरणाय च सम्यजते ॥

(१०) यागवेदने प्रशंसति। “सर्वमेव तेनाप्नोति। सर्वं

अयति । योश्चमेधेन यजते । य उचैनमेवं वेद" इति । 'तेन',
यागेन वेदनेन च ॥

इति द्वाविंशोऽनुवाकः ।

अथ त्रयोविंशोऽनुवाकः ।

(१) द्वाविंशे प्रथममनुष्ठेयं ऋषभोभिहितः । एतावता
यद्यत् क्रतावणुष्ठेयं तत् सर्व्वमुक्तं । अथ त्रयोविंशेऽस्यावयवेषूपाम-
नमभिधीयते । तत्रादावहोरात्ररूपेण लोमध्यानं विधत्ते । "यो
वा अश्वस्य मेध्यस्य लोमनी वेद । अश्वस्येव मेध्यस्य लोमं लोमं
जुहोति । अहोरात्रे वा अश्वस्य मेध्यस्य लोमनी । यत्मायं
प्रातर्जुहोति । अश्वस्यैव मेध्यस्य लोमं लोमं जुहोति । एतदनुकृति
ह स्म वै पुरा । अश्वस्य मेध्यस्य लोमं लोमं जुहोति" इति । 'यः'
कश्चित् पुमान्, यागयोग्यस्य 'अश्वस्य', पार्श्वद्वयवर्त्ति लोमद्वयं
'वेद' उपास्ते निरन्तरं ध्यायति । भोयं 'अश्वस्य', एकैकस्मिन्
'लोमनी' ऊतवान् भवति । कथं ध्यातव्यमिति तदुच्यते, ये
'अहोरात्रे', विद्येते ते एवं प्रजापतिरूपस्य 'अश्वस्य', 'लोम-
नी', इति ध्यायेत् । एवं ध्यानयुक्तः 'मायं प्रातः', च 'यत्' अग्नि-
होत्रं, 'जुहोति', तेन 'अश्वस्य', यावन्ति लोमानि तावन्त्य आहु-
तयः सम्यद्यन्ते । 'पुरा' कल्पादौ, देवाः 'एतदनुकृति' एतस्य ध्या-
नसम्याद्यस्य फलस्यानुकरणं यथा भवति तथा, 'अश्वस्य', एकैक-
स्मिन् लोमि एकैकामाहुतिं 'जुहोति' । अस्माकन्तु तथाविध-
सामर्थ्याभावाद्देवेनोपामनेनैव तत्फलमिद्विरित्यभिप्रायः ॥

(१) अथयवान्तरध्यानं विधत्ते। “यो वा अश्वस्य मेध्यस्य पदे वेद। अश्वस्यैव मेध्यस्य पदे पदे जुहोति। दर्शपूर्णमासौ वा अश्वस्य मेध्यस्य पदे ॥ १ ॥ यद्दर्शपूर्णमासौ यजते। अश्वस्यैव मेध्यस्य पदे पदे जुहोति। एतदनुकृतिं ह स्म वै पुरा। अश्वस्य मेध्यस्य पदे पदे जुहोति” इति। पूर्ववद्वाख्येयं ॥

(३) अथो मार्गश्रमपरिहाराय भूमौ शरीरस्य यद्विपरिवर्त्तनं करोति, तस्य ध्यानं विधत्ते। “यो वा अश्वस्य मेध्यस्य विवर्त्तनं वेद। अश्वस्यैव मेध्यस्य विवर्त्तने विवर्त्तने जुहोति। अमौ वा आदित्योऽश्वः। स आहवनीयमागच्छति। तद्विवर्त्तते। यदग्निहोत्रं जुहोति। अश्वस्यैव मेध्यस्य विवर्त्तने विवर्त्तने जुहोति। एतदनुकृतिं ह स्म वै पुरा। अश्वस्य मेध्यस्य विवर्त्तने विवर्त्तने जुहोति” इति। ‘यः’ असावादित्यः, दृश्यते ‘सः’, एवाश्वरूपेण ‘आहवनीयं’, प्रति ‘आगच्छति’, अग्निं वा वादित्यः सायं प्रविशतीति श्रुत्यन्तरात्। तदेतदादित्यागमनं ‘अश्वस्य’, विवर्त्तनमिति ध्यायेत्। अन्यत् पूर्ववत् व्याख्येयं ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

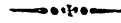
इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्ब्राह्मणे तृतीयपाण्डे नवमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥

समाप्तश्च प्रपाठकः ।

तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे दशमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः । *

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथमेधस्य शेषो यो नवमेऽभौ समीरितः ।

सावित्रचयनं ब्रूते दशमेऽस्मिन् प्रपाठके ॥

(१) तस्य चयनस्यापेक्षितमिष्टकानां स्वरूपं सूत्रकारो दर्शयति । सावित्रः स्वर्गकामश्चिन्वीत परावन्द्ये दीयते चेयमाण उपकल्पयते पञ्चाशीतिशतं हिरण्येष्टकाः, यावदुत्तममङ्गुलिपरतावतोः शर्करापोभ्यक्ताश्चतस्रः स्वयमात्मना अपरिमिता लोकां पृणा इति । तामामिष्टकानामुपधानव्याने परिमण्डलाकारां रेखां कुर्यात् । तदपि सूत्र एवाकम् । उत्तरवेदिदेशस्य मध्ये शङ्कुं निहत्य सर्वतः परिमण्डलं रथचक्रमात्रं मावित्रं परिलिख्य समूलं हरितं दर्भसामाह्वय मध्येऽर्निखाय जुङ्गां पञ्चगृहीतं गृहीत्वा मज्जरब्दोद्यमभिरिति दर्भसामे पञ्चाङ्गतीर्जलोद्धृत्यावेक्ष्य व्याहारणान्तामुत्तरवेदिं कृत्वा लेखाया अभ्यन्तरं नवपरिमण्डलां लेखां लिखति । तासु नवसु लेखासु प्रपाठकस्यानुवाके प्रोक्तैर्मन्त्रैरिष्टका उपदध्यात् ।

एतस्मिन्ननुवाकप्रसिद्धेऽनुवाकेऽर्थभेदादवान्तरानुवाका बहवो विद्यन्ते तत्र प्रथममनुवाकं सूत्रकारो विनियुक्ते । नवम्यां वा-
ह्यायां लेखायां पञ्चदश पूर्वपक्षस्याहान्युपदधाति सञ्ज्ञानं वि-
ज्ञानमिति । पाठस्तु । “सञ्ज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं जानदभि-
जानत् । सङ्कल्पमानं प्रकल्पमानमुपकल्पमानमुपकृष्टं कृष्टम् ।
अथैव वसीय आयत्सम्भूतं भूतम्” इति । तत्र सञ्ज्ञानादीनि
पञ्चदशपदानि शुक्लपक्षस्य प्रतिपदादिषु पौर्णमास्यन्तेषु दि-
नेष्वङ्गां नामधेयानि । एतच्च सर्वमुत्तरब्राह्मणानुवाके स्पष्टी-
भविव्यति । तैरेतैर्नामधेयैः पञ्चदशेष्टका नवम्यां वाह्यरेखाया-
मुपदध्यात् । हे प्रथमेष्टके त्वं ‘सञ्ज्ञाननामकं’, प्रथममहरमि ।
हे द्वितीयेष्टके त्वं ‘विज्ञाननामकं’, द्वितीयमहरमि । एवं सर्वत्र
योज्यं । तथा देवतया मन्त्रस्य सर्वशेषत्वात्, सर्वत्रायं पठ-
नीयः । ततश्चैवं पाठः सम्पद्यते, सञ्ज्ञानं तथा देवतयाङ्गिर-
स्वभ्रुवासीदेति । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यं । तत्तदहःपरत्वेन निर्व-
चनानि यथायोग्यमुन्नेयानि ॥

(२) कल्पः । तेषामन्तरालेस्तेषामङ्गां पञ्चदशमुज्जर्तानु-
पदधाति । चित्रः केतुरिति । पाठस्तु । “चित्रः केतुः प्रभा-
नाभान्त्सम्भान् । ज्योतिष्माः स्तेजस्वानापतः स्तपन्नभितपन् ।
रोचनो रोचमानः शोभनः शोभमानः कल्याणः” इति ।
एतस्मिन् द्वितीये चान्तरानुवाके प्रोक्ताश्चित्रः केतुरित्यादयः
पञ्चदश ये शब्दाः ते शुक्लपक्षगत एकैकस्मिन्नहनि उदयास्तम-
यमध्यवर्तिनां नामधेयानि । शेषं पूर्ववत् ॥

(३) कल्पः । अथानन्तरस्य पञ्चदशपूर्वपक्षस्य रात्रीनुपद-
धाति । दर्शादृष्टेति । पाठस्तु । “दर्शा दृष्टा दर्शता विश्वरू-
पा सुदर्शना । आप्यायमानापायमानापाया सन्नुतेरा ।
आपूर्यमाणा पूर्यमाणा पूर्यन्तो पूर्णा पौर्णमासी” इति ।
अस्मिंस्तृतीयानुवाके प्रोक्ता दर्शादयः शब्दाः गुरुपक्षस्य पञ्च-
दशानां रात्रीणां नामधेयानि ॥

(४) कल्पः । तामामन्तरालेष्टेतामां रात्रीणां पञ्चदशमुह-
र्त्तानुपदधाति । दाता प्रदातेति । पाठस्तु । “दाता प्रदाता
नन्दे मोदः प्रमोदः ॥ १ ॥ आविशयन् निवेशयन्त्ववेशनः सः
शान्तः शान्तः । आभवन् प्रभवन्त्वभवन्त्वभूतो भूतः” इति ।
अस्मिंश्चतुर्थानुवाके प्रोक्ता दात्रादयः पञ्चदश शब्दा एकैक-
रात्रिगतानां पञ्चदशानां मुहूर्त्तानां नामधेयानि । एता
रात्रय एते च मुहूर्त्ता अष्टम्यां लेखायामुपधेयाः ॥

(५) कल्पः । अथानन्तरस्यां पञ्चदशस्यापरपक्षस्याहानुप-
दधाति । प्रसृतं विष्टुतमिति । पाठस्तु । “प्रसृतं विष्टुतं
सः सृतं कल्याणं विश्वरूपम् । गुरुममृतं तेजसि तेजः समि-
द्धम् । अरुणं भानुमन्मरीचिमदभितपत्तपस्वत्” इति । एत-
स्मिन् पञ्चमानुवाके प्रोक्ताः ‘प्रसृतादिशब्दाः कृष्णपक्षगतेषु
प्रतिपदाद्यमावास्यान्तेषु दिनेष्वह्नां पञ्चदशानां नामधेयानि ॥

(६) कल्पः । तेषामन्तरालेष्टेतेषामह्नां पञ्चदशमुहूर्त्तानु-
पदधाति । सविता प्रसवितेति । पाठस्तु । “सविता प्रसवि-
ता दीप्ता दीपयन् दीप्यमानः । ज्वलन् ज्वलिता तपन् वितपन्-

त्यन्तपन् । रोचनो रोचमानः शुम्भूः शुम्भमानो वामः” इति । अस्मिन् षष्ठानुवाके प्रोक्ताः सवित्रादयः पञ्चदश-
शब्दाः कृष्णपक्षगत एकैकस्मिन्नहनि पञ्चदशमुहूर्त्तानां ना-
मधेयानि । एतानि कृष्णपक्षगतान्यहानि, तन्मुहूर्त्ताश्च सप्तम्यां
लेखायामुपधेयाः ॥

(७) कल्पः । अथान्तरस्य पञ्चदशपक्षस्य रात्रीरुपदधाति ।
सुता सुवतीति । पाठस्तु । “सुता सुवती प्रसुता स्रवमाना-
भिषूयमाना । पीति प्रपा मय्या तृप्तिस्तुर्पयन्ती ॥ २ ॥ कान्ता
काम्या कामजाता युष्मती कामदुघा” इति । अस्मिन् सप्तमेऽनु-
वाके प्रोक्ताः सुतादयः शब्दाः पञ्चदशसङ्ख्याकाः कृष्णपक्षग-
तानां पञ्चदशानां रात्रीणां नामधेयानि ॥

(८) कल्पः । तामामन्तरालेष्वेतासां रात्रीणां पञ्चदश-
मुहूर्त्तानुपदधाति । अभिशास्तानुमन्तेति । पाठस्तु । “अभिशा-
स्तानुमन्ता नन्दो मोदः प्रमोदः । आगादयन्निषादयन्त्स-
सादनः सः सन्नः । आभूर्विभूः प्रभूः शुम्भूर्भुवः” इति ।
एतस्मिन्नष्टमेऽनुवाके प्रोक्ता अभिशास्तेत्यादयः पञ्चदश शब्दा
एकैकस्यां कृष्णपक्षरात्रौ विद्यमानानां पञ्चदशमुहूर्त्तानां ना-
मधेयानि । कृष्णपक्षरात्रयः, ‘तन्मुहूर्त्ताश्च षष्ठ्यां लेखायाम-
उपधेयाः ॥

(९) कल्पः । अथानन्तरस्यां द्वादशपूर्वपक्षानुपदधाति ।
पवित्रं पवयिष्यन्निति । पाठस्तु । “पवित्रं पवयिष्यन् पूतो मेधः ।
यशो यशस्वानायुरमृतः । जीवो जीविष्यन्त्सर्गो लोकः”

इति । अस्मिन् नवमानुवाकेभिहिताः द्वादश पवित्रादिशब्दाः, चैत्रवैशाखादिमासेषु वर्त्तमानानां द्वादशानां शुक्लपक्षाणां नामधेयानि । एते च शुक्लपक्षाः पञ्चम्यां लेखायामुपधेयाः ॥

(१०) कल्पः । अथानन्तरस्यां द्वादशापरपक्षानुपदधाति । महस्वान् सहोयानिति । पाठस्तु । “महस्वान्सहोयानां जस्वान्सहमानः । जयन्नभिजयन्तुद्रविणो द्रविणोदाः । आर्द्रः पवित्रा हरिकेशो मोदः प्रमोदः” इति । अस्मिन् दशमानुवाकेऽभिहिताः सहस्वानित्यादयो द्वादशशब्दाः, चैत्रवैशाखादिमासेषु कृष्णपक्षाणां नामधेयानि । एते कृष्णपक्षास्तुतुर्थ्यां लेखायामुपधेयाः ॥

(११) कल्पः । अथानन्तरस्यां त्रयोदशमामनामान्युपदधाति । अरुणोऽरुणरजा इति । पाठस्तु । “अरुणोऽरुणरजाः पुण्डरीको विश्वजिदभिजित् । आर्द्रः पितृमानोऽन्नवान् रमवानिरावान् । सर्वोषधः मन्त्ररो महस्वान्” इति । अस्मिन्नेकादशानुवाकेऽभिहिताः अरुणादयस्त्रयोदशशब्दाश्चैत्रादिमासानामधिकमाममहितानां नामधेयानि । एते मामास्तृतीयस्यां लेखायामुपधेयाः ॥

(१२) कल्पः । मिकता उपदधाति । एजत्काजोवत्का इति । पाठस्तु । “एजत्काजोवत्काः । क्षुत्काः शिपिविष्टकाः । भरिस्तराः सुशेरवः । अजिगामां गमिष्यवः” इति । अस्मिन् द्वादशानुवाकेऽभिहिता एजत्कादयोऽष्टौ शब्दाः मिकताविशेषाणां

नामधेयानि । एताश्च विकृतास्तस्यामेव तृतीयस्यां लेखाया-
मुपधेयाः ॥

(१३) अथान्तरस्यां पञ्चदशमुहूर्त्तानुपदधाति । इदानीं
तदानीमिति । पाठस्तु । “इदानीं तदानीमेतर्हि चिप्रमजि-
रम् । आशुर्निमेषः फणोद्भवन्नतिद्रवन् । त्वरः स्वरमाण
आशुराशीयान्” इति । अस्मिन् त्रयोदशानुवाकेऽभिहिता
इदानीमित्यादयः पञ्चदशशब्दाः पूर्वोक्तस्यैकमुहूर्त्तस्या-
वयवभूतानां पञ्चदशानां क्षुद्रमुहूर्त्तानां नामधेयानि । एते
च क्षुद्रमुहूर्त्ता द्वितीयस्यां लेखायामुपधेयाः ॥

(१४) अथान्तरस्यां षड्यज्ञक्रतून् त्रीणि चतुर्नामान्युपद-
धाति । अग्निष्टोम उक्तोऽग्निर्ऋतुरिति । पाठस्तु । “अग्निष्टोम
उक्तोऽतिरात्रो द्विरात्रस्त्रिरात्रश्चत्वारः । अग्निर्ऋतुः सूर्य
ऋतुश्चन्द्रमा ऋतुः” इति । अस्मिन् चतुर्विंशानुवाकेऽभिहिता
अग्निष्टोमादयः षट्शब्दाः षष्ठां क्रतुविशेषाणां नामधेयानि ।
अस्मिन् पञ्चदशानुवाकेऽभिहिता अग्निसूर्यचन्द्रमःशब्दास्तत्र
ऋतुविशेषाणां नामधेयानि । एते क्रतवश्चतवश्च प्रथमलेखा-
यामुपधेयाः ॥

(१५) कल्पः । अथान्तरस्यां चत्वारि संवत्सरनामान्युपद-
धाति । प्रजापतिः संवत्सरो महान् कः इति । पाठोऽय-
त्रायमेव । प्रजापत्यादयश्चत्वारः शब्दाः संवत्सरनामानि । ते
च संवत्सरा नाभ्यामुपधेयाः ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ।

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

(१) प्रथमे नवसु स्वेखासु नाभ्यां चष्टकोपधानमुक्तं । द्वि-
तीये स्वयमाहलोपधानमुच्यते । कल्पः । चतस्रः स्वयमा-
हणा दिक्षूपदधाति ॥ भूरग्निश्च पृथिवीश्च मांश्चेति । तत्र प्रथमं
मन्त्रमाह । “भूरग्निश्च पृथिवीश्च माश्च । त्रींश्च लोकान्-
त्संवत्सरश्च । प्रजापतिस्त्वा मादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वधु-
वामीद” इति । हे स्वयमाहणे ‘प्रजापतिः’, देवः ‘त्वां’, प्राच्यां
दिशि ‘मादयतु’ । तथा भूःशब्दाभिधेयां प्रथमव्याहृत्यभिमा-
निनीं देवतामग्निदेवं ‘पृथिवीं’, देवतां ‘मां’ यजमानश्च,
लोकत्रयाभिमानिनो देवान् संवत्सराभिमानिनं देवश्च ‘मा-
दयतु’ । यथा पुराङ्गिरेभिर्महर्षिभिरुपहिता त्वं धृता स्थिता ।
तथैव ‘तथा’ प्रजापतिदेवतया, उपहिता सती ‘ध्रुवामीद’ ॥

(२) दक्षिणादिदिक्षु स्वयमाहणानामुपधानार्थं त्रीन्म-
न्त्रानाह । “भुवो वायुश्चान्तरिक्षश्च माश्च । त्रींश्च लोकान्-
त्संवत्सरश्च । प्रजापतिस्त्वा मादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्व-
ध्रुवामीद । स्वर्गादित्यश्च दिवश्च माश्च । त्रींश्च लोकान्त्सं-
वत्सरश्च । प्रजापतिस्त्वा मादयतु । तथा देवतयाङ्गिरसस्वध्रु-
वामीद । भूर्भुवश्चन्द्रमसश्च दिगश्च माश्च । त्रींश्च लोकान्त्सं-
वत्सरश्च । प्रजापतिस्त्वा मादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वध्रु-
वामीद” ॥ १ ॥ इति । पूर्ववद्वाख्यं ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ।

अथ तृतीयोऽनवाकः ।

(१) द्वितीये स्वयमादृष्टोपधानमुक्तं । तृतीये निष्पन्नाया-
 स्थितेरध्वर्योरुपस्थानमुच्यते । कल्पः । उपस्थानेनोपतिष्ठते । त्वमेव
 त्वां वेत्य योऽसि सोऽसि इति । पाठस्तु । “त्वमेव त्वां वेत्य
 योऽसि सोऽसि । त्वमेव त्वामचैषीः । चितश्चामि सञ्चितश्चास्यग्ने ।
 एतावाऽश्चामि भूयाऽश्चास्यग्ने । यत्ते अग्ने नूनं यदुतंति
 रिक्तम् । आदित्यास्तदङ्गिरसश्चिन्वन्तु । विश्वे ते देवाश्चिति-
 मापूरयन्तु । चितश्चामि सञ्चितश्चास्यग्ने । एतावाऽश्चामि भू-
 याऽश्चास्यग्ने । मा ते अग्ने चयेन मातिचयेनायुरावृत्ति ॥
 सर्वेषां ज्योतिषां ज्योतिर्यदादावुदेति । तपसो जातमनिष्टृष्ट-
 मोजः । तत्ते ज्योतिरिष्टके । तेन मे तप । तेन मे ज्वल ।
 तेन मे दीदिहि । यावद्देवाः । यावदमाति सूर्यः । यावदु-
 तापि ब्रह्म” इति । हे चितिरूप ‘अग्ने’, ‘त्वमेव’, ‘त्वां वेत्य’
 त्वदीयं निजस्वरूपं वेत्सि न त्वन्यः कश्चित् तव रहस्यं ज्ञातुं
 क्षमते । अतस्त्व दृष्ट्या ‘योऽसि’ यादृशमामर्थवानसि, ‘सोऽसि’
 परमार्थतस्तथाविध एवासि वयन्तु स्वातन्त्र्येण त्वदीयं महि-
 मानमियत्तया परिष्केतुं न शक्नुमः । किञ्च ‘त्वमेव त्वाम-
 चैषीः’ त्वदीयं चयनमपि यथाशास्त्रं त्वमेव कृतवानसि न तु
 वयं शक्नुमः । अतस्त्वमिष्टकाभिः ‘चितः’, अपि ‘असि’, तासा-
 मिष्टकानां मन्त्रयुक्तत्वात् सम्यक् चितोऽपि ‘असि’, हे ‘अग्ने’,
 वाञ्छदृष्ट्या ‘एतावान्’ रथचक्रमात्रपरिमितः ‘असि’, शास्त्र-
 दृष्ट्या तु ‘भूयान्’ अत्यन्ताधिकोऽपि ‘असि’, हे ‘अग्ने,’

अस्माभिश्चितस्य 'ते' तत्र, स्वरूपे 'यत्' अङ्गं, 'न्यूनं', आसीत् ।
यच्च 'अतिरिक्तं', आसीत् । तत् सर्वं 'आदित्याः', देवाः
'अङ्गिरसः' महर्षयश्च, 'चित्त्वन्तु' वैकल्पं परित्यज्य चयनं माङ्गं
कुर्वन्तु । ये 'विद्ये', 'देवाः', 'तेः' • 'चित्ति', एतां सर्वतः
'पूरयन्तु' । अतो देवैर्महर्षिभिश्च सम्यगनुष्ठितत्वात् हे 'अग्ने',
त्वं चितश्चासीदित्यादि पूर्ववत् । हे 'अग्ने', 'ते' लदीयं,
चयनेन, चयनमूलत्वेन 'आयुः', मरीयं 'आवृत्ति' क्तिन्नं, 'मा',
भृत् । तथा अतिचयनेन चयनाङ्गाधिक्येन 'आयुर्मावृत्ति' ।
'मर्ष्येणं', अपि चन्द्रनक्षत्रादिज्योतिषां मध्यऽधिकं लदीयं 'य-
ज्योतिः', अस्ति 'आदावुदेति', 'अदः' ज्योतिरुदयं गच्छति ।
अतस्त्वदीयं 'आजः' सामर्थ्यं, 'तपसो जातं' अस्मदनुष्ठितात्
तपसः लदीयमन्तापशक्तेर्वा निष्पद्यं, अतएव 'अनिष्टुं', केनापि
भर्जितुं निराकर्तुमशक्यं । हे 'दृष्टकं', 'तत्' उक्तमग्निशामर्थ्यं,
'ते' लदीयं, 'ज्योतिः', 'तेन' ज्योतिषा, 'मे' मदर्थं, 'तप-
विरोधिनः' मन्तापं कुरु । तथा त्वं 'तेन' ज्योतिषा, 'मे'
मदर्थं, 'ज्वल' प्रज्वलितो भव । तथा 'तेन' ज्योतिषा, 'मे'
मदर्थं, 'दीदिहि' सर्वे प्रकाशय । कियन्तं कानिमिति चेत्
तदुच्यते । यावन्तं कालं 'देवाः', वर्तन्ते, 'सूर्यः', 'यावदस्मात्ति'
यावन्तं कालमस्ति, 'उत' अपि च, 'ऋतः' जगत्कारणमपि,
'यावत्', अस्ति तावत् प्रकाशः ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ।

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

(१) तृतीयेध्वर्योरूपस्थानमुक्तं । चतुर्थं यजमानस्योपस्थान-
मुच्यते । कल्पः । यजमानसंहारविहाराभ्यामुपतिष्ठते संव-
त्सरोऽसि परिवत्सरोऽसरेति । पाठस्तु । “संवत्सरोऽसि परिव-
त्सरोऽसि । इदावत्सरोऽमीदुवत्सरोऽसि । इदत्सरोऽसि वत्सरो-
ऽसि । तस्य ते वसन्तः शिरः । ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षः । वर्षाः
पुच्छम् । शरदुत्तरः पक्षः । हेमन्तो मध्यम् । पूर्वपक्षाश्चित-
यः । अपरपक्षाः पुरोषम् ॥ १ ॥ अहोरात्राणीष्टकाः । च्ष-
भोऽसि स्वर्गो लोकः । यस्यां दिशि महीयसे । ततो नो मह
आवह । वायुर्भूत्वा सर्वा दिश आवाहि । सर्वा दिशोऽनु विवा-
हि । सर्वा दिशोऽनुसंवाहि । चित्या चितिमापृण । अचित्या
चितिमापृण । चिदसि समुद्रयोनिः ॥ २ ॥ इन्दुर्दक्षः श्येन च्छता
वा । हिरण्यपक्षः शकुनो भुङ्क्षुः । महान् मधस्ये ध्रुव आनिषत्तः ।
नमस्ते अस्तु मा मा हिंसी । एति, प्रेति वीति समित्युदिति ।
दिवं मे यच्छ । अन्तरिक्षं मे यच्छ । पृथिवीं मे यच्छ । पृथिवीं
मे यच्छ । अन्तरिक्षं मे यच्छ । दिवं मे यच्छ । अङ्गा प्रसा-
रय । रात्र्यां समच । रात्र्या प्रसारय । अङ्गा समच । कामं
प्रसारय । कामं समच” ॥ ३ ॥ इति । अत्र संवत्सरोऽमी-
त्याभ्य साहिः शिरित्यन्तः संहारमन्तः । एति प्रेतित्यारभ्य
अवशिष्टो विहारमन्तः । प्रभवविभवादिषु षष्टिसंवत्सरेषु एकै-
कस्मिंश्च क्रमेण संवत्सरादिशब्दा वर्तन्ते । हे ‘अग्ने’, त्वं ‘संवत्स-
रोऽसि’ प्रभवरूपोऽसि । ‘परिवत्सरोऽसि’ विभवरूपोऽसि ।

‘इदावत्सरोऽसि’ शुक्लरूपोऽसि । ‘इदुवत्सरोऽसि’ प्रमोदरूपो-
 ऽसि । ‘इदत्सरोऽसि’ प्रजःपतिरूपोऽसि । पञ्चस्वयेतेष्वनङ्गत
 आकारो वत्सरः । एतद्रूपोऽसि ‘एवमाङ्गिरःश्रोमुखादिषु
 एकादशसु पञ्चकेषु योजयितव्यं । ‘तस्य तं’ तादृशस्य संवत्स-
 रादिरूपस्य तव, पुनः पक्ष्याकारेण वर्त्तमानस्य, वसन्तादयः
 पञ्चर्त्तवोऽवस्थितो भवसीत्यवयवाः । ‘मध्यं’ मध्यमशरीरं । तथा
 चित्तिरूपेण वर्त्तमानस्य तव शुक्लपक्षाः सर्व्वे ‘चित्तयः’, कृष्णपक्षाः
 सर्व्वे ‘पुनीषं’ आच्छादनार्था मृत्तिका । तेषु द्विविधपक्षेषु यानि
 ‘अद्भिन्नाणि’, तानि ‘दृष्टकाः’, अनेनोक्तरूपेण भावनायामय-
 मग्निरूपस्थितो भवति । तथा त्वं ‘क्षपभः’ श्रेष्ठः, स्वर्गलोक-
 हेतुरसि । तादृशस्त्वं प्राच्यां ‘दिशि’, ‘महीयमे’ पूज्यमे । ‘ततः’
 दिशः सकाशात्, ‘नः’ अस्माकं, ‘मह आवाह’ पूजामानय । तथा
 त्वं वायुरूपो भूत्वा ‘सर्व्वा दिशः’, ‘आवाहि’ समन्तादातेन
 योजय । तथा ‘सर्व्वा दिशोऽनु’ सर्व्वासां दिशामानुकूल्येन,
 ‘विवाहि’ विविधिं वायुना योजय, यत्र यावान् वायुरपेक्षितः,
 तत्र तावन्तमेव वायुं सम्यादय । तथा ‘सर्व्वा दिशानु’, ‘मवा-
 हि’ समीचीनं शैत्यसौरभ्यमान्ययुक्तं वायुं कुरु । ‘चित्तिज्ञानं
 तेनास्माभिर्येयं चित्तिः सम्यादिता तां ‘चित्तिं’, ‘आपृण’ सर्व्वतः
 पूरय । अचित्तिरज्ञानं तेन या चित्तिरस्माभिरनुष्ठिता ।
 तामपि ‘आपृण’ तेन ज्ञानेन वा यदस्माभिस्त्वं ज्ञातं तत् समाम्भ-
 हीत्यर्थः । हे अग्ने त्वं चिदादिगुणयुक्तः ‘अग्निः’, ‘चित्’ चयनयोग्यः,
 ‘समुद्रयोनिः’ वडवारूपेण समुद्रादुत्पन्नः । ‘इन्दुः’ चन्द्रवदा-

ह्लादकारी, 'दक्षः' उत्साहयुक्तः, 'श्वेनः' पक्ष्याकारः, 'सुता
 वा' सुतं यज्ञं तन्निष्पादकत्वेन तद्वान्, 'हिरण्यपक्षः' सुवर्ण-
 मयपक्षोपेतः, 'शकुनः' शक्तिमान्, 'भुरण्युः' भरणीयः, अत
 एव बहुगुणयुक्तत्वात् 'महान्', 'मधस्ये' देवैः सह सदावस्थान-
 योग्ये, अस्मिन् देवयजने 'ध्रुवः' स्थिरः सन्, 'आनिषत्तः'
 आगत्योपविष्टः । 'ते' तादृशाश्च तुभ्यं, 'नमः', अस्तु । 'मा मा
 हिः' आप्रविशमुदित्येते पञ्चोपसर्गाः तेष्विति शब्दाः पञ्च-
 योग्यक्रिया प्रदर्शनार्थाः । अत्रागच्छ अभीष्टं प्रापय अनिष्टं
 विलोपयास्माभिः संयुक्तो भव अस्माकमुत्कर्षं कुरु । एवं क्रि-
 यान्तराण्यपि यथायोगमुन्नेयानि । ततो लोकत्रयं अवरोह ।
 क्रमेणारोहक्रमेण च मर्त्यं नियतं कुरु । आरोहावारोहयोर्मम
 स्वातन्त्र्यं देहीत्यर्थः । 'अह्ना' दिननिमित्तं, 'प्रसारय' सूर्य-
 रूपस्य तव रश्मिप्रसृतं कुरु । 'रात्र्या' रात्रिनिमित्तं सम्यक्
 सौम्यं तेजः सङ्कुचितं कुरु । तथा 'रात्र्या प्रसारय' रात्रिनि-
 मित्तमाग्नेयं तेजः प्रसृतं कुरु । 'अह्ना समच' अहर्निमित्तं
 सङ्कुचितं कुरु । अग्निं वावादित्यः सायं प्रविशतीत्युक्तत्वात्,
 रात्रौ सौम्यं तेजः सङ्कुच्यते । उद्यन्तं वावादित्यमग्निरनु-
 समारोहतीत्युक्तत्वादहन्याग्नेयं तेजः सङ्कुच्यते । तदेवमादित्य-
 रूपेणाग्निरूपेण वा 'कामं' स्वेच्छया, तेजः प्रसारय स्वेच्छयैव
 'कामं' स्वेच्छया, तेजः प्रसार स्वेच्छयैव सङ्कोचय ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

(१) चतुर्थे यजमानस्यापुष्ट्यानमुक्तं । पञ्चमे हेतुरनुशंसन-
मुच्यते । कल्पः । जघनेनाग्निं प्राङ्मुख उपविश्य मच्चितोक्थ्येन
हेतानुशंसति भूर्भुवः स्वरित्यनुवाकंनेति । पाठस्तु । “भू-
र्भुवः स्वरः । ओजो बलम् । ब्रह्म चक्षुः । यशो महत् । मर्त्यं
तपो नाम । रूपममृतम् । चक्षुः श्रोत्रम् । मन आयुः ।
विश्वं यशो महः । समन्तपो हरो भाः । जातवेदा यदि वा
पावकोऽसि । वैश्वानरो यदि वा वैद्यतोऽसि । शं प्रजाभ्यो य-
जमानाय लोकम् । ऊर्जीं पुष्टिं दददभ्याववृत्स्व” ॥ १ ॥ इति ।
भूरादयो भा इत्येवमन्ताः पदार्था हे अग्ने त्वदधीना इति
वाक्यशेषः । ‘भूर्भुवः स्वरः’, इत्येते त्रया लोकाः । ‘ओजः’ बल-
हेतुरष्टमो धातुः । ‘बलं’ शरीरशक्तिः । ‘ब्रह्मचक्षुः’ जाति-
विशेषौ । ‘महद्यशः’ महती कीर्तिः । ‘मर्त्यं’ यथार्थभाषणं,
‘तपः’ कृच्छ्रचान्द्रायणादि । ‘नाम’ आचार्योपाध्यायादि । ‘रूपं’
शरीरगतलावण्यं । ‘अमृतं’ देवत्वपदं । ‘चक्षुःश्रोत्रमनआयुषि’,
प्रसिद्धानि । ‘विश्वं यशः’ सर्वा कीर्तिः । पूर्व्वमन्तस्त्रैकविषया
धनविद्यादिकीर्तिरुक्ता, इदानीं तु परलोकविषयानुष्ठा-
नकीर्तिरिति विशेषः । ‘महः’ पूजा । ‘मम’ सर्वत्र साम्य-
बुद्धिः । ‘तपः’ सन्तापशक्तिः । ‘हरः’ शरीरगतः दोषः ।
‘भाः’ रश्मिरूपं तेजः । एतत् सर्वं त्वदधीनं । तादृशस्त्वं ‘यदि’,
‘जातवेदाः’ उत्पन्नजगदभिज्ञः, ‘पावकः’ प्राणिनां शोधकः,
‘असि’ । ‘यदि वा’, ‘वैश्वानरः’ सर्वरूपहितः, ‘वैद्युतः’ विद्युत

प्रभावाग्निः, 'अग्नि' । सर्व्वथापि 'प्रजाभ्यो यजमानाय', च 'शं'
सुखं, 'लोकं' स्वर्गं, 'ऊर्जे' क्षीरादिरसं, 'पुष्टिं' धनादिसमृद्धिं,
'ददत्' प्रयच्छन्, 'अभ्यावदृत्स्व' आभिमुख्येनावृत्तो भव ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ।

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

(१) पञ्चमे होतुरनुशंसनमुक्तं । षष्ठे बह्वनामाहुतीनां
शतवृद्धीयादिमन्त्रसाध्यानां संस्त्रावेणाज्येन मुखशोधनमुच्यते ।
तासां संस्त्रावेण यजमानो मुखं विमृष्टे, राज्ञी विराज्ञीत्यनु-
वाकेनेति । "राज्ञी विराज्ञी । सम्राज्ञी स्वराज्ञी । अर्चिः
शोचिः । तपो हरो भाः । अग्निरिन्द्रो बृहस्पतिः । विश्वे देवा
भुवनस्य गोपाः । ते मा सर्व्वे यशसा संसृजन्तु" ॥ १ ॥
इति । राज्ञ्यादयो देवताविशेषाः । 'राज्ञी' राजमाना, 'विरा-
ज्ञी' क्विविधं राजमाना । 'सम्राज्ञी' सम्यग्राजमाना, 'स्वराज्ञी'
आभरणप्रदीपादिनैरपेक्ष्येण स्वयमेव राजमाना । 'अर्चिः' ज्वा-
लाभिमानिनी, 'शोचिः' रश्म्यभिमानिनी । 'तपः' सन्तापशक्तिः,
'हरः' पापहरणशक्तिः, 'भाः' पदार्थावभासनशक्तिः । अग्न्या-
दयः प्रसिद्धाः । 'ते सर्व्वे', 'भुवनस्य', 'गोपाः' रक्षकाः सन्तः,
स्वकीयेन 'यशसा', 'मा संसृजन्तु' तत्सम्बन्धिसामर्थ्यं ममास्तु ॥

इति षष्ठोऽनुवाकः ।

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

(१) षष्ठे मुखविमार्जनमुक्तं । सप्तमे होमा उच्यन्ते । कल्पः ।
 अथैकविंशतिमाहुतीर्जुहोति, अमवे स्वाहा वमवे स्वाहे-
 त्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रं । पाठस्तु । “अमवे स्वाहा वमवे स्वाहा ।
 विभुवे स्वाहा विवस्वते स्वाहा । अभिभुवे स्वाहाधिपतये
 स्वाहा । दिवाव्यतये स्वाहाऽहस्यत्याय स्वाहा । चाक्षुषत्याय
 स्वाहा ज्योतिषत्याय स्वाहा । राज्ञे स्वाहा विराज्ञे स्वाहा ।
 सप्तज्ञे स्वाहा स्वराज्ञे स्वाहा । गृध्राय स्वाहा सूर्याय
 स्वाहा । चन्द्रमसे स्वाहा ज्योतिषे स्वाहा । मरुमर्षाय स्वाहा
 कल्याणाय स्वाहा । अर्जुनाय स्वाहा” ॥ १ ॥ इति । असुव-
 सुप्रभृतयश्चित्यस्याग्निमूर्तिविशेषः ॥ ‘असुः’ प्राणः तद्रूपाया-
 ग्नये, स्वाहुतमिदमस्तु । ‘वसुः’ जगन्निवामहेतुः । ‘विभुः’
 वैभवहेतुः । ‘विवस्वान्’ विशेषेण निवामहेतुः । ‘अभिभूः’
 शत्रूणामभिभविता । ‘अधिपतिः’ अधिष्ठाय पालयिता । ‘दि-
 वाव्यतिः’ द्युलोकपालकः । ‘अहस्यत्यः’ पापात् पालयिता ।
 ‘चाक्षुषत्यः’ चक्षुषतां स्वांमी । ‘ज्योतिषत्यः’ ज्योतिषतां
 नक्षत्रादीनां स्वांमी । राज्ञे इत्यादिशब्दास्त्वारः पूर्ववत् ।
 ‘गृध्रः’ बलं । ‘सूर्यः’, ‘चन्द्रमाः’, उभौ प्रसिद्धौ । ‘ज्योतिः’
 प्रकाशः । ‘मरुमर्षः’ सम्यक् प्रापणोऽयः पदार्थः । ‘कल्याण’ मङ्गलं ।
 ‘अर्जुनः’ श्वेतवर्णः, एतेभ्यो मूर्तिविशेषेभ्यः स्वाहुतमिदमस्तु ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ।

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

(१) सप्तमे होमा उक्ताः । अष्टमे मृत्युग्रहोऽभिधीयते । कल्पः ।
 औदुम्बरेण पात्रेण पूष्णो मृत्यवे ग्रहं गृह्णाति विपश्चिते पवमा-
 नायेति ग्रहणसादनाकृतिः । पाठस्तु । “विपश्चिते पवमानाय
 गायत । मही न धारात्यन्धो अर्षति । अहिर्ह जीर्णामतिसर्पति
 लचम् । अत्यो न क्रोडन्नसरदृषा हरिः । उपयामगृहीतोऽसि
 मृत्यवे त्वा जुष्टं गृह्णामि । एष ते योनिर्मृत्यवे त्वा” इति ।
 हे च्छलित्यजमानाः ‘विपश्चिते’ अभिज्ञाय, ‘पवमानाय’
 शोधकाय मृत्यवे, ‘गायत’ स्तोत्रैर्गानं कुरुत । अयं मृत्युदेवः
 ‘मही न धारा’ महती वृष्टिधारेव, ‘अन्धः’ अन्नं, ‘अत्यर्षति’
 अतिशयेन प्राप्नोति । यथा वृष्टिधारयान्नं समृद्धं भवति,
 एवमस्यानुग्रहेणाप्यन्नमृद्धिर्भवति । तस्य देवस्य विनाशा-
 भावे दृष्टान्तः । ‘अहिर्ह’ सर्प इव, ‘जीर्णां लचमतिमर्षति’ ।
 यथा सर्पो जीर्णां लचमतिमुच्य स्वयं जीवन्नेव परतः सर्पतिः,
 न तु लचा सह म्रियते । एवमयं मृत्युदेवोऽपि न म्रियत
 इत्यर्थः । किञ्च ‘अत्यो न’ व्याप्तं इव, ‘क्रोडन्’, स्वयं मृत्युः
 ‘दृषा’ कामाभिवर्षकः, ‘हरिः’ पापहर्ता च भूत्वा, ‘असरत्’
 सर्वत्र प्रवृत्तः, हे परशुरस त्वं ‘उपयामगृहीतोऽसि’ पृथिवी-
 कार्येणौदुम्बरपात्रेणोपयामाख्येन गृहीतोऽसि, तादृशं ‘त्वां’,
 ‘मृत्यवे’, ‘जुष्टं’ प्रियं, ‘गृह्णामि’, अनेन मन्त्रेण ग्रहणं,
 ‘एषः’ वेदिप्रदेशः, ‘ते’, ‘योनिः’ स्थानं, अतो मृत्युप्रीत्यर्थं
 त्वामत्र ‘सादयामि’ ॥

(२) कल्पः । अथ जुहोत्यपमृत्युमप जुधमिति । पाठस्तु ।
 “अप मृत्युमप जुधम् । अग्नेः शपथं जहि । अथा नो अग्र
 आवह । रायस्योषः सहस्त्रिणम् ॥ १ ॥ ये ते सहस्रमयुतं
 पाशाः । मृत्यो मर्त्याय हन्तवे । तान् यज्ञस्य मायया । सर्वा-
 नवयजामहे” इति । हे अग्ने ‘मृत्यु’ मरणं, ‘अपजहि’ । ‘इतः’
 अस्मत्प्रकाशात्, ‘जुधं’ जुद्धाधां, ‘शपथं’ परकोयं शापं, ‘अपजहि’
 विनाशय । ‘अथ’ तदिनाशानन्तरं, ‘नः’ अस्माकं, ‘सहस्त्रिणं’
 सहस्रसहस्रायुक्तं, ‘रायस्योषं’ धनपुष्टिं, ‘आवह’ सम्पादय । हे
 ‘मृत्यो’, ‘मर्त्याय हन्तवे’ मनुष्यं हन्तुं, ‘ते’ तव, ‘ये सहस्रमयुतश्च
 पाशाः’, सन्ति ‘तान्’, ‘यज्ञस्य मायया’ । यज्ञो वै विष्णुरिति
 श्रुतेः, परमेश्वरस्य मायया शक्त्वा, ‘अवयजामहे’ विनाशयामः ॥

(३) कल्पः । तस्येडानुभक्तो भवत्यति भक्तोऽस्य मृतभक्त
 इति । तस्य पशारिडाया अनन्तरं ग्रहभक्तो भवति तं च
 भक्त्येत् । पाठस्तु । “भक्तेऽस्यमृतभक्तः । तस्य ते मृत्युपीतस्या-
 मृतवतः । स्वगाकृतस्य मधुमतः । उपहृतस्यापहृता भक्त्या-
 मि” इति । हे ग्रह त्वं ‘अमृतभक्तः’ अमृतवत् प्रीत्या भक्त-
 णार्हः, मम ‘भक्त्यामि’ । ‘तस्य ते’ तादृशस्य तव, ‘अंशं’ उप-
 हृतस्य, अनुजातोऽहं ‘भक्त्यामि’ । कोदृशस्य तव, ‘मृत्युपीतस्य’
 मृत्युदेवेन प्रथमं पीतस्य, ‘अमृतवतः’ अमृतममानेन स्वाद-
 लेनोपेतस्य, ‘स्वगाकृतस्य’ स्वाधीनत्वेन सम्पादितस्य, ‘मधुमतः’
 माधुर्ययुक्तस्य, ‘उपहृतस्य’ अनुजातस्य ॥

(४) कल्पः । भक्त्यात्वा प्राणिनिर्वाहनात्मन् प्रतिष्ठापयन्तं

मन्द्राभिभूतिरित्यनुवाकशेषेति । पाठस्तु । “मन्द्राभिभू-
 तिः केतुर्यज्ञानां वाक् । असावेहि ॥ २ ॥ अन्धो जागृविः
 प्राणः । असावेहि । बधिर आक्रन्दयितरपान । असावेहि ।
 अहस्रोस्त्वा चक्षुः । असावेहि । अपादाशो मनः । असावेहि ।
 कवे विप्रचित्ते ओत्र । असावेहि ॥ ३ ॥ सुहस्ताः सुवासाः ।
 शूषो नामासृमृतो मर्त्येषु । तं त्वाहन्तथा वेद । असावेहि ।
 अग्निर्मे वाचि श्रितः । वाग्घृदये । हृदयं मयि । अहममृते ।
 अमृतं ब्रह्मणि । वायुर्मे प्राणे श्रितः ॥ ४ ॥ प्राणो हृदये ।
 हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । सूर्यो मे चक्षुषि
 श्रितः । चक्षुर्हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्म-
 णि । चन्द्रमा मे मनसि श्रितः ॥ ५ ॥ मनो हृदये । हृदयं
 मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । दिशो मे ओत्रे श्रिताः ।
 ओत्रं हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि ।
 आपो मे रेतसि श्रिताः ॥ ६ ॥ रेतो हृदये । हृदयं मयि ।
 अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । पृथिवी मे शरीरे श्रिता । शरी-
 रं हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि ।
 आषधिवनस्पतयो मे लोमसु श्रिताः ॥ ७ ॥ लोमानि हृद-
 ये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । इन्द्रो मे बले
 श्रितः । बलं हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्र-
 ह्मणि । पर्जन्यो मे मूर्ध्नि श्रितः ॥ ८ ॥ मूर्द्धा हृदये । हृदयं
 मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । ईशानो मे मन्यौ श्रितः ।
 मन्युर्हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । आत्मा

म आत्मनि श्रितः । आत्मा हृदये । हृदयं मयि । अहममृतम् ।
 अमृतं ब्रह्मणि । पुनर्म आत्मा पुनरायुरागात् । पुनः प्राणः
 पुनराकृतमागात् । वैश्वानरो रश्मिभिर्वावृधानः । अन्तस्तिष्ठ-
 लमृतस्य गोपाः” ॥ ८ ॥ इति । येयं ‘वाक्’ अस्माभिर्वक्ष्यमाणा
 मन्तरूपा, मेयं ‘मन्द्रा’ हर्षहेतुः, ‘अभिभूतिः’ विरोधिनामभि-
 भवहेतुः, ‘यज्ञानां’, ‘केतुः’ ज्ञानहेतुः, हे वाग्देवि ‘अमो’
 पूर्वोक्तमन्द्रादिगुणवती भूत्वा, ‘एहि’ समागच्छ । यायं प्राणवायु-
 मुखनासिकावर्ती दर्शनशक्त्यभावात् ‘अन्यः’, उच्छ्वासक्रिया-
 यामप्रमत्तत्वात् ‘जागृविः’, हे प्राण ‘अमावेहि’ तादृशो
 भूत्वा समागच्छ । एवं सर्व्वत्र द्रष्टव्यं । अपानवायुः श्रवणश-
 क्त्यभावात् ‘वधिरः’ । उदरमध्ये क्रन्दनस्य ध्वनिविशेषस्य हेतु-
 त्वात् ‘आक्रन्दयितः’ । हे ‘अपान’वायो तादृशः सन्नागच्छ ।
 यदिदं चक्षुरिन्द्रियं तत् ‘अहस्रोः’ आदानशक्तिराहित्यादहस्रं,
 हे चक्षुरिन्द्रिय तादृशं त्वामाकलयामि, तथाविधः सन् ‘एहि’ ।
 यदिदं ‘मनः’, अस्ति तत् ‘अपादाशः’ गमनशक्त्यभावात्
 पादरहितं, सर्व्वगोचरत्वाद्वापकं, हे मनः तथाविधं भूत्वा
 समागच्छ । ओत्रेन्द्रियं शब्दवेदनमद्भावात् कविरूपं, तांश्च
 शब्दान् विविच्य प्रकर्षेण विविच्य चेतयत इति ‘विप्रचित्तिः’,
 तादृशं है ‘ओत्र’, तथाविधं भूत्वा समागच्छ । यायं सर्व्वेन्द्रिय-
 स्वामी जीवात्मा मेयं हस्तस्वामित्वात् ‘सुहस्तः’, सुष्टुदेहा-
 वसनात् ‘सुवासाः’, ‘मर्त्येषु’ मरणयुक्तेषु देहेषु, ‘अमृतः’
 मरणरहितः सन्, वर्त्तते, तादृशजीवलं ‘भूयं नामासि’

सर्वव्यापारममर्थत्वात् प्रबल इत्येतादृशनामधार्यसि, तादृशं
 'तामहं', तथैव जानामि, त्वं तादृशो भूवास्मिन्नेव शरीरे स-
 मागच्छ । वागिन्द्रियस्यग्निरभिमानिदेवता, अत एव शा-
 खान्तरे श्रूयते, 'अग्निर्वृग्भूला मुखं प्राविशत् वायुः प्राणे
 भूला नासिके प्राविशदित्यादि । सः 'अग्निः', मम वागिन्द्रिये
 'श्रितः', भवतु । मा च 'वाग्', मदीये 'हृदये' अन्तःकरणे,
 श्रिता भवतु । तच्च 'हृदयं', 'मयि' अहङ्कर्त्तरि जीवात्मनि,
 श्रितं भवतु । 'अहं', च 'अमृतं' विनाशरहितं जगत्कारणे
 मायाविद्याशक्त्या व्याकृतादिशब्दैर्वेदेषु श्रूयमाणे प्रधाने, श्रितो
 भवानि । तच्च 'अमृतं' अव्याकृतं, 'ब्रह्मणि' सत्यं ज्ञानमन-
 न्तमित्यादिश्रुतिप्रतिपाद्ये वस्तुनि, श्रितं भवतु । एवं वायुर्मे
 प्राणे श्रित इत्यादिपर्याया व्याख्येयाः । अन्तिमे पर्याये प्रथम
 आत्मशब्दा ब्रह्माण्डरूपविगाडदेहवर्त्तिनमिन्द्रवाय्वादिदेवता-
 समूहमाचष्टे । द्वितीय आत्मशब्देनष्ठानदेहवर्त्तिनं वाक्प्राणा-
 दिसङ्घातमाचष्टे । अन्यत् पूर्ववद्वाख्येयं । यायं मृत्युग्रहभोत्या
 पलायितुमुद्युक्ता मदीयः 'आत्मा' देहः, 'पुनः', आगच्छतु ।
 'आयुः', अपि 'पुनः', आगच्छतु । 'प्राणः', अपि 'पुनः',
 आगच्छतु । 'आकृतं' मनसः सङ्कल्पः, सोऽपि 'पुनः', आ-
 गच्छतु । सोऽयं 'वैश्वानरः' जाठराग्निः, सोऽयमपि 'रश्मिभिः',
 वर्धमानः 'अमृतस्य' अन्नस्य, 'गोपाः' रक्षकः सन्, मदीय-
 शरीरस्य 'अन्तस्तिष्ठतु' ॥

इति अष्टमोऽनुवाकः ।

अथ नवमोऽनुवाकः ।

(१) अष्टमे मृत्युग्रहेभिहितः । एतावता सावित्राग्निचय-
नाङ्गमन्त्रप्रतिपादका अनुवाकाः संपन्ताः । उत्तरेष्वनुवाकेषु
ब्राह्मणमभिधीयते । तस्मिन्ननुवाके ध्यानरूपा सावित्राग्निवि-
द्याभिधीयते । आदौ तावन् मृत्युग्रहशेषत्वेन मन्त्रद्वयं विधातुं
प्रसौति । “प्रजापतिर्देवानसृजत । ते पाप्मना मन्दिता अ-
जायन्त । तान्व्यद्यत् । व्यद्यत् । तस्माद्विद्युत् । तमवृश्यत् ।
यदवृश्यत् । तस्माद्वृष्टिः । तस्माद्यज्ञेते देवते अभिप्राप्नुतः । वि-
च हेवास्य तत्र पाप्मानन्द्यतः ॥ १ ॥ वृश्यतश्च” इति । प्रजाप-
तिस्मृष्टा ये देवाः ‘पाप्मना’, ‘मन्दिताः’ संयुक्ताः, एवात्यन्ताः । स
प्रजापतिः ‘तान्’ देवान्, पाप्मानः सकाशात् ‘व्यद्यत्’ विद्या-
जितवान् । अतएव ‘व्यद्यत्’, इति व्युत्पत्त्या तस्या देवतायाः
‘विद्युत्’, नाम सम्पन्नं । ‘ते’ च पाप्मानं, ‘अवृश्यत्’ किञ्चि-
वान् । ‘अवृश्यत्’, इत्यन्येव व्युत्पत्त्या वृष्टिनामसम्पन्नं । यस्मा-
देवं ‘तस्मात्’, ‘यत्र’ कर्मणि, ‘एते’ विद्युद्वृष्टिदेवते, आभि-
मुख्येन ‘प्राप्नुतः’, तत्र ‘अस्य’ यजनानस्य, पापं विसृजयतो
विच्छिन्नञ्च कुरुतः ॥

(२) विधित्सितयोर्मन्त्रयोर्निषयं निश्चिनोति । “मेपा
मोमाऽसाग्निश्च एव सपन्ना । अथो आहुः । सर्वेषु यज्ञ-
कतुष्विति” इति । येयं मन्त्रद्वयानुष्ठानविषया ‘मीमांसा’,
‘मा’, इयं ‘अग्निश्चात्र एव’, सम्प्राप्ता, नवन्यत्रेत्येकं मतं । एत-
देवाश्रित्य बोधायनादया वर्तन्ते । अपि चान्ये केचिदेवं

‘आहुः’ । ‘सर्वेषु’, अपि ‘यज्ञक्रतुषु’, मन्त्रद्वयमनुष्ठेयमिति तदिदं मतमाश्रित्यापस्तम्बादयो वर्तन्ते ॥

(३) यदुक्तं सूत्रकारेण । “होव्यन्नप उपस्पृशेत् । विद्यु-
दमि विद्य मे पाप्मानमिति । अथ ऊलोपस्पृशेत् । वृष्टिगमि
वृष्ट मे पाप्मानमिति । यक्ष्यमाणो वेष्टा वा । वि च हैवास्येते
देवते पाप्मानन्दतः ॥ २ ॥ वृक्षतश्च” इति । हे देवते त्वं ‘विद्युत्’
वियोगहेतुः, ‘अमि’, अतो ‘मे’, ‘पाप्मानं’, ‘विद्य’ वियोजय ।
तथा हे देवते ‘वृष्टिः’ क्लेदनहेतुः, ‘अमि’ । अतः ‘मे’, ‘पा-
प्मानं’, ‘वृक्ष’ क्लिप्ति । एतयोर्मन्त्रयोर्मृत्युयहे होव्यन्नित्यादि-
विधिः सर्वयज्ञविषयो यक्ष्यमाण इत्यादिविधिः । विचहे-
त्यादि पूर्ववत् ॥

(४) तदेवं सावित्राग्निविषयं चयनं परिममाप्य तद्विषयां
विद्यां वक्तुमाख्यायिकामाह । “अत्य॥हो हारुणिः । ब्रह्मचा-
रिणे प्रश्नान् प्रोच्य प्रजिघाय । परंहि । स्रचं दद्यां पातिं
पृच्छ । वेत्य सावित्राश्नवेत्याश् इति । तमागत्य पप्रच्छ ।
आचार्यो मा प्राहैषीत् । वेत्य सावित्राश्नवेत्याश् इति । स-
होवाच वेदेति” ॥ ३ ॥ इति । अ॥हः पाप्मानमतिक्रम्य वर्तत
इति ‘अत्य॥हः’ एतन्नामको मुनिररुणस्य पुत्रः, स च स्वशि-
ष्याय कस्मैचित् ‘ब्रह्मचारिणे’, प्रष्टव्यानर्थानुक्त्वा तं ब्रह्मचारिणं
अन्यस्य मुनेः समीपे प्रेषयाभास । भो ब्रह्मचारिन् प्रजिघा-
यनामकस्य मुनेः पुत्रं ‘दद्यां’, ‘पातिं’, स्रचनामकं मुनिङ्गला
सावित्राग्निं ‘वेत्य’, ‘न वेत्य’, इत्येवं प्रश्नं कुर्विति । स च ब्रह्म-

चारी तं 'सूचं', गत्वा स्वकीयस्याचार्यस्याज्ञां कथयित्वा तथैव
मावित्रं जानामि न वेति एवं 'पप्रच्छ' । 'सं:' च सूचः, 'वेद',
इत्युत्तरमुक्तवान् ॥

(५) अथ ब्रह्मचारिप्रश्नानानां श्रेष्ठस्योत्तराणां च परम्परां
दर्शयति । "म कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । परैरजसोति । क-
स्तद्यत्परैरजा इति । एष वाव म परैरजा इति होवाच ।
य एष तपति । एषांवायजा इति । म कस्मिन्त्वेष इति । सत्य
इति । किं तत्सत्यमिति । तप इति ॥ ४ ॥ कस्मिन् तप इति ।
बल इति । किं तद्वलमिति । प्राण इति । मा स्म प्राणमति-
पृच्छ इति माचार्योऽब्रवीदिति होवाच ब्रह्मचारी" इति ।
हे मुने यदि मावित्रमग्निं वेत्सि । तर्हि 'मः' अग्निः, 'कस्मिन्'
आश्रये, 'प्रतिष्ठिते', 'इति' ब्रह्मचारिणः प्रश्नः । रजा गुणयुक्ता-
ज्जन्ममरणप्रवाहरूपात् संमारात् परस्ताद्यो वर्तते माऽयं 'परा-
रजाः', तस्मिन्त्रयं मावित्राग्निः प्रतिष्ठिते 'इति' । 'यत्', लयाक्तं,
'तत्', विस्पष्टं वक्तव्यं । 'कः', अयं 'परैरजा इति', प्रश्नः । य
एष मण्डलात्मा दृश्यते, 'म एषः', एव 'परैरजा इति', उत्तरं ।
मांमचक्षुषा दृश्यमानः 'एषः' मण्डलात्मा, संमारमध्यवर्त्तित्वात्
सर्वायजा एव न तु परैरजा इत्येतां नेतव्यमुत्तरं । किन्तु
'एषः मः' अग्निः, 'कस्मिन्' संमारातीत आश्रयं प्रतिष्ठितः
म वक्तव्यः 'इति', प्रश्नः । यत् 'सत्यं' पारमार्थिकं वस्तु, तस्मिन्
प्रतिष्ठित इत्युत्तरं । 'तत्', च 'सत्यं', वस्तु, 'किं', 'इति', प्रश्नः,
केन साधनन लभ्यत इति अभिप्रायः न तपसा लभ्यत इत्यभि-

प्रेत्य 'तपः', एव सत्यं 'इति', उत्तरमुक्तं । तच्च साधनरूपं 'तपः', 'कस्मिन्', प्रतिष्ठितं 'इति', प्रश्नः । सति शरीरबले तपसः अनु-
ष्ठातुं शक्यत्वात् 'बले', तपः प्रतिष्ठितमित्युक्तमुत्तरं । बललभ्य-
कारणं वस्तु विवक्षितत्वात् 'किं तद् बलमिति', प्रश्नः प्राणस्य
बलकारणत्वमभिप्रेत्य 'प्राणाः', बलं 'इति', उत्तरमुक्तं । अनया
प्रश्नोत्तरपरम्परया सावित्रस्याग्नेः प्रतिष्ठारूपं यत् सत्यं वस्तु
तत् प्राणदेवतारूपेण शरीरे प्रतिष्ठितं । तथैव ध्यातव्यमिति
निर्णयः सम्यक् । प्राणादूर्ध्वं वस्त्वन्तरप्रश्नो न कर्त्तव्यः, इत्ये-
तादृशीमाचार्याणां 'ब्रह्मचारी', उक्तवान् ॥

(६) अथ प्रसङ्गात् सावित्राग्निदेवताविषये मात्सर्यपूर्वकं
संवादं निषेधति । "म होवाच सृचो दय्यां पातिः । यद्वै ब्र-
ह्मचारिन् प्राणमत्यप्रच्यः । मूर्द्धा ते व्यपतिष्यत् । अहमुत
आचार्याच्छ्रयान् भविष्यामि । यो मा सावित्रे सप्रवादियेति
॥ ५ ॥ तस्मात् सावित्रे न संवदेत" इति । 'म सृचः', ब्रह्मचा-
रिणं प्रत्येवमुक्तवान् । हे 'ब्रह्मचारिन्', त्वदीयं नाचार्येण तु भ्य-
मत्यन्तहितमेवाकं । यदि त्वं प्राणदेवतां सर्वोत्तमामतिक्रम्य
तदाश्रयत्वेनान्यां देवतां पृच्छेत् तदा तव 'मूर्द्धा', विपतेत् । अतो
नास्त्येव प्राणादुत्तमा देवता, किञ्च यस्त्वदीय आचार्या मां
प्रति सावित्राग्निदेवताविषये मात्सर्येण संवादं कृतवान् ।
'तस्मात्', तव समन्धिन 'आचार्यात्', 'अहं', एवातिशयेन
प्रशस्तः 'भविष्यामि' । यस्मादस्मिन्नुपाख्याने सृच एव मुवाच ।
तस्माद्द्रष्टे 'सावित्रे', विज्ञाने कश्चिदपि मात्सर्येण संवादं न

कुर्यात् । किं त्वाचार्यापदिष्टेनैव मार्गेण ध्यायेत् । अयं
न्यायः सर्व्वेख्यपदेशगम्येषु रहस्येषु समानः ॥

(७) विपक्षे बाधकोपन्यासमुखेन संवादनिषेधेन प्रशंसति ।
“स यो ह वै सावित्रं विदुषा सावित्रं भुवदते” । स ह्यस्मिञ्छ्रियं
दधाति । अनु ह वा अस्मा अमौ तपञ्छ्रियं मन्यते । अन्वस्मौ
श्रीसुषो मन्यते । अन्वस्मौ तपो बलं मन्यत । अन्वस्मौ बलं प्राणं
मन्यते” इति । ‘स यो ह वै’ यः कोपि विद्यागर्वपरानीनः पु-
मान्, ‘सावित्रं’ अग्निं, ‘विदुषा’ ध्यानेन साक्षात् कृतवता पुरुषेण
सह, तस्मिन् सावित्राग्निविषये मात्सर्य्येण संवादं कर्त्ताति ।
‘मः’, खलु ‘अस्मा’ विदुषि, स्वकीयां ‘अयं’, प्रक्षिपति । तदेव
स्पष्टीक्रियते । ‘अमौ’ मात्सर्य्यगस्तः पुमान्, ‘तपन्’ सावित्रा-
ध्यानादिरूपं तपः कुर्वन्, ‘अयं’ तपःफलरूपं, ‘अस्मौ’ वि-
दुषे, ‘अनुमन्यते’ । ‘अस्मौ’ विदुषे, ‘अनुमन्यते’ एव मदीया श्रीस-
वगच्छदिति फलसङ्गीकृतेत्यत्र, सा च ‘श्रीः’, तदीयं ‘तपः’,
अपि ‘अस्मौ’, विदुषे, ‘अनुमन्यते’, तच्च ‘तपः’, तदीयं ‘बलं’,
‘अस्मौ’ ‘विदुषे’ ‘अनुमन्यते’, तच्च ‘बलं’, तदीयं ‘प्राणं’ देवता-
रूपं, मात्सर्य्यगस्तः सर्व्वस्मादेतस्माद्भुज्येत । विद्वान् सर्व्वैरप्यन्ते-
रभिर्वर्द्धते । तस्माद्विदुषा सह न संवदेत् ॥

(८) अथ सञ्ज्ञानमित्यादिभिरवस्तुज्ञानवाक्यैर्योऽयं प्र-
तिपादितः स सर्व्वोऽपि सावित्राग्निदेवतास्वरूपत्वं ज्ञातव्यं
इत्यभिप्रेत्य गुणपक्षस्याहोरात्रनामप्रतिपादकयोः प्रथम-
तृतीयानुवाकयोस्तात्पर्यं दर्शयति । “स यदाह । सञ्ज्ञानं

विज्ञानं दर्शादृष्टेति । एष एव तत्” ॥ ६ ॥ इति । ‘मः’ मन्त्र-
भागः, ‘मञ्जानं’ दर्शेत्याभ्यामनुवाकाभ्यां यद्वस्तु ब्रूते तद्वस्तु
ध्यातव्यं, ‘एषः’ सावित्रेऽग्निः, ‘एव’ ॥

(६) कृष्णपक्षस्योद्धारत्रयोः प्रतिपादकयोः पञ्चममग्नमा-
नुवाकयोस्तात्पर्यं दर्शयति । “अथ यदाह । प्रस्तुतं विष्टु-
तः सुता सुन्वतीति । एष एव तत्” इति ॥

(१०) उक्तानुवाकचतुष्टयतात्पर्यं निगमयति । “एष
ह्येव तान्यहानि । एष रात्रयः” इति । प्रथमपञ्चमयोः कृष्ण-
नि यानि शुक्लकृष्णपक्षगतानि ‘अहानि’ । ‘तानि’ सर्वाणि,
‘एषः’ सावित्रेऽग्निः, ‘एव’ । तृतीयमग्नमयोः कृष्णः शुक्लकृष्णपक्ष-
गताः ‘रात्रयः’, याः सन्ति ताः सर्वाः ‘एषः’ सावित्रेऽग्निरेव ॥

(११) चित्र इत्यस्मिन् द्वितीयानुवाके प्रोक्ताः शुक्लपक्षा-
हर्गता ये मुहूर्त्ताः, दातेत्यस्मिंश्चतुर्थानुवाके प्रोक्तास्तद्रा-
त्रिगता ये मुहूर्त्ताः, सवितेत्यस्मिन् षष्ठानुवाके प्रोक्ताः कृष्ण-
पक्षाहर्गता ये मुहूर्त्ताः, अभिशस्तेत्यस्मिन्नष्टमानुवाके प्रोक्ताः,
तद्रात्रिगता ये मुहूर्त्ताः, तेषां सर्वेषां सावित्रेऽग्निस्वरूपत्वं
दर्शयति । “अथ यदाह । चित्रः केतुर्दाता प्रदाता सविता
प्रसविताभिशास्तानुमन्तेति । एष एव तत् । ह्येव तेऽहो मुहूर्-
त्ताः । एष रात्रेः” ॥ ७ ॥ इति ॥

(१२) पवित्रमित्यस्मिन् नवमानुवाके प्रोक्ताः ये द्वादश शुक्ल-
पक्षाः, सहस्वानित्यस्मिन् दशमानुवाके प्रोक्ता ये द्वादश कृष्ण-
पक्षाः अरुण इत्यस्मिन्नेकादशानुवाके प्रोक्ता अधिकमासेन

मह ये त्रयोदश मामाः, तेषां सर्वेषां सावित्राग्निरूपत्वं दर्शयति । “अथ यदाह । पृवित्रं पृविध्यन्सहस्वान्सहोद्यान-
रूणोऽरूणरजा इति । एष एव तत् । एष ह्येव तेऽर्द्धमामाः ।
एष मामाः” इति ॥

(१३) एजत्का इत्यस्मिन् द्वादशानुवाके प्रोक्ता ये मिकता-
विशेषाः, तेषामपि सावित्राग्निरूपत्वं द्रष्टव्यं ॥

(१४) अग्निष्टेम इत्यस्मिन् त्रयोदशानुवाके प्रोक्ता ये यज्ञ-
क्रतवः, अग्निरित्यस्मिन् पञ्चदशानुवाके प्रोक्ता ये ऋतवः,
प्रजापतिरित्यस्मिन् षोडशानुवाके प्रोक्ता ये मंत्रसरः, तेषां
सर्वेषां सावित्राग्निरूपत्वं दर्शयति । “अथ यदाह । अग्नि-
ष्टेम उक्थ्योऽग्नि ऋतुः प्रजापतिः मंत्रसर इति । एष एव
तत् । एष ह्येव ते यज्ञक्रतवः । एष ऋतवः ॥ ८ ॥ एष मंत्र-
सरः” इति ॥

(१५) इदानीमित्यस्मिन् त्रयोदशानुवाके प्रोक्ताः ये मुहूर्त-
र्त्तानां सम्बन्धिनोऽवान्तरमुहूर्त्ताः, तेषां सर्वेषां सावित्राग्नि-
स्वरूपत्वं दर्शयति । “अथ यदाह । इदानीं तदानीमिति ।
एष एव तत् । एष ह्येव ते मुहूर्त्तानां मुहूर्त्ताः” इति ॥

(१६) सावित्राग्निवेदनस्य फलं वक्तुमुपाख्यानमाह । “ज-
नको ह वैदेहः । अक्षरात्रैः समाजनाम । तद्देहोचुः । या
वा अस्मान् वेद । विजहत् पाप्मानमेति ॥ ९ ॥ सर्वमायु-
रेति । अग्निं स्वर्गं लोकं जयति । नास्याममृष्यैर्लोकोऽस्त्वं जी-
यते” इति । विदेह देशाधिपतिः ‘जनकः’, राजा तत्फलजि-

जासुरहोरात्राभिमानिभिः देवैः सह मङ्गतिं कृतवान् । 'तं' जनकं प्रति, ते देवाः स्वत्फलमेवं 'ऊचुः', 'यः' कश्चित्, अस्मान् अहोरात्रदेवान्, 'वेद' सावित्राग्निरूपत्वेनोपास्ते । मायं पुमान् स्वकीये 'पाप्मानं', 'विजहत्' परित्यजन्, 'एति' मच्चरति । अपमृत्युराहित्यात् 'मर्त्ये', अपि 'आयुः', प्राप्नोति । अन्ते च 'स्वर्गं लोकमभिजयति' । 'अस्य', स्वर्गलोके कदापिदपि 'अन्नं', 'न लोयते', 'इति' एवमुपाख्यानेन फलं प्रशस्य श्रुतिः ॥

(१७) स्वयमेव वेदितुस्तत् फलमाह । "विजहद् वै पाप्मानमेति । सर्वमायुरेति । अभि स्वर्गं लोकं जयति । नात्मानमु-
भिल्लोकेऽन्नं लोयते । य एवं वेद" इति ॥

(१८) पुनरपि फलं विशदीकर्त्तुं कस्यचिद्विषेष्टत्तान्तमु-
दाहरति । "अहीनो ह्यश्वत्थः । सावित्रं विदाम्यकार ॥ १० ॥ स ह ह१मो हिरण्मयो भूत्वा । स्वर्गं लोकमियाय । आदि-
त्यस्य आयुज्यम्" इति । अहीननामकः कश्चिद्वृषिः अश्वत्थना-
मकस्य मुनेः पुत्रः । 'ह' शब्दस्तत्प्रसिद्धार्थः । स मुनिः एतं
सावित्राग्निं स्वस्वरूपत्वेन ध्यात्वा 'विदाम्यकार' साक्षात् कृत-
वान् । 'सः', खलु देहान्ते सुवर्णदेहः 'हंमः', 'भूत्वा', 'स्वर्गं',
प्राप्य 'आदित्यस्य', 'आयुज्यं' तादात्म्यं प्राप्तवान् ॥

(१९) वृत्तान्तमुदाहृत्योपमिकस्य फलं विशदयति । "ह-
१मो ह वै हिरण्मयो भूत्वा । स्वर्गं लोकमेति । आदित्यस्य
आयुज्यम् । य एवं वेद" इति ॥

(२०) उक्तं फलमुपाख्यानमन्तरेण दृढयति । “देवभागो ह
 औतर्षः । सावित्रं विदाञ्चकार । तꣳ ह वागदृश्यमानाभ्यु-
 वाच ॥ ११ ॥ सर्व्वं वत गौतमो वेदः । यः सावित्रं वेदेति ।
 महेवाच । कैषा वागमीति । अयमद्भुꣳ सावित्रः । देवाना-
 मुत्तमो लोकः । गुह्यं महो विभ्रदिति । एतावति ह गौतमः ।
 यज्ञोपवीतं कृत्वाऽधो निपपात । नमो नम इति । स होवाच ।
 मा भैषीर्गौतम । जितो वै ते लोकः” इति । देवान् भजतीति
 ‘देवभागः’ एतन्नामकः कश्चित् मुनिः ‘औतर्षः’ औतानुष्ठाना-
 भिज्ञः । स च मुनिः सावित्रमग्निं ध्यानेन साक्षात् कृतवान् ।
 ‘तं’ सावित्राग्निस्वरूपं आत्मानं पश्यन्तं देवभागं, काचित् ‘वाक्
 अदृश्यमाना’, मती अभिमुख्येनैवं ‘उवाच’ । ‘यः’ देवभागः,
 सावित्रमग्निं ‘वेद’ साक्षात् करोति, सोऽयं ‘गौतमः’ गौतम-
 गोत्रोत्पन्ना मुनिः, ‘सर्व्वं’ अपि जगत्, ‘वेद’, ‘वत’ आश्चर्यमेतत्
 तस्य सर्व्वज्ञत्वमिति, तदेतद्वचनं श्रुत्वा केयं ‘वाक्’, इत्येवं स मुनिः
 पप्रच्छ । सा च वागेवमुत्तरमुवाच, ‘अहं’ सावित्राग्निरूपः
 मन्, ‘अयं’ अत्र वर्त्ते । कीदृशाहं, सर्व्वेषां ‘देवानां’, उत्तम-
 लोकरूपः, सर्व्वेऽपि देवा मय्येव निवसन्ति । किञ्च ‘गुह्यं’ महो
 विभ्रत्’ सर्व्ववेदान्तेषु गोप्यन्तेजो धारयन्, इदाम्नि ‘इति’ ।
 ‘एतावति’ सावित्राग्निदेवस्य वचने श्रुते स्मिति, तदुनीमेव सः
 ‘गौतमः’, मुनिः स्वकीयेन वस्त्रेण ‘यज्ञोपवीतं कृत्वा’, महत्या
 भक्त्या ‘नमो नमः’, इति उच्चारयन् भूमौ दण्डवत् ‘निपपात’ ।
 तदानीं तदीयभक्त्या तुष्टः ‘सः’ खलु सावित्रेऽग्निः, तमनुगृ-

कृत्वेन 'उवाच' । हे 'गौतम', 'मा भैषीः' इदं सावित्राग्निज्ञानं
सफलं जातं न वेति भयं मा कार्षीः, सर्व्वथा 'ते' तव, उपे-
क्षितः 'लोकः' फलविशेषः, 'जितः' त्वया लब्ध इति ॥

(२१) उपाख्यानेन दृढीकृतं फलमुपसंहरति । "तस्माद्ये
के च सावित्रं विदुः । सर्व्वे ते जितलोकाः । स यो ह वै सा-
वित्रस्याष्टाक्षरं पदं अत्रियाभिषिक्तं वेद । अत्रिया हैवाभि-
षिच्यते । घृणिरिति द्वे अक्षरे । सूर्य्य इति त्रीणि । आदित्य
इति त्रीणि ॥ १३ ॥ एतद्वै सावित्रस्याष्टाक्षरं पदं अत्रियाभि-
षिक्तम् । य एवं वेद । अत्रिया हैवाभिषिच्यते" इति । 'यः'
काश्चित् पुमान्, 'सावित्रस्य' अग्नेः, 'पदं' गमकं अष्टभिरक्षरै-
रूपेतं मन्त्रं श्रीबीजेभ्यतः सम्बद्धं, 'वेद' उपास्ते, मन्त्रमुच्चा-
रयंस्तदर्थं स्वस्वरूपत्वेनानुसन्धधाति । 'सः' पुमान्, आदित्य-
प्राप्तिरूपया 'अत्रिया', अभिषिक्तो भवति । तस्मिन् मन्त्रे 'घृणिः',
इत्यक्षरद्वयं । तस्य शब्दस्य दीप्यमान इति वाक्यार्थः । सूर्य्य-
षडे यकारात् प्राचीनौ रेफइकारेण लुप्तं सह मध्याक्ष-
रत्वेन गणनीयं, ततः 'त्रीणि', अक्षराणि सम्पद्यन्ते । सृष्टु
इरणं गतिर्यस्यासौ 'सूर्य्यः' । अदितेः पुत्रः 'आदित्यः', सोम-
मष्टाक्षरो मन्त्र आदावन्ते च श्रीबीजन युक्तानुसन्धातव्यः ।
उपसंहारार्थं पुनर्वचनमुक्तं ॥

(२२) सावित्रवेदनमृगुदाक्षरेण प्रशंसति । "तदेतदृचा-
भुक्तम् । अत्रो अक्षरे परमे व्योमन् । यस्मिन्देवा अधि विश्वे
निषेदुः । यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति । य इत्तदिदुस्त इमे

समासते" इति । तदेतत् सावित्राग्निमाहात्म्यं कयाचित्
 'ऋचा', विस्पष्टं 'उक्तं' । विविधं रक्तकं 'व्योम', यद्वा निर्लेप-
 त्वेन सर्वगतत्वेन चाकाशमदृशत्वात् 'व्योम' जगत्कारणं वस्तु,
 तच्च भूताकाशवत् जडत्वाभावाच्चेतनत्वेन परमं उत्कृष्टं, तदेव
 सावित्रस्याग्नेर्वास्तवं रूपं तच्च 'अचरं' विनाशरहितं, तस्मिन्
 वस्तुनि 'ऋचः' ऋगुपलक्षिताः सर्वे वेदोक्ता मन्त्राः, आग्नि-
 ताः । आश्रितत्वं च द्विविधं, तत्रात्यन्तत्वं, तत्प्रतिपादने
 पर्यवसानञ्च । तस्माद्यज्ञात् सर्वजित ऋचः मामानि जज्जिर
 इति श्रुत्या सर्वैर्ह्यमानायज्जहताः परमेश्वराद्गदादीना-
 मुत्पत्तिराम्नाता । सर्वे वेदा यत् परमामनन्तीति श्रुत्या
 तत्प्रतिपादनपर्यवसानमुक्तम् । तस्माद्गदादयः तस्मिन् 'अचरं',
 अवस्थिताः । किञ्च न केवलं मन्त्राणां तत्रावस्थानं किन्तु
 मन्त्रप्रतिपाद्याः सर्वे 'देवाः', अपि जगत्कारणे 'अधिनिषेदः'
 अवस्थिताः, 'यस्मिन्' सावित्राग्निमतत्त्वं परवस्तुनि, सर्वं स-
 माश्रिताः, 'तं' सावित्राग्निं, 'या न वेद', अभावविद्वान् पथ-
 मानयापि 'ऋचा', 'किं' नाम प्रयोजनं, 'करिष्यति', सर्वेऽपि वे-
 दस्तद्देवनाथैव प्रवृत्तः । विद्यते ज्ञायतेऽनेनेति वेदज्ञानिरुक्तिः ।
 वेदनाभावे सत्यात्यन्तिकपुरुषार्थाभावात् तत्पाठां नात्यन्तं
 सप्रयोजकः । 'ये' एव पुरुषार्थिनः, 'तत्' सावित्राग्निमतत्त्वं, 'विदुः',
 'तं' सर्वेऽपि, 'इमे' अस्माभिर्दृश्यमाना देवभागादिमुनयः,
 'समासते' सम्यञ्चः कृतकृत्या उपविशन्तीति ॥

(२३) इत्यमृचा सावित्रवेदनमाहात्म्यं प्रकटीकृतं । तस्या

उदाहृताया चक्षस्तात्पर्यं सङ्क्षेपेण दर्शयति । “न ह वा एतस्यर्चा न यजुषा न साम्नार्थोऽस्ति । यः सावित्रं वेद” इति । ऋगादीनां चयाणां वेदानामुक्तरीत्या परतत्त्व वेदनपर्यवसायित्वात् विदिते तत्त्वे तत्पाठेन तदर्थानुष्ठानेन वा न किञ्चित् प्रयोजनमस्ति । न हि नद्यामुत्तीर्णायां नावा प्रयोजनं पश्यामः ॥

(२४) वेदनीयं स्वरूपं निष्कृष्य दर्शयति । “तदेतत् परिच्येवचकम् । आर्द्रं पिबमानं स्वर्गं लोक एति । विजहद्विश्वा भूतानि सम्यश्यत्” इति । ‘तदेतत्’ आदित्यमण्डलरूपं, ‘देवचक्रं’ देवतारूपं चक्रं सत्, ‘स्वर्गलोके’, ‘एति’ सञ्चरति । कीदृशं, ‘परियत्’ अहोरात्रनिष्पादनाय परितो भ्रमणयुक्तं, ‘आर्द्रं’ आदित्याज्जायते वृष्टिरिति न्यायेन वृष्टिहेतुत्वाद्भू-भूतं, अतएव ‘पिबमानं’ सर्वेषां ग्रीण्यिह, ‘विश्वाभूतानि’ स्थावरजङ्गमरूपान् सर्वान् प्राणिनः, ‘विजहत्’ परित्यजन् वर्त्तते, तदीयगुणदोषैर्नलिप्यत इत्यर्थः । ‘सम्यश्यत्’ साचित्वेन सर्वान् प्राणिनोऽवलोकयन् वर्त्तते ॥

(२५) इत्थं वेद्यं स्वरूपमभिधाय तद्देदितुस्तत्प्राप्तिरूपं फलं दर्शयति । “आर्द्रो ह वै पिबमानः स्वर्गं लोक एति । विजहद्विश्वा भूतानि सम्यश्यन् । य एवं वेद । शूषो ह वै वार्ष्णेयः । आदित्येन सप्ताजगाम । तं होवाच । एहि सावित्रं विद्धि । अयं वै स्वर्गोऽग्निः पारयिष्णुरमृतात् सम्भूत इति । एष वाव सावित्रः । य एष तपति । एहि मां

विद्धि । इति हैवेनं तदुवाच" ॥ १५ ॥ इति । वृष्णिनामकस्य मुनेः पुत्रः 'शूषः' नामको मुनिः स्वस्य हितोपदेशार्थं 'आदित्येन', मङ्गतोऽभूत् । 'तं' शूषं, स आदित्यः 'उवाच', हे शूष अत्रागच्छ, इमं 'सावित्रं' अग्निं जानीहि । 'अयं' एवाग्निः, स्वर्गस्य हेतुः संसारस्य पारं नेतुं समर्थः, 'अमृतात्' परमात्मनः, समुत्पन्न इत्युक्त्वा पुनरप्यन्यदुवाच । 'य एषः' पुरुषः, आदित्यमण्डले 'तपति', 'एष एव' स पूर्वाक्तगुणकः, 'सावित्रः' अग्निः, तस्मादत्रागच्छ । 'मां' आदित्यं, सावित्राग्निरूपं, 'विद्धि' । 'तत्' तदानीं, 'एनं' शूषं प्रति, एत्येतत् सर्वमादित्यः 'उवाच' ॥

इति नवमोऽनुवाकः ।

अथ दशमोऽनुवाकः ।

(१) नवमे सावित्राग्निविद्योक्ता । दशमे तदवयवविशेषवेदनानुच्यन्ते । आदौ तावन् मधुत्वसम्पादनेन किञ्चिद्वेदनं दर्शयति । "इयं वाव सरघा । तस्या अग्निरेव सारघं मधु । या गृताः पूर्वपचापरपचयो रात्रयः । ता मधुकृतः । यान्यहानि । ते मधुवृषाः । स यो हवा एता मधुकृतश्च मधुवृषाश्च वेद । कुर्वन्ति ह्यस्मेता अग्नौ मधु । नास्मैष्टापूर्त्तं धयन्ति" इति । येयं पृथिवी, मेयमेव 'सरघा' मधुमक्षिका, तथा आयेदित्यर्थः । 'तस्याः' पृथिव्याः, 'समन्वो' सावित्रः 'अग्नि-

रेव', 'मारघं' मरघाभिर्निष्पादितं 'मधु', तथा भावयेत् ।
 'या एताः' शुक्लपक्षे कृष्णपक्षे च 'रात्रयः', विद्यन्ते, 'तौ'
 उभयविधा अपि, 'मधुकृतः' मधुनिष्पादिका मक्षिकास्थानीयाः
 स्त्रियः, 'यानि', तु 'अहानि' पक्षद्वये विद्यन्ते 'ते', सर्वेऽपि,
 'मधुवृषाः' मधुनिष्पादका मक्षिकाजातीया पुरुषाः । 'यः'
 कोऽपि पुमान्, 'एता मधुकृतः', स्त्रियः 'मधुवृषांश्च', पुरुषा-
 नुपास्ते, 'अस्य' उपामकस्य, 'एताः' अहोरात्रयो देवताः, अस्मिन्
 ध्यातव्ये सावित्रे 'अग्नौ', 'मधु कुर्वन्ति' उत्तमं फलं सम्पा-
 दयन्ति, 'अस्य' उपामकस्य, इष्टापूर्तश्रौतस्मार्त्तकर्मफलं य-
 न्मधुरूपं तत् स्वयं न पिबन्ति किं त्वनमेव पाचयन्ति ॥

(१) वेदनस्य फलमुक्त्वा वेदनाभावे तत्फलाभावं दर्श-
 यति । "अथ यो न वेद ॥ १ ॥ न हास्येता अग्नौ मधु कुर्व-
 न्ति । धयन्त्यस्तेष्टापूर्त्तम्" इति । 'अथ'शब्दः पूर्वोक्तवैलक्ष-
 ण्यार्थः । 'यः' पुमान्, अहोरात्रदेवता मधुनिष्पादकस्त्रीपुरुष-
 रूपेण नोपास्ते 'अस्य' अनुपामकस्य, ध्यातव्ये 'अग्नौ', यत् मधु-
 सदृशं फलं देवताः तत् न सम्पादयन्ति किञ्च इष्टापूर्त्तजनं
 यन्मधुस्थानीयं मारं तत् देवताः स्वयमेव पिबन्ति, च्छजोष-
 स्थानीयं निःसारमेवांशमस्मै प्रयच्छन्ति ॥ .

(२) अनुवाकचतुष्टयोक्तानामहोरात्रनामधेयानां वेदनं
 विधत्ते । "यो ह वा अहोरात्राणां नामधेयानि वेद । नाहा-
 रात्रेष्वात्तमार्च्छति । सञ्ज्ञानं विज्ञानं दर्शा दृष्टेति" इति ।
 एतावनुवाकौ पूर्वपक्षस्य 'अहोरात्राणां नामधेयानि' प्र-

स्तं विष्टुत् सतासन्तीति एतावनुवाकावपरपक्षस्याहो-
रात्राणां नामधेयानि । 'नाहोरात्रेऽर्थार्त्तिमार्च्छति', य एवं
'वेद' इति 'यः' एमान्, मञ्जानमिष्यादीनि शुक्लपक्षस्याह-
र्नामानि दर्शेत्यादीनि शुक्लपक्षस्य ऋचिर्नामानि प्रस्तुतमि-
त्यादीनि कृष्णपक्षस्याहर्नामानि सुतेत्यादीनि कृष्णपक्षस्य रा-
त्रिर्नामानि च प्रथमतोयपञ्चमप्रमाणानुवाकोक्तान्पास्ते मो-
यन्तेष्वहोरात्रेषु 'अर्त्ति' व्याधादिदुःखं, न प्राप्नोति । ना-
होरात्रेऽस्त्विति पुनर्गन्धानमुपपदार्थं ॥

(४) द्वितीयचतुर्थपष्टाष्टमानुवाकोक्तानां मुहूर्त्तानां ना-
मधेयानां वेदनं विधत्ते । "या ह वै मुहूर्त्तानां नामधे-
यानि वेद । न मुहूर्त्तेऽर्थार्त्तिमार्च्छति । चित्रः केतुर्दाता
प्रदाता सविता प्रसविताभिशास्तानुमन्ता" इति । एतेऽनुवाकाः
'मुहूर्त्तानां नामधेयानि' । 'न मुहूर्त्तेऽर्थार्त्तिमार्च्छति' । य एवं
'वेद', इति ॥

(५) नवमदशमैकादशपञ्चकानां शुक्लकृष्णपक्षद्विविधार्द्धमा-
सानां चैत्रादिमामानाञ्च नामधेयं मञ्जानं विधत्ते । "या
ह वा अर्द्धमामानाञ्च मामानाञ्च नामधेयानि वेद । नार्द्ध-
मामेषु न मामेव्यर्त्तिमार्च्छति । पवित्रं पविथ्यन्तस्सहस्रान्त-
हीयानरुणाऽऽरिणारजाः" इति । एतेऽनुवाकाः 'अर्द्धमामानाञ्च
मामानाञ्च नामधेयानि' ॥ ३ ॥ 'नार्द्धमामेषु न मामेव्यर्त्ति-
मार्च्छति', य एवं 'वेद', इति ॥

(६) चतुर्दशपञ्चदशषोडशानुवाकोक्तानां यज्ञतुर्भवत्स-

राणां नामवेदनं विधत्ते । “यो ह वै यज्ञक्रतूनाञ्च संवत्सरस्य च नामधेयानि वेद । न यज्ञक्रतुषु नर्त्तुषु न संवत्सर आर्त्तिमार्च्छति । अग्निष्टोम उक्थ्योऽग्निर्ह्यतुः प्रजापतिः संवत्सरः” इति । एतेऽनुवाकाः ‘यज्ञक्रतूनाञ्चर्तूनाञ्च संवत्सरस्य च नामधेयानि’ । ‘न यज्ञक्रतुषु नर्त्तुषु न संवत्सर आर्त्तिमार्च्छति’, य एवं ‘वेद’, इति ॥

(७) चयोदशानुवाकोक्तानां प्रौढमुहूर्त्तैकद्वेषानां क्षुद्रमुहूर्त्तानां नामवेदनं विधत्ते । “यो ह वै मुहूर्त्तानां मुहूर्त्तान्वेद । न मुहूर्त्तानां मुहूर्त्तैर्व्यार्त्तिमार्च्छति । इदानीं तदानीमिति । एते वै मुहूर्त्तानां मुहूर्त्ताः । न मुहूर्त्तानां मुहूर्त्तैर्व्यार्त्तिमार्च्छति । य एवं वेद” इति ॥

(८) अत्रानुक्रमपि द्वादशानुवाकोक्तमिकतानामवेदनमुक्तीत्या द्रष्टव्यं । दृष्टान्तपूर्वकं कृत्स्नवेदनं प्रशंसति । “अथो यथा क्षेत्रज्ञो भूत्वानुप्रविश्यान्नमन्ति । एवमेवैतान् क्षेत्रज्ञो भूत्वानुप्रविश्यान्नमन्ति । स एतेषामेव सलोकतां सायुज्यमश्नुते । अप पुनर्मृत्युं जयति । य एवं वेद” ॥ ४ ॥ इति । तत्तत्कालैर्व्यार्त्तिभावा वेदनफलत्वेन पूर्वमुक्तः । अपि च ‘यथा’, लोके मार्गे गन्ता कश्चित् पुमान् अयं ब्राह्मणसमृद्धो ग्रामः, एते च वेदत्रिदां गृहाः, तवाप्येते मदीया बन्धवाः, इत्येवं केनाप्युपायेन तस्य क्षेत्रस्य मर्मज्ञः ‘भूत्वा’, तस्मिन् तस्मिन् ग्रामे तेषु तेषु वेदविद्वद्गृहेषु तेषु बन्धुगृहेषु च ‘अनुप्रविश्य’, गृहस्वामिवत् ‘अन्नं’, भुङ्क्ते ‘एवमेव’, अयमुपासक एतेषां देवताविशेषाणां

‘क्षेत्रज्ञः’ ध्यानेन स्थानाभिज्ञः, भूत्वा, देहपातादूर्ध्वं ‘एतानेव’
देवान्, ‘प्रविश्य’, देववत्तदीयं ‘अन्नं’, भुङ्क्ते । ‘एवं’ सर्वमण्य-
ग्निस्वरूपं, ‘यो वेद’, स पुमान् ‘तेषामेव’ देवानां, ‘मलोकतां’
एकलोकनिवासं, ‘सायुजां’ एकत्र मैह्नावस्थानञ्च, प्राप्नाति प्राप्य
च पुनर्मृत्युरर्हितो भवति ॥

इति दशमोऽनुवाकः ।

अथ एकादशोऽनुवाकः ।

(१) दशमे सावित्राग्न्यवयवानां नामनेदनमुक्तं । एकादश-
ऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां विद्या प्रशस्यते । तत्रादावन्वयव्यतिरेकोप-
युक्तं पुरुषद्वयमुपन्यस्यति । “कश्चिद् वा अस्माक्षोकात्प्रय ।
आत्मानं वेद । अयमहमस्मीति । कश्चित् स्वं लोकं न प्रति-
प्रजानाति” इति । लोकं विवेको विवेकरहितस्येति देः पुरु-
षो । तत्र ‘कश्चित्’ विवेको पुमान्, ‘अस्माक्षोकात्’ प्रत्यक्षता
दृश्यमानात् देहान्निःसङ्गातात्, ‘प्रेत्य’ विवेकेन स्वयं पृथग्
भूत्वा, ‘आत्मानं’ स्वस्वरूपं, ‘वेद’, केन प्रकारेण वेदेति तद्व्युत्पत्तिः,
‘अयं’ सावित्राऽग्निरादित्यस्यः सर्वात्मकः सः ‘अहमस्मीति’,
वेत्ति । अन्यस्तु ‘कश्चित्’ अविवेको, ‘स्व लोकं’ दृष्टेन्द्रियादि-
व्यतिरिक्तं विवेकदृष्ट्यालोकयितुं शक्यं ॥

(२) स्वमात्मानं न वेद तावुभौ पुरुषौ पुनर्विविच्य दर्शयति ।
“अग्निमुग्धा देव धूमतान्तः । स्वं लोकं न प्रतिप्रजानाति ।

अथ यो हैवैतमग्निः सावित्रं वेद । स एवास्मात्लोकात् प्रेत्य ।
 आत्मानं वेद । अयमहमस्मीति ॥ १ ॥ स स्वं लोकं प्रतिप्रजा-
 नाति” इति । यः पुमान् ‘अग्निमुग्धः’ विद्यारहितः केवल एवा-
 ग्निः क्रतुनिष्पत्तिद्वारा पुरुषार्थं प्रयच्छतीत्येवं मूढः, ‘धूमता-
 न्ततः’ पुनः पुनः कर्मस्वेव प्रवृत्तो धूमोपलक्षितकर्मव्यापारेण
 ग्लानिं प्राप्नोति, भवति स पुमान् वर्णाश्रमाधारमानुषदेहरहितं
 देवतारूपं ‘स्वं’ आत्मानं, ‘न जानाति’ । ‘अथ’ तस्माद्विलक्षणः,
 ‘यः’ पुमान्, एवं ध्यातव्यं ‘सावित्रं’, अग्निं वेद ‘सः’, ‘एव’, पुमान्,
 ‘अस्मात्’ वर्णाश्रमाधारत्वेनावलोक्यमानाद्देहात्, विवेकेन पृथग्
 भूत्वा ‘आत्मानं’ ‘अयं’ सावित्रोऽग्निः, ‘अहमस्मि’, इत्येवं ‘वेद’ ।
 स एव ‘स्वं’, ‘लोकं’ विवेकिभिरवलोकयितुं योग्यं, निजस्वरूपं,
 प्रति विविच्य सम्यक् ‘जानाति’ ॥

(१) उभयोर्मध्ये विवेकिन एव पुरुषार्थं दर्शयति । “एष
 उ हैवैनं तस्मावित्रः । स्वर्गं लोकमभिवहति” इति । ‘तत्’
 तदा, देहपातादूर्ध्वं, ‘एषः’ एवोपासितः ‘सावित्रः’ अग्निः,
 ‘एनं’ उपासकं, आदित्यमायुज्यरूपं, स्वर्गलोकं प्रापयति ॥

(४) अयं विद्यारहितस्य समृद्धफलाभावलक्षणं व्यतिरे-
 कं दर्शयति । “अहोरात्रैर्वा इदं सयुग्मिः क्रियते । इति
 रात्राया दीक्षितः । इति रात्राय व्रतमुपागुरति । तानि-
 हानेर्द्विदुषः । अमुष्मिन्नाके श्रवधिं धरन्ति । धीतः हैव
 स मेवधिमनुपरैति” इति । ‘सयुग्मिः’ यजमानेन सहावस्थितैः,
 अहोरात्रदेवैरेव ‘इदं’ कर्म, ‘क्रियते’ । न ह्यहोरात्राभिमानि-

नो देवान् वक्ष्यित्वा किञ्चिदपि कर्म कर्तुं शक्यं । अहोरात्र-
व्यतिरिक्तस्य कालविशेषस्याभावात् । 'इति रात्राय' इत्येता-
दृशी विद्यामंयुक्ता रात्रिर्यस्मिन् कर्मणि तदर्थं, एते यजमानाः
'दोक्षित' नियमं स्वीकृतवन्तः, 'इति रात्राय' इति एता-
दृशी विद्यारहिता रात्रिर्यस्मिन् कर्मणि तदर्थं, एते यज-
मानाः 'व्रतमुपागुः' नियमविशेषं प्राप्ताः, 'इति' एवं, ये यज-
माना विद्यामंयुक्ताः, ये च विद्यारहिताः 'तान्' सर्वान्,
अहोरात्रदेवता जानन्तीति शेषः । इहेव तेषु दिविभेषु मध्ये
यः पुमानेवं पूर्वीकृत्वा सावित्रमग्निं न वेत्ति तस्य 'अनेवं-
विदुषः', यजमानस्य, 'शेवधि' निधिममानं फलं, स्वर्गलोके
'धयन्ति' अहोरात्रदेवताः प्रथमं तत्सारं पिबन्ति, 'सः' विद्या-
रहितो यजमानः, 'धीतं' अहोरात्रैः पीतं, 'शेवधि' कर्मफलं,
'अनु' पश्चात्, निष्पीडितरमेतुवन्निःसारं, 'परैति' प्राप्नोति ॥

(५) विद्यारहितस्य सम्पूर्णफलाभावं व्यतिरेकमुक्त्वा विद्या-
मंयुक्तस्य तत्सद्भावरूपमन्वयं दर्शयति । "अथ यां हेतम-
ग्निं सावित्रं वेद ॥ २ ॥ तस्य हेवाहोरात्राणि । अमुष्मिन्लोके
शेवधिं न धयन्ति । अधीतं हेव स शेवधिमनुं परैति" इति ।
विद्याहीनाद्वैलक्षण्यार्थोऽयमशब्दः । 'यः' पुमान्, 'एतं सावित्रमग्निं'
यथाङ्कप्रकारेण 'वेद' । 'तस्यैव', 'शेवधि' निधिममानं फलं, अहा-
रात्रदेवताः स्वर्गलोके, 'न धयन्ति' स्वयं न पिबन्ति । किन्तु
तस्यैव सर्वं प्रयच्छन्ति । 'अधीतं' तैर्वैवेर्पितं, 'शेवधि' निधि-
मदृशं सम्पूर्णं कर्मफलं, 'सः' विद्वान्, अनुक्रमेण प्राप्नोति ॥

(६) इत्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यां विदुषः फलबाहुल्यं दर्शितं ।
 अथ तां विद्यां प्रशंसितुमुपाख्यानं दर्शयति । “भरद्वाजो
 ह त्रिभिरायुर्भिर्ब्रह्मचर्यमुवाच । तः ह जीर्णः स्यविरः
 शयानम् । इन्द्र उपब्रज्योवाच । भरद्वाज । यत्ते चतु-
 र्यमायुर्दद्याम् । किमेतेन कुर्या इति । ब्रह्मचर्यमेवैतेन चरे-
 यमिति होवाच ॥ ३ ॥ तः ह चीन् गिरिरूपानविज्ञाता-
 निव दर्शयाञ्चकार । तेषां हैकेकस्मान्मुष्टिमाददे । स
 होवाच । भरद्वाजेत्यामन्वयः । वेदा वा एते । अनन्ता वै वेदाः ।
 एतद्वा एतैस्त्रिभिरायुर्भिर्नन्वोचयाः । अथ त इतरदननूक्त-
 मेव । एहीमं विद्धि । अयं वै सर्वविद्येति ॥ ४ ॥ तस्मै हेत-
 मग्निः सावित्रमुवाच । तः स विदित्वा । अमृतो भूत्वा ।
 स्वर्गं लोकमियाय । आदित्यस्य मायुज्यम्” इति । पुरा कदा-
 चित् ‘भरद्वाजाख्यः’ महर्षिः सर्वेषां वेदानामध्ययने कृतप्रयत्नं
 इन्द्रं प्रसाद्य तत्प्रसादात् शतसंवत्सरं परिमितानि त्रीण्ययूंषि
 लब्ध्वा तैः ‘आयुर्भिः’, ‘ब्रह्मचर्यमुवाच’ वेदाध्ययनमुद्दिश्य गुरुकुले
 वासं कृतवान् । शतत्रयस्थान्ते ‘जीर्णः’, शरीरं ‘वृद्धं’ अशक्तत्वन
 शयानं, ‘तं’-भरद्वाजं प्रति, ‘इन्द्रः’, ‘उपेत्य उवाच’ । ‘यच्चतु-
 र्यमायुः’, तुभ्यं ‘दद्यां’, ‘एतेन’ आयुषा, ‘किं कुर्याः’ ‘कं
 पुरुषार्थं साधयामि’, ‘इति’, स च वेदाध्ययनमव करिष्यामि
 ‘इत्युवाच’ । ततः सर्वे वेदाध्ययने कृतास्त्र्यं तं भरद्वाजमुद्दिश्य
 सर्वाध्ययनस्याशक्यत्वं बोधयितुमृग्यजुःसामवेदानां त्रयाणां
 स्वीकीययोगसामर्थ्येन पर्वताकारत्वं सप्त्यद्य गिरित्रयरूपान्

पूर्वमविज्ञातानेव वेदानस्मै दर्शयामास । ततः 'तेषां' पर्व-
तानां, मध्ये 'एकेकस्मात्', पर्वतात्, मृष्टिना पांशूना-
ददे आदायैवं 'उवाच' हे 'भरद्वाज', 'एते' त्रयः पर्वताः,
'वेदाः', एव तत्रैकैकः पांशुरेको वेदः, तस्मात् 'अनन्ताः',
'वेदाः', तेषां मध्ये त्वं 'एतैस्त्रिभिर्गायुर्भिः', 'एतत्' मृष्टित्रय-
परिमितं वेदज्ञातं, गुरुपदेशमन्वधोतवानमि । 'अयं' अनन्तरं,
तव 'इतरत्' वेदज्ञातं, अनधीत 'एव', तस्मात् सर्ववेदाध्य-
यनमशक्यमेव । यदि सर्व्याध्ययनफलमपेक्षितं तर्ह्यागच्छ,
'इमं, सावित्रमग्निं, 'विद्धि' ध्यानेन साक्षात्कुरु । 'अयं',
एव सावित्रोऽग्निः, सर्ववेदविषया 'विद्या', 'इति' एवं बोधयि-
त्वा, 'तस्मै' भरद्वाजाय, 'एत' 'सावित्रं अग्निं', पूर्वाङ्गप्रकारेण
'उवाच' । ततः 'सः' भरद्वाज, 'तं' सावित्रमग्निं, ध्यानेन स्वा-
त्मतया साक्षात्कृत्य तदग्निरूपः स्वयं 'अमृतः' देवः, 'भूत्वा',
वर्त्तमानदेहादूर्ध्वं 'स्वर्गं', प्राप्य तत्र 'आदित्यमायुज्यं', प्राप्तवान् ॥

(७) इत्यमुपाख्यानन विद्यामहिमान दर्शयित्वा भरद्वाज-
वदन्यस्यापि वेदितुः तत्फलं दर्शयति । "अमृतो ह्येव भूत्वा ।
स्वर्गं लोकमेति । आदित्यस्य आयुज्यम् । य एवं वेद" इति ॥

(८) इतोऽधिकस्य फलस्य शङ्कां वेदत्रयेऽपि वारयितुमाह ।
"एषो एव त्रयो विद्या ॥ ५ ॥ यावन्तं ह वै त्रया विद्यया
लोकं जयति । तावन्तं लोकं जयति । य एवं वेद" इति ।
येन सावित्राग्निविद्या 'एषैव', वेदत्रयोविद्याममाना वेदत्र-
याङ्गमर्वाङ्गमानुष्ठानेन यावत् फलं तद्वदनेन सावित्रज्ञानेनेव

प्राप्यते । न ह्यादितोपाधिकद्विरण्यगर्भप्राप्तेरधिकं फलं कर्म-
काण्डे किञ्चित् सम्भवति ॥

(८) अथ सावित्रस्थाग्नेः सर्वदेवतात्मकत्वेन सर्वदेवप्राप्ति-
लक्षणं फलं प्रत्येकमुदाहृत्य प्रदर्शयति । “अग्नेर्वा एतानि
नामधेयानि । अग्नेरेव सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । य एवं
वेद । वायोर्वा एतानि नामधेयानि । वायोरेव सायुज्यं
सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद । इन्द्रस्य वा एतानि नामधे-
यानि ॥ ६ ॥ इन्द्रस्यैव सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । य एवं
वेद । बृहस्पतेर्वा एतानि नामधेयानि । बृहस्पतेरेव सायुज्यं
सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद । प्रजापतेर्वा एतानि ना-
मधेयानि । प्रजापतेरेव सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । य एवं
वेद । ब्रह्मणे वा एतानि नामधेयानि । ब्रह्मण एव सायुज्यं
सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद” इति । ये एते अग्निवायु-
रिन्द्रबृहस्पतिप्रजापतिब्रह्माणो देवाः । ‘प्रजापतिः’ सत्यलोक-
वामो चतुर्मुखब्रह्माण्डदेहाभिमानो विराट्पुरुषो ब्रह्मा, सावि-
त्राग्नेः सर्वदेवतात्मकत्वात् अग्न्यादीनां देवानां मध्ये यो यो
देवः स्वस्वार्पितः तस्य तस्यैव देवस्य ‘एतानि’ सञ्ज्ञानादीनि
‘नामधेयानि’, अतस्तत्तदेवनामत्वेन ध्याने सति तत्तदेवानां
सायुज्यप्राप्तिर्भवति । तस्माद्देवत्रये यत् फलं तत् सर्वमत्र लभ्य-
त इत्युपक्रमम् ॥

(९०) अथ सावित्रनामव्युत्पादनेन प्रशंसति । “स वा एषो
ऽग्निरपचपुच्छो वायुरेव । तस्याग्निर्मुखम् । असावादित्यः

शिरः । स यदेते देवते अन्तरेण । तत्सर्वं मोक्षति । तस्मात्
सावित्रः" इति । योऽयमग्निर्भूमौ क्षीयते । तस्येष्टकानिर्मितं
पञ्चपुच्छादिकं विद्यते । यस्तु मनमैत्रं ज्ञायमानोऽग्निः स तु
वायुस्वरूप एव । न तस्य पञ्चपुच्छादिकमस्ति, किन्तु 'तस्य'
वायुरूपस्य, प्रसिद्धः 'अग्निः', मुखत्वेन ध्येयः । 'अमावादित्यः'
शिरोरूपेण ध्येयः । 'यत्' अन्यदेवताजातं, अस्ति 'तत् सर्वमेते
देवते', 'अन्तरेण' एतयोराग्न्यादित्ययोर्मध्यं, 'सः' वायुः, 'मो-
क्षति' सृष्ट्या वस्त्वमिव संयोजयति, विच्छिन्नमकीकरोति ।
यस्मात् मोक्षति तस्मादयं वायुरूपोऽग्निः 'सावित्रः', इत्युच्यते ।
तदेवं सावित्राग्निविद्या समापिता ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ह्यर्दे निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयादित्यातीर्थमहेत्यग्ः ॥

इति मायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुर्भा-
ष्ये तृतीयकाण्डे दशमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

समाप्तश्च 'प्रपाठकः' ॥

तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

तृतीयआण्डे एकादशप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निश्चयितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

सावित्रचयनं प्रोक्तं दशमे हि प्रपाठके ।

नाचिकेताख्यचयनमेकादश उदीर्यते ॥

(१) तत्र प्रथमानुवाके इष्टकोपाधानमन्त्रास्तदुपाधानप्रकारः
सूत्रकारेणैवं सङ्गृहीतः । एतेन नाचिकेता व्याख्यातः, नात्र
लंखा भवन्ति, एकविंशतिहिरण्येष्टकाः शर्करावभ्यक्ता उपधा-
नकाले नाभ्यामेवोपधीयन्ते चतुरस्रं परिमण्डलं वा लोका-
ऽसि स्वर्गोऽभीत्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रमिति । तत्र प्रथममन्त्रमाह ।
“लोकोऽसि स्वर्गोऽसि । अनन्तोऽस्यपारोऽसि । अक्षितोऽस्यक्ष-
योऽसि । तपसः प्रतिष्ठा । तथीदमन्तः । विश्वं यच्च विश्वं भूतं
विश्वं सुभूतं । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयिता । तन्वापदधे
कामधुमक्षितं । प्रजापतिस्त्वामादयतु । तथा देवतयाङ्गिर-
स्वद्भुवामोद” इति । हे प्रथमेष्टकारूपाग्रे त्वं सामान्याकारेण
मर्तोऽपि ‘लोकोऽसि’, विशेषाकारेण ‘स्वर्गोऽसि’ तथाविधलोक-
रूपः, त्वं दीर्घपरिमाणेनान्तरहितः ‘असि’ । तिर्यक्प्रमाणेनापि

पारग्रहितः, 'अमि' । इतः पूर्वे 'अक्षितः', केनाप्यविनाशितः
'अमि' । इतः परं 'अणतयः' 'विनाशयितुमशक्यः', 'अमि' । तादृ-
शस्त्वं 'तपमः', सर्वरनुष्ठोयमानस्य 'प्रतिष्ठा', फलभूमिः, अत
एवाश्रयः । तादृशं 'त्वयि', 'इदं' सर्वं जगत् 'अन्तः', वर्त्तते । तां
किं किमिति तदच्यते । 'विश्वं यच्च' सर्वं पूज्यं यद्यद्गुरुदवादिकं
पूज्यमस्ति तत् सर्वं, 'त्वयि', वर्त्तते । 'विश्वं भूतं' यद्यत् पृथिव्या-
दिभूतजातमस्ति तत् सर्वं, 'त्वयि', वर्त्तते । 'विश्वं सुभूतं' यद्यत्
सप्त पृथिव्यादिभूतकार्यं प्राणिशरीरजातं तत् सर्वं, 'त्वयि'
वर्त्तते । अतस्त्वं 'विश्वस्य' पूर्वमुत्पन्नस्य जगतः, 'भर्ता' पापकः,
'विश्वस्य' पूर्वमुत्पन्नस्य, 'जनयिता' उत्पादकः, 'कामदधे' अपे-
क्षितकामानां दोग्धारं । 'अक्षितं' चयग्रहितं । तादृशं 'त्वां'
इह भूमावहं 'उपदधे', 'प्रजापतिः', एव त्वामत्र 'मादयतु', हे
इष्टके 'अङ्गिरस्वत्' यथाऽङ्गिराभिर्महर्षिभिरुपहिता मतो त्वं,
'ध्रुवा' स्थिरा जाता, तथा 'तया' प्रजापतिदेवतया, उप-
हिता मतो 'ध्रुवा' 'मीद' ॥

(२) अथ द्वितीयमन्त्रमाह । "तपोऽमि ज्ञाकं श्रितम् ।
तेजसः प्रतिष्ठा । त्वयोदमन्तः । विश्वं यच्च विश्वं भूतं वि-
श्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्तु विश्वस्य जनयित । तत्त्वापदधे
कामदधमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा मादयतु । तया देवतया-
ङ्गिरस्वद्भ्रुवामीद" ॥ २ ॥ इति । हे द्वितीयेष्टके त्वं 'तपो-
ऽमि', तच्च तपः प्रथमेष्टकारूपं 'ज्ञाकं', ममाश्रितं । तृतीये-
ष्टकारूपस्य तेजसः 'प्रतिष्ठा' अश्रयः । एवमुत्तरत्रापि याज-

नीयम् । विश्वं यच्चमित्यादि पूर्ववत् । पूर्वत्र लोकस्य पुंलिङ्ग-
त्वात् 'भर्त्ता' जनयिता, तं लेति पुंलिङ्गशब्दैर्निर्देशः । इह तु
तपसो नपुंसकत्वात् भर्तृजनयित्रितिनपुंसकशब्दैर्निर्देशः । एव-
मुत्तरत्राण्युच्यते ॥

(३) अथ तृतीयं मन्त्रमाह । “तेजोऽमि तपसि अतम् ।
समुद्रस्य प्रतिष्ठा । त्वयोदमन्तः । विश्वं यच्च विश्वं भूतं विश्वं
सुभूतम् । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयित्वा । तत्त्वोपदधे काम-
दुधमचितम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वद्-
भुवासीद् ॥ ३ ॥ इति । तृतीयेष्टकारूपं 'तेजः', द्वितीयेष्टका-
रूपे 'तपसि', आश्रितं । चतुर्थेष्टकारूपस्य 'समुद्रस्य', स्वय-
माश्रयः । अत्रेष्टकानां लोकतपस्तेजःसमुद्रादिरूपत्वं भावनया
द्रष्टव्यं । परस्परसंश्लेषणेनात्यन्तदृढत्वादेकैकस्या इतराश्रयत्वं
च द्रष्टव्यं । अन्यत् पूर्ववत् ॥

(४) अथ चतुर्थमाह । “समुद्रोऽमि तेजसि अतः । अपां
प्रतिष्ठा । त्वयोदमन्तः । विश्वं यच्च विश्वं भूतं विश्वं सुभू-
तम् । विश्वस्य भर्त्ता विश्वस्य जनयिता । तं त्वोपदधे कामदु-
घमचितम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वद्-
भुवासीद्” ॥ ४ ॥ इति ॥

(५) अथ पञ्चममाह । “आपः स्य समुद्रे अतिताः । पृथि-
व्याः प्रतिष्ठा युप्रासु । इदमन्तः । विश्वं यच्च विश्वं भूतं विश्वं
सुभूतम् । विश्वस्य भर्त्ता विश्वस्य जनयित्र्यः । ता व उपदधे
कामदुघा अचिताः । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवत-

याङ्गिरस्वद्भुवामीद" ॥ ५ ॥ इति । आप इत्यस्य विशेष्यत्वात्
तदनुसारेण भर्त्र्य इति स्तौलिङ्गनिर्देशः ॥

(६) अथ षष्ठमाह । "प्रथिव्यस्यः श्रितः । अग्नेः प्रतिष्ठा
लयोदमन्तः । विश्वं यज्ञं विश्वं भूतं विश्वः सुभूतम् । विश्वस्य
भर्त्र्य विश्वस्य जनयित्रो । तं त्वापदधे कामदुघमक्षिताम् ।
प्रजापतिस्त्वा मादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुवामीद" ॥ ६ ॥
इति ॥

(७) अथ सप्तममाह । "अग्निरग्नि प्रथिव्याः श्रितः । अ-
न्तरिक्षस्य प्रतिष्ठा । लयोदमन्तः । विश्वं यज्ञं विश्वं भूतं वि-
श्वः सुभूतम् । विश्वस्य भर्त्र्य विश्वस्य जनयिता । तं त्वापदधे
कामदुघमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा मादयतु । तथा देवतया-
ङ्गिरस्वद्भुवामीद" ॥ ७ ॥ इति ॥

(८) अथाष्टममाह । "अन्तरिक्षमस्यग्नौ श्रितम् । वायुः
प्रतिष्ठा । लयोदमन्तः । विश्वं यज्ञं विश्वं भूतं विश्वः सुभूतम् ।
विश्वस्य भर्त्र्य विश्वस्य जनयितृ । तत्त्वापदधे कामदुघमक्षितम् ।
प्रजापतिस्त्वा मादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुवामीद" ॥ ८ ॥
इति ॥

(९) अथ नवममाह । "वायुरस्यन्तरिक्षे श्रितः । दिवः
प्रतिष्ठा लयोदमन्तः । विश्वं यज्ञं विश्वं भूतं विश्वः सुभूतम् ।
विश्वस्य भर्त्र्य विश्वस्य जनयिता । तं त्वापदधे कामदुघमक्षि-
तम् । प्रजापतिस्त्वा मादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुवामीद"
॥ ९ ॥ इति ॥

(१०) अथ दशममाह । “द्यौरमि वायौ श्रिता । आ-
दित्यस्य प्रतिष्ठा । तयोदमन्तः । विश्वं यत्तं विश्वं भूतं विश्वं
सुभूतम् । विश्वस्य भर्त्ता विश्वस्य जनयित्री । तं त्वोप-
दधे कामदुघमचित्तम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गि-
रखद्भ्रुवासीद” ॥ १० ॥ इति ॥

(११) अथेकादशमाह । “आदित्योऽमि दिवि श्रितः ।
चन्द्रमसः प्रतिष्ठा । तयोदमन्तः । विश्वं यत्तं विश्वं भूतं वि-
श्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्त्ता विश्वस्य जनयिता । तं त्वोप-
दधे कामदुघमचित्तम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देव-
तयाङ्गिरखद्भ्रुवासीद” ॥ ११ ॥ इति ॥

(१२) अथ द्वादशमाह । “चन्द्रमा अस्यादित्ये श्रितः ।
नक्षत्राणां प्रतिष्ठा । तयोदमन्तः । विश्वं यत्तं विश्वं भूतं वि-
श्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्त्ता विश्वस्य जनयिता । तं त्वोप-
दधे कामदुघमचित्तम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देव-
तयाङ्गिरखद्भ्रुवासीद” ॥ १२ ॥ इति ॥

(१३) अथ त्रयोदशमाह । “नक्षत्राणि स्य चन्द्रमसि श्रि-
तानि । संवत्सरस्य प्रतिष्ठा युष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यत्तं
विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्तृणि विश्वस्य जनयितृ-
णि । तानि व उपदधे कामदुघान्यचित्तानि । प्रजापतिस्त्वा
सादयतु । तथा देवतयाङ्गिरखद्भ्रुवासीद” ॥ १३ ॥ इति ॥

(१४) अथ चतुर्दशमाह । “संवत्सरोऽमि नक्षत्रेषु श्रितः ।
षष्ठानां प्रतिष्ठा । तयोदमन्तः । विश्वं यत्तं विश्वं भूतं विश्वं

सुभृतम् । विश्वस्य भर्त्ता विश्वस्य जनयिता । तं त्वोपदधे काम-
दुघमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा मादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वद्-
ध्रुवामीद" ॥ १४ ॥ इति ॥

(१५) अथ पञ्चदशमाह । "ऋतवः स्य संवत्सरे श्रिताः ।
मामानां प्रतिष्ठा युष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यत्तं विश्वं भूतं
विश्वः सुभृतम् । विश्वस्य भर्त्तारो विश्वस्य जनयितारः ।
तान् उपदधे कामदुघानक्षितान् । प्रजापतिस्त्वा मादयतु ।
तथा देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवामीद" ॥ १५ ॥ इति ॥

(१६) अथ षोडशमाह । "मामाः स्यर्तुषु श्रिताः । अर्द्ध-
मामानां प्रतिष्ठा युष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यत्तं विश्वं भूतं
विश्वः सुभृतम् । विश्वस्य भर्त्तारो विश्वस्य जनयितारः ।
तान् उपदधे कामदुघानक्षितान् । प्रजापतिस्त्वा मादयतु ।
तथा देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवामीद" ॥ १६ ॥ इति ॥

(१७) अथ सप्तदशमाह । "अर्द्धमामाः स्य मासु श्रिताः ।
अहोरात्रयोः प्रतिष्ठा युष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यत्तं विश्वं
भूतं विश्वः सुभृतम् । विश्वस्य भर्त्तारो विश्वस्य जनयितारः ।
तान् उपदधे कामदुघानक्षितान् । प्रजापतिस्त्वा मादयतु ।
तथा देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवामीद" ॥ १७ ॥ इति ॥

(१८) अथाष्टादशमाह । "अहोरात्रे स्याऽर्द्धमासेषु श्रिते ।
भूतस्य प्रतिष्ठे भवस्य प्रतिष्ठे । युवयोरिदमन्तः । विश्वं यत्तं
विश्वं भूतं विश्वः सुभृतम् । विश्वस्य भर्त्ता विश्वस्य जनयित्रौ ।
ते वामुपदधे कामदुघे अक्षिते । प्रजापतिस्त्वा मादयतु । तथा

देवतयाङ्गिरस्वद्भुवासीद” ॥ १८ ॥ इति । ‘भूतस्य’, च भवि-
ष्यतश्च जगतोऽहोरात्रार्धमासव्यवहारत्वात् अहोरात्रयोस्तत्-
प्रतिष्ठात्वं ॥

(१८) अथैकोनविंशमाह । “पौर्णमास्यष्टकामावास्या । अ-
न्नादाः स्थानदुघा युष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यत्नं विश्वं भूतं
विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्त्री विश्वस्य जनयित्रः । ता व उप-
दधे कामदुघा अचिताः । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देव-
तयाङ्गिरस्वद्भुवासीद” ॥ १८ ॥ इति । या च ‘पौर्णमासी’, या
च माघकृष्णष्टमीदेवता । यापि ‘अमावास्या’ देवता । ताः
सर्वा एकोनविंशेष्टकारूपाः तथाविधास्तिस्त्रो देवताः यूयं
‘अन्नादाः स्य’ बह्वन्नभक्षणशक्तियुक्ताः स्य, तथा ‘अन्नदुघः’
अस्माकमन्नमपादकाः स्य ॥

(२०) अथ विंशमाह । “राडसि बृहती श्रीरमोन्द्रपत्नी
धर्मपत्नी । विश्वं भूतमनुप्रभूता । त्वयोदमन्तः । विश्वं यत्नं
विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्त्री विश्वस्य जनयित्री ।
तां त्वोपदधे कामदुघामचिताम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु ।
तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुवासीद” ॥ २० ॥ इति । हे विंशेष्टके त्वं
‘राडसि’ राजमानासि । तथा ‘बृहती’ गुणैर्महत्यासि । ‘श्रीः’
सम्यत्प्रदासि । ‘इन्द्रपत्नी’ इन्द्रस्य पालयित्र्यासि । ‘धर्मपत्नी’
धर्मस्य पावयित्र्यासि । तथाविधा त्वं ‘भूतं विश्वं’ पूर्वमुत्पन्नं सर्वं
जगत् अनुसृत्य ‘प्रभूतम्’ बह्वलसि ॥

(२१) अथैकविंशमाह । “ओजोऽसि सहोऽसि । बलमसि

भ्राजोऽमि । देवानां धामासृतम् । अमर्त्यस्तपोजाः । त्वयो-
दमन्तः । विश्वं यत्नं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य
भर्त्ता विश्वस्य जनयिता । तं त्वोपदधे कान्मदधमक्षितम् । प्र-
जापत्तिस्त्वा मादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुवामोद" ॥ ११ ॥
इति । 'भ्राजः', बलहेतुरष्टमो धातुः । 'महः' शत्रूणामभि-
भवनं । 'बल' शरीरशक्तिः । 'भ्राजः' कान्तिः । हे एकविंशेष्टं
त्वं भ्राजःप्रसृतीनां स्वरूपभूतामि । तथा 'देवानामसृतं धाम'
विनाशरहितं स्थानममि, 'अमर्त्यः' मरणरहिता देवः । स च
'तपोजाः', तपसा हि देवत्वं लभ्यते । तादृशा देवस्त्वममि । यद्य-
प्यंजःप्रसृतीनि नपुंसकानि, तथाप्यमर्त्य इत्येतस्य पुल्लिङ्गत्वात्
तदनुसारेण भर्त्तव्यादिपुल्लिङ्गव्यवहारः ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ।

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

(१) इष्टकोपधानमन्त्राः प्रथमोऽभिहिताः । द्वितीयद्विती-
यचतुर्थपञ्चमेऽनुवाकेषु हेममन्त्रा उच्यन्ते । यदुक्तं सूत्र-
कारेण । 'चतुर्गृहीतं जुहोति त्वमग्ने रुद्र इति शतरुद्रीयस्य
रूपमपरं चतुर्गृहीतमग्नाविष्णु इति वसोधांराया अपरं
चतुर्गृहीतमन्नपत्र इत्यन्नहोमस्थापरं चतुर्गृहीतं सप्त ते अग्ने
समिधः सप्त जिह्वा इति विश्वप्रोः' इति । तत्रास्मिन् द्वितीये
शतरुद्रीयस्य प्रतिनिधिरूपं मन्त्रमाह । "त्वमग्ने रुद्रो असुरां

महो दिवः । त्वं शर्द्धो मारुतं पृच्छ ईशिषे । त्वं वातैररुणै
 र्यामि शङ्कयः । त्वं पूषा विधतः पामि नुत्तमा । देवा देवेषु
 अयध्वम् । प्रथमा द्वितीयेषु अयध्वम् । द्वितीयास्तृतीयेषु अय-
 ध्वम् । तृतीयाश्चतुर्थेषु अयध्वम् । चतुर्थाः पञ्चमेषु अयध्वम्
 पञ्चमाः षष्ठेषु अयध्वम् ॥ १ ॥ षष्ठाः सप्तमेषु अयध्वम् । सप्तमा
 अष्टमेषु अयध्वन् । अष्टमा नवमेषु अयध्वम् । नवमा दशमेषु
 अयध्वम् । दशमा एकादशेषु अयध्वम् । एकादशा द्वादशेषु
 अयध्वम् । द्वादशास्तयोदशेषु अयध्वम् । त्रयोदशाश्चतुर्दशेषु
 अयध्वम् । चतुर्दशाः पञ्चदशेषु अयध्वम् । पञ्चदशाः षोड-
 शेषु अयध्वम् ॥ २ ॥ षोडशाः सप्तदशेषु अयध्वम् । सप्तदशा
 अष्टादशेषु अयध्वम् । अष्टादशा एकत्रिंशेषु अयध्वम् ।
 एकत्रिंशो विंशेषु अयध्वम् । विंशा एकविंशेषु अय-
 ध्वम् । एकविंशा द्वाविंशेषु अयध्वम् । द्वाविंशास्तयोत्रिं-
 शेषु अयध्वम् । त्रयोविंशाश्चतुर्विंशेषु अयध्वम् । चतुर्विंशाः
 पञ्चविंशेषु अयध्वम् । पञ्चविंशाः षड्विंशेषु अयध्वम् ॥ ३ ॥
 षड्विंशाः सप्तविंशेषु अयध्वम् । सप्तविंशा अष्टाविंशेषु
 अयध्वम् । अष्टाविंशा एकत्रिंशेषु अयध्वम् । एकत्रिं-
 शास्त्रिंशेषु अयध्वम् । त्रिंशा एकत्रिंशेषु अयध्वम् ।
 एकत्रिंशा द्वात्रिंशेषु अयध्वम् । द्वात्रिंशास्तयस्त्रिंशेषु
 अयध्वम् । देवास्त्रिंशेकादशास्त्रिंशदस्त्रिंशाः उत्तरे भवत ।
 उत्तरवर्त्मान उत्तरसन्तानः । यत्काम इदं जुहोमि । तन्मे म-
 मृथ्यतां । वयं स्वाम पतयो रयोणां । भर्भुवः स्वः स्वाहा ॥ ४ ॥

इति । हे 'अग्ने' त्वं 'रुद्रः', घोरातनुयुक्तः, 'असुरः' शत्रूणां
 निर्मिता । 'दिवः' द्युलोकस्य, 'महः' उत्सवरूपः । हवि-
 र्हवनेनोत्सवकारित्वात् । त्वं 'मारुतं' शूर्द्धः' मरुतां ममन्धि बलं,
 बलत्वेन प्रमिद्धानां मरुद्गणानामपि त्वदनुग्रहेण बलं भवति ।
 अतः 'पृच्छ ईशिषे' मरुद्भिः सम्यक्तस्तदीयं मेन्यं नियमयमि । किञ्च
 त्वं 'शङ्खयः' सुखं प्राप्तः, वायुवेगैरुणवर्णैरग्नैः 'यामि' । किञ्च
 पोषकस्त्वं 'नुत्नना' स्वयमेव, 'यामि' । कान्, 'विधत्तः' हविषा
 परिचर्यान् विधत्ते यजमानान् । अस्याग्निस्वरूपस्य रुद्रस्य
 मूर्तिविशेषा देवास्त्रयस्त्रिंशत्मह्याकाः । तथा च मन्वान्तर-
 माम्नायते । त्रिंश चयस्य गणितो रजन्त इति । तथाविधाः
 हे 'देवाः', 'देवेषु', 'अयध्वं' अन्योऽन्यमाश्रयध्वं, मदनुग्रहाय प-
 रस्परं प्रीतियुक्ता भवन्वित्यर्थः । सामान्याकारेण मद्भिष्याक्तं पु-
 नर्विशेषाकारेण प्रपद्यते । त्रयस्त्रिंशत्मह्याकानां देवानां मध्ये
 एकैकस्य त्रयो मूर्तिविशेषाः । तत्र प्रथमस्य देवस्य मूर्ति-
 विशेषाः 'प्रथमाः', इत्युच्यन्ते । द्वितीयस्य देवस्य मूर्तिविशेषाः
 'द्वितीयाः', हे प्रथमदेव 'द्वितीयेषु' देवेषु, 'अयध्वं' द्वितीये-
 देवेः सह प्रीतियुक्ता भवन्तु । एवं द्वितीयादिषु त्रयस्त्रिंश-
 त्तेषु योजनीयं । ते एते मुख्यदेवाः 'त्रिंशकादशाः' त्रिगुणिता
 एकादशमह्याकाः लोकत्रयवर्त्तिनः । तथा च मन्वान्तर-
 माम्नातं । ये देवादिव्येकादशस्य पृथिव्यामध्येकादशस्याप्सु
 पथे महिनैकादशस्येति । ते च त्रिविधा अपि पुनः 'त्रिस्त्रय-
 स्त्रिंशाः' अवान्तरमूर्तिभेदादेकैकस्य 'मूर्तित्रयमित्येवं त्रिग-

णितास्त्रयस्त्रिंशत्पञ्चाकाः भवन्ति । तावन्तो हे देवाः 'उत्तरे भवत' उत्कृष्टा भवत । तदेवोत्तरत्वं स्पष्टीक्रियते । उत्तर-मुत्कृष्टं वर्त्म मार्गो येषान्ते 'उत्तरवर्त्मानः' स्वर्गमार्गप्रापका इत्यर्थः । उत्तरे 'उत्कृष्टाः' सत्त्वानः मालिकमूर्त्तिविशेषा येषान्ते 'उत्तरवर्त्मानः', अतएव रुद्रस्य मूर्त्तिविशेषानभिप्रेत्य रुद्राध्याये समाम्नातं । अथो ये अस्य सत्त्वानोहं तेभ्योकरं नम इति । अस्रदनुगृहपरा इत्यर्थः । तथाविधा हे देवाः 'यत्कामः' यद्विषयकामनायुक्तः सन्नहं 'इदं' द्रव्यं, 'जुहोमि', तत्फलं 'मे' मदर्थं, 'समृद्धतां' समृद्धं भवतु । दृष्टप्रसादादयं 'भूर्भुवःस्वर्लोकत्रये' 'रथीणां पतयः' धनस्वामिनः, 'स्याम', स्वाङ्गतमिदमस्तु ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ।

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीये शतरुद्रीयस्य प्रतिनिधिरूपो मन्त्र उक्तः । तृतीये वसोधारायाः प्रतिनिधिरूपो मन्त्र उच्यते । "अग्राविष्णु सजोषसा । इमा वर्द्धन्तु वाङ्मिरः । द्युस्त्रैर्वाजेभिरागतम् । राज्ञी विराज्ञी । सप्तज्ञी स्वराज्ञी । अर्चिः शोचिः । तपो-हरो भाः । अग्निः सोमो वृहस्पतिः । विश्वे देवा भुवनस्य गोपाः । ते सर्वे संङ्गत्य । इदं मे प्रावता वचः । वयं स्याम पतयो रथीणाम् । भूर्भुवः स्वः स्वाहा" ॥ १ ॥ इति ।

हे 'अग्नाविष्णू', 'मजोषसा' परस्परं मयापि सह समान-
प्रोतो, 'वां' युवां, 'दमा गिरः' मदोयाम्भुतिरूपा वाचः, वर्द्ध-
यन्तु' परितोषयन्तु । युवामपि 'युष्मैः', धनैः, 'वाजैभिः'
अश्वैश्च सह, 'आगतं' दह कर्मणि भूमागतं । राजादयो देव-
ताविशेषाः । 'राज्ञो' राजमाना । 'विराज्ञो' विशेषण राज-
माना । 'मम्राज्ञो' मम्ययाजमाना । 'स्वराज्ञो' आभरण-
दोषादिनैरपेक्ष्येण स्वयमेव राजमाना । 'अर्चिः' ज्वालाभिसा-
निनो, 'शाचिः' कान्त्यभिसानिनो देवता । 'तपः' मन्त्राप-
शक्तिः । 'हरः' पापहरणशक्तिः । 'भाः' पदार्थावभासनशक्तिः ।
अग्न्यादयः प्रमिद्धाः । ते सर्वे 'भुवनस्य', 'गोपाः' रक्षकाः सन्तः,
'सङ्गत्य' मया सम्बध्य, 'मे' मदोयं, 'ददं' प्रार्थनारूपं, 'वचः',
'प्रावत' प्रकर्षण रक्षत । वयमित्यादि पूर्ववत् ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ।

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

(१) तृतीये वमोर्धारायाः प्रतिनिधिरूपं सन्त उक्तः ।
यथा महाचयने शतहृदीयं वमोर्धारा चतुर्भयमस्ति । तद्व-
दन्नस्यन्नस्य जुहोतीत्येवमन्नहोमाण्यस्ति । तद्वद्व्याणन्नहोमार्था
मन्त्रश्चतुर्थेऽभिधीयते । "अन्नपतंऽन्नस्य नां दं हि । अन्नमो-
वस्य शुश्रिणः । प्रं प्रदां तारं तारिषः । ऊर्जं ना धं हि
द्विपदे चतुष्पदे । अग्ने पृथिवीपते । माम वीरुधां पत ।

त्वष्टः समिधां पते । विष्णवाशानां पते । मित्र सत्यानां पते ।
 वरुण घर्मणां पते ॥ १ ॥ मरुतो गणानां पतयः । रुद्र पशू-
 नां पते । इन्द्रैजमां पते । बृहस्पते ब्रह्मणस्पते । आरुचा रो-
 चेहः स्वयम् । रुचा रूचे रोचमानः । अतीत्यादः स्वरा-
 भरेह । तस्मिन् योनौ प्रजनौ प्रजायेय । वयः स्याम पत-
 यो रयीणां । भूर्भुवः स्वः स्वाहा ॥ २ ॥ इति । हे 'अन्न-
 पते' अन्नस्य पालकाग्ने, 'नः' अस्माभ्यं, 'अन्नस्य', मारं 'देहि' ।
 कीदृशस्य । 'अनमीवस्य' आरोग्यहेतोः, 'शुग्निणः' बलहेतोः,
 'प्रदातारं' प्रकर्षेण तुभ्यं हविषो दातारं, मां 'प्रतारिषः'
 प्रकर्षेण तारय, दारिद्र्यादुत्तीर्णं कुरु । 'नः' अस्मादीयं, 'दि-
 पदे' मनुष्याय, 'चतुष्पदे' पशवे च, 'ऊर्जं धेहि' चोरादि-
 रसं मयादय । अन्यादयो बृहस्पत्यन्ता देवाः पृथिव्यादीनां
 पालकाः । तादृशा हे देवाः भवदनुग्रहात् 'अहं', 'स्वयं' एव
 परनैरपेक्ष्येण, 'रुचा' दीप्या, 'रोचे' सर्वतो दीप्ये । तथा स्वयं
 'रोचमानः' दीप्यमानः, 'रुचा' स्वकीयया दीप्या, 'रूचे'
 परानपि प्रकाशयामि । हे अग्ने 'अदः' मानुषसुखं 'अतीत्य',
 'इह' अस्मिन् कर्मणि, 'स्वराभर' स्वर्गसुखमानय । 'तस्मि-
 न्योनौ' तथाविधे स्वर्गममानसुखयुक्ते स्थाने, 'प्रजनौ' प्रजात्य-
 त्तिहेतौ, 'प्रजायेय' पुत्रादीनुत्पादयेय । वयमित्यादि पूर्ववत् ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

(१) चतुर्थेऽन्नहोममन्त्र उक्तः । पञ्चमे विश्वप्रोनामको होम-
मन्त्र उच्यते । “मग्न ते अग्ने समिधः मग्न जिह्वाः । मग्न क्षयः
मग्न धाम प्रियाणि । मग्न होत्रा अनुविद्वान् । मग्न योनोरा-
पृणस्त्रा दृतेन । प्राची दिक् । अग्निर्देवता । अग्निः स दिशां देवं
देवतानामृच्छतु । यो मैतस्ये दिशोऽभिदामति । दक्षिणा दिक्
इन्द्रा देवता ॥ १ ॥ इन्द्रः स दिशां देवं देवतानामृच्छतु । यो
मैतस्ये दिशोऽभिदामति । प्रतीची दिक् । सोमो देवता ।
सोमः स दिशां देवं देवतानामृच्छतु । यो मैतस्ये दिशोऽभि-
दामति ॥ २ ॥ उदिची दिक् । मित्रावरुणो देवताः । मि-
त्रावरुणौ स दिशां देवो देवतानामृच्छतु । यो मैतस्ये दिशो-
ऽभिदामति । ऊर्ध्वा दिक् । बृहस्पतिर्देवता । बृहस्पतिः स
दिशां देवं देवतानामृच्छतु । यो मैतस्ये दिशोऽभिदामति ।
इयं दिक् । अदितिर्देवता । अदितिः स दिशां देवो देवताना-
मृच्छतु । यो मैतस्ये दिशोऽभिदामति । पुरुषा दिक् । पुरुषो
मे कामान् मभर्तुयतु । अन्धा जामृतिः प्राण । अमावर्हि ।
वधिर आक्रन्दय तरपान । अमावर्हि । उपमंशोय । अह-
मभो ज्योतिरशीय । अहमभा षोशीय वधः स्थाम पतथा
रथीणाम् । भुभुवः स्वः स्वाहा” ॥ ३ ॥ इति । ह ‘अग्नः’,
तव ‘समिधः’, मग्नमङ्गाकाः, अग्न्यादुस्वर्गपलाशशमीविकङ्क-
ताशनिहतवृक्षपुष्करपर्णरूपाः । अतएव सूत्रकार आधान-
प्रकरणे यथोक्तमभारान् मग्नमन्त्रकान्नुक्तंति । वानस्पत्या

इत्युपसञ्चहार । ज्वालारूपाः 'जिह्वाः', 'सप्त' । तथा चाथर्वणि-
 का आमनन्ति । काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या
 च सुधूमवर्णा । स्फुल्लिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी लोलायमाना
 इति सप्तजिह्वा ॥ 'इति पुरुषो मन्वाः, ते च यथोक्तममित्-
 मम्पादनार्थाः सप्तमह्याकाः अथो रूपं कृत्वा यदश्वत्ये तिष्ठ
 इत्यादयः समाह्वताः । 'प्रियाणि', 'धाम' स्थानानि,
 आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निमभ्यावसथ्यं प्राजाहिताग्नीध्यास्थानि
 सोमयागेन बलिधारकाणि सप्तमह्याकानि । 'होत्रा' होत्र
 प्रमुखा वषट्कर्त्तारः । होता प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छमी पोता
 नेष्टाच्छावाक आग्नीध्रश्चेति सप्तमह्याकाः तादृशाः । सप्तम-
 मिधादियुक्तस्त्वं 'अनुविद्वान्' आहवनीयस्थानान्यनुक्रमेण जा-
 नन्, 'सप्त', 'योनीः' आहवनीयादिस्थानानि, 'घृतेन', सर्वतः
 पूरय । इयं प्राची दिग् दृश्यते, तस्या दिशः 'अग्निर्देवता',
 अग्निर्हि तां दिशं पालयति । एवं मति 'यः' शत्रुः, मां 'एत-
 स्याः', दिशः सकाशात्, 'अभिदामति' हिनस्ति, 'सः', शत्रुः,
 'दिशां', देवानां च मध्ये प्राक्दिक्पालकं 'अग्निं', 'देवं',
 'अच्छतु' प्राप्नोतु, सोऽग्निरेव तं शत्रुं निवारयिष्यतीत्य-
 भिप्रायः । एवं दक्षिणादिषु योज्यं । इयं दिगित्यनेनाधरा
 दिक् प्रदर्शयते । 'अदितिः' भूमिः, तस्या दिशः 'देवता' । पुरु-
 षो दिगित्यनेन सर्वत्र परिपूर्णः परमात्मा सर्वदिक्ममष्टिरूप
 इत्युच्यते । स च 'पुरुषः' मदीयान् 'कामान्', समृद्धान् करोतु ।
 याऽयंप्राणवायुमुखनासिकावर्त्ती सोऽयं दर्शनशक्त्यभावादन्धः ।

उच्छ्वासक्रियायामप्रमत्तत्वात् 'जागृविः', हे 'प्राण', 'अमावेहि'
तादृशो भूत्वा समागच्छ । अपानवायुः श्वणशक्ताभावात् 'वधि-
रः' । उदरमध्ये क्रन्दनस्य ध्वनिविशेषस्य हेतुत्वात् 'क्रन्दयितः'
हे अपानवायो तादृशः मन् आगच्छ । तयोः प्राणापानदे-
वयोः प्रमादात् 'अहं', 'उषमं' उपमन्दैनन्दनवर्त्तिनं उप-
कालं, 'अशीय' प्राप्नुयां । स एवार्थः स्पष्टोक्रियते । हे 'अमो'
प्राण, 'अहं' 'ज्योतिरशीय' प्रकाशं प्राप्नुयां, न कदाचिद-
प्यन्वकारं । किञ्च हे 'अमो' प्राण, 'अहं' लत्प्रमादात् 'अपः'
वृष्टिजलादिकं 'अशीय' प्राप्नुयां । वयमित्यादि पृथ्वीत् ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ।

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

(१) पञ्चमे विद्यप्रोनामको होममन्त्रोऽभिहितः । षष्ठे तृ-
पस्पर्शनादिमन्त्रा अभिधीयन्ते । तत्र बोधायनः । अथाग्नि-
मभिमृशति । यत्तेऽचितमिति । पाठस्तु । “यत्तेऽचितं यद् चितं
ते अग्ने । यत्त ऊनं यद् तेऽतिरिक्तम् । आदित्याभिरङ्गिरमश्चि-
न्वन्तु । विश्वे ते देवाश्चितिषापूरयन्तु । चितश्चामि मच्चित-
श्चास्त्वग्ने । एतावाऽश्चामि भृयाऽश्चास्त्वग्ने” इति । हे 'अग्ने', 'ते'
तव सम्बन्धि, 'यत्' अङ्गं, 'अचितं' चयनकालं विस्मृतं । 'ते'
तव सम्बन्धि, 'यद्' यदपि अङ्गं, 'चितं' अविस्मरणेन चयनं
कृतं । किञ्च 'ते' तव सम्बन्धि, 'यत्' अङ्गं, 'ऊनं' मन्त्रादि-

विकलं, 'ते' तव, 'यद्' यदणङ्गं, 'अतिरिक्तं', 'तत्' सर्व्वमङ्गं, 'आदित्याः', देवाः 'अङ्गिरसः', महर्षयश्च, 'चिन्वन्' यथा-
शास्त्रञ्चयनं कुर्वन्तु । 'विश्वे' सर्व्वे, 'देवाः', 'ते' लदीयां,
'चितिमापूरयन्तु' हे 'अग्ने', त्वमनेन प्रकारेण 'चितश्चामि'
अस्माभिरादौ चितोऽमि, पश्चाद्देवैः 'सञ्चितश्चामि' सम्यक्
चितोऽमि, एकविंशतिभिरिष्टकाभिर्यावान् सम्यस्यते, हे 'अग्ने',
त्वं 'एतावान्' अपि 'अमि', फलतः 'भूयान्', अपि 'अमि' ॥

(२) कल्पः । लोकं पृणति लोकं पृणा उपदधातीति । ते
एते द्वे ऋचौ । तत्र प्रथममाह । "लोकं पृण किद्रं पृण ।
अथो सीद शिवा त्वम् । इन्द्राग्नी त्वा वृहस्पतिः । अस्मिन्
योनावशोषदन् ॥ १ ॥ तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुवासीद" इति ।
हे इष्टके 'लोकं' चयनार्थं प्रदेशे पूर्व्वोक्ताभिरिष्टकाभिरना-
क्रान्तमवशिष्टं स्थानं, 'पृण' पूरय । तथा 'किद्रं पृण' द्वयोर्-
ष्टकयोर्मध्ये किञ्चिदपि किद्रं यथा न दृश्यते तथा पूरय,
अत्यन्तं संक्षिप्ता भवेत्यर्थः । 'अथो' अपि च, 'त्वं', 'शिवा'
शान्ता सती, 'सीद' अवतिष्ठस्व । 'इन्द्राग्नी', 'वृहस्पतिः', चेत्येते
देवाः 'अस्मिन् योनौ' स्थाने, त्वं 'अशोषदन्' सादितवन्तः ।
तथेन्द्रादिदेवतया अङ्गिरोभिरिवोपहितामतो 'भुवासीद'
स्थिरा भूत्वेह तिष्ठ ॥

(२) अथ द्वितीयमाह । "ता अथ सुददोहमः । सोमः
श्रीणन्ति पृथ्वयः । जन्मन्देवानां विशः । त्रिष्वारोचने दिवः
तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुवासीद" इति । दिवो रोचने स्वर्गस्य

प्रकाशके, 'अस्य जन्मन्' यजमानस्य जन्मनि निमित्तभूते सति, 'देवानां', सम्बन्धिन्यः 'विशः' प्रजारूपाः, 'पृथयः' अल्पगो-
सदृशाः, 'स्रद्धदोहसः' अन्नस्य दोहयित्र्यः, 'ताः' इष्टकाः, 'सोमं', 'श्रीणन्ति' पक्वं कुर्वन्ति, 'कदा' 'त्रिषु' मवनेषु, आ
ममन्ताद्यानि प्रातःमवनादीनि तेषु निरन्तरं सोमपाके हेतव
एता इष्टका इत्यर्थः । एता इष्टका यदेवतासम्बन्धिन्यः तथा
देवतयेत्यादि पूर्ववत् ॥

(४) अथ महाग्निचयने आग्नेया गायत्रिया प्रथमां चित्ति-
मभिमृशेदित्यादिना पञ्चभिर्हविर्भिः पञ्चानां चित्तीनां स्पर्शन-
मुक्तं । इह तु चित्तेरेकत्वात् पञ्चभिरप्येकमेवाभिमृशेत् । तत्र
प्रथमामाह । "अग्ने देवाः इहावह । जज्ञानो वृक्तबर्हिषे ।
असि होता न ईक्षः" इति । हे 'अग्ने', त्वं 'इह' कर्मणि,
'देवानावह' । 'जज्ञानः' उत्पन्न एव मन्, 'नः' अस्माकं, 'वृक्त-
बर्हिषे' अनिष्यन्नयज्ञनिष्यन्त्यर्थे, 'होता', होमनिष्पादकः ।
'ईक्षः' स्तुत्यर्थ, 'असि' ॥

(५) अथ द्वितीयामाह । "अगन्म महा मनसा यंविष्ठम् ॥
१ ॥ यो दीदाय समिद्धः स्वे दुराणे । चित्तभानू रोदसी
अन्तर्ह्वी । स्वाहुतं विश्वतः प्रत्यञ्चम्" इति । 'यः' अग्निः, 'स्वे
दुराणे' स्वकीयेष्टहे, 'समिद्धः' सम्यक्प्रज्वलितः, 'दीदाय'
दीपयान् । तमग्निं 'मनसा', 'अगन्म' वयं प्राप्तवन्तः । कीदृशं,
'महा' गुणैर्महान्तं पूज्यं वा, 'यंविष्ठं' युवतमं, 'स्वाहुतं' सुष्ठु
होमेन तर्पितं, 'विश्वतः प्रत्यञ्चं' सर्व्वेताऽभिमुखं, 'ह्वी',

‘रोदमी’, ‘अन्तः’ विस्तीर्णयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये, ‘चित्रभानुः’ विचित्ररश्मिः, ‘यः’, ‘दीदाय’, इत्यन्वयः । यद्वा चित्रभानु-
मिति द्वितीयार्थत्वेन व्याख्येयं ॥

(६) अथ तृतीयांशमाह । “मेधाकारं विदथस्य प्रसाधनम् ।
अग्निं होतारं परिभूतमं मतिम् । त्वामर्भस्य हविषः समान-
मिन् । त्वां महे वृणते नरो नान्यं तत्” इति । हे चित्तिरूप
त्वां ‘अग्निं’, स्पृशामीति शेषः । कीदृशं, ‘मेधाकारं’ ग्रन्थतदर्थ-
धारणशक्तिर्मेधा तां करोतीति मेधाकारः तं, ‘विदथस्य’
यज्ञस्य, ‘प्रसाधनं’ प्रकर्षेण साधनभूतं, ‘होतारं’ देवानामा-
ह्वयितारं, ‘परिभूतमं’ शत्रूणामतिशयेन तिरस्कृत्तारं, ‘मतिं’
मननीयं, ‘अर्भस्य’ अल्पस्य, अपि ‘हविषः’, ‘समानमिन्’ सदृशमेव,
न ह्येतावद्धविः स्वीकरोति न तत्त्वमित्येवं वैषम्यं, ‘नरः’ मनुष्या
यजमानाः, सर्वत्र ‘महः’ महनीयं, ‘त्वां’, ‘वृणते’ सम्भजन्ते,
‘तदन्यं’, कश्चिदपि यज्ञनिर्वाहार्थं ‘न वृणते’ ॥

(७) अथ चतुर्थीमाह । “मनुष्यं त्वा निधीमहि । मनुष्य-
त्समिधीमहि । अग्ने मनुष्यदङ्गिरः ॥ १ ॥ देवान् देवायते यज”
इति । हे ‘अग्ने’, त्वां ‘मनुष्यं निधीमहि’, यथा कथञ्चिन्नमनुष्यं
बन्धुं सखायं वा कचिद्विस्त्रम्भेण स्थापयामः तथा त्वामप्यस्मिन्
कर्माणि विस्त्रम्भेण स्थापयामः । तथा ‘मनुष्यत्’ कस्मिंश्चिन्नमनुष्य
इव, त्वयि विस्त्रम्भाः सन्तः त्वां ‘समिधीमहि’ सम्यक् प्रज्वालया-
मः । हे ‘अङ्गिरः’ अङ्गसौष्ठवयुक्ताग्ने, ‘मनुष्यत्’ मनुष्य च्छलिगिव,
‘देवायते’ देवानात्मन इच्छते यजमानाय, ‘देवान्’, ‘यज’ पूजय ॥

(८) अथ पञ्चमीमाह । “अग्निर्हि वाजिनं विभे । ददाति विश्वचर्षणिः । अग्नी राये स्वाभुवम् । स प्रीतो याति वार्यम् । इषः स्तोत्रभ्यः आभर” इति । विश्वचर्षणयो मनूया यस्यासौ ‘विश्वचर्षणिः’ सर्व्वमनुष्योपकारकः । ‘अग्निर्हि’ अयमग्निः खलु, ‘विभे’ प्रजायै, ‘वाजिनं’ अन्नं, ‘ददाति’ । अयं ‘अग्निः’, ‘राये’ धनार्थं, यजमानानां धनदानाय, ‘स्वाभुवं’ स्रष्टु सर्व्वतो भूमिं, प्राप्तवानिति शेषः । ‘मः’ अग्निः, ‘प्रीतः’, मन् ‘वार्यं’ वरणीयं यजमानं, ‘याति’ प्राप्नोति । हे अग्ने ‘स्तोत्रभ्यः’ यजमानेभ्यः, ‘इषं’ अन्नं, ‘आभर’ सम्पादय ॥

(९) कल्पः । चालालात् पुरीषमाहृत्य पृष्ठे दिवोति वैश्वानर्यर्चाचितावधूहति माचितिर्भवतीति । पाठस्तु । “पृष्ठे दिवि पृष्ठे अग्निः पृथिव्यां । पृष्ठे विश्वा ओषधीराविवेश । वैश्वानरः सहसा पृष्ठे अग्निः । स नो दिवा स रिषः पातु नक्तम्” ॥ ४ ॥ इति । पृष्ठ इत्यत्र सकारलोपः छान्दसः । अयमग्निर्दिवः ‘पृष्ठः’ आदित्यरूपेणवास्थितः । ‘पृथिव्यां’ इह, पाकप्रकाशकारित्वेनावस्थितः । तथा फलपाककारी मन् ‘पृष्ठः’ सम्बन्धः । सर्व्वा अपि ‘ओषधीः’ ‘आविवेश’ । वैश्वानरोऽग्निः, ‘सहसा’ बलेन, ‘पृष्ठः’ सम्बन्धः, ‘मः’ तादृशः, ‘नः’ अस्मान्, ‘दिवारिषः’ द्विषकान्, ‘पातु’ । ‘नक्तं’ रात्रावपि, ‘सः’, अस्मान् ‘पातु’ ॥

इति षष्ठेऽनुवाकः ।

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

(१) षष्ठे स्पर्शनाद्यर्था मन्त्रा उक्ताः । एतावता नाचिकेत-
चयनस्यापेक्षिता मन्त्रा उक्ताः । अथानुवाकचतुष्टयेन ब्राह्म-
णमभिधीयते । तत्रास्मिन् सङ्गमानुवाके नाचिकेताग्निदेवतो-
पासनमभिधीयते । “अयं वाव यः पवते । सोऽग्निर्नाचिकेतः ।
स यत्पाङ् पवते । तदस्य शिरः । अथ यदक्षिणा । स दक्षिणः
पक्षः । अथ यत्प्रत्यक् । तत्पुच्छम् । यदुदङ् । स उत्तरः पक्षः
॥ १ ॥ अथ यत्संवाति । तदस्य समञ्चनञ्च प्रसारणञ्च । अथो
सम्पदेवास्य सा” इति । ‘अयं वाव’, प्रत्यक्षतो दृश्यमान एव,
‘यः’ वायुः, ‘पवते’ सञ्चरति । ‘सः’ अयं पूर्वोक्तनाचिकेताग्नि-
देवस्वरूपः । ‘सः’ वायुः, प्राग्दिगभिमुखः सञ्चरतीति ‘यत्’,
‘तदस्य’ नाचिकेताग्नेः, शिरःस्थानीयं, अनन्तरं दक्षिणस्यां दिशि
‘सञ्चरतीति ‘यत्’, सोऽयं पक्षाकारस्य नाचिकेताग्नेः ‘दक्षिणप-
क्षः’ । ‘अथ’, प्रत्यङ्मुखः सञ्चरतीति ‘यत्’, ‘तत्’, पुच्छस्थानीयं ।
‘अनन्तरं’ उत्तराभिमुखं सञ्चरतीति ‘यत्’, ‘सः’, अयं ‘उत्तरः
पक्षः’ । ‘अथ’, ‘संवाति’ सम्भूय सर्वत्र प्रसरतीति, ‘यत्’,
‘तत्’, ‘अस्य’ अग्नेः, सङ्कोचो विकाशश्च । अपिच येयं शिर-
आदिकल्पना ‘सा’ इयं, ‘असा’ अग्नेः, ‘सम्पदेव’ ध्यानार्थं
सम्पादनमेव । एवं सप्ताद्य ध्यायेदित्यर्थः ॥

(२) अथ पूर्वोक्तस्य चयनस्येदानीमुक्तस्य ध्यानस्य समानं
फलं दर्शयति । “सः हवा अस्मै स कामः पद्यते । यत्कामो
यजते । सोऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उचैनमेवं वेद्” इति ।

नाचिकेतो नाम कश्चित् उद्दालकस्य पुत्रः उत्तरानुवाके वक्ष्यते
तन्नाम्ना प्रसिद्धो 'नाचिकेतः' लोकोऽमीत्यादिमन्त्रमाध्याग्निः तं,
पूर्वाक्तप्रकारेण 'यस्मिन्ते' । 'यः' अण्यन्यः, कश्चिदयं वाव यः
पचत इत्याद्युक्तप्रकारेणोपास्ते । उभयविधः स पुरुषो यद्वि-
षयकामनायुक्तो नुतिष्ठति 'स कामोऽस्मै', 'सम्यद्यते' सम्यक्
प्राप्यते ॥

(३) तस्याग्नेराधारत्वेन हिरण्यध्यानं विधत्ते । "यो ह वा
अग्नेर्नाचिकेतस्यायतनं प्रतिष्ठां वेद । आयतनवान् भवति ।
गच्छति प्रतिष्ठाम् ॥ २ ॥ हिरण्यं वा अग्नेर्नाचिकेतस्यायतनं
प्रतिष्ठा । य एवं वेद । आयतनवान् भवति । गच्छति प्रति-
ष्ठाम्" इति । 'आयतन' आधारः, 'प्रतिष्ठा' चिरमवस्थानं,
हिरण्येष्टकानां नाचिकेताग्नावुपहितत्वात् 'हिरण्यं', अस्य आधा-
रः । तत्रैवास्य चिरकालावस्थितिः । हिरण्यस्याकारद्वयध्याने-
नासौ गृहवान् भूत्वा चिरकालस्थितिं लभते फलस्य पुन-
र्वचनमुपसंहारार्थं ॥

(४) अथ हिरण्यशरीरत्वेन ध्यानं विधत्ते । "यो ह वा
अग्नेर्नाचिकेतस्य शरीरं वेद । शरीर एव स्वर्गः लोकमेति ।
हिरण्यं वा अग्नेर्नाचिकेतस्य शरीरम् । य एवं वेद । शरीर
एव स्वर्गं लोकमेति" इति । हिरण्यस्य, शरीरत्वध्यानेन मनु-
ष्यशरीरसहितस्यैव स्वर्गप्राप्तिः ॥

(५) फलान्तरं दर्शयति । "अथो यथा रूक्म उत्तमो भा-
व्यात् ॥ १ ॥ एवमेव स तेजसा यशसा । अस्मिन् लोकेऽमुनि-

५५ भाति” इति । अपि च ‘यथा’, लोके ‘रुक्मः’ सौवर्णाभ-
रणविशेषः । उत्कर्षेणाग्नौ ‘तप्तः’, सन् खनिष्ठां कालिकां
परित्यज्य विस्मृतं भासेत् । ‘एवमेव’, ‘सः’ हिरण्यभाता,
शरीरकान्धा कीर्त्या च लोकद्वये प्रकाशते ॥

(६) अथाग्निचिता तदुपासकेन च प्राप्यानां लोकाना-
मत्युत्तमत्वं वक्तुं लोकविभागं दर्शयति । “उरवो हवै नामैते
लोकाः । येऽवरेणादित्यम् । अथ हैते वरीयाऽमो लोकाः ।
ये परेणादित्यम् । अन्तवन्तः ह वा एष च्यं लोकं जय-
ति । योऽवरेणादित्यम् । अथ हैषोऽनन्तमपारमच्यं लोकं
जयति । यः परेणादित्यम्” इति । द्विविधाः स्वर्गलोकाः
आदित्यलोकादर्वाञ्च उपरितनाञ्च । तत्र ‘आदित्यमवरेण’
‘आदित्यादर्वाञ्चः’, ‘ये लोकाः’ स्वर्गविशेषाः । ते सर्वेऽपि ‘उरवः’
विस्तीर्णाः, इति ‘नाम’ प्रसिद्धं । अथ ‘ये’ स्वर्गलोकाः, ‘आदित्यं
परेण’ आदित्यलोकात् पुरस्तात्, वर्त्तन्ते । ‘एते’, ‘वरीयांसः’
अतिशयेन विस्तीर्णाः । एवं सति ‘यः’ पुमान्, आदित्यादर्वाञ्चं
लोकं प्राप्नोति । ‘एषः’ पुमान्, ‘अन्तवन्तं’ विनाशयुक्तं, ‘च्यं’
परस्परमेकैकापेक्षया चयार्हं, तादृशं ‘लोकं’, प्राप्नोति । य-
स्त्वादित्यात् पराञ्चं प्राप्नोति । ‘एषः’ पुमान्, ‘अन्तमपारं’
आतानवितानाभ्यामवसानरहितं, ‘अच्यं’ भोग्यवस्तुचयर-
हितं, ‘लोकं’ प्राप्नोति ॥

(७) एवं विभागे व्यवस्थिते सति नाचिकेताग्निं चिन्त-
स्तस्योपासकस्य चोपरितन्लोकप्राप्तिफलं दर्शयति । “अनन्तः

ह वा अपारमक्ष्यं लोकं जयति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते ।
य उ चैनमेवं वेद” इति ॥

(८) आदित्यमण्डलार्धवर्त्तिनं, ब्रह्मलोकं प्राप्तस्यायुः-
क्षयहेतुभूतकालपारतज्याभावं दृष्टुं न्तेन दर्शयति । “अथो
यथा रथे तिष्ठन् पक्ष्मी पर्यावर्त्तमाने प्रत्यपेक्षते । एव-
महोरात्रे प्रत्यपेक्षते । नास्याहोरात्रे लोकमाप्नुतः । योऽग्निं
नाचिकेतं चिनुते । य उ चैनमेवं वेद” ॥ ४ ॥ इति ।
अत्युन्नतस्य रथस्योपरिवर्त्तमानः पुरुषो रथस्य पार्श्वयो-
रधोभागे पुनः पर्यावर्त्तमाने ‘पक्ष्मी’ उभे चक्रे, स्वस्मादत्य-
न्तमधस्तनत्वेन प्रतिक्षणं पश्यति । एवमभो ब्रह्मलोके वर्त्तमानः
पुरुषोऽधस्तनेषु मनुष्यादिलोकेषु प्राणिनामायुःक्षपणाय पुनः
पुनः पर्यायवर्त्तमाने ‘अहोरात्रे’, स्वस्मादत्यन्तनीचत्वेन प्रति-
क्षणं पश्यति । ‘यो नाचिकेतमग्निं चिनुते’, यशोपास्ते उभय-
विधस्य ‘अस्य’, ‘लोकं’, ‘अहोरात्रे’, ‘न’, प्राप्नुतः । ब्रह्मलोके
हि नैते अहोरात्रे अत्यल्पे प्रभरतः किन्तु कल्पमात्रमेकमहः
तस्मादितरलोकेष्विव ‘नास्य’, आयुः क्षीयते ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ।

अथ अष्टमोऽनुवाकः ।

(९) सप्तमे नाचिकेताग्न्युग्रामनं पक्ष्याकारवायुदेवतावि-
षयमुक्तं । अष्टमे ब्रह्मलोकप्राप्तिप्रक्षणस्य तत्फलस्य मृत्युरा-
हित्यमुपाख्यानेन दर्शयति । तत्रादौ, नाचिकेतमः प्रश्नं दर्श-

यति । “उशन ह वै वाजश्रवसः सर्व्ववेदसन्ददौ । तस्य ह नाचिकेता नाम पुत्र आस । तः ह कुमारः सन्तम् । दक्षिणासु नीयमानासु अद्भ्या विवेश । स होवाच । तात कस्मै मां दास्यसीति द्वितीयं तृतीयम्” इति । वाजोऽन्नं तद्दान-निमित्तं श्रवः कीर्त्तिर्यस्यासौ वाजश्रवाः, कश्चिन्मुनिर्गौतम-गोत्रोत्पन्नः तस्य पुत्र उद्दालकाख्यो मुनिः ‘वाजश्रवसः’, स च कदाचित् सर्व्वस्वदक्षिणाकेन विश्वजिदादियागेन ‘उशन’ तत्फलं कामयमानः, यागमध्ये ‘सर्व्ववेदसं’ सर्व्वस्वं, अतिगम्यः ‘ददौ’ । तस्मिन् काले ‘तस्य’ उद्दालकस्य, कश्चित् ‘पुत्रः’ ‘नाचिकेतः’, नामक आसीत्, स चोपनयनयोग्यवयस्कः कुमारो भूत्वा तदा वर्त्तते । ‘तं कुमारं सन्तं’ नाचिकेतसं, अतिजः प्रति ‘दक्षिणासु’, पित्रा ‘नीयमानासु’, अतिशयेन ‘अद्भ्या’, ‘प्राविवेश’, यथाशास्त्रं दक्षिणा दातव्येत्येषा बुद्धिः ‘अद्भ्या’, अतिशयः अद्भ्याविशिष्टः ‘सः’ कुमारः, मनस्वेवं विचारयामास, कर्मषाड्गुणार्थं पित्रा सर्व्वस्वं दातव्यं, अहञ्च पितुः स्वं, तस्माद्दातव्योऽहमिति विचार्य पितरं प्रत्येवं ‘उवाच’, हे ‘तात’ हे पितः ‘कस्मै’ अतिजे, ‘मां दास्यसीति’ । तदानीं बालोऽयं मुग्ध इति तदचनमुपेक्ष्य तृष्णीं स्थितं पितरं प्रति ‘द्वितीयं’ वारं, ‘तृतीयं’ वारं, च तथैवोवाच ॥

(२) पुत्रस्य प्रश्नं दर्शयति । “तः ह परीत उवाच । मृत्यवे त्वा ददामि” इति । अयं तावन् मुग्धो न भवति । किन्तु धूर्त्त इत्येवं कुपितः सन् तदाभिमुखेन पर्यावृत्तः कोपावेशान्

‘मृत्यवे त्वा ददामीति’ तं कुमारं ‘उवाच’ । अस्मिन्नवसरे काचिददृश्यमानशरीरा दैवो वाक् । तं नचिकेतसं समनु-
जग्राह ॥

(३) तदनुग्रहप्रकारं दर्शयति । ‘तः ह स्तोत्रितं वागभि-
वदति ॥ १ ॥ गौतम कुमारमिति । स होवाच । परेहि मृत्या-
गृहान् । मृत्यवे वै त्वा ददामीति” इति । कोपयुक्तं पितृस्नद-
चनं श्रुत्वा पितुः सकाशात् परतो गन्तुं सह ‘उत्थितं’, कुमारं
अभिमुखीकृत्यानुग्रहपरा दैवो ‘वाक्’, ‘इति’ एवं, ‘वदति स्म’ ।
किमिति तदुच्यते । हे गौतमगोत्रात्पुत्र नचिकेतः ‘सः’
खलु तव पिता, एवं ‘उवाच’ । तदचनस्यायमभिप्रायः, हे पुत्र
‘मृत्यागृहान्’, ‘प्रतिपरेहि’ गच्छ । ‘मृत्यवे’, त्वामहं दत्तया-
नस्मीति ॥

(४) इत्थं तत्पितुरभिप्रायं विशदीकृत्य सा वाग्देवता,
कुमारमनुग्रहीतुं बुद्धिप्रदानं करोति । “तं वै प्रवमन्तं ग-
न्तामीति होवाच । तस्य स्म तिस्रा रात्रोरनाश्वान् गृहे वम-
तात् । स यदि त्वा पृच्छेत्, कुमार कति रात्रोरवात्सीति ।
तिस्र इति प्रतिब्रूयात् । किं प्रथमाः रात्रिमशू इति ॥ १ ॥
प्रजान्ति इति । किं द्वितीयामिति । पशूः स्त इति । किं
तृतीयामिति । साधुकृत्यान्” इति । हे नचिकेतः यमो यदा
गृहान्निर्गत्य यत्र कापि प्रवसति । ‘तं प्रवमन्तं’, निश्चय्य तद्गृहं
‘गन्तामि’ गमिष्यमि, गच्छत्यर्थः । एवमुक्त्वा पुनरप्येवं ‘उवा-
च’, ‘तस्य’ यमस्य, ‘गृहे’, गत्वा यमदर्शनाभावे तदीयपुत्र-

भार्यादिभिः प्रार्थितोऽपि त्वं दिनत्रयं 'अनाश्वान्' भोजनर-
हितः, निवासं कुरु । तावता समागत्य 'मः' यमः, 'यदि', 'त्वां',
प्रति हे 'कुमार कति रात्रीः', 'इहोषितवानिति' 'पृच्छेत्' ।
तदानीं 'तिस्रः', 'इति' एवं, मत्तमेव प्रत्युत्तरं ब्रूहि । ततः
प्रथमदिने 'किं', भुक्तवानमि इत्येवं पृष्टः मन् तदीयां
'प्रजां', भक्षितवानस्मि 'इति' एवं प्रत्युत्तरं ब्रूहि । अतिथिगृहे
समागत्य भोजनरहितो वमति चेत् । तस्य गृहस्वामिन
एकदिनभोजनराहित्यमात्रेण तस्य प्रजाक्षयो भवतीत्येत-
च्छास्त्ररहस्यं तेन वाक्येन सूचितं भवति । एवं द्वितीय-
तृतीयदिवसयोरुपवामेन पशुत्रयं सुकृतत्रयञ्चास्त्रचयत् ॥

(५) तदेवं वाग्देवतया शिक्षितो नचिकेतास्तथैव चका-
रेत्येतद्दर्शयति । "तं वै प्रवमन्तं जगाम । तस्य तिस्रो रा-
त्रीरनाश्वान् गृह उवाम । तमागत्य पप्रच्छ । कुमार कति
रात्रीरवाक्सीरिति । तिस्र इति प्रत्युवाच ॥ ३ ॥ किं प्रथमा
रात्रिमात्रा इति । प्रजान्त इति । किं द्वितीयामिति । पशू-
स्त इति । किं तृतीयामिति । साधुकृत्यान्ते" इति । पूर्व-
वद्वाक्येयं ॥

(६) एतावता शास्त्रार्थरहस्याभिज्ञोऽयं कुमारो न तु
मूर्खः । तस्मात् सत्कारार्हो न मारणीय इत्येवं निश्चित्य यं
सत्कारञ्चकार तं दर्शयति । "नमस्ते अस्तु भगव इति हो-
वाच । वरं वृणीष्विति" इति । उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूताना-
मागतिं गतिं । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानि-

तीत्येत्च्छास्त्रानुसारेण नचिकेतममभिज्ञं मत्वा भगवच्छ-
ब्देन मन्त्रोध्य दिनत्रयोपवामकृतं स्नापराधं परिहर्तुं वरत्रयं
दत्तवान् । साऽयमर्थः कठवल्लीष्वस्मिन्नेव नाचिकेतापाख्याने
विस्पष्टमास्नातः । तिस्रो रात्रीर्यदवाप्सोः गृहे मेऽनश्नन् ब्रह्म-
न्नतिथिर्नमस्यः नमस्ते अस्तु ब्रह्मन् स्वस्ति मेऽस्तु तस्मान्
प्रति चीन् वरान् वृणोष्विति । प्रतिशब्देन प्रतिदिनापवा-
सनिमित्तापराधपरिहारायैत्ययमर्थ उच्यते ॥

(७) नचिकेतमा लृतं प्रथमं वरं दर्शयति । “पितरमेव
जीवन्नयानोति” इति । हे यम त्वयाहममारिता जीवन्नेव
मदीयं ‘पितरं’, प्राप्तवानि साऽयं प्रथमो वरः ॥

(८) अथ अग्रात्तराभ्यां द्वितीयं वरं दर्शयति । “द्विती-
यं वृणोष्विति ॥ ४ ॥ इष्टापूर्त्तयोर्मिं क्षितिं वृक्षीति चेवाच ।
तस्मै हेतमग्निं नाचिकेतमुवाच । ततो वै तस्येष्टापूर्त्तनाचीयेत”
इति । द्वितीयवरार्थं प्रार्थितः कुमारोऽयं मदीययाः श्रौत-
स्मार्त्तसुक्रतयोरक्षयहेतुं ‘वृक्षि’, ‘इति’ एतादृशं वरं, वृतवान् ।
ततो यमः ‘तस्मै’ नचिकेतम्, ‘एतं’ पूर्वानुवाक्यमभिहितं,
चयनमुपास्यञ्च द्विविधं नाचिकेतनामार्ङ्गतं, ‘अग्निं’, ‘उवाच’ ।
तस्मामार्ङ्गतत्वं कठवल्लीषु स्पष्टीकृतं । एष ते अग्निर्नाचिकेतः
स्वर्गाऽयमवृणोथा द्वितीयेन वरेणेतमग्निं तवैव प्रवक्ष्यामि
जनाम इति । ‘ततः’ नाचिकेताग्निचयनाच्च, ‘तस्य’ नचिक-
ेतसः, श्रौतस्मार्त्तसुक्रते न ‘चीयेत’ अन्यफलं न भवतः ॥

(९) नचिकेतम इवान्यभ्यापि श्रौतस्मार्त्तसुक्रतयोरक्षयं

दर्शयति । “नास्येष्टापूर्त्तं चीयेते । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उचैनमेवं वेद” इति ॥

(१०) पुनरपि प्रश्नोत्तराभ्यां वरान्तरं दर्शयति । “तृतीयं वृणीष्वेति । पुनर्मृत्योर्भेऽपचितिं ब्रूहीति होवाच । तस्मै चैतमग्निं नाचिकेतमुवाच । ततो वै सोऽप पुनर्मृत्युमजयत् ॥५॥ अप पुनर्मृत्युञ्जयति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उचैनमेवं वेद” इति । वर्त्तमानस्य मनुष्यशरीरस्य सकृन्मृत्युरवश्यम्भावी, तदूर्ध्वं पुनरप्यर्वाचीनजन्मस्वीकारे सति पुनर्मृत्युर्भवति, जन्मस्वीकारं विना मुक्तौ मर्त्यां सोऽयं पुनर्मृत्युरपचीयते । मृत्योरपजयः पुरुषस्यैव जयः । तादृशं, पुनर्मृत्योः, अपजयहेतुं ‘ब्रूहि’, ‘इति’ एषः, तृतीयो वरः । एवं वृणानाय ‘तस्मै’ नाचिकेतसे, पुनर्मृत्युजयहेतुत्वेन तमेव द्विविधं ‘नाचिकेताग्निं’, उक्तवान् । चयनोपासनयोर्मध्ये चयनस्य प्राधान्यमुपासनस्योपसर्जनत्वं यस्य पुंसः सम्पद्यते, तस्येष्टापूर्त्तयोरचयत्वमात्रं चिरं पुण्यलोकमनुभूय पुनर्जन्मस्वीकारः । यस्य तु उपासनं प्रधानं चयनमुपसर्जनं तस्य ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा मुक्तिरेव । न तु जन्मान्तरं तस्मान् मृत्युञ्जयेत्येवं वरयोर्विभागः । ‘ततो वै’ तस्मादेव प्रधानभूतादुपासनात्, ‘सः’ नाचिकेताः, ‘पुनर्मृत्युः’, जितवान् । अन्योऽपि विद्याप्राधान्ये सति तदन्मृत्युञ्जयति ॥

(११) अथ प्रजापतिवृत्तान्तकथनमुखेन दक्षिणां प्रशंसति । “प्रजापतिर्वै प्रजाकामः, तपोऽतप्यत । स हिरण्यमुपास्यत् । त-

दग्धौ प्राश्यत् । तदस्मै नाच्छदयत् । तद्वितीयं प्राश्यत् । तदस्मै
 नैवच्छदयत् । तत्तृतीयं प्राश्यत् ॥ ६ ॥ तदस्मै नैवाच्छदयत् ।
 तदात्मन्नेव हृदयेग्धौ वैश्वानरे प्राश्यत् । तदस्मा अच्छदयत् ।
 तस्माद्द्विरण्यङ्गनिष्ठन्वनानां । भुञ्जीत्यतमं । हृदयजः हि ।
 म वै तमेव नाविन्दत् । यस्मै तान्दक्षिणामनेयत् । ताः स्वायैव
 हस्तादक्षिणायानयत् । तां प्रतिगृह्णात् ॥ ७ ॥ दद्यात्वा दक्षिणां
 प्रतिगृह्णामीति । सोऽदत्त दक्षिणां प्रतिगृह्य । दत्ते ह वै
 दक्षिणां प्रतिगृह्य । य एवं वेद" इति । पुराकदाचित् 'प्र-
 जापतिः', प्रजा उत्पादयिष्यामीति कामयित्वा 'तपः', कृतवान्,
 तदा 'मः' प्रजापतिः, स्वाभीष्टफलत्वेन किञ्चित् 'हिरण्यं', 'उ-
 दास्यत्' उत्पादितवान् । 'तत्' च हिरण्यं, स्वकार्यमित्यर्थे 'अग्ना',
 प्रक्षिप्तवान् । 'तत्' च अग्नीं प्रक्षिप्तं हिरण्यं, 'अस्मै' प्रजापत्यर्थं,
 'नाच्छदयत्' कार्यप्रतिबन्धस्यापवारणं नाकरोत् । एवं दि-
 तीयतृतीययोरपि पर्याययोर्द्रष्टव्यं । ततः मः प्रजापतिर्हिरण्यस्य
 बाह्यवक्त्रे प्रक्षेपं परित्यज्य 'आत्मन्नेव' स्वशरीरमध्ये एव,
 'हृदये' हृदयपुण्डरीकमस्मैपवर्त्तिनि, 'वैश्वानरे' सर्वपुरुषहिते
 जाठराग्ने, 'प्राश्यत्' प्रक्षिप्तवान् । 'तत्' च जाठराग्नीं प्रक्षिप्तं
 हिरण्यं, 'अस्मै' प्रजापत्यर्थं, 'अच्छदयत्' कार्यप्रतिबन्धस्याप-
 वारणमकरोत् । 'यस्माद्बाह्येऽग्नीं प्रक्षिप्तमकिञ्चित्करं जाठराग्नीं
 प्रक्षिप्तं कार्यकरमामात्, 'तस्मात्', लोकेऽपि 'हिरण्यं', बाह्य-
 दंशे भूमिमञ्जूषादौ प्रक्षिप्तं मत् भागानुप्रयुक्तत्वात् 'धनानां',
 मध्ये 'कनिष्ठं', उच्यते । यत्तद्धनं 'भुञ्जत्' भागानुप्रयुक्तं मत्,

आभरणरूपेणान्नादिरूपेण वा तदेव सर्वेषां प्राणिनां 'प्रि-
यतमं', यस्मात् 'हृदयजं' प्रजापतेरिव भोक्तृणां हृदय-
मखन्धं, तस्मात्प्रियतमत्वं युक्तं । उक्तरीत्या चेतने प्रचिप्रस्य
हिरण्यस्य प्रियतमत्वे पर्यालोच्य 'यस्मै' चेतनाय पुरुषाय, 'तां'
हिरण्यरूपां, 'दक्षिणां', स्वयं 'अनेष्यत्', तमेव चेतनं पुरुषं
प्रतिगृहीतारमन्विष्य तदानां नालभत पुरुषान्तरमलब्ध्वा स्व-
कीयार्थेव दक्षिणहस्ताय 'तां' हिरण्यरूपां दक्षिणां, नीतवान् ।
नीत्वा च हे हिरण्य त्वद्रूपां, 'दक्षिणां', 'दत्ताय' कार्यममर्थाय,
'प्रतिगृह्णामीति', एवं वदन् स्वयमेव 'तां' दक्षिणां, 'प्रत्यगृह्णात्',
ततः प्रजापतिः, 'दक्षिणां प्रतिगृह्य', 'अदत्त' कार्यममर्थ्या
अभूत् । अन्योऽपि 'यः' पुमान् एवं, हिरण्यवृत्तान्तं 'वेद' म
एव 'दक्षिणां प्रतिगृह्य', 'दत्त' कार्यममर्थ्या भवति ॥

(१२) प्रजापतिवृत्तान्तेनास्य दक्षिणां प्रशस्य महर्षिवृत्तान्ते-
नापि प्रशंसति । "एतद्भूस्म वैतदिद्वाऽसौ वाजश्रवसा गातमाः ।
अथनूद्देश्यां दक्षिणां प्रतिगृह्णन्ति । उभयेन वयं दक्षिणामह
एव दक्षिणां प्रतिगृह्णामि । तेऽदत्तन्त दक्षिणां प्रतिगृह्य । दत्त-
ते ह वै दक्षिणां प्रतिगृह्य । य एवं वेद । प्र हान्यं लीनाति च"
इति । अन्नदाननिमित्तकीर्त्तियुक्तो महर्षिर्वाजश्रवाः, तस्य
पुत्राः 'वाजश्रवसः' । ते च 'गातमाः' तद्गोत्रेऽत्यन्तत्वात्तादृशा
महर्षयः । तत् 'एतत्' दक्षिणामाहात्यं, विजानन्त 'अनूद्देश्यां
अपि', 'दक्षिणां प्रतिगृह्णन्ति' । द्विविधा दक्षिणा, प्रत्यक्षमेव दत्ता
अनुद्दिष्टा चेति । अन्विष्टकं दक्षिणा ददाति हिरण्यं ददाती-

द्विवन्दानार्थं भ्रातृभ्यो नैव विहिता प्रत्यक्षदत्ता । देवताभ्यः सम-
र्पिता अनुद्दिष्टा । अत एवान्यत्रान्नातं । यदेवमेता अनुद्दि-
शति यथा देवत्तमेव दक्षिणा गमयति इति । तथा सति
देवतार्थमनुद्दिष्टाममुख्यामपि दक्षिणां प्रतिगृह्णाति किं वक्तव्यं
प्रत्यक्षदत्तां मुख्यां प्रतिगृह्णन्तीति । तथा प्रतिगृह्णीतृणां तेषा-
मयमभिप्रायः । मुख्याममुख्यां च दक्षिणां प्रतिगृह्य 'उभ-
येन', 'दक्षिणामहे' कार्यममर्था भविष्याम इति । 'तं' मह-
र्षयः, तथैव 'दक्षिणां प्रतिगृह्य', स्वकार्येषु 'अदत्त' ममर्था
अभवन् । 'यः' अण्यः, 'एवं' महर्षिभ्यस्तान्, 'वद' । मांऽपि
'दक्षिणां प्रतिगृह्य', स्वकार्यममर्था भवत्येव । 'अन्यं', द्रव्यरहितं
स्वविराधिनां प्रकर्षेण 'स्वीनाति' हविः शीर्णं करोत्येव ॥

इति अष्टमोऽनुवाकः ।

अथ नवमोऽनुवाकः ।

(१) अष्टमे नाचिकेताग्निचयनतद्देदने उपाख्यानं न
प्रशस्ते । नवमे चयनप्रयागभिधीयते । तत्रादौ पूर्वोत्तरप-
चाभ्यां चयनस्य दशविंशतिं निश्चिनोति । "तूह्येतमंके पशु-
बन्ध एवोत्तरवेद्यां चिन्वते । उत्तरवेदिमस्मिन् एषाऽग्निगति
वदन्तः । तन्न तथा कुर्यात् । एतमग्निं कामेन व्यर्द्धयत् । स
एनं कामेन व्यर्द्धः । कामेन व्यर्द्धयत् । सौम्य वावैनमध्वर
चिन्वीत । यत्र वा भूयिष्ठा आहुतया ह्वयन् । एतमग्निं
कामेन समर्द्धयति । स एनं कामेन समर्द्धः ॥ १ ॥ कामेन

ममर्द्धयति" इति । 'एके' महर्षयः, 'एष' नाचिकेतः, 'अग्निः', उत्तरवेदितुष्य 'इति' एवं, 'वदन्तः', निरूढादि 'पशुबन्ध एव' कर्मणि, 'उत्तरवेदि' देशे 'तं', एतं नाचिकेताग्निं, 'चिन्वते' । सोमं पूर्वः पक्षो न तु शिद्धान्तः । 'तत्' तस्मात्, तथा न कुर्यात् । यदि कुर्यात् तदानो 'एतमग्निं', 'कामेन', 'व्यर्धयेत्' सोम-यागादिफलेन वियोजयेत् । 'सः' 'अग्निः' 'कामेन', वियो-जितः सन् 'एनं' यजमानं, फलेन वियोजयति । तस्मात् पशुबन्ध एवेति नियमं परित्यज्य सोमयागे 'एवैनं चिन्वीत' । अथवा सोमयागेऽपि 'यत्र' गवामयनादौ, अतिबहवः 'आहुत-योराह्वयेरन्', तत्र 'एतमग्निं', चिन्वीत । एवं सन्नतमग्निं तत्तत्फलेन समृद्धं करोति । 'सः' च समृद्धः, 'एनं' यज-मानमपि, फलेन 'ममर्द्धयति' ॥

(२) सैव फलममृद्धिरूदाहरणवाङ्मयेन प्रपद्यते । तत्र प्रजालाभः स्वर्गप्राप्तिरूपं फलं दर्शयति । "अथ हैनं पुरर्षयः । उत्तरवेद्यामेव सत्रियमचिन्वत । ततो वै तेऽविन्दत प्रजाम् । अभि स्वर्गं लोकमजयन् । विन्दत एव प्रजाम् । अभि स्वर्गं लोकं जयति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उच्चैन-मेवं वेद" इति । 'पुरा', केचित् 'ऋषयः', 'एनं' नाचिकेताग्निं 'सत्रियं' सत्रसम्बन्धिनं कृत्वा, उत्तरवेदिदेश एव 'अचिन्वत' । 'ततः', तेषां फलमिद्धिर्जाता । एवमन्यस्यापि भवति ॥

(३) द्रव्यादिसमृद्धिलक्षणं फलं दर्शयति । "अथ हैनं वायुर्द्धिकामः ॥ २ ॥ यथान्युप्तमेवोपदधे । ततो वै स

एतामृद्धिमाप्नोति । यामिदं वायुच्छृङ्खः । एतामृद्धिमप्नोति
यामिदं वायुच्छृङ्खः । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उचैन-
मेवं वेद” इति । वायुदेवः समृद्धिं कामयमानः ‘एनं ना-
चिकेताग्निं, ‘यथान्युप्रमेवोपदधे’ पशुबन्धनामादावुत्तरवेदि-
न्युप्रा भवति, तामेतां न्युप्रामनभिक्रम्य यथान्युप्रं उत्तर-
वेदिमिवोपस्थान एवेत्यर्थः । तत्रोपधाय ‘सः’ वायुः, पुरातनां
‘एतां’ वक्ष्यमाणसदृशीं, धनादि‘समृद्धिं’ प्राप्तवान् । कामो व-
क्ष्यमाणेति शोच्यते । ‘च्छृङ्खः’ सर्वभागसमृद्धः, ‘वायुः’ स्वेच्छाम-
ञ्चाररूपां ‘यां’ समृद्धिं, ‘इदं’ अस्मात् प्रत्यक्षं यथा भवति तथा,
प्राप्नोति, तामेवं स्वेच्छामञ्चाररूपां समृद्धिं प्राप्तवानित्यर्थः ।
अन्योपि यजमानश्चिन्वान उपासीनो वायुं समृद्धिं स्वातन्त्र्य-
लक्षणां ‘इदं’ अस्मत्प्रत्यक्षं यथा भवति तथा प्राप्तवान् । एता-
मेव समृद्धिं प्राप्नोति । सर्वत्र स्वतन्त्रो भवति । न तु पर-
तन्त्र इत्यर्थः ॥

(४) पशुफलार्थं कञ्चित् प्रकारविशेषं विधत्ते । “अय
हेनं गोबलो वार्ष्णः पशुकामः । पाङ्कमेव चिक्षे” पञ्च पु-
रस्तात् ॥ ३ ॥ पञ्च दक्षिणतः । पञ्च पश्चात् । पञ्चात्तरतः ।
एकां मध्ये । ततो वै स महस्रं पशून् प्राप्नोति । प्र महस्रं
पशूनाप्नोति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उचैनमेवं वेद”
इति । वृष्णेः पुत्रो ‘वार्ष्णः’, ‘गोबलः’ नामतः, स च पशून्
कामयमानः ‘एनं नाचिकेताग्निं, ‘पाङ्कमेव चिक्षे’ पञ्चमङ्गा-
पेतमेव यथा भवति तथा चितवान् । तत् कथमिति तदुच्यते ।

प्राच्यादीनां चतुर्णां दिशां मध्ये एकैकस्यां 'पञ्च', इष्टकाः 'मध्ये रैका', एवं सति पञ्चसु स्थानेषूपहितत्वादेवैकस्यां दिशीष्टकानां पञ्चत्वात् पाङ्गत्वं । 'ततः' चयनाद् गोबलस्य सहस्रपशुप्राप्तिः । एवमन्यस्यापि भवति ॥

(५) ज्यैष्ठ्यादिकफलार्थं प्रकारान्तरं विधत्ते । “अथ हैनं प्रजापतिर्ज्यैष्ठ्यकामो यशस्कामः प्रजननकामः । त्रिवृतमेव चिक्ये ॥ ४ ॥ सप्त पुरस्तात् । तिस्रो दक्षिणतः । सप्त पश्चात् । तिस्र उत्तरतः । एकां मध्ये । ततो वै स प्र यशो ज्यैष्ठ्यमाप्नोत् । एतां प्रजापतिं प्राजायत । यामिदं प्रजाः प्रजायन्ते । त्रिवृद्वै ज्यैष्ठ्यम् । माता पिता पुत्रः ॥ ५ ॥ त्रिवृत् प्रजननम् । उपस्थो योनिर्मथ्यमा । प्र यशो ज्यैष्ठ्यमाप्नोति । एतां प्रजापतिं प्रजायते । यामिदं प्रजाः प्रजायन्ते । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उचैनमेवं वेद” इति । वयमो गुणैश्चाधिक्यं 'ज्यैष्ठ्यं' । 'यशः' कीर्तिः, 'प्रजननं' पुत्राद्युत्पादनं, त्रीणि फलानि कामयमानः 'प्रजापतिः', 'एनं' नाचिकेताग्निं, 'त्रिवृतमेव' त्रिगुणमेव यथा भवति तथा, चितवान् । प्राक्प्रत्यग्दिशोरिष्टकानां सप्तसङ्ख्या, दक्षिणोत्तरदिशोऽस्त्रिलसङ्ख्या, मध्ये लेकसङ्ख्येति त्रिविधसङ्ख्यापेतत्वात् त्रैगुण्यं । तथाविधेन चयनेन 'सः' प्रजापतिः, 'कीर्तिं ज्यैष्ठ्यं', च प्राप्तवान् तथा 'प्रजाः' इदानीं वर्त्तमानायां पुत्रपौत्रदुहितृदौहितृरूपायां प्रजात्पत्तिं, 'इदं' अस्मत्प्रत्ययं यथा भवति तथा, 'प्रजायन्ते' सम्पादयन्ति । तां 'एतां', 'प्रजापतिं' पुत्राद्युत्पत्तिं, 'प्राजायत' । स प्रजापतिः सम्पा-

दितवान् । यत् तु 'ज्यैष्ठ्यं' प्राणस्य फलमुक्तं, तत् त्रिविधं । कुला-
चारमन्यन्ना 'माता', तादृशः 'पिता', 'पुत्रः', च इति । तथा
प्रजात्पादनमामर्थ्यं लक्षणमपि प्रजननं त्रिगुणं । 'उपस्य.'
इन्द्रियशक्तिः । 'योनिः' स्तोलिङ्गं, 'मध्यमा' गर्भधारणस्थानं
अतः फलरूपयोज्यैष्ठ्यप्रजननयोस्त्रिगुणत्वात् त्रिगुणचयनसाध्यत्वं
युक्तं । प्रजापतिवदन्यापि तत्फलं प्राप्नोति ॥

(६) केवलस्य ज्यैष्ठ्यफलस्य प्रकारान्तरं विधत्ते । "अथ
हैनमिन्द्रो ज्यैष्ठ्यकामः । ऊर्ध्वा एवापदधे । ततो वै स ज्यैष्ठ्य-
मगच्छत् ॥ ६ ॥ ज्यैष्ठ्यं गच्छति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते ।
य उचैनमेवं वेद" इति । 'ज्यैष्ठ्यं' वयमा गुणेषु प्रवृद्धत्वं कामय-
मानः 'इन्द्रः', 'एनं' नाचिकेताग्निं, चित्त्वं प्रथमामिष्टकामुपधाय
तत ऊर्ध्वं द्वितीयां ततोऽर्ध्वं ततोऽर्ध्वं इत्येतं 'ऊर्ध्वाः' एव इष्टका
उपधाय तेन 'ज्यैष्ठ्यं' श्रान्नत्वं, प्राप्तवान् एवमन्योऽपि प्राप्नोति ॥

(७) स्वर्गार्थं प्रकारान्तरं विधत्ते । "अथ हैनममावादित्यः
स्वर्गकामः । प्राचीरेवापदधे । ततो वै सोऽग्निं स्वर्गं लोकमज-
यत् । अभिस्वर्गं लोकं जयति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते ।
य उचैनमेवं वेद" इति । स्वर्गं कामयमानः 'आदित्यः', प्रथ-
मामिष्टकामुपधाय ततः प्राच्यां द्वितीयां ततोऽपि प्राच्यां ततोऽर्ध्वं
मित्येवमिष्टका उपधाय 'एनं' नाचिकेताग्निं चितवान् । 'ततः',
'सः' आदित्यः, 'स्वर्गं', लोकं, अभिमुख्येन प्राप्नोत् । एवमन्यो-
ऽपि प्राप्नोति । तदेतदूर्ध्वापधानं प्राच्युपधानं च बोधा-
यनेन स्पष्टीकृतं । अथ यदूर्ध्वां पश्चात् कोऽपि प्रवृद्धोऽर्ध्वं

आख्यमाहणावकाशादथ यदि प्राचीः ख्यमाहणावकाशात्
प्रभृति प्राचीरिति ॥

(८) अथ तेजश्चादित्यप्राप्त्यर्थे प्रयोगे किञ्चिद्विशेषं वि-
धत्ते । “स यदीच्छेत् ॥ ७ ॥ तेजस्वी यशस्वी ब्रह्मवर्चसो स्या-
मिति । प्राडाहोतुर्धिष्यादुत्सर्पेत् । येयं प्रागाद्यशस्वती । सा
मा प्रोर्षीतु । तेजसा यशसा ब्रह्मवर्चमेनेति । तेजस्येव यशस्वी
ब्रह्मवर्चसो भवति” इति । यो नाचिकेतमग्निं चिनुते । ‘स यदि’,
तेजोयशोब्रह्मवर्चसानि कामयेत । तदानीं यजमानः ‘होतुः’,
धिष्या समीपे समागत्य प्राङ्मुखस्मात् ‘धिष्यात्’, आरभ्या-
हवनीयपर्यन्तं येयमित्यादिमन्त्रं पठन् ‘सर्पेत्’ उत्कर्षेण गच्छेत् ।
मन्त्रस्यायमर्थः । ‘येयं’ देवता ‘यशस्वती’ यशोयुक्ता सती, ‘प्राक्’
प्राङ्मुखोपगच्छति ‘सा’ देवता, ‘मां’, तेजोयशोब्रह्मवर्चसैः ‘प्रो-
र्षीतु’ आच्छादयतु, इति । तथा सत्येतैर्युक्त एव ‘भवति’ ॥

(९) विश्वासबाहुल्यं दक्षिणाबाहुल्यं च कामयमानस्य कि-
ञ्चिद्विशेषं विधत्ते । “अथ यदीच्छेत् । भूयिष्ठं मे अद्धीरन् ।
भूयिष्ठा दक्षिणा नयेयुरिति । दक्षिणासु नीयमानासु प्राच्ये-
हि प्राच्येहीति प्राची जुषाणा त्वेवाज्यस्य स्वाहेति सुवेणो-
पहत्याहवनीये जुहुयात् ॥ ८ ॥ भूयिष्ठमेवासौ अद्धते । भू-
यिष्ठा दक्षिणा नयन्ति” इति । सर्व्वे प्राणिनः ‘मे’ मदर्थे,
‘भूयिष्ठं’ अत्यधिकं, ‘अद्धीरन्’ विश्वासं प्राप्नुयुः । अलिजश्च
‘भूयिष्ठाः’ अतिबहुलाः, ‘दक्षिणाः’ ‘नयेयुरिति’, यः कामयते
स पुमान् दक्षिणानयनकाले श्रुवेणाज्यं स्वीकृत्य प्राच्येहीत्या-

दिमन्त्रेण 'आहवनीये जुहुयात्' । मन्त्रस्यायमर्थः । द्वे अद्वा-
क्षिणाभिमानी देवते 'प्राच्ये हि' प्राङ्मुखा सती, समागच्छतं ।
द्विरुक्तिः अद्वादेवताया दक्षिणादेवतायाश्चाभिमुख्यार्थं । 'इति'
शब्दे हेत्वर्थः । यस्मादागता तस्मात् प्राङ्मुखी भूत्वा प्रीतियुक्ता
सती सा द्विविधा देवता 'आज्यस्य वेतु' इदमाज्यं पिबतु । तदर्थ-
मिदं स्वाहुतमिति अनेन होमेनास्मिन् यजमाने सर्वेऽप्यत्यधिकं
विश्वासकुर्वन्ति 'दक्षिणाः', अतिबहुलाः चत्विजः 'नयन्ति' ॥

(१०) अथ सर्वप्रयोगसाधारणमनुष्ठानविशेषं विधत्ते । "पु-
रीषमुपधाय । चितिकृत्तिभिर्भिमृश्य । अग्निं प्रणोयोपममाधा-
य । चतस्र एता आहुती जुहोति । त्वमग्ने रुद्र इति । शतरुद्रो-
यस्य रूपम् । अग्नाविष्णू इति वर्माधारायाः । अन्नपत इत्यन्न-
होमः । सप्त ते अग्ने समिधः सप्ता जिह्वा इति विश्वप्रोः" ॥ ६ ॥
इति । उपहितानामिष्टकानां सर्वानामुपरिपृष्ठे दिव्योत्पनया-
वैश्वानर्यर्चा 'पुरीषं' पांगुं, 'उपधाय', यत्ते चितं अग्ने देवाः
इहावहेत्यादिभिः 'चितिकृत्तिभिः', नामभिर्हविभक्तां चितिं,
हस्तेन 'अभिमृश्य', तस्यां चितौ 'अग्निं प्रणोय', समिद्धिः 'उपममा-
धाय', त्वमग्ने रुद्रेत्यादिभिश्चतुर्भिरनुवाकैः 'चतस्र आहुतीः',
जुहुयात् । महामौ यः शतरुद्रीयमन्त्रः यस्य वर्माधारामन्त्रः
तथोरुभयोः प्रतिनिधिरूपं त्वमग्ने रुद्राग्नाविष्णू इत्यनुवाकद्वयं
अन्नपत इत्यनेनानुवाकेन 'अन्नहोमः', कार्यः । सप्त ते अग्ने
इत्ययमनुवाको विश्वप्रोसञ्जकः 'विश्वं प्रीणयतीति 'विश्वप्रोः' ॥

इति नवमोऽनुवाकः ।

अथ दशमोऽनुवाकः ।

(१) नवमे नाचिकेतचयनस्य प्रयोगोऽभिहितः । दशमे तत्प्रशंसाभिधीयते । तत्रादाविष्टकाः प्रशंसति । “यां प्रथमामिष्टकामुपदधाति । इमं तथा लोकमभिजयति । अथो या अस्मिंस्लोके देवताः । तामाऽऽसायुज्यः सलोकतामाप्नोति । यां द्वितीयामुपदधाति । अन्तरिक्षलोकं तथाभिजयति । अथो या अन्तरिक्षलोके देवताः । तामाऽऽसायुज्यः सलोकतामाप्नोति । यां तृतीयामुपदधाति । अमुं तथा लोकमभिजयति ॥ १ ॥ अथो या अमुंस्मिंस्लोके देवताः । तामाऽऽसायुज्यः सलोकतामाप्नोति । अथो या अमूरितरा अष्टादश । य एवामी उरवश्च वरीयाऽसश्च लोकाः । तानेव ताभिरभिजयति” इति । लोकोऽमीति मन्त्रेणोपहितया प्रथमेष्टकया भूलोकं जित्वा तत्रावस्थितानां देवतां सहवासं समानलोकस्वामित्वं च प्राप्नोति । तथा तपोऽसि तेजोऽमीत्याभ्यां द्वितीयतृतीयामन्त्राभ्यां उपधेयेनेष्टकाद्वयेनान्तरिक्षद्युलोके जयादिकमवमन्त्रयं । तथा समुद्रोऽपोत्यादिभिरवशिष्टैर्मन्त्रैरुपधेया ‘अमूः द्रष्टृकाः’ अष्टादशसङ्ख्याकाः । अस्माभिः सर्वाभिरादित्यमण्डलादर्वाच्चः उरून् लोकान् पराञ्चः ‘वरीयांसश्च’, लोकानभिजयति ॥

(२) द्रष्टृकाः प्रशस्य तच्चयनन्तर्द्वेदनञ्च प्रशंसति । “कामचारो ह वा अस्योरुषु च वरीयः सुं च लोकेषु भवति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उचैनमेवं वेद” इति । नाचिके-

ताग्निं चित्वा नस्तदभिज्ञश्च यो विद्यते । तस्योभयविधस्य पुरुष-
स्यादित्यलोकावाचु 'उरूपु', लोकेषु पराचु 'वरीयःसु', च
'लोकेषु', स्वेच्छया मञ्चारेो भवति॥

(३) अथ सर्वकामसम्पूर्यर्थं नाचिकेताग्नेः प्रकारान्तरेण
ध्यानं विधत्ते । "संवत्सरो वा अग्निर्नाचिकेतः । तस्य वमन्तः
शिरः ॥ १ ॥ ग्रीष्मे दक्षिणः पक्षः । वर्षा उत्तरः । शरत्
पुच्छम् । मासाः कर्मकाराः । अहोरात्रं शतरुद्रीयम् । पर्जन्यो
वसोर्धारा । यथा वै पर्जन्यः सृष्टुं दृष्टु । प्रजाभ्यः
सर्वान् कामान् तत्सम्पूरयति । एवमेव स तस्य सर्वान् कामान्-
तत्सम्पूरयति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते ॥ १ ॥ य उ चेनमंवं
वेद" इति । योऽयं नाचिकेताग्निरुक्तः सोऽयं संवत्सरात्मकत्वेन
ध्यातव्यः । 'तस्य' नाचिकेताग्नेः संवत्सररूपस्य पञ्चाकारस्य व-
मन्तर्तुः शिरःस्थानीयः । ग्रीष्मवर्षत्तुर्दक्षिणोत्तरपक्षस्थानीयो ।
शरद्दत्तुः पुच्छस्थानीयः । चेचादयः 'मासाः', 'कर्मकाराः'
षडलिक्ष्वाणीयाः । 'अहोरात्रे', तु त्वमग्ने हृद् इत्यस्य शतरुद्री-
यमन्त्रस्य स्थाने वर्त्तते । योऽयं 'पर्जन्यः', मायमग्नाविष्णु इत्यस्य
वसोर्धारामन्त्रस्य स्थाने वर्त्तते । तदेवमुक्तावयवविशिष्टं नाचि-
केताग्निरूपञ्च वत्सरं 'यः', उपास्ते । 'यः', च तमग्निं चिनेति ।
'तस्य' उभयविधस्य पुरुषस्य, 'सः' नाचिकेताग्निः, 'सर्वान्' का-
मान् सम्यक् 'पूरयति' । तत्र दृष्टान्तः । यथा लोके 'पर्जन्यः'
सम्यगृष्टुं यथा भवति तथा, दृष्टिं सम्यग्धं प्रजार्थं 'सर्वान्'
कामान् ब्रह्मादिरूपान् 'सम्पूरयति' । एवमेवायं नाचिकेता-
ग्निरिति द्रष्टव्यं ॥

(४) पुनरपि प्रकारान्तरेण संवत्सररूपतया तदग्नि-
ध्यानं विधत्ते । “संवत्सरो अग्निर्नाचिकेतः । तस्य वसन्तः शि-
रः । ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षः । वर्षाः पुच्छम् । शरदुत्तरः पक्षः ।
हेमन्तो मध्यम् । पूर्वपक्षाश्चितयः । अपरपक्षाः पुरीषम् । अ-
होरात्राणीष्टकाः । एष वाव सोऽग्निरग्निमयः पुनर्णवः । अ-
ग्निमयो ह वै पुनर्णवो भूत्वा । स्वर्गं लोकमेति । आदित्यस्य
सायुज्यम् । सोऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उचैनमेवं वेद”
इति । इदानीं ‘तस्य’ ध्यानस्य, वर्षाः पुच्छमित्यादिर्विशेषः ।
‘पूर्वपक्षाः’ शुक्लपक्षाः, ‘अपरपक्षाः’ कृष्णपक्षाः, संवत्सरो वा अ-
ग्निरित्यादिरहोरात्राणि दृष्टका इत्यन्तो यो निरूपितः, ‘एषः’
एव ‘सोऽग्निः’ नाचिकेताख्यः, स च ‘अग्निमयः’ ज्योतिर्मयः, ‘पुन-
र्णवः’ सर्व्वदा नूतन एव न तु कदाचित् अपि जरो भवति । एवं-
रूपमग्निं यदुपास्ते सोऽपि चिनेति । सोऽयमुभयविधोऽपि पुरुषः
सर्व्वनूतनः ‘भूत्वा’, स्वर्गं प्राप्यादित्यस्य सहावस्थानं गच्छति ॥

वेदार्थस्य प्रकाशनेन तमोहार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुर्ब्रा-
ह्मणे द्वितीयकाण्डे एकादशप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

समाप्तश्च प्रपाठकः ।

हरिः ॐ ॥

तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे द्वादशप्रपाठके

प्रथमानुवाकः ।

—•••—

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

नाचिकेताग्निचयनमेकादश उदीरितं ।

चातुर्होत्रं वैश्वसृजं द्वयं द्वादश इर्यते ॥

(१) तत्र ब्रह्म वै चतुर्होतार इत्यस्मिन् प्रथमानुवाके चातुर्होत्रचयनस्य विधिर्भविष्यति । तच्च द्विविधं व्यस्तं समस्तं च । अनुवाकमात्रप्रतिपादितं व्यस्तं । सावित्रादिभिः संयुक्तं समस्तं । तच्च समस्तं वैश्वसृजचयनऽङ्गभूता दिवःश्रेण्याख्याः पाद्याख्याः सेष्टयः । तच्च दिवःश्रेण्य इष्टयो द्वितीयानुवाके विधास्यन्ते । तास्त्रिष्टिपु क्रमेण याज्यानुवाक्यानां प्रतीकानि प्रथमानुवाके दर्शयति । “तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमाऽग्याम ते काममग्ने । आशानां त्वा विश्वा आशाः । अनुनोद्यानुमतिरन्विदनुमते त्वम् । कामे भूतस्य कामसदये । ब्रह्म जज्ञानं पिता विराजाम् । यज्ञो रायोऽयं यज्ञः । आपो भद्रा आदित्

पश्यामि । तुभ्यं भरन्ति यो देह्यः । पूर्वं देवा अपरेण प्राणा-
 पानौ । हव्यवाहः खिष्टम् ॥ १ ॥ इति । अग्नये कामाय
 पुरोडाशमष्टाकपालमित्यस्य हविषस्तुभ्यन्ता इति पुरोनुवाक्या,
 अश्याम तमिति याज्या । एतच्चोभयं संहितायां त्वमग्ने रुद्र इत्य-
 च व्याख्यातं । आशायै चरुमित्यस्य हविषः आशानां त्वाशा-
 पालेभ्य इति पुरोनुवाक्या, विश्वा आशा मधुना सःसृजामी-
 ति याज्या । एतच्चोभयं पुनर्न इन्द्रमघवेत्यनुवाके व्याख्यातं ।
 अनुमत्यै चरुमित्यस्य हविषः अनुनोद्यानुमतिरिति पुरोनु-
 वाक्या, अन्विदनुमते इति याज्या । एतच्चोभयमिदं वामास्ये
 इत्यनुवाके व्याख्यातं । कामाय चरुमित्यस्य हविषः कामो
 भृतस्य भव्यस्येति पुरोनुवाक्या, कामस्तदग्रे समवर्त्तता इति
 याज्या । एतच्चोभयं जुष्टोदमूना इत्यनुवाके व्याख्यातं । ब्रह्म-
 णे चरुमित्यस्य हविषो ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्तादिति पुरो-
 नुवाक्या, पिता विराजामृषभो रयीणामिति याज्या । एत-
 च्चोभयमहमस्मि प्रथमजा ऋतस्येत्यत्र व्याख्यातं । यज्ञाय चरु-
 मित्यस्य हविषो यज्ञो रायो यज्ञ ईशे वसुनामिति पुरोनु-
 वाक्या, अयं यज्ञो वर्धतां गोभिरश्वैरिति याज्या । एतच्चोभयं
 यज्ञो राय इत्यनुवाके व्याख्यातं । अङ्गश्चरुमित्यस्य हविषो आ
 पो भद्रा घृतमिदाप आसुरिति पुरोनुवाक्या, आदित्यस्या-
 न्युत वा षड्णोमीति याज्या । एतच्चोभयं हिरण्यवर्णा इत्यनु-
 वाके व्याख्यातं । अग्नये बलिभते चरुमित्यस्य हविषः, तुभ्यं
 भरन्ति क्षितयो यविष्टेति पुरोनुवाक्या, यो देह्यो अनमयद्-

धस्त्रैतिरिति याज्या । एतच्चोभयं वृषास्यः पुरित्यनुवाके व्याख्यातं । अनुवित्यै चरमित्यस्य हविषः । पूर्वं देवा अपरे-
णानुपश्यं जन्मभिरिति पुरेनुवाक्या, प्राणापानौ चक्षुश्रोत्र-
मिति याज्या । एतच्चोभयं वार्चहत्यायेत्यनुवाके व्याख्यातं ।
स्त्रियृक्द्रविषो हव्यवाहमभिमातिषाहमिति पुरेनुवाक्या ।
स्त्रियृमग्ने अभि तत् पृणाहीति याज्या । एतच्चोभयं जुष्टोद-
मूना इत्यनुवाके व्याख्यातं ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ।

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

(१) प्रथमेऽनुवाके दिवःश्रेणीनामिष्टीनां याज्यानुवाक्या-
प्रतीकान्यान्नातानि । द्वितीये ता इष्टयो विधीयन्ते । तत्र बो-
धायनेऽथ समस्तस्येत्युपक्रम्य मावित्रनाचिकेतचातुर्होत्रमष्टि-
रूपं प्रतिपाद्येदमाह, तं चेत् शौम्येऽध्वर उत्तम एव चक्र ।
चिन्वीत प्राग्दीक्षणीयायै दिवःश्रेणीभिर्यजतोदवसापाद्याभि-
रिति । तत्र दिवःश्रेणीर्विधातुं प्रसीति । “देवेभ्यो वै स्वर्गा
लोकस्त्रिरोऽभवत् । ते प्रजापतिमब्रुवन् । प्रजापते स्वर्गा वै
नो लोकस्त्रिरोऽभूत् । तमन्विच्छेति । तं यज्ञक्रतुभिरन्वेच्छत् ।
तं यज्ञक्रतुभिर्नान्विन्दत् । तमिष्टिभिरन्वेच्छत् । तमिष्टि
भिरन्विन्दत् । तदिष्टीनामिष्टिलम् । एष्टयो ह वै नाम ।
ता इष्टय इत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव हि देवाः”

॥ ९ ॥ इति । पुरा कदाचिद्देवानामर्थे स्वर्गलोकः प्रादुर्भूतो नाभूत् । किन्तु 'तिरोऽभवत्' । 'ते' च देवाः, स्वर्गलोकान्वेषणार्थं 'प्रजापतिं', प्रार्थितवन्तः । स च प्रजापतिः 'यज्ञक्रतुभिः', अन्विष्य तल्लोकं नास्मभत । 'यूपवन्तो यज्ञक्रतवः तैरलङ्घ्या पुनस्तल्लोकं यूपरहिताभिरिष्टिभिरन्विष्य लब्धवान् । यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चत इत्येवं यूपस्य निन्दितत्वात्, तद्युक्तैः क्रतुभिरस्माभिः, इष्टिभिस्तु दुरिष्टाभावात् लाभो युक्तः । अन्वेषणसाधनत्वाद्विष्टिनाम सम्पन्नं । अत्र होष्टीनास्त्रेष्वामात्रसाधनत्वं श्रुत्या विवक्षितं किं त्विष्यमाणं वस्तु आगमनाभिरित्येतावानर्थो विवक्षितः । तथा सत्यागमनार्थवाचकमाकारमन्तर्भाव्य 'ताः', सामेष्टयः, इत्येतादृशं नाम वक्तव्यं । तथापि तन्नामरहस्यत्वेन गोपयित्वा परोक्षममुख्यामाकाररहितामिष्टय इत्येवं नाम प्रकटीकृत्य तेन 'परोक्षेण', नाम्ना सर्वे 'देवाः', व्यवहरन्ति । लोकेपि 'देवाः', पूज्याः पुरुषाः 'परोक्षनामप्रिया इव', दृश्यन्ते । देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादिभिः प्रत्यक्षनामभिर्न तुष्यन्ति । किन्तु हे मातः, हे पितः, इत्यादिरमुख्यनामभिः तुष्टा भवन्ति ॥

(९) एवमिष्टीः प्रस्तुत्य प्रथमामिष्टिं विधत्ते । "तमाशाऽज्रवीत् प्रजापत आशया वै आस्यसि । अहमु वा त्राशाऽस्मि । मां नु यजस्व । अथ ते सत्याशा भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमग्नये कामाथ पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत् । आशायै चरम् । अनुमत्यै चरम् । ततो वै तस्य सत्या-

शाभवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्या हवा अस्थाशा भ-
वति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते ।
य उचैनदेवं वेद” इति । कश्चिद्दृष्ट्यादि लाभः सर्वथा भविष्य-
तोत्थेवं निश्चित्याद्य वा श्रो वेत्थेवं कालमात्रप्रतीक्षणरूपसृष्ट्या-
विशेषः ‘आशा’, तदभिमानिनी देवताप्यपि ‘आशा’ शब्देनै-
वाभिधीयते । मेयमाशाख्या देवता ‘तं’ प्रजापतिं, इदं ‘अन्न-
वीत’, हे ‘प्रजापते’, त्वं ‘आशया’, एव आन्तो वर्त्तमे । सा
द्विविधा स्थाशा, अनृता सत्या च । फलरहिता आशा अनृता ।
तथा सत्यच फलरहितया स्वर्गा भविष्यतोत्थाशया तत्र अम
एव जायते, न तु स्वर्गं लभ्यते । अहमेव तु ‘आशाख्या’,
देवता ‘अस्मि’, अतो ‘मां’, तु, क्षिप्रमेव ‘यजस्व’, अनन्तरमेव
तत्र स्वर्गविषया ‘आशा सत्या भविष्यति’ । त्वं ‘अनु स्वर्गं लोकं
वेत्स्यसि इति’, तद्वचनं श्रुत्वा ‘मः’ प्रजापतिः, त्रिहविष्का-
मिष्टिं कृतवान्, ‘कामगुणकाय’, ‘अग्रये’, ‘पुण्ड्राशं’ एकं हविः,
आशादेवतायै ‘चरुः’ द्वितीयं हविः, अनुमतिदेवतायै ‘चरुः’
तृतीयं हविः । एते प्रथमतोये हविषो वक्ष्यमाणास्वपो-
ष्टिषु अनुमञ्चारिणो । ‘ततः’ त्रिहविष्केष्वनुष्ठानात्, ‘अस्य’
प्रजापतेः, स्वर्गलाभाशा ‘सत्याऽभवत्’ । तामाशां ‘अनु स्वर्गं’,
अलभत । एतदन्येऽपि ‘यः’ पुमान्, ‘एतेन’ उभयतोनु-
मञ्चारिद्वयसहितेन सध्यमेन, ‘हविषा यजते’, ‘यः’, अपि
“एनत्” हविः, यथावज्जीनाति । तस्योभयविधस्य पुरुषस्य
स्वर्गलाभाशा सत्या भवति ॥

(३) तामाशामनुस्वर्गमलभते, अस्यामिष्टानुपहोमान् विध-
त्ते । “सोऽत्र जुहोति । अग्नये कामाय स्वाहाशायै स्वाहा ।
अनुमत्यै स्वाहाप्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये
स्विष्टकृते स्वाहेति” ॥ २ ॥ इति । यो यजते ‘सोत्र’, षडुप-
होमान् जुहुयात् ॥

(४) अथ द्वितीयामिष्टं विधत्ते । “तं कामोऽब्रवीत् ।
प्रजापते कामेन वै आस्यमि । अहमु वै कामोऽसि । मां नु
यजस्व । अथ ते सत्यः कामो भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं
वेत्स्यसीति । स एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर-
वपत् । कामाय चरुम् । अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्य सत्यः
कामोऽभवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्यो हवा अस्य
कामो भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा
यजते । य उचैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये कामाय
स्वाहा कामाय स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा ।
स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहा” ॥ २ ॥ इति ।
निश्चितस्य लाभस्य प्रतीक्षणं, आशा । अनिश्चितस्यापेक्षा कामः ।
तस्य कामस्य प्रजापतिना सह यः संवादः तमारभ्य स्वर्गं लोकं
मविन्ददित्यन्तो ग्रन्थो विधेयस्यार्थस्य प्रस्तावः । तत ऊर्ध्वं य एवं
वेदेत्यन्तो विधिः । ततोऽप्यूर्ध्वमुपहोमाः । एवं सर्वं द्रष्टव्यं ॥

(५) अथ तृतीयामिष्टं विधत्ते । “तं ब्रह्माऽब्रवीत् । प्रजा-
पते ब्रह्मणा वै आस्यमि । अहमु वै ब्रह्मासि । मां नु यजस्व ।
अथ ते ब्रह्मणान् यज्ञो भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति ।

स एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत् । ब्रह्मणे चरम् । अनुमत्यै चरम् । ततो वै तस्य ब्रह्मणान् यज्ञो भवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । ब्रह्मणान् हवा अस्य यज्ञो भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उच्चै-
नदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये कामाय स्वाहा ब्रह्मणे स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोका-
य स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहा” ॥ ४ ॥ इति । ब्रह्म मन्त्रजातं । तदभिमानिदेवोऽपि ब्रह्मशब्दाभिज्ञेयः । तदनुग्रहरहितं मन्त्र-
जातं निष्फलं । यथा पूर्वं अनृतया आशया अनृतेन च कामेन
दृष्टा श्रमः । एवमत्रापि निष्फलेन मन्त्रजातेन दृष्टा श्रमः ।
‘ब्रह्मणान्’ सफलमन्त्रयुक्तः, सति देवतानुग्रहे तथा भवति ।
अन्यत् पूर्व्ववत् ॥

(६) अथ चतुर्थीमिष्टिं विधत्ते । “तं यज्ञोऽब्रवीत् । प्रजा-
पते यज्ञेन वै आत्म्यमि । अहमु वै यज्ञोऽस्मि । मां नु यज-
स्व । अथ ते मत्तो यज्ञो भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वत्स्य-
सीति । स एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत् ।
यज्ञाय चरम् । अनुमत्यै चरम् । ततो वै तस्य मत्तो यज्ञो-
ऽभवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । मत्तो हवा अस्य यज्ञो
भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यज-
ते । य उच्चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये कामाय स्वा-
हा यज्ञाय स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्व-
र्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति” ॥ ५ ॥ इति ।

देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागो यज्ञः । तदभिमानीदेवोपि 'यज्ञ' शब्दाभिधेयः । तदनुग्रहरहितो यज्ञोऽनृतः । तत्सहितः सत्यः । अन्यत् पूर्व्ववत् ॥

(७) अथ पञ्चमीमिष्टिं विधत्ते । "तमापोऽब्रवीत् । प्रजापतःसु वै सर्व्वे कामाः श्रिताः । वयमु वा आपः स्मः । अस्मान्नु यजस्व । अथ त्वयि सर्व्वे कामाः श्रियिष्यन्ते । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यमीति । स एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत् । अग्नश्चरम् । अनुमत्यै चरम् । ततो वै तस्मिन् सर्व्वे कामा अश्रयन्त । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सर्व्वे ह वा अस्मिन् कामाः श्रयन्ते । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उचैनदंवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये कामाय स्वाहाग्नयः स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहा" ॥ ६ ॥ इति । 'आपः' जलाभिमानीन्यो देवताः । आपोऽब्रुवन् इत्येतदेव वाक्यमुदाहृत्य सर्व्वेष्वपि वस्तुष्वभिमानीदेवताः सन्तीति भगवान् वादरायण उत्तरमीमांसायां सूत्रयामास । अभिमानीव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्यामिति । ताश्चाब्देवताः 'तं' प्रजापतिं इदमब्रुवन् । हे 'प्रजापते', 'सर्व्वे', अपि भोगाः 'असु', 'आश्रिताः' । औषधिवनस्पत्यादिफलस्य जलाधीनत्वात् सर्व्वभोगानां च तत्फलाधीनत्वात् । तामामपामप्स्वाभिभूता देवता वयमेव, अतोऽस्मात्परितोषमन्तरेण भोगाभावात् 'अस्मान्', एव त्वं यज 'त्वयि सर्व्वकामाः', आश्रिता भविष्यन्ति ।

‘स्वर्ग’, चान्विष्य लप्स्यस इति तद्वाक्यं श्रुत्वा ता अन्वेवता इष्ट-
वति प्रजापतौ ‘सर्वे कामाः’, आश्रिताः । एवमन्वस्मिन्नप्या-
श्रयन्ते ॥

(८) अथ षष्ठोमिष्टिं विधत्ते । “तमग्निर्बलिमानब्रवीत् ।
प्रजापतेऽग्नये वै बलिमते सर्व्वाणि भूतानि बलिः हरन्ति ।
अहमुवा अग्निर्बलिमानस्मि । मां नु यजस्व । अय ते सर्व्वा-
णि भूतानि बलिः हरिष्यन्ति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यमीति ।
स एतमग्नये कामाय पुण्डाशमष्टाकपालं निरवपत् । अग्नये
बलिमते चरुम् । अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्मै सर्व्वाणि
भूतानि बलिमहरन् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सर्व्वाणि
ह वा तस्मै भूतानि बलिः हरन्ति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति ।
य एतेन हविषा यजते । य उचैव देवं वेद । सोऽत्र जुहोति ।
अग्नये कामाय स्वाहाग्नये बलिमते स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा ।
प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वा-
हेति” ॥ ७ ॥ इति । ‘बलिमान्’ पूजावान्, तस्मै ‘बलिमतेऽग्नये’,
सर्वे प्राणिनः पूजां सम्पादयन्ति ॥

(९) सप्तमोमिष्टिं विधत्ते । “तमनुवित्तिरब्रवीत् । प्रजापते
स्वर्गं वै लोकमनुवित्ससि । अहमुवा अनुवित्तिरस्मि । मां नु
यजस्व । अय ते सत्यानुवित्तिर्भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्य-
मीति । स एतमग्नये कामाय पुण्डाशमष्टाकपालं निरवपत् ।
अनुवित्त्यै चरुम् । अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्य सत्यानुवि-
त्तिरभवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्या ह वा अस्थानु-

वित्तिर्भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उचैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये कामाय स्वाहानुवित्यै स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति” ॥ ८ ॥ इति । अन्विष्य विद्यते लभ्यतेऽपेक्षितः पदार्था यया क्रियया मेयं क्रिया अनुवित्तिः, तदभिमानिनी देवतापि ‘अनुवित्तिः’, इत्युच्यते । सा देवता प्रजापतिं ‘अब्रवीत्’, हे ‘प्रजापते’, त्वं ‘स्वर्गं लोकं’, ‘अनुविवित्सि’ अन्विष्य वेतुं लभ्यमिच्छसि, तदभिमानिन्यः मम यागेन लदीयानुवित्तिक्रिया ‘सत्या’ फलपर्यवसायिनी, ‘भविष्यति’ । एतेषूक्तेषु पर्यायेस्त्रिष्टिप्रस्ताव इति विधिरूपहोमाश्च प्रथमपर्यायवत् व्याख्येयाः ॥

(१०) तदेवं कर्मावयवभूता इष्टयः पृथग् विहिताः । अथेष्टिसङ्घातरूपं कर्म विधत्ते । “ता वा एताः सप्त स्वर्गस्य लोकस्य द्वारः । दिवः श्वेनयोऽनुवित्तयो नाम । आशा प्रथमा रचति । कामो द्वितीयाम् । ब्रह्म तृतीयाम् । यज्ञश्चतुर्थीम् । आपः पञ्चमीम् । अग्निर्बलिमान् षष्ठीम् । अनुवित्तिः सप्तमीम् । अनु ह वै स्वर्गं लोकं विन्दति । कामचारोऽस्य स्वर्गं लोके भवति । य एताभिरिष्टिभिर्यजते । य उ चैना एवं वेद । तास्त्रिष्टि । पष्टौ हवीरां दद्यात् । कश्च सञ्च । स्त्रियं चाभारः समृद्धौ” ॥ ९ ॥ इति । या इष्टयः पूर्वमभिहिताः ‘ता एताः’, सप्तसङ्ख्याकाः स्वर्गलोकस्य ‘द्वारः’ इव प्राप्तिसाधनभूताः तासाञ्च दिवःश्वेन य इत्येतन्नाम-

यन्याः । लोके श्येन उत्सृज्याकाशे स्वेच्छया सञ्चरति, एवमेता
अपि यजमानस्य दुलोके स्वेच्छया सञ्चारं प्राप्नुवन्ति ।
तस्माद्युष्मदात् श्येनाख्यपक्षिमदृशत्वाच्च दिवःश्येनयः सम्प-
न्नाः । अन्वेषणपूर्वकलाभ माधनत्वादनुवित्तय इत्युच्यन्ते ।
तामामिष्टीनां मध्ये 'प्रथमा' शाख्यदेवता रचति तत्स्वामि-
त्वान्तयेष्ट्या तुष्टा मतीति तत्फलं प्रयच्छति । एवं कामाद्या
देवताः तां तामिष्टिं रचन्ति । 'एताभिः' सप्तभिः, 'दृष्टिभिः'
'यः', 'यजते', 'यः', अपि च 'एनाः', यथोक्तप्रकारेण 'विद' ।
सोयमुभयविधः पुमान् स्वर्गमन्विष्य लभते । तस्य तस्मिन् स्वर्गे
'कामचारः' स्वेच्छया सञ्चारो यदृष्टभोगप्राप्तिः, भवति । 'तासु'
सप्तस्वपीष्टिषु, मध्ये 'अन्विष्टि' एकैकमिष्टिमनुष्ठायानन्तरमेव द-
क्षिणार्थं 'पष्टौहोवरां दद्यात्' चतुःस्रस्वरवयस्का गौः पष्टौहो
पष्टौहोनां मध्ये या श्रेष्ठा तां दद्यात् । तथा 'कंसं' भोजनार्थं
कांस्यपात्रं च, 'दद्यात्' । तथा 'स्त्रियं', योग्यं, 'आभरं' आभ-
रणञ्च 'दद्यात्' । तत् सर्वं दक्षिणादानं फलममृष्टे' सम्यद्यते ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ।

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

(१) द्वितीये दिवःश्येनाख्या दृष्टयोभिर्हिताः । अथापाद्या-
ख्यानामिष्टीनां चतुर्थानुवाके त्रिधास्यमानानां याज्यानुवाक्या-
स्तृतीयानुवाकेऽभिधीयन्ते । तत्र तपसे चक्षुर्मित्यस्य हविषः पु-

रोऽनुवाक्यामाह । “तपसा देवा देवतामय आचन् । तपसर्वथः
स्वरन्वविन्दन् । तपसा सपत्नान् प्रणुदामारातीः । येनेदं
विश्वं परिभूतं यदस्ति” इति । यज्जगद्देवर्षिमनुष्यादिरूप-
मस्ति तदिदं ‘विश्वं’; ‘येन’ तपसा, ‘परिभूतं’ सर्वतो व्याप्तं,
तेन ‘तपसा’, ‘देवाः’ इन्द्रादयः सर्वे, देवत्वं ‘अग्रे’ सृष्ट्यादौ,
प्राप्ताः, पूर्वसृष्टौ तपस्तप्त्वा देवजन्म लब्धवन्तः । तथा ‘ऋ-
षयः’ वसिष्ठनारदाद्याः, पूर्वानुष्ठितेन ‘तपसा’, स्वर्गमन्विष्य
लब्धवन्तः । वयमपीदानोभनुष्ठितेन ‘तपसा’ यागादिरूपेण,
‘सपत्नान्’ ब्रून्, ‘प्रणुदाम’, प्रकर्षणापसारयामः । कीदृ-
शान् सपत्नान्, ‘आरातीः’ अस्मभ्यं दातव्यस्य धनस्यादाहन् ॥

(२) तत्रैव याज्यामाह । “प्रथमजं देवः हविषा विधेम ।
स्वयम्बु ब्रह्म परमं तपो यत् । स एव पुत्रः स पिता स माता ।
तपो ह यच्च प्रथमः सम्भूव” इति । योऽयं तपोभिमानी
देवः स ‘प्रथमजः’ । तथा चोपनिषदि सृष्टिप्रकरणे तपसः
प्रथमजत्वमाह्वयते । सोकामयत वज्रस्यां प्रजायेयेति । स तपो
तप्यतेति । तादृशं तपोदेवं ‘यच्च’, ‘हविषा’, ‘विधेम’ परिचरेम ।
यत् ‘स्वयम्बु’ स्वतःसिद्धं सत्यज्ञानादिरूपं, ‘ब्रह्म’, ‘परमं’ सृष्टि-
कारणरूपं, ‘तपः’, सम्यक्त्वं ‘स एव’ तपोदेवः, पुत्रपितृमात्रादि-
रूपेणाविर्बभूव । किञ्च ‘तपो ह’ तप एव, ‘प्रथमं’, ‘यच्च’
पूज्यं, ‘सम्भूव’ । सर्व्वेऽपि हि पुरुषः प्रथमं फलसाधनं तपो-
नुष्ठाय पश्चात् फलं लभते । तस्मात् प्रशस्तमिदं तपः ॥

(३) अथ अद्वायै ब्रह्मिण्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह ।

“अद्भुया देवो देवत्वमश्नुते । अद्भु प्रतिष्ठा लोकस्य देवो ॥ १ ॥
सा नो जुषाणोपयज्ञमागात् । कामवत्सामृतं दहाना” इति ।
येयमास्तिक्यरूपा ‘अद्भु’, तथैव ‘देवः’ सर्व्वापीन्द्रादिदेवः,
‘देवत्वं’, प्राप्नोति । अद्भुतरहितस्य सपमादेर्निरर्थकत्वात् । तथा
च स्मर्यते,

अअद्भुया ऊतं दत्तं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् ।

अमदित्युच्यते पार्थ नच तत् प्रेत्य ना इहेति ॥

अतः अद्भुदेवो ‘लोकस्य’ सर्व्वस्य, ‘प्रतिष्ठा’ आश्रयः । ‘सा’
देवी, ‘जुषाणा’ प्रीयमाणा, ‘नः’ अस्मादीयं, ‘यज्ञं’,
‘उपागात्’ प्राप्नोतु । कीदृशी अद्भु, ‘कामवत्सा’ फलका-
मनैव वत्सस्थानीया यस्याः सा कामवत्सा, अत एव ‘अमृतं’,
फलं, ‘दहाना’ दोग्ध्री, । अद्भुलुर्हि यत् फलं कामयते तत्
मिद्वत्येव ॥

(४) तत्रैव याज्यामाह । “अद्भु देवो प्रथमजा चतस्य ।
विश्वस्य भर्त्री जगतः प्रतिष्ठा । ताः अद्भुः हविषा यजाम-
हे । सा नो लोकममृतं दधातु । ईशाना देवो भुवनस्याधि-
पत्नी” इति । ‘अद्भुख्या’ देवो ‘चतस्य’ सत्यस्य परमार्थस्य ब्र-
ह्मणः, सकाशात् । ‘प्रथमजा’ आदाविवोत्पन्ना । अत एव ‘विश्वस्य
भर्त्री’ सर्व्वस्य त्राणिजातस्य पोषयित्री । ‘जगतः’, ‘प्रतिष्ठा’
आश्रयः, अद्भुहीनस्य वैदिकस्य लौकिकस्य वाच्यव्यवहारस्य फल-
पर्यवसायित्वाभावात्, ‘तां’ एतां, ‘अद्भुं’ देवीं, वयं ‘हविषा’,
‘यजाम’ पूजयामः । ‘सा’ अद्भु देवी, ‘नः’ अस्माकं, ‘अमृतं’ अ-

विनाशं, 'लोकं', सम्पादयतु । सा हि 'देवी', यस्मात् 'भुवनस्य', 'पत्नी' पालयित्री, तस्मात् 'ईशाना' अस्माकं लोकं सम्पादयितुं समर्था ॥

(५) अथ सत्याय चरुमित्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह । “आगात्सत्यः हविरिदं जुषाणम् । यस्माद्देवा जज्ञिरे भुवनञ्च विश्वे । तस्मै विधेम हविषा घृतेन ॥ २ ॥ यथादेवैः सधमादं मदेम” इति । यत् 'सत्यं' सत्यवदनाभिमानिदेवता-स्वरूपमस्ति, तत् 'जुषाणं' प्रीतियुक्तं सत्, 'इदं' अस्माभिर्दीयमानं, 'हविः', प्रति 'आगात्' आगच्छत् । अस्मात् सत्याख्या-द्देवस्वरूपात् 'विश्वे' सर्व्वे, 'देवाः', 'भुवनञ्च', 'जज्ञिरे' । सत् हि परब्रह्मस्वरूपत्वात् सर्व्वस्य जनकं । 'तस्मै' सत्याय देवाय, घृतयुक्तेन 'हविषा', 'विधेम' परिचरेम । 'अथ' अनन्तरं, वरं 'देवैः', युक्ताः 'सधमादं मदेम' एकत्र हर्षं प्राप्नुयामः ॥

(६) तत्रैव याज्यामाह । “यस्य प्रतिष्ठोर्वन्तरिचम् । यस्माद्देवा जज्ञिरे भुवनञ्च सर्व्वे । तत्सत्यमर्चदुपयज्ञं न आगात् । ब्रह्माज्जतीरूपमोदमानम्” इति । 'यस्य' सत्यस्य ब्रह्मणः, 'उरु' विस्तीर्णं, 'अन्तरिचं', 'प्रतिष्ठा' आश्रयः, सर्व्वगतत्वादनन्तरिचस्थापितं युक्तं । 'यस्मात्' सत्याद्ब्रह्मणः, 'सर्व्वे देवा भुवनञ्च जज्ञिरे', 'तत्', सत्याख्यं 'अर्चत्' पूजायुक्तं परं ब्रह्म, नस्मदीयाः 'आज्जतीः', उपेत्य 'मोदमानं', सत् मदीयं 'यज्ञं', 'उपागात्', उपागच्छत् ॥

(७) अथ मनसे ब्रुमित्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह ।

“मनसो वशे सर्व्वमिदं बभूव । नान्यस्य मनो वशमन्विष्याय
भीष्मो हि देवः सहसः सहीयान् । मनो जुषाण उपयज्ञ-
मागात्” इति । ‘सर्व्वमिदं’ जगत् । ‘मनसो वशे बभूव’,
‘न’, त्वेतत् ‘मनः’, ‘अन्यस्य’ कस्यचित्, वप्रमनुगच्छति सर्व्वस्य
मनोऽधीनत्वं श्रुत्यन्तरे दर्शितं,

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयामिति । मनस इत-
राधीनत्वाभावश्च स्मर्यते ।

अमंगलं महाबाहो मनोदुर्निग्रहं चलमिति ।

तादृशमनोभिमानी ‘देवः’, ‘भीष्मो हि’ भयहेतुत्वेन प्र-
सिद्धः, मनसः सर्व्वदुःखापादकत्वं सर्व्वेक्षणभृते सुप्तं मनसि
दुःखमाचक्ष्णाभावात्, तस्मादयं मनोदेवः ‘सहसः सहीयान्’
बलवतोप्यत्यन्तं बलीयान्, अत एव स्मर्यते ।

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढमिति ।

‘सः’ तादृशो मनोदेवः, ‘जुषाणः’ प्रीतियुक्तः मनः, ‘नः’ अ-
स्मदीयं ‘यज्ञः’, ‘उपागात्’ प्राप्नोतु ॥

(८) तत्रैव याज्यामाह । “आकूतीनामधिपतिं चेतमाञ्च ।

॥ १ ॥ सङ्कल्पजूतिं देवं विपश्चितम् । मनो राजानमिह वर्द्ध-
यन्तः । उपहवेऽस्य समन्तोऽस्याम” इति । ‘इह’ कर्मणि, वयं
मनोनामकं चतुरादीन्द्रियाणां ‘राजानं’, ‘वर्द्धयन्तः’ परिता-
पयन्तः, ‘उपहवे’ अनुज्ञाने मति, ‘अन्य’ देवस्य, ‘समन्तो’ अनुग्र-
हबुद्धौ, ‘स्याम’ भवेम । यद्वाह्वयं सुखिनो भवंलित्यस्माननुजा-
नाति तदानीमेव सुखिनो भवेम । कीदृशं राजानं, ‘आकूती-

नां इदमेव करिष्यामेत्येवंविधानां सङ्कल्पानां, 'चेतसाञ्च' इदं वस्वेतादृशमिति ज्ञानानाञ्च, 'अधिपतिं', कर्त्तव्यसङ्कल्पानां वस्तुज्ञानानाञ्च मनोधीनत्वं प्रसिद्धं । 'सङ्कल्पजूतिं' सहस्र-सङ्ख्याकर्त्तव्यविषयेषु, सङ्कल्पेषु जूतिर्वेगो यस्यासौ सङ्कल्पजू-तिस्त्वादृशं, 'देवं' सर्वस्य द्योतकं, अत एव 'विपश्चिं' सर्वज्ञं, ॥

(९) अथ चरणाय चरुमित्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामा-ह । "चरणं पवित्रं विततं पुराणम् । येन पूतस्तरति दुष्कृ-तानि । तेन पवित्रेण शुद्धेन पूताः । अति पाप्मानमरतिं तरेम" इति । चरत्यनेनेति पादेन्द्रियं 'चरणं', शास्त्रीया-चरणं वा तेनोच्यते । तच्च 'पवित्रं' शुद्धिकारणं, 'विततं' सर्व-प्राणिविषयत्वेन विस्तीर्णं, 'पुराणं' सृष्ट्यादिमारभ्य प्रवृत्तत्वा-च्चिरन्तनं, 'येन' चरणेन देवेन, 'पूतः' शोधितः, पुरुषः 'दुष्कृतानि तरति' पापानि विनाशयति, 'पवित्रेण' अन्यस्य शोधकेन, स्वय-मपि 'शुद्धेन', 'तेन' चरणदेवेन, 'पूताः', वयं 'पाप्मानमरतिं' पापरूपं शत्रुं, 'अतितरेम' अतिशयेन लङ्घयामः ॥

(१०) तत्रैव याज्यामाह । "लोकस्य द्वारमर्चिमत्पवित्र-म् । ज्योतिष्मद्वाजमानं महस्रत् । अमृतस्य धारा बज्रधा दो-हमानम् । चरणं नो लोके सुधितां दधातु" इति । यदे तच्चरणाख्यं देवतास्वरूपं तदेतत् 'नः' अस्माकं स्वर्गलोके 'सुधितां' सुखयुक्तामवस्थितिं, 'दधातु' सम्पादयतु । कीदृशं चरणं, 'लोकस्य द्वारं' स्वर्गस्य द्वारवत् प्रवेशसाधनं, 'अर्चिमत्' अर्चनायुक्तं, सर्वैः पूज्यं, 'पवित्रं' शोधकं 'ज्योतिष्मत्' लिषा

प्रकाशनमामर्थ्यापेतं, 'भ्राजमानं' स्वयमपि दीप्यमानं, 'मह-
स्वत्' माहात्म्ययुक्तं । 'अमृतस्य' पीयूषस्य, 'धाराः', 'वज्रधा-
रोहमानं' अनेकप्रकारेण सम्यादनशीलं ॥

(११) अथान्नयमष्टाकपालमित्यस्य हविषो याज्यानुवाक्य-
योः प्रतीके दर्शयति । "अग्निर्मूर्धा भुवः" इति । अग्निर्मूर्धा
दिवः ककुदिति पुरेनुवाक्या । भुवो यज्ञस्येति याज्या । एत-
च्चोभयमग्निर्मूर्धेत्यनुवाके व्याख्यातं ॥

(१२) अथानुमत्यै चरुमित्यस्य हविषो याज्यानुवाक्ययोः
प्रतीके दर्शयति । "अनु नोद्यानुमतिरन्विदनुमते त्वम्" इति ।
अनु नोद्यानुमतिर्यज्ञं देवेय्यिति पुरेनुवाक्या । अन्विदनुमते
त्वमिति याज्या । एतच्चोभयमिदं वामास्यै हविरित्यनुवाके
व्याख्यातं ॥

(१३) अथ स्थिरकृतो याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति ।
"हव्यवाहः स्थिरम्" इति । हव्यवाहमभिमातिषाहमिति
पुरेनुवाक्या । स्थिरमग्निं अभि तत् प्रणाहीति याज्या । एत-
च्चोभयं जुष्टोदमूना इत्यत्र व्याख्यातं ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ।

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

(१) अपाद्याख्यानामिष्टीनां याज्यानुवाक्यास्तृतीयेऽभिहि-
ताः । चतुर्थे ता इष्टयोऽभिधीयन्ते । प्रथमं तावदिष्टीनां प्र-

स्तावं दर्शयति । “देवेभ्यो वै स्वर्गो लोकस्त्रिरोऽभवत् । ते प्रजापतिमब्रुवन् । प्रजापते स्वर्गो वै नो लोकस्त्रिरोऽभूत् । तमन्विच्छेति । तं यज्ञक्रतुभिरन्वेच्छत् । तं यज्ञक्रतुभिर्नान्वविन्दत् । तमिष्टिभिरन्वेच्छत् । तमिष्टिभिरन्वविन्दत् । तदिष्टीनामिष्टित्वम् । एष्टयो “ह वै नाम । ता इष्टय इत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव हि देवाः” ॥ १ ॥ इति । द्वितीयानुवाकवत् व्याख्येयं ॥

(१) मामान्येन सर्वामामिष्टीनां प्रस्तावमुक्त्वाविशेषाकारेण प्रथमाया इष्टेः प्रस्तावं हविष्केष्टिविधानं उपहोमविधानञ्च दर्शयति । “तं तपोऽब्रवीत् । प्रजापते तपसा वै आस्यमि । अहम् वै तपोऽस्मि । मां नु यजस्व । अथ ते सत्यं तपो भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वक्ष्यमीति । स एतमाग्नेयमष्टाकपालं निरवपत् । तपसं चरुम् । अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्य सत्यं तपोऽभवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्यं हवा अस्त्व तपो भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽन्न जुहोति । अग्नये स्वाहा तपसे स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति” ॥ २ ॥ इति । अत्रेष्टयस्तपोऽमाधारणदेवस्य अग्निरनुमतिश्च पुरस्तात्परिष्ठाच्च सर्वेष्टिमाधारणदेवते । वाक्यं तु सर्वं द्वितीयानुवाकैकाशावाक्यवद् व्याख्येयं ॥

(१) अथ द्वितीयामिष्टिं विधत्ते । “तं अद्वाब्रवीत् । प्र-

प्रापते अद्भुता वै आस्यमि । अहमु वै अद्भुतास्मि । मां नु य-
जस्व । अथ ते मत्या अद्भुता भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वे-
त्स्यसीति । स एतमाग्नेयमष्टाकपालं निरवपत् । अद्भुतायै च-
रम् । अनुमत्यै चरम् । ततो वै तस्य मत्या अद्भुताऽभवत् ।
अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । मत्या ह वा अस्य अद्भुता भवति ।
अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतन् हविषा यजते । य उ
उ चैनदेवं वेद । माऽत्र जुहाति । अग्नये स्वाहा अद्भुतायै
स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय ला-
काय स्वाहा अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति” ॥ ३ ॥ इति ॥

(४) अथ तृतीयमिष्टिं विधत्ते । “तं मत्याऽब्रवीत् ।
प्रापते मत्येन वै आस्यमि । अहमु वै मत्यमस्मि । मां नु य-
जस्व । अथ ते मत्यः मत्यं भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वे-
त्स्यसीति । स एतमाग्नेयमष्टाकपालं निरवपत् । मत्याय
चरम् । अनुमत्यै चरम् । ततो वै तस्य मत्यः मत्यमभवत् ।
अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । मत्यः ह वा अस्य मत्यं भवति ।
अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतन् हविषा यजते । य उ चे-
नदेवं वेद । माऽत्र जुहाति । अग्नये स्वाहा मत्याय स्वाहा ।
अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लाकाय स्वाहा-
अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति” ॥ ४ ॥ इति ॥

(५) अथ चतुर्थमिष्टिं विधत्ते । “तं मनाऽब्रवीत् । प्रा-
पते मनसा वै आस्यमि । अहमु वै मनाऽस्मि । मां नु यजस्व ।
अथ ते मत्यं मनो भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति ।

स एतमाग्नेयमष्टाकपालं निरवपत् । मनमे चरुम् । अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्य सत्यं मनोऽभवत् । अनु, स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्यं हवा अस्य मनो भवति । अनु, स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उचैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये स्वाहा मनमे स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति” ॥ ५ ॥ इति ॥

(६) अथ पञ्चमीमिष्टिं विधत्ते । “तं चरणमब्रवीत् । प्रजापते चरणेन वै आम्यसि । अहमु वै चरणमस्मि । मां नु यजस्व । अथ ते सत्यं चरणं भविष्यति । अनु, स्वर्गं लोकं वेत्स्यमीति । स एतमाग्नेयमष्टाकपालं निरवपत् । चरणाय चरुम् । अनुमत्यै चरुम् । ततो वै अस्य सत्यं चरणमभवत् । अनु, स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्यं हवा अस्य चरणं भवति । अनु, स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उचैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये स्वाहा चरणाय स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति” ॥ ६ ॥ इति ॥

(७) प्रत्येकमिष्टीर्विधांय तत्सङ्घातरूपं कर्म विधत्ते । “ता वा एताः पञ्च स्वर्गस्य लोकस्य दारः । अपत्न्या अनुविन्देत्यो नाम । तपः प्रथमां रचति । अद्धा द्वितीयाम् । सत्यं तृतीयाम् । मनश्चतुर्थीम् । चरणं पञ्चमीम् । अनु ह वै स्वर्गं लोकं विन्दति । कामत्तारोऽस्य स्वर्गं लोके भवति । य एता-

भिरिष्टिभिर्यजेते । य उ चैना एवं वेद । ताम्बन्विष्टि । पष्टो-
हीवरां दद्यात् कः सञ्च । स्त्रियै चाभारः समृद्धौ ॥ ७ ॥
इति । अपहृत्यन्ते स्वर्गप्रतिबन्धाः, सर्वेऽपि यार्भिरिष्टिभिः
ताः 'अपाद्याः' । अन्यत् सर्वमप्यस्मिन्ननुवाके द्वितीयानुवाकव-
द्वाख्येयं । 'ता वा एताः' उक्ता दिवःशूनयोऽपाद्याश्च दिविधाः,
अन्तःप्रयोज्या बहिःप्रयोज्याश्चेति । ममस्तस्य चातुर्होत्रचय-
नस्य मध्ये प्रयोगो बोधायनवाक्येन पूर्वमुदाहृतः । बहिस्तु
स्वर्गकामेन चातुर्होत्रात् पृथग्व प्रयाक्तयः ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

(१) चतुर्थोऽपाद्या दृष्ट्याभिहिताः । पञ्चमे चातुर्होत्र-
चयनमभिधीयते । तत्रादौ चातुर्होत्रमन्त्रान् प्रशंसति । "ब्रह्म
वै चतुर्होत्रारः । चतुर्होत्राभ्यां धियज्ञा निर्मितः । तेनैष श-
प्नम् । नाभिचरितमागच्छति । य एवं वेद" इति । य एते
'चतुर्होत्र'संज्ञका मन्त्राः ते 'ब्रह्म वै' परब्रह्मस्वरूपा एव, सर्व-
जगत्सृष्टिहेतुत्वात् । दशहोत्रचतुर्होत्रपञ्चहोत्रपञ्चा-
हमन्त्राः 'सर्वेऽपि चतुर्होत्रशब्देनैवाच्यन्ते । एतेषां मन्त्राणां
जगत्सृष्टिहेतुत्वं चतुर्होत्रशब्दवाच्यत्वं च द्वितीयकाण्डस्य द्विती-
यद्वितीयप्रपाठकरूपे होत्रमन्त्रब्राह्मणं ब्रह्मधाप्रपञ्चितं । एतभ्यः
'चतुर्होत्राभ्यः', सर्वेऽपि 'यज्ञाधिनिर्मितः', एतदपि तत्रैवाक्तं ।

‘यः’ पुमान्, ‘एवं’, चतुर्होतृमन्त्राणां ब्रह्मत्वं यज्ञनिर्वाहकत्वं च ‘वेद’, तं ‘एनं’ पुरुषं, ‘शत्रं’ परकीयः शापः, ‘न’, आगच्छति । ‘अभिचरितं’ परं कृतमाभिचारोऽपि, ‘न’, आगच्छति ॥

(२) प्रकारान्तरेण पुनः प्रशंसति । “यो ह वै चतुर्होतृणां चतुर्होतृत्वं वेद । अथो पञ्चहोतृत्वम् । सर्वा हासौ दिशः कल्पन्ते । वाचस्पतिर्होता दशहोतृणाम् । पृथिवी होता चतुर्होतृणाम् ॥ १ ॥ अग्निर्होता पञ्चहोतृणाम् । वाग्धेता षड्होतृणाम् । महाहविर्होता सप्तहोतृणाम् । एतद्वै चतुर्होतृणां चतुर्होतृत्वम् । अथो पञ्चहोतृत्वम् । सर्वा हासौ दिशः कल्पन्ते । य एवं वेद” इति । ‘यः’ पुमान्, चतुर्होतृमञ्जुकानामेतेषां मन्त्राणां ब्रह्मनामेकेनैव चतुर्होतृशब्देनाभिधेयत्वं ‘वेद’ । अपि च पञ्चस्वनुवाकेषु होतृप्रतिपादनात् पञ्चहोतृशब्द वाच्यत्वं च ‘वेद’ । ‘असौ’ पुरुषाय, ‘सर्वाः’, अपि ‘दिशः कल्पन्ते’ स्वस्वप्रयोजनसमर्था भवन्ति । आरण्यकेषु चित्तिसुगित्याद्यनुवाके आस्नाता ये होतृमन्त्राः, तेषु मध्ये पृथिवी होतृत्यस्य चतुर्होतृमन्त्रस्याधिष्ठात्रिदेवता, चतुर्वारमाह्वानेन श्रुत्वा प्रत्युत्तरं दत्तवती । ‘अग्निर्होता’ इत्यस्य पञ्चहोतृमन्त्रस्याधिष्ठात्रिदेवता पञ्चवारमाह्वानेन । ‘वाग्धेता’ इत्यस्य षड्होतृमन्त्रस्याधिष्ठाता षड्वारमाह्वानेन । ‘महाहविर्होता’ इत्यस्य सप्तहोतृमन्त्रस्याधिष्ठाता सप्तवारमाह्वानेन । चित्तिसुगित्यस्य दशहोतृमन्त्रस्याधिष्ठाता दशवारमाह्वानेन । चतुर्होतृमन्त्रदेवस्य

शीघ्रप्रत्युत्तरेण परितुष्टः प्रजापतिस्तन्नाम्नैव सर्वेषां व्यवहारो-
 स्त्विति वरन्ददौ । तथा च तत्रास्नातं । त्वं वै मे नेदिष्ठं ऊतः
 प्रत्यश्रौषीः । त्वयैनानाख्यातार इति । तस्मान्न हैनाऽश्नुर्हो-
 तार इत्याचक्षत इति । तदेतत् 'चतुर्होतृत्वं', तत्र प्रपञ्चितत्वा-
 दत्र सङ्गृहीतं । यत् तु पञ्चस्त्रनुवाकेषु होतुः सद्भावात्
 'पञ्चहोतृत्वं', तदत्र प्रपञ्च्यते । चित्तिसृगित्यादिमन्त्राणां
 दशहोतृत्वं मध्ये वाचस्पतिहोतृत्वेनास्नातः । वाक्पतिर्होतिरिति
 तस्मिन्ननुवाके समान्नात् । तथा चतुर्होतृमन्त्रावयवानां
 मध्ये पृथिवीर्होतृत्यास्नातः । पञ्चहोतृमन्त्रावयवानां मध्ये
 अग्निर्होतृत्यास्नातः । षड्होतृमन्त्रावयवानां मध्ये वाग्धातेत्या-
 स्नातः । सप्तहोतृमन्त्रावयवानां मध्ये महाहविर्होतृत्यास्नातः ।
 चतुर्होतृमन्त्राणां सर्वेषां मन्त्राणामेतदत्र पूर्वाकाण्डाक्त-
 वरप्रदाने चतुर्होतृत्वं । अत्रोक्तपञ्चविधहोतृमन्त्रावेन पञ्च-
 होतृत्वं च । 'सर्वाहासौ' इत्यादि पुनर्दिष्टनमुपसंहाराय ॥

(३) पुनरपि प्रकारान्तरेण मन्त्रान् प्रशंसति । "एषा वै
 सर्व्या विद्या । एतद्भेषजम् । एषा पर्ङ्गुः स्वर्गस्य लोकस्याञ्ज-
 मार्यानिः स्मृतिः ॥ २ ॥ एतान्दार्थ्येत्युच्छदिदं यथावत्तरमम् ।
 स्मरेति । अनपत्रवः सर्वमायुर्गति । विन्दते प्रजाम् । राय-
 होषं गोपत्यम् । ब्रह्मवर्चसा भवति" इति । यद्यं होतृम-
 न्त्रविद्या 'एषा', एव 'सर्व्याविद्या', अन्यैवापेक्षितस्य फलस्य
 लभ्यत्वात् । 'एतत्' एव मन्त्रजगतं, 'भेषजं' सर्व्यानिष्टनिवारकं ।
 'एषा' विद्या, पञ्चानुवाकरूपत्वात् 'पर्ङ्गुः' । सा च 'स्वर्गस्य

लोकस्य', 'अञ्जमायनिः' अनायामेन प्राप्तिहेतुः, अतिमार्गः । 'एतान्' पञ्चानुवाकरूपान् मन्त्रान्, यः पुमान् 'अच्छदिर्देशे' गृहस्थाच्छादकानि कटारूपाणि च्छदींषि यावति दूरे न दृश्यन्ते तावति दूरे, अरण्ये गत्वा 'यावत् तरमं' यावद्वलमुच्चध्वनिना, 'अध्येति' अधिकत्वेन प्राप्नोति, गुरुमुखादधीते जपति वेत्यर्थः । स पुमान् 'स्वरेति' स्वर्गं प्राप्नोति । 'अनपब्रवः' अपकीर्त्तिरहितः, 'सर्वमायुरेति' प्रजादिकश्च लभते, ब्रह्मवर्चमयुक्तश्च 'भवति' । तत्र स्तुतिप्रसङ्गादयं पुरुषार्थो जपविधिर्द्रष्टव्यः ॥

(४) पुनरपि तं विधिमनूय प्रशंसति । "एतान्येधेति । स्पृणोत्यात्मानम् । प्रजां पितृन्" इति । 'यः' अयं पुमान् 'एतान्' मन्त्रान्, पूर्वोक्तरीत्या अधीतं, सः स्वात्मानं स्वकीयां पुत्रादिप्रजां स्वकीयान् पितृपितामहादींश्च 'स्पृणाति' तत्तदपेक्षितफलसम्पदानेन प्रीणयति ॥

(५) पुनरप्येतन्मन्त्रवेदितपुरुषमुदाहृत्य प्रशंसति । "एतान्वा अरुण औपवेशिर्विदोश्चकार ॥ ३ ॥ एतैरधिवादमपाजयत् । अथो विश्वं पाप्मानम् । स्वर्थयौ । एतान् योधेति । अधिवादं जयति । अथो विश्वं पाप्मानम् । स्वरेति" इति । उपवेश्यपुत्रः कश्चिन् मुनिः अरुणाख्यः एतान् मन्त्रान्, 'विदोश्चकार' अरण्ये गत्वा ध्यानं कृतवान् । स मुनिः 'अधिवादं' स्वस्मादधिकेन पुरुषेण सह विधाविषये वादं, कृत्वा स्वयं जितवान् । अपि च सर्वमपि 'पाप्मानं', 'अपाजयत्' वि-

नाशितवान् स्वर्ग्यौ च स्वर्गे च प्राप्तवान्, एवमन्योऽपि यथोक्तं फलं सर्व्वं प्राप्नोति ॥

(६) एवं, ब्रह्मधा मन्त्रान् प्रशंस्य तैर्मन्त्रैश्चयनं विधत्ते । “एतैरग्निं चिन्वीत स्वर्गकामः । एतैरायुष्कामः । प्रजापशुकामो वा” ॥ ४ ॥ इति । आयुरादिकामोऽस्मिंश्चयनेऽधिकारी ॥

(७) कर्मविधाय तदंशरूपानुपधानविशेषान् विधत्ते । “पुरस्ताद्दशहेतारमुदञ्चमुपदधाति यावत्पदं । हृदयं यजुषो पत्न्यौ च । दंक्षिणतः प्राञ्चं चतुर्ह्येतारम् । पश्चादुदञ्चं पञ्चहेतारम् । उत्तरतः प्राञ्चं षष्ठातारम् । उपरिष्ठात् प्राञ्चं सप्तहेतारम् । हृदयं यजूंषि पत्न्यश्च । यथावकाशं ग्रहान् । यथावकाशं प्रतिग्रहलोकं पृणाय । मर्याहास्येता देवताः प्रोता अभोष्टा भवन्ति ॥ ५ ॥ स देवमग्निं चिनुते” इति । चितिः स्मृतिरित्यादिमन्त्रमन्त्रा दशहेता, तन्मन्त्रोपध्यापीष्टका दशहेतेत्युच्यते । दशहेतरूपामिष्टकां पूर्व्वस्यां दिशुः दशपवर्गमुपदध्यात् । सुवर्णं घर्ममित्याद्यनुवाको हृदयमञ्जकः । तेनोपधेयमपीष्टकारूपं हृदयमित्युपदध्यात् । अग्निर्यजुर्भिः सवितास्त्रोमैः इन्द्र उक्थामदैरित्याद्यनुवाकांक्तानि मन्त्राणि यजुर्नामकानि, तैरुपधेयमपि यजुरित्युच्यते । तं ‘यजुषो’ द्वे उपदध्यात् ॥ सेनेन्द्रस्तेत्याद्यनुवाकांक्ताः पत्नीमञ्जकाः, तन्मन्त्रैरुपधेया अपि ‘पत्न्यः’ । ते अपि द्वे उपदध्यात् ॥ तदेवं दशहेतमन्त्रैर्दशेष्टकाः, हृदयमन्त्रेष्टका, यजुर्मन्त्राभ्यां देवपत्नी-

मन्त्राभ्यां द्वे, इत्येतावतीः पूर्वस्थां दिशि 'यावत्पदं' उपदध्यात् । 'पदं' उपधानस्थानं, तस्यावत्स्वीकृतं तावत्येव सर्वोपधानमन्त्राभावयेत् । एतच्च सर्वं बोधार्थनः स्पष्टमुदाजहार । ब्रह्मचित्तस्य प्रसिद्धं क्षेत्रकरणं यथा मायित्रस्तैतावदेव नानात्रलेखा भवन्ति, अथ पुरस्तादुदीचोर्दशेष्टका उपदधाति, चित्तिः सूक्तया देवतयाङ्गिरस्त्रुवामीद । चित्तमाज्यतया देवतयाङ्गिरस्त्रुवामीदेति दशहृदयेष्टकामुपदधाति । सुवर्षं घर्मं परिदेवनमित्यनुद्गत्य देवैः समानमोन आत्मा जनानामित्यन्तो यजुर्गृष्टके उपदधात्यग्निर्धनुर्भिस्तया देवतयाङ्गिरस्त्रुवामीद । सवितास्तोमैस्तया देवतयाङ्गिरस्त्रुवामीदेत्यथ पत्नीष्टके उपदधाति । मेजेन्द्रस्य तया देवतयाङ्गिरस्त्रुवामीद । सेना हृदस्येस्तया देवतयाङ्गिरस्त्रुवामीदेत्येवं पुरस्तादुपधाय दक्षिणस्थां दिशि पृथिवी होतृत्यादिभिश्चतुर्होतृमन्त्रैश्चतस्र इष्टकानन्तरभाविना हृदयमन्त्रेणैका अनन्तराभ्यां यजुर्भ्यां पत्नीभ्यां च द्वे द्वे इत्येवं प्रागपवर्गमुपदध्यात् । प्रतीच्यां दिशिग्निर्होतृत्यादि चतुर्भिर्मन्त्रैः पञ्चहोतृमञ्जुकैः चतस्र इष्टकाः पूर्ववत्तदनन्तरभाविभिः हृदययजुःपत्नीमन्त्रैश्चेष्टकाः उदगपवर्गमुपदध्यात् । तदुत्तरस्थां दिशि वाग्घोतेत्यादिभिः षष्टोतृमन्त्रैः षडिष्टकाः पूर्ववत्तदनन्तरभाविभिर्हृदययजुःपत्नीमन्त्रैस्तत्तदिष्टकाश्च प्रागपवर्गमुपदध्यात् । उपरिष्टादित्यनेन मध्यदेश उपलक्ष्यते । अन्तरिक्षोपधानयोग्यताभावात् । अतदूर्ध्वदिग्मुभ्या मध्यदेशे महाहविर्होतृत्यादिभिः सप्तहोतृमञ्जुकैः

सप्रेष्टकाः पूर्ववत् तदनन्तरभाविभिर्मन्त्रैः हृदययजुःपत्नी-
ष्टकाश्च प्रागपवर्गमुपदध्यात् । एतदेव विवक्षितं दक्षिणादि-
चतुर्दिशत्वेन, हृदयं यजुषि पठ्यसेत्यान्नातं । सर्व्वेष्वेतेषु
होतृमन्त्रानुवाकेषु अन्तिमभागाः वाचस्पते विधेनामन्त्रित्या-
दयोग्रहमन्त्रास्तेरूपधेयाः, इष्टकाविशेषा अपि ग्रहमञ्जराः ।
तान् सर्व्वान् यथावकाशमुपदध्यात् । देवस्य त्वा भवितुः
प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामित्यनुवाकोक्ताः प्रतिग्रह-
मन्त्राः तैरूपधेया, इष्टकाविशेषा अपि प्रतिग्रहाः । लाकं
पृणेत्येति मन्त्रोपधेया इष्टका अपि लाकं 'पूष्णाः', प्रतिग्रहोक्तं
पृष्णाश्च यथावकाशमुपदध्यात् । एवमुपधानं मन्त्रस्य यजमानस्य
सर्वा अपि तत्तन्मन्त्रोक्ता देवतास्तृष्टा अभीष्टफलप्रदाश्च
भवन्ति । ततोऽयं देवेश संहितमग्निं चितवान् भवति ॥

(८) अस्य चयनदेशस्थेयत्तां विधत्ते । “रथमस्मितश्चेतयः ।
वज्रो वै रथः । वज्रं णैव पाप्मानं भ्रातृव्यः स्तृणुत । पंचः
सस्मितश्चेतयः । एतावान्वे रथः । यावत्पंचः । रथमस्मितमुव-
चिनुते” इति । रथस्य यावद्दशापेक्षितः, तावति देशे चय-
ने सति ‘रथमस्मितो’ रथतुल्याः, अग्निर्भवति, यथा हि वज्रस्य तृ-
तोयांशत्वात् । वज्ररूपरथः ततोऽयमिति श्रुतः । अतः पापरूपं
शत्रुं ‘वज्रं णैव’ हिंनस्ति । ‘पंचः’ शब्देन रथस्यैकभागवर्ति वक्रमु-
च्यते । चक्रपरिमिते देशे ‘चेतयः’ । न चैवं सति रथमस्मितत्वं वि-
रूढ्यते । चक्रं यावदस्ति तावानेव रथस्य मुखोऽंशः । अतश्चक्र-
संस्मितत्वेन रथमस्मित एव भवति ॥ .

(८) एतस्य चयनस्य कर्मविशेषयोगेन फलविशेषं दर्शयति । “इममेव लोकं पशुबन्धेनाभिजयति । अथो अग्निष्टोमेन ॥ ६ ॥ अन्तरिक्षमकथ्येन । स्वरतिरात्रेण । सर्वान् लोकानहीनेन । अथो सत्रेण” इति । एतच्चयनयुक्तेन पशुबन्धमग्निष्टोमयोरन्यतरेण भूलोकजयः । भूमौ विद्यमाना भोगाः प्राप्यन्ते । चयनयुक्तेनोक्त्येनान्तरिक्षलोकभोगप्राप्तिः । चयनयुक्तेनातिरात्रेण स्वर्गभोगप्राप्तिः । अहीनसत्रयोरन्यतरेण चयनयुक्तेन सर्वकामप्राप्तिः ॥

(९०) चयनस्य दक्षिणां विधत्ते । “वरो दक्षिणा । वरेणैव वरं सृणोति । आत्मा हि वर” इति । ‘वरः’शब्देन गौरभिधीयते । गौर्वै वर इत्यापस्तम्बेनाभिधानात् । सा हि वर इति श्रुतेश्च । एवं सति श्रेष्ठेनैव दक्षिणाद्रव्येण श्रेष्ठं प्रीणयति । श्रेष्ठ ‘आत्मा’, सर्वस्य भोग्यस्य तत्शेषत्वात् । ततः स्वात्मानमेव प्रीणयतीत्युक्तं भवति ॥

(९१) पचान्तरमाह । “एकविंशतिर्दक्षिणा ददाति । एकविंशो वा इतः स्वर्गो लोकः । प्र स्वर्गं लोकमाप्नोति ॥ ७ ॥ असावादित्य एकविंशः । अमुमेवादित्यमाप्नोति” इति ॥ भूलोकमारभ्य सत्यलोकान्ताः सप्तलोकाः । ते प्रत्येकमुत्तमाधममध्यमभोगेन त्रिविधः । तथाऽसति सत्यलोके योऽयमुत्तमभोगयुक्तश्चरमः स्वर्गः । सोऽयमधमभूलोकमपेक्ष्यैकविंशतिसङ्ख्यापूरको भवति । अतः सङ्ख्यामाभ्यात् प्रकृतं स्वर्गमाप्नोति । द्वादशमासाः पञ्चतवस्तय इमे लोकाः असावा-

दित्य एकविंश इति श्रुतेः । आदित्यस्यैकविंशत्वात् मङ्गलामास्येन तं प्राप्नोति ॥

(१२) पचान्तरं विधत्ते । “शतं ददाति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतिष्ठति” इति । यथा गवामेकविंशत्या स्वर्गादित्यप्राप्तिः । तथा गवां शतेनायुरिन्द्रिययोः प्रतिष्ठितत्वं भवति ॥

(१३) पचान्तरं विधत्ते । “महस्रं ददाति । महस्रमस्मितः स्वर्गा लोकः । स्वर्गस्य लोकस्याभिजित्ये” इति । स्वर्गभोग्यद्रव्याणां वज्रमूल्यत्वात् ‘स्वर्गस्य’ महस्रमस्मितत्वं । अतः महस्रदानेन स्वर्गाभिजयः । त एते पचाः शतानुमारेण विकल्पिताः ॥

(१४) एवं पचान्तरं विधत्ते । “अन्विष्टकं दक्षिणा ददाति । सर्वाणि वयाऽमि ॥ ८ ॥ सर्वस्याष्टौ । सर्वस्यावर्धे” इति । एकैकामिष्टकामन्वित्यर्थे ‘अन्विष्टकं’ इति शब्दः, प्रतीष्टकमकैका गौर्देया । तासु गोषु ‘सर्वाणि वयाऽमि’ मस्यादनीयानि । वयोविशेषाद्यापस्तस्येन दर्शिताः । एकहायनप्रभृत्या पञ्चहायनेभ्यो वयाऽस्येति । तच्च सर्वभोगप्राप्त्यै तद्वशीकाराय च भवति ॥

(१५) इष्टकां मङ्गला मङ्गलानां गवामन्ताभे पचान्तरद्वयं विधत्ते । “यदि न विन्देत । मन्यान्तावतो दद्याद्दोदनात्वा । अश्रुते तं कामम् । यस्मै कामायाग्निश्चीयते” इति । यदि दारिद्रे गास्तावतीर्न लभेत । तदा यावत् इष्टकाः ‘एताव-

तः 'मन्यान्' 'ओदनान्वा' 'दद्यात्' । चीरादौ द्रवद्रव्ये शक्रुपिष्टमिश्रेण निष्पन्नो 'मन्यः' एतद्दानेनापेक्षितं 'कामं' प्राप्नोति ॥

(१६) वैकल्पिकी-दक्षिणी विधाय नियतां विधत्ते । "पष्ठौ-हीन्वन्तर्वतीं दद्यात् । सा हि सर्व्याणि वयाऽसि । सर्वस्याष्टौ । सर्वस्यावर्धे" ॥ ८ ॥ इति । 'तु'शब्दे विकल्पनिवृत्त्यर्थः । चतुर्वर्षा गौः 'पष्ठौही', सा च 'अन्तर्वती' गर्भिणी । तस्यां दत्तायां 'सर्व्याणि वयाऽसि' दत्तानि भवन्ति । एकहाय-नादीनां तत्र सम्भवात् । तच्च सर्वस्य भोगस्य प्राप्ते वशी-काराय च भवति ॥

(१७) द्रव्यान्तरं विधत्ते । "हिरण्यं ददाति । हिरण्यज्यो-तिरेव स्वर्गं लोकमेति" इति । हिरण्यमदृशं ज्योतिर्यस्यासौ 'हिरण्यज्योतिः' । तादृशो भूत्वा 'स्वर्गं' प्राप्नोति ॥

(१८) द्रव्यान्तरं विधत्ते । "वामो ददाति । तेनायुः प्र-तिरते" इति । वामसो दीर्घत्वादायुर्वृद्धिहेतुत्वं, यदुक्तं बोधा-यमेव वेदिं विविमीते वेदिं तृतीये यजेतेति विज्ञायते । तस्या-सौमिकं मानमेतावदेव नानासौमिकात् प्रक्रमात् तृतीयांशः, स प्रक्रमः स्यात्तेन वेदिं विविमीत इति ॥

(१९) तदेतद्विधत्ते । "वेदिं तृतीये यजेत । त्रिषत्याहि देवाः । स सत्यमग्निञ्चिनुते" इति । सौमिकवेद्यास्तृतीयेऽंशे चयनं कृत्वा तत्र 'यजेत', अंशत्रये त्रिसंख्या विद्यते । तथा च सङ्ख्यायां सत्यमेतदिति देवा विश्वसन्ति । अत एव तत्र तत्रा-

स्नायते । त्रिराह । त्रिषत्याहि देवाः इति । त्रिर्कथयति ।
 त्रिषत्याहि देवा इति । तस्मात् तृतीयभागेन सत्या
 सहितोऽग्निश्चितो भवति । अग्नौ न किञ्चिदणमृतं वैक-
 ल्यं भवतीत्यर्थः । पूर्वत्रेममेव लोकं पशुबन्धनेत्यादिना
 पशुबन्धाग्निष्टोमादावेतच्चयनं मभ्युपगतं, तत्र पशुबन्धपक्ष एव
 वेदिहृतीयत्वविधानं व्यवस्थापयन्ति । तदेतत्पशुबन्ध ब्रा-
 ह्मणं ब्रूयात् । नेतरेषु यज्ञेष्विति । 'तदेतत्' ब्राह्मणं
 वेदिहृतीयत्वविधिवाक्यं पशुबन्धादितरेष्वग्निष्टोमादिषु न
 ब्रूयात् ॥

(२०) यज्ञमभायामागतेभ्यो विद्वद्भ्यां दक्षिणां विधत्ते ।
 "यो ह वै चतुर्होतृनुमवनं तर्पयितव्यान् वेद ॥ १० ॥ तृष-
 ति प्रजया पशुभिः । उपैतः सोमपोथो नमति । एते वै
 चतुर्होतारोऽनुमवनं तर्पयितव्याः । ये ब्राह्मणा बर्जविदः ।
 तेभ्यो यदक्षिणा न नयेत् । दृष्टिः स्यात् । अग्निमस्य
 वृञ्जीरन् । तेभ्यो यथाश्रद्धं दद्यात् । स्थिष्टमैतत् क्रि-
 यते । नास्याग्निं वृञ्जते" ॥ ११ ॥ इति । चतुर्होतृम-
 न्वाणामभिमानीना देवाः प्रातःसवनादिषु प्रतिमवनं तृप्तिं
 प्रापणीया इति 'यो वेद' । स 'प्रजया पशुभिः' च
 तृषति सोमपानफलमपि 'एनं' 'उपनमति' । क चतु-
 र्होतृदेवा इति तदुच्यते । सभायामुपविष्टा, 'बर्जविदः' वेद-
 शास्त्राभिज्ञाः, 'ब्राह्मणाः' 'एव ते चतुर्होतृदेवाः । 'तेभ्यो' दक्षि-
 णाया अदाने अनुष्ठितं पशुबन्धाग्निष्टोमादिकर्म 'दृष्टिं' स्यात् ।

“अस्य” यजमानस्य, एतं चितमग्निमपि ते विनाशयेयुः । तस्मात् स्वकीयश्रद्धानुसारेण दक्षिणायां दत्तायां दोषद्वये न भवतः ॥

(२१) दृष्टकानामुपादानद्रव्यं विधत्ते । “हिरण्येष्टको भवति । यावदुत्तममङ्गुलिकाण्डं यज्ञपुरुषा समितम् । तेजो हिरण्यम्” इति । हिरण्येन निर्मिता दृष्टका यस्याग्नेः सोऽयं ‘हिरण्येष्टकः’ । त्रिव्यङ्गुलिपर्वसूक्तमग्न्यमङ्गुलिपर्वयावद्भवति तावदृष्टकायाः परिमाणं । तच्च यज्ञपुरुषस्य पर्वणा सदृशं भवति । ‘हिरण्यं’ च तेजोरूपत्वात् प्रशस्तं ॥

(२२) तस्य हिरण्यस्यालाभे घृतेनाक्ताः शर्करा विधत्ते । “यदि हिरण्यं न विन्देत् । शर्करा अक्ता उपदध्यात् । तेजो घृतम् । स तेजसमेवाग्निं चिनुते” इति । घृतस्य तेजोरूपत्वात् तेनाक्तानां शर्कराणामुपधाने चितोऽग्निः स ‘तेजो’ भवति ॥

(२३) अथ विकल्पितं चयनाङ्गं विधत्ते । “अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत मैत्रावरुण्या वा । वीर्येण वा एष व्यूध्यते । योऽग्निं चिनुते ॥ यावदेव वीर्यम् । तदस्मिन् दधाति” इति । सौत्रामणीसंहितायां स्वादीं लेत्यनुवाकेन ब्राह्मणे लिङ्गस्य सुषुवाणस्य यत्त्रिषु यूपेष्वित्यनुवाकाभ्यां च विहिता । सेयमत्र चयनादूर्ध्वमङ्गुलिनानुष्ठेया यदा मैत्रावरुण्या मित्रा तदङ्गुलिनानुष्ठेया तदनुष्ठानेन यद्दीर्यं चयनेन विनष्टं तत् पुनः सत्यादितं भवति ॥

(१४) चातुर्होत्रचयन तद्देवनयोः फलं दर्शयति । “ब्रह्म-
णः सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । एतासामेव देवतानां
सायुज्यम् । सार्ष्टितां समानलोकतामाप्नोति । य एतमग्निं
चिनुते । य उ चैनमेवं वेद” इति । ब्रह्म वै चतुर्होतार इति
चतुर्होतारुन्वाणां ब्रह्मत्वाभिधानात् । तदीयचयनेन ‘ब्रह्मणः’
चतुर्मुखस्य, ‘सायुज्यं’ तादात्म्यं, ‘सलोकतां’ एकलोकनिवासं, वा
प्राप्नोति । तथा ‘एतासां’ तत्तन्मन्त्रोक्तानां तत्तदभिमानिनां
‘देवतानां’ तादात्म्यं, समानैश्वर्यं, ‘समानलोकतां’, वा ‘प्रा-
प्नोति’ । अत्र अद्वादितारतम्येन फलस्य विविधत्वं ॥

(१५) चतुर्होत्रचयनस्याङ्गविधायकं ब्राह्मणं सावित्र-ना-
चिकेतयोरतिदिशति । “एतदेव सावित्रे ब्राह्मणम् । अथा
नाचिकेत” इति ॥ १९ ॥ अत्र मीमांसाप्रथमाध्यायस्य चतुर्थ-
पादे चिन्तितम् ।

शर्करा उपधत्तेऽक्तास्तेजो वै घृतमत्र किम् ।

तैलादिनाञ्जितां अक्ताघृतेनैवाय वाञ्छनम् ॥

तैलादिनापि मुख्यत्वादमञ्जातविरोधनात् ।

अप्राप्तार्थत्वस्यास्य विधेर्वादाद्दलित्वतः ॥

सामान्यमननुष्ठेयं विशेषस्तु विधेर्नहि ।

घृतेनैवाञ्जनं वाक्यशेषात् सन्दिग्धनिर्णयात् ॥

अर्थवादगता चेयं स्मृतिर्घृतमुपेयुषी ।

बोधयन्ती विधेयत्वं घृतस्य गमयेद्विधिम् ॥

अक्ताः शर्करा उपदधाति । तेजो वै घृतं इति श्रूयते ।

मृत्तिकामिश्राः चुद्रपाषाणाः 'शर्कराः' । तास्य घृततैल-
वसादीनामन्यतमेन द्रव्येणाञ्जनीयाः । कुतः अञ्जनमाधन-
सामान्यबोधकस्य विधिवाक्यस्य घृतविशेषस्य बोधकार्थत्वादात्
प्रबलत्वात् । तत् प्राबल्ये च मुख्यत्वादयस्त्वयो हेतवः, स्वार्थ-
तयाविधेरुत्पत्त्यत्वं, प्रथमश्रुतत्वाच्चासञ्जातविरोधित्वं, अनधिग-
तार्थबोधकत्वाद्प्राप्तार्थत्वं । अर्थवादस्तु विधिस्तावकत्वादमुख्यः,
चरमश्रुतत्वात् सञ्जातविरोधीज्ञानार्थानुवादित्वात् प्राप्तार्-
थात् तस्माद्येनकेनाप्यञ्जनमिति प्राप्ते ब्रूमः विधिवाक्येन कि-
मञ्जनमाधनसामान्यं विधीयते । तद्विशेषो वा नाद्यः सामान्य-
स्थाननुष्ठेयत्वात् । न द्वितीयः अक्ताः शर्करा इत्यत्र घृततै-
लादिविशेषवाचकशब्दाभावात् । ततः, उक्तरीत्या प्रबलमपि
विधिवाक्यमनुष्ठानयोग्यविशेषसन्देहजनकतया निर्णयहेतुमर्थ-
तादमपेक्षते । ननु तेन सह विरुध्यते । अर्थवादेऽपि घृतस्य
विधिर्नास्ति, इति चेत् न विधेरुन्नेयत्वात् । तेजो वै घृतमित्येवं
तेजस्तेन स्तूयमानत्वाद्विधयत्वं गम्यते । यत् स्तुयते तद्विधीयते
इतिन्यायात् तेन च विधयत्वेन विधायकः शब्दः कल्प्यते ।
घृतेनाक्ता इति तस्माद्घृतेनैवाञ्जनं ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ।

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

(१) पञ्चमे चातुर्होत्रचयनमभिहितं । उत्तरेषु चतुर्थन-
वाकेषु विश्वसृचयनमभिधीयते । तच्च बाधायनेन स्पष्टमभि-
हितं । अथ वैश्वसृजस्तय प्रसिद्धं क्षेत्रकरणं यथा मावित्रत्येता-
वदेवानाना तिस्रो लेखा भवन्ति । अथान्तिमायां लेखायामुप-
दधाति, यच्चासृतं यच्च मर्त्यमित्यष्टादशति । त एतं मन्त्राः ष-
ष्ठाऽनुवाकेऽभिधीयन्ते । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह । “यच्चासृतं यच्च
मर्त्यम् । यच्च प्राणिति यच्च न । मर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उप
कामदधा दधे । तेनर्षिणा तेन ब्रह्मणा । तथा देवतयाङ्गिर-
स्खड्गवामीद” इति । लोकं यदसृतं विनाशरहितं वस्तु ‘यच्चा-
सृतं’, ‘यच्च मर्त्यं’ विनश्यत्, ‘यच्च’ आभोपतं, जङ्गमं, यदपि या-
मरहितं स्यावर्गं, ता, अस्तुतादिगुणाः, ‘मर्त्याः’ अपि ‘कामदधाः’
स्वापेक्षितफलस्य देहयित्रीः, ‘इष्टकाः कृत्वा’ इह जत्र इहमुपदधे ।
इह इष्टके त्वं, तेन ऋषिणा, मन्त्रदर्शना, तेन च ब्रह्मणा, मन्त्रेण
‘तथा’ त्वदभिमानिन्या ‘देवतया अङ्गिरस्तत्’ अङ्गिराभि-
रिदोपहितामतो, स्थितोपविश ॥

(२) अथ द्वितीयमन्त्रमाह । “मर्त्याः स्त्रियः मर्त्यान् पुं-
सः । मर्त्यं न स्त्रियमस्य यत् । मर्त्यास्ताः” इति । न ‘स्तापुंसं’
स्तोपपुंस्त्विलक्षणं नपुंसकं व्यक्तित्रयरूपास्ताः मर्त्या इष्टकाः
कृत्वत्यादि कमुष्यते । एधमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं ॥

(३) अथ तृतीयमन्त्रमाह । “यावन्तः पाश्चमे भूमिः ॥ १ ॥

संज्ञाता देवमायया । सर्वास्ताः” इति । ‘पा०सवः’ परमाणवः ।
ते च मनुष्यादिभिः संज्ञातुमशक्यत्वात् ‘देवमायया’ परमेश्व-
रशक्त्या दुर्घटकारिण्या, ‘संज्ञाता’ यावन्तो भवन्ति, ताः सर्वा
इत्यादि पूर्ववत् ॥

(४) अथ चतुर्थमह । “यावन्त ऊषाः पशूनाम् । पृथिव्यां
पुष्टिर्हिताः । सर्वास्ताः” इति । ‘पशूनां’ गवादीनां पुष्टिका-
रित्वेन पुष्टिरूपाः । ‘पृथिव्यां हिताः’ अवस्थिताः । ‘ऊषाः’
चारमृद्विशेषा, ‘यावन्तः’ सन्ति ताः सर्वा इत्यादि ॥

(५) अथ पञ्चममह । “यावतीः सिकताः सर्वाः । अ-
प्यन्तस्य या श्रिताः । सर्वास्ताः” इति । जलमध्ये भूम्यां वा
अवस्थिताः ‘सिकताः’ ॥

(६) अथ षष्ठमह । “यावतीः शर्कराः पृत्यै । अस्यां पृ-
थिव्यामधि ॥ २ ॥ सर्वास्ताः” इति । दार्ढ्यार्थं ‘पृथिव्यां’ उप-
र्यवस्थिताः क्षुद्रपाषाणाः ॥

(७) अथ सप्तममह । “यावन्तोऽश्मानोऽस्यां पृथिव्याम् ।
प्रतिष्ठासु प्रतिष्ठिताः । सर्वास्ताः” इति । भूमेरुपरि ‘प्रति-
ष्ठासु’ दृढस्थलीषु अवस्थिताः ‘अश्मानः’ प्रौढाः पाषाणाः ॥

(८) अथाष्टममह । “यावतीर्वीरुधः सर्वाः । विष्ठिताः
पृथिवीमनु । सर्वास्ताः” इति । ‘पृथिवीमनु’ प्राप्य तत्र तत्र
विशेषेणावस्थिता ‘वीरुधः’ वन्यः ॥

(९) अथ नवममह । “यावतीरोषधीः सर्वाः । विष्ठिताः
पृथिवीमनु । सर्वास्ताः” इति ॥ ३ ॥ ‘ओषधीः’ व्रीह्यादयः ॥

(१०) अथ दशममाह । “यावन्तो वनस्पतयः । अथां
पृथिव्यामधि । सर्वास्ताः” इति । ‘वनस्पतयः’ अश्वत्थपनमा-
दयः ॥

(११) अथैकादशमाह । “यावन्तो ग्राम्याः पशवः सर्वे ।
आरण्याश्च ये । सर्वास्ता” इति । गवाद्यादयः ‘ग्राम्याः’ उद्गा-
दयः ‘आरण्याः’ ॥

(१२) अथ द्वादशमाह । “ये द्विपादश्चतुष्पादः । अपाद
उदरमर्पिणः । सर्वास्ताः” इति । ‘द्विपादः’ मनुष्याः पक्षिणश्च ।
‘चतुष्पादः’ गवादयः । पादरहिताः उदरेणैव गच्छन्तः । मर्प-
जलूकादयः ॥

(१३) अथ त्रयोदशमाह । “यावदाञ्जनमुच्यते ॥ ४ ॥ दे-
वत्रा यच्च मानुषम् । सर्वास्ता” इति । ‘देवत्रा’ देवेषु चक्षुषि
प्रक्षेपणीयं ‘आञ्जनं’ यावत्, ‘उच्यते’ । यदपि ‘मानुषं’ मनु-
जैः प्रक्षेपणीयं, त्रिककुत् पर्वतादिजन्यं ‘आञ्जनं’ ॥

(१४) अथ चतुर्दशमाह । “यावत् कृष्णाय मः सर्वम् ।
देवत्रा यच्च मानुषम् । सर्वास्ता” इति । ‘देवत्रा’ देवनाक
कृष्णवर्णेनायसा निर्मितमयुधादि ‘मानुषं’ च, कुठा-
रादि ॥

(१५) अथ पञ्चदशमाह । “यावच्छोहायमः सर्वम् । दे-
वत्रा यच्च मानुषम् । सर्वास्ताः” इति । ‘लोहायमं’ तास्रजन्यं
पात्रं ॥

(१६) अथ षोडशमाह । “सर्वं मीमः सर्वं त्रपु । देवत्रा

यच्च मानुषम् ॥ ५ ॥ सर्वास्ताः” इति । ‘सीसं’ ‘त्रुणु’, च, तार-
तम्येन चैकवर्णं लोहद्वयं ॥

(१७) अथ सप्तदशमाह । “सर्व्वं हिरण्यं रजतम् ।
देवत्रा यच्च मानुषम् । सर्वास्ताः” इति । हिरण्यं द्विविधं श्वेतं
पीतञ्च । तत्र श्वेतं ‘रजतं’ पीतं ‘सुवर्णं’ ॥

(१८) अथाष्टादशमाह । “सर्व्वं सुवर्णं ह्रितम् ।
देवत्रा यच्च मानुषम् । सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उप काम-
दुघा दधे । तेनर्षिणा तेन ब्रह्मणा । तथा देवतयाङ्गिरस्वहु-
वामीद” इति ॥ ६ ॥ ‘ह्रितं’ पीतं । पीतं हिरण्यं अत एव
मनोहरत्वात् ‘सुवर्णं’ । तच्च देवलोकगतं । मनुष्यलोकगतं च
यद्यदस्ति । ताः सर्वाः ‘कामदुघाः’ कृत्वा, उपदधे । सर्व्व-
त्रानुषङ्गद्योतनार्थं पुनः पाठः ॥

इति षष्ठोऽनुवाकः ।

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

(१) षष्ठे तिसृषु लेखास्तन्मलेखायामुपधानार्था मन्त्रा
उक्ताः । मध्यमलेखायामुपधानार्था मन्त्राः सप्तमेऽभिधीयन्ते ।
यदुक्तं बोधायनेन । अथाभ्यन्तरायां लेखायामुपदधाति ।
सर्वा दिशो दिक्ष्विति पञ्चदशेति । तत्र अथममन्त्रमाह ।
“सर्वा दिशो दिक्षु । यच्चान्तर्भूतं प्रतिष्ठितम् । सर्वास्ता इष्ट-
काः कृत्वा । उप कामदुघा दधे । तेनर्षिणा तेन ब्रह्मणा ।
तथा देवतयाङ्गिरस्वहुवामीद” इति । या प्राच्यादिदिशः

सन्ति । यच्च तासु दिव्यन्तर्भूतं पर्वतादिकं स्थैर्येणावस्थितं ।
सर्वास्ता इष्टकाः, इत्यादि पूर्ववत् ॥

(२) अथ द्वितीयमाह । “अन्तरिक्षं केवलम् । यच्च-
स्मिन्नन्तराहितम् । सर्वास्ताः” इति । यत् ‘अन्तरिक्षं’, केवलं,
अवकाशरूपं ‘यच्चस्मिन्नन्तरिक्षे’ मध्ये स्थितं विमानादिकं,
सर्वास्ता इत्यादि ॥

(३) अथ तृतीयमाह । “अन्तरिक्षाश्च याः प्रजाः ॥१॥
गन्धर्वाप्सरसश्च ये । सर्वास्ताः” इति । अन्तरिक्षेऽवस्थिता ‘आ-
न्तरिक्षाः’, तासु प्रजासु मग्न्या ‘गन्धर्वाप्सरसः’ ॥

(४) अथ चतुर्थमाह । “सर्वानुदारान्त्सलिलान् । अ-
न्तरिक्षे प्रतिष्ठितान् । सर्वास्ताः” इति । ‘उदारान्’ अति-
बहुलान् ‘सलिलान्’ जलभेदान् । ‘अन्तरिक्षे प्रतिष्ठितान्’
मंघमध्येऽवस्थितान् ॥

(५) अथ पञ्चममाह । “सर्वानुदारान्त्सलिलान् । स्या-
वराः प्रोथ्याश्च ये । सर्वास्ताः” इति । दृष्टिरूपा बहुला
जलविशेषाः अत्राच्यन्ते । ‘स्यावराः’ स्थिरत्वेन वृंचाद्यविन्दा-
दिरूपेणावस्थिताः आपः । ‘प्रोथ्याः’ वायुना चलन्त्य आपः ॥

(६) अथ षष्ठमाह । “सर्वान् धुनिः सर्वान् ध्वमान् ।
हिमो यच्च शीयते ॥ २ ॥ सर्वास्ताः” इति । ‘धुनिः’ अत्रा-
काशगङ्गा, ‘ध्वमा’ वाय्वादिहता जलशोषः, हिमवत्पर्वतादिषु
हिमशब्दवाच्यो जलघनः, ‘शीयते’ अधःपतति ॥

(७) अथ सप्तममाह । “सर्वान्मराचाञ्चितान् । नीहा-

नो यच्च शीयते। सर्व्वास्ताः” इति। अन्तरिक्षमञ्चारिणः सूर्य-
रश्मयः ‘मरीचयः’, घनीभावरहितो जलपरमाणुसमूहोऽधः-
पतः ‘नीहारः’ ॥

(८) अथाष्टममाह। “सर्व्वा विद्युतः सर्वान्स्त्वनयिन्नून्।
द्वादिनीर्यच्च शीयते। सर्व्वास्ताः” इति। ‘विद्युतः’ चञ्चलप्रभाः,
‘स्त्वनयिन्नवः’ मेघाः, ‘द्वादिन्यः’ गर्जनानि, यदपि ‘शीयते’
अग्न्यादिरूपेणाधःपतति ॥

(९) अथ नवममाह। “सर्व्वाः स्रवन्तीः सरितः। सर्व-
मप्सु चरञ्च यत्। सर्व्वास्ताः” इति ॥ ३ ॥ ‘स्रवन्तीः’ ‘सरि-
तः’ गोदावर्यादयः। ‘अप्सु चरं’ मत्स्यादिकं ॥

(१०) अथ दशममाह। “याश्च कृष्या याश्च नाद्याः स-
मुद्रियाः। याश्च वैशन्तीरुतप्रासचौर्याः। सर्व्वास्ताः” इति।
वृषे नद्यां समुद्रे वैशन्ते चार्वास्थिता आपः। कृष्याद्याः ‘प्रास-
चीः’ प्रकर्षेण समन्तादन्योन्यं समवेता आपः ॥

(११) अथैकादशमाह। “ये चोत्तिष्ठन्ति जीमूताः। याश्च
वर्षन्ति वृष्टयः। सर्व्वास्ताः” इति। ‘जीमूता’ मेघाः, ‘उत्ति-
ष्ठन्ति’ ऊर्द्धं घनीभूतास्तिष्ठन्ति, ‘वृष्टयो वर्षन्ति’ भूमौपतन्ति ॥

(१२) अथ द्वादशमाह। “तपस्तेज आकाशम्। यच्चा-
काशे प्रतिष्ठितम्। सर्व्वास्ताः” इति। ‘तपः’ यन्तापः, ‘तेजः’
प्रकाशः, ‘आकाशं’ अवकाशः, यदप्यन्यदन्धकारादिकं, ‘आकाशे
प्रतिष्ठितं’ ॥

(१३) अथ त्रयोदशमाह। “वायुं वयाऽसि सर्व्वाणि ॥ ४ ॥

अन्तरिक्षचरञ्च यत् । सर्व्वास्ताः” इति । यो ‘वायुः’ ये च
‘सर्वे’ पक्षिणः । ‘यच्च’ अन्यद्यत्तराक्षमादिकं ‘अन्तरिक्षचरं’ ॥

(१४) अथ चतुर्दशमाह । “अग्निः सूर्यो चन्द्रम् । मित्रं
वरुणं भगम् । सर्व्वास्ताः” इति । अग्न्यादयः देवताविशेषाः ॥

(१५) अथ पञ्चदशमाह । “मृत्युः अहो तपो दमम् ।
नाम रूपञ्च भूतानाम् । सर्व्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उप का-
मदद्या दधे । तेनर्पिणा तेन ब्रह्मणा । तथा देवतयाङ्गिर-
स्वद्भुवामोद” इति ॥ ५ ॥ ‘भूतानां’ प्राणिनां ममन्थोनि म-
त्यवचनादीनि ॥

इति सप्तसोऽनुवाकः ।

अथ अष्टसोऽनुवाकः ।

(१) सप्तमे दध्यमहोरायागुपधानमन्त्रा उक्ताः । तदभ-
न्तरन्तराया उपधानमन्त्रा अष्टमेऽभिधीयन्ते । यदुक्तं बाधा-
यनेन । अथाभ्यन्तरन्तरायागुपदधाति, सर्वान् दिवः सर्वान्
देवान् दिवि इति । तत्र प्रथमं गन्धमाह । “सर्वान् दिवः
सर्वान् देवान् दिवि । यच्चान्तर्भूतं प्रतिष्ठितम् । सर्व्वास्ता
इष्टकाः कृत्वा । उप कामदद्या दधे । तेनर्पिणा तेन ब्रह्मणा ।
तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुवामोद” इति । कृत्वा मपिद्युलोकं तस्मि-
न्नावस्थितान् ‘सर्वान्’ अपि ‘देवान्’ अन्यदपि तस्य लोकस्या-
न्तर्दिद्यमानं स्थिरत्वेन ‘स्थितं’ ‘सर्व्वास्ता’ इष्टकाः कृत्वा’ इति
पूर्ववत् ॥

(१) अथ द्वितीयमाह । “यावतीस्तारकाः सर्वाः । वितता रोचने दिवि । सर्वास्ताः” इति । ‘दिवि’ द्युलोके ‘रोचने’ प्रकाशमाने, तत्तन्मण्डले यावत्यः ‘तारकाः’ ‘वितताः’ सन्ति ॥

(२) अथ तृतीयमाह । “ऋचो यजूंषि सामानि ॥ १ ॥ अथर्वाङ्गिरसश्च ये । सर्वास्ताः” इति । अथर्वणा अङ्गिरसा च महर्षिणा दृष्टाः सन्ताः चतुर्थवेदे समाम्नाताः ‘अथर्वाङ्गिरसः’ ॥

(४) चतुर्थमाह । “इतिहासपुराणञ्च । सर्वदेवजनाश्च ये । सर्वास्ताः” इति । ‘इतिहासः’ भारतादिः । ‘पुराणं’ ब्राह्म्येत्यादि । सर्वेष्वेव देवाकारा मनुष्याकाराश्च ‘सर्वदेवजनाः’ ॥

.. (५) अथ पञ्चममाह । “ये च लोका ये चालोकाः । अन्तर्भूतं प्रतिष्ठितम् । सर्वास्ताः” इति । ‘लोकाः’ प्राणिनिवासस्थानविशेषाः भूरादयो लोकाः । ‘अलोकाः’ प्राणिनिवासरहिताः लोकालोकपर्वताद्वहिर्देशाः । यदपि लोकेष्वन्तर्बिद्यमानस्यैर्येणावस्थितं ॥

(६) अथ षष्ठमाह । “यच्च ब्रह्म यच्चान्नब्रह्म । अन्तर्ब्रह्मन् प्रतिष्ठितम् ॥ २ ॥ सर्वास्ताः” इति । ‘ब्रह्म’ वेदः । ‘अब्रह्म’ पौरुषेय-गम्याः । ‘अन्तर्ब्रह्मन्’ च इदं मध्ये ‘प्रतिष्ठितं’ कर्मज्ञानञ्च ॥

(७) अथ सप्तममाह । “अहोरात्राणि सर्वाणि । अर्द्धमासाश्च केवलानि । सर्वास्ताः” इति । मासरूपेण सङ्गीभू-

ता न भवन्ति । किन्तु गुह्यं कृष्णपक्षरूपेण विज्ञेयाकारा ये ते
'केवलाः' 'अर्द्धमासाः' ॥

(८) अथाष्टममाह । "सर्वानृत्तं नृत्तसर्वान्मासान् । संवत्सरश्च
केवलम् । सर्वास्ताः" इति । युगरूपेण रज्जोभावं अप्राप्य प्रभ-
वविभवादि विज्ञेयाकारेणैव विवर्त्तितः । केवलः संवत्सरः ॥

(९) अथ नवममाह । "सर्वं भूतं मयि भयम् । य-
च्चातोऽधिभविष्यति । सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उप कामदु-
घा दधे । तेनर्षिणा तेन ब्रह्मणा । तथा देवतयाङ्गिरस्वद्व-
वामीद्" इति ॥ ३ ॥ 'भूतं' अतोतं, 'मयि' वर्त्तमानं, 'अतः'
उभयस्मात्, 'अधि' उपरि, 'यद्भविष्यति' विविधकालवर्त्तिजग-
द्रूपाः, ताः सर्वाः 'कामदुघा' 'इष्टकाः' कृत्वा उपदधे इष्टकं
'तेनर्षिणा' मन्त्रदर्शिना, 'तेन ब्रह्मणा' मन्त्रेण तथा त-
दभिमानिन्या 'देवतया' उपहिता त्वमङ्गिराभिः उपहिते
च निश्चला अच तिष्ठ ॥

इति अष्टमोऽनुवाकः ।

अथ नवमोऽनुवाकः ।

(१) अभ्यन्तर्लिखाया मुपधानार्था मन्त्रा अष्टमेऽभिहिताः ।
नवमे ब्रह्मणा पठनीया मन्त्रा उच्यन्ते । यदुक्तं बोधायनेन ।
दक्षिणाकाले ब्रह्मामदस्यामीनो वैश्वसृजं व्याचष्टे अचं प्राची-
महतोदिगुच्यते इति ऋक्षपक्षोऽर्द्धर्षिणा ब्रह्मणं वाक्यशस्त्रा

अध्वर्युः प्रतिगृणात्यो ब्रह्मन् । अतं ब्रह्मन् सत्यं ब्रह्मन् इति । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह । “ऋचां प्राची महती दिगुच्यते । दक्षिणामाङ्ग्यजुषामपाराम् । अथर्वणांमङ्गिरसां प्रतीची । सामुदीची महती दिगुच्यते” इति । अग्निसमिन्निदेवतानां प्राचीदिक्प्रयेत्यभिजैः ‘उच्यते’, अत एव सा दिक् ‘महती’ । यजुरग्निसमिन्निदेवतानां दक्षिणादिक्प्रिया, सा च पाररहिता अतिविस्तीर्णा । अथर्वामङ्गिरोनामकाङ्गिष्वधमन्त्राभिसमिन्निदेवतानां प्रतीचीदिक्प्रिया । सामाभिसमिन्निदेवतानां उदीचीदिक्प्रिया, सा च ‘महती’ गुणैरभ्यधिका । एताश्चतुर्वेदाभिसमिन्निदेवता आदित्यस्य प्राच्यादिदिक्त्वव्याय मेवन्ते । एतच्छ्रद्धागा अभो वा आदित्यो देवो मध्वित्यस्यां मधुविद्यायां वज्रप्रपञ्चेनामनन्ति ॥

(२) अथ द्वितीयमाह । “अग्निः पूर्वाङ्गे दिवि देव ईयते । यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अङ्गः । सामवेदेनास्त्रमये महीयते । वेदैरग्न्यस्तिभिरेति सूर्यः” इति । ‘दिवि’ वर्त्तमान आदित्यो देवः, ‘पूर्वाङ्गे’ काले अग्निदेवताभिः सह गच्छति । ‘अङ्गः’ मध्यमे भागे यजुर्वेद देवतायाः समीपे अवतिष्ठते । ‘अस्त्रमयकाले’ सामवेददेवतया पूज्यते । तदेवं त्रिभिर्वेदैरभियुक्तः ‘सूर्यः’ सर्वदा गच्छति ॥

(३) अथ तृतीयमाह । “अग्नेः जाताः सर्वशो मूर्तिमाहुः । सर्वा गतिर्थाजुषो ह्येव शश्वत् ॥ १ ॥ सर्वं तेजः सामरूप्यं ह शश्वत् । सर्वं ह्येदं ब्रह्मणा ह्येव सृष्टम्” इति ।

या या 'भूर्तिः' अस्मादिह्यस्य वा देवतान्तरस्य वा तां सर्वाम-
 'प्यभिजा' 'च्छृग्भिः' मनुष्याणां 'आहुः' । या या 'गतिः' दानानां
 विद्यते सा 'श्रयत्' सर्वदेवैः 'चाजुती' 'देव' यजुष्ये । सम्यक्तदाता ।
 यद्यत् 'तिजः' देवेषु विद्यते तत् 'भयै' 'श्रयत्' सर्वदा 'भाम-
 रुष्यं' ह मास्तेन निष्पत्तीये । तदेतं भैर्यमपीदं द्रव्यवृत्तात्मातं
 'ब्रह्मणा' 'देव' देवैरेव 'सृष्टे' ॥

(४) अथ चतुर्थमाह । "अस्मिन्ना ज्ञातं केषं दर्शयामः ।
 यजुर्वेदं अधिपत्याहुर्जनिम् । आसत्ता ज्ञा ह्यज्ञानं पश्यति ।
 पूर्वं पूर्वाभ्या वच एतदृचः" इति । यथा देव व्यसहारस्य
 सर्वस्य हि वेदत्रयस्य जनिः । एवं मनुष्यस्य ज्ञानस्यार्थं दातु
 'एतद्' 'वचः' 'पूर्वं' सृष्ट्यानामुपज्ञात् सर्वत्र । 'पूर्वभ्याः' तदा-
 नीन्तनेभ्यः स्त्रिशिष्येभ्य 'ऊचुः' ॥

(५) अथ पञ्चमाह । "आदर्शगमिं विचिन्ताः । पृथ्वीं
 विश्वसृजोऽसृताः । ज्ञातं वर्धयदृष्ट्याणि । द्योचिताः सचमास-
 त" इति ॥ २ ॥ सर्व्वेति दर्शनीयं महाशिवं 'चिन्तायाः' पृथ्वी-
 कल्पवर्त्तिनो वर्त्तमानस्य त्रिषत्य स्रष्टारः, 'असृता' देवाः, 'द्यो-
 चिताः' सन्तः लक्ष्मण्याकान् संवत्सरात् सचमत्यतिष्ठन् ॥

(६) अथ षष्ठमाह । "तप आसीद्गृहपतिः । ब्रह्म ब्रह्मा-
 भवत् स्वयम् । सत्यं ह ज्ञातिप्रामासोत् । यदिदं सृज आस-
 त" इति । 'तप' आदि शब्दाः तदेभिर्मानिदेवतावाचकाः ।
 तस्मिन् विश्वसृजां सचं तपः 'सृष्टपतिः' यजमानेषु मुख्यः
 'आसीत्' । 'ब्रह्म' सन्तजानं ब्रह्माख्यकुलं 'आसीत्' । 'यत्

सत्यवदनं 'विश्वसृजः' अनुष्ठितवन्तः । तदेव 'सत्यं' एषां विश्व-
सृजां होत्राख्यऋत्विग् आसीत् ॥

(७) अथ सप्तममाह । "अमृतमेभ्य उदगायत् । महस्रं
परिवत्सरान् । भूतः ह प्रस्रोतैषामासीत् । भविष्यत् प्रति
चाहरत्" इति । यदेतत् 'अमृतं' देवैः पेयं पीयूषं तदेतत्
'एभ्यः' विश्वसृज्याः महस्रं, स्रज्याकान् 'परिवत्सरान्', उद्गाता-
भूत्वा औद्गात्रमकरोत् । यत् 'भूतं' अतीतकालस्वरूपं, तत्
'एषां' विश्वसृजां प्रस्रोत्राख्यऋत्विग् 'आसीत्' । यत् तु
'भविष्यत्' कालरूपं तत् प्रतिहर्ता भूत्वा प्रतिहरणाख्य-
सामांशगानरूपं कर्म अकरोत् ॥

(८) अथाष्टममाह । "प्राणो अर्ध्वरुभवत् । इदं सर्वं
सिषामताम् ॥ ३ ॥ अपानो विद्वानावृतः । प्रतिप्रातिष्ठध्वरे"
इति । 'इदं' 'सर्वं' कृत्स्नमेतत् मत्तं 'सिषामतां' अन्तर्गम्यन्तं
कर्तुमिच्छतां विश्वसृजां, 'प्राणः' वायुरेव 'अर्ध्वरुभवत्' ।
योऽयं 'अपान' वायुः, 'विद्वान्' प्रयोगाभिज्ञः, सोऽयं 'आवृतः'
साकल्येन आर्तिज्यार्थं वृतः सन्, 'अध्वरे' सोमयागे, स्वयं प्रति-
प्रस्थाता भूत्वा 'प्रतिप्रातिष्ठत्' प्रतिप्रस्थातृकर्म अकरोत् ॥

(९) अथ नवममाह । "आर्त्तवा उपगातारः । मद-
स्या ऋतवोऽभवन् । अर्द्धमासाश्च मासाश्च । चममाध्वर्यवाऽभ-
वन्" इति । "आर्त्तवाः" तत्तद्दृष्टुयोग्याः पदार्थाः 'उप-
गातारः' 'अभवन्' । सामगेषु गायतसु तदुत्साहार्थं हो इति
शब्दमुच्चारयन्तः 'उपगातारः', ये तु वसन्तादयः 'ऋतवः', ते

‘सदस्याः’ यजमदस्यवस्थिता बह्विधानाङ्गणाः कर्मापदेशाः,
 ‘अभवन्’ । चतुर्विंशतिः ‘अर्द्धमासा’ द्वादशमासाश्चमैर्होतारः
 ‘चमसाध्वर्यु’ मञ्जूका ‘अभवन्’ ॥

(१०) अथ दशममाह । “अग्रः मङ्गलान्तजः । अक्षावाको-
 ऽभवद्यजः । अतमेपां प्रशास्तामीत् । यदिदं सृज आमत्” इति ।
 ॥ ४ ॥ विश्वसृजां यत् ‘तेजः’ तद्वाङ्मनाच्छस्याख्यश्चलिभृत्वा
 ब्रह्ममन्विषास्त्राणि ‘अशंमत्’ । विश्वसृजां मन्वि यत् ‘यजः’,
 तत् ‘अक्षावाकाख्यश्चलिग्’ ‘आमीत्’ । विश्वसृजां मन्वि यद्-
 ताख्यं मानमं ययार्थचिन्तनं तदेषाश्चलिजां प्रशास्त्राख्य-
 चलिग् ‘आमीत्’ ॥

(११) अथैकादशमाह । “ऊर्योजानमुदवहत् । ध्रुवगोपः
 सहोऽभवत् । ओजोभ्यष्टौद्वाब्णः । यदिदं सृज आमत्” इति ।
 या इयं ‘ऊर्ग्’ विश्वसृजां मन्वि रमः, सोऽयं ‘राजानमुदवहत्’
 आमन्दिरूपेण सोममूर्द्धं धृतवान् । यदेपां ‘महः’ बलं तत्
 ‘ध्रुवगोपनामकः’ भूत्वा ध्रुवाख्यग्रहस्य रक्षकः ‘अभवत्’ । ‘विश्व-
 सृजः’ ‘यदोजः’ सामर्थ्यं ‘आमत्’ सम्पादितवन्तः तत् ‘ओजः’
 याब्णस्तदाख्यश्चलिभृत्वा अभिपवहेतॄणां याब्णश्रुतिमकरात् ॥

(१२) अथ द्वादशमाह । “अपचितिः पात्रीयामयजत् ।
 नेष्ट्रीयामयजत्लिपिः । आग्नीध्रादिदुषो मयम् । अद्धा हेवा-
 यजत्सयम्” इति । ययं विश्वसृजां ‘अपचितिः’ पूजा मेयं
 पोत्राख्यश्चलिभृत्वा पोत्रमन्विनो याज्यां पठितवान् । या च
 विश्वसृजां ‘लिपिः’ दीप्तिः, मेयं नेष्ट्र्याख्यश्चलिभृत्वा नेष्ट्र्य-

स्वन्विर्नो याज्यामपठत् । या विश्वसृजां 'अद्वा' सा 'स्वयं'
 आग्नीध्राख्यच्छतिग्भूत्वा 'आग्नीध्रात्' निमित्तभूतात् यत्
 'मत्यं' अवश्यानुष्ठेयं कर्म तत् 'विदुषी' मन्त्री 'अयजत्'
 याज्यामपठत् ॥

(१३) अथ त्रयोदशमाह । "इरा पत्नी विश्वसृजाम् । आ-
 कृतिरपि नष्टविः ॥ ५ ॥ इभः ह क्षुब्धेभ्य उग्रे । तृष्णा चा-
 वहतामुभे" इति । येयं 'इरा' अन्नभूता सेयं 'विश्वसृजां' 'पत्नी'
 बभूव । येयं 'आकृतिः' एषां मङ्गल्यरूपा मेयं 'हविः' 'अपि नष्ट'
 दामीभूत्वा पेषणसकरोत् । या 'क्षुब्धे' या च 'तृष्णा' ते उभे
 उग्ररूपे मत्स्यौ । 'इभः' 'आहवतां' भारेण सज्जातीतवत्यौ ॥

(१४) अथ चतुर्दशमाह । "वाग्देवाः सुत्रज्ञाणाभीत् ।
 कन्दोद्यागान् विजानतो । कल्पतन्त्राणि तन्त्राणाहः । मं-
 र्यांश्च सर्वज्ञः" इति । येयं 'एषां' विश्वसृजां 'वाक्' सेयं सुत्रज्ञा-
 ण्याख्या देवता 'आभीत्', तदुपलक्षितः सुत्रज्ञां प्राख्यच्छतिग् अपि
 'आभीत्' । कीदृशी 'सुत्रज्ञाणा' । 'कन्दोद्यागान्' 'विजानतो',
 गायत्र्यादिहेन्दुमां सम्बन्धविशेषान् विजानतो, तथा 'कल्प-
 तन्त्राणि' कल्पेषु प्राक्तान् प्रयोगविशेषान्, 'अहः' 'मंर्यांश्च'
 आग्निष्टोमोक्तादिरूपान् सर्वज्ञत्वेना 'तन्त्राणां' वित्तारयन्ती ॥

(१५) अथ पञ्चदशमाह । "अहारात्रे पशूपात्यौ । मूजूर्त्ताः
 प्रेष्टा अभवन् । मृत्युस्तदभवद्भाता । शमितोऽथो विशां पतिः"
 इति ॥ ६ ॥ यावन्तौ अहारात्राख्यौ कालविशेषौ तावन्नापेक्षितानां
 पशूनां पालकौ सम्पत्तौ । ये च मुहूर्त्ताख्याः कालविशेषाः ते

नानाविधेषु व्यापारेषु प्रेषणीयाः पुरुषाः 'अभवन्' । 'तत्' तस्मिन् सत्रे योऽयं 'मृत्युः' सोऽयं 'शमिता' अभवत् । कीदृशः 'शमिता', 'धाता' यथा पशुः शब्दं न करोति तथा तन्मुखं धारयितुं समर्थः, अतएव 'उयः', सत्रोपयुक्तानां 'विशां' प्रजानां 'पतिः' अमारणेन पालकः ॥

(१६) अथ षोडशमाह । "विश्वसृजः प्रथमाः सत्रमासत । सहस्रसमं प्रसुतेन यन्तः । ततो ह जज्ञे भुवनस्य गोपाः । हिरण्यस्यः शकुनिर्ब्रह्मनाम" इति । पूर्वेषु मन्त्रेषु लक्षसंवत्सरसत्रं निरूपितं । उत्तरेषु मन्त्रेषु सहस्रसंवत्सरसत्रं निरूप्यते । विश्वं सृजन्तीति 'विश्वसृजः', ते च 'प्रथमाः' सृष्ट्या-दावुत्पन्नाः, 'मत्रं' अनुष्ठितवन्तः । कीदृशं सत्रं, 'सहस्रसमं' सहस्रसङ्ख्याकाः समाः संवत्सरा यस्मिन् सत्रे तत् सहस्रसमं । किं कुर्वन्तः, 'प्रसुतेन यन्तः' प्रतिदिनमभिपुतः सोमः प्रसुतः से नानुतिष्ठन्तः । 'ततः' संवत्सरमचानुष्ठानात्, 'शकुनिः' 'जज्ञे' ज्ञानशक्तिक्रियाशक्तिरूपद्वयवान् पञ्चो समुत्पन्नः । स च 'भुवनस्य गोपाः' सर्वस्य लोकस्य पालकः, 'हिरण्यस्यः' 'ज्योतिर्मयः', 'ब्रह्मेति' तस्य 'नाम' । परब्रह्मैव विश्वसृजामनुष्ठानं पालयितुं हिरण्यस्यशकुनिरूपं स्वीचकार, तं हिरण्यगर्भं इत्याचक्षते । तथा च मन्त्रान्तरमाह्वयते, हिरण्यगर्भः समवर्त्ततामे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् इति ॥

(१७) अथ सप्तदशमाह । "येन सृर्थ्यस्तपति तेजसेद्धः । पिता पुत्रेण पित्रमान् योनियोनौ । नावेदविष्मनुते तं बृह-

न्तम् । सर्वानुभूमात्मानं सम्पराये” इति । ‘येन’ परब्रह्म-
रूपेण, ‘तेजसा’ चैतन्येन, ‘इद्धः’ प्रकाशितः सन्, ‘सूर्यः’
लोके ‘तपति’, अतएव ज्योतिषां ज्योतिरित्युपनिषद्यान्नायते ।
किञ्च ‘येन’ ‘तेजसेद्धः’ प्रकाशितः, ‘पिता’ ‘योनियोनी’ त-
त्तज्जन्मनि ‘पुत्रेण’ युक्तो भवति । पुत्रश्च ‘पितृमान्’ भवति,
सूर्यतापः पितृपुत्रादिव्यवहारः, सर्वोऽपि परब्रह्माधीन
इत्यर्थः । ‘सर्वानुभू’ सर्वस्य जगतः सात्त्विकेन प्रकाशकत्वा-
दनुभवितारं, ‘तं’, ‘वृहन्तं’ परिपूर्णं परमात्मानं, ‘सम्पराये’
परलोकगमनवेलायां, ‘अवेदवित्’, ‘न मनुते’ अजानाति, ‘तस्य’
वेदव्यतिरिक्तप्रमाणान्तरागोचरत्वात् ॥

(१८) अथाष्टादशमाह । “एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य ।
न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयान् ॥ ७ ॥ तस्यैवात्मा पदवित्तं
विदित्वा । न कर्मणा लिप्यते पापकेन” इति । ‘ब्राह्मणस्य’
परब्रह्मरूपस्य यो ‘महिमा’, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति प्रति-
पादितस्वरूपविशेषः, स ‘एष नित्यः’ विनाशरहितः । तत्
कथमिति तदेवोच्यते । ज्योतिष्टोमाश्वमेधादिरूपेण पुण्येन ‘क-
र्मणा’ ‘न’ ‘वर्द्धते’ नोत्कृष्टं जन्म प्राप्नोति । महापातकोपपातक-
रूपेण ‘कर्मणा’ ‘नो कनीयान्’ निष्कृष्टं जन्म न प्राप्नोति । ‘तस्यैव’
ब्रह्मणः, ‘पदवित्’ स्वरूपज्ञानी, ‘तस्यैवात्मा’ भवति, ब्रह्म-
वित् ब्रह्मैव भवतीत्यादि श्रुतिभ्यः । अतः ‘तं’ वृहन्तं परमात्मानं
वेदमुखात् ‘विदित्वा’ ‘पापकेन’ अत्यन्तकुत्सितेन ‘कर्मणा’ ‘न’
‘लिप्यते’ । पुण्यं पापं चेत्युभयमपि कर्म शरीरप्रदत्तादत्यन्त-

कुत्सितं तदुभयलेपस्तत्त्वविदोनास्ति । तदेवं विश्वसृजां सहस्र-
संवत्सरप्रसङ्गेन परमार्थत्वं निरूपितं मन्वाश्च समाप्ताः ॥

(१८) अथ सहस्रसंवत्सरसत्रस्वरूपप्रतिपादकं ब्राह्मण-
मुच्यते । “पञ्चपञ्चाशतस्त्रितः • संवत्सराः । पञ्चपञ्चाशतः
पञ्चदशाः । पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः । पञ्चपञ्चाशत एक-
विंशः । विश्वसृजाः सहस्रसंवत्सरम्” इति । मार्द्द्वशत-
द्वयसंवत्सराः सहस्रचतुर्थीशरूपाः, ‘त्रितः’ कार्य्याः त्रि-
वृत्स्तोमयुक्तेन सोमयागेन तावन्तः ‘संवत्सराः’ नेतव्याः,
सोऽयं सहस्रसंवत्सरत्रयसैकोऽंशः । पुनस्तावन्त एव संवत्सराः
‘पञ्चदश’स्तोमयुक्तेन सोमयागेन नेतव्याः, सोऽयं द्विती-
यांशः । पुनरपि तावन्तः संवत्सराः ‘सप्तदशस्तोमयुक्तेन
सोमयागेन नेतव्याः, सोऽयं तृतीयांशः । पुनरपि तावन्तः
संवत्सराः ‘एकविंश’स्तोमयुक्तेन सोमयागेन नेतव्याः, सोऽयं
चतुर्थींशः । तदेतत् सर्वं मिलित्वा ‘विश्वसृजां’ देवानां
सहस्रसंवत्सरसत्रमित्युच्यते ॥

(१०) तस्य सत्रस्य विश्वनिष्पत्तिहेतुत्वं दर्शयति । “एतेन
वै विश्वसृज इदं विश्वमसृजन्त । यद्विश्वमसृजन्त । तस्माद्विश्व-
सृजः” इति । पुरा ‘विश्वसृजः’ देवाः, ‘एतेन’ एव सत्रेण, सत्य-
मङ्गल्याः सन्तः ‘विश्वं’ सर्व्वं जगत्, ‘असृजन्त’ । यस्मात् सत्य-
मङ्गल्याः सत्यमङ्गल्पमात्रेणैदं ‘विश्वमसृजन्त’ ‘तस्मात्’ एते
‘विश्वसृजः’ इत्यभिधीयन्ते ॥

(११) तदेवं संवत्सरसत्रं प्रशंस्य मनुष्यान् प्रतिविधत्ते ।

“विश्वमेनाननु प्रजायते । ब्रह्मणः सायुज्यम् । सलोकतां यन्ति ।
 एतासामेव देवतानाम् सायुज्यम् । सार्ष्टिताम् समानलोकतां
 यन्ति । य एतदुपयन्ति । येचैनत् प्राजः । येभ्यश्चैनत् प्राजः”
 इति ॥ ८ ॥ ‘ये’ मनुष्याः ‘एतत्’ सहस्रसंवत्सरसत्त्वं ‘उपयन्ति’
 अनुतिष्ठन्ति, ‘ये’ च अध्यापकाः एतद्ब्रह्मजानां ‘प्राजः’ । ‘येभ्यः’ च
 शिष्येभ्यः एतद्ब्रह्मजानामप्राजः, एताननुष्ठातृन्यापकान् शिष्यांश्च
 ‘अनु’सृत्य ‘विश्वं’ प्रजायते । तत्रानुष्ठानारः साक्षाद्विश्वस्य कर्त्तारः
 अध्यापकास्तदनुष्ठानद्वारा कर्त्तारः शिष्यास्तु प्रथमतस्तदनुष्ठान-
 प्रकारान्तरं विदित्वा तथानुष्ठाय पश्चाद्विश्वस्य कर्त्तारः तदेतं
 साक्षात् परम्परया वा तान् सर्वाननुसृत्य विश्वं प्रजायते । किञ्च
 देहपातादृद्धं ‘ब्रह्मणः’ चतुर्मुखस्य, ‘सायुज्यं’ तादात्म्यं, ‘सलो-
 कतां’ समानलोकनिवासं, वा प्राप्नुवन्ति । किञ्च ‘एतासामेव’
 आदित्यानां ‘देवतानां’, ‘सायुज्यं’ तादात्म्यं, ‘सार्ष्टितां’ समानै-
 श्वर्य्यपेतत्वं, ‘सलोकतां’ समानलोकनिवासं, वा प्राप्नुवन्ति । तत्र
 कर्मानुष्ठानात् वृत्तितारतम्यानुसारेण फलभेदो द्रष्टव्यः ।
 यदेतद्दर्शपूर्णमासादि सहस्रसंवत्सरान्तं कर्माजातमुक्तं, तस्य
 सर्वस्य वैकल्यपरिहारार्थं पुरुषार्थपर्यवसानार्थञ्च दर्शयितुं
 परतत्त्वप्रतिपादकं प्रणवमन्त्रो पठति ओमिति । अतएव
 महर्षयः प्राजः—

यस्य स्मृत्या च नामोक्ताः तपो यज्ञक्रियादिषु ।

नूनं सम्पूर्णतां साति सद्यो वन्दे तमच्युतं ॥

ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणाजतं ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्म समाधिना इति ॥

अत्र मीमांसाषष्ठाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितं ।

सहस्रसंवत्सरं सत्रं गन्धर्वादेर्नृणामृतं ।

रसायनेन मिद्धानां कुलकल्पोऽथवेक्तिः ॥

तदायुर्वाथमाद्ध्वं द्विशतानामृतमासगा ।

वत्सरोक्तिरुतद्वादशरात्रिषु दिनेषु वा ॥

आद्योदीर्घायुषः सत्वात् नृणामेवाग्निमम्भवे ।

द्वितीयोऽस्तु रसस्यायुरहेतुत्वे तृतीयकः ॥

कृत्स्नकर्तुः फलित्वेऽस्तु तुर्योऽर्थमम्भवे मतिः ।

पञ्चमोऽस्तु चतुर्विंशत्युत्तमाः सत्रिणो यदि ॥

षष्ठोऽस्तु यो मास एष संवत्सर इतीरणात् ।

सहस्रमासानाधानादूर्ध्वं चेदस्तु सप्तमः ॥

वत्सरप्रतिमाद्वादशरात्रय इति श्रुतेः ।

न रात्रिष्वब्दशब्देऽत्र प्रतिमाया विशेषणम् ॥

स्वारस्यात्त्रिवृदाद्युक्तेरष्टमः पञ्च इत्यते ।

त्रिवृदादिपदैः स्तोमविशिष्टमह उच्यते ॥

नाहः सङ्घः ततोऽहःसु गौणी संवत्सराभिधा ।

तस्माद्विश्वसृजां सत्रे सहस्रदिनमिष्यते ॥

इदमास्त्रायते । पञ्चपञ्चाशतस्त्रिवृतः संवत्सराः । पञ्च-

पञ्चाशतः पञ्चदशाः । पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः । पञ्चपञ्चा-

शत एकविंशः । विश्वसृजाः सहस्रसंवत्सरं इति । तत्र स-
हस्रसंवत्सरसत्रे गन्धर्वादीनामेवाधिकारः, तेषां दीर्घायुषः
सद्भावादित्याद्यः पक्षः वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत, इत्या-
दिविधानात् मनुष्याणामेव आहवनीयाद्यग्नयः सम्भवन्ति,
नान्येषां गन्धर्वादीना इति चेत् । तर्हि रसायनेन सिद्धानां
दीर्घायुषां मनुष्याणां अधिकार इत्यस्य द्वितीयः पक्षः ।
रसस्यारोग्यपुष्ट्यादिजनकत्वमेव न त्वायुर्हेतुत्वं इति चेत् । तर्हि
एकस्मिन् कुले समुत्पन्नानां पितृपुत्रपौत्रादीनां वृद्धनां सह-
स्रायुः सम्भवात् कुलाधिकारः, तृतीयः पक्षोऽस्य, कृत्स्नकर्तुः
फलं भवति । न च पितृपुत्रादिषु एकोऽपि कृत्स्नं करोति
तस्मात् नास्ति फलं इति चेत् । तर्हि सत्रविधायकवचनबला-
देव सत्रिणां दीर्घायुर्भविष्यति इति चतुर्थः पक्षोऽस्य । नहि
अस्य वचनस्य सोऽर्थः सम्भवति तद्वाचकपदाभावात्, न च
कल्पयितुं शक्यते, सम्भावितायुष्याणामपि सत्रान्तरेषु प्रवृ-
त्तानां देवात् म्रियमाणानां तत् तत् सत्रविधिबलात् आयु-
र्दृष्ट्यदर्शनात् इति चेत् । तर्हि पञ्चपञ्चाशत् इत्यस्य शब्दस्य
पुरुषपरत्वं अङ्गीकृत्य सार्द्धद्विंशतानां पुरुषाणामधिकारेऽभिहिते
वत्सरचतुष्टयेन सत्रस्य सहस्रसंवत्सरत्वं सम्पद्यते इति पञ्चमः
पक्षोऽस्य । चतुर्विंशति परमाः सत्रमासीरन् इति वचनात्
अभ्यधिकानां न तत्राधिकार इति चेत् । तर्हि यो मासः स
संवत्सर इति वचनात् संवत्सरशब्दस्य मासपरत्वे सति सहस्र-
मासं सत्रमित्येष षष्ठः पक्षोऽस्य । अष्टमे वत्सरे उपनीतो द्वादश-

वर्षाणि वेदमधीत्य विंशतिवयस्को विवाहं कृत्वा जातपुत्रोऽग्नि-
मादधीत तस्मात् आधानादूर्द्धमस्यायूंषि न सन्ति महसं मासा
इति चेत् । तर्हि संवत्सरप्रतिमा वै द्वादशरात्रय इति वचनात्
संवत्सरशब्दे द्वादशरात्रिपरः । तथा सति रात्रिणां द्वा-
दश महस्त्राणि सम्पद्यन्ते । तासु च रात्रिषु षष्ठ्युत्तरशतत्र-
यदिवमरूपसंवत्सरत्वेन गण्यमानासु त्रयस्तिंशत् संवत्सरेभ्य
ऊर्द्धमामचतुष्टयं भवति । तावत् परिमितं आयुगाधाना-
दूर्द्धमपि सम्भवति इति सप्तमः पक्षोऽस्तु । संवत्सरप्रतिमा वै
द्वादशरात्रय इत्यस्मिन् वाक्ये संवत्सरशब्दे न रात्रिपरः
किन्तु तेन शब्देन प्रतिमा विशेष्यते, तस्मात् सप्तमः पक्षोऽयुक्त
इति चेत् । एवं तर्हि संवत्सरशब्देऽपि दिनपर इति अष्टमः
पक्षोऽस्तु । तथा सति चिदृतः संवत्सरा इत्यादिवाक्यानां
स्वारस्यं भवति चिदृत्यञ्चदशः सप्तदश एकविंश इत्येते शब्दाः
स्तोमवाचकाः सन्तः स्तोमयुक्तएकैकस्मिन् अहनि यागरूपे
लक्षणया वर्तन्ते, सत्रेषु तथाविधप्रयोगबाहुल्यात्, नत्वहः
सङ्गे कचिदपि चिदृदादिशब्दाः प्रयुक्ताः, तैश्च शब्दैः सामा-
नाधिकरण्यात् संवत्सरशब्दः स्वावयवभूतेऽहनि लक्षणया वर्त-
ते । चिदृतः संवत्सरा इत्युक्ते चिदृतस्तोमकयागयुक्तानि अहानि
इत्युक्तं भवति । तस्माद्विश्वस्यज्ञां ऋषीणां इदं सत्रं महसदिनं
इति राङ्गान्तः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तंमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्दिव्ययोगीन्द्र-श्रीविद्यातीर्थमुनीश्वरापरावतार-
श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-श्रीवीरबुक्कमहा-
राजस्वाम्यान्नापालकेन माधवामात्येन विरचिते वेदार्थप्रकाशे य-
जुर्ब्राह्मणे तृतीयकाण्डे द्वादशप्रपाठके नवमोऽनुवाकः॥ ८ ॥

॥*॥ समाप्तश्च प्रपाठकः ॥*॥ समाप्तश्च काण्डम् ॥*॥

संवत् १८५१ आश्विन शुद्ध १ गुरौ तद्दिने लिखितं ॥

— — —

तैत्तिरीय-ब्राह्मण-तृतीयकाण्डस्य सूचीपत्रम् ।

प्रथमप्रपाठके नक्षत्रेष्वुक्तिः ।

१. अनुवाके देवनक्षत्रयाज्यानुवाक्यावायवम् ।

विषयः ।	प्रश्नः ।
१ मन्त्रे प्रथमदेवनक्षत्रायपुरोऽनुवाक्या	२६४
२ „ उक्तनक्षत्राययाज्या	२६५
३ „ द्वितीयदेवनक्षत्रायपुरोऽनुवाक्या	२६५
४ „ एतन्नक्षत्राययाज्या	२६६
५ „ तृतीयदेवनक्षत्रायपुरोऽनुवाक्या	२६६
६ „ उक्तनक्षत्राययाज्या	२६६
७ „ चतुर्थदेवनक्षत्रायपुरोऽनुवाक्या	२७७
८ „ उक्तनक्षत्राययाज्या	२६७
९ „ पञ्चमदेवनक्षत्रायपुरोऽनुवाक्या	२६८
१० „ एतन्नक्षत्राययाज्या	२६८
११ „ षष्ठदेवनक्षत्रायपुरोऽनुवाक्या	२६८
१२ „ उक्तनक्षत्राययाज्या	२६८
१३ „ सप्तमदेवनक्षत्रायपुरोऽनुवाक्या	२६९
१४ „ उक्तनक्षत्राययाज्या	२६९
१५ „ अष्टमदेवनक्षत्रायपुरोऽनुवाक्या	३००
१६ „ एतन्नक्षत्राययाज्या	३००

१७	मन्त्रे	नवमदेवनक्षत्रीयपुरोऽनुवाक्या..	..	..	..	३००
१८	,,	उक्तनक्षत्रीययाज्या..	..	..	..	३०१
१९	,,	दशमदेवनक्षत्रीयपुरोऽनुवाक्या	..	..	..	३०१
२०	,,	प्रस्तावितनक्षत्रीययाज्या..	..	..	..	३०२
२१	,,	एकादशदेवनक्षत्रीयपुरोऽनुवाक्या	..	..	..	३०२
२२	,,	एतन्नक्षत्रीययाज्या..	..	..	..	३०३
२३	,,	द्वादशदेवनक्षत्रीयपुरोऽनुवाक्या	..	..	..	३०३
२४	,,	उक्तनक्षत्रीययाज्या..	..	..	..	३०४
२५	,,	त्रयोदशदेवनक्षत्रीयपुरोऽनुवाक्या	..	..	..	३०४
२६	,,	प्रस्तावितनक्षत्रीययाज्या..	..	..	..	३०५
२७	,,	चतुर्दशदेवनक्षत्रीयपुरोऽनुवाक्या	..	..	..	३०५
२८	,,	उक्तनक्षत्रीययाज्या..	..	..	..	३०५
२९	,,	पौर्णमासीदेवतापुरोऽनुवाक्या..	..	..	..	३०६
३०	,,	उक्तदेवतायाज्या ..	..	..	..	३०६

२ अनुवाके यमनक्षत्रेष्टिगतयाज्यानुवाक्योक्तिः ।

१	मन्त्रे	प्रथमयमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या	..	..	..	३०७
२	,,	उक्तेष्टिप्रयोज्या याज्या	..	..	..	३०७
३	,,	द्वितीययमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या	..	..	..	३०७
४	,,	प्रस्तावितेष्टियाज्या..	..	..	..	३०८
५	,,	तृतीययमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या..	..	..	..	३०८
६	,,	एतदिष्टिगतयाज्या..	..	..	..	३०९
७	,,	चतुर्थयमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या..	..	..	..	३०९
८	,,	उक्तेष्टियाज्या	..	..	..	३०९
९	,,	पञ्चमयमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या..	..	..	..	३१०

१०	मन्त्रे प्रस्तावितेष्टियाज्या.. .. .	३१०
११	„ षष्ठ्यमनन्तत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या	३११
१२	„ उक्तेष्टिप्रयोज्या योज्या	३११
१३	„ सप्तम्यमनन्तत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या	३११
१४	„ प्रस्तावितेष्टिगतयाज्या	३१२
१५	„ अष्टम्यमनन्तत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या	३१२
१६	„ उक्तेष्टियाज्या.. .. .	३१३
१७	„ नवम्यमनन्तत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या	३१३
१८	„ प्रस्तावितेष्टियाज्या.. .. .	३१३
१९	„ दशम्यमनन्तत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या	३१४
२०	„ उक्तेष्टियाज्या.. .. .	३१४
२१	„ एकादशम्यमनन्तत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या	३१५
२२	„ प्रस्तावितेष्टियाज्या.. .. .	३१५
२३	„ द्वादशम्यमनन्तत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या	३१६
२४	„ एतन्नन्तत्रेष्टियाज्या.. .. .	३१६
२५	„ त्रयोदशम्यमनन्तत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या	३१६
२६	„ उक्तनन्तत्रेष्टिगतियाज्या	३१७
२७	„ चतुर्दशम्यमनन्तत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या	३१७
२८	„ एतन्नन्तत्रेष्टियाज्या.. .. .	३१८
२९	„ अमावास्यादेवर्तितेष्टिगतयाज्यानुवाक्याप्रतंके	३१८

३ अनुवाके चान्द्रममादीष्टियाज्यानुवाक्याकथनम्।

१,२	मन्त्रयोश्चान्द्रमसेष्टियाज्यानुवाक्याप्रतंके	३१८
३	मन्त्रे अहोरात्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या	३१९
४	„ उक्तेष्टियाज्या.. .. .	३१९

५	मन्त्रे	उषोदेवताकयागीयपुरोऽनुवाक्या	.. ..	३१६
६	,,	उक्तयागीययाज्या	.. ..	३२०
७	,,	नक्षत्रचरुपुरोऽनुवाक्या	.. ..	३२०
८	,,	उक्तयागीययाज्या	.. ..	३२१
९, १०	मन्त्रयोः	सौर्यचरुगतयाज्यानुवाक्याप्रतीके	.. ..	३२१
११, १२	,,	आदित्यचरुगतयाज्यानुवाक्याप्रतीके	.. ..	३२१
१३, १४	,,	वैष्णवचरुयागीययाज्यानुवाक्याप्रतीके	.. ..	३२१
१५, १६	,,	आग्नेयकर्म्मगतयाज्यानुवाक्याप्रतीके	.. ..	३२२
१७, १८	,,	आनुमतिचरुविषयकयाज्यानुवाक्याप्रतीके	.. ..	३२२
१९, २०	,,	सर्वसूक्तेष्टिगतस्त्रिष्टुक्तासंयाज्याप्रतीके	.. ..	३२२

४ अनुवाके देवनक्षत्रेष्टिविधानम् ।

१	मन्त्रे	प्रथमनक्षत्रेष्टिविधानार्थास्तुतिः	.. ..	३२३
२	,,	प्रथमनक्षत्रेष्टिः	.. ..	३२३
३	,,	प्रधानहोमादूर्ध्वमुपहोमविधानम्	.. ..	३२४
४	,,	द्वितीयनक्षत्रेष्टिविधानार्थास्तुतिः	.. ..	३२४
५	,,	द्वितीयनक्षत्रेष्टिविधानम्	.. ..	३२५
६	,,	द्वितीयनक्षत्रेष्ट्युपहोमविधिः	.. ..	३२५
७	,,	तृतीयनक्षत्रेष्टिकथनम्	.. ..	३२५
८	,,	चतुर्थनक्षत्रेष्टिः	.. ..	३२६
९	,,	पञ्चमनक्षत्रेष्टिः	.. ..	३२६
१०	,,	षष्ठनक्षत्रेष्टिः	.. ..	३२७
११	,,	सप्तमनक्षत्रेष्टिः	.. ..	३२७
१२	,,	अष्टमनक्षत्रेष्टिः	.. ..	३२८
१३	,,	नवमनक्षत्रेष्टिः	.. ..	३२८

१४	मन्त्रे दशमनक्षत्रेष्टिः	३२८
१५	„ एकादशनक्षत्रेष्टिः	३२९
१६	„ द्वादशनक्षत्रेष्टिः	३२९
१७	„ त्रयोदशनक्षत्रेष्टिः	३३०
१८	„ चतुर्दशनक्षत्रेष्टिः	३३०
१९	„ पौर्णमासीदेवतेष्टिः	३३०

५ अनुवाके यमनक्षत्रेष्टिविधिः ।

१	मन्त्रे प्रथमयमनक्षत्रेष्टिः	३३१
२	„ द्वितीययमनक्षत्रेष्टिः	३३२
३	„ तृतीययमनक्षत्रेष्टिः	३३२
४	„ चतुर्थयमनक्षत्रेष्टिः	३३२
५	„ पञ्चमयमनक्षत्रेष्टिः	३३३
६	„ षष्ठयमनक्षत्रेष्टिः	३३३
७	„ सप्तमयमनक्षत्रेष्टिः	३३४
८	„ अष्टमयमनक्षत्रेष्टिः	३३४
९	„ नवमयमनक्षत्रेष्टिः	३३५
१०	„ दशमयमनक्षत्रेष्टिः	३३५
११	„ एकादशयमनक्षत्रेष्टिः	३३६
१२	„ द्वादशयमनक्षत्रेष्टिः	३३६
१३	„ त्रयोदशयमनक्षत्रेष्टिः	३३६
१४	„ चतुर्दशयमनक्षत्रेष्टिः	३३७
१५	„ अमावास्यादेवतेष्टिविधिः	३३७

६ अनुवाके चन्द्रसायुज्यादिप्रापकेष्टिविधिः ।

निषेधः ।

पृष्ठे ।

१	मन्त्रे चन्द्रेष्टिविधिः	.. .. .	३३८
२	,, अहोरात्रेष्टिविधिः	.. .. .	३३९
३	,, औषसेष्टिः	.. .. .	३३९
४	,, नक्षत्रदेवतेष्टिः	.. .. .	३४०
५	,, सूर्येष्टिविधानम्	.. .. .	३४१
६	,, अदितेष्टिकथनम्	.. .. .	३४१
७	,, विष्णुयागविधानम्	.. .. .	३४२

द्वितीयप्रपाठके दर्शयागविधिः ।

—००७००—

१ अनुवाके वत्सापाकरणम् ।

१	मन्त्रे पलाशशाखाप्रशसा (द्वितीयस्यामित्यादिना) (संहि- ताभाष्ये १४ पृष्ठे)	.. .. .	२५
२	,, पलाशशाखया वत्सापाकरणम् (ब्रह्म वै पर्ण इत्यादिना) (सं० १४)..	.. .. .	२५
३	,, गोप्रस्थानीयशाखाविनियोगः (गायत्रौ वै पर्ण इत्यादिना) (सं० १५)..	.. .. .	२५
४	,, क्सेदनीयपलाशशाखागुणाक्तिः (यं कामयेतेत्यादि- ना) (सं० १५) ..	.. .. .	२५
५	,, पलाशशाखाच्छेदनम् (इधेत्येवार्जित्वेत्याहृत्यनेन) (सं० १५)	२६	
६	,, उक्तमन्त्रार्थवादोक्तिः (इधमेवार्ज्जमित्यादिना) (सं० १६)	२६	
७	,, वायुमुद्दिश्य वत्ससमर्पणम् (वायवःस्थित्याहृत्यादि- ना) (सं० १६) ..	.. .. .	२६

- ८ मन्त्रे उक्तमन्त्रस्य प्रकारान्तराभिप्रायनिदर्शनम् (प्र वा
एनानित्यादिना) (सं०१७) २६
- ९ ,, अस्यैवात्तरभागस्योक्तिः (उपायवः स्थेयाहेत्यादि
ना) (सं०१७) २६
- १० ,, गोप्रेरणार्थमन्त्रपूर्वभागस्थसुविलपदतात्पर्यम्
(देवो व इत्यादिना) (सं०१७) २६
- ११ ,, उक्तमन्त्रोत्तरभागोक्तिः (श्रेष्ठतमायेत्यादिना) (सं०१७) २६
- १२ ,, आप्यायध्वमिति मन्त्रस्थदेवभागपदतात्पर्योक्तिः
(आप्यायध्वमित्यादिना) (सं०१८) २६
- १३ ,, उक्तमन्त्रद्वितीयभागः (उर्जस्वनीरित्यादिना) (सं०१८) २६
- १४ ,, प्रस्तावितमन्त्रतृतीयभागप्रयोजनम् (प्रभावतीरि-
त्यादिना) (सं०१८) २६
- १५ ,, उक्तमन्त्रचतुर्थभागप्रयोजनम् (मावस्तेनेत्यादिना) (सं०१८) २६
- १६ ,, तन्मन्त्रफलविधानम् (रुद्रस्य हेतिमित्यादिना) (सं०१८) २६
- १७ ,, तन्मन्त्रपाठफलम्, यजमाननिरीक्षणम्, यजमान-
गृहपर्यावर्त्तनं वा (ध्रुवा अस्मिन्नित्यादिना) (सं०१९) २७
- १८ ,, तन्मन्त्रपाठप्रयोजनविधानम् (यजमानस्यत्यादि-
ना) (सं०१९) २७
- १९ ,, गोरक्षणीयशाखास्थापनस्थानम् (अनध इत्यादि
ना) (सं०१९) २७
- २० ,, उच्चदेशस्थापनफलम् (उपरी वेत्यादिना) (सं०१९) . २७

२ अनुवाके बर्हिषाहरणम् ।

- १ मन्त्रे असिदपर्यादानम् (देवस्य लेत्यादिना) (सं०५१) .. २७
- २ ,, अश्वपर्युमादाय बर्हिषानयनार्थगमनं सार्धवादवाक्यम्
(यो वा इत्यादिना) (सं०५१) २७

- ३ मन्त्रे अश्वपश्वीभिमन्त्रणम् (यज्ञस्येत्यादिना) (सं०५१) .. २७
- ४ ,, आसिदप्रतपनम् (प्रत्युष्टमित्यादिना) (सं०५२) .. २७
- ५ ,, बर्हिर्हूपदर्भाहरणम् (प्रेयसगादित्यादिना) (सं०५२) २८
- ६ ,, उक्तमन्त्रसोत्तरार्द्धे अत्यन्तरानुमानसिद्ध्युक्तिः
(मनुनेत्यादिना) (सं०५३) २८
- ७ ,, पुरस्ताच्छब्दतात्पर्याद्युक्तिः (त आवाहन्तीत्यादि-
ना) (सं०५३) २८
- ८ ,, बर्हिषो दिगन्तराहरणप्रयुक्तस्य वैकल्यस्य निरासः
(अथो यदित्यादिना) (सं०५३).. .. २८
- ९ ,, आसिद इति पदस्य तात्पर्यदर्शनम् (देवेभ्य इत्या-
दिना) (सं०५३).. .. २८
- १० ,, देवार्थबर्हिर्ग्रहण दोषाभावः (देवानामित्यादिना)
(सं०५३) २८
- ११ ,, इदं शब्दस्याभिप्रायान्तरोक्तिः (अथो यथेत्यादिना)
(सं०५४) २८
- १२ ,, बर्हिस्तम्बच्छेदनप्रकारः (यावत इत्यादिना) (सं०५४) २८
- १३ ,, दर्भादीनां वर्षजलप्रवृद्धत्वोक्तिः (वर्षवृद्धमित्या-
दिना) (सं०५४).. .. २८
- १४ ,, बर्हिषो देवसम्बन्धोक्तिः (देवबर्हिरित्यादिना) (सं०५४) २८
- १५ ,, बर्हिश्छेदनदोषपरिहारार्थनिषेधोक्तिः (मा त्वान्व-
ज्जेत्यादिना) (सं०५५) २८
- १६ ,, बर्हिः पुनः प्ररोहार्थोक्तिः (पर्वत इत्यादिना) (सं०५५) २८
- १७ ,, मारिषेति मन्त्रार्थज्ञानपूर्वकबर्हिश्छेदने निष्ठाभावः
(आच्छेत्तेत्यादिना) (सं०५५) २९
- १८ ,, आलवाभिमर्शनम् (देवबर्हिःशतवल्गमित्यादिना) (सं०५५) २९
- १९ ,, बर्हिश्चक्षुः स्वस्याभिप्रासनम् (सहस्रेत्यादिना) (सं०५५) २९

- २० मन्त्रे कस्मिंश्चिदाधारे किञ्चबर्हिर्मुष्टिस्थापनम् (एष्टित्या
इत्यादिना) (सं०५६) २६
- २१ ,, इतरुबर्हिर्मुष्ट्यमन्त्रकञ्चेदनम् (च्यगृङ्गित्यादिना) (सं०५६) २६
- २२ ,, बर्हिर्बन्धनार्थारणनासङ्गहः (सुसम्भवेत्यादिना) (सं०५७) २६
- २३ ,, बर्हिः सन्नहनस्येन्द्राणीप्रियत्वाद्युक्तिः (इन्द्रार्ण इत्या-
दिना) (सं०५७) २६
- २४ ,, बर्हिषः प्रजारूपत्वाक्तिः (प्रजा वै इत्यादिना) (सं०५७) २६
- २५ ,, बर्हिर्बन्धनरज्जोर्यग्निकरणे देवविशेषोक्तिः (पृषात
इत्यादिना) (सं०५७) २६
- २६ ,, दर्भापद्रवपरिहारः (स ते मेत्यादिना) (सं०५८) २६
- २७ ,, ग्रन्थ्यवर्णयुरज्जूपगूहनप्रकारः (पश्चादित्यादिना)
(सं०५८) २६
- २८ ,, वद्धबर्हिःपुञ्जस्य बाऊभ्यामुदादानम् (इन्द्रस्येत्यादिना)
(सं०५८) २६
- २९ ,, मन्त्रके बर्हिःस्थापनम् (लृहस्पतेरित्यादिना) (सं०५८) २६
- ३० ,, यज्ञशानाम्प्रतिगमनविधानम् (उर्वन्तरीक्षमित्या-
दिना) (सं०५८) ३०
- ३१ ,, बर्हिर्धा भूमिस्थापननिषेधः (देवमित्यादिना) (सं०५९) ३०
- ३२ ,, गार्हपत्योत्तरदिष्ट्यर्द्धं बर्हिःस्थापनम् (अनघ इत्या-
दिना) (सं०५९) ३०

३ अनुवाके अमावास्यारात्रिकर्तव्यद्वेष्टोक्तिः ।

- १ मन्त्रे बर्हिरादिसङ्गहकालोक्तिः (पूर्वद्युरित्यादिना) (सं०६५) ३०
- २ ,, दोहनार्थकुम्भौदयविधानम् (प्रजापतिरित्यादि-
ना) (सं०६६) ३०
- ३ ,, कुम्भादीनां प्रोक्षणम् (अन्यध्वमित्यादिना) (सं०६६) ३०

- ४ मन्त्रे अङ्गारेषु कुम्भोरधिःश्रयणम् (मातरिन्धन इत्या-
दिना) (सं०६७) ३०
- ५ ,, कुम्भां प्राखापवित्रनिधानम् (वस्तुनामित्यादिना)
(सं०६८) ३१
- ६ ,, शतसहस्ररुचिचार्यदर्शनम् (शतधारमित्यादि-
ना) (सं०६८) ३१
- ७ ,, त्रिगुणविश्रुत्यपवित्रविधानम् (त्रिवृदित्यादिना) (सं०६८) ३१
- ८ ,, अर्थवादत्रयाणां क्रमेणोक्तिः (त्रिवृद्वै इत्यादिना) (सं०६८) ३१
- ९ ,, कालभेदेन प्राखापवित्रस्य कुम्भीमुखे स्थापनम् (प्राक्
सायमित्यादिना) (सं०६९) ३१
- १० ,, हविःस्कन्नदोषपरिहारः (ऊत इत्यादिना) (सं०७०) ३१
- ११ ,, नाकनामकाग्रये विप्रुषां होमः (दिवि नाक इत्या-
दिना) (सं०७०) ३१
- १२ ,, द्यावापृथिव्याः पालकत्वप्रदर्शनम् (स्वाहा द्यावेत्या-
दिना) (सं०७१) ३१
- १३ ,, सपवित्रकुम्भे क्षीरसेचनम् (पवित्रवतीत्यादिना) (सं०७१) ३२
- १४ ,, गोदोहनकालीनकुम्भस्पर्शपूर्वकमीनविधिः (अन्वा-
रभ्येत्यादिना) (सं०७१) ३२
- १५ ,, कुम्भस्पर्शविकल्पेन पवित्रधारणविधानम् (धारयन्नि-
त्यादिना) (सं०७१) ३२
- १६ ,, दोग्धारमति प्रश्नः (कामधुक्षेत्यादिना) (सं०७१) .. ३२
- १७ ,, उत्तरवाक्येन दोग्धुर्गोनामग्रहणम् (अमूमित्यादि-
ना) (सं०७२) ३२
- १८ ,, दुग्धाङ्गामृत्यनुमन्त्रणम् तदभिप्रायकथनञ्च (सा वि-
श्रायुरित्यादिना) (सं०७२) ३२
- १९ ,, मन्त्राभिप्रायान्तरप्रदर्शनम् (अथो यथेत्यादिना) (सं०७३) ३२

- २० मन्त्रे उक्तविधयोपयोगिमन्त्रान्तरोक्तिः (बद्धदुग्धीत्या-
दिना) (सं०७३) ३२
- २१ ,, उक्तमन्त्रावृत्तिविधिः (चिराह्वितादिना) (सं०७३) .. ३२
- २२ ,, अग्निनाकुम्भीस्पर्शमन्त्रकगोदोहनम् (अवाचमित्या-
दिना) (सं०७४) ३२
- २३ ,, पूर्वपक्षे दारुपात्रे दोहननिषेधः (न दारुपात्रेणेत्या-
दिना) (सं०७४) ३२
- २४ ,, सिद्धान्ते दारुपात्रे दोहनस्य विधिः (अथो खल्वि-
त्यादिना) (सं०७४) ३३
- २५ ,, पूर्वपक्षे शूद्रस्य गोदोहननिषेधः (शूद्र एव नेत्या-
दिना) (सं०७५) ३३
- २६ ,, सिद्धान्ते शूद्रस्याग्निहोत्रमात्रदोहने निषेधः न त्व-
स्मिन् यज्ञार्थे (अग्निहोत्रमेवेत्यादिना) (सं०७५) ३३
- २७ ,, दोहनपात्रक्षालनेन रससम्पर्कः (समृद्धधमित्या-
दिना) (सं०७५) ३३
- २८ ,, धनलाभोक्तिप्रयोजनदर्शनम् (मन्त्राधनेत्यादिना) (सं०७६) ३३
- २९ ,, मुख्यदधिशब्दत्यागपूर्वकस्य शब्दोपादानप्रयोजनम्
(सामनेत्यादिना) (सं०७६) ३३
- ३० ,, साध्यायस्य सोमकीरणप्रयोजनम् (यो वे सोममि-
त्यादिना) (सं०७६) ३३
- ३१ ,, कुम्भीपिधाने पात्रविशेषः (न मृगमथेनेत्यादिना) (सं०७७) ३३
- ३२ ,, सजलपिधानपात्रविधिः (उदन्वदित्यादिना) (सं०७७) ३३
- ३३ ,, पिधानमन्त्रव्याख्या (अदन्तमसौत्यादिना) (सं०७८) ३३
- ३४ ,, क्षीरादिरत्नगाय विष्णुसम्बोधनम् (विष्णो ह्यमि-
त्यादिना) (सं०७८) ३४
- ३५ ,, बह्विरिव क्षीरादेरधःस्थापननिषेधः (अनध इत्यादिना)
(सं०७८) ३४

४ अनुवाके हविर्निर्वापकथनम् ।

विषयः ।

४४ ।

- १ मन्त्रे प्रातर्हवनानन्तरहस्तप्रक्षालनमन्त्रः (कर्मण्येवामित्या-
दिना) (सं०८५) ३४
- २ ,, ढगास्तरणम् (यज्ञस्थित्यादिना) (सं०८५) ३४
- ३ ,, अषां प्रणयनम् (अपः प्रणयतीत्यादिना) (सं०८६) .. ३४
- ४ ,, प्रणयनेन विधेरर्थवादीतिः (अद्धा वा इत्यादिना)
(सं०८६) ३४
- ५ ,, उक्तप्रणयनस्य पुनः स्तुतिः (अपः प्रणयति । यज्ञो वा
आप इत्यादिना) (सं०८६) ३४
- ६ ,, शूर्पस्य यज्ञप्रयोजनत्वस्योक्तिः (विषायेत्यादिना) (सं०८८) ३५
- ७ ,, आहवनीयादौ शूर्पप्रतपनम् (प्रत्युष्टमित्यादिना)
(सं०८८) ३५
- ८ ,, शकटयुगधुरःस्पर्शः (धूरसीत्यादिना) (सं०८८) .. ३५
- ९ ,, तं धूर्वेति वाक्यद्वयस्य पौनरुक्त्यभनिरासः (धूर्वत-
मित्यादिना) (सं०८८) ३५
- १० ,, शकटाभिमन्त्रणमन्त्रस्य प्रथमभागे स्पष्टार्थत्वदर्शनम्
(त्वं देवानामित्यादिना) (सं०८९) ३५
- ११ ,, द्वितीयभागे त्रीद्विभारजातशैथिल्यनिवारणार्थोक्तिः
(अद्भुतमित्यादिना) (सं०८९) ३५
- १२ ,, तृतीयभागे आरोहणार्थं शकटधैर्यसम्पादनम् (हृ-
हस्तेत्यादिना) (सं०८९) ३५
- १३ ,, पुरोडाशीयप्रेक्षणमन्त्रव्याख्याः (मित्रस्थेत्यादिना) (सं०८९) ३५
- १४ ,, भयच्चिंसाभिरासः (मा भेर्मेत्यादिना) (सं०९०) .. ३५
- १५ ,, परीणाहमोचनम् (यद्वै किञ्चेत्यादिना) (सं०९०) .. ३६
- १६ ,, शूर्पे हविर्निर्वापः (देवस्य त्वेत्यादिना) (सं०९०) .. ३६

- १७ मन्त्रे हविर्निर्वापे आहृत्तिविधानम् (त्रिच्यजुषेत्यादिना)
(सं०६०) ३६
- १८ ,, हविर्निर्वापमन्त्रपाठविशेषविधिः (स एतमित्यादिना)
(सं०६१) ३६
- १९ ,, गृपनिरुप्तभागासाङ्गर्थ्यदर्शनम् (इदमित्यादिना) (सं०६१) ३६
- २० ,, निरुप्तहविरभिमन्त्रणम् (स्फात्यै त्वेत्यादिना) (सं०६१) ३६
- २१ ,, कटवेष्टितशकटोपरिस्थितस्य हविषो बहिरवलोक-
नम् (तमसोवेत्यादिना) (सं०६२) ३६
- २२ ,, गृह्णामीक्ष्णं प्रत्यवरोह्णं वा (यावापृथिवीत्यादि-
ना) (सं०६२) ३६
- २३ ,, हविर्नीत्वागमनम् (उर्व्वन्तरिक्षमित्यादिना) (सं०६२) ३६
- २४ ,, गार्हपत्योपसादनम् (आदित्यान्वेत्यादिना) (सं०६२) ३६
- २५ ,, गार्हपत्याभिमन्त्रणम् (शमो हव्यमित्यादिना) (सं०६२) ३६

५ अनुवाके ब्रीहितुषापनयनार्थाऽवघातः ।

- १ मन्त्रे ब्रीहिप्रोक्ष्णार्थोदकस्रोतस्त्वनम् (इन्द्रो वृत्रमहन्नि-
दिना) (सं०१०४) ३७
- २ ,, उत्पवनसाधनदूर्भसह्या (द्वाभ्यामित्यादिना) (सं०१०४) ३७
- ३ ,, उक्तमन्त्रार्थः (देवो व इत्यादिना) (सं०१०५) ३७
- ४ ,, उक्तमन्त्रस्य सावित्रत्वादिप्रयोजनोक्तिः (सावित्रिच्यर्च-
नादिना) (सं०१०५) ३७
- ५ ,, उक्तमन्त्रपूर्वभागे अपां महिमामित्यानम् (आपो देवी-
रित्यादिना) (सं०१०६) ३७
- ६ ,, मध्यमभागे प्रार्थितकार्यस्याङ्गिर्निर्वापेक्षणम् (अथ इम-
मित्यादिना) (सं०१०६) ३७

- ७ मन्त्रे शेषभागे अपामिन्द्रस्य परस्परसापेक्षत्वदर्शनम् (यु-
 आनिन्द्र इत्यादिना) (सं०१०७) ३८
- ८ ,, मन्त्रपाठ एवापां प्रोक्षणम् (प्रोक्षिता स्त्रेयादिना)
 (सं०१०७) ३८
- ९ ,, पुरोडाशीयप्रोक्षणविधिः (अग्नय इत्यादिना) (सं०१०७) ३८
- १० ,, प्रोक्षणे आहृतिदर्शनम् (त्रिप्रोक्षतीत्यादिना) (सं०१०८) ३८
- ११ ,, पात्राणामुत्तानानामेवाभिषेकविधिः (शुश्रूष्यमित्या-
 दिना) (सं०१०८) ३८
- १२ ,, कृष्णाजिनावधूननम् (अवधूतमित्यादिना) (सं०१०८) ३८
- १३ ,, कृष्णाजिनोपस्तरणम् (आदित्या इत्यादिना) (सं०१०८) ३८
- १४ ,, आस्तरणे विशेषः (पुरस्तादित्यादिना) (सं०१०९) .. ३८
- १५ ,, कृष्णाजिनोपरिहृतिरवघाते हेतुः (यज्ञ इत्यादिना)
 (सं०१०९) ३८
- १६ ,, कृष्णाजिनोपर्युद्धूतखलस्याधिस्रवणत्वम् (अधिस्रवणम-
 तीत्यादिना) (सं०१०९) ३८
- १७ ,, अविरोधपूर्वकसम्बन्धार्थाशीः कथनम् (प्रतिलेत्यादि-
 ना) (सं०११०) ३९
- १८ ,, उल्लखले पुरोडाशीयब्रीह्यप्रक्षेपदर्शनम् (अग्नेस्तनूरि-
 त्यादिना) (सं०११०) ३९
- १९ ,, तुषापमयनार्थमुश्लं प्रत्युक्तिः (अद्रिरसि इत्यादिना)
 (सं०११०) ३९
- २० ,, हविष्कृदाङ्गानम् (हविष्कृदित्यादिना) (सं०१११) .. ३९
- २१ ,, अग्न्यष्टदुपलसमाहरणम् (इक्ष्मावदेत्यादिना)
 (सं०१११) ३९
- २२ ,, उपाख्यानद्वारा भ्रातृव्याभिभवदर्शनम् (मनोः अज्जे-
 त्यादिना) (सं०१११) ३९

- २३ मन्त्रे प्रैषमन्त्रविनियोगतात्पर्यदर्शनम् (उच्चैरित्यादिना)
(सं०११२) ३६
- २४ ,, श्रूर्पमन्त्रे श्रूर्पं पुमोडाशोऽङ्गपनमन्त्रे च वृद्धशब्दतात्पर्यम् (वर्धवृद्धमसीत्यादिना) (सं०११२) ४०
- २५ ,, तुषपरापवनमन्त्रतात्पर्यम् (यच्चं रक्षांसीत्यादिना)
(सं०११२) ४०
- २६ ,, तुषैरक्षोभागप्रदानम् (रक्षसां भाग इत्यादिना)
(सं०११३) ४०
- २७ ,, अपामुपस्पर्शनम् (अप उपस्पृशति इत्यादिना) (सं०११३) ४०
- २८ ,, तगडुलानां विवेचनम् (वायुर्व्व इत्यादिना) (सं०११३) ४०
- २९ ,, पात्र्यां तगडुलप्रष्कन्दनम् (अन्तरिक्षादित्यादिना)
(सं०११३) ४०
- ३० ,, फलीकरणप्रैषमन्त्रोक्तिः (चिष्फलीत्यादिना) (सं०११३) ४०

६ अनुवाके तण्डुलपेषणम् ।

- १ मन्त्रे तण्डुलपेषणार्थं कृष्णाजिनावधूननमास्तरणञ्च (अवधूतमित्यादिना) (सं०१२१) ४०
- २ ,, शम्यानिधानमन्त्रत्याख्याः (द्यावापृथिवीत्यादिना)
(सं०१२२) ४१
- ३ ,, शम्यायां दृषवस्थापनमन्त्रतात्पर्यम् (धिषणंत्यादिना)
(सं०१२३) ४१
- ४ ,, दृषद्युपल्लास्यापनमन्त्रार्थः (धिषणासीत्यादिना)
(सं०१२३) ४१
- ५ ,, दृषदितगडुलाधिपपनमन्त्रः (देवस्य त्वेत्यादिना)
(सं०१२३) ४१

६	मन्त्रे धान्याज्जत्वा मन्त्रसामर्थ्येन वृद्ध्युक्तिः (धान्यमसौत्या- दिना (सं०१२३) ४१
७	तद्गन्धपेषणप्रकारः (प्राणायामादिना) (सं०१२४) .. ४२
८	वाक्कोरन्ववेक्ष्यम् (दीर्घामन्त्रित्यादिना) (सं०१२४) ४२
९	कृष्णाजिने पिष्टानां प्रस्कन्दनम् (अन्तरिक्षादित्यादि- ना) (सं०१२५) ४२
१०	पत्नीदास्यन्यतरामुद्दिश्य प्रैधमन्त्रोक्तिः (असंवपन्नीत्या- दिना) (सं०१२५) ४२

७ अनवाके कपालोपधानम् ।

१	मन्त्रे उपवेष्टाख्यपत्ताशकालादानम् (दृष्टिरसौत्यादिना) (सं०१२८) ४२
२	अङ्गारद्वयनिष्काशनपूर्वकमेकस्य निरसनम् (अपाम ' इत्यादिना) (सं०१२८) ४२
३	कपालेऽङ्गारात्याधानम् (निर्दग्धमित्यादिना) (सं०१२९) ४२
४	कपालोपधानविधानम् (अभिवत्युपदधातीत्यादिना) (सं०१२९) ४२
५	अङ्गारोपकिकपालोपधानम् (अङ्गारमधिवर्तयतीत्या- दिना) (सं०१२९) ४२
६	अङ्गारोपर्थङ्गारस्थापनाभावे दोषाभावः (आदित्य- मेवेत्यादिना) (सं०१२९) ४३
७	उक्तवृत्तान्तिज्ञानप्रशंसा (ज्योतिष्मन्त इत्यादिना) (सं०१२९) ४३
८	कपालस्थोपधानमन्त्राः (ध्रुवमसि पृथिवी दृष्ट्वेत्या- हेत्यादिना) (सं०१३०) ४३

६ मन्त्रे कपालोपधानमन्त्रोपसंहारः (इमानेवेत्यादिना)

(सं०१३०) ४३

१० “ कपालोपधानवृत्तान्तवेदनप्रशंसा (टूहन्ते इत्यादिना)

(सं०१३०) ४३

११ “ त्रिकपालोपधानपक्षे कपालगतत्रित्वस्य बज्रधा स्तुतिः

(त्रीण्यग्रे इत्यादिना) (सं०१३०) ४३

१२ “ अष्टकपालोपधानपक्षे कपालगतसप्तसंख्याप्रशंसा (ए-

कमग्रे इत्यादिना) (सं०१३१) ४३

१३ “ कपालोपधानकर्मणः स्तुतिः (यदेवमित्यादिना) (सं०-

१३१) ४३

१४ “ गायत्र्यादिक्रन्दःपादाद्यनवाद्यक्षरानुसारेण कपालो-
पधानकर्मणः स्तुतिः (यदेष्टावित्यादिना) (सं०

१३१) ४३

१५ “ अष्टमकपालोपधानमन्त्रस्य स्पष्टार्थता (चितःस्थेत्या-
दिना) (सं०१३२) ४४

१६ “ कपालाङ्गारारोपणमन्त्रस्य तात्पर्यार्थः (भृगूणाभि-
त्यादिना) (सं०१३२) ४४

१७ “ सन्तमेषु कपालेषु चतुष्पादविशिष्टकपालपूर्वकं तेषां
संख्यां कृत्वा उत्थापनं (तानि तत इत्यादिना)

(सं०१३३) ४४

८ अनुवाके कपालेषु पुरोडाशप्रपञ्चम् ।

१ मन्त्रे छणाजिनह्दादाग्नौर्ध्वपिष्टानां कपालेषु वपनस्य
विधायकमन्त्रगतानां कतिपयवाक्यानां तात्पर्यार्थः

• (देवस्य त्वेत्यादिना) (सं०१३६) ४४

- २ मन्त्रे पिष्टेषु प्रणीताजलमिश्रणमन्त्रस्य समापौ च-
 द्विरगमत समौषधयो रसेनेतिपूर्वभागेन ज-
 लौषधिसङ्क्रमफलोक्तिः (समाप इत्यादिना) (सं०
 १३७) ४४
- ३ “ तज्जलौषधौर्मिश्रणेन तथोर्माधुर्यसम्पादनरूपं फल-
 न्तस्योक्तिः (सूरेवतीरित्यादिना) (सं० १३७) .. ४५
- ४ “ उक्तकिञ्चिज्जलमिश्रिततत्पिष्टौषधेस्तप्तजलेन सर्वत आ-
 र्त्रीकरणं (अङ्गः परीत्यादिना) (सं० १३७) .. ४५
- ५ “ जलाप्लावितौषधिपिष्टमर्दनपठनीयमन्त्रस्थस्य जनय-
 त्वेत्वा संयौमीति वाक्यस्य तात्पर्यार्थः (जनयत्ये-
 त्वेत्यादिना) (सं० १३८) ४५
- ६ “ मर्दितौषधिपिष्टस्य प्रत्येकदेवतोद्देशपूर्वकाभिमर्शने
 पठनीयमन्त्रद्वयस्य प्रयोजनम् (अग्नये त्वा इ-
 त्यादिना) (सं० १३८) ४५
- ७ “ देवतोद्देशनिर्दिष्टौषधिपिष्टस्य पिण्डीकरणे पात्र-
 मन्त्रस्य स्पृष्टव्याख्या (मखस्य इत्यादिना) (सं० १३८) ४५
- ८ “ तप्तकपालोक्तपिण्डस्थापनमन्त्रस्थस्य विश्वायुरितिपद-
 स्यार्थः (घर्माऽसि इत्यादिना) (सं० १३८) .. ४५
- ९ “ पिण्डानां हस्तेन विस्तृतीकरणे, फण्यमन्त्रस्थस्य उरु-
 प्रथस्तेतिवाक्यस्य तात्पर्यम् (उरु प्रथस्तेत्यादिना)
 (सं० १३९) ४५
- १० “ तेषां पुरोडाशानामुपर्यङ्घ्रिः सच्च हस्तेन विस्तारेण
 विस्तृतीकरणात् त्वक्सादृश्येन सदेहताप्राप्तिः
 इत्युक्तिः (त्वचं गृह्णीष्वेत्यादिना) (सं० १३९) .. ४५
- ११ “ जलमादाय हस्तेन पुरोडाशोपरि समकरणे वि-
 धिः (अथःप इत्यादिना) (सं० १३९) ४५

- १२ मन्त्रे पुरोडाशानां परितो ज्वलद्भैः पर्यग्निकरणे विधिः
(घर्मा वा इत्यादिना) (सं०१३९) ४५
- १३ “ तेषां परितः त्रिवारं पर्यग्निकरणं इत्युक्तिः (त्रिःप-
र्यग्नौत्यादिना) (सं०१४०) ४६
- १४ “ ज्वलद्भैः पुरोडाशानां परितः पर्यग्निकरणे यो म-
न्त्रस्तस्य व्याख्या (अन्तरितः इत्यादिना) (सं०-
१४०) ४६
- १५ “ पुरोडाशप्रणमन्तगतानां सविटनाकमातिधागिथा-
दिपदानामभिप्रायातिः (पुरोडाशं वेत्यादिना)
(सं०१४०) ४६
- १६ “ पुरोडाशपाकस्य विदाहदोषनिवृत्तये सम्यक्पाकगुण-
तिद्वये च अग्नाध्नं प्रति आय्यप्रघमन्त्रस्य व्याख्या
(अविदहन्त इत्यादिना) (सं०१४१) ४६
- १७ “ पुरोडाशानामाच्छादनं विधिः (मन्त्रिष्क इत्यादिना)
(सं०१४१) ४६
- १८ “ पुरोडाशानामुपरि भस्मना आच्छादनम् (भस्मना
इत्यादिना) (सं०१४१) ४६
- १९ “ पुरोडाशोपरिस्थभस्मनो निःसारणे साधनस्य नामो-
क्तेयः (वेदेन इत्यादिना) (सं०१४१) ४६
- २० “ वेदसाधनक-साङ्गारभस्मसम्मार्जनवरणस्य प्रशंसा
(अखलतीत्यादिना) (सं०१४२) ४६
- २१ “ पुरोडाशानां पर्यग्निकरणेन पशुसम्पर्कप्रकाशकस्य भ-
स्माध्युहनमन्त्रस्य चान्यथ्यतिरेकाभ्यां व्याख्या
(पशोर्व इत्यादिना) (सं०१४२) ४७
- २२ “ पुरोडाशेन सह भस्मसम्पर्कस्य युक्ततादर्शनं (यजनान
इत्यादिना) (सं०१४२) ४७

- २३ मन्त्रे गार्हपत्याङ्गारप्रतप्तस्य पात्रीप्रक्षालनजनस्य वेदिम-
ध्यस्थरेखात्रयेषु निनयने यो मन्त्रस्तत्रोक्तानामेक-
तादिदेवतानामुक्तौ आख्यायिका (देवा वै इ-
त्यादिना) (सं०१४३) ४७
- २४ “ ब्रीह्यवघातादौ देवकृतजीवबधादिपापक्षेपस्य परम्य-
रया जीवघातिनि पुरुषे पर्यवसानम् इत्युक्तिः (ते
देवा इत्यादिना) (सं०१४३) ४८
- २५ “ पात्रीप्रक्षालनोदकस्य वेदिमध्यस्थरेखात्रये निनयनम्
(अन्तर्वेदितीत्यादिना) (सं०१४४) ४८
- २६ “ वेदीरेखायां निनीतस्य जनस्य वज्रिना प्रतपने विधिः
(उल्मुकनेत्यादिना) (सं०१४४) ४८

८ अनुवाके वेद्युक्तिः ।

- १ “ वेदिजघनप्रदेशे स्थित्वा स्फ्यग्रहणे विधिः (देवस्य त्वे
त्यादिना) (सं०१४८) ४८
- २ “ इन्द्रस्य बाऊरसीतिस्फ्याभिमन्त्रणमन्त्रप्रथभाग-गते-
न्द्रशब्दविवक्षितार्थः (आददे इन्द्रस्येत्यादिना)
(सं०१४९) ४८
- ३ “ स्फ्याभिमन्त्रणमन्त्रद्वितीयभागे बाऊसदृशस्य स्फ्य-
स्य महिम्नः प्रख्यापने उक्तिः (सहस्रभृष्टिरित्या-
दिना) (सं०१४९) ४८
- ४ “ स्फ्याभिमन्त्रणमन्त्रतृतीयभागे तेजोरूपेण वायुना
सह स्फ्यदण्डस्य बाऊतुल्यरूपोपसाकरणेन य-
जमाने तेजोभवतीत्युक्तिः (वायुरसीत्यादिना)
(सं०१५०) ४८

- ५ मन्त्रे दर्भप्रहारमन्त्रे देवयजनीतिविशेषगदानेन पृथि-
व्या वान्तलोहितजनिताशुचित्वनिवृत्तिर्भवतीति
वर्णयितुमाख्यायिका (षिषादिनामासुर इत्यादि-
ना) (सं०१५०) ४८
- ६ “ दर्भप्रहरणमन्त्रोत्तरार्द्धप्रयोजनम् (ब्योषध्यान्त इत्या-
दिना) (सं०१५०) ४९
- ७ “ व्रजं गच्छेत्तिसटणपांश्वपहरणमन्त्रस्य तात्पर्यार्थः (ध-
जङ्गच्छेत्यादिना) (सं०१५०) ४९
- ८ “ वेदिनिरीक्षणमन्त्रस्थस्य द्युगब्दस्य पर्जन्यरूपत्वोप-
चारदर्शनं (वर्धयतु ते इत्यादिना) (सं०१५१) .. ४९
- ९ “ सटणपांशुनिवपनमन्त्रोपयोगोऽस्मान् यश्चेति यच्छब्दद्वयस्य
पुनरुक्तिपरिहारे पुरुषभेदोक्तिः (बधान इ-
त्यादिना) (सं०१५१) ४९
- १० “ सटणपांशूनामुत्करनिवपनेन शत्रूणां हननार्थसिद्धौ
आख्यायिका (अरुर्व इत्यादिना) (सं०१५१) ... ४९
- ११ “ अग्नीध्रिणोत्करोत्तपांशुसमूहस्य अङ्गना ग्रहणे या म-
न्त्रस्तस्य व्याख्या (ति मन्त्रान्त इत्यादिना) (सं०१५२) ४९
- १२ “ दर्भस्तम्बस्य चतुर्वारमुत्करदेशे हरणम् (स्तम्बयजुर्गि-
त्यादिना) (सं०१५३) ५०
- १३ “ आहवनीयगार्हपत्ययोर्मध्ये त्रेदिजननार्थं स्थेन द-
क्षिणादिदिक्त्रये रेखाकरणे विधिः (असुराणां
वै इत्यादिना) (सं०१५३) ५०
- १४ “ पूर्वमारभ्य स्थेन वेद्याः खननं यो मन्त्रस्तस्य तात्प-
र्यार्थः (द्वेवस्य सवितुरित्यादिना) (सं०१५४) ... ५०
- १५ “ खनने तस्या पूर्वोत्तरभागे निम्नतासम्पादनम् (पृथिव्यै
इत्यादिना) (सं०१५५) ५०

- १६ मन्त्रे वेदीपूर्वकीगयुग्मे अंसाकारेण पाश्चात्यकोणयुग्मे
 ओष्ठाकारेणोन्नत्यविधानम् (प्राञ्चौ इत्यादिना)
 (सं०१५५) ५१
- १७ “ त्वक्स्थानीयस्य भूमेरूर्ध्वभागस्य रफेनापसारणम्
 (उद्धन्तीत्यादिना) (सं०१५५) ५१
- १८ “ पुनर्यन्त्रेण तद्भूमिनिरूढलणमूलादीनां पृथक् पृ-
 थक् क्खेदनम् (मूलञ्छिनत्तीत्यादिना) (सं०-
 १५५) ५१
- १९ “ क्खेदने साधनविशेषोक्तिः (यद्धस्तेनेत्यादिना) (सं०-
 १५६) ५१
- २० “ प्रादेशपरिमाणेन वेदीखननम् (पिष्टदेवत्येत्यादिना)
 (सं०१५६) ५१
- २१ “ चतुरङ्गुलपरिमितवेदीखननपक्षे प्रमाणभूता आ-
 ख्यायिका (वेदिर्द्वेभ्य इत्यादिना) (सं०१५६) ५१
- २२ “ पक्षे वेद्याश्चतुरङ्गुलखनने विधिः (चतुरङ्गुलमित्या-
 दिना) (सं०१५६) ५१
- २३ “ यावत् वेदिखनने सिकतालाभः शल्यपरिहारश्च न
 भदेत् तावत् खननं कर्त्तव्यमिति विशेषविध्युक्तिः
 (आप्रतिष्ठायै इत्यादिना) (सं०१५६) ५१
- २४ “ दक्षिणत उन्नतभावं विधाय वेद्याः खननं (दक्षिणत
 इत्यादिना) (सं०१५७) ५१
- २५ “ वेद्याः सर्वत्र सिकतासदृशकोमलमृत्तिजायाः प्रक्षेपः
 (पुरीषवत्तीमित्यादिना) (सं०१५७) ५१
- २६ “ वेद्या उत्तरतः कार्योपयोगिक्रियत्प्रदेशस्तस्यासुरत्वदो-
 षनिवारणार्थं तमादाय तदुत्तरतो रेखाकरणं
 (उत्तरं परिग्राहमित्यादिना) (सं०१५७) ५१

- २७ मन्त्रे वेद्याः परितः कार्योपयोगिप्रदेशस्यासुरत्यदोषनि-
वारणार्थं तमादाय तद्विज्ञापस्त्रिमात्तरदिकत्रये
रेखाकरणमन्त्रत्रयाणामर्थस्य स्पष्टतादर्शनम् (च-
मस्पृतेत्यादिना) (सं० १५८) ५२
- २८ “ स्फ्येन वेद्याः समीकरणम् (क्रूरमिवेत्यादिना) (सं० १५९) ५२
- २९-३२ “ वेदिसमीकरणमन्त्रगतोर्वीवस्वीत्यादिकतिपयग्रन्थ-
रसुदर्शनम् (उर्वी, पुष्पा, उदादाय, तात्प्रा-
स, इत्यादिमन्त्रचतुष्टयेन) (सं० १५९) ५२
- ३३ “ प्रोक्षणाद्यासादनार्थमभीष्टं प्रति प्रेषमन्त्राक्तः (प्रोक्ष-
णीरासादयेत्यादिना) (सं० १५९) ५२
- ३४ “ आग्नीध्रकर्तृकं प्रोक्षणाद्यासादनं (प्रोक्षणीरासा-
दयतीत्यादिना) (सं० १५९) ५२
- ३५ “ प्रोक्षणीनामपां बाहुल्येनासादने देवलोक्तिः (उवाच
इत्यादिना) (सं० १६०) ५२
- ३६ “ द्वेष्टध्यानपूर्वकमुत्करे स्फ्यस्य परित्यागः (स्फ्यमुदस्य-
न्नित्यादिना) (सं० १६०) ५३

१० अनुवाके प्रोक्षणाद्यामादनादिकृत्यम् ।

- १ “ मन्त्रे उत्करे परित्यक्तं स्फ्यं समादाय तस्य वेद्यां पूर्वा-
दिदिक्षु तीर्थगादिरूपेण धारणम् (वक्षा व स्फ्य
इत्यादिना) (सं० १६०) ५३
- २ “ स्फ्यं संस्थाप्य हस्तयोः प्रक्षालनं (हस्ताववनेनिक्षे-
इत्यादिना) (सं० १६१) ५३
- ३ “ स्फ्यस्य प्रक्षालनम् (स्फ्यं प्रक्षालयतीत्यादिना)
(सं० १६१) ५३

- ४ मन्त्रे अग्नीध्रकर्तृकं इध्मवर्हिषोरुपसादनं (इध्मवर्हिषि-
त्यादिना) (सं०१६१) ५३
- ५ “ पूर्वस्यान्दिशि अयभागं कृत्वा इध्मवर्हिषोरुपसादन-
मिति विश्वेषोक्तिः (नपुरस्तादित्यादिना)
(सं०१६१) ५३
- ६ “ वद्यां दक्षिणत इध्मस्य तदुत्तरतो वर्हिषश्च पूर्वायस्य
उपसादनम् (दक्षिणमिध्ममित्यादिना) (सं०१६२) ५४

तृतीयप्रपाठके पौर्णमासेष्टिः ।

१ अनुवाके आज्यहविर्ग्रहणम् ।

- १ “ खुवादितपनमन्त्रयोरनिष्टपरिहारेष्टसिद्धिरूपफलो-
क्तिः (प्रत्युष्टं रक्ष इत्यादिना) (सं०१६८) .. ५५
- २ “ खुचः सम्मार्जनम् (खुचः सम्मार्ज्येत्यनेन) (सं०१६९) ५५
- ३ “ सर्वाय्ये खुवस्य सम्मार्जनम् (खुवमये इत्यादिना)
(सं०१६९) ५५
- ४ “ सम्मार्जनमन्त्रोक्तक्रमेण जुह्वादीनां सम्मार्जनम् (अथ
जुह्वमित्यादिना) (सं०१६९) ५५
- ५ “ जुह्वादीनां प्रश्नं (असौ वै जुह्वरित्यादिना) (सं-
०१६९) ५५
- ६ “ पूर्वोक्तवृत्तान्तवेदज्ञप्रश्नं (समेधन्ते इत्यादिना)
(सं०१६९) ५५
- ७ “ वेदादिना खुवादिसम्मार्जने तदयमूलभागाभ्यां कृत-
सम्मार्जनस्य फलं (यदिकामयेतेत्यादिना) (सं०-
१७०) ५५

- ८ मन्त्रे खुवादिसम्मार्ज्जने मतान्तरन्यासः (तदु वा व्याञ्जि-
त्वादिना) (सं०१७०) ५५
- ९ “ अग्रत आरभ्य * खुवविलस्य निःशेषेण सम्मार्जनं
(प्राचीमभ्याकारमित्यादिना) (सं०१७०) .. ५६
- १० “ खुवदण्डस्य सम्मार्ज्जने तन्मूलत आरम्भः (अधस्तादि-
त्वादिना) (सं०१७०) ५६
- ११ “ खुवविलदण्डयोः कृतसम्मार्जनकमस्य लोफिकदृष्टान्तेन
तुल्यता (तस्मादरत्नौ इत्यादिना) (सं०१७१) .. ५६
- १२ “ खुवस्य सर्वाये सम्मार्जनस्य रूपकेन हेतुपपादनम्
(प्राणो वे खुव इत्यादिना) (सं०१७१) ५६
- १३ “ खुवजुह्वपभृद्वादीनां प्राणहस्तदयात्मभावेन रूप-
ककल्पनाय उल्लिखितयोः प्राणापानयोः प्रसङ्गेन
वेदनप्रशंसा (तौ प्राणापानौ इत्यादिना) (सं०१७२) ५६

२ अनुवाके आज्यहविर्गृहणशेषः ।

- १ “ सम्मार्जनसाम्पदानां वेदपरिवासनादीनामग्रे प्रक्षेपः
(दिवःश्रुत्यमवततमित्यादिना) (सं०१७२) .. ५६
- २ “ दर्माणां महिमा (आपो वे इत्यादिना) (सं०-
१७२) ५६
- ३ “ अनुष्टुप्कन्दोयुक्तेन मन्त्रेण सम्मार्ज्जनीयमित्युक्तिः (अ-
नुष्टुभर्चा इत्यनेन) (सं०१७२) ५६
- ४ “ अनुष्टुप्कन्दो व्यवहारस्योद्देशः (आनुष्टुभ इत्यादिना)
(सं०१७२) ५६
- ५ “ अनुष्टुप्कन्दोयुक्ताया ऋचाऽपि प्रशंसा (अथो ऋ-
गवाव इत्यादिना) (सं०१७३) ५७

- ६ मन्त्रे सम्मार्जनदर्भाणामुत्तरप्रक्षेपपक्षस्य समर्थनं (ता-
न्येके इत्यादिना) (सं०१७३) ५७
- ७ ' पुनस्तेषामुत्तरप्रक्षेपपक्षं दूषयित्वा अभिप्रक्षेपपक्षस्य
स्थापनम् (अथोक्तम् इत्यादिना) (सं०१७४) ५७
- ८ " सम्मार्जनदर्भाणामभिप्रक्षेपपक्षस्य दृढीकरणम् (नव-
दाव्यास इत्यादिना) (सं०१७४) ५८
- ९ " अभिसम्मार्जनदर्भाणामपि अग्नौ प्रक्षेपे विनियोगः
(योग्यता इत्यादिना) (सं०१७५) ५८
- १० " अग्नौ दर्भाणां प्रक्षेपस्य योग्यताप्रदर्शनम् (एषा वै
इत्यादिना) (सं०१७५) ५८

३ अनुवाकेषु आज्यहविर्हणशेषः ।

- १ " योक्तवन्धनाय गार्हपत्यसमीपे पत्न्या उपवेशनम् (अ-
यज्ञो वै इत्यादिना) (सं०१७६) ५८
- २ " उपविश्यैव योक्तवन्धनं कर्त्तव्यमित्युक्तिः (यत्तिष्ठन्ती
इत्यादिना) (सं०१७६) ५८
- ३ " कस्मिन् देशे योक्तवन्धनकाले पत्नी उपविशेदित्यस्य
निर्णयः (यत्पश्चादित्यादिना) (सं०१७६) .. ५८
- ४ " सौमनस्यप्रप्तौ इतराभ्यो योषिभ्यो अस्या विशेषः
(अशासना इत्यादिना) (सं०१७७) ५९
- ५ " योक्तवन्धनेन पत्न्याः कर्मसु अस्वातन्त्र्यात् अनुव्रत-
सूचितार्थाभिधेयता (अमेरुव्रता इत्यादिना)
(सं०१७७) ५९
- ६ " योक्तवन्धनस्य कर्माकृत्ये लौकिकवैदिकप्रसिद्धिदर्श-
नम् (तस्मादाह इत्यादिना) (सं०१७७) ५९

- ७ मन्त्रे प्रकारान्तरेण पत्न्या योक्तबन्धनस्य कृतिः (यद्योक्त-
मित्यादिना) (सं०१७७) ५६
- ८ “ पत्न्या अक्षुण्णबन्धनेपत्यः कौमिप्रायस्तस्य प्रकाशः (यु-
क्तं क्रियाता इत्यादिना) (सं०१७८) ५६
- ९ “ यजमानस्याक्षुणेन सह पत्न्या वस्त्राक्षुणस्य योक्तप्र-
स्थिवन्धनम् (ग्रन्थिं ग्रन्थातीत्यादिना) (सं०१७९) ५६
- १० “ यज्ञे यजमानपत्न्या गार्हपत्यजघनप्रदेशे उपवेशने
प्रयोजनम् (सुप्रजसत्त्वा इत्यादिना) (सं०१८०) ५६
- ११ “ आज्यनिरूपणे पठनीयस्य महीनामितिमन्त्रस्य पूर्व-
भागस्य स्पष्टार्थः (महीनां पयोसीत्यादिना) (सं-
१८०) ५६
- १२ “ उक्तमन्त्रोत्तरभागस्य अक्षीयमाणपदस्याभिप्रायः
(तस्य तेऽक्षीयमाणस्येत्यादिना) (सं०१८०) .. ५६

४ अनुवाके आज्याधिअयणोक्तिः ।

- १ “ आज्यस्य यागाङ्गत्वप्रतिपादने आख्यायिका (घृतश्च
वै इत्यादिना) (सं०१८०) ६०
- २ “ पत्नीकर्तृकाज्यवेक्षणम् (पत्न्यवेक्षते इत्यादिना)
(सं०१८१) ६०
- ३ “ गार्हपत्ये आज्यस्याधिअयणमन्त्रस्य आख्या (अमेधं
वा एतदित्यादिना) (सं०१८२) ६०
- ४ “ अग्नित उक्तार्थं आज्यस्थापनाय स्नेन अग्न्युदगदेशे
रेखाकरणम् (स्फुटस्य वर्त्मन इत्यादिना) (सं०१८२) ६०
- ५ “ तत्तन्मन्त्रेण तत्तदाहुतिदानार्थतदाज्यं पथ्यामं भवत्व-
त्वेतदर्थमुक्तिः (अमेर्जिङ्गासीत्यादिना) (सं०१८२) ६०

- ६ मन्त्रे उदगग्राभ्यां पवित्राभ्यामाज्यस्योत्पवनं (तद्वा अत
इत्यादिना) (सं०१८२) ६१
- ७ “ आज्यस्य त्रिवारोत्पवनार्थं विधिः (पुनराहारमि-
त्यादिना) (सं०१८३) ६१
- ८ “ त्रिवारोत्पवनमन्त्रत्रयपठितानां शुक्रमित्यादिपदानां
स्पष्टार्थः (शुक्रमसीत्यादिना) (सं०१८३) .. ६१
- ९ “ यजुर्मन्त्रेणापि त्रिवारमाज्यस्योत्पवने विधिः (त्रिर्यजुषा
इत्यादिना) (सं०१८३) ६१
- १० “ आज्यस्य वारत्रयोत्पवने तात्पर्यम् (आवृद्धि यज्ञ
इत्यादिना) (सं०१८३) ६१
- ११ “ आज्योत्पवनपवित्राभ्यामेव प्रोक्षणीप्राचक्ष्यजलस्योत्प-
वनं (अथाज्यवतीभ्यामप इत्यादिना) (सं०-
१८३) ६१
- १२ “ ऋद्धमन्त्रेण यजुर्मन्त्रेण च प्रोक्षणीप्राचक्ष्यजलोत्पवने
विधिदर्शनं (आपो वै इत्यादिना) (सं०-
१८४) ६१
- १३ “ सुवजुर्ह्यहणमन्त्रेषु धमयजुःशब्दयोर्वीप्सया पठ-
नस्य तात्पर्यम् (शुक्रमन्त्रेणादिना) (सं०१८५) .. ६२

५ अनुवाके आज्यावेक्षणं ग्रहणञ्च ।

- १ “ आज्यावेक्षणे विशेषं वक्तुर्देवासुरप्रसङ्गेनाज्यस्तुतिः
(देवीसुरा इत्यादिना) (सं०१८५) ६२
- २ “ आज्याभिधारणरूपस्य चक्षुषा आज्यावेक्षणस्य ब्रह्म-
वादिप्रसङ्गेन प्रशंसा (ब्रह्मवादिना इत्यादिना)
(सं०१८५) ६२

- ३ मन्त्रे अर्द्धनिमीजितचक्षुषेवाव्यस्य निरीक्षणे विधिः (ई-
श्वरो वा एष इत्यादिना) (सं० १८६) ६९
- ४ “ सुवे आन्यग्रहणम् (आन्यं गृह्णातीत्यादिना) (सं०-
१८६) ६९
- ५ “ प्रत्येकाङ्गतौ जुह्वादौ चतुराङ्गिवारं आन्यं गृह्णीया-
दित्युक्तिः (चतुर्जुह्वामित्यादिना) (सं० १८६) .. ६९
- ६ “ उपमृति अष्टवारगृहीताज्यापेक्षया जुह्वां गृहीतमा-
न्यमुधिकमित्युक्तिः (यजमानदेवत्या इत्यादिना)
(सं० १८६) ६९
- ७ “ जुह्वादौ आन्यग्रहणसङ्ख्यया पदशफस्तनादिसाम्य-
मादाय सुचो गोरूपकल्पनया स्तुतिः (गोर्वेषुच
इत्यादिना) (सं० १८७) ६९
- ८ “ जुह्वादौ गृहीताज्यस्य प्रयाजाद्यङ्गत्वदर्शनं (यजुङ्गां
गृह्णातीत्यादिना) (सं० १८७) ६९

६ अनुवाके इध्र्वर्हिःपूर्वकहविगामादनम् ।

- १ “ यज्ञकर्म्मोपयोगिनीनामपामभिमन्त्रणम् (आपोदेवी-
रग्रे इत्यादिना) (सं० १८४) ६९
- २ “ कृष्योऽस्याखरेष्ट इतस्य इध्र्वोऽक्षगमन्त्रस्य उपाग्या-
नपूर्वकं स्पष्टार्थः (अग्निर्देवेभ्य इत्यादिना) (सं०-
१८५) ६४
- ३ “ वेदिप्रोक्षणमन्त्रगतयोः वेदिर्वर्हिःशब्दयोः प्रजाप-
त्यिवीशब्दाभ्यां सङ्घे रूपककल्पनेन तयोराधा-
राधेयभावदर्शनम् (वेदिरसि इत्यादिना)
(सं० १८५) ६४

- ४ मन्त्रे वर्हिःप्रोक्षणमन्त्रगतयोः वर्हिःसुकृद्भयोः प्रजा
यजमानशब्दाभ्यां सह रूपककल्पनेन तयोराधा-
राधेयभावदर्शनम् (वर्हिःरसि इत्यादिना) (सं०-
१९५) ६४
- ५ “ वर्हिषि लोकात्रयं भावयित्वा कृतस्य वेदिमध्यासादित
वर्हिःप्रोक्षणस्य त्रिलोकनिमित्तत्वदर्शनं (दिवे
त्वेत्यादिना) (सं०१९६) ६४
- ६ “ हस्तस्थितप्रोक्षणपात्रेण सह वर्हिःप्रोक्षणशेषकि-
ञ्चिज्जलं प्रसारितहस्तेन यथा वर्हिःप्रत्यग्भागे
पतेत् तथा तस्य उत्क्षेपः (अथ तत इत्या-
दिना) (सं०१९६) ६४
- ७ “ वेदेर्देक्षिणश्रेणिमारभ्य उत्तरश्रेणिपर्यन्तं वर्हिः-
प्रोक्षणशेषजलस्य निनयनमन्त्रस्य व्याख्यापूर्वकं
तन्निनयने विधिः (स्वधा पिठभ्य इत्यादिना)
(सं०१९६) ६४
- ८ “ पूर्वप्रोक्षितवर्हिषां बन्धनग्रन्थेः शिथिलीकरणम्
(ग्रन्थिं विखंसयतीत्यादिना) (सं०१९७) ६५
- ९ “ पूर्वशिथिलीकृतवर्हिर्वन्धनग्रन्थेरग्रं हत्वा ऊर्द्धमृतृष्य
विमोचनम् (ऊर्द्धं प्राञ्चमित्यादिना) (सं०१९७) ६५
- १० “ आहवनीयसमीपे आकृष्य प्रस्तरानयने पठनीयम-
न्त्रस्य तात्पर्यार्थः (विष्णोस्तूपोसीत्याह्वेत्यादि-
ना) (सं०१९८) ६५
- ११ “ वेदिपूर्वगागस्थितब्रह्मयजमानान्यतरकर्तृकं प्रस्तर-
धारणं (पुरस्तादित्यादिना) (सं०१९८) .. ६५
- १२ “ प्रादेशमात्रोर्द्धप्रदेशे उक्तप्रस्तरस्य धारणम् (इयन्तं
गृह्णातीत्यादिना) (सं०१९८) ६५

- १३ मन्त्रे उक्तप्रस्तरोर्द्धोन्नयनस्य प्रशंसा (इयन्तं गृह्णाति इ-
त्यादिना) (सं० १६८) ६५
- १४ “ उक्तप्रस्तरोर्द्धोन्नयनस्य पुनः प्रशंसा (इयन्तमित्यादिना)
(सं० १६८) ६५
- १५ “ प्रस्तस्य यावदूर्द्धधारणे सामर्थ्यं पन्नान्तरेण तावन्त-
स्योर्द्धधारणे विधिः (अपरिमितं गृह्णाति इत्या-
दिना) (सं० १६८) ६५
- १६ “ उक्तप्रस्तरे उत्पन्नार्थकपवित्रद्वयस्य स्थापनम् (त-
स्मिन् पवित्रे इत्यादिना) (सं० १६८) ६५
- १७ “ वेद्यां बर्हिस्तास्तरणमन्त्रस्य उर्णोत्पादिवाक्यद्वय-
स्य व्याख्या (उर्णोत्पदसं त्वेत्यादिना) (सं०-
१६९) ६५
- १८ “ वेद्यां बर्हिषामास्तरणम् (बर्हिस्तृणातीत्यादिना)
(सं० १६९) ६५
- १९ “ यथा वेदिभूमिर्नदृश्येत तथा बर्हिस्तास्तरणं कर्त्तव्यं,
इति विशेषोक्तिः (अनतिदृष्टमित्यादिना) (सं०-
१६९) ६६
- २० “ यूपार्थकपरिधित्रयस्थापनमन्त्रस्य गन्धर्वासीत्यादि-
वाक्यस्य तात्पर्योक्तिपूर्वकं यूपार्थकपरिधित्रय
स्थापनविधिः (धारयन्नित्यादिना) (सं०-
१६९) ६६
- २१ “ आहवनीयाभिमन्त्रणमन्त्रस्य सूर्यस्वेतिवाक्यद्वयस्य
व्याख्या (सूर्यस्वेत्यादिना) (सं० २००) ६६
- २२ “ आधारसमिद्धस्य भ्यनंमन्त्रस्यानां वीतिहोत्रेत्यादि-
वाक्यत्रयाणां तात्पर्यार्थः (वीतिहोत्रमित्यादि-
ना) (सं० २००) ६६

- २२ मन्त्रे दर्भरूपविष्टतिनामकमदार्थद्वयस्य वेदिमध्ये तिर्थ-
गासादनमन्त्रस्य तात्पर्यार्थः (विशो यन्त्रेस्य इ-
त्यादिना) (सं०२००) ६६
- २४ “ विष्टतिद्वयस्य तिर्थगासादने प्राप्ते उत्तराग्रेस्य तस्य
निधानम् (उद्गीचीनाग्रेत्यादिना) (सं०२००) .. ६६
- २५ “ वेद्यां प्रस्तरास्तादनमन्त्रस्य वसूनां रुद्राणामित्यादि-
पदानां तात्पर्यार्थः (वसूनामित्यादिना) (सं०-
२०१) ६६
- २६ “ प्रस्तरे जुह्वपभ्यदाद्यासादनमन्त्रस्य जुह्वरसीत्यादिवा-
क्यद्वयस्य तात्पर्यार्थः (जुह्वरसि इत्यादिना)
(सं०२०१) ६६
- २७ “ प्रस्तरे आसादितजुह्वादिस्पर्शपूर्वकतदभिमतमन्त्रमन्त्र-
स्थस्य एता इत्यादिवाक्यत्रयस्य तात्पर्यार्थः (एता
असदग्निव्यादिना) (सं०२०१) ६७

७ अनुवाके प्रज्वलिताग्नेौ हेतुं आघाराख्याज्यभागद्वयस्योक्तिः।

- १ “ अर्ध्वर्थाणां हेतारं प्रति वक्तव्यस्य प्रैषाख्यस्य मन्त्रस्य
उक्तिः (अग्निना वै इत्यादिना) (सं०२०५) .. ६७
- २ “ वैरितिरस्काराय अग्नेौ प्रज्वशिते कर्त्तव्ये तत्र सम-
न्वकान्येकविंशतिकाष्ठानि प्रक्षेप्याणि इत्युक्तिः
(एकविंशतिमित्यादिना) (सं०२०६) ६७
- ३ “ हेता प्र वो वाजा इत्यादिसामिधेन्यात्कृपाठात् पू-
र्वमग्नेौ प्रक्षेप्याणानां काष्ठानां सङ्ख्यायास्तात्प-
र्योक्तिः (पञ्चदशेभ्ये इत्यादिना) (सं०२०६) ६७
- ४ “ षड्वृद्धेन षट्काष्ठानामग्नेौ प्रक्षेपः (जीन परिधी-
नित्यादिना) (सं०२०६) ६७

- ५ मन्त्रे अग्निप्रज्वालकवायुत्पादनार्थं कुशमुष्टिनिर्मितवेद-
नामकवेदीसम्मार्जनीविशेषेण अग्नेरुपवीजनम्
(वेदेनोपवाजयतीत्यादिना) (सं०२०६) ६८
- ६ “ वेदेन अग्नैर्यदुपवीजनमुक्तं तत् त्रिवारं कर्त्तव्य-
मित्युक्तिः (त्रिरुपवाजयतीत्यादिना) (सं०-
२०६) ६८
- ७ “ वेदोपरि सुवं संस्थाप्य स्रुवेण आघारनामक प्रथमा-
ङ्गतिहोमः (वेदेनेत्यादिना) (सं०२०७) ६८
- ८ “ यैर्दग्धैः पूर्वमिध्ना बद्धः तैरग्निसम्मार्जनार्थमग्नीध्रस्य
प्रेषणे प्रैषमन्त्रोक्तिः (अग्निमग्नीदित्यादिना)
(सं०२०७) ६८
- ९ “ परिधिसम्मार्जनार्थम् अग्निसम्मार्जनप्रेषमन्त्रे त्रि-
शब्दस्य वीष्ठा (परिधीनित्यादिना) (सं०-
२०७) ६८
- १० “ तैर्दग्धैः प्रत्येकपरिधेस्त्रिस्त्रिः सम्मार्जनं कर्त्तव्यमित्युक्तिः
(त्रिस्त्रिः सम्मार्थीत्यादिना) (सं०२०७) .. ६८
- ११ “ आघाराङ्गत्वेर्द्वयोर्होमविधाने स्थित्वा एकामपरामु-
त्थाय जुहुयादिति क्रमेण गुणभेदेर्लक्षितः (आसीन-
इत्यादिना) (सं०२०७) ६८
- १२ “ सारथिद्वयस्य रथोपर्यर्धश्च उत्थानोपवेशक्रियायाः
सादृश्यमादाय आघारस्यापि रथत्वे प्राप्ते
तद्देनप्रशंसा (वह्नन्त्येनमित्यादिना) (सं०-
२०८) ६९
- १३ “ द्वितीयाघातहोमे कर्त्तव्ये पठनोयमन्त्राणां मध्ये भु-
वनमसीति प्रथममन्त्रस्य स्पष्टार्थः (भुवनमसी-
त्यादिना) (सं०२०८) ६९

- १४ मन्त्रे जुह्वपभृदादानमन्त्रद्वये अग्निसवितृपदद्वयस्य सत्त्वा-
त्तत्र तत्पदद्वयस्य सम्बन्धो युक्त इति व्यवस्था-
कथनम् (जुह्वे ह्यग्निरित्यादिना) (सं०२०८) .. ६६
- १५ “ मध्यमपरिधिर्मनतिक्रम्य आधाराऋतिदानार्थमाहव-
नीयस्य निकटे दक्षिणतो उत्तरस्यां दिशि सव्य-
भावेन गमनसमये अग्निं तत्पश्चादवस्थितं यज्ञपु-
रुषं प्रति च पादस्पर्शशङ्कया क्षमाप्रार्थने पात्रस्य
अग्नाविष्णु इति मन्त्रस्य अग्नाविष्णु इति वाक्यार्थस्य
निदर्शनं (अग्नाविष्णु मा वामित्यादिना) (सं०२०९) ६६
- १६ “ वेदिमध्ये यज्ञपुरुषस्थानकल्पनायां पात्रमन्त्रप्रति-
पाद्यस्य यज्ञरूपस्थानस्य यज्ञपुरुषाधिसिततया
आतिशय्यदर्शनम् (विष्णोः स्थानमित्यादिना) (सं०-
२०९) ६६
- १७ “ आधाराऋतिदाने पात्रमन्त्रस्थेन्द्रशब्दस्य तात्प-
र्यार्थः (इत इन्द्र इत्यादिना) (सं०२१०) .. ६६
- १८-२१ “ उक्तमन्त्रगतैरूर्ध्वसमारभ्याऋतेन्द्रशब्दैः सूचितार्थस्य
दर्शनम् (समारभ्य, आधारे, अऋत, इन्द्रावान्,
इति मन्त्रचतुष्टयेन) (सं०२१०) ६६
- २२ “ खुगुह्वणमन्त्रस्थस्य वृहद्वा इति शब्दस्य तात्पर्यार्थः
(वृहद्वा इत्यादिना) (सं०२११) ७०
- २३ “ आधाराऋतिं दत्त्वा प्रत्यागमनकाले हस्तस्य जुह्वप-
भृतोः परस्परं स्पर्शमकारयित्वा प्रतिनिवर्तितव्यं
इत्युक्तिः (यजमानदेवत्येतिना) (सं०२११) .. ७०
- २४ “ जुह्वादिना सह खुचमस्पर्शयमुदन्प्रत्यागमनकाले
जप्यमन्त्रस्य पदवाक्यार्थदर्शनम् (पाहि मा इत्या-
दिना) (सं०२११) ७०

- २५ मन्त्रे व्याघाराज्जतिं दत्त्वा जुह्वा सह भ्रुवायाः संयोगः क-
र्त्तव्य इत्युक्तिः (शिरो वे इत्यादिना) (सं० २१२) ७०
- २६ “ उक्तसंयोगः किं द्विवारं कर्त्तव्य इति पूर्वपक्षः (द्विः
समनक्तीत्यादिना) (सं० २१२) ७०
- २७ “ उक्तसंयोगस्त्रिवारं कर्त्तव्य इति शिद्धान्तः (तदाज्ज-
रित्यादिना) (सं० २१२) ७०
- २८ “ जुह्वा सह भ्रुवासंयोगे प्रथममन्त्रस्य ज्योतिःशब्द-
विवृत्तिवार्त्तादर्शनं (मखस्येत्यादिना) (सं० २१२) .. ७१

८ अनुवाके इडाभक्षणपुगेडागादिविधुक्तिः ।

- १ “ इडाभक्षणार्थं वेद्या उत्तरभागे अवस्थितानां ब्रह्मा-
दीनां मध्ये सञ्चरतः कस्यापि बाधकस्य परि-
हाराय इडाभागं पुरोडाशभागादपच्छिद्य हस्ते
तं धृत्वाऽध्वर्युः सञ्चरेदित्यस्य विधानम् (धणिगया
वै इत्यादिना) (सं० २२७) ७१
- २ “ इडापात्रपूर्वभागे प्रत्यङ्मुखोऽसीनाय होत्रे सर्वसा-
धारण्या महेडायाः सकाशात् किञ्चिदादाय या
इडा प्रदीयते सैव अवान्तरेडा, तस्या विधानम्
(पुरस्तादित्यादिना) (सं० २२८) ७१
- ३ “ होतुस्तर्जन्याः पर्वद्वये धृतमन्त्राणां (द्विरङ्गुलावनक्ती-
त्यादिना) (सं० २२८) ७२
- ४ “ होतुर्हस्ते तामवान्तरेडां चतुर्वारं पूर्ववदद्यादिति-
विशेषोक्तिः (सकृदुपस्तृणातीत्यादिना) (सं०-
२२८) ७२

- ५ मन्त्रे इडाभक्षणकाले होत्रा किञ्चिन्मन्त्रान्तरं पठ्यते,
तथा होतुर्मुखमभिवीक्ष्य अध्वर्युयजमानाभ्यां
यत्पात्रं तस्य प्रत्युपह्वानरूपस्य मन्त्रस्य विधानम्
(मुखमिवेत्यादिना) (सं०२२६) ७२
- ६ “ अध्वर्युयजमानाभ्यां” होढहस्तगंतिडायाः स्पर्शनम्
(पशवो वै इत्यादिना) (सं०२२६) ७२
- ७ “ पुनस्ताभ्यामेव तथा ष्पाद्यस्य मन्त्रान्तरस्य कथनम्
(उपह्वत इत्यादिना) (सं०२२६) ७२
- ८ “ होढमुखावलोकनपूर्वकमन्त्रपाठकर्मप्रशंसा (उपह्वत
इत्यादिना) (सं०२२६) ७२
- ९ “ अवान्तरेडावदानस्य मुखावलोकनपूर्वकमन्त्रपाठस्य
च वाक्प्राणदेवयोः प्रियमित्येतदर्थं स्तुतिः (यां
वै ह्रस्वामित्यादिना) (सं०२२६) ७२
- १० “ इडाभक्षणानन्तरं पुरोडाशस्य वर्हिषि स्थापनार्थं तर्कः
(अथ वै इत्यादिना) (सं०२३०) ७२
- ११ “ वर्हिषि पुरोडाशस्य स्थापनेन देवतानां भागप्रा
प्तिर्भवति इत्यर्थे आख्यायिका (यजमानमित्या-
दिना) (सं०२३०) ७२
- १२ “ वर्हिषि स्थापितं पुरोडाशं चतुर्धा विभज्यादित्यु-
क्तिः (चतुर्धा करोतीत्यादिना) (सं०२३०) .. ७३
- १३ “ वर्हिषि पुरोडाशस्य स्थापनपूर्वकप्रशंसा (वर्हिष-
दमित्यादिना) (सं०२३०) ७३
- १४ “ वर्हिषि पुरोडाशस्थापनकर्मण एव प्रकारान्तरेण
प्रशंसा (अथो खलु इत्यादिना) (सं०२३१) .. ७३
- १५ “ पुरोडाशस्य चतुर्धाकरणविध्यन्तरस्य प्रचारपूर्वकं
प्रशंसा (चतुर्द्धेत्यादिना) (सं०२३१) ७३

- १६ मन्त्रे चतुर्धाविभक्तानां तत्तत्पुरोडाशभागानामिदमस्येद
मस्येतिनिर्दिष्टविधानम् (तमंभिष्टुष्टेदित्यादिना)
(सं०२३१) ७३
- १७ “ उक्तचतुर्भागानामेकैकं भागं अग्नीध्रादिभ्यः क्रमेण
दद्यादित्युक्तिः (अग्नीध्रे इत्यादिना) (सं०२३१) .. ७३
- १८ “ अग्नीध्रस्य हस्ते प्रथमभागदानप्रकारः (सहस्रपुस्तो-
र्येत्यादिना) (सं०२३२) ७३
- १९ “ ततस्तेषां द्वितीयं भागं ब्रह्मणे वेदेन देयं तस्य प्र-
कारः (वेदेनेत्यादिना) (सं०२३२) ७४
- २० “ ब्रह्मणे पुनर्भागान्तरं पात्रान्तरेण देयमित्युक्तिः (अथ
काममन्येनेत्यनेन) (सं०२३२) ७४
- २१ “ ततस्तेषां तृतीयं भागं होत्रे देयमित्यस्य विधानम्
(ततो होत्रे इत्यादिना) (सं०२३२) ७४
- २२ “ ततस्तेषां चतुर्थं भागमध्वर्यवं देयमित्यस्य विधिः (अ-
थाध्वर्यव इत्यादिना) (सं०२३२) ७४
- २३ “ अग्नीध्रादिभ्यो दक्षिणादाने आदेशः (तस्माद्धविरि-
त्यादिना) (सं०२३२) ७४
- २४ “ अग्नीध्रमुद्दिश्य पृथमन्वस्योत्पादनं (अग्निमग्नीदित्या-
दिना) (सं०२३३) ७४
- २५ “ होतारं प्रति वक्तव्यस्य इष्टिता देव्या इत्यादि प्रथम-
न्वस्य इष्टितभुजवाचेतिपदद्वयस्य अभिप्रायप्र-
दर्शनं (इष्टिता देव्या इत्यादिना) (सं०२३३) ७४
- २६ “ होतारं प्रति वक्तव्यस्य स्वर्गा देव्या इत्याद्यपरंप्रथम-
न्वस्य स्वर्गास्वैस्तिष्ठतिशब्दत्रयाणां क्रमेणा-
भिप्रायदर्शनं (स्वर्गा देव्या इत्यादिना) (सं०२३३) ७४

८ अनुवाके सुगन्धहनादिकार्योक्तिः ।

विषयः ।

शृष्टे ।

- १ मन्त्रे प्रथमकाण्डत्रयोदशानुवाकोक्ताभ्यां वाजस्य मेखेव-
मादिभ्यां ऋग्भ्यां जुह्वपभृतोर्वेद्यां स्थापनम्
(अथ सुचावित्यादिना) (सं०२३४) ७५
- २ “ वेद्यां पूर्वतो जुह्वं पश्चिमत उपभृतमिति तयोः
स्थापने विप्रोक्तिः (प्राचीं जुह्वमित्यादिना)
(सं०२३४) ७५
- ३ “ अथ सुचावितिमन्त्रस्य वाजवतीभ्यामितिपदस्य
द्विवचनान्ततात्पर्यदर्शनपूर्वकं प्रश्नसंनं (द्वाभ्यामि-
त्यादिना) (सं०२३४) ७५
- ४ “ जुह्वद्वारा परिधिचयस्पर्शने पठनीयमन्त्रस्य स्पष्टा-
र्थतादर्शनम् (वसुभ्य इत्यादिना) (सं०२३४) .. ७५
- ५ “ जुह्वपभृद्भुवासु प्रस्तरनाम्नो दर्भमृष्टेऽयमध्यमूलानां
क्रमेण स्रक्षणेति सुक्षु प्रस्तराञ्जनकर्मणो वि-
धानम् (सुक्षु प्रस्तरमित्यादिना) (सं०२३५) .. ७५
- ६ “ जुह्वां प्रस्तरायस्रक्षणे पठनीयमन्त्रगतस्याक्तशब्दस्या-
भिप्रायः (अक्तं रिहाणेत्यादिना) (सं०२३५) .. ७५
- ७ “ जुह्वां प्रस्तरायाञ्जनपठनीयमन्त्रस्यपक्षिवाचिविशब्द-
सूचितार्थदर्शनं (वियन्तु इत्यादिना) (सं०२३५) ७५
- ८ “ उपभृतिप्रस्तरमध्यभागस्पर्शने पठनीयमन्त्रगतस्य
मानिर्मत्तेतिपदस्याभिप्रायदर्शनम् (प्रजां योनि-
मित्यादिना) (सं०२३५) ७५
- ९ “ भुवायां प्रस्तरमूलस्पर्शने पठनीयापरमन्त्रस्थेन ओष-
धय इतिपदेन द्वितीया विभक्तिः विवक्षिता इत्यु-
क्तिः (आपायन्तामित्यादिना) (सं०२३५) ७५

- १० मन्त्रे वत्सापाकरणशाखया सह प्रस्तरस्य आहवनीये
प्रक्षेपे कर्त्तव्ये पठनीयमन्त्रस्य मरुतां पृथ-
तयः स्वेत्यादिवाक्यद्वयस्य तात्पर्यार्थः (मरुता-
मित्यादिना) (सं०२३६) ७५
- ११ “ अश्वयुगा आहवनीये प्रस्तरपृक्षेपसमये पठितमन्त्रे व्या-
युञ्जन्तुषोः पालनविधये प्रार्थना कृतान्ति, इत्यस्य
प्रदर्शनम् (यावद्दे इत्यादिना) (सं०२३६) ७६
- १२ “ वेदिमध्यभूमिस्पर्शे पठनीयमन्त्रस्य तात्पर्यार्थः (ध्रुवा-
सीत्यादिना) (सं०२३७) ७६
- १३ “ मध्यमपरिधिप्रहारे पठनीयमन्त्रस्यस्य पर्यधत्वा इति
पदस्य याथार्थ्यज्ञापनम् (यम्पर्यधिमित्यादिना)
(सं०२३७) ७६
- १४ “ परिधी अग्नेः प्रीत्युत्पादनाय उक्तमन्त्रे अग्निमन्त्रो-
धनपदन्यासः इत्युक्तिः (अग्ने देवेत्यादिना)
(सं०२३७) ७६
- १५ “ उक्तमन्त्रे तन्त्रे एतमनु इत्यत्र अनुशब्दप्रयोगेन ज्ञा-
तिप्रियभवैतत्त्वस्य सूचनम् (तन्त्रे एतमनु इत्या-
दिना) (सं०२३७) ७६
- १६ “ उक्तमन्त्रे नेदैर्षइत्याद्यपराधपरिहारकाकोक्तिः स्व-
स्मिन्नग्नेरत्यन्तानुकूल्यजननार्थम् (नेदैर्ष इत्यादि-
ना). (सं०२३७) ७६
- १७ “ उक्तमन्त्र परिधिद्वयसोस्तेखेपि स्वस्मिन्नग्नेरत्यन्तानुकू-
ल्यजननार्थम् इत्युक्तिः (यज्ञस्येत्यादिना) (सं०-
२३७) ७६
- १८ “ परिधिप्रहारकर्मणो विधानम् (परिधीनित्यादिना)
(सं०२३७) ७६

- १९ मन्त्रे जुह्वपमृत्युरित्युक्तसंस्त्रावनामकमाज्यभागं जुह्वां द-
त्त्वा हवन्म (सुचौ समित्यादिना) (सं०-
२३८) ७६
- २० “ संस्त्रावहोममन्त्रगतस्य संस्त्रावभागाःस्थेत्यस्य व्याख्या
(संस्त्रावभागाः इत्यादिना) (सं०२३८) ७७
- २१ “ संस्त्रावहोमे विनियुक्तमन्त्रेणोपसङ्गृहीतस्य देव-
तासम्बन्धस्य ऋचुश्चन्दोविशेषस्य च प्रशंसा (वै-
श्वदेव्यर्चेत्यादिना) (सं०२३८) ७७
- २२ “ अग्नेः प्रदक्षिणां कृत्वा तत्पश्चिमतो गत्वा शक-
टस्य पूर्वभागे जुह्वपमृतोः संस्थापने पठनीय-
मन्त्रस्यार्थः (अग्नेर्वामित्यादिना) (सं०-
२३९) ७७
- २३ “ फलीकरणहोममन्त्रस्य व्याख्यानं फलीकरणनाम-
कतण्डुलतुषकणादिहोमविधानं च (अग्नेदव्यायो
इत्यादिना) (सं०२४०) ७७
- २४ “ पत्न्याः समीपे वेदप्राप्तने कर्त्तव्ये प्राप्ते प्रथमं तावत्
प्रसङ्गेन वेदस्य प्रशंसायां व्याख्यायिका (वेदि
देवेभ्य इत्यादिना) (सं०२४०) ७७
- २५ “ वेदस्य प्रासङ्गिकप्रशंसानन्तरं प्रकृतप्रशंसा (प्र-
जापतेरित्यादिना) (सं०२४१) ७८
- २६ “ पत्नीसमीपे आसादितस्य वेदस्य बन्धनं विमुक्त्युक्ता-
ह्वपत्यादारभ्याहवनीयपर्यन्तमास्तरणे विधिः
(वेदः होतेत्यादिना) (सं०२४१) ७८
- २७ “ वायुविषयकदेवागातिव्यादिमन्त्रकृतहोमद्वारा य-
ज्ञसमाप्तेरुपपादनम् (ब्रह्मवादिन इत्यादिना)
(सं०२४२) ७८

१० अनुवाके पत्नीविषयकमन्त्रेति ।

विषयः ।

३४।

- १ मन्त्रे पत्नीयजमानाञ्चल्योक्तावन्धनविमोचने पठनीयम-
न्त्रस्य पूर्वाङ्गस्य व्याख्या (येवा अयथेत्यादिना)
(सं०२४२) ७६
- २ ,, उक्तमन्त्रतृतीयपादगतपदार्थवाक्यार्थयोः प्रदर्शनम्
(धातुश्चेत्यादिना) (सं०२४३) ७६
- ३ ,, उक्तमन्त्रचतुर्थपादे यजमानस्य दुःखनाशनपूर्वकसु
खप्राप्तिरूपफलस्य उक्तिः (स्योनं मे इत्यादिना)
(सं०२४३) ७६
- ४ ,, पत्नीकर्तृकपूर्णपात्रानयनसमये तत्पात्राभिमन्त्रणे प्र-
जप्यमन्त्रस्य व्याख्या (समायुधा इत्यादिना)
(सं०२४४) ७६
- ५ ,, उक्तमन्त्रे अनुष्टुप्छन्दसेव भवितव्यमिति तच्छन्दः-
प्रशंसा (अन्ततोऽनुष्टुभा इत्यादिना) (सं०२४४) ७६
- ६ ,, वायूपकत्वेनानुष्टुप्छन्दसः पुनः प्रशंसा (अथो वाग्वं
इत्यादिना) (सं०२४४) ७६
- ७ ,, विमोचितयोक्तावन्धनं पूर्णपात्रोदकञ्च एकत्र अञ्जना
पत्न्या सन्धार्यमिति विधिः (यद्वं यच्चस्येत्यादिना)
(सं०२४५) ८०
- ८ ,, उक्तविधनेन पत्नीकर्तृकपूर्णपात्रधारणम् (अञ्जना-
वित्यादिना) (सं०२४५) ८०
- ९ ,, पूर्णपात्रोदकेन पत्न्या मुखप्रक्षालने विधिः (मुखं वि-
मृष्टे इत्यादिना) (सं०२४५) ८०

११ अनुवाके उपवेशपरित्यागः ।

विषयः ।

पृष्ठ ।

- १ मन्त्रे पलाशशाखामूले त्यक्तभागस्य उपवेशस्य मन्त्रोच्चारण-
पूर्वकं परित्यागः कर्त्तव्योऽस्ति अतस्तावदादौ तत्प्र-
शंसा (परिवेषे वै इत्यादिना) (सं० २४५) .. ८०
- २ ,, उपवेशवेदनप्रशंसा (य एवं वेदेत्यादिना) (सं० २४५) ८०
- ३ ,, मन्त्रोच्चारणपूर्वकमुपवेशपरित्यागः (तमुत्करे इत्या-
दिना) (सं० २४५) ८०
- ४ ,, तस्योपवेशस्योत्करे अदृश्यरूपेण निधाने विधिः (स्य-
विमत इत्यादिना) (सं० २४६) ८०
- ५ ,, उपवेशद्वारा अभिचारकर्मसिद्धेः सम्भावनीयत्वात्
तत्सम्बन्धे मन्त्रान्तरोत्पादनाय कृतिः (दृष्टिर्वै
इत्यादिना) (सं० २४६) ८०
- ६ ,, अभिचारार्थं द्वेष्टनामगृहीत्वा उपवेशकाष्ठस्य अग्नौ
प्रहरणं (योपवेशे इत्यादिना) (सं० २४६) .. ८१
- ७ ,, पुनस्तदर्थमुपवेशस्य गृहदूरदेशे निक्षेपणाय ऋक्त्रयं
(निरमुमित्यादिना) (सं० २४७) ८१
- ८ ,, कृतिद्वारा उक्तकर्मण आधिक्यदर्शनं (त्रिवृद्वै इत्या-
दिना) (सं० २४७) ८१
- ९ ,, खाते उपवेशस्य प्रक्षेपे पाठ्यमन्त्रः (हृतोऽसौ इत्या-
दिना) (सं० २४७) ८१
- १० ,, उपवेशस्य अग्नौ प्रहरणे दूरदेशनिरसने भूमौ खनने
च द्वेष्टध्यानं कुर्यादित्युक्तिः (यन्दिष्यादित्यादिना)
(सं० २४८) ८१

इति तृतीयप्रपाठकः ।

चतुर्थप्रपाठके नरमेधपशुकथनम् ।

१ अनुवाके ब्राह्मणादिनरपशूक्तिः ।

विषयः ।

प्रश्ने ।

ब्राह्मणक्षत्रियादिजात्यभिमानिदेवतानिमित्तं ब्राह्मणराज-

न्यादिपुरुषबलिदानस्य उक्तिः ३४६

२ द्वितीये अनुवाके सूतादिनरपशूपाख्यानम् ।

गीतद्वयाद्यभिमानिदेवतानिमित्तं सूतशैलूषादिपुरुषबलि-

दानप्रपञ्चः ३४७

३ अनुवाके कौलालादिनरपशुनिर्द्धारणम् ।

अममायाद्यभिमानिदेवतानिमित्तं कुलालपुत्रलोहकारादि

पुरुषबलिदाननिर्देशः ३४८

४ अनुवाके जारादिनरपशुकथनम् ।

सङ्घटकमृदाद्यभिमानिदेवतानिमित्तं पीरदारिकोपपत्त्यादि-

पुरुषबलिदानविधिः ३४९

५ अनुवाके कैवर्त्तादिनरपशूक्तिः ।

विषयः ।

३४९।

नदीशून्यस्थलाद्यभिमानिदेवतानिमित्तं कैवर्त्तनिषादादि-

पुरुषबलिदानेतिः ..' ३५०

६ अनुवाके कुञ्जादिनरपशूनिर्देशः ।

कार्यविनाशप्रहर्षाद्यभिमानिदेवतानिमित्तं कुञ्जवामनादि-

पुरुषबलिदाननिवृत्तिः ३५१

७ अनुवाके चौर्यतात्पर्ययुक्तादिनरपशूकथनम् ।

ऋतिवीरहत्याद्यभिमानिदेवतानिमित्तं चौर्यतात्पर्ययुक्त-

परदोषसूचकादिपुरुषबलिदानकथनं ३५२

८ अनुवाके इन्धनाहर्त्तादिनरपशूनिर्देशः ।

भाप्रभाद्यभिमानिदेवतानिमित्तं इन्धनाहर्त्तादिप्रज्वलन-

कर्त्तादिपुरुषबलिदानप्रस्तावः ३५३

९ अनुवाके गजपालकादिनरपशूकथनम् ।

गतिविशेषवेगोद्यभिमानिदेवतानिमित्तं गजपालकाश्वपाल-

कादिपुरुषबलिदानप्रपञ्चः ३५४

१० अनुवाके लोहकारादिनरपशुविस्तारः ।

विषयः ।

पृष्ठे ।

मानसकोपवाह्यकोपाद्यभिमानिदेवतानिमित्तं लोहकार-

बध्यजनवह्निर्निःसारकादिपुरुषबलिदानप्रचारः .. ३५४

११ अनुवाके यमप्रस्त्रादिनरपशुकथनम् ।

यमस्त्यथर्वाद्यभिमानिदेवतानिमित्तं यमप्रस्त्रगर्भसाविणी-

प्रभृतिस्त्यादिवलिदानविधानं ३५६

१२ अनुवाके मन्त्रस्यग्राह्यादिनरपशुविवेकः ।

सरःपत्न्यलाद्यभिमानिदेवतानिमित्तं धीवरदासादिपुरुष-

बलिदानोक्तिः ३५७

१३ अनुवाके देशराजवार्त्ताकथनशीलादिनरपशुविनियोगः ।

ध्वनिप्रतिध्वन्याद्यभिमानिदेवतानिमित्तं देशराजवार्त्ताह-

रणशीलासम्बद्धप्रलाप्यादिपुरुषबलिदानप्रपञ्चः ३५८

१४ अनुवाके अतिनिष्ठश्रुतियुक्तादिनरपशुकथनम् ।

वीभत्साभूत्याद्यभिमानिदेवतानिमित्तं अतिनिष्ठश्रुति-

युक्तजागरणशीलादिपुरुषबलिदानप्रस्तवः ३५८

१५ अनुवाके पुंस्त्वत्यादिनरपशुविस्तारः ।

विषयः ।

४४ ।

अपह्वासगीताद्यभिमानिदेवतानिमित्तं पुंस्त्वलीगणकादि-
स्त्रीपुरुषबलिदानकथनं... .. ३५६

१६ अनुवाके द्यूतकुशलादिनरपशुकथनम् ।

अक्षराजसत्ययुगाद्यभिमानिदेवतानिमित्तं द्यूतकुशलद्यूत-
सभाधिसात्रादिपुरुषबलिदानोक्तिः... .. ३६०

१७ अनुवाके पीठसर्प्यादिनरपशुव्याहारः ।

भूम्यग्न्यादिदेवतानिमित्तं पीठसर्पिचण्डालजातीयादिपुरुष-
बलिदानविस्तारः... .. ३६२

१८ अनुवाके स्थूलशरीरादिनरपशुकथनं ।

वाणोवायुदेवतादिनिमित्तं स्थूलशरीरप्राणादिबलिदान-
कथनं ३६२

१९ अनुवाके अतिह्रस्वादिनरपशुहृतिः ।

रूपाशाद्यभिमानिदेवतानिमित्तमतिह्रस्वातिदीर्घादिपुरुष-
बलिदानकथनं ३६३

इति चतुर्थः प्रपाठकः ।

३ काण्डे ५ प्रपाठके इष्टिहोत्रमन्त्रकथनम् ।

१० अनुवाके होतृजप्यसामिधेनीमन्त्रोक्तिः ।

विषयः ।

ष्टम् ।

- १ मन्त्रे आहवनीयोत्तरमध्यदेशात् पश्चिमे गमनसमये हो-
त्रचारणोयमन्त्रोक्तिः (सत्यं प्रपद्ये इत्यादिना)
(सं० ६११) ८७

२ अनुवाके अवशिष्टैकादशसामिधेनीमन्त्रप्रपञ्चः ।

- १ „ होतृकथितस्य हिङ्गारपूर्वकस्य प्रथमसामिधेनी-
मन्त्रस्य विनियोगः (प्र वा वाज्यादिना) (सं० ६१२) ८८
- २ „ होतृपठितद्वितीयसामिधेनीसमाख्यानं (अथ आया-
हि इत्यादिना) (सं० ६२०) ८८
- ३ „ होतृनिरुक्ततृतीयसामिधेनीप्रचारः (तं त्वा समिद्धि-
रित्यादिना) (सं० ६२०) ८८
- ४ „ होतृप्रेोक्तचतुर्थसामिधेनीनिर्वचनम् (स नः पृथुःअ-
वायमित्यादिना) (सं० ६२०) ८८
- ५ „ होतृसमुच्चारितपञ्चमसामिधेन्युक्तिः (इडेऽन्यो नम-
स्यस्तिर इत्यादिना) (सं० ६२१) ८८
- ६ „ होतृयाज्ञतषष्ठसामिधेनीकथनम् (वृषोः अग्निः
समिद्भ्यते इत्यादिना) (सं० ६२१) ८८
- ७ „ होतृभाषितसप्तमसामिधेनीवचनं (वृषगं त्वा वयं वृषन्
इत्यादिना) (सं० ६२१) ८८
- ८ „ होतृकृत्वाष्टमसामिधेनीप्रपञ्चः (अग्निं इतं वृणीमहे
इत्यादिना) (सं० ६२१) ८८

- ६ मन्त्रे होतृपठितनवमसामिधेन्याख्यानं (समिधमानो अध्वरे
इत्यादिना) (सं०६२२) ८८
- १० ,, होतृजल्पितदशमसामिधेनीकथनं (समिद्धो अध्व
आहुत इत्यादिना) (सं०६२२) ८८
- ११ ,, होतृपठितैकादशसामिधेनीसमाख्यानं (आहुत
दुवस्यतेत्यादिना) (सं०६२२) ८९
- १२ ,, वशिष्ठगोत्रीयराजन्यपक्षे उक्तेकादशमन्त्रपरिवर्त्ते क-
थनीयसामिधेनीनिर्देशः (त्वं वक्ष्य उत मित्रो
इत्यादिना) (सं०६२२) ८९

३ अनुवाके होतृपात्रप्रवरनिविन्मन्त्राद्याख्यानं ।

- १ मन्त्रे होतृपठितप्रवरमन्त्रोक्तिः (अग्ने महि५ असि,
असावसा इत्यन्तेन) (सं०६३२) ८९
- २-८ मन्त्रेषु निविन्मन्त्रप्रतीकोक्तिः (देवेन्द्र इत्यादि) (सं०६३२) ८९
- ९ ,, होतृपठिताग्न्यादितत्तद्देवतावाहनमन्त्रतात्पर्यप्रचारः
(अग्निमग्ने आवह, सुयजा च यज जातवेद
इत्यन्तेन) (सं०६३२) ८९

४ अनुवाके जुह्वपशुतोरादानं ।

- अस्मिन् अनुवाके अध्वर्युकर्त्तृकजुह्वपशुतोरादानं (अग्निर्होता-
वेत्समि, यजाम यज्ञियान् इत्यन्तेन) (सं०६३७) ९०

५ अनुवाके प्रयाजमन्त्रोक्तिः ।

- १५ मन्त्रेषु समिधाऽग्ने इत्यारभ्य अग्ने प्याव्यस्य वियन्तु एतत्
पर्यन्तमग्नेः पञ्चप्रयाजमन्त्रोक्तेषु (सं०६८२) .. ९०

६ अनुवाके आग्नेयाज्यभागद्वयसम्बन्धिपुरोनुवाक्योक्तिः ।

विषयः ।

४६।

- १ मन्त्रे यष्टयस्याग्नेः प्रथमाज्यभागीयपुरोनुवाक्याकथनं (अ-
भिर्वचाणीत्यादिना) (सं०७००) ६०
- २ ,, यष्टयस्य सोमस्य प्रथमाज्यभागीयपुरोनुवाक्याव-
चनं (त्व० सोमासीत्यादिना) (सं०७०१) .. ६१
- ३ ,, यष्टयस्याग्नेर्द्वितीयाज्यभागीयपुरोनुवाक्याकथनं (अग्निः .
प्रलेनेत्यादिना) (सं०७०१) ६१
- ४ ,, यष्टयस्य सोमस्य द्वितीयाज्यभागीयपुरोनुवाक्या-
निरुक्तिः (सोमगीर्भिष्ट्वेत्यादिना) (सं०७०१) ६१

७ अनुवाके विशेषेण आग्नेययागसम्बन्धियाज्यानुवाक्याकथनम् ।

- १ ,, आग्नेयपुरोडाशस्य याज्यान्वाक्तिः (अग्निर्मूर्ध्वेत्यादिना)
(सं०७०४) ६१
- २ ,, आग्नेयपुरोडाशस्य अनुवाक्यानिरुक्तिः (भुवोयज्ञ-
स्येत्यादिना) (सं०७०४) ६१
- ३ ,, प्राजापत्योपांशुयाजस्य याज्यानुवाक्ये (प्राजापते इत्या-
दिना) (सं०७०६) ६१
- ४ ,, अग्नीषोमीयपुरोडाशस्य याज्यानुवाक्ये (अग्नीषोमा
इत्यादिना) (सं०७१०) ६१
- ५ ,, ऐन्द्रामपुरोडाशस्य याज्यानुवाक्ये (इन्द्राग्नी रोचना
इत्यादिना) (सं०७१०) ६२
- ६ ,, ऐन्द्रसान्नाय्याख्यपुरोडाशीययाज्यानुवाक्ये (ऐन्द्रसान-
सिमित्यादिना) (सं०७११) ६२
- ७ ,, माहेन्द्रपुरोडाशस्य याज्यानुवाक्ये (महा० इन्द्रो
य इत्यादिना) (सं०७१२) ६२

विषयः।

श्लो।

- ८ मन्त्रे आग्नेयस्त्रिष्टुप्सुद्यागस्य पुरोनुवाक्या (पिप्रोहि देवा-
नित्यादिनां) (सं०७१३) ६२
- ९ ,, आग्नेयस्त्रिष्टुप्सुद्यागीयनिगदास्त्रिमन्त्रोक्तिः (अग्निं
स्त्रिष्टुप्कृतमित्यादिना) (सं०७१३) ६२
- १० ,, आग्नेयस्त्रिष्टुप्सुद्यागस्य याज्या (अग्ने यदद्यविश्व
इत्यादिना) (सं०७१४) ६३

८ अनुवाके यजमानार्थं इडोपाङ्गानविधिः ।

- १ ,, उपांशुजपपूर्वकं प्रतीचीनमुख्या इडायाः आङ्गानं
(उपहृतं रथन्तरमित्यादिना, उपहृताऽश्चे
इत्यन्तेन) (सं०७५८) ६३
- २ ,, उच्चैर्जपपूर्वकं तस्या एव पराचीनमुख्या आङ्गानं
(इडोपहृता इत्यादिना, उपहृतस्योपहृत इत्य-
न्तेन) (सं०७५८) ६३

९ अनुवाके अनूयाजमन्त्राणां कथनं ।

- १ ,, उत्तराङ्गतिकाले पाठ्या अनूयाजमन्त्राः (देवं
वर्हिषित्यादयः नमो वाके वीहि इत्यन्ताः)
(सं०७८१) ६४

१० अनुवाके सूक्तवाकमन्त्रोक्तिः ।

- १ ,, दर्भमृष्टिरूपप्रस्तरस्य अर्धयुगा अपौ प्रक्षेपे कर्त्तव्ये
होढपाण्यस्य सूक्तवाकस्य प्रथमभागस्योक्तिः (इदं
द्यावापृथिवीत्यादिना) (सं०७८३) ६५

विषयः ।

पृष्ठे ।

- १ मन्त्रे तस्य द्वितीयभागस्य कथनम् (अभिहितं इति-
रजुषतेत्यादिना) (सं० ७८५) ६५
- २ ,, तस्यैव तृतीयभागनिरुक्तिः (अस्यामध्वजेनायामि-
त्यादिना) (सं० ७८६) ६६

११ अनुवाके शंयुवाकमन्त्रोक्तिः ।

- १ ,, इह स्मृतिपुत्रशंयुपठितस्य अनुवाकस्य कथनं (त-
च्छ्वेयोरारुणोमहे इत्यादिना, शं चतुष्पदे इत्य-
न्तेन) (सं० ७८७) ६७

१२ अनुवाके पत्नीसंयाजमन्त्रोक्तिः ।

- १ ,, सोमस्य पुरोनुवाक्याया याज्यायाश्च प्रतीकद्वयं
(आप्यायस्व, सन्ते इति) (सं० ७८८) ६७
- २ ,, त्वष्टुः पुरोनुवाक्याप्रतीकं (इह त्वष्टारमिति)
(सं० ७८९) ६७
- ३ ,, त्वष्टुर्याज्याप्रतीककथनं (तन्नस्तुरीयमिति)
(सं० ७९०) ६७
- ४ ,, देवपत्नीनां पुरोनुवाक्याया उक्तिः (देवानां पत्नीरि-
त्यादिना) (सं० ७९१) ६७
- ५ ,, देवपत्नीनां याज्यकथनं (उत मा विद्यन्तु इत्या-
दिना) (सं० ७९२) ६७
- ६ ,, अग्नेर्महर्षतेः पुरोनुवाक्याया उक्तिः (अभिर्हतेत्या-
दिना) (सं० ८००) ६७

७ मन्त्रे अघोर्हपतेर्याज्याया कथनं (वयम त्वेत्वादिना)

(सं०८००) ६७

१३ अनुवाके पत्न्यर्थमुत्तरेडाया उपाङ्गानं ।

१. उपांशुजपपूर्वकं प्रतीचीनमुखा इडाया आङ्गानं (उप-
हृतं रथन्तरमित्वादिना, उपहृताऽइहो इत्यन्तेन)
उच्चैर्जपपूर्वकं तस्या एव पराचीनमुखा आङ्गानं
(इडोपहृता इत्यादिना, उपहृतस्योपहृता इत्य-
न्तेन) (सं०८००) ६७

इति तैत्तिरीयब्राह्मणस्य पञ्चमप्रपाठकस्य सूची समाप्ता ।

ई प्रपाठके पाशुकहाचनिरुक्तिः ।

१ अनुवाके यूपसंस्कारः ।

- १ मन्त्रे यूपानां स्मृत्तीकरणं ३६७
२-६ मन्त्रेषु यूपोर्द्ध्वोत्थापने होतुरुक्तिः ३६८
७ मन्त्रे यूपे रज्जुवेष्टनं ३७०
८, ९ मन्त्रयोः यूपानां परिधापनं ३७१
१० मन्त्रे वशिष्ठराजं न्यसन्मनियूपपरिधापनं ३७२

१ अनुवाके प्रयाजविषयकमैत्रावरुणप्रेषोक्तिः ।

विषयः ।

४८६ ।

१-११ मन्त्रेषु अर्धयुपेधितमैत्रावरुणस्य होतारं प्रति समिद-
र्यप्रेषये उक्तिः.. .. ३७४

२ अनुवाके आप्रीसञ्ज्ञकप्रयाजयाज्योक्तिः ।

१-१२ मन्त्रेषु होतृपठनीयाप्रीसञ्ज्ञकप्रयाजयाज्योक्तिः .. ३८०

४ अनुवाके पर्यग्निकरणीयानामृचामुक्तिः ।

१-३ मन्त्रेषु ज्वलदुहमुकस्य हविषः परितो आमयं .. ३८६

५ अनुवाके मैत्रावरुणप्रेषोक्तिः ।

१ मन्त्रे मैत्रावरुणकर्तृकं हेतुः प्रेषयं .. ३८७

६ अनुवाके अभिगुप्रेषकथनम् ।

१ मन्त्रे पशुहननविषये अभिगुं प्रति हेतुर्वाक्यं .. ३८८

२ ,, उक्तविषये होतृकर्तृकपुनर्जपः .. ३९०

७ अनुवाके लोकविषयकमैत्रावरुणानुवचनोक्तिः ।

१-६ मन्त्रेषु अग्निमुद्दिश्य अग्निजतवर्षादिहविष्यतविन्दुवि-

षयाः मैत्रावरुणस्य उक्तिः ... ३९६

८ अनुवाके वपापुरोडाशस्त्रियृकृतां मैत्रावरुणपाथ्यप्रैष-

पुरोमुवाक्योक्तिः ।

विषयः।

ਬੁਝੇ ।

१ मन्त्रे ऋगव्यामेदोऽवदान्समये मैत्रावरुणोक्तपुरोः-

वाक्या ४०१

२, ,, उक्तविषये मैत्रावरुणोक्तप्रैषः ४०९

३ „ पुरोडाशविषये मैत्रावरुणोक्तपुरोनुवाक्या.. .. ४०९

४ ,, उक्तविषये मैत्रावरुणोक्तप्रैषः ४०२

५ ,, स्त्रियुक्तद्विषये मैत्रावरुणप्रोक्तपुरोनुवाक्या ४०२

६ अनुवाके वपापुरोडाशस्त्रिष्टुतां याज्योक्तिः ।

१ मन्त्रे होतृप्रोक्तवपाविषयकयान्याकथनं ४०३

२ , , हाटप्रोक्तपुरोडाशविषयकयान्योक्तिः.. .. ४०३

३ , , होलप्रोक्तस्त्रियकृद्विषयकयाज्यावचनं.. .. ४०४

१० अनुवाके रानेतासुक्तेक्तिः ।

१-११ मन्त्रेषु हविषोऽवदानसमये मैत्रावरुणप्रोक्तमनोताव्य-

सूक्तोक्तिः ४०५

११ अनुवाके मैत्रावरुणप्रवक्तव्यद्विवर्नस्यतिस्त्रिष्टुक्तमैत्र-

पुरोनुवाक्यानामृतिः ।

१ मन्त्रे इन्द्राभिनिमित्तप्रागहविरनुवचनविषयमैत्रावरुणः.

प्रोक्तपुरीनुवाक्या ४११

विषयः ।

पृष्ठे ।

२ मन्त्रे उक्तविषये मैत्रावरुणप्रोक्तप्रैषः	४१२
३ ,, मैत्रावरुणप्रोक्तवनस्पतिसम्बन्धिपुरोनुवाक्या	४१३
४ ,, मैत्रावरुणप्रोक्तवनस्पतिसम्बन्धिप्रैषः	४१४
५ ,, मैत्रावरुणप्रोक्तखिद्युक्तसम्बन्धिपुरोनुवाक्या	४१५
६ ,, मैत्रावरुणप्रोक्तखिद्युक्तसम्बन्धिप्रैषः	४१५

१२ अनुवाके हविर्वनस्पतिखिद्युक्तां याज्योक्तिः ।

१ ,, होतृप्रोक्तहविःसम्बन्धियाज्या	४१६
२ ,, होतृप्रोक्तवनस्पतिसम्बन्धियाज्या	४१७
३ ,, होतृप्रोक्तखिद्युक्तसम्बन्धियाज्या	४१७

१३ अनुवाके अनूयाजसम्बन्धिमैत्रावरुणप्रैषोक्तिः ।

१-११ मन्त्रेषु होतारं प्रति याज्यापाठविषयकमैत्रावरुण- प्रघाणामुक्तिः	४१८
---	-----

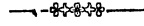
१४ अनुवाके अनूयाजविषयकहोतृयाज्याकथनम् ।

१-११ मन्त्रेषु मैत्रावरुणप्रेषितहोतृपाठ्याज्याङ्गमुक्तिः	४२५
--	-----

१५ अनुवाके सूक्तवाकविषयकमैत्रावरुणप्रैषोक्तिः ।

१ मन्त्रे सूक्तवाकनिष्पत्तये मैत्रावरुणकर्तृकं होतुः प्रेषणं	४२६
--	-----

७ प्रपाठके अष्टिद्रकाण्डकथनं ।

१ अनुवाके दर्शपूर्णमासयागविषयकप्रायश्चित्तोक्तिः ।

विषयः ।

शृङ्ख।

- १ मन्त्रे इष्टिमनिर्व्वाह्यदेशान्तरं यास्यतोऽन्वाहिताभेदोप-
शान्त्यर्थकहोमविधानं ४२८
- २ ,, अन्वाहिताभेराहवनीयाग्निनाशे आहवनीयान्तर-
प्रणयनात्तरं जपविधानं इतिकर्त्तव्यता .. ४३०
- ३ ,, आहिताभेरभिकुण्डादग्न्यङ्गारवह्निःपातनिमित्तक-
प्रतीकारविधिः ४३२
- ४ ,, अङ्गाराग्नेः शम्यायतनदेशादपि अतिदूरदेशे पाते
तदानीं कर्त्तव्यहोमकथनं ४३३
- ५ ,, हविषः सम्पादनार्थं दुग्धाय घेनोर्द्वारे स्थापितानां
वत्सानां कथमपि मातुर्दुग्धपात्रे तत्प्रतिक्रि-
याविधिः ४३३
- ६ ,, सायन्दुग्धे हविषि कथमपि विनष्टे प्रतिविधानम् ४३४
- ७ ,, सायंप्रातर्दोहविनाशे इतिकर्त्तव्यता ४३५
- ८ ,, व्रतदिवसे यजमानपत्न्यां रजस्वलायां कर्त्तव्यानुष्ठानं ४३६

२ अनुवाके अग्निहोत्रसाम्राज्यसाधारणप्रायश्चित्तम् ।

विषयः । . . .

४८ ।

- १ मन्त्रे अग्निहोत्रसाम्राज्यरूपपयसुः अपयकाकीनवह्विः-
 . . पतननिमित्तकतत्प्रतीकारविधिः.. .. ४४०
- २ ,, यदि अग्निहोत्रसाम्राज्यहविः कीटः पतेत् तदा
 तत्प्रतीकारः ४४०
- ३ ,, होमार्थं निष्पन्नं हविः यदि दृष्टिपातेन दुष्टं भवेत्
 तदा तत्प्रतीकारः ४४१
- ४ ,, अग्निहोत्रे द्वे आहुती प्रदातव्ये, तत्र यदि प्रथमा-
 हुतेरुद्धं द्वितीयाहुतिद्रव्यं विनष्टं भवेत्, यदि
 वा प्रथमाहुत्या द्वितीयाहुतिकाले होमः कृतो
 भवेत् तदा तत्प्रतीकारविधानं ४४२
- ५ ,, यदि प्रयाजयागात् पूर्वमङ्गारः पूर्वादित्ति वद्भि-
 निर्गच्छेत् तदा तत्प्रतीकारः ४४३

३ अनुवाके मुख्याग्नेरन्नाभेऽनुकल्पहोमाधाराः ।

- १ ,, यदि अरयो मर्थ्यमानायामग्निर्न जायेत तदा अन्यत्र
 स्थापिताग्नेरभिमानाय जुहुयादित्यस्य विधिः.. ४४६
- २ ,, यदि अन्यत्र स्थापिताग्निरपि न जभ्येत तदा तत्-
 गतिनिधिः ४४६
- ३ ,, अजायाः कार्यं ऊतवतो नियमविधानं.. .. ४४७
- ४ ,, अजाया अन्नाभे ब्राह्मणदक्षहस्ते होतव्यमित्युक्तिः.. ४४७
- ५ ,, यदि ब्राह्मणा न जभ्येत तदा दर्भस्तम्बे होतव्यमित्या-
 ख्यानं ४४७

६ मन्त्रे यदि दर्भानपि न लभेत् तदा जले ज्ञेयमित्य-

भिधानं ४४७

७ ,, यस्य आहिताग्नेः श्रौतस्मार्त्तौ किकाग्नीनामन्वदीयै-

स्तादृशाग्निभिः संसर्गा भवेत् तदा तत्र विधिः.. ४४८

८ ,, संवत्सरव्रतधारणे विशेषः ४४९

९ ,, अग्निहोत्रस्थानीभङ्गेन तदीयहविषः क्षरणे प्रती-

कारविधिः ४४९

१० ,, गर्भं खवन्तमित्यादिमन्त्रद्वितीयपादे स्थितां अग्निं,

इन्द्र, त्वष्टा, वृहस्पति, इत्येतच्चतुर्णां पदानां

तात्पर्यार्थः ४४९

११ ,, प्रोक्तमन्त्रद्वितीयपादस्य तात्पर्यार्थः ४५०

१२ ,, उक्तमन्त्रस्य चतुर्थपादस्य तात्पर्यार्थकथनं .. ४५०

४ अनुवाके ऐष्टिकयागीययजमानमन्त्रोक्तिः।

१ ,, प्रणीताभिमन्त्रणं ४५०

२ ,, अन्वाधानोपक्रमे कर्त्तव्यजयोक्तिः ४५१

३ ,, पक्षाश्रयाणाञ्छेदने शस्तत्खण्डो भूमौ पतितस्तस्या-

दानं ४५२

४ ,, साम्नाथ्यपात्राणामभिमन्त्रणं ४५२

५ ,, येन दुग्धेन सोमो भविष्यति तस्मिन् पर्यवस्कल-

निक्षेपणं आतस्त्रणं तस्मिन् कर्मणि मन्त्रपाठः.. ४५२

६-८ मन्त्रेषु आहवनीयाग्निस्थापनकाले जपनीयमन्त्र-

योक्तिः ४५३

६ मन्त्रे आहवनीयगार्हपत्याग्निहव्यमध्ये स्थित्वा जपनीयमि-

त्युक्तिः ४५४

१०, ११ मन्त्रयोः गार्हपत्याग्निस्थापनकाले पठनीयमन्त्रद्वयोक्तिः ४५४

१२ मन्त्रे दक्षिणाग्नान्वाधानकाले जप्यमन्त्रोक्तिः ४५५

१३ ,, सभ्यनामकवज्जैरुपस्थाने पाठ्यमन्त्रः ४५४

१४ ,, आवसथ्यनामकवज्जैरुपस्थाने पाठ्यमन्त्रः ४५६

१५ ,, अन्वाहितेषु पञ्चस्रग्निषु जप्यमन्त्रोक्तिः ४५६

१६ ,, होमीत् पूर्वं जायापतीभ्यां हविर्भक्ष्यमित्युक्तिः ४५६

१७-२० मन्त्रेषु व्रतस्वीकारार्थमुक्तिः ४५७

२१ मन्त्रे मातुः सकाशात् वत्सस्य दूरीकरणे साधनीभूतायाः

पलाशशखाया आहरणकर्मणि पाठ्यमन्त्रः ४५७

२२, २३ मन्त्रयोः रज्ज्वां प्रसार्य तत्र एकविंशतिकासुसम्भरणे

मन्त्रद्वयोक्तिः ४५८

२४ मन्त्रे परित्स्तरणार्थानां दर्भाणां छेदनाय तेषु शस्त्रसंयोगे

पाठ्यमन्त्रः ४५८

२५ ,, दर्भच्छेदनसमये पाठ्यमन्त्रः ४५८

२६ ,, छिन्नदर्भाणां बन्धने पाठ्यमन्त्रः ४६०

२७ ,, पिण्डपितृयज्ञस्थले वह्निरास्तरणम् ४६०

२८, २९ मन्त्रयोः शाखापवित्रानुमन्त्रणम् ४६०

३० मन्त्रे पवित्रहव्यनिर्माणं ४६१

३१ ,, आस्तरणदर्भे पवित्रसंयोगः ४६१

३२ ,, वेदीसम्मार्जनार्थवेदस्य दर्भनिर्माणं ४६२

३३ ,, गोदोहनकाले वत्सबन्धनार्थरज्जुमन्त्रणं ४६२

३४ ,, क्षीरपाकार्थमङ्गारेषु कुम्भा अधिश्रयणं ४६२

३५ ,, उपवेशनामकाङ्गारनिःसारणप्रयोजनकाङ्गारनिर्माणम् ४६२

विषयः ।	पृष्ठे।
१६ मन्त्रे ऋत्विग्यजमानेन जप्यमन्त्रः	४६४
१७ ,, प्रोक्ष्यमाणसाम्नाय्यप्राचाशामभिमन्त्रणं	४६४
१८ ,, सायङ्काले वनादागच्छन्तीनाङ्गवामागमने प्रतीक्षाक- रणं	४६५
१९ ,, वत्सबन्धनं	४६५
२० ,, वत्समोचनपूर्वकं दोहनार्थं ग्रामुपहृत्य दोग्धुर्वाक्यं	४६५
२१ ,, अदुह्यमानाया गोरभिमन्त्रणं	४६५
२२ ,, दोहनकाले गोस्तननिःसृतक्षोरधारघोषस्याभिम- न्त्रणं	४६६
२३ ,, दुग्धमागयन्तं पुरुषं प्रति अध्वर्योः प्रश्नः	४६६
२४ ,, दोग्धुः प्रत्युत्तरं	४६६
२५ ,, मौनित्वा अध्वर्योर्वाग्विसर्जनं	४६७
२६ ,, दध्यात्तन्नोपरि अभिहोत्रशेषनिक्षेपः	४६७
२७ ,, दुग्धपूर्णकुम्भगाः काष्ठपात्रादिनाच्छादनं	४६७
२८ ,, कुम्भीस्थदुग्धे पक्षाशशाखाखण्डस्य निक्षेपः	४६८
२९ ,, शाखापवित्रद्वयस्य ज्ञानपूर्वकं कुत्रचिदवस्थापनं	४६८
३० ,, सायङ्काले वज्रिषु परिस्तीर्यमाणेषु जपविधानं	४६८

५ अनुवाके अनुक्तदर्शयैर्णमासाङ्गीभूतकतिचिन्मन्त्रोक्तिः ।

१ ,, गार्हपत्यागारे आहवनीयागारे वा श्रयानस्य जपः	४७०
२ ,, अतिदाहनिवृत्त्यर्थं पुरोडाशाज्ज्वलदङ्गारागमन- यनं	४७१
३ ,, पुरोडाशाभिमन्त्रणं	४७१
४ ,, अभिधारणं	४७२

५	मन्त्रे पात्र्यामुपस्तरणं	४७२
६	„ पुरोडाशसादनं	४७२
७	„ पुरोडाशोदासनं	४७२
८	„ प्रासर्दीहाभिघारणं	४७३
९	„ कपाक्षप्रत्यञ्जनं	४७३
१०	„ यजमानजपकथनं	४७३
११	„ हविरवदानं	४७५
१२	„ हविःश्वभिघारणं	४७५
१३	„ प्राशिन्नावदानं	४७६
१४	„ इडावदानं	४७६
१५	„ इडाभक्ष्यमन्त्रः	४७७
१६	„ वहिर्षदः पुरोडाशस्याभिमर्शनमन्त्रः	४७९
१७	„ चतुर्धाकृतपुरोडाशस्य दिक्षु ब्रूहणं	४७९
१८	„ खुक्षु प्रस्तरस्थान्यमानीयानुमन्त्रणं	४७९
१९	„ गार्हपत्यदक्षिणत उपविष्टया यजमानपत्न्या पात्र्यमन्त्रः	४७९
२०	„ सम्पत्नीयहोमकथनं	४८०
२१-२४	नारिष्ठहोमः	४८०
२५	„ पौर्यामास्यां पार्वणहोमः	४८२
२६	„ अमावास्यायां पार्वणहोमः	४८३
२७	„ होतुरपवेष्टर्भे वेद्या अभिस्तरणं	४८३

६ षष्ठेऽनुवाके चतुर्ध्रपञ्चमानुवाकानुक्ताः दृष्टिमन्त्राः ।

१	„ दोहाद्वर्कं प्रैषः	४८५
२	„ ब्रह्मवरणम्	४८५

विषयः ।

पृष्ठे ।

३	मन्त्रे दृतस्य ब्रह्मणो जपः	४८५
४	अभिप्रगृह्यमाणोत्तरानुमन्त्रणम्	४८६
५	वेदसम्बृज्यमानवेद्यनुमन्त्रणम्	४८७
६	त्रियमाणवेद्यनुमन्त्रणम्	४८७
७	आक्रियमाणवेद्यनुमन्त्रणम्	४८८
८	समास्त्यर्थमाणवर्धननुमन्त्रणम्	४८९
९	वर्धनस्त्यर्थमाणवेद्यनुमन्त्रणम्	४८९
१०	परिध्यनुमन्त्रणम्	४९०
११	वेदेर्मध्ये तिर्यक्तेन साद्यमानविद्यत्याख्यदर्भानुमन्त्रणम्	४९०
१२	साद्यमानप्रस्तरानुमन्त्रणम्	४९१
१३	प्रस्तरसाद्यमानजुहुनुमन्त्रणम्	४९१
१४	साद्यमानोपभृदनुमन्त्रणम्	४९२
१५	साद्यमानध्रुवानुमन्त्रणम्	४९२
१६	जुहुदक्षिणभागे खुवसादनम्	४९३
१७	साद्यमानध्रुवानुमन्त्रणम्	४९३
१८	आन्यस्थाल्यनुमन्त्रणम्	४९३
१९	आग्नेयपुरोडाशाभिमर्शनं	४९४
२०	आसादितपक्वपयोभिमर्शः	४९४
२१	आसादितदध्नाभिमर्शः	४९४
२२	ध्रुवाया अग्नेयोत्तरेण वा वेदविधानं	४९६
२३	आसादितसर्वहविरभिमर्शः	४९६
२४	ऐन्द्राक्षपुरोडाशाभिमर्शः	४९७
२५	अग्निसम्मार्जनं	४९७
२६	आग्नीध्रभागस्य विशेषव्यूहनम्	४९८
२७	इडाभक्षणाङ्गमार्जनम्	४९८

६३

विषयः ।

४४ ।

१८ मन्त्रे	अनुयाजिकसमिदाधानान्तरमग्राभिमन्त्रणं ..	४८८
१९ ,,	अनुयाजसमिदाधानादूर्ध्वर्द्ध्याभिसम्मार्जनं ..	५००
२० ,,	ऊताभिसम्मार्जनदर्भाभिमन्त्रणं	५००
२१ ,,	वत् प्रक्षरात् ळणमपात्तम् तस्मिन्नभौप्रक्षीयमाणे जपः	५००
२२ ,,	शंयुवाकानुमन्त्रणम्	५०१
२३ ,,	तद्युक्तप्रक्षालनजननिनयनम्	५०१
२४ ,,	पिष्टलेपहोमः	५०२
२५-४०	आदित्योपस्थानं	५०२
४१ ,,	अभिसमिन्वनादूर्ध्व आहवनीयोपस्थानम् ..	५०४
४२ ,,	उपवेधोदासनम्	५०५

७ अनुवाके सोमाङ्गभूता दीक्षाङ्गमन्त्राः ।

१ ,,	दैवतोपस्थानम्	५०६
२ ,,	क्षौमप्रतियहः	५०७
३ ,,	पूर्णाऊत्यनुमन्त्रणम्	५०८
४ ,,	क्षणाजिनस्पर्शः	५०८
५ ,,	क्षणाजिनारूढजप्यम्	५०८
६ ,,	दीक्षितस्याध्वर्युकर्तृकाभिमन्त्रणम्	५१०
७ ,,	यजमानकर्तृकाहवनीयोपस्थानम्	५११
८-९	पुनरुपस्थानम्	५१२
१० ,,	सोमक्रयणीपदविषंयकानुवर्त्तनम्	५१३
११ ,,	सप्तमपदीयुजपः	५१३
१२ ,,	सुत्रक्षणाङ्गमन्त्रादभ्य यजमानजपः	५१४
१३ ,,	वेदिविमानमन्त्रः	५१४

	विषयः ।	शृङ्खला ।
१४	मन्त्रे वेदिकर्तृन् प्रति प्रेषः	५१५
१५	„ वेद्यभिमन्त्रणम्	५१५
१६	„ वेद्याः लोचस्य वद्विःक्षेपणम्	५१६
१७	„ सञ्ज्ञाप्यमानधर्मोः पर्यावृत्तिः	५१६

८ अनुवाके पञ्चविषयमन्त्रोक्तिः ।

१	„ उपाकृतपशुवाशने होमः	५१७
२	„ पशुवाशननिमित्तकहोममन्त्रान्तरम्	५१८
३	„ पशुपवेशने होमः	५१८
४	„ पशुस्थायनम्	५१८
५	„ पशोः कम्पनादिविषये प्रत्येकमन्त्रः	५१९
६	„ उक्तविषये साधारण्यैको मन्त्रः	५१९
७	„ स्वयं मृते पशौ वक्तव्यं	५१९
८	„ ऊतशेषसोमेन अऊतसोमसंसर्गे होमः	५२०
९	„ सोमभक्षणे मन्त्रः	५२०

अनुवाके अभिषवादिविषयमन्त्रोक्तिः ।

१	„ उपांशुग्रहार्थाभिषवीयमन्त्रः	५२२
२	„ यावाभिमन्त्रणम्	५२२
३	„ माध्यष्टिगसवनोर्द्धं प्रतिप्रस्थादयावागुमोदनं	५२३
४	„ आग्नीमीयाग्नौ दध्यधिश्रयणम्	५२३
५	„ दधिघर्महोमः	५२४
६	„ दधिघर्मभक्ष्यं	५२४

विषयः ।

पृष्ठे ।

७ मन्त्रे नाभिदेशाभिमर्शनार्थं क्रमन्त्रद्वयप्रतीकदर्शनं ..	५२५
८-११ षोडशीयहाभिमुख्यं ..	५२५
१२ ,, षोडशीहोमः ..	५२७
१३ ,, षोडशीभक्षणम् ..	५२७
१४ ,, विहारादौ भयोपस्थितौ होमः ..	५२७
१५ ,, अष्टम्यगमनकालीनहोमः ..	५२८
१६, १७ सक्तुहोमः ..	५२८
१८ ,, सौमिकवेद्यां यजमानाध्यवसानं ..	५२९
१९, २० महाव्रतकूर्चारोहणपूर्वकं प्रतिष्ठणशस्त्रजपः ..	५३०

१० अनुवाके प्रायश्चित्तमन्त्रोक्तिः ।

१ ,, हविर्धनादिपाते होमादिकथनं ..	५३१
२ ,, स्तन्नाया वपाया हविषो वा शुच्यवस्थापनं ..	५३२
३ ,, स्कन्दनप्रायश्चित्तार्थहोमः ..	५३३
४ ,, आर्त्विज्यविनाशे होमः ..	५३३
५ ,, एककपालस्कन्दनादौ कर्त्तव्यं ..	५३३
६ ,, यजमानकर्त्तव्यैककपालानुमन्त्रणं ..	५३४
७ ,, उत्तैककपालस्कन्दनप्रायश्चित्तहोमः ..	५३५
८ ,, भयोपस्थितौ द्रोणकलशप्रोक्षितयागद्रव्यस्य होमः ..	५३५
९-११ चमसभक्षणात्पूर्वं स्मृतं उपाकृते कर्त्तव्यप्रायश्चित्तहोमः ..	५३६
१२ ,, चमसप्रक्षालितस्यैतच्चमसेषु व्योजनं ..	५३७
१३ ,, अष्टलसोमस्याभिमुख्यं ..	५३७
१४ ,, उत्तसोमभक्षणं ..	५३८

११ अनुवाके दार्शिकप्रायश्चित्तमन्त्रोक्तिः ।

विषयः ।

३४ ।

१-२८ मन्त्रेषु दार्शिकादिप्रायश्चित्तहोमोक्तिः ५३८

१२ अनुवाके यजमानजपार्थमन्त्रोक्तिः ।

१-१५ मन्त्रेषु यजमानकृतजपोक्तिः ५४५

१३ अनुवाके ऋजीषप्रोक्षणकथनम् ।

१-१९ मन्त्रेषु ऋजीषप्रोक्षणोक्तिः १५९

१४ अनुवाके अवष्टयादिषेचनमन्त्रोक्तिः ।

१-३ मन्त्रेषु अङ्गजिना यजमानकर्तृकमपोभिविचनम् .. ५५७

४-६ ,, आहिताग्निनान्ययागे आर्त्विज्यं कृत्वा सोमे भक्षिते

तत्र होमः ५५८

७ मन्त्रे आन्यगोषभक्ष्योक्तिः ५६०

८-१० मन्त्रेषु दक्षिणाग्नौ होमविधिः ५६०

११-१३ ,, दक्षिणाग्निसमीपे प्रागग्रकुशास्तरणे दक्षिस्थापनं ५६०

१४ मन्त्रे पित्रुपस्थानम् ५६०

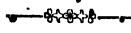
१५ ,, द्वादशाहकर्त्तव्यगार्हपत्यहोमः ५६०

१६ ,, दक्षिणाग्नौ होमः ५६१

१७ ,, आहवनीये होमः ५६१

८ प्रपाठके चिराचाश्वमेधस्य प्रथमदिनकृत्यम् ।

१ अनुवाके यजमानसंस्कारकथनं ।

	विषयः ।	पृष्ठे ।
१	मन्त्रे साङ्गग्रहणीयेष्टिविधानं	५६३
२	अश्वमेधनार्थरश्मनाप्रमाणाद्युक्तिः	५६३
३	अश्वमेधस्य नक्षत्रविशेषोक्तिः	५६४
४	यज्ञीयदेशोक्तिः	५६४
५	ऋत्विगानयने विशेषः	५६४
६	यजमानकेशवपनादिकृत्यं	५६५

२ अनुवाके ब्रह्मोदनोक्तिः ।

१	चतुर्विधजलोक्तिः	५६६
२	उक्तजलाहारेण देशविशेषविधानं	५६६
३	आहृतजलेनोदनपाकः	५६७
४	ओदनपरिमाणविधानं	५६७
५	ब्रह्मोदनस्याधं ऊर्ध्वं रुक्मस्थापनं	५६७
६	ब्रह्मोदनोच्छेधेण रश्मनाञ्जनम्	५६७
७	रश्मनायम दर्भमयपक्षत्वविधिः	५६८
८	महर्त्विजां ब्रह्मोदनप्राशनं	५६८
९	प्राशनकर्तव्या सुवर्णदानं	५६८
१०	उक्तदानस्थ कालविधिः	५६८

३ अनुवाके अश्वबन्धनम् ।

विषयः ।

श्लो ।

१	मन्त्रे ब्राह्मणात् अश्वबन्धनस्य प्रत्यनुष्ठायाह्वयं	५७०
२	उक्ताश्वबन्धनस्य तात्पर्यं	५७०
३	अश्वबन्धनरश्मनायह्व्यादिकथनं	५७१
४	रश्मनाभिमन्त्रणं	५७१
५	रश्मनायास्त्रयोदशारत्निपुञ्जत्वविचारः	५७२
६	रश्मनादानमन्त्रद्वितीयपादगतायुःशब्दतात्पर्यदर्शनम्	५७३
७	उक्तमन्त्रस्य तृतीयपादगतबभ्रुवुःशब्दतात्पर्यदर्शनं	५७३
८	उक्तमन्त्रचतुर्थपादगततर्ज्यशब्दतात्पर्यदर्शनं	५७३
९	अश्वबन्धनमन्त्रतात्पर्यं	५७४
१०	अश्वबन्धनार्थकशाखान्तरीयमन्त्रतात्पर्योक्तिः	५७५

४ अनुवाके रश्मनावद्धाश्वस्यावगाहनोक्तिः ।

१	अश्ववगाहनविधिः	५७६
२	अवगनेऽध्वर्योरनुष्ठा	५७६
३	शुनो हनने साधनविधानं	५७७
४	शुनो हन्तुर्निरूपणम्	५७७
५	हतस्य शुनोऽश्वपीदाधःस्थापनम्	५७८
६	मृतशुनः परित्यागे विधिः	५७८
७	जलस्थाश्वस्योत्तरतरीद्वयमन्त्रसाधनद्रव्योक्तिः	५७८
८	उद्धवन्धने साधनद्रव्योक्तिः	५७९
९	अश्वस्य तीरे उद्धवनम्	५७९
१०, ११	मन्त्रयोः ब्रह्मकर्तृकयजमानहतस्यह्वयं	५७९

५ अनुवाके अश्वप्रोक्षणेति ।

विषयः ।	श्लो ।
१ मन्त्रे ऋत्विक्कटकाश्वप्रोक्षणं	५८०
२ ,, अर्धयुक्कटकाश्वप्रोक्षणं	५८०
३ ,, ब्रह्मकटकाश्वप्रोक्षणम्	५८१
४ ,, होटकटकाश्वप्रोक्षणम्	५८१
५ ,, उद्गाटकटकाश्वप्रोक्षणम्	५८१
६ ,, प्रोक्षयकारिणां सहचारिराजपुत्रादीनां शतस-	
ह्यायाः प्रशंसा	५८२
,, उक्तसह्यागतचतुःशतसह्यायाः प्रशंसा	५८२

६ अनुवाकेऽश्वशरीरपतितविन्दुमन्त्रणम् ।

१ ,, अश्वशरीरपतितविन्दुमन्त्रणम्	५८२
२ ,, अनुवचनीयमन्त्रसह्या	५८२
३ ,, उक्तमन्त्रसह्यायां पक्षान्तरविधानं	५८३
४ ,, अनुवचनीयमन्त्रप्रशंसा	५८३
५ ,, उक्तविन्दाधारीभूतभूमिप्रशंसा	५८३
६ ,, श्लोक्यानुवचनप्रशंसा	५८३
७ ,, उक्तमन्त्राणां मध्ये प्रथममन्त्रस्य तात्पर्यदर्शनं	५८५
८ ,, अथविन्दुमन्त्रमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	५८५
९ ,, सर्वमन्त्रतात्पर्यनिब्रमनं	५८५
१०, ११ मन्त्रयोः मन्त्रदशकादृत्तिविधानं	५८५
१२ मन्त्रे खान्दगदीषोपसंहारः	५८६

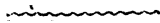
७ अनुवाके अध्वर्युकर्तृकाश्वप्रोक्षणम् ।

विषयः	पृष्ठे ।
१ मन्त्रे अश्वपूर्वदिग्भागस्थितेन पश्चिमाभिमुखेनाध्वर्युणा अश्वस्य प्रोक्षणम्	५८७
२ „ अश्वस्य दक्षिणभागस्य अध्वर्युकर्तृकप्रोक्षणविधानं ..	५८७
३ „ अश्वस्य पश्चिमभागस्य अध्वर्युकर्तृकप्रोक्षणविधानं ..	५८७
४ „ अश्वस्य उदरभागस्याध्वर्युकर्तृकप्रोक्षणविधानं ..	५८८
५ „ अश्वधोभागप्रोक्षणम्	५८८
६ „ अश्वोर्ध्वभागप्रोक्षणम्	५८८
७ „ अवशिष्टप्रोक्षणमन्त्रपूर्वभागतात्पर्यदर्शनं	५८८
८ „ उक्तमन्त्रोत्तरभागतात्पर्यदर्शनं	५८९
९ „ अश्वप्रोक्षणप्रश्नंसा	५८९

८ अनुवाके अश्वचरिताश्वरूपयोर्होमः ।

१ „ अश्वचरितहोमः	५९०
२ „ उक्तहोममन्त्राणां तात्पर्यदर्शनं	५९०
३ „ अश्वचरितहोमस्य आक्षेपपूर्वकं समाधानं	५९०
४ „ उक्ताहुतिहोमे देशकालनिरूपणं	५९१
५ „ उक्तहोमे मतान्तरदर्शनं	५९२
६ „ उक्तहोमे सिद्धान्तमतदर्शनं	५९२
७ „ अश्वरूपहोमविधानम्	५९३
८ „ एतदतिरिक्तपृथगेकहोमः	५९३

८ अनुवाके अश्वनामवाचनाद्युक्तिः।

विषयः।	पृष्ठे।
१ मन्त्रे प्रभूविभित्यश्वनामव्यतात्पर्यदर्शनं	५८४
२ ,, अश्वस्य तृतीयचतुर्थनाम्नोक्त्युत्पर्यदर्शनम्	५८४
३ ,, पञ्चमनाम्नस्तात्पर्यदर्शनम्	५८५
४ ,, उक्तश्वनामवेदनप्रशंसा	५८५
५ ,, नरार्वसत्तिवाजीत्यश्वनामचतुष्टयतात्पर्यकथनं	५८५
६ ,, अश्वस्य ययुनाम्नस्तात्पर्यदर्शनं	५८५
७ ,, एकादशस्याश्वनाम्नस्तात्पर्योक्तिः	५८६
८ ,, अश्वनामवाचनानन्तरानुष्ठेयहोमोक्तिः	५८६
९ ,, होमानन्तरमश्वोत्सर्गविधानं	५८६
१० ,, आशापालराजपुत्रेभ्योऽश्वसमर्पणं	५८७
११ ,, उत्सृष्टस्याश्वस्य रथकारकुले वासन्निरूपणायुक्तिः	५८७
१२ ,, चतुःशताश्वरक्षकपक्षोक्तिः	५८८
१३ ,, अश्वेऽपहृते प्रायश्चित्तं	५८८

१० अनुवाके दीक्षाभिधानम्।

१ ,, वैश्वदेवहोमविधानं	६००
२ ,, होमसंज्ञोक्तिः	६०१
३ ,, उक्तसंज्ञांकहोमस्य प्रतिदिनविधेयत्वस्योक्तिः	६०१
४ ,, उक्तसंज्ञायाः विशेषेण विभागविधानं	६०१
५ ,, सप्तदिनहोतव्यवैश्वदेवाख्यानां संज्ञाविधानं	६०१
६ ,, आदित्यलोकप्रशंसा	६०२
७ ,, उक्तहोमप्रशंसा	६०२

विषयः ।

पृष्ठे ।

८	मन्त्र वैश्वदेवमन्त्रगतकिञ्चिद्विधेयप्रश्ना	६०३
९	दीक्षायां दिनसङ्ख्याविधानम्	६०३
१०	पूर्णाङ्गतिहोमः	६०३

११ अनुवाके वैश्वदेवमन्त्रव्याख्या ।

१	मन्त्रे वैश्वदेवविधिप्रश्ना	६०४
२	उक्तदीक्षायां प्रथमद्वितीयदिनहोतव्यमन्त्रतात्पर्य- दर्शनं	६०४
३	तृतीयदिनगतमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६०५
४	चतुर्थदिनगतमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६०५
५	पञ्चमदिनगतमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६०६
६	षष्ठदिनगतमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६०६
७	सप्तमदिनगतमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६०७
८	पूर्णाङ्गतिप्रश्ना	६०७

१२ अनुवाकेऽश्वसञ्चरणकाले देवयजनदेशे कर्त्तव्ये-

छिन्नयोक्तिः ।

१	प्रातुरनुष्ठेयेष्टिकथनं	६०८
२	मध्याह्नकर्त्तव्येष्टिनिष्पद्यं	६०८
३	अपराह्णकर्त्तव्येष्टिविधिः	६०८
४	द्वादशकपालेष्टुर्ध्वं सायंकाले कर्त्तव्यहोमविधिः	६०९
५	अश्वबन्धनार्थव्रजातिः	६०९

१३ अनुवाके उखास्याग्न्युपस्थानमन्त्राख्योक्तिः ।

विषयः ।	श्लो ।
१ मन्त्रे उखास्याग्न्युपस्थानमन्त्रस्य प्रथमवाक्याख्या	६१०
२ „ उक्तमन्त्रस्य द्वितीयवाक्याख्या	६१०
३ „ उक्तमन्त्रस्य तृतीयादिचतुर्वाक्याख्या	६१०
४ „ उक्तमन्त्रस्य सप्तमवाक्याख्या	६११
५ „ उक्तमन्त्रस्य अष्टमवाक्याख्या	६११
६ „ उक्तमन्त्रस्य नवमवाक्याख्या	६११
७ „ उक्तमन्त्रस्य दशमवाक्याख्या	६११
८ „ उक्तमन्त्रस्य एकादशद्वादशवाक्याख्या	६१२

१४ अनुवाके अन्नहोमोक्तिः ।

१ „ आख्यायिकास्थानपूर्वकं आख्यादिदशद्रव्याणां होमे विधिदर्शनं	६१२
२ „ उक्तदशद्रव्येषु आख्यहोमस्य प्राथम्येनोक्तेः	६१३
३ „ उक्तावशिष्टनवद्रव्याणां क्रमेण होमविधानं	६१३
४ „ उक्तदशद्रव्यस्य मिश्रीकृत्य होमविधानं	६१४

१५ अनुवाके अन्नहोमप्रकारविशेषोक्तिः ।

१ „ अन्नहोमस्य कालविशेषविधिः	६१५
२ „ पूर्वानुवाकीकृतप्रथमद्रव्यप्रशंसा	६१५
३ „ उक्तप्रथमद्रव्यस्योत्तरनवद्रव्येषु पूर्व होमस्योक्तिः	६१५
४ „ आख्यहोमोत्तरं नवद्रव्यहोमोक्तिः	६१६

विषयः ।

पृष्ठे ।

५	मन्त्रे आच्यहोमेऽयुग्मानुवाकस्याहोमे युग्मानुवाकस्य च व्यवस्थादर्शनं	६१६
६	रात्रिरूपहोमकालप्रशंसा	६१६
७	शतय स्वाहेत्यनुवाकस्याग्नद्रव्यं निराकृत्य आच्य- द्रव्यस्य विधानं	६१६
८	आच्यहोमेऽग्न्यान्वाकगतमन्त्रद्वयव्याख्या ..	६१७
९	आच्यहोमेऽग्न्यान्वाकीयमन्त्रद्वयव्याख्या ..	६१७
१०	आच्यहोमेऽग्न्यान्वाकीयशेषमन्त्रव्याख्या ..	६१७

१६ अनुवाके पूर्वोक्तानुवाकस्य विस्तरेण व्याख्या ।

१	उक्तानुवाकद्वयव्याख्यानोपयोगिस्तुतिः	६१८
२	उक्तानुवाकीयप्रथममन्त्रस्य प्रजापतिप्राप्तिहेतुतादर्शनं ..	६१८
३	उक्तानुवाकास्मात्तसंख्याविशेषानुपूर्व्यप्रशंसा	६१८
४	उक्तमन्त्रीयोत्तरोत्तरसंख्यागतपूर्वपूर्वसंख्यागर्भितत्व- प्रशंसा	६१९
५	प्रथमानुवाकगतसंख्यासातत्यप्रशंसा	६१९
६	चरमानुवाकव्याख्याप्रपञ्चार्थमाद्यमन्त्रव्याख्या ..	६१९
७	उक्तानुवाकगततृतीयचतुर्थपञ्चममन्त्रतात्पर्यदर्शनं ..	६१९
८	उक्तानुवाकगतषष्ठमन्त्रव्याख्या	६२०
९	उक्तानुवाकगतसप्तममन्त्रव्याख्या	६२०
१०	समुद्रादिसंख्याद्वारा तत्तत्संख्यैवस्तुप्राप्तिदर्शनं ..	६२०
११	उचसे स्वाहेत्यादिमन्त्रद्वयव्याख्या	६२०
१२	उचसे स्वाहेत्यादिमन्त्राणां कालविशेषोक्तिः	६२१

१७ अनुवाके अन्नहोममन्त्रानुवाकव्याख्या ।

विषयः ।

पृष्ठे ।

१	मन्त्रे अन्ननामाख्यमन्त्रानुवाकतात्पर्यदर्शनं	६२२
२	उद्ग्वमन्त्रानुवाकतात्पर्यदर्शनं	६२२
३	अन्नहोमात् पूर्वहोमस्य मन्त्राणां तात्पर्यदर्शनं ..	६२२
४	उक्तप्रकरणीयानुवाकान्तरतात्पर्यस्पष्टतादर्शनं ..	६२३
५	पूर्वदीक्षामन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२३
६	उक्तप्रकरणीयोत्तरानुवाकौक्तमन्त्रसङ्ख्योपजीव्य- प्रशंसा	६२३
७	ऋतुदीक्षामन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२४
८	उत्तरानुवाकतात्पर्यदर्शनं	६२४
९	आग्निमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२४
१०	पर्याग्निमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२४
११	आभूमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२४
१२	अनुभूमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२४
१३	वैश्वदेवमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२५
१४	अङ्गमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२५
१५	रूपमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२५
१६	शेषधिमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२५
१७	वनस्पतिमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२६
१८	अपाच्यमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२६
१९	असज्जकानुवाकहोममन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२६

१८ अनुवाके अन्नहोमानुवाकवर्णिष्टव्याख्या ।

१	अन्नोमन्त्रप्रशंसा	६२७
२	नभोमहोमन्त्रद्वयप्रशंसा	६२७

विषयः ।

पृष्ठे ।

१	मन्त्रे यथाख्यमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२८
४	„ गद्यमन्त्रतात्पर्यदर्शनं „	६२८
५	„ सन्तत्याख्यमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२८
६	„ प्रमुक्तिमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२९
७	„ पञ्चमप्रपाठकान्तर्गतिकेतमानुवाकस्यार्थतादर्शनं ..	६२९
८	„ शरीरहोममन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२९
९	„ योगमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२९
१०	„ मन्त्रिमन्त्रद्वयतात्पर्यदर्शनं	६२९
११	„ ब्रह्मवर्चसमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६३०
१२	„ अनुवाकान्तरतात्पर्यदर्शनं	६३०
१३	„ सन्नतिमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६३०
१४	„ संहितानामज्ञातस्य भूताय स्वाहेत्यादिमन्त्रद्वयस्य व्याख्या	६३०
१५	„ चतुर्थकाण्डोक्तानुवाकत्रयतात्पर्यदर्शनं	६३१
१६	„ उक्ताग्रहोमसंहिताश्रमेधानुष्ठानवेदनयोः प्रशंसा ..	६३१
१७	„ अन्नहोममन्तरं यदि रात्रिरवशिष्येत तदा तदानीं कर्त्तव्यहोमविधानं	६३१
१८	„ सर्वान्ते विधीयमानहोमः	६३१

१.८ अनुवाके यूपप्रयोगाभिधानं ।

१	„ अश्रमेधीययूपसङ्ख्यविधानं	६३२
२	„ अभिष्ठनामकमुख्ययूपस्य दत्तविशेषोक्तिः	६३२
३	„ अश्रमभिरावदाने साधनविशेषविधानं	६३३
४	„ उक्तान्यावदानसाधनविशेषोक्तिः	६३३
५	„ एकविंशतियूपानां पशुविशेषभिनियोजने व्यवस्थादर्शनं	६३३
६	„ उक्तपशुगतावान्तरविशेषविधानं	६३४

२० अनुवाके यूपस्थानादिनिरूपणं ।

विषयः ।

पृष्ठे ।

१	मन्त्रे प्रधानयूपस्थापनं	६३४
२	उक्तयूपपार्श्वद्वये देवदारुयुग्मयोः स्थापनं	६३४
३	उक्तयूपत्रयपार्श्वद्वये वैन्वयूपानां स्थापनं	६३५
४	उक्तयूपनवकपार्श्वद्वये घट्टादिऋयूपस्थापनं	६३५
५	उक्तपञ्चदशयूपपार्श्वद्वये घट्टपालाशयूपस्थापनं	६३५
६	उक्तैकोनविंशतियूपप्रशंसा	६३५
७	यूपसङ्ख्यास्तुतिप्रसङ्गेन पशुवाज्जल्यस्तुतिः	६३५
८	अश्वमेधे पशुसङ्ख्याविशेषनियमनिषेधः	६३६
९	प्रश्नोत्तरक्रमेण पश्वदानप्रदेशविशेषविधानं	६३६
१०	उत्तरस्थां दिश्यश्च विधेऽवस्थापनं	६३७
११	सूपरगोमृगादिहविरासादनप्रकारः	६३७
१२	होमविशेषविधानं	६३७
१३	होमान्तरविधिः	६३८
१४	एतद्वेदनप्रशंसा	६३८
१५	पुनराहुतिद्वयविधिः	६३८

२१ अनुवाके चेतयान्यादिविशेषोक्तिः ।

१	अग्निचयने विशेषविधानं	६३९
२	अग्नेयेकविंशत्यपक्षदूषणं	६३९
३	उक्तविषये पूर्वपक्षवादिमतेऽपन्यासः	६३९
४	अग्निसोमयोर्दोदंशपुरुषपरिमितत्वप्रशंसा	६४०
५	यूपैकादशसंख्याप्रशंसा	६४०
६	उक्तपक्षदूषणं	६४०

विषयः ।

पृष्ठे ।

७ मन्त्रे उक्तविषये सिद्धान्तदर्शनं	६४९
८ ,, दृष्टान्तद्वारा यूपदिप्रशंसा	६४९
९ ,, त्रिरोदृष्टान्तद्वाराश्वमेधप्रशंसा	६४९

२२ अनुवाके अश्वमेधद्वितीयदिनकर्त्तव्यवर्हिष्यव-
मानविशेषोक्तिः ।

१ ,, अश्वसाहित्यविधानं	६४९
२ ,, अश्वस्य उद्गाढस्थाने वरकविधानं	६४९
३ ,, अश्वपुष्पान्वारम्भोक्तिः	६४९
४ ,, अश्वकर्तृकमुद्गानदर्शनं	६४९
५ ,, उपगानविधानं	६४९
६ ,, अश्वहिष्कारानन्तरमध्वर्युवाक्यं	६४९
७ ,, वर्हिष्याने हिरण्यविधानं	६४९

२३ अनुवाके अश्वे पर्यग्न्यपशुनियोजनं ।

१ ,, अश्वे पर्यग्न्यपशुनियोगः	६४५
२ ,, अश्वदिनयात्रामभिक्रयूये नियोजनं	६४५
३ ,, अश्वकुसुमम्भ्राद्यपशुनियोजनं	६४६
४—१० मन्त्रेषु द्वितीयाद्येकादशान्तपशुनियोजनं	६४६

६ प्रपाठके रोहितादिपञ्चालम्भनं ।

१ अनुवाके रोहिताद्यष्टादशपञ्चालम्भोक्तिः ।

विषयः ।	पृष्ठे ।
१ मन्त्रे अष्टादशपञ्चविधानं	६५०
२ ,, पञ्चमताष्टादशसङ्ख्याप्रश्नसा	६५१
३ ,, उक्तपञ्चपाकरणार्थं यूपविशेषोक्तिः	६५१
४ ,, यूपान्तरेषु अष्टादशपञ्चानामुपाकरणे सङ्ख्याविभागः	६५१
५ ,, यूपान्तराजधारितारण्यपञ्चप्रयोगनिषेधः	६५२
६ ,, आरण्यपञ्चविषये आक्षेपवादिमतोपन्यासः ..	६५२
७ ,, उक्तविषये समाधानवादितदर्शनं	६५३
८ ,, ग्राम्यपञ्चानां समाप्तिपर्यन्तं प्रयोगविधानं	६५३

२ अनुवाके चातुर्मास्यपञ्चप्रयोगकथनं ।

१ ,, ग्राम्यारण्यपञ्चप्रश्नसा	६५३
२ ,, चातुर्मास्यपञ्चविधानं	६५६
३ ,, ऐकादशिनपञ्चविधानं	६५६
४ ,, दशिनपञ्चविधानं	६५७
५ ,, पञ्चवर्गसङ्ख्याविधानं	६५७
६ ,, उक्तपञ्चदेवतावात्तादिभेदस्य कथने प्रश्नसा ..	६५८

३ अनुवाके रोहितादिपशूनां वपाहोमसाहित्योक्तिः ।

विषयः ।

पृष्ठे ।

१	मन्त्रे याम्यारण्यपशूनां बह्वर्धाप्रशंसा	६५६
२	” एकैकदेवस्यैवास्नातपशुत्वप्रशंसा	६५६
३	” प्रभोक्तद्वारा एकैकदेवस्य बह्वपशुत्वस्य प्रशंसा ..	६५६
४	” वपाहोमसाहित्यविधानं	६६०
५	” आरण्यपशुवपाहोमनिषेधः	६६०

४ अनुवाके अश्वस्य रथयोजनाद्युक्तिः ।

१	” अश्वस्य रथे नियोगः	६६१
२	” अश्वनियोगमन्त्रोक्तसंख्याख्या	६६१
३	” अश्वपार्श्वे प्रष्टीपशुनियोजनं	६६२
४	” उक्तपशुनियोगे पठनीयमन्त्रस्य द्वितीयभागस्य ता- त्पर्योक्तिः	६६२
५	” उक्तमन्त्रस्य तृतीयपादतात्पर्यदर्शनं	६६२
६	” पूर्वोक्तमन्त्रद्वयतात्पर्यस्य सूत्ररूपेणोक्तिः	६६२
७	” रथे अजस्रप्रापणस्य विधिः	६६२
८	” कवचधारणं	६६३
९	” अश्वयुक्तसप्तसप्तकाख्योक्तमन्त्रवाचनविधानं ..	६६३
१०	” रथप्रदक्षिणावर्तने पठनीयमन्त्रोक्तसंख्याख्यातात्पर्यदर्शनं	६६३
११	” मणिभिरश्वस्य शृङ्गारविधानं	६६४
१२	” आहूतिचष्टेति	६६४
१३	” उक्तआहूतिचष्टस्य पत्नीभेदेन व्यवस्थापनं	६६५
१४	” महिषीप्रथमीयमखिकारणग्रन्थविधानं	६६५
१५	” महिसंख्याविधानं	६६५

विषयः ।

पृष्ठे ।

१६	मन्त्रे अश्वस्य स्वदेशानामभ्युपगमनं	६६५
१७	पत्नीकर्तृकाभ्युपगमनप्रशंसा	६६६
१८	मुख्याश्वार्थमभ्युपगमोपाहरणविधानं	६६७
१९	पूर्वमन्त्रोत्तरभागतात्पर्यदर्शनं	६६७
२०	उक्तान्नावप्रापये पञ्चमकाण्डोक्तमन्त्रविशेषविनिश्चयः	६६७
२१	पञ्चमसप्तमकाण्डगतमन्त्रचयैरश्वस्यानमन्त्रणं	६६७
२२	पञ्चमकाण्डोक्तानुवाकस्य प्रयाजयाज्यारूपेण विनियोगः	६६८

५ अनुवाके ब्रह्मोद्याख्यमंवादकथनं ।

१	ब्रह्मोद्यविधानं	६६८
२	अभिष्ठयूपदक्षिणभागे ब्रह्मोपवेशनविधानं	६६९
३	उक्तयूपोत्तरभागे हेतुपवेशनविधानं	६६९
४	अभिष्ठयूपस्य होतृप्रतियोगित्वविधानं	६६९
५	होतृप्रश्नवाक्यव्याख्यानपूर्वकब्रह्मोत्तरवाक्यतात्पर्य- दर्शनं	६७०
६-१६	मन्त्रेषु होतृब्रह्मणोः द्वितीयादिद्वादशप्रश्नोत्तरवाक्य- दर्शनं	६७०

६ अनुवाके मृताश्वोपचारकथनं ।

१	मन्त्रे अश्वसञ्ज्ञपनकालानुष्ठेयहोमविधानं	६७२
२	अवन्तीत्येति मन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६७३
३	दक्षिणतः पत्नीकृतान्त्रप्रदक्षिणत्रयविधानं	६७४
४	पुनर्वामतः प्रदक्षिणावृत्तिविधानं	६७४

विषयः।

पृष्ठे।

५	मन्त्रे उक्तप्रदक्षिणावृत्तिसंस्थानि विधानं	६७४
६	प्रतिप्रस्थावृत्तकं कथं नयनविधानं	६७५
७-८	मन्त्रेषु अध्वर्युकर्तृकं रक्तावाससं महिष्यश्वयोः प्रच्छा- दने पठनीयमन्त्रस्य भागत्रयतात्पर्यदर्शनं	६७५
१०	मन्त्रे सौवर्णसूचीदाहस्य महिषीकर्तृकं असिप्रहार- स्थानलाङ्घनकल्पनं	६७६
११	असिपथकल्पने विहितपञ्चमकाण्डोक्तगायत्रीविष्ट- वित्यनुवाकाम्नातमन्त्रस्पृष्टार्थतादर्शनं	६७६
१२	सूचीनामवान्तरभेदविधानं	६७७
१४	अश्वत्वक्छेदनं	६७७

७ अनुवाके मृताश्वोपचारविषयमन्त्रोक्तिः।

१	महिषीप्रोत्साहनमन्त्रस्य प्रथमपादस्य तात्पर्यदर्शनं	६७८
२	उक्तमन्त्रस्य द्वितीयपादतात्पर्यदर्शनं	६७८
३	उक्तमन्त्रस्य तृतीयपादतात्पर्यदर्शनं	६७९
४	उक्तमन्त्रस्य चतुर्थपादतात्पर्यदर्शनं	६७९
५	द्वितीयप्रोत्साहनमन्त्रस्य प्रथमपादतात्पर्यदर्शनं	६७९
६	प्रजराक्षानुकूल्यसम्पादनं	६८०
७	उक्तमन्त्रस्य द्वितीयतृतीयपादस्य तात्पर्यदर्शनं	६८०
८	तृतीयप्रोत्साहनमन्त्रस्य प्रथमपादतात्पर्यदर्शनं	६८१
९	उक्तमन्त्रस्य द्वितीयपादतात्पर्यदर्शनं	६८१
१०	उक्तमन्त्रस्य तृतीयपादतात्पर्यदर्शनं	६८१
११	चतुर्थप्रोत्साहनमन्त्रप्रथमपादतात्पर्यदर्शनं	६८२
१२	उक्तमन्त्रस्य द्वितीयपादतात्पर्यदर्शनं	६८२
१३	उक्तमन्त्रोत्तरार्द्धतात्पर्यदर्शनं	६८२

विषयः ।

पृष्ठे ।

१४	मन्त्रे सुरभिमतीनामृचपविधानं..	६८३
१५	अथ मार्जनविधानं..	६८३

८ अनुवाके अश्वमेधतदीयपशुविषयप्रश्नाः । -

१	अश्वमेधविधिप्रश्नादर्शनं..	६८४
२	मनुष्यपशुविधिप्रश्नाः ..	६८४
३	अश्वविधिप्रश्नाः ..	६८५
४	गोविधिप्रश्नाः ..	६८५
५	अजाविविधिप्रश्नाः ..	६८५
६	उत्सर्गविधिप्रश्नाः ..	६८६
७	उत्तसर्वपशूनां तारतम्येन प्रश्नाः ..	६८६
८	अश्वमेधानुष्ठानतद्देदनयोः प्रश्नाः ..	६८६

९ अनुवाके त्रिरात्रान्यदिवसीयपशुप्रश्नाः ।

१	त्रिरात्रान्तर्गतप्रथमदिवसीयदिवसप्रश्नाः ..	६८७
२	द्वितीयेऽहनि पशुस्तोत्रविषयकशांकरस्यासौ विधानं ..	६८७
३	तृतीयदिवसीयपशुविशेषस्योक्तिः ..	६८८
४	गव्यपशुदेवताविधानं ..	६८८
५	त्रिरात्रवसानीयपशुप्रश्नाः ..	६८८
६	अनुवन्त्याख्यपश्वन्तरं पश्वन्तरविधानं ..	६८९
७	द्विदिपशुभ्य ऊर्द्धं पश्वन्तरविधिः ..	६८९
८	पश्वन्तरकथनं ..	६८९
९	उत्तपशूनामुत्सर्गः ..	६९०

१० अनुवाके महिमाख्यहोक्तिः ।

विषयः ।	पृष्ठे ।
१ मन्त्रे महिमाख्यहृदयकथनं	६८०
२ ,, उक्तयद्देशं यागविधाभं	६८१
३ ,, महिमयागस्य पुनःप्रशंसा	६८१

११ अनुवाके शरीरहोमस्विष्टकृदाहुतिकथनं ।

१ ,, स्तेगान्द्व्यभ्यामित्यादिचतुरनुवाकैः शरीरहोमः ..	६८२
२ ,, उक्तानुवाकसंख्याविधानं	६८३
३ ,, चारण्यकाण्डोक्तानुवाकान्तरकथनं	६८३
४ ,, स्विष्टकृदाहुतिविधानं	६८३
५ ,, जुह्वाधनार्थं साधनान्तरस्य विधानं	६८४
६ ,, द्वितीयाहुतिसाधनान्तरविधानं	६८४
७ ,, तृतीयाहुतिसाधनान्तरविधानं	६८५

१२ अनुवाके अश्वत्थोमीयहोमोक्तिः ।

१ ,, अश्वत्थोमीयहोमविधानं	६८५
२ ,, उक्तहोमयद्रव्यविधानं	६८५
३ ,, उक्तहोमीयमन्त्रसंख्याविधानं	६८६
४ ,, उक्ताहुतिन्यूनातिरिक्तसंख्यानिवारणपूर्वकपूर्वाक्त- संख्याप्रशंसा ?	६८६
५ ,, द्विपदाभिर्ऋग्भिर्होमविधानं	६८६
६ ,, द्विपदाश्वत्थोमीयहोमयोः पौर्वापर्याविचारः	६८७
७ ,, द्विपदाहोमान्तुरमितरहोमनिषेधः	६८७

१३ सावित्रमष्टाकपालमित्याद्यनुवाकोक्तेष्टिषु संवत्सरानु-
ष्ठानरूपविशेषकथनं ।

विषयः ।

श्लो ।

१	मन्त्रे संवत्सरपर्यन्तं सावित्रेष्टेः कर्त्तव्यश्रोतिः	॥ ॥	६६८
२	उक्तेष्टिदेवताप्रशंसा	॥ ॥	६६८
३	सायन्यृतिहोमप्रशंसा	॥ ॥	६६९
४	इष्टिष्टतीनां पुनः प्रशंसा	॥ ॥	६६९
५	पुनरिष्टेः प्रशंसा	॥ ॥	७००
६	सायन्मातर्होमप्रशंसा	॥ ॥	७००

१४ अनुवाके पूर्वानुवाकोक्तेष्टिषु गानविधिः ।

१	पूर्वोक्तेष्टिषु ब्राह्मणद्वयकर्त्तृकगानविधानं	॥ ॥	७००
२	ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां गेयमित्युक्तिः	॥ ॥	७०१
३	गानकाशोक्तिः	॥ ॥	७०१
४	खिलकृत्युवं ब्राह्मणगातव्यार्थदर्शनं	॥ ॥	७०२
५	सायन्यृतिहोमकाले राजन्यगातव्यार्थदर्शनं	॥ ॥	७०३
६	प्रत्येकगायकेन गीतत्रयं गातव्यमित्युक्त्याः	॥ ॥	७०३
७	गायकदक्षिणाविधानं	॥ ॥	७०४

१५ अनुवाके अवभृथविषयकहोमविशेषोक्तिः ।

१	अवभृथोयहोमविशेषोक्तिः	॥ ॥	७०४
२	मृत्यवे खाहेति मन्त्रस्यैकाङ्गतिपक्षोक्तिः	॥ ॥	७०५
३	आज्यन्तरविधानं	॥ ॥	७०६

विषयः ।	पृष्ठे ।
४ मन्त्रे उक्ताऽव्याक्षेपः	७०६
५ ,, उक्ताक्षेपोत्तरदर्शनं	७०६ ।
६ ,, उक्ताऽतिप्रशंसा	७०७
७ ,, तृतीयाऽतिविधानं	७०७
८ ,, उक्तद्वेमाधारनिरूपणं	७०७

१६ अनुवाके उपाकरणमन्त्रव्याख्यानाद्युक्तिः ।

१ ,, नमो राज्ञे इति मन्त्रस्य प्रथमभागव्याख्या	७०८
२ ,, उक्तमन्त्रस्य द्वितीयभागात्पर्यदर्शनं	७०८
३ ,, तस्यैव तृतीयभागव्याख्यानं	७०८
४ ,, तस्यैव चतुर्थभागव्याख्यानं	७०८
५ ,, पुनस्तस्यैव पञ्चमभागव्याख्यानं	७०८
६ ,, नमो राज्ञे इत्यनुवाकशेषसमाप्तातमन्त्रत्रयविनियोग- दर्शनं	७०८
७ ,, आग्नेयादिपशुत्रयाणां विशालयूप आलम्बनं	७१०
८ ,, आग्नेयपशुप्रशंसा	७१०
९ ,, ऐन्द्राग्रपशुप्रशंसा	७१०
१० ,, आश्विनपशुप्रशंसा	७१०
११ ,, फलगतत्रित्वप्रशंसा	७१०
१२ ,, सप्तमकाण्डोक्तकोष्टविधानं	७११
१३ ,, चतुर्थकाण्डोक्तयानुवाक्याविधानं	७११

१७ अनुवाके अश्वस्य रोगादिनिमित्तकप्रायश्चित्तोक्तिः ।

विषयः ।	पृष्ठ ।
१ मन्त्रे रोगदोषपरिहाराद्यर्थकेष्टिक्रिधानं	७११
२ ,, अग्नेयेष्टिप्रशंसा	७११
३ ,, सौम्येष्टिप्रशंसा	७१२
४ ,, सावित्रेष्टिप्रशंसा	७१२
५ ,, अग्निसेमादिदेवतानां समूहाकारेण प्रशंसा ..	७१२
६ ,, अश्वत्थगदोषप्रायश्चित्तविधानं	७१२
७ ,, उपद्रवकारिदेवताविशेषगृहीतेऽश्वे प्रायश्चित्तविधानं	७१२
८ ,, निवासस्थानप्राप्त्यभावे प्रायश्चित्तविधानं	७१३
९ ,, अश्वेन वडवादिध्याने कृते सति प्रायश्चित्तविधानं ..	७१३
१०-१२ उक्तकार्याङ्गभूतहविस्त्रयप्रशंसा	७१३
१३ ,, एतत्प्रपाठकोक्तप्रायश्चित्तिनिगमनं	७१४

१८ अनुवाके ब्रह्मादनेतिः ।

१ ,, शाखान्तरीयब्रह्मादनेष्ट्यैर्विकल्पानुवादः	७१४
२ ,, इष्टिपक्षदूषणं	७१५
३ ,, शाखान्तरपक्षदूषणपूर्वकं स्वपक्षविधानं	७१५
४ ,, ब्रह्मादनगतद्वादशसंख्याप्रशंसा	७१६

१९ अनुवाके विभुत्वादिद्वादशगुणैः अश्वमेधप्रशंसा ।

१-१२ मन्त्रेषु अश्वमेधप्रशंसाविधायकानां प्रथमादिद्वादशान्तानां गुणानां क्रमेण प्रशंसा	७१६
---	-----

१० प्रपाठके साविचचयनोक्तिः ।

१ अनुवाके नवसु रेखासु दृष्टकोपधानोक्तिः ।

	विषयः ।	पृष्ठ ।
१	मन्त्रे वाङ्मनवमनेखायां पञ्चदशपूर्वपक्षाक्षोपधानं	७२८
२	„ उक्ताङ्गानामन्तराक्षे पञ्चदशमुहूर्त्तकोपधानं	७३०
३	„ पञ्चदशपूर्वपक्षरात्रिखरूपेण पञ्चदशेष्टकोपधानं ..	७३१
४	„ उक्तरात्रीणामन्तराक्षे तासां पञ्चदशमुहूर्त्तखरूपेण पञ्चदशेष्टकोपधानं	७३१
५	„ अपरनेखायां पञ्चदशापरपक्षखरूपेण पञ्चदशेष्ट- कोपधानं	७३१
६	„ सप्तम्यां नेखायां तेषामन्तराक्षेऽपरपक्षीयदिवसपञ्च- दशमुहूर्त्तखरूपेण पञ्चदशेष्टकोपधानं	७३१
७	„ उक्तादिवसीयरात्रिखरूपेण पञ्चदशेष्टकोपधानं ..	७३२
८	„ षष्ठां नेखायां उक्तरात्रीणामन्तराक्षे तत्पञ्चदशमुहूर्त्त- खरूपेण पञ्चदशेष्टकोपधानं	७३२
९	„ पञ्चम्यां नेखायां द्वादशपूर्वपक्षखरूपेण द्वादशेष्ट- कोपधानं	७३२
१०	„ चतुर्थ्यां नेखायां द्वादशापरपक्षतया द्वादशेष्टकोपधानं	७३३
११	„ तृतीय्यां नेखायां त्रयोदशमासखरूपेण त्रयोदशेष्ट- कोपधानं	७३३
१२	„ द्वितीयनेखायां अष्टप्रकारसिक्तोपधानं	७३३
१३	„ द्वितीयनेखायां पञ्चदशमुहूर्त्तखरूपेण पञ्चदशेष्टको- पधानं	७३४

विषयः।

पृष्ठे।

१४ मन्त्रे प्रथमकेखायां यज्ञकतुस्वरूपेण षड्विष्टकोपधानं .. ७१४

७१५ ,, नाभ्यां प्रजापत्यादिसंवत्सराणामभिसत्तुर्विष्टकोपधानं ७१४

२ अनुवाके स्वयमादृष्टोपधानोक्तिः।

१,२ मन्त्रयोः पूर्वादिचतुर्दिक्षु क्रमेण स्वयमादृष्टारूपेण चतु-
र्विष्टकोपधानं .. ७१५

३ अनुवाके चित्युपस्थानोक्तिः।

१ मन्त्रे अर्धयुक्तकचित्युपस्थानं .. ७१६

४ अनुवाके यजमानकृतोपस्थानोक्तिः।

१ ,, यजमानकृतचित्युपस्थानकथनं .. ७१८

५ अनुवाके होतुरनुशंसनोक्तिः।

१ ,, अभिमुद्दिश्य होतुरनुशंसनकथनं .. ७१९

६ अनुवाके यजमानमुखविमार्जनोक्तिः।

१ ,, आऊतिसंश्रवणेन यजमानमुखशोधनकथनं .. ७२२

७ अनुवाके होमविधानं ।

विषयः ।

४४ ।

- १ मन्त्रे एकविंशत्याहुतिहोमकथनं ७४३

८ अनुवाके मृत्युग्रहोक्तिः ।

- १ „ कौदुम्बरपात्रेण मृत्युप्रीत्यर्थं ग्रहग्रहणादिविधानं.. ७४४
 २ „ तदुद्दिश्य होमोक्तिः.. .. . ७४५
 ३ „ इडाभक्षणानन्तरं ग्रहभक्षणं ७४५
 ४ „ प्राणनिर्वाहप्रतिष्ठाक्तिः ७४५

९ अनुवाके सावित्राग्निचयनब्राह्मणकथनं ।

- १ „ ध्यानात्मकसावित्राभिविद्याभिधानं ७४६
 २ „ विधित्सितमन्त्रदयविषयनिश्चयोक्तिः.. .. . ७४६
 ३ „ होमादूर्ध्वमपामुपस्यर्शनं.. .. . ७५०
 ४ „ सावित्राग्निचयनविषयकविद्याकथनार्थमाख्यायि-
 कोक्तिः ७५०
 ५ „ उक्तोपाख्यानान्तर्गतब्रह्मचारिप्रश्नोत्तरपरम्पराद-
 र्शनं ७५१
 ६ „ सावित्राग्निदेवताविषये मात्सर्यपूर्वकसंवादकरणा-
 निषेधः ७५२
 ७ „ विपक्षे बाधकोपन्यासमुखेन संवादनिषेधप्रशंसा .. ७५३
 ८ „ युक्तपक्षस्याहोरात्रनामप्रतिपादकयोः अथमष्टतीया-
 नुवाकयोस्तात्पर्यदर्शनं ७५३

	विषयः ।	पृष्ठे ।
६	मन्त्रे कथ्यपक्षाहोरात्रप्रतिपादकपक्षमस्तमानुवाकतात्पर्य- दर्शनं	७५५
१०	उक्तानुवाकतात्पर्यनिगमनं	७५७
११	शुक्लकथ्यपक्षीयाहारादिगतमुद्गर्तानां सावित्राभि- स्वरूपदर्शनं	७५७
१२	द्वादशशुक्लकथ्यपक्षत्रयोदशमासानां सावित्राभिरूप- त्वदर्शनं	७५८
१३	यजत्वा इत्यनुवाकौक्तसिकतानां सावित्राभिरूपत्व- दर्शनं	७५५
१४	यजकतुसंवत्सरयुगां सावित्राभिरूपत्वदर्शनं	७५५
१५	मुद्गर्तविशेषाणां सावित्राभिरूपत्वदर्शनं	७५५
१६	सावित्राभिर्वेदनफलनिर्वचनार्थमुपाख्यानोक्तिः ..	७५५
१७	स्वयमेव तद्देदितुः फलप्राप्तिकथनं	७५६
१८	पुनरप्युक्तफलस्य विशदीकरणार्थं कस्यचिद्विद्वत्ताना- कथनं	७५६
१९	सावित्राग्न्युपासकफलविशूदीकरणं	७५६
२०	उक्तफलस्योपाख्यानान्तरेण द्वितीकरणं	७५७
२१	उपाख्यानद्वितीकृतफलोपसंहारोक्तिः	७५८
२२	ऋगुदाहरणद्वारा सावित्रवेदनप्रशंसा	७५८
२३	उक्ताया ऋचः सङ्क्षेपेण तात्पर्यदर्शनं	७६०
२४	वेदनोपसंख्यदर्शनं	७६०
२५	उक्तवेद्यस्वरूपवेदितुस्तत्प्राप्तिरूपफलदर्शनं	७६०

१० अनुवाके सावित्राग्निविद्यावयवविशेषवेदनोक्तिः ।

विषयः ।

शृङ्गे ।

१ मन्त्रे उक्तविद्यावयवस्य मधुत्वसम्पादनपूर्वककिञ्चिद्देन-	
दर्शनं	७६१
२ ,, उक्तवेदनाभावे तत्फलभावाददर्शनं	७६२
३ ,, अनुवाकचतुष्टयोक्तोद्देशाच नामधेयवेदनविधानं ..	७६२
४ ,, द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमानुवाकोक्तमुद्देशनामधेयवेदन-	
विधानं	७६३
५ ,, शुक्लकृष्णपक्षाज्जमासचैत्रादिमासनामधेयविज्ञानफलं	७६३
६ ,, चतुर्दशाद्यनुवाकोक्तयज्ञादिनामवेदनविधानं ..	७६३
७ ,, त्रयोदशानुवाकोक्तद्युम्नमुद्देशनामवेदनविधानं ..	७६४
८ ,, उक्तकृत्स्नवेदनस्य प्रशंसा	७६४

११ अनुवाके विद्याप्रशंसा ।

१ ,, विवेक्यविवेकिपुरुषद्वयोपन्यासः	७६५
२ ,, आत्मज्ञानरहितपुरुषद्वयदर्शनं	७६५
३ ,, उक्तोभयविधपुरुषयोर्विवेकिन एव पुरुषार्थदर्शनं	७६६
४ ,, विद्यारहितस्य समृद्धफलभावरूपव्यतिरेकदर्शनं	७६६
५ ,, विद्यावतः सम्पूर्णफलवाप्तिदर्शनं	७६७
६ ,, उक्तविद्याप्रशंसार्थमुपाख्यानदर्शनं	७६८
७ ,, उक्तविद्याज्ञस्यान्यस्याप्युक्तफलदर्शनं	७६८
८ ,, उक्तफलभिक्षुश्रद्धादपरायां	७६८
९ ,, सावित्राग्निसम्बन्धिसर्वदेवप्राप्तिस्वरूपफलस्य दर्शनं	७७०
१० ,, सावित्रनामप्रशंसा	७७०

११ प्रपाठकं नाचिकेतामिचयनेतिः ।

—४४४—

१ अनुवाके दृष्टकोपधानप्रकारकथनं ।

विषयः ।

४४ ।

१-२१ मन्त्रेषु एकविंशतीकृतानां क्रमेणोपधानं ७७२

२ अनुवाके होमविशेषमन्त्रोक्तिः ।

१ मन्त्रे शतश्रुतीप्रतिनिधीभूतमन्त्रविशेषोक्तिः ७७२

३ अनुवाके होमविशेषमन्त्रोक्तिः ।

१ " वसोर्धाराप्रतिनिधीभूतमन्त्रविशेषोक्तिः ७८२

४ अनुवाके होमविशेषमन्त्रोक्तिः ।

१ " अग्नहोमकथनं ७८३

५ अनुवाके होमविशेषमन्त्रकथनम् ।

१ " विश्वमीनामहोमविधानं ७८५

६ अनुवाके अग्न्युपसर्गनादिमन्त्रविशेषोक्तिः ।

विषयः ।	पृष्ठे ।
१ मन्त्रे अग्न्युपसर्गनं	७८७
२, ३ मन्त्रयोरिष्टकोपधानं	७८८
४-८ मन्त्रेषु चित्तिस्पर्शः	७८९
९ ,, चात्वाकाहृतपुरीषस्य वैश्वानर्यर्चया चित्तावधूहनं ..	७९१

७ अनुवाके नाचिकेतामिदेवतोपासनाक्तिः ।

१ मन्त्रे नाचिकेतामिदेवताध्यानं	७९२
२ ,, चयनतज्ज्ञानयोः समानफलदर्शनं	७९२
३ ,, तदभेदाधारत्वेन हिरण्यध्यानविधानं	७९३
४ ,, हिरण्यशरीरत्वेनाग्नेर्ध्यानं	७९३
५ ,, हिरण्यध्यानफलान्तरदर्शनं	७९३
६ ,, अग्निचित्तदुपासकप्राप्यलोकविभागरदर्शनं	७९६
७ ,, नाचिकेतामिचयनकर्तुं क्तदुपासकस्य च उपरितन- लोकप्राप्तिदर्शनं	७९५
८ ,, ब्रह्मलोकं गतस्य कालपारतन्त्र्याभावदर्शनं	७९५

८ अनुवाके ब्रह्मलोकप्राप्तिलक्षणमृत्युरादित्यरूपतत्-
फलस्योपाख्यानं दर्शनं ।

१ ,, नाचिकेतसः प्रश्नदर्शनं	८०५
२ ,, तदीयप्रश्नोत्तरदर्शनं	८०६
३ ,, वागनुग्रहप्रकारदर्शनं	८०७

विषयः।	पृष्ठे।
४ मन्त्रे वाग्देवताकर्तृकं नाचिकेतसः बुद्धिप्रदानं	७६७
५ ,, नाचिकेतसो वाग्देवताभिधानुसारेणाचरणदर्शनं	७६८
६ ,, नाचिकेतः सत्कारदर्शनं	७६८
७-८ मन्त्रयोगानाचिकेतोक्तवरद्वयदर्शनं	७६९
८ मन्त्रे श्रौतस्मार्तकर्मोक्त्यफलदर्शनं	७६९
१० ,, प्रश्नोत्तररूपेण नाचिकेतःप्राप्तद्वितीयवरदर्शनं	८००
११ ,, प्रजापतिवृत्तान्तकथनमुखेन दक्षिणाप्रशंसा	८००
१२ ,, महर्षिवृत्तान्तेन धुनर्दक्षिणाप्रशंसा	८०१

६ अनुवाके नाचिकेताम्रिचयनप्रयोगोक्तिः ।

१ ,, अम्रिचयनदेशविशेषदर्शनं	८०३
२ ,, नाचिकेताम्रिचयनकर्तुः फलबाहुल्यप्रपञ्चः	८०४
३ ,, द्रव्यादिसमृद्धिलक्षणफलदर्शनं	८०४
४ ,, पशुफलार्थं प्रकारान्तरदर्शनं	८०५
५ ,, ज्यैष्ठ्यादिफलार्थं प्रकारान्तरदर्शनं	८०६
६ ,, केवलज्यैष्ठ्यफलस्य प्रकारान्तरदर्शनं	८०७
७ ,, स्वर्गार्थं प्रकारान्तरदर्शनं	८०७
८ ,, तेजव्यादिप्राप्त्यर्थकप्रयोगे किञ्चिद्विशेषविधानं	८०८
९ ,, विश्वासबाहुल्यं दक्षिणाबाहुल्यं च कामयमानस्य किञ्चिद्विशेषविधानं	८०८
१० ,, सर्वप्रयोगसाधारणानुष्ठानविशेषदर्शनं	८०९

१० अनुवाके नाचिकेताम्रचयनप्रयोगप्रशंसा ।

	विषयः ।	पृष्ठे ।
१	मन्त्रे इष्टकाप्रशंसा	८१०
२	„ नाचिकेताम्रचयनतद्देवप्रशंसा	८१०
३	„ नाचिकेताम्रेः प्रकारान्तरेण ध्यानविधानं	८११
४	„ पुनरपि प्रकारान्तरेणोक्ताम्रध्यानविधानं	८१२

१२ प्रपाठके चातुर्होत्रवैश्वसृजचयनद्वयोक्तिः ।

१ अनुवाके चातुर्होत्रचयनविध्युक्तिः ।

१	मन्त्रे दिवःशेनीष्टिसम्बन्धियाज्यानुवाक्याप्रतीकोक्तिः ..	८१३
---	---	-----

२ अनुवाके दिवःशेनीष्टिकथनं ।

१	मन्त्रे दिवःशेनीष्टिविधानार्थं स्तुतिः ::	८१५
२	„ प्रथमेष्टिविधानं	८१६
३	„ उपहोमविशेषविधानं	८१८
४	„ द्वितीयेष्टिविधानं	८१८
५	„ तृतीयेष्टिविधानं	८१८

विषयः ।

६	मन्त्रे चतुर्थेष्टिविधानं .. .. .
७	पञ्चमेष्टिविधानं .. .. .
८	षष्ठेष्टिविधानं .. .. .
९	सप्तमेष्टिविधानं .. .. .
१०	उक्तेष्टिसङ्घातरूपकमेति .. .. .

३ अनुवाके आपाद्याख्येष्टियाज्यानुवाक्याकथनं ।

१	तपसे चरमित्यस्य हविषः पुरोऽनुवाक्योक्तिः ..
२	उक्तहविषो याज्याकथनं .. .. .
३	अद्वायै चरमित्यस्य हविषः पुरोऽनुवाक्योक्तिः ..
४	उक्तहविषो याज्याकथनं .. .. .
५	सत्याय चरमित्यस्य हविषः पुरोऽनुवाक्योक्तिः ..
६	उक्तहविषो याज्याकथनं .. .. .
७	मनसे चरमित्यस्य हविषः पुरोऽनुवाक्योक्तिः ..
८	उक्तहविषो याज्याकथनं .. .. .
९	चरणाय चरमित्यस्य हविषः पुरोऽनुवाक्योक्तिः ..
१०	उक्तहविषो याज्याकथनं .. .. .
११	अथामेयमष्टाकपालमित्यस्य हविषो याज्यानुवा क्ययोः प्रतीकद्वयदर्शनं .. .. .
१२	अथानुमैत्र्यै चरमित्यस्य हविषो याज्यानुवाक्ययोः प्रतीकद्वयदर्शनं .. .. .
१३	लिख्यकृतः याज्यानुवाक्ययोः प्रतीकद्वयदर्शनं ..

४ अनुवाके आपाद्याख्येष्टिकथनं ।

विषयः ।

श्लो ।

१	मन्त्रे आपाद्याख्येष्टिप्रस्तावदर्शनं	८०६
२	„ प्रथमेष्टेः प्रस्तापादिदर्शनं	८३०
३	„ द्वितीयेष्टिविधानं	८३०
४	„ तृतीयेष्टिविधानं	८३१
५	„ चतुर्थेष्टिविधानं	८३१
६	„ पञ्चमेष्टिविधानं	८३२
७	„ पूर्वोक्तेष्टिसङ्घातरूपकर्मविधानं	८३२

५ अनुवाके चातुर्होत्रचयनोक्तिः ।

१	„ चतुर्होत्रमन्त्रप्रशंसा	८३३
२	„ प्रकारान्तरेण तत्प्रशंसा	८३४
३	„ पुनरपि प्रकारान्तरेण मन्त्रप्रशंसा	८३५
४	„ पुनरपि उक्तविधेरनुवादपूर्वकं प्रशंसनं	८३६
५	„ पुनरपि उक्तमन्त्रवेदिद्वयपुरुषप्रशंसनं	८३६
६	„ प्रशंसामन्त्रद्वारा चयनविधानं	८३७
७	„ उक्तकर्मप्रारूपोपधानविशेषकथनम्	८३७
८	„ चयनदेशस्य इत्यन्ताविधानम्	८३८
९	„ चयनस्य कर्मविशेषयोगेन फलविशेषकथनम्	८४०
१०	„ चयनदर्श्याविधानं	८४०
११	„ दक्षिणान्तरविधानम्	८४१
१२	„ दक्षिणायां यज्ञान्तरविधानम्	८४१

विषयः ।

पृष्ठे ।

१२, मन्त्रे दक्षिणान्तरविधानम्	८४१
१४ ,, दक्षिणाप्रकारान्तरविधानम्	८४१
१५ ,, इष्टकासङ्ख्यानुरूपगोराभाभे प्रकारान्तरद्वयविधा- नम्	८४२
१६ ,, नियतदक्षिणाकथनम्	८४२
१७ ,, उक्तदक्षिणाया द्रव्यान्तरविधानम्	८४२
१८ ,, उक्तदक्षिणायां पुनर्द्रव्यान्तरविधानम्	८४२
१९ ,, पूर्वोक्तचयनविधानम्	८४२
२० ,, यज्ञसभायामागतेभ्यो विद्वद्भ्यो दक्षिणादानकथनम्	८४२
२१ ,, इष्टकानामुपादानद्रव्यविधानम्	८४३
२२ ,, हिरण्यस्याभाभे घृताक्तशर्कराविधानम्	८४३
२३ ,, विकल्पितचयनाङ्गविधानम्	८४५
२४ ,, चातुर्होत्रचयनतद्देवयोः फलदर्शनं	८४५
२५ ,, चातुर्होत्रचयनाङ्गविधायकब्राह्मणस्य सावित्रनाचि- केतयोरतिदेशकथनं	८४५

६ अनुवाके विश्वसृचयनोक्तिः ।

१-१८ मन्त्रेषु विश्वसृचयनप्रकाशोक्तिः	८४७
---	-----

७ अनुवाके विश्वसृचयने मध्यमलेखोपभूतार्थमन्त्रोक्तिः ।

१-१५ मन्त्रेषु विविधेष्टकाकथनं	८५०
--	-----

अनुवाके अनुवाकस्योपासमन्व्यपधानमन्वेति ।

विषयः ।

४४ ।

मन्त्रेषु विविधेष्टकोपधानं ४४

८ अनुवाके ब्रह्मपठनीयमन्वेति ।

१-१८ मन्त्रेषु विश्वजिह्वने ब्रह्मपाठ्यावाप्तेतिः	८५५
१९ ” सहस्रसंवत्सरसप्तसहस्रप्रकाशनं	८६१
२० ” सप्तस्य विश्वोत्पत्तिहेतुत्वदर्शनं	८६३
२१ ” सप्तप्रशंसा	८६३

तृतीयकाण्डस्य सूची समाप्ता ।

15825

ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL LIBRARY

Author Veda. Black Yajur Veda.

Title Taittiriya Brāhmaṇa of the
black Yajur Veda (Vol. 3)

Call No. Y. B. 111

Date of Issue	Issued to	Date of Return

Library of the
ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
Call No. 297-1/14178
Accession No. 15825
Vol. 3